VILÁG PROLETÁRJAI, EGYESÜLJETEK!

KARL MARX
ÉS
FRIEDRICH ENGELS
MŰVEI

14. KÖTET
1857–1860

BUDAPEST 1966

KARL MARX
ÉS
FRIEDRICH ENGELS
MŰVEI

14. KÖTET
1857–1860

BUDAPEST 1966

Marx és Engels Műveinek magyar kiadása
az MSZMP Központi Bizottságának
határozata alapján jelenik meg

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Előszó a tizennegyedik kötethez

Marx és Engels műveinek tizennegyedik kötete Marxnak és Engelsnek a „New American Cyclopaedia"-be írt címszóit és Marx „Vogt úr" című munkáját foglalja magában.

A kötetben közölt írások keletkezési ideje 1857 júliusa és 1860 novembere közé esik, tehát időrendileg azok közé a művek közé tartoznak, amelyek a 12., 13. és 15. kötet tartalmát alkotják. Ezt az időszakot az első világgazdasági válság kitörése és következményei, a proletár és demokratikus mozgalom és a nemzeti felszabadító harcok feléledése jellemezte; a korszakra és legfontosabb politikai eseményeire, pl. az itáliai háborúra nézve v. ö. az említett kötetekben foglalt írásokat és a kötetek előszavait.

A „New American Cyclopaedia" amerikai haladó polgári személyiségek által kezdeményezett lexikon volt; szerkesztői a „New York Daily Tribune" köréhez tartoztak. Marx elsősorban hadtudományi vonatkozású címszók megírására kapott megbízást. Marx részére anyagi kényszerűség volt a címszók megírásának vállalása; a címszók nagy részét Engels írta meg Marx helyett, ezzel is segítve Marxot megélhetésének és elméleti munkája feltételeinek biztosításában. A lexikon által nyújtott publikálási lehetőséget, akárcsak a „New York Daily Tribune" számára írt tudósításokat, Marx és Engels ugyanakkor felhasználták forradalmi materialista világnézetük többé-kevésbé nyílt formában való propagálására. Ennek során számot kellett vetniök a „Cyclopaedia" polgári szerkesztőinek állandó elvi követelésével, hogy a címszókat a „pártatlan tárgyilagosság" szellemében kell megfogalmazni; néhányszor vitákra és összeütközésekre is sor került, több esetben a szerkesztők önkényes változtatásokat is eszközöltek a címszók szövegén.

Engelstől származnak a hadtudományi kérdéseket tárgyaló átfogó címszók: a „Hadsereg", a „Tüzérség", a „Lovasság", az „Erődítés", a „Hajóhad", a „Gyalogság". Az anyaggyűjtésben és az elvi elemzések kidolgozásában Marx is részt vett; ez időbeli levélváltásukban jelentős szerepet játszik az idevágó kérdések rendszeres megvitatása. A hadtörténet e módszeres feldolgozásával Engels megvetette a marxista hadtudomány alapját, roppant tényanyag alapján feltárta a hadseregek és a háborúk létrejöttének történelmi

feltételeit és anyagi alapzatát, részletekbe menően vizsgálta a hadseregek szervezetének, stratégiájának és taktikájának történelmi változásait. Az idealista hadtörténészekkel ellentétben, akik nem tudták a hadviselés fejlődését mint törvényszerű folyamatot ábrázolni, Engels a történelmi materializmus módszerével kimutatta e mozgás belső törvényszerűségeit, amelyeket végső soron a társadalom anyagi termelési módja szab meg; megvilágította a hadviselés módjainak összefüggését a társadalom osztályszerkezetével, a gazdasági társadalomalakulatok fejlődésével, hanyatlásával és váltakozásával. Elemzéseiből kitűnik, hogy a hadművészet szabályai korántsem változhatatlan örök elvek, mint az idealista hadtörténészek ábrázolásában, hanem a legnagyobb mértékben változóak a történelmi feltételeknek megfelelően, és azok a stratégiai és taktikai eljárások, amelyek bizonyos viszonyok között a legnagyobb eredményekre vezetnek, megváltozott körülmények között teljesen csődöt mondanak. A hadviselés történetét, a fegyvernemek viszonyát, a stratégia és taktika fejlődését Engels mint egy bonyolult progresszív folyamat részeit elemezte. „Az *army* [*hadsereg*] története" — írta Marx 1857 szeptember 25-én Engelsnek — „bármi másnál szemléletesebben kiemeli a termelőerők és a társadalmi viszonyok összefüggéséről alkotott szemléletünk helyességét."

Ezen elvek konkrét alkalmazásait láthatjuk egy sor rövidebb címszóban is, amelyek egyes csaták elemzését adják, pl. az „Albuerá"-ban, az „Armadá"-ban, az „Aspern"-ban, a „Bidassoá"-ban, a „Blindheim"-ben, a „Borogyinó"-ban, a „Budá"-ban. Külön címszók szólnak a hadviselés egyes alapvető fogalmairól („Támadás", „Útközet", „Hadjárat"), amelyek fontos hadelméleti következtetéseket tartalmaznak, stratégiai és taktikai szempontból tisztázzák a katonai vezetés formáinak és módszereinek, a harcalakzatoknak és a csatarendnek számos döntő kérdését. Több címszó foglalkozik a hadsereg felszerelésével, fegyverzetével, hadműveivel (pl. „Lőszer", „Szurony", „Bástya", „Üteg", „Bomba", „Híd", „Karabély", „Kartács"); e címszók is különböző konkrét területeken megmutatják, hogy milyen forradalmasító hatásuk van a technikai felfedezéseknek — pl. a lőpor feltalálásának, a lőfegyverek bevezetésének és tökéletesítésének, a gőzerő alkalmazásának a hadiflottában — a hadviselés és a hadseregek fejlődésére, és hogy mennyire függ a haditaktika a haditechnikától és ezen keresztül a társadalom gazdasági fejlődésétől. Ugyanakkor azonban a hadviselés törvényeit, a hadviselés eredményességét, a hadseregek harcképességét Engels nem vezeti vissza egyoldalúan a haditechnika fejlettségére, hanem mindenekelőtt a társadalmi és politikai rendszerrel, a társadalom osztályszerkezetével és az összeütközések konkrét történelmi feltételeivel való szoros kapcsolatában vizs-

gálja. Elemzi a hadseregek összetételét, azt, hogy milyen osztályokból, társadalmi rétegekből toborzódik, milyen színvonalú a katonai kiképzettsége, a tudata, az erkölcsi ereje, a harci szelleme, és azt, hogy ezek mennyiben függnek a háború jellegétől. Ezzel kapcsolatban Engels különös figyelmet szentelt a forradalmi és felszabadító háborúk hadviselésének; tüzetesen vizsgálja a svájciak háborúit az osztrák és a burgundi feudális urak ellen, a hollandokét a spanyol uralom ellen a XVI. században, a francia forradalom háborúit és az amerikai függetlenségi harcokat, az európai népek háborúját a napóleoni uralom ellen, Magyarország forradalmi háborúját 1848—49-ben. Ebben a mindenoldalú összefüggésben vizsgálja az egyes hadicselekmények konkrét lefolyását, a terep megválasztását és szerepét, a tartalékok elhelyezését, az ellátás, az elszállásolás megoldását és ezek történelmi változásait, a hadvezetést és a katonai irányítást. A hadviselés története bőséges anyagot ad a tömegek és a személyiség dialektikus történelmi szerepének feltárásához. Engels megmutatja a hadvezér döntéseinek óriási szerepét a háborúk kimenetelében, de egyben azt is, hogy a csaták nem a hadvezér személyes cselekedetei, hogy a háborút a tömegek vívják, és a jó katonai vezető korántsem korlátozatlanul, mintegy ihlet sugallatára hozza meg döntéseit, hanem szerepe mindenekelőtt abban áll, hogy olyan anyagi körülmények között, amelyek az akaratától teljesen függetlenek, helyesen alkalmazni tudja azokat a formákat és módszereket, amelyek az objektív történelmi fejlődésből adódnak.

A hadtudományi fogalmakat tárgyaló címszókon kívül sok életrajzi címszó is készült a „New American Cyclopaedia" részére; ezek hadvezérek és politikusok pályafutását mutatják be és szintén nagyrészt katonai kérdésekkel foglalkoznak. Az életrajzi címszókat általában Marx írta, részben Engels közreműködésével és segítségével. Több életrajzi címszó („Bernadotte", „Berthier", „Bessières", „Bourrienne", „Brune") foglalkozik a napóleoni Franciaország jellegzetes személyiségeivel; legtöbbjüket a forradalmi események dobták felszínre, de ez számukra csak a karrier lehetőségét jelentette; a forradalom után a nagyburzsoázia ellenforradalmának támaszai lettek, Napóleon tábornokai, akik nagyrészt Napóleont is elárulták és bármely tetszőleges rendszert hajlandók voltak kiszolgálni (mint Berthier), csalók és harácsolók (mint Bourrienne és Brune), vagy a hatalom sóvárgói, akik királyi trónusokra kívánkoztak (mint Bernadotte, az utóbb Napóleon ellen harcoló svéd király). Más életrajzi címszók — „Barclay de Tolly", „Bem", „Bennigsen", „Beresford", „Blücher", „Blum", „Bolívar", „Bosquet", „Bugeaud", „Coehorn" — szintén az egyéni sorsok boncoló vizsgálatával vetnek éles fényt a korra, azon rétegek, osztályok és törekvések jellegére, amelyeknek

jellegzetes képviselői a bemutatott személyiségek. Blücher pályafutásának rajza Blucher személyiségének plasztikus ábrázolásával szoros összefüggésben egyben képet ad a német nép háborújáról a napóleoni uralom ellen és fő vonásokban megadja az 1813—15-ös hadjáratok katonai és politikai történetét. Bugeaud életrajza elénk állítja a kegyetlen, kíméletlen reakciós katona arcképét, a francia munkások ellen a júliusi monarchia idején tanúsított hadi vitézségét, Algéria gyarmatosítása során elkövetett rémtetteit és marokkói kalandorkodásait. Beresford szerepének bemutatása bepillantást enged a brazíliai és a portugál forradalmi mozgalmak leverésének történetébe. Simón Bolívar életrajza összefonódik a spanyol gyarmati uralom elleni latin-amerikai szabadságharc történetével; egyben leleplezi Bolívar bonapartista hajlandóságait (mint ahogy a bonapartizmus minden jelentkezési formája elleni harc ebben az időben általában is középponti szerepet játszott Marx és Engels publicisztikájában). A Blumról írt címszó sokoldalúan ábrázolja a kispolgári demokrata forradalmár életútját, aki az ellenforradalmi terror áldozatául esett. Bemnek az elmélet terén elért eredményei (tüzérségi szakkérdések) és a gyakorlati hadvezetésben felmutatott fő erősségei (hegyi kisháború, partizánharc) mellett kidomborodik a forradalmár lengyel tábornok következetessége, meg nem alkuvása, távolabbra látó nemzetiségi politikája az erdélyi háborúban és mindenek felett álló forradalmi internacionalizmusa.

Külön csoportot alkotnak a címszók között az Engelstől származó „Afganisztán", „Algéria" és „Burma". Közös vonása e három országnak, hogy területük, természeti kincseik felkeltették a tőkés gyarmatosítók éhségét; a gyarmatosítók rátámadtak ezekre az országokra, hogy elmaradottságukat felhasználva kifosszák őket. A címszók megírásának időpontjáig Anglia két háborút viselt Burma ellen (1824—26 és 1852), megfosztották egyik legtermékenyebb és legjelentősebb területétől és elvágták a tengerparttól; az angolok vereségével végződött angol—afgán háborúnak (1839—42) Afganisztán angol uralom alá vetése volt a célja; Algéria francia gyarmatosítása, amely 1830-ban kezdődött, szintén erre az időszakra esik. Engels teljes rokonszenvével ez országok népeinek oldalára helyezkedik, leleplezi a gyarmatosítók barbár módszereit, részletesen bemutatja a függetlenségüket védő népek hősies harcát és azt, hogy még ahol sikerült is a gyarmatosítók uralmának megteremtése, a népi ellenállást nem lehet elfojtani és a gyarmati uralom nem lehet szilárd és maradandó.

Marx és Engels a címszók megírásában saját kutatásaikra és az akkor rendelkezésre álló szakirodalomra voltak utalva. Ez szükségképpen oda vezetett, hogy egyes kevésbé feldolgozott területek (pl. az orosz vagy a keleti had-

történet) valóságos jelentőségüknél kisebb szerepet játszanak a címszókban, noha Marx és Engels törekedtek arra, hogy minél jobban kiterjesszék a rendelkezésükre álló anyagot (így pl. vizsgálták a kínaiaknak és az araboknak a haditechnikai felfedezések történetében játszott szerepét). Csak hézagos források (elsősorban emlékiratok és részben diplomáciatörténeti anyagok) álltak rendelkezésükre az 1812-es oroszországi hadjárat elemzéséhez („Borogyino", „Barclay de Tolly"), valamint a dél-amerikai szabadságharc eseményeinek vizsgálatához („Ayacucho", „Bolívar y Ponte"). A rendelkezésre álló polgári források elfogultságait a források kritikai elemzése és saját kutatásaik segítségével nagyrészt ki tudták küszöbölni, de részletkérdésekben, egyes személyek megítélésében, tényadatokban maradtak helyenként pontatlanságok; ezekre — amennyiben mai ismereteink alapján korrigálni tudjuk őket — a megfelelő helyen jegyzetben utalunk.

A kötet második felét Marx „Vogt úr" című írása és a Vogt üggyel kapcsolatban keletkezett néhány dokumentum és sajtóközlemény alkotja. A „Vogt úr"-t Marx válaszul írta Vogt 1859 decemberében megjelent „Mein Prozess gegen die Allgemeine Zeitung" című brosúrájára, amelyben Vogt a legvadabb rágalmakat szórja Marxra és a kommunistákra. E rágalmakat felkapta a proletariátussal szemben ellenséges kispolgári német emigráció, valamint a németországi és franciaországi burzsoá sajtó egy része is.

Vogt támadása olyan időpontban jelent meg, amelyben érlelődtek a feltételek a proletariátus pártjának újonnan való megszervezéséhez. Marx és Engels, az 1852-ben feloszlott Kommunisták Szövetségének több következetes proletár forradalmár tagjával együttműködve, módokat és lehetőségeket kerestek a kommunista eszmék szélesebb körű propagandájának megindításához és új szervezeti formák kialakításához, egy a Kommunisták Szövetségénél szélesebb körű és szorosabb tömegkapcsolatokkal rendelkező, de történelmileg és eszmeileg a Kommunisták Szövetségének tevékenységét folytató párt megszervezéséhez. Ennek a munkának az eredménye volt 1864-ben a Nemzetközi Munkásszövetség („I. Internacionálé") megalakítása.

Vogt támadása a Kommunisták Szövetségének diszkreditálására, tagjainak lejáratására irányult, a legkülönbözőbb gyalázatos cselekményekkel, rendőrségi kapcsolatokkal és személyi becstelenségekkel vádolta őket. Ez a fellépés csatlakozott a porosz rendőrügynököknek az 1852-es kölni kommunista-perben a Kommunisták Szövetsége tagjai ellen folytatott provokációs támadásaihoz és azokhoz a rágalmakhoz, amelyeket a kispolgári emigráció terjesztett Marx és harcostársai ellen. A vádak ugyan nagyrészt az elhihetetlenségig képtelenek voltak, de veszélyessé tette őket az, hogy Vogt demokra-

tának számított, aki azonfelül mint természettudós és tudományos népszerűsítő is tekintélynek örvendett széles polgári és értelmiségi körökben. Marx ebben az időszakban különösen fontosnak tartotta, hogy a proletár mozgalom fejlődő, szerveződő, de még meg nem szilárdult erőit megvédje a rágalmazó támadásoktól és bizonyítsa a proletár párt ügyének nagyságát, harcosainak tisztaságát, leleplezze a vádak hazug voltát és szennyes burzsoá és bonapartista forrásait. Marx 1860 február 23-án azt írta Freiligrathnak, hogy a Vogt elleni harc döntő jelentőségű a párt történelmi igazolása szempontjából és a jövőbeli helyzetét illetően Németországban. Vogt elleni polémiájában Marx nemcsak a proletár forradalmárok múltbeli tevékenységét védte, hanem a proletár párt jövőjét is.

Marx, miután nevetségessé tette Vogt arra irányuló kísérleteit, hogy a „Marx-pártot" azonosítsa különféle ijesztő nevű obskúrus társaságokkal, amelyeknek soha semmi közük nem volt a Kommunisták Szövetségéhez, szembeállítja Vogt kitalálásaival a nemzetközi kommunista mozgalom, a Kommunisták Szövetsége valóságos történetét. Felvázolja azokat a történelmi feltételeket, amelyek között a Kommunisták Szövetsége működött, ismerteti jellegét és célját, valamint azt a harcot, amelyet a szövetségben a proletár irányzat képviselői folytattak a szektás elemek ellen. A szövetségben bekövetkezett szakadással és a szakadást előidéző Willich—Schapper-frakcióval kapcsolatban (amelynek viselt dolgait egyébként Vogt — további torzításokkal és hamisításokkal megspékelve — szintén Marx körére fogja) Marx fellép a kalandor összeesküvő-taktika ellen, kimutatja károsságát és a proletár párt feladataival összeegyeztethetetlen voltát. A „Neue Rheinische Zeitung" szerkesztői ellen indított hajsza és a kölni kommunista-per példáján szemlélteti azokat az alávaló módszereket, provokációkat, hamisításokat, amelyeket Németország és más államok uralkodó osztályai és rendőri szervei alkalmaztak a kommunista mozgalom ellen. A „Vogt úr" e részei, a „Leleplezések a kölni kommunista-perről" c. írással együtt, a marxista irodalom első olyan anyagai, amelyek a proletár párt történetének e korai szakaszát feldolgozzák és azóta is alapvető fontosságú forrásai a munkásmozgalom, a nemzetközi kommunista mozgalom tudományos történetírásának.

Vogt rágalmazó voltának bizonyítása mellett Marx történelmi tények felsorakoztatásával szétfoszlatja Vogt „demokrataságának" hamis nimbuszát. Felidézi Vogt szereplését a frankfurti parlamentben és „birodalmi régensi" tetteit, megalkuvását, gyávaságát, a valóságban ellenforradalmi szerepét. Rábizonyítja Vogtra, hogy ő, aki a proletár forradalmárokat vádolja rendőri kapcsolatokkal, a svájci emigrációban maga tett rendőrszolgálatokat a svájci hatóságoknak a munkásszervezetek és egyes demokraták ellen. Célzásaiban

kigúnyolja Vogt „természettudományos" materializmusát, azt a vulgáris materializmust, amelynek a múlt század derekán Büchner és Moleschott mellett Vogt volt az egyik legjellegzetesebb képviselője.

Végül közvetett bizonyítékok egész sora segítségével Marx kimutatja, hogy Vogt fizetett bonapartista ügynök. (Több mint tíz évvel később, III. Napóleon bukása után, közzétették a császári kézirattárat és benne a titkos elszámolásokat, amelyekből kitűnik, hogy Vogt 1859 augusztusában 40 000 frankot kapott a titkos alapból.) Marx Vogt nézeteinek és cselekedeteinek bírálata során kitér a bonapartizmus jellemzésére és kritikájára is. Visszanyúlva a már a „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikájá"-ban adott elemzésre is, Marx felmutatja a bonapartista rendszer sajátos vonásait: az osztályok közötti lavírozás politikáját, az állami hatóságok látszólagos önállóságát, a valamennyi társadalmi rétegre történő demagóg apellálást, a kizsákmányoló felső réteg leplezett védelmezését, a hadsereg legreakciósabb köreire való támaszkodást. A második császárságot a rendőrterror és a tőzsdespekuláció, a szoldateszka és a kalandorok eluralkodása jellemezte; a rendszer politikai eszközei közé tartozott a zsarolás, a vesztegetés, a bűnöző elemek felhasználása; a politikai színtéren demagógiát folytatott, félrevezető célzattal kacérkodott a nemzeti és forradalmi mozgalmakkal, majd elárulta őket, és a tömegbecsapás semmiféle módjától sem riadt vissza. Marx kimutatta a bonapartista rendszer rothadtságát és tarthatatlanságát, belső ellentmondásait, azt, hogy III. Napóleon bel- és külpolitikája az 50-es évek végére zsákutcába jutott, amelyből egy Ausztria elleni „lokális" háború révén akartak kikecmeregni. E háborúnak, Vogtnak és III. Napóleon sok más megfizetett és meg nem fizetett propagandistájának állításával ellentétben, semmi köze nem volt Itália felszabadításához, III. Napóleon arra törekedett, hogy olcsón szerzett győzelmekkel otthon megszilárdítsa rendszerét és tekintélyét, növelje a francia területet az itáliai országok rovására és lehetőleg saját céljaira felhasználva az itáliai forradalmárokat egyben feltartóztassa a forradalmi mozgalmat Itáliában. Mihelyt a háború azzal fenyegetett, hogy túlmegy a kitűzött célokon és valóban forradalmi helyzetet teremt, III. Napóleon, akinek kezében volt a győzelem, gyorsan békét kötött Ausztriával.

Marx és Engels a bonapartista Franciaországot — a cári Oroszország mellett — az európai reakció egyik fő támaszának tekintették. Ebben az egész időszakban publicisztikájuk homlokterében a bonapartizmus, a bonapartista—cári együttműködés, a cári és bonapartista érdekeket híven kiszolgáló palmerstoni politika elleni harc áll. A bonapartizmus elleni harc szorosan összefüggött a német és az olasz egység kérdésével. Marx és Engels Német-

ország és Itália nemzeti egyesítésének forradalmi demokratikus, „alulról" történő megoldását követelték és forradalmi kiutat kerestek az itáliai válságból. Az itáliai forradalmi mozgalom olyan vezetői, mint Mazzini és Garibaldi, nem voltak hajlandók III. Napóleonban a „nemzetiségek felszabadítóját" tisztelni és szembefordultak a bonapartizmussal; Németország következetesen demokratikus körei szintén szembehelyezkedtek vele. A porosz uralkodó körök azonban, és velük együtt számos „kisnémet" liberális, arra számítottak, hogy a háború meg fogja gyengíteni Ausztriát és ezzel egyengeti az útját Németország egyesítésének — a porosz monarchia uralma alatt. Vogt ilyen nézeteknek igyekezett tápot adni bonapartista pénzen írt és a cárt meg a császárt „tárgyilagosan" magasztaló brosúrájában, a „Studien zur gegenwärtigen Lage Europas"-ban. Marx fejtegetései ugyanakkor polémiát tartalmaznak a „királyi porosz szocialista" Lassalle ellen, aki „Der italienische Krieg und die Aufgabe Preussens" c. brosúrájában Poroszország semlegességének pártján állt, a nemzeti liberálisokkal együtt Németországnak porosz dinasztikus vezetés alatti, „felülről" való egyesítését kívánta és ebből a nézőpontból ítélte meg az itáliai háborút. Marx Lassalle-t nem nevezi ugyan nevén, de Marx és Engels egymással és Lassalle-lal folytatott levelezésükben személyre szólóan is kifejtik kritikájukat.

Vogt bonapartista érdekben és bonapartista kútforrásokból leírt külpolitikai konstrukcióival Marx szembeállítja a XVIII—XIX. század valóságos történelmi tényeit és nem utolsó sorban a diplomáciatörténet adatait. Marx maga igen behatóan foglalkozott a titkos diplomácia történetével, mert a proletár forradalmárok fontos feladatának tartotta, hogy átlássanak a nemzetközi politika rejtelmein, a külpolitika legtöbbször mélységesen becstelen praktikáin, a diplomáciai intrikákon és megtévesztéseken. Marx és Engels meg volt győződve arról, hogy a proletariátus képes aktív ellenállást tanúsítani az uralkodó osztályok soviniszta és agresszív politikájával szemben és a nemzetközi konfliktusokban saját forradalmi vonalát követni, amely elvezet a polgári demokratikus átalakulás teljes végigvitelére Európában, az elnyomott nemzetek felszabadítására és előkészíti a proletár forradalom győzelmének feltételeit. Marx következetesen fellép a hódítások és az annexiók politikája ellen, leleplezi a megfélemlítés és a zsarolás diplomáciáját, a kis országok belügyeibe való durva beavatkozást és a nemzetek egymás ellen uszítását.

Vogt bonapartizmusának bizonyításával párhuzamosan Marx bemutatja azt az egész hatalmas sajtó- és ügynökségi apparátust, amelyet III. Napóleon rendszere céljainak előmozdítására, a közvélemény megdolgozására, külpolitikai kalandjainak előkészítésére működésben tartott. Marx betekintést

ad a — bonapartista és nem-bonapartista — burzsoá sajtó módszereibe, a politikai elvtelenség és megvásárolhatóság egész üzleti rendszerébe. Megrajzolja olyan emberek arcképét, mint James Fazy, Genf radikális diktátora és Vogt patrónusa, aki szintén III. Napóleon szolgálatába szegődött. Élesen bírálja Kossuthot (akire Vogt szintén hivatkozik mint elvbarátjára) az emigrációban folytatott elvtelen politikájáért, elsősorban III. Napóleonnal folytatott egyezkedéseiért. Kossuth, akit Marx és Engels 1848—49-ben mint a forradalom vezetőjét nagyrabecsült, az emigrációban a kétes és reakciós erők, többek között III. Napóleon támogatását és szövetségét kereste. „Ha Kossuth valaha aiolhárfa volt" — írja Marx —, „melyben egy nép orkánja zúgott, most már csak Dionüsziosz-fül, melyben a Palais Royal és a Tuileriák titokzatos termei suttogásának visszhangja morajlik." (V. ö. 515. old.) Marx a forradalmi mozgalom frontjainak tisztázása, és a bonapartizmus leleplezése érdekében szükségesnek tartotta, hogy ezeket a tényeket — mind Kossuthtal, mind az emigráció hasonló politikát folytató más politikusaival kapcsolatban — nyilvánosságra hozza (a „Vogt úr"-ban is, és már korábban a „New York Daily Tribune"-ban és a „Free Press"-ben). Rendkívüli tájékozottsága és elemzőképessége segítségével Marx gyakran olyan összefüggésekre tudott rávilágítani, amelyeknek dokumentumai olykor csak évtizedek múlva kerültek elő az irattárakból. A tényanyag összegyűjtésében egyébként — ami a magyar vonatkozásokat illeti — Marxnak segítségére volt Szemere Bertalan is, akivel Marx ez időben szoros kapcsolatban állt. A „Vogt úr" — a magyar emigráció történetének és harcainak, egyes személyiségeinek bemutatásán túlmenően is — gazdag magyar vonatkozásokban; Marx a forradalom alatti és utáni Magyarország történelmének több kérdésével foglalkozik benne (parlamenti viták a forradalom idején, Komárom és Buda ostroma, az októberi diploma és a kiegyezés kérdése stb.).

A „Vogt úr"-ban Marx ismételten bemutatja a vulgáris demokraták, a német kispolgári emigráció nagy szavakkal dobálódzó elvtelenségét, bárkit-kiszolgálni-hajlandóságát, egyes képviselőinek határtalan gyávaságát és alamuszságát. Egy német újság ellen Vogt rágalmaival kapcsolatban indított sajtóperének részletes történetével pedig az utolsó fejezetben képet ad a porosz bíróságokról és a poroszországi igazságszolgáltatásról.

Vogt elleni fellépésével Marx leleplezte azt a polgári és kispolgári irányzatot is, amelyhez Vogt tartozott, megvédte a kialakuló proletár párt elméleti és taktikai önállóságát, elhatárolta a kispolgári befolyástól. Marx írása egyben csapást mért Vogt mesterkedéseire és jócskán megnehezítette az egész bonapartista ügynöki rendszer dolgát. Azok a lapok, amelyek Vogt rágalmai-

nak terjesztésével foglalkoztak, persze megkísérelték Marx válaszát agyonhallgatni, de ez nem sokat ért. Vogt nem tudott mit válaszolni; számos becsületes ember, aki azelőtt Vogt köréhez tartozott vagy rokonszenvezett vele, most elhatárolta magát tőle. A 40 000 frankról szóló tárgyi bizonyíték előkerülése azután végképp lehetetlenné tette Vogt további „demokrata"-szereplését. Vogt fia, W. Vogt az apjáról 1896-ban megjelentetett életrajzában leghelyesebbnek látta, ha meg sem említi Marx könyvét.

A „Vogt úr"-t, ezt a roppant tényanyagot felsorakoztató, ugyanakkor sziporkázó szatirikus formában megírt vitairatot Engels Marx addigi legjobb polemikus írásának tartotta. A munkásmozgalom opportunista vezetői a II. Internacionálé idején fanyalogva néztek Marxnak erre az írására, „méltatlannak" találták Marxhoz; 1927-ig nem is került sor új kiadására (akkor a „marxista ritkaságok" gyűjteményében jelent meg egy hasonmáskiadása), 1927—28-ban francia fordításban is kiadták. A mű újabb kiadását Moszkvában jelentették meg, előbb oroszul, majd 1941-ben német nyelven; azóta számos kiadást és fordítást ért meg. Több mint száz év távlatából a mű nem látszik „Marxhoz méltatlannak", sőt mind a mai napig megőrizte fontosságát, nemcsak mint történelmi forrásmunka és nemcsak a munkásmozgalom történetében betöltött szerepénél fogva, hanem Marx polemikus módszere miatt is: érvelésének messzire szétágazó és mégis összpontosítottan célratörő módja, a szatirikus ábrázolás és a meggyőző okfejtés egymást alátámasztó és erősítő egysége, a kérdések mindenoldalú alapos és éleselméjű vizsgálatára támaszkodó pártos következetesség ma is friss és eleven hatást biztosítanak Marx e nagy polemikus pamfletjának.

*

A „New American Cyclopaedia" részére írt címszók kézirata nem maradt fenn: olyan alakban közöljük őket, ahogy a „Cyclopaedia"-ben megjelentek. A „Cyclopaedia" szerkesztősége helyenként önkényes változtatásokat eszközölt a címszók szövegén, néhány címszóhoz pedig kiegészítéseket fűzött. Ahol tudomásunk van arról, hogy milyen változtatások történtek, ezeket jegyzetben ismertetjük. A részleteket illetően v. ö. még az 1. jegyzetet. A címszókat „cyclopaedia"-beli sorrendjükben (tehát angol eredeti címük betűrendi sorrendjében) közöljük; keletkezési sorrendjük a betűrenddel nem teljesen esik egybe.

A „Vogt úr" egyetlen kiadásban jelent meg Marx és Engels életében; kiadásunk ezt az 1860-as kiadást követi. A részleteket illetően v. ö. még a 340. jegyzetet. A „Vogt úr"-ral kapcsolatos, kötetünkben utána közölt

dokumentumok és sajtónyilatkozatok fotokópiáit a moszkvai Marxizmus-Leninizmus Intézet bocsátotta rendelkezésünkre.

Mellékletként közlünk két dokumentumot, amelyek a Vogt-üggyel kapcsolatban 1871-ben jelentek meg a „Volksstaat"-ban: egy — Marx kezdeményezésére megjelent — rövid szerkesztőségi közleményt és Engels Még egyszer »Vogt úr«" című cikkét.

Karl Marx és Friedrich Engels

Címszók
a „New American Cyclopaedia”-ből

THE NEW

AMERICAN CYCLOPÆDIA:

A

Popular Dictionary

OF

GENERAL KNOWLEDGE.

EDITED BY

GEORGE RIPLEY AND CHARLES A. DANA.

VOLUME I.

A-ARAGUAY.

NEW YORK:
D. APPLETON AND COMPANY,
346 & 348 BROADWAY.
LONDON: 16 LITTLE BRITAIN.
MDCCCLVIII

A „New American Cyclopaedia" első kötetének címoldala

[Friedrich Engels]

Torlasz

Torlasz vagy *abatis* — katonai stratégiai értelemben egy kivágott fákból épített akadály, gyakran alkalmazzák nehéz hegyi hadviselésben. Szükség esetén a fákat hosszában lefektetik, ágaik kifelé állnak, hogy visszatartsák a támadókat, míg törzseik mellvédül szolgálnak a védőknek. Ha a torlaszt tervszerűen használják fel például egy hegyszoros védelmére, akkor a fa gallyait lombtalanítják és kihegyezik, a törzseket a földbe ágyazzák és az ágakat összefonják, úgyhogy egyfajta cheval de frise-eket* alkossanak.

Abatis

A megírás ideje: 1857 augusztus 10 körül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", I. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

* – spanyollovasokat – *Szerk.*

[Friedrich Engels]

Adjutáns

Adjutáns — nagyobb vagy kisebb csapattestek parancsnoka mellé rendelt segédtiszt, illetve aide-de-camp*. Általában minden gyalogzászlóalj vagy lovasezred parancsnokának van adjutánsa; a dandárok, hadosztályok, hadtestek parancsnokainak és a főparancsnoknak, a parancsnokság jelentőségétől függően, egy vagy több adjutánsa van. Az adjutáns feladata, hogy főnökének parancsait ismertesse és végrehajtásukról gondoskodjék, továbbá, hogy a főnökének szóló jelentéseket átvegye vagy összegyűjtse. Nagymértékben reá hárul tehát csapattestének belső szervezeti gazdálkodása. Ő szabályozza a szolgálati sorrend váltakozását a csapattest részlegei között, ő adja ki a napiparancsokat; egyúttal főnökének afféle írnoka, aki a különítményekkel és a felsőbb hatóságokkal folyó levelezést intézi, a napi jelentéseket és kimutatásokat táblázatba foglalja és csapattestének naplóját és statisztikáját vezeti. Nagyobb csapattesteknek most rendszerint reguláris törzskaruk van; ezt a hadsereg vezérkarából emelik ki egy „törzskari főnök" parancsnoksága alatt, aki átveszi az adjutáns magasabbrendű funkcióit, s reá csupán a parancsok továbbítását, valamint a csapattest mindennapi belső szolgálati rendjének szabályozását hagyja. Ilyen esetekben azonban a különböző hadseregekben annyira különböző az eljárás, hogy erről akár csak általános áttekintést is adni lehetetlen. Nincs két hadsereg, amelyben például egy hadtestparancsnok-tábornok adjutánsának pontosan ugyanazok lennének a funkciói. Ezeken a tényleges adjutánsokon kívül a monarchikus intézmények kívánalmai folytán úgyszólván minden európai államban egész sereg címzetes főhadsegéde van az uralkodónak; ezeknek csupán képzetes funkcióik vannak, kivéve ha uruk melletti szolgálattételre kapnak felhívást, s e funkciók ez esetben is merőben formális jellegűek.

Adjutant

A megírás ideje: 1857 július 11 és augusztus 10 között

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", I. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

* — hadsegéd; szárnysegéd – *Szerk.*

[Friedrich Engels]

Afganisztán

Afganisztán — nagy kiterjedésű ázsiai ország Indiától északnyugatra. Perzsia és India közt fekszik, a másik irányban pedig a Hindukus és az Indiai-óceán közt. Régebben hozzá tartoztak Horászán és Kuhisztán perzsa tartományok, valamint Herát, Beludzsisztán, Kasmir és Szind, továbbá a Pandzsáb jelentős része. Jelenlegi határai közt lakossága valószínűleg nem haladja meg a 4 000 000 főt. Afganisztán felszíne rendkívül egyenetlen — táblás fennsíkok, hatalmas hegyek, mély völgyek és szakadékok váltakoznak. Mint minden hegyes trópusi országban, az éghajlat minden változata megtalálható. A Hindukus magas bérceit egész évben hó borítja, míg a völgyekben a hőmérő 130 [F]°-ig* is felszökik. A keleti országrészek melegebbek a nyugatiaknál, de az éghajlat általában hűvösebb, mint Indiáé; és bár a nyári és téli, a nappali és éjjeli hőmérséklet váltakozásai igen nagyok, az ország éghajlata általában egészséges. A fő betegségek lázak, hurutok és szemgyulladás. Időnként himlő is pusztít. A talaj rendkívül termékeny. A homokpuszták oázisaiban datolyapálmák nőnek, a meleg völgyekben cukornád és gyapot, a hegyoldalak teraszain pedig 6000—7000 láb magasságig európai gyümölcsök és zöldségfélék teremnek gazdagon. A hegyeket fenséges erdők borítják, melyekben otthonos a medve, a farkas és a róka, míg az oroszlán, a leopárd és a tigris az életmódjuknak megfelelő területeken lelhetők fel. Az ember számára hasznos állatokban nincs hiány. A perzsa vagy vastag farkú birkának igen sok változatát tenyésztik. A lovak jó növésűek és jó vérűek. A tevét és a szamarat teherhordásra használják; kecske, kutya és macska nagy számban található. A Hindukuson kívül, amely a Himalája folytatása, délnyugaton egy másik hegylánc is húzódik, melyet Szulejmán-hegységnek neveznek; Afganisztán és Balkh közt pedig van még egy vonulat, a Paropamisus-hegylánc, amelyről azonban még igen keveset tudunk Európában. Kevés a folyó; a legjelentősebbek a Hilmend és a Kabul. E kettő a Hindukusban ered, a Kabul keletre folyik és Attok közelében ömlik az Indusba, míg a Hilmend szeisztáni területen

* Kb. 55 C° – *Szerk.*

nyugat felé tart és a Zirareh-tóba torkollik. A Hilmendnek az a sajátossága, hogy a Nílushoz hasonlóan évente elönti partjait és megtermékenyíti a talajt, amely az árterület határán túl homoksivatag. Afganisztán főbb városai Kabul, a főváros, valamint Gazni, Pesávar és Kandahar. Kabul szép város, az északi szélesség 34° 10'-én és a keleti hosszúság 60° 43'-én, a hasonnevű folyó partján. A házak fából épültek, takarosak és tágasak, a város pedig, amelyet szép kertek vesznek körül, igen tetszetős látványt nyújt. Falvak szegélyezik, alacsony dombok övezte terjedelmes síkság közepén terül el. Fő műemléke Bábur császár sírja. Pesávar nagy város, 100 000 főre becsült lakossággal. Gazni, ez a hajdan hírneves város, amely egykor a nagy Mahmud szultán fővárosa volt, elvesztette előkelő rangját és manapság szegényes helység. A közelben van Mahmud sírja. Kandahart csak 1754-ben alapították. Egy ősi város helyén épült. Néhány évig ez volt a főváros, de 1774-ben Kabul lett a kormány székhelye. Lakosainak számát 100 000-re teszik. A város közelében van Ahmed sahnak, a város alapítójának síremléke, egy szent menedékhely, olyannyira, hogy a falai közé menekült bűnöst még a király sem vitetheti el. Afganisztán földrajzi helyzete és népének sajátos jelleme olyan politikai jelentőséget ad az országnak, amelyet közép-ázsiai ügyekben aligha lehet túlbecsülni. Kormányformája monarchia, de hevülékeny és nyugtalan alattvalói felett a király fennhatósága személyes jellegű és igen bizonytalan. A királyság tartományokra oszlik, mindegyiken az uralkodó egy-egy képviselője gyakorol főfelügyeletet, aki összegyűjti és a fővárosba küldi a bevételeket. Az afgánok bátor, szívós és független faj; csakis pásztorkodással és mezőgazdálkodással foglalkoznak, ipart és kereskedelmet nem űznek, ezt megvetően átengedik a hinduknak és más városlakóknak. A háború számukra izgalmas élmény, amely megszabadítja őket az egyhangú szorgoskodástól. Az afgánok klánokra oszlanak, melyek felett a különböző főnökök afféle feudális fennhatóságot gyakorolnak. Csakis az uralom iránti leküzdhetetlen gyűlöletük és az egyéni függetlenség iránti előszeretetük akadályozza meg őket abban, hogy hatalmas nemzetté váljanak; de éppen cselekvésbeli szertelenségük és kiszámíthatatlanságuk teszi őket veszedelmes szomszéddá, akiket könnyen bármerre elsodorhatnak szeszélyeik vagy felizgathatnak politikai intrikusok, akik mesterségesen felcsigázzák szenvedélyeiket. A két fő törzs a durránik és a gilzájok, ezek között állandó a viszály. A durráni törzs a hatalmasabb, és fölénye következtében ennek emírje vagy kánja megtette magát Afganisztán királyává. Jövedelme mintegy 10 000 000 $. Hatalma csupán törzsén belül korlátlan. A katonai kontingenst főként a durránik szolgáltatják; a hadsereg maradék része a többi klánból vagy

katonai kalandorokból toborzódik, akik zsold és zsákmány reményében állnak be a szolgálatba. A városokban kádik szolgáltatnak igazságot, de az afgánok ritkán fordulnak a törvényhez. Kánjaik büntetési joga az élet és halál feletti döntésig terjed. A vérbosszú családi kötelesség; azt mondják azonban, hogy az afgánok, ha nem provokálják őket, tágszívű és nagylelkű emberek, és annyira szentnek tekintik a vendégjogot, hogy ha halálos ellenségük kenyeret és sót eszik velük, még akkor is, ha ezt furfanggal érte el, megmenekül a bosszútól, sőt minden egyéb veszedelemmel szemben vendéglátója védelmét igényelheti. Vallásukat tekintve a szunna-szektához[2] tartozó mohamedánok, de nem vakhitűek, és siiták és szunniták közti kapcsolatok egyáltalán nem szokatlanok. Afganisztán hol a mogulok[3], hol a perzsák uralma alá került. Mielőtt a britek megjelentek India partjain, a Hindosztán síkságait elárasztó idegen inváziók mindig Afganisztánból indultak ki. Nagy Mahmud szultán, Dzsingisz kán, Tamerlán és Nádir sah mind ezt az utat választották. 1747-ben, Nádir halála után, Ahmed sah, aki e katonai kalandor uralma alatt sajátította el a hadviselés művészetét, elhatározta, hogy lerázza a perzsa igát. Afganisztán a modern korban az ő uralma alatt érte el nagyságának és virágzásának tetőfokát. A Szadózáj-családhoz tartozott, s első dolga az volt, hogy lefoglalja azt a zsákmányt, amelyet elhalt főnöke Indiában összerabolt. 1748-ban sikerült előznie a mogul kormányzót Kabulból és Pesávarból, majd az Induson átkelve hirtelen lerohanta a Pandzsábot. Királysága Horászántól Delhiig terjedt, sőt a maráthi[4] hatalmakkal is összemérte kardját. Ezek a nagy vállalkozások azonban nem akadályozták meg abban, hogy a békés művészetek némelyikében is ne jeleskedjék, s mint költő és történész jó hírnévre tett szert. 1773-ban halt meg, a koronát fiára, Timurra hagyta, aki azonban nehéz terhével nem tudott megbirkózni. Elhagyta Kandahar városát, amelyet apja alapított, s amely néhány év alatt gazdag és népes várossá lett, és ismét Kabult tette meg a kormányzat székhelyévé. Uralkodása alatt ismét fellángoltak a törzsek belső viszályai, amelyeket Ahmed sah kemény kézzel elfojtott. 1793-ban Timur meghalt és Szeman lett az utóda. Ez a herceg a fejébe vette, hogy megszilárdítja Indiában a mohamedán uralmat; e tervnek, amely súlyosan veszélyeztethette volna a brit birtokokat, oly fontosságot tulajdonítottak, hogy Sir John Malcolmot a határra küldték, tartsa sakkban az afgánokat az esetre, ha bármely lépést tennének, és ugyanakkor tárgyalásokat kezdtek Perzsiával, amelynek segítségével az afgánokat két tűz közé foghatnák. Ezek az elővigyázatosságok azonban szükségtelenek voltak: Szeman sahot a kelleténél is jobban lekötötték a belországi összeesküvések és zavargások, úgyhogy nagy tervei már csírájukban elhervadtak. A király

fivére, Mahmud*, rátört Herátra, ahol független fejedelemséget akart alapítani, de kísérlete kudarcot vallott, ő meg Perzsiába menekült. Szeman sah a trónt a Bairakzáj-család segítségével szerezte meg, melynek feje Szarafrasz kán volt. Szeman egy népszerűtlen vezírt nevezett ki, ezért hajdani támogatói meggyűlölték, összeesküvést szerveztek ellene, melyet azonban felfedtek és Szarafraszt kivégezték. Erre az összeesküvők visszahívták Mahmudot; Szemant elfogták és megvakították. Mahmudot a durránik támogatták; a gilzájok Sudzsa sahot helyezték vele szembe, aki egy időre trónra is jutott, de végül vereséget szenvedett, főként saját támogatóinak árulása miatt, és a szikheknél[5] volt kénytelen menedéket keresni. 1809-ben Napóleon elküldte Gardane tábornokot Perzsiába, abban a reményben, hogy rá tudja venni a sahot** India elözönlésére, az indiai kormányzat viszont elküldött egy képviselőt*** Sudzsa sah udvarába, hogy ott Perzsia-ellenes oppozíciót teremtsen. Ebben a korszakban szerezte hatalmát és hírnevét Randzsit Szing. Szikh törzsfő volt, aki géniuszával függetlenné tette országát az afgánoktól és királyságot alapított a Pandzsábban, megszerezve a mahárádzsa (nagy király) címet és az angol-indiai kormányzat megbecsülését. A bitorló Mahmud azonban nem sokáig örülhetett győzelmének. Vezírjét, Fath kánt — aki becsvágyának és pillanatnyi érdekeinek sugallatára felváltva hol Mahmudot, hol Sudzsa sahot szolgálta — Kamran, a király fia foglyul ejtette, megvakíttatta, majd kegyetlenül megölette. A meggyilkolt vezír nagyhatalmú családja bosszút esküdött haláláért. Ismét elővették a báb Sudzsa sahot, Mahmudot pedig elűzték. Ám Sudzsa sah trónra jutása felháborodást keltett, ezért hamarosan letették és egyik testvérét koronázták meg helyette. Mahmud Herátba menekült, melynek birtokában maradt, és 1829-ben bekövetkezett halála után fia, Kamran követte őt e terület kormányzásában. A Bairakzáj-család, amely most megszerezte a főhatalmat, felosztotta e területet tagjai között, de ezek nemzeti szokás szerint összevesztek és csak közös ellenséggel szemközt egyesültek. Az egyik fivér, Mohamed kán, Pesávar várost kapta meg, amelyért sarcot fizetett Randzsit Szingnek; egy másik fivér Gaznit; egy harmadik Kandahart; Kabult pedig Doszt Mohamed, a család leghatalmasabb tagja tartotta uralma alatt. Ehhez a herceghez követségbe küldték Alexander Burnes kapitányt 1835-ben, midőn Oroszország és Anglia egymás ellen fondorkodott Perzsiában és Közép-Ázsiában. Burnes szövetséget

* *A „New American Cyclopaedia"-ben (itt és alább)*: Mohammed – *Szerk.*

** Fath Ali. – *Szerk.*

*** M. Elphinstone. – *Szerk.*

ajánlott, amire Doszt szíves örömest ráállt volna; csakhogy az angol-indiai kormányzat tőle megkívánt a világon mindent, cserébe azonban nem ígért neki abszolúte semmit. Időközben, 1838-ban, a perzsák orosz segítséggel és orosz tanácsra ostrom alá vették Herátot,[6] Afganisztán és India kulcsát; egy perzsa és egy orosz ügynök érkezett Kabulba, s mivel a britek bármiféle pozitív kötelezettségvállalást folyvást elutasítottak, Doszt végül valóban kénytelen volt a másik fél ajánlatait elfogadni. Burnes eltávozott és Lord Auckland, India akkori főkormányzója, akit titkára, W. McNaghten befolyásolt erre, eltökélte, hogy megbünteti Doszt Mohamedet olyasmiért, amit ő maga kényszerített rá. Úgy határozott, hogy megfosztja őt trónjától és Sudzsa sahot ülteti a helyébe, aki akkoriban az indiai kormányzat nyugdíjasa volt. Szerződést kötött Sudzsa sahhal és a szikhekkel; a sah nekiállt sereget toborozni, melyet a britek fizettek és láttak el tisztekkel, és angol-indiai haderőt vontak össze a Szatlédzsnél. McNaghten, Burnes segédletével, afganisztáni követ minőségében szándékozott csatlakozni az expedícióhoz. Időközben a perzsák felhagytak Herát ostromával, és így megszűnt az afganisztáni beavatkozás egyetlen elfogadható oka; a hadsereg 1838 decemberében mégis felvonult Szind ellen, leigázta ezt az országot és arra kényszerítette, hogy sarcot fizessen a szikheknek és Sudzsa sahnak.[7] 1839 február 20-án a brit hadsereg átlépte az Indust. A hadsereg mintegy 12 000 főből, továbbá több mint 40 000 táborkísérőből, azonkívül a sah újoncaiból állt. Márciusban átkelt a Bolán-hágón; az élelem- és takarmányhiány kezdett érezhetővé válni; a tevék százával hulltak és a málha tekintélyes része elveszett. Április 7-én a hadsereg nekivágott a Hodzsak-hágónak, ellenállás nélkül átkelt rajta és április 25-én bevonult Kandaharba, amelyet az afgán hercegek, Doszt Mohamed testvérei, feladtak. Kéthónapos pihenés után a parancsnok, Sir John Keane, a hadsereg derékhadával északnak indult, egy dandárt Nott parancsnoksága alatt Kandaharban hagyva. Július 22-én elfoglalták Gaznit, Afganisztán bevehetetlen erődjét; egy katonaszökevény ugyanis elárulta, hogy a kabuli kapu az egyetlen, amelyet nem falaztak be; erre felrobbantották a kaput, majd megrohamozták az erődöt. E katasztrófa után egyszeriben szétzüllött a Doszt Mohamed toborozta hadsereg, és augusztus 6-án Kabul is megnyitotta kapuit. Sudzsa sahot ke lő formában trónra ültették, de a kormány valóságos irányítása McNaghten kezében maradt, aki Sudzsa sah valamennyi kiadását is az indiai kincstárból fizette. Afganisztán meghódítása befejezettnek látszott, és a csapatok tetemes részét visszaküldték. De az afgánok sehogy se voltak megelégedve azzal, hogy a *feringi kafirok* (európai hitetlenek) uralkodnak felettük, és 1840—41-ben felkelés felkelést követett az ország minden

részén. Az angol-indiai csapatoknak folyvást mozgásban kellett lenniök. McNaghten azonban kijelentette, hogy ez az afgán társadalom normális állapota, és azt írta haza, hogy minden jól megy és Sudzsa sah hatalma kezd gyökeret ereszteni. A katonatisztek és a többi politikai ügynökök intelmei hiábavalók voltak. Doszt Mohamed 1840 októberében megadta magát a briteknek, akik aztán Indiába küldték; 41 nyarán minden felkelést sikeresen elfojtottak, és október táján McNaghten, akit kineveztek Bombay kormányzójává, egy másik csapattesttel Indiába akart indulni. Ekkor azonban kitört a vihar. Afganisztán megszállása évi 1 250 000 £-jébe került az indiai kincstárnak: 16 000 katonát, angol-indiait és Sudzsa sahét, kellett fizetni Afganisztánban; további 3000 állomásozott Szindben és a Bolán-hágónál; Sudzsa sah királyi pompáját, tisztviselőinek illetményeit, udvartartása és kormánya minden kiadását az indiai kincstár fedezte, végül pedig az afgán törzsfőnököket is ugyanebből a forrásból pénzelték, jobbanmondva vesztegették, nehogy bajt keverjenek. McNaghtennal közölték, hogy semmiképpen sem folytathatja az ilyen arányú költekezést. Takarékoskodni próbált, de ennek egyetlen lehetséges módja a törzsfők juttatásainak megnyirbálása volt. Azon a napon, amikor ezt megkísérelte, a törzsfők összeesküdtek a britek kiirtására, és így McNaghten maga volt az eszköz, amely létrehozta mindazon felkelő erők összefogását, amelyek addig külön-külön, egység és egyetértés nélkül hadakoztak a behatolók ellen; jóllehet az is bizonyos, hogy az afgánok gyűlölete a brit uralom iránt ebben az időben érte el tetőpontját. — Kabulban az angolok parancsnoka [W.] Elphinstone tábornok volt, köszvényes, bizonytalankodó, teljesen gyámoltalan öregúr, akinek parancsai állandóan ellentmondtak egymásnak. A csapatok afféle megerősített táborban állomásoztak, amely olyan terjedelmes volt, hogy a helyőrség arra is alig-alig volt elegendő, hogy megszállja a sáncokat, nemhogy különítményeket tudjon csatatérre vetni. A védművek annyira tökéletlenek voltak, hogy az árkokon és mellvédeken lóháton át lehetett ugratni. De mintha még ez sem volna elég, a táboron a szinte puskalövésnyire fekvő szomszédos magaslatok uralkodtak, az intézkedések képtelenségét pedig betetőzte az, hogy minden élelmet és gyógyszerkészletet két különálló, a tábortól távolabb elhelyezett erődben tároltak, s ezeket ráadásul fallal övezett kertek és egy másik, az angolok által meg nem szállt kis erőd is elválasztotta a tábortól. Kabul fellegvára, Bálá Hiszár erős és kitűnő téli szállást nyújtott volna az egész hadseregnek, de hogy Sudzsa sah kedvében járjanak, ezt nem foglalták el. 1841 november 2-án kitört a felkelés. Alexander Burnes városi házát megtámadták, őt magát meggyilkolták. A brit tábornok semmit sem tett, a felkelés pedig megtorlás híján egyre erősödött.

Elphinstone, tökéletes gyámoltalanságában mindenféle egymásnak ellentmondó tanácsot vakon követve, hamarosan olyan összevisszaságot teremtett, amilyet Napóleon e három szóval jellemzett: ordre, contre-ordre, désordre*. Bálá Hiszárt még ekkor sem foglalták el. A felkelők ezrei ellen néhány századot küldtek, amelyeket természetesen megvertek. Ez még jobban felbátorította az afgánokat. November 3-án elfoglalták a tábor közelében fekvő erődöket. 9-én az afgánok bevették a hadbiztossági erődöt (melynek csak 80 főnyi helyőrsége volt), s így a briteket kikoplaltatták. Elphinstone már 5-én arról beszélt, hogy meg kellene vásárolni a szabad elvonulást az országból. November közepére határozatlansága és tehetetlensége tényleg annyira demoralizálta a csapatokat, hogy sem az európaiak, sem a szipojok[8] nem voltak már alkalmasak az afgánokkal nyílt terepen történő összecsapásra. Ekkor megkezdődtek a tárgyalások. Ezek során McNaghtent egy afgán törzsfőkkel folytatott értekezleten meggyilkolták. A földet lassan elborította a hó, szűkében volt az élelem. Végül január 1-én kapitulációt írtak alá. Minden pénzt, 190 000 £-et át kellett adni az afgánoknak, meg további 140 000 £-ről szóló kötelezvényt, 6 hatfontos és 3 hegyi ágyú kivételével az egész tüzérséget és lőszert ott kellett hagyni. Egész Afganisztánt ki kellett üríteni. A törzsfők viszont menlevelet, élelmet és teherhordó állatokat ígértek. Január 5-én elvonult a britek 4500 harcosa és 12 000 táborkísérője. Egyetlen menet elegendő volt ahhoz, hogy a rend utolsó maradványát is felbomlassza és a katonák és táborkísérők reménytelenül összekuszált tömegét bármiféle ellenállásra képtelenné tegye. A hideg, a hó és az élelemhiány éppúgy megtette a magáét, mint Napóleon Moszkvából történő visszavonulásakor. De a briteket nem a tisztes távolságot tartó kozákok, hanem nagy lőtávú kováspuskával felfegyverzett, minden magaslatot elfoglaló bősz afgán lövészek zargatták. A kapitulációt aláíró törzsfők nem tudták, de nem is akarták a hegyi törzseket féken tartani. A Kurd—Kabul-szorosban csaknem az egész hadsereg sírját lelte, és aki még megmaradt, kétszáznál is kevesebb európai, a Dzsagdalak-szoros bejáratánál esett el. Egyetlen ember, Dr. Brydon jutott csak el Dzselálábádba hírmondónak. Az afgánok viszont sok tisztet foglyul ejtettek és rabságban tartottak. Dzselálábádot Sale dandára tartotta. Felszólították megadásra, de megtagadta a város kiürítését, éppúgy, mint Nott Kandaharban. Gazni elesett; itt egyetlen ember sem értett semmit a tüzérséghez, a helyőrségi szipojok pedig elpusztultak, mert nem bírták az éghajlatot. Közben a határvidéki brit hatóságok a kabuli katasztrófa első hírére

* – rendelkezés, ellenrendelkezés, rendetlenség; parancs, ellenparancs, zűrzavar · *Szerk.*

Pesávarnál összevonták az afganisztáni ezredek felmentésére szánt csapatokat. De nem voltak szállítóeszközök, a szipojok pedig nagy számban megbetegedtek. Februárban Pollock tábornok átvette a parancsnokságot és 1842 március végén további erősítéseket kapott. Ezután átkelt a Haibar-szoroson és előnyomult Sale felmentésére Dzselálábádba; itt Sale néhány nappal előbb tönkreverte az ostromzárat fenntartó afgán sereget. Lord Ellenborough, aki most India főkormányzója lett, visszavonulási parancsot adott a csapatoknak; de mind Nott, mind Pollock jó ürügyként a szállítóeszközök hiányára hivatkozott. Végül július elején az indiai közvélemény rákényszerítette Lord Ellenborough-t, hogy mégiscsak tegyen valamit a nemzeti becsületnek és a brit hadsereg presztízsének helyreállítására; hozzájárult tehát a Kabul ellen Kandaharból és Dzselálábádból indítandó előnyomuláshoz. Augusztus közepe táján Pollock és Nott megegyezésre jutottak hadmozdulataikat illetően, és augusztus 20-án Pollock elindult Kabul felé, elért Gandamakba, 23-án megvert egy afgán csapattestet, szeptember 8-án átkelt a Dzsagdalak-hágón, 13-án Tezínnél leverte az ellenség egyesült erőit és 15-én tábort ütött Kabul falai alatt. Közben Nott augusztus 7-én kiürítette Kandahart és egész haderejével Gazni ellen vonult. Néhány kisebb összecsapás után augusztus 30-án megvert egy nagy afgán csapattestet, szeptember 6-án elfoglalta Gaznit, melyet az ellenség feladott, lerombolta az erődítéseket és a várost, újfent megverte az afgánokat megerősített alidani állásukban és szeptember 17-én Kabul közelébe ért, ahol Pollock nyomban kapcsolatot létesített vele. Sudzsa sahot már jóval azelőtt megölte az egyik törzsfőnök, és azóta nem létezett szabályszerű kormány Afganisztánban; névleg fia, Fath Dzsang volt a király. Pollock lovasosztagot küldött a kabuli foglyokért, de ezeknek már sikerült megvesztegetniök őreiket, úgyhogy útközben találkoztak. A bosszú jeléül lerombolták a kabuli bazárt, mely alkalomból a katonák a város egy részét kirabolták és sok lakost lemészároltak. Október 12-én a britek elhagyták Kabult és Dzselálábádon és Pesávaron át Indiába vonultak. Fath Dzsang, aki reménytelennek látta helyzetét, követte őket. Doszt Mohamedet most már szabadon engedték, és visszatért királyságába. Így végződött a britek ama próbálkozása, hogy maguk csinálta fejedelmet ültessenek trónra Afganisztánban.

Afghanistan

A megírás ideje: 1857 augusztus 10 körül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", I. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Airey[9]

Airey, *Sir Richard, K. C. B.*[10] — vezérőrnagy, jelenleg a brit hadsereg főszállásmestere, 1821-ben zászlósként lépett a hadiszolgálatba, 1825-ben kapitány, 1851-ben alezredes lett, s mint ilyen, 1854-ben átvette a keleti hadsereg egyik dandárának parancsnokságát. Mikor a krími expedíció kihajózásra készen állt Várnában, 1854 szeptemberében az expedíciós haderő főszállásmesterévé nevezték ki, és mint ilyen egyike volt ama hat-nyolc tisztnek, akiket azzal vádoltak, hogy Lord Raglan vezénylete alatt tönkretették a brit hadsereget, mert lélektelenül, csak színleg teljesítették kötelességüket és híjával voltak a józan észnek és az erélynek. Airey feladata annak megállapítása volt, hogy milyen arányokban osszák szét a különböző táborfelszerelési cikkeket, sátrakat, köpenyeket, takarókat, csizmákat a különböző ezredeknek. Saját vallomása szerint (amelyet a chelsea-i vizsgálóbizottság előtt tett) „1854 decemberének első hetétől fogva soha nem volt olyan időszak, hogy ne lett volna Balaklavában jelentős készlet meleg ruhából, holott ugyanakkor harcoltak a fronton, az árkokban olyan ezredek, amelyek kegyetlenül szenvedtek ugyanezen, tőlük 7—8 mérföldnyire használatra készen heverő cikkek hiánya miatt." Ez, úgymond, nem az ő hibája volt, mert soha a legkisebb nehézségbe sem ütközött, hogy aláírásos jóváhagyását e cikkek igénybevételére megkapják. Sőt ellenkezőleg, saját javára írja, hogy amennyire lehetséges volt, megrövidítette és egyszerűsítette a hadosztály- és ezredtisztek által neki benyújtott igénylések jóváhagyásával, csökkentésével vagy elutasításával kapcsolatos bevett eljárást.

Airey

A megírás ideje: 1857 július 11 és augusztus 10 között

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", I. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Albuera

Albuera — falu és folyócska Estremadura spanyol tartományban, mintegy 12 mérföldnyire Badajoztól délkeletre. 1811 tavaszán az angolok megostromolták az akkor francia kézen levő Badajozt, s nagyon szorongatták az erődöt.[11] Beresford körülbelül 10 000 brit és német, valamint 20 000 portugál és spanyol katonával Albueránál fedezte az ostromot. Soult az andalúziai hadsereg bevethető részével előretört és május 16-án megtámadta Beresfordot. Az angol jobbszárny kerekded dombtetőn foglalt állást, ahonnan nyereg formájú nyúlvány húzódott a centrum és a balszárny mentén. Az állást elölről az Albuera folyó fedezte. Soult azonnal felismerte, hogy ez a kerekded domb az állás uralkodó pontja és kulcsa: ezért a centrumot és a balszárnyat csupán megszállta, az angol jobbszárny ellen pedig tömegtámadást készített elő. Beresford — tisztjeinek tiltakozása ellenére — csaknem minden angol és német csapatot a centrumra és a baloldalra állított, s így a domb védelme úgyszólván kizárólag a spanyol sorkatonákra hárult. Ennélfogva amikor Soult gyalogsága sűrű, koncentrikus oszlopokban felfelé tört ezen a dombon, a spanyolok csakhamar meghátráltak, és az angol hadállás máris be volt kerítve. Ebben a döntő pillanatban — miután Beresford több ízben megtagadta, hogy brit vagy német csapatokat küldjön a jobbszárnyra — egy alacsonyabb rangú vezérkari tiszt* a saját felelősségére elrendelte mintegy 7000 angol katona előnyomulását. Ezek a nyereg formájú magaslat hátán fejlődtek fel, tüzükkel elsöpörték az első francia zászlóaljakat, s a dombra felérve azt látták, hogy azt mély oszlopok eléggé rendezetlen tömege szállta meg, melyeknek nincs terük a felfejlődésre. Rájuk támadtak. Felfejlődött vonaluk tüze gyilkos erővel irtotta a sűrű tömegeket; s amikor az angolok végül szuronnyal támadtak, a franciák rendezetlenül lemenekültek a dombról. E végső erőfeszítésnek az volt az ára, hogy a brit vonal létszámának közel négyötöde elesett vagy megsebesült, de a csata eldőlt, és Soult

* Hardinge. – *Szerk.*

visszavonult, noha Badajoz ostromát az angolok néhány nappal utóbb megszüntették.

Albuera

A megírás ideje: 1857 július 11 és augusztus 10 között — *Eredeti nyelve*: angol

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", I. köt., 1858 — *Aláírás nélkül*

[Friedrich Engels]

Algéria[12]

Algéria — Észak-Afrika egyik része, a korábbi algíri török pasalik, amely azonban 1830 óta Franciaország külföldi birtokaihoz tartozik. É.-ról a Földközi-tenger, K.-ről Tunisz, Ny.-ról Marokkó, D.-ről a Nagy Szahara határolja. Legnagyobb hosszúsága 500 mérföld K.—Ny. irányban; legnagyobb szélessége 200 mérföld É.—D. irányban. Az Atlasz-hegylánc, az ország fontos fizikai jellemzője, elválasztja a tengerparti termőföldet a sivatagtól. Egyben a tartomány észak-déli vízválasztóját alkotja. A fő hegyvonulat kelet-nyugati irányban húzódik, de a főgerinc nyúlványai a tartományt minden irányban átszegdelik. A nyugati hegyek legmagasabbika a Vanasrisz-hegy, Ptolemaiosz Mons Zalacusa; a keletieké a Dzsurdzsura és az Auresz. Ezek csaknem 7000 láb magasak. A legjelentősebb folyó a Silíf. Vannak számottevő nagyságú olyan folyók is, amelyek az Atlasz déli oldalán erednek és a sivatagba vesznek. E folyók közül egyik sem hajózható. Nyáron csaknem kiszáradnak, de tavasszal elöntik az ország jelentős területeit és megtermékenyítik a talajt. — Az éghajlat egyes utazók szerint nem egészségtelen. A szemgyulladás és a bőrbetegségek nagyon elterjedtek. Endemikus lázak állítólag nincsenek, de a francia csapatok betegség-okozta nagy veszteségeiből alkalmasint más következtetést lehet levonni. A légkör tiszta és derűs, a nyár igen forró; télen időnként zord az időjárás, különösen a hegyvidéken. A sivatag szélén szikkadt és homokos a talaj, de a hegyes területek között termékeny, főként a folyamok szomszédságában. Megterem Algériában mindennemű gabona, európai és trópusi gyümölcs, virág, különösen feltűnően szép rózsa, és a cukornád egyik fajtája, amely az ismert fajták közül állítólag a legnagyobb és a legbővebben termő. Mindenféle háziállat nagy számban fellelhető. A lovak természetesen kitűnőek; a szamarak jónövésűek és gyakran használják őket lovaglásra. Az algériai teve és dromedár igen kiváló. A merinó juh itt őshonos és először Algériából került Spanyolországba. Numidiai oroszlán, párduc, leopárd, strucc, kígyó, skorpió és egyéb mérges csúszómászó bővében él itt. — A berbereket, kabilokat vagy

mazigokat — e három néven ismeretesek — tartják az őslakosoknak. Fajuk történetéről alig tudnak egyebet annál, hogy valaha egész Északnyugat-Afrikát benépesítették és a keleti partvidéken is megtalálhatók. A kabilok a hegyvidéken élnek. A többi lakos arab, a muzulmán hódítók leszármazottja. Mórok, törökök, kuluglik[13], zsidók, négerek, s végül franciák is élnek az országban. A lakosság 1852-ben 2 078 035 fő volt, ebből 134 115 mindenféle nemzetbeli európai, amihez még 100 000 főnyi katonai erő járult. A kabil szorgalmas faj, rendezett falvakban élnek, kitűnő földművesek és bányákban, fémművekben, nyersgyapjú- és pamutmegmunkáló gyárakban dolgoznak. Puskaport és szappant készítenek, mézet és viaszt gyűjtenek és baromfival, gyümölccsel meg egyéb élelemmel látják el a várost. Az arabok őseik szokásait követve nomád életet élnek, táborukat más-más helyen verik fel aszerint, hogy a legeltetés szükségletei vagy egyéb körülmények hova kényszerítik őket. A lakosságból talán a mórok a legkevésbé tiszteletreméltók. A városokban élnek, fényűzőbben, mint akár az arabok, akár a kabilok, török uraik állandó elnyomása következtében félénk faj lettek, kegyetlenségüket és bosszúálló mivoltukat azonban megőrizték, erkölcsi jellemükben pedig igen alacsonyan állnak. — Algéria nagyobb városai a főváros, Algír, a mintegy 20 000 főnyi lakosságú Constantine és Bona, egy megerősített tengerparti város, amelynek lakossága 1847-ben 10 000 körül volt. Ennek közelében vannak azok a korallhalász-telepek, amelyeket a francia és olasz halászok látogatnak. Buddzsája a hasonnevű öböl partján fekszik. E hely elfoglalását a kabiloknak a környéken véghezvitt erőszakoskodásai siettették; egy francia brigget elsüllyesztettek olymódon, hogy elvágták a horgonykötelét, majd kifosztották és a legénységet lemészárolták. — Az ország belsejében, különösen Constantine tartományban ókori maradványok is találhatók, többek közt a Lambessa nevű ókori város romjai: a város kapuinak maradványai, az amfiteátrum egyes részei és egy korinthoszi oszlopokra támaszkodó mauzóleum. A parton Coleah—Cherchelnek, az ókori Julia Caesareának, van bizonyos jelentősége a franciák számára. Ez volt Juba székhelye, környékén ősi maradványok találhatók. Oran megerősített város. 1792-ig a spanyolok birtokában volt. Tlemcen, egykor Abd el-Kádir székhelye, termékeny vidéken fekszik; az ősi várost 1670-ben tűz pusztította el, az újat pedig a franciák rombolták le majdnem teljesen. Szőnyeg- és takaró-manufaktúrái vannak. Az Atlasztól délre terül el a Záb, az ókori Gaetulia. Fő helysége Biszkára; a biszkáraiak békés faj; az északi kikötőben mint szolgákat és csomaghordókat igen szívesen alkalmazzák őket. — Algériát sorjában meghódították a rómaiak, a vandálok és az arabok. Mikor 1492-ben kiűzték a mórokat Spanyolországból, Ferdinánd expedí-

ciót küldött Algéria ellen, elfoglalta Orant, Bougie-t és Algírt és leigázással fenyegette az országot. Szelim Kutemi, Metidzsa, egy Algír közelében elterülő termékeny síkság emírje, nem tudott a hatalmas támadóval megbirkózni, ezért támogatást kért a törököktől, akik Barbarossa Horudzsot, a híres kalózt küldték segítségére. Horudzs 1516-ban érkezett meg, először az ország urává tette magát és sajátkezűleg agyonverte Szelim Kutemit, majd megtámadta a spanyolokat; változó szerencsével vívott háború után Horudzsnak vissza kellett vonulnia Tlemcenbe, s ott egy spanyol sereg ostrom alá vette, sikerült is elfogniok és 1518-ban kivégezték. Utóda fivére, Kheir ed-Dín lett, aki I. Szelim szultántól kért segítséget és a fejedelmet urának ismerte el. Ezért Szelim őt nevezte ki algíri pasává, csapatokat küldött neki, amelyekkel vissza tudta verni a spanyolokat és végül az ország ura lett. A keresztények elleni harcban a Földközi-tengeren véghezvitt hőstettei elismeréseképpen I. Szulejmán kapudán-pasai méltóságra emelte. V. Károly megpróbálta visszaállítani a spanyol uralmat, és 1541-ben hatalmas, 370 hajóból és 30 000 emberből álló expedíció kelt át a Földközi-tengeren. De egy szörnyű vihar és földrengés szétszórta a hajóhadat és elvágott minden összeköttetést a hadsereggel. A védtelenül maradt csapatok, melyeknek el kellett viselniök a vakmerő ellenség zaklató támadásait, kénytelenek voltak ismét hajóra szállni és 8000 ember, 15 hadi- és 140 szállítóhajó elvesztése után kereket oldani. Ettől az időtől fogva szüntelen ellenségeskedés folyt a berber hatalmak és a máltai lovagok[14] között; így keletkezett az a kalózrendszer, amely oly félelmessé tette az algériai tengeri rablókat a Földközi-tengeren, és amelynek a keresztény hatalmak oly sokáig alávetették magukat. Az angolok Blake, a franciák Duquesne vezetésével, de a hollandok és más hatalmak is időnként megtámadták Algírt; miután Duquesne kétszer bombázta a várost, a dej elhívatta XIV. Lajos francia konzulját, s mikor megtudta tőle a bombázás költségeit, gúnyosan közölte vele: feleannyi pénzért ő maga felégette volna a várost. — A kalózkodás rendszere továbbra is fennmaradt, bár az európai hatalmak állandóan szembeszálltak vele; még Spanyolország és Itália partjait is elárasztották néha ezek a háború és a fosztogatás e szörnyű iparát űző banditák. Keresztény rabok ezrei sorvadoztak állandóan algériai fogságban; jámbor emberek társaságokat alapítottak azzal a kifejezett céllal, hogy évente Algériába és onnan vissza utaznak, a hozzátartozók által gondjukra bízott összegekkel kiváltani a foglyokat. Időközben a török kormány fennhatósága névlegessé vált. A dejeket a janicsárok választották meg, s kinyilvánították függetlenségüket a Portától[15]. Az utolsó török pasát Ibrahim dej kergette el 1705-ben; a janicsárok viharos választásokon új főnököket jelöltek ki, akiket aztán lázongásaik

során gyakran meggyilkoltak. A janicsárokat a Törökországból bevándoroltak közül rekrutálták, bennszülöttet, még janicsárnak helybeli asszonytól származó fiát sem tűrtek meg soraikban. A dej névleges hűsége jeléül alkalmi ajándékokat küldött Konstantinápolyba; de minden rendszeres adózást megtagadott, a törökök pedig, akiket akadályoztak az Oroszországgal vívott folytonos harcok, túlságosan gyengék voltak, semhogy e távoli tartomány lázadóit megfenyítsék. Az Egyesült Államok fiatal köztársaságának jutott osztályrészül, hogy e szörnyű zsarnokság megszüntetésének útját megmutassa. A francia forradalom és Napóleon háborúinak idején hatalmas hajóhadak védték a földközi-tengeri kereskedelmet, és így az algériaiak kénytelenek voltak szüneteltetni törvénytelen sarcolásaikat. Mikor ismét béke lett, az algériaiak újrakezdték fosztogatásaikat; s ekkor az amerikaiak, akik 1795-ben, az európai nemzetek példáját követve, a béke kedvéért kénytelenek voltak a dejt pénzelni, megtagadták a sarcot. 1815-ben Decatur sorhajókapitány megütközött egy algériai hajórajjal, elfogott egy fregattot és egy brigget, majd befutott az Algíri-öbölbe és rákényszerítette a dejt, hogy minden amerikai foglyot kiszolgáltasson, a jövőben pedig bármiféle sarcigényről lemondjon. Ezt a merész példát az angolok is követték, akik 1816-ban Lord Exmouth parancsnoksága alatt bombázták és hamuvá égették a várost, s így kényszerítették rá a dejt foglyai átadására. Ez azonban csak büntetés volt; hiszen a kalózkodás nem szűnt meg, és az algériaiak 1826-ban nyíltan elfogtak itáliai hajókat a Földközi-tengeren, sőt az Északi-tengerre is be-betörtek. 1818-ban Huszein dej került kormányra; 1823-ban kifosztották a francia konzul szállását és különböző merényleteket követtek el francia lobogó alatt vitorlázó hajók ellen, miért is a franciák jóvátételt követeltek, de hasztalanul. Végül az algíri dej személyében sértette meg a francia konzult és tiszteletlen kifejezésekkel illette a francia királyt, mert az nem válaszolt a dej egyik levelére, amelyet a francia kormánynak zsidó kereskedőkkel szemben fennálló adóssága ügyében írt, akik viszont Huszeinnek tartoztak.[16] A franciák a bocsánatkérés kierőszakolása végett hajórajt indítottak útnak, amely blokád alá vette Algírt. Tárgyalások kezdődtek Franciaország, Mehmed Ali és a Porta közt, amelyek során Mehmed Ali vállalta, hogy Franciaország segítségével meghódítja Algériát és rendszeresen adót fizet a szultánnak, akinek nevében kormányozna. E tárgyalások megszakadtak, részben Anglia ellenkezése miatt, részben pedig azért, mert Mehmed Ali és Franciaország a terv végrehajtásának pontos részleteiben nem tudtak megegyezni. Ekkor X. Károly kormánya a saját szakállára indított expedíciót Algír ellen, és 1830 június 13-án Bourmont tábornok parancsnoksága alatt 38 000 gyalogosból és 4000 főnyi lovasságból álló hadse-

reg partra szállt Algír előtt. Huszein dej 60 000 főnyi hadsereget állított ki ellenük, de mert engedte őket partra szállni, hatékony ellenállást már nem tudott kifejteni; Algír július 4-én megadta magát azzal a feltétellel, hogy a személyi magántulajdon s az ország vallása tiszteletben tartatik, és hogy a dej törökjeivel együtt elvonulhat. A franciák birtokukba vették a várost. 12 hadihajó, 1500 bronzágyú és csaknem 10 000 000 $ fémpénz volt a zsákmányban. Nyomban helyőrséget állítottak Algírba és katonai közigazgatást vezettek be. X. Károly kormánya Algírt át akarta adni a szultánnak, és az ezzel kapcsolatos utasítások már útban voltak Konstantinápolyba, mikor az 1830 júliusi események megdöntötték X. Károlyt.[17] Utóda* első cselekedetei közé tartozott az a döntés, hogy a meghódított területet megtartja és Bourmont helyébe Clauselt küldte főparancsnoknak. Algéria első francia megszállásától fogva a mai napig ez a boldogtalan ország szüntelen vérontás, rablás és erőszak színhelye volt. Minden egyes várost, nagyot és kicsit egyaránt, mérhetetlen emberáldozattal, egyenként vettek be. Az arab és a kabil törzseket, amelyek nagyra becsülik a függetlenséget, s az idegen uralom gyűlöletét saját életüknél is előbbrevalónak tartják, szétzúzták és megtörték azok a szörnyű razziák, melyek során otthonaikat és javaikat felégették és elpusztították, a lábon álló termést letarolták, s a megmaradt nyomorultakat lemészárolták vagy a kéjelgés és a brutalitás összes borzalmainak vetették alá. A franciák az emberiesség, a civilizáció és a kereszténység minden parancsa ellenére kitartottak a hadviselés e barbár rendszere mellett. Mentségül azt hozták fel, hogy a kabilok vérengzők, a gyilkolás megszállottai, foglyaikat kínozzák, és hogy vadakkal szemben hiba volna az engedékenység. Sok kétség fér az olyan civilizált kormány politikájához, amely a lex talionishoz** folyamodik. S ha gyümölcseiről ítéljük meg a fát, 100 000 000 $-ra tehető összeg ráfordítása és százezernyi emberélet feláldozása után csupán annyit mondhatunk Algériáról, hogy ez a francia tábornokok és katonák ama harci iskolája, ahol a krími háborúban babérokat aratott valamennyi francia tiszt katonai kiképzést nyert és gyakorlatot szerzett. Mint gyarmatosítási kísérlet, az európaiaknak a bennszülöttekéhez viszonyított lélekszáma e kísérlet jelenlegi csaknem teljes kudarcát mutatja, holott Algéria a világ egyik legtermékenyebb országa, Itália hajdani magtára, amely húsz órányira fekszik Franciaországtól, és ahol csupán egy dolog hiányzik: az élet és a tulajdon biztonsága, melyet katonai támogatók és vad ellenségek egyaránt fenyegetnek. Nem feladatunk annak taglalása, hogy ez a kudarc a

* Lajos Fülöp. – *Szerk.*

** – a hasonlóval való büntetés („szemet szemért, fogat fogért") törvényéhez – *Szerk.*

francia jellem veleszületett fogyatékosságának tulajdonítható-e, amely alkalmatlanná teszi őket a kivándorlásra, vagy pedig a helyi igazgatás rossz ítélőképességének. Minden fontos várost, Constantine-t, Bonát, Bougie-t, Arzevet, Most'genemet és Tlemcent rohammal és az ezzel együtt járó borzalmakkal vettek be. A bennszülöttek ugyan kelletlenül alávetették magukat török uraiknak, akiknek legalább az az érdemük volt, hogy hittestvéreik voltak; az új kormányzat úgynevezett civilizációját azonban nem találták előnyösnek, s amellett vallási fanatizmusuk minden ellenszenve is szembeállította őket vele. Mindegyik kormányzó csak azért jött, hogy megújítsa elődei szigorát; kiáltványok hirdették a legnyájasabb szándékokat, de a megszálló hadsereg, a katonai mozdulatok, a mindkét részről gyakorolt szörnyű kegyetlenkedések mind rácáfoltak a békés és jóakaratú nyilatkozatokra. 1831-ben Pichon bárót nevezték ki polgári főfelügyelővé, aki olyan polgári igazgatást igyekezett szervezni, amely együttműködik a katonai kormányzattal, de az az ellenőrzés, amelyet intézkedései folytán a főkormányzó felett gyakorolni lehetett volna, felbőszítette Savaryt, Rovigo hercegét, Napóleon egykori rendőrminiszterét, és előterjesztésére Pichont visszahívták. Savary alatt Algéria mindazok számkivetési helyévé lett, akik politikailag vagy társadalmilag kifogásolható magatartásuk miatt összeütközésbe kerültek a törvénnyel; és idegenlégiót létesítettek Algériában, melynek katonái számára tilos volt a városok területére lépni. 1833-ban feliratot terjesztettek a küldöttkamara elé, amely megállapítja: „Három éve tűrünk minden elképzelhető igazságtalanságot. Ha panasszal fordulunk a hatóságokhoz, mindannyiszor csak újabb kegyetlenkedésekkel válaszolnak, amelyek főként azok ellen irányulnak, akik a panaszokkal előhozakodtak. Emiatt senki nem mer moccanni, s ez az oka annak, hogy e feliraton nincsenek aláírások. Ó, uraim, az emberiesség nevében könyörgünk önöknek, szabadítsanak meg bennünket ettől a rettenetes zsarnokságtól, oldják le rólunk a rabláncot. Ha az országban érvényben marad a haditörvény, ha nem lesz polgári hatalom, elveszünk; számunkra sosem lesz béke." E felirat hatására vizsgálóbizottságot küldtek ki, aminek az lett a következménye, hogy polgári igazgatást vezettek be. Savary halála után, Voirol tábornok ideiglenes kormányzata alatt megkezdték néhány, a nyugtalanság enyhítésére szánt intézkedés foganatosítását; mocsarak lecsapolását, utak megjavítását, bennszülött milícia szervezését. Ámde mindezzel felhagytak Clausel tábornagy visszatértekor; az ő vezetése alatt indult az első, igen szerencsétlen expedíció Constantine ellen.[18] Kormányzása oly kevéssé volt kielégítő, hogy 1836-ban a tartomány 54 vezető személyiségének aláírásával feliratot küldtek Párizsba, amelyben visszaélései ügyében vizsgálatot kértek. Ez végül is Clausel le-

mondásához vezetett. Lajos Fülöp egész uralma gyarmatosítási kísérletekkel telt el, amelyek azonban csak ingatlanspekulációhoz vezettek, valamint katonai kolonizációval, amely hiábavaló volt, mert a telepesek kiserődjeik ágyúinak lőtávolán túl már nem voltak biztonságban, továbbá Algéria keleti részének betelepítését célzó próbálkozásokkal és azzal, hogy Abd el-Kádirt elűzzék Oranból és Nyugatról.[19] E nyughatatlan és rettenthetetlen törzsfő bukása annyira pacifikálta az országot, hogy a hamian-garabánok nagy törzse azonnal behódolt. Az 1848-as forradalom idején Aumale herceg utódjaként Cavaignac tábornokot nevezték ki a tartomány kormányzójává, Aumale herceg és az ugyancsak Algériában tartózkodó Joinville herceg pedig ezután visszavonult. De úgy látszik, a köztársaság sem igazgatta szerencsésebb kézzel e tartományt, mint a monarchia. Rövid fennállása alatt egymást váltották a kormányzók. A földek megművelésére telepeseket küldtek, de ezek kihaltak vagy undorral továbbálltak. 1849-ben Pélissier tábornok több törzs és a Baní Szallám falvai ellen vonult; szokás szerint felgyújtotta és elpusztította a termést és minden hozzáférhető tulajdont, mert megtagadták a sarcot. Midőn Zábban, a sivatag szélén fekvő termékeny vidéken egy marbút[20] prédikálása nyomán nagy nyugtalanság tört ki, 1200 főnyi expedíciót küldtek oda, amelyet a lakosság sikeresen szétvert; kiderült, hogy a lázadás nagyon elharapódzott, és hogy azt Szidi Abdar-Rahmán nevű titkostársaságok szították, amelyek fő célja a franciák kiirtása volt. A lázadókat csak akkor tudták leverni, amikor Canrobert és Herbillon tábornokok alatt expedíciót küldtek ellenük; és egy arab város, Zoatsa ostroma bebizonyította, hogy a bennszülöttek sem bátorságukat nem vesztették el, sem jobb indulatúvá nem váltak a betolakodók iránt. A város 51 napon át állt ellen az ostromlók erőfeszítéseinek, míg végül rohammal bevették. Kis-Kabilia csak 1851-ben adta meg magát, amikor Saint-Arnaud tábornok leigázta s ezzel összeköttetési vonalat létesített Philippeville és Constantine között. A francia jelentésekben és újságokban hemzsegnek az algériai békéről és jólétről szóló megállapítások. Ezzel a nemzeti hiúságnak adóznak. Az ország belsejét ma éppoly kevéssé telepítették be, mint valaha. A francia fennhatóság a tengerparttól és a városok környékétől eltekintve teljesen illuzórikus. A törzsek most is hangoztatják függetlenségüket és megvetésüket, ami a francia kormányzatot illeti; a razziázás förtelmes rendszerével sem szakítottak; így 1857-ben Randon tábornagy sikeres razziát hajtott végre a mindaddig leigázatlan kabilok falvaiban és tanyáin, hogy területüket a francia birtokokhoz csatolja. Még mindig vasvesszővel uralkodnak a bennszülötteken, s folytonos zendülések mutatják a francia megszállás bizonytalanságát és az ilyen eszközökkel fenntartott béke ingatagságát. Az 1857 augusztusában Oranban

lezajlott per, amelyben Doineau kapitányt, a Bureau Arabe[21] főnökét egy előkelő és gazdag bennszülött meggyilkolásában bűnösnek találták, valójában a francia tisztviselőknek, még az alsóbb rangbelieknek is, szokásszerű, hallatlanul kegyetlen és zsarnoki hatalmaskodásáról rántotta le a leplet, ami jogosan vonta magára a világ figyelmét. Jelenleg a kormányzat három tartományra oszlik: a Keleten Constantine-ra, középen Algírra és Nyugaton Oranra. Az ország egy főkormányzó ellenőrzése alatt áll, aki egyben főparancsnok is, és aki mellett egy titkár és egy polgári főfelügyelő, valamint egy tanács működik: a tanács tagjai a belügyi igazgató, a tengerészeti parancsnok, a katonai főfelügyelő és a főállamügyész, akinek feladata a kormányzói rendeletek megerősítése. Az algíri conseil des contentieux* polgári és bűnügyi vétségekkel foglalkozik. Azoknak a tartományoknak, melyekben megszervezték a polgári igazgatást, polgármestereik, bíráik és rendőri biztosaik vannak. A mohamedán vallásban élő bennszülött törzseknek még megvannak a kádijaik; de közöttük döntőbíráskodási rendszer alakult ki, melyet állítólag előnyben részesítenek, és egy hivatalnok (l'avocat des Arabes**) van külön megbízva azzal a feladattal, hogy a francia bíróságok előtt az arab érdekeket védje. — A francia megszállás óta a kereskedelem, mint megállapítják, tetemesen megnövekedett. A behozatalt mintegy 22 000 000 $-ra, a kivitelt 3 000 000 $-ra értékelik. A behozatal gyapot-, gyapjú- és selyemcikkek, gabona és liszt, mész és finomított cukor; a kivitel nyerskorall, bőrök, búza, olaj és gyapjú, valamint néhány egyéb apróság.

Algeria

A megírás ideje: 1857 szeptember 17 körül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", I. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

* – döntőbíróság – *Szerk.*

** – az arabok ügyvédje – *Szerk.*

[Friedrich Engels]

Alma

Alma — kis folyó a Krímben; a Bahcsiszaraj szomszédságában levő magaslatokról nyugati* irányban folyik és Jevpatorija és Szevasztopol között a Kalamita-öbölbe torkollik. E folyó déli partját, amely a torkolat vidékén igen meredeken emelkedik és az egész szemközti parton uralkodik, szemelte ki Mensikov herceg a legutóbbi orosz—török háborúban védelmi állásul, ahol a Krímben éppen partra szállt szövetséges hadseregek támadását fogadni akarta. — A parancsnoksága alatt álló erő 42 zászlóaljat, 16 lovasszázadot, 100** kozákot és 96 ágyút, összesen 35 000 főt ölelt fel. A szövetségesek 1854 szeptember 14-én valamivel az Almától északra szálltak partra, 28 000 francia (4 hadosztály), 28 000 angol (5 gyalog- és 1 lovashadosztály) és 6000 török. Tüzérségük számszerűen pontosan ugyanakkora volt, mint az oroszoké, ti. 72 francia és 24 angol ágyú. Az orosz állás igen erősnek látszott, valójában azonban sok gyenge pontja volt. Arcvonala közel öt mérföldre nyúlt, ami túlontúl hosszú a Mensikov rendelkezésére álló kisszámú csapathoz képest. A jobbszárny teljesen fedezetlen volt, míg a balszárny (minthogy a szövetséges hajóhadak tüze uralkodott a parton) nem foglalhatta el az állást egészen a tengerig, s ezért ugyanebben a hibában szenvedett. A szövetségesek terve e tényeken alapult. Az oroszok arcvonalát látszattámadásokkal akarták lekötni, miközben a franciák a hajóhad öt egységének fedezete alatt megkerülik az orosz balszárnyat, az angolok pedig lovasságuk oltalma alatt a jobbszárnyat karolják át. — 20-án megtörtént a támadás. Hajnalban kellett volna végrehajtani, de az angolok lassú mozdulatai miatt a franciák nem merhettek ezen időpont előtt a folyón át előrenyomulni. Bosquet hadosztálya a franciák szélső jobbszárnyán átkelt a folyón, amely csaknem mindenütt gázolható volt, és minden ellenállás nélkül felkapaszkodott a déli part meredek magaslatain. Nagy erőfeszítéssel sike-

* *A „New American Cyclopaedia"-ben*: keleti – *Szerk.*

** *Valószínűleg* 1000 *vagy* 1100 – *Szerk.*

rült 12 löveget is feljuttatni a fennsíkra. Bosquet-tól balra Canrobert átvitte hadosztályát a folyón és megkezdte felfejlődését a fennsíkon, miközben Napóleon herceg hadosztálya elkergette az orosz lövészeket Alma falu kertjeiből, szőlőiből és házaiból. Mindezekkel a 29 zászlóaljjal végrehajtott támadásokkal Mensikov az első és második vonalban csak 9 zászlóaljat állított szembe, melyek támogatására csakhamar még további 7 érkezett. Ennek a 16 zászlóaljnak, melyeket 40 ágyú és 4 huszárszázad támogatott, kellett a franciák óriási túlerejű támadásának fő súlyát viselnie, akiket hamarosan Forey hadosztályának megmaradt 9 zászlóalja is segített. Így Saint-Arnaud minden csapatát bevetették, a törökök kivételével, akik tartalékban maradtak. Az eredmény nem sokáig lehetett kétséges. Az oroszok lassan meghátráltak és a körülményekhez képest rendezetten visszavonultak. Közben az angolok megkezdték támadásukat. Négy óra tájban Bosquet ágyúinak az orosz állás balszárnyán a fennsík magaslatáról nyitott tüze arra mutatott, hogy a csata teljes erővel folyik; körülbelül egy óra múlva az angol csatárvonal megtámadta az oroszokét. Az angolok letettek tervükről, hogy átkarolják az orosz jobbszárnyat, mivel az orosz lovasság, amely a kozákok nélkül is kétszer olyan erős volt, mint a briteké, úgy fedezte ezt a szárnyat, hogy még az angol balszárnyat is fenyegette. Ezért Lord Raglan elhatározta, hogy szemből támadja a vele szembenálló oroszokat. Rávetette magát a centrumukra, első vonalba helyezve Brown könnyűhadosztályát és Evans hadosztályát; a cambridge-i herceg* és England tábornok két hadosztálya alkotta a második vonalat, míg a tartalék (Cathcart hadosztálya), amelyet a lovasság támogatott, a balszárny mögött következett. Az első vonal felfejlődött, megtámadta az arcvonala előtt elterülő két falut, és miután elűzte az oroszokat, átkelt az Almán. E pontban a jelentések eltérőek. Az angolok határozottan állítják, hogy könnyűhadosztályuk elérte a mellvédet, amely mögött az oroszok nehéztüzérségüket felállították, de aztán visszaverték őket. Az oroszok kijelentik, hogy a könnyűhadosztály valójában sohasem kelt át teljesen a folyón, nemhogy felkapaszkodott volna a meredélyen, amelyen ezt a mellvédet elhelyezték. Mindenesetre a második vonal szorosan követte az elsőt, felfejlődött, újra oszlopokba kellett formálódnia, hogy átkeljen az Almán és felkapaszkodjék a magaslatokra; ismét felfejlődött és néhány sortűz után támadott. Történetesen a cambridge-i herceg (gárdistákból és felföldiekből álló) hadosztálya sietett a könnyűhadosztály segítségére. Bár Evans lassan nyomult előre, nem verték vissza, úgyhogy England hadosztálya, amely mögötte haladt, alig is nyújthatott neki támogatást. A mellvédet

* George William Frederick Charles, Duke of Cambridge. – *Szerk.*

a gárdisták és felföldiek vették be, az oroszok pedig rövid, de heves harc után feladták az állást. Itt 18 orosz zászlóalj állt szemben ugyanannyi angol zászlóaljjal, s ha egy-egy angol zászlóalj létszáma mintegy 50 fővel meghaladta is az orosz zászlóaljakét, az oroszoknál ezt tüzérségük fölénye és állásuk erőssége bőségesen ellensúlyozta. Az angol gyalogsági tűz azonban, amely általános híre szerint rendkívül gyilkos, ez alkalommal méginkább az volt. A legtöbb bevetett csapat Minié-puskával volt felszerelve, és golyóik becsapódása, amely egész sorokat terít le egyszerre, a mély orosz oszlopokra rendkívül pusztítóan hatott. Az oroszok, mivel 6 zászlóalj kivételével egész gyalogságukat bevetették, és semmi reményük sem volt arra, hogy az előretörő áradatot fel tudják tartóztatni, hirtelen abbahagyták a csatát; a visszavonulást, mely háborítatlan volt, a lovasság és a könnyűtüzérség a kisszámú tartalékgyalogsággal együtt fedezte. Az angolok ebben a csatában határozottan jobban harcoltak az összes többi csapatnál, de a maguk szokásos nehézkes módján manővereztek; felfejlődtek, oszlopot alkottak, majd újból felfejlődtek, szükségtelenül, ellenséges tűzben, ami idő- és emberéletveszteséggel járt. E csata eredményeként a szövetségesek a Krím nyílt területének vitathatatlan birtokába kerültek mindaddig, míg az orosz erősítések meg nem érkeztek, és megnyílt előttük az út Szevasztopol felé. Az előbbi előny semmi hasznot sem hozott a szövetségeseknek, a másodikat azonban késlekedés nélkül kihasználták.

Alma

A megírás ideje: 1857 július–augusztus

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", I. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Lőszer

Lőszer — felöleli a tűzfegyverek használatához szükséges lövedékeket, tölteteket és gyutacsféleségeket, feltételezve — ahogy a kifejezést általában értik — e cikkek használatra kész állapotát. Így a kézifegyver lőszere felöleli töltényeket és gyújtókupakokat (az utóbbi persze szükségtelen ott, ahol kovás zár vagy gyútűs puska van használatban); a tábori tüzérség lőszere lövedékből, töltött gránátból, kartácsgolyóból, srapnelből, hüvelyekből, töltőcsövekből, gyújtózsinórokból, kanócokból stb. áll, rakétaütegeknél rakétákból is. Erődökben és ostromok alkalmával a lőport rendszerint hordókban tartják és használat előtt töltetet készítenek belőle; így készülnek az ostromhoz szükséges különböző elegyek; az üreges lövedéket ugyancsak a helyszínen töltik meg. A lőszer mennyisége, amellyel a hadsereg csatába indul, a körülményektől függően változik. Egy gyalogos katona általában hatvan lövésre valót visz magával, többet ritkán; fejenként ugyanekkora mennyiséget visz magával a sereg a szekereken, míg a további készletet az egy-két napi menetre hátrább maradó tárkocsi-oszlopok szállítják. A tábori tüzérség ütegei mindenkor magukkal visznek ágyúnként 150—200 lövésre valót, részben a mozdonyszekrényekben, részben külön szekereken; további 200 lövésre való van általában a hadsereg lőszertartalékában, a készlet harmadik részét pedig a tárkocsi-oszlopok szállítják. A legtöbb civilizált hadseregben ez a szabály, amely természetesen csak a hadjárat kezdetére vonatkozik; néhány hónapos hadjárat során a lőszertartalékok általában nagyon kimerülnek, szerencsétlen kimenetelű csatában esetleg el is vesznek, pótlásuk pedig gyakran nehézkes és lassú.

Ammunition

A megírás ideje: 1857 szeptember 17 körül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", I. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Karl Marx és Friedrich Engels]

Armada[22]

Armada, *spanyol* — az a nagy hajóhad, amelyet spanyolországi II. Fülöp király 1588-ban Anglia meghódítására küldött, hogy ezzel „az Urat szolgálja és egyházába visszatérítsen sok-sok töredelmes lelket, akiket az eretnekek, szent katolikus hitünk ellenségei elnyomnak és alávetettek szektáiknak és a boldogtalanságnak". („Expeditionis Hispanorum in Angliam vera descriptio", A. D. 1588.[23]) E hajóhad legteljesebb leírását az a könyv közli, amelyet körülbelül abban az időben, amikor a flotta kifutott Fülöp parancsára, tettek közzé a következő címmel: „La Felicísima Armada que el Rey Don Felipe nuestro Señor mando juntar en el Puerto de Lisboa 1588. Hecha por Pedro de Paz Salas". E mű egy példányát megszerezték Lord Burleigh részére, úgyhogy az angol kormány eleve ismerte az expedíció minden részletét. (Ez a példány, amely 1588 márciusáig terjedő feljegyzéseket tartalmaz, most a British Museumban van.) A könyv szerint a hajóhad 65 galeonból és nagy hajóból, 25 300—700 tonos urcából, 19 70—100 tonos segédhajóból, 13 kis fregattból, 4 galeasból és 4 gályából, összesen 130 hajóból állt, amelyeknek együttesen 75 868 tontartalma volt. A hajókon 2431 ágyú volt, ezek közül 1497 bronzból, legtöbbjük teljes ágyú (48 fontos), csatakígyó (hosszú 30 és 20 fontos) stb. volt; a lőszer 123 790 ágyúgolyóból és 5175 cwt. lőporból állt, ami ágyúnként körülbelül 50 lövést jelentett $4\frac{1}{2}$ font átlagos töltettel. A hajók legénysége 8052 fő tengerész volt, és 19 295 katonát, valamint 180 papot és szerzetest szállítottak. Öszvérek, szekerek stb. is voltak a fedélzeten, hogy a tábori tüzérséget partraszállás után szállítani tudják. Az egész hajóhad a fenti forrás szerint hat hónapra volt ellátva élelemmel. Ennek a maga korában páratlan hajóhadnak a flamand partokhoz kellett vitorláznia, s ott a hajóhad védelme alatt a parmai herceg vezényletével egy további, 30 000 gyalogosból és 4000 lovasból álló hadsereget kellett behajózni erre a célra épített lapos fenekű hajókra, melyeken a Baltikumból hozott tengerészek látják el a szolgálatot. Együttesen kellett azután Angliába hajózniok. Angliában Erzsébet királynő eredetileg 30 hajóból álló flottáját rendkívüli erőfeszítésekkel megnövelte mintegy 180 különféle

nagyságú hajóra, ezek azonban e tekintetben általában elmaradtak a spanyol hajók mögött. De legénységük 17 500 tengerész volt, létszámuk tehát jóval nagyobb volt, mint a spanyol flottáé. Az angol katonai erő két hadseregre oszlott; az egyiknek, 18 500 fő Leicester earljének parancsnoksága alatt, közvetlenül kellett szembeszállnia az ellenséggel; a másik, 45 000 főnyi, a királynő személyes védelmére szolgált. A British Museum „Details of the English Force Assembled to Oppose the Spanish Armada" című kézirata (MS. Reg. 18th c. XXI.) szerint ezenkívül 2000 főnyi gyalogságot vártak Németalföldről. Az armadának május elején kellett volna elhagynia Lisszabont, ámde Santa Cruz tengernagynak és altengernagyának halála késleltette az indulást. A haditengerészetben teljesen járatlan Medina Sidonia herceget nevezték most ki a hajóhad főparancsnokává, altengernagya, Martínez de Recalde azonban tapasztalt tengerész volt. A hajóhad 1588 május 29-én elhagyta Lisszabont, hogy Coruñában készleteket vegyen fel, de egy heves vihar szétszórta, és bár a hajók négy kivételével mind megérkeztek Coruñába, alaposan megrongálódtak és javításra szorultak. Mivel Angliába olyan jelentések érkeztek, hogy a hajóhad teljesen harcképtelen, a kormány elrendelte saját hajói leszerelését; Lord Howard, a tengernagy azonban szembeszállt e paranccsal, Coruñába vitorlázott, megtudta az igazságot és visszatértekor folytatta a háborús előkészületeket. Amikor röviddel ezután arról tudósították, hogy az armada feltűnt a látóhatáron, felszedte a horgonyt, nyomába szegődött az armadának a Csatornán felfelé, és minden adódó alkalommal zaklatta a spanyol hajókat. Időközben a spanyolok, lehetőleg szorosan egymás mellett hajózva, a flandriai partok felé tartottak. A különböző kisebb ütközetekben, amelyekre sor került, az angolok mozgékonyabb hajóikkal, nagyobb létszámú legénységükkel és különb tengerész-tudásukkal mindig győzelmet arattak az elégtelen legénységű, de katonákkal túlzsúfolt, nehézkes spanyol galeonok felett. Azonkívül a spanyol tüzérséget igen rosszul kezelték és majdnem mindig túl magasra állították. Calais-n túl az armada horgonyt vetett, hogy megvárja, míg a parmai herceg flottája elhagyja a flamand kikötőket; de csakhamar hírét vette, hogy a herceg hajói, csatára alkalmatlanok lévén, nem futhatnak ki, amíg az armada át nem halad a szoroson és el nem űzi az angol—holland blokád-hajórajt. Ezért az armada megint felszedte a horgonyt, de amikor az egyik oldalon az angol, a másik oldalon a holland flotta között Dunkerque látókörébe ért, szélcsend állt be. Lord Howard gyújtóhajókat helyezett készenlétbe, és amikor augusztus 7-én éjjel újból szél kerekedett, nyolcat közülük az ellenség közé eresztett. Ezek tökéletes pánikot keltettek a spanyol hajóhadban. Egyes hajók felszedték a horgonyt, mások elvágták köteleiket és a széllel sod-

ródtak; az egész flotta összezavarodott, több hajó egymásnak futott és harcképtelenné vált. Reggelre még korántsem állt helyre a rend, és a különböző rajok messzire széjjelszóródtak. Ekkor Lord Howard, aki a fő- és köznemesség által felszerelt hajók, valamint a Lord Byron vezényelte blokád-hajóraj odaérkeztével erősítést és Sir Francis Drake részéről kitűnő támogatást kapott, reggel 4 órakor harcba szállt az ellenséggel. Az ütközet, vagy jobbanmondva vadászat (hiszen az angolok a támadás minden pontján szembetűnő fölényben voltak) egészen sötétedésig tartott. A spanyolok bátran harcoltak, de ormótlan hajóik alkalmatlanok voltak a szűk vizeken való navigációra és a mozgóharcra. Teljes vereséget és súlyos veszteségeket szenvedtek. Mivel az egyesülés a parmai herceg szállítóhajóival ilymódon meghiúsult, szó sem lehetett arról, hogy az armada egymaga szálljon partra Angliában. Kiderült, hogy a hajókon levő élelmiszer nagyobb részét elfogyasztották, és minthogy Spanyol-Flandriába eljutni most már lehetetlen volt, nem maradt más hátra, mint friss készletek felvétele végett visszatérni Spanyolországba. (Lásd „Certain Advertisements out of Ireland concerning the Losses and Distresses happened to the Spanish Navy on the Coast of Ireland", London 1588 — Manuel Fremosa kihallgatása, aki a „San Juan"-on, Recalde tengernagy 1100 tonos zászlóshajóján szolgált.) Minthogy a Csatornán való áthaladást az angol flotta szintén elzárta, nem lehetett semmi egyebet tenni, mint Skóciát megkerülve hazatérni. Lord Seymour flottája, melyet üldözésére küldtek, nemigen szorongatta az armadát, mivel lőszerellátása hiányos volt és nem kockáztathatott meg támadást. De miután a spanyolok megkerülték az Orkney szigeteket, szörnyű viharok támadtak és az egész hajóhadat szétszórták. Néhány hajó egészen a norvég partokig sodródott s ott a sziklákra futott, más hajók az Északi-tengeren süllyedtek el, illetve Skócia vagy a Hebridák parti szikláin szenvedtek hajótörést. Nem sokkal később újabb viharok lepték meg az armadát Írország nyugati partjain, és ott több mint 30 hajó pusztult el. A legénység közül partra menekülteket jobbára megölték; mintegy 200-ukat az ír alkirály* parancsára kivégezték. Az egész hajóhadból mindössze 60 hajó jutott el — ezek is rendkívül megrongált állapotban, éhínségtől sújtottan — Santanderba szeptember közepe táján, s akkor azután az angliai invázió tervét végleg fel is adták.

Armada

Eredeti nyelve: angol

A megírás ideje: 1857 július vége és október 23 között

Aláírás nélkül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", II. köt., 1858

* Fitzwilliam. – *Szerk.*

[Friedrich Engels]

Hadsereg[24]

Hadsereg — felfegyverzett emberek szervezett testülete, amelyet az állam tart fenn támadó vagy védő háború céljaira. Az ókori történelem hadseregei közül Egyiptom hadserege az első, amelyről valami határozottat tudunk. Dicsőségének nagy korszaka egybeesik II. Ramszesz (Szeszósztrisz) uralkodásával, s uralmának nagyszámú emlékművén az ő hőstetteit hirdető festmények és feliratok az egyiptomi hadügyekre vonatkozó ismereteink fő forrásai. Egyiptom katonai kasztja két osztályra tagozódott — hermotübioszokra és kalasziriosz okra; fénykorában az első osztály 160 000 főt számlált, a második 250 000-et. Úgy látszik, hogy ez a két osztály csupán kor szerint vagy szolgálati időtartam szerint volt megkülönböztetve, úgyhogy a kalasziriosz ok bizonyos számú év után átkerültek a hermotübioszok osztályába, azaz a tartalékba. Az egész hadsereget afféle katonai kolóniákba telepítették, és minden embernek jókora földet biztosítottak szolgálata fejében. Ezeket a telepeket legnagyobbrészt Alsó-Egyiptomban állították fel, ahol számítani lehetett a szomszédos ázsiai államok támadásaira; a Nílus felső folyásának vidékén csak néhány telepet létesítettek, az etiópok nem lévén túlontúl veszedelmes ellenfelek. A hadsereg ereje a gyalogságban és különösen az íjászokban rejlett. Ez utóbbiakon kívül a seregben különféle fegyverzetű, s fegyverzetüknek megfelelően zászlóaljakba beosztott gyalogos csapatok is voltak: lándzsások, kardforgatók, buzogányosok, parittyások stb. A gyalogságot nagyszámú harci szekér támogatta, mindegyik két harcossal: az egyik hajtott, a másik nyilazott. Lovasság az emlékműveken nem szerepel. Az egyetlen rajzot, amely lovagló embert ábrázol, a római korból származónak tekintik, és bizonyosnak látszik, hogy a lónak lovaglásra és lovasság céljaira való használatát az egyiptomiak csak ázsiai szomszédaik révén ismerték meg. Az ókori történetírók egybehangzó közlései alapján kétségtelen, hogy Egyiptomnak a későbbi időszakban nagyszámú lovassága volt, amely — mint minden ókori lovasság — a gyalogság két szárnyán működött. Az egyiptomiak védőfegyverzetét különböző anyagból

készült pajzsok, sisakok, mellvértek vagy páncélingek alkották. Az a mód, ahogyan megerősített állásra támadtak, azt mutatja, hogy nem egy eszközt és fogást alkalmaztak azok közül, amelyet a görögök és a rómaiak ismertek. Volt testudójuk, illetve faltörő kosuk, vineájuk[25] és ostromlétrájuk; viszont Sir G. Wilkinsonnak az az állítása[26], hogy ismerték és használták a mozgó tornyokat is, és értettek falak aláaknázásához, pusztán feltevés. Pszammétikhosz idejétől kezdve az egyiptomiak fenntartottak egy görög zsoldoshadtestet; ezeket is Alsó-Egyiptomban telepítették le. — Asszíriában találhatjuk meg a legkorábbi példáját azoknak az ázsiai hadseregeknek, amelyek több mint ezer éven át harcoltak a Földközi-tenger és az Indus közti országok birtokáért. Itt is, mint Egyiptomban, értesüléseink fő forrásai az emlékművek. A gyalogság az egyiptomihoz hasonló fegyverzettel jelentkezik, ámbár úgy tűnik, hogy az íjnak kisebb volt a szerepe, a támadó- és védőfegyverek pedig általában kidolgozottabbak és tetszetősebbek voltak. Ezenkívül itt a birodalom nagyobb kiterjedése miatt változatosabb is a fegyverzet. A lándzsa, az íj, a kard és a tőr a fő fegyver. A Xerxész seregében harcoló asszírokat vasalt buzogányokkal is ábrázolják. A védőfegyverzet sisakból (gyakran igen ízléses megmunkálásban), nemez vagy bőr páncélingből és pajzsból állt. A harci szekerek még mindig fontos részét alkották a hadseregnek; ketten ültek rajtuk, s a hajtónak pajzsával védenie kellett az íjászt. A szekéren harcolók közül sokan hosszú páncélingben láthatók. Azonkívül volt lovasságuk is; ezzel náluk találkozunk először. A legrégibb szobrokon a lovas szőrén üli meg a lovat; később nyeregpárna-félét alkalmaztak, az egyik szobron pedig magas nyereg látható, hasonló ahhoz, amelyet ma Keleten használnak. A lovasság aligha különbözhetett sokban a perzsák és a későbbi keleti népek lovasságától — könnyű, irreguláris lovasság volt, amely rendezetlen rajokban rohamozott; jól fegyverzett, szilárd gyalogság könnyen visszaverhette, de felbomlott vagy vert seregre félelmetes hatású volt. Ennek megfelelően rangban mögötte állt a harci szekereknek, amelyek, úgy látszik, az arisztokratikus fegyvernemet alkották. A gyalogság taktikájában a szabályos hadmozdulatok és a zárt alakzatba való felfejlődés tekintetében némi haladás tapasztalható. Az íjászok vagy elöl harcoltak, ahol mindegyiküket egy pajzshordozó fedezte, vagy a hátsó sorba álltak, s hogy lőhessenek, a lándzsával felfegyverzett első és második sor lehajolt vagy letérdelt. Ostromnál az asszírok kétségtelenül ismerték a mozgó tornyok és az aknák használatát; Ezékiel egyik passzusából[27] pedig olyasmi tetszik ki, hogy valami sánc- vagy mesterséges dombfélét építettek, hogy uralkodjanak az ostromlott város falain, — ez a római agger kezdetleges elődje. Mozgó és rögzített ostromtornyaikat ugyancsak az ostromlott

fal szintjéig vagy még magasabbra emelték, hogy meghódítsák azt. Faltörő kost és vineát is használtak; és roppant létszámú hadseregeikkel egész folyóágakat új mederbe tereltek, hogy megközelíthessék a támadott hely valamely gyenge pontját, vagy hogy a száraz folyómedren át behatolhassanak az erődítménybe. A babilonok seregei feltehetőleg hasonlóak voltak az asszír seregekhez, de részletes ismereteink nincsenek róluk. — A perzsa birodalom nagyságát alapítóinak köszönheti — a mai Farzisztán harcias nomádjainak, egy lovasnemzetnek, amelynél a lovasság kezdettől azt az uralkodó helyzetet foglalta el, amelyet azóta minden keleti hadseregben megtartott, egészen a modern európai kiképzés nemrégiben történt bevezetéséig. Dareiosz Hüsztaszpész állandó hadsereget létesített, hogy kordában tartsa a meghódított tartományokat, valamint hogy elejét vegye a szatrapészek, azaz polgári kormányzók gyakori lázongásainak. Ilymódon minden tartománynak megvolt a helyőrsége, külön parancsnokkal; a megerősített városokat ezenkívül külön osztagok tartották megszállva. E csapatok fenntartásának költségeit a tartományoknak kellett viselniök. Ehhez az állandó hadseregheż tartozott a királyi testőrség is, 10 000 főnyi válogatott gyalogság (a Halhatatlanok, Athanatoszok), csillogó aranyban, háremüket és szolgáikat vivő hosszú szekérsorok és ellátmányukkal megrakott tevekaravánok kíséretében; a királyi testőrséghez tartozott ezenkívül 1000 alabárdos, 100 lovastestőr és számos harci szekér, amelyek közül egyesekre kaszákat szereltek. Nagy hadjáratokra ezeket a fegyveres erőket elégteleneknek tartották, és ilyenkor a birodalom minden tartományában általános sorozást rendeztek. E különféle kontingensek tömege igazi keleti hadsereggé állt össze, amely a legkülönneműbb, egymástól fegyverzetükben és harcmodorukban különböző részekből állt, és málhás szekerek óriási sora, valamint megszámlálhatatlan segédszemélyzet kísérte. Ez utóbbiak jelenlétének kell tulajdonítanunk, hogy a görögök olyan roppant nagyra teszik a perzsa seregek létszámát. A harcosok fegyverzete, nemzetiségüknek megfelelően, íj, hajítódárda, lándzsa, kard, buzogány, tőr, parittya stb. volt. Minden tartomány kontingensének megvolt a külön parancsnoka; a seregek, mint Hérodotoszból kitűnik,[28] tízes, százas, ezres stb. csoportokra oszlottak, minden decimális alegység élén egy parancsnokló tiszttel. A nagy csapattesteknek, illetve a hadsereg szárnyainak parancsnoklását általában a királyi család tagjaira bízták. A gyalogság elitjét a perzsák és a többi árja népek (médek és baktriaiak) alkották. Ezek fegyverzete íjból, közepes nagyságú lándzsából és rövid kardból állt; fejüket valamilyen turbánféleség, testüket vaspikkelyekkel borított ruha védte; pajzsuk többnyire vesszőfonat volt. De ez az elit éppúgy, mint a perzsa gyalogság többi része is, csúfos vereséget

szenvedett, mihelyt szembe került akár csak a legkisebb görög csapattesttel is; nehézkes és rendezetlen tömegei úgyszólván csak passzív ellenállásra voltak képesek Spárta és Athén él-phalanxaival szemben; tanúsítja ezt Marathón[29], Plataiai[30], Mükalé[31] és Thermopülai[32]. A harci szekerek, amelyek a perzsa hadseregben szerepeltek a történelemben utoljára, hasznosnak bizonyulhattak teljesen sima terepen olyan vegyes összetételű tömeg ellen, amilyen a perzsa gyalogság maga is volt, de a görög lándzsások zárt tömegével vagy a terep egyenetlenségeit kihasználó könnyű csapatokkal szemben teljesen hasznavehetetlenek voltak. A legkisebb akadály megállította őket. Csatában a lovak megijedtek, megbokrosodtak és letaposták saját gyalogságukat. Ami a lovasságot illeti, a birodalom korábbi időszakaiban kevés bizonyítékát adta kiválóságának. A marathóni síkságon — lovasság számára kedvező terepen — 10 000 lovas támadott, de az athéni sorokat mégse tudták megtörni. Később a lovasság kitüntette magát a Granikosz mellett,[33] ahol is egyetlen sorba felállítva, rárontott a makedón oszlopok élére, mihelyt ezek átevickéltek a gázlókon, és visszavetette őket, mielőtt felfejlődhettek volna. Így hosszabb ideig sikeresen ellenállt Alexandrosz előhadának, amelynek parancsnoka Ptolemaiosz volt, mígnem megérkezett a fősereg és szárnyain a könnyű csapatok manővereztek, ekkor — második hadvonal és tartalék híján — vissza kellett vonulnia. Ám ebben az időszakban a perzsa hadsereget megerősítette egy görög elem befolyása; ezt a görög zsoldosok hozták, akiket röviddel Xerxész után királyi szolgálatba fogadtak; és az a lovassági taktika, amelyet Memnón a Granikosznál alkalmazott, olyannyira nem-ázsiai jellegű, hogy határozott értesülések hiányában is bízvást görög hatásnak tulajdoníthatjuk. — Görögország hadseregei az elsők, melyeknek részletes szervezetéről bőséges és biztos értesülésünk van. Mondhatni, hogy a taktika, jelesül a gyalogsági taktika története velük kezdődik. Nem időzünk el itt a görög hőskor Homéroszban leírt hadi rendszerének ismertetésével, midőn a lovasság ismeretlen volt, midőn az előkelők és a vezérek harci szekereken küzdöttek, vagy leszálltak róluk, hogy párviadalra keljenek egy-egy rangjukhoz méltó kiváló ellenféllel, és amidőn a gyalogság, úgy látszik, nem ért sokkal többet az ázsiainál, hanem nyomban rátérünk Athén katonai erejére a város fénykorában. Athénban minden szabad férfi köteles volt katonai szolgálatot teljesíteni. Csak bizonyos köztisztségek viselői, régebb időkben pedig a szabadok negyedik, azaz legszegényebb osztályának tagjai[34] mentesültek e kötelezettség alól. Rabszolgaságon alapuló milíciarendszer volt ez. 18. életévének betöltése után minden ifjú két évig kötelező szolgálatot teljesített, főként a határok őrzésénél. Ez idő alatt teljes katonai kiképzésben részesült, s utána 60 éves koráig hadköteles maradt. Háború

esetén a polgárok gyűlése állapította meg a behívandók számát; csak végső esetekben folyamodtak levée en masse-hoz (pansztratiához)*. A sztratégoszoknak, akiket a nép választott, tízet-tízet évenként, kellett fegyverbe szólítaniok és megszervezniök e csapatokat, úgyhogy egy-egy törzs vagy phülé tagjai alkottak egy csapattestet külön phülarkhosz parancsnoksága alatt. Ezeket a tiszteket, akárcsak a taxiarkhoszokat, vagyis a századparancsnokokat, a nép választotta. E behívottak együttesen alkották a nehézgyalogságot (hoplitészek) a phalanx, vagyis a lándzsások mély soralakzata részére; eredetileg ebből állt az egész fegyveres erő, később pedig, miután könnyű csapatokat és lovasságot is csatoltak a sereghez, a phalanx annak fő erőssége maradt — az a csapattest, amely eldöntötte a csatát. A phalanxokat különböző mélységben állították fel; találunk említést 8, 12, 25 sor mélységű phalanxokról. A hoplitészek fegyverzete mellvértből vagy páncélingből, sisakból, ovális pajzsból, lándzsából és rövid kardból állt. Az athéni phalanx erőssége a támadásban rejlett; rohama híres volt vad lendületéről, különösen miután Miltiadész Marathónnál meggyorsította a rohamlépést, úgyhogy futva rontottak az ellenségre. Védelemben az athéni phalanxot felülmúlta a tömörebb, zártabb spártai. Míg Marathónnál az egész athéni haderő 10 000 hoplitész nehézfegyverzetű phalanxából állt, Plataiainál 8000 hoplitészen kívül ugyanennyi könnyűgyalogosuk is volt. A perzsa betörések szörnyű nyomása szükségessé tette a szolgálati kötelezettség kiterjesztését; besorozták a legszegényebb néposztályt, a thészeket. Könnyűcsapatokat alakítottak belőlük (gümnétészek, pszilloszok); egyáltalán nem volt védőfegyverük, legfeljebb csak pajzsuk, és lándzsával meg hajítódárdákkal voltak felszerelve. Athén hatalmának kiterjedése során könnyű csapatai szövetségeseinek[35] kontingenseivel, sőt zsoldoscsapatokkal is gyarapodtak. Akarnániaiak, aitóliaiak és krétaiak — híres íjászok és parittyavetők — kerültek a sereghez. Megalakították a csapatok közbülső — a könnyűfegyverzetűek és hoplitészek közötti — osztályát, a peltasztészeket, akik a könnyűgyalogsághoz hasonlóan voltak felfegyverezve, de tudtak állásokat elfoglalni és megtartani. Jelentőségük azonban csekély volt egészen addig, míg a peloponnészoszi háború[36] után Iphikratész újjá nem szervezte őket. Az athéniak könnyű csapatai hírnevesek voltak intelligenciájukról és gyorsaságukról, mind elhatározás, mind végrehajtás dolgában. Több alkalommal, valószínűleg nehéz terepen, sikeresen szálltak szembe a spártai phalanxszal is. Az athéni lovasságot akkor vezették be, amikor a köztársaság már gazdag és hatalmas volt. A hegyes attikai terep nem kedvezett e fegyvernemnek, de Thesszália

* - általános behíváshoz - *Szerk.*

és Boiótia lovakban gazdagok voltak s következésképp elsőkként alakítottak lovasságot, s szomszédságuk oda vezetett, hogy a lovasság csakhamar Görögország többi államában is meghonosodott. Az athéni lovasság, amely kezdetben 300, később 600, sőt 1000 lovast is számlált, a leggazdagabb polgárokból toborzódott, és állandó alakulatként béke idején is fennállt. Nagyon hatékony csapattest volt ez, rendkívül éber, intelligens és vállalkozó szellemű. Csatában ugyanúgy, mint a könnyűgyalogságnak, általában a phalanx szárnyain volt a helyük. Későbbi időkben az athéniak egy 200 lovas íjászból álló zsoldosalakulatot is fenntartottak (hippotoxotészek). Az athéni katona Periklész koráig nem kapott zsoldot. Később két oboloszt fizettek nekik (ezenkívül még kettőt élelemre, melyet a katonának kellett beszereznie), és néha még a hoplitészek is kaptak vagy két drachmát. A tiszteknek kétszeres, a lovas katonáknak háromszoros, vezéreknek négyszeres zsold járt. Békeidőben a nehézlovasság egymaga évi 40 talantonba (40 000 $) került, háború idején számottevően többe. A csatarend és a harcmodor rendkívül egyszerű volt: a phalanx alkotta a középpontot, a harcosok lándzsát szegeztek és pajzsaik sorával fedezték az egész arcvonalat. Az ellenséges phalanxot párhuzamos arcvonalban támadták. Ha az első roham nem volt elegendő az ellenség harcrendjének megtörésére, karddal vívott közelharc döntötte el az ütközetet. Közben a könnyűcsapatok és a lovasság vagy az ellenség hasonló csapatait támadták, vagy megkíséreltek az ellenséges phalanx szárnyán és hátában működni és az ellenség soraiban mutatkozó minden rendbomlást kihasználni. Győzelem esetén az ő feladatuk volt az üldözés, vereség esetén pedig ők fedezték, amennyire lehet, a visszavonulást. Felderítésre és portyázásra is felhasználták őket, nyugtalanították az ellenséget menetelése közben, különösen ha szoroson kellett átvonulnia, és igyekeztek fogságba ejteni a málhásszekereket és a lemaradozókat. Ilymódon a csatarend rendkívül egyszerű volt; a phalanx mindig egészként működött; kisebb csapattestekre történő felosztásának nem volt technikai jelentősége, ezek parancsnokainak nem volt más feladatuk, csak arra kellett ügyelniök, hogy a phalanx rendje meg ne bomoljék, vagy legalábbis gyorsan helyreálljon. Fentebb néhány példával bemutattuk, mekkora erőt képviseltek az athéni hadseregek a perzsa háborúk idején. A peloponnészoszi háború kezdetén a haderő 13 000 tábori szolgálatot teljesítő és 16 000* (a legfiatalabbak és a legöregebb katonák) helyőrségi szolgálatot ellátó hoplitészből, 1200 lovasból és 1600 íjászból állt. Böckh számításai szerint[38] a Szürakuszai ellen indított sereg 38 560 főt számlált, az utánuk küldött erősítések 26 000-et; összesen csaknem

* *A „New American Cyclopaedia"-ben*: 61 000[37] – *Szerk.*

65 000 fő. Ennek az expedíciónak a teljes összeomlása után Athén valóban ugyanúgy ki volt merülve, mint Franciaország az 1812-es oroszországi hadjárat után. — Spárta volt Görögország par excellence* katonai állama. Míg az athéniak általános testedző nevelése a testi erővel együtt az ügyességet is fejlesztette, a spártaiak főként az erőre, a szívósságra és a bátorságra irányították figyelmüket. Többre értékelték a csatasorban tanúsított állhatatosságot és a katonai becsületet, mint az intelligenciát. Az athéni úgy nevelkedett, mintha könnyűcsapatokban kellene majd harcolnia, de háborúban mégis jól megállta kijelölt helyét a nehézfegyverzetű phalanxban; a spártait ezzel szemben phalanx-szolgálatra nevelték és semmi egyébre. Nyilvánvaló, hogy amíg a phalanx döntötte el a csatát, végső soron a spártai volt fölényben. Spártában minden szabad férfi 20 éves korától 60 éves koráig szerepelt a katonai lajstromban. Az ephoroszok[39] határozták meg a behívandók számát s ezeket általában a középső korcsoportból — 30-tól 40 évesig — választották ki. Mint Athénban, itt is az egy törzsből vagy egy helyről származó férfiakat egy csapattestbe osztották. A hadsereg szervezete a Lükurgosz által bevezetett testvériségeken (enómotiák**) alapult; két enómotia egy pentékosztüszt alkotott; két pentékosztüsz egy lokhoszban, nyolc pentékosztüsz vagyis négy lokhosz pedig egy morában egyesült. Ez volt a szervezetük Xenophón idejében; korábbi időszakokban valószínűleg eltért ettől. Egy-egy mora létszámát különbözőképpen jelölik meg, 400-tól 900 főig; egy időben állítólag 600 főt számlált. A szabad spártaiak e különböző csapatai alkották a phalanxot; az ebben harcoló hoplitészek fegyverzete lándzsa, rövid kard és nyak köré erősített pajzs volt. Később Kleomenész bevezette a széles káriai pajzsot, amelyet pánttal a bal karhoz erősítettek, és amely a katona mindkét kezét szabadon hagyta. A spártaiak szégyennek tartották, ha a harcos pajzs nélkül tért vissza a vesztett csatából; a pajzs megőrzése bizonyította, hogy a visszavonulás teljes rendben és zárt phalanxban történt, mert a külön-külön menekülők, akik futva mentették életüket, természetesen kénytelenek voltak eldobni otromba pajzsukat. A spártai phalanx általában nyolc sor mélységű volt, de ezt néha megkettőzték olymódon, hogy az egyik szárnyat a másik mögött állították fel. A harcosok valószínűleg lépést tartva meneteltek: néhány elemi fejlődésalakzatot is ismertek, mint például az arcvonal hátrafordítását minden egyes harcos félfordulatával, egy szárny előre- vagy hátravonását kanyarodással stb., de ezeket, úgy látszik, csak későbbi időszakban vezették be. Fénykorában a spártai phalanx

* — kiváltképpen; sajátképpen — *Szerk.*

** — *szószerint*: eskü-kötelékek — *Szerk.*

éppúgy, mint az athéni, csak a párhuzamos arcvonalas támadást ismerte. A phalanx sorai közt meneteléskor hat lábnyi, rohamozáskor három lábnyi sorközt tartottak, rohamot fogadva pedig csak másfél lábnyit. A hadsereg parancsnoka az egyik király volt, aki kíséretével (damoszia) együtt a phalanx közepén helyezkedett el. Később, amikor a szabad spártaiak száma jelentősen csökkent, a phalanx erejét a leigázott perioikoszok[40] soraiból válogatott harcosokkal tartották fenn. A lovasság ereje soha nem haladta meg a mintegy 600 főt, és 50 főnyi csapatokra (ulamoszok) tagozódott. Csupán a phalanx szárnyait fedezte. Ezenkívül volt egy 300 lovasból, a spártai ifjúság elitjéből álló csapattest, de ezek csatában leszálltak a lóról és egyfajta hoplitész-testőrséget alkottak a király körül. Könnyűcsapatokul ott voltak a szkiritészek, az Arkadia közelében levő hegyvidék lakói, akik rendszerint a balszárnyat fedezték; ezenkívül a phalanx hoplitészeinek voltak helótész[41] szolgáik, akiknek előcsatározók szerepét kellett betölteniök; így Plataiainál az 5000 hoplitész 35 000 főnyi könnyű helótész csapatot vitt magával, de ezek harci tetteiről nem találunk semmi említést a történelemben. — A peloponnészoszi háború után a görögök egyszerű taktikája jelentékenyen megváltozott. A leuktrai csatában[42] Epameinóndasznak kicsiny thébai erőkkel a sokkalta nagyobb létszámú és mindaddig legyőzhetetlen spártai phalanxszal kellett szembeszállnia. A közönséges párhuzamos arcvonalas támadás itt egyértelmű lett volna a biztos vereséggel, hiszen mindkét szárnyat átkarolta volna az ellenség hosszabb arcvonala. Epameinóndasz ahelyett, hogy vonalban előnyomult volna, seregét mély oszlopba állította fel és megindult a spártai phalanx ama szárnya ellen, amelyen a király volt. Sikerült itt, a döntő ponton áttörnie a spártaiak vonalát; ezután megfordította csapatait és két irányba vonulva bekerítette az áttört vonalat, amely taktikai rendjének szétzilálása nélkül nem tudott új arcvonalat képezni. A mantineiai csatában[43] a spártaiak nagyobb mélységben állították fel phalanxukat, de a thébai oszlop ennek ellenére ismét áttörte. Agészilaosz Spártában, Timotheosz, Iphikratész és Khabriasz Athénban ugyancsak változtatásokat vezettek be a gyalogsági taktikában. Iphikratész megreformálta a peltasztészeket; ezek egyfajta könnyűgyalogság voltak, akik azonban szükség esetén vonalalakzatban is tudtak harcolni. Kis kerek pajzzsal, vastag vászonból készült mellvérttel és hosszú falándzsával fegyverezték fel őket. Khabriasz a phalanx első sorait védelmi harcban letérdeltette, hogy így fogadják az ellenséges rohamot. Bevezették a teljes négyszögeket és egyéb oszlopokat stb. is, s ennek megfelelően a felfejlődések az elemi taktika alkotó részeivé váltak. Egyszersmind nagyobb figyelmet szenteltek mindenféle könnyűgyalogságnak; a görögök barbár és félbarbár szomszédaitól átvettek különféle fegyver-

nemeket, így például a lovas és gyalogos íjászokat, parittyásokat stb. A katonák többsége ebben az időszakban zsoldos volt. A gazdag polgárok kényelmesebbnek tartották, hogy helyettest fizessenek, mintsem hogy maguk teljesítsenek szolgálatot. A phalanx, a hadseregnek ez a régebben döntően nemzeti része, amelybe csak az állam szabad polgárait vették be, polgárjoggal nem rendelkező zsoldosok e belevegyülését így jellegében megsínylette. A makedón korszak küszöbéhez közeledve Görögország és kolóniái ugyanúgy szerencselovagok és zsoldosok vásári központjává váltak, mint Svájc a XVIII. és XIX. században. Régebben az egyiptomi királyok alakítottak sereget görög csapatokból. Később a perzsa király adott némi állóképességet seregének azáltal, hogy görög zsoldoscsapatot fogadott fel. E csapatok vezérei szabályszerű condottierék voltak, olyanok, mint a XVI. századi Itália condottieréi. Ebben az időszakban alkalmazni kezdtek, főképpen az athéniak, hadigépeket kövek, dárdák és gyújtólövedékek hajítására. Már Periklész használt ilyesféle gépeket Szamosz ostrománál[44]. Ostromok úgy folytak, hogy az ostromolt hely falai körül körkörös sáncokat építettek árkokkal vagy mellvédekkel, és a hadigépeket igyekeztek a falak közelében, uralkodó helyzetben felállítani. A falakat rendszerint aláaknázták és így rombolták le. Rohamozáskor az oszlop szünaszpiszmoszt alkotott, azaz a külső sorok maguk elé tartották pajzsukat, a belsők pedig a fejük fölé, tetőzetet (ahogy a rómaiak nevezték, testudót) emelve ilymódon az ellenség hajítófegyverei ellen. — Míg a görög hadművészet így főként arra irányult, hogy a zsoldosbandák képlékeny anyagát mindenféle újszerű és mesterkélt alakzatokká formálja és könnyűcsapatok új válfajait honosítsa meg vagy fedezze fel az ősi dór nehéz-phalanx rovására, amely akkoriban a csaták kimenetelét eldöntötte, azonközben nagyra növekedett egy monarchia, amely, minden reális tökéletesítést átvéve, nehézgyalogságból olyan roppant méretű sereget teremtett, hogy egyetlen vele érintkezésbe kerülő hadsereg sem tudott rohamának ellenállni. Makedóniai Philipposz mintegy 30 000 gyalogost és 3000 lovast számláló állandó sereget alakított. A sereg zöme egy körülbelül 16 000—18 000 főből álló óriási phalanx volt, amelyet a spártai phalanx mintájára alakítottak, de jobb fegyverzettel. A kis görög pajzsot felváltotta a nagy, téglalap alakú káriai pajzs, a közepes méretű lándzsát pedig a 24 láb hosszú makedón lándzsa (szarissza). E phalanx mélysége Philipposz idejében 8-tól 10, 12, 24 sorig váltakozott. A lándzsák rettentő hosszúsága folytán a hat első sor mindegyike, ha előreszegezte lándzsáját, annak hegyét az első sor elé tudta tolni. Egy ilyen hosszú, 1000—2000 főnyi arcvonal szabályos előrehaladása igen tökéletes elemi kiképzést előfeltételez, miért is szüntelenül foglalkoztak ezzel. Alexandrosz tökéletesítette ezt a szervezetet. Az ő

phalanxa rendszerint 16 384 harcosból állt, vagyis 1024 főnyi arcvonala volt 16 sor mélységben. A 16 főnyi oszlopot (lokhosz) az első sorban álló lokhagosz vezette. Két oszlop alkotott egy dilokhiát, két dilokhia egy tetrarkhiát, két tetrarkhia egy taxiarkhiát, két taxiarkhia egy xenagiát vagy szüntagmát 16 fő szélességben és 16 fő mélységben. Ez volt a fejlődési egység, a csapatok xenagia-oszlopokban, 16-os sorokban meneteltek. Tizenhat xenagia (egyenlő nyolc pentékosziarkhiával, illetve négy khiliarkhiával, illetve két telarkhiával) egy kis-phalanxot képezett, két kis-phalanx egy diphalangarkhiát, négy kis-phalanx pedig egy tetraphalangarkhiát, vagyis a tulajdonképpeni phalanxot. Az alegységek mindegyikének megvolt a külön tisztje. A jobbszárny diphalangarkhiáját főnek, a balszárny diphalangarkhiáját faroknak vagy hátnak nevezték. Valahányszor rendkívüli szilárdságra volt szükség, a balszárny a jobb mögött helyezkedett el, 512 fő szélességű és 32 fő mélységű arcvonalat alkotva. Másrészt ha a nyolc hátsó sor az elsőktől balra fejlődött fel, meg lehetett kettőzni az arcvonal szélességét, mélységét pedig nyolc sorra csökkenteni. A sor- és oszlopközök megegyeztek a spártaiak távközeivel, de a zárt rend olyan tömör volt, hogy a phalanxon belül az egyes harcos meg sem fordulhatott. Csatában a phalanx alegységei között nem hagytak közöket: az egész egyetlen összefüggő vonalat alkotott, amely en muraille* rohamozott. A phalanx kizárólag makedón önkéntesekből állt, habár Görögország meghódítása után görögök is beléphettek soraiba. Katonái mind nehézfegyverzetű hoplitészek voltak. A pajzson és a lándzsán kívül sisakot és kardot viseltek, bár e lándzsaerdő rohama után nem nagyon gyakran lehetett szükség karddal vívott közelharcra. Amikor persze a phalanx a római legióval került szembe, másképp állt a dolog. Az egész phalanx-rendszernek a legkorábbi dór időktől kezdve egészen a makedón birodalom bukásáig egy nagy fogyatékossága volt: hiányzott belőle a rugalmasság. Ezek a hosszú, mély vonalak csak sík és nyílt terepen tudtak rendben és szabályosan mozogni. Minden felbukkanó akadály oszlopba kényszerítette a phalanxot, s ilyen alakzatban nem volt akcióképes. Ezenfelül nem volt második vonala, illetve tartaléka. Ezért mihelyt egyenetlen terepen olyan hadsereggel került szembe, amely kisebb egységekre oszlott és vonalának megbomlása nélkül ki tudott kerülni terepakadályokat és több, egymást támogató vonalra tagolódott, a phalanxot ez az új ellenfele teljesen felmorzsolta. De az olyan ellenfelek szemében, amilyenekkel Alexandrosznak Arbélánál[45] volt dolga, két nagy phalanxa nyilván legyőzhetetlennek látszott. A nehéz sorgyalogságon kívül Alexandrosz 6000 hüpaszpisztészből álló, még nehezebb fegyverzetű test-

* – falként – *Szerk.*

őrséggel rendelkezett; ezeknek még nagyobb pajzsuk és még hosszabb lándzsájuk volt. Könnyűgyalogsága ezüstveretű kis pajzzsal felszerelt argüraszpiszokból és nagyszámú peltasztészből tevődött össze, mindkét csapatnemet félphalanxokba szervezték, ezek rendesen 8192 főt számláltak s képesek voltak mind csatárláncban, mind vonalban harcolni, mint a hoplitészek; phalanxuk sokszor ugyanolyan sikereket ért el. A makedón lovasság makedóniai és thesszáliai nemes ifjakból állt, akikhez utóbb a tulajdonképpeni Görögországból is csatlakozott egy lovasegység. Lovasszázadokra (ilék) oszlottak, amelyek közül a makedón nemesség egymaga nyolcat állított ki. Ez a lovasság olyasmi volt, amit mi nehézlovasságnak neveznénk; sisakot, mellvértet, vaslemezekből készült lábpáncélt viselt, és hosszú kard meg lándzsa volt a fegyvere. A lovat ugyancsak vas homlokvért védte. A lovasságnak erre az osztályára, a kataphraktoszokra Philipposz is, Alexandrosz is nagy gondot fordított; az utóbbi őket használta fel döntő manőveréhez Arbélánál, amikor először szétverte és üldözőbe vette a perzsák egyik szárnyát, majd pedig centrumuk mögé kerülve hátba támadta a másik szárnyat. Különböző alakzatokban támadtak: vonalban, közönséges derékszögű oszlopban, romboid vagy ék alakú oszlopban. A könnyűlovasságnak nem volt védőfegyvere, hajítódárdával és könnyű, rövid lándzsával szerelték fel; emellett volt egy csapattest akrobalisztész, vagyis lovas íjász is. E csapatok előőrs-, járőr- és felderítőszolgálatot és általában irreguláris harci tevékenységet végeztek. A thrák és illir törzsek állították ki őket, s rajtuk kívül még néhány ezer irreguláris gyalogost is. Alexandrosz kitalált egy új fegyvernemet, amely figyelmünket már csak azért is megérdemli, mert a modern időkben utánozni kezdték, a dimakhészeket; ezek olyan lovascsapatok voltak, melyek lóháton is, gyalogosan is harcoltak. Mint később látni fogjuk, a XVI. és az ezt követő századok dragonyosa hű mása e fegyvernemnek. Arról azonban nincs értesülésünk, hogy az ókor e felemás csapatai eredményesebben birkóztak-e meg kettős feladatukkal, mint a modern dragonyosok. Ilyen volt az összetétele annak a hadseregnek, amellyel Alexandrosz meghódította a Földközi-tenger az Óxosz és a Szatlédzs közti területet. Ami létszámát illeti, ez Arbélánál két nagy phalanx hoplitészből (mondjuk 30 000 fő), két félphalanx peltasztészből (16 000), 4000 lovasból és 6000 főnyi irreguláris csapatból, összesen mintegy 56 000 főből állt. Granikosznál Alexandrosz különböző fegyvernemekhez tartozó hadereje 35 000 fő volt, ebből 5000 fő lovasság. — A karthágói hadseregről nem tudunk részleteket; még annak a haderőnek a nagysága is vitatott, amellyel Hannibal az Alpokon átkelt. Alexandrosz utódainak hadseregei nem mutatnak fel felépítésbeli tökéletesítéseket; elefántokat csak rövid ideig alkalmaztak, mert ha ezek az állatok a tűztől megvadultak, ve-

szélyesebbeknek bizonyultak saját csapataik, mint az ellenség számára. A későbbi görög hadseregek (az akhaiai szövetség[46] idején) részben makedón, részben római rendszer szerint alakultak. — A római hadsereg a puskapor megismerése előtti idők gyalogsági taktikájának legtökéletesebb rendszerét tárja elénk. Továbbra is túlsúlyban vannak a nehézgyalogosok és a tömör csapategységek, de kiegészülnek a különálló kisebb egységek mozgékonyságával, az egyenetlen terepen folytatott küzdelem lehetőségével, több csatasor egymás mögötti elhelyezésével — részben támogatás- és segítségképpen, részben erős tartalékul —, és végül az egyes katona kiképzésének még a spártainál is célszerűbb rendszerével. Következésképpen a rómaiak legyőztek minden ellenük szegülő fegyveres erőt, a makedón phalanxot éppúgy, mint a numidiai lovasságot. — Rómában minden polgár 17-től 45 vagy 50 éves koráig katonaköteles volt, hacsak nem tartozott a legalsó osztályhoz vagy le nem szolgált már 20 hadjáratot mint gyalogos vagy 10 hadjáratot mint lovas katona. Általában csak a fiatalabbakat szemelték ki katonának. A kiképzés igen kemény volt és minden elképzelhető módon igyekezett fejleszteni a testi erőt. A szabályszerű fegyverforgatási és különféle mozdulatvégzési kiképzésen kívül rengeteget gyakorolták előbb meztelenül, majd teljes felszereléssel a futást, ugrást, szökellést, mászást, birkózást, úszást is. Nehéz menetfelszereléssel, 40—60 fontnyi megterheléssel, óránként négy mérföld sebességgel hajtottak végre hosszú meneteléseket. A katonai oktatáshoz tartozott a sáncszerszámok kezelése és a megerősített táborok gyors felépítése is; és nemcsak az újoncok, hanem a veterán-legiók is alá kellett vessék magukat mindezeknek a gyakorlatoknak, hogy megőrizzék testi frisseségüket és ruganyosságukat, és hogy fáradalom és nélkülözés meg ne törje őket. Ilyen katonák valóban alkalmasak voltak a világ meghódítására. — A köztársaság fénykorában általában két consuli hadsereg volt, mindegyikük két legióból és a szövetségesek kontingenseiből állt (gyalogságuk ugyanakkora, lovasságuk kétszer akkora volt, mint a rómaiaké). A csapatok sorozása a polgárok közgyűlésén történt a Capitoliumon[47] vagy a Campus Martiuson[48]; minden törzsből egyenlő számú embert soroztak be, s ezeket ugyancsak egyenlően osztották el a négy legio közt, amíg be nem telt a létszám. Igen gyakran újra beléptek a hadseregbe önkéntesnek olyan polgárok is, akiket koruk vagy a végigharcolt hadjáratok száma miatt már felmentettek a szolgálat alól. Az újoncokat aztán feleskették, majd mozgósításukig elengedték. Mikor behívták őket, a legfiatalabbakat és legszegényebbeket a velesekhez, a korban és vagyonban utánuk következőket a hastatusokhoz és principesekhez, a legidősebbeket és leggazdagabbakat a triariusokhoz osztották be. Minden legio 1200 velesből, 1200 hastatusból, 1200 principesből, 600

triariusból és 300 lovasból (lovagból[49]), összesen 4500 főből állt. A hastatusok, principesek és triariusok 10—10 manipulusra, vagyis századra oszlottak, s minden manipulushoz ugyanakkora számú veles tartozott. A velesek (rorariusok, accensusok, ferentariusok) a legio könnyűgyalogságát alkották és a szárnyain, a lovasság mellett álltak fel. A hastatusok az első, a principesek a második vonalat képezték; eredetileg lándzsákkal voltak felfegyverezve. A triariusok alkották a tartalékot, fegyverük a pilum volt, egy rövid, de rendkívül súlyos és veszélyes dárda, amelyet az ellenség első soraira hajítottak, közvetlenül mielőtt karddal rájuk támadtak. Minden manipulusnak egy centurio volt a parancsnoka, ennek helyettese a másodcenturio. A centuriók a legión belül rangsorolva voltak, a hastatusok utolsó, azaz tizedik manipulusának másodcenturiójától a triariusok első manipulusának első centuriójáig (primus pilus), aki felsőbb tiszt távollétében az egész legio felett is parancsnokolt. Általában a primus pilus volt a parancsnoka a legio valamennyi triariusának, mint ahogy a primus princeps (a principesek első manipulusának első centuriója) valamennyi principesnek, a primus hastatus pedig valamennyi hastatusnak. Régebbi időkben a legiót hat katonai tribunusa felváltva vezette; mindegyikük két hónapig volt parancsnok. Az első polgárháború[50] után minden legio élére legatust neveztek ki állandó vezetőnek; a tribunusok ekkor többnyire törzskari vagy adminisztratív feladatokkal megbízott tisztekké váltak. A három sor fegyverzete közti különbség Marius kora előtt eltűnt. Pilummal szerelték fel a legio mindhárom sorát; ez lett a rómaiak nemzeti fegyvere. A három sor közti minőségi megkülönböztetés, amennyiben ez az életkoron és a szolgálati időn alapult, szintén csakhamar eltűnt. Metellusnak Jugurtha elleni csatájában[51] szerepeltek Sallustius szerint[52] utoljára hastatusok, principesek és triariusok. Marius mármost a legio 30 manipulusából 10 cohorsot alakított, és ötösével két sorban helyezte el őket. Ugyanakkor a cohorsok rendes létszámát 600 főre emelték; a primus pilus parancsnoksága alatt álló első cohors vitte a legio sasát[53]. A lovasságot továbbra is turmákba osztották; egy-egy turma 30 közkatonából és három decurióból állott, az első decurio volt a turma parancsnoka. A római gyalogság védőfegyverzete félhenger alakú, négyszer két és fél láb méretű, bőrrel bevont és vaspántokkal megerősített fapajzsból állt; közepén dudor (umbo) volt a lándzsadöfések elhárítására. A sisak sárgarézből készült, hátul rendszerint hosszabbítóval a nyak védelmére, s rézlemezekkel borított bőrszíjakkal erősítették a fejre. A körülbelül egy négyzetlábnyi mellvértet a vállon átvetett pikkelyes pántokkal rögzítették a bőringhez; a centuriók ehelyett rézlemezekkel borított páncélinget viseltek. A jobb lábat, amelyet a karddöféshez előrelépve sérülés érhetett, rézlemezzel védték. A rövid kardon

kívül, amelyet inkább szúrásra, mint vágásra használtak, a katonák a pilumot forgatták; ennek a nehéz dárdának négy és fél láb hosszú fanyele, másfél láb hosszú vashegye volt, teljes hossza tehát csaknem hat láb, a farész keresztmetszeti területe két és fél négyzethüvelyk, súlya körülbelül 10—11 font volt. A pilum, 10—15 lépésnyi távolságra hajítva, gyakran átütötte a pajzsot és a mellvértet és csaknem mindig földre terítette, akit eltalált. A könnyűfegyverzetű veleseknek könnyű, rövid hajítódárdájuk volt. A köztársaság későbbi időszakában, amikor a könnyűfegyveres szolgálatot barbár segédcsapatok látták el, ez a csapatosztály teljesen eltűnt. A lovasság a gyalogságéhoz hasonló védőfegyverzettel, lándzsával és hosszabb karddal volt felszerelve. De a római nemzeti lovasság nem volt túl jó és szívesebben harcolt gyalogosan. Később teljesen megszüntették, s numidiai, spanyol, gall és germán lovasokkal pótolták. A csapatok taktikai felállítása nagy mozgékonyságot biztosított. A manipulusok arcvonaluk hosszával egyenlő térközökkel álltak fel egymástól, mélységük 5—6-tól 10 sorig váltakozott. A második vonal manipulusai az első vonal térközei mögött helyezkedtek el; a triariusok még hátrább álltak, de egyetlen megszakítatlan vonalban. A körülményektől függően bármelyik vonal manipulusai egymás mellé zárkózhattak és térközmentes vonalat alkothattak, vagy a második vonal manipulusai előre vonulhattak, betöltve az első vonal térközeit; vagy pedig, ha nagyobb mélységre volt szükség, a princepsek mindegyik manipulusa felzárkózott a hastatusok megfelelő manipulusa mögé, megkettőzve mélységét. Amikor Pürrhosz elefántjaival kerültek szembe,[54] mind a három vonalat térközökkel állították fel, minden manipulus az előtte állóra fedezett, úgyhogy elegendő hely maradt és az állatok egyenest átvonulhattak az egész csatarenden. Ez az alakzat minden tekintetben sikeresen felülmúlta az esetlen phalanxot. A legio csatarendjének megbontása nélkül mozoghatott és manőverezhetett olyan terepen, ahová a phalanx csak a legnagyobb kockázattal merészkedhetett. Ha elhaladtak valamilyen akadály mellett, legfeljebb egy vagy két manipulusnak kellett megrövidítenie arcvonalát; néhány pillanaton belül az arcvonal már helyreállt. A legio az egész arcvonalát fedezhette könnyűcsapatokkal, mert ezek az arcvonal előrenyomulásakor a térközökön át visszahúzódhattak. De a fő előny abban rejlett, hogy a csapatokat több vonalban állították fel, amelyeket a pillanatnyi szükségletekhez mérten egymás után vetettek akcióba. A phalanxnak egyetlen csapással kellett eldöntenie a csatát. Nem voltak tartalékban friss csapatok, amelyek meghátrálás esetén felvehették volna a harcot — voltaképpen soha nem is számoltak ilyen eshetőséggel. A legio a maga könnyűcsapataival és lovasságával egész arcvonalán támadni tudta az ellenséget — az ellenséges phalanx előnyomulásával szembeállíthatta has-

tatusainak első vonalát, amelyet nem volt olyan könnyű szétverni, mert először egyenként össze kellett zúzni legalább hatot a tíz manipulusból —, ki tudta meríteni az ellenség erejét a princepsek* előretolásával, és végül ki tudta vívni a győzelmet a triariusokkal. Ilymódon a csapatok és az ütközet menete a hadvezér kezében maradt, míg a phalanx, ha egyszer harcba bocsátkozott, minden erejét visszavonhatatlanul bevetette és végig kellett küzdenie a csatát. Ha a római hadvezér félbe kívánta szakítani a küzdelmet, a legio-szervezet módot adott arra, hogy tartalékaival állást foglaljon el, míg az előzőleg bevetett csapatok a térközökön át visszavonultak és maguk is állást foglaltak. Minden körülmények között mindig volt egy része a csapatoknak, amely teljes rendben állt, hiszen még ha a triariusokat is visszavetették, mögöttük a két első vonal újraszerveződött. Amikor Flaminius legiói Thesszália síkjain találkoztak Philipposz phalanxával,[55] első rohamukat azonnal visszaverték; de roham rohamot követett, a makedónok kifáradtak és alakzatuk tömörsége fellazult; s ha valahol a rendbomlás jelei mutatkoztak, egy-egy római manipulus máris megkísérelt betörni az esetlen tömegbe. Mikor végül 20 manipulus oldalba és hátba támadta a phalanxot, nem lehetett tovább fenntartani a taktikai folytonosságot; a mély vonal menekülők rajára bomlott és az ütközet elveszett. Lovasság ellen a legio orbisban, egyfajta négyszögben állt fel, a málhát ekkor középen helyezték el. Ha menetelés közben támadásra lehetett számítani, legio quadratába rendeződött, egyfajta széles arcvonalú, hosszúkás oszlopba, középen a málhával. Ez persze csak a nyílt síkságon volt lehetséges, ahol a menet egyenes vonalban haladhatott. Caesar idejében a legiók többnyire Itáliában, önkéntesek toborzása útján rekrutálódtak. A szövetséges háború[56] után a polgárjogot és ezzel együtt a hadkötelezettséget kiterjesztették egész Itáliára, és ennélfogva sokkal több ember állt rendelkezésre, mint amennyire szükség volt. A zsold körülbelül megfelelt egy munkásember keresetének; ezért seregestül jelentkeztek újoncok, így nem is kellett sorozáshoz folyamodni. A provinciákban csak kivételes esetekben toboroztak legiókat; Caesar például a római Galliában[57] toborozta ötödik legióját, de később ez en masse** megkapta a római honosítást. A legióknak korántsem volt meg a 4500 főnyi névleges létszámuk; Caesar legiói ritkán haladták meg számottevően a 3000 főt. A rekrutákból inkább új legiókat (legiones tironum) alakítottak, semhogy összekeverjék őket a régi legiók veteránjaival; ezeket az új legiókat eleinte nem vetették be nyílt mezőn ütközetekbe, hanem leginkább a tábor őrzésére használták őket. A legio

* *A „New American Cyclopaedia"-ben*: hastatusok – *Szerk.*

** – tömegében; egy tömegben; testületileg – *Szerk.*

tíz cohorsra oszlott, mindegyikben három manipulusszal. A hastatus, princeps, triarius elnevezés megmaradt a tisztek rangjának a fentebb említett rendszer szerinti megjelölésére; a sorkatonákat illetően ezek az elnevezések elvesztették minden jelentőségüket. Mindegyik legióból az első cohors hat centuriójának joga volt részt venni a haditanács ülésein. A centuriók a sorkatonák közül kerültek ki és ritkán értek el magasabb parancsnoki rangot; a felsőbb tisztek iskolája a hadvezér személyi törzse volt; ez művelt fiatalemberekből állt, akik hamarosan előléptek a tribunus militum, majd a legatus rangra. A katona fegyverzete ugyanaz maradt: pilum és kard. Szerelvényén kívül a katona magával hordta 35—60 font súlyú személyi poggyászát. A poggyászhordozó alkalmatosság olyan ügyetlen volt, hogy a katonának előbb le kellett tennie holmiját, csak akkor lett harcképes. A sereg tábori felszerelését ló- és öszvérháton szállították, ezekből egy-egy legiónak körülbelül 500-ra volt szüksége. Minden legiónak megvolt a sasa, minden cohorsnak a zászlaja. A könnyűgyalogsághoz Caesar kiválogatott a legióiból bizonyos számú katonát (antesignanusok), akik egyaránt alkalmasak voltak mind a könnyűcsapatoknál teljesítendő szolgálatra, mind a vonalban folytatott közelharcra. Ezeken kívül voltak segédcsapatai a provinciákból, krétai íjászok, baleári parittyások, galliai és numidiai kontingensek és germán zsoldosok. Lovassága részben gall, részben germán csapatokból állt. A római velesek és lovasok már valamivel korábban eltűntek. — A hadsereg törzskara a senatus által kinevezett legatusokból állt, a hadvezér helyetteseiből, akiket a kikülönített csapattesteknek vagy a csatarend egyes szakaszainak parancsnokságával bízott meg. Caesar állított először minden legio élére egy legatust állandó parancsnokul. Ha nem volt elég legatus, a legio parancsnokságát a quaestor vette át. Ez tulajdonképpen a hadsereg fizetőmestere és a hadbiztosság főnöke volt, akit hivatala ellátásában számos írnok és küldönc segített. A törzshöz tartoztak a tribuni militum és a fent említett fiatal önkéntesek (contubernales, comites praetorii), akik segédtiszti, parancsőrtiszti feladatokat láttak el, ütközet idején azonban a közkatonák módjára csatasorban harcoltak, a főhadiszállás lictoraiból, írnokaiból, szolgáiból, felderítőiből (speculatores) és küldönceiből (apparitores) álló cohors praetoria soraiban. A hadvezérnek ezenkívül volt valamiféle személyi testőrsége is veteránokból, akik régi parancsnokuk hívására önként visszaléptek a seregbe. Ezt a csapatot, amely lóháton vonult, de harcolni gyalogosan harcolt, a sereg elitjének tekintették; ez vitte és védelmezte az egész sereg vexillumát, jelvény-zászlaját. Caesar rendszerint három vonalban állt fel a csatára; minden legióból négy cohors állt az első vonalban, három-három pedig a másodikban és a harmadikban;

a második vonal cohorsai az első vonal térközei mögé igazodtak. A második vonalnak támogatnia kellett az elsőt; a harmadik vonal általános tartalékul szolgált az ellenség arcvonala vagy szárnya elleni döntő manőverekhez, illetve döntő csapásainak visszaveréséhez. Ha az ellenség annyira átkarolta a vonalat, hogy szükségessé vált ennek meghosszabbítása, a hadsereget csak két vonalban állították fel. Egyetlen vonalat (acies simplex) csak végszükség esetén használtak, s ilyenkor nem hagytak térközöket a cohorsok közt; a tábor védelmezésében azonban az ilyen felállás volt a szabály, minthogy a vonal még mindig 8—10 sor mélységű volt és tartalékot lehetett alkotni azokból, akiknek nem jutott hely a sáncon. A római csapatok állandó reguláris hadsereggé alakításának művét Augustus fejezte be. 25 legióját elosztotta az egész birodalomban, közülük 8 volt a Rajnánál (ezeket a hadsereg fő erejének, praecipuum roburnak tekintették), 3 Spanyolországban, 2 Afrikában, 2 Egyiptomban, 4 Szíriában és Kisázsiában, 6 a dunai provinciákban. Itáliában válogatott, kizárólag itt toborzott csapatok állomásoztak, melyek a császári testőrséget alkották; ez eleinte 12, később 14 cohorsot számlált; ezenkívül Róma városának volt 7 cohorsból álló városi őrsége (vigiles), amelyet eredetileg felszabadított rabszolgákból alakítottak. E reguláris hadseregen kívül a provinciák továbbra is tartoztak könnyű segédcsapatokat állítani, amelyeket most többnyire helyőrségi és rendőri feladatokat ellátó milícia-szerepre korlátoztak. Veszélyeztetett határokon azonban nemcsak ezeket a segédcsapatokat alkalmazták aktív szolgálatban, hanem idegen zsoldosokat is. A legiók száma Trajanus alatt 30-ra, Septimius Severus alatt 33-ra növekedett. A legióknak számukon kívül nevük is volt, amelyet állomáshelyükről (L. Germanica, L. Italica), császárokról (L. Augusta), istenekről (L. Primigenia[58], L. Apollinaris) vagy kitüntető megkülönböztetésképpen (L. fidelis*, L. pia**, L. invicta***) kaptak. A legio szervezete némileg módosult. Parancsnokát most praefectusnak nevezték. Az első cohors létszámát megkettőzték (cohors milliaria°), a legio rendes létszámát pedig 6100 főnyi gyalogságra és 726 főnyi lovasságra emelték; ezt minimumnak tekintették, és szükség esetén egy vagy több cohors milliariát csatoltak a legióhoz. A cohors milliaria parancsnoka katonai tribunus, a többi cohors parancsnokai pedig tribunusok vagy praepositusok voltak; a centurio rangja ilyenformán alacsonyabb

* – hű – *Szerk.*
** – jámbor – *Szerk.*
*** – győzhetetlen – *Szerk.*
° – ezres cohors – *Szerk.*

fokozattá vált. Szabály lett, hogy a legiókba bevettek felszabadított vagy felszabadítatlan rabszolgákat, provinciákból származókat és mindenféle népséget; római polgárjogot csak Itáliában követeltek meg a praetorianusoknál, de később még itt is lemondtak erről. Így a hadsereg római nemzeti jellegét igen hamar elmosta a barbár és félbarbár, romaizálódott és nem-romaizálódott elemek beáramlása; csakis a tisztek tartották meg a római jelleget. A hadsereget alkotó elemeknek ez a megromlása igen hamar visszahatott a fegyverzetre és a taktikára. A nehéz mellvértet és pilumot sutba dobták; a fáradságos kiképzési rendszert, amely világhódítókat nevelt, elhanyagolták; a tábori kíséret és a fényűzés szükséges velejárója lett a hadseregnek, és az impedimenta (málhaszállítmányok) annál inkább nőttek, minél inkább csökkent az erő és kitartás. A hanyatlást, mint annak idején Görögországban is, az jellemezte, hogy elhanyagolták a nehéz sorgyalogságot, oktalanul mindenféle könnyű fegyverzetekben lelték kedvüket és átvették a barbárok felszerelését és taktikáját. Ezért a könnyű csapatoknak számtalan fajtáját találjuk (auxiliatores, exculcatores, jaculatores, excursatores, praecursatores, scutati, funditores, balistarii, tragularii), melyeket mindenféle hajítófegyverekkel szereltek fel, a lovasságot pedig Vegetius szerint[59] a gótok, alánok és hunok utánzásával tökéletesítették. Végül felszerelés és fegyverzet dolgában eltűnt minden különbség rómaiak és barbárok között, s a fizikailag és erkölcsileg fölényben levő germánok átgázoltak az elrómaiatlanodott legiókon. — Csupán a régi római taktika egy csekély maradványa, ködös hagyománya állt ellen annak, hogy a germánok meghódítsák a Nyugatot; de most még ez a csekély maradvány is megsemmisült. Az egész középkor ugyanolyan terméketlen korszak a taktika fejlődése szempontjából is, mint minden más tudomány szempontjából. Noha a feudális rendszer eredetileg katonai szervezet volt, lényegében ellenkezett a fegyelemmel. Rendszeresen előfordult, hogy a nagy hűbéresek fegyvereseikkel együtt fellázadtak és elpártoltak. A vezéreknek szóló parancsok kiosztása rendszerint tumultuózus haditanáccsá lett, s ez lehetetlenné tett bármilyen kiterjedtebb hadműveletet. Ezért a háborúk ritkán irányultak döntő pontokra; egyetlen helység birtokáért folyó harcok néha teljes hadjáratokat töltöttek ki. Ebben az egész korszakban (a VI. századtól a XII. századig tartó zavaros időkön átfutva) csak a német császárok Itália elleni expedíciói[60] és a keresztes hadjáratok[61] számíthatók nagy hadműveleteknek; ezek is, azok is egyaránt eredménytelenek voltak. — A középkori gyalogság, amely a feudális csatlósokból és a parasztság egy részéből tevődött össze, főleg pikásokból állt, és többnyire hitvány volt. A tetőtől talpig vasba öltözött lovagoknak jó játék volt egyes-egyedül belegázolni ebbe a véd-

telen tömegbe és kényükre-kedvükre vagdalkozni. Az európai szárazföldön a gyalogság egy része számszeríjjal volt felfegyverezve, míg Angliában a hosszú íj lett a parasztság nemzeti fegyvere. Ez a hosszú íj igen félelmetes fegyver volt és fölényt biztosított az angoloknak a franciák felett Crécynél, Poitiers-nál és Azincourt-nál.[62] Könnyen meg lehetett óvni az esőtől, amely a számszeríjat időnként használhatatlanná tette; a hosszú íj a nyilat 200 yardnál is messzebb röpítette, azaz nem sokkal kevesebbre a régi simacsövű muskéta hatótávolságánál. A nyíl átütötte az egy hüvelykes deszkát, sőt a mellvérten is áthatolt. Ezért sokáig megtartotta helyét még az első kézi tűzfegyverekkel szemben is, már csak azért is, mert hat nyilat lehetett kilőni, mialatt az akkori muskétát egyszer megtöltötték és elsütötték; sőt még a XVI. század végén is Erzsébet királynő újra be akarta vezetni a nemzeti hosszú íjat hadifegyverül. Különösen hatékony volt lovasság ellen; még ha a lovasokat megvédte is páncéljuk, a nyilak megsebesítették vagy megölték a lovakat, és a lóról földre kényszerült lovagok így harcképtelenné váltak és rendszerint foglyul estek. Az íjászok vagy csatáriáncban, vagy alakzatban harcoltak. A középkorban a lovasság volt a döntő fegyvernem. A teljesen páncélba burkolt lovagok alkották a nehézlovasság első hatékony csapattestét a történelemben, amely szabályos alakzatban támadott; Alexandrosz kataphraktoszai ugyanis, bár ők döntötték el az arbélai csatát, olyannyira kivételt képeztek, hogy ezt követőleg egyetlen-egyszer sem hallunk róluk többé, és a gyalogság az ókori történelem folyamán mindvégig megtartja fölényét a csatamezőn. Az egyetlen haladás tehát, amelyet a középkor ránk örökített, annak a lovasságnak a megteremtése, amelynek egyenes leszármazottja a mi modern lovasságunk. Bár hogy micsoda nehézkes volt ez a lovasság, azt bizonyítja már az az egy tény is, hogy a lovasság volt az egész középkor folyamán a nehéz, lassú mozgású fegyvernem, míg minden könnyű szolgálatot és gyors hadmozdulatot gyalogság hajtott végre. A lovagok egyébként nem mindig harcoltak zárt rendben. Szívesebben keltek párviadalra egyenként az ellenfelekkel vagy belevágtattak az ellenséges gyalogság sűrűjébe; így a csataviselés módja visszakanyarodott a homéroszi időkhöz. Ha a lovasság zárt rendben működött, akkor vagy vonalban támadott (egy sor mélységben, a könnyebb fegyverzetű fegyverhordozók alkották a második sort), vagy mély oszlopban. Ilyen rohamot rendszerint csak az ellenséges sereg lovagjai (fegyveres lovasai) ellen intéztek; a gyalogság ellen ez erőpazarlás lett volna. A saját páncéljukkal és lovasuk páncéljával súlyosan megterhelt lovak csak lassan és csak rövid távolságokra tudtak eljutni. Ezért a keresztes hadjáratok idején és a mongolokkal Lengyelországban és Sziléziában vívott háborúkban[63]

ez a nehézkes lovasság állandóan kimerült volt és végül is a rövidebbet húzta a Kelet mozgékony könnyűlovasságával szemben. A Svájc elleni osztrák és burgund háborúk[64] során a kedvezőtlen terepen nehéz helyzetbe került lovagok kénytelenek voltak leszállni a lóról és phalanxot alkotni, amely még a makedón phalanxnál is kevésbé volt mozgékony; hegyszorosokban sziklákat és farönköket zúdítottak rájuk, minek következtében a phalanx elvesztette taktikai rendjét és határozott támadástól szétszóródott. — A XIV. század táján bevezettek egyfajta könnyebb lovasságot, az íjászok egy részét pedig lóra ültették, hogy megkönnyítsék manőverezésüket; de ezek és más hasonló változtatások csakhamar haszontalanokká váltak, elvetették vagy másra használták őket, mert megjelent az az új elem, amely a hadviselés egész rendszerét volt hivatott megváltoztatni — a lőpor. — A lőpor összetételének és használatának ismerete a spanyolországi araboktól jutott el Franciaországba és Európa többi részébe; maguk az arabok a lőport a keletebbre élő népektől kapták, ezek viszont eredeti feltalálóitól, a kínaiaktól vették át. A XIV. század első felében vezették be az európai hadseregekben az első ágyúkat; nehéz, ormótlan lövegek voltak ezek, kőgolyóbisokat hajítottak, és csak várostromnál lehetett őket használni. De csakhamar feltalálták a kézi tűzfegyvereket. Az itáliai Perugia városa 1364-ben 500 kézi tűzfegyverrel szerelte fel magát, melyek csöve nem volt hosszabb nyolc hüvelyknél; ez azután fellendítette a pisztolykészítést (amely fegyver a toszkániai Pistoja városáról nyerte nevét). Nem sokkal később megkezdték hosszabb és nehezebb kézi tűzfegyverek (arquebuse-ok) készítését; ezek a mi mai muskétánknak feleltek meg, rövid és súlyos csövükkel azonban csak korlátozott lőtávolságuk volt, kanócos gyújtójuk pedig csaknem leküzdhetetlenül akadályozta a pontos célzást; azonkívül szinte minden lehető egyéb hátrányuk is megvolt. A XIV. század vége felé már nem akadt Nyugat-Európában haderő tüzérség és puskások nélkül. De az új fegyver hatása az általános taktikára csak igen kevéssé volt észlelhető. Mind a nagy, mind a kis tűzfegyver töltése igen sok időt vett igénybe, és nehézkességüknél meg költségességüknél fogva még 1450 körül sem szorították ki a számszeríjat. — Időközben a feudális rendszer általános bomlása és a városok fejlődése hozzájárult ahhoz, hogy megváltozott a hadseregek összetétele. A nagyobb hűbéresek vagy kénytelenek voltak alávetni magukat a központi hatalomnak, mint Franciaországban, vagy úgyszólván független uralkodókká váltak, mint Németországban és Itáliában. A kisebb nemesség erejét a városokkal szövetségben fellépő központi hatalom megtörte. A feudális hadseregek megszűntek; új hadseregek alakultak a nagyszámú zsoldosból, akiknek a feudalizmus lehanyatlása megadta azt a

szabadságot, hogy annak szolgáljanak, aki megfizeti őket. Így létrejött egy az állandó hadseregekhez hasonló valami; de ezek a legkülönfélébb nemzetekből való zsoldosok, akiket nehéz volt kordában tartani, zsoldjukat pedig nem túl rendszeresen kapták, igen nagy kilengéseket követtek el. Ezért Franciaországban VII. Károly hazai elemekből alakított állandó haderőt. 1445-ben felállított 15 compagnie d'ordonnance-ot, egyenként 600 fővel; összesen 9000 lovast, akik a királyság városaiban állomásoztak és zsoldjukat rendszeresen kapták. Minden compagnie 100 lance-ra oszlott; egy-egy lance egy teljes fegyverzetű lovasból, három íjászból, egy fegyverhordozóból és egy apródból állt. Ilyenképpen ezek vegyüléke voltak a nehézlovasságnak a lovas íjászokkal, de a két fegyvernem a csatában persze külön működött. 1448-ban Károly kiegészítette a sereget 16 000 szabad íjásszal, ezeket négy főkapitány vezényelte, egy-egy főkapitány parancsnoksága alá nyolc 500 főnyi compagnie tartozott. Minden íjász számszeríjjal volt felfegyverezve. A községek állították ki és fegyverezték fel őket, s mentesítve voltak minden adótól. Ezt a sereget tekinthetjük a modern idők első állandó hadseregének. — A középkori zűrzavarból kibontakozó modern taktika ez első időszakának végén a tényállás a következőkben foglalható össze: A zsoldosokból álló gyalogság derékhada pikával és karddal, mellvérttel és sisakkal volt felszerelve. Mély, zárt tömegben harcolt, de mert fegyverzete és kiképzése jobb volt a feudális gyalogságénál, nagyobb kitartást és rendet tanúsított a csatában. A regulárisan sorozott újoncok és a zsoldosok, akik hivatásos katonák voltak, természetesen felülmúlták az alkalomszerűen toborzott újoncokat és a feudális csatlósok rendezetlen bandáit. A nehézlovasság most már néha kénytelen volt zárt rendben rohamozni a gyalogságot. A könnyűgyalogság még mindig főleg íjászokból állt, de az előcsatározók egyre inkább alkalmaztak kézi tűzfegyvert. Még mindig a lovasság a fő fegyvernem; a nehézlovasság, amely vasba öltözött lovasokból állt, de már nem feltétlenül nemesekből, kénytelen volt korábbi lovagi és homéroszi harcmodoráról áttérni a zárt rendben végrehajtott támadás prózaibb eljárására. De az ilyenfajta lovsság nehézkessége most már általánosan érezhetővé vált, és sokféle tervet dolgoztak ki valamilyen könnyebb fajtájának megalkotására. A lovas íjászoknak, mint mondottuk, részben ezt a szükségletet kellett kielégíteniök; Itáliában és a szomszéd országokban szívesen fogadtak fel stradiottókat[65], s ez a bosnyák és albán zsoldosokból álló, básibozuk-szerű[66], török mintájú könnyűlovasság különösen az ellenség üldözésében volt igen félelmetes. Lengyelország és Magyarország a Nyugatról átvett nehézlovasság mellett megtartotta saját nemzeti könnyűlovasságát. A tüzérség még gyermekkorát élte. Az akkori

nehézágyúk eljutottak ugyan a csatamezőre, de nem tudták változtatni tüzelőállásukat; a lőpor rossz, az ágyúk töltése körülményes és lassú, a kőgolyóbisok röptávolsága rövid volt. — A XV. század végét és a XVI. század elejét kettős haladás jellemzi: a franciák tökéletesítették a tüzérséget, a spanyolok pedig új jelleget adtak a gyalogságnak. Franciaországi VIII. Károly annyira mozgathatóvá tette ágyúit, hogy nemcsak magával vihette őket a harcmezőre, hanem az ütközet alatt is megváltoztathatta állásukat, és az ágyúk követhették a többi csapatot mozgásában, amely egyébként nem volt nagyon gyors. Így VIII. Károly lett a tábori tüzérség megalapítója. Kerekes lövegtalpra helyezett és sok lóval vontatott ágyúi mérhetetlen fölényben voltak az olaszok régimódi, otromba (ökör-vontatta) tüzérségével szemben és olyan pusztítást vittek végbe az olasz gyalogság mély oszlopaiban, hogy Machiavelli főleg azért írta meg a „Háború művészeté"-t, mert olyan alakzatokat akart javasolni, amelyekkel ellensúlyozni lehet az ilyen tüzérség hatását a gyalogságra. A marignanoi csatában[67] franciaországi I. Ferenc e tüzérség hatásos tüze és mozgékonysága révén győzte le a svájci pikásokat, tüzérségével oldalállásból végigpásztázván a svájciak csatarendjét. De a pika uralma a gyalogságnál a végét járta. A spanyolok tökéletesítették a használatos puskát (az arquebuse-t) és a reguláris nehézgyalogság fegyverévé tették. Muskétájuk (hacquebutte) nehéz, hosszú csövű fegyver volt, két unciás golyókat befogadó furattal, s villás rúdállványról tüzeltek vele. Golyója átütötte a legvastagabb mellvértet is, és ezért döntő erővé vált a nehézlovassággal szemben, amelynek rögtön felbomlott a rendje, mihelyt az emberek hullani kezdtek. 10—15 muskétást osztottak be minden pikásszázadhoz, és tüzük hatása Paviánál[68] szövetségest, ellenséget egyaránt ámulatba ejtett. Frundsberg elbeszéli, hogy ebben a csatában az ilyen muskéta egyetlen lövése rendesen több embert és lovat is kidöntött a sorból. Ez időtől kelteződik a spanyol gyalogság fölénye, amely több mint száz évig tartott. — A németalföldi felkelést[69] követő háborúnak nagy hatása volt a hadseregek alakulására. Mind a spanyolok, mind a hollandok számottevően tökéletesítették az összes fegyvernemeket. Eddig a zsoldosseregekben mindenkitől, aki be akart lépni, megkövetelték, hogy teljes felszerelése, fegyverzete legyen és tudjon bánni a fegyvereivel. De e követelményeknek megfelelő újoncokban a hosszú, 40 évig tartó háború idején egy ilyen kis kiterjedésű országban csakhamar hiány támadt. A hollandoknak be kellett érniök azokkal az épkézláb önkéntesekkel, akik rendelkezésükre álltak, és most már a kormányra hárult az a szükségesség, hogy kiképzésükről gondoskodjék. Nassaui Móric összeállította a modern kor első kiképzési szabályzatát, és ezzel lerakta az egész hadsereg

egyöntetű kiképzésének alapzatát. A gyalogság újra lépést tartva menetelt; sokat fejlődött egyneműség és állóképesség tekintetében. Most kisebb egységekbe szervezték: az addig 400—500 főből álló századokat 150—200 főre csökkentették, 10 század alkotott egy ezredet. A tökéletesített muskéta háttérbe szorította a pikát; a gyalogság egyharmada muskétásokból állt, akiket minden században pikásokkal vegyítettek. Ezek az utóbbiak, akikre csak kézitusában volt szükség, megtartották sisakjukat, mellvértjüket és acélkesztyűjüket; a muskétások elvetettek minden védőfegyverzetet. A pikásokat rendszerint két sorban állították fel, a muskétásokat 5—8 sorban; az első sor, miután tüzelt, hátravonult, hogy újratöltsön. Még nagyobb változások történtek a lovasságnál, s itt is Nassaui Móric vitte a vezető szerepet. Minthogy lehetetlen volt páncélos lovasokból álló nehézlovasságot alakítania, könnyűlovassági csapattestet szervezett; a katonákat Németországban toborozta, sisakkal, mellvérttel, sárgaréz karvédővel, acélkesztyűvel és magas szárú csizmával szerelte fel őket, s minthogy a lándzsa nem felelt volna meg a nehézfegyverzetű spanyol lovasság ellen, karddal és hosszú pisztolyokkal látta el őket. A lovasoknak ez az új osztálya, amely közel áll a mi modern vérteseinkhez, csakhamar bebizonyította fölényét a lényegesen kisebb létszámú és kevésbé mozgékony spanyol páncélos lovasokkal szemben, akiknek lovait kilőtték, még mielőtt ez a lassú tömeg rájuk támadhatott volna. Nassaui Móric vérteseit is ugyanolyan jól kiképezte, mint a gyalogságot, s olyan sikereket ért el ebben, hogy ütközet közben arcvonalváltoztatásokra és más fejlődésekre is vállalkozhatott, nagy és kis csapatokkal egyaránt. Alba is hamarosan szükségesnek látta tökéletesíteni könnyűlovasságát; mindaddig ez csak csatározásra és egyedi harcra volt alkalmas, de Alba irányítása alatt hamarosan megtanult alakulatban rohamozni, akárcsak a nehézlovasság. A lovasságot továbbra is 5—8 sorban állították fel. Ez idő tájt franciaországi IV. Henrik a lovasság új fajtáját vezette be, a dragonyosokat, akik eredetileg gyalogos alakulatot képeztek és kizárólag a gyorsabb helyváltoztatás kedvéért ültek lóra; de már néhány évvel meghonosításuk után lovasságként is alkalmazták és e kettős szolgálatnak megfelelő felszereléssel látták el őket. Nem volt sem védőfegyverzetük, sem magas szárú csizmájuk, hanem csak lovassági kardjuk és néha lándzsájuk; ezenkívül gyalogsági muskétát vagy rövidebb karabélyt viseltek. Ezek a csapatok azonban nem váltották be a felállításukhoz fűzött reményeket; csakhamar a reguláris lovasság részévé váltak és nem küzdöttek többé gyalogosan. (Miklós orosz császár megkísérelte feltámasztani az eredeti dragonyos fegyvernemet és 16 000 főnyi, gyalogos és lovasszolgálatra egyaránt alkalmas csapattestet alakított; ennek azonban soha-

sem nyílt alkalma rá, hogy csatában leszálljon a lóról, mindig is lovasságként harcolt; ez az alakulat ma már feloszlott és lovas dragonyosokként állományát az orosz lovasság többi alakulataiba osztották be.) A tüzérség tekintetében a franciák megtartották szerzett fölényüket. Ez idő tájt feltalálták az ágyúkötelet, IV. Henrik pedig bevezette a kartácsot. A spanyolok és a hollandok szintén könnyebbé tették és egyszerűsítették tüzérségüket, ez azonban még mindig nehézkes szerzet maradt, a hatékony űrméretű és lőtávolságú könnyű, mozgékony ágyúkat még nem ismerték. — A harmincéves háborúval[70] kezdődik [II.] Gusztáv Adolfnak, a XVII. század nagy katonai reformerének korszaka. Az ő gyalogezredei kétharmadrészt muskétásokból, egyharmadrészt pikásokból tevődtek össze. Néhány ezred kizárólag muskétásokból állt. A muskéták már olyan könnyűek voltak, hogy a tüzelésnél használt állvány fölöslegessé vált. Gusztáv Adolf bevezette a papír töltényhüvelyeket is, amelyek nagyon megkönnyítették a töltést. A mély alakzattal felhagytak; pikásai hat, muskétásai csak három sorban álltak fel. Ez utóbbiakat szakaszonkénti és soronkénti tüzelésre képezték ki. A 2000—3000 főnyi ormótlan ezredeket 1300—1400 főre csökkentették és nyolc századra osztották, két ezred egy dandárt alkotott. Ezzel az alakzattal verte meg ellenfeleinek mély, gyakran harmincsoros négyszögben vagy oszlopban felállított tömegeit, melyeknek soraiban tüzérsége szörnyű pusztítást végzett. A lovasságot hasonló elvek alapján szervezte újjá. A páncélos lovasságot teljesen megszüntette. A vértesek elvesztették réz kardvédőjüket és védőfegyverzetük néhány más haszontalan darabját; ez sokkal könnyebbé és mozgékonyabbá tette őket. Dragonyosai csaknem mindig lovasokként harcoltak. A vérteseket és a dragonyosokat egyaránt csak három sorban állította fel, és szigorú parancsot adott, hogy ne vesztegessék az időt tüzeléssel, hanem azonnal támadjanak kivont karddal. Ezek a lovasok 125 főnyi századokra voltak felosztva. A tüzérséget olymódon tökéletesítette, hogy könnyű ágyúkkal egészítette ki. Gusztáv Adolf bőrös ágyúi híresek voltak, de nem sokáig maradtak használatban. Négyfontos öntöttvas-ágyúkkal helyettesítették őket, amelyek olyan könnyűek voltak, hogy két ló elhúzhatta őket, s hatszor tüzelhettek, amíg egy muskétás kétszer; minden gyalogezredhez két ilyen ágyút osztottak be. Ezáltal a tábori tüzérséget könnyű- és nehéztüzérségre osztották fel; a könnyű ágyúk kísérték a gyalogságot, míg a nehezek tartalékban maradtak vagy az ütközet egész tartamára foglaltak el állást. E kor hadseregeiben kezd megmutatkozni a gyalogság egyre növekvő túlsúlya a lovasság felett. Lipcsénél[71] 1631-ben Gusztáv Adolfnak 19 000 gyalogosa és 11 000 lovasa volt, Tillynek 31 000 gyalogosa és 13 000 lovasa. Lützennél[72] 1632-ben

Wallenstein 24 000 gyalogost és 16 000 lovast (170 lovasszázadot) vezényelt. Az ágyúk száma a könnyűlövegek bevezetésével szintén megnőtt; a svédeknél gyakran 5—12 löveg jutott minden ezer katonára, és a Lech melletti csatában[73] Gusztáv Adolf 72 nehézlöveg tüzével kényszerítette ki az átkelést a folyón. A XVII. század második és a XVIII. század első felében a szurony általános bevezetésével végleg eltűnik a pika és minden védőfegyverzet a gyalogság fegyverei közül. A szuronynak, amelyet Franciaországban 1640 körül találtak fel, 80 évig kellett birkóznia a pikával. Első ízben az osztrákok, majd a poroszok látták el szuronnyal egész gyalogságukat; a franciák 1703-ig, az oroszok pedig 1721-ig tartották meg a pikát. A kovás gyújtót, amelyet Franciaországban körülbelül a szuronnyal egyidőben találtak fel, 1700-ig szintén fokozatosan bevezették a legtöbb hadseregben. Ez lényegesen meggyorsította a töltést, bizonyos fokig megvédte a lőport a serpenyőben az esőtől s ezzel nagymértékben hozzájárult a pika eltűnéséhez. De a tüzelés még mindig olyan lassú volt, hogy a katona egy ütközetben várhatólag rendszerint legfeljebb 24—36 töltényt használhatott el; ez időszak második felében aztán a szabályzatok megjavításával, a jobb kiképzéssel és a kézi tűzfegyverek szerkezetének további tökéletesítésével (különösen az először Poroszországban bevezetett vas töltővessző segítségével) lehetővé vált, hogy a katona eléggé gyorsan tüzeljen. Ez az alakzat mélységének további csökkenését tette szükségessé, s a gyalogságot most már csak négy sorban állították fel. A gránátosszázadokból, amelyeket eredetileg arra szántak, hogy a kézitusa kezdete előtt kézigránátokat dobjanak, de amelyek nemsokára már csakis muskétával harcoltak, egyfajta elit gyalogságot szerveztek. Egyes német hadseregekben már a harmincéves háború idején megalakultak a vontcsövű puskával felfegyverzett lövészek; magát a vontcsövű puskát 1498-ban találták fel Lipcsében. Ezt a fegyvert most a muskétával vegyesen alkalmazták, a századok legjobb lövészeit szerelték fel vele; de Németországon kívül nemigen honosodott meg. Az osztrákoknak ugyancsak volt egyfajta könnyűgyalogságuk, melyet pandúroknak hívtak: horvát és szerb irreguláris csapatok a török határőrvidékről[74], jól felhasználhatók portyázásra és üldözésre, de az akkori taktika szempontjából, és mert katonai kiképzésben egyáltalán nem részesültek, ütközetben hasznavehetetlenek. A franciák és a hollandok hasonló célokra compagnie franche-oknak* nevezett irreguláris gyalogságot alakítottak. A lovasság is könnyebb fegyverzetet kapott minden hadseregben. Eltűntek a páncélos lovasok; a vértesek csak a mellvértet és a sisakot tartották meg,

* – szabadcsapatoknak – *Szerk.*

sőt Franciaországban és Svédországban még a mellvértet sem. A gyalogsági tűz egyre növekvő hatásossága és gyorsasága erősen a lovasság alkalmazása ellen szólt. Hamarosan tökéletesen haszontalan dolognak kezdték tekinteni, hogy e fegyvernem kivont karddal rohamozza a gyalogságot; a tűzvonalat ellenállhatatlannak vélték, s ez a nézet annyira eluralkodott, hogy a lovasságot is arra tanították, bízza magát inkább a karabélyra, mintsem a kardra. Ezért ebben az időszakban gyakran megtörténik, hogy két lovassági vonal gyalogság módjára tűzharcot vív egymással; és nagy merészségnek számított 20 yardra megközelíteni az ellenséget, sortüzet adni, majd ügetésben támadni. XII. Károly azonban ragaszkodott nagy elődjének* szabályához. Az ő lovassága sohasem állt le tüzelni; mindig kivont karddal rohamozott, akármi volt is vele szemben — lovasság, gyalogság, ütegek vagy sáncok —, és mindig sikerrel. A franciák szintén szakítottak az új rendszerrel és megint csakis a kardra bízták magukat. A lovasság mélységét tovább csökkentették, négyről három sorra. A tüzérségnél ekkor vált általánossá a lövegek súlyának csökkentése, a töltet és a kartács használata. A másik nagy változás az volt, hogy ezt a fegyvernemet besorolták a hadsereg állományába. Eddig, bár az ágyúk az államéi voltak, az őket kezelő emberek nem voltak tulajdonképpeni katonák, hanem afféle céhet alkottak, s a tüzérséget nem fegyvernemnek, hanem mesterségnek tekintették. A tiszteknek nem volt katonai rangjuk, s úgy tekintették őket, mint akik közelebb állnak a szabó- és ácsmesterekhez, mint azokhoz az úriemberekhez, akiknek ott volt a zsebében a tiszti kinevezés. Ez idő tájt azonban a tüzérséget a hadsereg alkotórészévé tették és századokra meg zászlóaljakra osztották; legénységét tényleges katonákká minősítették át s a tiszteket a gyalogsághoz és lovassághoz hasonlóan rangsorolták. A fegyveres állománynak e változás nyomán bekövetkezett központosítása és állandósága útját egyengette a tüzérségi tudománynak, amely a régi rendszer mellett nem fejlődhetett. — A mély alakzatról a vonalalakzatra, a pikáról a muskétára, a lovasság túlsúlyáról a gyalogság túlsúlyára az áttérés ilyenformán fokozatosan megtörtént addigra, amikor Nagy Frigyes megindította hadjáratait és megnyitotta velük a vonaltaktika klasszikus korszakát. Három sorban állította fel gyalogságát és percenként öt lövést adatott le. Már legelső, Mollwitznál vívott csatáiban[75] vonalba fejlődött ez a gyalogság és gyors tüzével visszaverte az osztrák lovasság valamennyi rohamát, azét a lovasságét, amely épp előzőleg futamította meg tökéletesen a poroszokét; s miután az osztrákok lovasságát elintézte, a porosz gyalogság megtámadta gyalogságukat, legyőzte

* II. Gusztáv Adolf. – *Szerk.*

azt, és így megnyerte a csatát. Nagy csatákban lovasság ellen sosem kíséreltek meg négyszögben felállni, csak ha a gyalogságot menetelés közben meglepte az ellenséges lovasság. Csatában a gyalogság szélső szárnyai, ha lovasság fenyegette őket, széthúzódtak en potence*, és ez általában elegendőnek bizonyult. Az osztrák pandúrok ellen Frigyes hasonló irreguláris csapatokat alakított, gyalogságot és lovasságot, de soha nem támaszkodott rájuk a csatákban és ritkán vetette be őket. Útközeteit a tűzvonal lassú előrenyomulása döntötte el. A lovasság, amelyet elődje** elhanyagolt, most valóságos forradalmon ment át. Csak két sorban állt fel, tüzelnie pedig szigorúan tilos volt, kivéve üldözés közben. A legnagyobb gondot fordították a lovaglás művészetére, amelynek eddig kevés jelentőséget tulajdonítottak. Minden alakzatváltozást teljes vágtában és egyszersmind sűrű sorokban felzárkózva kellett végrehajtani. Seydlitz erőfeszítései nyomán Frigyes lovassága felülmúlt minden akkori vagy előtte valaha is létezett lovasságot; merész lovaglását, zárt rendjét, fergeteges rohamát és a gyors összerendeződését azóta sem érte utol semmilyen lovasság. A tüzérséget jelentősen könnyebbé tették, olyannyira, hogy néhány nagy kaliberű ágyú nem bírta el a teljes töltetet, és ezeket később nem is használták. De alkalmatlan, nehéz lövegtalpai és tökéletlen szervezete következtében a nehéztüzérség még mindig igen lassú és nehézkes mozgású volt. A csatában azonnal elfoglalta állását, s ezt néha még fel is tudta cserélni egy második, előbbre tolt állással, de manőverezésről szó sem lehetett. A könnyűtüzérség — a gyalogsághoz beosztott ezredágyúk — a gyalogosok vonala előtt, 50 lépéssel a zászlóaljak térközei előtt volt elhelyezve; a gyalogsággal együtt nyomult előre, az ágyúkat a katonák vontatták; 300 yard távolságról kartácstüzet nyitott. A lövegek száma igen nagy volt, 3—6 ágyú 1000 főre. A gyalogságot éppúgy, mint a lovasságot, dandárokra és hadosztályokra osztották; de mivel a csata megkezdése után a csapatok szinte egyáltalán nem manővereztek és minden zászlóaljnak a saját helyén kellett maradnia a vonalban, ennek a felosztásnak nem volt taktikai befolyása; a lovasságnál a dandártábornoknak roham idején esetleg egyszer-másszor saját felelősségére kellett ugyan cselekednie, de a gyalogságnál ilyesmi soha nem fordulhatott elő. Ez a vonalalakzat — a középen gyalogság két vonalban, a szárnyakon lovasság két vagy három vonalban — jelentős haladás volt a korábbi idők mély felállásához képest; a gyalogsági tűz teljes hatása éppúgy érvényesülhetett, mint a lovasrohamé, mert a lehető legtöbb ember egyidejű cselek-

* — derékszögben; T alakban – *Szerk.*

**I. Frigyes Vilmos. – *Szerk.*

vését tette lehetővé; de éppen az ilyen irányú tökéletesedés szorította kényszerzubbonyba az egész hadsereget. Minden lovasszázadnak, zászlóaljnak és ágyúnak szabályozott helye volt a csatarendben, s ezt nem lehetett felcserélni vagy bármiképpen megbolygatni anélkül, hogy ne éreztesse hatását az egész sereg harcképességére. Ezért menetközben úgy kellett mindent elrendezni, hogy amikor a hadsereg letáborozás vagy ütközet céljából megint arcvonalba fejlődik, minden alegység pontosan a megfelelő helyre kerüljön. Így tehát minden végrehajtandó manővert a hadsereg egészével kellett végrehajtani; a sereg egy részét szárnytámadásra kikülöníteni vagy külön tartalékot létrehozni avégből, hogy túlerővel támadjon egy gyenge ponton, kivihetetlen és helytelen lett volna ilyen lassú, csak vonalharcra alkalmas csapatokkal és ilyen merev harcrenddel. Továbbá, ezek a hosszú vonalak nagyon is lassan nyomultak előre az ütközetben, hogy meglegyen az igazodás. A sátrakat mindig a hadsereg mögött szállították és minden éjszaka felverték őket; a tábort egy kissé körülsáncolták. A csapatokat raktárakból élelmezték; a tábori sütödék, amennyire lehetett, követték a sereget. Egyszóval a hadsereg poggyásza és egyéb málhája óriási volt és ma már elképzelhetetlen mértékben nehezítette mozgását. De mindezen hátrányai ellenére Nagy Frigyes katonai szervezete messze a legjobb volt a maga korában, s valamennyi többi európai kormány sietett átvenni. A haderők rekrutálása csaknem mindenütt emberrablással párosult önkéntes toborzás útján történt; csak igen súlyos veszteségek után folyamodott Frigyes ahhoz, hogy kényszersorozást vezessen be tartományaiban. — Amikor a francia köztársaság ellen megkezdődött a koalíciós háború[76], a francia hadsereg dezorganizálva volt tisztjeinek elvesztése következtében és 150 000-nél kevesebb katonát számlált. Az ellenség létszáma jóval nagyobb volt; új sorozások váltak szükségessé, s óriási arányokban állítottak fel új alakulatokat nemzeti önkéntesekből; ezekből 1793-ban legalább 500 zászlóalj létesült. Ezek a csapatok nem voltak kiképezve, de nem is jutott idő arra, hogy kiképezzék őket a vonaltaktika bonyolult rendszerére és a tökéletesség azon fokára, amelyet a vonalban végrehajtott mozdulatok megköveteltek. A franciák minden olyan kísérlete, hogy vonalalakzatban mérjék össze erejüket az ellenséggel, számbeli fölényük ellenére teljes vereséggel végződött. Új taktikai rendszerre volt szükség. Az amerikai forradalom[77] megmutatta, milyen előnyre lehet szert tenni kiképzetlen csapatokkal is csatárlánc és csatártűz alkalmazásával. A franciák átvették ezt, és a csatárokat mély oszlopokkal támogatták, amelyekben egy kis rendetlenség elnézhető volt mindaddig, amíg a tömeg együtt maradt. Ilyen alakzatban vetették számbeli fölényben levő csapataikat az ellenfélre, általában

sikerrel. Ez az új alakzat és csapataik tapasztalatlansága arra késztette őket, hogy átszegdelt terepen, falvakban és erdőkben harcoljanak, ahol fedezéket találtak az ellenséges tűzzel szemben, és ahol az ellenség vonala óhatatlanul megbomlott. Sátrak, tábori sütödék* stb. hiányában kénytelenek voltak szabad ég alatt táborozni, és abból élni, amit a környező vidék nyújtott. Így olyan mozgékonyságot értek el, amely sátrakkal és mindenféle málhával megterhelt ellenfeleik számára ismeretlen volt. Amikor a forradalmi háború Napóleon személyében meghozta azt az embert, aki a hadviselés új módját — párosítva azzal, ami a régi rendszerben még hasznos volt — reguláris rendszerré változtatta és az új módszert nyomban a tökély ugyanazon fokára emelte, mint Frigyes a vonaltaktikát, — a franciák csaknem legyőzhetetlenek voltak mindaddig, míg ellenfeleik nem tanultak tőlük és nem szervezték át az új mintára seregeiket. Az új rendszer fő vonásai a következők: újra érvénybe lépett az a régi elv, hogy szükség esetén minden polgár behívható az ország védelmére, s ennélfogva a hadsereget az egész lakosságból kisebb-nagyobb mérvű kényszersorozásokkal állították ki; ez a változás nyomban háromszorosára emelte a hadseregek átlagos létszámát a Frigyes korabeliekhez képest, és szükség esetén még nagyobb arányokra növelhették. Továbbá letettek a tábori felszerelésekről és arról, hogy raktárakból élelmezzék a csapatokat, bevezették a szabadtéri tábort és szabályul fogadták el, hogy a háborút a háború táplálja; a hadsereg sebessége és függetlensége ezáltal ugyanannyira megnőtt, mint létszáma az általános hadkötelezettség bevezetésével. A taktikai szervezetben szabállyá vált a gyalogság, a lovasság és a tüzérség vegyítése a hadsereg kisebb részeiben, a hadtestekben és hadosztályokban. Így minden hadosztály kisebb szinten teljes hadsereggé vált, amely képes volt függetlenül működni, és módja volt tetemes ellenállást kifejteni még a számbeli túlerővel szemben is. A csatarend most az oszlopon alapult; ezek tartályul szolgáltak, amelyből a lövészrajok kiváltak és amelybe visszatértek; ék alakú kompakt tömegüket az ellenséges vonal egy különleges pontja ellen vetették be; olyan alakzat voltak, amelyben az ellenséget megközelítették, s amelyben azután felfejlődtek, ha a terep és a harc körülményei kívánatossá tették, hogy lövészvonalakban szálljanak szembe az ellenséggel. A három fegyvernem kölcsönös támogatását a legteljesebben fejlesztette az, hogy kis egységekbe egyesítették őket, és a három harci forma: a csatárlánc, a vonal és az oszlop egyesítése alkotta a modern hadseregek nagy taktikai fölényét. Ezáltal minden terep alkalmassá vált a

* *A „New American Cyclopaedia"-ben*: tábori ütegek (field batteries; *valószínűleg sajtóhiba* field bakeries *helyett*) – *Szerk.*

harcra; s a hadvezérrel szemben támasztott egyik fő követelmény az lett, hogy hirtelenében meg tudja ítélni a terep előnyeit és hátrányait és ezeknek megfelelően tüstént el tudja rendezni csapatait. S ezek a tulajdonságok, az önálló parancsnoklásra való általános képességgel egyetemben, most már nemcsak a főparancsnok, hanem az alárendelt tisztek esetében is elengedhetetlenek voltak. A hadtestek, hadosztályok, dandárok, különítmények minduntalan olyan helyzetekbe kerültek, hogy parancsnokaiknak saját felelősségükre kellett cselekedniök; a csatamező már nem volt széles síkság, a gyalogság hosszú, töretlen vonalaival, a szárnyakon a lovassággal; hanem az egyes hadtestek és hadosztályok oszlopokba tömörülten faluk, utak vagy dombok mögött rejtőztek, eléggé nagy közök választották el őket egymástól, és a döntő pillanat elérkeztéig a csapatoknak csak egy kis hányada bocsátkozott ténylegesen csatározásokba és tüzérségi párbajba. A létszámmal és ezzel az alakulattal az arcvonal megnyúlt; most már nem kellett minden közt a ellenség számára látható vonallal betölteni, míg kéznél voltak csapatok, hogy szükség esetén felvonuljanak. A szárnyak megkerülése most általánosan stratégiai műveletté vált; az erősebb hadsereg teljesen behatolt a gyengébb hadsereg és annak összeköttetési vonalai közé, úgyhogy egyetlen vereség megsemmisíthette az egész hadsereget és eldönthette a hadjáratot. Kedvenc taktikai manőver volt friss csapatokkal áttörni az ellenség centrumát, mihelyt kitűnt, hogy az harcba vetette utolsó tartalékait. A tartalékok, amelyeknek a vonaltaktikában semmi helyük nem lett volna és a döntő pillanatban csak gyengítették volna a hadsereg ütőerejét, most a csata eldöntésének fő eszközévé váltak. A csatarend nemcsak arcvonalában, hanem mélységében is kiterjedt; a lövészek vonalától a tartalékok állásáig gyakran két mérföld vagy még több is volt. Egyszóval az új rendszer kevesebb sulykolást és parádé-pedantériát, viszont annál nagyobb gyorsaságot, erőfeszítéseket és intelligenciát követelt mindenkitől, a legfőbb parancsnoktól éppúgy, mint a legalantasabb lövésztől; és Napóleon óta e rendszer minden újabb tökéletesítése ebben az irányban hat. — A hadsereg anyagi felszerelése ebben az időszakban csak elenyésző mértékben változott; az állandó háborúk miatt kevés idő jutott olyan tökéletesítésekre, amelyeknek bevezetése időt igényel. Röviddel a forradalom előtt két igen fontos újítás történt a francia hadseregben; az egyik egy új mintájú, kisebb kaliberű és kisebb kotyogású muskéta, melynek hajlított agya volt az addig használt egyenes puskaagy helyett. Ez a nagy gonddal kidolgozott fegyver nagyban hozzájárult a francia lövészek fölényéhez, és jelentéktelen változtatásokkal ennek mintájára konstruálták az összes többi hadseregben használatos puskákat egészen a csappantyús zárak bevezetéséig. A másik újítás a tüzérségnek Gribeauval által

végrehajtott egyszerűsítése és tökéletesítése volt. A francia tüzérséget XV. Lajos alatt teljesen elhanyagolták; az ágyúk a legkülönbözőbb űrméretűek voltak, az ágyútalpak elavultak, és a modellek, amelyek szerint építették őket, még csak nem is voltak egyformák. Gribeauvalnak, aki a hétéves háború[78] idején az osztrákoknál szolgált és ott jobb modelleket látott, sikerült csökkenteni a kaliberek számát, egyöntetűvé tenni és tökéletesíteni a mintákat és nagymértékben egyszerűsíteni az egész rendszert. Gribeauval ágyúival és ágyútalpaival vívta meg a háborúit Napóleon. Az angol tüzérség, amely a Franciaország elleni háború kitörésekor a lehető legrosszabb állapotban volt, lassan és fokozatosan, de jelentősen megjavult; itt keletkezett az emelőgerendás lövegtalp, amelyet azóta a kontinens sok hadserege átvett, valamint a gyalogos tüzérek szállítására szolgáló alkalmatosság a lövegmozdonyokon és lőszerkocsikon. A lovastüzérséget, Nagy Frigyes találmányát erősen szorgalmazták Napóleon korszakában, különösen ő maga, s ekkor fejlesztették ki először sajátos taktikáját. Amikor a háború befejeződött, kiderült, hogy az angolok tették leghatékonyabbá ezt a fegyvernemet. A nagy európai hadseregek közül csak az osztrák helyettesítette a lovastüzérséget olyan ütegekkel, amelyeknél az embereket e célra szolgáló kocsikra ültették. — A német hadseregek még mindig megtartották a gyalogságnak egy vontcsövű puskákkal felfegyverzett külön osztályát, és az új rendszer, a csatárláncban vívott harc új jelentőséget adott e fegyvernek. A vontcsövű puska nagyon elterjedt, és 1838-ban átvették a franciák, akiknek Algériában nagy hatótávolságú fegyverre volt szükségük. Először a tirailleurs de Vincennes*, majd a chasseurs à pied** alakultak meg és fejlődtek páratlan hatékonyságúvá. Ez az alakulat nagy lépéssel vitte előre a vontcsövű puska tökéletesedését, s ennélfogva csodálatosan megnőtt e fegyvernek mind a hatótávolsága, mind a pontossága. Ezek a sikerek tették híressé Delvigne, Thouvenin, Minié nevét. 1830 és 1840 között a legtöbb hadsereg az egész gyalogságnál bevezette a csappantyús zárt; szokás szerint az angolok és az oroszok utoljára. Egyidejűleg mindenfelé nagy erőfeszítéseket tettek arra, hogy tovább tökéletesítsék a kézifegyvereket és még távolabbra hordó puskát állítsanak elő, amellyel az egész gyalogságot felszerelhetnék. A poroszok alkalmazták először a gyútűs puskát, egy hátultöltős vontcsövű fegyvert, amelynek nagy tűzgyorsasága és lőtávolsága volt; ezt a belga eredetű találmányt a poroszok jelentősen tökéletesítették. Ezzel fegyverezték fel valamennyi könnyűzászlóaljukat; a gyalogság többi részénél a régi puskákat

* – vincennes-i lövészek – *Szerk.*
** – gyalogos vadászok – *Szerk.*

nemrégiben átalakították igen egyszerű eljárással Minié-rendszerűvé. Ezúttal az angolok voltak az elsők, akik egész gyalogságukat egy kitűnő fegyverrel, ti. az Enfield-puskával, a Minié-puska kissé módosított változatával látták el; e fegyver fölénye a Krímben teljesen bebizonyosodott, és ez mentette meg az angolokat Inkermannál[79]. — Taktikai elrendezés terén a gyalogság és a lovasság szempontjából semmi fontosabb változás nem történt, kivéve a könnyűgyalogság taktikájában a francia chasseur-ök* felállításával bevezetett nagy tökéletesítést és a századoszlopok új porosz rendszerét, amely utóbbi alakzat — ha talán némi módosításokkal is — nagy taktikai előnyei miatt bizonyára csakhamar általánosan el fog terjedni. Az oroszoknál és az osztrákoknál még háromsoros a felállás, az angolok már Napóleon óta két sorban állnak fel; a poroszok háromsorosan menetelnek, de harcolni többnyire két sor mélységben harcolnak, a harmadik csatárláncot alkot és támogatja őket; a franciák pedig, akik eddig három sorban álltak fel, a Krímben kétsorosan harcoltak s ezt a felállást most az egész hadseregben bevezetik. Ami a lovasságot illeti, a XVII. századi dragonyosok feltámasztásának orosz kísérletét és e kísérlet kudarcát fentebb már említettük. — A tüzérségben minden hadsereg jelentős részújításokat vezetett be, egyszerűsítették a kalibereket, kerék- és ágyútalp-modelleket stb. A tüzérségi tudomány nagyot lépett előre. Számottevő változások azonban nem történtek. A legtöbb kontinentális hadsereg 6 és 12 fontos, a piemonti 8 és 16 fontos, a spanyol 8 és 12 fontos lövegekkel van felszerelve; a francia hadsereg, amelynek eddig 8 és 12 fontos ágyúi voltak, most bevezeti Louis-Napoléon úgynevezett Haubic-ágyúját**, ezt az egyszerű, 12 fontos könnyűlöveget, amelyből kis gránátok is kilőhetők, és amely a tábori lövegek valamennyi többi fajtájának helyettesítésére hivatott. A brit hadseregnek a gyarmatokon 3 és 6 fontos lövegei vannak, de az Angliából elvezényelt csapatok most csak 9, 12 és 18 fontosakat használnak. A Krímben az angoloknak 32 fontos lövegekből álló tábori ütegük is volt, de ez mindig belesüppedt a földbe. — A modern hadseregek általános szervezete nagyon hasonló. A brit és az amerikai kivételével mindegyiket kényszersorozással rekrutálják, vagy állítás alapján, mely esetben a katonákat idejük leszolgálása után egyszer s mindenkorra leszerelik, vagy tartalékos rendszer alapján, mikor is a tényleges szolgálati idő rövid, de a katonák azután bizonyos időre újra behívhatók. Legjobb példa az első rendszerre Franciaország, a másodikra Poroszország. Még Angliában is, ahol mind a sorkatonaságot, mind a milíciát

* — vadászok — *Szerk.*
** — tarackját — *Szerk.*

általában önkéntes jelentkezés alapján toborozzák, a törvény önkéntesek híján előírja az állítást (vagy sorshúzást) a milícia részére. Svájcban nem létezik állandó hadsereg; az egész fegyveres erő milíciából áll, amelyet csak rövid ideig képeznek ki. Néhány országban még mindig rendszeresen toboroznak külföldi zsoldosokat; Nápolynak és a pápának ma is megvannak a svájci ezredei, a franciáknak az idegenlégiójuk, és komoly háború esetén Anglia rendszerint kénytelen ugyanehhez az eszközhöz folyamodni. A tényleges szolgálat ideje igen különböző: a svájciaknál néhány hét, a kisebb német államokban 18 hónaptól 2 évig, Poroszországban 3 év, Franciaországban 5—6 év, Angliában 12 és Oroszországban 15—25 év. A tiszti állományt különböző módokon töltik fel. A legtöbb hadseregben napjainkban nincs törvényi akadálya annak, hogy sorkatonákat tisztekké léptessenek elő, de a gyakorlati akadályok igen változatosak. Franciaországban és Ausztriában a tisztek egy részét az altisztek közül kell kinevezni; Oroszországban ezt szükségessé teszi az, hogy nincs elegendő számú iskolázott jelölt. Poroszországban a békeidőben megkövetelt tiszti vizsga állít sorompót az iskolázatlanok elé; Angliában ritka kivétel, hogy valaki sorkatonából tiszti rangra emelkedjék. A többi tiszt számára a legtöbb országban katonai iskolák vannak, ámbár elvégzésük, Franciaország kivételével, nem kötelező. Katonai iskolázottság tekintetében a francia, általános iskolázottság tekintetében a porosz tisztek az elsők; az angolok és az oroszok mindkét szempontból utolsó helyen állnak. Ami a hadsereg számára szükséges lovakat illeti, úgy hisszük, Poroszország az egyetlen ország, ahol a lóállomány is kényszersorozás alá esik, a tulajdonosok pedig meghatározott összegű megváltást kapnak. A fentebb említett kivételektől eltekintve a modern hadseregek felszerelése és fegyverzete napjainkban mindenütt csaknem azonos. Persze nagy a különbség az anyag minőségében és megmunkálásában. Ebben a tekintetben az oroszok állnak az utolsó helyen, az első helyen pedig az angolok, akik valóban kihasználják a rendelkezésükre álló ipari előnyöket. A gyalogság minden hadseregben feloszlik sorgyalogságra és könnyűgyalogságra. Az első a szokásos, ez alkotja a gyalogságok zömét; a voltaképpeni könnyűgyalogság mindenütt kivétel. Jelenleg feltétlenül a francia könnyűgyalogság a legjobb minőségű és tetemes létszámú: 21 zászlóalj vadász, 9 zászlóalj zuáv és 6 zászlóalj algériai bennszülött lövész. Az osztrák könnyűgyalogság ugyancsak igen jó, különösen a karabélyosaik; 32 zászlóaljuk van. A poroszoknak 9 karabélyos zászlóaljuk és 40 könnyűgyalogos zászlóaljuk van; ez utóbbi azonban nem felel meg kellőképpen különleges feladatának. Az angoloknak, 6 karabélyos zászlóaljukat nem számítva, nincs igazi könnyűgyalogságuk és mindjárt az oroszok után határozottan a legalkalmatlanabbak is az

efféle szolgálatra. Az oroszokról elmondhatjuk, hogy egyáltalán nincs igazi könnyűgyalogságuk, hiszen 6 karabélyos zászlóaljuk elenyészik óriási hadseregükben. — A lovasság is mindenütt nehéz- és könnyűlovasságra oszlik. A vértesek mindig a nehézlovassághoz, a huszárok, a vadászok, a svalizsérok mindig a könnyűlovassághoz tartoznak. A dragonyosokat és az ulánusokat egyes hadseregekben könnyűlovasságnak, másutt nehézlovasságnak tekintik; az oroszoknak nem volna könnyűlovasságuk sem, ha nem volnának kozákjaik. A legjobb könnyűlovasság kétségtelenül az osztrákoké: a nemzeti magyar huszárok és a lengyel huszárok. Ugyanilyen a tüzérség felosztása is, kivéve a franciákét, amelyben, mint mondottuk, ma már csak egy kaliber létezik. Más hadseregekben még megvannak — lövegeik kalibere szerint — a könnyű- és nehézütegek. A könnyűtüzérség még lovas- és gyalogtüzérségre oszlik, az előbbi sajátos rendeltetése az, hogy a lovassággal együttesen működjék. Az osztrákoknak, mint mondottuk, nincs lovastüzérségük; az angoloknak és a franciáknak pedig nincs tulajdonképpeni gyalogtüzérségük, mert a tüzéreket a lövegmozdonyokon és lőszerkocsikon szállítják. — A gyalogságot századokba, zászlóaljakba és ezredekbe szervezik. A taktikai egység a zászlóalj; ez az az alakzat, amelyben a csapatok, néhány kivételes esettől eltekintve, harcolnak. Tehát a zászlóaljnak nem szabad sem olyan nagynak lennie, hogy parancsnoka szóval és szemmel ne irányíthassa, sem olyan kicsinek, hogy ne cselekedhessék önálló egységként a csatában, akár a hadjáratban elszenvedett veszteségek után is. Létszáma ezért 600 és 1400 fő között váltakozik; átlagban 800—1000 ember. A zászlóalj századokra való felosztásának célja fejlődési alegységeinek rögzítése, a katonák eredményesebb részletbeli kiképzése és a kényelmesebb, gazdaságos igazgatás. Gyakorlatilag a századok csak a csatározásban szerepelnek különálló egységekként, a poroszoknál pedig, ha századoszlopokban állnak fel, amikor is a négy század mindegyike háromszakaszos oszlopot képez; ez a felállás nagy századokat előfeltételez, és Poroszországban a századok 250 főnyiek. Az egy-egy zászlóaljba tartozó századok száma változó, akárcsak a századok létszáma. Az angol zászlóalj 10 századból áll, egyenként 90—120 fő létszámmal; az orosz és a porosz zászlóaljak 4, egyenként 250 főnyi századból állnak, a francia és az osztrák zászlóaljak változó létszámú 6 századból. A zászlóaljakat ezredekbe egyesítik, inkább igazgatási és fegyelmi célokból, valamint a kiképzés egyöntetűségének biztosítása végett, semmint taktikai okokból; ezért háborús alakzatokban egyazon ezred zászlóaljait sokszor elválasztják egymástól. Oroszországban és Ausztriában ezredenként 4, Poroszországban 3, Franciaországban 2 sorzászlóalj van, ezenkívül minden ezredhez 1 pótalakulat: Angliában a legtöbb ezred békeidőben csak 1 zászlóaljból áll.

A lovasság századokra és ezredekre oszlik. A 100—200 főnyi lovasszázad a taktikai és igazgatási egység; csak az angolok osztják fel a lovasszázadot adminisztratív okokból két csapatra. Egy ezredben 3—10 törzsszázad van; a briteknél békeidőben 3 század, mintegy 120 lóval; a poroszoknál 4 század 150 lóval; a franciáknál 5 század 180—200 lóval; az osztrákoknál 6—8 század 200 lóval; az oroszoknál 6—10 század 150—170 lóval. A lovasságnál az ezred taktikai jelentőségű egység, mert módot nyújt olyan önálló támadásra, amelyben a századok kölcsönösen támogatják egymást, és ezért eléggé erős, mégpedig 500—1600 lovasból álló alakulattá szervezik. Csak a britek ezredei olyan alacsony létszámúak, hogy kénytelenek 4—5 ilyen ezredet 1 dandárba egyesíteni; ezzel szemben az osztrák és az orosz ezredek sokszor olyan nagy létszámúak, mint egy átlagos dandár. A franciák ezredei névlegesen meglehetősen nagyok, de a csatamezőn eddig jelentékenyen kisebb létszámmal jelentek meg, mivel kevés a lovuk. A tüzérség ütegekből áll; az ezred- vagy dandáralakulat e fegyvernemben csak békeidőre létezik, hiszen tényleges bevetés esetén az ütegeket csaknem mindig elválasztják egymástól és mindenkor így használják fel őket. Egy ütegben legalább 4, az osztrákoknál 8, a franciáknál és az angoloknál pedig 6 löveg van. A karabélyosokat, illetve másféle voltaképpeni könnyűgyalogságot rendszerint csak zászlóaljakba és századokba szervezik, nem pedig ezredekbe, mert e fegyvernem olyan természetű, hogy nem tűri a nagy egységekbe tömörítést. Ugyanez érvényes az utászokra és az aknászokra is, akik egyébként csak igen kis részét alkotják a hadseregnek. Ez utóbbi tekintetben csupán a franciák alkotnak kivételt; az ő 3 utász- és aknászezredük azonban mindössze 6 zászlóaljból áll. Békeidőben a legtöbb hadseregnél az ezreddel a szervezetet általában lezártnak tekintik. A nagyobb egységeket — dandárokat, hadosztályokat, hadtesteket — többnyire csak háború kitörése esetén alakítják meg. Csupán az oroszoknak és a poroszoknak van teljesen megszervezve a hadseregük és van minden magasabb parancsnoki poszt éppúgy betöltve, mint háború idején. De Poroszországban ez merőben illuzórikus, hacsak nem mozgósítanak legalább egy teljes hadtestet, ami egy egész tartomány Landwehrének[80] behívását feltételezi; és bár Oroszországban a csapatok ténylegesen kitöltik az ezredek kötelékeit, a legutóbbi háború[81] mégis azt mutatta, hogy az eredeti hadosztályok és hadtestek igen hamar összekeveredtek, úgyhogy az ilyen alakzat inkább béke, mint háború idején előnyös. — Háborúban több zászlóalj, illetve lovasszázad — a gyalogságnál 4—8 zászlóalj, a lovasságnál 6—20 század — dandárrá egyesül. Ahol nagy lovasezredek vannak, ezek könnyen helyettesíthetik a dandárt; de létszámuk rendszerint csökken azokkal az osztagokkal, amelyeket a hadosztályok számára ki kell

különíteniök. A könnyű- és a sorgyalogságot előnyösen lehet egy dandárban egyesíteni, a könnyű- és a nehézlovasságot azonban nem. Az osztrákok csaknem mindig egy-egy üteget is csatolnak minden dandárhoz. Több dandár alkotja a hadosztályt. A legtöbb hadseregben a hadosztály mindhárom fegyvernemből áll, mondjuk két gyalogdandárból, 4—6 lovasszázadból és 1—3 ütegből. A franciáknál és az oroszoknál a hadosztályokhoz nem tartozik lovasság, az angolok pedig kizárólag gyalogosokból alakítják meg őket. Ha tehát ezek a nemzetek nem akarnak rájuk nézve kedvezőtlen feltételek között harcolni, kénytelenek szükség esetén a hadosztályokhoz lovasságot (illetőleg tüzérséget) is vezényelni, ez pedig könnyen elmulasztható, illetve gyakran kényelmetlen vagy lehetetlen. A hadosztálylovasság aránya azonban mindenütt csekély, s ezért e fegyvernem fennmaradó részét 2—2 dandárból álló lovashadosztályokká alakítják lovassági tartalék céljára. A nagyobb hadseregekben 2—3, néha 4 hadosztály alkot egy hadtestet. Az ilyen hadtestnek mindenütt megvan a saját lovassága és tüzérsége, még akkor is, ha a hadosztályoknak nincsen; amikor pedig ez utóbbiak vegyesalakulatok, a hadtestparancsnok rendelkezésére áll egy lovassági és tüzérségi tartalék is. Napóleon alakított először ilyen alakulatokat, és mert ezzel nem érte be, az egész fennmaradó lovasságot 2—5 lovashadosztályból álló tartalék lovashadtestekbe szervezte, hozzá beosztott lovastüzérséggel. Az oroszok megtartották a tartaléklovasságnak ezt a szervezetét, a többi hadsereg pedig valószínűleg feleleveníti majd egy komolyabb háború esetén, jóllehet az elért hatás még soha nem volt arányban azzal az óriási lovastömeggel, amelyet ilymódon egy helyen összpontosítottak. Így fest a hadsereg harcoló részének modern szervezete. De a sátrak, raktárak, tábori sütödék és kenyereskocsik leépítése ellenére még mindig nem-harcolók és járművek hosszú sora szükséges a hadsereg harci erejének fenntartásához hadjárat idején. Hogy erről fogalmat adjunk, leírjuk, hogy a fennálló szabályzatok szerint milyen vonatra van szüksége például a porosz hadsereg egy hadtestének:

Tüzérvonat: 6 szerelvényoszlop 30 kocsival, 1 tűzszerészoszlop 6 kocsival.
Pontonvonat: 34 pontonkocsi, 5 szerszámkocsi, 1 kovácsműhely.
Gyalogsági vonat: 116 kocsi, 108 fogat.
Egészségügyi vonat: 50 kocsi (1600—2000 betegnek).
Hadbiztosi tartalékvonat: 159 kocsi.
Tartalékvonat: 1 kocsi, 75 tartalékló.

Összesen: 402 kocsi, 1791 ló, 3000 ember.

Hogy képessé tegyék a hadseregek, hadtestek és hadosztályok parancsnokait a maguk területén a rájuk bízott csapatok irányítására, minden hadseregben — kivéve a brit hadsereget — kizárólag tisztekből álló külön testületet alakítottak, az úgynevezett törzskart. E tisztek feladata felderíteni és feltérképezni a terepet, amelyen a hadsereg mozog vagy mozoghat; segédkezni a hadműveleti terv összeállításában és olyan részletes kidolgozásában, hogy ne legyen időveszteség, ne keletkezzék zavar és ne fárasszák ki szükségtelenül a csapatokat. Ezek a tisztek ennélfogva szerfelett fontos pozíciót töltenek be, és tökéletes katonai iskolázottsággal kell rendelkezniök, pontosan tudniok kell, hogy minden fegyvernem mire képes menetben és harcban. Ehhez mérten minden országban a legrátermettebbek közül válogatják ki őket és gondos képzésben részesítik őket a legmagasabb katonai iskolákon. Csak az angolok képzelik, hogy a hadseregből átabotában kiválasztott bármely alárendelt vagy csapattiszt alkalmas ilyen posztra, minek következtében az angol törzskarok alacsonyabb színvonalúak, a hadsereg pedig csak a leglassúbb és legegyszerűbb manővereket tudja végrehajtani, míg a parancsnok, ha egyáltalán lelkiismeretes, maga kénytelen elvégezni az egész törzskari munkát. Hadosztálynak ritkán lehet egynél több törzstisztje, a hadtestnek saját törzse van egy rangidős vagy törzskari tiszt irányítása alatt, a hadsereg pedig egész törzskarral rendelkezik, több tábornokkal egy külön törzskari főnök irányítása alatt, aki sürgős esetben a hadseregparancsnok nevében adja ki parancsait. A brit hadseregben a törzskari főnök rendelkezése alá tartozik egy főhadsegéd és egy főszállásmester; más hadseregekben a főhadsegéd egyúttal a törzskar főnöke; Franciaországban a törzskar főnöke egyesíti személyében e két tisztséget, és ezek ellátására külön-külön osztály működik a parancsnoksága alatt. A főhadsegéd a hadsereg személyi állományának a főnöke, jelentéseket kap az összes alárendelt osztályoktól és csapattestektől, és intézkedik a fegyelmet, kiképzést, szervezést, felszerelést, fegyverzetet stb. illető ügyekben. Valamennyi alárendelt az ő közvetítésével érintkezik a főparancsnokkal. Ha a törzskar főnökének posztját is ő tölti be, együttműködik a hadseregparancsnokkal a hadsereg hadműveleti és hadmozdulati terveinek kialakításában és kidolgozásában. E tervek részletező elkészítése a főszállásmester feladata; ő dolgozza ki a menetek, beszállásolások, táborozások részleteit. A főhadiszállásra elegendő számú törzstisztet vezényelnek a terep felderítésére, az állások védelmi vagy támadási terveinek elkészítésére stb. Ezenkívül van egy tüzérfőparancsnok és egy műszaki főtiszt is, megfelelő osztályokkal; a törzskari főnöknek van néhány helyettese, akik a csatatér különböző pontjain képviselik őt, valamint van több parancsőrtiszt és küldönc a parancsok és táviratok továbbítására. A fő-

hadiszálláshoz tartozik továbbá a hadbiztosság főnöke az írnokaival, a hadsereg fizetőmestere, az egészségügyi részleg főnöke és a hadbíró, illetve a hadbírósági részleg vezetője. A hadtestek és hadosztályok törzsét ugyanezen mintára szervezik, csak egyszerűbben és kisebb személyi állománnyal; a dandárok és ezredek törzse még kisebb létszámú, a zászlóalj törzse pedig néha csak a zászlóaljparancsnokból, annak hadsegédéből, egy fizetőmesterként beosztott tisztből, egy tiszthelyettes írnokból és egy dobosból vagy kürtösből áll. Egy nagy nemzet katonai erejének irányításához és fenntartásához a már említetteken kívül még számos intézmény szükséges. Vannak újoncozó és lóvásárló biztosok, ez utóbbiak gyakran kapcsolatban állnak az állami lótenyésztő intézmények igazgatásával; működnek katonai iskolák tisztek és tiszthelyettesek képzésére, tanzászlóaljak, tanlovasszázadok és tanütegek, lovaglóiskolák és állatorvosi iskolák. A legtöbb országban vannak nemzeti öntödék, kézifegyver- és lőszergyárak; vannak különféle kaszárnyák, fegyvertárak, raktárak, felszerelt erődök parancsnokló tisztikarral; végül van főhadbiztosság és vezérkar, amelyek, minthogy az egész fegyveres erőt irányítják, még nagyobb létszámúak és még kiterjedtebb* feladatokat hivatottak ellátni, mint az egyes aktív hadsereg törzse és hadbiztossága. Különösen a vezérkar feladatai igen fontosak. A vezérkar rendszerint feloszlik történelmi részlegre (amely anyagot gyűjt a háború történetére, a múltbeli és a jelenlegi hadseregek felállítására stb. vonatkozólag), topográfiai részlegre (megbízatása az egész ország térképeinek összeállítása és az ország trigonometriai felmérése); statisztikai részlegre stb. Mindezen intézmények és a fegyveres erő élén a hadügyminisztérium áll, amelynek szervezete a különböző országokban más és más, de amely, mint az előző megjegyzésekből nyilvánvaló, igen széles működési területet ölel fel. Példaként felhozhatjuk a francia hadügyminisztérium szervezetét. Ez hét igazgatóságból, illetve osztályból áll: 1. személyzeti, 2. tüzérségi, 3. műszaki és erődítési, 4. adminisztratív, 5. algériai, 6. hadilevéltári (történelmi, topográfiai stb. és vezérkari részlegek), 7. katonai, pénzügyi. Közvetlenül a minisztériumhoz tartoznak a következő tanácskozó bizottságok, amelyek törzs- és csapattisztekből, valamint szakemberekből tevődnek össze; a gyalogsági, a lovassági, a tüzérségi, az erődítési, az egészségügyi törzskari bizottság és az állatorvostani és a közmunkaügyi bizottság. Ez a roppant gépezet szolgál arra, hogy a hadsereget újoncokkal és lovakkal ellássa, élelmezze, igazgassa és mindig újratermeljen egy modern elsőosztályú hadsereget.

* *A „New American Cyclopaedia"-ben*: költségesebb (more expensive; *valószínűleg sajtóhiba* more extensive *helyett*) – *Szerk.*

A szervezet e bonyolultságának megfelelnek a benne összpontosított nagy embertömegek. Noha Napóleon 1812. évi Nagy Seregét[82] — 200 000 katonája volt Spanyolországban, 200 000 Franciaországban, Itáliában, Németországban és Lengyelországban, és 450 000 emberrel és 1300 ágyúval tört be Oroszországba — még soha nem múlták felül; noha minden valószínűség szerint soha nem látunk többé egy ilyen, egyetlen hadműveletre egyesített 450 000 főnyi hadsereget, mégis Európa minden nagy kontinentális állama, köztük Poroszország is, 500 000 főnyi és még nagyobb felfegyverzett és kiképzett haderőt állíthat ki; és noha hadseregeik lakosságuknak nem több mint $1^1/_2$—$3\,^0/_0$-át alkotják, az előző történelmi korszakokban egyetlen hadsereg sem ért el ilyen méreteket.[83]

Army

A megírás ideje: 1857 augusztus–szeptember 24

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", II. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Arquebuse

Arquebuse — olykor helytelenül harquebuse-nak írva, a francia arquebuse-ből ered; az angolban, főként a skót határvidéken, hagbut vagy hackbut alakká torzult — a puska legrégibb olyan formája, amely a harctéren katonai célokra valóban használatos lett. Már igen régen, 1485-ben, a bosworthi csatában[84] használták, kézipuska néven; ez csupán rövid vashenger volt, egyik végén olyasféle zárral, mint a hátultöltő puskáé, és gyújtólyukkal ellátva, egy lándzsa vagy alabárd nyeléhez hasonló vaskos fabot végéhez erősítve. Ezt a kézipuskát vagy miniatűr ágyút durva lőporrétegre helyezett ólomgöbecsekkel vagy kis golyókkal töltötték meg és a gyújtónyíláshoz vitt kanóc segítségével sütötték el; a fegyvert az első sorban haladó lándzsás vagy alabárdos vitte a vállán s a hátsó sor irányozta a nyél segítségével és sütötte el, bár természetesen célzás nélkül. Még ennél is régebben, az azincourt-i csatában[62] a britek, Hall krónikája szerint,[85] „tüzes kézipuskával" voltak felfegyverezve. Olyan otrombák voltak azonban ezek a hajdani tűzfegyverek és olyan lassan működtek, hogy szörnyű durranásuk és szokatlan külsejük ellenére hatást alig vagy egyáltalán nem értek el. VIII. Henrik uralkodása idején, jóllehet ennek első éveiben a paviai csatát[68] a spanyol arquebuse-os katonák tüze nyerte meg, a hosszú íj még mindig megtartotta a legerősebb fegyver helyzetét találati biztonsága, hatótávolsága és átütő ereje miatt; és még Erzsébet uralma idején is úgy beszéltek a hosszú íjról, mint a „fegyverek királynőjéről", noha Erzsébet seregében voltak muskétások, s a királynő franciaországi IV. Henrik támogatására egy csapat arquebuse-os lovas katonát küldött, mely James ezredesnek, az ismert regényíró* egyik ősének parancsnoksága alatt állt. Erzsébet uralma idején ezt a fegyvert nagymértékben tökéletesítették, de még mindig olyan hosszú és ormótlan volt, hogy csak a lövész elé a földbe szúrt villás támasztékon lehetett vele tüzelni; ez a nélkülözhetetlen szerszám néha lándzsa- vagy alabárdheggyel volt ellátva, úgy-

* G. P. R. James. – *Szerk.*

hogy rézsútosan a földbe szúrva sánckaróul is szolgált. E régi fegyverek csöve rendkívül hosszú volt, nagyon vastag fémből készült, rendszerint kis furattal és olykor már huzagolt, mint például a skóciai Hamilton-palotában még megőrzött példány, amellyel Hamilton of Bothwellhaugh 1570-ben lelőtte Murray kormányzót.[86] A fegyvereket kikészített kenderből való kanóc- vagy mécsbéltekercs segítségével sütötték el, amelyet a modern kovás záréhoz hasonló kakason vezettek át; ez, mihelyt a ravasz meghúzásakor kioldódott, a meggyújtott kanócot a lőporserpenyőbe lökte és elsütötte a fegyvert. Egy idő múlva a kanócos zárat kiszorította a kerekes zár, melyben a tűzkövet szilárdan a serpenyő fölé rögzítették és egy fogazott kereket rugó segítségével gyors mozgásba hoztak a tűzkő peremén, úgyhogy szikraesőt szórt az alatta levő lőporba. A kerekes zárra következett az úgynevezett csapózár. Ez volt az első durva és kezdetleges formája annak a kovás és acélzárnak, melyet Joseph Manton olyan tökélyre vitt; ezt csak néhány éve szorította ki teljesen az ütőzár, melynél gyorsabb és hibátlanabb működésű gyújtószerkezet nem egykönnyen képzelhető el. Csapózárat használtak finom pisztolyokhoz, könnyű m darászpuskákhoz és a legjobb minőségű muskétákhoz az angol polgárháborúk[87] idején; de ritkaságuk és drágaságuk miatt ezek nem kerültek általános használatba, s csak a nemesek és magasrangú tisztek fegyveréül szolgáltak, míg a közkatonák fegyvere továbbra is a kanócos puska volt. Említésreméltó, hogy ami a cső kivitelét és a golyó röppályájának pontosságát illeti, a javított arquebuse első változatától a legújabb időkig sokkal kisebb haladás történt, mint képzelnők. A pontos célzás nehézségét úgy látszik csak a tüzelés fogyatékos módszere, a fegyver nehézsége és a gyújtás rendkívüli lassúsága okozta, mert sok egészen régi arquebusecsővel, főleg a spanyol készítményekkel, mint kiderült, igen pontosan, sőt rendkívüli átütőerővel lehet nagy lőtávolságra is célba találni, ha a perkusszziós elv szerint átalakítják, új puskaaggyal látják el és megfelelően kiegyensúlyozzák őket.

Arquebuse
A megírás ideje: 1857 július 11 és augusztus 10 között
A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", II. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol
Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Tüzérség

Tüzérség. — Ma már szinte általánosan elismerik, hogy a lőpor találmánya és annak súlyos testek adott irányba hajtására történő alkalmazása keleti eredetű. Kínában és Indiában a salétrom magától kicsapódik a talajból, és egészen természetes, hogy az ottlakók hamarosan megismerkedtek tulajdonságaival. Az e sónak más gyúlékony testekkel való keverékéből készített tűzszereket Kínában már igen régen gyártották és mind hadicélokra, mind nyilvános ünnepségeken felhasználták. Nincs tudomásunk arról, hogy mely időben vált ismeretessé az a salétromból, kénből és faszénből álló különleges keverék, amelynek oly óriási jelentőséget adott robbanékonysága. Egyes kínai krónikák szerint, amelyekről Paravey úr tett említést 1850-ben a francia akadémia számára készített jelentésében,[88] az ágyút már Kr. e. 618-ban ismerték; más régi kínai írások bambuszcsövekből kirepített tűzgolyókat és valamiféle robbanólövedéket írnak le. Mindenesetre úgy látszik, hogy a kínai történelem korábbi időszakaiban a lőpor és az ágyú hadicélokra történő felhasználása nem fejlődött ki megfelelően, mert nagyobb arányú alkalmazásukról az első hiteles adat csak az időszámításunk szerinti 1232. évre vonatkozik, amikor a kínaiak a mongolok ostromolta Kajfengfuban kőgolyókat röpítő ágyúkkal védekeztek és robbanólövedékeket, petárdákat és más lőporral működtetett tűzszereket használtak. — A hinduknak, Ailianosz, Ktésziasz, Philosztratosz és Themisztiosz görög írók tanúsága szerint, úgy látszik már Nagy Alexandrosz idejében voltak valamiféle hadi tűzszereik. Ez azonban bizonyára nem lőpor volt, noha összetételében bőségesen lehetett salétrom. A hindu törvényekben célzás esik valami tűzfegyverfélére; a lőport határozottan említik, összetétele pedig H. H.* Wilson professzor szerint le van írva régi hindu orvosi munkákban. Az ágyú első említése azonban eléggé pontosan egybeesik a kínai előfordulását illető legrégibb megállapított pozitív adattal. Hazed költeményei 1200

* *A „New American Cyclopaedia"-ben*: A. N. – *Szerk.*

körül golyóbisokat hajigáló tűzgépekről beszélnek, melyeknek fütyülését 10 kossz (1500 yard) távolságra is hallani lehetett. 1258 táján arról olvasunk, hogy Delhi királyának szekerein tűzszerek voltak. Egy évszázaddal később a tüzérséget Indiában már általánosan alkalmazták, s amikor 1498-ban a portugálok odaérkeztek, azt látták, hogy az indiaiak ugyanott tartanak a tűzfegyverek használatában, mint ők maguk. — Az arabok a kínaiaktól és a hinduktól vették át a salétromot és a tűzszereket. A salétrom arab elnevezései közül kettő kínai sót, illetve kínai havat jelent. Régi arab szerzők kínai piros és fehér tűzről írnak. A gyújtótűzszerek szintén csaknem egyidőből kelteződnek az ázsiai és afrikai nagy arab invázióval[90]. Nem is szólva a mandzsáníkról, erről a kissé mítikus tűzfegyverről, amelyet állítólag Mohamed ismert és használt. Annyi bizonyos, hogy a bizánci görögök első ismeretüket a tűzszerekről (melyet később görögtűzzé fejlesztettek) arab ellenségeiktől szerezték. Egy IX. századi író, Marcus Graecus olyan összetételt közöl[89] — 6 rész salétrom, 2 rész kén, 1 rész szén —, amely jól megközelíti a lőpor helyes összetételét. Az utóbbit minden európai író közül legelsőnek Roger Bacon állapította meg elegendő pontossággal 1216 körül „Liber de nullitate magiae"-jában[91], de használatát még teljes száz esztendeig nem ismerték a nyugati nemzetek. Az arabok azonban úgy látszik csakhamar tökéletesítették a kínaiaktól származó ismereteiket. Condénak a spanyolországi mórok történetéről írott műve szerint[92] 1118-ban Zaragoza ostrománál[93] ágyúkat használtak és 1132-ben Spanyolországban egyéb ágyúkon kívül 4 font kaliberű csatakígyót is öntöttek. Abd el-Moneim a tudósítások szerint tűzfegyverek segítségével foglalta el 1156-ban az algériai Bona közelében fekvő Mohadiát, a következő évben pedig nyilakat és köveket hajító tűzgépekkel védték a spanyolországi Nieblát a kasztíliaiak ellen. Az arabok által a XII. században használt hadigépek természete még nincs ugyan kikutatva, annyi azonban egészen bizonyos, hogy 1280-ban tüzérséget vetettek be Córdoba ellen, és hogy a XIV. század elején a tüzérség ismeretét a spanyolok is átvették tőlük. IV. Ferdinánd 1308-ban ágyúval foglalta el Gibraltárt. Bazát 1312-ben és 1323-ban, Martost 1326-ban, Alicantét 1331-ben tüzérséggel támadták, s egyik-másik ostrom során gyújtólövedékeket is röpítettek az ágyúk. A tüzérség használatát a spanyoloktól eltanulta a többi európai nemzet is. A franciáknak 1338-ban Puy Guillaume ostrománál már voltak ágyúik, s ugyanebben az évben ágyút használtak Poroszországban a német lovagok[94] is. 1350-re a tűzfegyverek Nyugat-, Dél- és Közép-Európa valamennyi országában elterjedtek. Hogy a tüzérség keleti eredetű, azt a legrégibb európai löveg elkészítési módja is bizonyítja. Az ágyú kovácsoltvas rudakból készült, amelyeket hosszanti irányban össze-

forrasztottak és rájuk szorított súlyos vasabroncsokkal erősítettek. Több darabból állt: az eltávolítható hátsó részt csak töltés után rögzítették a csőhöz. A legrégibb kínai és indiai ágyúk pontosan ugyanígy készültek és ugyanolyan régiek vagy régebbiek, mint a legrégibb európai ágyúk. A XIV. század táján mind az európai, mind az ázsiai ágyúk igen silány szerkezetűek, ami azt mutatja, hogy a tüzérség még gyermekcipőben járt. Ha bizonytalan is tehát, hogy mikor találták fel a lőpor összetételét és tűzfegyverekhez való alkalmazását, legalábbis rögzíteni tudjuk azt az időszakot, amikor ez először vált fontos szerszámmá a hadviselésben; már az, hogy a XIV. században az ágyúk mindenhol annyira esetlenek, bizonyítja újdonságukat a rendszeresített hadigépek között. A XIV. századi európai ágyúk nagyon ormótlan alkalmatosságok voltak. A nagyobb kaliberűeket csak darabokra szedve lehetett szállítani, minden darab egy szekérrakomány volt. Még a kis kaliberű ágyúk is szerfelett nehezek voltak, mert akkor még nem állapították meg a helyes arányt sem az ágyú és a lövedék, sem a lövedék és a töltet súlya között. Amikor felállították őket, gerendákból valamiféle vázat vagy állványt építettek minden ágyúnak, hogy arról tüzeljenek. Gent városának volt egy ágyúja, amely az állvánnyal együtt 50 láb hosszú volt. A lövegtalpat még nem ismerték. Az ágyúk, a mi mozsarainkhoz hasonlóan, többnyire igen nagy emelkedéssel tüzeltek, s ennélfogva a gránátok bevezetéséig nagyon csekély volt a hatásuk. A lövedékek általában kőgolyók, a kisebb kaliberűekhez néha vasnyilak voltak. Mindezen hátrányai ellenére azonban nemcsak városok ostromára és védelmére használták az ágyút, hanem nyílt mezőn és hadihajók fedélzetén is. Az angolok már 1386-ban elfogtak két, ágyúval felfegyverzett francia hajót. A „Mary Rose"-ról (elsüllyedt 1545-ben) kiemelt ágyúkból ítélve ezeket az első hajóágyúkat egyszerűen belehelyezték és odarögzítették egy e célra kivájt fatömbbe, úgyhogy nem lehetett őket szögben felemelni. — A XV. század folyamán számottevően tökéletesítették a tüzérségi lövegek szerkezetét és alkalmazását. Az ágyúkat kezdték vasból, vörös- vagy sárgarézből önteni. Az eltávolítható hátsó rész kiment a használatból, az egész ágyút egy darabból öntötték. A legjobb öntödék Franciaországban és Németországban működtek. Franciaországban megtették az első kísérleteket arra is, hogy az ágyúkat ostrom idején előre vigyék és fedezék mögé helyezzék. 1450 körül bevezettek valami sáncfélét, és nem sokkal ezután a Bureau fivérek megépítették az első réslövő* ütegeket, melyek segítségével VII. Károly francia király egy év alatt visszafoglalta mindazokat

* *A „New American Cyclopaedia"-ben*: hátultöltő (breeching; *valószínűleg sajtóhiba* breaching *helyett*) – *Szerk.*

a területeket, amelyeket az angolok elvettek tőle. A legnagyobb tökéletesítéseket azonban VIII. Károly francia király hajtotta végre. Végleg elvetette az eltávolítható hátsó részt, sárgarézből és egy darabban öntette ágyúit; bevezette a csőcsapot és a kerekeken mozgó lövegtalpat, és csakis vaslövedékeket használt. Egyszerűsítette a kalibereket is és a könnyebb ágyúkat rendszeresen alkalmazta a csatatéren. Ezek közül a kettős ágyút négykerekű talpra helyezték, melyet 35 ló vont; a többinek kétkerekű lövegtalpa volt, melynek vége leért a földre, s az ágyút 2—24 ló vontatta. Mindegyikhez egy-egy tüzéregységet állítottak és úgy szervezték a szolgálatot, hogy létrejött az első külön tábori tüzéralakulat; a kisebb kaliberű ágyúk elég mozgékonyak voltak ahhoz, hogy a többi csapattal együtt változtathassák helyüket ütközet közben és még a lovassággal is lépést tarthassanak. VIII. Károly ezzel az új fegyverrel vívta ki bámulatos itáliai sikereit. Az itáliai lövegeket még ökrökkel vontatták, az ágyúk meg több darabból álltak és az állás elérésekor fel kellett állítani őket az állványukra; kőgolyókat lőttek ki és egyáltalában annyira esetlenek voltak, hogy a francia ágyúk egy óra alatt többször tüzeltek, mint az itáliaiak egy nap alatt. A fornovoi csata[95] (1495), amelyet a francia tábori tüzérség nyert meg, rémületbe ejtette egész Itáliát, s az új fegyvert ellenállhatatlannak tartották. Machiavelli kifejezetten azért írta meg az „Arte della Guerrá"-t, hogy eszközöket jelöljön meg arra, miként lehet a gyalogság és a lovasság ügyes elhelyezésével ellensúlyozni a tábori tüzérség hatását. VIII. Károly utódai, XII. Lajos és I. Ferenc tovább tökéletesítették és még könnyebbé tették tábori tüzérségüket. Ferenc a hadsereg külön részeként szervezte meg a tüzérséget, amelynek élén a tüzérség nagymestere állott. Tábori ágyúi, amelyeket gyorsan át lehetett csoportosítani egyik oldalállásból a másikba, Marignanónál[67] 1515-ben szétzúzták a svájci lándzsások mindaddig legyőzhetetlen tömegeit, s ezzel eldöntötték a csatát. A kínaiak és az arabok ismerték a gránátok használatát és készítését, s valószínű, hogy az európai nemzetek ez utóbbiaktól vették át erre vonatkozó ismereteiket. E lövedékeket és a mozsárágyút, amelyből ma kilövik őket, mégis csupán a XV. század második felében kezdték alkalmazni, s általában Pandolfo Malatestának, Rimini hercegének tulajdonítják bevezetésüket. Az első gránátok két összecsavarozott üreges fém félgömbből álltak; az, hogy hogyan lehet üreges gömböt önteni, későbbi felfedezés volt. — V. Károly császár nem maradt el francia vetélytársai mögött a tábori ágyúk tökéletesítésében. Bevezette a lövegmozdonyt; ezáltal a kétkerekű ágyú, ha el kellett mozdítani, négykerekű járművé vált, amely gyorsabb iramban haladhatott és leküzdhette a terepakadályokat. Így könnyűágyúi a rentyi csatában[96] 1554-ben vágtázva nyomulhattak előre. — Az ágyúkra

és a lövedékek röppályájára vonatkozó első elméleti kutatások ugyancsak erre az időszakra esnek. Úgy mondják, Tartaglia, egy itáliai, volt a felfedezője annak a ténynek, hogy in vacuo* a 45° emelkedési szög adja a legnagyobb lőtávolságot. Hasonló vizsgálódásokkal foglalkozott a spanyol Collado és Ufano is. Így le voltak fektetve a tüzérségi tudomány elméleti alapjai. Ugyanez idő tájt Vannuccio Biringocciónak az öntés művészetével kapcsolatos vizsgálatai[97] (1540) tetemesen előbbre vitték az ágyúkészítést, Hartmann találmánya, a kaliberskála pedig, melynek révén az ágyú minden részét a csőfurat átmérőjéhez való arányával mérték, bizonyos mércét adott a lövegszerkesztéshez és egyengette az utat szilárd elméleti elvek és általános kísérleti szabályok bevezetése előtt. — A tökéletesített tüzérség egyik első hatása az erődítés művészetében bekövetkezett teljes változás volt. Az asszír és babiloni monarchiák ideje óta ez a művészet csak keveset haladt. De most az új tűzfegyver mindenütt rést ütött a régi rendszerű kőfalakon, és új eljárást kellett feltalálni. A védőműveket úgy kellett megépíteni, hogy a lehető legkevesebb falfelület legyen kitéve az ostromlók közvetlen tüzének, és hogy erős tüzérséget lehessen elhelyezni a sáncokon. A régi kőfalat földsánccal helyettesítették, amelynek csak a burkolata volt kő, és a kis oldaltoronyból nagy ötszögletű bástya lett. Lassanként az erődítmények valamennyi kőfalát külső földsáncokkal fedezték a közvetlen tűz ellen, s a XVII. század közepére az erődített helyek védelme megint viszonylag erősebb lett a támadásnál, mígcsak Vauban ismét fölénybe nem juttatta az utóbbit. Mindeddig a töltés műveletét úgy végezték, hogy az ömlesztett lőport belapátolták az ágyúba. 1600 körül a töltetek, az előírt mennyiségű lőport tartalmazó szövetzsákok bevezetése erősen megrövidítette a töltéshez szükséges időt és az egyenlőbb töltet révén nagyobb tüzelési pontosságot biztosított. Egy másik fontos találmány is létrejött ebben az időben: a nagy- és kisszemű kartács. Az üreges lövedékek kilövésére alkalmas tábori ágyúk megszerkesztése ugyancsak erre az időszakra esik. Spanyolország Németalföld elleni háborújában[69] lefolyt számos ostrom nagyban hozzájárult az erődök védelmére és támadására használt tüzérség tökéletesítéséhez, különösen a mozsarak és tarackok, a gránátok, gyújtólövedékek és vörösizzó golyók használata, valamint a gyutacsok és egyéb katonai tűzszerek összetétele terén. A XVII. század elején még mindenféle méretű kalibert használtak a 48 fontostól a legkisebb falkonyig, amelynek furata $^1/_2$ font súlyú golyók számára készült. A tábori tüzérség minden tökéletesítés ellenére még annyira tökéletlen volt, hogy szüksége volt a kalibereknek erre az egész változatosságára, ha olyanféle ha-

* – vákuumban; légüres térben – *Szerk.*

tást kívánt elérni, amilyet ma néhány közepes, 6—12 fontos ágyúval valósítunk meg. A kis kaliberek akkoriban mozgékonyak voltak, de nem hatásosak; a nagy kaliberek hatásosak, de nem mozgékonyak; a közbülsők sem hatásosak, sem mozgékonyak nem voltak olyan mértékben, hogy minden célnak megfeleltek volna. Ennélfogva minden kalibert megtartottak és egy tömegbe összevegyítették, úgyhogy mindegyik üteg rendszerint az ágyúk szabályos mintagyűjteménye volt. Az emelkedést egy ékkel adták az ágyúnak. Az ágyútalpak még nehézkesek voltak, és természetesen kaliberenként más és más modellre volt szükség, úgyhogy a lehetetlenséggel határos volt tartalék kerekeket és talpakat vinni a csatatérre. A tengelyek fából készültek, minden kaliberhez más-más méretben. Ráadásul az ágyúk és ágyútalpak méretei még egy kaliberen belül sem egyeztek, mivel mindenütt sok régi szerkezetű löveg akadt és sok szerkezeti különbség volt egy ország különböző műhelyeiben készült ágyúk között. Töltetet még csak az erődök ágyúinál alkalmaztak; a csatatéren az ágyút ömlesztett lőporral töltötték; a lőport belapátolták, erre rátömték a fojtást és a golyót. Ugyanígy ömlesztett lőport tömtek a gyújtólyukba is, és az egész folyamat rendkívül lassú volt. A tüzérek nem számítottak reguláris katonáknak, hanem saját céhet alkottak, tanoncokkal egészítették ki soraikat és esküt tettek, hogy nem fecsegik ki iparuk titkait és rejtelmeit. Amikor háború tört ki, a hadviselők a békelétszámon felül annyi tüzért fogadtak szolgálatukba, amennyit csak kaphattak. Minden ilyen tüzér vagy pattantyús egy ágyú felett parancsnokolt, a nehézágyúk elmozdításához szükséges embereken kívül hátaslova, tanonca és kellő számú szakmabeli segédje volt. Zsoldjuk a négyszerese volt a katonákénak. A tüzérség lovait szerződéses vállalkozóktól szerezték be, amikor kitört a háború; a vállalkozó adott lószerszámot és hajtókat is. Csatában az ágyúkat a vonal előtt egy sorban helyezték el és lemozdonyozták; a lovakat kifogták. Amikor parancsot kaptak az előnyomulásra, a lovakat befogták és az ágyúkat felmozdonyozták; a kisebb kaliberűeket kis távolságokra olykor emberek továbbították. A lőport és a golyót külön szekereken vitték; a lövegmozdonyokon még nem voltak lőszeresládák. A manőverezés, töltés, gyutacsolás, célzás és tüzelés mai fogalmaink szerint mind igen-igen lassú művelet volt, és a találatok száma ilyen tökéletlen gépezettel, a tüzérségi tudomány szinte teljes hiányában szükségképp igen csekély lehetett. [II.] Gusztáv Adolf németországi megjelenése a harmincéves háború[70] idején a tüzérség újabb óriási haladását jelöli. Ez a nagy hadférfi elvetette az egészen kis kalibereket s helyettük eleinte úgynevezett bőrös ágyúkat, bőrbe kötözött könnyű kovácsoltvas csöveket alkalmazott. Ezek kartácstüzelésre voltak szánva, amely ilymódon először került bevezetésre a tábori hadviselésben. Addig a kartács

használata az erődök árkainak védelmére szorítkozott. A kartács mellett bevezette tábori tüzérségénél a töltetet is. Mivel a bőrös ágyúk nem bizonyultak nagyon tartósaknak, könnyű öntöttvas 4 fontosokkal helyettesítette őket, melyek 16 kaliber hosszúak, a talppal együtt 6 cwt. súlyúak voltak és két ló húzta őket. Minden gyalogezredet két ilyen ágyúval láttak el. Ilymódon létrejött az ezredtüzérség, amely sok hadseregben egészen e század elejéig fennmaradt, és kiszorította a régi kis kaliberű, de viszonylag nehézkes ágyúkat; eredetileg csak kartácstüzelésre szánták, de igen hamar golyók kilövésére is alkalmassá tették. A néhézágyúkat külön csoportosították és erős ütegeket alkottak belőlük, amelyek előnyös állásokat foglaltak el a hadsereg szárnyain vagy a centrum előtt. A könnyű- és a nehéztüzérség ilyetén szétválasztásával és ütegek alakításával meg volt alapozva a tábori tüzérség taktikája. Torstensson tábornoknak, a svéd tüzérség főfelügyelőjének volt legnagyobb része ezekben az eredményekben, amelyek által a tábori tüzérség most először vált önálló fegyvernemmé, használata a csatában saját külön szabályainak volt alávetve. Még két fontos felfedezés történt ez idő tájt: 1650 körül feltalálták a vízszintes emelőcsavart, amelyet Gribeauval idejéig használtak, 1697 körül pedig lőporral töltött csöveket vezettek be a gyújtáshoz, ahelyett, hogy a lőport betömték volna a gyújtólyukba. Ezek nagyon megkönnyítették a célzást és töltést. Egy másik nagy tökéletesítés az ágyúkötél feltalálása volt, rövid távolságokon történő manőverezésre. A XVII. században igen sok ágyút vittek a csatatérre. Greifenhagennél Gusztáv Adolfnak 80 lövege és 20 000 katonája, Odera-Frankfurtnál 200 lövege és 18 000 katonája volt.[98] 100—200 ágyúból álló tüzérségi vonatok nagyon gyakoriak voltak XIV. Lajos háborúiban. Malplaquet-nál[99] mindkét fél közel 300 ágyúból tüzelt; ez volt a legnagyobb tömegű tüzérség, amelyet addig egyetlen csatatéren összevontak. Ekkoriban igen gyakran vittek mozsarakat a csatatérre. A franciák még megtartották tüzérségi fölényüket. Ők törölték el elsőnek a régi céhrendszert és besorozták a tüzéreket reguláris katonának; 1671-ben tüzérezredet alakítottak és szabályozták a tisztek különféle kötelmeit és rangjait. Ilymódon ezt a szolgálati ágat elismerték önálló fegyvernemnek, s a tisztek és katonák kiképzését az állam vette kezébe. Franciaországban 1690-ben tüzériskolát alapítottak, legalább ötven esztendőn át az egyetlent a világon. 1697-ben Saint-Rémy kiadta a tüzérségi tudomány kézikönyvét[100], amely a maga korában igen jó volt. A tüzérség „rejtelmeit" azonban oly nagy titokzatosság vette körül, hogy más országban bevezetett sok tökéletesítés még ismeretlen volt Franciaországban, és mindegyik európai tüzérség szervezete és összetétele erősen eltért az összes többitől. A franciák például még nem vették át a tarackot, amelyet Hollandiában találtak fel

és a legtöbb hadseregben 1700 előtt bevezettek. A lövegmozdonyokon alkalmazott lőszeresládákat, amelyeket Nassaui Móric vezetett be először, Franciaországban nem ismerték, és egyáltalában csak kevés helyen rendszeresítették. Az ágyú, a talp és a mozdony túlságosan nehéz volt, semhogy külön még a lőszer súlyával is megterhelhessék. Az igen kis kalibereket, a 3 fontosig bezárólag, elvetették ugyan, de a könnyű ezredtüzérség ismeretlen volt Franciaországban. Az eddig vizsgált korok tüzérsége általában igen nehéz töltést használt; eredetileg a golyóval egyenlő súlyút. A lőpor silány minősége ellenére ezek a töltetek mégis sokkal nagyobb hatásúak voltak, mint a ma használatosak, ami egyik fő oka volt az ágyúk rettenetes súlyának. Hogy ilyen töltéseket elbírhasson, a sárgaréz ágyú súlya gyakran 250—400-szorosa volt a lövedék súlyának. Az ágyúk könnyítésének szükségessége azonban fokozatosan kikényszerítette a töltés csökkentését is, s a XVIII. század eleje táján a töltés általában már csak fele a lövedék súlyának. A mozsarak és a tarackok töltését a távolság szabta meg, s rendszerint igen kicsiny volt. A XVII. század vége és a XVIII. század eleje volt az az időszak, amikor a tüzérséget a legtöbb országban végleg bekebelezték a hadseregbe, megfosztották középkori céhes jellegétől, elismerték fegyvernemnek, s ilymódon lehetővé tették szabályosabb és gyorsabb fejlődését. Ennek következménye a szinte azonnali és igen feltűnő haladás volt. A kaliberek és modellek rendszertelensége és sokfélesége, a fennálló empirikus szabályok bizonytalan volta, a jól megalapozott irányelv teljes hiánya most nyilvánvalóvá és tűrhetetlenné vált. Ennélfogva mindenütt nagyarányú kísérleteket végeztek, hogy megállapítsák a kaliberek hatását, a kaliber arányát a töltethez, az ágyú súlyához és hosszához, az ágyú fémanyagának elosztását, a lőtávolságot, a visszalökés hatását az ágyútalpra stb. Ilyen kísérleteket irányított 1730 és 1740 között Belidor La Fère-ben, Franciaországban, Robins Angliában és Papacino d'Antoni Torinóban. Az eredmény a kaliberek nagyfokú egyszerűsítése, az ágyú fémanyagának jobb elosztása és a töltések igen általános csökkentése lett, ez utóbbiak most a lövedék súlyának $^1/_3$—$^1/_2$-ét nyomták. Ezekkel a tökéletesítésekkel lépést tartott a tüzérségi tudomány haladása is. Galilei megalapozta a parabola-elméletet, tanítványa, Torricelli, valamint Anderson, Newton, Blondel, Bernoulli, Wolff és Euler a lövedékek röppályájának, a levegő ellenállásának és az eltérülések okainak további meghatározásával foglalkoztak. A fent nevezett tüzérségi kísérletezők is lényegesen hozzájárultak a tüzérségi tudomány matematikai részének fejlődéséhez. Nagy Frigyes alatt a porosz tábori tüzérség megint jelentősen könnyebbé vált. A 14, 16 vagy 18 kalibernél nem hosszabb és a lövedék súlyánál 80—150-szer nehezebb rövid, könnyű ezredágyúk lőtávolsága megfelelőnek

bizonyult az akkori csatákban, amelyeket főleg a gyalogsági tűz döntött el. Ennélfogva a király valamennyi 12 fontos ágyúját ugyanilyen arányos hosszúságúra és súlyúra öntette. Az osztrákok 1753-ban követték példáját, a legtöbb más állammal egyetemben; maga Frigyes azonban uralkodása végén ismét ellátta tartaléktüzérségét hosszú, erős ágyúkkal, mert Leuthennél[101] szerzett tapasztalatai meggyőzték ezek nagyobb hatékonyságáról. Nagy Frigyes új fegyvernemet vezetett be azzal, hogy néhány ütegének tüzéreit lóra ültette, létrehozva a lovastüzérséget, amelynek az volt a rendeltetése, hogy ugyanolyan támogatást nyújtson a lovasságnak, mint a gyalogtüzérség a gyalogságnak. Az új fegyvernem rendkívül hatékonynak bizonyult és a legtöbb hadsereg hamarosan átvette; néhány pedig, mint az osztrák, ehelyett külön szekerekre ültette a tüzéreket. Az ágyúk számaránya a XVIII. század hadseregeiben még mindig igen nagy. Nagy Frigyesnek 1756-ban 70 000 katonára 206 ágyúja, 1762-ben 67 000 katonára 275 ágyúja, 1778-ban 180 000 katonára 811 ágyúja volt. Ezeket, az ezredágyúk kivételével, amelyek zászlóaljukat követték, különböző méretű, 6—20 ágyúból álló ütegekbe szervezték. Az ezredágyúk a gyalogsággal együtt nyomultak előre, míg az ütegek előre kiválasztott állásokból tüzeltek, néha előnyomultak egy második állásba, de itt rendszerint bevárták a csata kimenetelét; mozgékonyság dolgában még sok kívánnivalót hagytak, s Kunersdorfnál[102] a csata azért veszett el, mert a tüzérséget a döntő pillanatban nem tudták előbbre vonni. Tempelhof porosz tábornok olyan tábori mozsárütegeket is bevezetett, melyeknek könnyű mozsarait öszvérháton szállították; de ezeket hamarosan újra megszüntették, miután az 1792—93-as háborúban használhatatlanoknak bizonyultak. A tüzérség tudományos ágát ebben az időszakban különösen Németországban művelték. Struensee és Tempelhof hasznos műveket írt e tárgyról[103], de a kor vezető tüzérségi szakembere Scharnhorst volt. Tüzérségi kézikönyve[104] az első átfogó, valóban tudományos értekezés e tárgyat illetően, míg tisztek részére írt kézikönyve[105], amelyet már 1787-ben közzétett, a tábori tüzérség taktikájának első tudományos kifejtését tartalmazza. Művei, bár sok tekintetben elavultak, ma is klasszikusak. Az osztrák hadseregben Vega tábornok, a spanyolban Morla tábornok, a poroszban Hoyer és Rouvroy gyarapította értékes hozzájárulásokkal a tüzérségi irodalmat.[106] A franciák 1732-ben Vallière rendszere szerint újjászervezték tüzérségüket; megtartották a 24, 16, 12, 8 és 4 fontos ágyúkat és bevezették a 8 hüvelykes tarackot. A szerkezeti modellek azonban még mindig nagyon változatosak voltak; az ágyúk 22—26 kaliber hosszúak és mintegy 250-szer nehezebbek, mint a megfelelő lövedék. Végre 1774-ben Gribeauval tábornok, aki a hétéves háborúban[78] az osztrákoknál szolgált és ismerte az új porosz és osztrák tüzér-

ség fölényét, elérte, hogy bevezessék új rendszerét. Az ostromtüzérséget végleg különválasztották a tábori tüzérségtől. Az előbbi a 12 fontosnál nehezebb és a régi nehéz 12 fontos ágyúkból alakult. A tábori tüzérség 12 fontos, 8 fontos és 4 fontos ágyúkból — mind 18 kaliber hosszú és 150-szer akkora súlyú, mint a lövedék — , valamint 6 hüvelykes tarackból állt. Töltésüket végérvényesen a lövedék súlyának egyharmadában rögzítették, bevezették a függőleges emelőcsavart, s az ágyú vagy az ágyútalp minden részét rögzített modell szerint készítették, úgyhogy a raktárakból könnyen pótolni lehetett. Hét kerékmodell és három tengelymodell elegendő volt a francia tüzérségnél használt valamennyi különféle hordozómű számára. Jóllehet a lövegmozdonyon alkalmazott lőszeresládát a legtöbb tüzér ismerte, Gribeauval ezt nem vezette be Franciaországban. A 4 fontos ágyúkat elosztották a gyalogság között, minden zászlóalj kettőt kapott; a 8 és 12 fontosokat külön ütegekbe osztották be tartaléktüzérségnek, minden üteghez egy tábori kovácsműhely tartozott. Trén- és kézművesszázadokat szerveztek és egyáltalában Gribeauval tüzérsége volt a maga nemében az első modern alapokra helyezett alakulat. Bebizonyosodott, hogy az ágyúk szerkezeti szabályozó arányai, anyaga és szervezete tekintetében felette állt kora minden tüzérségének és sok éven át mintaképül szolgált. Hála Gribeauval tökéletesítéseinek, a forradalmi háborúkban a francia tüzérség felülmúlta az összes többit és Napóleon kezében csakhamar addig ismeretlen erejű fegyverré vált. Napóleon semmit nem változtatott, kivéve hogy az ezredágyúk rendszerét 1799-ben végleg megszüntette, és hogy Európa-szerte töméntelen 6 és 3 fontos ágyút zsákmányolván, ezeket a kalibereket is meghonosította hadseregében. Az egész tábori tüzérséget hat lövegből álló ütegekbe szervezte, ezek közül egy rendszerint tarack volt, a többi ágyú. De míg alig vagy egyáltalán nem történt változás a tüzérség anyagában, óriási volt a változás a taktikájában. Jóllehet az ágyúk száma az ezredlövegek megszüntetése következtében némileg csökkent, csatában a tüzérség hatását megnövelte ügyes alkalmazása. Napóleon a gyaloghadosztályokhoz csatolt bizonyos számú könnyűágyút felhasználta arra, hogy harcot kezdjen és erejének felfedésére késztesse az ellenséget stb., miközben a tüzérség zöme tartalékban maradt egészen a támadás döntő pontjának meghatározásáig; akkor egyszerre roppant ütegek alakultak, amelyek mind erre a pontra irányították tüzüket és félelmetes ágyúzásukkal előkészítették a gyalogsági tartalékok végső támadását. Friedlandnál* 70 ágyút, Wagramnál[107] 100 ágyút sorakoztatott fel így; Borogyinónál** 80 ágyúból álló üteg készítette elő Ney támadását Szemjonovszkaja ellen.

* *V. ö. 122–123. old. – Szerk.*

** *V. ö. 190–194. old. – Szerk.*

Másrészt a tartaléklovasság Napóleon által létrehozott nagy tömegeinek támogatására megfelelő lovastüzérségi erőre volt szükség; e fegyvernemre ismét a legnagyobb figyelmet fordították, és tetemes létszámmal képviseltették a francia hadseregekben; helyes taktikai felhasználását itt állapították meg először gyakorlatilag. Gribeauval tökéletesítései nélkül a tüzérségnek ez az újszerű felhasználása lehetetlen lett volna, s minthogy a taktika megváltoztatása szükségessé vált, ezek a tökéletesítések fokozatosan, csekély módosításokkal, utat találtak a kontinens valamennyi hadseregébe. — A brit tüzérség a francia forradalmi háború elején szerfelett elhanyagolt volt és nagyon elmaradt más nemzetek tüzérségétől. Minden zászlóaljnak volt két ezredágyúja, de nem volt tartaléktüzérség. Az ágyúkhoz a lovakat egyesével fogták be, a hajtók mellettük gyalogoltak hosszú ostorral. A lovakat és a hajtókat bérelték. Az anyagi felszerelés nagyon régimódi szerkezetű volt, s a lövegekkel, egészen rövid távolságok kivételével, csak lépésben lehetett haladni. A lovastüzérséget nem ismerték. 1800 után azonban, amikor a tapasztalat megmutatta, mennyire alkalmatlan ez a rendszer, Spearman őrnagy teljesen átszervezte a tüzérséget. A lövegmozdonyokat kétfogatúra alakították át, az ágyúkat hat lövegből álló ütegekbe csoportosították és általában bevezették azokat a tökéletesítéseket, amelyeket a kontinensen már egy ideje alkalmaztak. Minthogy nem sajnálták a költséget, a brit tüzérség hamarosan a legtakarosabb, legszolidabban és legfényűzőbben felszerelt tüzérség lett; nagy figyelmet szenteltek az újonnan felállított lovastüzér-alakulatnak, amely csakhamar kitűnt manővereinek merészségével, gyorsaságával és pontosságával. Ami az anyagi felszerelés újabb tökéletesítéseit illeti, ezek a hordozóművek szerkezetére korlátozódtak; az emelőgerendás ágyútalpat és a lövegmozdonnyal egybekapcsolt lőszereskocsit azóta a kontinens legtöbb országában átvették. — Ebben az időszakban valamivel állandóbbá vált a tüzérség aránya a hadsereg többi alkotó részeihez. A legnagyobb arányú tüzérsége a porosz hadseregnek volt Pirmasensnál[108] — 7 ágyú 1000 főre. Napóleon azt tartotta, hogy 1000 főre 3 ágyú teljesen elegendő, s ez az arány általános szabállyá vált. Az egy ágyúra jutó lövedékek számát is rögzítették; ágyúnként legalább 200 lövedéknek kellett lennie, ennek $^1/_4$-e vagy $^1/_5$-e kartács. A Napóleon bukását követő béke idején valamennyi európai hatalom fokozatosan tökéletesítette tüzérségét. A 3 és 4 fontos könnyű kalibereket mindenütt megszüntették, a legtöbb ország átvette az angol tüzérség tökéletesített ágyútalpait és lőszereskocsijait. A töltést csaknem mindenütt a lövedék súlyának $^1/_3$-ában, az ágyú fémanyagát pontosan vagy körülbelül e súly 150-szeresében, a cső hosszát 16—18 kaliberben állapították meg. A franciák 1827-ben újjászervezték tüzérségüket. A tábori ágyúk mére-

teit a következőképpen rögzítették: 8 és 12 fontos kaliber, 18 kalibernyi hosszúság, a töltéssúly $^1/_3$-a, az ágyú fémsúlya 150-szerese a lövedék súlyának. Átvették az angol ágyútalpakat és lőszereskocsikat, első ízben vezettek be a francia szolgálatban lőszeresládákat a lövegmozdonyokon. Kétfajta, 15 és 16 centiméteres furatú tarackkal egészítették ki a 8, illetőleg 12 fontos ütegeket. A tábori tüzérségnek ez az új rendszere nagyfokú egyszerűségével tűnt ki. Mindössze két ágyútalp-méret, egy lövegmozdony-méret, egy kerékméret és két tengelyméret volt a francia tábori ütegekben használt összes hordozóművekhez. Ezenkívül külön hegyitüzérséget szerveztek 12 centiméteres furatú tarackokkal. — Az angol tüzérség csaknem kizárólagos kalibere most a 9 fontos, hossza 17 kaliber, súlya annyiszor $1^1/_2$ cwt., ahány font súlyú a lövedék, a töltés a lövedék súlyának $^1/_3$-a. Minden ütegben van két 24 fontos $5^1/_2$ hüvelykes tarack. 6 és 12 fontos ágyúkat a legutóbbi orosz háborúba[81] egyáltalán nem küldtek. Két kerékméretet alkalmaznak. Mind az angol, mind a francia gyalogtüzérség tüzéreit a hadműveletek közben a lövegmozdonyon és a lőszereskocsin szállítják. — A porosz hadsereg ágyúi 6 és 12 fontosak, hosszuk 18 kaliber, súlyuk 145-szöröse, töltésük pedig $^1/_3$-a a lövedék súlyának. A tarackok $5^1/_2$ és $6^1/_2$ hüvelykes furatúak. Egy-egy ütegben 6 ágyú és 2 tarack van. Kétféle kereket és kétféle tengelyt, egyféle lövegmozdonyt használnak. A lövegmozdonyok Gribeauval-rendszerűek. A gyalogtüzérségnél a gyors manőverezés céljából öt tüzér — amennyi elegendő az ágyú kezelésére — a mozdonyládán és a lógós lovakon ül; a többi három úgy követi, ahogy tudja. Ezért a lőszereskocsikat nem kapcsolják az ágyúkhoz, mint a francia és a brit szolgálatban, hanem külön oszlopot alakítanak belőlük és az ütközet alatt lőtávolságon kívül tartják őket. A tökéletesített angol lőszereskocsit 1842-ben vették át. — Az osztrák tüzérség 6 és 12 fontos ágyúkat használ, hosszuk 16 kaliber, súlyuk 135-szöröse, töltésük $^1/_4$-e a lövedék súlyának. A tarackok hasonlóak a poroszokéihoz. Egy üteg 6 ágyúból és 2 tarackból áll. — Az orosz tüzérségnek 6 és 12 fontos ágyúi vannak, hosszuk 18 kaliber, súlyuk 150-szerese, töltésük $^1/_3$-a a lövedék súlyának. A tarackok 5 és 6 hüvelyk furatúak. Kaliberüktől és rendeltetésüktől függően 8 vagy 12 löveg alkot egy üteget, ezek fele ágyú, fele tarack. — A szardíniai hadsereg ágyúi 8 és 16 fontosak, tarackjai is ennek megfelelő méretűek. A kisebb német hadseregeknek mind 6 és 12 fontos ágyúik vannak, a spanyoloknak 8 és 12 fontosaik, a portugáloknak, svédeknek, dánoknak, belgáknak, hollandoknak és nápolyiaknak 6 és 12 fontosaik. — Az az előny, amelyet a Spearman őrnagy által végrehajtott átszervezés nyújtott a brit tüzérségnek, valamint az ennek nyomán a tüzérségben felébredt érdeklődés a további tökéletesítés iránt és az a széles terület, amelyet Nagy-Bri-

tannia óriási tengeri tüzérsége kínál a tüzérség haladása számára, sok fontos találmány megszületését segítette elő. A brit tűzszerek összetétele, akárcsak a lőporuk is, felette áll valamennyi többinek, és időzített gyújtásaik pontossága páratlan. A brit tüzérség legfontosabb új találmánya a srapnelgránát (puskagolyókkal töltött üreges lövedék, amely repülés közben szétrobban); ezáltal a kartács tényleges hatótávolsága elérte a golyólövedékét. Bármennyire ügyesek a franciák mint szerkesztők és szervezők, hadseregük csaknem az egyetlen, amely még nem vette át ezt az új és félelmetes lövedéket; nem tudtak rájönni az időzítő gyúelegy összetételére, márpedig ettől függ minden. — Louis-Napoléon új rendszert javasolt a tábori tüzérség számára, s Franciaországban láthatólag most van folyamatban a bevezetése. Az ágyúk és tarackok jelenleg használatban levő négy kaliberét egy könnyű 12 fontos ágyúval helyettesítik, amelynek hossza $15\frac{1}{2}$ kaliber, súlya 110-szerese, töltése pedig $\frac{1}{4}$-e a tömör lövedék súlyának. Ugyanebből az ágyúból ki lehet lőni csökkentett töltettel a 12 centiméteres gránátot (ugyanazt, amelyet most a hegyitüzérségnél használnak), ez tehát kiszorítja a speciálisan üreges lövedékek kilövésére szolgáló tarackokat. A négy francia tüzériskolában végzett kísérletek igen sikeresnek bizonyultak, és állítólag ezek az ágyúk a Krímben észrevehető fölényben voltak a többnyire 6 fontos orosz ágyúkkal szemben. Az angolok azonban azt állítják, hogy hosszú 9 fontos ágyújuk messzebbre és pontosabban lő, mint ez az új ágyú, és meg kell jegyeznünk, hogy ők vezettek be először — de aztán igen hamar kivontak a használatból — egy könnyű 12 fontos ágyút, amelynek töltése a lövedék súlyának $\frac{1}{4}$-e, és amely nyilván mintául szolgált Louis-Napoléonnak. A gránátoknak közönséges ágyúkból történő kilövését a poroszoktól vették át, ők lőttek ki ostromkor bizonyos célokra 24 fontosokból gránátokat. Mindazonáltal Louis-Napoléon ágyújának képességeit még igazolnia kell a tapasztalatnak, és minthogy semmi különöset nem tettek közzé a legutóbbi háborúban mutatott hatásairól, nem kívánható tőlünk, hogy végleges ítéletet mondjunk jótulajdonságairól. — A tömör, üreges vagy egyéb ágyúlövedékek kilövésének törvényei és kísérletileg felállított elvei, a lőtávolság, emelkedési szög és töltés megállapított arányai, a kotyogás hatása és az eltérülés egyéb okai, a célba találás valószínűsége és a hadviselésben alkalmilag közrejátszó különféle körülmények — ezek alkotják a tüzérség tudományát. Habár e tudomány alapvető elve az a tény, hogy in vacuo a függőlegestől különböző irányban elhajított súlyos test röptében parabolát ír le, mégis a légellenállás, amely a mozgó test sebességével együtt nő, igen lényegesen módosítja a parabolaelmélet alkalmazását a tüzérségi gyakorlatban. Így azoknál az ágyúknál, amelyek másodpercenkénti 1400—1700 láb kezdősebességgel lövik ki löve-

déküket, a röppálya olyannyira eltér az elméleti parabolától, hogy a legnagyobb lőtávolság egy mindössze 20° körüli emelkedéssel érhető el, míg a parabola-elmélet szerint ez 45° kellene hogy legyen. A gyakorlati kísérletek bizonyos fokú pontossággal meghatározták ezeket az eltéréseket, és ilymódon rögzítették az ágyúk mindegyik osztályánál, adott töltet és lőtávolság mellett a megfelelő emelkedéseket. De vannak más körülmények is, amelyek befolyásolják a lövedék repülését. Itt van mindenekelőtt a kotyogás, vagyis az a különbség, amennyivel a lövedék átmérőjének kisebbnek kell lennie a furaténál, hogy megkönnyítse a töltést. Ez a kotyogás először is a töltet robbanásakor kiterjedő gáz elillanására, másszóval az erő csökkenésére vezet, másodszor pedig szabálytalanságot okoz a lövés irányában, függőleges vagy vízszintes eltérüléseket idéz elő. Azután itt van a töltet súlyának vagy használatkori pillanatnyi állapotának elkerülhetetlen egyenlőtlensége, a lövedék excentricitása, az, hogy a lövedék súlypontja nem esik egybe a gömb középpontjával, ami különböző eltérüléseket okoz aszerint, hogy mi e pontok viszonylagos helyzete a tüzelés pillanatában, és még sok más ok, amely látszólag azonos repülési feltételek mellett szabálytalanságot idéz elő. Láttuk, hogy a tábori ágyúknál csaknem általánosan a lövedék súlyának $^1/_3$-át nyomó töltést és 16—18 kaliberes hosszúságot fogadtak el. Ilyen töltéssel nullpontos beállítás mellett (az ágyút vízszintesre állítva) a lövedék körülbelül 300 yardnyi távolságban éri a földet, és az ágyú emelésével ezt a lőtávolságot 3000—4000 yardra lehet növelni. Ilyen lőtávolságnál azonban elvész a találat minden valószínűsége, s a tényleges és hatékony gyakorlatban a tábori ágyúk lőtávolsága nem haladja meg az 1400—1500 yardot, e távon is alig minden hatodik-nyolcadik lövésről várható, hogy célba talál. Az a távolság, amelynél az ágyú döntően közrejátszhatik a csata kimenetelében, golyóknál és gránátoknál 600—1100 yard, és ezen a lőtávolságon a találat valószínűsége csakugyan sokkal nagyobb. Így kiszámították, hogy egy 6 fontos ágyúból kilőtt lövedékek közül 700 yardon körülbelül 50 %, 900 yardon körülbelül 35 %, 1100 yardon 25 % találja el azt a célpontot, amely egy oszlopban támadó zászlóalj arcvonalát képviseli (34 yard széles, 2 yard magas). A 9 és 12 fontos ágyú valamivel jobb eredményeket ad. Franciaországban 1850-ben végzett kísérletek szerint az akkor használatos 8 és 12 fontos ágyúk a következő eredményeket adták egy 30×3 méteres (lovascsapatot képviselő) célpont ellen:

	500 m	600 m	700 m	800 m	900 m	
12 fontos	64 %	54 %	43 %	37 %	32 %	találat
8 fontos	67 %	44 %	40 %	28 %	28 %	találat

Habár a célpont másfélszer olyan magas volt, a gyakorlat itt mögötte maradt a fent említett átlagnak. Tábori tarackoknál a töltés a lövedék súlyához képest jóval kisebb, mint ágyúknál. Ennek oka az, hogy a cső rövid (7—10 kaliber), és hogy nagy emelkedési szögekben kell tüzelni vele. A nagy emelkedési szögben elsütött tarack visszalökése, amely lefelé is, hátrafelé is hat, nehéz töltet használata esetén annyira igénybe venné az ágyútalpat, hogy néhány lövés után tönkremenne. Ez okból használnak a kontinens legtöbb tüzérségénél ugyanahhoz a tábori tarackhoz többféle töltetet, s így a tüzér a töltet és az emelkedés különböző kombinációjával érhet el egy adott lőtávolságot. Ahol ez nem így történik, például a brit tüzérségnél, ott az emelkedés szükségképpen igen alacsony és alig haladja meg az ágyúkét; a brit 24 fontos tarack lőtávolságtáblázata $2^1/_2$ fontos töltés és 4° emelkedés mellett nem mutat többet 1050 yardnál; ugyanez az emelkedés a 9 fontos ágyúnál 1400 yard lőtávolságot ad. A legtöbb német hadseregben egy különleges rövid tarackot használnak, amely 16—20° emelkedést is elér, s ilyenképpen némileg a mozsárhoz hasonlóan működik; töltete szükségképpen kicsiny; a közönséges hosszú tarackkal szemben az az előnye, hogy gránátjai beletalálhatnak fedezett állásokba, terephullámok mögé stb. Ez azonban kétes előny mozgó célpontokkal, például csapatokkal szemben, habár nagy fontosságú ott, ahol a közvetlen tüzelés elől fedett cél mozdulatlan; közvetlen tüzelésre pedig ezek a tarackok rövidségük (6*—7 kaliber) és kis töltetük miatt teljesen alkalmatlanok. Ahhoz, hogy a kívánt cél (közvetlen tüzelés vagy gránátbombázás) által megszabott emelkedés mellett különböző lőtávolságokat érjenek el, szükségképp nagyon sokféle töltet kell; a porosz tábori tüzérségnél, amelyben még használják ezeket a tarackokat, nem kevesebb mint tizenkét különböző töltet van. Egyébként a tarack igen tökéletlen lövegféleség, s minél előbb szorítja ki egy hatékony tábori gránátvető-ágyú, annál jobb. — Az erődökben, ostromoknál és hadihajókon használt nehézágyúk különfélék. A legutóbbi orosz háborúig nemigen használtak ostromháborúban 24 fontosnál nehezebb ágyút, legfeljebb néhány 32 fontosat. Szevasztopol ostroma óta azonban az ostromágyúk és a hajóágyúk azonosak, vagy jobban mondva a nehéz hajóágyúknak a sáncokra és szárazföldi védőművekre gyakorolt hatása olyan váratlanul nagyobbnak bizonyult a szokásos könnyű ostromágyúkénál, hogy ezentúl az ostromháborút nagymértékben az ilyen nehéz hajóágyúk fogják eldönteni. Mind az ostromtüzérségnél, mind a tengeri tüzérségnél rendszerint különböző mintájú ágyúk vannak egyazon kaliberen belül. Vannak könnyű- és rövid- és vannak

* *A „New American Cyclopaedia"-ben*: 16 – *Szerk.*

hosszú- és nehézágyúk. Minthogy itt kevésbé számít a mozgékonyság, a különleges célokra készített ágyúkat gyakran 22—25 kaliberes hosszúságúra építik, ezek közül néhány a nagyobb hosszúság miatt gyakorlatilag ugyanolyan pontos, mint a vontcsövű puska. Ebben az ágyúosztályban a legjobbak egyike a porosz sárgaréz 24 fontos, amely 10 láb 4 hüvelyk, azaz 22 kaliber hosszú és 60 cwt. súlyú; lefegyverző ostromműveletekben nincs párja. De a legtöbb feladat megoldására teljesen elegendőnek tekintik a 16—20 kaliberes hosszúságot, s minthogy átlagban a kaliber mérete nyomósabb szempont, mint a rendkívüli pontosság, a 60 cwt.-nyi vas vagy ágyúfém rendszerint hasznosabban alkalmazható egy 16—17 kaliber hosszú nehéz 32 fontosban. A 9 láb hosszú, 50 cwt. súlyú, 32 fontos új hosszú vaságyú, a brit haditengerészet egyik legremekebb ágyúja mindössze $16\,^1/_2$ kaliberes. A 131 ágyús nagy csavargőzösök 68 fontos, 112 cwt.-es hosszú forgóágyújának mérete 10 láb 10 hüvelyk, azaz nem sokkal több, mint 16 kaliber; egy másik forgóágyú, a 98 cwt.-es, 56 fontos hosszú ágyú mérete 11 láb, azaz $17\,^1/_2$ kaliber. Még most is nagyszámú kevésbé hatékony ágyú kerül a hadihajókra: mindössze 11—12 kaliber hosszú, fúrt csövű ágyúk és 7—8 kaliber hosszú hajótarackok. Van azonban egy másfajta hajóágyú is, amelyet Paixhans tábornok vezetett be körülbelül 35 évvel ezelőtt, s amely azóta mérhetetlenül fontossá vált: a gránátágyú. Ez a lövegfajta azóta jelentősen tökéletesedett, s a francia gránátágyú közelíti még meg legjobban a feltaláló által szerkesztettet: ez ugyanis megtartotta a hengeres lőporkamrát. Az angoloknál a lőporkamra vagy rövid csonka kúp, amely csak igen kevéssé csökkenti a furat átmérőjét, vagy egyáltalán nincs lőporkamra; az ágyú hossza 10—13 kaliber és kizárólag üreges lövedék kilövésére szolgál; a fent említett hosszú 68 és 56 fontosok azonban egyaránt lőnek ki tömör lövedéket és gránátot. Az Egyesült Államok tengerészetében Dahlgren kapitány új rendszerű gránátágyúkat javasolt, igen nagy kaliberű (11 és 9 hüvelykes furatú) rövid ágyúkat; ezt részben bevették több új fregatt fegyverzetébe. E rendszer értékét még tényleges tapasztalatnak kell igazolnia, amely majd eldönti, biztosítható-e az ilyen óriási gránátok félelmetes hatása a pontosság feláldozása nélkül, amely okvetlenül megsínyli a hosszú lőtávolságokon megkövetelt nagy emelkedési szöget. Az ostrom- és hajóágyúk töltetei ugyanolyan változatosak, mint szerkezetük és feladataik. Ahhoz, hogy kőfalon rést üssenek, a legnehezebb töltetet használják, s ez néhány igen nehéz és erős ágyúnál a lövedék súlyának felét jelenti. Egészben véve azonban a negyedrész súlyt lehet ostromcélokra átlagtöltetnek tekinteni; ez olykor egyharmadra növekszik, máskor meg egyhatodra csökken. Hajókon általában háromféle töltetet használnak minden ágyúhoz; a nagy töltetet távolra tüzeléshez, üldözéskor

stb., a középtöltetet a tengeri ütközeteknél átlagos távolságra, a csökkentettet közelharcra és láncos golyók kilövésére. A hosszú 32 fontosnál a töltetek a lövedék súlyának $^5/_{16}$-ával, $^1/_4$-ével és $^3/_{16}$-ával egyenlők. Rövid könnyűágyúknál és gránátágyúknál ezek az arányok természetesen még tovább csökkennek; az utóbbinál azonban az üreges lövedék súlya nem is éri el a tömör lövedékét. Ágyúkon és gránátágyúkon kívül nehéztarackok és mozsarak is beletartoznak az ostromtüzérség és a tengeri tüzérség állományába. A tarackok ágyútalpra szerelt rövid lövegek, rendeltetésük, hogy 12—30° emelkedéssel gránátokat lőjenek; a mozsarak még rövidebb, állványra szerelt lövegek, rendeltetésük, hogy általában 20°-ot meghaladó, 60°-ig is terjedhető emelkedéssel lőjenek gránátokat. Mindkettő lőporkamrás löveg; vagyis a kamra — a furatnak a töltet befogadására szolgáló része — kisebb átmérőjű, mint maga a furat, azaz a voltaképpeni csőbelső. A tarackok kalibere ritkán haladja meg a 8 hüvelyket, a mozsaraké azonban 13, 15, sőt még több hüvelyk. A mozsárból kilőtt gránát röppályáját a töltet kicsinysége (a gránát súlyának $^1/_{20}$—$^1/_{40}$ része) és a nagy emelkedés miatt kevésbé befolyásolja a légellenállás, s itt a parabola-elmélet a gyakorlati eredményektől való lényeges eltérés nélkül alkalmazható a tüzérségi számításokban. A mozsárból kilőtt gránátok rendeltetése vagy az, hogy robbanással hassanak és mint gyújtólövedékek a gyújtóból kilövellt tűzsugárral lángba borítsanak gyúlékony tárgyakat, vagy az, hogy súlyukkal is fejtsenek ki hatást és áttörjenek boltozatos vagy másképpen biztosított tetőket; az utóbbi esetben kedvezőbb a nagyobb emelkedés, mert ez biztosítja a legmagasabb röppályát és a legnagyobb esési nyomatékot. A tarackból kilőtt gránátok rendeltetése az, hogy először becsapódásukkal, azután pedig robbanásukkal hassanak. A gránáttal közölt nagy emelkedésnél, kis kezdősebességnél és a levegő által ennélfogva vele szemben tanúsított kis ellenállásnál fogva a mozsár messzebbre hajítja lövedékét, mint bármely más lövegfajta, s mivel célpontja rendszerint egy egész város, nincs szükség nagy pontosságra; előfordul tehát, hogy nehézmozsarak hatótávolsága 4000 yardra és még messzebbre terjed; ilyen távolságról bombázták az angol—francia mozsárnaszádok Sveaborgot.[109] — E különböző fajta ágyúk, lövedékek és töltetek ostrom során történő alkalmazását „Ostrom" címszó alatt tárgyaljuk*; a tengerészeti tüzérség felhasználása az elemi tengerészeti taktikának csaknem teljes harci részét alkotja, s ezért nem ide tartozik; így csak az marad még hátra, hogy a tábori tüzérség felhasználásáról és taktikájáról tegyünk néhány észrevételt. — A tüzérségnek nincsenek fegyverei a közelharcra; minden ereje tüzének távolsági

* *V. ö. 280—282. old. – Szerk.*

hatásában összpontosul. Sőt csak addig harcképes, ameddig állásban van; mihelyt felmozdonyoz vagy helyváltoztatás végett felszerelik az ágyúkötelet, időlegesen harcképtelenné válik. E két okból mindhárom fegyvernem közül ez a leginkább védelmi jellegű; támadóereje valójában igen korlátozott, mivel a támadás előrenyomulással jár és csúcspontját a fegyverek összecsapása jelenti. A tüzérség kritikus ideje ezért az előrenyomulás, az állás elfoglalása és a felkészülés a tüzelésre az ellenség tüzében. Terepakadályokkal vagy csapatvonalakkal álcáznia kell vonalbafejlődését és előzetes hadmozdulatait. Olyan állást kell így elérnie, amely párhuzamos az elfoglalandó vonallal, és azután egyenesen kell előnyomulnia állásába az ellenséggel szemben, hogy ne tegye ki magát oldaltűznek. Az állás megválasztása rendkívül fontos mind az üteg tűzhatása, mind az ellenséges tűz hatása szempontjából. Az első fontos feladat úgy elhelyezni az ágyúkat, hogy a lehető legeredményesebben tüzelhessenek az ellenségre; a második az ellenséges tűztől való védettség. A jó állásnak szilárd és sima talajt kell biztosítania az ágyúkerekek és az ágyúemelők számára; ha a kerekek nem állnak egyenesen, nem lehet jól lőni, ha pedig az emelő belefúródik a talajba, az ágyútalpat csakhamar összetöri az ágyú visszalökésének ereje. Azonkívül szabad kilátást kell nyújtania az ellenség által tartott terepre és a lehető legnagyobb mozgási szabadságot kell biztosítania. Végül a szemben, az üteg és az ellenség között elterülő talajnak kedvezőnek kell lennie a mi fegyvereink hatása számára és lehetőleg kedvezőtlennek az ellenség fegyverei számára. A legkedvezőbb a szilárd és sík talaj, amely a lepattantó tüzelés előnyét nyújtja, és amelyen a rövidre sikerült lövés az első visszaütközés után eléri az ellenséget. Bámulatos, mekkora különbséget tesz a tüzérségi gyakorlatban a talaj természete. Ha a lövedék laza talajon súrolja a földet, utána eltérül vagy szabálytalan ugrásokat végez, ha ugyan nem fúródik mindjárt a földbe. Sokat számít az is, hogy milyen irányban futnak a barázdák a felszántott földön, különösen kartács- és srapneltűznél; ha keresztbe futnak, a legtöbb lövedék elfullad bennük. Ha a talaj közvetlenül előttünk laza, hullámos vagy egyenetlen, de távolabb, az ellenség felé sík és kemény, ez kedvez a mi tüzelésünknek és véd bennünket az övétől. Igen előnytelen 5°-nál erősebb lejtőn le- vagy felfelé tüzelni, vagy egyik domb csúcsáról a másikéra lőni. Ami az ellenséges tűz elleni védettségünket illeti, ezt igen kis tárgyak is növelhetik. Egy vékony sövény, amely alig takarja állásunkat, néhány cserje vagy a magasan álló gabona megakadályozhatja az ellenség pontos célzását. Egy kis meredek földhányás, amelyen ágyúinkat felállítjuk, felfogja legveszedelmesebb lövedékeit. Egy töltés kitűnő mellvéd, de a legjobb védelem egy enyhe terepdomborulat teteje, amely mögé annyira elrejthetjük ágyúinkat, hogy az el-

lenség csak a csőtorkolatokat láthatja; ebben az állásban minden lövedék, amely előtte a földnek csapódik, magasan fejünk fölé fog pattanni. Még jobb, ha körülbelül két lábnyi mély állást tudunk ásni ágyúnknak a dombhátba, kiegyengetve hátrafelé a lejtőt, úgy, hogy urai legyünk a domb egész külső lejtőjének. A franciák Napóleon idején rendkívül ügyesen helyezték el ágyúikat, s ennek művészetét tőlük tanulta el valamennyi többi nemzet. Az ellenség vonatkozásában úgy kell megválasztani az állást, hogy mentes legyen oldal- vagy pásztázó tűztől; saját csapataink vonatkozásában nem szabad akadályoznia ezek mozdulatait. A szokásos távolság ágyú és ágyú között vonalban 20 yard, de nem szükséges szigorúan ragaszkodni ezekhez a gyakorlótéri szabályokhoz. Mihelyt a tüzérség állásban van, a lövegmozdonyokat szorosan az ágyúik mögött helyezik el, míg a lőszereskocsik egyes hadseregeknél fedezékben maradnak. Ahol a tüzérek szállítására használják a lőszereskocsikat, ott ezeknek is meg kell kockáztatniok, hogy az ellenség lőtávolságába kerülnek. Az üteg az ellenséges erők azon része ellen irányítja tüzét, amely pillanatnyilag leginkább fenyegeti állásunkat; ha gyalogságunk rohamra készül, akkor vagy az ellenség tüzérségére tüzel, ha ezt még el kell hallgattatni, vagy a gyalogság tömegeire, ha ez kiteszi magát az ágyútűznek; ha azonban az ellenség egy része éppen rohamra indul, erre kell célozni, nem törődve a ránk tüzelő ellenséges tüzérséggel. Tüzérség ellen tüzünk akkor a leghatékonyabb, ha az nem tud válaszolni, vagyis amikor az felmozdonyoz, mozgásban van vagy lemozdonyoz. Ilyen pillanatban néhány jó lövés nagy zűrzavart kelthet. Hamarosan elavul az a régi szabály, hogy a tüzérség, hacsak nincs erre égető szükség, ne közelítsen meg gyalogságot 300 yardon, azaz a kézifegyverek lőtávolságán belül. Ahogy a modern puskák lőtávolsága nő, a tábori tüzérség, hogy hatékony lehessen, nem maradhat továbbra is a puskák lőtávolságán kívül; márpedig egy ágyú a mozdonyával, lovaival és tüzéreivel együtt elég nagy csoport ahhoz, hogy a lövészek a Minié- vagy Enfield-puskával 600 yardról rálőjenek. Úgy látszik, nem helytálló többé az a réges-régi nézet, hogy aki sokáig akar élni, tüzérnek álljon, mert nyilvánvaló, hogy a jövőben a tüzérség elleni harc leghatékonyabb módja a bizonyos távolságból leadott csatártűz lesz; és hol az a csatatér, amelyen 600 yardon belül nem található kitűnő fedezék csatárok számára minden lehetséges ágyúállással szemben? — A gyalogság előnyomuló vonalaival vagy oszlopaival szemben a tüzérség eddig mindig előnyben volt; néhány hatásos kartácslövés vagy egy-két tömör lövedék, amely végigszánt egy mély oszlopon, rendkívül lehűti a harci hevet. Minél közelebb jut a támadás, annál hatékonyabbá válik tüzelésünk; és még az utolsó pillanatban is könnyen visszavonhatjuk ágyúinkat ilyen lassú ellenfél elől; jóllehet kér-

déses, vajon a vincennes-i vadászok futólépésben előnyomuló vonala nem üt-e rajtunk, mielőtt felmozdonyoznánk. — Lovassággal szemben a hidegvér biztosít előnyt a tüzérségnek. Ha a tüzérség 100 yardig visszatartja kartácsait és azután jól irányzott sortüzet ad, akkor mire a füst eloszlik, a lovasság már jó messzire lesz. Mindenesetre a legrosszabb eljárás volna felmozdonyozni és menekülést megkísérelni, mert a lovasság biztosan utolérné az ágyukat. — Tüzérség és tüzérség között a terep, a kaliberek, az ágyúk viszonylagos száma és ezek felhasználása dönt. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy bár a nagy kaliber hosszú lőtávolságra kétségtelenül előnyösebb, mihelyt a távolság csökken, a kisebb kaliber hatása megközelíti a nagyét és rövid távon csaknem egyenlő azzal. Borogyinónál Napóleon tüzérsége főleg 3 és 4 fontosokból állt, míg az oroszok dúskáltak a 12 fontosokban; a kis francia bodzapuskák mégis határozottan felülkerekedtek. — Ha a tüzérség gyalogságot vagy lovasságot támogat, mindig ennek szárnyán kell állást elfoglalnia. Ha a gyalogság előrenyomul, a tüzérség félütegekben vagy szakaszokban a csatárokkal egy vonalban vagy inkább előttük halad; mihelyt a gyalogsági tömegek szuronyrohamra készülnek, a tüzérség előreüget, 400 yardnyira megközelíti az ellenséget és gyors kartácstűzzel előkészíti a rohamot. Ha a támadást visszaverik, a tüzérség ismét tüzet nyit az üldöző ellenségre, amíg visszavonulásra nem kényszeríti; ha pedig sikerül a roham, a tüzérség tüze nagyban hozzájárul a siker betetőzéséhez, ilyenkor az ágyúk fele tüzel, miközben a másik fele előrenyomul. A lovastüzérség mint a lovasságot támogató fegyvernem, amely némileg kiegészíti a lovasságot az abból természetszerűleg teljesen hiányzó védelmi elemmel, jelenleg az egyik legkedveltebb fegyvernem és a tökély magas fokára ért valamennyi európai hadseregben. Jóllehet arra szánták, hogy a lovassági terepen és a lovassággal együtt tevékenykedjék, nincs olyan lovastüzérség a világon, amely ne volna kész átvágtatni olyan vidéken, amelyen saját lovassága csak rendjének és összetartásának feláldozása árán követhetné. Minden ország lovastüzérsége a hadsereg legmerészebb és legügyesebb lovasaiból áll, s különös büszkeség tölti el őket, ha nagygyakorlatokon keresztülroboghatnak akadályokon, ágyústul-mindenestül, ami előtt a lovasság megtorpan. A lovastüzérség taktikájának foglalata a merészség és a hidegvér. Gyorsaság, váratlan megjelenés, élénk tüzelés, készség arra, hogy azonnal felkerekedjen s olyan útnak vágjon neki, amely a lovasságnak túl nehéz, — ezek a jó lovastüzérség fő tulajdonságai. Az állás megválasztására ilyen állandó helyváltoztatás közepette nem sok lehetőség van; minden állás jó, ha közel van az ellenséghez és nincs útjában a lovasságnak; s éppen a lovassági összecsapások dagályában és apályában kell a tüzérségnek az előnyomuló és visszavonuló hullámok

peremén minden pillanatban bizonyságát adni fölényes lovaglótudományának és lélekjelenlétének, bármifajta terepen át kikászálódnia ebből a háborgó tengerből, olyanon át is, amelyen nem minden lovasság meri vagy hajlandó követni. — Állások támadásában és védelmében a tüzérség taktikája hasonló. A fődolog mindig az, hogy arra a pontra kell tüzelni, ahonnan védelem esetén a legközelebbi és legközvetlenebb veszély fenyeget, illetve ahonnan támadás esetén előnyomulásunk a leghathatósabban akadályozható. A tüzérség feladatai közé tartozik a tárgyi akadályok lerombolása is, és itt a különböző kaliberű és fajtájú lövegeket természetük és hatásuk szerint alkalmazzák: a tarackokat épületek felgyújtására, a nehézágyúkat kapuk, falak és barrikádok ledöntésére. — Mindezek a megjegyzések arra a tüzérségre vonatkoznak, amelyet minden hadseregben a hadosztályokhoz csatolnak. De a nagy és döntő csatákban a legfényesebb eredményeket a tartaléktüzérséggel érik el. Ezt az ütközet nagyobbik részében látókörön és lőtávolon kívül tartják s csak akkor hozzák előre egy tömegben a döntő pontra, amikor elérkezett a végső erőfeszítés ideje. Mérföldnyi vagy még hosszabb félhold alakban felállva pusztító tüzét egy viszonylag kis pontra koncentrálja. Ha nem találkozik egyenlő erejű tüzérséggel, félórai gyors tüzeléssel eldönti az ügyet. A süvöltő golyók záporában az ellenség kezd összeroppanni; az érintetlen gyalogostartalékok előnyomulnak — egy utolsó éles, rövid tusa, és a győzelem teljes. Így készítette elő Napóleon Macdonald előnyomulását Wagramnál[107], és az ellenállása megtört, mielőtt az egy oszlopban előnyomuló három hadosztály akár egy puskalövést is leadott vagy egy szuronydöfést elhelyezett volna. S csak e nagy napok óta mondhatjuk, hogy létezik a tábori tüzérség taktikája. (Lásd még *Ágyú*.)

Artillery

A megírás ideje: 1857 október–november 26

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", II. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Aspern

Aspern és *Essling* — város és falu a Duna északi partján, az előbbi körülbelül fél, az utóbbi körülbelül két league-re Bécs alatt, a Morvamező széles síkságán, amely a folyamtól a Bisamberg erdős magaslatáig húzódik; a franciák és osztrákok között 1809 május 12-én és 22-én lezajlott kétnapos gyilkos csatáról és Napóleon császár első vereségéről nevezetes, akit Károly főherceg itt megvert és visszavonulásra kényszerített. — A hadjárat elején Napóleon a Nagy Sereggel[82] Tirolon át, az Inn és az Isar folyók mentén felfelé vette útját; Eggmühlnél legyőzte a főherceget; Ratisbonánál*, amelyet rohammal elfoglalt, a Dunán át a csehországi hegyekbe űzte s ezzel az osztrák hadsereg és a főváros közé ékelődött;[110] azután pedig, 40 000 főnyi különítménnyel útnak indítva Davout-t az osztrák császári tábornok figyelmének elterelése végett, lefelé vonult a Dunán és uralma alá hajtotta Bécset; közben tábornokai, Eugène Beauharnais és Macdonald viszont az itáliai oldalról Dalmácián, Krajnán és a Mura-völgyön át — ahol Jellachichot súlyosan megverték — győzelmesen előrenyomultak, hogy főparancsnokukkal egyesüljenek. Ezalatt Károly főherceg, aki eggmühli veresége óta lassan lefelé haladt a folyam északi partján — kedvező alkalmat remélve arra, hogy sikeres csatát vívhat és közvetlenül a főváros falai alatt megmentheti a birodalmat —, hadseregével a Bisambergen foglalt állást, átellenben Lobau szigetével és egy másik kisebb szigetecskével, amelyek itt négy ágra osztják a Dunát. — A főherceg 100 000 embert vezényelt és óráról órára várta az egyesülést fivérével, János főherceggel s ennek 40 000 főnyi seregével, amely 60 000 főre emelkedett volna, ha János, ahogy kifejezetten megparancsolták neki, Linznél egyesül Kolowrattal, és amely uralkodó állást foglalt volna el Napóleon hátában és annak fő összeköttetési vonalán. — Napóleon 80 000 kitűnő, bevetésre kész katonát vont össze saját parancsnoksága alatt, köztük a császári gárdát és Bessières tartalék-lovasságát, s az volt a szándéka, hogy átkel a Dunán és csatát vív a főherceggel, abban a reményben, hogy megverheti, mielőtt erősítései megérkez-

* Regensburg. – *Szerk.*

nek. E célból hidat vert a folyón a jobbpartról Lobau szigetéig igen szilárd anyagokból épült szerkezettel, mely 68 nagy sajkára és 9 óriási tutajra támaszkodott, Lobautól a Morvamezőre pedig, félúton Aspern és Essling között, egy könnyebb pontonhidat épített; 21-én reggel a legnagyobb fürgeséggel és igyekezettel megkezdte csapatai átszállítását. Az osztrák parancsnok a hegyi állásából figyelte ezt a meggondolatlan manővert, mellyel a császár egy széles és sebes folyam felett egyetlen hídon terelte át óriási seregét, pedig ennek hosszú és keskeny átjáróján valamennyi fegyvernembeli katona csak lassan és fokozatosan vonulhatott át, ami bajos a lovasság és még bajosabb a tüzérség számára, ha meg a hadsereget visszavonulásra kényszerítik, aligha nyújtott lehetőséget a sereg megmentésére, — s észrevevén ezt, Károly főherceg elhatározta, hogy haladéktalanul kihasználja az alkalmat, szétzúzza a fél francia sereget az északi parton, miközben a hadsereg másik része átkelőben van a hídon vagy a déli parton tartózkodik. Parancsot küldött Kolowratnak, Nordmann-nak és a folyó mentén feljebb állomásozó többi parancsnokló tisztnek, tartsanak készenlétben súlyos teherrel és gyújtóanyagokkal megrakott ladikokat, hogy ha elérkezik az ideje, lerombolják a hidakat, nagy hadseregét ugyanakkor látókörön kívül tartotta, lovasságának és előőrseinek pedig megparancsolta, hogy csak névleges ellenállást fejtsenek ki, aztán vonuljanak vissza a Masséna vezetésével előnyomuló franciák elől; 12 órára az ellenfél manővere kellően kibontakozott — már több mint 40 000 francia volt az északi parton —, ami indokolttá tette, hogy a főherceg megragadja a kezdeményezést. — Ekkor 80 000 emberével, köztük 14 000 főnyi kitűnő lovassággal, valamint 288 ágyúval levonult Bisamberg erdős magaslatairól, rávetette magát az ellenségre, és a Napóleon oldalszárnyainál elterülő két falut, Aspernt és Esslinget tette támadása fő pontjává; a központi térséget e két megerősített, kőépítkezésű, kertfalakkal és sok sövénykerítéssel övezett helység között megszállták a hatalmas osztrák ütegek, amelyeket főleg lovasság fedezett, hátul pedig tartalékban ott volt Hohenzollern gyalogsága. A két oldaltámadás során félelmetes harc folyt, a támadások dühe és a védelem makacssága szinte példátlan a hadtörténelemben. Mindkét helységet többször elfoglalták és visszafoglalták, és az osztrák tüzérség olyan rettentő pusztítást vitt véghez a francia vonalakban, hogy Napóleon nagy lovasrohamot vezényelt, hogy ha lehet, elfoglalja az ütegeket. A nagyszerű francia gárdavértesek a tőlük megszokott vakmerő bátorsággal rohamoztak, megfutamították az osztrák lovasságot és megszerezték volna az ágyúkat, csakhogy ezeket nagy sietve visszavonták és a gyalogságot négyszögekbe állították, amelyek, mint később Waterloonál[111], meghiúsítottak minden próbálkozást

áthatlan alakzatuk áttörésére, s végül megverték a lovasságot és arra kényszerítették, hogy zilálton és megtizedelve visszavonuljon saját vonalaiba. Közben Aspernt elfoglalták a császáriak; centrumuk lassan, de ellenállhatatlanul tért hódított, a vértesek hősies elszántsága ellenére, akik, számban egyre fogyatkozva ugyan, újra meg újra rohamoztak és egymaguk óvták meg a francia vonalakat az áttöréstől. — Az éjszaka rövid szünetet hozott a tusában; de a franciák szabályszerű csatában döntő vereséget szenvedtek; balszárnyukat megkerülték, centrumukat csaknem a hidakig visszaszorították; és habár jobbszárnyukon Esslinget, Lannes bátorsága folytán, megvédték, azt is körülvették az osztrákok, akik a halott franciák között fegyvereiken aludtak és csak a napfelkeltére vártak, hogy megújítsák támadó műveleteiket. — Egész éjjel újabb csapatok vonultak azonban át a hidakon és özönlöttek a Morvamezőre, és napfelkeltekor Napóleonnak az előző napi veszteségek után is teljes 70 000 embere volt a harcvonalban, Davout pedig további 30 000 ember élén megkezdte az átkelést. A csata a két vitatott falu ellen indított újabb támadásokkal kezdődött; Esslinget elfoglalták a császáriak, Aspernt visszahódították a franciák. Mindkét falu egésznapos elkeseredett harc színhelye volt, mindkettő szuronyharcban többször gazdát cserélt, de végül az osztrákok kezén maradt, akik este felé a két helységen túl előretolták tüzérségüket s kereszttüzüket hatékonyan a franciák hátába irányították. De e véres összecsapások közben Napóleon, aki hatalmas erősítéseket kapott és így nem kényszerült defenzívába, kedvenc manőveréhez, a centrum elleni lehengerlő támadáshoz folyamodott. Egy több mint 20 000 gyalogosból álló óriási oszlop élén, amely előtt 200 ágyú haladt, és amelyet roppant lovaserő követett, közvetlen támadásra vezényelte Lannes-t és Oudinot-t az osztrák centrum ellen, ott, ahol a vonalak a leggyengébbnek látszottak, Hohenzollern balszárnya és Rosenberg jobbszárnya között. Először úgy tűnt, hogy ez a dühödt támadás teljesen sikeres; az osztrák vonalakat áttörték, Hohenzollern és Rosenberg közé nagy rést ütöttek; a lovasság félelmetes hevességgel benyomult ide és átvágta magát a reussi herceg* messze hátul elhelyezett tartalékaiig; már-már híre ment, hogy elveszett a csata; de Károly főherceg úrrá lett a helyzeten; a tartalék gránátosokat kettőzött gyorsasággal felvonultatták és sakktáblaszerűen négyszögekbe állították; Liechtenstein herceg nagyszámú dragonyosa vágtában mögéjük zárkózott, és a bátor herceg, kezében a Zachhadtest zászlajával, újrakezdte a csatát. — A Lannes vezette félelmetes oszlop nem tudott tovább előrenyomulni, megtorpant és tűzharcba kez-

* Heinrich, Fürst von Reuss-Plauen. – *Szerk.*

dett a négyszögekkel; s minthogy képtelen volt felfejlődni, az ütegek összpontosított tüze fél puskalövésnyiről tönkrelőtte. Hiába rohamozta a lovasság a négyszögek szuronyait, egyik négyszöget sem sikerült megingatnia vagy áttörnie, s végül az osztrák tartalékdragonyosok hangos kiáltással előretörtek és ezúttal ők rohanták meg a francia vérteseket, megfutamították őket és rendezetlen soraikat a gyalogságukkal űzték vissza, s ezzel teljessé tették a zűrzavart. Közvetlenül e visszacsapás után Hohenzollern hat magyar gránátosezreddel a centrum jobboldalán áttörte a francia vonalakat és mindenkit maga előtt kergetett egészen Essling mögé, melyet is végül Aspernnal együtt a császáriak hódítottak meg. Miközben az osztrák centrum immár maga előtt űzött mindent — a francia hadsereg példátlan erőfeszítései ellenére, amely teljes visszavonulásban volt Lobau szigetére —, az osztrák ütegek e falukból gyilkos hatású kereszttűz alá vették a hidakat, minden lövéssel telibe találva az emberek és lovak összezsúfolt tömegeit. — Hogy a franciákat még nagyobb veszélybe sodorják, az osztrák gyújtóhajók és tutajok időközben lerombolták a szigetet a déli parttal összekötő hidat, s pillanatnyilag minden menekülés a szigetről lehetetlenné vált. A francia hátvéd mindazonáltal példátlan kitartással sakkban tartotta az osztrákokat, mígnem éjfélkor az utolsó ellenséges erők is visszavonultak a csatatérről a szigetre; az osztrák ütegek dörgése elcsitult, s a holtfáradt tüzérek, e példátlan és dicsőséges nap fáradalmaitól kimerülten, ágyúik mellett elaludtak. — A győzők 7000 franciát temettek el a csatatéren; 29 793 sebesültet és foglyot Bécsbe szállítottak. Lannes és Saint-Hilaire halálosan megsebesült és néhány nappal később meghalt. A császáriak oldalán 87 magasabb beosztású tiszt és 4200 közkatona esett el, 16 300-an sebesültek meg. De a közvetlenül a főváros falai tövében és csaknem látótávolságában kivívott győzelem teljes volt; az ellenség törten, megverve és csüggedten Lobau szigetének szűk határai közé szorult és ha János főherceg, kapott parancsaihoz híven, az asperni vereség utáni reggelen 60 000 főnyi friss csapattal megjelenik a franciák hátában, nehéz lenne megmondani, mi származhatott volna ebből. — Napóleon órája azonban még nem érkezett el, s a nemzetek még négyévi szenvedésre voltak kárhoztatva, míg azután e katonai kolosszus végső bukása a lipcsei[112] és a waterlooi csatatéren visszaadta elvesztett szabadságukat.

Aspern

A megírás ideje: 1857 július–augusztus

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", II. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Támadás

Támadás — általános stratégiai értelemben a kezdeményezés megragadását jelenti valamely összecsapásban, csatában, tusában vagy szabályos ütközetben; mindezeket az egyik félnek szükségszerűen támadó, a másiknak védekező műveletekkel kell kezdenie. Általában a támadást tekintik sikeresebbnek, s következésképpen védekezésben levő, azaz szigorúan védelmi jellegű háborút vívó hadseregek is gyakran kezdeményeznek támadó hadjáratokat és még védekező hadjáratokban is végeznek támadó akciókat. Ilyen esetben az elérendő cél az, hogy a védekező hadsereg a hadművelet helyének és színterének megváltoztatásával megzavarja az ellenség számításait, eltávolítsa őt hadműveleti bázisától és más időben és helyen kényszerítse küzdelemre, mint amit várt és amire felkészült, és ami esetleg éppenséggel előnytelen is számára. — A szigorúan védekező hadjáratban alkalmazott támadó hadműveletek és egyenes támadások két legnevezetesebb példája Napóleon két nagyszerű hadjáratában fordult elő: az 1814-esben, amely elbai száműzetésével ért véget, és az 1815-ösben, amely a waterlooi vereséggel[111] és Párizs feladásával fejeződött be. Mindkét rendkívüli hadjáratban a vezér, aki szigorúan egy megtámadott ország védelmében cselekedett, minden oldalról és minduntalan támadta ellenségeit; és noha egészében mindig jóval gyengébb volt náluk, mindig módot talált arra, hogy a támadási ponton erősebb és rendszerint győztes legyen. A két hadjárat szerencsétlen kimenetele mit sem von le elgondolásuk vagy részleteik érvényéből. Mindkettő olyan okokból szenvedett vereséget, amelyek teljesen függetlenek e hadjáratok tervétől vagy végrehajtásától, politikai és stratégiai okokból, amelyek közül a legfőbb a szövetségesek óriási anyagi fölénye volt és annak lehetetlensége, hogy egy negyed évszázados háborúkban kimerült nemzet ellenállhasson egy egész világnak, mely fegyvert ragadott ellene. Azt szokták mondani, hogy amikor két hadsereg szemtől szemben áll egymással a csatatéren, a határozott fölény azé a hadseregé, amely megragadja a kezdeményezést, vagy másszóval: *támad.* Úgy tűnik azonban, hogy azokat, akik e

nézetet magukévá tették, elkápráztatták néhány hadvezér és egy-két nagy katonanemzet ragyogó tettei, akik sikereiket egészen nagyszabású támadásoknak köszönhetik, ám az említett vélemény sokban módosításra szorul. Epameinóndasz, Alexandrosz, Hannibal, Caesar és végül, de nem utolsó sorban, I. Napóleon kifejezetten támadó hadvezérek voltak, és valamennyi nagy győzelmük, és nagyjában-egészében valamennyi nagy vereségük is olyan akciókból származott, amelyekben övék volt a kezdeményezés. A franciák mindent csaknem ellenállhatatlan rohamuk hevességének köszönhetnek, valamint gyors intelligenciájuknak, amellyel sikereiket kihasználják és az ellenség kudarcait végső romlására fordítják. A védekezésben azonban korántsem állnak ilyen jól. A világ legnagyobb csatáinak története nyilván azt mutatja, hogy ahol a megtámadott hadsereg állóképessége eléggé szilárd és szívós ahhoz, hogy töretlenül ellenálljon mindaddig, amíg a támadók tüze gyengülni nem kezd s be nem következik náluk a kimerülés és a csüggedés, s aztán magához tudja ragadni az offenzívát és maga támad, ott a védekező akció a legbiztosabb. De csak kevés hadsereg, sőt emberfaj van, amelyet bízvást fel lehet használni ilyen ütközetek megvívására. Még a rómaiak is, bár a fallal körülvett városok védelmében nagyszerűek, a harctéri támadó műveletekben pedig bámulatraméltók voltak, a védekezésben sohasem szereztek hírnevet; történelmükben egyetlen olyan ütközet sincs, amelyben egész napi veszteséges, védekező harc után a végén ők támadtak és győztek volna. Ugyanez általában jellemző a francia hadseregekre és vezérekre is. Ezzel szemben a görögök legjobb csatáik közül többet, mint például a marathónit[29], a thermopülai-it[32], a plataiai-it[30] és sok más csatát, de különösen az utóbbit azon terv alapján vívták, hogy mindaddig felfogják a rohamot, amíg nem lanyhul, s akkor megtámadják a kimerülőben levő és meglepett támadókat. Ugyanez volt évszázadokig az angol és nagymértékben a svájci meg a német rendszer, s általában sikeresnek bizonyult ezeknél a csapatoknál, mint később az amerikaiaknál is. A crécyi, poitiers-i, azincourt-i,[62] waterlooi, asperni és esslingi és még sok más csatát, amelyeket itt nagy számuk miatt fel sem sorolhatunk, pontosan e szerint az elv szerint vívták; s hozzátehetnők, hogy az 1812–1814-es háborúban[113] az amerikaiak sikeresen vágtak vissza az angoloknak, akik szinte állandóan támadták őket, mégpedig — szokásuk ellenére — oszlopban, ama terv alapján, amely oly hasznosnak bizonyult a franciák ellen, s amely még legújabban is bevált az oroszok ellen. — Ha két hadsereg harci szándékkal áll szemtől szemben a csatatéren, a támadás szokásos módjai a következők. Először is — és ez a legegyszerűbb — a közvetlen párhuzamos támadás, amikor a támadó erő az arcvonal egész hosszában, az egyik szárnytól a másikig egyszerre bocsát-

kozik harcba és teljes erejével vívja ki a győzelmet. Másodszor a szárnytámadás, vagy mindkét szárnyon egyidejűleg, vagy először az egyiken, majd a másikon, egymás után, a centrumot visszatartva. Ez volt Napóleon kedvenc csataviselése, amellyel — miután az ellenséget arra kényszerítette, hogy centrumát szárnyainak erősítése végett meggyengítse, miközben ő a saját centrumát visszatartotta és óriási lovassági tartalékokkal megerősítette — végül berontott a középen keletkezett résbe és megsemmisítő csapással fejezte be az akciót. Harmadszor a centrumban történő támadás, amikor a szárnyakat tartják vissza tartaléknak. Ez a támadás valamennyi fajtája közül a leghibásabb, ritkán alkalmazták és, mint vélik, sohasem sikeres. Ha egy hadsereg ebbe a pozícióba kényszerül, rendszerint bekerítik és megsemmisítik, mint a támadó római hadsereget Cannaenál. Ezzel szemben védelmi pozícióban ez remek felállás. Negyedszer a rézsútos támadás, amelyet Epameinóndasz talált fel és fényes sikerrel alkalmazott Leuktránál[42] és Mantineiánál[43]. Ez abból áll, hogy az ellenség egyik szárnyát támadjuk meg egyik — titokban és folyamatosan erősített — szárnyunkkal, középhadunkat és másik szárnyunkat pedig visszatartjuk, de úgy manőverezünk, hogy állandóan támadással fenyegetjük a védekező felet, s mindaddig megakadályozzuk abban, hogy saját gyönge pontját megerősítse, mígcsak nem késő már. Ez volt a kedvenc módszere az osztrák Clerfayt-nek, amellyel állandóan megverte a törököket, és Nagy Frigyesnek, aki azt szokta mondani, hogy legragyogóbb győzelmeinél „csupán újra megharcolta Epameinóndasz csatáit". Érdemes megemlíteni, hogy a görögök és a franciák is általában, akárcsak az oroszok és az osztrákok, legjobb csatáikat oszloptámadással nyerték meg; ez, ha nem tudják hathatósan feltartóztatni és megállítani, áttöri a centrumot és mindent elsöpör maga előtt. A rómaiak, az angolok és az amerikaiak, támadáskor és védekezéskor egyaránt, majdnem mindig vonalban harcoltak és harcolnak ma is; ebben az alakzatban centrumukkal mindig ellen tudtak állni a támadó oszlopnak és sakkban tudták tartani, míg szárnyaik előnyomulásával át nem karolták az ellenség oldalait és szét nem zúzták az ellenfelet. Említésreméltó, hogy valahányszor az angolok eltértek attól, amit nemzeti támadó harcrendjüknek nevezhetünk, a két sor mélységű vonaltól és oszlopban támadtak, mint Fontenoynál[114] és Chippewánál[115], teljes vereséget szenvedtek. Majdnem elvitathatatlan az a következtetés, hogy az oszlopban történő centrális támadás szilárd és állhatatos csapatok ellen gyökeresen hibás, ámbár biztos sikerrel jár egy fizikailag és fegyelmileg gyengébb ellenség ellen, különösen akkor, ha szellemében demoralizált. — Egy kiserőd vagy tábori erődítmény megtámadásakor, ha azt csak gyalogság védi, a támadók mindjárt rohamra indulhatnak; ha ágyú is védi,

először ágyúval el kell hallgattatni a védelem ágyúját. A tüzet úgy kell irányítani, hogy lerombolja a sánckerítést, használhatatlanná tegye a lövegeket, átszakítsa a mellvédet és ezáltal arra kényszerítse a védőket, hogy az ágyút visszavonják az erődítmény belsejébe. Miután a támadó tüzérség ilymódon megtette a magáét, a könnyűgyalogság, főleg lövészek, körülveszik az erődítmény egy részét, tüzüket a mellvéd tarajára irányítják, s ezzel arra kényszerítik a védőket, hogy vagy egyáltalában ne mutatkozzanak, vagy legalábbis kapkodva lőjenek. A lövészek fokozatosan közelednek, céljuk felé tömörülnek és támadó oszlopokat alakítanak, élükön fejszével felszerelt és létrákat vivő katonákkal. Az első sor katonáit esetleg ellátják ágnyalábokkal is, amelyek pajzsul is, meg az árok feltöltésére is szolgálnak. Az erődítmény ágyúit most visszahúzzák és a rohamozó oszlopok ellen irányítják, a támadó lövészek pedig megkettőzik a tüzelést és különösen a védelem tüzéreire céloznak, akik megkísérlik újratölteni lövegeiket. Ha a támadóknak sikerül elérniök az árkot, lényeges, hogy együttműködve rohamozzanak és minden oldalról egyszerre rontsanak az erődítménybe. Ezért az árok peremén egy kis ideig várnak a megbeszélt jelre; a mellvédre kapaszkodtukban tarackgránátok, kőgörgetegek és farönkök zúdulnak rájuk, a mellvéd tetején pedig a védők szuronnyal vagy puskatussal fogadják őket. A helyzeti előny még mindig a védőké, de a támadó szellem nagy erkölcsi fölényt ad az ostromlóknak; s ha az erődítményt oldalról nem védik más erődítmények, ezen a ponton már nehéz, bár nem példa nélkül álló dolog visszaverni egy bátor rohamot. Ideiglenes erődítmények rajtaütéssel vagy nyílt erővel is megtámadhatók, s mindkét esetben a parancsnok első kötelessége az, hogy kémek vagy felderítés révén a lehető legpontosabban tájékozódjék az erődítmény jellegéről, a helyőrségéről, védelmi eszközeiről és segélyforrásairól. Támadáskor a gyalogság gyakran saját erőforrásaira van utalva, s akkor a saját termékeny leleményességére kell építenie: fatorlaszokat kell felgyújtania égő rőzsekötegekkel, kis árkokat feltöltenie szénanyalábokkal, sánckerítéseket megmásznia létrákon egy lövészosztag védelme alatt eltorlaszolt ajtókat vagy ablakokat szétrobbantani egy zacskó lőporral; ha határozottan és merészen alkalmazzák az ilyesfajta eljárásokat, általában le tudnak küzdeni mindenféle szokásos akadályt.

Attack

A megírás ideje: 1857 július 14 és augusztus 10 között

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", II. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Karl Marx és Friedrich Engels]

Ayacucho[116]

Ayacucho — megye Peru Köztársaságban; lakosainak száma 131 921. Ugyancsak Ayacucho nevű székhelye közelében vívták azt az ütközetet, amely végleg biztosította spanyol Dél-Amerika függetlenségét. A juníni csata[117] (1824 augusztus 6) után a spanyol alkirály, la Serna tábornok megkísérelte manőverezéssel elvágni a Sucre tábornok parancsnoksága alatt álló felkelő sereg összeköttetéseit. Amikor ez nem sikerült, végül is az Ayacucho síkságára csalta ellenfelét, ahol a spanyolok egy magaslaton védelmi állást foglaltak el. Állományuk 13 gyalogzászlóalj, továbbá tüzérség és lovasság, összesen 9310 fő volt. 1824 december 8-án a két sereg előőrsei megütköztek, és másnap Sucre 5780 emberrel támadást indított. A második kolumbiai hadosztály Córdoba tábornok vezényletével megtámadta a spanyol balszárnyat és azonnal megbontotta rendjét. A La Mar tábornok parancsnoksága alatt a balszárnyon álló perui hadosztály makacsabb ellenállásra talált és nem tudott előrenyomulni, amíg a Lara tábornok vezényelte tartalék meg nem érkezett. Az ellenség most már mindenütt visszavonult, üldözésére bevetették a lovasságot, az szétszórta a spanyol lovasokat és teljessé tette a gyalogság vereségét. A spanyolok 6 tábornokát megölték, 2600 katonájuk elesett, megsebesült vagy fogságba esett, az utóbbiak közt volt az alkirály. A dél-amerikaiak vesztesége: 1 tábornok és 308 tiszt és közkatona elesett, 520-an megsebesültek, köztük 6 tábornok. Másnap Canterac tábornok, aki most átvette a spanyol hadsereg parancsnokságát, aláírt egy kapitulációt, amelynek értelmében nemcsak hogy őt és valamennyi katonáját hadifogollyá nyilvánították, de át kellett adni a felkelőknek minden Peruban tartózkodó spanyol csapatot, minden katonai berendezést, tüzérséget és raktárakat, s egész Perut is, ami belőle még a spanyolok kezén volt (Cuzco, Arequipa, Puno, Quilca stb.). A fogolyként kiszolgáltatott katonák száma összesen közel 12 000-re rúgott. Ezzel véglegesen szét volt verve a spanyol uralom, és 1825 augusztus 6-án* a chuquisacai kongresszus ki-

* *A „New American Cyclopaedia"-ben*: 25-én — *Szerk.*

kiáltotta a Bolíviai Köztársaság függetlenségét. — Spanyolországban ayacuchóknak nevezték Esparterót és katonai küzdőtársait. A köréje csoportosult katonai kamarilla egy része vele együtt szolgált a dél-amerikai felkelés elleni háborúban, s ott a katonai bajtársiasságon kívül összefűzte őket megrögzött szokásuk, a szerencsejáték is; megfogadták, hogy ha visszatértek Spanyolországba, politikailag támogatják egymást. Ezt az ígéretet becsületesen megtartották, jól felfogott közös érdekükben. Az ayacuchók gúnynévvel azért illették őket, mert célzás rejlett benne arra, hogy Espartero és társai számottevően hozzájárultak e csata szerencsétlen kimeneteléhez. Ez ugyan nem helytálló, de olyan állhatatosan terjesztették ezt a beállítást, hogy Spanyolországban még ma is általánosan hitelt adnak neki. Espartero nemcsak hogy nem volt ott az ayacuchoi csatában, hanem nem is tartózkodott Amerikában, amikor lezajlott; éppen útban volt Spanyolország felé, ahová la Serna alkirály küldte VII. Ferdinándnak szóló táviratokkal. 1824 június 5-én Quilcában felszállt a „Tiber" nevű brit briggre, szeptember 28-án érkezett Cádizba, október 12-én Madridba és azon a napon, 1824 december 9-én indult vissza hajóval Bordeaux-ból Amerikába, amelyen az ayacuchoi csatát megvívták. (Lásd Don José* Segundo Flórez: „Espartero", Madrid 1844, 4 kötet, és Principe: „Espartero", Madrid 1848.)

Ayacucho

A megírás ideje: 1857 szeptember 21 és október 23 között

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", II. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

* *A „New American Cyclopaedia"-ben*: Juan – *Szerk.*

[Friedrich Engels]

Lövegpad

Lövegpad. — Egy üteg ágyúinak elhelyezését lövegpados [en barbette] felállításnak nevezik, ha elég magasan állnak ahhoz, hogy a mellvéd pereme felett, nem pedig, mint szokásos, lőréseken át tüzeljenek. Az ágyúk ilyetén megemelésére különféle eszközök szolgálnak. Tábori erődítéseknél egy a mellvéd mögött épített földemelvény alkotja az ágyúállást. Állandó erődítésben a szokásos magas csúsztatható ágyútalp vagy a forgatható emelvény emeli az ágyút a szükséges magasságba. Az en barbette felállított ágyúk nem annyira védettek az ellenséges tűz ellen, mint azok, amelyek lőréseken át tüzelnek; ezért így csak akkor állítják fel őket, ha a mellvéd nem bírná el, hogy lőrések nyitásával gyengítsék, vagy ha kívánatos, hogy az ágyúk kilövését jobb- és balfelé jobban kiterjesszék, mint az lőrések esetén lehetséges. Ennélfogva az ágyúkat en barbette állítják fel tábori erődítéseknél, védőművek kiszögellésein, valamint olyan parti ütegeknél, amelyeknek hajókra kell tüzelniök, különösen ha a mellvéd falazat. Hogy a pásztázó tűz ellen megvédjék őket, szükség esetén harántvédeket és páncélos fedeleket építenek.

Barbette

Eredeti nyelve: angol

A megírás ideje: 1857 szeptember 14 körül

Aláírás nélkül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", II. köt., 1858

[Karl Marx és Friedrich Engels]

Barclay de Tolly[118]

Barclay de Tolly, *Mihail* — orosz herceg és tábornagy, született Livóniában 1761-ben*, meghalt a kelet-poroszországi Insterburgban 1818 május 25-én. 1769-ben, mikor még tizenegy éves sem volt, belépett az orosz hadseregbe és huszonkilenc éven át végigszolgálta annak a törökök, svédek és lengyelek ellen vívott különböző hadjáratait, de egészen 1798-ig alacsony rendfokozata volt. Az 1806-os hadjáratban kitüntette magát. Katonai hírneve 1807-től kelteződik, mikor egy orosz előőrs parancsnokaként igen hősiesen védelmezte Porosz-Eylaut;[119] a város utcáin, templomában és temetőjében hosszas ellenállást fejtett ki. 1808-ban visszaűzte a svédeket Karéliába, 1809-ben pedig gyalogsági tábornokként sokkal nagyobb arányban megismételte [X.] Károly Gusztáv híres menetelését a Kis-Belt befagyott vizén; 12 000 orosszal, tüzérséggel, lőszerrel, élelemmel és málhákkal vonult át a Botteni-öblöt borító jégen. Bevette Umeåt, megjelenésével siettette a IV. Gusztáv ellen készülő forradalom kitörését és rákényszerítette a svédeket, hogy békéért folyamodjanak.[120] 1810 után megbízták az orosz hadügyminisztérium vezetésével. 1812-ben átvette az 1. nyugati hadsereg parancsnokságát. Ennek fő hadtestéről, melynek élére állt, és amelynek létszámát a hivatalos jelentések 550 000 főre duzzasztották, bebizonyosodott, hogy a valóságban csupán 104 000 katonából áll, míg a Baltitengertől a Prut partjáig állomásozó csapatok összesen nem számláltak többet 200 000 főnél. Így az orosz hadsereg visszavonulása — amelynek eredeti tervét Napóleon Szent Ilona szigetén írt emlékirataiban[121] tévesen Barclay de Tollynak tulajdonította, holott azt már jóval az Oroszország és Franciaország közti szakítás előtt Phull porosz tábornok kidolgozta,[122] és végrehajtását a hadüzenet után Bernadotte ismét sürgette Sándornál — most már nem szabad választás kérdése, hanem kegyetlen szükségszerűség lett. Barclay de Tolly nagy érdeme, hogy ellenszegült az orosz közkatonák és a

* *A „New American Cyclopaedia"-ben*: 1759-ben – *Szerk.*

főhadiszállás köreiben felhangzó értelmetlen csatakövetelésnek, ugyanakkor figyelemreméltó tehetséggel hajtotta végre a visszavonulást; csapatai egy részét folytonosan bevetette, hogy Bagration hercegnek módot adjon a vele való egyesülésre és Csicsagov tengernagynak megkönnyítse az ellenség hátbatámadását. Ha csatára kényszerült, mint Szmolenszknál[123], olyan hadállást foglalt el, melyben a csata nem válhatott döntő jellegűvé. Mikor Moszkva közelében többé nem kerülhette el a döntő csatát, a megerősített gzsatszki állást[124] választotta, amelyet frontálisan megtámadni nemigen, megkerülni pedig csak nagyon hosszú, körülményes utakon lehetett. Már fel is állította hadseregét, mikor megérkezett Kutuzov, akinek az orosz tábornokok intrikái és a moszkovita hadseregnek a szent háború idegen vezére elleni zúgolódása adták kezébe a főparancsnokságot. Kutuzov Barclay de Tolly iránti rosszindulatból feladta a gzsatszki vonalakat, minek következtében az orosz hadseregnek a kedvezőtlen borogyinoi állásban kellett csatába szállnia. E csatában augusztus 26-án* a jobbszárnyat vezénylő Barclay volt az egyetlen tábornok, aki tartotta állását, 27-éig nem vonult vissza, s ilymódon fedezte az orosz hadsereg visszavonulását, amelyet nélküle teljesen szétzúztak volna. A Borogyinótól Moszkván túlig tartó visszavonuláskor megint csak Barclay de Tolly akadályozott meg minden hasztalan kísérletet a szent város védelmére. Az 1813-as hadjáratban Barclay 1813 április 4-én bevette a thorni erődöt, Königswarthánál legyőzte Lauristont, a május 8-i bautzeni vereség után fedezte a szövetséges hadsereg visszavonulását, megnyerte a görlitzi csatát, része volt Vandamme kapitulációjában és kitűnt a lipcsei csatában[112]. Az 1814-es hadjáratban nem vezényelt önálló hadtestet, inkább adminisztratív és diplomáciai, mintsem katonai jellegű tevékenységet folytatott. A közvetlen ellenőrzése alá tartozó csapatokra kényszerített szigorú fegyelemnek köszönhette, hogy a francia nép jó véleménnyel volt róla. Napóleon Elbáról való visszatértekor Barclay túl későn érkezett Lengyelországból, semhogy közreműködhetett volna a waterlooi csatában[111], de részt vett Franciaország második elözönlésében. A karlsbadi fürdőhelyre utaztában érte utol a halál. Élete utolsó éveit rágalom árnyékolta be. Kétségtelenül ő volt Sándor legjobb tábornoka: szerény, kitartó, határozott és telve józan ésszel.

Barclay de Tolly

A megírás ideje: 1857 szeptember 10 és 15 között

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", II. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

* – szeptember 7-én – *Szerk.*

[Friedrich Engels]

Bástya

Bástya. — A régi erődítésben a város falait kerek vagy négyszögletes tornyok szegélyezték, s az íjászok és a hadigépek innen irányíthatták lövedékeiket a rohamozó ellenségre, miközben azt az árok feltartóztatta. Mikor Európában bevezették a tüzérséget, e tornyokat jelentősen megnagyobbították, majd végül a XVI. század elején az itáliai mérnökök kerek vagy négyszögletes helyett sokszögűvé alakították át őket, s így alakult ki a bástya. A bástya szabálytalan ötszög, melynek egyik oldala befelé, az erődítmény felé fordul, úgyhogy a szemben levő kiugró szög a nyílt mező felé néz. A kiugró szöget alkotó két hosszabb oldalt homlokfalnak nevezik, a két rövidebbet, amely ezeket a város- vagy erődfallal összeköti, oldalfalnak hívják. A homlokfalak arra valók, hogy viszonozzák az ellenség távoli tüzét, az oldalfalak pedig arra, hogy tüzük védje az árkot. Az első itáliai bástyákon még meglátszott, hogy a régi tornyok leszármazottai. A főfalakhoz simultak, a kiugró szöglet erősen tompaszögű volt, a homlokfalak rövidek és a mellvédet egészen a tetejéig falazat borította. Az ilyen kis bástyáknál az oldalfal fő feladata a két bástyát összekapcsoló kötőfal előtt húzódó árok védelme volt, következésképpen az oldalfalakat a kötőfalra merőlegesen építették. E bástyákat vagy az erőd egész térségét alkotó sokszög csúcsain emelték, vagy ahol a sokszög egyik oldala olyan hosszú volt, hogy egy része kívül esett a két kiugró oldalfalról tüzelő puskák lőtávolságán, egy piatta formának nevezett közbülső bástyát építettek a közepére. A XVII. században az ostromtüzérség tökéletesedésével nagyobb bástyákra volt szükség és a kötőfal hamarosan elvesztette jelentőségét, mert most már a bástyák lettek a támadás fő célpontjaivá. Az oldalfalak feladata is megváltozott: főként a szemben levő bástya homlokfala előtti árkot kellett pásztázniok, és nem a kötőfalra, hanem e homlokfal védelmi vonalnak nevezett meghosszabbítására merőlegesen emelték őket. A falburkolat magasságát csökkentették, úgyhogy a vártér vagy az alacsonyabb külső védőművek mellvédje megvédje a közvetlen tüzeléstől. Így tehát a régi francia és német iskola, majd később

Vaubané és Coehorné sok tekintetben megváltoztatta a bástyák alakját és méreteit, míg azután 1740 körül Cormontaigne ismertetést közölt[125] egy olyan bástyaerődítési rendszerről, amelyet a maga nemében általában a legtökéletesebbnek tartanak. Bástyái olyan nagyra épülnek, amekkorára csak lehet, oldalfalai majdnem — jóllehet nem teljesen — merőlegesek a védelmi vonalakra; a külső védőműveket is lényegesen megjavította. A bástyák vagy feltöltöttek vagy üregesek. Az előbbi esetben a bástya egész belsejét a bástyafal pereméig magasítják; az utóbbiban a bástyafal körülveszi a bástya belsejét és elég széles az ágyúk részére, a védőmű közepe pedig üresen marad. Feltöltött bástyákon néha erődfokokat helyeznek el; olyan védőművek ezek, amelyeknek oldala párhuzamos a bástya oldalfalaival, magasságuk pedig elegendő ahhoz, hogy az ágyúk a mellvéd felett tüzeljenek. Az ilyen erődfokok uralkodó magaslatára általában legnagyobb hatótávolságú ágyúkat helyeznek el, hogy távolról zaklathassák az ellenséget. Csakis a bástyákra alapozott erődítési rendszert ismerték a XVI. századtól egészen a XVIII. század végéig, amikor is Montalembert több új, bástya nélküli rendszert indítványozott, amelyek közül a belterületi erődítménynél alkalmazott sokszögű vagy futóárok-rendszer, valamint a több ágyúsoros kazamatás erődrendszer a legkedveltebb.

Bastion

A megírás ideje: 1857 szeptember 14 körül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", II. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Üteg

Üteg. — A tábori tüzérségnél ez a kifejezés bizonyos számú, 4—12 ágyút jelent, a szükséges lovakkal, tüzérekkel és felszereléssel együtt, amelyeknek csatában általában együttesen kell tevékenykedniök. A briteknél és franciáknál 6, a poroszoknál és osztrákoknál 8, az oroszoknál 8 vagy 12 ágyú tartozik egy üteghez. A tábori ütegeket könnyű-, nehéz- és tarackütegekre osztják; néhány országban emellett hegyi ütegek is vannak. Egy harci állás leírásában az üteg szót mindenfajta olyan pont megjelölésére is használják, ahol ágyúkat állítottak fel. Az ostromtüzérségnél az üteg vagy az erődnek valamely ágyúkkal felszerelt vonalát jelenti, vagy pedig, és sajátképpen, bizonyos számú ágyút, melyeket az erőd megtámadása végett vonalba állítanak és mellvéddel fedeznek. Az üteg felállításán a mellvéd megszerkesztését és az ágyúállások elkészítését értjük. Profiljukat tekintve az ütegek lehetnek emeltek, félig süllyesztettek vagy süllyesztettek; fegyverzetüket tekintve ágyúk, tarackok és mozsarak; védettségüket tekintve lőréses ütegek, lövegpados ütegek (lőrések nélkül) és kazamatás ütegek (bombabiztos fedezékkel). Céljukat tekintve vannak leszerelő ütegek, amelyek egy erődvonallal párhuzamosan felállítva, harcképtelenné teszik e vonal ágyúit; visszapattantó ütegek, amelyeket egy vonal meghosszabbításában állítanak fel, s az a feladatuk, hogy e vonalat pásztázzák, a golyókat és gránátokat épphogy átjuttatva a mellvéd felett és ezek alacsonyan visszavisszapattanva végigvágjanak a vonal mentén; mozsárütegek, a bástyák belsejének és az erődben levő épületek bombázására; réstörő ütegek, a sánclejtő falának lerombolására; ellenütegek, amelyeket a vártér peremén állítanak fel a szárnyakkal szemben, hogy elnémítsák a réssel szemben levő árkot védelmező szárny tüzét. A parti ütegek a tengerpart bizonyos pontjain felállított erődítések, melyek feladata az ellenséges hadihajók elleni küzdelem; vagy állandó jellegűek, mely esetben általában falazottak és gyakran kazamatás kiképzésűek, több sor ágyúval, vagy pedig ideiglenes földerődítmények, többnyire lövegpados ütegekkel a szélesebb kilövés biztosítására; mindkét esetben rendszerint hátulról zártak, nehogy a partra szálló gyalog-

ság hirtelen megrohanhassa őket. Egy földerőd-üteg felállításához fel kell vázolni a fő méreteket és biztosítani kell hozzá a földet egy tervezett mellvéd előtt vagy mögött ásott árokból. A mellvéd külső lejtője falazat nélkül marad, de a belső lejtőt és a lőrések peremét vagy belső részét rőzsével, sánckasokkal, gyékényfonattal, földdel töltött hordókkal, homokzsákokkal vagy gyeptéglákkal burkolják, hogy még meredek lejtőn is megtartsák helyén a földet. A mellvéd külső lejtője és a szemben levő árok közt általában földpadkát vagy sík területet hagynak, hogy ezzel is erősítsék a mellvédet. Az ütegen belül, a lőrések közt lőállást építenek, amely elég magas ahhoz, hogy ha egy ember rááll, kiláthasson a mellvéd felett. Gyakran az egyik vagy mindkét szárnyon az üteg mellvédjével tompa szöget alkotó mellvédet vagy oldalvédet emelnek, hogy védje az üteget az oldaltűz ellen. Ha az üteg pásztázható, az ágyúk közt oldalsáncokra vagy mellvédekre lesz szükség. Lövegpados ütegeknél ezt a védelmet az oldalsáncok további, a mellvéd magasságát néhány lábbal meghaladó emelésével fokozzák, s ez a magasítás a mellvéden át is folytatódik, egészen a külső élvonalig, és mellvédsüvegnek nevezik. Az ágyúkat palánkból és ászokfából vagy egyéb faanyagból ácsolt padozaton állítják fel, elhelyezésük állandóságának biztosítására. A lőszert részben a mellvéd alatti fülkékben, részben beásott, épületfából ácsolt és földdel bombabiztosan borított építményben tárolják. Hogy a tüzéreket megóvják a puskatűztől, a lőréseket gyakran erős deszka védőfallal zárják, melyet az ágyú elsütésekor két szárnyra nyitnak, vagy nyílást vágnak rajtuk a csőtorkolat számára. Az ellenség tüzét épületfából készült védőfallal teszik ártalmatlanná, amely egyik végével a mellvéd belső peremére támaszkodik és lejtősen a mögötte levő talajra ereszkedik. Olyan ütegeknél, ahol tarackokat használnak, a lőrések alapzata nem lefelé, hanem felfelé lejt; mozsárütegeknél egyáltalán nincsenek lőrések, mert a nagy emelkedési szög biztosítja, hogy a lövedék átjut a mellvéd peremén. Hogy a mellvéd hatékony védelmet nyújtson a nehézágyúk tüze ellen, legalább 17—18 láb vastagnak kell lennie; de ha az ellenséges ágyúk kalibere nagyon nagy és a terep rossz, esetleg 24 lábnyi vastagság szükséges. 7—8 lábnyi magasság elegendő védelmet nyújt. Az ágyúk közt 10—14 lábnyi szabad távolságnak kell lennie; ha oldalvédekre van szükség, a mellvédet megfelelően meg kell hosszabbítani.[126]

Battery

Eredeti nyelve: angol

A megírás ideje: 1857 szeptember 28 körül

Aláírás nélkül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", II. köt., 1858

[Friedrich Engels]

Ütközet

Ütközet. — Két ellenséges csapattest összecsapását ütközetnek nevezzük, ha ezek a csapattestek a két fél fő hadseregei vagy legalábbis önállóan működnek a maguk külön hadszínterén. A lőpor bevezetése előtt tényleges kézitusa döntött el minden ütközetet. A görögöknél és a makedónoknál a zárt-phalanx előreszegezett lándzsákkal indított rohama és az ezt követő rövid kardviadal hozta meg a döntést. A rómaiaknál a három vonalban elrendezett legio támadása lehetővé tette a roham megismétlését a második vonallal és a döntő manőverezést a harmadikkal. A római vonal 10—15 yardra megközelítette az ellenséget, ráhajította pilumait, ezeket az igen súlyos dárdákat, és utána karddal támadott. Ha az első vonalat megállították, a második az első térközein át előrenyomult, s ha az ellenállást még ez sem törte meg, a harmadik vonal, vagyis a tartalék rohanta meg az ellenség centrumát vagy tört rá egyik szárnyára. A középkorban a páncélöltözékes lovagok lovassági rohamainak kellett eldönteniök az általános akciókat, amíg a tüzérség és a kézi tűzfegyverek bevezetése vissza nem állította a gyalogság túlsúlyát. Ettől kezdve a fő tényező az ütközetben az volt, hogy melyik hadseregnek van több és jobb szerkezetű tűzfegyvere, amíg azután a XVIII. században valamennyi európai hadsereg muskétákkal látta el gyalogságát, és tűzfegyvereik minősége tekintetében körülbelül egy szintre kerültek. Ekkor az adott idő alatt átlagos pontossággal leadott lövések száma lett a döntő tényező. A gyalogságot hosszú vonalakban, három sor mélységben állították fel; a legaprólékosabb gonddal képezték ki, hogy biztosítsák állhatatosságát és a gyors tüzelést, egészen a percenkénti öt lövésig; a hosszú vonalak lassan, állandó tüzelés közepette közeledtek egymáshoz, a tüzérség pedig kartáccsal támogatta őket; végül az egyik fél csapatai az elszenvedett veszteségek következtében meginogtak, s ezt a pillanatot a másik fél szuronyrohamra használta fel, amely általában döntőnek bizonyult. Ha a két hadsereg közül az egyik már az ütközet előtt elfoglalta állását, a másik rendszerint hegyes szögben próbálta megtámadni, hogy egyik szárnyát átkarol-

ja, majd bekerítse; ennek a szárnynak és a centrum legközelebbi részének rendjét így a túlerő megbontotta és mély tömegekbe zsúfolta, ezekre pedig rázúdította nehéztüzérségének tüzét. Nagy Frigyesnek ez volt a kedvenc manővere, különösen jól bevált Leuthennél[101]. Néha a lovasságot is bevetették a megingott ellenséges gyalogság ellen, s nemegyszer jelentős sikerrel; de egészében a gyalogsági vonalak gyors tüzelése döntötte el az ütközetet — s ez a tüzelés olyan hatékony volt, hogy ez időszak csatái a modern kor legvéresebb ütközetei lettek. Nagy Frigyes Kolinnál[127] 18 000 katonájából 12 000-et, Kunersdorfnál[102] 30 000-ből 17 000-et veszített, ezzel szemben a napóleoni hadjáratok legvéresebb ütközetében, Borogyinónál* az oroszok vesztesége halottakban és sebesültekben csapataik létszámának felét sem érte el. A francia forradalom és Napóleon teljesen megváltoztatta az ütközetek arculatát. A hadsereget körülbelül 10 000 főnyi hadosztályokban szervezték meg, gyalogságból, lovasságból és tüzérségből vegyesen; s már nem kizárólag vonalban harcoltak, hanem oszlopban és csatárláncban is. Ebben az alakzatban már nem volt szükség arra, hogy csak nyílt síkságot válasszanak csatatérül; erdő, falu, tanya és bármely átszegdelt terep most előnyösebbnek bizonyult. Amióta ezt az új alakzatot valamennyi hadsereg átvette, az ütközet egészen más jelleget öltött, mint a XVIII. században. Akkoriban — jóllehet a hadsereg általában három vonalba rendeződött — egy támadás vagy legfeljebb egymást gyorsan követő két-három támadás döntötte el a csata sorsát; most az ütközet egy teljes napon át tarthat, sőt két-három napig is, s ez idő alatt változó sikerrel egymást követhetik a támadások, ellentámadások és csapatmozdulatok. Az ütközetet manapság rendszerint a támadó fél előőrse kezdi meg, támogatott portyázók kiküldésével. Mihelyt ezek komoly ellenállásba ütköznek, ami általában a védelem számára kedvező terepen történik meg, a könnyűtüzérség, amelyet a portyázók és kis lovassági egységek fedeznek, előretör, az előhad zöme pedig állást foglal. Ezt rendszerint ágyúzás követi, tetemes mennyiségű lőszert használnak el avégett, hogy megkönnyítsék a felderítést és az ellenséget ereje felfedésére késztessék. Időközben egymás után megérkeznek a hadosztályok, s harci állásaikat az ellenség lépéseiről addig befutott értesülések alapján jelölik ki. A támadásra alkalmas pontokon portyázókat küldenek előre, s ahol szükséges, sorgyalogsággal és tüzérséggel támogatják őket; oldaltámadásokat készítenek elő, csapatokat vonnak össze az ellenség fő hadállásának arcvonalában elhelyezkedő fontos posztok megtámadására, miközben az ellenség is megteszi a megfelelő intézkedéseket. Manőverezést folytatnak azzal a céllal,

* *V. ö. 190–194. old. – Szerk.*

hogy a védelmi állásokat fenyegessék vagy egy fenyegető támadást ellenrohammal visszarettentsenek. A hadsereg fokozatosan megközelíti az ellenséget, a támadási pontokat véglegesen rögzítik, s a tömegek előnyomulnak addigi fedezett állásaikból. A sorgyalogság és a tüzérség tüze most teljes erővel zúdul a megtámadandó pontokra; ezután következik a rohamra kijelölt csapatok előnyomulása, alkalmilag kisebb méretű lovasrohamra is sor kerül. Megkezdődik a harc a fontos posztokért; elfoglalják és visszafoglalják őket, mindkét fél váltakozva friss csapatokat küld előre. Az ilyen posztok közötti térközök most a felfejlődött gyalogsági vonalak és alkalmilag szuronyrohamok csataterévé válnak, de ezekből a rohamokból szinte soha nem lesz tényleges kézitusa, míg a falvakban, tanyákon, árkokban stb. elég gyakori a szurony tényleges használata. Továbbá ezen a nyílt terepen a lovasság előrevágtat, valahányszor alkalom kínálkozik rá, a tüzérség pedig folytatja a tüzelést és új állásokba nyomul előre. Miközben a csata így hullámzik, világosabbá válik a két küzdő sereg szándéka, elrendezése és mindenekfelett az ereje; egyre több csapat vesz részt a harcban, és hamarosan megmutatkozik, melyik félnek vannak erősebb sértetlen egységei tartalékban a végső és döntő támadásra. Vagy a támadó fél ért el addig sikereket és most megkockáztathatja, hogy tartalékát bevesse a védekező fél centruma vagy szárnya ellen, vagy pedig a támadást mindaddig visszaverték és már nem lehet friss csapatokkal fenntartani, mely esetben a védekező fél előrehozhatja tartalékait és egy erőteljes rohammal az ellenség visszaveretését vereségre fordíthatja. A döntő támadás legtöbb esetben az ellenség arcvonalának valamelyik szakasza ellen irányul, az ellenség vonalának áttörésére. A kiválasztott pontra a lehető legtöbb tüzérséget összpontosítanak; a gyalogság zárt tömegekben nyomul előre, s mihelyt rohama sikeresnek bizonyult, az így keletkezett résbe betör a lovasság, felfejlődik jobbra és balra, oldalba és hátba támadja az ellenség vonalát és — mint mondani szokták — felgöngyölíti két szárnya felé. Az ilyen támadást azonban, hogy valóban döntő legyen, nagy erőkkel kell megindítani, s csak miután az ellenség már bevetette utolsó tartalékait; máskülönben az elszenvedett veszteségek aránytalanul túlszárnyalnák az igen sovány eredményeket, sőt az ütközet elvesztését is okozhatnák. A parancsnok legtöbb esetben inkább félbeszakítja az ütközetet, ha az határozottan kedvezőtlen fordulatot vesz, semhogy bevesse utolsó tartalékait és bevárja ellenfelének döntő rohamát; a jelenlegi szervezet és taktika mellett ezt a legtöbb esetben viszonylag csekély veszteséggel meg lehet tenni, mivel egy jól vívott ütközet után általában az ellenség is zilált állapotban van. A tartalék és a tüzérség ezután hátrább új állást foglal el, s ezek fedezete alatt a csapatok fokozatosan elszakadnak és vissza-

vonulnak. Az üldözés élénkségétől függ aztán, hogy a visszavonulás rendben mehet-e végbe vagy sem. Az ellenség a lovasságát fogja az elszakadni próbáló csapatok ellen küldeni, ennélfogva lovassággal kell rendelkezni az utóbbiak támogatására. Ha azonban a visszavonuló fél lovasságát megfutamították és gyalogságát utolérték, mielőtt még hatótávolságon kívül kerülhetett volna, a zűrzavar általánossá válik, és a hátvédnek új védelmi állásában kemény küzdelmet kell vívnia, hacsak le nem száll az éjszaka, ami ilyenkorra rendszerint már megtörténik. Ez a modern ütközet átlagos szabványa, feltéve, hogy a két fél ereje és vezetése nagyjából egyenlő; ha az egyik oldalon határozott fölény mutatkozik, a dolog jóval rövidebb lefolyású, s olyan kombinációkra kerül sor, amelyeknek megszámlálhatatlan változata van; de a civilizált hadseregek között vívott modern ütközetek jellege egészében minden körülmények között megegyezik a fenti leírással.

Battle

A megírás ideje: 1857. szeptember 21 körül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", II. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkü

[Friedrich Engels]

Szurony

Szurony. — Erről a fegyverről, amelyet manapság az egész sorgyalogság általánosan használ, rendszerint azt tartják, hogy Franciaországban (nyilván Bayonne-ban, innen a neve: bajonett) találták fel 1640 körül. Más közlések szerint a fegyvert a hollandok vették át a malájoktól — akik krisüket, vagyis tőrüket muskétájukra erősítették —, Franciaországban pedig 1679-ben kezdték használni. Mindaddig a lövészeknek nem volt közelharcban alkalmazható hatásos fegyverük, következésképpen pikásokat kellett beosztani közéjük, hogy védjék őket a közeli ellenség ellen. A szurony lehetővé tette, hogy a lövészek ellenálljanak a lovasságnak és a pikásoknak, s így fokozatosan kiszorította az utóbbi fegyvernemet. Eredetileg botra erősítették, melyet a muskéta csövébe toltak, de mert a feltűzött szuronytól a katona nem tudott tüzelni, később kitalálták a csőre ráhúzható hengert. A pika azonban gyalogsági fegyverként még vagy fél évszázadon át megmaradt. Az osztrákok voltak az elsők, akik egész sorgyalogságukat pika helyett muskétával és szuronnyal szerelték fel; a poroszok 1698-ban követték őket; a franciák egészen 1703-ig, az oroszok pedig 1721-ig nem mustrálták ki teljesen a pikát. Az 1703-as speyeri csatában[128] történt először, hogy a gyalogság feltűzött szuronnyal rohamozott. A könnyűgyalogságnál a szuronyt most általában rövid, egyenes és éles hegyű pengével helyettesítik, amely a fegyver torkolatának egyik oldalán levő csúszófoglalatba illeszthető. Bizonyos, hogy ilymódon kevésbé szilárdan van rögzítve, de mert az ilyen gyalogságnak csak kivételes esetekben kell vonalban rohamoznia, azt tartják, hogy ezért a hátrányért kárpótol az ilyenfajta fegyver sokoldalú felhasználhatósága.

Bayonet

Eredeti nyelve: angol

A megírás ideje: 1857 szeptember 14 körül

Aláírás nélkül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", II. köt., 1858

[Karl Marx és Friedrich Engels]

Bem[129]

Bem, *József* — lengyel tábornok, született 1794-ben* Tarnowban, Galíciában, meghalt 1850 december 10-én. Élete szenvedélye az Oroszország iránti gyűlölet volt. Abban az időben, amikor Napóleon győzelmeivel és kiáltványaival felélesztette a hitet Lengyelország feltámadásában, Bem belépett a varsói kadettestületbe és katonai kiképzést nyert a Pelletier tábornok vezette tüzériskolában. Az iskola elvégzése után kinevezték a lovastüzérség hadnagyává; e minőségben Davout és Macdonald alatt teljesített szolgálatot az 1812-es hadjáratban; Danzig védelmében[130] való részvételéért megkapta a becsületrend[131] keresztjét, majd az erőd megadása után visszatért Lengyelországba. Mikor Sándor cár, aki különösen kedvelte a lengyel nemzetet, újjászervezte a lengyel hadsereget, Bem 1815-ben tüzértisztként belépett a seregbe, de egyik feljebbvalójával vívott párbaja miatt nemsokára elbocsátották. Később azonban kinevezték a varsói tüzériskola katonai szakoktatójává és századossá léptették elő. Meghonosította a Congreve-röppentyűt a lengyel hadseregben; az ezzel kapcsolatos kísérletekről egy eredetileg franciául közzétett, majd németre lefordított kötetben[132] számolt be. Kötekedő és engedetlen volt; az 1820—25-ös években több ízben haditörvényszék elé állították, börtönbüntetést kapott, szabadon bocsátották, megint bezárták, s végül Kockba, egy távoli lengyel faluba küldték, ahol szigorú rendőri felügyelet alatt tengődött. Elbocsátását a lengyel hadseregből csak Sándor halálakor kapta meg, s Konstantin a pétervári felkelés[133] miatt szem elől tévesztette őt. Bem elhagyta Orosz-Lengyelországot és visszavonult Lembergbe, ott felügyelő lett egy nagy szeszfőzdében és könyvet írt a gőznek alkohollepárlásra való alkalmazásáról. Amikor 1830-ban kitört a varsói felkelés[134], Bem csatlakozott hozzá; néhány hónap múlva tüzérőrnagy lett és 1831 májusában** részt vett az osztrolenkai csatában[135], ahol

* *A „New American Cyclopaedia"-ben*: 1795 – *Szerk.*

** *A „New American Cyclopaedia"-ben*: júniusában – *Szerk.*

feltűnt ügyessége és kitartása, amellyel a túlerőben levő orosz ütegek ellen harcolt. Amikor a lengyel hadsereg támadásait a Nareven átkelt oroszok végleg visszaverték, összes ágyúival végrehajtott merész előnyomulással fedezte a visszavonulást. Ekkor ezredessé, röviddel ezután tábornokká nevezték ki és a lengyel tüzérség főparancsnokává tették. Amikor az oroszok Varsót ostromolták, bátran harcolt, de mint parancsnok elkövette azt a hibát, hogy 40 ágyúját nem vetette be, és hagyta, hogy az oroszok elfoglalják Wolát, a védelem legfontosabb pontját. Varsó eleste után a hadsereg maradékával Poroszországba emigrált; felszólította katonáit, hogy ne tegyék le fegyverüket a poroszok előtt, s ezzel véres és szükségtelen harcot provokált, amelyet akkoriban fischaui csatának neveztek. Ezután otthagyta a hadsereget, Németországban lengyel emigránsokat segélyező bizottságokat szervezett, majd Párizsba ment. Rendkívüli jelleme, melyben az exakt tudományok iránti buzgó szeretet nyughatatlan tettvággyal párosult, könnyen kalandos vállalkozásokba sodorta, s ezek kudarca ellenségeinek vált javára. Így, miután 1833-ban saját felelősségére — eredménytelenül — lengyel légiót próbált szervezni Dom Pedro támogatására[136] árulónak bélyegezték, és egyik kiábrándult honfitársa Bourges-ban, ahová Bem lengyeleket jött toborozni a légiójába, rálőtt. 1834 és 1848 között azzal töltötte idejét, hogy beutazta Portugáliát, Spanyolországot, Hollandiát, Belgiumot és Franciaországot. Amikor 1848-ban Osztrák-Lengyelországban először mutatkoztak a forradalmi tünetek, nyomban Lembergbe, majd onnan október 14-én Bécsbe sietett; itt minden, ami a védőművek megerősítése és a forradalmi erők megszervezése terén történt, az ő személyes erőfeszítésének volt köszönhető. Amikor október 25-én a bécsi nemzetőrség[137] rohama, melyet maga vezényelt, rendetlen megfutamodással végződött, keserű szemrehányásokban tört ki, amire az árulás hangos vádja volt a válasz; s ennek, minden képtelensége ellenére, akkora hatása volt, hogy ha nem félnek a lengyel légió felkelésétől, Bemet haditörvényszék elé hurcolták volna. Miután október 28-án kitűnően védelmezte a Jägerzeilén emelt nagy barikádot, és miután tárgyalások kezdődtek a bécsi magisztrátus és Windischgrätz herceg között, Bem eltűnt. A gyanú, amelyet rejtélyes menekülése még csak fokozott, Bécsből Pestre is nyomába szegődött, és amikor a magyar kormánynak azt a bölcs tanácsot adta, hogy külön lengyel légió felállítását ne engedélyezze, egy Kołodziejski nevű lengyel pisztollyal rálőtt a vélt árulóra és súlyosan megsebesítette.[138] Az erdélyi háború, amelynek parancsnoklását a magyar kormány Bemre ruházta, saját leleményességére bízva azonban a megvívásához szükséges seregek előteremtését, Bem katonai pályafutásának legfontosabb szakasza és világos fényt vet hadvezérletének sajátos jellegére. Első hadjáratát 1848 de-

cember vége felé mintegy 8000 főnyi rosszul felfegyverzett, nagy sietve összeszedett és a legvegyesebb elemekből álló csapattal indította meg — kiképzetlen magyar újoncok, honvédek, bécsi menekültek és egy maroknyi lengyel, tarkabarka gyülevészhad, mely erdélyi előrenyomulása során rendre csatasorba állított székelyekkel, szászokkal, szlávokkal és románokkal gyarapodott —; s mintegy két hónap múlva Bem befejezte hadjáratát, legyőzte Puchnert és 20 000 főnyi osztrák hadseregét, Engelhardtot és 6000 főnyi orosz segédcsapatát, valamint Urbant és martalócait. Miután az utóbbit kényszerítette, hogy Bukovinában keressen menedéket, a két előzőt pedig, hogy Havasalföldre vonuljon vissza, Gyulafehérvár kis erődje kivételével egész Erdély a kezében volt. Bátor rajtaütései, merész manőverei, erőltetett menetei és ama nagy bizalom révén, amelyet személyes példájával csapataiban kelteni tudott, a fedezett helyek ügyes kiválasztása, meg a döntő pillanatban mindenkor biztosított tüzérségi támogatás révén ebben az első hadjáratban a partizánháború és hegyi kisháború elsőrendű tábornokának bizonyult. Mesternek mutatkozott a hadsereg gyors felállításának és fegyelmezésének művészetében is; de minthogy beérte a szervezettség első, nyersen vázlatos alakjával és nem törődött azzal, hogy kialakítson egy magot válogatott csapatokból, ami pedig elsőrendű fontosságú lett volna, rögtönzött hadserege az első komoly bajokra óhatatlanul álomként szertefoszlott. Becsületére vált, hogy míg Erdély a kezében volt, megakadályozta a magyar kormánybiztosok tervezett oktalan és politikailag céltalan kegyetlenkedéseit. Az ellenségeskedő nemzetiségek megbékéltetésének politikája segítségére volt abban, hogy néhány hónap alatt 40 000—50 000 főre duzzassza haderejét, amely jól fel volt szerelve lovassággal és tüzérséggel. Mindamellett néhány bámulatos manővere ellenére az ezzel a számszerűleg erős hadsereggel indított bánáti hadjárat nem hozott tartós eredményt, de számításba kell vennünk, hogy a tehetségtelen magyar tábornokkal* való együttműködés megkötötte a kezét. A nagy orosz erők erdélyi betörése és a magyarok ezt követő vereségei visszaszólították Bemet első hadjárata színterére. Miután Moldva elözönlésével hiába próbált az ellenség hátában elterelő hadműveletet végrehajtani, visszatért Erdélybe, ahol július 31-én** Segesvárnál a Lüders vezette háromszorta erősebb orosz csapatok teljesen szétverték; ő maga is csak úgy kerülte el a fogságot, hogy belevetette magát egy mocsárba, ahonnan néhány arra vetődött magyar huszár húzta ki véletlenül. Miután összeszedte hadereje maradványát, augusztus 5-én másodszor is megroha-

* Vécsey Károly. – *Szerk.*

** *A „New American Cyclopaedia"-ben*: 29-én – *Szerk.*

mozta Nagyszebent, de erősítések hiányában csakhamar újra el kellett hagynia a várost, és augusztus 7-én, egy szerencsétlen csata után ismét visszatért Magyarországra, ahová még idejében érkezett, hogy tanúja lehessen a temesvári döntő csata[139] elvesztésének. Miután a megmaradt magyar erőkkel Lugosnál hiába kísérelte meg az utolsó ellenállást, visszatért Erdélybe, ott hatalmas túlerővel szemben tartotta a terepet egészen augusztus 19-ig, mikor is kénytelen volt török területre menekülni. Hogy új területen fejthessen ki aktivitást Oroszország ellen, Bem felvette a muzulmán hitet; a szultán Murad néven pasai méltóságra és a török hadseregben parancsnoki rangra emelte; de az európai hatalmak tiltakozására száműzték Aleppóba. Ott 1850 novemberében sikerült elfojtania néhány véres kilengést, melyet a muzulmán lakosság a helybeli keresztények ellen elkövetett;[140] körülbelül egy hónappal utóbb heves lázban meghalt, az orvosi segítséget elutasítva.

Bem

A megírás ideje: 1857 szeptember második fele

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", III. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Karl Marx és Friedrich Engels]

Bennigsen[141]

Bennigsen, *Levin Avguszt Teofil,* gróf — orosz tábornok, született 1745 február 10-én Braunschweigben, ahol atyja gárdaezredesként szolgált, meghalt 1826 október 3-án. Öt évet töltött mint apród II. György hannoveri udvarában; belépett a hannoveri hadseregbe és miután a gyalogosgárdában századosi rangra emelték, résztvett a hétéves háború[78] utolsó hadjáratában. A gyengébb nem iránti szertelen vonzalma ebben az időben nagyobb feltűnést keltett, mint harci tettei. Steinberg bárónak, a bécsi udvarhoz kinevezett hannoveri követnek lányával kötendő házassága kedvéért kilépett a hadseregből, visszavonult hannoveri birtokára, Bantelnba, tékozló költekezése miatt reménytelenül eladósodott, majd felesége halála után elhatározta, hogy orosz szolgálatban próbál szerencsét. II. Katalin alezredessé tette, s először Rumjancev alatt szolgált a törökök, majd Szuvorov alatt a lázadó Pugacsov ellen. Szabadságra hazautazott Hannoverba, hogy elvegye von Schwiegelt kisasszonyt, e szépségéről híres hölgyet. Oroszországba visszatérve Rumjancev és Potyomkin pártfogása ezredparancsnokká tette. Miután 1788-ban Ocsakov ostrománál[142] kitüntette magát, dandártábornokká léptették elő. Az 1793—94-es lengyel hadjáratban egy könnyűhadtestet vezényelt; az osmjani és szoli csata után tábornok lett; Vilniusnál[143] lovasai élén áttörte a lengyel hadsereg centrumát és ezzel eldöntötte a győzelmet, majd néhány merész rajtaütéséért, melyeket sikerrel vitt véghez az alsó Nyeman mentén, II. Katalin a Szent Vladimír-renddel[144], díszkarddal és kétszáz jobbággyal jutalmazta. A lengyel hadjáratban jó lovastiszti képességeinek — tüzesség, merészség, gyorsaság — adta tanúbizonyságát, annál kevésbé azonban a hadseregvezérlethez elengedhetetlen magasabb tulajdonságoknak. A lengyel hadjárat után a perzsiai hadsereghez osztották be, s itt tíznapos bombázással megadásra kényszerítette a Kaszpi-tenger-parti Derbentet.[145] A másodosztályú Szent György-kereszt[146] volt az utolsó adomány, melyet II. Katalintól kapott, Katalin halála után visszahívták és utódánál kegyvesztett lett. Ekkoriban szervezte Pahlen gróf,

Szentpétervár katonai kormányzója azt az összeesküvést, melynek Pál áldozatul esett. Pahlen, aki ismerte Bennigsen vakmerő természetét, beavatta őt a titokba és azt a megtisztelő feladatot rótta rá, hogy az összeesküvőket bevezesse a császár hálószobájába. Bennigsen ráncigálta elő Pált a kandallóból, ahová elrejtőzött, s midőn a többi összeesküvő habozni kezdett, mert Pál megtagadta a lemondást, Bennigsen elkiáltotta magát: „Elég a beszédből", lecsatolta vállszíját, rárontott Pálra és némi küzdelem után a többiek segedelmével sikeresen megfojtotta áldozatát. Hogy rövidítse az eljárást, Bennigsen fejbe is vágta egy súlyos ezüst tubákos szelencével. Közvetlenül I. Sándor trónra lépése után Bennigsen katonai parancsnoki posztot kapott Litvániában. Az 1806—07-es hadjárat kezdetén Kamenszkij alatt hadtestet vezényelt az első hadseregben — a másodiknak Buxhoevden volt a parancsnoka —; sikertelenül próbálta fedezni Varsót a franciák ellen, vissza kellett vonulnia Pultuszkhoz a Narevig, s ott 1806 december 26-án* vissza tudta verni Lannes és Bernadotte támadását, serege ugyanis jóval erősebb volt, minthogy Napóleon a főerővel a második orosz hadsereg ellen vonult. Bennigsen hetvenkedő jelentéseket küldött Sándor császárnak, és hamarosan megkapta, a Kamenszkij és Buxhoevden elleni intrikák eredményeként, a Napóleon ellen indított hadsereg fővezérségét. 1807 január végén támadó hadmozdulatot hajtott végre Napóleon téli szállása ellen és merő véletlenségből kimenekült a csapdából, melyet Napóleon állított neki, majd Eylaunál[119] csatába bocsátkozott vele. Eylau február 7-én elesett ugyan, de a döntő ütközetet Bennigsen 8-án volt kénytelen megvívni, hogy feltartóztassa az őt hevesen üldöző Napóleont. Az orosz csapatok állhatatossága, a l'Estocq vezette poroszok megérkezése és az a lassúság, amellyel az egyes francia csapattestek megjelentek a hadszíntéren, kétségessé tette a győzelmet. Mindkét fél magának vindikálta, s az eylaui csata mindenesetre — Napóleon saját állítása szerint — ütközeteinek legvéresebbike volt. Bennigsen Te Deumokat[147] mondatott, a cártól orosz rendjelet, 12 000 rubeles járadékot és egy gratuláló levelet kapott, mely őt mint „a legyőzetlen hadvezér legyőzőjét" magasztalja. Tavasszal Heilsbergnél elsáncolta magát és elmulasztotta megtámadni Napóleont, miközben a francia hadsereg egy részét Danzig ostroma[148] még lekötötte; Danzig eleste és a francia sereg egyesülése után azonban elérkezettnek látta az időt a támadásra. Előbb Napóleon élcsapata tartóztatta fel, amely pedig saját számbeli erejének csupán egyharmadát tette ki, majd Napóleon hamarosan visszamanőverezte őt elsáncolt táborába. Itt Napóleon június 10-én, mindössze két

* *A „New American Cyclopaedia"-ben*: 24-én – *Szerk.*

hadtesttel és néhány gárdazászlóaljjal, sikertelenül támadta őt, másnap azonban a tábor feladására és visszavonulásra késztette. Hirtelen, anélkül, hogy megvárta volna azt a 28 000 főnyi csapattestet, amely már Tilsitnél volt, Bennigsen támadásba lendült, elfoglalta Friedlandot és ott állította fel hadseregét, hátában az Alle folyóval, amelyen a friedlandi híd volt az egyetlen visszavonulási vonal. Ahelyett, hogy gyorsan előrenyomult volna, mielőtt Napóleon összevonhatja csapatait, öt-hat órát elszórakozott Lannesnal és Mortier-val, mígnem öt óra tájt Napóleon erői készen álltak és parancsot kaptak a támadásra. Az oroszokat átkergették a folyón, bevették Friedlandot, a hidat pedig maguk az oroszok rombolták le, jóllehet még egész jobbszárnyuk a túloldalon volt. Így a június 14-i friedlandi csata, amely az orosz hadseregnek több mint 20 000 emberébe került, elveszett. Állítólag akkortájt felesége, egy lengyel asszony befolyásolta Bennigsent. Az egész hadjárat alatt Bennigsen hibát hibára halmozott, egész magatartása a vakmerő elővigyázatlanság és a pipogya határozatlanság furcsa ötvözete volt. Az 1812-es hadjáratban főképpen Sándor császár főhadiszállásán tevékenykedett, ahol Barclay de Tolly ellen intrikált, mert a helyére pályázott. Az 1813-as hadjáratban egy orosz tartalékhadsereget vezényelt és Sándor a lipcsei csatamezőn grófi rangra emelte. Ezután azt a parancsot kapta, hogy űzze ki Davout-t Hamburgból, körül is zárta a várost, míg Napóleon 1814 áprilisi lemondása véget nem vetett az ellenségeskedésnek. Hamburg békés elfoglalásáért, amelyet ezt követően ő hajtott végre, újabb méltóságokat és illetményeket kért és kapott. Miután 1814—18-ig a Besszarábiában állomásozó déli hadsereg parancsnoka volt, végképp visszavonult hannoveri birtokára, ahol halála előtt még elherdálta vagyona legnagyobb részét s gyermekeit szegényen hagyta hátra orosz szolgálatban.

Bennigsen

Eredeti nyelve: angol

A megírás ideje: 1857 szeptember 10 és 22 között

Aláírás nélkül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", III. köt., 1858

[Karl Marx és Friedrich Engels]

Beresford[149]

Beresford, *William Carr,* viscount — brit tábornok, született Írországban, 1768 október 2-án, meghalt Kentben, 1854 január 8-án. Törvénytelen fia volt George-nak, Waterford első márkijának; 16 éves korában belépett a hadseregbe és 1790-ig Új-Skóciában szolgált. Ez időben egyik tiszttársa gondatlan lövése következtében elvesztette félszemét. Szolgált Toulonban, Korzikán, Nyugat-Indiában (Abercromby alatt), Kelet-Indiában és Egyiptomban Baird alatt. Amikor 1800-ban hazatért, előléptették címzetes ezredessé. Ezután Írországban szolgált, részt vett a Jóreménységfoka meghódításában, és 1806-ban (mint dandártábornok) a Buenos Aires elleni támadásban, ahol kénytelen volt megadni magát, de végül megszökött. 1807-ben ő volt a parancsnoka azoknak az erőknek, amelyek elfoglalták Madeirát, és kinevezték e sziget kormányzójává.[150] 1808-ban vezérőrnagy lett, és miután az angol erőkkel Portugáliába érkezett, megbízták a portugál hadsereg teljes megszervezésével, beleértve a milíciát. Egyike volt azoknak a megbízottaknak, akik a híres cintrai egyezmény[151] feltételeit megállapították; jelen volt a coruñai visszavonulás és csata[152] idején, ahol fedezte Sir John Moore csapatainak behajózását; 1809 márciusában kinevezték a portugál hadsereg marsalljává és generalisszimuszává; e hadsereget hamarosan támadásban és védelemben egyaránt kiváló haderővé fejlesztette. Végigharcolta a félszigeti háborút, egészen a háború 1814-ben bekövetkezett befejezéséig, hathatósan támogatta Wellingtont. Az egyetlen jelentős alkalommal azonban, amikor ő volt a főparancsnok, 1811-ben az albuerai ütközetben, igen gyenge hadvezérnek bizonyult, és a csata elveszett volna, ha egy alárendeltje nem cselekszik parancsai ellenére.* Része volt a salamancai, vitoriai, bayonne-i, orthes-i és toulouse-i győzelmekben.[153] E szolgálataiért Portugália tábornagyává, Elvas hercegévé és Santo Campo márkijává nevezték ki. 1810-ben Waterford grófság parlamenti

* *V. ö. 16–17. old. – Szerk.*

képviselőjévé választották (soha nem foglalta el helyét), 1814-ben pedig megkapta az albuerai és dungannoni Beresford báró címet; 1823-ban viscount-i méltóságra emelték. 1814-ben diplomáciai küldetésben Brazíliába ment s ott 1817-ben elfojtott egy összeesküvést.[154] Hazatérése után rendre tüzéraltábornagy, hadseregtábornok és (1828-tól 1830-ig) táborszernagy lett. Mivel 1823-ban* Dom Miguelt támogatta,[155] megfosztották portugál marsallbotjától. A politikában, bár csendben, eltökélt toryként tevékenykedett. Katonai teljesítménye főleg abban állt, hogy eredményesen újjászervezte a portugál csapatokat és ezeket nagy hozzáértéssel és fáradhatatlan erőfeszítéssel végül olyan erőssé és fegyelmezetté tette, hogy még a franciákkal is mérkőzhettek. 1823-ban feleségül vette unokatestvérét, Louisát, a tuami érsek leányát, Thomas Hope-nak, a milliomos bankárnak, az „Anastasius" szerzőjének özvegyét. Gyermekei nem voltak, halála után címét nem örökölte senki.

Beresford

Eredeti nyelve: angol

A megírás ideje: 1858 március eleje és április 9 között

Aláírás nélkül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", III. köt., 1858

* *A „New American Cyclopaedia"-ben*: 1828-ban – *Szerk.*

[Friedrich Engels]

Párkány

Párkány — az erődítéstanban vízszintes földpad, amelyet a belső árokszél felső része és a mellvéd külső lejtője közt meghagynak. Rendszerint mintegy három láb széles. Legfőbb rendeltetése, hogy erősítse a mellvédet és megakadályozza, hogy a föld, amelyből a mellvéd készül, nagy esőzés, olvadás stb. után lecsússzék az árokba. Néha a védőművek körüli külső közlekedési útként is szolgálhat. Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy a párkány igen alkalmas pihenő és gyülekező helyet nyújt az ostromló és a várfalon felkapaszkodó egységeknek, ennélfogva sok állandó erődítési rendszerben teljesen elhagyják, más rendszerekben pedig lőrésfallal védik, amivel fedezett tűzvonalat biztosítanak a gyalogságnak. Tábori erődítéseknél vagy elöl árokkal védett ostromüteg felállításakor a párkány rendszerint elengedhetetlen, mivel az árok lejtőjének úgyszólván soha nincs borítása, és az ilyen közbülső térség híján a lejtő és a mellvéd az időjárási változások hatására hamarosan beomlanék.

Berme

Eredeti nyelve: angol

A megírás ideje: 1858 január 28 körül

Aláírás nélkül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", III. köt., 1858

[Karl Marx]

Bernadotte[156]

Bernadotte, *Jean-Baptiste-Jules* — a francia császárság tábornagya, Pontecorvo hercege és XIV. Károly János néven Svédország és Norvégia királya, született 1764 január 26-án Pauban, Basses Pyrénées département, meghalt 1844 március 8-án a stockholmi királyi palotában. Ügyvéd fia volt és erre a pályára nevelték, de katonai hajlamai arra késztették, hogy 1780-ban titokban belépjen a királyi haditengerészetbe; itt az őrmesterségig vitte, mikor a francia forradalom kitört. Ettől fogva gyorsan előrejutott. 1792-ben mint ezredes szolgált Custine seregében; 1793-ban egy féldandár parancsnoka volt; ugyanez évben Kléber pártfogása révén előléptették dandártábornokká és mint hadosztálytábornok a Kléber és Jourdan vezénylete alatt álló sambre-i és meuse-i hadseregben hozzájárult az 1794 június 26-i fleurusi győzelemhez, a jülichi sikerhez és Maastricht kapitulációjához.[157] Ugyancsak jó szolgálatokat tett az 1795—96-os hadjáratban Clerfayt és Kray osztrák tábornokok és Károly főherceg ellen. 1797 elején a direktórium parancsával elküldték 20 000 emberrel az itáliai hadsereg megerősítésére; Bonaparte-tal Itáliában történt első találkozása eldöntötte későbbi kapcsolataikat. Bonaparte, természetes nagyvonalúsága ellenére, kicsinyes és gyanakvó féltékenységet táplált a rajnai hadsereg és annak tábornokai iránt. Azonnal megértette, hogy Bernadotte független karrierre tör. Bernadotte pedig túlságosan is gascogne-i volt, semhogy helyesen fel tudta volna mérni a távolságot az olyan géniusz, mint Bonaparte, és a magafajta tehetséges ember közt. Innen eredt kölcsönös ellenszenvük. Az isztriai invázió[158] során Bernadotte kitüntette magát a tagliamentoi átkelésnél, ahol ő vezette az előhadat, és Gradisca erődjének 1797 március 19-i bevételénél. Az úgynevezett fructidor 18-i forradalom[159] után Bonaparte megparancsolta tábornokainak, hozzanak össze hadosztályaiktól az államcsíny mellett állást foglaló feliratokat; Bernadotte azonban először tiltakozott, aztán fitogtatott kelletlenséggel engedelmeskedett, végül elküldött egy feliratot a direktóriumnak, de pontosan az ellenkezőjét, mint amit kívántak tőle, és azt sem Bona-

parte kezén keresztül. Bonaparte útban Párizs felé, ahová azért utazott, hogy a direktórium elé terjessze a campoformioi szerződést[160], meglátogatta és körülhízelegte Bernadotte-ot udinei főhadiszállásán, másnap azonban egy Milánóból küldött paranccsal megfosztotta rajnai hadseregbeli hadosztályának felétől és megparancsolta, hogy a másik felét vezesse vissza Franciaországba. Végül mindenféle kifogások, kompromisszumok és újabb civakodások után Bernadotte-ot rábírták a bécsi nagykövetség elfogadására. Ott, Talleyrand utasításai szerint cselekedve, békülékeny magatartást tanúsított, amelyről azonban a párizsi lapok Bonaparte és fivérei sugalmazására azt állították, hogy royalista tendenciákat takar; e vádak bizonyítására elhíresztelték, hogy Bernadotte nem engedte, hogy szállodájának bejárata fölé kitűzzék a trikolort és kísérete a kalapján viselje a republikánus kokárdát. Miután a direktórium emiatt megrótta, Bernadotte 1798 április 13-án, a bécsi antijakobinus tüntetés évfordulóján felvonatta a „Szabadság, egyenlőség, testvériség" feliratú háromszínű lobogót, mire egy bécsi gyülevész csoport megrohanta szállodáját, a zászlót elégette és Bernadotte életét is fenyegette. Az osztrák kormány nem volt hajlandó a kívánt elégtételt megadni, ezért Bernadotte egész követségével együtt visszavonult Rastattba; a direktórium azonban Bonaparte tanácsára, aki maga is részese volt a botrány kirobbantásának, elsimította az ügyet és elejtette képviselőjét. Bernadotte rokoni kapcsolata a Bonaparte-családdal, mely abból származott, hogy 1798 augusztusában házasságot kötött Désirée Clary kisasszonnyal, egy marseille-i kereskedőnek és Joseph Bonaparte sógornőjének leányával, úgy látszott, hogy még csak fokozza szembenállását Napóleonnal. 1799-ben mint a felső-rajnai megfigyelő hadsereg parancsnoka, alkalmatlannak bizonyult erre a tisztségre, s ezzel előre igazolta Napóleon Szent Ilonán mondott ítéletét, hogy ti. jobb helyettes, mint főparancsnok. A prairial 30-i direktóriumi lázadás[161] után, amikor a hadügyminisztérium élén állt, nem annyira hadműveleti tervei, mint inkább a jakobinusokkal szőtt fondorlatai voltak figyelemreméltók; az ő újjáéledő befolyásuk révén igyekezett személyes híveket szerezni a hadsereg soraiban. Egy reggel, 1799 szeptember 13-án a „Moniteur"-ben[162] közleményt talált a lemondásáról, bár nem volt tudomása arról, hogy benyújtotta volna. Sieyès és Roger Ducos, a Bonaparte-tal szövetkezett direktóriumi tagok űzték vele ezt a tréfát. A nyugati hadsereg parancsnokaként a vendée-i háború[163] utolsó szikráit is elfojtotta. Miután kikiáltották a császárságot, mely őt tábornaggyá tette, megbízták a hannoveri hadsereg parancsnokságával. Ebben a minőségében, akárcsak később, mint az észak-németországi hadsereg parancsnoka, azon fáradozott, hogy az északi népek körében független, mérsékelt és igazgatási ügyek-

hez értő ember hírébe kerüljön. A Hannoverban állomásozó hadtest élén, amely a Nagy Sereg[82] első hadtestét alkotta, részt vett az osztrákok és poroszok elleni 1805-ös hadjáratban. Napóleon Iglauba küldte, hogy megfigyelje Ferdinánd főherceg hadmozdulatait Csehországban; majd visszarendelték Brünnbe, és az austerlitzi csatában[164] hadtestével Soult és Lannes közé a centrumba helyezték, ahol segített meghiúsítani a szövetséges jobbszárny kísérletét a francia hadsereg bekerítésére. 1806 június 5-én Pontecorvo hercegévé tették. Az 1806—07-es Poroszország elleni hadjáratban ő vezényelte az első hadtestet. Napóleontól azt a parancsot kapta, hogy vonuljon Naumburgból Dornburgba, ugyanakkor Davout-nak, aki szintén Naumburgban állomásozott, Apoldába kellett mennie; a Davout-nak kézbesített parancs hozzátette, hogy ha Bernadotte már egyesült vele, együtt vonulhatnak Apoldába. Davout felderítette a poroszok hadmozdulatait és meggyőződött róla, hogy Dornburg irányában ellenség nem található, ezért azt javasolta Bernadotte-nak, vonuljanak együtt Apoldába, sőt felajánlotta neki, hogy parancsnoksága alá helyezi magát. Bernadotte azonban, ragaszkodva a Napóleontól kapott parancs szószerinti értelmezéséhez, Dornburg felé vonult és egész nap nem találkozott ellenséggel; Davout-nak viszont egyedül kellett viselnie az auerstedti csata[165] terhét, s ez Bernadotte távolmaradása miatt végződött határozatlan győzelemmel. Csupán az auerstedti menekülők és a jénai menekülők találkozása és Napóleon stratégiai kombinációi hárították el Bernadotte szándékosan elkövetett durva hibájának következményeit. Napóleon parancsot írt alá, mely szerint Bernadotte-ot hadbíróság elé kell állítani, de azt további megfontolás után visszavonta. A jénai csata után Bernadotte október 17-én Hallénál megverte a poroszokat, Soulttal és Murat-val együtt, Lübeckig kergette Blücher porosz tábornokot, és része volt abban, hogy Blücher 1806 november 7-én* Ratekaunál kapitulált. 1807 január 25-én a mohrungeni síkságon, nem messze Thorntól, az oroszokat is megverte. A tilsiti béke[166] után, a Dánia és Napóleon közt kötött szövetség értelmében francia csapatoknak kellett a dán szigeteket megszállniok, hogy onnan folytassanak hadműveleteket Svédország ellen. Ennek megfelelően Bernadotte 1808 március 23-án, ugyanazon a napon, amikor Oroszország elözönlötte Finnországot, azt a parancsot kapta, hogy vonuljon Seelandra s a dánokkal együtt hatoljon be Svédországba, fossza meg trónjától a királyt** és ossza fel az országot Dánia és Oroszország között; furcsa küldetés olyan embernek, aki nem sokkal utóbb uralkodó lett Stockholmban. Ber-

* *A „New American Cyclopaedia"-ben*: 17-én. – *Szerk.*

** IV. Gusztáv Adolf. – *Szerk.*

nadotte átkelt a Belten, és 32 000 francia, holland és spanyol katona élén megérkezett Seelandra; közülük 10 000 spanyolnak de la Romana parancsnoksága alatt sikerült azonban egy angol hajóraj segítségével kereket oldania. Seelandi tartózkodása alatt Bernadotte semmibe sem fogott és semmire sem jutott. Mikor visszahívták Németországba, hogy ott részt vegyen a Franciaország és Ausztria közti újabb háborúban, ő lett a főleg szászokból álló 9. hadtest parancsnoka. Az 1809 július 5-én és 6-án lezajlott wagrami csata[107] új tápot adott Napóleonnal való nézeteltéréseinek. Az első napon Eugène Beauharnais, aki Wagram közelébe érve az ellenséges tartalékcsapatok kellős közepébe nyomult, nem kapott Bernadotte-tól kellő támogatást, mert az túl későn és túl erőtlenül vetette be csapatait. Eugène-t, akit elölről és oldalról ért támadás, durván visszaverték egészen a napóleoni gárdáig; a francia támadás első lendülete ilymódon megtört Bernadotte lagymatagságán, ő meg időközben elfoglalta a francia hadsereg centrumában, de valamivel a franciák vonala előtt fekvő Adlerklaa falut. Másnap reggel hat órakor, amikor az osztrákok koncentrált támadásra indultak, Bernadotte felfejlődött Adlerklaa előtt, ahelyett, hogy a falut erősen megszállva bevonta volna frontvonalába. Minthogy az osztrákok megérkezésekor ezt a hadállást túlságosan kockázatosnak ítélte, visszavonult egy Adlerklaa mögötti fennsíkra, anélkül, hogy a falut megszállta volna, mire azt Bellegarde osztrákjai azonnal elfoglalták. Mivel a francia centrum ilymódon veszélybe került, parancsnoka, Masséna, egy hadosztályt küldött Adlerklaa visszafoglalására; ezt a hadosztályt azonban d'Aspre gránátosai megint előzték. E pillanatban maga Napóleon odaérkezett, átvette a főparancsnokságot, új csatatervet készített és meghiúsította az osztrákok hadműveleteit. Bernadotte tehát, akárcsak Auerstedtnél, megintcsak veszélyeztette a nap sikerét. Ő maga viszont felpanaszolta, hogy Napóleon mindennemű katonai szabályzat megsértésével megparancsolta Dupas tábornoknak, akinek francia hadosztálya Bernadotte hadtestének része volt, hogy Bernadotte parancsnoklásától függetlenül járjon el. Bernadotte benyújtott lemondását elfogadták, miután Napóleon értesült Bernadotte-nak az ő szászaihoz intézett egyik napiparancsáról, amely eltért a császári bulletintől. Röviddel Bernadotte Párizsba érkezése után, ahol Fouchéval szőtt fondorlatokat, a walchereni expedíció[167] (1809 július 30.) a császár távollétében arra indította a francia kormányt, hogy Bernadotte-ra bízza Antwerpen védelmét. Az angolok baklövései szükségtelenné tették, hogy akcióba lépjen; de ő felhasználta az alkalmat és csapataihoz intézett egyik kiáltványába beleszőtte azt a vádat, hogy Napóleon nem tette meg a szükséges intézkedéseket a belga part védelmére. Megfosztották parancsnoki tisztétől; Párizsba visszatérve parancsot kapott, hogy

hagyja el a várost és menjen pontecorvoi hercegségébe, s miután megtagadta az engedelmességet, Bécsbe citálták. Schönbrunnban[168] Napóleonnal folytatott heves veszekedések után elfogadta a római államok főkormányzóságát, ami afféle megtiszteltetéses száműzetés volt. — Még hosszú idővel Bernadotte halála után sem volt teljesen tisztázva, milyen körülmények folytán választották meg őt Svédország trónörökösévé. XIII. Károly, miután fiává és a svéd trón örökösévé fogadta Károly Ágostot, Augustenburg hercegét, elküldte Wrede grófot Párizsba, hogy a herceg részére megkérje Charlotte hercegnőnek, Lucien Bonaparte leányának kezét. Amikor Augustenburg hercege 1810 május 18-án hirtelen meghalt, Oroszország nyomást gyakorolt XIII. Károlyra, hogy Oldenburg hercegét adoptálja; ugyanakkor Napóleon VI. Frigyes dán király igényét támogatta. Az öreg király maga az elhunyt augustenburgi herceg fivérének* ajánlotta fel a trónöröklést, és Mörner bárót olyan utasításokkal küldte Wrede tábornokhoz, amelyek értelmében a tábornoknak el kellett fogadtatnia Napóleonnal a király választását. Mörner azonban, aki fiatal ember és annak az igen nagy svédországi pártnak a tagja volt, amely akkor hazája sorsának jobbrafordulását csakis a Franciaországgal való szoros szövetségtől remélte, Párizsba érkezve, Lapie-val, egy fiatal francia mérnökkari tiszttel, Signeullel, a svéd főkonzullal és magával Wrede gróffal egyetértésben vállalta, hogy Bernadotte-ot javasolja jelöltnek a svéd trónra, de mindnyájan igyekeztek mesterkedéseiket Lagerbjelke gróf, a Tuileriáknál akkreditált svéd követ előtt eltitkolni; egy sor, Bernadotte által ügyesen fenntartott félreértés folytán valamennyien szilárdan meg voltak győződve arról, hogy Bernadotte valóban Napóleon jelöltje. Ennek megfelelően június 29-én Wrede és Signeul táviratokat küldött a svéd külügyminiszternek, melyekben bejelentették, hogy Napóleon nagy örömmel látná, ha a királyi trónöröklést helyettesének és rokonának ajánlanák fel. XIII. Károly ellenkezése dacára az országgyűlés 1810 augusztus 21-én Örebróban Svédország trónörökösévé választotta Bernadotte-ot. A király kénytelen volt őt fiává is fogadni Károly János néven. Napóleon, vonakodva és kelletlenül, utasította Bernadotte-ot, hogy fogadja el a felajánlott méltóságot. Bernadotte 1810 szeptember 28-án elhagyta Párizst, október 21-én** partra szállt Helsingborgban, megtagadta katolikus hitét, november 1-én megérkezett Stockholmba, november 5-én megjelent az országgyűlésen és ettől fogva kezébe vette az államügyek gyeplőjét. A szerencsétlen fredrikshamni béke[120] óta Svédország uralkodó eszméje Finnország visszahódítása volt;

* Frigyes Keresztély. – *Szerk.*

** *A „New American Cyclopaedia"-ben*: 2-án – *Szerk.*

úgy vélték, hogy enélkül, miként Napóleon 1811 február 28-án Sándornak írta, „Svédország nem létezik többé", legalábbis mint Oroszországtól független hatalom. A svédek csak a Napóleonnal kötött szoros szövetségtől remélhették e tartomány visszaszerzését. Bernadotte e meggyőződésnek köszönhette megválasztását. A király 1811 március 17-től 1812 január 7-ig tartó betegsége alatt Károly Jánost kinevezték régenssé; de ez csak etikettkérdés volt, hiszen megérkezése napjától fogva ő vezette az összes ügyeket. Napóleon, aki maga is túlságosan parvenű volt ahhoz, hogy volt helyettese érzékenységét kímélje, egy régebbi megállapodás ellenére 1810 november 17-én arra kényszerítette Bernadotte-ot, hogy csatlakozzék a kontinentális rendszerhez[169] és üzenjen hadat Angliának. Letiltotta a neki mint francia hercegnek járó jövedelmeket; közvetlenül hozzá címzett táviratait nem volt hajlandó átvenni, mivelhogy Bernadotte „nem vele egyenrangú uralkodó", és visszaküldte a Seraphin-rendet[170], amelyet Károly János Róma újszülött királyának* adományozott. Ez a kicsinyes bosszantás csak ürügyet adott Bernadotte-nak arra, hogy régi szándékát keresztülvigye. Alig iktatták be méltóságába Stockholmban, nyilvános kihallgatáson fogadta Suchtelen orosz tábornokot, akit a svédek gyűlöltek, mert megvesztegette Sveaborg parancsnokát, sőt ahhoz is hozzájárult, hogy e személyiséget nagykövetként akkreditálják a svéd udvarnál. 1810 december 18-án megbeszélést folytatott Csernisovval, melynek során kijelentette, hogy „mindenáron ki szeretné érdemelni a cár jó véleményét" és kész örökre lemondani Finnországról, azzal a feltétellel, hogy Norvégiát elszakítják Dániától és Svédországhoz csatolják. Ugyanezzel a Csernisovval igen hízelgő levelet küldött Sándor cárnak. Mivel így Oroszországhoz közeledett, azok a svéd tábornokok, akik IV. Gusztávot megbuktatták és az ő megválasztását támogatták, elfordultak tőle. Ellenszegülésük, amelyet a hadsereg és a nép is visszhangzott, mármár veszedelmessé vált, amikor egy francia hadosztály benyomulása Svéd-Pomerániába 1812 január 17-én — e lépésre egy Stockholmból kapott titkos tanács késztette Napóleont — végre elfogadható ürügyül szolgált Károly Jánosnak arra, hogy hivatalosan kinyilatkoztassa Svédország semlegességét. Titkon és az országgyűlés háta mögött azonban 1812 március 27-én Pétervárott Franciaország-ellenes támadó szövetséget kötött Sándorral, melyben Norvégia Svédországhoz csatolását is kikötötték. — Amikor Napóleon hadat üzent Oroszországnak, Bernadotte egy ideig döntőbíró lehetett Európa sorsa felett. Napóleon felajánlotta neki Finnországot, Mecklenburgot, Stettint és a Stettin és Wolgast közti egész területet, ha 40 000 svéddel

* Joseph-François-Charles Bonaparte. – *Szerk.*

megtámadja Oroszországot. Bernadotte eldönthette volna a hadjáratot és elfoglalhatta volna Szentpétervárt, mielőtt Napóleon eléri Moszkvát. Ő azonban jobbnak látta, ha egy Angliával és Oroszországgal alkotott triumvirátus Lepidusaként cselekszik. Rábírta a szultánt a bukaresti béke[171] ratifikálására, amivel módot adott Csicsagov orosz tengernagynak arra, hogy visszavonja erőit a Duna mellől és a francia hadsereg oldalában végezzen hadműveleteket. Közvetítette az ørebroi békét[172] is, amely 1812 július 18-án egyfelől Anglia, másfelől Oroszország és Svédország közt jött létre. Sándor, akit Napóleon első sikerei megijesztettek, találkozóra hívta Károly Jánost és egyben felajánlotta neki az orosz seregek főparancsnokságát. Ő elég okos volt ahhoz, hogy elhárítsa az utóbbi ajánlatot, de a meghívást elfogadta. Augusztus 27-én megérkezett Åbóba, ahol Sándort igen csüggedt és meglehetősen békéért folyamodni kész hangulatban találta. Mivel maga már túl messzire ment és már nem visszakozhatott, bátorságot öntött az ingadozó cárba, kimutatva, hogy Napóleon látszólagos sikerei szükségképp bukásához fognak vezetni. A konferencia eredménye az úgynevezett åboi szerződés[173] volt; ezt megtoldották egy titkos cikkellyel, amely a szövetségnek családi egyezmény jelleget kölcsönzött. Károly János voltaképpen nem kapott egyebet, csak ígéreteket, Oroszország viszont a legcsekélyebb áldozat nélkül megszerezte Svédország akkor felbecsülhetetlen értékű szövetségét. Hiteles okmányokkal nemrégen bizonyítást nyert, hogy ebben az időben egyedül Bernadotte-on múlt, hogy Finnországot visszacsatolja Svédországhoz; de a gascogne-i uralkodó, akit elkápráztatott Sándor hízelgése, ti. hogy „ha a francia császári korona egy napon lehullik Napóleon fejéről, az ő fejére szállhat", Svédországot már csupán „pisaller"-nak* tekintette. Miután a franciák visszavonultak Moszkvából, Bernadotte formálisan megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Franciaországgal, és amikor Anglia az 1813 március 3-i** szerződéssel[174] garantálta számára Norvégiát, belépett a koalícióba. Angol segéllyel a tarsolyában 1813 májusában mintegy 25 000 svéddel partra szállt Stralsundban és az Elba felé vonult. Az 1813 június 4-i fegyverszünet[175] idején fontos szerepet játszott a trachenbergi találkozón, ahol Sándor császár bemutatta őt a porosz királynak***, s ahol megállapodtak az általános hadműveleti tervben. Mint a svédekből, oroszokból, poroszokból, angol, hanzai és északnémet csapatokból álló északi hadsereg főparancsnoka, Bernadotte igen kétértelmű kapcsolatokat tartott fenn a fran-

---

* – „jobb híján"-nak; kényszermegoldásnak – *Szerk.*

** *A „New American Cyclopaedia"-ben*: 13-i – *Szerk.*

*** III. Frigyes Vilmos. – *Szerk.*

cia hadsereggel, amelyeket egy a főhadiszállásán barátként sűrűn megforduló egyén közvetített és amelyek alapjául az a feltevése szolgált, hogy a franciák örömest felcserélnék Napóleon uralmát Bernadotte-éra, hacsak ő bizonyítékát adná türelmességének és kegyességének. Következésképpen megakadályozta, hogy a parancsnoksága alatt álló tábornokok támadást indítsanak, s amikor parancsai ellenére Bülow kétszer — Grossbeerennél és Dennewitznél — legyőzte a franciákat, leállította a vert csapat üldözését. Amikor Blücher, hogy cselekvésre kényszerítse, az Elbához vonult és vele egyesült, Bernadotte-ot csak az bírta rá a továbbvonulásra, hogy Sir Charles Stewart, a táborában tartózkodó angol megbízott a szállítások beszüntetésével fenyegette. A svédek mégiscsak a látszat kedvéért jelentek meg a lipcsei csatatéren, és az ellenség kezétől az egész hadjárat során 200 embert sem vesztettek. Amikor a szövetségesek bevonultak Franciaországba, a svéd hadsereget visszatartotta a francia határokon. Napóleon lemondása után személyesen elment Párizsba, emlékeztetni Sándort Åbóban tett ígéreteire. Talleyrand azonban szárnyát szegte gyermeteg reménységeinek, közölvén a szövetséges királyok tanácsával, hogy „nincs más választás, csak Bonaparte vagy a Bourbonok — minden egyéb merő fondorkodás". Károly János a lipcsei csata[112] után egy svédekből, németekből és oroszokból álló sereg élén elözönlötte Holstein és Schleswig hercegségeket, és VI. Frigyes dán király, e hatalmas túlerővel szembekerülve, 1814 január 14-én kénytelen volt a kieli békét aláírni, melynek értelmében Norvégiát átengedték Svédországnak. A norvégek azonban felhorkantak, amiért ennyire teketória nélkül rendelkeznek felettük, és Keresztély Frigyes dán trónörökössel az élen kikiáltották Norvégia függetlenségét. A nemzet Eidsvollban összegyűlt képviselői 1814 május 17-én alkotmányt fogadtak el, amely ma is érvényben van és a modern Európa legdemokratikusabb alkotmánya. Károly János útnak indított egy svéd hadsereget és flottát, elfoglalta Fredrikstad erődjét, a Krisztiániába vezető út kulcsát, majd tárgyalásba bocsátkozott, beleegyezett, hogy Norvégiát független államnak tekinti és elismeri az eidsvolli alkotmányt; október 7-én elnyerte az egybegyűlt storting jóváhagyását és 1814 november 10-én Krisztiániába ment, hogy ott a maga és a király nevében letegye az esküt az alkotmányra. — XIII. Károly 1818 február 5-én bekövetkezett halála után Európa XIV. Károly János néven elismerte Bernadotte-ot Svédország és Norvégia királyának. Bernadotte most már azzal próbálkozott, hogy megváltoztassa a norvég alkotmányt visszaállítsa az eltörölt nemességet, önmagának abszolút vétót biztosítson és jogot bármely polgári és katonai tisztségviselő elbocsátására. Ez a kísérlet komoly konfliktusokat támasztott, sőt oda vezetett, hogy 1828 május 18-án lovasrohamot

intéztek az alkotmányuk évfordulóját ünneplő krisztiániai lakosság ellen. Az erőszakos kitörés, úgy látszott, küszöbön áll, mikor az 1830-as francia forradalom időlegesen békülékeny lépésekre késztette a királyt. Ám Norvégia, amelynek megszerzéséért Bernadotte mindent feláldozott, uralkodásának egész ideje alatt a bajok állandó forrása maradt. Az 1830-as francia forradalom első napjai után egyetlen ember akadt Európában, aki Svédország királyát megfelelő jelöltnek tartotta a francia trónra, és ez az ember Bernadotte maga volt. Nemegyszer ismételte a stockholmi francia diplomáciai képviselők előtt: „Hogy történhetett, hogy Laffitte nem gondolt énrám?" A megváltozott európai helyzet és mindenekelőtt a lengyel felkelés egy pillanatra felvillantotta benne azt a gondolatot, hogy Oroszország ellen fordul. Mivel ilyen értelmű ajánlatait Lord Palmerston kereken elutasította, múló függetlenségi képzelgéseiért vezeklésül 1834 június 23-án kénytelen volt Miklós császárral szövetségi szerződést kötni, amely őt Oroszország vazallusává tette. Ettől fogva svédországi politikáját a sajtószabadság lábbal tiprása, a lèse-majesté* bűnének üldözése és a reformokkal szembeni ellenállás jellemezte, beleértve még az olyanokat is, mint az ipar emancipációja a céhek és testületek régi törvényei alól. A svéd országgyűlést alkotó különböző rendek féltékenykedéseit egymás ellen kijátszva sokáig sikerült minden mozgalmat megbénítania, de az 1844-es országgyűlés liberális határozatai, melyek törvénybe iktatása az alkotmány értelmében az 1845-ös országgyűlésre hárult, már éppen végleges kudarccal fenyegették politikáját, amikor halála bekövetkezett. — Ha Svédország XIV. Károly uralkodása alatt részben kiheverte a másfél évszázadon át tartó nyomorúságot és szerencsétlenséget, ezt nem Bernadotte-nak, hanem kizárólag a nemzet vele született energiáinak és a hosszú béke hatásának köszönhette.

Bernadotte

A megírás ideje: 1857 szeptember 17 és október 15 között

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", III. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

* – felségsértés – *Szerk.*

[Karl Marx]

Berthier

Berthier, *Louis-Alexandre* — Franciaország tábornagya, Neuchâtel és Valengin fejedelme és hercege, Wagram hercege, született Versailles-ban 1753 november 20-án, meggyilkolták Bambergben 1815 június 1-én. Apja, XVI. Lajos térképészeti mérnökkarának főnöke, katonának nevelte. A király térképészeti hivatalából aktív szolgálatba lépett, előbb hadnagy lett a vezérkarban, majd dragonyoskapitány. Az amerikai függetlenségi háborúban[77] Lafayette alatt szolgált. 1789-ben XVI. Lajos a versailles-i nemzeti gárda vezérőrnagyává nevezte ki; 1789 október 5-én és 6-án, valamint 1791 február 19-én[176] jó szolgálatot tett a királyi családnak. Felismerte azonban, hogy a forradalom teret nyitott katonai tehetségek számára, s rendre Lafayette, Luckner és Custine vezérkari főnökeként látjuk viszont. A rémuralom idején úgy kerülte el a gyanút, hogy nagy buzgalommal részt vett a vendée-i háborúban[163]. 1793* június 12-én Saumur védelmében tanúsított személyes bátorságával elismerő megemlékezést érdemelt ki a konvent biztosainak jelentéseiben. Thermidor 9-e[177] után Kellermann vezérkarának főnökévé nevezték ki; a francia hadsereggel megszállatta a borghettoi vonalakat és ezzel hozzájárult az ellenséges előnyomulás feltartóztatásához. Így mint vezérkari főnök már hírnevet szerzett, mielőtt Napóleon őt erre a tisztségre kiszemelte. Az 1796—97-es hadjáratban a Mondovinál[178] (1796 április 22.), Lodinál[179] (1796 május 10.), Codognónál[180] (1796 május 9.) és Rivolinál[181] (1797 január 14.) vívott csatákban jó hadosztálytábornoknak is bizonyult. Gyenge jellem volt, állhatatos aktivitású és herkulesi testalkatú, ami megengedte neki, hogy akár 8 éjszakát is egyvégtében végigdolgozzon; bámulatos emlékezőtehetsége volt mindenre, ami a katonai műveletek részleteire vonatkozik, hadtestek mozdulataira, csapatok számára, szálláskörletekre, vezetőkre; gyors cselekvésére mindig számítani lehetett, rendszerető volt és pontos, jártas volt a térképek használatában, éleselméjűen értékelte a terep sajátosságait, értett hozzá, hogy egyszerűen és világosan jelentsen a legbonyolultabb katonai mozdu-

* *A „New American Cyclopaedia"-ben*: 1795 - *Szerk.*

latokról; kellő tapasztalata és éleslátása volt ahhoz, hogy tudja, az akció napján hova továbbítsa a kapott parancsokat, s végrehajtásukat maga ellenőrizte; a csatatéren élő távírója volt feljebbvalójának, az íróasztalnál pedig fáradhatatlan írógépe, — olyan tábornok számára, aki minden felsőbb vezérkari funkciót magának tartott fenn, Berthier volt a törzstiszt mintaképe. Tiltakozása ellenére Bonaparte 1798-ban őt állította ama hadsereg élére, melynek az volt a feladata, hogy elfoglalja Rómát, ott kikiáltsa a köztársaságot és fogságba vesse a pápát.[182] Mivel képtelen volt arra, hogy megakadályozza a francia tábornokok, hadbiztosok és szállítók római fosztogatásait, meg arra is, hogy véget vessen a francia közkatonák zendülésének, átadta a parancsnoklást Massénának, bevette magát Milánóba, és ott beleszeretett a szépséges Visconti asszonyba; e szertelen és hosszantartó szenvedélye, amely miatt az egyiptomi expedíció[183] során a „faction des amoureux* vezére" csúfnevet kapta, felemésztette ama 40 000 000 frank java részét, amellyel császári gazdája az idők során megajándékozta. Egyiptomból visszatérve támogatta Bonaparte brumaire 18-i és 19-i fondorlatait[184], és hadügyminiszterré nevezték ki; e tisztséget 1800 április 2-ig töltötte be. A második itáliai hadjárat idején, ismét mint vezérkari főnöknek, némi része volt abban, hogy Bonaparte Marengónál[185] szemmelláthatólag rossz helyzetbe hozta magát, mert hitelt adott az osztrák hadsereg menetirányáról és felállásáról kapott hamis jelentéseknek. A győzelem után fegyverszünetet kötött Mélas tábornokkal, majd több diplomáciai megbízatást kapott, utána pedig visszatették a hadügyminisztériumba, s ezt vezette a császárság kikiáltásáig. Ezutáni szolgálata teljesen a császár személyéhez kapcsolódott, akit valamennyi hadjáratára elkísért mint a Nagy Sereg[82] vezérőrnagyának címét viselő vezérkari főnök. Napóleon elhalmozta címekkel, méltóságokkal, illetményekkel, járadékokkal és adományokkal. 1804 május 19-én császári tábornagy, a becsületrend[131] nagyszalagjának tulajdonosa, Franciaország fővadászmestere lett. 1805** október 17-én neki jutott az a megtiszteltetés, hogy Mackkal az ulmi kapituláció[186] feltételeiben megállapodhatott. Az 1806-os poroszországi hadjáratból Neuchâtel és Valengin uralkodó hercegi méltóságát hozta haza. 1808-ban felsőbb parancsra elvette Erzsébet Mária bajor-birkenfeldi hercegnőt, a bajor király*** unokahúgát, és Franciaország vice-connétable-ja° lett. 1809-ben Napóleon főparancsnokaként annak a

* – szerelmesek pártja – *Szerk.*

** *A „New American Cyclopaedia"-ben*: 1806 – *Szerk.*

*** I. Miksa József. – *Szerk.*

° helyettes főistállómestere (a hadseregparancsnok helyettese) – *Szerk.*

nagy hadseregnek az élére állította, amelynek Bajorországból kellett hadműveleteket indítania Ausztria ellen. Április 6-án Berthier hadat üzent, s már 15-én veszélybe sodorta a hadjáratot. Három részre osztotta a sereget, Davout-t a francia erők felével Regensburgnál, Massénát a másik felével Augsburgnál, a bajorokat pedig kettőjük közt, Abensbergnél állította fel, úgyhogy Károly főherceg gyors előrenyomulással egyenként meg tudta volna verni ezeket a csapattesteket. Az osztrákok lassúsága és Napóleon megérkezése mentette meg a francia hadsereget. Képességeinek jobban megfelelő beosztásokban és gazdája szeme előtt maradva azonban még ugyanezen hadjárat során kiváló szolgálatokat tett és címei hosszú listáját Wagram hercegének[107] címével toldhatta meg. Az orosz hadjárat folyamán mint vezérkari főnök is kudarcot vallott. Moszkva égése után még arra is alkalmatlannak bizonyult, hogy gazdája parancsait helyesen értelmezze; de bár nyomatékosan kérte, hadd térhessen vissza Napóleonnal Franciaországba, az megparancsolta, hogy a hadsereggel Oroszországban maradjon. Szűk látóköre és ragaszkodása a megszokotthoz most mutatkozott csak meg igazán, ama szörnyű nehézségek közepette, amelyekkel a franciáknak meg kellett küzdeniök. Hagyományaihoz híven, egy-egy zászlóaljnak vagy néha századnak a hátvédben ugyanolyan parancsokat adott, mintha ez a hátvéd még most is 30 000 főt számlálna; állásokat jelölt ki olyan ezredeknek és hadosztályoknak, amelyek már régen nem léteztek; s tényleges aktivitás híján megsokasította a futárok és formulák számát. 1813—14-ben Berthiert ismét szokott posztján találjuk. Miután a szenátus kihirdette Napóleon trónfosztását, Berthier hamis ürügyekkel kereket oldott pártfogója mellől, már Napóleon lemondása előtt hűségnyilatkozatot küldött a szenátusnak és az ideiglenes kormánynak[187], majd a császári tábornagyok élén Compiègne-ba vonult, s ott a legszolgaibb nyelven üdvözölte XVIII. Lajost. 1814 június 4-én XVIII. Lajos Franciaország pairjévé és az újonnan létesített királyi gárda egyik századának kapitányává tette. Neuchâteli hercegségéről 34 000 forint járadék ellenében lemondott a porosz király javára. Mikor Napóleon visszatért Elbáról, Berthier követte XVIII. Lajost Gentbe. De a királynál kegyvesztett lett, mert eltitkolt egy Napóleontól kapott levelet; visszavonult Bambergbe, ahol 1815 június 1-én hat álarcos férfi megölte; kidobták apósa palotájának ablakából. Emlékiratait 1826-ban közzétették Párizsban.

Berthier

Eredeti nyelve: angol

A megírás ideje: 1857 szeptember 15 körül

Aláírás nélkül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", III. köt., 1858

[Karl Marx]

Bessières

Bessières, *Jean-Baptiste* — a francia császárság tábornagya, született Prayssacban, Lot département, 1768 augusztus 6-án, elesett Lützennél 1813 május 1-én. 1791-ben beállt XVI. Lajos alkotmányos gárdájába[188], a pireneusi lovasvadászoknál szolgált tiszthelyettesi rangban, majd nemsokára vadászkapitány lett. Az 1796 szeptember 4-i roveredoi győzelem után Bonaparte a csatamezőn ezredesi rangra emelte. Az 1796—97-es itáliai hadjáratban a fővezér őrcsapatának parancsnoka; Egyitomban[183] ugyanezen csapattest ezredese; élete nagyobb részében megőrizte kapcsolatait ezzel az alakulattal. 1802-ben hadosztálytábornokká nevezték ki, 1804-ben pedig a császárság tábornagyává. Harcolt a roveredoi[180], rivoli[181], saint-jean-d'acre-i[190], abukiri[191] és marengoi[185] csatában — az utóbbiban ő vezényelte az utolsó, döntő lovasrohamot —, Austerlitznél[164], Jénánál[165], Eylaunál[119] és Friedlandnál*. 1808-ban megbízták a Salamanca spanyol tartományban állomásozó 18 000 főnyi hadosztály parancsnokságával; megérkezésekor azt tapasztalta, hogy Cuesta tábornok állást foglalt Valladolid és Burgos közt és azzal fenyeget, hogy elvágja a Madrid és Franciaország közti összeköttetési vonalat. Bessières megtámadta őt és Medina-de-Riosecónál győzelmet aratott. A walchereni angol expedíció[167] kudarca után Napóleon Bernadotte helyére Bessières-t nevezte ki a belgiumi hadsereg parancsnokává. Ugyanebben az évben (1809) Isztria hercege lett. Az esslingi csatában** egy lovashadosztály élén megfutamította Hohenzollern osztrák tábornokot. Az oroszországi expedíció idején a lovasgárda főparancsnoka, az 1813-as németországi hadjárat kezdetén pedig a francia lovasság parancsnoka volt. A szászországi rippachi szoros megtámadásakor, a lützeni csata[192] előestéjén a csatatéren esett el. Hogy milyen nagy népszerűségnek örvendett a közkatonák

* *V. ö. 122—123. old. – Szerk.*
** *V. ö. 95–98. old. – Szerk.*

körében, arra következtetni lehet abból a körülményből, hogy halála hírét egy ideig jónak látták eltitkolni a hadsereg előtt.

Bessières

A megírás ideje: 1857 szeptember 29 körül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", III. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Bidassoa

Bidassoa — kis folyó Spanyolország baszk tartományaiban, amely arról nevezetes, hogy partjain ütköztek meg a Soult parancsnoksága alatt álló franciák a Wellington parancsnoksága alatt álló angolokkal, spanyolokkal és portugálokkal. Az 1813. évi vitoriai vereség[193] után Soult oly hadállásban gyűjtötte össze katonáit, amelynek jobbszárnya Fuenterrabiával szemben a tengerig nyúlt, előtte a Bidassoával, a centrum és balszárny pedig néhány hegyláncon át Saint-Jean-de-Luz felé húzódott. Ebből az állásból Soult egyszer megkísérelte a körülzárt pamplonai helyőrség felmentését, de visszaverték. San Sebastián, amelyet Wellington ostromolt, most szorult helyzetbe került, és Soult elhatározta, hogy kikényszeríti az ostrom abbahagyását. A Bidassoa alsó folyásánál levő állásától csak 9 mérföldnyire volt Oyarzun falu, a San Sebastián felé vezető úton; ha el tud jutni e faluba, az ostromot abba kell hagyni. Ennek megfelelően 1813 augusztus vége felé összevont két hadoszlopot a Bidassoánál. Az egyik, a balszárnyon, amely Clausel tábornok parancsnoksága alatt 20 000 emberből és 29 ágyúból állt, egy hegyláncolaton helyezkedett el, szemben Verával (e helységen túl a folyó felső szakasza a szövetségesek kezében volt); Reille tábornok 18 000 emberrel és egy 7000 főnyi tartalék Foy vezénylete alatt lejjebb, a Bayonne-ból Irúnba vezető út közelében állomásozott. Mögöttük a megerősített francia tábort d'Erlon tartotta két hadosztállyal, hogy a szövetségesek jobbszárnyának minden átkaroló hadmozdulatát elhárítsa. Wellington értesült Soult tervéről és minden óvintézkedést megtett. Hadállásának szélső balszárnya, amelyet elölről a Bidassoa tölcsértorkolata védett, jól el volt sáncolva, de csak gyéren volt megszállva; a centrumot, amelyet San Marcial rendkívül meredek és szaggatott hegyvonulata alkotott, tábori védőművekkel erősítették meg, ezt Freire spanyoljai tartották, az 1. brit hadosztály mint tartalék mögöttük balra, az iruni út közelében állt. A jobbszárnyat a Peña de Haya hegység sziklás lejtőin Longa spanyol katonái és a 4. angol—portugál hadosztály foglalta el; ezt a szárnyat Inglisnek a 7. hadosztályhoz tartozó

dandárja kötötte össze a verai könnyűhadosztállyal és azokkal a csapatokkal, amelyeket még tovább jobbfelé küldtek a hegyek közé. Soultnak az volt a terve, hogy Reille elfoglalja San Marcialt (ezt a helyet későbbi hadműveletek céljára hídfővé akarta kialakítani) és a szövetségeseket a jobbszárnyuk felé, a Peña de Haya szakadékaiba űzi, így megtisztítja az országutat Foy előtt, az pedig egyenesen Oyarzun felé nyomul rajta; ugyanakkor Clausel Vera megfigyelése céljából hátrahagy egy hadosztályt, valamivel e helység alatt átkel a Bidassoán és minden útját álló sereget felkerget a Peña de Hayára, ilymódon segítve és oldalról támogatva Reille támadását. Augusztus 31-én reggel Reille csapatai több oszlopban átgázoltak a folyón, rohammal elfoglalták San Marcial első hegyvonulatát és tovább nyomultak e hegycsoport magasabb, uralkodó csúcsai felé. E nehéz terepen azonban nem megfelelően vezetett katonái közt felbomlott a rend; a csatározók és az őket támogató katonák összekeveredtek, helyenként rendetlen csoportokba zsúfolódtak, mire a spanyol hadoszlopok lerohantak a hegyről és visszakergették őket a folyóhoz. A második támadás eleinte sikeresebb volt, a franciák eljutottak a spanyolok hadállásáig; de ezután erejük kimerült, és a spanyolok újabb előretörése teljesen bomlott rendben űzte őket vissza a Bidassához. Soult, aki időközben megtudta, hogy Clausel támadása jól sikerült és lassan tért hódít a Peña de Hayán, portugálokat, spanyolokat meg briteket kergetve maga előtt, már éppen oszlopokat alakított Reille tartalékaiból és Foy csapataiból, hogy megindítsa a harmadik és végső támadást, amikor befutott a hír, hogy d'Erlont nagy erők támadták meg táborában. Mihelyt a franciák csapatösszevonása a Bidassoa alsó szakaszán minden kétséget eloszlatott a támadás igazi célpontja felől, Wellington megparancsolta a szélső jobbszárnyán a hegyekben levő valamennyi csapatnak, hogy támadjanak meg mindent, ami a szemük elé kerül. Ez a támadás, noha visszaverték, igen komoly volt és esetleg megismétlődhetett. Ugyanakkor a brit könnyűhadosztály egy részét a Bidassoa balpartjára vonták, hogy oldalról támadja Clausel előnyomulását. Soult ekkor lemondott a tervezett támadásról és Reille csapatait a Bidassoán át visszavonta. Clausel csapatait csak késő éjjel vonták vissza; a szövetségesek a verai híd birtokáért vívott súlyos küzdelem után — az aznapi zuhogó eső miatt ugyanis járhatatlanná váltak a gázlók —, rohammal bevették San Sebastiánt, kivéve a citadellát; ez utóbbi szeptember 9-én adta meg magát. — A második bidassoai ütközetre október 7-én került sor, amikor Wellington kikényszerítette az átkelést a folyón. Soult állása körülbelül ugyanolyan volt, mint azelőtt; Foy a saint-jean-de-luz-i elsáncolt tábort tartotta, d'Erlon Urdaxot és az ainhoai tábort, Clausel egy hegygerincen foglalt állást, amely Urdaxot összeköti a Bidassoa alsó szaka-

szával, Reille a folyó mentén állt, Clausel jobbszárnyától le a tengerig. Az egész arcvonalat elsáncolták, és a franciák még védőműveik megerősítésével voltak elfoglalva. A brit jobbszárny Foyval és d'Erlonnal állt szemben; a centrum, vagyis Girón spanyoljai és a könnyűhadosztály, továbbá Longa spanyoljai és a 4. hadosztály a tartalékban, összesen 20 000 ember, Clausellal átellenben állt; ugyanakkor a Bidassoa alsó folyásánál Freire spanyoljai, az 1. és az 5. angol—portugál hadosztály, valamint Aylmer és Wilson önálló dandárja, összesen 24 000 ember készen állt Reille megtámadására. Wellington mindent előkészített a rajtaütésre. Csapatait az október 7-re virradó éjszaka az ellenség szeme elől jól elrejtve vonta össze; tábora sátrait nem bontották le. Azonkívül helybeli csempészek a Bidassoa torkolatában három gázlót mutattak meg neki, amelyeken apálykor át lehetett kelni, s amelyekről a franciák nem tudtak, úgyhogy erről az oldalról teljes biztonságban érezték magukat. 7-én reggel, midőn a francia tartalékok messze hátul táboroztak és az első vonalban elhelyezett egyetlen hadosztályból sok katonát sáncmunkára vezényeltek, az 5. brit hadosztály és Aylmer dandárja átgázolt a torkolaton és a Sansculottes-nak nevezett elsáncolt tábor felé vonult. Mihelyt a túlsó partra értek, San Marcial ágyúi tüzet nyitottak, és további öt hadoszlop indult el a gázlókon. Ezek felfejlődtek a jobbparton, még mielőtt a franciák bármiféle ellenállást tanúsíthattak; a rajtaütés valóban tökéletesen sikerült; az egyenként és rendezetlenül érkező francia zászlóaljakat sorjában megverték és az egész vonalat, beleértve az állás kulcsát, a Croix des Bouquets hegyet is, mielőtt tartalékok érkezhettek volna, bevették. Freire elfoglalta a Mandale-hegyet, s ezzel bekerítették a biriatui és bildoxi tábort, amely Reille-t Clausellal összekötötte; a tábort a franciák feladták. Reille csapatai rendetlen sorokban visszavonultak, míg aztán Urogne-nál Soult, aki a tartalékokkal sietve érkezett Espelette-ből, feltartóztatta őket. Még ott értesült Soult az Urdax elleni támadásról; de egy percig sem volt kétséges előtte a támadás igazi célpontja; a Bidassoa alsó szakaszához vonult, de túl későn érkezett és a csatát már nem tudta jóra fordítani. Időközben a brit centrum megtámadta Clauselt és lépésről lépésre, frontális és oldaltámadásokkal, elfoglalta állásait. Estefelé Clausel a hegygerinc legmagasabb csúcsára, a Grande Rhune-re szorult és másnap feladta a hegyet. A franciák vesztesége mintegy 1400, a szövetségeseké mintegy 1600 halott és sebesült volt. A rajtaütést olyan jól irányították, hogy a francia állások tényleges védelme mindössze 10 000* emberre hárult, akiket 33 000 szövetséges ka-

* *A „New American Cyclopaedia"-ben*: 1000 – *Szerk.*

tona heves támadása ért, és elűzték őket, mielőtt még tartalékok érkezhettek volna támogatásukra.

Bidassoa

A megírás ideje: 1858 február 11 körül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", III. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

Engels vázlata a Bidassoa melletti hadszintérről [191]

[Friedrich Engels]

Szabadtábor

Szabadtábor (fr. *bivouac*, valószínűleg a ném. bei* és Wache** szóból) — csapatok éjszakai táborhelye a szabad ég alatt, sátor nélkül, ahol minden katona ruhástul alszik, keze ügyében a fegyverével. Az ókori hadviselésben a csapatokat sátrak védték, melyek szinte mozgó városokat alkottak. A középkorban a kastélyok és apátságok megnyíltak a hűbérurak és a fejedelmek arra vonuló seregei előtt. Azok a néptömegek, amelyek vallásos felbuzdulástól hajtva keresztes hadjáratra[61] özönlöttek Ázsiába, inkább csőcselék voltak semmint hadsereg, és a lovagi és fejedelmi vezérek, valamint közvetlen kíséretük kivételével a földön táboroztak, akár az ázsiai pusztákon kóborló vad nomád törzsek. A reguláris hadviselés visszatértével ismét megjelentek a sátortáborok és az elmúlt két évszázadban általánosan elterjedtek Európában. A gigantikus napóleoni háborúkban azonban úgy találták, hogy a gyors hadmozdulatok fontosabbak a katonák egészségénél, és a fényűző sátorozás eltűnt az európai küzdőterekről, kivéve olykor az angol hadseregeket. Egész hadseregek táboroztak tábortüzek körül, vagy ha az ellenség közelsége szükségessé tette, tüzek nélkül is, szalmán vagy esetleg a puszta földön aludtak, a katonák egy része pedig őrt állt. A történelmi szabadtáborok közül a költészet és a festészet egyiket sem tette híresebbé, mint az austerlitzi ütközetet[164] megelőző éjszakáét.

Bivouac

A megírás ideje: 1857 szeptember 28 körül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", III. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

---

* – -nál, -nél – *Szerk.*

** – őrség – *Szerk.*

[Friedrich Engels]

Blindheim

Blindheim vagy *Blenheim* — falu kb. 23 mérföldnyire Augsburgtól, Bajorországban, egy nagy csata színtere, amely 1704 augusztus 13-án zajlott le a Marlborough és Jenő herceg parancsnoksága alatt álló angolok és osztrákok és a Tallard marsall, Marsin és a bajor választófejedelem* parancsnoksága alatt álló franciák és bajorok között. Mivel az osztrák államokat Németország részéről közvetlen invázió fenyegette, Marlborough Flandriából segítségükre sietett. A szövetségek megegyeztek, hogy Itáliában, Németalföldön és az Alsó-Rajnán védekező hadviselést folytatnak és minden rendelkezésükre álló erőt a Dunánál összpontosítanak. Marlborough a Schellenbergen megrohamozta a bajor sáncműveket, majd átkelt a Dunán és egyesült Jenővel, azután ketten együtt mindjárt elindultak, hogy megtámadják az ellenséget. A Nebel-patak mögött találtak rá, oldalszárnyát egy-egy erősen megszállt falu, Blindheim és Kitzingen fedezte. A franciák tartották a jobbszárnyat, a bajorok a balt. Vonaluk majdnem öt mérföld széles volt; mindkét sereg lovassága a szárnyon helyezkedett el, úgyhogy a centrum egy részét a francia és a bajor lovasság együttesen foglalta el. Az akkoriban érvényes taktikai szabályok szerint azonban még nem szállták meg kellőképpen a hadállást. A francia gyalogság zöme, 27 zászlóalj, Blindheimben zsúfolódott, tehát olyan helyzetben volt, amely teljes tehetetlenségre kárhoztatta az akkori szervezettségű és csakis nyílt terepen vívott vonalharcra alkalmas csapatokat. Ebben a veszedelmes helyzetben lepte meg őket az angolok és osztrákok támadása, és Marlborough csakhamar teljes mértékben kiaknázta az alkalom kínálta előnyöket. Miután hiába támadta meg Blindheimet, fő haderejét váratlanul a középen vonta össze és áttörte vele ellenfelei centrumát. Jenőnek könnyű dolga volt az ilymódon elszigetelt bajorokkal, s megkezdte az általános üldözést, míg Marlborough teljesen elvágta a Blindheimben bezárt 18 000 francia visszavonulását és fegyverleté-

* II. Miksa Emánuel. – *Szerk.*

telre kényszerítette őket. Köztük volt Tallard marsall is. A franciák és bajorok teljes vesztesége 33 000 halott, sebesült és fogoly volt; a győzők mintegy 11 000 embert vesztettek. A csata eldöntötte a hadjáratot, Bajorország az osztrákok kezére került, XIV. Lajos tekintélye pedig odalett. Ez az ütközet taktikai szempontból rendkívül érdekes, mert igen szembetűnően mutatja, milyen óriási a különbség az akkori és a mai idők taktikája között. Éppen az a körülmény, amelyet ma a védelmi állás egyik legnagyobb előnyének tekintenének, ti. hogy egy-egy falu van az oldalszárnyak előtt, a XVIII. századi csapatok esetében a vereség oka volt. Abban az időben a gyalogság teljesen alkalmatlan volt arra a csatározó és látszólag irreguláris küzdelemre, amely ma egy kőházakból álló, jó csapatok kezén levő falut szinte bevehetetlenné tesz. E csatát Franciaországban és a kontinensen általában hochstädti csatának nevezik, az ilyen nevű közeli városkáról, amely az előző év szeptember 20-án ott vívott csatáról[195] már híres lett.

Blenheim

Eredeti nyelve: angol

A megírás ideje: 1858 január 28 körül

Aláírás nélkül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", III. köt., 1858

[Friedrich Engels]

Védőfal

Védőfal [blindage] — az erődítéstanban minden olyan felszerelés, amely elfedi az ellenség szeme elől azt, ami egy bizonyos ponton történik. Ilyenek például az üteg belső élvonalán elhelyezett és a lőrések teteje fölé folytatódó ágnyalábok; ezek megnehezítik azt, hogy bizonyos távolságról a lőréseken keresztül bármit is észre lehessen venni. Néha ennél tökéletesebb védőfalakat erősítenek a lőrésekre: ezek két erős deszkából állnak, amelyek kétfelől csúszósíneken összetolhatók, úgyhogy teljesen el lehet zárni velük a lőrést. Ha a tűz vonala mindig ugyanarra a pontra irányul, e fatáblákat nem kell az ágyú elsütésekor minduntalan kinyitni, hanem nyílást vágnak rajtuk a csőtorkolat számára. Szükség esetén a nyílás mozgatható fedéllel elzárható. Más védőfalak a függőleges irányú tűztől óvják az üteg tüzéreit; ezek sima, erős gerendákból állnak, melyek egyik végét a mellvéd belső peremére, a másikat a földre támasztják. Ha a gránátok nem nagyon nehezek és nem hullanak csaknem függőlegesen, nem tudnak áthatolni az ilyen védőfalon, hanem csak súrolják azt és szögben lepattannak róla. Árokásásnál is használnak bizonyos védőfalakat, hogy megvédjék az árkászokat a tűztől; ezek keréktalpon mozgathatók és a munka haladtával előretolják őket. Puskatűz ellen elegendő a kívül vaslemezzel borított, erős gerendákkal megtámasztott szilárd deszkafal. Ágyútűz ellen nagy, szögletes, földdel, homokzsákokkal vagy rőzsenyalábokkal töltött ládákra vagy ácsolatokra van szükség. Az utászvédfal leghasználatosabb fajtája egy igen nagy sánckosárból vagy vesszőfonatos hengerből áll, amelyet rőzsenyalábokkal töltenek meg, és ezt a munkások maguk előtt görgetik. Ha a futóárkot felülről kell védeni, úgy építenek védőfalat, hogy négyszögletes gerendákat fektetnek keresztben a tetejére, s ezeket rőzsenyalábokkal s végül földdel borítják, ami kellően bomba- és gránátbiztossá teszi őket.

Blindage

A megírás ideje: 1857 szeptember 28 körül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", III. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Karl Marx és Friedrich Engels]

Blücher[196]

Blücher, *Gebhard Leberecht von* — Wahlstatt hercege, porosz tábornagy, született 1742 december 16-án Rostockban, Mecklenburg-Schwerin, meghalt 1819 szeptember 12-én Krieblowitzban, Szilézia. 1754-ben mint fiatal fiút Rügen szigetére küldték, és ott titokban zászlósként belépett egy svéd huszárezredbe, hogy poroszországi II. Frigyes ellen harcoljon. Az 1758-as hadjáratban fogságba esett; egyévi fogság és a svéd szolgálatból nyert elbocsátása után rábeszélték, lépjen be a porosz hadseregbe. 1771 március 3-án lovassági törzskapitánnyá nevezték ki. Amikor 1778-ban a megüresedett őrnagyi posztra von Jägerfeld kapitányt, von Schwedt őrgróf természetes fiát nevezték ki helyette, ezt írta II. Frigyesnek: „Felség, von Jägerfeldet, akinek nincs más érdeme, mint hogy von Schwedt őrgróf fia, előnyben részesítették velem szemben. Kérem Felségedtől elbocsátásomat." Válaszul II. Frigyes megparancsolta, hogy vessék börtönbe, de mikor Blücher — annak ellenére, hogy kissé huzamosabban fogva tartották — nem volt hajlandó levelét visszavonni, a király egy jegyzettel, mely szerint: „Von Blücher kapitány mehet a pokolba", teljesítette kérelmét. Blücher ekkor visszavonult Lengyel-Sziléziába, nemsokára megházasodott, gazdálkodó lett, kis birtokot szerzett Pomerániában, majd II. Frigyes halála után őrnagyként visszalépett egykori ezredébe, azzal a kifejezett feltétellel, hogy kinevezését visszamenőleg 1779-es keltezéssel kapja meg. Néhány hónappal később felesége meghalt. Blücher részt vett Hollandia vértelen inváziójában[197], majd 1788 június 3-án alezredessé nevezték ki. 1790 augusztus 20-án ezredes lett és parancsnoka ama huszárezred első zászlóaljának, amelybe 1760-ban belépett. 1794-ben a köztársasági Franciaország elleni pfalzi hadjárat során kitüntette magát mint könnyűlovassági vezető. 1794 május 28-án, a győzelmes kirrweileri ütközet után előléptették vezérőrnaggyá, s a luxemburgi, kaiserslauterni, morschheimi, weidenthali, edesheimi és edenkobeni akciók növekvő hírnevet szereztek neki. A franciákat szakadatlanul vakmerő coup de

main-ekkel* és sikeres vállalkozásokkal nyugtalanította, de közben sohasem mulasztotta el, hogy a főhadiszállást az ellenség hadmozdulatairól a legalaposabban tájékoztassa. A hadjárat alatt írt naplóját,[198] melyet szárnysegéde, Goltz gróf 1796-ban közzétett, analfabéta stílusa ellenére, klasszikus műnek tekintik az előőrs-szolgálat terén. A bázeli béke[199] után Blücher újra megházasodott. Amikor III. Frigyes Vilmos trónra lépett, altábornaggyá nevezte ki; Blücher ebben a minőségben megszállta és kormányzóként igazgatta Erfurtot, Mühlhausent és Münstert. 1805-ben Bayreuthnál egy kis csapattestet helyeztek vezénylete alá, hogy figyelemmel kísérje, milyen közvetlen következményekkel jár Poroszországra nézve az austerlitzi csata[164], nevezetesen Ansbach hercegség Bernadotte hadteste által történt megszállása. 1806-ban ő vezette a porosz élcsapatot az auerstedti csatában[165]. Rohamát azonban Davout tüzérségének szörnyű tüze megtörte, azt a javaslatát pedig, hogy a rohamot friss erőkkel és az egész lovassággal ismételjék meg, a porosz király elvetette. Az auerstedti és a jénai kettős vereség után az Elba mentén lefelé vonult vissza, miközben Napóleon a porosz sereg derékhadát egyetlen vad hajszában Jénától Stettinig kergette. Hátrálása közben Blücher hadseregéhez csatolta különböző hadtestek maradványait, úgyhogy az körülbelül 25 000 főre duzzadt. Soult, Bernadotte és Murat egyesült erői előtt végbevitt lübecki visszavonulása egyike volt a ritka tiszteletreméltó epizódoknak a német lealacsonyodás e korszakában. Minthogy Lübeck semleges terület volt, szenvedélyesen megrótták, amiért e nyílt város utcáit elkeseredett küzdelem színterévé változtatta és a francia katonaság háromnapos fosztogatásának martalékává tette; de a fennálló körülmények között az volt a fontos, hogy a német népnek legalább egy példát mutassanak az elszánt ellenállásban. Lübeckből kivetve, 1806 november 7-én** a ratekaui síkságon kapitulálnia kellett, de azzal a kifejezett feltétellel, hogy írásba foglalják: a megadás oka „a lőszer- és élelemhiány". Becsületszóra szabadon bocsátották, mire Hamburgba ment, ahol fiai társaságában kártyázással, dohányzással és ivással ütötte agyon az időt. Miután kicserélték Victor tábornokkal, kinevezték Pomeránia főkormányzójává; de Poroszország és Napóleon 1812 február 24-én*** kötött szövetségének egyik titkos cikkelye kikötötte, hogy Blüchert, akárcsak Scharnhorstot és más kiváló porosz hazafiakat, el kell bocsátani a szolgálatból. E hivatalos kegyvesztés megédesítéséül a király titokban neki adományozta a csinos kunzendorfi birtokot Sziléziában. A tilsiti béke[166] és

* – rajtaütésekkel – *Szerk.*

** *A „New American Cyclopaedia"-ben*: 6-án – *Szerk.*

*** *A „New American Cyclopaedia"-ben*: 21-én – *Szerk.*

a német függetlenségi háború között eltelt átmeneti időszak éveiben Scharnhorstnak és Gneisenaunak, a Tugendbund[200] vezetőinek hirtelenében népi hősre volt szükségük, és Blücherre esett a választásuk. Hírnevét oly sikeresen terjesztették a tömegek között, hogy amikor III. Frigyes Vilmos 1813 március 17-i kiáltványával fegyverbe szólította a poroszokat, volt erejük rákényszeríteni a királyt, hogy őt nevezze ki a porosz hadsereg főparancsnokává. A derekasan végigküzdött, ám a szövetségesek számára szerencsétlen kimenetelű lützeni[192] és bautzeni[201] csatákban Blücher Wittgenstein parancsnoksága alatt harcolt. Mialatt a szövetséges hadseregek Bautzenből visszavonultak Schweidnitzbe, Haynaunál[202] lesben állt, s onnan lovasságával rajtaütött a Maison parancsnoksága alatt álló francia előhadon, amely ebben az összecsapásban 1500 embert és 11 ágyút vesztett. Ezzel a rajtaütéssel felélesztette a porosz hadsereg harci szellemét és Napóleont az üldözésben nagyon óvatossá tette. Blücher önálló hadseregparancsnoki tevékenysége a trachenbergi fegyverszünet[175] lejártától, 1813 augusztus 10-től kelteződik. A szövetséges uralkodók akkor három hadseregre osztották haderőiket: a Bernadotte parancsnoksága alatt álló északi hadseregre, amely az Elba alsó folyása mentén állomásozott, a főseregre, amely Csehországon át nyomult előre, és a sziléziai hadseregre Blücher főparancsnokságával, akit vezérkari főnökként Gneisenau és főszállásmesterként Müffling támogatott. Ez a két férfiú, aki ugyanebben a minőségben egészen az 1815-ös békéig mellette maradt, készítette el minden stratégiai tervét. Blücher maga, mint Müffling mondja[203] „semmit nem értett a" stratégiai „hadvezetéshez; annyira nem, hogy ha tervet terjesztettek elé jóváhagyásra, akár ha jelentéktelen hadműveletre vonatkozott is, nem tudott világos képet alkotni róla és nem tudta megítélni, jó-e vagy rossz". Akárcsak Napóleon sok tábornagya, ő sem tudott térképet olvasni. A sziléziai hadsereg három hadtestből állt: 40 000 oroszból Langeron gróf alatt, 16 000 katonából von Sacken báró alatt és egy 40 000 főnyi porosz hadtestből York tábornok alatt. Blücher helyzete e heterogén hadsereg élén igen nehéz volt. Langeron már betöltött önálló parancsnoki posztokat és nem volt ínyére, hogy idegen tábornok alatt szolgáljon, azonfelül tudta, hogy Blücher titkos parancsokat kapott, melyek szerint védekezésre kell szorítkoznia, de fogalma sem volt arról, hogy az augusztus 11-én Barclay de Tollyval Reichenbachnál folytatott megbeszélésén Blücher kicsikarta az engedélyt, hogy a körülményekhez képest cselekedhessék. Ennélfogva Langeron azt gondolta, joga van nem engedelmeskedni a parancsoknak, valahányszor úgy látta, hogy a főparancsnok eltér az előre megállapított tervtől, s e lázadó magatartásában York tábornok teljes erővel támogatta. Az ebből a helyzetből fakadó veszély egyre fenyegetőbbé

vált, míg aztán Blücher a Katzbach menti csatában annyira kézbe nem tudta fogni hadseregét, hogy ez elvezette Párizs kapuihoz. Macdonald tábornagy, akit Napóleon azzal bízott meg, hogy a sziléziai hadsereget visszaűzze Szilézia belsejébe, augusztus 26-án azzal kezdte a csatát, hogy megtámadta Blücher előőrseit, akik Prausnitztól Kroitschig állomásoztak, ahol a Neisse a Katzbachba ömlik. Az úgynevezett katzbachi csata valójában négy különböző akcióból állt; az első — melynek során mintegy 8 francia zászlóaljat, az ellenséges erőnek alig egytizedét, szuronyrohammal elűztek a Neisse jobbpartján levő egyik csúcs mögötti fennsíkról — olyan eredményekre vezetett, amelyek egyáltalán nem álltak arányban az akció eredeti jelentőségével, annak következtében, hogy a fennsíkról menekülőket nem gyűjtötték össze Niedercraynnál és nem hagyták a Katzbach mögött Kroitschnál, amely esetben menekülésüknek semmiféle befolyása nem lett volna a francia hadsereg többi részére, — annak következtében, hogy Sacken és Langeron Neisse-balparti hadtestei az éj beálltával több vereséget mértek az ellenségre, — annak következtében, hogy Macdonald tábornagy, aki személyesen parancsnokolt a balparton és este 7 óráig gyengén védekezett Langeron támadása ellen, nyomban naplemente után csapatait olyan kimerült állapotban meneteltette Goldberg felé, hogy nem tudtak tovább harcolni és óhatatlanul az ellenség kezébe estek, — végül annak következtében, hogy az évszak időjárási viszonyai, a heves esőzések azokat a különben jelentéktelen folyókat, amelyeken a menekülő franciáknak át kellett kelniök, a Neissét, a Katzbachot, a Deichselt és a Bobert, sebes áradatokká duzzasztották és az utakat majdnem járhatatlanokká tették. Így történt, hogy a hegyekben, a sziléziai hadsereg balszárnyán, a Landwehr[80] segítségével az önmagában véve jelentéktelen katzbachi csata 18 000—20 000 katona foglyul ejtését és több mint 300 lőszeres, betegszállító és málháskocsi, a rajtuk levő málha stb. zsákmányul ejtését eredményezte. A csata után Blücher mindent elkövetett, hogy haderőit az ellenség üldözésében a legnagyobb erőfeszítésre sarkallja, joggal rámutatva arra, hogy némi „derekas erőfeszítéssel megtakaríthatnak egy újabb csatát". Szeptember 3-án hadseregével átkelt a Neissén és 4-én átvonult Bischofswerdán, hogy Bautzenban összevonja erőit. Ezzel a hadmozdulattal megmentette a főserget, amelyet augusztus 27-én Drezdánál megvertek[204] és az Érchegység mögé kényszerítettek, s most felmentést kapott; Napóleon kénytelen volt erősítésekkel Bautzen felé előrenyomulni, hogy ott felvegye a Katzbachnál megvert sereget és csatába bocsátkozzék a sziléziai hadsereggel. Míg Blücher Szászország délkeleti szögletében, az Elba jobbpartján tartózkodott, sorozatos visszavonulásokkal és előnyomulásokkal mindig kitért a Napóleon felkínálta ütközetek elől, de mindenkor

harcba bocsátkozott, ha a francia hadsereg egyes különítményeivel került szembe. Szeptember 22-én, 23-án és 24-én az ellenség jobbján oldalmenetelést hajtott végre, erőltetett menetben előnyomult az Elba alsó folyásához, az északi hadsereg közelébe. Október 2-án Elsternél pontonhidat vert az Elbán, és serege 3-án reggel átkelt. Ezt a hadmozdulatot, amely nemcsak merész, hanem éppenséggel vakmerő volt, amennyiben Blücher teljesen feladta összeköttetési vonalait, magasabb politikai okok tették szükségessé, s végül elvezetett a lipcsei csatához[112], amelyet a lassú és túl óvatos fősereg Blücher nélkül sohasem kockáztatott volna meg. A Bernadotte főparancsnoksága alatt álló északi sereg mintegy 90 000 főt számlált, rendkívül nagy fontosságú volt tehát, hogy Szászország ellen vonuljon. Bülow-val és Wintzingerodéval, az északi hadsereg részét alkotó porosz és orosz hadtestek parancsnokaival fenntartott szoros kapcsolatai révén Blücher igen meggyőző bizonyítékokat szerzett arról, hogy Bernadotte a franciákkal kacérkodik, és hogy amíg külön hadszíntéren egymaga marad, lehetetlen őt bármilyen aktivitásra bírni. Bülow és Wintzingerode kijelentették, készek Bernadotte ellenére is akcióba lépni, de e célból 100 000 főnyi támogatást kívántak. Ezért határozta el Blücher, hogy megkockáztatja oldalmenetelését, és kitartott mellette, bár az uralkodóktól olyan parancsokat kapott, hogy közelükben, a balszárnyon Csehország felé tartson. Szándékától azok az akadályok sem tántorították el, amelyeket Bernadotte rendszeresen az útjába gördített, még azután is, hogy a szilézíai hadsereg átkelt az Elbán. Bautzen elhagyása előtt Blücher egyik bizalmas tisztjét elküldte Bernadotte-hoz azzal a tájékoztatással, hogy mivel az északi hadsereg túl gyenge ahhoz, hogy egyedül folytathasson hadműveleteket az Elba balpartján, ő a szilézíai hadsereggel odamegy és október 3-án Elsternél kel át; felszólította tehát Bernadotte-ot, hogy ugyanakkor ő is keljen át az Elbán és vele együtt nyomuljon előre Lipcse felé. Minthogy Bernadotte nem is hederített erre az üzenetre, az ellenség pedig Elsterrel szemben megszállta Wartenburgot, Blücher először kiűzte őket a városból, majd egy Wartenburgtól Bleddinig terjedő elsáncolt tábor építésébe fogott, védelmül arra az esetre, ha Napóleon egész haderejével rátámad. Innen előretört a Mulde felé. Október 7-én egy megbeszélésen megegyezett Bernadotte-tal, hogy mindkét sereg Lipcsének vonul. 9-én, mialatt a szilézíai hadsereg felkészült e menetelésre, Bernadotte — hírét véve, hogy Napóleon a meisseni úton előrenyomul — ragaszkodott hozzá, hogy visszavonuljanak az Elba mögé, és csak azzal a feltétellel volt hajlandó a balparton maradni, hogy Blücher, vele együttműködve, átkel a Saalén és a folyó mögött foglal állást. Bár a szilézíai hadsereg ezzel a hadmozdulattal megint elvesztette összeköttetési vonalát, Blücher bele-

egyezett, mert különben az északi hadsereg ténylegesen elveszett volna a szövetségesek számára. Október 10-én az egész sziléziai hadsereg az északi hadsereggel egyesülve a Mulde balpartján állt, a Muldén átvezető hidakat lerombolták. Ekkor Bernadotte kijelentette, hogy szükségessé vált a visszavonulás Bernburgba, és Blücher, aki kizárólag azt tartotta szem előtt, hogy megakadályozza Bernadotte visszavonulását az Elba jobbpartjára, ebbe is beleegyezett, azzal a feltétellel, hogy Bernadotte a Saalén Wettinnél átkelve foglal állást. Október 11-én, amikor oszlopai éppen a magdeburg—hallei országúton haladtak át, Blücher — értesülvén róla, hogy Bernadotte, határozott ígérete ellenére, nem vert hidat Wettinnél — úgy döntött, hogy ezen az országúton vonul erőltetett menetben. Napóleon látta, hogy az északi és a sziléziai hadsereg kitér a csata elől, amelyet felkínált nekik azzal, hogy Dübennél összevonta erőit, és tudta, hogy a csatát csak akkor kerülhetik el, ha visszavonulnak az Elbán keresztül; ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy mindössze négy nap múlva okvetlenül találkozik már a főseregggel és akkor két tűz közé kerül; ezért az Elba jobbpartján Wittenberg felé vonult, hogy e megtévesztő hadmozdulattal átcsalja az északi és a sziléziai hadsereget az Elbán, azután pedig gyors csapást mérjen a főseregre. Bernadotte, aki féltette Svédországba vezető összeköttetési vonalait, valóban parancsot is adott hadseregének, hogy egy Akennál épített hídon haladéktalanul keljen át az Elba jobbpartjára, és ugyanaznapon, október 13-án, közölte Blücherrel, hogy Sándor császár őt (Blüchert) bizonyos fontos okokból Bernadotte parancsnoksága alá helyezte. Ennélfogva felszólította, hogy a sziléziai hadsereggel lehetőleg késedelem nélkül kövesse hadmozdulatait az Elba jobbpartjára. Ha Blücher ez alkalommal kevesebb határozottságot tanúsít és követi az északi hadsereget, a hadjárat elveszett volna, mert akkor az összesen körülbelül 200 000 főre rúgó sziléziai és északi hadsereg nem lett volna jelen a lipcsei csatánál. Válaszul Blücher azt írta Bernadotte-nak, hogy összes információi szerint Napóleonnak esze ágában sincs a háború színterét az Elba jobbpartjára áthelyezni, s csak félre akarja őket vezetni. Egyben kérve kérte Bernadotte-ot, hagyjon fel az Elbán keresztül tervezett hadmozdulatával. Közben újra meg újra kérlelte a főseregget, hogy törjön előre Lipcsének, felajánlotta, hogy ott találkozik vele, s végül október 15-én megkapta a várva várt hívást. Nyomban Lipcse felé nyomult, Bernadotte pedig ezalatt visszavonult Petersberg felé. Október 16-án, Halléból Lipcsébe vonultában, Möckernnél egy forró csatában megfutamította a Marmont vezette 6. francia hadtestet és 54 löveget zsákmányolt. A csata kimeneteléről haladéktalanul jelentést küldött Bernadotte-nak, aki a lipcsei csata első napján nem volt jelen. A második napon, október 17-én

Blücher, a hallei kapu közelében levő néhány ház és sánc kivételével, elűzte az ellenséget a Parthe jobbpartjáról. 18-án hajnalban Breitenfeldben megbeszélést tartott Bernadotte-tal, aki kijelentette, hogy nem támadhat a Parthe balpartján, ha Blücher erre a napra nem ad neki 30 000 embert a sziléziai hadseregből. Csakis az egésznek az érdekét tartva szem előtt, Blücher habozás nélkül belement ebbe, de azzal a feltétellel, hogy ő maga is ezzel a 30 000 emberrel marad és így biztosítja, hogy ezek teljes erejükkel résztvesznek a támadásban. Az október 19-i végleges győzelem után és a Lipcsétől a Rajnáig tartó egész visszavonulás során csakis Blücher üldözte komolyan Napóleont. Miközben a parancsnokló tábornokok október 19-én a lipcsei piactéren találkoztak az uralkodókkal és értékes időt fecséreltek kölcsönös bókolással, Blücher sziléziai hadserege az ellenséget üldözve már Lützen felé menetelt. Lützentől Weissenfelsbe vonultában érte őt utol Vilmos porosz herceg, hogy átadja neki a porosz tábornagyi kinevezést. A szövetséges uralkodók olyan előnyhöz juttatták Napóleont, amelyet soha többé nem lehetett behozni, Eisenachtól kezdve ugyanis Blücher mindig délután érkezett arra a helyre, amelyet Napóleon reggel elhagyott. Amikor Blücher éppen Kölnbe akart vonulni, hogy ott átkeljen a Rajnán, visszahívták azzal a paranccsal, hogy vegye ostromzár alá Mainzot a balparton; a Rajnáig folytatott gyors üldözése széttépte a Rajnai Szövetséget[205] és ennek csapatait elvágta a francia hadosztályoktól, melyek kötelékébe most is tartoztak. Miközben a sziléziai hadsereg Höchstnél ütötte fel főhadiszállását, a fősereg a Felső-Rajna mentén vonult. Így végződött az 1813-as hadjárat, amelynek sikere csakis Blücher merész vállalkozó szellemének és vasenergiájának volt köszönhető. — Az ezután követendő hadműveleti tervre vonatkozóan a szövetségesek között nézeteltérések voltak; az egyik fél azt javasolta, hogy álljanak meg a Rajnánál és foglaljanak el ott védelmi állást; a másik azt javasolta, hogy keljenek át a Rajnán és vonuljanak Párizs ellen. Az uralkodók sokáig tétováztak, de Blücher és barátai kerekedtek felül, és az a határozat született, hogy koncentrikusan Párizs ellen vonulnak; a fősereg Svájcból, Bülow Hollandiából, Blücher pedig a sziléziai hadsereggel a Rajna középső folyásától nyomul előre. Az új hadjárathoz Blücher három további hadtestet kapott, mégpedig Kleistét, a hesseni választófejedelemét* és a szász-koburgi hercegét**. Blücher Langeron hadtestének egy részét Mainz bekerítésére hátrahagyta, elrendelte, hogy az új erősítések második hadosztályként kövessék őt, és 1814 január 1-én három helyen,

* II. Vilmos. – *Szerk.*
** III. Ernő. – *Szerk.*

Mannheimnél, Caubnál és Koblenznél átkelt a Rajnán, Marmont-t a Vogézek és a Sarre mögé a Moselle-völgybe kergette, York hadtestét a moselle-i erődítmények között állította fel és 28 000 főnyi haderővel, amely Sacken hadtestéből és Langeron hadtestének egyik hadosztályából állt, Vaucouleurs-ön és Joinville-en át előretört Brienne felé, hogy a baloldalán levő fősereggel egyesüljön. Január 29-én Napóleon, akinek hadereje mintegy 40 000 főből állt, Brienne-nél megtámadta őt; ekkor York hadteste még ki volt különítve a szilézíai hadseregből, a 110 000 főnyi fősereg pedig még csak Chaumont-ig ért. Ennélfogva Blücher Napóleon jelentős fölényben levő erőivel került szembe, ez azonban nem támadta meg őt a szokásos erővel, és néhány lovassági csatározástól eltekintve nem is akadályozta Blücher visszavonulását Trannes-ba. Napóleon elfoglalta Brienne-t, csapatainak egy részét elhelyezte a környéken, három különböző hadtesttel bevette Dienville-t, La Rothière-t és Chaumesnilt; január 30-án számbeli túlerővel módjában lett volna rátámadni Blücherre, mivel az még mindig várta az erősítéseit. Napóleon azonban passzív magatartást tanúsított, miközben Bar-sur-Aube-nál összevonták a fősereget, és különítményeket indítottak belőle Blücher balszárnyának* megerősítésére. A császár tétlenségének az a magyarázata, hogy reménykedett a kezdeményezésére összeült châtilloni békekongresszus[206] tárgyalásaiban, melyekkel időt akart nyerni. Miután a szilézíai hadsereg egyesült a fősereggel, a diplomata párt valóban ragaszkodott ahhoz, hogy a békekongresszus tanácskozásai alatt csak látszatháborút viseljenek. Schwarzenberg herceg egy tisztet küldött Blücherhez, hogy elérje belenyugvását; de Blücher ezzel a válasszal bocsátotta útjára: „El kell mennünk Párizsba. Napóleon Európa valamennyi fővárosában látogatást tett; miért lennénk mi kevésbé udvariasak? Egyszóval le kell szállnia a trónról, és amíg le nem taszították róla, nem lesz nyugtunk." Nyomatékosan fejtegette, mennyire előnyös lenne, ha a szövetségesek megtámadnák Napóleont Brienne közelében, mielőtt megmaradt csapatait odairányíthatná, és ajánlkozott, hogy maga végrehajtja a támadást, hacsak York távollétében erősítést kap. Tekintettel arra, hogy a hadsereg nem maradhatott meg az Aube terméketlen völgyében, és ha nem támad, vissza kell vonulnia, tanácsát elfogadták. A csata mellett döntöttek, de Schwarzenberg herceg, ahelyett, hogy a rendelkezésére álló egyesült haderőt bevetette volna az ellenség ellen, csak a württembergi trónörökös** hadtestét (40 000 fő), Gyulayét (12 000 fő) és Wredeét (12 000 fő) engedte át Blüchernek. Napóleon viszont a fősereg megérkezé-

* *A „New American Cyclopaedia"-ben*: jobbszárnyának – *Szerk.*

** Vilmos. – *Szerk.*

séről nem tudott és nem is gyanított semmit. Amikor február 1-én [déli] 1 óra tájban jelentették neki, hogy Blücher előrenyomul, nem akarta elhinni. Miután meggyőződött a tényről, azzal a gondolattal szállt lóra, hogy kitér a csata elől, és ilyen értelmű parancsokat adott Berthier-nek. Amikor azonban Ó-Brienne és La Rothière között a Fiatal Gárdához[207] érkezett, amely a közelgő ágyúdörej hallatára fegyvert ragadott, olyan lelkesedéssel fogadták, hogy úgy vélte, javára fordíthatja az alkalmat, és felkiáltott: „L'artillerie en avant!"* Így négy óra felé komolyan megkezdődött a La Rothière-i ütközet. Az első balsiker után azonban Napóleon többé nem vett személyesen részt a csatában. Minthogy gyalogsága befészkelte magát La Rothière faluba, a csata hosszú és makacs volt, és Blücher kénytelen volt tartalékait is igénybe venni. A franciákat csak éjjel 11 órára sikerült kiűzni a faluból; akkor Napóleon visszavonulást parancsolt hadseregének, amely 4000—5000 katonát vesztett halottakban és sebesültekben, 2500 foglyot és 53 ágyút. Ha a szövetségesek, akik csak hatnapi menetre voltak Párizstól, erőteljesen előretörtek volna, Napóleon feltétlenül elbukik ellenfeleinek óriási számbeli túlereje következtében; de az uralkodók, akik még mindig aggodalmasan kerültek mindent, ami megakadályozhatná, hogy Napóleon megkösse békéjét a châtilloni kongresszuson, engedték, hogy Schwarzenberg herceg, a főserég főparancsnoka, kapva kapjon minden ürügyön a döntő akció elkerülésére. Napóleon Marmont-nak megparancsolta, hogy az Aube jobbpartján vonuljon vissza Ramerupt felé, ő maga pedig oldalmeneteléssel Troyes-ba hátrált, közben a szövetséges hadsereg két seregre vált, a főserég lassan Troyes felé nyomult, a sziléziai hadsereg pedig a Marne-hoz menetelt, ahol Blücher biztosra vette a találkozást Yorkkal, azonkívül Langeron és Kleist hadtestének egy részével, úgyhogy erői összesen mintegy 50 000 főre gyarapodnának. Terve az volt, hogy Macdonald tábornagyot, aki időközben megjelent a Marne alsó folyásánál, Párizsig üldözi, mialatt Schwarzenberg a francia főserégeret sakkban tartja a Szajnánál. Napóleon azonban, látva, hogy a szövetségesek nem tudják kihasználni győzelmüket, és biztos lévén abban, hogy visszaér a Szajnához, még mielőtt a főserég messzire eljuthatna Párizs irányába, elhatározta, hogy rajtaüt a gyengébb sziléziai hadseregen. Ezért Victor és Oudinot alatt 20 000 embert hátrahagyott a főserég 100 000 katonájával szemben, és 40 000 emberrel, Mortier és Ney hadtestével előnyomult a Marne irányába, Nogent-nál felvette Marmont hadtestét és február 9-én ezekkel az egyesült erőkkel megérkezett Sézanne-ba. Eközben Blücher Saint Ouenon és Sommepuis-n át elő-

* – „Tüzérség, előre!" – *Szerk.*

renyomult a Párizsba vivő kis úton és február 9-én Vertus városkánál ütötte fel főhadiszállását. Erői így oszlottak el: körülbelül 10 000 ember a főhadiszállásán; 18 000 fő York parancsnoksága alatt Dormans és Château-Thierry között, Macdonald üldözésére, aki már az Epernayből Párizsba vezető nagy postaúton volt; 30 000 fő Sacken parancsnoksága alatt Montmirail és La-Ferté-sous-Jouarre között, hogy megakadályozza Sébastiani lovasságának tervbe vett egyesülését Macdonalddal és La-Ferté-sous-Jouarre-nál elvágja az utóbbinak az útját; Olszufjev orosz tábornok 5000 katonájával Champaubert-ban volt elszállásolva. Ez a hibás elosztás, ami által a sziléziai hadsereg igen kiterjedt állásban en échelon* széthúzódott, a Blücher befolyásoló ellentmondó indítékokból fakadt. Egyfelől szerette volna elvágni Macdonald útját és megakadályozni egyesülését Sébastiani lovasságával; másrészt fel akarta venni Kleist és Kapcevics hadtesteit, amelyek Châlons-ból előnyomulóban voltak és 9—10-én reméltek vele egyesülhetni. Az egyik indíték visszafogta, a másik előrehajtotta. Február 9-én Napóleon Champaubert-nál rajtaütött Olszufjeven és megverte. Blücher Kleisttel és Kapcevicscsel — akik közben megérkeztek, de lovasságuk nagyobbik része híján — előretört a Napóleon által kikülönített Marmont ellen és követte visszavonulását La-Fère-Champenoise-ba, de Olszufjev vereségének hírére még aznap éjjel két hadtestével visszatért Bergères-be, hogy fedezze a Châlons-ba vezető utat. Sacken sikeres harc után 10-én Trilportnál átkergette Macdonaldot a Marne-on, amikor azonban ugyanaznap este meghallotta, hogy Napóleon Champaubert-ba vonult, 11-én visszasietett Montmirail felé. Mielőtt odaért, Vieux Maisons-nál fel kellett vennie a harcot a császárral, aki Montmirail-ból jött ellene. Sacken nagy veszteségekkel vereséget szenvedett, mielőtt York egyesülhetett volna vele; a két tábornok Viffort-nál hajtotta végre az egyesülést és február 12-én visszavonultak Château-Thierrybe, ahol is Yorknak igen veszteséges hátvédharcot kellett vívnia, onnan pedig visszament Oulchy-la-Ville-ig. Napóleon parancsot adott Mortier-nak, üldözze Yorkot és Sackent a Fismes felé vezető úton, maga pedig 13-án Château-Thierryben maradt. Blücher, aki nem tudta, merre lehet York és Sacken és milyen eredménnyel jártak a csatáik, 11-én és 12-én Bergères-ből nyugodtan nézte, hogyan áll fel Marmont vele szemben Etoges-nál. Amikor 13-án hírt kapott tábornokai vereségéről és feltételezte, hogy Napóleon a fősereg keresésére indult, engedett a kísértésnek, hogy búcsúcsapást mérjen Marmont-ra, akit Napóleon utóvédjének tartott. Champaubert-ba előnyomulva Marmont-t Montmirail-ba szorította, ahol

* – lépcsőzetesen – *Szerk.*

ez 14-én egyesült Napóleonnal, aki most Blücher ellen fordult, délben Vauchamps-nál rátalált — 20 000 katonával, de szinte lovasság nélkül —, megtámadta, lovasságával megkerülte oszlopait és nagy veszteségekkel visszavetette Champaubert-ba. A sziléziai hadsereg e helységből visszavonulva sötétedés előtt komolyabb veszteség nélkül elérhette volna Etoges-t, ha Blücher nem leli kedvét a visszavonulás szántszándékos lassúságában. Így hát az egész menetelés alatt támadták és csapatainak egyik különítményét, Agost porosz herceg hadosztályát, Etoges-on való átvonulása közben újra szorongatták a város mellékutcáiból. Blücher éjfél körül ért bergères-i táborába, néhány órai pihenés után elindult Châlons-ba, február 15-én délben megérkezett oda és 16—17-én egyesült York és Sacken erőivel. A champaubert-i, montmirail-i, château-thierryi, vauchamps-i és étoges-i különféle ütközetek 15 000 emberébe és 27 ágyújába kerültek; azokért a stratégiai hibákért, amelyek e vereségekre vezettek, csakis Gneisenaut és Müfflinget terheli a felelősség. Napóleon Marmont-ra és Mortier-ra hagyta, hogy ott maradjanak Blücherrel szemben, és Neyvel együtt erőltetett menetekben visszatért a Szajnához, ahol Schwarzenberg visszaszorította Victort és Oudinot-t, aki az Yères-en át visszavonult, és ott felvette Macdonald 12 000 emberét, valamint némi Spanyolországból érkezett erősítést. 16-án meglepte őket Napóleon hirtelen megérkezese, akit 17-én csapatai követtek. A tábornagyokkal való egyesülés után Napóleon sietve Schwarzenberg ellen vonult, aki a Nogent, Montereau és Sens csúcspontú terjedelmes háromszögben helyezkedett el. Miután Napóleon sorra megtámadta és megverte a Schwarzenberg parancsnoksága alatt álló tábornokokat, Wittgensteint, Wredét meg a württembergi trónörököst, Schwarzenberg herceg kereket oldott, visszavonult Troyes felé és azt üzente Blüchernek, csatlakozzék hozzá, hogy együtt indítsanak csatát a Szajnánál. Blücher, aki közben újabb erősítéseket kapott, azonnal eleget tett a felhívásnak, február 21-én megérkezett Mérybe és ott 22-én egész nap várta a megígért csatára vonatkozó utasításokat. Este megtudta, hogy Liechtenstein herceg útján fegyverszünetet kértek Napóleontól, aki ezt kereken elutasította. Blücher nyomban elküldte egyik bizalmas tisztjét Troyes-ba, könyörgött Schwarzenberg hercegnek, indítson csatát, sőt felajánlotta, egymaga megvívja, ha a főserég a tartalékban lesz; de Schwarzenberg, aki hírét véve, hogy Augereau visszakergette Bubna tábornokot Svájcba, még jobban megrémült, már elrendelte a visszavonulást Langres-ba. Blücher rögtön megértette, hogy a Langres-ba való visszavonulás a Rajna mögé való visszavonuláshoz fog vezetni, és hogy Napóleont a csüggedt főserég üldözésétől elvonja, elhatározta, újra egyenesen Párizs irányába, a Marne felé vonul, ahol most 100 000 főnyi

hadsereg összeszedésére számíthatott, mert Wintzingerode mintegy 25 000 emberrel elérte Reims környékét, Bülow 16 000 emberrel Laont, várták a Kleist-hadtest maradékát Erfurtból és a Langeron-hadtest maradékát Saint-Priest vezetésével Mainzból. Blüchernek ez a második különválása a főseregtől billentette át a mérleget Napóleon ellen. Ha Napóleon az előrenyomuló szilézíai hadsereg helyett a visszavonuló főhadsereget követi, akkor a hadjárat vesztesei a szövetségesek lettek volna. Blücher előrenyomulásának egyetlen nehéz feladatát, azt, hogy átkeljen az Aube-on, mielőtt Napóleon a nyomába ér, február 24-én Anglure-nél pontonhíd építésével végrehajtotta. Napóleon megparancsolta Oudinot-nak és Macdonaldnak, hogy mintegy 25 000 emberrel kövessék a főhadsereget, maga pedig 26-án Neyvel és Victorral Herbisse-ből a szilézíai hadsereg üldözésére indult. Amikor Blücher megüzente, hogy a főhadsereg már csak a két tábornaggyal áll szemközt, Schwarzenberg megállította a visszavonulást, nekibátorodott, Oudinot és Macdonald ellen fordult és megverte őket 27-én és 28-án. Blüchernek az volt a szándéka, hogy egy Párizshoz lehetőleg legközelebb eső ponton vonja össze seregét. Marmont még mindig Sézanne-nál, Mortier pedig Château-Thierrynél állt csapataival. Blücher előrenyomulása alatt Marmont visszavonult és 26-án La-Ferté-sous-Jouarre-nál egyesült Mortier-val, hogy onnan vele együtt visszatérjen Meaux-ba. Minthogy Blücher kétnapos kísérlete, hogy átkeljen az Ourcqon és erősen előretolt arcvonallal csatára kényszerítse a két tábornagyot, meghiúsult, most kénytelen volt az Ourcq jobbpartján menetelni. Március 2-án elérte Oulchy-le-Châteaut, 3-án reggel értesült Soissons kapitulációjáról, melyet Bülow és Wintzingerode vívott ki, s ugyane nap folyamán átkelt az Aisne-en és Soissons-nál összevonta egész hadseregét. Napóleon, aki La-Ferté-sous-Jouarre-nál, két erőltetett menetnyire Blücher mögött kelt át a Marne-on, Château-Thierry és Fismes irányába nyomult előre, és miután átkelt a Vesle-en, március 6-án Berry-au-Bacnál átvonult az Aisne-en is, azt követően, hogy hadseregének egyik különítménye visszafoglalta Reimst. Blüchernek eredetileg az volt a szándéka, hogy Napóleonnal az Aisne-en való átkelésekor, a folyó mögött száll csatába, és evégett összevonta csapatait. Amikor észrevette, hogy Napóleon Fismes és Berry-au-Bac felé vett irányt, hogy balról a szilézíai hadsereg mellett haladjon el, elhatározta, hogy Craonne-ból rézsútos helyzetben oldalba támadja őt, mihelyt elhagyja Berry-au-Bacot, úgyhogy Napóleon egy szorossal a hátában lett volna kénytelen harcolni. Miután erőit már felállította, a jobbszárnyat az Aisne-nél, a balt a Lette-nél, félúton Soissons és Craonne között, feladta ezt a kitűnő tervet, megbizonyosodván, hogy Wintzingerodeengedte Napóleont 6-án Berry-au-Bacon háborítatlanul áthaladni, sőt egy különítményt a

Laon felé vezető úton előretolni. Blücher most már szükségesnek tartotta, hogy kizárólag csakis Laonnál szálljon döntő csatába. Hogy feltartóztassa Napóleont, aki Corbenyn át a reimsi országúton ugyanolyan gyorsan elérhette Laont, mint a szilézíai hadsereg Craonne-ból, Blücher Voroncov hadtestét az Aisne és a Lette között az erős craonne-i fennsíkon állította fel, 10 000 lovast pedig Wintzingerode alatt azzal a paranccsal indított útnak, hogy törjenek előre Festieux-n át Corbeny felé és támadjanak Napóleon jobbszárnyába és hátába, mihelyt megtámadná Voroncovot. Minthogy Wintzingerode a rábízott hadműveletet nem hajtotta végre, Napóleon 7-én elűzte Voroncovot a fennsíkról, de maga 8000 katonát vesztett, míg Voroncov 4700 főnyi veszteséggel megúszta és rendezetten vissza tudott vonulni. Blücher 8-án összevonta csapatait Laonnál, ahol a csatának el kellett döntenie a két hadsereg sorsát. Nem szólva Blücher számbeli fölényéről, a laoni hatalmas síkság különösen alkalmas volt arra, hogy a szilézíai hadsereg 20 000 lovasa felfejlődjék, maga Laon pedig egy magában álló domb fennsíkján épült, amelynek oldalai 12, 16, 20 és 30 fokos lejtésűek, lábánál négy falu terül el, és mind a védelem, mind a támadás szempontjából nagy előnyöket nyújtott. Ezen a napon a Napóleon vezette francia balszárnyat visszaverték, a Marmont parancsnoksága alatt álló jobbszárnyon pedig szabadtáborában az éj beálltakor rajtaütöttek és olyan tökéletesen tönkreverték, hogy a tábornagy csak Fismes-nél tudta csapatait megállásra bírni. Napóleonnak, aki mindössze 35 000 főnyi szárnyával teljesen elszigetelődött és rossz állásba szorult, meg kellett volna hátrálnia a jóval nagyobb számú győzelemittas csapatok elől. Másnap azonban Blücher lázrohamban és szemgyulladásban megbetegedett, Napóleon pedig kihívó magatartást tanúsítva továbbra is megmaradt ugyanabban az állásban, ami annyira megfélemlítette azokat, akik most a hadműveleteket irányították, hogy nemcsak megállították saját csapataik már megkezdett előnyomulását, hanem megengedték, hogy Napóleon az éjszaka beálltakor nyugodtan visszavonuljon Soissons-ba. Mindamellett a laoni csata fizikailag és erkölcsileg megtörte Napóleon erőit. Reims hirtelen elfoglalásával, mely március 13-án Saint-Priest kezére került, Napóleon hiába próbálta összeszedni magát. Helyzete most annyira világos volt, hogy amikor 17-én és 18-án Arcis-sur-Aube irányában a fősereg ellen vonult, még Schwarzenberg maga is, jóllehet Napóleon 25 000 katonája ellen csak 80 000-et tudott bevetni, szembe mert szállni vele és elfogadta az ütközetet, amely 20-án és 21-én folyt le. Amikor Napóleon megszakította a csatát, a fősereg Vitryig követte őt és ott a hátában egyesült a szilézíai hadsereggel. Kétségbeesésében Napóleon végső menedékként visszavonult Saint-Dizier-be és szerette volna maroknyi katonájával veszedelmesen fe-

nyegetni a szövetségesek roppant seregét, elvágva fő összeköttetési és visszavonulási vonalát Langres és Chaumont között; erre a hadmozdulatra a szövetségesek azzal válaszoltak, hogy egyenest Párizsnak vonultak. Március 30-án lezajlott a Párizs előtti csata, melyben a sziléziai hadsereg a Montmartre-t ostromolta. Bár Blücher a laoni csata óta még nem épült fel, lóháton, ellenzővel a szemén rövid időre megjelent a csatatéren; Párizs kapitulációja után azonban lemondott a parancsnokságról; ürügye a betegség, valódi oka pedig az volt, hogy nyíltan hangoztatott francia-gyűlölete ellenkezett azzal a diplomatikus magatartással, amelyet a szövetséges uralkodók tanúsítandónak véltek. Így március 31-én magánszemély minőségében érkezett Párizsba. Az egész 1814-es hadjárat során a szövetséges hadseregben egyedül ő képviselte a támadás elvét. A La Rothière-i csatával kihúzta a talajt a châtilloni békéltetők alól, Méry-nél tanúsított elszántságával megmentette a szövetségeseket a romlással fenyegető visszavonulástól és a laoni csatával ő döntötte el Párizs első kapitulációját. — Az első párizsi béke[208] után Sándor császárt és Frigyes Vilmos porosz királyt elkísérte angliai látogatásukra, s ott a nap hőseként ünnepelték. Európa minden katonai érdemrendjével elhalmozták; a porosz király az ő kedvéért alapította a vaskereszt-rendet[209], az angol régensherceg* megajándékozta az arcképével, az oxfordi egyetem pedig az LL. D.** akadémiai fokozatot adományozta neki. 1815-ben megint ő döntötte el a Napóleon elleni végső hadjáratot. Bár ekkor már 73 éves volt, a június 16-i szerencsétlen lignyi csata után el tudta érni, hogy megfutamított hadserege újjáalakuljon, legyőzője sarkában maradjon, úgyhogy június 18-án este meg tudott jelenni a waterlooi csatatéren[111] — olyan haditett volt ez, amelynek nincs párja a hadtörténelemben. Ahhoz, ahogyan a menekülő franciákat a waterlooi csata után Waterlootól Párizsig üldözte, csak egyetlen példa fogható: Napóleoné, aki ugyanilyen figyelemreméltó módon üldözte a poroszokat Jénától Stettinig. Blücher most hadserege élén vonult be Párizsba, sőt Müfflinget, főszállásmesterét kinevezte Párizs katonai főkormányzójává. Ragaszkodott hozzá, hogy Napóleont lőjék agyon, a Jénai-hidat robbantsák fel és azokat a kincseket, amelyeket a franciák a különböző európai fővárosokban raboltak, adják vissza eredeti tulajdonosaiknak. Első kívánságát meghiúsította Wellington, a másodikat a szövetséges uralkodók, csak az utolsót valósították meg. Blücher három hónapig maradt Párizsban és igen gyakran megjelent a rouge-et-noir*** játékasztaloknál.

* György – *Szerk.*

** – a jogtudományok doktora (legum doctor) – *Szerk.*

*** – vörös és fekete – *Szerk.*

A Katzbach menti csata évfordulóján meglátogatta szülővárosát, Rostockot, ahol a lakosság közakarattal emlékművet emelt tiszteletére. Halálakor az egész porosz hadsereg nyolcnapos gyászt tartott.

A „vieux diable"*, ahogy Napóleon nevezte, „Előre marsall", ahogyan a sziléziai hadseregbeli oroszok emlegették, mindenekelőtt lovassági tábornok volt. E szakterületen kitűnt, mert ez csak taktikai követelményeket támasztott és nem kívánt stratégiai tudást. A legteljesebb mértékben osztozott a Napóleon és a franciák iránti népi gyűlöletben és a sokaság szemében népszerű volt plebejus szenvedélyei, faragatlan józanesze, parlagi modora meg goromba beszéde miatt, melyhez azonban alkalomadtán némi tüzes ékesszólást is tudott elegyíteni. Mintaszerű katona volt. Példát mutatott azzal hogy csatában legbátrabb, erőfeszítésekben legfáradhatatlanabb volt; lenyűgöző befolyást gyakorolt a közkatonára; bravúros vakmerősége a terepet felmérő éleslátással, nehéz helyzetekben gyors elhatározással párosult, makacssága a védekezésben felért energiájával a támadásban, elegendő intelligenciája volt, hogy egyszerűbb kombinációkban maga megtalálja a helyes eljárást, bonyolultabbakban pedig Gneisenaura hagyatkozzék, — rátermett tábornoka volt az 1813—15-ös, félig reguláris, félig felkelő hadviselésnek.

Blücher

A megírás ideje: 1857 szeptember 22 és október 30 között

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", III. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

* – „vén ördög" – *Szerk.*

[Karl Marx]

Blum

Blum, *Robert* — a német forradalom egyik mártírja, született 1807 november 10-én Kölnben, kivégezték 1848 november 9-én Bécsben. Apja szegény kádárlegény volt, 1815-ben halt meg, három gyereket és nyomorgó özvegyet hagyott hátra, aki 1816-ban ismét férjhezment egy egyszerű hajórakodómunkáshoz. Második házassága boldogtalan volt, s a családi nyomorúság az 1816—17-es éhínség idején tetőfokára ért. 1819-ben a fiatal, katolikus vallású Robertet ministránsként alkalmazták, aztán aranyozó-, később övkészítő-tanonc lett, majd német szokás szerint vándorló mesterlegény, de minthogy mestersége követelményeinek nem felelt meg, rövid távollét után vissza kellett térnie Kölnbe. Itt egy lámpagyárban talált alkalmazást, ahol munkáltatója megkedvelte, irodai munkát adott neki, el kellett kísérnie főnökét a délnémet államokon át tett utazásaira, s 1829—30-ban nála lakott Berlinben. Ebben az időszakban lankadatlan szorgalommal törekedett arra, hogy valamiféle enciklopedikus tudást szerezzen, de nem tanúsított feltűnő előszeretetet vagy kiemelkedő hajlandóságot valamely különös tudomány iránt. Midőn 1830-ban katonai szolgálatra hívták be, amelyet minden porosz alattvalónak teljesítenie kell, pártfogójához fűződő kapcsolatai megszakadtak. Miután hatheti szolgálat után elbocsátották a hadseregből, alkalmaztatását pedig időközben elvesztette, ismét visszatért Kölnbe, szinte ugyanolyan körülmények közé, amilyenek között már kétszer elhagyta a várost. Szülei nyomora és saját tehetetlensége arra késztette, hogy Ringelhardt úrnak, a kölni színház igazgatójának jóvoltából elvállalja a színházi mindenes tisztét. A színpadhoz fűződő — habár alárendelt jellegű — kapcsolata a drámairodalomra terelte figyelmét, míg az a politikai nyugtalanság, amelyet a francia júliusi forradalom keltett Rajna-Poroszország-szerte, lehetővé tette számára, hogy bekerüljön bizonyos politikai körökbe és költeményeket közöljön a helyi lapokban. 1831-ben Ringelhardt, aki időközben Lipcsébe költözött, a lipcsei színház pénztárosává és titkárává tette Blumot, aki ezt az állását egészen 1847-ig megtartotta. 1831-től 1837-ig írt a lipcsei családi lapokba, így a „Komet"-ba[210] az „Abendzeitung"-ba[211] stb. és megjelentetett egy „Theaterlexikon"-t, a „Verfassungsfreund"-ot, egy „Vorwärts" című

almanachot stb. Írásai bizonyos házisütetű középszerűség bélyegét viselik. Későbbi műveinek azonkívül sokat ártott szertelenül rossz ízlése is. Politikai tényekedése 1837-től kelteződik, amikor is lipcsei polgárok egy küldöttségének szónokaként tiszteletadományt nyújtott át a szász rendi gyűlés két ellenzéki tagjának*. 1840-ben egyik alapító tagja, majd 1841-ben egyik igazgatója lett a Schiller-egyleteknek és a német irodalmi egyesületnek.[212] A „Sächsische Vaterlandsblätter"[213] című politikai lapban megjelent írásai Szászország legnépszerűbb újságírójává és a kormány üldözéseinek egyik fő célpontjává tették. Az úgynevezett német-katolicizmus[214] lelkes párthívévé szegődött. Lipcsében 1845-ben megalapította a német-katolikus gyülekezetet és ennek szellemi-lelki vezére lett. 1845 augusztus 13-án**, midőn a lipcsei lövészkaszárnya előtt gyülekező fegyveres polgárok és diákok roppant tömege azzal fenyegetett, hogy — egy lövészszázad előző napi gyilkos támadását[215] megbosszulandó — megrohamozza a kaszárnyát, Blum a maga népies ékesszólásával meggyőzte a háborgó tömegeket, hogy nem szabad letérniök az ellenállás törvényes útjairól, s maga állt a törvényes orvoslást követelő tárgyalások élére. Jutalmul fáradozásaiért a szász kormány újra hajszát indított ellene, ami 1848-ban*** a „Vaterlandsblätter" betiltásával végződött. Az 1848-as februári forradalom kitörésekor a szászországi liberális párt fő alakja lett, megalapította a Honegyletet[216], amely hamarosan több mint 40 000 tagot számlált, és általában fáradhatatlan agitátornak bizonyult. Lipcse városának küldötte volt az „előparlamentben"[217], itt alelnökként működött, s azzal, hogy megakadályozta az ellenzék en masse° kiválását, hozzájárult e testület fennmaradásához. Az előparlament feloszlása után a tovább működő bizottság, majd a frankfurti parlament[218] tagja lett, ahol ő volt a mérsékelt ellenzék vezetője. Politikai elmélete célul tűzte ki, hogy Németország legfelső fokon köztársaság legyen, amely azonban a különböző hagyományos királyságokon, hercegségeken stb. alapuljon, mert véleménye szerint csak ez utóbbiak képesek érintetlenül megőrizni azt, amit ő a német társadalom sajátos szépségének tartott: a különböző rendek független fejlődését. Mint szónok meggyőző volt, meglehetősen színpadias és nagyon népszerű. Mikor a bécsi felkelés[219] híre eljutott Frankfurtba, megbízták, hogy a német parlament néhány más tagjával együtt elvigye Bécsbe a parlamenti ellenzék üdvözletét. A küldöttség szónokaként 1848

* Todt és Dieskau. – *Szerk.*

** *A „New American Cyclopaedia"-ben*: 12-én – *Szerk.*

*** *A „New American Cyclopaedia"-ben*: 1847-ben – *Szerk.*

° – tömeges; egy tömegben való – *Szerk.*

október 17-én átadta az üdvözletet a bécsi községtanácsnak. Ott beállt a diákhadtestbe és egy barrikádot vezényelt a harcban; miután Windischgrätz elfoglalta Bécset, éppen egy szállodában ült, békés csevegés közepette, amikor katonák vették körül az épületet és őt magát fogságba vetették. Haditörvényszék elé állították, és mert nem ereszkedett le odáig, hogy bármiféle beszédét vagy tettét megtagadja, kötél általi halálra ítélték, majd az ítéletet golyó általi halálra változtatták. Pirkadatkor a Brigittenauban kivégezték.

Blum

A megírás ideje: 1857 szeptember 22

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", III. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Karl Marx]

Bolívar y Ponte

Bolívar y Ponte, *Simón* — Kolumbia „felszabadítója", született 1783 július 24-én Caracasban, meghalt 1830 december 17-én San Pedróban, Santa Marta közelében. Azoknak a familia mantuanáknak[220] ivadéka volt, amelyek Venezuelában a spanyol fennhatóság idején a kreol nemességet alkották. Az akkori gazdag amerikaiaknál dívó szokás szerint egész fiatalon, 14 éves korában Európába küldték. Spanyolországból Franciaországba ment és néhány évig Párizsban lakott. 1802-ben Madridban megházasodott, majd visszatért Venezuelába, ahol felesége sárgalázban hirtelen meghalt. Ezután másodszor is ellátogatott Európába; jelen volt 1804-ben, amikor Napóleont császárrá koronázták, és 1805-ben is, amikor Napóleon átvette Lombardia vaskoronáját[221]. 1809-ben hazatért, és unokafivére, José Félix Ribas unszolása ellenére, nem volt hajlandó az 1810 április 19-én Caracasban kitört forradalomhoz[222] csatlakozni; de a forradalom után vállalta azt a megbízatást, hogy fegyvervásárlás végett Londonba utazik és a brit kormány pártfogását kéri. Bár Wellesley márki, az akkori külügyi államtitkár, látszólag szívesen fogadta, semmit sem ért el azonfelül, hogy engedélyt kapott: készpénzért és súlyos vámok lefizetése ellenében fegyvert vihet ki. Londonból hazatérve, megint visszavonult a magánéletbe, míg azután 1811 szeptemberében Miranda tábornoknak, a felkelő szárazföldi és tengeri erők akkori főparancsnokának rábeszélésére elfogadta a vezérkari alezredesi rangot és Puerto Cabello, Venezuela leghatalmasabb erődje parancsnokságát. Amikor a spanyol hadifoglyoknak, akiket Miranda rendszerint Puerto Cabellóba küldött és az ottani citadellában őriztetett, sikerült őreiket meglepetésszerű támadással legyűrniök és a citadellát elfoglalniok, jóllehet nem is volt fegyverük, míg Bolívar nagy létszámú helyőrséggel és nagy fegyverraktárakkal rendelkezett, Bolívar éjnek idején nyolc tisztjével nagy sietve hajóra szállt, anélkül, hogy saját csapatainak erről hírt adott volna, hajnalban megérkezett La Guairába és visszavonult San Mateo-i birtokára. Mihelyt parancsnokuk szökéséről tudomást szereztek, a helyőrség rendben kivonult az erődítményből, és a spanyolok Monteverde vezetésével azonnal elfoglalták azt. Ez az esemény Spanyolország javára billentette a mérleget és arra kényszerítette

Mirandát, hogy a kongresszus felhatalmazásával 1812 július 26-án aláírja a victoriai szerződést, amely restaurálta Venezuelában a spanyol uralmat. Július 30-án Miranda megérkezett La Guairába, ahol angol hajóra akart szállni. Amikor felkereste a helység parancsnokát, Manuel María Casas ezredest, népes társaságot talált nála, amelyhez Don Miguel Peña és Simón Bolívar is tartozott, akik rábeszélték, hogy maradjon legalább egy éjszakára Casas házában. Hajnali 2 órakor, amikor Miranda mélyen aludt, Casas, Peña és Bolívar négy fegyveres katonával beléptek a szobájába, óvatosan magukhoz vették kardját és pisztolyát, majd felébresztették és nyersen felszólították, hogy keljen fel és öltözzék fel, aztán megbilincselték és végül átadták Monteverdének; az elküldte Cádizba, ahol Miranda néhány évi fogság után láncra verve halt meg. E cselekedettel, amelyet azzal az ürüggyel követtek el, hogy Miranda a victoriai kapitulációval elárulta hazáját, Bolívar megszerezte Monteverde különös kegyét, úgyhogy amikor Bolívar útlevelet kért tőle, Monteverde kijelentette: „Bolívar ezredes kérését teljesíteni kell, jutalmul azért, hogy Miranda átadásával szolgálatot tett a spanyol királynak."[223] Bolívarnak tehát megengedték, hogy Curação-ba hajózzon, ott hat hetet töltött, majd unokafivére, Ribas kíséretében továbbutazott a kis Cartagena köztársaságba. Megérkezésük előtt nagyszámú olyan katona menekült Cartagenába, aki Miranda tábornok alatt szolgált. Ribas azt javasolta nekik, indítsanak expedíciót a venezuelai spanyolok ellen és fogadják el Bolívart főparancsnokuknak. Az első javaslatot a katonák lelkesen elfogadták; a második ellen morgolódtak, de végül beadták a derekukat, azzal a feltétellel, hogy Ribas lesz a parancsnokhelyettes. Manuel Rodríguez Torrices, a cartagenai köztársaság elnöke, a Bolívar mögött felsorakozott 300 főnyi csapatot további 500 fővel gyarapította, unokafivére, Manuel Castillo parancsnoksága alatt. Az expedíció 1813 január elején kelt útra. Bolívar és Castillo között azonban a főparancsnokság ügyében nézeteltérések támadtak és Bolívar a granadaijaival* hirtelen felszedte a sátorfáját. Bolívar maga azt javasolta, kövessék Castillo példáját és térjenek vissza Cartagenába, de Ribas végül is rábeszélte, hogy folytassa útját legalább Bogotáig, ahol abban az időben az új-granadai kongresszus székhelye volt. Itt jól fogadták és minden vonatkozásban támogatták őket, a kongresszus mindkettőjüket tábornokká tette; majd miután kis seregüket két oszlopra osztották, két különböző úton Caracas felé vonultak. Minél messzebbre haladtak, annál nagyobbak lettek erőforrásaik; mindenütt a spanyolok kegyetlen kilengései voltak a függetlenek hadseregének toborzó őrmesterei. A spanyolok ellenállóereje megtört, részint, mert sere-

* *A „New American Cyclopaedia"-ben*: gránátosaival – *Szerk.*

gük háromnegyed része helybeliekből állt, akik minden összecsapáskor átszökdöstek az ellenfél soraiba, részint, mert olyan gyáva tábornokaik voltak, mint Tiscar, Cajigal és Fierro, akik minden alkalommal cserbenhagyták saját csapataikat. Így történt, hogy egy tapasztalatlan ifjúnak, Santiago Mariñónak sikerült kiűznie a spanyolokat Cumaná és Barcelona tartományokból, éppen akkor, amikor Bolívar a nyugati tartományokon át előrenyomult. A spanyolok komoly ellenállást csak Ribas hadoszlopával szemben fejtettek ki, Ribas azonban Los Taguanesnél megfutamította Monteverde tábornokot és arra kényszerítette, hogy maradék csapataival bezárkózzék Puerto Cabellóba. Bolívar közeledtének hírére Fierro tábornok, Caracas kormányzója követeket küldött, felajánlani a kapitulációt, amelyet Victoriában alá is írtak; de a hirtelen pánikba esett Fierro, aki nem számított arra, hogy követei visszatérnek, több mint 1500 spanyolt az ellenség kénye-kedvére bízva, éjszaka titokban továbbállt. Bolívar tiszteletére most nyilvános diadalmenetet rendeztek. Diadalkocsiban állt, hajadonfőtt, díszegyenruhában, kezében kis pálcát lóbálva, a kocsit pedig 12 fehérbe öltözött, nemzeti színekkel ékesített ifjú hölgy húzta, akiket Caracas legelső családjaiból válogattak ki; a menet vagy fél óra hosszat vonult a város kapujától Bolívar szállásáig. Bolívar kikiáltotta magát „Venezuela nyugati tartományainak diktátorává és felszabadítójává" — Mariño „keleti tartományok diktátora" címet vette fel —, megalapította a „felszabadító érdemrendjét", válogatott csapattestet alakított, melyet testőrségének nevezett, és udvari pompával vette magát körül. De mint legtöbb honfitársa, viszolygott minden hosszantartó erőfeszítéstől, és diktatúrája csakhamar katonai anarchiának bizonyult; a legfontosabb ügyeket kegyencekre bízta, akik tékozlással összezilálták az ország pénzügyeit s aztán aljas eszközökkel akarták őket rendbehozni. A nép újkeletű lelkesedése ilyenformán átcsapott elégedetlenségbe, és az ellenség szétszórt erőinek volt idejük összeszedni magukat. Míg 1813 augusztus elején Monteverde be volt zárkózva Puerto Cabello erődjében és a spanyol hadsereg birtokában csak Venezuela északnyugati részének egy keskeny földsávja maradt, négy* hónappal később, decemberben, már szétfoszlott a felszabadító presztízse, és a Boves vezénylete alatt álló győztes spanyolok hirtelen megjelenése a város szomszédságában Caracast magát is fenyegette. Ingadozó hatalmát megszilárdítandó, Bolívar 1814 január 1-én a legbefolyásosabb caracasi lakosokból juntát hívott össze, kijelentve, hogy tovább nem hajlandó a diktátorság terhét viselni. Hurtado Mendoza viszont hosszú szónoklatban bizonygatta, hogy „a legfőbb hatalomnak mindenképpen

* A „*New American Cyclopaedia*"-ben: három. - *Szerk.*

Bolívar tábornok kezében kell maradnia, amíg Új-Granada kongresszusa össze nem ülhet és Venezuela egyetlen kormány irányítása alatt nem egyesült".[224] Az indítványt elfogadták, és ezzel a diktatúra afféle törvényes szentesítést nyert. A spanyolokkal vívott háború egy ideig sorozatos kis akciókban folyt, egyik harcoló fél sem szerzett döntő előnyt. 1814 júniusában Boves egyesített erőivel Calabozóból La Puertába vonult, ahol a két diktátor, Bolívar és Mariño csapatai egyesültek, itt találkozott velük és azonnali támadást parancsolt. Némi ellenállás után Bolívar Caracas felé menekült, Mariño pedig eltűnt Cumaná irányában. Puerto Cabello és Valencia Boves kezére került, aki ezután két oszlopot (az egyiket González ezredes parancsnoksága alatt) különböző utakon Caracasba küldött. Ribas hiába próbálta feltartóztatni González előrenyomulását. Amikor Caracas 1814 július 17-én Gonzáleznak megadta magát, Bolívar kiürítette La Guairát, parancsot adott a város kikötőjében horgonyzó hajóknak, hogy vitorlázzanak Cumaná felé, és megmaradt csapataival visszavonult Barcelonába. Miután Boves 1814 augusztus 8-án Arguitánál vereséget mért a felkelőkre, Bolívar még aznap éjjel titokban elhagyta csapatait, hogy mellékutakon Cumanába siessen, s itt, Ribas dühös tiltakozásai ellenére, Mariñóval és néhány más tiszttel együtt azonnal felszállt a „Bianchi"-ra. Ha Ribas, Páez és más tábornokok követik a menekülő diktátorokat, minden elveszett volna. A diktátorok, mivel Margarita szigetére, Juan Griegóba érkezve, Arismendi tábornok úgy bánt velük, mint katonaszökevényekkel, és megparancsolta, hogy távozzanak, Carupanóba hajóztak, onnan pedig, mert Bermúdez ezredes hasonló fogadtatásban részesítette őket, Cartagenába irányították hajójukat. Ott, hogy szökésüket mentegessék, hangzatosan megfogalmazott magyarázkodó memorandumot tettek közzé. Miután itt részt vett egy összeesküvésben a cartagenai kormány megdöntésére, Bolívarnak el kellett hagynia ezt a kis köztársaságot és Tunjába ment, ahol Új-Granada Föderális Köztársaság kongresszusa[225] ülésezett. Ebben az időben Cundinamarca tartomány állt azoknak a független tartományoknak az élén, amelyek megtagadták a granadai föderális szerződés elfogadását, Quito, Pasto, Santa Marta és más tartományok viszont még a spanyolok hatalmában maradtak. Bolívart, aki 1814 november 22-én érkezett Tunjába, a kongresszus kinevezte a föderális haderők főparancsnokává és megbízta azzal a kettős feladattal, hogy kényszerítse rá Cundinamarca tartomány elnökét a kongresszus fennhatóságának elismerésére, azután pedig vonuljon Santa Marta, az egyetlen megerősített kikötő ellen, amely Új-Granadában még a spanyolok kezén volt. Az első megbízatást könnyen teljesítette, mert Bogotá, a pártütő tartomány fővárosa, védtelen volt. Noha a város kapitulált, Bolívar 48 órás

fosztogatást engedélyezett csapatainak. Santa Martában Montalvo spanyol tábornok, akinek nem kevesebb mint 200 főnyi gyenge helyőrsége és egy nyomorúságos védelmi állapotban levő erődje volt, már megrendelt egy francia hajót, hogy biztosítsa saját menekülését, a város lakosai pedig megüzenték Bolívarnak, hogy ha megjelenik, megnyitják a kapukat és előzik a helyőrséget. De Bolívar ahelyett, hogy a kongresszus parancsa szerint a Santa Marta-i spanyolok ellen vonult volna, ki akarta tombolni Castillo, Cartagena parancsnoka iránti gyűlöletét és saját szakállára Cartagena ellen vezette csapatait, holott e város a föderális köztársaság szerves része volt. Miután visszaverték, La Papán, egy Cartagenától mintegy ágyúlövésnyi távolságra fekvő nagy dombon tábort ütött és üteg gyanánt egyetlen kis ágyút állított fel a mintegy 80 ágyúval felszerelt erődítménnyel szemben. Az ostromot aztán blokáddá változtatta, amely május elejéig tartott, de nem volt egyéb eredménye, mint hogy a serege szökés és betegség következtében 2400 főről 700-ra apadt. Közben 1815 március 25-én Morillo tábornok parancsnokságával nagy spanyol expedíció érkezett Cádizból Margarita szigetére és innen hatalmas erősítéseket tudott küldeni Santa Martába, majd nem sokkal később elfoglalta magát Cartagenát. Ám Bolívar még előzőleg, 1815 május 10-én, mintegy tucatnyi tisztjével egy felfegyverzett angol briggen útra kelt Jamaikába. Révbe érkezvén ismét kiáltványt tett közzé, melyben egy titokzatos ellenség vagy klikk áldozatának tüntette fel magát, megfutamodását a közelgő spanyolok elől pedig azzal mentegette, hogy meghajolt a közbéke érdekei előtt és lemondott a parancsnokságról. Nyolchónapos kingstoni tartózkodása idején a tábornokok, akiket Venezuelában hagyott, és Arismendi tábornok Margarita szigeten szívósan állták a sarat a spanyol fegyverekkel szemben. De miután Ribast, akinek Bolívar a hírnevét köszönhette, a spanyolok Maturín elfoglalása után agyonlőtték, egy másik, még nagyobb képességű férfi jelent meg a színen; mint idegen nem játszhatott önálló szerepet a dél-amerikai forradalomban, s így végül elhatározta, hogy Bolívar szolgálatába lép. Ez a férfi Luis Brión volt. Hogy segítséget vigyen a forradalmároknak, egy 24 ágyús korvettel, amelyet nagyrészt saját költségén szerelt fel, 14 000 fegyverrel és nagy mennyiségű hadianyaggal Londonból Cartagenába hajózott. Mivel későn érkezett és abban a térségben már nem hajthatott hasznot, újból hajóra szállt és a haitibeli[226] Cayes-be indult, ahová Cartagena behódolása után sok hazafi emigrált. Közben Bolívar szintén elhagyta Kingstont és Porte au Prince-be ment; itt, miután Bolívar megígérte, hogy felszabadítja a rabszolgákat, Pétion, Haiti elnöke nagy támogatást ajánlott fel neki a venezuelai spanyolok ellen indítandó újabb expedíció céljára. Cayes-ben Bolívar találkozott Briónnal

és a többi emigránssal és egy nagygyűlésen magamagát javasolta az új expedíció főnökéül, feltételül szabva, hogy egy általános kongresszus egybehívásáig a maga személyében egyesíti a polgári és a katonai hatalmat. A többség elfogadta a feltételeit, s az expedíció Bolívar parancsnoksága és Brión tengernagysága alatt 1816 április 16-án vitorlát bontott. Margaritán Bolívarnak sikerült megnyernie Arismendit, a sziget parancsnokát, aki annyira visszaszorította a spanyolokat, hogy már csak egyetlen helység, Pampatar maradt a kezükben. Bolívar formális ígéretet tett, hogy mihelyt ő lesz az ország ura, nemzeti kongresszust hív egybe Venezuelában, Arismendi pedig La Villa del Norte katedrálisába juntát hívott össze és Bolívart nyilvánosan kikiáltotta a venezuelai és új-granadai köztársaságok főparancsnokává. 1816 május 31-én Bolívar partra szállt Carupanóban, de nem merte megakadályozni, hogy Mariño és Piar különváljanak tőle és saját szakállukra viseljenek háborút Cumaná ellen. E különválás következtében meggyengült erőkkel Brión tanácsára Ocumaréba vitorlázott, ahová 13 hajóval, melyek közül csak 7 volt felfegyverezve, 1816 július 3-án érkezett meg. Serege csupán 650 emberből állt, de ez a létszám, a besorozott négerekkel együtt, akiket felszabadított, mintegy 800-ra szaporodott. Ocumarében ismét kiáltványt bocsátott ki, amelyben megígérte, hogy „kiirtja a zsarnokokat" és „összehívja a népet kongresszusi képviselőinek kijelölése céljából". Amikor Valencia irányában előrenyomult, nem messze Ocumarétól szembetalálkozott Morales spanyol tábornokkal, aki 200 katona és 100 milicista élén állt. Morales lövészei szétszórták Bolívar előőrsét, mire Bolívar egy szemtanú beszámolója szerint elvesztette „minden lélekjelenlétét, egy szót sem szólt, gyorsan megfordította lovát és teljes sebességgel Ocumare felé menekült, végigvágtatott a falun, elérte a szomszédos öblöt, leugrott a lováról, csónakba ült és eljutott a »Diana« fedélzetére, kiadta a parancsot, hogy az egész hajóraj kövesse őt a kis Buen Ayre szigetre, és társait mindenféle segédeszköz híján magukra hagyta".[227] Brión feddéseire és figyelmeztetéseire hallgatva a cumanái parton megint csatlakozott a többi parancsnokhoz, de mivel nyersen fogadták, Piar pedig megfenyegette, hogy mint szökevényt és gyávát hadbíróság elé állítják, gyorsan visszaindult Cayes-be. Hónapokig tartó erőfeszítés után Briónnak végül sikerült rábeszélnie a venezuelai katonai vezetők többségét, azokat, akik egy legalábbis névleges központ hiányát érezték, hogy hívják vissza Bolívart főparancsnoknak, azzal a kifejezett feltétellel, hogy kongresszust hív egybe és nem avatkozik a polgári közigazgatásba. 1816 december 31-én Bolívar a Pétiontól kapott fegyverekkel, hadianyagokkal és élelmiszerekkel megérkezett Barcelonába. Miután 1817 január 2-án csatlakozott hozzá Arismendi, 4-én kihirdette a haditörvényt és kinyilatkoz-

tatta, hogy saját személyében egyesít minden hatalmat; öt nappal később azonban, amikor Arismendi a spanyolok csapdájába esett, a diktátor Barcelonába menekült. A csapatok itt gyülekeztek, Brión ágyúkat és újabb erősítéseket is küldött, úgyhogy Bolívar csakhamar 1100 főnyi új csapattesttel rendelkezett. Április 5-én* a spanyolok elfoglalták Barcelona városát, a hazafiak csapatai pedig a szeretetház felé vonultak vissza; ez az épület kívül volt Barcelonán és Bolívar parancsára el volt sáncolva, de alkalmatlan volt arra, hogy egy 1000 főnyi helyőrségnek komoly támadás esetén védelmet nyújtson. Április 5-én éjszaka Bolívar elhagyta posztját; Freites ezredest, akinek átadta a parancsnokságot, úgy tájékoztatta, hogy újabb csapatok keresésére indul és nemsokára visszatér. Freites, ebben az ígéretben bízva, elutasította a kapitulációra vonatkozó ajánlatot; a spanyolok rohamot indítottak és őt meg az egész helyőrséget lemészárolták. Piar, egy curaçãoi születésű színesbőrű ember, tervbe vette és végrehajtotta a guayanai tartományok meghódítását; Brión tengernagy ágyúnaszádjával támogatta ezt a vállalkozást. Július 20-án, amikor a spanyolok már kiürítették a tartományok egész területét, Piar, Brión, Zea, Mariño, Arismendi és mások Angosturába tartományi kongresszust hívtak össze és triumvirátust állítottak a végrehajtó hatalom élére; Briónt, aki gyűlölte Piart, komoly érdekek fűzték Bolívarhoz, mert nagy magánvagyonát az ő sikerére tette fel, el tudta érni, hogy Bolívart távolléte ellenére kinevezzék a triumvirátus tagjává. Erre a hírre Bolívar elhagyta menedékhelyét és Angosturába ment, ott Brión bátorítására feloszlatta a kongresszust meg a triumvirátust és a „nemzet legfelső tanácsát" tette a helyükbe, melynek ő maga állt az élén, Brión és Antonio Francisco Zea voltak az ügyvezetői, az előbbi a katonai, az utóbbi a politikai szekciónak. Ámde Piar, Guayana meghódítója, aki egyszer már megfenyegette Bolívart, hogy mint szökevényt hadbíróság elé állítja, nem fukarkodott a „visszavonulás Napóleonja" elleni gúnyolódásokkal, miért is Bolívar ráállt egy tervre, hogy megszabaduljon tőle. Azzal a hamis váddal, hogy összeesküvést szőtt a fehérek ellen, Bolívar életére tört és meg akarta kaparintani a főhatalmat, Piart haditanács elé állították, amelyen Brión elnökölt, bűnösnek mondták ki, halálra ítélték, és 1817 október 16-án agyonlőtték. Halála rettegéssel töltötte el Mariñót. Teljesen tisztában lévén azzal, hogy ő maga Piar nélkül senkivé törpült, egy rendkívül aljas levélben nyilvánosan megrágalmazta meggyilkolt barátját, ostorozta önmagát, amiért versenyre próbált kelni a felszabadítóval, és Bolívar véghetetlen nagylelkűségébe ajánlotta magát. Az, hogy Piar elfoglalta Guayanát, teljesen megváltoztatta a hely-

* *A „New American Cyclopaedia"-ben*: 15-én – *Szerk.*

zetet a hazafiak javára; ez az egyetlen tartomány ugyanis több erőforrást biztosított számukra, mint Venezuela többi hét tartománya együttvéve. Éppen ezért mindenki azt várta, hogy az új hadjárat, amelyet Bolívar egy új kiáltványban bejelentett, a spanyolok végleges kiűzéséhez vezet. Az első hadijelentést, amely néhány Calabozóból visszavonuló kis spanyol furazsírozó egységet „győztes csapataink elől menekülő hadseregeknek" nevezett, nem arra szánták, hogy lehűtse ezeket a reményeket. Azzal a mintegy 4000 spanyollal szemben, akiket Morillo még nem egyesített, Bolívar több mint 9000 jól felfegyverzett, jól felszerelt és minden háborús kellékkel bőven ellátott emberrel rendelkezett. Ennek ellenére 1818 május végéig mintegy tucatnyi csatát vesztett és elvesztette az Orinocótól északra elterülő tartományokat. Mivel túlerőben levő csapatait szétszórta, apránként mindig megverték őket. A vezetést Bolívar átengedte Páeznek és többi alárendeltjének és visszavonult Angosturába. Pártütés pártütést követett, és úgy látszott, hogy minden a végső összeomlás felé halad. E rendkívül kritikus pillanatban szerencsés körülmények összejátszása megint megváltoztatta a dolgok arculatát. Bolívar Angosturában találkozott Santanderral, egy új-granadai születésű férfival, aki arra kérte, bocsássa rendelkezésére az eszközöket ahhoz, hogy benyomulhasson erre a területre, ahol a lakosság készen áll az általános spanyolellenes felkelésre. Ő bizonyos mértékben eleget tett e kérésnek; közben hatalmas segítség özönlött emberekben, hajókban és lőszerben Angliából, és angol, francia, német és lengyel tisztek rajzottak Angosturába. Végül a dél-amerikai forradalom hanyatló szerencséje láttán riadtan előkerült Dr. Germán Roscio, aki hatni tudott Bolívarra és rávette őt, hogy 1819 február 15-ére nemzeti kongresszust hívjon össze, s e szó varázsereje elegendő volt egy körülbelül 14 000 főnyi új hadsereg megteremtéséhez, úgyhogy Bolívar újból megindíthatta az offenzívát. A külföldi tisztek azt a tervet sugalmazták neki, keltsen olyan látszatot, hogy meg akarja támadni Caracast és fel akarja szabadítani Venezuelát a spanyol iga alól, s így késztesse Morillót arra, hogy meggyengítse Új-Granadát és erőit Venezuelába vonja össze, eközben pedig ő (Bolívar) forduljon hirtelen nyugatra, egyesüljön Santander gerilláival és vonuljon Bogotá felé. E terv végrehajtása céljából Bolívar 1819 február 24-én elhagyta Angosturát, miután kinevezte Zeát a kongresszus elnökévé és a köztársaság alelnökévé saját távolléte idejére. Páez hadműveletei Achaguasnál megfutamították Morillót és la Torrét, és szétzúzták volna őket, ha Bolívar egyesíti saját csapatait Páez és Mariño csapataival. Páez győzelmei mindenesetre Barinas tartomány megszállásához vezettek, s ezzel Bolívar előtt megnyílt az út Új-Granadába. Minthogy Santander itt mindent előkészített, a jobbára angolokból álló külföldi csa-

patok július 1-én, 23-án és augusztus 7-én Tunja tartományban aratott egymást követő győzelmekkel[228] eldöntötték Új-Granada sorsát. Augusztus 12-én Bolívar diadalmasan bevonult Bogotába, a spanyolok pedig, akik ellen minden granadai tartomány felkelt, elsáncolták magukat Mompox megerősített városában. Bogotában Bolívar megindította a granadai kongresszus munkáját és beiktatta főparancsnoknak Santander tábornokot, utána Pamplonába vonult, ahol mintegy két hónapot töltött el ünnepségekkel és bálozással. November 3-án megérkezett a venezuelai Montecalba, ahová e terület hazafias vezetőit irányította, hogy csapataikkal összegyülekezzenek. Pénztárában az Új-Granada lakosaitól kisarcolt mintegy 2 000 000 $-ral és a rendelkezésére álló kb. 9000 főnyi haderővel, melynek egyharmadát jól fegyelmezett angolok, írek, hannoveriak és más külföldiek alkották, most olyan ellenséggel kellett szembeszállnia, amelyet minden erőforrástól elvágtak, és névleges hadereje mintegy 4500 fő volt, ennek is a kétharmada belföldi és ennélfogva a spanyolok szempontjából megbízhatatlan. Morillo San Fernando de Apuréból visszavonult San Carlosba, Bolívar pedig követte őt Calabozóig, úgyhogy az ellenséges főhadiszállások csak két napi menetre voltak egymástól. Ha Bolívar bátran előrenyomul, csupán európai csapataival is szétmorzsolhatta volna a spanyolokat, de ő inkább további öt évig elhúzta a háborút. 1819 októberében az angosturai kongresszus Zeát, Bolívar kinevezettjét lemondatta hivataláról és helyére megválasztotta Arismendit. Erre a hírre Bolívar az idegenlégiójával váratlanul Angosturába vonult, meglepte Arismendit, akinek csak 600 belföldi embere volt, száműzte őt Margarita szigetére és visszahelyezte Zeát méltóságába. Dr. Roscio, aki elkápráztatta Bolívart a megalapítandó központosított hatalom kilátásaival, rávette őt az Új-Granadát és Venezuelát magában foglaló „Kolumbia Köztársaság" kikiáltására, az új állam Roscio által megfogalmazott alaptörvényének kihirdetésére és arra, hogy jóváhagyja a két tartomány közös kongresszusának létrehozását. 1820 január 20-án Bolívar megint visszatért San Fernando de Apurébe. Az, hogy hirtelen visszavonta idegenlégióját, amelytől a spanyolok jobban féltek, mint tízszer annyi kolumbiaitól, Morillónak újra alkalmat adott erősítések gyűjtésére, ugyanakkor az a hír, hogy Spanyolországból O'Donnell parancsnoksága alatt félelmetes expedíció kelt útra, ismét bátorságot öntött a spanyol fél csüggedő lelkületébe. Bár roppant túlereje volt, Bolívar az 1820-as hadjárat során semmit sem tudott elérni. Közben híre jött Európából, hogy a León szigetén kirobbant forradalom[229] kényszerű véget vetett O'Donnell tervezett expedíciójának. Új-Granadában 22 tartomány közül 15 csatlakozott Kolumbia kormányához, és a spanyolok kezén most már csak Cartagena erődje és a Panamá-földszoros maradt.

Venezuelában 8 tartomány közül 6 engedelmeskedett Kolumbia törvényeinek. Ez volt a helyzet, amikor Bolívar, Morillo rábeszélésének engedve, tárgyalásokba bocsátkozott, melyek eredményeképpen 1820 november 25-én Trujillóban hat hónapra szóló fegyverszünetet kötöttek. A megállapodásban meg sem említették Kolumbia Köztársaságot, holott a kongresszus kifejezetten megtiltotta, hogy bármiféle szerződést kössenek a spanyol parancsnokkal, mielőtt az a köztársaság függetlenségét el nem ismeri. Morillo, aki mindenáron szerephez akart jutni Spanyolországban, december 17-én Puerto Cabellóban hajóra szállt és átadta a főparancsnokságot Miguel de la Torrénak; Bolívar 1821 március 10-én levélben értesítette la Torrét, hogy az ellenségeskedések 30 nap múlva újrakezdődnek. A spanyolok Carabobo falunál, félúton San Carlos és Valencia között, erős hadállásba vonultak; la Torre azonban, ahelyett, hogy itt egyesítette volna összes erőit, csak az 1. hadosztályát vonta össze, 2500 főnyi gyalogságot és mintegy 1500 főnyi lovasságot; Bolívarnak körülbelül 6000 főnyi gyalogsága volt, közte az 1100 főnyi brit légió, továbbá Páez vezénylete alatt 3000 lovas llanero[230]. Bolívar az ellenség hadállását annyira félelmetesnek látta, hogy haditanácsának újabb fegyverszünet megkötését javasolta, de alárendeltjei ezt elvetették. Egy oszlop élén, amely főleg a brit légióból állt, Páez egy ösvényen megkerülte az ellenség jobbszárnyát, amely hadművelet sikeres végrehajtása után a spanyolok közül elsőnek la Torre futamodott meg, meg sem állt, amíg Puerto Cabellóba nem ért, és ott maradék csapataival bezárkózott. Ha a győztes hadsereg gyorsan előrenyomul, Puerto Cabello okvetlenül behódolt volna, de Bolívar azzal vesztegette az időt, hogy Valenciában és Caracasban mutogatta magát. 1821 szeptember 21-én Cartagena hatalmas erődje kapitulált Santander előtt. Az utolsó venezuelai fegyvertények — a maracaiboi tengeri akció 1823 augusztusában és Puerto Cabello kikényszerített behódolása 1824 júliusában — Padilla műve voltak. A León szigeti forradalom, amely miatt O'Donnell expedíciója nem kelhetett útra, valamint a brit légió segítsége szemmelláthatólag a kolumbiaiak javára billentette a mérleget. — A kolumbiai kongresszus 1821 januárjában Cúcutában ült össze, augusztus 30-án új alkotmányt hirdetett ki és megújította Bolívar teljhatalmát, miután az ismét úgy tett, mint aki le akar mondani. Bolívar aláírta az új alkotmányt, majd engedélyt kapott a Quito elleni hadjárat (1822) megindítására; a spanyolok ugyanis e tartományba vonultak vissza, amikor a nép általános felkelése[231] előzte őket a Panamá-földszorosról. E hadjáratot, amely azzal végződött, hogy Quitót, Pastót és Guayaquilt bekebelezték Kolumbiába, névleg Bolívar és Sucre tábornok vezette, de a csapattest csekély számú sikere teljes egészében a brit tiszteknek, nevezе-

tesen Sands ezredesnek volt köszönhető. Az 1823—24-es alsó- és felső-perui spanyolellenes hadjáratok idején Bolívar már nem tartotta szükségesnek, hogy fenntartsa tábornok-mivoltának látszatát, a katonai feladatot teljes egészében Sucre tábornokra hárította, ő maga pedig diadalmas bevonulásokra, kiáltványokra és alkotmányok proklamálására szorítkozott. Kolumbiai testőrsége útján megszerezte a limai kongresszus szavazatait, amely 1823 február 10-én ráruházta a diktátorságot, közben pedig újabb lemondás benyújtásával elérte, hogy ismét Kolumbia elnökévé válasszák. Pozíciója ez időben megerősödött, részben mert Anglia formálisan elismerte az új államot, részben mert Sucre meghódította Felső-Peru tartományait s azokat Bolívia néven önálló köztársasággá egyesítette. Itt, ahol Sucre szuronyai uralkodtak, Bolívar teljesen szabadjára engedte önkényuralmi hajlamait és a Code Napoléon mintájára bevezette a „Code Bolivianó"-t.[232] Azt tervezte, hogy ezt a törvénykönyvet Bolíviából átülteti Peruba, Peruból meg Kolumbiába — hogy az előbbi két államot kolumbiai csapatokkal, Kolumbiát viszont az idegenlégióval és perui katonákkal sakkban tarthassa. Fondorlattal elegy erőszakkal valóban sikerült is neki, legalábbis néhány hétre, Peru nyakába varrnia a törvénykönyvét. Kolumbia elnöke és felszabadítója, Peru pártfogója és diktátora, Bolívia keresztapja — Bolívar most elérte hírneve tetőpontját. De Kolumbiában komoly ellentét tört ki a centralisták, vagyis Bolívar hívei és a föderalisták közt, ez utóbbi néven a katonai anarchia ellenségei fogtak össze Bolívar katonai vetélytársaival. A kolumbiai kongresszus Bolívar ösztönzésére vádemelést javasolt Páez, Venezuela alelnöke ellen, mire Páez nyílt lázadásban tört ki, amelyet titokban maga Bolívar támogatott és szított, mert ürügyként felkelésekre volt szüksége, hogy félredobhassa az alkotmányt és újra felvehesse a diktátorságot. Amikor hazatért Peruból, testőrségén kívül 1800 perui kísérte, akiket állítólag a föderalista lázadók ellen akart vezetni. Puerto Cabellóban azonban, ahol Páezzal találkozott, nemcsak hogy megerősítette őt Venezuela parancsnoki tisztségében és amnesztiát hirdetett valamennyi lázadóra, hanem nyíltan pártjukra kelt, az alkotmány híveit pedig megrótta; s az 1826 november 23-i bogotái dekrétum értelmében diktátori teljhatalmat kapott. 1826-ban*, amikor hatalma hanyatlásnak indult, Bolívarnak sikerült Panamában kongresszust összehívnia,[233] állítólag azzal a céllal, hogy új, demokratikus nemzetközi törvénykönyvet fogadtasson el. Meghatalmazottak jöttek Kolumbiából, Brazíliából, La Platából, Bolíviából, Mexikóból, Guatemalából stb. Bolívar igazi terve azonban az volt, hogy egész Dél-Amerikát

* *A „New American Cyclopaedia"-ben*: 1827-ben – *Szerk.*

egyetlen föderatív köztársaságba egyesíti, amelynek ő lesz a diktátora. De míg ő teljesen átadta magát álmainak, hogy egy fél világot a nevéhez fog kapcsolni, valóságos hatalma gyorsan kicsúszott a markából. Peruban a kolumbiai csapatok, mikor tudomást szereztek róla, hogy Bolívar intézkedéseket tesz a Code Boliviano bevezetésére, hatalmas felkelést szerveztek. A peruiak megválasztották La Mar tábornokot köztársaságuk elnökévé, segítettek a bolíviaiaknak a kolumbiai csapatok kiűzésében, sőt győzelmes háborút vívtak Kolumbia ellen, s ez szerződéssel végződött, amely Kolumbiát visszaszorította eredeti határai közé, kikötötte a két ország egyenlőségét, és elkülönítette adósságaikat. Az ocañai kongresszust, amelyet Bolívar azért hívott össze, hogy az alkotmányt önkényuralma érdekében módosítsa, 1828 március 2-án gondosan kidolgozott üzenettel nyitották meg, amely újabb kiváltságokat követelt a végrehajtó hatalom részére. Amikor azután nyilvánvalóvá vált, hogy az alkotmánymódosítási tervezet az eredetitől teljesen eltérő formában fog a kongresszusból kikerülni, Bolívar barátai elhagyták helyüket, így a testület nem volt határozatképes és feloszlott. Bolívar, aki Ocañától néhány mérföldnyire levő vidéki kúriájára vonult vissza, erre újabb kiáltványt bocsátott ki, melyben haragot színlelt saját barátainak eljárása miatt, de ugyanakkor támadta a kongresszust, rendkívüli intézkedésekre szólította fel a tartományokat és kijelentette, hogy a hatalom minden reá hárítandó terhét hajlandó viselni. A szuronyok nyomására Caracasban, Cartagenában és Bogotában, ahová Bolívar elvonult, népi gyűlések újból diktátori hatalmat ruháztak reá. Bogotában hálószobájában gyilkosságot kíséreltek meg ellene, csak úgy menekült meg, hogy a sötétben leugrott az erkélyről és elrejtőzött egy híd alá; ez módot adott neki arra, hogy egy időre afféle katonai terroruralmat vezessen be. Santanderra mégsem emelt kezet, noha részt vett az összeesküvésben, viszont megölette Padilla tábornokot, akinek bűnössége egyáltalán nem volt ugyan bebizonyítva, de mint színesbőrű védtelen volt. Mikor 1829-ben heves frakcióharcok dúlták fel a köztársaságot, Bolívar egy újabb felhívásban arra ösztökélte a polgárokat, mondják meg nyíltan, milyen módosításokat kívánnak eszközölni az alkotmányon. Válaszképpen Caracasban egy notable-gyülekezet megbélyegezte Bolívar becsvágyát, leleplezte kormányzatának gyengeségét, bejelentette Venezuela különválását Kolumbiától és Páezt állította a köztársaság élére. A kolumbiai szenátus Bolívar mellé állt, de több helyen újabb felkelések törtek ki. Ötödszöri lemondása után Bolívar 1830 januárjában ismét elfogadta az elnökséget és elhagyta Bogotát, hogy a kolumbiai kongresszus nevében háborút viseljen Páez ellen. 1830 március vége felé 8000 ember élén előnyomult, elfoglalta a fellázadt Caracutát, aztán Mara-

caibo tartomány ellen fordult, ahol Páez 12 000 emberrel, erős hadállásban várta. De amint ráébredt, hogy Páez komoly küzdelemre készül, inába szállt a bátorsága. Egy pillanatig még arra is gondolt, hogy behódol Páeznak és a kongresszus ellen fordul; de párthívei elvesztették befolyásukat a kongresszusra, ő maga lemondásra kényszerült, tudtára adták, hogy ezúttal állnia kell szavát, és hogy évi járadékot engedélyeznek neki, azzal a feltétellel, hogy külországba távozik. Bolívar tehát 1830 április 27-én benyújtotta lemondását a kongresszusnak. De mivel azt remélte, hogy párthívei befolyása révén megint hatalomra jut, és mivel Joaquín Mosquera, Kolumbia új elnöke ellen reakció ütötte fel a fejét, távozását Bogotából igen lassan hajtotta végre, majd San Pedro-i tartózkodását különféle ürügyekkel 1830 végéig sikerült meghosszabbítania, amikor is hirtelen meghalt. Ducoudray Holstein a következő képet festi róla: „Simón Bolívar 5 láb 4 hüvelyk magas, arca hosszúkás, orcája beesett, arcszíne halványbarna; szemei középnagyok és mélyen ülők, fején gyér haj. Bajusza sötét és vad külsőt kölcsönöz neki, különösen amikor indulatba jön. Egész teste vékony és sovány. 65 évesnek látszik. Járás közben karjait állandóan lóbálja. Nem tud soká járni, hamar elfárad. Szeret a függőágyban ülni vagy heverészni. Szabadjára engedi hirtelen dührohamait, egy pillanat alatt olyanná válik, mint az őrült, beleveti magát a függőágyba, s szitkokat és átkokat szór mindenkire, aki körülötte van. Szeret távollevőkön gúnyolódni, csak könnyű francia irodalmat olvas, vakmerő lovas és szenvedélyes keringőtáncos. Imádja hallani a hangját és szívesen mond pohárköszöntőt. Amikor bajban van és külső segítségre szorul, tökéletesen higgadt és nincsenek indulatkitörései. Ilyenkor szelíd, türelmes, kezes, sőt alázatos. Hibáit nagyrészt az úgynevezett beau monde-ban* nevelkedett ember udvariassága mögé rejti, szinte ázsiai tehetsége van az alakoskodáshoz és jobban ismeri az embereket, mint legtöbb honfitársa."[234] Földi maradványait az új-granadai kongresszus rendeletére 1842-ben Caracasba vitték és ott emlékművet állítottak tiszteletére. — Lásd: „Histoire de Bolivar, par Gén. Ducoudray Holstein, continuée jusqu'à sa mort par Alphonse Viollet" (Párizs 1831); „Memoirs of Gen. John Miller (in the Service of the Republic of Peru)"; Col. Hippisley: „Account of his Journey to the Orinoco" (London 1819).[235]

Bolivar y Ponte

A megírás ideje: 1858 január 8 körül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", III. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

* – előkelő világban; felsőbb társaságban – *Szerk.*

[Friedrich Engels]

Bomarsund

Bomarsund — keskeny csatorna az Åland szigetek és Vardø között a Botteni-öböl bejáratánál. Bomarsund kikötőjének orosz erődítéseit az 1854-es háborúban a brit és francia flotta elpusztította. A Bomarsundba vezető csatornákat július végén négy brit hajó és néhány kis gőzös elzárta. Nem sokkal ezután Napier és Parseval-Deschênes tengernagyokkal a szövetséges flották erős különítményei érkeztek oda, ezeket pedig augusztus 7-én a sorhajók követték Baraguay d'Hilliers tábornokkal és 12 000 katonával, nagyrészt franciákkal. Az orosz parancsnok, Bodisco tábornok augusztus 16-án kénytelen volt megadni magát; a szövetségesek a hó végéig megszállva tartották a szigetet, majd az egész erődítést felrobbantották. A győztesek hadizsákmánya 112 lövegtalpas és 79 lövegtalp nélküli ágyú, 3 mozsár, 7 tábori ágyú és 2235 fogoly volt. Az ostrom legfőbb katonai érdekessége abban áll, hogy végleg eldöntötte a kérdést: alkalmazható-e fedetlen kőfal szárazföldi fronttal bíró erődítéseknél.

Bomarsund

A megírás ideje: 1858 március 18 körül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", III. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Bomba

Bomba vagy *gránát* — lőporral töltött üreges vaslövedék nehézágyúk és mozsarak számára, amelyet tetemes magasságra lőnek ki, azzal a céllal, hogy esése és robbanása erejével hasson.

Ezek általában a legnagyobb használatos lövedékek, mert a mozsárágyú, amely rövidebb, mint bármelyik más osztálybeli löveg, annál nagyobb átmérővel és furattal méretezhető. 10, 11 és 13 hüvelykes bombák most közhasználatban vannak; a franciák Antwerpen 1832-es* ostrománál[236] 24 hüvelykes kaliberű, Belgiumban öntött mozsarat és gránátokat használtak. A bombában levő lőport gyújtó robbantja fel, vagyis egy üreges cső, amely lassan égő keverékkel van töltve, s ez a mozsár elsütésekor fog tüzet. E gyújtókat úgy időzítik, hogy a bomba a célba érése után a lehető legrövidebb időn belül, olykor pedig éppen földet érése előtt robbanjon. A lőporon kívül néha egy kevés Valenciennes-gyújtókeveréket[237] is tesznek a gránátba, hogy lángba borítsa a gyúlékony tárgyakat, de mint állítják, ez hiábavaló, mert a robbanás atomnyi részekre szétveti a keveréket, és a gránátok gyújtóhatása az efféle keverék nélkül is ugyanakkora. A bombákat 15° és 45° közti, de általában 30—45°-os szögben lövik ki; a kisebb töltettel ellátott nagyobb gránátoknak 45° körül van aránylag a legnagyobb lőtávolságuk, míg a nagyobb töltetű kisebb gránátok legnagyobb lőtávolsága 30° körül van. A töltet minden esetben aránylag kicsi: egy 13 hüvelykes, 200 font súlyú bomba, mozsárból 45°-os emelkedéssel kilőve $3\,^1/_2$ font lőpor töltettel 1000 yardra, 20 fonttal, vagyis saját súlyának $^1/_{10}$-ével 4200 yardra repül. Az ilyen óriási magasságból lezuhanó bomba, ha bármi elpusztítható tárgyra esik, igen nagy hatású. Áthatol egy ház valamennyi emeletén, jelentős szilárdságú boltozatokat átüt, és bár egy 13 hüvelykes gránát csak körülbelül 7 font lőport tartalmaz, robbanása mégis felér egy aknáéval, és repeszei, ha nem ütköznek akadályba, 800—1000 yard távolságra is elrepülnek. Ha viszont puha

* *A „New American Cyclopaedia"-ben*: 1831-es. — *Szerk.*

talajra esik, 8—12 lábnyira belefúródik a földbe, és ott vagy befullad, vagy robban anélkül, hogy kárt tenne. A bombákat ezért gyakran kis aknáknak vagy lángaknáknak használják, amelyeket egy lábnyira beásnak a földbe olyan helyeken, ahol az ellenségnek át kell haladnia; a robbantáshoz lassan égő kanócot vagy gyújtózsinórt készítenek. Ez az első alak, amelyben a bombák előfordulnak a történelemben: a kínaiak krónikáik szerint több évszázaddal időszámításunk előtt robbanókeverékkel és apró fémdarabkákkal töltött fémgolyókat használtak, és lassan égő kanóccal robbantották őket. Ezeket szorosok védelmére alkalmazták; az ellenség közeledtekor helyezték el őket. 1232-ben, Kajfengfu ostrománál, a kínaiak egy roham ellen a mellvédről bombákat hengerítettek a támadó mongolok közé. Mahmud gudzsaráti sah 1484-ben, Csampanír ostromakor bombákat szórt a városra. Európában — régebbi, kétesebb jellegű példáktól eltekintve — a spanyolországi arabok, majd utánuk a spanyolok a XIV. század kezdetétől lőttek gránátokkal és gyújtólövedékekkel, de előállításuk költségessége és nehézségei hosszú ideig megakadályozták az üreges lövedékek általános bevezetését. Csak a XVII. század közepe óta váltak az ostromtüzérség fontos kellékévé.

Bomb

Eredeti nyelve: angol

A megírás ideje: 1857 október 5 körül

Aláírás nélkül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", III. köt., 1858

[Friedrich Engels]

Bombamester

Bombamester — eredetileg a mozsárütegben egy mozsárágyú kezelője, de ma egyes hadseregekben egy az őrmesternél valamivel alacsonyabb tüzérségi altiszti rang megjelölésére szolgál. A bombamester fő feladata rendszerint az ágyú beirányozása. Ausztriában bombamester-csapattestet alakítottak, kiképző iskolául tüzéraltisztek részére, s ez az intézmény nagyban hozzájárult az ágyúkezelés ama hatékony és tudományos módjához, mellyel az osztrák hadiszolgálat ezen ága kiemelkedik.

Bombardier

A megírás ideje: 1857 október 5 körül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", III. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Bombázás

Bombázás — az a művelet, amellyel egy városra vagy erődre bombákat vagy gránátokat vetnek annak felgyújtása céljából. A bombázás vagy rendszertelen, amikor hajók, tábori ütegek vagy aránylag kisszámú ostromüteg gránátokat szórnak valamely helyre, hogy a lakosságot és a helyőrséget megfélemlítéssel gyors megadásra kényszerítsék vagy más egyéb célból; vagy rendszeres, s akkor a valamely megerősített hely ellen irányított támadás egyik módszerét alkotja. A rendszeres bombázással folytatott támadást először a poroszok vezették be, midőn 1815-ben, Waterloo[111] után, az északfranciaországi erődöket ostromolták. Minthogy a hadseregen és a bonapartista párton akkoriban nagy csüggedés vett erőt, a lakosság többi része pedig sóváran áhította a békét, úgy gondolták, ezúttal eltekinthetnek a régi, módszeres támadás formaságaitól és rövid, súlyos bombázással helyettesíthetik, amely tüzeket okoz, levegőbe röpíti a lőszerraktárakat, egyetlen léleknek sem hagy egy éjszakányi nyugodalmat, és így a lakosságnak a parancsnokra gyakorolt erkölcsi nyomása vagy a pusztítás tényleges mérve és a helyőrség végkimerülése folytán hamarosan kikényszeríthetik a megadást. Jóllehet alkalmazták a védőművek elleni egyenes tüzeléssel végrehajtott reguláris támadást is, ez a függőleges irányú tüzeléshez és a nehéztarackok gránáttüzéhez képest másodrendűvé vált. Egyes esetekben elegendő volt a rendszertelen bombázás is, másutt rendszeres bombázáshoz kellett folyamodni; a terv azonban mindenképpen eredményesnek bizonyult; s ma már alapelve az ostromelméletnek, hogy a készletek elpusztítása és az erőd belsejének bizonytalanná tétele függőleges tüzelés segítségével éppolyan fontos (ha ugyan nem fontosabb), mint külső védőműveinek lerombolása egyenes és visszapattantó tüzeléssel. A bombázás az olyan közepes nagyságú erődöknél leghatékonyabb, amelyekben nagyszámú civil lakosság van, mert a rájuk gyakorolt erkölcsi hatás az egyik eszköze annak, hogy a parancsnokot megadásra kényszerítsék. Nagy erődök bombázásához óriási hadianyagkészlet szükséges. A legjobb példa erre Szevasztopol ostroma, melynek során soha

nem hallott mennyiségű gránátot használtak el. Ugyanez a háború szolgáltatja a rendszertelen bombázás legfontosabb példáját, mégpedig a Sveaborg elleni támadást[109], ahol az angol—francia mozsárnaszádok több mint 5000 gránátot és ugyanennyi tömör lövedéket lőttek az erődre.

Bombardment

A megírás ideje: 1857 október 5 körül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", III. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Bombázógálya

Bombázógálya — a régebbi mintájú mozsárhajók (galiotes à bombes) ma általánosan használt megjelölése. Elég erősre építették őket, hogy ellenálljanak a mozsárágyú hátrasiklása okozta lökésnek; hosszuk 60—70 láb, teherbírásuk 100—150 ton, merülésük 8—9 láb, és rendszerint kétárbocosak voltak. Két mozsarat és néhány ágyút szoktak vinni. E hajók hajózási tulajdonságai természetesen igen gyengék voltak. Egy segédhajót, rendszerint brigget kapcsoltak hozzájuk, amely az akció kezdetéig a tüzéreket és a lőszer jó részét szállította.

Bomb ketch

A megírás ideje: 1857 október 5 körül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", III. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Bombabiztos

Bombabiztos — az olyan tetőzet mineműsége, amely elég erős ahhoz, hogy a rá hulló bombák okozta megrázkódtatásnak ellenálljon. A ma használatos óriási kalibereknél csaknem lehetetlen és mindeddig bizonnyal nem is érdemes célul tűzni a függőleges tüzelés elleni tökéletes biztonságot a bombabiztos tetőzettel fedett legtöbb épület esetében. A zárókövénél $3^1/_2$ lábnyi vastagságú köríves boltozat a legtöbb gránátnak ellenáll, még egy 13 hüvelykes gránát sem töri át, a második azonban már legtöbbször összeroppantja. Tökéletesen bombabiztos építmények éppen ezért csak a lőportárak, laboratóriumok stb., szoktak lenni, ahol egyetlen gránát iszonyú robbanást okozna. 3—4 lábnyi földdel borított erős boltívek nyújtják a legnagyobb biztonságot. Egyszerű kazamaták boltíveinek nem kell annyira erőseknek lenniök, mert igen kicsi az esélye annak, hogy a gránátok ismételten ugyanarra a helyre hulljanak. Gránátok elleni ideiglenes óvóhelyül az épületeket szorosan egymás mellé helyezett erős gerendákkal fedik be és ezekre ágnyalábokat tesznek, majd némi trágyát s végül földet hintenek rá. A kazamatás ütegek és erődítések, valamint a többnyire a belső sánclejtő mentén, ettől kis távolságra elhelyezett kazamatás védőbarakkok alkalmazása jelentősen növelte az erődök bombabiztos építményeinek számát, és mivel a jelenleg használatos mód az, hogy az éjjel-nappal tartó heves bombázásokat összekapcsolják az erőd szabályos támadásával, nem várható, hogy a helyőrség kitartson, hacsak nem gondoskodnak olyan hatékony fedezékről, melynek oltalma alatt a szolgálaton kívüliek pihenéssel visszanyerhetik erejüket. A korszerű erődépítésben tehát az ilyenfajta építményeket valószínűleg még szélesebb körben alkalmazni fogják.

Bomb-proof

A megírás ideje: 1857 október 5 körül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", III. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

A láírás nélkül

[Friedrich Engels]

Bombázóhajó

Bombázóhajó vagy *mozsárnaszád* — a mozsárágyúk szállítására épített, modernebb osztályú hajókra használatos kifejezés. Az orosz háborúig[81] a brit szolgálat részére épült bombázóhajók merülése 8—9 láb volt és két 10 hüvelykes mozsáron kívül négy 68 fontos ágyút és hat 18 fontos hajótarackot vittek. Mikor az orosz háború szükségessé tette a sekély vizeken és tekervényes csatornákban való vízi hadviselést, és az orosz erődök minden egyenes hajótámadással dacoló, erős tengeri frontja miatt mozsárnaszádokra volt szükség, újfajta bombázóhajókat kellett tervezni. Az így épített új naszádok mintegy 60 láb hosszúak, igen széles törzsűek, orruk kerek, mint a holland gályáké, fenekük lapos, merülésük 6—7 láb és gőzhajtásúak. Két 10—13 hüvelykes kaliberű mozsárágyút visznek és néhány tábori ágyút vagy hajótarackot, hogy a hajóra kapaszkodó osztagokat kartáccsal visszaverhessenek, de nehézágyúik nincsenek. Nagy hatással alkalmazták őket Sveaborgnál[109]; az erődöt 4000 yard távolságból bombázták.

Bomb vessel

A megírás ideje: 1857 október 5 körül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", III. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Mellvédsüveg

Mellvédsüveg — az erődítéstanban a mellvéd harántirányú magasítása, vagy oldalsáncos mellvéd, amelyet vagy arra használnak, hogy a valamely magaslati pontról letekintő ellenség szeme elől elfedje a védőmű belsejét, vagy lövegpados ütegek esetén arra, hogy az embereket és az ágyúkat védje az oldaltűztől. Ez utóbbi ütegeknél a mellvéd pereme felett tüzelő ágyúkat magas, harántirányú padozatra kell helyezni, amelyen az ágyútalp nyugszik, visszasiklik, majd ismét előretolják. A tüzérek ezért az ágyú kezelése közben részben ki vannak téve az ellenség tüzének; az oldalazó vagy visszapattantó tüzelés különösen veszélyes, minthogy a célpont csaknem kétszer olyan magas, mint a lőréses és alacsony ágyútalpas ütegeknél. Ennek elhárítása végett az ágyúk közé oldalvédeket vagy keresztmellvédeket emelnek, melyeket annyival magasabbra kell építeni a mellvédnél, hogy teljesen fedezzék az emelvényre fellépő tüzéreket. Ez a felépítmény az oldalvédtől a mellvéd egész szélességén át folytatódik. Ez az ágyúk kilövését 90—120°-ra korlátozza, ha az ágyú mindkét oldalán van mellvédsüveg. — Bonnet à Prêtre* vagy Queue d'Hirondelle (fecskefark) — a tábori erődítéstanban olyan sánc, amelynek két kiugró szöglete van, köztük pedig egy beugró szög. Ez utóbbi mindig 90°-os, a két kiugró szög többnyire 60°-os, úgyhogy a két külső él, amely hosszabb a belsőknél, hátrafelé széttart. Ilyen erődművet használnak időnként kis hídfőállásként vagy más helyzetekben, amikor egy szoros bejáratát kell védelmezni.

Bonnet

A megírás ideje: 1857 szeptember 28 körül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", III. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

* szószerint: papi süveg – *Szerk.*

[Friedrich Engels]

Borogyino[238]

Borogyino — falu Oroszországban, a Kolocsa folyó balpartján, kb. 2 mérföldnyire ennek a Moszkvába torkollása felett. Erről a faluról nevezik az oroszok azt az 1812-ben vívott nagy ütközetet, amely Moszkva birtokát eldöntötte; a franciák Moszkva menti vagy mozsajszki csatának hívják. A csatatér a Kolocsa jobbpartján van. A Moszkvával való összefolyásától Borogyinóig ez a folyó fedezte az orosz jobbszárnyat; a balszárnyat visszavonták en potence* egy patak és egy szakadék mögé, amely az utyicai szélső baltól Borogyinóig ereszkedik. Az e szakadék mögötti két domb tetején nem-teljes sáncerődök vagy félholderődök voltak; a centrumhoz legközelebb levőt Rajevszkij-sáncnak nevezték, a dombon távolabb balra levőket, szám szerint hármat Bagration-erődöknek. E két domb között egy másik szakadék húzódik, amelyet egy mögötte levő faluról Szemjonovszkij-szakadéknak neveznek, s amely az orosz balszárnytól az előbb említett szakadék felé fut és abba nyílik, kb. 1000 yardnyira attól a helytől, ahol ez eléri a Kolocsát. A Moszkvába vezető főút Borogyinón át halad; az Utyicán át Mozsajszkba vezető régi út az orosz állás mögött húzódik. Ezt a kb. 900 yardnyi kiterjedésű vonalat mintegy 130 000 orosz tartotta, megszállták a centrum előtt fekvő Borogyinót is. Az orosz főparancsnok Kutuzov tábornok volt; csapatai két hadseregre oszlottak, a nagyobbik Barclay de Tolly vezénylete alatt a jobbszárnyat és a centrumot tartotta, a kisebbik Bagration vezénylete alatt a balszárnyat foglalta el. Az állást igen rosszul választották meg; egy sikeres támadás a balszárny ellen egyben a jobbszárny és a centrum teljes megkerülését is jelentette volna, és ha a franciák elérik Mozsajszkot, mielőtt az orosz jobbszárny visszavonul — ami teljesen lehetséges volt —, az oroszok reménytelenül elvesztek volna. De Kutuzovnak, ha már elvetette a Barclay által kiszemelt ragyogó carevozajmiscsei állást[124], nem maradt más választása. A franciák, akiket Napóleon

* – derékszögben; T alakban – *Szerk.*

személyesen vezetett, körülbelül 125 000-en voltak; miután az oroszokat az új naptár szerint 1812 szeptember 5-én (a régi naptár szerint augusztus 24-én*) kiverték a balszárnyukon levő néhány gyenge sáncból, 7-én csatára sorakoztak. Napóleon a tervét Kutuzov tévedéseire alapozta; az orosz centrumot csak szemmel tartotta és erőit a balszárnyuk ellen összpontosította, amelyet le akart verni, hogy utána átvágja magát Mozsajszk felé. Eugène herceg ennek megfelelően parancsot kapott, hogy indítson látszattámadást Borogyino ellen, utána Ney-nek és Davout-nak meg kellett támadnia Bagrationt és a róla elnevezett erődöket, miközben Poniatowski megkerüli az oroszok szélső balszárnyát Utyicánál; mihelyt a csata teljesen kibontakozik, Eugène hercegnek át kellett kelnie a Kolocsán és megtámadnia a Rajevszkij-erődöt. Ilymódon a ténylegesen megtámadott arcvonal teljes hossza nem volt több 5000 yardnál, ami módot adott arra, hogy az arcvonalra yardonként 26 embert állítsanak, ami példátlan mélységű csatarend volt, s ennek tulajdoníthatók az oroszok tüzérségi tűz következtében elszenvedett szörnyű veszteségei. Hajnaltájban Poniatowski előrenyomult Utyicába és be is vette, de ellenfele, Tucskov megint kivetette onnan; később, mivel Tucskovnak egy hadosztályt Bagration támogatására kellett küldenie, a lengyelek visszafoglalták a falut. Hat órakor Davout megtámadta a Bagration-sáncok tulajdonképpeni balszárnyát. Előrenyomult a 12 fontosok súlyos tüzelésében, amelyekkel csak 3 és 4 fontosokat tudott szembeállítani. Félórával később Ney megtámadta e félholderődök tulajdonképpeni jobbszárnyát. Elfoglalták és visszafoglalták őket, nekikeseredett és eldöntetlen küzdelem következett. — Bagration azonban jól megfigyelte az ellene felvonuló nagy erőt és a hatalmas tartalékokat meg a francia gárdát a háttérben. A támadás valódi célpontját illetően nem lehetett kétség. Összeszedett tehát annyi csapatot, amennyit csak tudott, kért egy hadosztályt Rajevszkij hadtestéből, egy másikat Tucskov hadtestéből, gárdistákat és gránátosokat a hadseregtartalékból és megkérte Barclayt, küldje el Bagohufvud egész hadtestét. Ezeket az erősítéseket, melyek több mint 30 000 főre rúgtak, nyomban elindították; csupán a hadseregtartalékból 17 gárda- és gránátoszászlóaljat és két üteg 12 fontos ágyút kapott. Ezek azonban 10 óra előtt nem lehettek a helyszínen, Davout és Ney pedig már előbb megindították második támadásukat a sáncok ellen, bevették őket és az oroszokat átkergették a Szemjonovszkij-szakadékon. Bagration előrekküldte vérteseit; igen heves, rendszertelen küzdelemre került sor, amelyben az oroszok erősítéseik megérkezte után területet nyertek, amikor azonban

* *A „New American Cyclopaedia"-ben*: 26-án — *Szerk.*

Davout bevetette tartalékhadosztályát, újra a szakadék mögé űzték őket. Mindkét fél roppant veszteségeket szenvedett; csaknem valamennyi főtiszt elesett vagy megsebesült, Bagration maga halálos sebet kapott. Most végre Kutuzov is valamennyire beavatkozott a csatába, elküldte Dohturovot, hogy vegye át a balszárny parancsnokságát, saját vezérkari főnökét, Tollt pedig, hogy a helyszínen felügyeljen a védelmi intézkedésekre. Röviddel 10 óra után a 17 gárda- és gránátoszászlóalj és Vaszilcsikov hadosztálya megérkezett Szemjonovszkajába; Bagohufvud hadtestét feloszlatták, egy hadosztályt Rajevszkijhez, egyet Tucskovhoz küldtek, a lovasságot pedig a jobbszárnyra irányították. A franciák közben folytatták támadásaikat; a vesztfáliai hadosztály az erdőben előrenyomult a szakadék csúcsa felé, Friant tábornok pedig átkelt e szakadékon, de nem tudta ott megvetni a lábát. Az oroszok most (fél 11 órakor) erősítést kaptak — megérkeztek a hadseregtartalékból Borozgyin vértesei és Korff lovasságának egy része —, de már túlságosan megviseltek voltak, semhogy támadásra indulhattak volna, s ugyanez idő tájt a franciák hatalmas lovasrohamot készítettek elő. Az orosz centrumban Eugène Beauharnais reggel 6 órakor bevette Borogyinót, átkelt a Kolocsán és visszaűzte az ellenséget; de gyorsan megfordult és feljebb újra átkelt a folyón, hogy az olasz gárdistákkal, Broussier hadosztályával (olaszok), Gérard és Morand hadosztályaival, valamint Grouchy lovasságával megtámadja Rajevszkijt és a nevét viselő sáncerődöt. Borogyinót megszállva tartották. Beauharnais csapatainak átkelése késedelmet okozott; a támadást 10 óra előtt aligha indíthatta meg. A Rajevszkij-erődöt Paszkevics hadosztálya szállta meg, ezt balszárnyán Vaszilcsikov támogatta és Dohturov hadteste volt a tartaléka. 11 órára a franciák bevették a sáncerődöt, Paszkevics hadosztályát teljesen szétmorzsolták és előűzték a csatatérről. De Vaszilcsikov és Dohturov visszafoglalta a sáncerődöt; Jenő württembergi herceg hadosztálya idejében megérkezett, mire Barclay parancsot adott Ostermann hadtestének, hogy friss tartalékként hátul foglaljon állást. Ezzel a hadtesttel az orosz gyalogság utolsó érintetlen egysége is lőtávolba került; most már csak 6 gárdazászlóalj maradt tartalékban. Eugène Beauharnais 12 óra tájban éppen másodszor készült megrohamozni a Rajevszkij-sáncot, amikor orosz lovasság jelent meg a Kolocsa balpartján[239]. A támadást leállították és csapatokat küldtek a lovasság ellen. De az oroszok sem Borogyinót nem tudták bevenni, sem a Vojna-vízmosás mocsaras fenekén nem tudtak átkelni, és kénytelenek voltak Zodockon [?] át visszavonulni; csak annyit értek el, hogy bizonyos fokig keresztezték Napóleon terveit. — Közben Ney és Davout, akik a Bagration-dombon álltak, a Szemjonovszkij-szakadékon keresztül erős tűz alatt tartották az orosz töme-

geket. Egészen váratlanul a francia lovasság megindult. Szemjonovszkajától jobbra Nansouty teljes sikerrel rohamozta az orosz gyalogságot, mígcsak Sievers lovassága oldalba nem kapta és vissza nem űzte. A baloldalon Latour-Maubourg 3000 lovasa két oszlopban tört előre; az első oszlop, két szász vértesezreddel az élén, kétszer átnyargalt három orosz gránátoszászlóaljon, amelyek éppen négyszögbe formálódtak, de az orosz lovasság ezt az oszlopot is oldalba támadta; egy lengyel vértesezred végleg szétverte az orosz gránátosokat, ám ezt is visszakergették a szakadékba, ahol a második oszlop, két vesztfáliai vértesezred és egy lengyel ulánusezred visszavetette az oroszokat. A terepet ilyenképpen biztosították; Ney és Davout gyalogsága átkelt a szakadékon. Friant megszállta Szemjonovszkaját, s az itt harcoló oroszok maradékát, gránátosokat, gárdistákat és sorkatonákat végleg visszaűzték, és a francia lovasság teljessé tette vereségüket. Kis, rendezetlen csoportokban Mozsajszk felé menekültek és csak késő éjszakára lehetett őket összeszedni; csupán a három gárdaezred őrizte meg némileg a rendet. Így a francia jobbszárny az orosz balszárnyra mért vereség után már 12 órakor közvetlenül az orosz centrum hátában foglalt el állást; ekkor Davout és Ney kérve kérték Napóleont, hogy saját taktikai rendszeréhez híven tegye teljessé a győzelmet azzal, hogy a gárdával Szemjonovszkaján át rohamot indít az orosz hátvéd ellen. De Napóleon ezt megtagadta. Ney és Davout pedig csapataik rettenetesen megviselt állapota miatt nem mertek erősítések nélkül előnyomulni. — Az orosz oldalon, miután Eugène Beauharnais lemondott a Rajevszkij-sánc megtámadásáról, württembergi Jenőt Szemjonovszkajába küldték, és Ostermann-nak is ebben az irányban kellett frontot változtatnia, hogy Szemjonovszkaja felé fedezze a Rajevszkij-domb hátát. Amikor Sorbier, a francia tüzérségi főnök ezeket a friss csapatokat megpillantotta, elhozatta a gárdatüzérség 36 tizenkétfontosát és Szemjonovszkajával szemben 85 ágyúból álló üteget alakított. Miközben ezek a lövegek teljes erővel ágyúzták az orosz tömegeket, Murat előtérbe állította Montbrun addig be nem vetett lovasságát és a lengyel ulánusokat. Ezek rajtaütöttek Ostermann éppen felfejlődő csapatain és igen veszélyes helyzetbe hozták őket, míg azután Kreutz lovassága vissza nem verte a francia lovasokat. Az orosz gyalogság továbbra is szenvedte a tüzérségi tüzet, de egyik fél sem mert előnyomulni. Ekkor, úgy 2 óra körül, Eugène Beauharnais, megbizonyosodván, hogy balszárnya felől az ellenséges lovasság nem fenyegeti biztonságát, újból megtámadta a Rajevszkij-sáncot. Mialatt a gyalogság frontálisan támadta, Szemjonovszkajából lovasságot küldtek a hátába. Kemény harc után az erőd a franciák kezén maradt, és valamivel 3 óra előtt az oroszok visszavonultak.

Mindkét részről általános ágyúzás következett, de az aktív harc véget ért. Napóleon még mindig vonakodott gárdáját bevetni, és az oroszok háborítatlanul visszavonulhattak. Az oroszok minden csapatukat bevetették, a két első gárdaezred kivételével, s a tüzérségi tűz következtében még ezek is 17 tisztet és 600 közkatonát vesztettek. Teljes veszteségük 52 000 fő volt, nem számítva a könnyen sebesülteket és a szétszóródott katonákat, akik hamarosan visszataláltak egységeikhez; de a csata utáni napon az orosz sereg csak 52 000 főt számlált. A franciák ugyancsak minden csapatukat harcba vetették, a gárda kivételével (14 000 főnyi gyalogság, 5000 főnyi lovasság és tüzérség); így tehát számbelileg jóval nagyobb erőket vertek meg. Azonkívül gyengébb volt a tüzérségük is, nagyrészt 3 és 4 fontosokból állt, míg az orosz ágyúk $^1/_4$-e 12 fontos, a többi pedig 6 fontos volt. A franciák 30 000 embert vesztettek; 40 löveget zsákmányoltak és csak kb. 1000 foglyot ejtettek. Ha Napóleon bevetette volna gárdáját, az orosz hadsereg pusztulása Toll tábornok szerint bizonyos lett volna. De Napóleon nem tette kockára ezt az utolsó tartalékot, hadseregének magvát és fő erősségét, és talán ezzel szalasztotta el a moszkvai békekötés esélyét. — A fenti leírásnak a közkeletű beszámolókkal ellenkezésben álló részletei főleg „Toll tábornok emlékiratai"-n[240] alapulnak, akit fentebb Kutuzov vezérkari főnökeként megemlítettünk. Ez a könyv tartalmazza a legjobb orosz beszámolót a csatáról és nélkülözhetetlen annak helyes értékeléséhez.

Borodino

A megírás ideje: 1858 január 28 körül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", III. köt., 1858

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Karl Marx és Friedrich Engels]

Bosquet[241]

Bosquet, *Marie-Joseph* — Franciaország tábornagya, született 1810-ben Pauban, Basses Pyrénées département. 1829-ben a párizsi politechnikai iskola, 1831-ben a metzi katonaiskola növendéke, 1833-ban tüzér[al]hadnagy lett, s e minőségében 1834-ben a 10. tüzérezreddel Algériába ment. Ott egy alkalommal, midőn egy kis francia osztag igen kritikus helyzetbe került és a parancsnokló tiszt nem látott kiutat, hogy hogyan mentse meg csapatait, a fiatal Bosquet olyan tervvel állt elő, amely az ellenség teljes szétverésére vezetett. 1836-ban hadnaggyá, 1839-ben századossá, 1842-ben őrnaggyá, 1845-ben alezredessé, 1848-ban ezredessé, majd röviddel ezután a köztársasági kormány égisze alatt dandártábornokká nevezték ki. Az 1851-es kabilföldi hadjáratban* megsebesült, mikor dandárja élén a mungali szorost ostromolta. Hadosztálytábornoki előléptetését Louis-Napoléon iránti fenntartásai miatt halogatták, de mikor a törökországi háborúba csapatokat küldtek, megkapta a második hadosztály parancsnokságát. Az almai csatában** olyan gyorsan és erélyesen hajtotta végre a francia jobbszárny oldaltámadását az orosz balszárny ellen, hogy erről maguk az oroszok is dicsérően nyilatkoztak, sőt tüzérségét az úttalan és járhatatlannak látszó szakadékokon át sikerült feljuttatnia a fennsíkra. Hozzá kell azonban tennünk, hogy ez alkalommal saját számszerű ereje messze felülmúlta az ellenségét. Balaklavánál[242] ő sietett az angol jobbszárny felmentésére, úgyhogy csapatainak fedezete alatt az angol könnyűlovasság maradványa vissza tudott vonulni, az oroszok pedig kénytelenek voltak abbahagyni üldözésüket. Inkermannál[79] kora reggel kész volt három zászlóaljjal és két üteggel megsegíteni az angolokat. Miután ezt az ajánlatát elutasították, tartalékként három francia dandárt állított fel az angol jobbszárny hátában, melyek közül kettővel tizenegy órakor előnyomult a harcvonalba és vissza-

* *V. ö. 24. old. – Szerk.*

** *V. ö. 26–28. old. – Szerk.*

vonulásra kényszerítette az oroszokat. E segítség nélkül az angolokat teljesen szétverték volna, mert minden csapatukat bevetették és nem állt rendelkezésükre több tartalék, míg az oroszoknak 16 még érintetlen zászlóaljuk volt. A Csornaja lejtőjén levő szövetséges erők fedezetét ellátó hadtest parancsnokaként Bosquet állandóan kitűnt gyorsaságával, éberségével és aktivitásával. Résztvett a Malahov megostromlásában[243], és ezután tábornaggyá, majd 1856-ban szenátorrá nevezték ki.

Bosquet

A megírás ideje: 1857 szeptember 22 és 29 kozott

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", I I. kot., 1858

Eredeti nyelve: angol

A l á í r á s n é l k ü l

[Karl Marx]

Bourrienne

Bourrienne, *Louis Antoino Fauvelet de* — Napóleon magántitkára, született 1769 július 9-én Sensban, meghalt Caen közelében 1834 február 7-én. 1778-ban belépett a brienne-i katonaiskolába és ott mintegy hat évig Napóleon iskolatársa volt. 1789-től 1792-ig attasé volt a bécsi francia nagykövetségen, nemzetközi jogot és északi nyelveket tanult Lipcsében és Poniatowski varsói udvarában tartózkodott. Miután visszatért Párizsba, felújította bizalmas kapcsolatát Napóleonnal, aki akkor szegény és társtalan tiszt volt; de a forradalmi mozgalomban 1792 június 20.[244] után bekövetkezett döntő fordulat visszaűzte Németországba. 1795-ben ismét visszatért Párizsba és megint találkozott Napóleonnal, aki azonban hidegen bánt vele; de 1796 vége felé ismét hozzá fordult, s ekkor a főhadiszállásra hívatták és Napóleon azonnal magántitkárává tette. A második itáliai hadjárat[245] után Bourrienne államtanácsosi címet kapott, beköltözött a Tuileriákba és bejutott az első konzul családi körébe. 1802-ben a hadseregszállító Coulon cég, amelynek Bourrienne titokban üzlettársa lett, és amelynek megszerezte az egész lovassági felszerelés szállításának jövedelmező üzletét, hárommilliós deficittel megbukott; a cég főnökének nyoma veszett, Bourrienne-t pedig Hamburgba száműzték. 1806-ban* megbízták azzal, hogy felügyeljen Hamburgban Napóleon kontinentális rendszerének[169] szigorú végrehajtására. Miután a hamburgi szenátus, amelytől 2 000 000 frankot kapott, és Sándor császár, akinek rokonát, a mecklenburgi herceget ugyancsak megbírságolta, megvádolták sikkasztással, Napóleon bizottságot küldött, hogy vizsgálja ki magatartását, és megparancsolta Bourrienne-nek, hogy 1 000 000 frankot fizessen vissza a császári kincstárba. Ilymódon kegyvesztett és tönkrement emberként élt Párizsban Napóleon 1814-ben bekövetkezett bukásáig; akkor megint előlépett, visszakapta a milliót a francia ideiglenes kormánytól[187] s a kormány

* *A „New American Cyclopaedia"-ben*: 1805-ben – *Szerk.*

főpostamestere lett; e tisztségéről XVIII. Lajos letette, de Napóleon Elbáról való visszatérésének első hírére ugyanez a fejedelem Párizs rendőrfőnökévé nevezte ki, amely poszton nyolc napig maradt. Miután Napóleon március 13-i lyoni keltezésű dekrétumában kizárta őt az általános amnesztiából, követte XVIII. Lajost Belgiumba, onnan Hamburgba küldték, majd miután visszatért Párizsba, államtanácsossá, később meg államminiszterré nevezték ki. Pénzzavarai miatt 1828-ban kénytelen volt Belgiumban, Brancas hercegnő Charleroi közelében, Fontaine l'Evêque-ben levő birtokán menedéket keresni. Itt de Villemarest úr és mások közreműködésével megírta „Emlékiratait" (tíz nyolcadrét kötet), amely 1829-ben jelent meg Párizsban és jókora feltűnést keltett. Elmegyógyintézetben halt meg.

Bourrienne

Eredeti nyelve: angol

A megírás ideje: 1857 szeptember 22

Aláírás nélkül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia". III. köt., 1858

[Friedrich Engels]

Brescia

Brescia — tartomány Lombardiában, északon Bergamo és Tirol, nyugaton Verona és Mantova, délen Cremona, keleten Lodi és Bergamo határolja. Területe 1300 négyzetmérföld; lakossága 350 000 fő. A talaj termékenysége módot ad a legkiválóbb terményfajták termesztésére; gazdaságának egyik legfontosabb ága a selyemipar: évente 1 000 000 font selymet termel; a selyemgyárak száma 27, a selyemszövő üzemeké 1046. Mintegy 70 000 font igen kitűnő gyapjút állít elő évenként; nem kevesebb, mint 45 gyapjúszövő-gyára, 40 gyapjú- és pamutcikk-gyára, 13 posztógyára, 27 arany-, ezüst- és bronz-, 12 vas- és porcelángyára, 7 nyomdaüzeme, 137 vas- és egyéb fémkohászati gyára van (a bresciai acél világhírű), azonkívül 77 lőfegyver- és egyéb fegyvergyára; e gyártmányok kiválósága miatt Bresciát régebben l'Armatának* nevezték. Vaj, sajt, búza, kukorica, széna, kender, gesztenye, olaj és bor járulnak hozzá jóléte növeléséhez. A tartomány kereskedelme főleg a hasonnevű fővárosban bonyolódik le. — A város (az ókori Brixia), amelynek 40 000 főnyi lakossága van, a Mella és Garza folyók partján, egy hegy lábánál terül el. A hegyen épült erős várat a régi időkben Lombardia Sólymának nevezték. Brescia jól épített, kellemes, élénk város, soksok szökőkútjáról ismeretes, nem kevesebb, mint 72 van az utcákon és tereken és a magánházakban ezenkívül még vagy 100. A régi katedrális és a többi templom a nagy olasz mesterek sok festményét őrzi. Új katedrálisát, a Duomo Nuovot, 1604-ben kezdték építeni, de a kupolaboltozat csak 1825-ben készült el. A Santa Afra-templom fő ékessége Tizianónak a „Házasságtörésen ért asszony" című festménye. A városnak összesen 20 temploma van, mind műkincseikről nevezetesek. Az említésre méltó középületek közé tartozik a városházának szánt Palazzo della Loggia a Piazza Vecchián, melynek gyönyörű homlokzata nagyon megsínylette az 1849 áprilisi bombázást. A Palazzo Tosiót Tosio gróf ajándékozta a városnak; sok híres festménye

* – Fegyveres Bresciának – *Szerk.*

közt szerepel Raffaello híres „Megváltója". Az Averoldi-, Fenaroli-, Lecchi-, Martinengo-palazzókban és más palotákban levő képtárak ugyancsak műkincseikről ismertek. Az egyik utcában, a Corso del Teatróban, véges-végig minden épület első emeletének homlokzatát szentírási, mitológiai és történeti festmények díszítik. A Biblioteca Quirinina, amelyet Quirini bíboros alapított a XVIII. század közepén, több mint 80 000 kötetet tartalmaz és egy ritka kéziratokból és régiségekből álló roppant gyűjteményt őriz. Brescia valóban páratlan emlékművét, a temetőt (Campo Santo), amely a legszebb Itáliában, 1810-ben létesítették; elülső része félkörös térség, amelyet sírboltok és ciprusok sora övez. Brescia a székhelye a tartományi kormányzatnak, egy püspökségnek, egy kereskedelmi bíróságnak és más bíróságoknak. A városban sokféle jótékonysági intézmény van, egy teológiai szeminárium, két gimnázium, egy líceum, egy füvészkert, egy régiségtár és egy természetrajzi gyűjtemény, egy mezőgazdasági társaság, több akadémia és egy filharmóniai társaság, mely a legrégibbek egyike Itáliában, van egy kaszinó, egy szép színház, meg egy hatalmas sátor a városon kívül, ahol az évi vásárt tartják — ilyenkor nagy a sürgés-forgás és a vidámság. Brescia hetilapja a „Giornale della provincia Bresciana". 1822-ben a város környékén egy római márványtemplomot ástak ki. Bresciát vasút köti össze Veronával és más itáliai városokkal. Feltevés szerint a várost az etruszkok alapították. A római birodalom bukása után a gótok kifosztották, később a frankok kezébe került. Nagy Ottó szabad birodalmi város rangjára emelte, de a guelfók és ghibellinók[246] viszálykodása sok bajt okozott a városnak. Egy ideig Verona urai hatalmaskodtak felette, majd 1378-ban a milánóiak kezébe került. 1426-ban Carmagnola foglalta el; 1438-ban Piccinino ostrom alá vette; 1509-ben a város megadta magát a franciáknak; 1512-ben Gritti velencei tábornok hódította meg, de Gaston de Foix később felszabadította. Bár a XVI. században további három ostromot kellett elszenvednie, Velence birtokában maradt e köztársaság bukásáig[247]. A napóleoni korszakban Mella département fővárosa volt. Az 1849-es forradalomban a bresciaiak fegyveresen felkeltek Ausztria hatalma ellen, melynek 1814 óta alá voltak vetve. Március 30-án Haynau tábornok bombázta a várost; Brescia április 2-án délig kitartott, akkor kénytelen volt megadni magát és 1 200 000 $ váltságot fizetni, hogy a teljes elpusztítást elkerülje.

Brescia

Eredeti nyelve: angol

A megírás ideje: 1858 február 24 körül

Aláírás nélkül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia". III. köt., 1858

[Friedrich Engels]

Híd[248]

Híd, *katonai.* — Az ókoriak is jól ismerték az ideiglenes hidak építésének művészetét, melyeken csapatok nagy folyókon és keskeny tengerszorosokon átkelhetnek; ilyen alkotásaik néha meglepően nagyszabásúak voltak. Dareiosz a Boszporuszon és a Dunán, Xerxész a Hellészpontoszon kelt át hajóhidakon, melyek leírása Hérodotosznál[249] megtalálható. Xerxész hadserege két hidat vert a Dardanellákon, az első 360 hajóból állt, orruk és faruk egymás mellé horgonyozva, gerincük árirányban; a hajókat erős kötelekkel kapcsolták össze, palánkokat fektettek rájuk, ezeket pedig kétoldalt léccel rögzítették és földréteggel fedték. A második híd 314 hajóból állt és hasonlóan épült. Arrianosz szerint[250] Alexandrosz hadserege könnyűcsónakokból álló szabályos ponton-trént vitt magával. A rómaiaknak állatbőrrel bevont vesszőfonatos hajóik voltak, ezek tartották a híd fapadlózatát; e hajók a császárság végéig a hadseregek trénjéhez tartoztak. De tartósabb fajta katonai hidat is tudtak építeni, ha sebes folyót kellett átszelniök; tanúsítják ezt a híres cölöphidak, amelyeken Caesar átkelt a Rajnán.[251] — A középkorban hídfelszerelésekre vonatkozó említést nem találunk, de a harmincéves háborúban[70] részt vevő különböző seregek vittek magukkal anyagokat, hogy Németország nagy folyóin hidakat verjenek. Erre felhasznált hajóik nagyon nehezek voltak, rendszerint tölgyfából készültek. A híd padlózatát e hajók fenekére állított bakokra helyezték. A hollandok használtak elsőnek kisebb fajta, lapos fenekű, majdnem függőleges oldalú, hegyes orrú és farú hajókat, melyeknek két vége ferde síkban nyúlt a víz színe fölé. A hajók faszerkezetesek voltak, bádoglemezekkel borítva; pontonoknak nevezték őket. A franciák Folard szerint[252] a rézből készült pontonok felfedezését ugyancsak maguknak tulajdonítják, s 1672 körül állítólag egy teljes ponton-trénjük volt. A XVIII. század elején már minden európai hadsereg felszerelte magát ilyenfajta többnyire favázas, bádoggal, rézzel, bőrrel vagy kátrányos vászonnal bevont hajókkal. Az utóbbi anyagot az oroszok alkalmazták. A hajók kicsik voltak, és ahhoz, hogy a híd valamennyire teherbíró legyen, szorosan

egymás mellett legfeljebb 4—5 lábnyi távolságban kellett őket elhelyezni; ez erősen akadályozta a vízáramlást, veszélyeztette a híd biztonságát, és eshetőséget adott az ellenségnek arra, hogy a sodorban leúsztatott testekkel szétrombolja a hidat. — Azok a pontonok, amelyeket ma az európai kontinens hadseregei használnak, nagyobbak, de elvben hasonlatosak a száz évvel ezelőttiekhez. A franciák 1829 óta lapos fenekű és majdnem függőleges oldalú hajót alkalmaznak, melynek szélessége az orr és valamivel kevésbé a far felé csökken; a két vég a hajó pereme fölé emelkedik és ívelt, mint a kenué. Méretei a következők: hossza 31 láb; szélessége felül 5 láb 7 hüvelyk, alul 4 láb 4 hüvelyk. A szerkezet tölgyfából van, fenyőpalánk borítással. Egy-egy ponton 1658 fontot nyom, és hordképessége (annak a tehernek a súlya, amely a hajót pereméig süllyeszti) 18 675 font. Amikor hídba rendezik a hajókat, úgy helyezik el őket, hogy perem és perem közt 14 láb térköz legyen, a hídpálya pedig 11 láb széles. Ha egy sereg előhadát jelentéktelenebb folyón akarják átvinni, kisebb fajta pontonokat használnak. Az osztrák pontonok hasonlóak a nagyobb francia pontonokhoz, de a kényelmesebb szállíthatóság kedvéért középen keresztbe ketté vannak osztva, és a vízben állítják össze őket. Két szorosan egymás mellé helyezett, rövid tartókkal összekötött hajó, melyeken egy hosszanti tartó hordozza a hídpálya gerendáit, úszó hídpillért alkot. E pontonokat, amelyeket Birago talált fel, 1823-ban vezették be. Az orosz pontonoknak favázuk van, amely úgy készült, hogy a középső darabok, vagyis a keresztartók kiszerelhetők; a vázra kátránnyal vagy gumioldattal bevont vitorlavásznat feszítenek. Hosszuk 21 láb 9 hüvelyk, szélességük 4 láb 11 hüvelyk, mélységük 2 láb 4 hüvelyk, súlyuk 718 font. A hídpálya szélessége 10 láb; a pontonok közti távolság 8 láb. Az oroszoknak vannak hasonló szerkezetű bőrrel fedett pontonjaik is. Állítólag a poroszok voltak az elsők, akik pontonjaikat keresztben rekeszekre osztották, megakadályozandó, hogy léket kapva elsüllyedjenek. Pontonjaik fából vannak és lapos fenekűek. Hídjaikban a támaszköz, vagyis a távköz a pontonok közt a körülményekhez képest 8 és 16 láb közt váltakozik. A hollandoknak 1832 óta és a piemontiaknak az osztrákokéihoz hasonló ponton-trénjeik vannak. A belga pontonnak hegyes az orra, de a fara nem keskenyedik el. A ponton-trént a kontinens minden hadseregében kis horgonyszállító csónakok kísérik. — A brit hadsereg és az Egyesült Államok hadserege ponton-trénjeikhez egyáltalában nem használnak már csónakokat, hanem könnyű anyagból való, minden oldalról zárt, üreges hengereket alkalmaznak hídjaik hordozására. Angliában 1836-ban bevezették azokat a hengeres, végükön kúp, félgömb vagy parabola alakú pontonokat, amelyeket 1828-ban Blanchard ezredes szerkesztett, minden egyebet kimustráltak. A na-

gyobb brit ponton $24^1/_2$ láb hosszú, 2 láb 8 hüvelyk átmérőjű. Bádoglemezből készül, egy sor bádoggyűrű köré hajlítva, üreges bádoghenger küllőkkel; közös tengelyüket egy nagyobb, $1^3/_4$ hüvelyk átmérőjű bádoghenger alkotja, amely végigfut a ponton egész hosszán. — Az Egyesült Államokban kísérleteket folytattak hengeres gumipontonokkal. 1836-ban Lane százados (később ezredes) Alabamaben egy mély és sebes vizű folyón ilyen pontonokkal vert hidat, és 1839-ben Armstrong úr hasonló úszótesteket javasolt, ezek felfújt állapotban 18 láb hosszúak, 18 hüvelyk átmérőjűek, egyenként 39 font súlyúak, három alkot egy hídtagot. 1846-ban az Egyesült Államok hadseregében bevezették a felfújható gumipontonokat és ezeket használták a Mexikó elleni háborúban[253]. Könnyen szállíthatók; mert csekély a súlyuk és összehajtva kevés helyet foglalnak el, de azonkívül, hogy a kavicshomokon stb. való súrlódástól könnyen megsérülnek és használhatatlanná válnak, osztoznak valamennyi hengeres ponton közös hibáiban. E hibák a következők: ha már magasságuk feléig vízbe merültek, süllyedésük minden egyenlő mérvű többletterheléssel egyre nagyobb és nagyobb lesz, tehát a fordítottja történik, mint ami kívánatos lenne, azonfelül úszó anyagok könnyen fennakadnak és lerakódnak a végeiken, s végül ahhoz, hogy a vízben mozgatni lehessen őket, két pontont egy pallóval tutajjá kell összekötni, míg a csónakpontonok a vízben önálló mozgásra is képesek, ugyanúgy, mint a közönséges csónakok, és arra is használhatók, hogy egy csapatkülönítmény gyorsan átevezzen rajtuk a folyón. A hengeres ponton teherbírásának a hajópontonéval való összehasonlításához elegendő a következő: A francia ponton a hídnak körülbelül 20 láb hosszú részét hordozza, és teherbírása (leszámítva a felépítmény súlyát) több mint 150 cwt. Egy brit kétpontonos tutaj, amely körülbelül ugyanolyan hosszú hídrészt hordoz, a felépítmény leszámításával csupán 77 cwt., és ennek csak a fele biztos teher. A pontontrénhez tartoznak a pontonokon kívül az evezők, csáklyák, horgonyok, kötelek stb., ami szükséges ahhoz, hogy a pontonokat a vízben mozgassák és helyzetükben rögzítsék, valamint a gerendák és palánkok (pallók) a hídpályához. Hajópontonoknál általában minden pontont a maga helyén rögzítenek, aztán elhelyezik rajtuk a gerendákat és pallókat; hengeres pontonok esetében kettőt tutajjá kapcsolnak össze, a híd végétől megfelelő távolságra lehorgonyozzák és gerendákkal meg pallókkal hozzákapcsolják a hídhoz. Ahol a körülmények megengedik, 3, 4 vagy 5 pontonból álló egész hídtagokat szerelnek össze védett helyeken, a híd részére kijelölt fekvésnél feljebb, s onnan sorjában leúsztatják őket a helyükre. Egyes esetekben, igen tapasztalt hidászokkal, a folyó egyik partján az egész hidat felépítették, s mikor végre akarták hajtani az átkelést, az árral körbe a helyére fordíttatták. Ezt

tette Napóleon, amikor a wagrami ütközet[107] előtti napon átkelt a Dunán. Ez az egész hadjárat rendkívül tanulságos abból a szempontból, hogyan kell nagy folyókon az ellenség szeme láttára átkelni katonai hidak segítségével. — De ponton-trének nem mindig állnak rendelkezésre s így a hadmérnöknek fel kell készülnie arra, hogy szükség esetén enélkül hidaljon át egy folyót. E célra különféle anyagokat és építési módokat alkalmaznak. Hajóhidak építésére felhasználják azokat a nagyobb fajta ladikokat, amelyek hajózható folyókon rendszerint találhatók. Ha nincsenek csónakok és a folyó mélysége vagy a meder alakulata szükségessé teszi úszó hordozók igénybevételét, fauszályok, hordótutajok és más úszótestek is alkalmazhatók. Ha a folyó sekély, feneke pedig szilárd és tűrhetően egyenletes, akkor álló hordozókat építenek; ezek lehetnek cölöpök, amelyek a legtartósabb és legbiztosabb hidat alkotják, de sok időt és munkát követelnek, vagy bakok, amelyek könnyen és gyorsan készíthetők. Néha rőzsével stb. megrakott és a folyó mélyebb helyein elsüllyesztett kocsik nyújtanak megfelelő hordozót a hídpálya elhelyezésére. Elöntéseket, mocsarakat stb. rőzsekosarakkal hidalnak át. Ha keskeny folyókon és szakadékokon csak a gyalogságnak kell átkelnie, különféle függőhidakat alkalmaznak; ezeket rendszerint erős kötelek tartják. — Napjainkban csak ritkán fordul elő, hogy ellenséges tűzben kell katonai hidat verni, de az ellenállás lehetőségéről mindenkor gondoskodni kell. Evégett a hidat általában a folyónak egy beugró hajlatában építik, úgyhogy a jobbra és balra elhelyezett tüzérség megtisztítja a szemközti partnak a híd túlsó végét környező térségét és így fedezi az építést. A domború part azonkívül rendszerint magasabb a homorúnál, így a legtöbb esetben a kereszttűz előnyéhez a magaslati állás előnye is járul. A gyalogság csónakokban vagy pontonokban átevez a túlsó partra, és közvetlenül a híd előtt helyezkedik el. Úszó hidat lehet építeni némi lovasság és néhány könnyűágyú átjuttatására. Ha a folyót szigetek több ágra szakítják, vagy hely kínálkozik közvetlenül egy kisebb folyó torkolata alatt, az is előnyös. Az utóbbi és néha az előbbi esetben is a híd egyes tagjait védett vízben összeállíthatják és aztán leúsztathatják. A támadó fél, amely egy hosszú folyószakaszon rendszerint sok kedvező pont közül válogathat, színlelt támadásokkal könnyen félrevezetheti ellenfelét, s aztán egy távoli helyen hajthatja végre a valóságos átkelést; egy ilyen hosszú vonal mentén a védelmi erők szétaprózásának olyan nagy a veszélye, hogy manapság ezeket inkább a folyótól bizonyos távolságban vonják össze és egy egységben vonultatják fel őket a valóságos átkelőhelyhez, miután annak hollétét már megállapították, és mielőtt még az ellenség átszállíthatta volna egész seregét. Ezen okok következtében a hídverés Európa nagy folyóin

a francia forradalom óta egyetlen háborúban sem ütközött komoly ellenállásba.

Bridge

Eredeti nyelve: angol

A megírás ideje: 1857 október 14 körül

Aláírás nélkül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", III. köt., 1858

[Friedrich Engels]

Hídfő

Hídfő vagy *tête-de-pont* — az erődítéstanban egy állandó vagy tábori erődítés, amelyet egy híd túlsó végén építenek ki, hogy védjék a hidat és hogy a hidat tartó félnek a folyó mindkét partján lehetővé tegyék a manőverezést. A hídfőt nem nélkülözhetik azok a nagy kiterjedésű modern erődök, amelyek nagy folyók mellett vagy két folyó összefolyásánál vannak elhelyezve. Ilyenkor általában a szemközti parton levő és szabályosan megerősített előváros alkotja a hídfőt. Így például Kastel Mainz hídfője, Ehrenbreitstein Koblenzé és Deutz Kölné. Mihelyt a franciák a forradalmi háborúban birtokukba vették Kehlt, Strasbourg hídfőjévé alakították. Angliában Gosport Portsmouth hídfőjének tekinthető, bár itt nincs híd, és bár Portsmouthnak más igen fontos betöltendő funkciói is vannak. Akárcsak ez esetben, egy folyó vagy tengerszoros túlsó partján levő erődítést gyakran neveznek hídfőnek, még ha ott nincs is híd; az erődítés ugyanis, amely módot ad arra, hogy védelme alatt csapatokat tegyenek partra és támadó hadműveletekre felkészüljenek, ugyanazokat a funkciókat tölti be és stratégiailag szólva ugyanazon megnevezés alá tartozik. Ha egy nagy folyó mögött levő sereg hadállásáról van szó, akkor a szemközti parton elfoglalt valamennyi állását a hídfőjének nevezzük, akár erődök azok, akár elsáncolt falvak, akár szabályos tábori erődítések, mivelhogy mindegyikük lehetőséget nyújt arra, hogy a sereg biztonságban átjusson a túlsó partra. Így amikor Napóleon oroszországi visszavonulása 1813-ban az Elba mögött véget ért, Hamburg, Magdeburg, Wittenberg és Torgau a hídfői voltak e folyó jobbpartján. A tábori erődítésben a hídfők többnyire igen egyszerű védőművek, amelyek egy bonnet à prêtre-ből* vagy néha egy ágas vagy kiugró erődműből** állnak, a folyó felé nyitottak és szorosan a híd előtt egy zárt sáncerődjük van. Olykor egy falucska, egy tanyacsoport

* *V. ö. 189. old. – Szerk.*
** *V. ö. 272. old. – Szerk.*

vagy a híd közelében levő más épület kielégítő hídfővé alakítható, ha kellőképpen alkalmassá teszik a védelemre; a könnyűgyalogság jelenlegi taktikája mellett ugyanis az ilyen objektumok, ha egyáltalában alkalmasak védelemre, ugyanakkora vagy még nagyobb ellenállást adhatnak, mint bármely tábori védőmű, amely a mesterség szabályai szerint épült.

Bridge-head

Eredeti nyelve: angol

A megírás ideje: 1858 február 11 körül

Aláírás nélkül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", III. köt., 1858

[Karl Marx]

Brune

Brune, *Guillaume-Marie-Anne* — a francia császárság tábornagya, született Brives-la-Gaillarde-ban 1763 március 13-án, meghalt Avignonban 1815 augusztus 2-án. Apja Párizsba küldte jogot tanulni, de az egyetem elvégzése után anyagi nehézségek miatt nyomdász lett. A forradalom kezdetén Gautier-val és Jourgniac de Saint-Méard-ral együtt kiadta a „Journal général de la cour et de la ville"-t[254]. Hamarosan csatlakozott a forradalmi párthoz, belépett a nemzeti gárdába és a Cordelier-klub[255] lelkes tagja lett. Hatalmas termete, katonás fellépése és szilaj hazafiassága miatt ő lett a nép egyik katonai vezetője a Mars-mezőn 1791-ben rendezett tüntetésen[256], amelyet Lafayette nemzeti gárdistái szétvertek. Börtönbe vetették, és az a hír járta, hogy az udvar párthívei aljas eszközökkel végezni akartak vele, Danton közbelépett szabadonbocsátása érdekében. Hála ez utóbbi támogatásának, akinek párthívei közt kiemelkedő szerepet vitt, 1792 nevezetes szeptemberi napjaiban[257] katonai megbízatást kapott, majd 1792 október 12-én egyszerre ezredessé és főhadsegéddé léptették elő. Dumouriez alatt Belgiumban szolgált, majd a Puisaye tábornok parancsnoksága alatt Párizs ellen vonuló calvadosi föderalisták[258] ellen küldték, akiket könnyen le is vert. Ezt követően dandártábornok lett és részt vett a hondschoote-i csatában[259]. A Közjóléti Bizottság[260] azt a küldetést ruházta rá, hogy verje le a gironde-i lázongó mozgalmakat, amit a legkérlelhetetlenebbül végre is hajtott. Danton bebörtönzése után azt várták tőle, hogy barátja és pártfogója megmentésére siessen, de ő a veszély első perceiben bölcsen félreállt és sikerült megúsznia a rémuralmat. Thermidor 9-e[177] után megint csatlakozott az akkor győztes dantonistákhoz s követte Fréront Marseilles-be és Avignonba. Vendémiaire 13-án (1795 október 5-én) Bonaparte egyik alvezéreként harcolt Párizs forrongó szekcióri ellen[261]. Miután segítségére volt a direktóriumnak[262] a grenelle-i táborban szőtt összeesküvés[263] leverésében (1796 szeptember 9-én), belépett az itáliai hadseregbe, Masséna hadosztályába, és az egész hadjáratban kitűnt nagy elszántságával. Mivel Bonaparte meg akarta nyerni

a cordelier-k vezetőinek jóindulatát, saját rivoli sikereinek[181] egy részét Brune erőfeszítéseinek tulajdonította, a csatamezőn hadosztálytábornokká léptette elő és a direktóriummal Brune-re bízatta az itáliai hadsereg második hadosztályának parancsnoki tisztét, amely Augereau Párizsba utazása miatt betöltetlen volt. A campoformioi béke[160] után a direktórium arra a küldetésre használta fel, hogy először is ringassa biztonságérzetbe a svájciakat, majd szítson viszályt a tanácstestületeikben, s végül, mikor már összevontak e célra egy hadsereget, rohanja meg Bern kantont és kaparintsa meg közkincstárát; ez alkalommal Brune elfelejtett leltárt készíteni a zsákmányról. Majd ismét inkább diplomáciai, semmint katonai jellegű mesterkedésekkel rákényszerítette Károly Emánuel szárd királyt, Franciaország látszólagos szövetségesét, hogy adja át neki a torinoi fellegvárat (1798 július 3-án). A batáviai hadjárat[264], amely mintegy két hónapig tartott, alkotja Brune katonai pályafutásának nagy eseményét. E hadjáratban legyőzte az egyesült angol és orosz erőket, amelyeket a yorki herceg vezényelt, aki is kapitulált előtte, megígérve, hogy visszaszolgáltatja valamennyi francia foglyot, akiket az angolok az antijakobinus háború kezdete óta ejtettek. A brumaire 18-i államcsíny után Bonaparte kinevezte Brune-t az újonnan alakított államtanács tagjává, majd a bretagne-i royalisták ellen küldte. 1800-ban az itáliai hadsereghez küldték, és Brune ott elfoglalt három elsáncolt ellenséges tábort a Volta partján, az ellenséget a folyón túlra űzte és intézkedéseket tett a haladéktalan átkelés érdekében. Parancsai szerint a hadseregnek két ponton kellett átkelnie, a jobbszárnynak Dupont tábornok vezényletével egy Volta-parti malom és Pozzolo falu közt, a balszárnynak pedig Brune saját vezényletével Monbazonnál. Minthogy a hadműveletek második része nehézségekbe ütközött, Brune megparancsolta, hogy végrehajtását 24 órával halasszák el, holott a jobbszárny, amely a másik ponton megkezdte az átkelést, már harcban állt a jókora túlsúlyban levő osztrák erőkkel. Csakis Dupont tábornok erőfeszítéseinek volt köszönhető, hogy a jobbszárny nem semmisült meg és nem esett fogságba, ami az egész hadjárat sikerét veszélyeztette volna. E baklövés következményeképpen Brune-t visszahívták Párizsba. 1802-től 1804-ig mint konstantinápolyi nagykövet siralmas szerepet játszott, mivel diplomáciai képességeit itt nem támogatták szuronyok, mint Svájcban vagy Piemontban. Mikor 1804 decemberében visszatért Párizsba, Napóleon tábornaggyá léptette elő, előnyben részesítve őt olyan tábornokokkal szemben, mint Lecourbe. Miután egy ideig a boulogne-i tábor[265] parancsnoka volt, 1807-ben Hamburgba küldték mint a Hanza-városok kormányzóját és a Nagy Sereg[82] tartalékának parancsnokát. E minőségében buzgón segédkezett Bourrienne

sikkasztásaiban*. A Svédországgal kötött schlatkow-i fegyverszünet néhány vitatott pontjának tisztázása végett hosszas személyes megbeszélést folytatott Gusztáv királlyal, aki a szó szoros értelmében indítványozta neki, hogy árulja el urát. Az a mód, ahogyan ezt az ajánlatot elhárította, felkeltette Napóleon gyanakvását, akit szörnyen bosszantott az, hogy midőn Brune megfogalmazott egy egyezményt Rügen szigetének a franciák részére történő átadását illetően, szerződő felekként egyszerűen csak a francia és svéd hadsereget jelölte meg, „ő császári és királyi felségére" pedig még utalást sem tett. Brune-t Berthier azonnal visszahívta egy levélben, melyben Napóleon kifejezett parancsára megállapította, hogy „ilyen botrány Pharamond[266] napjai óta nem fordult elő". Franciaországba hazatérve visszavonult a magánéletbe. 1814-ben elismerte a szenátus határozatait[267] és XVIII. Lajostól megkapta a Szent Lajos-keresztet[268]. A Száz Nap[269] idején megint bonapartista lett és átvette egy megfigyelő hadtest parancsnokságát a Varnál, ahol ugyanolyan brutális erélyt tanúsított a royalisták ellen, mint jakobinus korszakában. A waterlooi csata[111] után elismerte a királyt. Toulonból Párizsba utaztában augusztus 2-án érkezett Avignonba, amikor a royalista csőcselék már tizenöt napja vérengzett és gyújtogatott a városban. Felismerték, lelőtték, a tömeg megkaparintotta holttetemét, végigvonszolta az utcákon és a Rhône-ba dobta. „Brune, Masséna, Augereau és sokan mások rettenthetetlen martalócok voltak" — mondta Napóleon Szent Ilonán. Katonai képességeiről megjegyzi: „Brune nem volt némi érdemnek híján, de egészben véve mégis inkább général de tribune** volt, mintsem félelmetes harcos." 1841-ben szülővárosában szobrot állítottak neki.

Brune

A megírás ideje: 1857 szeptember 23 és 29 között

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", IV. köt., 1859

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

* *V. ö. 197—198. old. – Szerk.*

** – tribüngenerális; színpadi tábornok – *Szerk.*

[Friedrich Engels]

Buda

Buda vagy *Ofen* — város a Duna nyugati partján, azelőtt Magyarország fővárosa, jelenleg a pesti járás legfontosabb székhelye; a város és hét elővárosa, beleértve Óbudát, amelyet 1850-ben csatoltak hozzá, 45 653 lakost számlál, a helyőrség és a diákok nélkül. Bécstől délkeletre egyenes vonalban 135 mérföldre, Belgrádtól északnyugatra 200 mérföldre fekszik. Azelőtt hajóhíd kötötte össze a folyó szemközti partján elterülő Pesttel, 1849 óta pedig egy 1250 láb hosszú lánchíd; 1852 óta alagút épül a híd és a vár összekötésére. Buda kb. 9 mérföld kerületű; a Várhegy, egy elszigetelten álló, meredek sziklatömb körül épült. Középső és legmagasabb része, az úgynevezett vár, a város legszabályosabb része, ahol sok a szép épület és tér. A várat bástyafal övezi, innen húzódnak a különböző elővárosok a folyó mentén. A város fő épületei: a királyi palota, egy négyszögletes, 564 láb hosszú épület 203 lakrésszel; a Mária mennybemenetele-templom és a helyőrségi templom, mindkettő gótikus építmény; a fegyvertár, a kormányzósági palota és a városháza. Budán 12 római katolikus templom, egy görög templom és egy zsinagóga van, több kolostor és zárda, egy színház és sok fontos katonai, oktatásügyi és jótékonysági intézmény. Több kiadóvállalat működik, három lapot adnak ki. A csillagvizsgáló, a pesti egyetem nyomdájával együtt,[270] a város déli részén egy magaslaton épült, 516 lábnyira a Földközi-tenger szintje felett; költséget nem kímélve, a legjobb műszerekkel szerelték fel. Az elővárosok különböző részeiben kénes meleg vizű források vannak és a rómaiak és a törökök, a hely egykori lakói által épített fürdők maradványai. A város fő kereskedelmi ága a bor (elsősorban a burgundihoz hasonló vörös borok), amelyet a szomszédos dombokon telepített szőlőkben termesztenek, becslés szerint évi 4 500 000 gallon mennyiségben. Ágyúöntödék is vannak, továbbá néhány selyem-, bársony-, pamut-, gyapjú- és bőrmanufaktúra. Itt építik a Dunagőzhajózási Társaság hajóit, amivel mintegy 600 személynek adnak foglalkoztatást. Buda Magyarország kormányzójának és a közhatóságok hagyományos székhelye. — Feltételezik, hogy e város az Antoninus „Itinerarium"-ában említett régi Aquincum helyén terül el. A magyar monarchia idején Buda a királyok

székhelye volt; e királyok, különösen Nagy Mátyás, megnagyobbították és felékesítették a várost. 1526-ban Pompás Szulejmán alatt, a törökök elfoglalták, de a következő évben a magyarok visszafoglalták. 1529-ben a város ismét török kézre került és 1686-ig a birtokukban maradt; akkor Lotharingiai Károly végleg visszafoglalta; 1784-ben ismét a kormány székhelye lett. Budát történelme folyamán nem kevesebb, mint 20-szor ostromolták. A legutóbbi ostrom 1849 májusában volt, amikor a magyar hadsereg Görgey parancsnoksága alatt a királyság nyugati határáig kergette vissza az osztrák csapatokat. A további hadműveleteket illetően két terv merült fel: az egyik az volt, hogy a nyert előnyt kihasználva, saját területén teljes erővel tovább üldözik az ellenséget, szétszórják erőit, még mielőtt az akkor Magyarország ellen vonuló oroszok megérkezhetnek, és megpróbálják Bécset forradalmasítani; a másik az, hogy Komárom előtt védelmi állást foglalnak el és egy erős hadtestet elvezényelnek Buda ostromára, ahol az osztrákok visszavonulásukkor helyőrséget hagytak hátra. Görgey azt állítja,[271] hogy az utóbbi tervhez ragaszkodott Kossuth és Klapka; Klapka azonban kijelenti,[272] nincs tudomása arról, hogy Kossuth ilyen parancsot adott, és tagadja, hogy ő maga ezt a lépést valaha is tanácsolta volna. Görgey és Klapka írásainak összehasonlítása alapján azonban, be kell vallanunk, hogy továbbra is igencsak kétséges, kit kell hibáztatni a Budára vonulásért, és hogy Klapka bizonyítékai semmiképpen sem perdöntők. Görgey azt is mondja, hogy elhatározását ezenkívül megszabta a tábori tüzérségi lőszer és az egyéb készletek teljes hiánya és az a meggyőződése, hogy a sereg nem lett volna hajlandó átlépni a határt. Mindenesetre az összes támadó hadműveleteket leállították, és Görgey 30 000 emberrel Buda alá vonult. E lépéssel elvesztegették Magyarország megmentésének utolsó eshetőségét. Az osztrákoknak módot adtak arra, hogy veresége ikből talpra álljanak és újjászervezzék erőiket, s hat héttel később, amikor az oroszok Magyarország határán megjelentek, az osztrákok 127 000 katonával ismét előrenyomultak, 2 tartalékhadtest felállítása pedig folyamatban volt. Ilyenformán Buda ostroma a fordulópontja az 1848—49-es magyar háborúnak, s ha valóban voltak valaha árulás-jellegű kapcsolatok Görgey és az osztrákok között, azok bizonyára ez idő tájt szövődtek. — Buda erődje csak gyenge maradványa volt a törökök régi fellegvárának, amelyből oly gyakran verték vissza a magyarok és a császári seregek minden támadását. Az árkokat és a vártereket azóta a föld színével egyenlővé tették; csak a fő bástyaövezet maradt meg, egy jelentős magasságú, falazattal borított védőmű. Általános körvonala hosszúkás négyszög volt, oldalai többé-kevésbé szabálytalanul áttörve, ami módot adott meglehetősen hatásos oldaltüzelésre. A keleti

frontról egy újabban épített sánc vezetett le a Dunáig, ez védte a vízművet, amely vízzel látta el az erődöt. A helyőrség, amelynek Hentzi vezérőrnagy, egy bátor és elszánt tiszt volt a parancsnoka, 4 zászlóaljból, egy századnyi árkászból és a szükséges számú tüzérből állt. A bástyafalakon 75 ágyú volt felállítva. Görgey május 4-én, miután bekerítette az erődítményt és nehéz tábori ágyúkból rövid ágyútüzet nyitott, megadásra szólította fel a helyőrséget. Ezt elutasították; Görgey parancsot adott Kmetynek a vízmű megrohamozására; valamennyi rendelkezésére álló ágyú tüzének védelme alatt Kmety hadoszlopa előrenyomult, de a pásztázó tűz, amelyet a sáncok tüzérsége irányított menetvonalára, csakhamar visszaűzte. Ezzel bebizonyosodott, hogy puszta erővel soha nem vehetik be az erődöt és elengedhetetlen a tüzérségi támadás, hogy először is áthatolható rést üssenek. De nem voltak 12 fontosnál nehezebb ágyúk, és még ezekhez is kevés volt a lőszer. Egy idő múlva azonban négy 24 fontos és egy 18 fontos, majd hat mozsárágyú érkezett Komáromból. 500 yardnyira a bástyafal északnyugati kiszögellésétől egy magaslaton réslövő üteget állítottak fel és május 15-én megkezdte a tüzelést. Előző nap Hentzi, teljesen provokálatlanul és anélkül, hogy ebből az eljárásából bármiféle előnye származhatott volna, bombázta Pest városát.[273] 16-án megnyitották a rést, de nem igen volt áthatolható; Görgey mégis parancsot adott, hogy következő éjjel rohamozzanak; egy oszlop támadja meg a rést, két másik mássza meg a falakat, egy negyedik pedig Kmety vezényletével foglalja el a vízművet. A roham mindenütt sikertelen volt. A tüzérségi támadást újrakezdték. Mialatt a réstörő üteg kiteljesítette művét, 12 fontosokkal szétlőtték a vízművet övező sánckerítést és bombázták az erőd belsejét. Minden éjjel látszattámadásokat indítottak, hogy nyugtalanítsák a helyőrséget. 20-án késő este ismét rohamot készítettek elő. A négy hadoszlop és támadásuk célpontja ugyanaz maradt, és 21-én napkelte előtt az erőd ellen nyomultak. Elkeseredett küzdelem után, melyben Hentzi maga vezette a rés védelmét és halálos sebet kapva elesett, a 47. honvédzászlóalj, amelyet a 34. követett, elfoglalta a rést; ezalatt Kmety megostromolta a vízművet és a Knezich parancsnoksága alatt álló 3. hadtest csapatai a Bécsi-kapu közelében megmászták a falakat. Heves harc következett az erőd belsejében, de a helyőrség nemsokára megadta magát. 3500 ember közül körülbelül 1000 elesett, a többi fogságba került. A magyarok az ostrom alatt 600 embert veszítettek.

Buda

A megírás ideje: 1858 február 11 körül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia". IV. köt., 1859

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Karl Marx]

Bugeaud de la Piconnerie[274]

Bugeaud de la Piconnerie, *Thomas-Robert* — Isly hercege, Franciaország tábornagya, született 1784 októberében Limoges-ban, meghalt 1849 június 10-én Párizsban. 1804-ben mint közkatona lépett a francia hadseregbe, az 1805. évi hadjáratban káplár lett, a poroszországi és lengyelországi hadjáratban (1806—07) mint alhadnagy szolgált, 1811-ben őrnagyi rangban jelen volt Lérida, Tortosa és Tarragona ostrománál, és az ordali (Katalónia) csata után előléptették alezredessé. A Bourbonok első visszatérése után Bugeaud ezredes néhány bökversben ünnepelte a fehér liliomot[275]; de mivel e költői ömlengések meglehetősen lenéző fogadtatásban részesültek, a Száz Nap[269] alatt megint Napóleonhoz pártolt, aki őt a 14. sorezred élén az alpesi hadsereghez küldte. A Bourbonok második visszatérésekor visszavonult Excideuil-be, apja birtokára. Amikor Angoulême hercege* benyomult Spanyolországba,[276] felajánlotta kardját a Bourbonoknak, de mivel ajánlatát elutasították, liberális lett és csatlakozott ahhoz a mozgalomhoz, amely végül az 1830-as forradalomhoz vezetett. 1831-ben a képviselőkamara tagjává választották, Lajos Fülöp pedig vezérőrnaggyá léptette elő. 1833-ban kinevezték Blaye citadellájának kormányzójává és felügyeletére bízták Berry hercegnőt, de az a mód, ahogyan feladatát ellátta, nem vált dicsőségére, s utóbb „Blaye ex-porkolábja" néven emlegették. Amikor Larabit úr a képviselőkamara vitáiban 1834 január 16-án panaszt emelt Soult katonai diktatúrája ellen, s Bugeaud e szavakkal vágott közbe: „Engedelmesség a katona első kötelessége", egy másik képviselő, Dulong úr, csípősen megkérdezte: „Akkor is, ha azt parancsolják, hogy porkoláb legyen?" Ez az incidens párbajhoz vezetett Bugeaud és Dulong közt, melyben Dulong halálos lövést kapott. A párizsiak emiatti elkeseredését még fokozta Bugeaud részvétele az 1834 április 13—14-i felkelés[277] elfojtásában. A felkelés elfojtására kijelölt erőket három dandárra osztották, és az egyiknek Bugeaud volt a parancsnoka. A rue Transnonain-ban a katonai túlerő ke-

* Louis-Antoine de Bourbon. – *Szerk.*

gyetlenül lemészárolt egy maroknyi lelkes embert, akik 14-én reggel, mikor már a komoly harc véget ért, még tartottak egy barrikádot. Jóllehet ez a hely nem tartozott a Bugeaud dandárának kijelölt területhez, és Bugeaud ezért nem vett részt a mészárlásban, a nép gyűlölete mégis az ő nevéhez fűzte ezt a tettet és minden ellenkező nyilatkozat ellenére rendületlenül a „rue Transnonain hőseként" bélyegezte meg. 1836 június 16-án Bugeaud tábornokot Algériába küldték, és a főkormányzótól csaknem független parancsnoki tisztséget ruháztak rá Oran tartományban. Amikor parancsot kapott, hogy vegye fel a harcot Abd el-Kádirral és impozáns hadsereg felvonultatásával késztesse behódolásra, Bugeaud megkötötte a tafnai szerződést[278], amivel elszalasztotta az alkalmat katonai műveletekre és kritikus helyzetbe hozta seregét, még mielőtt az akcióba lépett volna. E szerződést megelőzően Bugeaud több csatát vívott. Egy titkos cikkely, amelyet írásban nem rögzítettek, kikötötte, hogy Bugeaud tábornoknak 30 000 búcsu (körülbelül 12 000 $) fizetendő. Miután visszahívták Franciaországba, előléptették altábornaggyá és kinevezték a becsületrend[131] főtisztjévé. Amikor a tafnai szerződés titkos záradéka kiszivárgott, Lajos Fülöp felhatalmazta Bugeaud-t, hogy a pénzt bizonyos közutak építésére fordítsa, hogy növelje népszerűségét választói körében és biztosítsa helyét a képviselőkamarában. 1841 elején Bugeaud-t kinevezték Algéria főkormányzójává; kormányzása idején teljes fordulat következett be Franciaország algériai politikájában. Ő volt az első főkormányzó, aki feladatához mért hadsereggel rendelkezett, aki abszolút hatalmat gyakorolt a helyettes parancsnokló tábornokok felett, és aki elég soká tartotta posztját ahhoz, hogy oly terv szerint járjon el, amelynek végrehajtásához évekre volt szükség. Az Islynél vívott ütközetben (1844 augusztus 14), amikor sokkal kisebb erőkkel legyőzte Marokkó császárát*, annak köszönhette sikerét, hogy a muzulmánokat meglepetésszerűen, előzetes hadüzenet nélkül, akkor támadta meg, amikor a tárgyalások befejezése küszöbön állt.[279] Bugeaud-t már 1843 július 17-én Franciaország tábornagyának méltóságára emelték, most pedig megtették Isly hercegévé. Abd el-Kádir Bugeaud Franciaországba való visszatérte után újból sereget gyűjtött, mire Bugeaud-t visszaküldték Algériába, s ott nyomban leverte az arab lázadást. Annak következtében, hogy közte és Guizot közt nézeteltérések támadtak a miniszteriális parancs ellenére indított kabiliai expedíció miatt,[280] Aumale hercegét** tették a helyére és — Guizot kifejezése szerint — „módot adtak neki, hogy Franciaországba jöjjön és élvezze dicsősé-

* Abd er-Rahmán. – *Szerk.*

** Henry-Eugène-Philippe-Louis d'Orléans. – *Szerk.*

gét". 1848 február 23-ról 24-re* virradó éjszaka Bugeaud-t, Guizot titkos tanácsára, Lajos Fülöp elé rendelték, aki rábízta az egész haderő — a sorkatonaság és a nemzeti gárda — legfőbb parancsnokságát. 24-én reggel** Rulhières, Bedeau, Lamoricière, de Salles, Saint-Arnaud és más tábornokok kíséretében elment a vezérkarhoz a Tuileriákba, hogy ott Nemours hercegétől*** ünnepélyesen átvegye a főparancsnoki kinevezést. A jelenlevő tisztek emlékezetébe idézte, hogy ő, aki most a párizsi forradalmárok ellen fogja vezetni őket, „még sohasem szenvedett vereséget, sem a csatatéren, sem felkelésektől", és megígérte, hogy ezúttal is kurtán fog elbánni a „lázadó csőcselékkel". Közben a kinevezéséről szóló hír nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az események döntő fordulatot vettek. A nemzeti gárda, amelyet Bugeaud főparancsnoki kinevezése még jobban felbőszített, hangos kiáltozásba tört ki: „Le Bugeaud-val!", „Le a rue Transnonain hősével!", és határozottan kijelentette: nem engedelmeskedik Bugeaud parancsainak. Lajos Fülöp, akit e tüntetés megijesztett, visszavonta parancsát, és 24-é° eredménytelen tárgyalásokkal töltötte. Február 24-én Lajos Fülöp tanácsadói közül egyedül Bugeaud sürgette a késhegyig menő harcot, de a király már a tábornagy feláldozását fontolgatta, hogy ilyen áron ő maga békét köthessen a nemzeti gárdával. Ezután a parancsnokságot másnak adták át és Bugeaud-t elbocsátották. Két nappal utóbb Bugeaud az ideiglenes kormánynak[281] ajánlotta fel kardját, de hasztalanul. Amikor Louis-Napoléon lett az elnök, az alpesi hadsereg főparancsnokságát Bugeaud-ra ruházta, akit Charente-Inférieure département nemzetgyűlési képviselővé is választott. Bugeaud több, főleg Algériával foglalkozó irodalmi terméket jelentetett meg. 1852 augusztusában Algériában és szülővárosában is szobrot állítottak neki.

Bugeaud de la Piconnerie

A megírás ideje: 1857 november 27

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", IV. köt., 1859

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

---

* *A „New American Cyclopaedia"-ben*: 22-ről 23-ra – *Szerk.*

** *A „New American Cyclopaedia"-ben*: 23-án délben – *Szerk.*

*** Louis-Charles-Philippe-Raphael d'Orléans. – *Szerk.*

° *A „New American Cyclopaedia"-ben*: 23-át – *Szerk.*

[Friedrich Engels]

Burma

Burma vagy *Ava királyság* — nagy kiterjedésű állam Ázsia délkeleti részén, a Gangeszen túl; régebben sokkal nagyobb volt, mint most. Korábbi határai az északi szélesség 9° és 27° között voltak, több mint 1000 mérföld hosszúságban és több mint 600 mérföld szélességben. Jelenleg a burmai terület az északi szélesség 19° 25'-étől 28° 15'-éig és a keleti hosszúság 93° 2'-étől 100° 40'-éig terjed; hossza észak-déli irányban 540 mérföld, szélessége 420 mérföld, felszíne mintegy 200 000 négyzetmérföld. Nyugaton az 1826-os burmai szerződés alapján a briteknek átadott[282] Arakan tartomány, továbbá kis államok: Tipera, Mannipur és Aszam határolják, melyektől magas hegyláncok választják el; délen a britek által újabban megszerzett Pegu tartomány, északon Felső-Aszam és Tibet, keleten Kína. Lakosainak száma Henry Yule kapitány szerint[283] nem több 3 000 000-nál. — Burmának, amióta Pegut átengedte a briteknek, nincsenek sem alluviális síkságai, sem tengerpartja, déli határa legalább 200 mérföldnyire van az Iravadi torkolatától, felszíne e határtól észak felé fokozatosan emelkedik. Mintegy 300 mérföldre onnan felföldet alkot, ezen túl csipkézett és hegyes. Ezt a területet 3 nagy folyó öntözi: az Iravadi, annak mellékfolyója, a Csindvin és a Szalvin. E folyók az északi hegyláncból erednek és dél felé folynak az Indiai-óceánba. — Noha Burmát legtermékenyebb területétől megfosztották, a megmaradt rész korántsem terméketlen. Az erdőségek bővelkednek értékes faanyagban, közte fontos helyet foglal el a hajóépítésre használt tíkfa. A szerfa Indiában ismeretes fajtái Burmában is szinte mind fellelhetők. Kitűnő minőségű gyantás lakkot és lakkozott áru készítésére használt fénymázt termelnek. A fővárosba, Avába elsőrendű tíkfát szállítanak egy 15 napnyi távolságra fekvő erdőből. A földművelés és a kertművelés mindenütt feltűnően elmaradott állapotban van, és ha a talaj nem volna olyan gazdag és az éghajlat nem olyan kedvező, az állam igen szegény lenne. Gyümölcsöt egyáltalán nem termesztenek és a termést kevés hozzáértéssel kezelik. A konyhakerti növények közül leginkább vöröshagymát és papri-

kát termelnek. Jamgumó, batáta is van, valamint jelentéktelen mennyiségben dinnye, uborka és padlizsán. A lakosság számára fiatal bambuszhajtások, vad spárga és különböző vízinövények nedvdús gyökerei helyettesítik a termesztett konyhakerti növényeket. Mangó, ananász, narancs, cimetalma, a jack (egyfajta kenyérgyümölcs), a papaja, a füge és a pizang (a civilizáció e legnagyobb ellensége) a fő gyümölcsfajták, mindezek kevés vagy semmiféle gondozást nem igényelnek. A fő termények a rizs (amelyet egyes helyeken forgalmi eszközül használnak), kukorica, köles, búza, különböző hüvelyesek, pálmák, cukornád, dohány, rövid szálú gyapot és indigó. A cukornádtermesztés nem általános, a cukorgyártás mesterségét alig is sajátították el, bár a növényt a nép már régen ismeri. Olcsó nyerscukrot a palmirapálma levéből készítenek; sok ilyen pálmaliget látható, különösen a fővárostól délre. Az indigót oly rosszul kezelik, hogy kivitelre teljesen alkalmatlan. Délen a rizs, északon a kukorica és a köles a rendszeresen termesztett növények. Szezámot a jószág számára mindenütt termesztenek. Az északi hegyeken jelentős mennyiségben művelik az igazi kínai teanövényt; de a helybeliek furcsa módon nem leforrázzák, mint a kínai teát, hanem olajjal és fokhagymával elkészített levelét eszik. Gyapotot főleg a felföldi tartományok száraz vidékein termesztenek. — Burma sűrű erdeiben sok a vadállat; a legfőbbek közülük az elefánt, az egyszarvú rinocérosz, a tigris és a leopárd, a vaddisznó és sokféle rőtvad. A madarak közül a vadkakas a legelterjedtebb; a fácán, a fogoly és a fürj különböző válfajai szintén fellelhetők. Háziállataik az ökör, a ló és a bivaly. Az elefántot igásállatnak is használják. A tevét nem ismerik. Néhány kecske meg birka is akad, de tenyésztésükre kevés gondot fordítanak. A szamarat szintén csak kis mértékben hasznosítják. Kutyát a burmai gazdaságban nem tartanak, de igen sok a macska. Lovakat kizárólag lovaglásra használnak, magasságuk ritkán több 13 maroknál*. Északon az ökör, délen a bivaly az igavonó és teherhordó állat. — Ami az ásványokat illeti, különböző folyammedrekben a hegyek homokjával lesodort aranyat lelnek. Bortvangban, a kínai határon ezüstbányákat aknáznak ki. Az évenként nyert arany- és ezüstmennyiség értékét közel 1 000 000 $-ra becsülték. Laosz keleti része bővelkedik vasban, de olyan kezdetlegesen munkálják meg, hogy a kovácsolási folyamatban a fém 30—40%-a elvész. Az Iravadi-parti petróleumkutak hozama évenként 8 000 000 font. Tudjuk, hogy Laoszban létezik réz, ón, ólom és antimon, kétséges azonban, hogy e fémek bármelyikéből nyernek-e számottevő mennyiséget, mivel a nép az ércfeldolgozás módszereit nem ismeri. Ava város

* – kb. 1,32 méternél – *Szerk.*

környékén a hegyek kitűnő minőségű mészkövet szolgáltatnak; finom szobrászmárvány található 40 mérföldnyire a fővárostól, az Iravadi partjain; borostyánkő akkora bőségben létezik, hogy Avában fontonként 1 $-os alacsony áron árulják; salétrom, szóda, só és szén országszerte igen sok helyen előfordul, bár az utóbbit kevéssé használják. Az oly bőven termelt petróleumot Burmában minden osztály lámpák égőanyagául és rovarok elleni védekezésre használja. Vödrökben meregetik ki keskeny, 210—300 láb mélységű kutaknákból: úgy bugyog fel a talajból, mint egy természetes szökőkút. Terpentin az ország különböző részein található és nagy mennyiségben exportálják Kínába. Keleti zafír, rubin, topáz és ametiszt, továbbá a krizoberill és a spinell különböző változatai két körzetben patakmedrekben lelhetők. Minden 50 $-on felüli értékű drágakőre a korona igényt tart és beszolgáltatják a kincstárnak; külföldiek nem kapnak engedélyt drágakövek kutatására. — Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy a burmaiak a hasznos mesterségekben csak csekély haladást tettek. A pamutkészítés minden folyamatát nők végzik, kezdetleges szövőszéken, aránylag nem nagy leleményességgel és hozzáértéssel. Porcelánt Kínából importálnak, és importálnak brit pamutszöveteket is, és ezeket még az ország belsejében is olcsóbban árulják a hazai termékeknél; vasat olvasztanak ugyan a burmaiak, de acélt Bengáliából hoznak be; selyemszöveteket több helyütt gyártanak, de kínai nyersselyemből; s míg igen sokféle cikket importálnak, exportjuk viszonylag jelentéktelen; a kivitel Kínába, amellyel a burmaiak kereskedelme a legkiterjedtebb, nyersgyapotra, dísztollakra, főképp a kék szajkó tollazatára, ehető fecskefészkekre, elefántcsontra, rinocérosz- és rőtvad-szarvakra, valamint néhány jelentéktelenebb drágakőfajtára szorítkozik. Cserébe a burmaiak megmunkált rezet, auripigmentet, higanyt, cinóbervöröst, vasedényeket, sárgarézhuzalt, ónt, ólmot, timsót, ezüstöt, aranyat és aranyfüstöt, cserépárut, festékeket, szőnyegeket, rebarbarát, teát, mézet, nyersselymet, bársonyokat, kínai szeszes italokat, pézsmát, zöld rézrozsdát, szárított gyümölcsöt, papírt, legyezőket, ernyőket, cipőket és ruhaneműt importálnak. Igen durva kivitelű arany- és ezüstékítményeket az ország különböző részeiben készítenek; fegyvereket, ollót, ácsszerszámokat Avában gyártanak; bálványszobrokat jelentős mennyiségben faragnak Avától mintegy 40 mérföldnyire, ahol egy színtiszta fehérmárvány-hegy van. A pénzforgalom nyomorúságos állapotban van. A forgalmi eszköz veretlen ólom, ezüst és arany. A kereskedelmet, mivel kisebb fizetések teljesítése nehézségekkel jár, nagyrészt cserével bonyolítják le. A nemes fémeket, valahányszor gazdát cserélnek, le kell mérni és fémelemzésnek alávetni, amiért a bankárok mintegy $3^1/_2\%$-ot számítanak fel. A kamat évi 25—60%. A petróleum a legegyeteme-

sebb fogyasztási cikk. Becserélhető salétromra, mészre, papírra, lakkozott árura, pamut- és selyemkészítményekre, vas- és sárgarézárukra, cukorra, tamarindra stb. A jve'-ni (az ország standard-ezüstje) általában 10 vagy 15 % rézzel van ötvözve. $^{85}/_{100}$-on aluli ötvözetet fizetőeszközként nem fogadnak el; mivel az adóra fizetett pénznek ez a megkívánt finomsági foka. — A birodalom jövedelmei a falukra kirótt házadóból származnak, amelyet azután a falusi hatóságok fizetőképességükhöz mérten vetnek ki az egyes háztulajdonosokra. Ez az adó nagyon változó, háztulajdonosonként 6 tikal Proméban, 27 tikal Taungguban. Mentesek alóla a hadkötelesek, a királyi uradalom földművesei és a közmunkákon dolgozó kézművesek. A földet a termés szerint adóztatják. A dohányadót pénzben róják le, más termények adója 5 % természetben. A királyi földeken dolgozó földművesek termésüknek több mint a felét fizetik. Tavi és folyami halászkikötőket vagy meghatározott időre adnak bérbe, vagy a fogásból leadott arányos szárított halmennyiség fejében. Ezeket a különféle jövedelmeket a korona tisztviselői hajtják be a maguk használatára, mindegyikük, fontosságához mérten, egy kisebb-nagyobb kerületet kap, amelynek hozamából él. A királyi jövedelem a korona-monopóliumok eladásából származik, köztük a legfontosabb a gyapot. E monopólium kezelésmódja abban áll, hogy a lakosság kényszerítve van bizonyos cikkeket meghatározott alacsony áron szállítani a korona tisztviselőinek, akik óriási felárral adják el őket. Így az ólmot a termelők biszánként, vagyis 3,6* fontonként 5 tikalért szállítják, őfelsége pedig 20 tikalért adja el. A királyi jövedelmek, mint állítják, évenként mintegy 1 820 000 tikalra, vagyis 227 500 £-re rúgnak, amihez bizonyos vámok fejében, melyeket egyes kerületekben szednek, további 44 250 £ járul. Ezekből a pénzekből tartják fenn a királyi háztartást. Ez az adórendszer zsarnoki ugyan, de részleteiben páratlanul egyszerű; s a kormányzás egyszerűségének további példája az a mód, ahogy elérik, hogy a hadsereg fenntartsa önmagát, vagy legalábbis hogy a nép fenntartsa a hadsereget. A toborzás módjai különbözők; néhány körzetben kitartanak az önkéntes-rendszer mellett, másokban minden 16 család két felfegyverzett és felszerelt katonát köteles állítani. Köteles továbbá e rekrutáknak havonta 56 font rizst és 5 rúpiát juttatni. Padaung tartományban minden katonát 2 családnál szállásolnak el, amelyek 5 acre adómentes földet kapnak; a katonáknak a terméshozam felét és évi 25 rúpiát tartoznak adni, továbbá fát és más kisebb szükségleti cikkeket. Az 50 főnyi csoport kapitánya 6 család mindegyikétől 10 tikalt kap (a tikal értéke 1 $^1/_4$ $ vagy 2 $^1/_2$ rúpia) és a terméshozam felét egy hetedik-

* A „New American Cyclopaedia"-ben: 360 – *Szerk.*

től. A bo vagy százados fenntartása 52 család munkájából történik, a bo-gyi vagy ezredes pedig saját tisztjeitől és katonáitól szedi a zsoldját. A burmai katona kedvező körülmények között jól harcol, de a burmai hadtest fő kiválósága abban rejlik, hogy nincsen málhája; a katona az ágyát (függőhálóját) muskétája egyik végén, vízforralóját a másikon, élelmét (rizsét) pedig egy derekára kötött kendőben hordja. — Testi alkatukat tekintve a burmaiak szemmelláthatólag ugyanahhoz a fajhoz tartoznak, amely a Hindusztán és Kína közti országokat lakja; több van bennük a mongol, mint a hindu típusból. Alacsonyak, tömzsik, arányosak, húsosak, de mozgékonyak; arccsontjuk nagy, szemük ferde vágású, arcszínük barna, de sohasem nagyon sötét, hajuk vastag szálú, sima és fekete, szakálluk erősebb és sűrűbb, mint sziámi szomszédaiké. Allen őrnagy egy a kelet-indiai kormányhoz intézett emlékiratában javukra írja nyíltságukat, fejlett érzéküket a nevetséges iránt, meglehetős leleményességüket, azt, hogy kevéssé hazafiasak, de nagyon szeretik otthonukat és családjukat, idegenekkel szemben aránylag előítéletmentesek, és ha nem jár túlságosan nagy szellemi megerőltetéssel, szívesen sajátítanak el új mesterségeket. Ravasz kereskedők, jócskán van bennük bizonyosfajta vállalkozó szellem, mértékletesek, de kevéssé kitartók; több bennük a fortély, mint a bátorság, természettől nem vérszomjasak ugyan, ám különböző királyaik kegyetlenkedéseit egykedvűen tűrték, és noha természetük szerint nem hazudozók és nem csalók, de nagy hetvenkedők és hitszegők. — A burmaiak buddhista hitűek, vallási szertartásaikat úgy őrizték meg, hogy mentesebbek a más vallásokkal való keveredéstől, mint bárhol Indiában és Kínában. A burmai buddhisták bizonyos fokig kerülik a Kínában dívó képimádást, szerzeteseik a szokottnál hívebben tartják be szegénységi és nőtlenségi fogadalmukat. A múlt század vége felé a burmai államvallást megosztotta két szekta, az ősi hitből sarjadt ágazatok. Az egyik egy bizonyos tekintetben a panteizmushoz hasonlatos hitet vallott, amely szerint az istenség szerteárad a világ felett és áthatja az egész világot és valamennyi teremtményeit, de legmagasabb fejlődési fokon magukban a buddhistákban jelenik meg. A másik teljesen elveti a lélekvándorlás tanát, a képimádást és a buddhisták kolostorrendszerét; a halált az elhunyt magatartásától függően az örök boldogság vagy az örök nyomorúság kapujának tekinti és az egyetlen legfelsőbb és mindenteremtő szellemet imádja (Nat). A jelenlegi király*, aki vallásának buzgó híve, már 14 ilyen eretneket égettetett el nyilvánosan, mindkét csoportot ugyanis egyaránt törvényen kívül helyezték. Yule kapitány szerint tagjaik száma ennek ellenére igen nagy, de hitüknek

* Mindún-Min. – *Szerk.*

titokban hódolnak. — Burma korai történelme csak kevéssé ismert. A birodalom a XI. században érte el hatalmának tetőpontját, amikor Pegu volt a főváros. A XVI. század eleje táján az állam több kisebb független kormányzatra bomlott, amelyek egymás ellen háborúskodtak; 1554-ben, amikor Csen-baju-Majjajen király Avát elfoglalta, már leigázta az Iravadi egész völgyét, sőt Sziámot is meghódította. Mindenféle változások után Alompra, a jelenlegi dinasztia alapítója (meghalt 1760-ban), még egyszer a korábbihoz hasonló kiterjedéshez és hatalomhoz juttatta a birodalmat. Azóta a britek megfosztották legtermékenyebb és legértékesebb tartományaitól. — Burma kormányzata színtiszta despotizmus, a király, aki egyik titulusa szerint élet és halál ura, legfelsőbb tetszése szerint ítélhet börtönre, bírságra, kínpadra vagy halálra. A kormányzás részletfeladatait a hlutto vagy államtanács látja el, melynek elnöki tisztét az előre kinevezett törvényes trónörökös, vagy ha kinevezett örökös nincsen, valamelyik királyi vérbeli herceg tölti be. A tanács normális időkben négy miniszterből áll, akiknek azonban nincs elkülönített ügykörük, hanem úgy intézkednek, ahogy a véletlen hozza. Ők alkotják a fellebbviteli főtörvényszéket is, amely elé végső elbírálás végett viszik a pereket; hatalmukban áll egyénileg ítélkezni olyan ügyekben, amelyeket nem terjesztenek a kollektív tanács elé. Mivel a per tárgyát képező tulajdon 10%-át kapják ítélkezési költség fejében, e forrásból igen csinos jövedelmeket húznak. Ebből és a burmai kormányzat más sajátosságaiból könnyen kitűnik, hogy a népnek ritkán szolgáltatnak igazságot. Minden tisztségviselő egyben fosztogató; a bírák megvásárolhatók, a rendőrség tehetetlen, rablók és tolvajok hemzsegnek, az élet és a tulajdon nincs biztonságban és semmi sem serkenti a haladást. A főváros közelében a király hatalma félelmetes és zsarnoki. Távolabb csökken, olyannyira, hogy a messzebb eső tartományokban a nép nem sokat törődik a fehér elefánt urának parancsaival, maga választja saját kormányzóit, akiket a király megerősít, és csak csekély adót fizetnek a kormánynak. A Kínával határos tartományok azt a valóban furcsa látványt nyújtják, hogy a nép elégedetten él két kormány alatt, a kínaiak és a burmaiak ugyanis egyaránt részt vesznek e területek urainak beiktatásában, de rendszerint bölcsen ugyanazon személy mellett döntenek. Noha különféle brit követségek látogattak el Burmába, és bár a missziós működést itt sikeresebben folytatták, mint másutt Ázsiában, Burma belterülete még mindig teljes terra incognita*, melyről modern földrajztudósok és térképészek megkockáztattak ugyan néhány merész feltevést, de amelyről részleteiben igen keveset tudnak. — (Lásd Henry Yule kapitány: „Narrative of the

* – ismeretlen föld – *Szerk.*

Mission sent by the Governor-General of India to the Court of Ava, 1855", London 1858.)

Burmah

Eredeti nyelve: angol

A megírás ideje: 1858 február eleje és március 8 között

Aláírás nélkül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", IV. köt., 1859

[Friedrich Engels]

Tábor

Tábor — katonai pihenőhely, egy éjszakára vagy hosszabb időre, sátrakban, szabadban vagy bármely gyorsan felépíthető fedezékben. A csapatok elszállásolása azt jelenti, hogy falvakban szétosztják vagy kunyhókban elhelyezik őket egy hadjárat végén. A laktanyák állandó katonai szállások. Napóleon egészségtelennek vélte a sátrakat, jobbnak tartotta, ha a katona szabadtáborban hál, lábbal a tűz felé fordulva alszik, és könnyű fészerfalak és lugasok védik a széltől. Az amerikai hadseregben Sibley őrnagy olyan sátrat talált fel, amely befogad 20 lovassági katonát teljes felszereléssel, s mindnyájan lábukkal a középen levő tűz felé fordulva alszanak. A francia hadseregben 1837 óta szabadtáborozó sátrakat használnak. Ezek kaucsukkal impregnált pamutszövetből készülnek, tehát vízhatlanok. Minden katona egy-egy részét viszi ennek a szövetanyagnak, és a különböző darabok kapcsokkal gyorsan összeállíthatók. A táborhely kiválasztásánál lényeges, hogy megfelelő távolságban jó víz legyen, ugyanígy az is, hogy erdő legyen a közelben, a tűzifa és a védelmi eszközök miatt. Jó utak, csatornák vagy hajózható folyók azért fontosak, hogy a csapatok hosszabb ideig tartó táborozás esetén elláthatók legyenek a létszükségleti cikkekkel. Mocsarak vagy állóvizek környékét kerülni kell. Hogy a terep alkalmas legyen védelemre, módot kell adnia csapatmozdulatokra. Hacsak lehetséges, a lovasságot és a gyalogságot egyetlen vonalon kell elhelyezni, a lovasságot a szárnyakon, a gyalogságot a középen. A fedezékek vagy kunyhók, amennyire a terep jellege megengedi, az arcvonalra merőleges sorokban helyezendők el, úgyhogy a tábor egyik végétől a másikig húzódjanak. A tábor elrendezésére vonatkozólag azonban egyetemes szabály nem állítható fel, a parancsnoknak kell a körülményekhez képest eldöntenie, hogy egy vagy két vonalban helyezze-e el a seregét és hogy milyen legyen a gyalogság, a lovasság és a tüzérség viszonylagos helyzete. A tábor őrei: 1. a táborőrség, amelynek az a feladata, hogy rendet és fegyelmet tartson, megakadályozza a szökéseket és riadót fújjon; 2. gyalogos- és lovaskülönítmények, kivezényelt járőrök, ame-

lyeket elöl és a szárnyakon helyeznek el, hogy elfogják az ellenség felderítő osztagait és idejében jelezzék az ellenség közeledtét; 3. nagy őrségek vagy előőrsök, vagyis a környező falukban, tanyákban vagy kis tábori erődítésekben állomásozó nagy egységek, amelyek onnan szemmel tarthatják az ellenség mozdulatait. Nem szabad annyira távol lenniök a tábortól, hogy támadás esetén segítség nélkül maradjanak. Rögtön a helyszínre érkezés után megállapítják az őr- és járőrszolgálatra beosztandó emberek számát, kijelölik az elfoglalandó posztokat, megnevezik az élelmiszerelosztó helyeket, és általában megtesznek minden intézkedést a tábor belső és külső rendészetére és szolgálatára vonatkozóan. — A történelemben említett egyik legrégibb tábor az Egyiptomból kivonuló izraelitáké. Ez nagy négyszöget alkotott, amelyet a különböző törzsek részére felosztottak; középen volt a leviták tábora a szent sátorral;[284] volt egy főkapuja vagy bejárata, mellette nyílt térséggel, amelyet fórumnak és egyben piactérnek használtak. De hogy milyen volt a héberek vagy ellenségeik szabályszerű katonai táborainak formája, mérete és megerősítése, az nemigen deríthető ki. — A görögök tábora Trója előtt szorosan a tengerparton volt, hogy védje a partra vontatott hajóikat; különböző törzsek számára külön részlegekre osztották, a város és a tenger felé sáncokkal erősítették meg; kívül magas földhányás volt, amelyet az ostromlottak kitörései ellen fatornyokkal tettek szilárdabbá. Főembereik közül a legbátrabbak, így Akhilleusz és Aiasz, a tábor szélein foglaltak helyet. A lakedaimónok tábora kör alakú volt; a szokásos óvintézkedéseket, őrszemek és lovasőrök felállítását, nem mulasztották el. — A római tábor az évszak, a tartózkodás előirányzott időtartama, a legiók száma, valamint a talaj jellege és egyéb körülmények szerint változott. Az egyik császárkori történész[285] mindenféle alakú, kerek, téglalap formájú stb. táborokat említ; de a római tábor szabályszerű formája négyszögletes volt. Helyét augurok[286] határozták meg, a négy égtájnak megfelelően úgy, hogy eleje napkeletre nézzen; gnómónnal[287] mérték ki; egy 700 láb oldalhosszúságú négyzetet elegendőnek tartottak 20 000 ember részére. Egy felső és egy alsó részre osztották, ezeket egy nagy nyílt térség és egy-egy keletről nyugatra, ill. északról délre futó főút (decumana és cardo), valamint több utca szelte át. Négy kapuja volt, a decumana és a praetoriana voltak a főkapuk, a kapukat halálbüntetés terhe mellett egyetlen katona sem léphette át engedély nélkül; a tábort a belső résztől 200 lábnyi távolságban sánc, árok és földhányás vette körül. Mindezeket az erődítéseket maguk a katonák készítették, akik ugyanolyan ügyesen bántak a csákánnyal és az ásóval, mint a karddal vagy a lándzsával; elegyengették a talajt, felállították az odahordott sánckarókat és afféle szabálytalan vonalú tüskés sövényt vontak az erődítések köré. A fel-

ső rész közepében volt a fővezér pavilonja (praetorium), egy 200 láb oldalhosszúságú négyzet; körülötte volt az auguraculum, a quaestorium, vagyis a hadsereg kincstárosainak szállása, a forum, amely piactérül és gyülekező helyül szolgált, a legatusok sátrai, aztán a tribunusok sátrai, mindegyiké a maga legiójával szemben, meg az idegen segédcsapatok parancsnokainak sátrai. Az alsó részben voltak az alacsonyabb rangú tisztek és a legiók, a római lovasság, a triariusok, a princepsek, a hastatusok stb.; a szárnyakon, gondosan elkülönítve, az idegen lovasság és gyalogság századai. A sátrakat bőrökkel fedték, mindegyikben tíz katona meg a decanusuk; a centuriók és a zászlóvivők századuk élén. A két rész közötti, principiának nevezett térségen állt a tábornok emelvénye, ahol igazságot szolgáltatott és szónoklatokat tartott, továbbá az oltár, ott voltak a szent képmások, és a nem kevésbé szent katonai jelvények. Kivételes esetekben a tábort kőfallal vették körül, néha még a katonák szállásai is ilyen anyagból készültek. Az egész tábor város képét nyújtotta; a rómaiak csakis ilyen erődöt építettek. Britannia római megszállásának legmaradandóbb emlékei közé tartozik számos először katonai állomásként elfoglalt helység neve, amelyben egészben vagy részben megőrződött a latin castra (tábor) szó, mint Doncaster, Leicester, Worcester, Chester, Winchester stb. — Az ókori barbár népek táborait megerősítésül gyakran kocsikkal és szekerekkel vették körül, mint például a cimberek a rómaiak elleni utolsó csatájukban[288] (Kr. e. 101); ezt a tábort védelmezték feleségeik oly szenvedélyesen a vereség után. — *Elsáncolt tábor* — egy védelmi művekkel övezett tábor, amely erődítésül is szolgál, s amelyet ehhez mérten hosszabb használatra szánnak.

Camp

Eredeti nyelve: angol

A megírás ideje: 1858 február 18 körül

Aláírás nélkül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", IV. köt., 1859

[Friedrich Engels]

Hadjárat

Hadjárat. — Ezt a kifejezést igen gyakran oly hadműveletek megjelölésére használják, amelyeket valamely háborúban egy év alatt hajtanak végre; de ha e hadműveletek két vagy több egymástól független hadszíntéren folynak, aligha lenne logikus valamennyit egy hadjárat címszava alatt összefoglalni. Így például az, amit hozzávetőlegesen az 1800-as hadjáratnak lehet nevezni, két különböző, egymástól függetlenül lebonyolított hadjáratot ölel fel: az itáliai hadjáratot (Marengo[185]) és a németországi hadjáratot (Hohenlinden[289]). Másrészt amióta szinte teljesen abbahagyták a téli szállásra vonulást, az év vége nem mindig jelzi a határvonalat az egyik hadműveletsorozat befejezése és egy másik kezdete közt. A háborúban manapság számos más katonai és politikai megfontolás sokkal nagyobb fontossággal bír az évszakok váltakozásánál. Így a két 1800-as évi kampány mindegyike két külön szakaszból áll: egy júliustól szeptemberig tartó általános fegyverszünet osztja őket ketté, és bár a németországi hadjárat 1800 decemberében véget ért, az itáliai 1801 januárjának első felében tovább folyt. Helyesen jegyzi meg Clausewitz,[290] hogy az 1812-es hadjárat nyilvánvalóan nem 1812 december 31-én ért véget, amikor a franciák még a Nyemannál álltak és teljes visszavonulásban voltak, hanem 1813 februárjában, amikor az Elba mögé értek, ahol megint összegyűjtötték erőiket, megszűnvén az a hajtóerő, amely hazafelé kergette őket. Mindamellett, mivel a tél a mi földrajzi szélességünkön mindig olyan évszak, amikor a fáradalmak és viszontagságok rendkívül meggyengítik a harcoló seregeket, a hadműveletek kölcsönös felfüggesztése és az erőgyűjtés gyakran egybeesik az évnek eme szakával; és noha a hadjárat a szó szoros értelmében véve hadműveletek oly sorozatát jelenti, amelyeket egyazon stratégiai terv szorosan összekapcsol, és amelyek egyazon stratégiai célra irányulnak, a legtöbb esetben mégis nagyon megfelelő lehet a hadjáratokat arról az évről elnevezni, melyben döntő ütközeteiket vívták.

Campaign

Eredeti nyelve: angol

A megírás ideje: 1858 január 7 körül

Aláírás nélkül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", IV. köt., 1859

[Friedrich Engels]

Kapitány

Kapitány — rangfokozat, mely egy gyalogszázad vagy lovasszázad vagy -csapat parancsnokát, illetve egy hadihajó vezető tisztjét jelöli meg. Az európai kontinens legtöbb hadseregében a kapitányt alárendelt tisztnek tekintik; a brit hadseregben a törzstiszt és az alárendelt tiszt közötti rangban van; az utóbbi megjelölés csak azokat a hivatásos tiszteket öleli fel, kiknek rangjával nem jár együtt közvetlen és állandó parancsnoki beosztás. Az Egyesült Államok hadseregében a kapitány felelős a parancsnoksága alatt álló század fegyvereiért, lőszeréért, ruházatáért stb. A tengerészkapitány kötelességei igen átfogóak és tisztsége nagy felelősséggel jár. A brit szolgálatban a kinevezésétől számított 3 év elteltéig a hadseregbeli alezredessel egyenrangú, azután ezredesi rangúnak felel meg. Régen a francia szolgálatban halálbüntetés terhe mellett tilos volt a kapitánynak elhagynia a hajóját, és inkább fel kellett robbantania, semhogy az ellenség kezére jusson. Kapitányi címük van a kereskedelmi vagy személyszállító hajók parancsnokainak és a sorhajók különböző alacsonyabb rangú tisztjeinek is, úgymint az előfedélzet, a rakodótér, a főárbockosár és az előárbockosár kapitányának stb. A szó olasz eredetű, olyan embert jelent, aki valaminek az élén áll, és ilyen értelemben gyakran a főparancsnok szinonímájaként használják, különösen parancsnoki képességeiről szólva.

Captain

Eredeti nyelve: angol

A megírás ideje: 1858 január 7 körül

Aláírás nélkül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", IV. köt., 1859

[Friedrich Engels]

Karabély

Karabély — rövid csövű puska, amely lovassági használatra alkalmas. Hogy lóháton könnyen tölthető legyen, a cső nem lehet hosszabb 2 láb és 6 hüvelyknél, kivéve ha hátultöltő; s hogy fél kézzel könnyen kezelhessék, súlyának kisebbnek kell lennie, mint a gyalogsági puskáé. A legtöbb hadseregben furata is valamivel kisebb, mint a gyalogsági tűzfegyveré. A karabélynak lehet sima vagy huzagolt furata; az előbbi esetben hatása jelentősen kisebb, mint a közönséges puskáé, az utóbbi esetben mérsékelt távolságon pontosság tekintetében felülmúlja azt. A brit hadseregben a lovasság sima furatú karabélyt használ; az orosz lovasságnál az egész könnyűlovasságnak huzagolt karabélya, a vértesek egynegyedének huzagolt, háromnegyedének sima furatú karabélya van. Egyes hadseregekben (különösen a franciában és az angolban) a tüzérség is visel karabélyt; a brit karabély az új Enfield-puska elvén alapszik. A karabélytűz valamikor a lovassági harc fő módja volt, de ma főleg előőrs-szolgálatban és lovassági csatározások alkalmával használják. Francia katonai művekben a „carabine" kifejezés mindig gyalogsági puskát jelent, a lovassági karabélyra a „mousqueton" szót használják.[291]

Carabine

A megírás ideje: 1858 január 21 körül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", IV. köt., 1859

Eredeti nyelve angol: *Aláírás nélkül*

[Friedrich Engels]

Gyújtólövedék

Gyújtólövedék — gyúlékony keverékkel töltött gránát, melynek lángja 3 vagy 4 lyukon kicsap és olyan erőteljes, hogy alig oltható. Mozsarak, tarackok és ágyúk lövik ki, ugyanúgy, mint a közönséges gránátokat, és 8—10 percig ég. A keveréket vagy tűz felett megolvasztják és forrón öntik a gránátba, vagy folyékony zsiradék segítségével tömör masszává sűrítik és a gránátba tömik. A gyújtólyukakat parafával vagy fadugóval betömik, és ezeken keresztül egy gyújtókeverékkel megtöltött csövet vezetnek a gránátba. Azelőtt válaszfallal, illetve rekesszel öntötték e gyújtólövedékeket, akárcsak a jelenlegi srapnelgránátokat, az alsó részben helyezve el a robbanó lőportöltetet; ezt a körülményes eljárást azonban ma már mellőzik. Azelőtt másfajta gyújtólövedék volt használatban, amelyet olyanformán szerkesztettek meg, mint egy könnyű golyót, két kör alakú vasgyűrűből, mely derékszögben keresztezte egymást, erre vásznat feszítettek, úgyhogy tökéletlen gömb alakú test keletkezett, melyet hasonló, többnyire lőport és szurkot tartalmazó keverékkel töltöttek meg. E gyújtólövedékek azonban kimentek a használatból, mert nagyon könnyű voltuk majdnem lehetetlenné tette, hogy számbavehető távolságra vagy pontossággal lőjenek velük. A modern gyújtólövedékeink töltésére szolgáló keverékek igen változatosak, de kivétel nélkül valamennyi főként salétromból és kénből áll, amelyhez gyantás vagy zsíros anyagot elegyítenek. Például a porosz hadsereg 75 rész salétromot, 25 rész ként, 7 rész őrölt lőport és 33 rész kolofóniumot használ. A britek 100 rész salétromot, 40 rész ként, 30 rész gyantát, 10 rész antimont, 10 rész faggyút, 10 rész terpentint használnak. Gyújtólövedékeket elsősorban bombázásra és néha hadihajók ellen alkalmaznak, bár az utóbbi esetben majdnem teljesen kiszorította őket a vörösizzó lövedék, amely könnyebben előállítható, pontosabb és sokkal nagyobb gyújtóhatású.

Carcass

A megírás ideje: 1858 január 21 körül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", IV. köt., 1859

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Hajótarack

Hajótarack — rövid vaságyú; először 1779-ben a carroni öntödében, Skóciában gyártották a brit haditengerészet használatára, és első alkalommal az Egyesült Államok ellen[292] alkalmazták. A hajótarackoknak nincs csőcsapjuk, hanem egy kengyel van az ágyú közepe alatt, amellyel a talphoz erősítik őket. A cső kamrás és torkolata csészeszerűen ki van vájva. Nagyon rövidek és könnyűek, az ágyúnak mintegy 60—70 fontja esik a tömör lövedék 1 fontnyi súlyára, hossza 7—8 kaliber közt váltakozik. A töltet ennélfogva csak gyenge lehet, a lövedék súlyának $^1/_{16}$—$^1/_8$-a. — A hajótarackot első használatbavételekor a haditengerészek nagyon kedvelték. Könnyű súlyuk és jelentéktelen visszalökésük lehetővé tette, hogy e tarackokat nagy számban helyezzék el az akkori kis hadihajók fedélzetén. Lőtávolságuk viszonylag nagynak látszott, aminek az volt az oka, hogy 1. kicsi volt a kotyogás, 2. nagy volt a kilépési szögük, ami a hátrész fémburkolatának vastagságából és az ágyú rövidségéből fakadt; a kilőtt fém nagy súlya miatt közvetlen közelben igen félelmetes hatásúak voltak. Az Egyesült Államok szolgálatába 1800 körül vezették be őket. De hamarosan kiderült, hogy az efféle ágyúk nem vehetik fel a versenyt a hosszabb és súlyosabb ágyúkkal, amelyek lövedéküket teljes töltettel és alacsony emelkedési szögben lövik ki. Így megállapították, hogy a brit szolgálat közönséges hosszú ágyúinak 2° emelkedésnél, a gránátágyúknak pedig 3°-nál ugyanakkora a lőtávolságuk, mint a megfelelő kaliberű hajótarackoknak 5°-nál (ti. kb. 1200 yard). És minthogy a célbatalálás esélye az emelkedés növekedésével csökken, a hajótarackok használata 1200 yardon és 5°-os emelkedésen túl szóba sem kerülhet; ugyanakkor a hosszú ágyúk egy mérföldig, sőt 2000 yardig terjedő távolságra jelentős hatással használhatók. Ennek csattanós példáját szolgáltatta az Erie- és az Ontario-tavon egymással hadakozó két hajóraj az 1812—14-es angol—amerikai háborúban[113]. Az amerikai hajóknak hosszú ágyúik voltak, a brit hajók pedig főleg hajótarackokkal voltak felfegyverezve. Az amerikaiak úgy manővereztek, hogy éppen kívül maradtak a brit hajótarackok lőtávolán, ugyanakkor saját hosszú ágyúik derekasan átlyuggatták ellenfeleik hajóinak testét és árbocozatát. E fogyatékosságok következtében a hajótarackok ma már

úgyszólván elavultak. A britek a parton még olykor-olykor használják bástyák oldalfalain és kazamatákban, ahol csak egy rövid árokszakaszt kell főleg kartáccsal oldaltűz alá venni. A francia haditengerészet csőcsapos hajóta-rackkal rendelkezik (carronade à tourillons), de ez valójában nagyhatású ágyú.

Carronade

A megírás ideje: 1858 január 21 körül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", IV. köt., 1859

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Töltény

Töltény — papírból, pergamenből vagy flanellból készült hüvely vagy zacskó, amely pontosan annyi lőport tartalmaz, amennyi egy lőfegyver megtöltéséhez szükséges, s amellyel némelykor a lövedéket is egyesítik. A kézifegyverekhez használt vaktöltés nem tartalmaz lövedéket; a golyóstöltény tartalmaz. Minden kézifegyver-tölténynél tömítésül papírt használnak és azt lenyomkodják. A francia Minié- és a brit Enfield-puska töltényét egyik végén zsiradékba mártják, hogy a lenyomkodást megkönnyítsék. A porosz gyútűs fegyver tölténye a robbanókeveréket is tartalmazza, amely a tű hatására robban. Az ágyútöltények általában flanellból vagy más könnyű gyapjúszövetből készülnek. Néhány hadseregben, legalábbis tábori szolgálatban, a lövedéket, ha csak lehetséges, falap segítségével hozzáerősítik a töltényhez; a franciák részben még haditengerészetüknél is meghonosították ezt a rendszert. A britek mind a tábori tüzérségnél, mind a tengerészeti és ostromtüzérségnél még külön töltényt és külön lövedéket használnak. — Angliában, a woolwichi királyi fegyvergyárban nemrég leleményes módszert vezettek be varrat nélküli papírtöltények készítésére. Hengerded üreges fémmintákba, amelyek pontosan akkorák, hogy egy töltény rájuk csúsztatható, sok kis lyukat fúrnak; ezeket bemártják a lágy pépbe, amelyből a tölténypapír készül, aztán összekötik őket egy légszivattyú légtelenített tartályával, mire azonnal vékony pépréteg képződik rajtuk. Ha ez megszárad, kész a papírhüvely. Egyszerre sok mintát használnak, és kesztyűujjhoz hasonlóan mindegyiket gyapjúburkolattal fedik, amelyre a pép lerakódik; ezt a papírral együtt leveszik és ezzel bélelik a legjobb töltényeket. — Vadászfegyverekhez dróthálóból készült és csak a sörétet tartalmazó töltényt használnak. Kívülről papírburkolat veszi körül. A sörét-töltetet csontliszttel keverik, hogy tömöttebbé tegyék. Ha a puskát elsütik, a sörét szóródás nélkül sokkal messzebbre repül, mint ha bármilyen más töltetet alkalmaznak.

Cartridge

Eredeti nyelve: angol

A megírás ideje: 1858 január 21 körül

Aláírás nélkül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", IV. köt., 1859

[Friedrich Engels]

Kartács[293]

Kartács vagy *szórógolyós lövedék* — bizonyos számú kovácsoltvas golyóból áll, amelyet egy hengeres alakú bádogtartányba helyeznek. A tábori tüzérség céljaira a golyókat rendszerint rétegesen rakják, de a legtöbbfajta ostrom- és hajólöveghez csak beledobálják őket a tartányba, s ha megtelt, ráforrasztják a fedelet. A tartány alja és a töltet közé falapot helyeznek. A golyók súlya a különböző lövegfajták és az egyes hadseregek előírásai szerint változik. Az angolok nehéz hajóágyúikhoz 8 unciától 3 fontig terjedő súlyú golyókat használnak; 9 fontos tábori ágyújukhoz $1\,^1/_2$ és 5 unciásokat, s e golyókból 126, illetőleg 41 tölti meg az egy lövésre való tartányt. A poroszok 41 golyót használnak, egy-egy golyó súlya 32-ed része a megfelelő tömör golyólövedék súlyának. A franciáknak 1854-ig majdnem azonos rendszerük volt; hogy azt miképpen változtatták meg az új tarackok bevezetése óta, nem tudjuk megmondani. Az ostromtüzérség és a helyőrségi tüzérség golyói néha egy zacskóban, az alsó falapból kiálló orsó körül szőlőfürtszerűen helyezkednek el (innen a szőlőfürt-lövedék [grape shot] elnevezés), vagy pedig szabályos rétegeket alkotnak, az egyes rétegek közt kerek fa- vagy vaslemezekkel, s az egészet vászonzacskó borítja. — A legújabban bevezetett lövedékfajta a gömb alakú kartácslövedék, amelyet feltalálójáról, Shrapnel brit tábornokról, általában srapnelgránátnak neveznek. Ez egy vékony ($^1/_3$ $^3/_4$ hüvelyk vastag) öntöttvas héjból áll, közepén rekesszel, illetve válaszfallal. Az alsó részbe helyezik a robbanó töltetet, a felső részben ólom puskagolyók vannak. Gyújtót tesznek bele, amely egy gondosan preparált keveréket tartalmaz; ennek kiégése megbízható pontossággal időzítve van. A golyók közé egy keveréket folyatnak, hogy megóvja őket a rázódástól. Harctéri használatkor a gyújtó hosszát akkorára szabják, amekkorát az ellenség távolsága megkövetel, és beleillesztik a gránátba. Az ellenségtől 50—70 yardnyira a gyutacs végig leég, felrobbantja a gránátot, s a golyók az ellenség felé szóródnak, ugyanúgy, mintha közönséges kartácslövedéket lőttek volna ki azon a helyen, ahol a gránát robbant. Több hadseregben

nagyon nagy pontosságot értek el jelenleg a gyújtó működésében, s így az új lövedékkel a tüzér olyan lőtávolságban, amelyre azelőtt csak tömör golyólövedéket lehetett használni, pontosan ugyanolyan hatást képes elérni, mint a szőlőfürt-lövedékkel. A közönséges kartács 200 yardig a legpusztítóbb hatású, de 500 yardig használható; zárt sorokban előnyomuló gyalogsági vagy lovassági vonalak ellen alkalmazva rettentő hatású, lövészek ellen nem sokat ér; oszlopok ellen tömör golyók gyakrabban használhatók. A gömb alakú lövedék viszont 600—1400 yard lőtávolság mellett a leghatásosabb, de megfelelő emelkedéssel és hosszú gyújtóval még nagyobb távolságra is jó hatásvalószínűséggel kilőhető. Mivel e lövedék az ellenség közelében robban, s ezáltal a golyózápor sűrű nyalábban marad, a csatáralakzatot kivéve szinte minden csapatalakzat ellen eredményesen alkalmazható. A gömb alakú kartácsot bevezetése után majdnem minden európai hadseregben használatba vették, mihelyt külön-külön feltalálták hozzá a megfelelő gyújtókeveréket, ez lévén az egyetlen nehézség; az európai nagyhatalmak közül csupán Franciaországnak nem sikerült még e téren eredményt elérnie. További kísérletek, véletlenek vagy vesztegetések azonban kétségtelenül ezt a hatalmat is nemsokára a titok birtokába fogják juttatni.

Case shot

A megírás ideje: 1858 január 21 körül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", IV. köt., 1859

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Katapulta

Katapulta (gör. *κατά*=ellen és *πάλλω*=hajítani) — ókori hadigép kövek, dárdák és más lövedékek hajítására; Szürakuszaiban találták fel az idősebb Dionüsziosz uralkodása idején. Az íj elve alapján működött; favázból állt, amelynek egy része rugalmas volt, kifeszített szőr- vagy ín-húrozással. A katapulták különböző méretűek voltak, harctéri használatra vagy bombázásra voltak szánva. A legnagyobb közülük 6 láb hosszú és 60 font súlyú gerendákat lőtt ki 400 lépés távolságba; Josephus példákat említ arra, hogy nagy köveket hajítottak negyed mérföldnyire. A rómaiak 300 katapultát használtak Jeruzsálem ostrománál.[294] Julius Caesar ideje óta a latin szerzők nem tesznek különbséget a katapulta és a ballista között, amelyet eredetileg csak kőtömegek hajítására használtak.

Catapult

A megírás ideje: 1858 február 18 körül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", IV. köt., 1859

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Lovasság

Lovasság (cavalry; fr. cavalerie, a cavalier = lovas, illetve cheval = ló szóból) — lóháton küzdő katonák alakulata. A lónak lovaglásra való felhasználása és lovasalakulatoknak a hadseregbe való bevezetése természetesen azokban az országokban történt meg először, amelyekben a ló honos, és amelyekben az éghajlat és a fűféleségek kedveztek a ló fizikai képességei fejlődésének. Míg Európában és Ázsia trópusi vidékein a ló hamarosan esetlen állattá vagy apró pónivá korcsosult, az Arábiában, Perzsiában és Kisázsiában, Egyiptomban és Afrika északi partján élő fajták igen szépek, gyorsak, tanulékonyak és kitartóak lettek. De úgy látszik, hogy eleinte csupán fogatban használták; legalábbis a hadtörténetben a harci szekér jóval megelőzi a fegyveres lovast. Az egyiptomi emlékművek rengeteg harci szekeret ábrázolnak, lovast azonban, egyetlen kivétellel, sehol; ez a kivétel is feltehetőleg a római korszakból származik. Mégis bizonyos, hogy legalábbis néhány évszázaddal a perzsa hódítás előtt az egyiptomiaknak nagyszámú lovasságuk volt, és e fegyvernem parancsnokát nemegyszer a legfontosabb udvari méltóságok között említik. Nagyon valószínű, hogy az egyiptomiak az asszírok elleni háborújukban ismerkedtek meg a lovassággal, hiszen az asszír emlékműveken gyakran ábrázolnak lovasokat, és kétséget kizáróan meg van állapítva, hogy az asszír seregek már igen korai időszakban felhasználták őket háborúikban. Feltehetőleg az asszíroktól ered a nyereg is. A régebbi szobrokon a harcos szőrén üli meg az állatot, később nyeregpárna-félével találkozunk, s végül magas nyereggel, hasonlóval ahhoz, amelyet ma Keleten mindenütt használnak. Mikor a perzsák és a médek megjelentek a történelemben, lovas nemzet voltak. Ámbár megtartották a harci szekeret, sőt meghagyták régebbi elsőbbségét az ifjabb fegyvernemmel, a lovassággal szemben, a lovas harcosok nagy számbeli ereje mégis olyan fontosságot adott e fegyvernemnek, amilyennel egyetlen korábbi hadseregben sem rendelkezett. Az asszíroknak, az egyiptomiaknak és a perzsáknak irreguláris lovasságuk volt, az a fajta lovasság, amely Keleten még most is túlsúlyban van, és amelyet a legújabb

időkig Észak-Afrikában és Kelet-Európában kizárólagosan alkalmaztak. De mihelyt a görögök keresztezték lovaikat a keleti lóval és ilymódon annyira megjavították, hogy lovassági célokra alkalmassá váltak, hozzákezdtek e fegyvernem új elv szerinti megszervezéséhez. Ők teremtették meg mind a reguláris gyalogságot, mind a reguláris lovasságot. Különálló egységeket alakítottak a harcosokból, amelyeket rendeltetésüknek megfelelő fegyverzettel és felszereléssel láttak el, és megtanították őket, hogy egybehangoltan cselekedjenek, zárt egységben mozogjanak, meghatározott taktikai alakzatban összetartsanak s összpontosított és előnyomuló tömegeik teljes súlyát ilymódon az ellenséges arcvonalnak egy adott pontjára vessék. Így megszervezve mindenütt különbeknek bizonyultak azoknál a fegyelmezetlen, nehézkes és rendezetlen hordáknál, amelyeket az ázsiaiak küldtek ellenük. Nem ismerünk olyan esetet, hogy görög lovasság harcolt volna perzsa lovasok ellen, mielőtt a perzsák maguk is regulárisabb lovasságot nem szerveztek, de nem fér hozzá kétség, hogy az eredmény ugyanaz lett volna, mint amikor a két nemzet gyalogsága találkozott a csatában. Lovasságot először csak a lótenyésztő görög országok szerveztek, például Thesszália és Boiótia, de nem sokkal később az athéniak nehézlovassági alakulatot hoztak létre az előőrs- és csatárfeladatokra felhasznált lovas íjászokon kívül. A spártaiak ifjúságuk elitjét ugyancsak lovas gárdacsapatba tömörítették, de nem bíztak a lovasságban, csatában leszállították a lóról és gyalogságként vetették be. A perzsák a kisázsiai görögöktől, valamint a hadseregükben szolgáló görög zsoldosoktól tanulták a reguláris lovasság kialakítását, és kétségtelen, hogy a Nagy Alexandrosz ellen harcoló perzsa lovasok tetemes részét többé-kevésbé kiképezték arra, miként kell tömör alakulatokban, reguláris harcmódban tevékenykedni. A makedónok azonban felülmúlták őket. Ennél a népnél a lovaglás a nemesi ifjúság nevelésének elengedhetetlen járuléka volt, s a lovasság előkelő helyet foglalt el hadseregükben. Philipposz és Alexandrosz lovassága a makedón és thesszáliai nemességből került ki; néhány század rekrutálódott a tulajdonképpeni Görögországból. Nehézlovasokból — kataphraktoszokból — állt, akiket sisakkal és mellvérttel, lábpáncéllal és hosszú lándzsával fegyvereztek fel. Rendszerint tömör alakulatban támadtak, téglalap vagy ék alakú oszlopban, néha vonalban is. A segédcsapatokból összetevődő könnyűlovasság többé-kevésbé irreguláris jellegű volt és, mint manapság a kozákok, előőrs- és csatárszolgálatot látott el. — A granikoszi csata[33] (Kr. e. 334) az első olyan ütközet, amelyben a lovasság döntő szerepet játszott. A perzsa lovasság rohamtávolságban helyezkedett el a folyó gázlóitól. Mihelyt a makedón gyalogság oszlopainak éle átkelt a folyón, és mielőtt felfejlődhettek volna, a perzsa lovasság rájuk tört és hanyatt-homlok

leszorította őket a folyóba. Ez a manőver, amelyet többször teljes sikerrel megismételtek, nyomban megmutatja, hogy a perzsák reguláris lovasságot tudtak szembeállítani a makedónokkal. Hogy a gyalogságot éppen abban a pillanatban lepjék meg, amikor a leggyengébb, tudniillik amikor az egyik taktikai alakzatot másikra váltja fel, ehhez jól kézben tartott és teljesen parancsnokainak ellenőrzése alatt álló lovasság szükséges. Irreguláris csapatok képtelenek erre. Ptolemaiosz, aki Alexandrosz hadseregének előhadát vezényelte, egy tapodtat sem juthatott előre, míg csak a makedón vértesek át nem keltek a folyón és oldalba nem támadták a perzsákat. Hosszú küzdelem következett, de végül is megverték a perzsa lovasokat, akik egy vonalban, tartalékok nélkül álltak fel, s akiket utóbb a seregükben levő ázsiai görögök cserbenhagytak. Az arbélai csata[45] (Kr. e. 331*) hozta meg a makedón lovasságnak a legnagyobb dicsőséget. Alexandrosz személyesen vezette a makedón lovasokat, akik csatarendje szélső jobbszárnyán álltak, míg a thesszáliai lovasok a balszélen helyezkedtek el. A perzsák megpróbálták átkarolni, de a döntő pillanatban Alexandrosz hátulról friss harcosokat hozott, hogy megfordítva, ő kerítse be a perzsákat, akik ugyanakkor rést hagytak balszárnyuk és centrumuk között. Alexandrosz azonnal behatolt ebbe a résbe, elvágta a balszárnyat a sereg többi részétől, teljesen felgöngyölte és tetemes távolságra üldözte. Azután, mikor segítségért fordult hozzá saját fenyegetett balszárnya, igen rövid idő alatt rendezte lovasságát és az ellenség centruma mögött elhaladva hátba támadta annak jobbszárnyát. A csatát ilymódon megnyerte, és Alexandroszt e naptól fogva számítják minden idők legnagyobb lovas hadvezérei közé. S a mű betetőzéseképpen lovassága olyan hévvel üldözte a futó ellenséget, hogy előhada másnap 75 mérföldnyire volt a csatatértől. Igen érdekes megfigyelni, hogy a lovassági taktika általános elveit akkoriban ugyanolyan jól értették, mint most. Gyalogságot menetalakzatban vagy alakzatváltoztatás közben támadni; lovasságot főként oldalba kapni; az ellenséges vonalban minden hézagot kihasználni olymódon, hogy behatolnak és jobbra-balra kanyarogva oldalba és hátba támadják a réshez legközelebb álló csapatokat; a megtört ellenség gyors és kérlelhetetlen üldözésével kiaknázni a győzelmet — ezek a legelső és legfontosabb szabályok közé tartoznak, amelyeket minden modern lovassági tisztnek meg kell tanulnia. Alexandrosz halála után nem hallunk többé a ragyogó görög és makedón lovasságról. Görögországban ismét a gyalogság került túlsúlyba, Ázsiában és Egyiptomban pedig a lovasság csakhamar elfajult. — A rómaiak soha nem voltak lovasok. Ami kevés lovasságuk volt a legiókban, az szívesebben

* *A „New American Cyclopaedia"-ben*: 361 – *Szerk.*

harcolt gyalogosan. Lovaik silány fajtájúak voltak, s a katonák nem tudtak lovagolni. A Földközi-tenger déli partján azonban olyan lovasság jött létre, amely nemcsak vetekedett Alexandroszéval, hanem el is homályosította. Hamilcar és Hannibal karthágói hadvezéreknek sikerült — numidiai irreguláris lovasaikon kívül — elsőrangú reguláris lovasalakulatot felállítaniok, s így létrehoztak egy olyan fegyvernemet, amely csaknem mindenütt biztosította győzelmüket. Az észak-afrikai berberek mind a mai napig lovas nemzet, legalábbis a síkságon, s a pompás berber ló, amely Hannibal szablyásait addig soha nem látott sebességgel és szilajsággal mélyen bevitte a római gyalogság tömegei közé, még ma is az egész francia lovasság legkitűnőbb ezredeit, az afrikai vadászokat hordozza, s ezek a létező legjobb katonalónak ismerik el. A karthágói gyalogság messze alatta állt a rómaiaknak, még azután is, hogy két nagy vezére hosszú ideig gyakorlatoztatta; a legcsekélyebb esélye sem lett volna a római legiókkal szemben, ha nem támogatja a lovasság, s csak a lovasság tette lehetővé Hannibalnak, hogy 16 évig kitartson Itáliában; s amikor ezt a lovasságot a sok hadjárat fáradalma — de nem az ellenség kardja — felőrölte, Hannibalnak el kellett hagynia Itáliát.[295] Hannibal csatáinak az a közös vonása Nagy Frigyes csatáival, hogy a legtöbbjüket lovasság nyerte meg elsőrangú gyalogság ellen; és valóban, a lovasság soha máskor nem vitt véghez olyan dicsőséges tetteket, mint e két nagy hadvezér alatt. Hogy milyen nemzetből és milyen taktikai elvek alapján szervezte reguláris lovasságát Hamilcar és Hannibal, ezt nem tudjuk pontosan. De mivel numidiai könnyűlovasságukat mindig világosan megkülönböztetik nehéz- vagy reguláris lovasságuktól, ebből arra következtethetünk, hogy az utóbbi nem berber törzsekből került ki. Igen valószínű, hogy sok idegen zsoldos és egynéhány karthágói is akadt köztük; de zömük minden bizonnyal hispániai volt, mivel ez a lovasság Hispániában alakult, és még Caesar korában is a legtöbb római hadseregben hispániai lovasok szolgáltak. Minthogy Hannibal jól ismerte a görög civilizációt, görög zsoldosok és szerencselovagok pedig már korábban is harcoltak karthágói zászlók alatt, aligha kételkedhetünk abban, hogy a karthágói nehézlovasság megszervezéséhez a görög és makedón nehézlovasság szolgált alapul. Már az első itáliai ütközet bebizonyította a karthágói lovasság fölényét. A Ticinusnál (Kr. e. 218) a lovasságával és könnyűgyalogságával felderítést végző Publius Scipio római consul találkozott a Hannibal vezette karthágói lovassággal, amely hasonló küldetésben járt. Hannibal azonnal támadott. A római könnyűgyalogság állt az első vonalban, a lovasság alkotta a másodikat. A karthágói nehézlovasság megrohamozta és szétszórta a gyalogságot, majd utána nyomban elölről rátámadt a római

lovasságra, miközben a numidiai irreguláris lovasok oldalról és hátulról rohamozták. A csata rövid volt. A rómaiak derekasan küzdöttek, de nem volt semmi esélyük. Nem tudtak lovagolni; saját lovaik győzték le őket; megbokrosodva a római csatároktól, akik a lovasság sorai közé szorultak és ott kerestek menedéket, sok ló levetette lovasát és megbontotta a csatarendet. Más lovasok, akik nem bíztak lovaglótudományukban, bölcsen leszálltak és megpróbáltak gyalogosan harcolni. De a karthágói vértesek már közéjük hatoltak, a fürge numidiaiak pedig az összekavarodott tömeg körül vágtáztak és lekaszaboltak minden menekülőt, aki kivált belőle. A rómaiak vesztesége jelentős volt, maga Publius Scipio is megsebesült. A Trebiánál Hannibalnak sikerült beugratnia a rómaiakat abba, hogy átkeljenek a folyón, s ezzel az akadállyal a hátukban harcoljanak. Mihelyst az átkelés megtörtént, Hannibal valamennyi csapatával ellenük vonult és csatára kényszerítette őket. A rómaiaknál, akárcsak a karthágóiaknál, a gyalogság volt a centrumban; de a lovasságból alakított két római szárnnyal Hannibal az elefántjait állította szembe, s lovasságát arra használta, hogy ellenfeleinek mindkét szárnyát átkarolja és bekerítse. Mindjárt a csata legelején teljes vereséget szenvedett a római lovasság, melyet ilyenképpen bekerített a túlerő; de a római gyalogság visszanyomta a karthágói centrumot és teret nyert. A győztes karthágói lovasság ekkor elölről és oldalról megtámadta, az előnyomulás abbahagyására kényszerítette, de megtörni nem tudta. Hannibal azonban, ismerve a római legio szívósságát, 1000 lovast és 1000 válogatott gyalogost küldött fivére, Mago vezetésével kerülőúton a hátukba. Ezek a friss csapatok megtámadták a rómaiakat és sikerült megtörniök a második vonalat; de a 10 000 főnyi első vonal felzárkózva, tömör alakzatban utat tört az ellenségen át és a folyó mentén levonult Placentia felé, ahol is háborítatlanul átkelt. A cannaei csatában (Kr. e. 216) a rómaiaknak 80 000 gyalogosuk és 6000 lovasuk, a karthágóiaknak 40 000 gyalogosuk és 10 000 lovasuk volt. A latiumi lovasság alkotta az Aufidus folyóra támaszkodó római jobbszárnyat; az itáliai szövetségesek lovassága állt a balszárnyon, s a gyalogság volt a centrum. Hannibal ugyancsak a gyalogságát helyezte a centrumba, a kelta és hispániai csapatok megint a szárnyakra kerültek, míg közöttük, kissé hátrább állt afrikai gyalogsága, most már római rendszer szerint felszerelve és megszervezve. Lovasságából a numidiaiakat a jobbszárnyon helyezte el, ahol a nyílt síkság módot adott arra, hogy nagyobb mozgékonyságukkal és gyorsaságukkal kitérjenek a szemben álló itáliai nehézlovasság rohamai elől; egész nehézlovassága pedig Hasdrubal parancsnoksága alatt a balszárnyon állt, szorosan a folyó mellett. A rómaiak balszárnyán a numidiaiak sok dolgot adtak ugyan az itáliai lovasságnak, de természetüknél fogva, mint irreguláris lovasság, nem

zúzhatták szét zárt rendjét reguláris rohamokkal. A centrumban a római gyalogság csakhamar visszaszorította a keltákat és a hispániaiakat, majd ék alakú oszlopba rendeződött, hogy megtámadja az afrikai gyalogságot. Ez azonban befelé kanyarodva vonalban támadta ezt a nehézkes tömeget, megtörte lendületét, s a csata most állóharccá vált. De Hasdrubal nehézlovassága közben előkészítette a rómaiak vereségét. Miután dühödten megrohamozta és makacs ellenállás után szétszórta a jobbszárnyon levő római lovasságot, elhaladt — akárcsak Alexandrosz Arbélánál — a római centrum mögött, hátba támadta az itáliai lovasságot, teljesen szétverte és könnyű prédául a numidiaiakra hagyta, majd felsorakozott, hogy az oldalakról és hátulról nagy rohamot indítson a római gyalogság ellen. Ez döntötte el a csatát. A nehézkes tömeg, amelyet minden oldalról támadtak, megingott, felbomlott, megtört és összeomlott. Soha hadsereg nem semmisült meg ily tökéletesen. A rómaiak 70 000 embert vesztettek; lovasságukból csak 70 fő menekült meg. A karthágóiak vesztesége nem egészen 6000 fő volt, ennek kétharmada a kelta kontingensekhez tartozott, amelyeknek fel kellett fogniok a legiók első támadásának súlyát. Hasdrubal 6000 reguláris lovasából, akik az egész csatát megnyerték, mindössze 200-an estek el vagy sebesültek meg. A későbbi idők római lovassága sem volt sokkal jobb a pun háborúk korabelinél. A legiókhoz csatolták kis egységekben, soha nem volt önálló fegyvernem. Ezen a legiolovasságon kívül Caesar korában volt hispániai, kelta és germán zsoldoslovasság, valamennyi többé-kevésbé irreguláris. A rómaiak szolgálatában egyetlen lovasság sem vitt végbe soha semmi említésreméltót, és annyira elhanyagolt és erőtlen volt ez a fegyvernem, hogy a horaszáni parthus irreguláris lovasságot a római hadseregek roppantul félelmetesnek tekintették. A birodalom keleti részében azonban tovább élt a régi szenvedély a lovak és a lovaglás iránt, és Bizánc egészen a török hódításig Európa nagy lóvására és lovaglóiskolája maradt. Ennek megfelelően azt látjuk, hogy a bizánci lovasság a birodalom Justinianus alatti időleges újjáéledésekor viszonylag tekintélyes volt; a capuai csatában, Kr. u. 554-ben*, az eunuch Narszész, tudósítások szerint, főleg e fegyvernem segítségével verte meg az Itáliába betörő teutonokat. — Az, hogy Nyugat-Európa valamennyi országában berendezkedett egy teuton eredetű hódító arisztokrácia, új korszakot nyitott a lovasság történetében. A nemesség mindenütt áttért a lovasszolgálatra, men-at-arms (gens d'armes)** néven megszületett a legnehezebb fajta lovasság, amelynek nemcsak a lovasait, hanem a lovait is fém védőpáncélzat borította. Az első csatát,

* *A „New American Cyclopaedia"-ben*: 552-ben – *Szerk.*

** – *szószerint*: fegyveres, páncélos emberek – *Szerk.*

amelyben ilyen lovasság megjelent, Poitiers-nál vívták, ahol Martell Károly 732-ben visszaverte az arab invázió áradatát. A frank lovasság Eudes-nek, Aquitánia hercegének vezénylete alatt áttörte a mórok sorait és elfoglalta táborukat. De az ilyen alakulat nem volt alkalmas üldözésre; így hát az arabok fáradhatatlan irreguláris lovasságuk védelme alatt háborítatlanul visszatértek Spanyolországba. Ezzel a csatával háborúk egész sora kezdődik, amelyekben a Nyugat tömör, de nehézkes reguláris lovassága váltakozó sikerrel harcolt a Kelet fürge irreguláris lovasságával. A német lovagság csaknem az egész X. század folyamán mérkőzött a vad magyar lovasokkal és zárt rendjével teljes vereséget mért rájuk Merseburgnál 933-ban és a Lech mellett 955-ben.[296] A spanyol lovagok évszázadokig harcoltak az országukba betört mórokkal és végül leigázták őket. Amikor azonban a nyugati „nehézlovagok" a keresztes hadjáratok[61] idején áttették a háború színhelyét ellenségeik keleti hazájába, ők szenvedtek vereséget és a legtöbb esetben teljesen szétzúzták őket; sem ők, sem lovaik nem bírták az éghajlatot, a mérhetetlenül hosszú meneteket, a megfelelő élelem és takarmány hiányát. E keresztes hadjáratokat keleti lovasoknak, a mongoloknak újabb európai betörése követte. Miután lerohanták Oroszországot és Lengyelország tartományait, a sziléziai Wahlstattnál 1241-ben szembekerültek az egyesült lengyel—német sereggel[297]. Hosszú küzdelem után az ázsiaiak legyőzték a kimerült páncélos lovagokat, de a győzelmet olyan drágán vásárolták meg, hogy a betolakodók ereje megtört. A mongolok nem hatoltak tovább, belviszályaik miatt veszélyességük nemsokára elenyészett, és visszaszorították őket. Az egész középkorban a lovasság maradt valamennyi hadsereg fő fegyverneme: a keleti nemzeteknél mindig a könnyű irreguláris lovasság töltötte be ezt a szerepet; a nyugat-európaiaknál a lovagság alkotta nehéz reguláris lovasság volt ebben az időszakban az a fegyvernem, amely minden csatát eldöntött. A lovas fegyvernem eme kiemelkedő szerepének nem annyira saját kiválósága volt az oka, hiszen a Kelet irreguláris lovassága képtelen volt szabályos küzdelemre, a Nyugat reguláris lovassága pedig hihetetlenül esetlen volt a mozgásában, hanem fő oka a gyalogság rossz minősége volt. Ázsiaiak és európaiak egyaránt megvetették ezt a fegyvernemet; olyanokból állt, akiknek nem volt módjukban lovon harcba menni, főként rabszolgákból vagy jobbágyokból. Nem volt megfelelő szervezete; védőpáncél nélkül, mindössze pikával és karddal felfegyverezve, mélyen tagolt alakzatával olykor eredményesen elháríthatta a keleti lovasok ádáz, de rendezetlen rohamait; a Nyugat sebezhetetlen páncélos lovasai azonban ellenállhatatlanul legázolták őket. Az egyetlen kivétel ezalól az angol gyalogság volt, amely erejét félelmetes fegyverének, a hosszú íjnak köszönhette. E kor európai lovasságának számaránya a hadsereg többi

részéhez viszonyítva kétségtelenül nem volt olyan nagy, mint néhány évszázaddal később, vagy akár ma is. A lovagság nem volt túlságosan nagyszámú, sok nagy csatában mindössze 800 vagy 1000 lovag vett részt. Ahhoz azonban általában elegen voltak, hogy bármilyen nagy létszámú gyalogságot elintézzenek, mihelyt sikerült az ellenség páncélos lovasait elűzniök a csatatérről. E páncélos lovasok általános harcmódja a vonalban, egyetlen sorban vívott küzdelem volt, a hátsó sor a fegyverhordozókból állt, akik, általában szólva, hiányosabb és könnyebb páncélzatot viseltek. Mihelyt ezek a vonalak az ellenség közé kerültek, csakhamar felbomlottak elszigetelten küzdőkre és a csatát egyszerű kézitusával fejezték be. Később, amikor használatba jöttek a tűzfegyverek, mély tömegeket alkottak, általában négyszögeket; de akkor a lovagság napjai már meg voltak számlálva. A XV. században nemcsak az történt, hogy a csatamezőre hozták a tüzérséget és muskétákkal szerelték fel a gyalogság egy részét, az akkori csatárokat, hanem általános változás következett be a gyalogság jellegében. E fegyvernemet toborzott zsoldosokból kezdték kiállítani, akik a katonai szolgálatot hivatássá tették. A német Landsknechtek[298] és a svájciak ilyen hivatásos katonák voltak, s ezek igen hamar regulárisabb alakzatokat és taktikai mozdulatokat vezettek be. Bizonyos tekintetben feleleventették a régi dór és makedón phalanxot; a sisak és a mellvért valamennyire védte a katonákat a lovasság lándzsája és kardja ellen; és amikor Novaránál[299] (1513) a svájci gyalogság valóban megfutamította a francia lovagokat, az ilyesféle vitéz, de esetlen lovasság immár nem volt hasznavehető. Ennek megfelelően a Spanyolország elleni németalföldi felkelés[69] után a lovasságnak már egy új osztályát találjuk, a német Reitereket (a franciák reitre-jeit), akiket önkéntes toborzással állítottak fel, akárcsak a gyalogságot, és sisakkal és mellvérttel, karddal és pisztolyokkal fegyvereztek fel. Ugyanolyan nehéz súlyúak voltak, mint a modern vértesek, de sokkal könnyebbek, mint a lovagok. Csakhamar bebizonyították fölényüket a nehéz páncélos lovasokkal szemben. Emezek most eltűntek, és velük együtt eltűnt a lándzsa is; kardból és rövid tűzfegyverekből állt a lovasság általános fegyverzete. Ez idő tájban (a XVI. század végén) lépett színre a dragonyosok felemás fegyverneme, először Franciaországban, majd Európa többi országaiban. Arra szánták őket, hogy muskétával felfegyverezve a körülményeknek megfelelően hol gyalogságként, hol lovasságként harcoljanak. Hasonló csapattestet alakított Alexandrosz dimakhészek elnevezéssel, de ezt eddig nem utánozták. A XVI. század dragonyosai hosszabb időn át fennálltak, de a XVIII. század közepe felé felemás jellegüket mindenütt elvesztették, csak nevüket nem, és általában lovasságként használták fel őket. Létrejöttük legfontosabb vonása, hogy ők voltak az első olyan reguláris lovasalakulat,

amely teljességgel híján volt a védőfegyverzetnek. Miklós orosz császár kísérelt meg még egyszer nagy arányokban valódi felemás dragonyosokat alakítani, de nemsokára bebizonyosodott, hogy az ellenséggel szemben mindig lovasságként kell őket felhasználni, s következőleg II. Sándor csakhamar egyszerű lovassággá változtatta őket, amelynek nincs több köze a gyalogos szolgálathoz, mint a huszároknak vagy a vérteseknek. Orániai Móric, a nagy holland hadvezér szervezte meg első ízben a Reitereit olyasféleképpen, mint a mi modern taktikai szervezetünk. Megtanította őket rohamokat és mozdulatokat különálló egységekben és egynél több vonalban végrehajtani; kanyarodni, elszakadni, oszlopot és vonalat alakítani, frontot változtatni anélkül, hogy felbomlanék a rend, mégpedig különálló századokban és szakaszokban. Így a lovassági küzdelmet már nem az egész tömeg egyetlen rohama döntötte el, hanem az egymást támogató különálló századok és vonalak sorozatos rohamai. Orániai Móric lovassága általában öt sor mélységben állt fel. Más hadseregekben a lovasság mélyen tagolva küzdött, s ahol vonalalakzatba rendeződött, még mindig 5—8 sor mély volt. A XVII. század, amely teljesen megszüntette a költséges páncélos lovasokat, hihetetlenül megnövelte a lovasság számbeli erejét. Soha máskor nem volt ilyen nagy e fegyvernem aránya a hadseregekben. A harmincéves háborúban[70] az egyes hadseregek kétötöde, olykor közel a fele általában lovasságból állt; egyes esetekben két lovas jutott egy gyalogosra. Ez időszak lovassági hadvezérei közül a legkiválóbb [II.] Gusztáv Adolf volt. Lovascsapatai vértesekből és dragonyosokból álltak, ez utóbbiak is csaknem mindig lovon harcoltak. Vértesei sokkal könnyebbek voltak a császáriaknál és hamarosan bebizonyították elvitathatatlan fölényüket. A svéd lovasság három sor mélységben állt fel, s ellentétben a legtöbb hadsereg vérteseinek szokásával, akiknek fő fegyvere a pisztoly volt, náluk az volt a parancs, hogy ne vesztegessék az időt tüzeléssel, hanem kivont karddal rohamozzák meg az ellenséget. Ebben az időszakban a lovasság, amelyet a középkorban általában a centrumban helyeztek el, megint a sereg szárnyaira került, mint az ókorban, s ott kettős vonalban állt fel. Angliában a polgárháború[87] két kiváló lovassági vezetőt szült. A royalista oldalon Rupert hercegben megvolt a minden lovassági tábornoknak szükséges „mersz", de csaknem mindig túlzásra ragadtatta magát, lovassága kicsúszott a kezéből, s őt magát is annyira lekötötte az, ami közvetlenül előtte volt, hogy a tábornok benne mindig háttérbe szorult a „bátor dragonyos" mögött. Cromwell viszont, akiben szükség esetén ugyanakkora mersz lakozott, sokkal jobb tábornok volt; jól kézben tartotta katonáit, mindig hagyott tartalékot előre nem látott esetekre és döntő hadmozdulatokra, értett a manőverezéshez és így általában győzelmet aratott meggondolatlan ellenfelén.

A Marston Moor-i és a nasebyi csatát[300] kizárólag lovasságával nyerte meg. — A legtöbb hadseregben, csak a svédeket és az angolokat kivéve, a tűzfegyverrel vívott harc maradt a lovasság fő ténykedése a csatában. Franciaországban, Poroszországban és Ausztriában a lovasságot arra képezték ki, hogy ugyanúgy használja a karabélyt, mint a gyalogság a muskétát. Lóhátról tüzeltek, soronként, rajonként, szakaszonként stb., és ezalatt állt a vonal; amikor rohamra indultak, a vonal ügetésben nyomult előre, az ellenségtől kis távolságra megállt, sortüzet adott, kardot rántott, majd rohamozott. A gyalogság hosszú vonalainak hatékony tüze megrendített minden bizalmat a — vértezettel már nem védett — lovasság rohamában; következésképpen a lovaglást elhanyagolták, semmilyen mozdulatot nem tudtak gyors iramban végrehajtani, és még lassú ütemnél is tucatjával érte baleset mind az embereket, mind a lovakat. A kiképzés többnyire gyalogszerrel történt, s a tiszteknek fogalmuk sem volt arról, hogyan kell a lovasságot felhasználni a csatában. Igaz, hogy a franciák néha kivont karddal támadtak, és svédországi XII. Károly a nemzeti hagyományhoz híven mindig teljes vágtában, tüzelés nélkül rohamozott, szétszórva lovasságot és a gyalogságot, sőt ilymódon olykor még gyengébb tábori erődítményeket is elfoglalt. De Nagy Frigyesnek és kiváló lovas parancsnokának, Seydlitznek volt fenntartva, hogy forradalmasítsa és a dicsőség tetőpontjára emelje a lovasszolgálatot. A porosz lovasság, úgy, ahogy Frigyes apja* örökül hagyta fiára — nehézfegyverzetű katonák esetlen lovakon, kizárólag tüzelésre kiképezve —, egy szempillantás alatt vereséget szenvedett Mollwitznál[75] (1741). De mihelyt az első sziléziai háború[301] befejeződött, Frigyes nyomban teljesen átszervezte lovasságát. A tüzelést és a gyalogos kiképzést háttérbe szorították és a lovaglásra fordították a figyelmet. „Minden mozdulatot a legnagyobb sebességgel, minden kanyarodást rövid vágtában kell végrehajtani. A lovassági tiszteknek a katonákat mindenekelőtt tökéletes lovasokká kell nevelniök; a vérteseknek ugyanolyan ügyesnek és tapasztaltnak kell lenniök lóháton, mint a huszárnak, és gyakorlottnak a kardforgatásban." A katonáknak naponta lovagolniok kellett. Lovaglás nehéz terepen, akadályokon át és vívás lóhátról — ez volt a fő kiképzésük. Rohamban egyáltalán nem volt szabad tüzelniök mindaddig, amíg az ellenség első és második vonalát teljesen meg nem törték. „Minden rohamra nyomuló századnak kivont karddal kell megtámadnia az ellenséget, egyetlen parancsnok sem engedheti meg — a hadseregből való szégyenletes kitaszíttatás terhe mellett — csapatainak a tüzelést; a dandártábornokok felelősek ezért. Előnyomuláskor először gyors ügetésbe és

* I. Frigyes Vilmos. – *Szerk.*

végül teljes vágtába kezdenek, mégpedig zárt rendben; és ha így rohamoznak, Őfelsége biztos abban, hogy az ellenség mindig megtörik." „Minden lovassági tiszt mindig tartsa észben, hogy az ellenség megveréséhez csak két dolog kell: 1. a lehető legnagyobb sebességgel és erővel megrohamozni, és 2. átkarolni."[302] Frigyes instrukcióinak ezek a passzusai elég világosan mutatják, micsoda totális forradalmat vitt végbe a lovassági taktikában. Nagyszerűen támogatta őt Seydlitz, Frigyes vérteseinek és dragonyosainak állandó parancsnoka, és olyan csapatokat faragott belőlük, hogy a roham hevessége és rendezettsége, a mozdulatok gyors üteme, az oldaltámadásokra való készség, valamint a roham utáni gyülekezés és rendeződés gyorsasága tekintetében soha egyetlen lovasság sem ért fel a hétéves háború[78] porosz lovasságával. Ez csakhamar meghozta a gyümölcsét. Hohenfriedbergnél a bayreuthi dragonyosezred, 10 lovasszázad, legázolta az osztrák gyalogság egész balszárnyát, szétvert 21 zászlóaljat, zsákmányolt 66 zászlót és 5 ágyút és 4000 foglyot ejtett. Zorndorfnál, amikor a porosz gyalogság visszavonulásra kényszerült, Seydlitz 36 lovasszázaddal megfutamította a győztes orosz lovasságot, azután nekirontott az orosz gyalogságnak és nagy mészárlás közepette tönkreverte. Rossbachnál, Striegaunál, Kesselsdorfnál, Leuthennél és tíz más csatában Frigyes a győzelmet ragyogó lovasságának köszönhette.[303] — A francia forradalmi háború kitörésekor az osztrákok átvették a porosz rendszert, a franciák azonban nem. Ez utóbbi nemzet lovasságát a forradalom valóban erősen dezorganizálta, s a háború kezdetén az új alakulatok csaknem hasznavehetetlennek bizonyultak. Amikor új gyalogoscsapataik 1792—93-ban az angolok, a poroszok és az osztrákok jó lovasságával kerültek szembe, majdnem mindig vereséget szenvedtek. Lovasságuk, amely teljesen képtelen volt megbirkózni ilyen ellenfelekkel, mindig tartalékban maradt, míg néhány év alatt a hadjáratokban fel nem javult. 1796-tól kezdve minden gyaloghadosztály lovasságot kapott támogatásul; ám még Würzburgnál[304] 59 osztrák lovasszázad megverte az egész francia lovasságot (1796). Amikor Napóleon átvette Franciaországban az ügyek irányítását, minden tőle telhetőt elkövetett a francia lovasság megjavítására. A lehető legrosszabb anyagot kapta örökbe. Mint nemzet, a franciák határozottan Európa legrosszabb lovasai; lovaik jól beváltak igásállatoknak, de nem nyereg alá valók. Maga Napóleon is közepes lovas volt és másokban sem becsülte sokra a lovaglást. Mégis nagy javításokat hajtott végre, és a boulogne-i táborozás[265] után lovassága, amely nagyrészt német és olasz lovakat használt, már nem volt lebecsülendő ellenfél. Az 1805-ös és az 1806—07-es hadjárat módot adott arra, hogy lovassága bekebelezze az osztrák és a porosz hadsereg csaknem egész lóállományát, s ezenkívül megerősítette Napóleon hadseregét a Rajnai

Szövetség[205] és a Varsói Nagyhercegség[305] kitűnő lovasságával. Így keletkeztek azok az óriási lovastömegek, amelyekkel Napóleon 1809-ben, 1812-ben és 1813 második felében harcolt, s amelyek, bár általában franciáknak nevezték őket, nagyrészt németekből és lengyelekből álltak. A mellvért használatát, amelyet röviddel a forradalom előtt teljesen megszüntettek a francia hadseregben, Napóleon a nehézlovasság egy részénél visszaállította. Más tekintetben a szervezet és a felszerelés csaknem változatlan maradt, kivéve, hogy lengyel segédcsapataival néhány ezred lándzsával felfegyverzett könnyűlovasságot kapott, amelynek öltözetét és felszerelését csakhamar más hadseregek is utánozták. A lovasság taktikai alkalmazásában azonban Napóleon teljes változást hozott. Annak a rendszernek megfelelően, hogy a hadosztályokat és hadtesteket mindhárom fegyvernemből állították össze, a könnyűlovasság egy részét az egyes hadosztályokhoz, illetve hadtestekhez csatolták; de a fegyvernem zömét és különösen az egész nehézlovasságot tartalékban hagyták, hogy kedvező pillanatban nagy, döntő csapást mérjen az ellenségre vagy szükség esetén fedezze a hadsereg visszavonulását. Ezek a lovastömegek gyakran döntő szerepet játszottak, midőn váratlanul megjelentek a csatatér adott pontján, mindamellett sohasem arattak olyan ragyogó sikereket, mint Nagy Frigyes lovasai. Ennek oka részint abban keresendő, hogy megváltozott a gyalogság taktikája; ez most már főleg átszegdelt terepet választott hadműveleteihez és mindig négyszögben fogadta a lovasságot, megnehezítve ezáltal az utóbbi fegyvernemnek olyan nagy győzelmek kivívását, amilyeneket a porosz lovasság aratott ellenfeleinek hosszú, vékony gyalogos vonalain. De az is bizonyos, hogy Napóleon lovassága nem ért fel Nagy Frigyesével, és hogy Napóleon lovassági taktikája nem mindenben jelentett tökéletesítést Frigyeséhez képest. Közepes lovaglótudományuk arra kényszerítette a franciákat, hogy viszonylag lassú ütemben, ügetésben vagy rövid vágtában rohamozzanak; csak ritkán fordult elő, hogy teljes vágtában támadtak. Nagy bátorságuk és zárt rendjük elég gyakran pótolta a csökkent lendületet, rohamukat mai szemmel mégsem tekinthetnők jónak. A francia lovasság igen sok esetben megmaradt annál a régi rendszernél, hogy az ellenséges lovasságot állva, karabélytűzzel fogadják, s minden ilyen esetben vereség volt a része. Az utolsó példa erre Dannigkow-nál[306] esett meg (1813 április 5), ahol mintegy 1200 francia lovas így várta be 400 porosz rohamát és számbeli fölénye ellenére teljes vereséget szenvedett. Ami Napóleon taktikáját illeti, a nagy lovastömegek felhasználása annyira rögződött szabállyá vált nála, hogy nemcsak a hadosztály-lovasságot gyengítette meg a teljes használhatatlanságig, hanem ezeknek a tömegeknek az alkalmazásában is gyakran elhanyagolta az erőknek azt a fokozatos bevetését, amely pedig a

modern taktika egyik fő pontja, és amely a lovasságra még inkább vonatkozik, mint a gyalogságra. Bevezette az oszlopban végrehajtott lovasrohamot, sőt egész lovashadtesteket egyetlen oszlop-monstrummá alakított, s az ilyen alakzatokból egy század vagy ezred különválasztása teljes lehetetlenség volt és holmi alakzatváltoztatás szóba sem jöhetett. Lovassági tábornokai sem ütötték meg a mércét, és még a legragyogóbb közülük, Murat is csak szánalmas kis figura egy Seydlitzhez képest. Az 1813-as, 1814-es és 1815-ös háborúkban a lovassági taktika határozottan megjavult Napóleon ellenfeleinél. Jóllehet nagymértékben követték Napóleonnak azt a rendszerét, hogy nagy tömegű lovasságot tartalékban hagytak s ennélfogva igen gyakran a lovasság nagyobbik részét teljesen kívül tartották a harcon, mégis nemegyszer megkíséreltek visszatérni Frigyes taktikájához. A porosz hadseregben feléledt a régi szellem. Blücher volt az első, aki merészebben használta fel lovasságát, és rendszerint sikerrel. A haynaui kelepce[202] (1813), ahol 20 porosz lovasszázad 8 francia zászlóaljat legázolt és 18 ágyút zsákmányolt, fordulópont a lovasság modern történetében és előnyére elüt a Lützennél követett taktikától, ahol a szövetségesek 18 000 lovast mindaddig tartalékban hagytak, míg csak el nem vesztették a csatát, noha keresve sem találhattak volna lovasság számára kedvezőbb terepet. — Az angolok soha nem vették át a nagy lovastömegek alakításának rendszerét és ezért sok sikert arattak, jóllehet Napier maga is elismeri,[307] hogy lovasságuk akkoriban nem volt olyan jó, mint a franciáké. Waterloonál[111] (ahol mellesleg a francia vértesek ez egyszer teljes vágtában rohamoztak) az angol lovasságot bámulatosan irányították, és általában sikerrel, kivéve amikor nemzeti gyengéjének engedve kicsúszott a kezükből. Az 1815-ös béke után, bár a legtöbb hadsereg szabályzata még megőrizte Napóleon taktikáját, ez megint teret engedett Frigyesének. Nagyobb figyelmet fordítanak a lovaglásra, bár még mindig korántsem eleget. Elvetették azt az elgondolást, hogy az ellenséget karabélytűzzel fogadják; mindenütt feleleventették Frigyes szabályát, hogy az a lovassági parancsnok, aki hagyja, hogy az ellenség megrohamozza, ahelyett, hogy ő maga rohamozna, megérdemli, hogy kitaszítsák a hadseregből. A roham üteme megint a vágta; az oszloptámadást felváltották az egymást követő vonalakban indított rohamok, olyan felállással, amely megengedi az oldaltámadást és lehetővé teszi, hogy egyes különítményekkel manőverezzenek a roham alatt. De még mindig sok a tennivaló. Nagyobb figyelmet fordítani a lovaglásra, különösen a tereplovaglásra, a nyerget és az ülést hasonlóbbá tenni a vadászokéhoz és mindenekelőtt csökkenteni a lóra rakott súlyt — ezekre a javításokra kivétel nélkül minden hadseregben szükség van. — A lovasság történetéről térjünk most át jelenlegi szervezetére és taktikájára. A lovasság toborzása, ami a legény-

séget illeti, az egyes országokban nagyjából ugyanúgy történik, mint a többi fegyvernemé. Néhány államban azonban egy-egy vidék szülöttei hivatottak erre a szolgálatra: így Oroszországban a malorusszok (Kisoroszország* szülöttei), Poroszországban a lengyelek. Ausztria nehézlovassága Németországból és Csehországból rekrutálódik, huszárai kizárólag Magyarországról, ulánusai főleg a lengyel tartományokból. A lóállomány kiegészítéséről azonban külön kell beszélnünk. Angliában, ahol az egész lovasságnak háború idején sincs 10 000 lónál többre szüksége, a kormány minden nehézség nélkül megvásárolhatja őket; de hogy a hadsereg részére olyan lovakat biztosítsanak, amelyeket körülbelül ötéves korukig nem fárasztottak le, hároméves csikókat, főleg yorkshire-iakat vásárolnak és kormányköltségen telepeken tartják őket, amíg szolgálatképesek nem lesznek. A csikókért fizetett ár (20—25 £) és az országnak jó lovakban bővelkedése teszi, hogy a brit lovasság lóellátása minden bizonnyal a legjobb a világon. Oroszországban hasonlóképpen bőven vannak lovak, bár fajtájuk silányabb az angolnál. A lóvásárló tisztek a lovakat nagyban vásárolják a birodalom déli és nyugati tartományaiban, főleg zsidó kereskedőktől; az alkalmatlanokat újra eladják, a többit pedig színük szerint átadják a különböző ezredeknek (egy-egy orosz ezredben az összes ló egyforma színű). Az ezredes mintegy a lovak tulajdonosának számít; kap egy átalányösszeget, amelyből tartozik karbantartani az ezred lóállományát. Úgy számítják, hogy a lovak nyolc évig használhatók. Korábban Volhinia és Ukrajna nagy lótenyésztő telepeiről vették a lovakat, ahol teljesen vadon éltek; de olyan nehéz volt betörni őket lovassági célokra, hogy ezzel fel kellett hagyni. Ausztriában a lovakat részben vásárolják, de nagyobb részüket újabban az állami méntelepek szállítják, amelyek évenként több mint 5000 ötéves katonalovat tudnak szolgáltatni. Rendkívüli erőfeszítés esetére egy lovakban annyira gazdag ország, mint Ausztria, számíthat belső piacaira. Poroszország 60 évvel ezelőtt csaknem valamennyi lovát külföldről volt kénytelen vásárolni, most azonban egész lovasságát, a sorlovasságot és a Landwehrt[80] egyaránt el tudja látni belföldről. A sorlovasság számára lóvásárló biztosok vásárolnak hároméves lovakat és méntelepekre irányítják őket, míg el nem érik a szolgálatképes kort; évente 3500 lóra van szükség. A Landwehr-lovasság mozgósítása esetén az országban minden ló, éppúgy, mint minden férfi, igénybe vehető katonai szolgálatra; a lovakért azonban 40—70 $ térítést fizetnek. Háromszor annyi szolgálatképes ló van az országban, mint amennyire szükség lehet. Franciaország az összes európai országok közül legrosszabbul áll lovak dolgában. Bár lófajtái gyakran jó, sőt kitűnő

* Ukrajna régi neve. – *Szerk.*

igáslovak, általában nem nyereg alá valók. Már rég felállítottak kormány-ménintelepeket (haras), de kevesebb sikerrel, mint más országokban; 1838-ban ezek a ménesek és a velük összekapcsolt remonda-telepek még 1000 vásárolt vagy kormánytenyésztésű lovat sem tudtak kiállítani a szolgálat részére. La Roche-Aymon tábornok szerint[308] Franciaországban együttvéve nincs 20 000 lovassági szolgálatra alkalmas 4—7 éves ló. Noha a telepek és ménesek az utóbbi időben sokat javultak, még mindig elégtelenek a hadsereg teljes ellátásához. Algéria pompás katonalovakat szolgáltat, és a szolgálat legjobb ezredei, az afrikai vadászok kizárólag ezeket használják, a többi ezredeknek azonban alig jut belőlük. Mozgósítás esetén tehát a franciák kénytelenek külföldön lovat vásárolni, olykor Angliában, de többnyire Észak-Németországban, ahol nem a legjobb osztályú lovakat kapják, noha darabonként közel 100 $-t fizetnek értük. A német lovasezredek sok kimustrált lova talál utat a francia lovasság soraiba, és a francia lovasságnak, az afrikai vadászok kivételével, a legrosszabbak a lovai Európában. — A lovasság lényegében kétfajta: nehéz- és könnyű. A kettő voltaképpeni különbsége a lovakban van. Nagy és erőteljes lovak nem működhetnek jól együtt kis, fürge és gyors lovakkal. Az előbbiek kevésbé gyorsak a rohamban, de nagyobb súllyal hatnak; az utóbbiak inkább a támadás sebességével és lendületével, azonfelül sokkal alkalmasabbak párviadalra és csatározásra, amihez a nehéz vagy nagy lovak sem nem elég ügyesek, sem nem elég intelligensek. Ennyiben a megkülönböztetés szükségszerű; de a divat, a fantázia és bizonyos nemzeti viseletek utánzása a lovasság számos ágazatát és változatát teremtette meg, melyek részletes felsorolása érdektelen volna. A nehézlovasságot, legalábbis részben, a legtöbb országban mellvérttel látják el, amely azonban korántsem golyóálló; Szardíniában az első sornak lándzsája van. A könnyűlovasság fegyvere részint a kard és karabély, részint pedig a lándzsa. A karabély sima vagy vontcsövű. A legtöbb esetben a lovas fegyverzetéhez hozzátartozik a pisztoly; csupán az Egyesült Államok lovassága használ revolvert. A kard egyenes vagy többé-kevésbé görbe; az előbbi döfésre, az utóbbi vágásra alkalmasabb. Hogy a lándzsa előnyösebb-e a kardnál, azon még folyik a vita. Közelharcra a kard kétségtelenül megfelelőbb; rohamban a lándzsa nemigen használható, hacsak nem kezelhetetlenül hosszú és súlyos, de a megvert lovasság üldözésében igen hatékonynak tartják. A lovas nemzetek szinte mind a kardra esküsznek; még a kozák is lemond a lándzsájáról, amikor a cserkeszek tapasztalt kardforgatói ellen kell harcolnia. A pisztoly hasznavehetetlen, hacsak nem jeladásra; a karabély nem nagyon hatékony, még ha vontcsövű is, és addig nem is lesz sok valóságos haszna, míg át nem térnek a hátultöltőre; a revolver ügyes kézben félelmetes közel-

harc-fegyver; mégis a lovassági fegyverek királya a jó, éles, kézhez álló kard. — A nyergen, kantáron és a fegyveres lovason kívül a lovasságnál a lónak poggyászt is kell cipelnie: ruhaváltást, tábori felszerelést, lóápoló-szerszámot, hadjáratban pedig élelmet is a lovas és takarmányt a maga számára. E teher összsúlya nehéz menetfelszerelésben a különböző szolgálatoknál és lovassági osztályoknál 250 és 300 font között ingadozik; ez a súly óriásinak tűnik ahhoz képest, amit a magán hátaslovaknak kell vinniök. A lovak ilyen túlterhelése minden lovasság leggyengébb pontja. Ebben a tekintetben mindenütt nagy reformok szükségesek. A katonák és a felszerelés súlyát csökkenteni lehet és kell is, de ameddig a jelenlegi rendszer fennáll, a lovasság teljesítő- és állóképességének megítélésekor mindenkor számításba kell vennünk a lovak e megterhelését. A nehézlovasságnak, amely erős lovakon ülő, erős, de lehetőség szerint aránylag könnyű súlyú katonákból áll, főleg a zárt, tömör roham erejével kell hatnia. Ez erőt, kitartást és bizonyos fizikai súlyt kíván, ha nem is akkorát, amely nehézkessé tenné a lovasságot. A lovasság mozdulatainak gyorsnak kell lenniök, de csak amennyire a legmagasabb fokú rendezettséggel összeegyeztethető. Ha egyszer felsorakozott a támadásra, a fő az, hogy egyenest előre nyargaljon; elsöpörve rohamával mindent, ami csak útjába kerül. A katonáknak egyénileg nem kell olyan jó lovasoknak lenniök, mint a könnyűlovasságnál; de teljesen uralkodniok kell lovukon és szokva kell lenniök ahhoz, hogy zárt tömegben egyenesen előre lovagoljanak. Lovaiknak következésképp nem kell annyira érzékenyeknek lenniök a combbal történő irányításra és nem is kell túlságosan maguk alá húzniok a hátsólábukat; jól ki kell lépniök ügetéskor és meg kell szokniok, hogy jó hosszú vágtában összetartsanak. A könnyűlovasságnak ezzel szemben, amelynek katonái fürgébbek és lovaik gyorsabbak, sebességével és mindenütt-jelenvalóságával kell hatnia. Amije súlyban hiányzik, azt sebességgel és aktivitással kell pótolnia. A legnagyobb hévvel rohamoz; de ha ez előnyösebb, látszólag megfutamodik, hogy aztán hirtelen frontváltoztatással oldalba támadja az ellenséget. Nagyobb sebessége és párviadalra való képessége miatt különösen alkalmas üldözéshez. Parancsnokainak élesebb szemre és nagyobb lélekjelenlétre van szükségük, mint a nehézlovasságnál. A katonáknak egyénileg jobb lovasoknak kell lenniök, tökéletesen ellenőrzésük alatt kell tartaniok a lovukat, tudniok kell álló helyzetből teljes vágtába lendülni, majd megint egy pillanat alatt megállni, gyorsan fordulni és jól ugratni; a lovaknak szívósaknak és gyorsaknak kell lenniök, lágyszájúaknak, engedelmeskedniök a combnyomásra, mozgékonyaknak kell lenniök a fordulásban és különösen belovagoltaknak a rövid vágtázásban, jól maguk alá húzva hátsólábukat. Oldalról és hátulról, valamint leshelyről indított gyors támadásokon és üldözésen

kívül a könnyűlovasságnak kell ellátnia az egész hadsereg számára az előőrs- és járőrfeladatok nagyobb részét, ezért a párviadalra való rátermettség, amelynek alapzata a jó lovaglás, itt az egyik fő követelmény. Vonalban a katonák nem annyira szorosan egymás mellett lovagolnak, hogy mindig készen legyenek frontváltoztatásra és más mozdulatokra. — Az angoloknak névleg 13 könnyű- és 13 nehézezredük van (dragonyosok, huszárok, ulánusok; csak a két testőrezred áll vértesekből); de összetételét és kiképzését tekintve valójában egész lovasságuk nehézlovasság, és nagyságban kevés a különbség mind a katonák. mind a lovak között. Voltaképpeni könnyűlovassági szolgálatra mindig idegen csapatokat használtak fel — Európában németeket, Indiában bennszülött irreguláris csapatokat. A franciáknak három fajta lovasságuk van: könnyűlovasság, huszárok és vadászok, 174 század; sorlovasság, ulánusok és dragonyosok, 120 század; tartaléklovasság, vértesek és karabélyosok, 78 század. Ausztriának van 96 század nehézlovassága, dragonyosok és vértesek; 192 század könnyűlovassága, huszárok és ulánusok. Poroszországnak van sorlovassága 80 század nehézlovas, vértesek és ulánusok; 72 század könnyűlovas, dragonyosok és huszárok; ehhez járulhat háború esetén 136 ulánusszázad a Landwehr első korosztályából. A Landwehr-lovasság második korosztályát aligha fogják valaha is külön megalakítani. Az orosz lovasság áll 160 nehézszázadból, vértesek és dragonyosok; 304 könnyűszázadból, huszárok és ulánusok. A váltakozva lovas és gyalogos feladatokat teljesítő dragonyos alakulatok szervezéséről lemondtak és a dragonyosokat bekebelezték a nehézlovasságba. Az oroszok voltaképpeni könnyűlovassága azonban a kozákok, akikből mindig több mint elegendő jut hadseregeik mindenféle előőrs-, felderítő- és irreguláris feladatainak ellátására. Az Egyesült Államok hadseregében 2 ezred dragonyos, 1 ezred lovasvadász és 2 ezred lovasságnak nevezett alakulat van; mindezekre az ezredekre a lovasezredek elnevezést javasolták. Az Egyesült Államok lovassága valójában lovasított gyalogság. — A lovasság taktikai egysége a lovasszázad, amely annyi katonát foglal magában, amennyit alakzatváltoztatások közben egy parancsnok hangjával és közvetlen befolyásával ellenőrzése alatt tud tartani. A lovasszázad létszáma 100 fő (Anglia) és 200 fő (Franciaország) között váltakozik; a többi hadseregeké is e határok között van. Egy ezred 4, 6, 8 vagy 10 századból áll. A legkisebbek az angol ezredek (400—480 fő); a legnagyobbak az osztrák könnyűlovassági ezredek (1600 fő). A nagy ezredek nehézkessé válhatnak; a túlságosan kicsik egy hadjáratban csakhamar megcsappannak. Így a brit könnyűdandár Balaklavánál[242] nem egészen két hónappal a hadjárat megindulása után öt, egyenként két-két századból álló ezredben alig 700 főt számlált, azaz egy orosz huszárezred hadilétszámának pontosan a felét. Sajá-

tos alakulat a briteknél a szakasz, vagyis félszázad, az osztrákoknál az osztag, vagyis kettőszázad; csakis ez a közvetítő láncszem teszi lehetővé egyetlen parancsnoknak a nagy osztrák lovasezred ellenőrzését. — Nagy Frigyesig minden lovasság legalább 3 sor mélységben állt fel. Ő állította fel először huszárjait 1743-ban 2 sor mélységben, a rossbachi csatában pedig nehézlovasságát is így rendezte el. A hétéves háború után valamennyi többi hadsereg átvette ezt az alakzatot, és most kizárólag ezt alkalmazzák. Alakzatváltoztatásokhoz a század négy szakaszra oszlik; a vonalból nyitott szakaszoszlopba és oszlopból vissza vonalba kanyarodás minden lovassági manőver fő és alapvető alakzatváltoztatása. A legtöbb egyéb alakzatváltoztatás csak menetre (oldalmenet hármasával stb.), illetve rendkívüli esetekre (zárt oszlop szakaszonként vagy századonként) való. A lovasság tevékenysége a csatában mindenekelőtt a közelharc; tűzereje alárendelt fontosságú; fő fegyvere az acél — kard vagy a lándzsa —; minden lovassági tevékenység a rohamban összpontosul. Ilyenképpen a roham a lovasság összes mozdulatainak, műveleteinek és pozícióinak ismérve. Ami gátolja a roham könnyedségét, az hiba. A roham lendületét az adja, hogy a katona és a ló összpontosítja legnagyobb erőfeszítését a roham tetőpontjára, az ellenséggel való tényleges érintkezésbe lépés pillanatára. Ennek eléréséhez az szükséges, hogy az ellenséget fokozatosan növekvő sebességgel közelítsék meg, úgyhogy a lovakat csak az ellenségtől rövid távolságban fogják teljes iramra. Az ilyen roham végrehajtása mármost körülbelül a legnehezebb dolog, amit lovasságtól kívánni lehet. Rendkívül nehéz megőrizni a tökéletes rendet és zártságot az egyre fokozódó ütemű előrenyomulás közben, különösen ha nem egészen sima a terep. Itt mutatkozik meg, hogy milyen nehéz és fontos egyenesen előre lovagolni, mert ha nem lovagol mindegyik lovas egyenes irányban, nyomás keletkezik a sorokban, amely gyorsan tovagyűrűzik középről oldalra és oldalról középre; a lovak izgatottak és nyugtalanok lesznek, érvényesülni kezd gyorsaságuk és vérmérsékletük különbözősége, és csakhamar az egész vonal szertekóvályog valamivé, ami minden, csak nem egyenes sor, megszűnik a tömör zártság, amely egyes-egyedül biztosíthatja a sikert. Nyilvánvaló továbbá, hogy az ellenség elé érkezve a lovak megpróbálnak visszahőkölni a szemközti álló vagy mozgó tömegtől, és hogy a lovasoknak meg kell ezt előzniök, mert különben a roham kudarca biztos. Ezért nem elég, hogy a lovasnak eltökélt szándéka betörni az ellenséges vonalba, hanem teljesen ura is kell hogy legyen a lovának. A különböző hadseregek szabályzatai más-más szabályokat tartalmaznak a rohamozó lovasság előnyomulásának módjára vonatkozólag, de valamennyien megegyeznek abban, hogy a vonal lehetőleg lépésben kezdi a mozgást, azután ügetni kezd, 300—150 yardnyira az ellenségtől rövid vág-

tába megy át, amely fokozatosan teljes vágtatássá erősödik, és 30—20 yardnyira az ellenségtől már teljes iramban rohamoz. De minden ilyen szabályozás alól sok a kivétel; minden gyakorlati esetben figyelembe kell venni a terepet, az időjárást, a lovak állapotát stb. Ha a két fél ténylegesen lovasságnak lovasság elleni rohamában méri össze erejét, ami messze a legritkább eset lovasütközetekben, a kardnak az összeütközés pillanatában nem sok hasznát veszik. Ekkor az egyik tömeg nyomatéka töri meg és szórja szét a másikat. A morális elem, a bátorság itt egyszerre anyagi erővé változik; a legbátrabb lovasszázad nyargal a legnagyobb önbizalommal, határozottsággal, gyorsasággal, egybehangoltsággal és szilárdsággal. Ezért van az, hogy a lovasság csak akkor vihet végbe nagy dolgokat, ha el van telve „mersszel". De mihelyt az egyik fél sorai megbomlottak, szerephez jut a kard és vele az egyéni lovagló-tudomány is. A győztes csapatnak legalább egy része szintén fel kell hogy adja taktikai alakzatát, hogy kardjával betakarítsa a győzelem aratását. Így a sikeres roham egy csapásra eldönti a tusát; de a győzelem viszonylag meddő, ha nem követi üldözés és párviadal. A taktikai zártságát és alakzatát megőrző félnek ez a mérhetetlen fölénye azon fél felett, amely ezt elvesztette, magyarázatot ad arra, hogy még oly jó és nagy létszámú irreguláris lovasságnak miért lehetetlen legyőznie a reguláris lovasságot. Kétségtelen, hogy egyéni lovagolni-tudás és kardforgatás dolgában soha egyetlen reguláris lovasság sem közelítette meg a Kelet harcias lovas nemzeteinek irregulárisait; s mégis még a leghitványabb európai reguláris lovasság is mindig megverte őket a csatamezőn. A hunok châlons-i vereségétől[309] (451) az 1857-es szipoj-lázadásig[310] egyetlen példa sincs arra, hogy a ragyogó, de irreguláris keleti lovasok tényleges rohammal megtörtek volna akár egyetlen reguláris lovasezredet is. Irreguláris rajaik, amelyek egybehangoltság és tömörség híján rohamoznak, semmiféle hatással sem lehetnek a szilárd, gyorsan mozgó tömegre. Fölényük csak akkor mutatkozhatik meg, amikor a regulárisok taktikai alakzata már megtört és közelharcra kerül sor; ezt azonban az irregulárisok ellenfeleik vad megrohamozásával nem érhetik el. Amikor a reguláris lovasság, az ellenséget üldözve, feladta vonalalakzatát és párviadalba bocsátkozott, csak akkor történhetett meg, hogy az irregulárisok, hirtelen megfordulva és megragadva a kedvező pillanatot, legyőzték őket; valójában ebből a hadicselből állt az irregulárisok úgyszólván egész taktikája a regulárisok ellen már a parthus—római háborúk óta. Nincs erre jobb példa, mint Napóleon dragonyosaié Egyiptomban[183]; ezek kétségtelenül az akkor létező legrosszabb reguláris lovasság voltak és minden alkalommal megverték a legragyogóbb irreguláris lovasokat, a mamelukokat. Napóleon azt mondta róluk, hogy 2 mameluk feltétlenül felülmúlt 3 franciát; 100

francia egy szinten állt 100 mamelukkal; 300 francia rendszerint felülmúlt 300 mamelukot; 1000 francia mindig megfutamított 1500 mamelukot.[311] Bármekkora is a fölénye rohamban annak a lovasegységnek, amely a legjobban megőrzi taktikai alakzatát, nyilvánvaló, hogy a sikeres roham után még ez az egység is okvetlenül megbomlik némileg. A roham nem lesz minden ponton egyaránt döntő sikerű; sok katona elkerülhetetlenül párharcba keveredik vagy üldözőbe veszi az ellenséget, és csak egy viszonylag kis rész, többnyire második vonalbeli, marad valamiféle vonalalakzatban. Ez a legveszélyesebb pillanat a lovasságra nézve, mert ha egy igen kis csapatnyi friss katona ráveti magát, elragadhatja kezéből a győzelmet. Ezért a valóban jó lovasság ismérve az, hogy roham után gyorsan újra tud rendeződni; s éppen ebben a pontban nemcsak fiatal, hanem egyébként tapasztalt és bátor csapatok is megbuknak. A brit lovasság, amelynek lovai a legtüzesebbek, különösen hajlamos arra, hogy kicsússzon a kézből, és majdnem mindenütt keservesen megszenvedte ezt (pl. Waterloonál és Balaklavánál). Miután gyülekezőt fújtak, az üldözést általában néhány olyan szakaszra vagy századra bízzák, amelyet különleges vagy általános rendelkezéssel erre a feladatra jelöltek ki; a csapatok zöme pedig minden eshetőségre készen újrarendeződik. Minthogy egy-egy roham után még a győztesek is rendezetlenek, okvetlenül mindig kéznél kell lennie tartaléknak, amely bevethető, ha az első roham kudarcot vallott; ezért a lovassági taktika legelső szabálya mindig is az volt, hogy alkalmanként a rendelkezésre álló erőknek csak egy részét szabad felhasználni. A tartalékoknak ez az általános alkalmazása magyarázza a nagy lovascsaták változékony természetét, amikor a győzelem ide-oda hullámzik, árad és apad, és mindkét fél váltakozva vereséget szenved, mígnem az utolsó rendelkezésre álló tartalékok töretlen rendjük erejével rárontanak a rendezetlen, hömpölygő tömegre és eldöntik az ütközetet. Egy másik igen fontos körülmény a terep. Egyetlen fegyvernemet sem befolyásol annyira a terep, mint a lovasságot. A nehéz, süppedékes talaj megtöri és rövidre fogja a vágtát; az akadály, amelyet az egyes lovas könnyedén átugrat, megbonthatja a vonal rendjét és szilárdságát; s egy friss lovak számára könnyen átugorható akadályon elbukhatnak a kora reggel óta abrak nélkül ügető és vágtató állatok. Egy előre nem látott akadály pedig azáltal, hogy megakasztja az előnyomulást és front- és alakzatváltoztatást von maga után, az egész vonalat kiteheti az ellenség oldaltámadásainak. Arra, hogy hogyan nem szabad lovassági támadásokat végrehajtani, kitűnő példa Murat nagy rohama a lipcsei csatában[112]. 14 000 lovast egyetlen mély tömegben állított fel és megtámadta az orosz gyalogságot, amelynek Wachau falu elleni támadását éppen visszaverték. A francia lovasság ügetésben közeledett; s mintegy

600—800 yardnyira a szövetséges gyalogságtól rövid vágtába kezdett; a süppedős terepen a lovak hamar kifáradtak, és mire elérték a négyszögeket, a roham lendülete megtorpant. Csak néhány erősen megviselt zászlóaljat sikerült lerohanniok. Megkerülve a többi négyszöget, a lovasság átvágtatott a gyalogság második vonalán anélkül, hogy bármilyen kárt tett volna benne, és végül egy tavacskás-mocsaras vonalhoz érkezett, amely megállította előrehaladását. A lovak teljesen kimerültek, a katonák rendje megbomlott, az ezredek összekeveredtek és kicsúsztak az ellenőrzés alól; ebben az állapotban két porosz ezred és a gárdakozákok, együttvéve nem egészen 2000 fő, rajtaütött a szárnyaikon és az egész összevisszaságot visszakergette. Sem tartalékról nem gondoskodtak itt előre nem látott eshetőségekre, sem az ütemre és a távolságra nem ügyeltek kellőképpen; az eredmény vereség volt. — A roham különböző alakzatokban történhetik. A taktikusok megkülönböztetik az en muraille* rohamot, amikor a rohamozó vonal századai között semmi vagy csak igen kicsi a térköz; a térközös rohamot, amikor század és század között 10—20 yard van; az en échelon** rohamot, amikor a századok az egyik szárnyon kezdve egymás után indulnak támadásra és ilymódon nem egyszerre, hanem egymást követve érik el az ellenséget, — ezt a formát nagyon meg lehet erősíteni, ha az első échelont alkotó század külső szárnya mögé állítanak egy századot nyitott oszlopban —; végül az oszlopban végrehajtott rohamot. Ez utóbbi lényegileg ellentétes a rohamozás előbb említett módjaival, amelyek mind csak a vonaltámadás módosulatai. A vonal volt minden lovasroham általános és alapvető formája egészen Napóleonig. A XVIII. században a lovasság csakis egy esetben rohamozott oszlopban, olyankor, ha át kellett törni az ellenség gyűrűjén. Napóleon azonban, akinek lovassága bátor katonákból, de rossz lovasokból állt, kénytelen volt lovascsapatainak taktikai fogyatékosságait valamilyen új ötlettel ellensúlyozni. Lovasságát mély oszlopokban kezdte rohamba küldeni, rákényszerítve ezzel az első sorokat, hogy előre lovagoljanak, és sokkal nagyobb számú lovast dobva egyszerre a támadás kiválasztott pontjára, mint amennyit vonaltámadással dobhatott volna. Az a vágy, hogy tömegekkel dolgozzék, az 1807 utáni hadjáratokban afféle rögeszméjévé vált Napóleonnak. Iszonyú méretű oszlopalakzatokat agyalt ki, s minthogy ezek 1809-ben történetesen sikert arattak, a későbbi hadjáratokban görcsösen ragaszkodott hozzájuk és sok csatát miattuk vesztett el. Egész hadosztálynyi gyalogos vagy lovas oszlopokat állított fel, egymás mögé sorakoztatva a felfejlődött zászlóaljakat és ezredeket.

* — falként intézett — *Szerk.*

** — lépcsőzetesen intézett — *Szerk.*

Ezt lovassággal először 1809-ben Eggmühlnél[110] kísérelte meg, ahol 10 vértesezred rohamozott oszlopban, elöl 2 ezred fejlődött fel, s ezt 4 hasonló vonal követte vagy 60 yardnyi távolságra egymástól. Ami a gyalogságot illeti, Wagramnál[107] alakított belőle egész hadosztálynyi oszlopokat, egymás mögé felfejlődött zászlóaljakkal. Az ilyen manőverek veszélytelenek lehettek az akkori idők lassú és módszeres osztrákjai ellen, de minden későbbi hadjáratban, aktívabb ellenségekkel szemben, vereséggel végződtek. Láttuk, milyen szánalmas véget ért Murat-nak ilyen alakzatban indított nagy rohama Wachaunál. D'Erlon waterlooi nagy gyalogos támadásának végzetes kimenetelét[312] is az okozta, hogy ebben az alakzatban hajtották végre. Különösen nagy hibának mutatkozik az oszlop-monstrum a lovasságnál, mert a legértékesebb erőforrásokat leköti egyetlen nehézkes tömegbe, amely ha egyszer megindult, visszavonhatatlanul kicsúszik az irányító kezéből, és bármilyen sikert ér el elöl, mindig ki van szolgáltatva az oldalai ellen bevetett, jól kézben tartott kisebb egységeknek. Egy ilyen oszlop állagából kitelt volna egy második vonal és egy vagy két tartalék, melyeknek rohama talán nem lett volna először olyan nagy hatású, de ismétlődésével végül is bizonyosan nagyobb eredményeket hozott volna kisebb veszteségekkel. Ezt az oszlopban végrehajtott rohamot a legtöbb hadseregben valóban vagy elvetették, vagy mint merő elméleti kuriózumot őrizték meg, minden gyakorlati célra pedig több vonalban, egymástól rohamtávolságra állítják fel a nagy lovassági alakulatokat, és ezek az ütközet elhúzódása esetén támogatják és felváltják egymást. Ezenkívül Napóleon tömörítette elsőnek lovasságát több hadosztályból álló tömegekbe, amelyeket lovashadtesteknek neveztek. Ez a szervezet, mint a parancsok továbbítását egyszerűsítő eszköz, nagy hadseregben a tartaléklovasság számára módfelett szükséges; de a csatatéren is megtartva, ha ezeknek a hadtesteknek egységként kellett működniök, soha nem ért el kellő eredményt. Valójában ez volt az egyik fő oka az oszlop-monstrumok már említett hibás alakzatának. A jelenlegi európai hadseregekben általában megtartották a lovashadtestet, sőt a porosz, orosz és osztrák hadseregekben normálalakzatokat és általános szabályokat fektettek le az ilyen hadtest csatatéri működéséhez; mindezeknek az alapja első és második vonal, valamint tartalék alakítása; továbbá útmutatásokat adnak az ilyen alakulathoz csatolt lovastüzérség elhelyezésére. — Eddig csak a lovasságnak lovasság elleni ténykedéséről beszéltünk. De az egyik fő cél, amiért e fegyvernemet a csatában alkalmazzák — és ez valójában a fő felhasználása napjainkban —, hogy gyalogság ellen harcoljon. Láttuk, hogy ha a XVIII. században a gyalogság lovassággal került szembe a csatában, szinte sohasem állt fel négyszögben. Vonalban fogadta a rohamot, ha pedig a támadás vala-

melyik szárny ellen irányult, néhány század en potence* visszakanyarodott, hogy szembeszálljon vele. Nagy Frigyes arra instruálta gyalogságát, hogy soha ne alkosson négyszöget, csak ha egy elszigetelt zászlóaljat lovasság lep meg; ha pedig ilyen esetben négyszöget alkotott, „meneteljen egyenesen az ellenséges lovasság ellen, kergesse el, és ügyet sem vetve támadásaira, folytassa vonulását rendeltetési helye felé". Az akkori gyalogság vékony vonalai tüzelésük hatásába vetett teljes bizalommal szálltak szembe a lovasrohammal és valóban elég gyakran vissza is verték azt; de ahol a lovasság egyszer rést ütött a vonalon, a csapás helyrehozhatatlan volt, mint Hohenfriedbergnél és Zorndorfnál. Jelenleg, amikor a vonalat oly sok esetben kiszorította az oszlop, az a szabály, hogy ha a gyalogságnak módja van rá, mindig négyszögben fogadja a lovasságot. Számos alkalommal megtörtént ugyan a modern háborúkban, hogy bár jó lovasság lepte meg a vonalban álló gyalogságot, mégis meg kellett futamodnia annak tüzétől; de ez a kivétel. A kérdés mármost az, van-e a lovasságnak jó esélye arra, hogy megtörje a gyalogság négyszögeit. A vélemények megoszlanak; de azt általánosan elismerik, hogy rendes körülmények között egy jó, érintetlen gyalogság, amelyet nem rendített meg tüzérségi tűz, igen nagy eséllyel veszi fel a harcot a lovassággal, míg fiatal gyalogosokon, akiknek energiáját és kitartását az egész napi kemény harc megtörte, akiknek súlyos veszteségeik voltak és hosszú ideig tűzben álltak, az elszánt lovasság győzedelmeskedik. Vannak kivételek is, például a német dragonyosok rohama García Hernándeznál[313] (1812-ben), ahol mind a három lovasszázad szétvert egy-egy érintetlen francia négyszöget; de a lovassági parancsnokok rendszerint nem tartják ajánlatosnak, hogy ilyen gyalogság ellen vessék be katonáikat. Waterloonál Neynek a francia tartaléklovasság tömegével Wellington centruma ellen intézett nagy rohamai nem tudták megtörni az angol és német négyszögeket, mert ezek a csapatok, amelyeket jórészt egy hegygerinc oltalmazott, igen keveset szenvedtek a megelőző ágyúzástól és jóformán érintetlenek voltak. Az ilyen rohamok ennélfogva csak a csata utolsó szakaszában alkalmazhatók, amikor a gyalogságot már eléggé megtépázta és kimerítette mind a tényleges küzdelem, mind az összpontosított tüzérségi tűz passzív elviselése. És ilyen esetekben a lovasrohamok már döntőek, mint Borogyinónál és Lignynél, különösen ha támadásukat, mint ebben a két esetben, gyalogsági tartalékok támogatják. — Nem bocsátkozhatunk itt a különféle feladatok tárgyalásába, amelynek ellátása előőrs-, járőr-, szállítmánykísérő stb. szolgálatban a lovasságra bízható. De helyénvaló lehet néhány szót szólnunk a lovasság általános taktikájáról.

* – derékszögben; T alakban – *Szerk.*

Minthogy mindinkább a gyalogság vált a csaták fő erősségévé, a lovas fegyvernem manőverei szükségképpen többé-kevésbé alá vannak rendelve a gyalogság manővereinek. S mivel a modern taktika alapzata a három fegyvernem elegyítése s kölcsönös támogatása, ebből az következik, hogy legalábbis a lovasság egy részénél szó sem lehet önálló ténykedésről. Ezért egy hadsereg lovassága mindig két megkülönböztetett alakulatra oszlik: hadosztálylovasságra és tartaléklovasságra. Az előbbi a különféle gyaloghadosztályokhoz és -hadtestekhez beosztott lovasságból áll és azok parancsnoka alá tartozik. A csatatéren az a feladata, hogy megragadjon minden kínálkozó kedvező pillanatot, amely valamilyen előny megszerzését ígéri, vagy felmentse saját gyalogságát, ha túlerő támadja. Akciója természetszerűen korlátozott, ereje pedig nem elegendő ahhoz, hogy bármi módon önállóan működjék. A tartaléklovasság, amely a hadsereg lovasságának zömét alkotja, ugyanúgy alá van rendelve a hadsereg egész gyalogságának, mint a hadosztálylovasság annak a gyaloghadosztálynak, amelyhez tartozik. Ennek megfelelően a tartaléklovasságot kéznél kell tartani, amíg nem kínálkozik kedvező alkalom egy nagy csapásra — az ellenség nagyszabású gyalogos vagy lovas támadásának visszaverésére vagy egy önálló, döntő jellegű roham végrehajtására. A fentebb elmondottakból kitűnik, hogy a tartaléklovasságot általában egy nagy csata végső szakaszaiban célszerű felhasználni; akkor azonban döntő lehet és gyakran az is volt. Olyan óriási sikerek, amilyeneket Seydlitz aratott lovasságával, manapság szóba sem kerülhetnek; mindazonáltal a modern idők legtöbb nagy csatájának kimenetelét igen lényegesen befolyásolta a lovasság szerepe. De a lovasság igazi jelentősége az üldözésben rejlik. Ha a gyalogságot tüzérség támogatja, mindaddig nem kell megijednie lovasságtól, amíg megőrzi rendjét és szilárdságát; de mihelyt bármilyen okból is megbomlott, prédájává válik a rázúduló lovasoknak. A lovak elől nem lehet elfutni; jó lovasok még nehéz terepen is átjutnak; és a megvert hadsereg erélyes lovassági üldözése mindig a győzelem gyümölcsei biztosításának legjobb és egyetlen módja. Így hát bármilyen fölényre tett is szert a csatákban a gyalogság, a lovasság mégis nélkülözhetetlen fegyvernem és mindig az is marad; és ma, akárcsak azelőtt, egyetlen hadsereg sem léphet sorompóba a siker jó esélyével, ha nincs olyan lovassága, amely egyaránt tud lovagolni és harcolni is.

Cavalry

A megírás ideje: 1858 március – kb. június 21

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", V. köt., 1859

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Coehorn

Coehorn vagy *Cohoorn, Menno van,* báró — holland tábornok és mérnök, született 1641-ben Frieslandban, meghalt 1704 május 17-én Hágában. 16 éves korában kapitányi rangot kapott, kitűnt Maastricht ostrománál és később a Senneffe, Kassel, Saint-Denis és Fleurus melletti ütközetekben.[314] Az aktív szolgálat szüneteiben nagy figyelmet szentelt az erődítés tudományának, szándéka az volt, hogy kiegyenlítse az ostromlók és az ostromlottak esélyeit, miután kortársának, Vaubannak az új rendszere nagy előnyöket nyújtott az utóbbiaknak. Még viszonylag fiatal ember volt, amikor mint mérnök hírnevet szerzett, és élete derekán a holland hadseregben a mérnökkar elismerten legjobb tisztje lett. Az orániai herceg* ezredesi rangot ígért neki, de húzta-halasztotta ígérete teljesítését, miért is Coehorn megundorodva visszavonult, azzal a szándékkal, hogy felajánlja szolgálatait a franciáknak. A herceg parancsára azonban feleségét és nyolc gyermekét túszként őrizetbe vették, hogy visszatérésre bírják, mire sietve hazatért; ezután megkapta az ígért rangot, majd később egymás után tüzérségi tábornokká, az erődépítés főigazgatójává és Flandria kormányzójává nevezték ki. Egész élete Németalföld védőműveivel volt kapcsolatos. 1674-ben Grave ostromakor feltalálta és először alkalmazta a kis mozsarakat, az úgynevezett cohornokat, gránátok kilövésére; a következő évben azzal nyerte el Vauban lelkes elismerését, hogy sikeresen átkelt a Meuse-ön és bevett egy bástyát, amelyet, úgy hitték, a folyó megvéd. A nijmegeni béke[315] (1678) után különböző már megerősített helyek további megerősítését bízták rá; Nijmegen, Breda, Mannheim, amelyeket azóta leszereltek, és Bergen-op-Zoom tanúskodik rendszerének értékéről. Coehorn az utóbb említett erődítményt mesterművének tekintette, jóllehet de Lowendal tábornok hosszú ostrom után 1747-ben elfoglalta. 1688-tól** 1691-ig a hadjáratok[316] idején aktív szol-

* A későbbi III. Vilmos. – *Szerk.*

** *A „New American Cyclopaedia"-ben*: 1683-tól – *Szerk.*

gálatban volt. Namur ostroma 1692-ben módot adott neki arra, hogy rendszerét Vaubanéval összemérje, e két nagyszerű mérnök ugyanis ott szembenállt egymással: Coehorn a citadella védelmére épített erődművét védte, Vauban pedig ezt igyekezett bevenni. Coehorn szívósan védekezett, de mert veszedelmesen megsebesült, kénytelen volt megadni magát vetélytársának, aki nagyvonalúan elismerte ellenfele bátorságát és szakértelmét. Coehorn később részt vett a Trarbach, Limburg és Liège ellen indított támadásban, 1695-ben pedig közreműködött Namur visszavételében. A spanyol örökösödési háborúban[317] sorra megostromolta Venloot, Stevensweertet, Roermonde-ot, Liège-t és 1703-ban háromnapos nehéztüzérségi ágyúzás után, amelyet 500 cohorn gránáttüze támogatott, elfoglalta Bonnt a Rajnánál. Aztán Holland-Flandriába ment, ahol több sikeres harcot vívott a franciák ellen és Huy ostromát irányította. Ez volt az utolsó szolgálata; nem sokkal ezután szélhüdésben meghalt, miközben arra várakozott, hogy Marlborough herceggel megtanácskozza egy új hadjárat tervét. Coehorn legnagyobb műve, a „Nieuwe Vestingbouw", 1685-ben jelent meg, folió alakban, Leeuwardenban; több idegen nyelvre lefordították. Tervei többnyire a holland erődökhöz, vagy a hozzájuk hasonlóan csupán néhány lábbal a tengerszint feletti talajra épült erődökhöz idomulnak. Erődítését, ahol csak lehetett, két árokkal vette körül; a külsőt vízzel telítették, a belső száraz volt, rendszerint mintegy 125 láb széles, és az ostromlottaknak és egyes esetekben lovaskülönítményeknek is place d'armes-ul* szolgált. Mind támadó, mind védelmi rendszerének elmélete az volt, hogy az egyesített tömeg fölényben van az elszigetelt tűzzel szemben. Szakmai téren Coehornt azzal vádolták, hogy tékozlóan bánik az emberélettel s e tekintetben hátrányára elüt Vaubantól, aki kímélte embereit. Személy szerint Coehorn nyers, becsületes, bátor volt és gyűlölte a talpnyalást. Több külföldi kormány csábító ajánlatait elutasította. Angliai II. Károly lovaggá ütötte. Wijkelben, a frieslandi Sneek közelében temették el és ugyanott emlékművet állítottak neki.

Coehorn

Eredeti nyelve: angol

A megírás ideje: 1858 január második fele – február

Aláírás nélkül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", V. köt., 1859

* *V. ö. 268. skk. old. – Szerk.*

[Friedrich Engels]

Erődítés

Erődítés. — A tárgyat néha felosztják védelmi erődítésre, amely eszközöket nyújt egy adott helység állandó vagy csak rövid időre szóló védhetővé tételére, és támadó erődítésre, amely az ostromlás szabályait tartalmazza. Mi azonban itt három cím alatt fogjuk tárgyalni, ezek: Állandó erődítés, azaz békeidőben egy helység olyan védelmi állapotba helyezésének módja, amely a támadó ellenséget szabályszerű ostromra kényszeríti; az Ostromok tana; és Tábori erődítés, azaz ideiglenes védőművek építése egy adott pont megerősítésére, amely a hadjárat különleges körülményei között pillanatnyi fontosságra tehet szert. — I. Állandó erődítés. Az erődítés legrégibb formája feltehetőleg a karósánc, amely egészen a XVIII. század végéig még a törökök nemzeti rendszere volt (palánka), s amelyet az indokínai félszigeten a burmaiak most is állandóan alkalmaznak. Ez függőlegesen, egymáshoz közel a földbe vert erős karók kettős vagy hármas sorából áll, amely falat alkot a megvédendő város vagy tábor körül. Dareiosz a szkíták elleni hadjáratában, Cortés Mexikóban Tabascónál és Cook kapitány Új-Zélandban mind ilyen karósáncokba ütköztek. Néha a karósorok közét feltöltötték földdel; máskor a karókat fonat kötötte és tartotta össze. A következő lépés az volt, hogy a karósánc helyett kőfalat emeltek. Ez az eljárás nagyobb tartósságot biztosított, ugyanakkor sokkal jobban megnehezítette a támadást; Ninive és Babilon napjaitól a középkor végéig valamennyi civilizáltabb nemzetnél kőfalak szolgáltak az erődítés kizárólagos eszközéül. A falakat olyan magasra építették, hogy nehéz volt a megmászásuk; elég vastagra építették őket, hogy a faltörő kosnak huzamosan ellenálljanak, és hogy a védők szabadon mozoghassanak tetejükön, egy vékonyabb lőréses kőmellvéd oltalma alatt; a lőréseken át nyilakat és más lövedékeket lehetett lőni vagy hajítani a támadókra. A védelem erősítésére a mellvédet csakhamar kiugrónak építették, tartókövei között lyukak voltak, hogy az ostromlottak láthassák a fal tövét, s ha az ellenség eljut odáig, fentről közvetlen lövedékekkel eltalálhassák. Kétségtelen, hogy már régtől fogva alkalmazták az árkot is, amely az egész falat körülvette és megközelítésének fő akadálya volt. Végül a kőfalak védelmi képességét a legmagasabb

fokra fejlesztették azáltal, hogy egymástól bizonyos távközökre tornyokat építettek, amelyek a falból kiemelkedve oldalvédelmet nyújtottak, minthogy lövedékeket lehetett irányítani belőlük a két torony közötti térségben támadó csapatokra. Mivel ezek a tornyok legtöbb esetben magasabbak voltak a falnál és keresztmellvédek választották el őket annak tetejétől, ilyenképpen uralkodtak felette és megannyi kis erődöt alkottak, amelyeket egyenként kellett elfoglalni, miután magáról a fő falról már elűzték a védőket. Ha ehhez még hozzátesszük, hogy egyes városokban, különösen Görögországban, a falakon belül valamely uralkodó magaslaton egyfajta fellegvár (akropolisz) volt, amely menedékerődöt és második védelmi vonalat alkotott, ezzel megjelöltük a kőfal-korszak erődítési rendszerének leglényegesebb pontjait. — A XIV. századtól a XVI. század végéig azonban alapvetően megváltoztatta az erődített helyek támadásának módját a tüzérség bevezetése. Ettől az időszaktól kelteződik az az óriási erődítéstani irodalom, amely megszámlálhatatlan rendszert és módszert nyújtott; ezek egy részét többékevésbé széles körben gyakorlatilag is alkalmazták, másokon viszont, nem is mindig a legkevésbé elméseken, átsiklottak mint merőben elméleti furcsaságokon, amíg aztán későbbi időszakokban szerencsésebb utódok újra napvilágra nem hozták a bennük foglalt termékeny eszméket. Mint látni fogjuk, ez volt a sorsa éppen annak a szerzőnek[318], aki, mondhatni, híd a régi kőfalrendszer és az új földsáncos rendszer között, melyben csak az ellenség által távolból nem látható helyeken van kőburkolat. A tüzérség bevezetésének első hatásaképpen vastagabbak lettek a falak és a magasság rovására megnőtt a tornyok átmérője. Ezeket a tornyokat most rondelláknak (rondelli) nevezték, s úgy építették őket, hogy elég nagyok legyenek több ágyú befogadására. Hogy lehetővé tegyék az ostromlottaknak az ágyú működtetését a falon is, földsáncot emeltek a fal mögé és így biztosították a szükséges szélességet. Mindjárt látni fogjuk, hogy ez a földsánc fokozatosan háttérbe szorítja a falat és egyes esetekben teljesen feleslegessé is teszi. Albrecht Dürer, a híres német festő, legnagyobb tökélyére fejlesztette ezt a rondella-rendszert.[319] A fal folytonosságát bizonyos távközökön megszakító rondellákat teljesen önálló erődökké tette és kazamatás ütegekkel látta el, amelyek az árkot pásztázták; kőmellvédeiből mindössze három lábnyi magasságú rész fedetlen (ennyit láthat és áraszthat el közvetlen tűzzel az ostromló); s hogy teljessé tegye az árok védelmét, futóárkokat, az ostromlók szeme elől rejtett, fedett folyosókat javasolt az árok fenekére, minden oldalon lőrésekkel, hogy végigpásztázhassák az árkot a sokszög legközelebbi sarkáig. E javaslatoknak csaknem mindegyike új találmány volt; s bár a maguk korában a kazamatákat kivéve egyikük sem aratott tetszést, látni fogjuk, hogy a legújabb és

legfontosabb erődítési rendszerek valamennyit elfogadták és továbbfejlesztették a modern kor megváltozott körülményeinek megfelelően. — Körülbelül ugyanebben az időben a megnagyobbodott torony alakját úgy módosították, hogy ettől keltezhetők a modern erődítési rendszerek. A kerek alaknak megvolt az a hátránya, hogy sem a kötőfal (a két torony közötti falrész), sem a legközelebbi szomszédos tornyok nem érhették el tüzükkel a közbeeső torony előtti valamennyi pontot; a fal közelében voltak kisebb szögletek, ahol az ellenségben, ha már odáig ért, nem tehetett kárt az erőd tüze. Ennek elkerülésére a tornyot szabálytalan ötszöggé változtatták, amelynek egyik oldala az erőd belseje, négy pedig a nyílt terület felé fordult. Ezt az ötszöget bástyának nevezték. Ismétlések és homályosság elkerülése végett nyomban rátérünk az egyik ilyen rendszeren alapuló bástyavédelem leírására és műszavaira, ami megmutat minden lényeges sajátosságot.

1. ábra

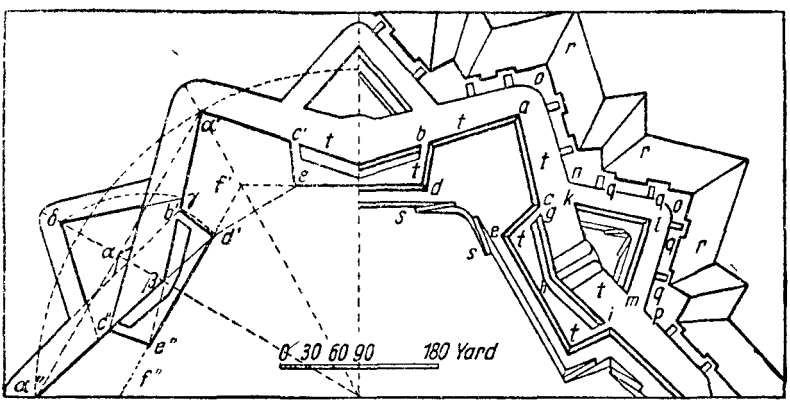

Az 1. ábra* bemutatja a Vauban első rendszere szerint megerődített hatszög három oldalát. A baloldal csupán a körvonalat mutatja, ahogy ez az erődítmény mértani ábrázolásánál szokásos; a jobboldal részletesen feltünteti a sáncokat, a várteret stb. A sokszög egész *f'f''* oldalát nem egy összefüggő sánc alkotja; mindegyik végén a *d'f'* és *e''f''* részek nyitva maradnak, s az így keletkező közt a *d'b'a'c'e'* előreugró ötszögű bástya zárja be. Az *a'b'* és *a'c'* vonalak a bástya homlokfalai, a *b'd'* és *c'e'* vonalak az oldalfalai. A homlokfalak és oldalfalak találkozópontjait vállpontoknak nevezik. Az *a'f'* vona-

* *A „New American Cyclopaedia"-ben betoldva*: (lásd következő oldal) – *Szerk.*

lat, amely a kör középpontjából a bástya csúcsáig megy, fővonalnak nevezik. Az *e''d'* vonal — amely a hatszög eredeti kerületének része — a kötőfal. Így minden sokszögnek annyi bástyája van, ahány oldala. A bástya lehet vagy feltöltött, ha az egész ötszög ki van töltve földdel a sánc lövőterének (annak a helynek, ahol az ágyúk állnak) magasságáig, vagy üreges (üres), ha a sánc közvetlenül az ágyúk mögött befelé lejt. Az I. ábrán *d b a c e* feltöltött bástya; jobbra a következő, amelynek csak a fele látható, üreges. A bástyák és kötőfalak együttesen a várövezetet vagy erődtestet alkotják. Itt először is észrevesszük a lövőtéren a mellvédet, amelyet elöl úgy képeztek ki, hogy a védőket oltalmazza, továbbá a feljárókat a belső lejtőn (*s s*), amelyek fenntartják az összeköttetést az erődítmény belsejével. A sánc elég magas ahhoz, hogy fedezze a város házait a közvetlen tűz ellen, a mellvéd pedig elég vastag, hogy huzamosabb ideig ellenálljon a nehéztüzérségnek. Az egész sáncot körülveszi az árok (*t t t t*), s ebben különféle külső erődművek vannak. Ilyen mindenekelőtt a *k l m* ravelin vagy félholderőd a kötőfal előtt, egy háromszögletű építmény két oldallal — *k l* és *l m* —, mindegyiknek sánca és mellvédje van a tüzérség felfogására. Minden erődmű nyitott hátát toroknak nevezik; így a ravelinban *k m*, a bástyában *d e* a torok. A ravelin mellvédje mintegy 3—4 lábbal alacsonyabb* az erődtest mellvédjénél, úgyhogy ez utóbbi fölébe magasodik és ágyúi szükség esetén átlőhetnek felette. A kötőfal és a ravelin között az árokban hosszú és keskeny elkülönített erődmű van, az ollós erőd, *g h i*, amelynek fő rendeltetése, hogy védje a kötőfalakat a réstörő tüzeléstől; ez az építmény alacsony és tüzérség számára túl keskeny, mellvédje csupán arra szolgál, hogy sikeres roham esetén a gyalogság az árokból oldaltűz alá vehesse a félholderődöt. Az árkon túl van a fedett út, *n o p*, amelyet a belső oldalon az árok, a külsőn pedig a vártér belső lejtője, *r r r* határol, ez a legmagasabb belső határvonalától vagy tarajától (crête) nagyon fokozatosan lejt a mezőre. A vártér taraja megint 3 vagy több lábbal alacsonyabb a ravelinnál, úgyhogy az erőd összes ágyúja átlőhet felette. E földerődítmények lejtői közül az erődtest és az árokbeli külső erődítmények külső lejtőjét (escarpe), valamint az árok külső lejtőjét (a fedett úttól lefelé), azaz a contre-escarpe-ot általában kővel burkolják. A fedett út kiugró és beszögellő sarkainál nagy, tágas, védett helyek vannak, amelyeket place d'armes-oknak neveznek; ezeket kiugrónak (*o*) vagy beszögellőnek (*n p*) hívják aszerint, hogy milyen sarokban vannak. Hogy a fedett utat pásztázó tűz ellen védjék, közönként harántgátakat vagy keresztmellvédeket építenek, csak kis átjárókat hagyva a vártérhez közelebbi végen. Néha egy kis erődművet húznak

* *A „New American Cyclopaedia"-ben*: hosszabb – *Szerk.*

fel, hogy fedezzék az összeköttetést az ollóserődből az árkon át a ravelinba; ennek neve futóárok, s egy keskeny gyalogösvényből áll, amelyet mindkét oldalon mellvéd fedez, a mellvédek külső felülete fokozatosan lejt, mint a vártér. Ilyen futóárok van az 1. ábrán a *ghi* ollóserőd és a *klm* ravelin között.

2. ábra

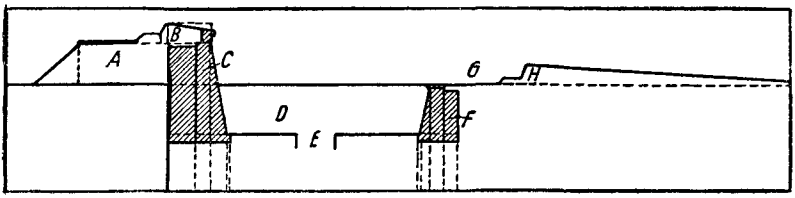

A 2. ábrán adott keresztmetszet segít világosabbá tenni ezt a leírást. *A* az erődtest lövőtere, *B* a mellvéd, *C* a lejtő kőburkolata, *D* az árok, *E* a csatorna, egy kisebb és mélyebb árok, amelyet a nagyobb árok közepén ástak, *F* az ellenlejtő kőburkolata, *G* a fedett út, *H* a vártér. A mellvéd és a vártér mögött látható lépcső neve lövőpad, ez lövőállásul szolgál a gyalogságnak, hogy fellépjen rá és az oltalmazó mellvéd felett tüzeljen. Az ábrán könnyen megfigyelhető, hogy a bástyák oldalfalain elhelyezett ágyúk végigpásztázzák a szomszédos bástyák előtti egész árkot. Ilymódon az *a'b'* homlokfalat a *c''e''* oldalfal tüze fedezi, az *a'c'* homlokfalat pedig a *b d* oldalfal. Másrészt két szomszédos bástya belső fala fedezi a köztük levő ravelin homlokfalait, tüzük alatt tartva a ravelin előtti árkot. Ilyenformán nincs olyan része az ároknak, amelyet ne védene oldaltűz; ebben áll az az eredeti és nagy előrelépés, amellyel a bástyarendszer új korszakot nyit az erődítés történetében. — Nem tudjuk, ki találta fel a bástyákat, sem azt, hogy pontosan mikor vezették be őket; csak annyi bizonyos, hogy Itáliában találták fel őket, és hogy Sanmicheli 1527-ben két bástyát emelt Verona sáncán. A korábbi bástyákra vonatkozó megállapítások mind kétesek. A bástyás erődítési rendszerek különböző nemzeti iskolákra osztályozódnak; elsőnek persze a feltalálókét, az olaszokét kell említenünk. Az első olasz bástyák magukon viselik eredetük bélyegét; nem egyebek, mint sokszögű tornyok vagy rondellák; ezek alig változtatták meg az erődítés korábbi jellegét, kivéve az oldaltűz tekintetében. A várövezet kőfal maradt, mely ki van téve az ellenség közvetlen tüzének; a mögötte felhúzott földsánc főleg arra szolgált, hogy helyet adjon a tüzérség elhelyezésére és kezelésére, belső lejtőjét ugyancsak kő burkolta, mint a régi városfalaknál. Csak később készült a mellvéd föld-

ből, de még akkor is egész külső lejtője fel a tetejéig kővel volt burkolva, kitéve az ellenség közvetlen tüzének. A kötőfalak nagyon hosszúak voltak, 300-tól 550 yardig. A bástyák igen kicsik voltak, nagyobb rondella méretűek, oldalfalaik mindig merőlegesek a kötőfalakra. És mert az erődítésben szabály, hogy a legjobb oldaltűz mindig az oldalba támadandó vonalra merőleges irányból jön, nyilvánvaló, hogy a régi olasz oldalfalnak főleg nem a szomszédos bástya rövid, távoli homlokfalát, hanem a kötőfal hosszú, egyenes vonalát kellett fedeznie. Ahol a kötőfal túlságosan hosszú lett, közepére egy lapos, tompaszögű bástyát építettek, amelyet platformnak (piatta forma) neveztek. Az oldalfalak nem a vállpontra épültek, hanem kissé beljebb, a homlokfalak sánca mögé, úgyhogy a vállpontok a szárnyak elé nyúltak, azzal a szándékkal, hogy fedezzék azokat; minden oldalfalnak két ütege volt, az egyiket alacsonyabbra, a másikat, egy kissé hátrább, magasabbra helyezték el; néha még kazamata is volt az oldalfal lejtőfalában az árok fenekének szintjében. Vegyük ehhez hozzá még az árkot, s megvan minden, ami az eredeti olasz rendszert alkotta; itt nem volt ravelin, sem ollóerőd, sem fedett út, sem vártér. De ezt a rendszert csakhamar tökéletesítették. A kötőfalakat rövidebbre, a bástyákat nagyobbra építették. A sokszög belső oldalának hosszát (*f'f''*, 1. ábra) 250—300 yardban rögzítették. Az oldalfalakat meghosszabbították, a sokszög oldalának $^1/_6$-ára, a kötőfal hosszának $^1/_4$-ére. Ilymódon, noha továbbra is merőlegesen futottak a kötőfalra és, mint látni fogjuk, más fogyatékosságaik is voltak, mégis kezdtek nagyobb védelmet nyújtani a legközelebbi bástya homlokfalának. A bástyákat feltöltötték és közepükön gyakran erődfokot állítottak fel, azaz a bástyával párhuzamos homlokfalú és oldalfalú építményt, amelynek sánca és mellvédje azonban annyival magasabb, hogy a bástya mellvédje felett átlőhessenek róla. Az árok igen széles és mély volt, az ellenlejtő rendszerint párhuzamosan futott a bástya homlokfalával; mivel azonban az ellenlejtőnek ez az iránya megakadályozta, hogy az oldalfalnak a vállponthoz legközelebb levő részéről az egész árkot látni és oldalozni lehessen, ezt utóbb elvetették és az ellenlejtőt úgy húzták meg, hogy meghosszabbítása átmenjen a legközelebbi bástya vállpontján. Aztán bevezették a fedett utat (először a milánói fellegvárban, a XVI. század második negyedében — ezt elsőnek Tartaglia írta le 1554-ben[320]). Itt gyülekeztek és ide vonultak vissza a kirohanó osztagok, és mondhatni, hogy a fedett út bevezetésétől kelteződik a támadó harcmozdulatok tudományos és erélyes alkalmazása az erődítmények védelmében; hasznosságának növelésére bevezették a place d'armes-okat, amelyek még több helyet biztosítottak és beszögellő sarkaik ugyancsak hatásos oldaltüzet árasztottak a fedett útra. Hogy még inkább megnehezítsék a fedett út megközelítését,

sánckaró-sorokat vertek le a vártéren, egy-két yardnyira annak tarajától, de itt az ellenséges tűz hamar lerombolta őket; ezért a XVII. század közepétől a francia Maudin javaslatára a vártértől védett helyen, a fedett útra helyezték el őket. A kapuk a kötőfal közepéből nyíltak; védelmükre félhold alakú építményt emeltek az előttük levő árok közepére; de ugyanazon okból, amely miatt a tornyokat bástyákká alakították át, a félholdat (demi-lune) csakhamar háromszögű erődművé — a mostani ravelinná — változtatták. Ez eleinte igen kicsiny volt, de aztán nagyobbra építették, mihelyt észrevették, hogy nemcsak hídfőül szolgál az árok túlsó oldalára, hanem egyben fedezi az oldalfalakat és a kötőfalakat az ellenséges tűz ellen, kereszttüzet ad a bástyák fővonalai előtt és hatékonyan oldalazza a fedett utat. De még mindig igen kicsire készítették őket, úgyhogy homlokfaluk meghosszabbítása a kurtina-ponton (a kötőfal végpontján) metszette az erődtestet. Az olasz erődítési mód fő hibái a következők voltak: 1. Az oldalfal rossz iránya. A ravelinok és fedett utak bevezetése után a kötőfal egyre kevésbé lett támadási célpont; most főleg a bástyák homlokfalait ostromolták. Hogy ezeket jól fedezhessék, a homlokfalak meghosszabbításának éppen abban a pontban kellett volna metszenie a kötőfalat, ahol a legközelebbi bástya oldalfala emelkedik, s ennek az oldalfalnak merőlegesnek vagy majdnem merőlegesnek kellett volna lennie erre a meghosszabbított vonalra (melyet védelmi vonalnak neveznek). Ebben az esetben hatékony oldaltűzzel lehetett volna végigsöpörni az egész árkot és a bástya előtti részt. Valójában a védelmi vonal nem volt merőleges az oldalfalakra és nem is a kurtina-ponton találkozott a kötőfallal, hanem azt hosszának $^1/_4$-énél, $^1/_3$-ánál vagy $^1/_2$-énél metszette. Ilymódon az oldalfal közvetlen tüze inkább a szemköztes oldalfal őrségében tehetett kárt, mint a legközelebbi bástya ostromlóiban. 2. A huzamosabb védekezés nyilvánvalóan elégtelenül volt biztosítva, mihelyt a várövezeten akár csak egyetlen ponton is rést törtek és sikeresen megrohamozták. 3. A kis ravelinok csak tökéletlenül fedezték a kőfalakat és oldalfalakat és ezektől csak gyenge oldaltüzet kaptak. 4. A meredek sánc, amely mindenütt kővel volt burkolva vagy borítva, a legtöbb esetben 15—20 láb magas kőfalat tett ki az ellenség közvetlen tüzének, és ezt a kőfalat természetesen hamar lerombolták. Látni fogjuk, hogy csaknem két évszázadba telt, míg kiveszett ez a fedetlen kőfal javára táplált előítélet, jóval azután, hogy a németalföldiek bebizonyították hasznavehetetlenségét. Az olasz iskolához tartozó legjobb mérnökök és szerzők a következők: Sanmicheli (meghalt 1559), aki megerősítette a görögországi Napoli di Romaniát és Kandiát, és megépítette a Lido erődöt Velence közelében; Tartaglia (1550 körül); Alghisi da Carpi, Girolamo Maggi és Giacomo Castriotto,

akik mind a XVI. század vége táján írtak az erődítéstanról. Az urbinoi Paciotto építette Torino és Antwerpen fellegvárát (1560—70). Az erődítéstannal foglalkozó későbbi olasz szerzők, Marchi, Busca, Floriani, Rossetti sok tökéletesítést vezettek be, de ezek egyike sem volt eredeti. Többékevésbé ügyes plagizátorok voltak csupán; elgondolásaik legnagyobb részét a német Daniel Specklétől vették át, a többit pedig a németalföldiektől. Valamennyien XVII. századbeliek, és teljesen háttérbe szorította őket az erődítéstudománynak az a gyors fejlődése, amely ebben az időben Németországban, Németalföldön és Franciaországban végbement. — Az olasz erődítési rendszer hibáit Németországban hamar felfedezték. Az első, aki a régebbi olasz iskola fő hibájára, a kis bástyákra és hosszú kötőfalakra rámutatott, Franz, egy német mérnök volt, aki V. Károlynak megerősítette Antwerpen városát. A terv megvizsgálására összehívott tanácskozáson nagyobb bástyák és rövidebb kötőfalak mellett szállt síkra, de Alba herceg és a többi spanyol tábornok, aki csakis a régi olasz rendszer kitaposott útjában bízott, leszavazta. Más német erődítmények azzal tűntek ki, hogy átvették a Dürer elvén alapuló kazamatás tornácokat; ezek közé tartozik Küstrin, amelyet 1537—58 között erősítettek meg, és Jülich, amelyet néhány évvel később erősített meg egy János mester (Meister Johann) néven ismert mérnök. De az, aki először rázta le teljesen az olasz iskola béklyóit és fektette le amaz elveket, amelyeken minden későbbi bástyaerődítési rendszer alapult, Daniel Speckle, Strasbourg város mérnöke volt (meghalt 1589). Fő elvei: 1. Az erődítmény annál erősebb, minél több oldala van a várövezetet alkotó sokszögnek, mivel a különböző frontok így jobb támogatást tudnak adni egymásnak; következésképp minél inkább megközelíti a megvédendő körvonal az egyenes vonalat, annál jobb. Ezt az elvet tehát, amelyet matematikai tudományának nagy fitogtatásával Cormontaigne eredeti felfedezésként bizonyított, Speckle 150 évvel korábban igen jól ismerte. 2. A hegyesszögű bástyák rosszak, a tompaszögűek nemkülönben; a kiugró szögnek derékszögnek kell lennie. A hegyesen kiugró szögeket indokoltan ellenezte (a megengedhető legkisebb kiugró szöget most általában 60°-ban rögzítik), de korának a derékszögű kiugrók iránti előszeretete a tompa kiugró ellen is hangolta, amely valójában igen előnyös és nagy oldalszámú sokszögeknél elkerülhetetlen. Úgy látszik, hogy ez valóban csak a kor előítéleteinek tett engedmény volt, mert az erődítés legerősebb módszeréről alkotott felfogását bemutató rajzokon csupa tompaszögű bástyát látunk. 3. Az olasz bástyák túlontúl kicsik; a bástyának nagynak kell lennie. Következésképpen Speckle bástyái nagyobbak, mint Cormontaigne-éi. 4. Erődfokokra van szükség minden bástyán és minden kötőfalon. Ez a kor ostromlási rendszerének

következménye volt, amelyben nagy szerepet játszottak az ostromárkokban felállított magas várvívófokok. De Speckle elgondolása szerint az erődfokok feladata több volt, mint hogy ezeknek ellenálljanak; igazi tagozások ezek, amelyekkel előre felszerelik a bástyát, második védelmi vonalat alkotva az utánra, ha a várövezeten rést törnének és rohammal bevennék. Az állandó tagozásokat alkotó erődfokokért általában Vaubannak és Cormontaigne-nak tulajdonított egész érdem ennélfogva valójában Speckléé. 5. Az oldalfal legalább egy részének, de inkább a bástya egész oldalfalának merőlegesnek kell lennie a védelmi vonalra, az oldalfalat pedig arra a pontra kell építeni, ahol a védelmi vonal keresztezi a kötőfalat. Ezt a fontos elvet, amelynek állítólagos felfedezése Pagan francia mérnök fő dicsősége, ilyenképpen 70 évvel Pagan előtt nyilvánosan meghirdették. 6. Kazamatás tornácokra van szükség az árok védelméhez; következésképpen Speckle a bástya homlokfalain és oldalfalain is elhelyezett ilyeneket, de csak gyalogság részére; ha tüzérség részére is elég nagynak építette volna őket, e tekintetben teljesen a legújabb vívmányok szintjén állt volna. 7. A ravelinnak ahhoz, hogy haszna legyen, a lehető legnagyobbnak kell lennie; ennek megfelelően Speckle ravelinja a legnagyobb, amit valaha javasoltak. Mármost Vaubannak Paganon túlmenő tökéletesítései részben, Cormontaigne-nak Vaubanon túlmenő tökéletesítései pedig majdnem egészben a ravelin fokozatos megnagyobbításában állnak; de Speckle ravelinja jóval nagyobb Cormontaigne-énál is. 8. A fedett utat a lehető legjobban meg kell erősíteni. Speckle volt az első, aki felismerte a fedett út óriási fontosságát, és ennek megfelelően meg is erősítette. A vártér és az ellenlejtő tarajáit en crémaillère (fűrészfogasan) képezte ki, hogy a pásztázó tüzet hatástalanná tegye. Cormontaigne Speckléne ezt az ötletét is átvette; de megtartotta a harántgátakat (a fedett úton keresztbe épített rövid sáncok, pásztázó tűz ellen), amelyeket Speckle elvetett. A modern mérnökök általában arra a következtetésre jutottak, hogy Speckle terve jobb Cormontaigne-énál. Ezenkívül Speckle volt az első, aki tüzérséget helyezett el a fedett út place d'armes-jain. 9. Egyetlen kőfalrészt sem szabad kitenni az ellenség tekintetének és közvetlen tüzének, úgyhogy ne állíthassa fel réslövő ütegeit mindaddig, míg el nem érte a vártér taraját. Jóllehet Speckle már a XVI. században lefektette ezt az igen fontos elvet, általánosan nem fogadták el Cormontaigne-ig; még Vauban is fedezetlenül hagyja kőfalának jókora részét (lásd C, 2. ábra). Speckle elgondolásainak ez a rövid vázlata nemcsak hogy magában foglalja, hanem világosan ki is fejezi minden modern bástyaerődítés alapelveit, és rendszere, amely még most is igen jó védőműveket eredményezne, igazán bámulatos, ha figyelembe vesszük a kort, amelyben Speckle élt. A modern erődítéstan

egész történetében nincs egyetlen híres mérnök sem, akire ne lehetne rábizonyítani, hogy legjobb elgondolásai közül néhányat a bástyavédelem e nagy, eredeti forrásából merített. Speckle gyakorlati mérnöki ügyessége megmutatkozott Ingolstadt, Schlettstadt, Hagenau, Ulm, Colmar, Bázel és Strasbourg erődjének felépítésében, e városokat mind az ő irányítása alatt erősítették meg. — Körülbelül ugyanebben a korszakban Németalföld függetlenségi harca[69] az erődítéstan egy másik iskoláját hozta létre. A spanyolok ellen meg kellett erősíteni a holland városokat, melyeknek régi kőfalaitól nem lehetett várni, hogy reguláris támadásnak ellenálljanak, de sem idő, sem pénz nem volt az olasz rendszer magas kőbástyáinak és erődfokainak felállítására. A terep jellege azonban más kiutat kínált: minthogy a talaj alig emelkedik a tenger szintje fölé, a csatorna- és gátépítésben jártas hollandok a vízre bízták védelmüket. Rendszerük szakasztott ellenpárja volt az olasznak: széles és sekély, 14—40 yardos vizesárkok; alacsony sáncok minden kőburkolat nélkül, de egy még alacsonyabb előretolt sánc (fausse-braie) fedezete alatt, az árok erősebb védelme végett; számos külső erődítmény az árokban, például ravelinok, félholdak (a bástya kiszögellése előtti ravelinok), ágas és kiugró erődművek*; és végül a terep egyenetlenségeinek jobb felhasználása, mint az olaszoknál. Az első város, amelyet kizárólag földerődítményekkel és vizesárkokkal erősítettek meg, Breda volt (1533). Később a holland módszert többféleképpen tökéletesítették: a lejtő egy keskeny sávját kővel burkolták, mert mikor a vizesárkok télen befagytak, könnyen átkelt rajtuk az ellenség; torlaszokat és zsilipeket építettek az árokban, hogy beengedjék a vizet abban a pillanatban, amikor az ellenség árkászmunkába kezdett az addig száraz fenéken; és végül zsilipeket és gátakat emeltek a vártér lába körüli vidék rendszeres elárasztására. Erről a régebbi holland erődítési módszerről Marolois (1627), Freitag (1630), Völker (1666), Melder (1670) írtak. Speckle irányelveinek a holland módszerre való alkalmazását kísérelte meg Scheither, Neubauer, Heidemann és Heer (valamennyi 1670 és 1690 között, valamennyien németek). — Az ösz-

* Az ágas erődmű egy bástyafront, a fő árok elé előretolt két félbástyából, egy kötőfalból és egy ravelinból áll; mindkét oldalon egy egyenes sánc- és árokvonal zárja le, amely úgy csatlakozik a várövezet bástyáinak homlokfalaihoz, hogy azok tüze teljes oldalvédelmet nyújtson neki. A kiugró erődmű két ilyen előretolt frontból (egy bástya, az oldalfalain két félbástyával) áll; a kettős kiugró erődműnek három frontja van. Mindezeknél az erődítményeknél, a várövezetnek ezen erődművek feletti uralkodását biztosítandó, szükséges, hogy sáncuk legalább annyival alacsonyabb legyen a várövezet sáncánál, mint a ravelin sánca. Az ilyen külső erődítmények alkalmazását, amelyek persze kivételek voltak, a terep jellege szabályozta. – *Engels jegyzete.*

szes különböző erődítéstani iskolák közül a francia volt a legnépszerűbb; irányelvei több ma is létező erődítménynél kerültek gyakorlati alkalmazásra, mint valamennyi más iskoláéi együttvéve. S még sincs iskola, amely szegényebb lenne eredeti elgondolásokban. Az egész francia iskolában nincs egy új védőmű, nincs egy új elv, amelyet ne az olaszoktól, a hollandoktól vagy a németektől kölcsönöztek volna. A franciák nagy érdeme azonban az, hogy az erődítés művészetét pontos matematikai szabályokra vezették vissza, hogy a különböző vonalak arányait szimmetrikusan elrendezték, és hogy a tudományos elméletet a megerősítendő hely változatos feltételeire alkalmazták. Bar-le-duc-i Errard (1594), akit a francia erődítés atyjának szoktak nevezni, semmiféle igényt nem tarthat erre az elnevezésre; az oldalfalak nála hegyesszöget alkotnak a kötőfallal, úgyhogy még kevésbé hatékonyak, mint az olaszokéi. Jelentékenyebb név Pagan (1645). Ő volt az első, aki Franciaországban meghonosította és népszerűsítette Specklének azt az elvét, hogy az oldalfalaknak merőlegeseknek kell lenniök a védelmi vonalakra. Bástyái tágasak; a homlokfalak, oldalfalak és kötőfalak hossza közti arányok igen jók; a védelmi vonalak sohasem hosszabbak 240 yardnál, úgyhogy az egész árok, kivéve a fedett utat, az oldalfalaktól puskalőtávolságon belül van. Ravelinja nagyobb az olaszokénál és torkában reduit, azaz menedékerőd van, amely módot ad ellenállásra akkor is, ha a ravelin sáncát már elfoglalták. A bástyák homokfalait az árokban elhelyezett különálló keskeny építménnyel, az úgynevezett ellenzőgáttal fedezi, amelyet már a hollandok is használtak (feltehetőleg a német Dillich vezette be először). Bástyáinak a homlokfalon kettős sáncuk van, a második tagozásul szolgál; de a két sánc közti árok teljesen kiesik az oldaltűzből. Aki a francia iskolának első helyet szerzett Európában, az Vauban (1633—1707) francia tábornagy volt. Jóllehet igazi katonai dicsősége az erődítmények ostromával kapcsolatos két nagy találmányából (visszapattantó tüzelés és párhuzamos ostromárkok) fakad, mégis általában inkább erődítmények építőjeként ismerik. Amit a francia iskoláról mondtunk, az a legnagyobb mértékben igaz Vauban módszerére is. Építményeiben a formák oly gazdag változatosságát látjuk, amilyen csak összeegyeztethető a bástyarendszerrel; de semmi eredeti sincs bennük, még kevésbé látunk kísérletet a bástyától eltérő formák alkalmazására. De a részletek elrendezése, a vonalak arányai, a körvonalak, valamint az elméletnek a hely mindig változó követelményeire való alkalmazása olyan elmés, hogy elődeinek műveihez képest ez, úgy tűnik, maga a tökély, s ezért azt lehet mondani, hogy a tudományos és rendszeres erődítéstan vele kezdődik. Vauban egyetlen sort sem írt ugyan erődítési módszeréről, de az általa épített nagyszámú erődítményből a francia mérnökök

megpróbálták levezetni azokat az elméleti szabályokat, amelyeket követett, és ilyenképpen három módszert állapítottak meg, amelyeket Vauban első, második és harmadik rendszerének neveznek. Az 1. ábra az első rendszert mutatja legegyszerűbb alakjában. A fő méretek a következők: A sokszög külső oldala az egyik bástya csúcsától a következő bástya csúcsáig 300 yard (átlagban); e vonal közepén van egy $\alpha\beta$ merőleges, amely $^1/_6$-a az előbbinek; a β-n halad át a''-ból és a'-ból a védelmi vonal: $a''d'$ és $a'e''$. Az $a''a'$ vonal $^2/_7$-e az a'' és a' pontokból kiindulva, a védelmi vonalra mérve, az $a''c''$ és $a'b'$ homlokfalakat adja. A c'' és b' vállpontokból $c''d'$, illetve $b'e''$ sugárral a védelmi vonalak között körívek vannak, ezek adják a $b'd'$ és $c''e''$ oldalfalakat. Az $e''d'$ vonal a kötőfal. Az árok: a bástya csúcsa előtti, 30 yard sugarú körív, meghosszabbítva a szomszédos bástyák vállpontjából a körívre húzott érintőkkel, adja az ellenlejtőt. A ravelin: az e'' kurtina-pontból $e''\gamma$ sugárral (γ egy a szemközti homlokfalon 11 yarddal a vállpont mögött levő pont) meghúzva a $\gamma\delta$ körívet, amíg nem keresztezi az $\alpha\beta$ merőleges meghosszabbítását, ez adja a ravelin csúcsát; a most leírt körív húrja adja a homlokfalát, amely e pontból addig folytatódik, amíg el nem éri a főárok ellenlejtőjét alkotó érintő meghosszabbítását; a ravelin torkát ugyancsak ez a vonal rögzíti, úgyhogy az egész árok szabadon marad az oldalfalak tüze számára. A kötőfal előtt, és csakis itt, Vauban megtartotta a holland fausse-braie-t; ezt már az olasz Floriani is megtette előtte, és az új építményt tenaille-nak* (tenaglia) nevezték el. Homlokfalai a védelmi vonalak irányát követték. A ravelin előtti árok 24 yard széles volt, az ellenlejtő a ravelin homlokfalaival párhuzamos és a csúcsa lekerekített. Ilymódon Vauban tágas bástyákat kapott és oldalról védett kiugró szögeit puskalőtávolságon belül tartotta; de mihelyt egyetlen bástya homlokfalán rést ütnek, a bástyák egyszerűsége lehetetlenné teszi a vár további védelmét. Oldalfalai nem olyan jók, mint Speckle vagy Pagan oldalfalai, amelyek hegyesszöget alkotnak a védelmi vonalakkal; viszont elvetette a két—három sor fedezetlen ágyút, amely a legtöbb olasz és régebbi francia oldalfalon szerepel és sohasem volt sok haszna. Az ollóserődnek az a rendeltetése, hogy gyalogsági tűzzel erősítse az árok védelmét és fedezze a kötőfalat a vártér tarajáról jövő közvetlen réslövő tűztől; de ennek igen gyatrán felelt meg, mivel a beszögellő place d'armes-on (n, 1. ábra) felállított réstörő ütegeknek szabad rálátása volt a kötőfalnak az oldalfalhoz legközelebb eső darabjára e-nél. Ez nagy gyengeség, mivel egy itt ütött rés megengedi a bástyán második védelmi vonalként előkészített összes tagozások megkerü-

* – ollóserődnek – *Szerk.*

lését. Ez abból fakad, hogy a ravelin még mindig túl kicsi. A fűrészfogak nélkül, de harántgátakkal épített fedett út sokkal rosszabb a Speckléénél; a harántgátak nemcsak az ellenséget, hanem a védelmet is megakadályozzák abban, hogy pásztázza a fedett utat. A különböző erődművek közti összeköttetés egészében véve jó, de energikus kirohanásokra még mindig nem elegendő. A körvonalak ma is általánosan elfogadott mértékben erőteljesek. De Vauban még ragaszkodott ahhoz a rendszerhez, amely a sánc egész külső oldalát kővel borította, úgyhogy ez a kőburkolat legalább 15 láb magasan fedezetlen volt. Vauban ezt a hibát sok erődítményén elkövette, s ha már el van követve, csak óriási költséggel lehet orvosolni olymódon, hogy kiszélesítik a bástyák homlokfalai előtti árkot és földből ellenzőgátakat építenek a kőburkolat fedezésére. Vauban élete nagyobbik részében első módszerét követte, de 1680 után bevezetett két másik módszert avégett, hogy lehetővé tegye a további védelmet, miután a bástyán rést ütöttek. E célból magáévá tette Castriotto egy elgondolását, aki azt javasolta, hogy a régi torony- és falerődítést olyképpen modernizálják, hogy különálló, elszigetelt bástyákat helyezzenek a tornyok előtti árokba. Vauban második és harmadik módszere megegyezik ebben. A ravelint szintén megnagyobbította, a kőfalat kissé jobban fedezte; a tornyokat ellátta ugyan kazamatákkal, de rosszul; megmaradt az a hiba is, hogy a kötőfalon a bástya és az ollóerőd között rést lehetett ütni, s ez részben illuzórikussá teszi a különálló bástyát. Vauban mégis igen erősnek tartotta második és harmadik módszerét. Amikor XIV. Lajosnak átnyújtotta Landau erődítményének tervrajzát (második rendszer), ezt mondta: „Felség, íme egy vár, amelynek elfoglalásához egész művészetem sem lenne elegendő." Landau mindazonáltal mégis elesett, még Vauban életében háromszor (1702, 1703, 1704) és halála után rövid idővel ismét (1713).[321] — Vauban tévedéseit Cormontaigne igazította helyre, akinek módszere a bástyarendszer tökélyének tekinthető. Cormontaigne (1696—1752) mérnök-tábornok volt. Nagyobb bástyái lehetővé tették állandó tagozások és második védelmi vonalak építését; ravelinjai majdnem olyan nagyok voltak, mint a Speckléei, és teljesen fedezték a kötőfalnak azt a szakaszát, amelyet Vauban védtelenül hagyott. A nyolc- és többoldalú sokszögekben ravelinjait olyannyira előretolta, hogy tüzük a legközelebbi bástyát támadó ellenség ostromműveit hátba kaphatta, mihelyt az elérte a vártér taraját. Az ellenségnek ahhoz, hogy ezt elkerülje, két ravelint kellett elfoglalnia, mielőtt egy bástyán rést üthetett. A nagy ravelinok e kölcsönös támogatása annál hatékonyabbá válik, minél inkább megközelíti a megvédendő vonal az egyenest. A beszögellő place d'armes-ot menedékeröddel erősítette meg. A vártér taraját fűrész-

fogasan képezte ki, mint Speckle, de a harántgátakat megtartotta. A körvonalak igen jók, és a kőburkolatot mindig előtte felhúzott földsáncok fedezik. Cormontaigne-nyal lezárul a francia iskola, értve ezen az árokban külső erődítményekkel rendelkező bástyavédőművek építését. Ha a bástyaerődítés 1600 és 1750 között végbement fokozatos fejlődését és Cormontaigne által lefektetett végső eredményeit összehasonlítjuk Speckle fentebb ismertetett elveivel, kiviláglik a német mérnök csodálatos lángelméje; mert bár az árokban levő külső erődítmények rendkívüli mértékben megsokasodtak, e 150 év alatt egyetlenegy fontos elvet sem fedeztek fel, amelyet már Speckle világosan és szabatosan ki ne mondott volna. — Cormontaigne után a mézières-i hadmérnöki iskola (1760 körül) néhány kisebb módosítást végzett rendszerén, amelyek közül a legfontosabb, hogy visszatértek Speckle ama régi szabályához, mely szerint az oldalfalaknak merőlegeseknek kell lenniök a védelmi vonalakra. De a mézières-i iskola legfőbb nevezetessége az, hogy ők építettek először külső erődítményeket a fedett úton túl. Támadásnak különösen kitett frontokon a vártér lábánál, a bástya fővonalán lunette-nek nevezett különálló ravelint emeltek és ezzel először közelítették meg az állandó elsáncolt táborok modern rendszerét. A XIX. század elején Bousmard, egy francia emigráns, aki Poroszországban szolgált és 1806-ban Danzignál megöltek, még megpróbált tökéletesíteni Cormontaigne rendszerén; elgondolásai meglehetősen bonyolultak, a leginkább figyelemreméltó az, hogy a ravelinját, amely igen nagy, szinte annyira előretolja a vártér lábához, hogy bizonyos fokig az imént leírt lunette helyét és funkcióját tölti be. — Coehorn báró, egy holland mérnök, Vauban kortársa, akivel nemegyszer méltó ellenfélként került szembe várháborúban, továbbfejlesztette a régi holland erődítési módszert. Rendszere a vizes és száraz árkok okos kombinálásával, a kitörések jelentős megkönnyítésével, a védőművek közti kitűnő összeköttetésekkel, és a ravelinjaiban és bástyáiban levő elmés menedékerődökkel és tagozásokkal még Cormontaigne rendszerénél is erősebb védelmet nyújt. Coehorn — Speckle nagy csodálója — az egyetlen neves mérnök, aki volt annyira becsületes és elismerte, mi mindent köszönhet Specklének. — Láttuk, hogy Albrecht Dürer már a bástyák bevezetése előtt futóárkokat használt az oldaltűz fokozására. Sőt, megerősített négyszögében az árok védelmét teljesen ezekre a futóárkokra bízza; az erőd sarkain nincsenek tornyok; sima négyszög ez, amelynek csak kiugró szögei vannak. Egy sokszög várövezetét a körvonalával teljesen egybeesővé tenni, úgyhogy csupa kiugró sarka legyen, beszögellő pedig egy se, s az árkot futóárkokkal oldalazni — ez az úgynevezett sokszög-erődítés, s e rendszer atyjának Dürert kell tekintenünk. Másfelől

a csillag alakú várövezet, amelyben a kiugró és a beszögellő sarkok szabályosan váltakoznak, és amelyben minden vonal egyszerre oldalfal is, homlokfal is, a beszögellő sarokhoz legközelebb eső résszel oldalazva a legközelebbi vonal árkát és a kiugró sarokhoz legközelebb eső résszel uralkodva a mező felett — az ilyen körvonal az ollóserődítés. A régebbi olaszok és sokan a régebbi németek közül ezt a formát javasolták, de ez csak később fejlődött ki. Georg Rimpler (a német császár mérnöke, 1683-ban elesett Bécsnek a törökök elleni védelmében[322]) rendszere egyféle közbeeső fok a bástya- és az ollóserőd-rendszer között. Amit ő közbenső bástyának nevez, valójában nem más, mint egy tökéletes ollósvonal. Erélyesen állást foglalt a nyílt ütegek ellen, amelyeket elöl csak földmellvéd oltalmaz, és síkraszállt amellett, hogy az ütegeket, ahol csak lehet, kazamatákban állítsák fel, különösen az oldalfalakon, itt ugyanis két-három sor jól fedezett ágyú sokkal nagyobb hatást ér el, mint a nyílt oldalütegek két vagy három sor ágyúja, amelyek soha nem fejthetnek ki egyszerre hatást. Ahhoz is ragaszkodott, hogy ütegeket, illetve menedékerődöket helyezzenek el a fedett út place d'armes-jaiban — amit Coehorn és Cormontaigne átvett tőle —, és jelesül ahhoz, hogy létesítsenek kettős vagy hármas védelmi vonalat a várövezet kiugró szögei mögött. Ebben a tekintetben rendszere jelentősen megelőzte korát; egész várövezete önálló erődökből áll, amelyeket mind külön-külön kellett elfoglalni, és nagy védelmi kazamatákat használt olyan módon, amely szinte még alkalmazásuk részleteiben is a legújabb németországi építményekre emlékeztet. Kétségtelen, hogy Montalembert ugyanannyit köszönhet Rimplernek, mint a XVII. és XVIII. századi bástyarendszer Specklének. Az a szerző, aki először fejtette ki teljesen az ollósrendszer előnyeit a bástyarendszerrel szemben, Landsberg volt (1712); de túlságosan messzire vezetne, ha kitérnénk érveire vagy leírnók erődítési szkémáját. A Rimplert és Landsberget követő tehetséges német mérnökök hosszú sorából megemlíthetjük a mecklenburgi Buggenhagen ezredest (1720), aki feltalálta a kiserőd-harántgátakat, vagyis az üreges és kazamatás harántgátakat, amelyekből muskétával tüzeltek, valamint a württembergi Herbort őrnagyot (1734), aki feltalálta a védőbarakkokat, a függőleges tűztől biztosított nagy épületeket a kiugró erődművek torkában, lőréses kazamatákkal a várövezet felőli oldalon, laktanyákkal és raktárakkal a város felőli oldalon. Mindkét konstrukciót ma igen széles körben alkalmazzák. Láthatjuk tehát, hogy a német iskola, szinte csak az egy Speckle kivételével, kezdettől fogva ellenezte a bástyákat, amelyeket főleg ollóserődökkel igyekezett helyettesíteni, s hogy ugyanakkor megkísérelte egy jobb belső védelmi rendszer bevezetését, főleg kazamatás tornácok alkalmazásával,

amelyeket viszont francia mérnök-tekintélyek a képtelenség tetőfokának tartottak. De az egyik legnagyobb mérnök, akit Franciaország valaha is szült, marquis de Montalembert (1713—1799) lovassági vezérőrnagy dobszóval és zászlólengetéssel átállt a német iskola táborába, az egész francia mérnökkar nagy megrökönyödésére, amely a mai napig is ócsárolja minden egyes leírt szavát. Montalembert hevesen bírálta a bástyarendszer fogyatékosságait; oldalozó tüzének hatástalanságát; azt, hogy az ellenség csaknem biztos lehet abban, ha lövései nem találják el az egyik vonalat, feltétlenül kárt tesznek egy másikban; hogy nem nyújt védelmet függőleges tűz ellen; hogy a kötőfal teljesen használhatatlan a tüzelés szempontjából; hogy nem lehet jó és nagy tagozásokat létesíteni a bástyák torkában, amit az a tény bizonyít, hogy kora egyetlen erődjében sem volt meg egyike sem az iskola teoretikusai által javasolt sokféle állandó tagozásnak; hogy a külső erődítmények gyengék, rossz az összeköttetésük és nem támogatják egymást. Ezért Montalembert előnyben részesítette az ollós- és a sokszögrendszert. Az erődtest mindkét esetben kazamaták sorából állt, egy vagy két sor ágyúval; a kazamaták kőfalát a közvetlen tűztől egy tüzérség vagy gyalogság felállítására alkalmas, földből való ellenzőgát [contre-garde vagy couvre-face] fedezte, amely körbefutott s előtte egy második árok volt; ezt az árkot az ellenzőgát beszögellő sarkaiban levő kazamaták oldalazták, fedezetül a beszögellő place d'armes-okon elhelyezett menedékerőd vagy lunette mellvédje szolgált. Az egész rendszer azon az elven alapult, hogy mihelyt az ellenség eléri a vártér vagy az ellenzőgát taraját, olyan elsöprő tüzet kell zúdítani rá, hogy sehogy se tudja felállítani réstörő ütegeit. A francia mérnökök egyhangú elítélő véleményével szemben Montalembert azt állította, hogy a kazamaták képesek erre, sőt később olyan kör- és ollóserődítéseket állított össze, amelyekben minden földsáncot mellőztek és az egész védelmet négy-öt sor ágyús magas kazamatás ütegekre bízták; e kazamaták kőfalát egyesegyedül ütegeik tüzének kellett védelmeznie. Így a körrendszerében 348 ágyú tüzének összpontosítását tervezi az erődtől 500 yardnyira levő bármely pontra, abban a reményben, hogy ilyen óriási tűzfölény eleve kizárja az ostromütegek felállításának lehetőségét. Ebben azonban nem akadtak követői, kivéve parti erődök tengerre néző frontjának építésénél; hogy erős kazamata-falakat hajóágyúkkal nem lehet szétlőni, azt itt elég jól megmutatta Szevasztopol bombázása. Szevasztopol, Kronstadt, Cherbourg pompás erődjei és a portsmouthi kikötő (Anglia) bejáratánál felállított új ütegek, továbbá csaknem valamennyi modern erőd, amely kikötőt védelmez hajóhaddal szemben, mind Montalembert elve szerint épült. A linzi (Ausztria) Miksa-tornyoknak[323] és a kölni különálló

erődök menedékerődeinek részben fedetlen kőfalát Montalembert kevésbé szerencsés terveiről másolták le. Meredek magaslatok megerősítésében (pl. a poroszországi Ehrenbreitstein) szintén alkalmazták néha a fedetlen kőerődöket, de hogy milyen ellenállást képesek ezek kifejteni, azt a tényleges tapasztalatnak kell eldöntenie. — Az ollósrendszert, legalábbis tudomásunk szerint, sohasem alkalmazták a gyakorlatban, a sokszög-rendszert azonban igen kedvelik Németországban és a legtöbb modern építménynél alkalmazzák; a franciák viszont makacsul ragaszkodnak Cormontaigne bástyáihoz. A várövezet a sokszög-rendszerben általában sima földsánc, burkolt lejtővel és ellenlejtővel, a medencék közepén nagy futóárkokkal és a sánc mögött, attól fedezve nagy védőbarakkokkal, hogy tagozásul szolgáljanak. Hasonló védőbarakkokat állítottak fel tagozásként sok bástyaerődítményben is a bástyák torkának lezárására; a sánc ellenzőgátul szolgál és védi a kőfalat a távoli tüzeléstől. De Montalembert összes javaslatai közül a különálló erődítmények voltak a legsikerültebbek, s új korszakot nyitottak nemcsak az erődítésben, hanem az erődök támadásában és védelmében, sőt az általános stratégiában is. Montalembert azt javasolta, hogy a fontos helyen levő nagy erődöket vegyék körül uralkodó magaslatokra épített kis erődök egyes vagy kettős láncolatával, melyek bár látszólag elszigeteltek, tüzükkel mégis támogathatják egymást, s mivel megkönnyítik a nagy kitöréseket, így lehetetlenné teszik az erőd bombázását és szükség esetén egy hadsereg elsáncolt táborát alkothatják. Már Vauban létesített állandó elsáncolt táborokat az erődök ágyúinak védelme alatt, de ezek sáncművei hosszú, megszakítatlan vonalakból álltak, s ha egyetlen ponton áttörték őket, az egész az ellenség kezére került. A Montalembert-féle elsáncolt táborok azonban sokkal nagyobb ellenállásra voltak képesek, mert minden egyes erődöt külön-külön kellett bevenni, s amíg az ellenség legalább hármat-négyet el nem foglalt, nem nyithatta meg ostromárkait. Sőt, bármelyik ilyen erőd ostromát bármely pillanatban megszakíthatta a helyőrség, helyesebben az erődök mögött táborozó hadsereg, s ilymódon biztosítva volt az aktív hadjárati és a reguláris erődös hadviselés kombinálása, amely feltétlenül nagyban erősíti a védelmet. Amikor Napóleon sok száz mérföldnyire behatolt seregeivel az ellenséges országokba és soha nem törődött az erődökkel, melyek mind a régi rendszer szerint épültek, és másrészt amikor a szövetségesek (1814-ben és 1815-ben) egyenesen Párizs felé vonultak és szinte figyelemre sem méltatva hátuk mögött hagyták azt a hármas erődövet, amellyel Vauban látta el Franciaországot — nyilvánvaló lett, hogy elavult az az erődítési rendszer, amely külső erődműveit a fő árokra vagy legeslegfeljebb a vártér lábára korlátozta. Az ilyen erődök

elvesztették vonzerejüket a modern idők nagy hadseregeire. Pusztító eszközeik nem terjedtek túl ágyúik lőtávolságán. Szükségessé vált tehát, hogy új eszközöket találjanak a betörő modern hadseregek lendületes mozgásának megtörésére, s ezért nagymértékben alkalmazták Montalembert különálló erődeit. Kölnt, Koblenzet, Mainzot, Rastattot, Ulmot, Königsberget, Posent, Linzet, Peschierát és Veronát sorra-rendre átalakították nagy elsáncolt táborokká, amelyek 60 000—100 000 embert befogadhatnak, de szükség esetén sokkal kisebb helyőrséggel is védhetők. Ugyanakkor a megerősítendő hely taktikai előnyeit háttérbe szorították a stratégiai meggondolások; most ezek döntötték el az erődök elhelyezését. Csak olyan helyeket erősítettek meg, amelyek közvetlenül vagy közvetve megállíthatták egy győzelmes hadsereg előnyomulását, s amelyek, magukban véve is nagy városok lévén, nagy előnyöket nyújthattak egy hadseregnek, mivel egész tartományok erőforrásainak központjai voltak. Szívesen választottak nagy folyóknál, különösen két jelentékeny folyó találkozásánál levő helyeket, mivel ezek a támadó sereget erőinek megosztására kényszerítették. A várövezetet a lehető legjobban leegyszerűsítették és az árokban levő külső erődítményeket csaknem teljesen elvetették; megelégedtek azzal, ha a várövezet biztonságban volt az irreguláris támadással szemben. A fő csatamező a különálló erődök körül volt, s ezeket nem annyira sáncaik ágyútüzével, mint az erőd helyőrségének kirohanásaival kellett védeni. Az e terv szerint épített legnagyobb erődítés Párizs; egyszerű bástyás várövezete van bástyás erődökkel, amelyek csaknem mind négyszögek; az egész erődítésben nincs egyetlen külső erődmű, még egy ravelin sem. Kétségtelen, hogy Franciaország védelmi erejét 30%-kal növelte ez az új és óriási elsáncolt tábor, amely elég nagy ahhoz, hogy akár három megvert hadseregnek is menedéket nyújtson. E tökéletesítéssel a különböző erődítési módszerek belső értéke sokat vesztett jelentőségéből; a legolcsóbb most a legjobb, ugyanis a védelem már nem azon a passzív rendszeren alapul, hogy bevárják a falak mögött, amíg az ellenség megnyitja ostromárkait, és akkor ágyúzzák, hanem azon az aktív rendszeren, hogy a helyőrség összpontosított erejével támadásba mennek az ostromlók szükségképpen megosztott erői ellen. — II. Ostromok. Az ostromlás művészetét a görögök és a rómaiak egy bizonyos tökélyre vitték. Faltörő kossal próbáltak rést ütni a várfalakon és jól fedett aknák oltalma alatt vagy szükség esetén egy olyan építménnyel közelítették meg őket, amely nagyobb magassága folytán uralkodott a falak és a tornyok felett és lehetővé tette az ostromló hadoszlopok biztonságos közeledését. A lőpor bevezetése kiszorította ezeket a szerkezeteket; minthogy az erődöknek most alacsonyabb sáncaik voltak, de tüzük nagy távol-

ságra hatott, megközelítésükre ostromárkokat használtak, amelyek zegzugos vagy görbe vonalakban vezettek a vártér felé; különböző helyeken ütegeket állítottak fel, hogy lehetőleg elhallgattassák az ostromlottak tüzelését és ledöntsék falaikat. Mihelyt elérték a vártér tarajját, magas várvívófokot állítottak fel, hogy uralkodó helyzetbe kerüljenek a bástyákkal és azok erődfokaival szemben, s azután felmorzsoló tűzzel befejezzék az áttörést és előkészítsék a rohamot. Rendszerint a kötőfal volt az a pont, amelyet támadtak. De ebben a támadási módban nem volt rendszer, amíg Vauban be nem vezette a párhuzamos ostromárkokat visszapattantó tüzelésre és nem szabályozta az ostrom folyamatát azon a módon, amelyet ma is alkalmaznak és még mindig Vauban-féle támadásnak neveznek. Miután az ostromlók elegendő erővel minden oldalról körülvették a várat és kiválasztották a támadási frontokat, éjszaka (az ostrommunkálatokat főleg éjszaka végzik) megnyitják az első párhuzamos ostromárkot mintegy 600 yardnyira a vártól. Az ostromlott sokszög oldalaival párhuzamos ostromárkot legalább három oldal és front körül meghúzzák; az ellenség felőli oldalon felhányt és az árok oldalán sánckasokkal (földdel töltött fűzfakosarakkal) feldúcolt föld mellvédfélét alkot az erőd tüzével szemben. Ebben az első párhuzamos ostromárokban állítják fel a visszapattantó ütegeket a támadási frontok hosszú vonalainak pásztázására. Ha bástyás hatszöget ostromolnak, visszapattantó ütegek kellenek két bástya és három ravelin homlokfalának végigpásztázásához — egy-egy üteg minden homlokfal ellen. Ezek az ütegek úgy lőnek, hogy lövedékeik éppen átrepüljenek az erődművek mellvédje felett és végigrepüljenek a homlokfalak egész hosszán, oldalba kapva ezeket, egyaránt fenyegetve ágyút és embert. Hasonló ütegeket állítanak fel a fedett út elágazásainak pásztázására és az ütegekben mozsarakat és tarackokat helyeznek el, hogy ezek gránátokat vessenek a bástyák és a ravelinok belsejébe. Mindezeket az ütegeket föld mellvédek fedezik. Ugyanakkor két vagy több helyen zegzugos ostromárkokat ásnak a vár felé, ügyelve arra, hogy ne kapjanak pásztázó tüzet a városból; s mihelyt a vár tüze alábbhagy, mintegy 350 yardnyira az erődítményektől megnyitják a második párhuzamos ostromárkot. Ebben a párhuzamos ostromárokban állítják fel az ágyúkat elhallgattató ütegeket. Ezek arra szolgálnak, hogy teljesen szétrombolják a tüzérséget és a lőréseket a vár homlokfalain; nyolc homlokzatot kell tehát támadni (két bástyát, a ravelinjaikat, valamint a csatlakozó ravelinok belső homlokfalait), mindegyikhez van egy üteg, a támadott homlokfallal párhuzamosan felállítva, és minden lőrés pontosan szembenéz az erődítmény egy lőrésével. A második párhuzamos ostromárokból újabb zegzugok indulnak a város felé;

200 yardnál megépítik a párhuzamos félárkot, tovább növelve a mozsárütegekkel felfegyverzett zegzugokat; és végül a vártér lábánál megássák a harmadik párhuzamos ostromárkot. Ide nehéz mozsárütegeket helyeznek el. Addigra a vár tüzelése csaknem teljesen elnémul, és a megközelítő árkokat — a visszapattantó tüzelés elhárítására különféle görbe vagy szögletes vonalak formájában — a vártér tarajáig vezetik, melyet a két bástya és ravelin csúcsával szemben érnek el. Ezután a kiugró place d'armes-ban logement-t, azaz ostromárkot és mellvédet alakítanak ki, hogy gyalogsági tűzzel pásztázzák a várárkot. Ha az ellenség kirohanásai hatékonyak és merészek, szükség lesz egy negyedik párhuzamos ostromárokra, amely a vártéren keresztül összeköti a kiugró place d'armes-okat. Máskülönben egy futóárkot vezetnek a harmadik párhuzamos ostromároktól a beszögellő place d'armes-okig és a vártér tetejéig, vagyis befejezik az ostromároképítést a vártér taraján, a fedett út mentén. Azután ebben a couronnement-ban felállítják az ellenütegeket, hogy elhallgattassák az oldalfal tüzelését, amely végigpásztázza az árkot, majd pedig felállítják a réstörő ütegeket is a bástyák és a ravelin csúcsa és homlokfalai ellen. A tervezett áttörési pontokkal szemben aknát ásnak, amely az ostromárkokból a vártéren és az ellenlejtőn át levezet a várárokba; az ellenlejtőt bedöntik és új ostromárkot ásnak a várárkon át a rés lábához; ezt az árkot arról az oldalról, ahonnan az oldalfal pásztázó tüze fenyeget, mellvéddel fedezik. Mihelyt a réstöréssel és a várárok átszelésével elkészültek, megindul a roham. Ez az eljárás száraz árok esetén; vizesárkon át rőzséből kell töltést építeni s ezt ugyancsak mellvéddel kell fedezni a csatlakozó bástya oldalfala felől. Ha a bástya elfoglalása után kiderül, hogy mögötte további sánceröd vagy tagozás van, akkor logement-t kell létrehozni, a résben új ütegeket felállítani, új rést ütni, új lejáratot készíteni, újabb árok-átszelést végezni és ismét rohamra kell indulni. Egy Vauban első módszere szerint épült bástyás hatszög átlagos ellenállását ilyen ostrom ellen 19—22 napra becsülik, ha nincsenek tagozásai, és 27—28 napra, ha vannak ilyenek. A Cormontaigne módszerével épült vár körülbelül 25, illetőleg 35—37 napig tarthat ki. — III. Tábori erődítés. Tábori erődműveket olyan régóta építenek, amióta hadseregek léteznek. Az ókoriak még sokkal járatosabbak voltak ebben, mint modern hadseregeink; ha a római legiók ellenséggel álltak szemben, minden éjszakára elsáncolták táborukat. A XVII. és XVIII. században ismét azt látjuk, hogy igen nagyban használnak tábori erődműveket, és Nagy Frigyes háborúiban az előőrs-szolgálatos járőrök rendszerint könnyen profilozott éksáncokat készítettek. Mindazonáltal akkor is, és még inkább mostanában, a tábori erődművek építése arra szorít-

kozott, hogy megerősítettek néhány állást, amelyeket a hadjárat folyamán netán előforduló bizonyos eshetőségekre számítva előre kiválasztottak. Ilyen volt Nagy Frigyes tábora Bunzelwitznél[324], Wellington vonalai Torres Vedrasnál[325], a francia vonalak Wissembourg-nál[326], és az osztrák sáncerődök Verona előtt[327] 1848-ban. Ilyen körülmények között a tábori erődművek jelentősen befolyásolhatják egy hadjárat kimenetelét, mivel lehetővé teszik, hogy a gyengébb hadsereg sikerrel ellenálljon az erősebbnek. Régebben az elsáncolt vonalak, mint a Vauban-féle állandó elsáncolt táborok, megszakítatlanok voltak; ezeknek azonban megvolt az a hibájuk, hogy ha egy ponton áttörték és megszállták őket, az egész vonal tarthatatlanná vált, ezért most a táborok mindenütt egy vagy több sor különálló zárt kiserődből tevődnek össze, amelyek oldalról védik egymást tüzükkel és módot adnak a hadseregnek arra, hogy a közeiken át rátámadjon az ellenségre, mihelyt a zárt kiserődök tüze megtörte az ellenséges roham energiáját. Ez a tábori erődművek fő felhasználási módja; de alkalmazzák őket egyenként is mint hídfőket, hogy egy híd feljáratát védjék vagy elzárjanak egy fontos átjárót az ellenség kisebb osztagai elől. Mellőzve mindazokat az inkább fantáziadús erődmű-formákat, amelyek ma már elavultak, meg kell jegyeznünk, hogy az ilyen erődítéseknek a toroknál nyitott vagy zárt erődművekből kell állniok. Az első vagy éksánc (az ellenség felé néző szögben találkozó két mellvéd, előtte árokkal), vagy lunette (éksánc rövid szárnyakkal). Ezt az utóbbit a toroknál sánckerítéssel lehet lezárni. A most használt fő zárt tábori erődmű a négyszögletes zárt kiserőd, egy szabályos vagy szabálytalan négyszög, amelyet árok és mellvéd vesz körül. A mellvédet ugyanolyan magasra építik, mint az állandó erődítésnél (7—8 láb), de nem olyan vastagra, mert csak tábori tüzérségnek kell ellenállnia. Minthogy ezek az erődművek az oldalaikat saját tüzükkel nem védelmezhetik, úgy kell őket elhelyezni, hogy egymást puskalövésnyire oldalazzák. Hogy ezt hatékonnyá tegyék és az egész vonalat erősítsék, a most legáltalánosabban elfogadott eljárás szerint az elsáncolt tábor felállítása a következő: egy sor négyszögletes zárt kiserőd, amelyek oldalazzák egymást, és egy sor egyszerű éksánc, amelyeket a zárt kiserődök térközei előtt helyeznek el. Ilyen tábort állítottak fel a magyarok Komárom alatt, a Dunától délre, 1849-ben, és két napon át védték egy jóval erősebb hadsereg ellen.[328]

Fortification

Eredeti nyelve: angol

A megírás ideje: 1859 május – kb. június 9

Aláírás nélkül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", VII. köt., 1860

[Friedrich Engels]

Gyalogság

Gyalogság — a hadsereg gyalogos katonái. A nomád törzseket kivéve minden hadsereg zömében, ha ugyan nem teljes egészében, mindig gyalogosokból állt. Így már az első ázsiai hadseregeknek, az asszír, babilon és perzsa hadaknak a gyalogság volt a fő része, legalábbis létszámát tekintve. A görögöknél eleinte az egész hadsereg gyalogságból állt. Ami keveset az ókori ázsiai gyalogság összetételéről, szervezetéről és taktikájáról tudunk, elmondtuk *Hadsereg* címszó alatt*; erre utalunk sok olyan részlet tekintetében, amelyet felesleges volna itt elismételnünk. Ebben a címszóban csak az e fegyvernem történetének legfontosabb taktikai vonásaira szorítkozunk; ezért mindjárt a görögökkel kezdjük. — I. A görög gyalogság. A görög taktika megteremtői a dórok voltak; közülük a spártaiak fejlesztették a tökélyig a régi dór csatarendet. Eredetileg a dór közösségek valamennyi osztálya köteles volt katonai szolgálatot teljesíteni, nemcsak az arisztokráciát alkotó teljes jogú polgárok, hanem az alávetett perioikoszok[40], sőt a rabszolgák is. Mindnyájan ugyanabban a phalanxban álltak fel, de más-más helyzetben. A teljes jogú polgároknak nehéz fegyverzetben kellett megjelenniök, védőfegyverekkel: sisakkal, mellvérttel és lábvérttel sárgarézből, bőrrel bevont nagy fapajzzsal, amely elég magas volt ahhoz, hogy az egész személyt védje, valamint lándzsával és karddal. Ők alkották, számuktól függően, a phalanx első vagy első két sorát. Mögöttük álltak az alávetettek és a rabszolgák, úgyhogy minden spártai úr mögött ott voltak a csatlósai; ezeket nem szerelték fel a költséges védőfegyverzettel, mert bíztak abban a védelemben, amelyet az első sorok és pajzsaik nyújtottak; támadó fegyvereik a parittya, dárda, kés, tőr és buzogány voltak. Ilymódon a dór phalanx mély vonalat alkotott, amelyben elöl álltak a hoplitészek, vagyis a nehézgyalogság, a hátsó sorokban pedig a gümnétészek, vagyis a könnyűgyalogság. Az ellenséget a hoplitészek lándzsarohamának kellett megtörnie; ezek, mihelyt behatoltak az ellenséges sereg soraiba, előrántották rövid kardjukat és kézitusában vágtak utat maguknak, míg a gümnétészek, akik a harc kezdetén az

* *V. ö. 33–36. old. – Szerk.*

első sorok feje felett köveket és dárdákat hajítva készítették elő a rohamot, most a sebesült és a szétszóródott* ellenségek elintézésével segítették a hoplitészek előnyomulását. Az ilyen csapattest taktikája tehát igen egyszerű volt; taktikai manőverezés alig volt; a harcosok, különösen a hoplitészek bátorsága, kitartása, testi ereje, egyéni fürgesége és ügyessége döntött el mindent. A nemzet valamennyi osztályának ez az egyazon phalanxban történő patriarchális egyesítése a perzsa háborúk[329] után csakhamar eltűnt, főleg politikai okokból; ennek következtében a phalanx most már kizárólag hoplitészekből alakult, s ahol továbbra is fennmaradt a könnyűgyalogság, vagy ahol újonnan alakították, ott különállóan, csatározva harcolt. Spártában a spártai polgárok a perioikoszokkal együtt alkották a nehézfegyverzetű phalanxot; a helótészek[41] most a málhával vagy mint pajzshordozók (hüpaszpisztészek) követték őket. Ez a phalanx egy ideig minden harci követelményt kielégített, de az athéniaknak a peloponnészoszi háború[36] idején harcba vetett csatárai csakhamar arra kényszerítették a spártaiakat, hogy maguk is hasonló csapatokról gondoskodjanak. Ők azonban nem alakítottak külön gümnétészeket, hanem fiatalabb harcosaikat küldték ki csatározásra. Amikor a háború vége felé a polgárok, sőt a perioikoszok száma is erősen megfogyatkozott, kénytelenek voltak phalanxokat felállítani polgárok parancsnoksága alatt álló nehézfegyverzetű rabszolgákból. Miután az athéniak száműzték a phalanxból a szegényebb polgárokból, csatlósokból és rabszolgákból kikerülő gümnétészeket, külön könnyűgyalogos csapattesteket szerveztek, gümnétészekből vagy pszilloszokból, akiknek a csatározás volt a feladatuk és kizárólag távolharcra alkalmas fegyvereik voltak, paritityásokból (szphendonétészek), íjászokból (toxotészek) és dárdavetőkből (akontisztészek); az utóbbiakat *peltasztészeknek* is nevezték kis pajzsukról (pelté), amelyet csakis ők hordtak. A könnyűgyalogságnak ezt az új osztályát, amelyet eredetileg a szegényebb athéni polgárokból toboroztak, nemsokára szinte kizárólag zsoldosokból és Athén szövetségeseinek[35] kontingenseiből alakították. Attól a pillanattól kezdve, hogy ezek a csatárok megjelentek, a nehézkes dór phalanx nem volt többé alkalmas arra, hogy egymaga harcoljon a csatában. Emberanyaga is egyre romlott; Spártában a katonai arisztokrácia fokozatos kiveszése folytán, a többi városokban a kereskedelem és a gazdagság hatására, amely mindinkább aláásta a régi halálmegvető bátorságot. Így a phalanx, amely most egy nem túl hősies milíciából alakult, régi jelentőségét nagyrészt elvesztette. A harcvonal hátterét, tartalékát

* *A „New American Cyclopaedia"-ben*: küzdő (struggling; *valószínűleg sajtóhiba* straggling *helyett*) – *Szerk.*

alkotta, amely előtt a csatárok küzdöttek, s amely mögé szorongattatásuk esetén visszahúzódtak, de amelytől aligha lehetett azt várni, hogy maga is közelharcba bocsátkozzék az ellenséggel. Ahol a phalanx zsoldosokból állt, ott sem ért sokkal többet. Nehézkessége képtelenné tette a manőverezésre, különösen valamennyire is egyenetlen terepen, s csupán passzív ellenállásra lehetett használni. Ez eredményezte Iphikratésznak, a zsoldosvezérnek két reformkísérletét. Ez a görög condottiere[330] a hoplitészek régi, rövid (8—10 láb hosszúságú) lándzsáit jóval hosszabbakra cserélte ki, úgyhogy zárt alakzatban a harmadik vagy a negyedik sor lándzsái az első sor elé értek és felhasználhatók voltak az ellenség ellen; ezzel a phalanx védelmi képessége jelentősen megnövekedett. Másrészt, hogy olyan erőt hozzon létre, amely zárt, de gyors támadással döntő csatákra képes, Iphikratész könnyű védőfegyverzettel és jó karddal szerelte fel peltasztészeit és kiképezte őket a phalanx mozdulataira. Rohamparancsra a peltasztészek oly iramban haladtak előre, amely a hoplitész-phalanx számára elérhetetlen volt, 10—20 yardnyi távolságból dárdazáport zúdítottak, majd karddal törtek az ellenségre. A régi dór phalanx egyszerűsége ilyenképpen átengedte a helyet egy sokkal bonyolultabb csatarendnek; a vezér tevékenysége a győzelem fontos elemévé vált; lehetőség nyílt taktikai manőverekre. Epameinóndasz fedezte fel elsőnek azt a nagy taktikai elvet, amely mind a mai napig csaknem minden szabályos ütközetet eldönt: a csapatok egyenlőtlen elosztását az arcvonalon avégett, hogy a fő támadást egy döntő pontra lehessen összpontosítani. Addig a görögök párhuzamos rendben vívták csatáikat, az arcvonal erőssége minden ponton ugyanaz volt; ha az egyik hadsereg létszáma nagyobb volt az ellenfélénél, akkor vagy mélyebb csatarendben állt fel, vagy mindkét szárnyon átkarolta a másik hadsereget. Epameinóndasz ezzel szemben seregének egyik szárnyát támadásra, a másikat pedig védelemre rendelte; a támadó szárny a legjobb csapataiból és hoplitészei zöméből állt, akik mély oszlopot alkottak, s akiket könnyűgyalogság és a lovasság követett. A másik szárny természetesen jóval gyengébb volt és hátul maradt, amíg a támadó szárny oszlopa áttört az ellenségen, majd vonalba felfejlődve vagy kanyarodva a könnyűcsapatok és a lovasok segítségével felgöngyölítette azt. — Az Iphikratész és Epameinóndasz által létrehozott haladást még tovább fejlesztették, amikor Makedónia lett a hellénség vezetője és hadba vitte őket Perzsia ellen. A hoplitészek hosszú lándzsája még jobban meghosszabbodott a makedón szarisszában. Iphikratész peltasztészeinek javított kiadása Alexandrosz hüpaszpisztészei. Végül az erőknek az Epameinóndasz által a csatarendre alkalmazott gazdaságos elosztását Alexandrosz a különböző fegyvernemek olyan kombinációjává szélesítette, amilyet Görögország a maga

jelentéktelen lovasságával soha nem hozhatott volna létre. Alexandrosz gyalogsága a következőkből állt: a hoplitészek phalanxából, amely a csatarend védelmi ereje volt; a könnyű csatárgyalogságból, amely az arcvonal egész szélességében támadta az ellenséget és egyben hozzájárult a győzelem kihasználásához; valamint a hüpaszpisztészekből, akikhez saját testőrsége is tartozott, s akik könnyű felszerelésük ellenére képesek voltak reguláris phalanx-manőverekre és azt a fajta közepes gyalogságot alkották, amelyet többékevésbé fel lehetett használni mind zárt, mind szétszórt rendben. Mindazonáltal sem Görögország, sem Makedónia nem hozott létre olyan mozgékony gyalogságot, amelyben akkor is bízni lehetett, ha szilárd phalanxszal kerül szembe. Itt dobta be Alexandrosz a lovasságát. A támadó szárnyat a makedón nemességből válogatott nehézlovasság képezte, ezekkel együttműködtek a hüpaszpisztészek, akik követték a rohamozó lovasságot, beözönlöttek az általa ütött résen, biztosították az elért sikert és megvetették lábukat az ellenséges állás közepén. A perzsa birodalom középső részének meghódítása után Alexandrosz főleg a meghódított városok helyőrségeként használta fel hoplitészeit. Csakhamar teljesen eltűntek a hadseregből, amely merész és gyors vonulásával leigázta Ázsia törzseit egészen az Indusig és az Iaxartészig. Ez a hadsereg nagyobbára lovasságból, hüpaszpisztészekből és könnyűgyalogságból állt; a phalanxot, amely az ilyen hadjáratokban nem tudta volna követni a sereget, egyszersmind feleslegessé is tette a legyőzendő ellenség jellege. Alexandrosz utódai alatt gyalogsága éppúgy, mint lovassága és taktikája gyorsan és tökéletesen lehanyatlott. A csatarend két szárnya kizárólag lovasságból, a centrum pedig gyalogságból állt, de ez utóbbiban oly kevéssé lehetett bízni, hogy elefántokkal fedezték. Ázsiában hamarosan felülkerekedett a túlsúlyban levő ázsiai elem és szinte teljesen értéktelenné tette a Szeleukidészek hadseregeit; Európában a makedón és görög gyalogság újra megszilárdult némiképpen, de ez együtt járt azzal, hogy visszatértek a korábbi kizárólagos phalanx-taktikához. A könnyűgyalogság és lovasság soha többé nem szedte össze magát, viszont sok fáradságot és leleményességet pazaroltak hiábavaló kísérletekre, hogy olyan mozgékonyságot adjanak a phalanxnak, amilyet az éppen természeténél fogva soha el nem érhetett; végül a római legio véget vetett az egész rendszernek. — A phalanx taktikai szervezete és hadmozdulatai elég egyszerűek voltak. Általában (Alexandrosz idején) 16 sor mélységű vonal 16 sor hosszúságban teljes négyszöget alkotott, és ez, a szüntagma, volt a mozdulatok egysége; 16 szüntagma, azaz 256 sor egy 4096 főnyi phalangarkhiát képezett, amelyből 4 alkotott egy teljes phalanxot. A phalangarkhia csatarendben 16 sor mélységű vonalban állt fel, menetalakzatba úgy rendeződött át, hogy jobbra vagy balra fordult,

vagy szüntagmákba kanyarodott, minden esetben 16-os arcvonalú sorokból álló zárt oszlopot alkotva. Vonalalakzatban a mélységet növelni és az arcvonalat csökkenteni lehetett a sorok megkettőzésével olymódon, hogy a páros sorok a páratlanok mögé álltak; az ellenkező mozdulatot a hosszanti sorok megkettőzésével hajtották végre, 16 főről 8-ra csökkentve a vonal mélységét. A hosszanti sorok ellenmenetelését akkor alkalmazták, ha az ellenség váratlanul a phalanx hátában jelent meg; az ezáltal felforgatott rendet (mivel ilymódon mindegyik hosszanti sor rossz helyen állt a saját szakaszában vagy szüntagmájában) néha úgy hozták helyre, hogy a mélységi sorok minden szakaszban ellenirányban meneteltek. Tegyük hozzá ehhez a lándzsa kezelését, s ezzel fel is soroltuk az ókori hoplitészek kiképzésének különféle elemeit. Magától értetődő, hogy a könnyebb csapatokkal, bár nem egészen az volt a rendeltetésük, hogy zárt rendben harcoljanak, szintén begyakoroltatták a phalanx-mozdulatokat. — II. A római gyalogság. A latin legio szót eredetileg a harctéri szolgálatra kiválasztott férfiak összességének jelölésére használták és így egyértelmű volt a hadsereggel. Később, amikor Róma területi terjeszkedése és a köztársaság ellenségeinek ereje nagyobb hadseregeket követelt meg, a hadseregeket több legióra osztották, amelynek mindegyike olyan erős volt, mint az eredeti római hadsereg. Marius koráig minden legio gyalogságból és körülbelül a gyalogság $^1/_{10}$-ét kitevő létszámú lovasságból állt. A római legio gyalogságát eredetileg szemmelláthatóan a régi dór phalanxhoz hasonlóan szervezték meg; mély vonalban harcolt, a nehézfegyverzetű patríciusok és gazdagabb polgárok álltak az első sorokban, a szegényebb és könnyebb fegyverzetű plebejusok pedig mögöttük. De körülbelül a szamnisz háborúk[331] idején a legióban szervezeti változás indult meg, amely ezt hamarosan a görög phalanx szöges ellenkezőjévé tette, s amelyről, miután a pun háborúkban[295] teljesen kifejlődött, Polübiosz számol be részletesen. A legio, amelyből egy-egy hadjáratra rendszerint négyet állítottak ki, most a gyalogság négy osztályából tevődött össze: velesekből, hastatusokból, princepsekből és triariusokból; az első, amely újoncokból állt, könnyűgyalogság volt; a veteránokból kikerülő triariusok voltak a sereg tartaléka; a másik két osztály, amely a fő harci erő, vagyis a sorgyalogság volt, alkotta a hadsereg fennmaradó részét, ezek abban különböztek egymástól, hogy a princepseket azokból válogatták össze, akiknek a triariusok után a legtöbb volt a szolgálati idejük. A velesek bőrsapkát, könnyű kerek pajzsot hordtak védőfegyverül, ezenkívül kardjuk és több könnyű dárdájuk volt; a másik három osztály rézsisakot, sárgarézlemezekkel borított bőrpáncélt és sárgaréz lábpáncélt viselt. A hastatusok és princepsek a rövid kardon kívül két pilumot, azaz dárdát vittek, egy könnyűt és egy

igen súlyosat; ez utóbbi a római gyalogság sajátos támadófegyvere volt. Vastag, nehéz fából készült, hosszú vasheggyel, legalább 10 fontot nyomott és a heggyel együtt közel 7 láb hosszú volt. Csak igen kis távolságra — mondjuk 8—12 yardra — lehetett dobni, de súlya miatt rettenetes hatása volt az akkori könnyű védőfegyverzetre. A triariusok a kardon kívül lándzsákkal voltak felfegyverezve a pilumok helyett. Minden legióban volt 1200 hastatus, akik 10, egyenként 120 főnyi manipulusra vagy századra oszlottak; ugyanennyi princeps, hasonló felosztásban; 600 triarius, 10, egyenként 60 főnyi manipulusban; és 1200 veles, akiket negyvenesével a 30 manipulushoz csatoltak, s akik, ha nem használták fel őket másképpen, a hátsó sorokat alkották. A hastatusok képezték az első vonalat, minden manipulus vonalban fejlődött fel, valószínűleg 6 főnyi mélységben, és a következő manipulustól az arcvonaluk hosszával egyenlő köz választotta el őket; minthogy a sorban 6 lábnyi térség jutott egy-egy emberre, az arcvonal 120 lábra terjedt, tehát az egész vonal 2400 láb hosszú volt. Mögöttük, a második vonalban állt fel a princepsek 10 manipulusa, az első vonal manipulusainak közeire fedezve, a princepsek mögött pedig a triariusok következtek, akiknek minden vonala megfelelő távolságban volt az előtte állótól. A velesek az arcvonal előtt és a szárnyakon csatároztak. A sorok megkettőzésével az arcvonalat eredeti hosszának felére, azaz 1200 lábra lehetett csökkenteni. Ez az egész csatarend támadásra volt felépítve. Minthogy a taktikai egységek kicsinysége és az ezáltal biztosított nagy mozgási szabadság következtében szinte bármiféle terepen tudott harcolni, mérhetetlen fölényben volt a görög phalanxszal szemben, amelynek sík területre volt szüksége, és amelyet nehézkessége igen hamar pusztán védelmi alakulattá fokozott le. Amikor a legio előnyomult, a hastatusok, akik erre az alkalomra valószínűleg megkettőzték soraikat, 8—12 yardnyi távolságból ráhajították nehéz pilumaikat a phalanxra, amelynek lándzsái még nem érhették el a rómaiakat, s miután ilymódon megbontották a phalanx zárt rendjét, karddal nekirontottak. Ha egy-egy manipulus rendje felbomlott, ez nem terjedt át a szomszédos századokra; ha a csata nem dőlt el azonnal, hanem folytatódott, a princepsek benyomultak a közökbe, elhajították pilumaikat és karddal törtek az ellenségre, ezzel alkalmat adva a hastatusoknak arra, hogy kibontakozzanak a harcból és a triariusok mögött újrarendeződjenek. Végső esetben a triariusok előnyomultak, hogy vagy végleg kivívják a győzelmet, vagy biztosítsák a rendezett visszavonulást. A velesek a lovassággal együtt előőrs-szolgálatot teljesítettek, az ütközet elején csatározással lekötötték az ellenséget, majd kiaknázták az üldözést. A hastatusok és princepsek a könnyű pilumot feltehetőleg főként védekező állásban használták, hogy megbontsák a rendet

az előnyomuló ellenség soraiban, még mielőtt elég közel kerül ahhoz, hogy a nehéz pilumot használni lehessen. Az előremenetelést valamelyik szárny kezdte meg; a hastatusok első manipulusa ment elöl, ezt követte a principesek és a triariusok első manipulusa, azután a három második manipulus ugyanebben a sorrendben és így tovább; az oldalmenetelést három oszlopban hajtották végre, úgyhogy a gyalogság három osztálya egy-egy oszlopot alkotott; a málha az ellenségtől távolabb eső oldalon volt. Ha az ellenség azon az oldalon tűnt fel, ahol a triariusok meneteltek, a sereg megállt és az ellenség felé fordult, a principesek és hastatusok átvonultak a triariusmanipulusok térközein és elfoglalták megfelelő helyüket. — Amikor a második pun háború után a rómaiak folytonos háborúi és kiterjedt hódításai, valamint a Rómában és Itáliában általában végbement fontos társadalmi változások csaknem megvalósíthatatlanná tették az általános hadkötelezettséget, a római seregek mindinkább a szegényebb osztályok önkénteseiből rekrutálódtak s ilyenformán hivatásos katonák testületévé lettek a valamenynyi polgárt magában foglaló régi milícia helyett. A hadsereg ezáltal teljesen megváltoztatta jellegét, s mivel alkotó elemei leromlottak, egyre inkább szükségessé vált egy új szervezet létrehozása. Ezt az új szervezetet Marius alakította meg. A római lovasság megszűnt. A megmaradó kevés lovasság barbár zsoldosokból, vagy a szövetségesek kontingenseiből került ki. A gyalogság négy osztályra való felosztását eltörölték. A veleseket szövetséges kontingensekkel vagy barbárokkal helyettesítették, a legio többi része pedig a sorgyalogságnak egyazon osztályaiból alakult, fegyverzete olyan volt, mint a hastatusoké vagy a principeseké, de a könnyű pilum nélkül. A manipulust mint taktikai egységet felváltotta a cohors, amely átlagban 360 főből állt és eredetileg három manipulus egyesüléséből alakult; a legio így most 10 cohorsra oszlott, amelyeket rendszerint három vonalban rendeztek el (4, 3 és 3 cohors egy vonalban). A cohors 10 sor mélységű volt, egy-egy mélységi sorra három-négy lábnyi térség jutott, úgyhogy a legio arcvonalának összkiterjedése igen erősen csökkent (körülbelül 1000 lábra). Így nemcsak a taktikai mozdulatok lettek sokkal egyszerűbbek, hanem a legio parancsnokának is sokkal közvetlenebb és erősebb lett a befolyása a legióra. Minden katona fegyverzetét és felszerelését könnyebbé tették, de ugyanakkor pogygyászuk nagyobbik részét maguknak kellett vinniök a Marius által e célra kitalált favillákon (muli Mariani*); a hadsereg málhája ezzel számottevően csökkent. Másfelől a három manipulusnak egy cohorsba történő összevonása csak megnehezíthette az átszegdelt terepen végrehajtott manőverezést;

* – Marius öszvérei – *Szerk.*

a könnyű pilum hiánya csökkentette a védelmi képességet; a velesek megszüntetése pedig, akiket nem mindig tudtak teljesen pótolni az idegen segédcsapatok, zsoldosok, vagy antesignanusok (ezeket Caesar választotta ki a legióból könnyűgyalogsági szolgálatra, de nem szerelte fel őket távolharcra alkalmas fegyverekkel), csökkentette annak esélyeit, hogy folytatni lehessen a csatát és ugyanakkor elkerülni a döntő kifejlődést. A gyors, határozott támadás lett az egyetlen olyan harci forma, amely megfelelt ezeknek a legióknak. Mindamellett a római gyalogság továbbra is rómaiakból, vagy legalább itáliaiakból állt; s a birodalomnak a caesarok alatti hanyatlása ellenére megőrizte régi hírnevét mindaddig, amíg nemzeti jellege érintetlen maradt. Amikor azonban a római polgárjog már nem volt a legióba való felvétel szükséges feltétele, a hadsereg hamarosan elvesztette rangját. Már Trajanus idejében részint a római provinciákból, részint meg nem hódított országokból származó barbárok alkották a legiók zömét, s ettől kezdve jellegét vesztette a római gyalogság. A nehézfegyverzetet sutba dobták; a pilumot lándzsával helyettesítették; a cohorsokba szervezett legio megint ormótlan phalanxszá olvadt össze; és minthogy ez időszak gyalogságát általában jellemzi, hogy nem óhajt közelharcot vívni, az íjat és a hajítódárdát már nemcsak a csatározók használták, hanem a sorgyalogság zárt rendje is. — III. A középkor gyalogsága. A római gyalogság hanyatlása folytatódott a bizánci gyalogságban is. Egyfajta kényszersorozás fennmaradt még, de ez csak arra volt jó, hogy a hadsereg söpredékét összeszedje. A sereg használhatóbb részeit barbár segédcsapatok és zsoldosok alkották, de ezek sem sokat értek. A csapatok hierarchikus és adminisztratív szervezetét szinte az eszményi bürokráciáig fejlesztették, de ugyanazzal az eredménnyel, mint a mai Oroszországban: az állam kárára folytatott sikkasztás és csalás tökéletes szervezete ez, melynek hadai iszonyú összegekbe kerülnek és részben csak papíron léteznek. A Kelet irreguláris lovasságával való érintkezés egyre csökkentette a gyalogságnak mind a fontosságát, mind a minőségét. A lovas íjászok lettek a legkedveltebb fegyvernem; a gyalogság nagyobb részét, ha ugyan nem az egészet, a lándzsán és kardon kívül íjjal is felszerelték. Ilyenformán a távolharc vált szokássá, a kézitusát elavultnak tekintették. A gyalogságot annyira szemétnek tekintették, hogy szántszándékkal távol tartották a csatamezőtől és főleg helyőrségi szolgálatra használták; Beliszariosz legtöbb csatáját kizárólag a lovasság vívta meg, s ha a gyalogság részt vett e csatákban, feltétlenül megfutamodott. Beliszariosz teljesen arra az elvre alapozta taktikáját, hogy kerülni kell a közelharcot és ki kell fárasztani az ellenséget. Ez bevált ugyan a távolharcra alkalmas fegyverekkel egyáltalán nem rendelkező gótokkal szemben, ha átszegdelt terepet választott, ame-

lyen a gótok phalanxa nem tudott működni, de vereséget szenvedett a frankoktól, akiknek gyalogsága megőrzött valamit a régi római harcmodorból, és a perzsáktól, akiknek lovassága kétségtelenül felülmúlta az övét. — A római birodalomba betörő germánok seregei eredetileg nagyobb részt gyalogságból álltak és egyfajta dór phalanxban harcoltak, amelyben a főnökök és a gazdagabbak az első sorokban küzdöttek, a többiek meg mögöttük. Fegyverük a kard és a lándzsa volt. A frankok azonban rövid, kétélű csatabárdot is használtak, amelyet a római pilumhoz hasonlóan az ellenséges tömegbe hajítottak, egy pillanattal azelőtt, hogy karddal a kezükben megrohamozták. Ők és a szászok egy ideig megőrizték jó és becsben álló gyalogságukat; de lassanként a teuton hódítók mindenütt rátértek a lovas szolgálatra, a gyalogos katonák feladatait pedig a meghódított római provinciák lakóira hagyták; így a gyalogsági szolgálatot mint a rabszolgákra és a jobbágyokra jellemzőt megvetették, s a gyalogos katona értéke ennek arányában szükségképpen csökkent. A X. század végére már a lovasság volt Európa-szerte az egyetlen valóban csatadöntő fegyvernem; a gyalogság, ámbár sokkal nagyobb létszámú volt minden hadseregben, mint a lovasság, nem volt több rosszul felfegyverzett csürhénél, amelynek megszervezésére alig is tettek kísérletet. A gyalogos katonát nem is tekintették katonának; a miles* szó egyértelművé vált a lovassal. Csakis a városoknak, különösen az itáliai és flandriai városoknak volt alkalmuk arra, hogy valamirevaló gyalogságot tartsanak fenn. Saját milíciájuk volt, amely szükségképpen gyalogságból állt; s minthogy városvédő szolgálatot a környékbeli nemesek szűnni nem akaró viszálykodásai közepette állandóan teljesíteni kellett, csakhamar úgy találták, alkalmatosabb, ha fizetett zsoldosokból álló fegyveres erejük van a polgárokból álló milícia helyett, s ez utóbbit rendkívüli alkalmakra tartogatják. Itt sem látjuk azonban, hogy a városok kontingensei észrevehető fölényben lettek volna a nemesek által összeszedett gyalogcsürhével szemben, amelyet a csatában mindig hátrahagytak a málha őrzésére. Legalábbis a klasszikus lovagkorban ez volt a helyzet. Ebben az időben minden lovag tetőtől talpig fegyverben, teljesen páncélba burkolva, hasonlóképpen felvértezett lovon ment csatába. Egy sokkal könnyebb vértezetű fegyverhordozó kísérte őket, valamint különféle más lovasok, minden páncélzat nélkül, íjjal felszerelve. Ezeket az erőket a régi dór phalanxhoz hasonló elv szerint állították csatarendbe: a nehézfegyverzetű lovagokat az első, a fegyverhordozókat a második sorba, a lovas íjászokat mögéjük. Ez utóbbiakat fegyverük jellegének megfelelően hamarosan gyalogosként alkalmazták a harcban, s ez hovato-

* – harcos; katona – *Szerk.*

vább szabállyá vált, úgyhogy lovaikat főleg helyváltoztatásra használták, nem pedig rohamra. A hosszú íjjal felfegyverzett angol íjászok — a déleurópaiak számszeríjat használtak — különösen kitűntek ebben a gyalogos harcmódban, s igen valószínű, hogy e körülmény folytán terjedt el hamarosan a gyalogharc az íjászoknál. Kétségtelen, hogy a hosszú franciaországi hadjáratokban a nehézfegyverzetű lovagok lovai hamar kidőltek és csak szállítási eszköznek voltak alkalmasak. Ilyen helyzetben természetes volt, hogy a legrosszabb lovú páncélos lovasoknak le kellett szállniok a lóról és lándzsás phalanxba kellett tömörülniök, amelyet kiegészített a gyalogosok jobbik része (különösen a walesiek); ugyanakkor azok, akiknek lova még bírta a rohamot, a ténylegesen küzdő lovasságot alkották. Ez az elrendezés igen jól megfelelt védelmi csatákban, és a Fekete Herceg* valamennyi csatája ezen alapult, mégpedig közismerten tökéletes sikerrel. Az új harcmódot csakhamar átvették a franciák és más nemzetek, s így a XIV. és XV. század szinte normális rendszerének tekinthető. Ilymódon 1700 év múltán csaknem visszatértünk Alexandrosz taktikájához, azzal az egyetlen különbséggel, hogy Alexandrosznál a lovasság újonnan bevezetett fegyvernem volt, amelynek meg kellett erősítenie a nehézgyalogság hanyatló képességeit, most pedig a nehézgyalogság, amely gyalogosított lovasokból alakult, élő bizonysága volt annak, hogy a lovasság hanyatlik és újra felvirradt a gyalogság napja. — IV. A gyalogság újjászületése. A flamand városokból, a világ akkori első ipari kerületéből, és a svájci hegyekből származtak az első csapatok, amelyek a hanyatlás századai után ismét megérdemelték a gyalogság nevet. A francia lovagság éppúgy alulmaradt a belga városok takácsaival és ványolóival, aranyműveseivel és tímáraival szemben, mint a burgund és osztrák nemesség Svájc parasztjaival és tehénpásztoraival szemben. A fő szerepet ebben a jó védelmi állások és a könnyű fegyverzet játszották, amelyet a flamandok esetében sok tűzfegyver, a svájciaknál pedig az akkori nehézfegyverzetű lovagok számára szinte járhatatlan vidék támogatott. A svájciak fegyvere elsősorban a rövid alabárd volt, amelyet döfésre és ütésre egyaránt lehetett használni, s amely nem volt túl hosszú kézitusához sem; később pikáik, számszeríjaik és tűzfegyvereik is voltak; de egyik leghíresebb csatájukban, Laupennál[332] (1339), nem volt egyéb távolharcra alkalmas fegyverük, mint a kő. A megközelíthetetlen hegyekben vívott védelmi ütközetekről csakhamar áttértek a síkságon vívott támadó csatákra s ezzel a regulárisabb taktikára. Mély phalanxban harcoltak; védőpáncélzatuk könnyű volt és általában csak az első vonalban és a szárnysorokban küzdők visel-

* Edward walesi herceg. – *Szerk.*

ték, a középet páncélozatlan harcosok töltötték meg; a svájci phalanx amellett mindig három külön alakzatból állt, előhadból, derékhadból és hátvédből, s ez nagyobb mozgékonyságot biztosított és lehetőséget adott mindenféle taktikai elrendezésekre. A svájciak hamar kitapasztalták, hogyan használják ki a talaj egyenetlenségeit, amelyek a tűzfegyverek tökéletesedésével párosulva megvédték őket a lovasság rohamai ellen, míg a hosszú lándzsákkal felfegyverzett gyalogsággal szemben különböző módokat találtak ki arra, hogy valahol hézagot nyissanak a lándzsaerdőben, s ezután rövid, nehéz alabárdjuk mérhetetlen előnyt biztosított nekik még páncélba öltözött katonákkal szemben is. Igen hamar megtanulták, hogyan kell állni, különösen tüzérség és kézi tűzfegyverek támogatásával, négyszögben vagy keresztalakzatban a lovasrohamokat; s mihelyt a gyalogság ismét képes volt erre, megszámláltattak a lovagság napjai. A XV. század közepe táján a városoknak a feudális nemesség elleni harcát mindenütt felkarolták a most megszilárduló nagyobb monarchiák fejedelmei, s következőleg ez utóbbiak kezdtek zsoldoshadseregeket alakítani a nemesek leverésére és önálló külpolitikai céljaik elérésére. A svájciakon kívül a németek, majd nem sokkal utánuk a legtöbb európai nemzet hozzáfogott, hogy nagy zsoldos kontingenseket szervezzen, önkéntes jelentkezőkből, akik a legtöbbet ígérőnek adták el szolgálataikat, nemzetiségre való tekintet nélkül. E csapatok ugyanazt a taktikai elvet követték, mint a svájciak; főleg pikákkal voltak felfegyverezve és nagy, négyszögű zászlóaljakban harcoltak, amelyeknek ugyanannyi fő volt a mélységük, amennyien az első sorban álltak. Más körülmények közt kellett azonban harcolniok, mint a svájciaknak, akik hegyeiket védelmezték; támadniok éppúgy kellett, mint védelmi állásokban kitartani; Itália és Franciaország síkságain éppúgy meg kellett ütközniök az ellenséggel, mint a hegyekben, s csakhamar szembetalálták magukat a már gyorsan tökéletesedő kézi tűzfegyverekkel is. E körülmények miatt némileg eltértek a régi svájci taktikától, a különböző nemzetiségeknek megfelelően különbözőképpen; de közös fő jellegzetességük maradt, hogy a haderő névleg, ha a valóságban nem is mindig, három mély oszlopban állt fel, mint előhad, derékhad és hátvéd vagy tartalék. A svájciak megtartották fölényüket a paviai csatáig[68], ezután pedig a német Landsknechteket[298], akik már bizonyos ideje majdnem vagy teljesen felértek velük, tekintették Európa első gyalogságának. A franciák, akiknek gyalogsága mindaddig fabatkát sem ért, ebben az időben igen szívós kísérleteket tettek használható nemzeti gyalogság megalakítására; de csak két tartomány szülötteivel, a picardiaiakkal és a gascogne-iakkal értek el sikereket. Ez időszak olasz gyalogsága semmit sem ért. A spanyolok azonban, akiknél Gonzalo de Córdoba alkalmazta első-

nek a svájci taktikát és fegyverzetet a granadai mórok elleni háborúkban[333], igen hamar tekintélyes hírnevet szereztek és a XVI. század közepétől Európa legjobb gyalogságának számították. Míg az olaszok, majd utánuk a franciák és a németek is 10-ről 18 lábra növelték a pika hosszúságát, a spanyolok megtartották rövidebb, könnyebben kezelhető lándzsáikat, s mert fürgén bántak a karddal és a tőrrel, igen félelmetesek voltak a közelharcban. Ezt a hírnevüket Nyugat-Európában — legalábbis Franciaországban, Itáliában és Németalföldön — a XVII. század végéig megőrizték. — A svájciaknak a védőpáncélzat iránti megvetését, amely egy más korszak hagyományain alapult, a XVI. század pikásai nem osztották. Mihelyt kialakult egy olyan európai gyalogság, amelyben a különböző hadseregek katonai minőségei mindinkább kiegyenlítődtek, már elégtelennek bizonyult az a rendszer, hogy a phalanxot csupán néhány mellvértes-sisakos katona vegye körül. A svájciak az ilyen phalanxot áttörhetetlennek vélték, ez azonban csak addig volt így, amíg nem találkozott egy vele teljesen egyenlő phalanxszal. Ebben az esetben bizonyos mérvű védpáncélzat jelentős lehetett, és ameddig nem túlságosna akadályozta a csapatok mozgékonyságát, határozott előnnyel járt. A spanyolok azonfelül sohasem vetették meg a mellvértet, és most kezdték tisztelni. Ennélfogva a mellvért, sisak, lábvért, karpáncél, páncélkesztyű ismét minden pikás rendes felszerelésének részévé vált. Ezt kiegészítette még a kard, amely a németeknél rövidebb, a svájciaknál hosszabb volt, és olykor a tőr. — V. A XVI. és XVII. század gyalogsága. A hosszú íj már egy ideje eltűnt az európai kontinensről, Törökország kivételével; a számszeríjat a francia gascogne-iak használták utoljára a XVI. század első negyedében. Az íj mindenütt átadta helyét a kanócos muskétának, amely most különböző tökéletességi vagy inkább tökéletlenségi fokokon a gyalogság második fegyverévé vált. A XVI. századi kanócos muskéták, ezek az esetlen és tökéletlen konstrukciójú gépezetek túlságosan nagy kaliberűek voltak ahhoz, hogy a lőtávolságon kívül legalább némi pontosságot és a pikások mellvértjének átütéséhez szükséges erőt biztosíthatták volna. Az 1530 körül általánosan elfogadott forma a nehézmuskéta volt, amelyet villára támasztva sütöttek el, mert ilyen támaszték nélkül nem tudtak volna célozni. A muskétások kardot viseltek, de védőpáncélzatot nem, s vagy mint csatárok harcoltak, vagy egyfajta nyitott rendben, védelmi állásokat tartottak vagy előkészítették a pikások rohamát hasonló állások ellen. Számuk csakhamar nagyon megnőtt a pikásokhoz képest; I. Ferenc itáliai csatáiban még jóval kevesebben voltak a pikásoknál, de harminc évvel később már legalább ugyanannyian. A muskétások számának e növekedése miatt fel kellett találni néhány taktikai módszert, hogy szabályszerűen beágyazhassák őket

a csatarendbe. Ez a magyar harcrendnek nevezett taktikai rendszerben történt meg, amelyet a törökök ellen vívott magyarországi háborúkban találtak ki a császári csapatok. Minthogy a muskétások képtelenek voltak közelharcban védekezni, mindig úgy állították fel őket, hogy visszavonulhassanak a pikások mögé. Ilymódon hol valamelyik szárnyon, hol a szárnyak négy sarkában helyezték el őket; igen gyakran a pikások egész négyszögét vagy oszlopát egy sor muskétás vette körül, akiket a mögöttük állók pikái védtek. Végül az új taktikai rendszerben, amelyet a hollandok vezettek be függetlenségi háborújukban[69], az az eljárás győzött, hogy a muskétások a pikások szárnyain álljanak. E rendszer megkülönböztetője főként az, hogy a hadseregeket három nagy phalanxra osztották, a svájci és a magyar taktika szerint. Mindegyiket három vonalból alakították ki; a középső vonalat szintén jobb- és balszárnyra tagolták, egymástól legalább akkora távolság választotta el őket, mint az első vonal arcvonalának hossza. Az egész hadsereg félezredekben volt megszervezve, melyeket zászlóaljaknak nevezhetünk; mindegyik zászlóaljban a pikások a centrumban, a muskétások a szárnyakon álltak fel. A hadsereg három ezredből álló előhada így a következőképpen állhatott fel: két félezred összefüggő sorban, az első vonalban; szárnyaik mögött egy-egy másik félezred; még hátrább, az első vonalra fedezve, a fennmaradó két félezred, ugyancsak összefüggő vonalban. A derékhadat és a hátvédet elhelyezhették akár a szárnyakon, akár az előhad mögött, de mindig ugyanezen eljárás szerint. Ez bizonyos fokig visszatérés a régi római alakzathoz, a három vonalhoz és a különálló kis egységekhez. A császáriak, s velük együtt a spanyolok is szükségesnek látták, hogy nagy hadseregeiket a már említett három résznél többre osszák fel, de zászlóaljaik, illetve taktikai egységeik sokkal nagyobbak voltak, mint a hollandokéi; nem vonalban, hanem oszlopban vagy négyszögben harcoltak, és nem volt reguláris csatarend-alakzatuk mindaddig, míg a holland függetlenségi háborúban a spanyolok nem kezdtek a spanyol dandár néven ismert alakzatban felállni. Négy ilyen nagy zászlóalj — amely gyakran több ezredből is állt — négyszögben állt fel, egy vagy két sor muskétás vette körül, a sarkokon pedig muskétások alkották a szárnyait; ezek megfelelő közökkel a négyszög négy sarkától bizonyos távolságra helyezkedtek el; a négyszög egyik sarka az ellenség felé fordult. Ha a hadsereg túlságosan nagy volt ahhoz, hogy egy dandárba tömörítsék, kettőt lehetett alakítani; ilymódon három vonal keletkezett, két zászlóaljjal az első, négy (néha csak három) zászlóaljjal a második és kettővel a harmadik vonalban. Akárcsak a holland rendszerben, itt is a régi római háromvonalas rendszerhez próbáltak visszatérni. — Egy másik nagy változás is végbement a XVI. században; a lovagokból álló nehézlovasság széthullott és zsol-

doslovasság váltotta fel, amelynek fegyverzete hasonló volt a modern vértesekéhez: mellvért, sisak, kard és pisztolyok. Ez az elődeinél sokkal mozgékonyabb lovasság ezzel félelmetesebbé vált a gyalogságra nézve is; de az akkori pikások mégsem féltek tőle. E változással a lovasság egyöntetű fegyvernemmé vált és ezentúl sokkal nagyobb számarányban szerepelt a hadseregek összetételében, különösen abban az időszakban, amelyeket most kell szemügyre vennünk: ti. a harmincéves háborúban[70]. Ez időben a zsoldosszolgálat rendszere egyetemes volt egész Európában, kialakult az embereknek egy olyan osztálya, amely a háborúból és a háborúnak élt; s ha a taktika talán nyert is ezzel valamit, az emberek jelleme, a hadseregeket alkotó emberanyag, akárcsak a moráljuk, feltétlenül megsínylette. Közép-Európát mindenféle condottierék árasztották el, akiknek a vallási és politikai viszályok jó ürügyül szolgáltak az egész ország kifosztására és elpusztítására. Kezdetét vette az a folyamat, amelynek során az egyedi katona jellemileg mindinkább lealacsonyodott, míg végül a francia forradalom el nem söpörte a zsoldosszolgálatnak ezt a rendszerét. A császáriak a spanyol dandárrendszer szerint vívták csatáikat, négy vagy több dandárt állítva egy vonalba, ilyenképpen három vonalat alkotva. A svédek [II.] Gusztáv Adolf alatt svéd dandárokat szerveztek, amelyek mindegyike három zászlóaljból állt, egy elöl, kettő kissé hátrább, mindegyik vonalba fejlődve, a pikásokkal a centrumban és a muskétásokkal a szárnyakon. Úgy rendezték el őket (minthogy a két fegyvernem egyenlő számban volt képviselve), hogy összefüggő vonalat alkotva mindegyik fedezni tudta a másikat. Ha parancsot adtak összefüggő muskétás vonal alakítására, a középső vagy elülső zászlóalj e fegyvernemhez tartozó két szárnya saját pikásaik elé lépve fedezte azokat, míg a két másik zászlóalj muskétásai, ki-ki a maga szárnyán, előrementek és felsorakoztak az első mellé. Ha lovassági támadástól lehetett tartani, valamennyi muskétás visszavonult a pikások mögé, ez utóbbiak két szárnya pedig előrement és felsorakozott a centrum mellé és így összefüggő pikás vonalat alkottak. A csatarend ilyen dandárok két vonalából állt — ezek alkották a sereg centrumát —, míg a két szárnyon nagyszámú lovasság helyezkedett el, kis muskétás egységekkel vegyítve. E svéd rendszernek az a jellegzetessége, hogy a pikások, akik a XVI. században a nagy támadó fegyvernemet képviselték, most elvesztették minden támadóképességüket. Puszta védelmi eszközzé váltak, s az volt a feladatuk, hogy a muskétásokat megvédjék a lovasság rohama ellen; ismét ez utóbbi fegyvernemnek kellett teljesítenie minden támadó feladatot. Így a lovasság megint teret nyert, a gyalogság pedig vesztett jelentőségéből. Ekkor azonban Gusztáv Adolf véget vetett a lövöldözésnek, amely a lovasság kedvenc harcmódjává vált, s megparan-

csolta lovasainak, hogy teljes vágtában és kivont karddal rohamozzanak; s ettől kezdve mindaddig, amíg fel nem elevenítették az egyenetlen terepen való harcot, minden olyan lovasság, amely kitartott e taktika mellett, a gyalogságon aratott nagy sikerekkel dicsekedhetett. Aligha mondhatunk ennél szigorúbb ítéletet a XVII. és XVIII. század zsoldos gyalogságáról, és mégis ez volt, valamennyi harci cél tekintetében, minden idők legfegyelmezettebb gyalogsága. A harmincéves háború általános eredménye az európai taktika szempontjából az volt, hogy mind a svéd, mind a spanyol dandár eltűnt s a hadseregek most két vonalban álltak fel: a lovasság alkotta a szárnyakat, a gyalogság a centrumot. A tüzérséget az arcvonal előtt vagy a többi fegyvernem közti térközökben állították fel. Néha hagytak tartalékot lovasságból vagy lovasságból és gyalogságból. A gyalogság hat sor mélységű vonalban fejlődött fel; a muskéták olyan könnyűek lettek, hogy a villára többé nem volt szükség, s mindenütt töltényeket és tölténytáskákat használtak. Minthogy a muskétásokat és pikásokat egyazon gyalogsági zászlóaljakban összevegyítették, most igen bonyolult taktikai mozdulatokat dolgoztak ki, melyek mind annak a szükségességén alapultak, hogy, mint nevezték, védelmi zászlóaljakat, vagy, mint mi mondanók, négyszögeket kellett kialakítani a lovasság ellen. Már az egyszerű négyszögben sem volt csekélység a centrum hat sor pikását úgy széthúzni, hogy minden oldalról teljesen körülvegyék a muskétásokat, akik természetesen védtelenek voltak a lovassággal szemben; hát még mennyi üggyel-bajjal járhatott az, hogy a zászlóaljat hasonló módon kereszt, nyolcszög vagy más fantáziadús alakban állítsák fel! Így történt, hogy a kiképzés rendszere ebben az időszakban bonyolultabb, mint valaha, s csupán azoknak volt esélyük rá, hogy megszerzik akár csak a legelemibb jártasságot is benne, akik egy életen át katonáskodtak. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy mindezek a kísérletek, amelyek a lovasságnak ellenállni képes egység kialakítását célozták, teljesen hasztalanoknak bizonyultak az ellenséggel szemben, hiszen bármely valamirevaló lovasság régen az ilyen zászlóalj kellős közepében lett volna, mielőtt még a mozdulatok negyedét is végrehajtják. — A XVII. század második felében a pikások száma a muskétásokéhoz képest erősen csökkent, mert attól a pillanattól kezdve, hogy a pikások teljesen elvesztették minden támadó erejüket, a muskétások lettek a gyalogság valóban aktív része. Azonfelül látták, hogy a török lovasság, a kor legrettegettebb lovassága, igen gyakran behatolt a pikások négyszögébe, míg a muskétások vonalának jól irányozott tüze ugyanolyan gyakran visszaverte őket. Következésképp a császáriak magyarországi seregükben elvetették a pikákat és olykor spanyollovasokkal pótolták őket, amelyeket a harcmezőn állítottak össze; a hozzávaló nyársak pedig a muskétások rendes fel-

szereléséhez tartoztak. Más országokban ugyancsak előfordult, hogy egyetlen pikás nélkül küldték hadba a seregeket; lovasroham veszélye esetén a muskétások tüzelésük hatására és saját lovasságuk segítségére voltak bízva. Mindamellett két találmány kellett ahhoz, hogy teljesen elvessék a pikát: a szurony, amelyet Franciaországban találtak fel 1640 táján és 1699-ben tökéletesítettek a most használt könnyen kezelhető fegyverré; és a kováspuska, amelyet 1670 körül találtak fel. Bár kétségtelen, hogy a szurony tökéletlenül helyettesítette a pikát, mégis bizonyos fokig képessé tette a muskétást arra, hogy megadja önmagának azt a védelmet, amelyet eladdig a pikásoktól kellett megkapnia; a kováspuska pedig a töltés folyamatának egyszerűsítésével sokkal többre is képessé tette, mint hogy csupán ellensúlyozza a gyors tüzeléssel a szurony fogyatékosságait. — VI. A XVIII. század gyalogsága. A pika kiszorulásával minden védőfegyverzet eltűnt a gyalogság felszereléséből, s ez a fegyvernem ezután katonák egyetlenegy osztályából tevődött össze, akiket kováspuskával és szuronnyal fegyvereztek fel. Ez a változás a spanyol örökösödési háború[317] első éveiben, vagyis a XVIII. század első éveiben ment végbe. Ugyanebben az időben mindenütt tetemes nagyságú állandó hadseregeket találunk, amelyeket emberrablással párosuló, lehetőleg önkéntes toborzással, de szükség esetén kényszersorozással is rekrutáltak. Ezeket a hadseregeket taktikai egységekként szabályszerűen 500—700 főnyi zászlóaljakba szervezték, amelyeket speciális célokra századokba osztottak; több zászlóalj egy ezredet alkotott. Így a gyalogság szervezete most szilárdabb és megállapodottabb formát öltött. Minthogy a kováspuska kezelése sokkal kisebb helyet igényelt, mint a régi kanócos muskétáé, a régi nyitott harcrendet megszüntették és a sorok szorosan összezárkóztak, hogy ugyanazon térségben lehetőleg minél több lövész legyen. Ugyanebből az okból a harcvonal különböző zászlóaljai közti közöket a minimumra csökkentették, úgyhogy az egész front egyetlen feszes és megszakítatlan vonalat alkotott, két vonal gyalogsággal a centrumban és a lovassággal a szárnyakon. Régebben soronként tüzeltek, és tüzelés után minden sor hátrahúzódott újratölteni; most szakaszonként vagy századonként tüzeltek, minden szakasz három első sora parancsszóra egyszerre lőtt. Ilyenformán minden zászlóalj szakadatlanul tüzelhetett az előtte levő ellenségre. Minden zászlóaljnak megvolt a külön helye ebben a hosszú vonalban, s a helyüket kijelölő rendet nevezték csatarendnek. A nagy nehézség most az volt, hogyan szervezzék meg a hadsereg menetalakzatát úgy, hogy bármikor könnyűszerrel menetből csatarendbe fejlődhessen és a vonal minden része gyorsan és egyszerre a saját helyére kerüljön. Ugyanezt a célt tartották szem előtt az ellenség hatókörén belüli táborozásnál is. A seregek meneteltetésé-

nek és táboroztatásának művészete ilyenképpen nagyot haladt ebben a korszakban; a csatarend merevsége és esetlensége azonban még mindig súlyos nyűge volt a sereg minden mozgásának. Ugyanakkor a csatarend formai szabályai és az, hogy az ilyen vonalat csak a legegyenletesebb síkságokon lehetséges kezelni, még jobban korlátozták a csatatérnek alkalmas terep megválasztását; de ameddig mindkét felet ugyanazok a béklyók kötötték, egyik sem volt hátrányosabb helyzetben. Malplaquet[99] óta a francia forradalom kitöréséig az út, a falu vagy a tanya tabu volt a gyalogságnak; még az árkot vagy sövényt is majdnemhogy hátránynak tekintették azok, akiknek védeniök kellett. A porosz gyalogság a XVIII. század klasszikus gyalogsága. Főleg Lipót dessaui herceg alakította ki. A spanyol örökösödési háborúban a gyalogsági vonal mélységét hat sorról négyre csökkentették. Lipót megszüntette a negyedik sort és három sorban állította fel a poroszokat. Ő rendszeresítette a vas töltővesszőt is, amelynek segítségével csapatai percenként ötször tudtak tölteni és lőni, míg más csapatok alig háromszor tüzeltek. Ugyanakkor kiképezték a csapatokat arra, hogy előnyomulás közben tüzeljenek, de minthogy tüzeléshez meg kellett állniok és közben az egész hosszú vonalnak tartania kellett a sort, lépésük — az úgynevezett libalépés — igen lassú volt. A tüzelés az ellenségtől 200 yardnyira kezdődött; a vonal libalépésben nyomult előre, s minél közelebb ért az ellenséghez, annál rövidebbet lépett és annál jobban fokozta a tüzelést, míg az ellenség vagy meghátrált, vagy annyira megingott, hogy a szárnyakról indított lovasroham és a gyalogság szuronyos támadása kiverte állásából. A hadsereget mindig két vonalban állították fel, de mivel az első vonalban nemigen voltak közök, a második vonal csak nagyon nehezen nyújthatott szükség esetén az elsőnek segítséget. Ilyen volt az a hadsereg és ilyen az a taktika, amelyet poroszországi II. Frigyes a trónra lépésekor örökölt. Még egy lángésznek sem volt sok eshetősége arra, hogy bármit is tökéletesíteni tud ezen a rendszeren, hacsak szét nem rombolja — ezt pedig Frigyes a maga helyzetében és katonaanyagával nem tehette meg. Mégis talált egy sajátos támadás- és hadseregszervezési módot, amelynek révén egy a mai Szardíniánál kisebb királyságnak az erőforrásaival és Anglia szűkös anyagi támogatásával hadat viselhetett majdnem egész Európa ellen. A rejtély könnyen megmagyarázható. Mindaddig a XVIII. század csatái párhuzamos csaták voltak: a két hadsereg egymással párhuzamos vonalban fejlődött fel és nyílt, egyenes, szabályszerű küzdelmet vívott, minden hadicsel vagy fortély nélkül; az erősebb fél egyetlen előnye az volt, hogy szárnyai átkarolták ellenfelének szárnyait. Frigyes a vonalrendre alkalmazta az Epameinóndasz által feltalált rézsútos támadás rendszerét. Kiválasztotta az ellenség egyik szárnyát az első táma-

dás célpontjául s ezellen indította a maga egyik szárnyát, átkarolta az ellenség szárnyát és centrumának egy részét és ugyanakkor visszatartotta saját seregének maradékát. Ez nemcsak azzal az előnnyel járt, hogy átkarolta az ellenséget, hanem azzal is, hogy túlerővel szétzúzta a támadásának kitett csapatokat. Az ellenség többi csapata nem mehetett a szorongatottak segítségére; nemcsak azért, mert nem mozdulhattak vonalbeli helyükről, hanem azért is, mert ha az egyik szárny elleni támadás sikeresnek bizonyult, a sereg maradéka vonalba fejlődött és frontálisan megtámadta az ellenséges centrumot, az eredetileg támadó szárny pedig oldalba kapta, miután már az ellenséges szárnyat elintézte. Csakugyan ez volt az egyetlen elképzelhető módszer, amellyel a vonalrendszer megtartása mellett lehetséges volt túlerőt bocsátani az ellenséges harcvonal bármelyik részére. Minden a támadó szárny felépítésétől függött tehát; s amennyire a csatarend merevsége megengedte, Frigyes állandóan erősítette ezt a szárnyat. A támadó szárny gyalogságának első vonala elé igen gyakran élvonalat állított fel gránátosaiból vagy elitcsapataiból, hogy lehetőleg már az első rohamban biztosítsa a sikert. A második eszköz, amellyel Frigyes a hadseregét tökéletesítette, a lovasság újjászervezése volt. Gusztáv Adolf tanításai feledésbe mentek; a lovasság ahelyett, hogy kardjára és rohamának lendületére hagyatkozott volna, ritka kivétellel ismét a pisztollyal és karabéllyal hadakozott. A XVIII. század eleji háborúk ilyenformán nem bővelkedtek sikeres lovasrohamokban; a porosz lovasság különösen elhanyagolt volt. Frigyes azonban visszatért a régi eljáráshoz, kivont karddal és teljes vágtában rohamoztatott, s a történelemben páratlan lovasságot hozott létre; s igen nagy részben ennek a lovasságnak köszönhette sikereit. Amikor hadserege példaképpé vált Európában, Frigyes, hogy más nemzetek katonáinak port hintsen a szemébe, elkezdte bámulatosan összebonyolítani a taktikai mozdulatok rendszerét; ezek tényleges háborúban mind használhatatlanok voltak, s csupán arra szánta őket, hogy leplezzék a győzelmét biztosító eszközök egyszerűségét. Ez annyira sikerült neki, hogy saját alárendeltjeinek szemét homályosította el a leginkább; valóban elhitték, hogy a vonalalakításnak ezekben a komplex módszereiben van taktikájának igazi lényege, és ilymódon Frigyes, azonkívül, hogy lerakta az alapzatát annak a pedantériának és agyonfegyelmezésnek, amely azóta is jellemzi a poroszokat, ténylegesen előkészítette őket Jéna és Auerstedt[165] példátlan gyalázatára. — A mindig zárt rendben küzdő sorgyalogságon kívül, amelyről eddig írtunk, volt bizonyos fajta könnyűgyalogság is, de ez nem jelent meg a nagy csatákban. Feladata a partizánharc volt; ennek nagyszerűen megfeleltek az ausztriai horvátok, jóllehet semmi másra nem lehetett használni őket. A Törökország elleni határőrvidék[74] e félvad-

jainak mintájára alakította meg a többi európai állam is a könnyűgyalogságát. A nagy ütközetekből azonban teljesen eltűnt a csatározás, ahogyan ezt az ókor és a középkor könnyűgyalogsága gyakorolta egészen a XVII. századig. Csakis a poroszok és utánuk az osztrákok alakítottak egy-két lövészászlóaljat vadőrökből és erdészekből, csupa mesterlövészből, akik ütközetben szétszóródtak az egész arcvonalon és a tisztekre vadásztak, csakhogy olyan kevesen voltak, hogy nem sokat számítottak. A csatározást az amerikai függetlenségi háború[77] elevenítette fel. Míg az európai hadseregek kényszerrel és szigorú bánásmóddal összetartott katonáira nem lehetett rábízni, hogy csatárláncban küzdjenek, ezeknek Amerikában olyan lakossággal kellett megvívniok a harcot, amely nem ment át a sorkatonák reguláris kiképzésén, de jól lőtt és kitűnően értett a puskához. A terep jellege kedvezett nekik; nem kísérleteztek olyan manőverekkel, amelyekre kezdetben képtelenek voltak, hanem öntudatlanul áttértek a csatározásra. Így a lexingtoni és concordi ütközet[334] korszakot alkot a gyalogság történetében. — VII. A francia forradalom és a XIX. század gyalogsága. Amikor az európai koalíció betört a forradalmi Franciaországba, a franciák olyasféle helyzetben voltak, mint rövid idővel azelőtt az amerikaiak, azzal a különbséggel, hogy nem rendelkeztek olyan terepelőnyökkel. Ahhoz, hogy a régi vonalelv szerint harcoljanak az országba betörő vagy betöréssel fenyegető nagyszámú seregekkel, jól kiképzett emberekre lett volna szükségük, ilyen pedig alig akadt, kiképzetlen önkéntes viszont bőségesen volt. Amennyire az idő engedte, begyakoroltatták velük a vonaltaktika alapvető mozdulatait; de mihelyt a vonalba felfejlődött zászlóaljak tűzbe kerültek, öntudatlanul sűrű csatárrajokra bomlottak, a talaj minden egyenetlensége mögött védelmet kerestek a tűz elől, míg a második vonalat, amely afféle tartalék volt, elég gyakran már az ütközet legkezdetétől bevonták a küzdelembe. A francia hadseregek szervezése azonkívül egészen más volt, mint a velük szemben állóké. Nem zászlóaljak hajlíthatatlan, egyhangú vonalává voltak szervezve, hanem hadosztályokká, amelyek mindegyike tüzérségből, lovasságból és gyalogságból állt. Egyszerre megint felfedezték azt a fontos tényt, hogy nem az számít, vajon egy zászlóalj a „szabályos" helyén harcol-e a csatarendben, hanem hogy parancsra vonalba előnyomuljon és jól harcoljon. Minthogy a francia kormány szegény volt, a sátrakat és a XVIII. században szokásos óriási málhát elvetették; kitalálták a szabadtáborozást, a tisztek poggyászát pedig, amely más hadseregekben a málha nagy részét alkotta, annyira csökkentették, amennyit maguk is el tudnak vinni a hátukon. A hadsereget nem raktárakból élelmezték, hanem azon a vidéken, amelyen átvonult, rekvirált és ebből tartotta fenn magát. Ilymódon a franciák olyan moz-

gékonyak lettek és oly könnyen álltak fel csatarendbe, mint egyik ellenségük sem. Ha vereséget szenvedtek, néhány órán belül behozhatatlan távolságban jártak üldözőiktől; ha előrenyomultak, váratlan helyeken tudtak megjelenni, az ellenség szárnyain, mielőtt az észrevette volna őket. Ez a mozgékonyság, valamint a koalíció vezéreinek kölcsönös féltékenykedése lélegzetvételnyi időhöz juttatta a franciákat, s ezalatt kiképezhették önkénteseiket és kidolgozhatták a náluk kibontakozó új taktikai rendszert. 1795-től ez az új rendszer a csatározás és a zárt oszlopok valamilyen kombinációjában ölt határozott alakot. Ehhez járult még később a vonalalakzat, ha nem is az egész hadseregre alkalmazva, mint addig, hanem csak egyes zászlóaljakra, amelyek vonalban fejlődtek fel, valahányszor az alkalom ezt kívánta. Nyilvánvaló, hogy ezt az utóbbi, állandóbb kiképzést igénylő manővert sajátították el legutoljára a francia forradalom irreguláris csapatai. Három zászlóalj alkotott egy féldandárt, hat egy dandárt; két vagy három gyalogdandár egy hadosztályt, melyhez még két tüzérüteg és némi lovasság járult; több ilyen hadosztályból állt egy hadsereg. Valahányszor egy hadosztály találkozott az ellenséggel, az előhad csatárai védelmi állásba helyezkedtek, az előhad pedig tartalékul szolgált, amíg a hadosztály oda nem érkezett. Ezután a dandárok kettős vonalba és tartalékba fejlődtek, de úgy, hogy minden zászlóalj oszlopban állt, meghatározatlan közökkel, a csatarendben keletkező rések védelmére pedig ott volt a lovasság és a tartalék. A harcvonalnak nem kellett többé okvetlenül egyenesnek és megszakítatlannak lennie; meghajolhatott bármely irányba, ahogy a terep megkívánta, mivel már nem puszta, sima síkságokat választottak csatatérül; ellenkezőleg, a franciák jobban szerették az átszegdelt terepet, és csatáraik, akik láncot alkottak az egész harcvonal előtt, befészkelték magukat minden faluba, tanyára vagy csalitba, amelyet megszállhattak. Ha az első vonal zászlóaljai felfejlődtek, általában csakhamar csatárlánccá formálódtak; a második vonal zászlóaljai mindig oszlopban maradtak és ebben az alakzatban rendszerint nagy sikerrel rohamozták az ellenség vékony vonalait. Így a francia hadsereg taktikai harcalakzata fokozatosan két vonalra tagozódott, mindkettő zárt oszlopban, sakktáblaszerűen elhelyezett zászlóaljakból állt, az arcvonal előtt csatárokkal és hátul tömör tartalékkal. Napóleon a fejlődésnek ezen a fokán találta a francia forradalom taktikáját. Mihelyt a politikai hatalom megragadása módot adott neki erre, még tovább fejlesztette ezt a rendszert. Hadseregét összevonta a boulogne-i táborba[265] és ott reguláris kiképzési kurzusban részesítette katonáit. Különösen begyakoroltatta velük, hogyan kell kis területen tömör tartaléktömegeket alakítani és e tömegeknek gyorsan vonalba fejlődni. Két-három hadosztályt hadtestté egyesített, hogy egyszerűsítse a

parancsnoklást. Feltalálta és a legnagyobb tökélyre vitte az új menetalakzatot, amely abban áll, hogy a csapatokat akkora területen szórják szét, amelynek készleteiből elláthatták magukat, és mégis annyira össze vannak tartva, hogy bármely adott ponton egyesíthetők, mielőtt még a megtámadott részt az ellenség szétzúzhatná. Az 1809-es hadjárattól kezdve Napóleon új taktikai alakzatokat kezdett kitalálni, például az egész dandárokból és hadosztályokból álló mély oszlopokat, amelyek azonban csúfosan megbuktak és soha többé fel nem támasztották őket. 1813 után ez az új francia rendszer az európai kontinens valamennyi nemzetének közkincsévé vált. A régi vonalrendszert és a zsoldostoborzásos rendszert végleg elhagyták. Mindenütt elfogadták valamennyi állampolgár katonakötelezettségét és bevezették az új taktikát. Poroszországban és Svájcban mindenkinek ténylegesen katonai szolgálatot kellett teljesítenie; a többi államokban állítást vezettek be, a fiatalemberek sorshúzással döntötték el, melyikük szolgáljon; mindenütt meghonosították a tartalékos rendszert: az emberek egy részét kiképzésük után hazaküldték, s így békeidőben eszközölt csekély kiadás mellett háború esetén mégis nagyszámú kiképzett ember állt rendelkezésükre. — Ez idő óta többféle változás történt a gyalogság fegyverzetében és szervezetében, amelyeket részben a kézifegyverek gyártásának haladása, részben a francia gyalogságnak az algériai arabokkal való összecsapásai idéztek elő. A németek, akik mindig kedvelték a vontcsövű puskát, megnövelték könnyű lövészzászlóaljaikat; a franciák pedig, akiknek Algériában nagyobb lőtávolságú fegyverre volt szükségük, 1840-ben végre megszerveztek egy lövészzászlóaljat, amelyet nagy pontosságú és lőtávolságú, tökéletesített vontcsövű puskával fegyvereztek fel. Ezek a katonák, akiket arra képeztek ki, hogy minden mozdulatukat, még hosszú meneteléseiket is egyfajta futólépésben (pas gymnastique) hajtsák végre, csakhamar olyan eredményeket értek el, hogy újabb ilyen zászlóaljakat alakítottak. Létrejött tehát egy új könnyűgyalogság, nem úrvadászokból és vadőrökből, hanem a legerősebb és legfürgébb férfiakból; a pontos és nagy hatótávolságú tüzelés fürgeséggel és kitartással párosult, s így olyan erőt képeztek, amely így vagy úgy minden bizonnyal felette állt minden más akkor létező gyalogságnak. Ugyanakkor a pas gymnastique-ot bevezették a sorgyalogságnál, s a rohanást, amit még Napóleon is az ostobaság tetőfokának tartott volna, most minden hadseregben a gyalogsági kiképzés lényeges részeként gyakorolják. A francia lövészek új vontcsövű puskájának (Delvigne—Poncharra) sikere csakhamar újabb tökéletesítésekre vezetett. A vontcsövű fegyvereknél bevezették a kúpos lövedéket. Minié, Lorenz és Wilkinson új megoldásokat találtak fel arra, hogy a lövedék könnyen becsússzék a furatba, és ha már benne van, mégis kitöltse ólmával a hornyo-

kat s ilymódon megkapja azt a tengelyforgást és erőt, amelytől a puska hatása függ; másfelől Dreyse felfedezte a gyútűs puskát, amely hátul tölthető és nem igényel külön gyutacsot. Mindezek a puskák 1000 yardra hordtak és ugyanolyan könnyen lehetett tölteni őket, mint a közönséges simacsövű muskétát. Most már felvetődött az a gondolat, hogy az egész gyalogságot ilyen puskákkal szereljék fel. Anglia váltotta valóra elsőnek ezt az elgondolást; követte Poroszország, amely már jó ideje készült erre a lépésre; ezután Ausztria és a kisebb német államok; végül Franciaország. Oroszország, valamint az itáliai és a skandináv államok még hátra vannak. Ez az új fegyver teljesen megváltoztatta a hadviselés arculatát, de nem úgy, ahogyan a taktika teoretikusai várták, mégpedig egy igen egyszerű matematikai okból. E lövedékek röppályájának megszerkesztésével könnyen kimutatható, hogy 20—30 yardos tévedés a cél távolságának megbecsülésében 300—350 yardon túl szétfoszlatja a találat minden esélyét. Mármost amíg a gyakorlótéren ismeretesek a távolságok, addig a csatatéren nem ismeretesek s minden pillanatban változnak. A védelmi állásban levő gyalogság, amelynek volt ideje kilépni az arcvonal előtti legfeltűnőbb tárgyak távolságát, ilyenformán mérhetetlen előnyben lesz 1000-től 300 yardig a támadó erőkkel szemben. Ennek csak úgy lehet elejét venni, ha a támadó gyorsan és tüzelés nélkül, futólépésben nyomul előre mintegy 300 yardnyi távolságig, ahol a két fél tüze már egyformán hatásos. Ebből a távolságból a tüzelés két jól elhelyezett csatárvonal között olyan gyilkossá válik és annyi találat éri az előőrsöket és tartalékokat, hogy egy bátor gyalogság nem tehet egyebet, mint hogy az első kínálkozó alkalommal megrohamozza az ellenséget és 40—50 yardról sortüzet ad. Ezeket a szabályokat, amelyeket elméletileg Trotha porosz őrnagy bizonyított be először,[335] a franciák nemrégiben gyakorlatilag kipróbálták az osztrákok elleni háborújukban[336], mégpedig sikerrel. Ezért e szabályok szerves alkotó részei lesznek a modern gyalogsági taktikának, különösen ha ugyanilyen jó hatásúnak bizonyulnak egy olyan gyorsan tölthető fegyverrel szemben, mint a porosz gyútűs puska. Az egész gyalogságnak egy és ugyanazon mintájú vontcsövű puskával történő felfegyverzése azt fogja eredményezni, hogy a könnyű- és a sorgyalogság között minden még fennálló megkülönböztetés megszűnik és létrejön egy mindenféle szolgálatra alkalmas gyalogság. Minden bizonnyal ebben fog állni e fegyvernem legközelebbi tökéletesedése.

Infantry

A megírás ideje: 1859 szeptember – kb. október 10

Megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", IX. köt., 1860

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Hajóhad

Hajóhad — gyűjtőneve valamely uralkodó vagy nemzet hadihajóinak. Az ókor hadiflottái, bár gyakran nagyszámú hajóból álltak, a maiakhoz képest jelentéktelenek voltak a hajók mérete, mozgató ereje és támadó képessége tekintetében. Fönícia és Karthágó, Görögország és Róma tengerjáró hajói lapos fenekű bárkák voltak, nem állták a vihart; nyílt tengeren egy heves szélroham pusztulásukat jelentette; a partok mentén osontak és éjszakára horgonyt vetettek valamilyen védett helyen vagy kis öbölben. Görögországból Itáliába vagy Afrikából Szicíliába átkelni veszélyes vállalkozás volt. Minthogy a hajók alkalmatlanok voltak arra, hogy elviseljék a modern hadihajóinknál megszokott vitorlanyomást, csak kevés vitorlavászonnal szerelték fel őket, az evezőkre bízva, hogy lomhán előbbrevigyék a hullámokon. Az iránytűt még nem fedezték fel, a szélességi és hosszúsági fokokat nem ismerték; szárazföldi tájékozódási pontok és a sarkcsillag voltak a hajózás egyedüli útmutatói. A támadó hadviselésre szolgáló felszerelések ugyancsak nem voltak hatékonyak. Íjak és nyilak, hajítódárdák, nehézkes ballisták és katapulták* voltak az egyetlen fegyverek, amelyeket távolságra lehetett használni. Tengeren nem lehetett komoly kárt tenni az ellenségben, amíg a két harcoló hajó nem került tényleges érintkezésbe. Ezért a tengeri harcnak csak két módja volt lehetséges: úgy manőverezni, hogy saját hajónk éles, erős, vascsúcsos orra teljes erővel nekivágódjék az ellenséges hajó oldalának és legázolja azt; vagy oldalunkkal az ellenséges hajó oldalához simulva összekapcsolni a két hajót és mindjárt megrohanni az ellenséget. Az első pun háború[295] után, amely véget vetett a karthágóiak tengeri fölényének, nincs az ókori történelemben egyetlen olyan tengeri ütközet sem, amely szakmai szempontból a legcsekélyebb mértékben is érdekes volna; a római uralom hamarosan megszüntette a további tengeri küzdelmek lehetőségét a Földközi-tengeren. — Modern hajóhadaink valódi

* *V. ö. 236. old. – Szerk.*

szülőhazája az Északi-tenger. Körülbelül abban az időben, amikor a középeurópai teuton törzsek nagy tömege elindult, hogy letiporja a hanyatló római birodalmat és újjászervezze Nyugat-Európát, az északi partokon élő testvéreik, a frízek, szászok, angelok, dánok és normannok megkezdték a tengerre szállást. Hajóik kiugró gerincű és éles vonalú, erős, szilárd tengeri járművek voltak, többnyire csakis a vitorlákra bízták magukat és még a zord Északi-tenger közepén sem féltek szembeszállni a szélviharral. Ilyen osztályú hajókon keltek át az angolszászok az Elba és az Eider torkolatától Britannia partjaira, s ilyeneken kalandoztak a normannok is az egyik irányban Konstantinápolyig, a másikban Amerikáig. A hajózást teljesen forradalmasította az ilyen hajók építése, amelyek át merték szelni az Atlanti-óceánt; és még a középkor leáldozása előtt Európa összes partjain meghonosították az új, éles fenekű tengeri hajókat. Azok a hajók, amelyekkel a normannok végezték kalandozásaikat, valószínűleg nem voltak nagyon nagy méretűek, talán egyikük sem volt több mint 100 ton terhelésű, és egy- vagy legfeljebb kétárbocosak voltak, hosszanti vitorlázattal. Hosszú ideig mind a hajóépítés, mind a hajózás láthatólag pangott; a hajók az egész középkorban kicsinyek voltak, és a normannok és frízek merész szelleme tovatűnt; ami tökéletesítés történt, az olaszoknak és a portugáloknak köszönhető, most ugyanis ezek lettek a legmerészebb hajósok. A portugálok felfedezték az Indiába vezető tengeri utat; két külföldi szolgálatban álló olasz, Kolumbusz és Cabot kelt át a normann Leif kora óta elsőnek az Atlanti-óceánon. A hosszú tengeri utazások most szükségszerűvé váltak, és ehhez nagy hajók kellettek; ugyanakkor annak szükségessége, hogy a hadihajókat, sőt a kereskedelmieket is felfegyverezzék nehéztüzérséggel, ugyancsak a méret és az űrtartalom növelése irányában hatott. Ugyanazok az okok, amelyek állandó hadseregeket hoztak létre a szárazföldön, most állandó hajóhadakat hoztak létre a tengeren; s voltaképpen csak ettől az időtől kezdve beszélhetünk hajóhadakról. A gyarmati vállalkozások kora, amely ekkor kezdődött az összes tengerjáró nemzetnél, tanúja volt nagy hadiflották alakulásának is az újonnan létesült gyarmatok és kereskedelmük védelmére; olyan időszak következett, amely minden előzőnél gazdagabb volt tengeri harcokban és termékenyebb a tengeri fegyverzet fejlődése szempontjából. — A brit hajóhad alapzatát VII. Henrik vetette meg, aki első hajójaként megépítette a „Great Harry"-t. Utódja* állandó reguláris flottát alakított, amely állami tulajdonban volt, s legnagyobb hajója a „Henry Grace de Dieu" nevet viselte. Ennek a hajónak, a legnagyobbnak,

* VIII. Henrik. – *Szerk.*

amelyet addig építettek, 80 ágyúja volt, részben két rendes sima ágyúfedélzeten, részben pótemelvényeken a hajó elején és a farán. Négyárbocosra építették; űrtartalmát különbözőképpen adják meg 1000 és 1500 ton között. Az egész brit flotta VIII. Henrik halálakor mintegy 50 vitorlásból állt, összesen 12 000 ton űrtartalommal, s 8000 főnyi matróz és tengerészkatona legénységgel. Ennek az időszaknak a nagy hajói nehézkes alkotmányok; mély derekúak, azaz toronymagasságú előfedélzettel és tattal készültek, ami rendkívül rossz egyensúlyviszonyokat teremtett. A következő nagy hajó, amelyről tudunk, az 1637-ben épült „Sovereign of the Seas", amelyet később „Royal Sovereign"-nak neveztek el. Ez az első hajó, amelynek fegyverzetéről némileg pontos adataink vannak. Három sima fedélzete volt, egy előfedélzete, egy félfedélzete, egy tatfedélzete és egy parancshídháza; alsó fedélzetén 30 ágyú volt, 42 és 32 fontosak; középfedélzetén 30 ágyú, 18 és 9 fontosak; felső fedélzetén 26 könnyebb ágyú, valószínűleg 6 és 3 fontosak. Ezeken kívül volt 20 vadászágyúja és 26 ágyúja az előfedélzeten és a félfedélzeten. De reguláris honi szolgálatban ezt a fegyverzetet 100 ágyúra csökkentették, mivel a teljes állomány nyilvánvalóan túl sok volt számára. A kisebb hajókra vonatkozó értesüléseink igen gyérek. 1651-ben a hajóhadat 6 osztályba sorolták; de ezek mellett továbbra is létezett számos fajta osztályozatlan hajó, úgymint naszádok, pontonok, később pedig bombázók, korvettek, gyújtóhajók és jachtok. 1677-ből fennmaradt a teljes angol hajóhad jegyzéke; eszerint a legnagyobb első osztályú háromfedélzetű hajónak 26 db 42 fontos, 28 db 24 fontos, 28 db 9 fontos, 14 db 6 fontos és 4 db 3 fontos ágyúja volt, a legkisebb kétfedélzetű hajónak (ötödik osztály) pedig 18 db 18 fontosa, 8 db 6 fontosa és 4 db 4 fontosa, vagyis összesen 30 ágyúja. Az egész flotta 129 hajóból állt. 1714-ben a hajók száma 198; 1727-ben 178; 1744-ben 128. Később a hajók számának gyarapodásával méretük is nagyobbodott, s az űrtartalommal együtt a fegyverzet súlya is növekedett. Az első olyan angol hajót, amely megfelel a mi modern fregattunknak, Sir Robert Dudley már a XVI. század végén megépítette; mégis teljes 80 év telt el, amíg ezt a hajóosztályt, amelyet először a dél-európai nemzetek használtak, a brit hajóhadban általánosan elfogadták. A fregattok sajátos tulajdonságát, a gyorsaságot Angliában jó ideig nem értékelték kellőképpen. A brit hajókat általában annyira túlterhelték ágyúkkal, hogy az alsó lőnyílások csak három lábnyira voltak a vízszinttől és viharos tengeren nem lehetett kinyitni őket, s a hajók vitorlázóképessége ezt szintén nagyon megsínylette. Mind a spanyolok, mind a franciák nagyobb űrtartalmat alkalmaztak az ágyúk számának arányában; ennek következtében hajóik nagyobb kaliberű ágyúkat és kiadósabb kész-

leteket vihettek, úszóképességük nagyobb volt és jobban vitorláztak. A XVIII. század első felében az angol fregattoknak legalább 44 db 9—12 fontos és néhány 18 fontos kaliberű ágyújuk volt körülbelül 710 ton űrtartalom mellett. 1780 táján 38 (jobbára 18 fontos) ágyút hordozó, 946 tonos fregattokat építettek; a haladás itt szemmelláthatő. E korszak hasonló fegyverzetű francia fregattjai átlagosan 100 tonnal nagyobbak voltak. Körülbelül ugyanebben az időben (a XVIII. század derekán) a kisebb hadihajókat a modern mód szerint pontosabban osztályozták: korvettként, briggként, brigantinként és szkúnerként. 1779-ben feltaláltak (valószínűleg Melville brit tábornok) egy löveget, amely nagymértékben megváltoztatta a legtöbb hajóhad fegyverzetét. Igen rövid, nagy kaliberű ágyú volt ez, alakra közel állt a tarackhoz, de arra szánták, hogy tömör lövedéket hajítson kis töltettel rövid távolságra. Minthogy ezeket a hajótarackokat először a skóciai Carron vasművek társaság készítette, carronade-oknak nevezték őket. Jóllehet ennek az ágyúnak a lövedéke távolra hatástalan volt, közelharcban félelmetes hatást gyakorolt a hajók gerendázatára; csökkentett sebessége folytán (a csökkentett töltet következtében) nagyobb rést ütött, sokkal jobban összetörte a gerendázatot, sok és igen veszélyes szilánkot szórt. Az ágyúk viszonylagos könnyűsége is elősegítette azt, hogy helyet találjanak néhánynak a hajók tatfedélzetén és előfedélzetén, és már 1781-ben a brit hajóhad 429 hajója volt ellátva 6—10 ilyen hajótarackkal a rendes ágyúállományán felül. A francia és amerikai háborúk tengeri ütközeteiről szóló beszámolókat olvasva nem szabad elfelejtenünk, hogy a britek soha nem foglalták bele a hajók ágyúállományának számszerű megjelölésébe a hajótarackokat, úgyhogy például egy 36 ágyúsnak mondott brit fregatt a hajótarackokkal együtt valójában 42 vagy még több ágyúval is rendelkezhetett. Az a fémsúly-fölény, amelyet a hajótarackok adtak a brit hajók sortüzének, a francia forradalmi háború idején sok közelharc eldöntéséhez hozzájárult. De mindennek ellenére a hajótarackok csupán szükségmegoldás voltak a 80 évvel ezelőtti, aránylag kis méretű hadihajók erejének növelésére. Mihelyt a hajók mérete minden osztályban megnövekedett, a hajótarackokat mellőzték s ma már úgyszólván kiszorultak. E pontban, a hadihajók építése terén a franciák és a spanyolok határozottan megelőzték az angolokat. Hajóik nagyobbak és sokkal jobb vonalúak voltak, mint a britekéi; különösen fregattjaik voltak fölényben mind méretük, mind hajózási tulajdonságaik tekintetében; s az angol fregattokat hosszú éveken át az 1782-ben zsákmányolt „Hébé" nevű francia fregattról másolták. A hajók hosszának növekedése arányában a hajó orrán és farán levő toronymagasságú építmények — előfedélzet, tatfedélzet és tat — magassága csökkent, s ezzel a hajók

vitorlázási tulajdonságai megjavultak, úgyhogy fokozatosan bevezetésre kerültek a jelenlegi hadihajók viszonylag elegáns és gyors járatú vonalai. Az ágyúk számának szaporítása helyett ezeken a nagyobb hajókon a kalibert növelték, és ugyanígy az egyes ágyúk súlyát és hosszát is, hogy lehetővé tegyék teljes töltet alkalmazását és megkapják a legnagyobb nullpontos lőtávolságot, úgyhogy módjuk legyen nagy távolságokra is tüzet nyitni. A kis — 24 fonton aluli — kaliberek eltűntek a nagyobb hajókról és a megmaradó kalibereket egyszerűsítették, hogy egy hajó fedélzetén ne legyen több két-, legfeljebb háromféle kalibernél. A sorhajókon az alsó, legerősebb fedélzet a felső fedélzetekkel azonos kaliberű, de hosszabb és nehezebb ágyúkkal volt felszerelve, hogy legalább egy sor ágyú a lehető legnagyobb távolságra is használható legyen. — 1820 körül Paixhans francia tábornok a hajófegyverzet szempontjából nagy fontosságú felfedezést tett. Nagy kaliberű ágyút szerkesztett, a zárnál szűk kamrával a lőpor behelyezésére, s ezekből a „gránátágyúkból" (canons obusiers) kis emelkedéssel üreges lövedékeket kezdett lőni. Hajók ellen üreges lövedéket mindaddig csak a parti ütegek tarackjaiból lőttek ki, jóllehet Németországban már régóta használtak vízszintesen kilőtt gránátokat, rövid 24 fontos, sőt 12 fontos ágyúkból is, erődítmények ellen. Hogy a gránát milyen romboló hatással van a hajók farészeire, azt nagyon jól tudta Napóleon, aki Boulogne-ban legtöbb ágyúnaszádját felszerelte tarackokkal az angliai expedícióra és szabályként lefektette, hogy hajókat olyan lövedékekkel kell támadni, amelyek becsapódásuk után robbannak. Mármost Paixhans gránátágyúja módot adott arra, hogy olyan ágyúval fegyverezzék fel a hajókat, amely, mivel majdhogynem vízszintesen veti gránátjait, közel ugyanakkora találati valószínűséggel használható fel tengeren, más hajókkal folytatott küzdelemben, mint a régi, golyót hajító ágyú. Az új ágyút csakhamar minden hajóhadnál bevezették, és különféle tökéletesítések után ma már minden nagy hadihajó fegyverzetének lényeges része. — Röviddel ezután megtörténtek az első kísérletek a gőznek hadihajókon való alkalmazására, ahogy Fulton már alkalmazta azt kereskedelmi hajók hajtására. Lassú haladás vitt el a folyami gőzöstől a tengerparti gőzösig és fokozatosan az óceánjáróig; ugyanilyen arányban késlekedett a hadigőzösök fejlődése is. Ameddig a lapátkerekes hajó volt az egyetlen létező gőzös, ez indokolható is volt. A lapátok és a gépnek egy része ki voltak téve az ellenség lövedékeinek és egyetlen szerencsés találat használhatatlanná tehette őket; a hajó oldalterének legjobb részét foglalták el; s a gép, a lapátkerék és a szén súlya annyira csökkentette a hajó kapacitását, hogy nagyszámú hosszú ágyúból álló nehézfegyverzetről szó sem lehetett. Ezért a lapátkerekes gőzös soha-

sem válhatott sorhajóvá; de nagyobb sebessége folytán felvehette a versenyt a fregattokkal, amelyeknek az a feladatuk, hogy az ellenség szárnyain cirkáljanak, s betakarítsák a győzelem gyümölcseit vagy fedezzék a visszavonulást. A fregatt pedig pontosan olyan méretű és fegyverzetű, hogy bátran nekivághat az önálló cirkálásnak, jobb hajózási tulajdonságainál fogva pedig idejében kitérhet az egyenlőtlen küzdelem elől. A gőzhajó messze felülmúlta bármely fregatt hajózási tulajdonságait, de jó fegyverzet nélkül nem tölthette be küldetését. Szabályszerű sortűz-harcról szó sem lehetett; ágyúinak száma, helyszűke miatt, szükségképpen mindig kisebb volt a vitorlás fregattéinál. Ha valahol, hát itt helyén volt a gránátágyú. A gőzfregatt fedélzetén levő ágyúk kisebb számát ellensúlyozta fémsúlyuk és kaliberük. Ezeket az ágyúkat eredetileg csakis gránátok kilövésére szánták, de újabban már olyan nehézre készítették őket, különösen a vadászágyúkat (a hajó orrán és tatján), hogy teljes töltettel tömör lövedéket is tekintélyes távolságra tudnak hajítani. Azonkívül az ágyúk számának csökkentése lehetővé teszi forgóemelvények és sínek elhelyezését a fedélzeten, melyek segítségével valamennyi vagy a legtöbb ágyú majdnem minden irányba beállítható; e berendezéssel a gőzfregatt támadó ereje szinte megkétszereződik, s egy 20 ágyús gőzfregatt legalább annyi ágyút tud bevetni, mint egy 40 ágyús vitorlás fregatt, amelynek egy-egy oldalán csak 18 ágyúja működhetik. Ennélfogva a nagy, modern, lapátkerekes gőzfregatt igen félelmetes hajó; ágyúinak nagyobb kalibere és lőtávolsága, sebességével párosulva, módot ad rá, hogy harcképtelenné tegye ellenfelét olyan távolságból, amelyből vitorlás hajó aligha viszonozhatja hatékonyan a tüzelését; fémsúlya pedig pusztító erőt képvisel, ha végül is előnyös kierőszakolnia a küzdelmet. Mégis megmarad az a hátránya, hogy egész hajtóereje ki van téve a közvetlen tűznek és nagy célpontot nyújt. Kisebb hajóknál, korvetteknél, hírhajóknál és más könnyű járműveknél, amelyek tengeri csatában nem jönnek számításba, de a hadjáratban igen hasznosak, a gőz tüstént nagyon előnyösnek bizonyult, és a legtöbb hajóhadat sok ilyen lapátkerekes hajóval gyarapították. Ugyanez volt a helyzet a szállítóhajókkal. Ahol partraszállást terveztek, a gőzösök nemcsak hogy minimumra csökkentették az átkelés tartamát, hanem lehetővé tették azt is, hogy valószínű pontossággal kiszámítsák, mikor érkeznek meg valamely adott helyre. Csapategységek szállítása most igen egyszerű dolog lett, különösen mivel minden hajós országnak nagy kereskedelmi gőzhajó-flottája van, amely szükség esetén szállításra igénybe vehető. Éppen ezekből a megfontolásokból kiindulva kockáztatta meg Joinville herceg közismert röpiratában[337] azt az állítást, mely szerint a gőz annyira megváltoztatta a tengeri hadviselés feltételeit,

hogy egy angliai invázió Franciaország részéről nem lehetetlenség többé. Ameddig azonban a döntő akciót végrehajtó hajók, a sorhajók kizárólag vitorlások maradtak, a gőz bevezetése csak kis változást idézhetett elő azokban a feltételekben, amelyek mellett a nagy tengeri csatákat megvívták. A hajócsavar feltalálása volt hivatva arra, hogy megadja a tengeri hadviselés teljes forradalmasításának eszközét és az összes hadiflottát gőzflottává változtassa. Teljes 13 évvel a csavar feltalálása után tették meg az első lépést ebben az irányban. A franciák, akik a hajótervezésben és hajóépítésben mindig az angolok előtt jártak, itt is az elsők voltak. 1849-ben Dupuy de Lôme francia mérnök végre megépítette az első csavargőzös-sorhajót, a 100 ágyús, 600 lóerős „Napoléon"-t. Ezt a hajót úgy tervezték, hogy ne kizárólag a gőzre legyen utalva; a csavar — nem úgy, mint a lapátkerék — lehetővé tette, hogy megtartsák a vitorlás hajó vonalait és vitorlázatát, s hogy a hajót tetszés szerint csak gőz, csak vitorla, vagy mindkettő hajtsa. Vitorlái segítségével mindig takarékoskodhatott a szénnel szükségalkalmakra, s ennélfogva sokkal kevésbé függött a szenelő-állomások közelségétől, mint a régi lapátkerekes gőzös. Emiatt, és mert gőzereje túl gyenge volt ahhoz, hogy egy lapátkerekes gőzös teljes sebességével hajtsa, a „Napoléon"-t és a többi ilyen osztályú hajót segédgőzös hajónak nevezték; azóta azonban már építettek olyan sorhajókat is, amelyeknek elég a gőzereje ahhoz, hogy megadja a hajócsavarral elérhető teljes sebességet. A „Napoléon" sikerén felbuzdulva csakhamar újabb csavargőzös-sorhajókat építettek mind Franciaországban, mind Angliában. Az orosz háború[81] újabb lökést adott a hajóépítés e radikális változásának, s amikor rájöttek, hogy a legtöbb erős építésű sorhajó nagyobb nehézségek nélkül ellátható csavarral és gépekkel, a hajóhadaknak gőzflottákká alakítása már csak idő kérdésévé vált. Ma már egyetlen tengeri nagyhatalom sem gondol nagy vitorlás hajók építésére; csaknem valamennyi újabban épített hajó csavargőzös, kivéve néhány lapátkerekest, amelyek bizonyos célokra még szükségesek, s 1870-re a vitorlás hadihajók majdnem annyira elavulnak, mint napjainkban a rokka és a simacsövű muskéta. — A krími háború két új haditengerészeti konstrukciót hívott létre. Az első a gőzhajtású ágyúnaszád vagy mozsárnaszád, amelyet az angolok eredetileg Kronstadt tervbe vett megtámadásához építettek; négy—hét láb merülésű kis hajó ez, fegyverzete egy vagy két nehéz messzehordó ágyú vagy egy nehézmozsár; az előbbit általában sekély, nehezen hajózható vizeken, az utóbbit megerősített tengerészeti fegyverraktárak nagy távolságból történő bombázására használják. E hajók rendkívül jól beváltak, és kétségtelenül fontos szerepük lesz a jövő tengeri hadjárataiban. Mint Sveaborgnál bebizonyosodott,

a mozsárnaszád teljesen megváltoztatja a támadás és a védelem viszonyát erődök és hajók között, mivel módot ad a hajóknak az erődök büntetlen bombázására, amely lehetőséggel azelőtt sohasem rendelkeztek; a mozsárhajók gránátjai 3000 yard távolságból eltalálhatnak akkora célpontot, mint egy város, maguk viszont felületük kicsinysége miatt teljes biztonságban vannak. Ezzel szemben az ágyúnaszádok, ha a parti ütegekkel összhangban működnek, erősítik a védelmet és biztosítják a tengeri hadviselés számára a mindeddig hiányzó könnyű csatározó erőket. A második újítás a páncélozott, golyóálló úszó üteg, amelyet először a franciák építettek parti védőművek támadására. Csupán Kinburnnál[338] próbálták ki, de még e kis erőd roskatag mellvédeivel és berozsdásodott ágyúival szemben sem ért el jelentősebb sikert. A franciák, úgy látszik, mégis annyira meg voltak elégedve vele, hogy azóta is folytatják kísérleteiket páncélhajókkal. Olyan ágyúnaszádokat építettek, melyeknek előfedélzetén egyfajta golyóálló acélmellvéd van az ágyúnak és legénységének oltalmazására; de ha az úszó ütegek nehézkesek voltak és vontatni kellett őket, ezeknek az ágyúnaszádoknak az orra állandóan vízben volt és egyáltalán nem voltak tengerbírók. Mindazonáltal építettek egy páncélozott gőzfregattot, „La Gloire" nevezettel, amely állítólag golyóálló, igen gyors járású és a vihart is állja. A legtúlzóbb megállapítások hangzottak el arra vonatkozólag, hogy ezek a golyóálló fregattok valószínűleg milyen forradalmat fognak előidézni a tengeri hadviselésben. Azt mondták, hogy a sorhajók elavultak, és hogy a nagy tengeri csatákat ezek az egyetlen ágyúüteggel ellátott, minden oldalról golyóálló páncéllal borított fregattok fogják megvívni, melyekkel szemben semmiféle háromfedélzetes fahajó sem képes helytállni. Nem itt van a helye, hogy vitassuk ezeket a kérdéseket, de annyit mondhatunk, hogy sokkal könnyebb feltalálni és a hajók fedélzetére szerelni olyan vontcsövű ágyúkat, amelyek elég nehezek a vas- és acéllemezek átütésére, mint olyan hajókat építeni, amelyeknek fémburkolata elég vastag ahhoz, hogy ellenálljon ezen ágyúk lövedékeinek vagy gránátjainak. Ami a „Gloire"-t illeti, még az sem biztos, hogy állja-e a vihart, széntároló képességéről pedig azt mondják, hogy három napnál tovább nem képes gőzzel járni a tengert. Hogy brit versenytársa, a „Warrior" mit tud, azt majd meglátjuk. Kétségtelen, hogy a fegyverzet és a szénkészlet csökkentésével és az építési mód megváltoztatásával kialakítható olyan hajó, amely nagy és közepes lőtávolságon teljesen golyóálló és egyszersmind jó gőzös is; de igen kétséges, hogy korunkban, midőn a tüzérségi tudomány oly gyors léptekkel halad, huzamosabb időre egyáltalán érdemes-e ilyen hajókat szerkeszteni. — Az a forradalom, amelyet most a vontcsövű ágyú idéz elő a tüzérségben, sokkal fontosabbnak látszik

a tengeri hadviselés szempontjából, mint bármi, ami páncélhajókkal elérhető. Minden vontcsövű ágyú, amely megérdemli ezt a nevet, nagy lőtávolságra olyan pontosságot biztosít, hogy az ilyen távolságokra történő tengeri tüzelés régebbi hatástalansága már úgyszólván a múlté. Azonkívül a vontcsövű ágyú a hosszúkás lövedék és a csökkentett töltet folytán megengedi az oldalsó ágyúk furatának és súlyának tekintélyes csökkentését; vagy különben, ha a furat változatlan marad, sokkal nagyobb eredményeket ad. Egy 56 cwt.-es vontcsövű 32 fontos löveg hosszúkás lövedéke nemcsak súlyban, hanem átütőerőben, röptávolságban és pontosságban is felülmúlja egy 113 cwt.-es simacsövű 10 hüvelykes ágyú golyólövedékét. Minden hajó támadóereje legalább megháromszorozódik, ha vontcsövű lövegekkel fegyverzik fel. Azonkívül mindig az volt a nagy kívánalom, hogy olyan használható perkussziós gránátot találjanak fel, amely éppen a hajóoldal átütésének pillanatában robban. A gömbölyű lövedék forgása ezt elérhetetlenné tette; a gyújtószerkezet nem mindig volt a kellő helyzetben, amikor a gránát becsapódott, és ilyenkor nem robbant fel. De a vontcsövű löveg hosszúkás lövedéke, amely hossztengelye körül forog, mindig a csúcsával csapódik be, s a gyújtófejen levő egyszerű gyutacs abban a pillanatban robbantja a gránátot, midőn az behatol a hajó oldalába. Nem valószínű, hogy bármely eddig feltalált páncélhajó büntetlenül dacolhat egy kétfedélzetes hajó két ilyen sortüzével; nem is beszélve már az olyan gránátokról, amelyek áthatolnak az oldalfalakon és a fedélzetek között robbannak. A vontcsövű lövegek nagymértékben véget kell hogy vessenek az olyan közelharcoknak, amilyenekben a hajótarackok hasznosak lehettek; a manőverezés szerepe megint felfelé ível; s minthogy a gőz most függetleníti a harcoló hajókat a széltől és az árapálytól, a tengeri hadviselés a jövőben sokkal jobban megközelíti majd a szárazföldi csaták módszerét és jobban követi majd taktikájukat. — A *modern hajóhadakat alkotó hadihajókat* különböző osztályokba sorolják, az elsőtől a hatodik osztályig, de minthogy ezek az osztályozások változnak is és önkényesek is, jobb a megszokott módon sorhajókra, fregattokra, korvettekre, briggekre, szkúnerokra stb. felosztani őket. A sorhajók a legnagyobb hadihajók, az a rendeltetésük, hogy nagyobb csatában a harcvonalat alkossák és az ellenséges hajókra kilőtt fémsúllyal eldöntsék a küzdelmet. Három- vagy kétfedélzetesek; azaz három vagy két fedett, ágyúkkal felfegyverzett fedélzetük van. E fedélzeteket alsó, középső és fő vagy felső fedélzetnek nevezik. A felső fedélzetet, amely korábban csak a tatfedélzetnél és az előfedélzetnél volt fedett, most a hajó orrától a faráig összefüggő, nyitott fedélzet fedi. Ezen a nyitott fedélzeten, amelyet még mindig tatfedélzetnek és előfedélzetnek

neveznek (a hajó közepén levő rész elnevezése hajóhíd), ugyancsak van tüzérség, többnyire hajótarackok; s így egy kétfedélzetes hajónak valójában három, egy háromfedélzetesnek pedig négy sor ágyúja van. A legnehezebb ágyúkat természetesen az alsó fedélzeten helyezik el; s minél magasabban vannak az ütegek a vízszint felett, annál könnyebbek az ágyúk. Minthogy a kaliber többnyire ugyanaz, ezt az ágyú súlyának csökkentésével érték el; ennek következtében a felső fedélzeten levő ágyúk csak csökkentett töltetet bírnak el, miért is csak rövidebb távolságra lehet őket használni. Az egyetlen kivétel e szabály alól a hajó orrán és farán elhelyezett vadászágyúk, amelyek, még ha az előfedélzetre vagy a tatfedélzetre állítják is őket, a lehető leghosszabbak és legnehezebbek, mivel az elérhető legnagyobb távolságra kell hordaniok. Így az angol sorhajók orr- és farágyúi 8 vagy 10 hüvelykes gránátágyúk, illetve 56 fontos (7,7 hüvelykes furatú) vagy 68 fontos (8,13 hüvelykes furatú) tömör lövedékes ágyúk, melyek közül egy az előfedélzeten forgóemelvényen van elhelyezve. Az angol hajóhadban egy első osztályú hajónak rendszerint 6 farágyúja és 5 orrágyúja van; a többi fegyverzet a következő:

Hely	Fajta	Súly	Hossz	Szám
Alsó fedélzet	8 hüvelykes gránátágyú	65 cwt.	9 láb 0 hüvelyk	4
„ „	32 fontos ágyú	56 „	9 „ 6 „	28
Középső fedélzet	8 hüvelykes gránátágyú	65 „	9 „ 0 „	2
„ „	32 fontos ágyú	50 „	9 „ 0 „	32
Felső fedélzet	„ „ „	42 „	8 „ 0 „	34
Előfedélzet	„ „ „	45 „	8 „ 6 „	6
és tatfedélzet	„ „ hajótarack	17 „	4 „ 0 „	14
Összesen	—	—	—	120

A kisebb osztályú sorhajók fegyverzetének elhelyezése ugyanezt az elvet követi. Összehasonlítás kedvéért közöljük egy francia első osztályú hajó fegyverzetét is: alsó fedélzet — 32 db hosszú 30 fontos ágyú; középső fedélzet — 4 db 80 fontos gránátágyú és 30 db rövid 30 fontos ágyú; felső fedélzet — 34 db 30 fontos gránátágyú; előfedélzet és tatfedélzet — 4 db 30 fontos gránátágyú és 16 db 30 fontos hajótarack; összesen 120 ágyú. A francia 80 fontos gránátágyú furata 0,8 hüvelykkel nagyobb a 8 hüvelykes angol ágyúénál; a 30 fontos gránátágyú és a 30 fontos ágyú furata valamivel nagyobb az angol 32 fontosénál, úgyhogy a fémsúly-fölény a

franciák oldalán van. A legkisebb sorhajón most 72 ágyút találunk, a legnagyobb fregatton 61-et. A fregattnak csak egy fedett ágyúsfedélzete van, s felette van egy másik, nyitott fedélzet (előfedélzet és tatfedélzet), amelyen ugyancsak vannak ágyúk. A fegyverzet az angol hajóhadban általában 30 ágyú (vagy mind gránátágyú, vagy részben gránátágyúk, részben hosszú 32 fontosok) az ágyúsfedélzeten, és 30 rövid 32 fontos az előfedélzeten meg a tatfedélzeten, egy forgóemelvényre szerelt nehéz forgóágyú a hajó orrán. Minthogy a fregattokat többnyire kikülönített szolgálatra küldik, s ilyenkor mindig előfordulhat, hogy egymagukban kell szembeszállniok ugyanolyan küldetésben járó ellenséges fregattokkal, a legtöbb hajós nemzet fontosnak tartotta, hogy e hajókat a lehető legnagyobbra és legerősebbre építse. Egyetlen hajóosztályban sem olyan figyelemreméltó a méretbeli növekedés, mint ebben. Az Egyesült Államok, minthogy olyan hajóhadra volt szüksége, amely olcsó és elég erős ahhoz, hogy tiszteletet parancsoljon, elsőnek ismerte fel, mekkora előnyt nyújt a nagy fregattokból álló flotta, melynek minden egyes hajója fölényben van a más nemzetek által ellene küldhető bármely fregattal szemben. Kihasználták az amerikai hajóépítőknek a sebes járatú hajók előállításában elért fölényét is, és az Anglia elleni legutóbbi háború[113] (1812—14) sok jól vívott ütközete megmutatta, milyen félelmetes ellenfelek voltak ezek az amerikai fregattok. Mind a mai napig az Egyesült Államok fregattjait tekintik e hajóosztály mintaképeinek, jóllehet a méretbeli különbség más hajóhadakhoz képest korántsem olyan feltűnő, mint 30 vagy 40 évvel ezelőtt. A következő osztályba tartozó hadihajókat korvetteknek nevezik. Ezeknek csak egy sor ágyújuk van, egy nyitott fedélzeten elhelyezve; de a nagyobbakat ellátják előfedélzettel és tatfedélzettel is (amelyeket azonban nem köt össze a hajó közepén összefüggő fedélzet), s ezeken még néhány ágyú áll. Az ilyen korvettek tehát majdnem megfelelnek a 80 évvel ezelőtti fregattoknak, melyeknél a hajó két magasított végét még nem kötötte össze sima fedélzet. Ezek a korvettek még elég erősek ahhoz, hogy ugyanolyan kaliberű ágyúkat hordozzanak, mint a nagyobb hajók. Ugyancsak háromárbocosak, vitorláik mind négyszögletesek. A kisebb hajóknak, a briggeknek és a szkúneroknak 20—6 ágyújuk van. Csak kétárbocosak, a briggek négyszögletes, a szkúnerok hosszanti vitorlázatúak. Ágyúik kalibere szükségképpen kisebb, mint a nagyobb hajókon, és rendszerint nem haladja meg a 18—24 fontot, lefelé pedig 12—9 fontig terjed. Ilyen kis támadó erejű hajókat nem lehet olyan helyre küldeni, ahol komoly ellenállás várható. Az európai vizeken általában kiszorítják őket a kis gőzhajók, s ténylegesen csak olyan partokon használhatók — mint Dél-Amerika, Kína stb. —, ahol erőtlen ellenfelekkel kerülnek szembe,

és ahol csupán arra szolgálnak, hogy egy hatalmas tengeri nemzet zászlaját képviseljék. A fenti adatok csak a jelenleg elfogadott fegyverzetet jelzik, de kétségtelen, hogy ezt a következő tíz év folyamán minden tekintetben megváltoztatja majd a vontcsövű hajóágyúk általános alkalmazása.[339]

Navy

A megírás ideje: 1860 november 22 körül

A megjelenés helye: „The New American Cyclopaedia", XII. köt., 1861

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

Karl Marx

Vogt úr[340]

Herr Vogt

A megírás ideje: 1860 január – november

A megjelenés helye: London 1860

Eredeti nyelve: német

Aláírás: Karl Marx

Herr Vogt.

Von

Karl Marx.

London,
A. Petsch & Co, deutsche Buchhandlung,
78, FENCHURCH STREET, E.C.
—
1860.

A „Vogt úr" első kiadásának címoldala

Előszó

„*London*, 1860 február 6." kelettel a berlini „*Volkszeitung*"-*ban*[341], a hamburgi „*Reform*"-*ban*[342] és más német lapokban nyilatkozatot tettem közzé, amely a következő szavakkal kezdődik:

„Ezennel bejelentem, hogy rágalmazás vádjával perindító lépéseket tettem a berlini »*Nationalzeitung*«[343] ellen, a 37. és 41. számában *Vogt* pamfletjáról: »*Mein Prozess gegen die Allgemeine Zeitung*[344]«, közölt vezércikkek miatt. A *Vogtra* adandó irodalmi választ későbbre tartom fenn."

Hogy miért határoztam úgy, hogy *Karl Vogtnak* irodalmilag, a „*Nationalzeitung*"-*nak* ellenben bíróságilag válaszolok, az éppen a jelen írásból fog kiderülni.

1860 február folyamán megindítottam a rágalmazási eljárást a „*Nationalzeitung*" ellen. Miután a per négy előzetes fórumot megjárt, ez év október 23-án megkaptam a porosz kir. legfelsőbb bíróság végzését, amellyel végső fokon megfosztottak a panaszjogtól, tehát elvágták a pert, mielőtt nyilvános tárgyalásra került volna. Ha a tárgyalásra, miként elvárhattam, valóban sor kerül, a jelen írás első harmadrészét megtakaríthattam volna. Elég lett volna egyszerűen lenyomatnom a bírósági tárgyalások gyorsírói jegyzőkönyvét és így megmenekedtem volna attól a felettébb viszolyogtató munkától, hogy személyem elleni vádakra kelljen felelnem, tehát sajátmagamról kelljen beszélnem. Ezt én mindig oly gondosan kerültem, hogy Vogt csakugyan várhatott némi eredményt hazug mesebeszédeitől. Ámde sunt certi denique fines*. Vogt tákolmánya, melyet a „Nationalzeitung" a maga módján összegezett, egész sor becsületbe vágó cselekményt vetett a szememre, amelyek most, miután a bírósági *nyilvános* cáfolattól véglegesen elütöttek, irodalmi cáfolatot kívánnak. De eltekintve ettől a megfontolástól, melynél fogva nem volt más választásom, egyéb indítékaim is voltak arra, hogy Vogtnak rólam

* – végül is vannak bizonyos határok[345] – *Szerk.*

és párttársaimról költött vadásztörténeteit, ha már foglalkoznom kellett velük, tüzetesebben tárgyaljam. Egyfelől erre indított az a csaknem egyhangú diadalordítás, amellyel az úgynevezett „liberális" német sajtó Vogt állítólagos leleplezéseit üdvözölte. Másfelől erre indított az, hogy a tákolmány elemzése alkalmat adott ennek az egyénnek a jellemzésére, aki egy egész irányzatot képvisel.

A Vogtra adott válasz itt-ott arra kényszerített, hogy felfedjem az emigráció történetének egy-egy partie honteuse-ét*. Ezzel csupán az „önvédelem" jogán élek. Egyebekben az emigrációnak, egynéhány személy kivételével, semmit sem lehet a szemére vetni, csak illúziókat, amelyek a korviszonyok folytán többé-kevésbé jogosultak voltak, valamint balgaságokat, amelyek szükségszerűen nőttek ki a váratlanul elébe álló rendkívüli körülményekből. Itt természetesen az emigrációnak csupán első éveiről beszélek. A kormányok és a polgári társadalom történetének összehasonlítása — teszem 1849-től 1859-ig — az emigráció egyidejű történetével a legragyogóbb apológia lenne, amelyet utóbbinak írhatnánk.

Előre tudom, hogy ugyanazok a kipróbált férfiak, akik a vogti tákolmány megjelenésekor aggályosan csóválták a fejüket „leleplezései" fontosságát illetően, most egyáltalán nem fogják megérteni, hogyan pocsékolhattam időmet ilyen gyerekségek cáfolására, míg a „liberális" firkászok, akik kárörvendő sietséggel terjesztették Vogt sekélyes aljasságait és semmirekellő hazugságait a német, a svájci, a francia és az amerikai sajtóban, szentségtörően megbotránkoztatónak fogják találni azt a módot, ahogy őket magukat és hősüket elintézem. But never mind!**

Ennek az írásnak sem politikai, sem jogászi része nem szorul külön bevezetésre. Lehetséges félreértések elkerülésére csak ezt az egyet jegyzem meg: Olyan férfiak, akik már 1848 előtt megegyeztek egymással abban, hogy Lengyelország, Magyarország és Itália függetlenségét nem csupán mint ezen országok *jogát*, hanem mint Németország és Európa *érdekét* képviselik, teljesen ellenkező nézeteket állítottak fel arról a taktikáról, amelyet Németországnak az 1859-es itáliai háború alkalmával kell folytatnia Louis Bonaparte-tal szemben[346]. A nézetek ezen ellentéte azokból a *tényleges előfeltételekre* vonatkozó ellentétes ítéletekből fakadt, amelyekről dönteni egy későbbi kornak

* – szeméremrészét; szégyenfoltját – *Szerk.*
** – De nem tesz semmit! – *Szerk.*

van fenntartva. Nekem a magam részéről ebben az írásban csupán *Vogtnak* és klikkjének nézeteivel van dolgom. Még az a nézet is, amelyet Vogt a saját *állítása szerint* és egy ítéletnélküli tömeg *képzeletében* képviselt, valójában kívül esik kritikám határain. Én azokat a nézeteket tárgyalom, amelyeket *valóban* képviselt.

Végül szívből jövő köszönetemet fejezem ki azért a készséges segítségért, amelyet ezen írás megszerkesztéséhez nemcsak régi pártbarátaimtól, hanem a svájci, franciaországi és angliai emigráció számos, azelőtt tőlem távolálló és személyesen még most is részben ismeretlen tagjától kaptam.

London, 1860 november 17.

Karl Marx

I. A Kénesbanda

„Clarín: Malas pastillas gasta; — — —
— — — — — hase untado
Con ungüento de azufre."* (*Calderón*[347])

A „*kikerekített természet*", miként *Hermann* ügyvéd az augsburgi kerületi bíróság előtt kerekded kliensét, a Semmivári Örökvárnagyot[348] gyengéden jellemezte, a „kikerekített természet" az ő Agyrémes Történelemkoholását[349] a következőképpen kezdi:

„A **Kénesbanda [Schwefelbande]** *vagy pedig* a nem kevésbé jellegzetes **Kefelakiak [Bürstenheimer]** néven volt ismeretes az 1849-es menekültek körében bizonyos számú ember, akik eleinte Svájcban, Franciaországban és Angliában szétszóródva, lassanként Londonban gyülekeztek és ott látható fejükként *Marx* urat tisztelték. E cimborák politikai elve a proletariátus diktatúrája volt stb." (Karl Vogt: „Mein Prozess gegen die Allgemeine Zeitung", Genf 1859 december, 136. old.) A „Főkönyv"[350], amely tartalmazza ezt a fontos közlést, 1859 decemberében jelent meg. De nyolc hónappal korábban, 1859 májusában a „kikerekített természet" közzétett a *bieli „Handelskurier"-ban*[351] egy cikket,[352] amelyet a terjedelmesebb történelemkoholás *alapvetésének* kell tekintenünk. Halljuk az *ős-szöveget*: „A forradalom 1849-es fordulata óta", lódít a bieli *commis voyageur***, „Londonban lassan-lassan összegyűlt egy menekült-klikk, amelynek tagjai *a svájci emigráció* körében a »*Kefelakiak*« vagy a »*Kénesbanda*« néven voltak annak" (!) „idején ismeretesek. Főnökük *Marx*, a kölni »Rheinische Zeitung« volt szerkesztője — jelszavuk »szociális köztársaság, munkásdiktatúra« — foglalkozásuk összeköttetések és összeesküvések szövögetése." (Újra lenyomatva a „Főkönyv"-ben, Harmadik szakasz, Dokumentumok, 7. sz., 31—32. old.)

---

* – „Clarín: Rossz szerrel él; — — —
— — — — kénes kenőccsel
bekente önmagát." – *Szerk.*

** – *kereskedelmi utazó; vigéc – Szerk.*

A menekült-klikk, amely „a svájci emigráció körében" „Kénesbandaként" volt ismeretes, nyolc hónappal később nagyobb közönség előtt átalakul „Svájcban, Franciaországban és Angliában szétszóródott" tömeggé, amely „a menekültek körében" egyáltalában volt „Kénesbandaként" ismeretes. A zöld viaszosvászon ruhásokról szóló régi történet ez,[353] amelyet oly vidáman mesél el Karl Vogt őstípusa, a halhatatlan Sir John Falstaff, aki zoológiai újjászületése során *anyagban* mit sem vesztett. A bieli *commis voyageur* ős-szövegéből kiderül, hogy a „*Kénesbanda*" éppúgy, mint a „*Kefelakiak*", *svájci* lokális képződmények voltak. Nézzük meg kissé természetrajzukat.

Barátaimtól megtudván, hogy 1849—50-ben csakugyan virágzott egy menekült-társaság Genfben „Kénesbanda" néven, és hogy *S. L. Borkheim* úr, jómódú kereskedő a londoni Cityben, közelebbi felvilágosítást tud adni ama geniális társaság eredetéről, gyarapodásáról és elmúlásáról, 1860 februárjában írásban fordultam ehhez az akkor előttem ismeretlen úrhoz, és valóban, személyes találkozás után, az alábbi leírást kaptam tőle, amelyet változtatás nélkül kinyomatok.

„*London*, 1860 február 12.
18, Union Grove, Wandsworth Road

Tisztelt Uram!

Jóllehet mi, noha kilenc éve ugyanabban az országban és többnyire ugyanabban a városban tartózkodunk, három nappal ezelőttig személyesen nem ismertük egymást, Ön mégis jogosan tételezte fel, hogy én Öntől mint száműzött társamtól nem fogom megtagadni a kívánt közlést.

Lássuk hát a »*Kénesbandát*«.

Az 1849. esztendőben, hamarosan azután, hogy bennünket felkelőket kiszórtak Badenból, részben a svájci hatóságok által odairányítva, részben szabadon választva tartózkodási helyüket, több fiatalember gyűlt össze *Genfben*, diákok, katonák vagy kereskedők, akik már 1848 előtt is barátok voltak Németországban vagy a forradalom alatt ismerkedtek össze.

A menekültek körében nem volt rózsás a hangulat. Az úgynevezett politikai vezetők a balsikerért kölcsönösen egymást hibáztatták, katonai vezetők egymás hátráló támadómozdulatait, oldalmeneteléseit és offenzív visszavonulásait bírálták; elkezdték egymást burzsoá-republikánusnak, szocialistának és kommunistának szidalmazni; röpiratok záporoztak, amelyek korántsem hatottak megnyugtatóan; mindenütt kémeket szimatoltak; ráadásul többségük ruhája ronggyá lett és sok arcról lerítt az éhség.

Ebben a sanyarúságban a már említett ifjak barátilag összetartottak. Ezek a következők voltak:

Eduard Rosenblum, Odesszában született, német szülők fiaként; Lipcsében, Berlinben és Párizsban orvostudományt tanult.

Max Cohnheim Fraustadtból; kereskedősegéd volt és a forradalom kitörésekor egyéves önkéntes a gárdatüzérségnél.

Korn, vegyész és gyógyszerész Berlinből.

Becker, mérnök a Rajna-vidékről,

és *én magam*, aki a berlini Werder-gimnáziumban 1844-ben letett érettségi vizsga után Boroszlóban, Greifswaldban és Berlinben folytattam tanulmányaimat, és akit a 48-as forradalom szülővárosában (Glogauban) ért ágyústüzérként.

Egyikünk sem volt, azt hiszem, 24 évnél idősebb. Egymáshoz közel laktunk, sőt egy ideig a Grand Prén, mind ugyanabban a házban. Fő foglalatosságunk az volt, hogy ebben a kis országban, amely oly kevés alkalmat nyújtott a kenyérkeresetre, ne engedjük, hogy letörjön és demoralizáljon bennünket az általános menekült-nyomorúság és politikai csömör. Az éghajlat, a természet fenséges volt, — nem tagadtuk meg marki előéletünket és a *tájat isteninek** találtuk. Ami egyikünké, az másikunké is volt, és ha egyikünknek sem volt semmije, találtunk jólelkű kocsmárosokat vagy más szíves embereket, akik örömüket lelték abban, hogy hitelezzenek valamit a fiatal életvidám arcunkra. Bizonyára mindannyian nagyon becsületesen és bolondosan festettünk! Itt hadd emlékezzem meg hálával Bertin kávésról (Café de l'Europe), aki nemcsak minket, hanem még sok más német és francia menekültet is a szó szoros értelmében *fáradhatatlanul* »tömött«. 1856-ban, hat évi távollét után, a Krímből való visszatértemkor ellátogattam Genfbe, csupáncsak azért, hogy egy jószándékú »tekergő« kegyeletével megfizessem adósságaimat. A jóságos, gömbölyű, kövér Bertin elcsodálkozott, biztosított róla, hogy én vagyok az első, aki neki ilyetén örömet szerez, de mindazonáltal cseppet sem sajnálja, hogy 10—20 000 frank kinnlevősége van menekülteknél, akik már régen világszerte szétszéledtek. Az adósviszonyoktól eltekintve különös bensőséggel érdeklődött közelebbi barátaim iránt. Sajnos csak keveset tudtam neki mondani.

Az előbbi közbeszúrás után mármost visszatérek az 1849-es esztendőhöz.

Vidáman kocsmáztunk és jókedvűen dalolgattunk. Emlékszem, hogy

* – die *Jegend jottvoll: berlini dialektus szerint írt szók – Szerk.*

mindenféle különböző politikai színárnyalatú menekültet, franciákat és olaszokat is, ott láttam asztalunknál. Vidám estéket tölteni ilyen dulce jubilumban*, ez mindenki számára, úgy tetszett, oázis volt a menekültélet egyébként bizony siralmas sivatagában. Olyan barátaink is, akik akkor a genfi nagytanács tagjai voltak vagy később azzá lettek, beállítottak néha, hogy felüdüljenek a mi dáridóinkon.

Liebknecht, aki most itt van, és akit kilenc év alatt csak három- vagy négyszer láttam — mindig véletlenül az utcán találkoztam vele — nemritkán részt vett a társaságban. Diákok, doktorok, hajdani barátaink a gimnáziumból és az egyetemről, vakációs utazásaikon gyakran ittak velünk számos korsó sört és jó néhány üveggel a jó és olcsó mâconiból**. Néha napokig, sőt hetekig ide-oda hajókáztunk a Genfi-tavon, anélkül, hogy partra szalltunk volna, szerelmes dalokat énekeltünk és gitárral a kezünkben »csaptuk a szelet« a villák ablakai alatt a szavojai és a svájci oldalon.

Nem restellem itt elmondani, hogy diákos vérünk néha rendőrileg tilos csínyekben robbant ki. Az oly kedves, immár halott *Albert Galeer*, Fazy nem jelentéktelen politikai ellenfele a genfi polgárságban, ilyenkor aztán a legbarátibb hangon szokott volt nekünk morált prédikálni. »Veszett fickók vagytok«, mondta, »habár igaz: akinek a ti menekült-nyomorotokban ilyen humora van, az nemigen lehet puhány, sem testileg, sem lelkileg, — ehhez rupékonyság kell.« A jószívű embernek nehezére esett súlyosabban korholni bennünket. Genf kanton nagytanácsának tagja volt.

Párbaj tudtommal mindössze egy volt akkoriban, éspedig köztem és egy bizonyos R... n úr között pisztollyal. De az indíték korántsem volt politikai természetű. Segédem egy csak franciául beszélő genfi tüzér volt, a döntőbíró pedig a fiatal *Oskar Galeer*, a tanácsos öccse, akit később müncheni diák korában sajnos túl korán elragadott egy idegláz. Sor kellett volna kerüljön egy másik párbajra is, melynek indítéka azonban szintén nem politikai természetű volt, Rosenblum és von F...g menekült badeni hadnagy között, aki nemsokára visszatért a hazába, és azt hiszem, megint belépett az újjászervezett badeni hadseregbe. A viszályt, anélkül, hogy a végsőkig fajult volna a dolog, a párbajra kitűzött nap reggelén Engels úr közvetítésével — felteszem, hogy ugyanaz, aki most hír szerint Manchesterben van, és akit én azóta nem láttam viszont — barátságosan elintézték. Ez az Engels úr Genfben éppen *átutazóban* volt, és felvidító társa-

* — édes mulatozásban[354] — *Szerk.*

** — mâconi borból — *Szerk.*

ságában nem kevés üvegnyi bort ittunk meg. A vele való találkozás, ha jól emlékszem, különösen azért jött számunkra nagyon is kapóra, mert az ő pénztárcájának megengedhettük, hogy átvegye a parancsnokságot.

Nem csatlakoztunk sem az úgynevezett kék, sem a vörös republikánus[355], sem szocialista, sem kommunista pártvezérekhez. Megengedtük magunknak, hogy a birodalmi régenseknek, a frankfurti parlament és más szónoklatcsarnokok tagjainak, forradalmi tábornokoknak vagy káplároknak vagy a kommunizmus dalai lámáinak politikai üzelmeit szabadon és függetlenül — nem akarom azt állítani, hogy mindig helyesen — ítéljük meg, sőt erre és más minket mulattató célokra hetilapot is alapítottunk, ilyen címmel:

RUMMELTIPUFF

A betyárokrácia lapja*

E lap csak két számot ért meg. Amikor engem később Franciaországban letartóztattak, hogy ideküldjenek, a francia rendőrség lefoglalta irataimat és naplóimat, és már nem emlékszem pontosan, hogy a lapot felsőbbségi betiltás vagy szegénységünk vitte-e sírba.

»Filiszterek« – az úgynevezett burzsoá-republikánuok köréből és az úgynevezett kommunista munkások soraiból is — a »*Kénesbanda*« névvel illettek bennünket. Néha úgy tűnik nekem, mintha mi sajátmagunkat ruháztuk volna fel ezzel a névvel. Mindenesetre csakis a szó kedélyes német értelmében ragadt rá a társaságra. A legbarátibb módon szoktam összejönni száműzött társakkal, Vogt úrnak a barátaival és másokkal, akik az Önéi voltak és valószínűleg most is azok. De örülök, hogy egyik oldalon sem találkoztam valaha is azzal, hogy az általam jelzett »*Kénesbanda*« tagjairól akár politikai, akár magánvonatkozásban elítélőleg szóltak volna.

Ez az egyetlen »*Kénesbanda*«, amelynek létezése ismeretes előttem. 1849-től 1850-ig állt fenn Genfben. 1850 közepén e veszélyes társaság csekély számú tagjait, miután a menekültek kiutasítandó kategóriáiba tartoztak, *Korn* kivételével Svájc elhagyására kényszerítették. Ezzel tehát ennek a »Kénesbandának« az élete véget ért. Más »Kénesbandákról«, hogy fennálltak-e ilyenek másutt, hogy hol és mi célra, semmit sem tudok.

* „Ezzel a címmel illették, ha emlékezetem nem csal, az összes liberális pártokat a német törpekamarák valamelyikében vagy a frankfurti parlamentben[218]. Meg akartuk örökíteni." (Borkheim.)

Korn, azt hiszem, Svájcban maradt és ott állítólag patikusként letelepedett. *Cohnheim* és *Rosenblum* az idstedti csata[356] előtt Holsteinbe mentek. Úgy hiszem, mindketten részt vettek a csatában. Később, 1851-ben, Amerikába vitorláztak. Rosenblum ugyanazon év végén visszatért Angliába és 1852-ben Ausztráliába ment, onnan 1855 óta semmit sem hallottam felőle. *Cohnheim*, úgy mondják, egy idő óta a »New Yorker Humorist«[357] szerkesztője. *Becker* mindjárt akkor, 1850-ben, Amerikába ment. Hogy mi lett belőle, azt sajnos nem tudom biztosan megmondani.

Én magam az 1850—51-es télen Párizsban és Strasbourg-ban tartózkodtam, és mint már fentebb jeleztem, 1851 februárjában a francia rendőrség erőszakkal — három hónapon át hurcolt 25 börtönön keresztül és menetelés alatt többnyire nehéz vasláncokban — Angliába toloncolt. Itt letelepedve, miután az első évet a nyelv elsajátítására fordítottam, az üzleti életnek szentelem magam; szüntelen és élénk érdeklődés él bennem hazám politikai eseményei iránt, de mindig távol tartom magam politikai menekült-klikkek bármiféle üzelmeitől. Most elég tűrhetően megy sorom, vagy mint az angolok mondják: very well, sir, thank you*. — Ön sajátmaga az oka annak, hogy e hosszú, de korántsem valami fontos történeten keresztül kellett rágnia magát.

Tisztelettel maradok őszinte híve

Sigismund L. Borkheim"

Eddig *Borkheim* úr levele. Történelmi fontosságának előérzetében a „Kénesbanda" megtette azt az óvintézkedést, hogy saját anyakönyvét fametszetekben beékelje a történelem könyvébe. A „Rummeltipuff" első számát ugyanis alapítóinak képmásai díszítik.

A „Kénesbanda" geniális urai részt vettek Struve 1848 szeptemberi republikánus puccsában[358], azután 1849 májusáig a bruchsali börtönben ültek, végül ott harcoltak mint katonák a birodalmi alkotmány-hadjáratban[359], amely átdobta őket a svájci határon. Az 1850. esztendő folyamán két matadorjuk, Cohnheim és Rosenblum, megérkezett Londonba, ahol *Gustav Struve* úr körül „gyülekeztek". Nem volt szerencsém őket személyesen megismerni. Politikailag annyiban léptek kapcsolatba velem, hogy az akkor általam, Engels, Willich és mások által irányított londoni Menekült-Bizottsággal[360] szemben Struve vezetésével egy ellenbizottságot igyekeztek alakítani, amelynek velünk szemben ellenséges pronunciamentója** Struve, Rosenblum,

* — nagyon jól, uram, köszönöm — *Szerk.*

** — harcias kiáltványa — *Szerk.*

Cohnheim, Bobzin, Grunich és Oswald aláírásával egyebek között a berlini „Abendpost"-ban is megjelent.

A Szent Szövetség[361] virágzása idején a *Szenesbanda* (carbonarók[362]) bőséges kincsesbányája volt a rendőri tevékenységnek és az arisztokrata fantáziának. Vajon a mi birodalmi Gorgellantuánk[363] a „Kénesbandát" a Szenesbanda módjára szándékozott kiaknázni a németh polgárság üdve- s javára? A *Salétromosbanda* teljessé tenné a rendőri szentháromságot. *Karl Vogt* talán azért is húzódozik a kéntől, mert nem bír puskaport szagolni. Vagy más betegekhez hasonlóan gyűlöli a maga specifikus gyógyszerét? *Rademacher* titkos orvos tudvalevőleg orvosszereik alapján osztályozza a betegségeket.[364] Ilyenképpen a kénbetegség alá tartoznék az, amit Hermann ügyvéd az augsburgi kerületi bíróságon kliense *„kikerekített természetének"* mondott, amit Rademacher „dobszerűen kifeszült hashártyának" és a még nagyobb doktor Fischart „pöfeteg franciaországi bendőnek" nevez. Az összes falstaffi természetek ilymódon nem is egy értelemben kénbetegségben szenvednének. Avagy talán *Vogtot* zoológiai lelkiismerete emlékeztette, hogy a kén a rühatka halála, tehát mindenképpen ellenszenves azoknak a rühatkáknak, melyek többször cserélték bőrüket? Mert, mint újabb kutatások bebizonyították, csakis a vedlett rühatka nemzőképes és jutott el ennélfogva az öntudatra. Csinos ellentét, az egyik oldalon a *kén*, a másikon *az öntudatos rühatka*! De minden körülmények között tartozott Vogt „császárjának" és a liberális németh polgároknak a bizonyítékkal, hogy „a forradalom 1849-es fordulata óta" minden vész a genfi *Kénesbandától* és nem a párizsi *Decemberbandától*[365] származik. Engem személyileg elő kellett léptetnie az általa becsmérelt és előttem a „Főkönyv" megjelenéséig ismeretlen Kénesbanda főnökévé, büntetésül a „December 10-i Banda" feje és tagjai ellen éveken át folytatólagosan elkövetett vétkeimért. Hogy érthetővé tegyem a „kellemes beszélgetőtárs" jogos haragját, idézek itt a „Decemberbandára" vonatkozó néhány passzust *„Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája"* című írásomból, New York 1852. (Lásd ott 31—32. és 61—62. old.*)[366]

„E Banda még 1849-ben alakult. Jótékonysági társaság alapításának ürügyén a párizsi lumpenproletariátust titkos szekciókba szervezték, minden szekciót bonapartista ügynökök vezettek, az egésznek az élén egy bonapartista tábornok állt. Az arisztokrácia kétes anyagi eszközökből élő és kétes származású tönkrement rouéi** mellett, a burzsoázia lezüllött és kalandor vadhajtásai mellett csavargók, kiszolgált katonák, szabadult fegyencek, szö-

* *V. ö. 8. köt. 150–152., 194–196. old. – Szerk.*

** – feslett, ravasz, gátlástalan világfiai; kéjencei – *Szerk.*

kött gályarabok, szélhámosok, utcai mutatványosok, lazzaronék*, zsebtolvajok, szemfényvesztők, játékosok, maquerauk**, bordélyosok, teherhordók, napszámosok, kintornások, rongyszedők, ollóköszörűsök, üstfoldozók, koldusok, egyszóval az az egész határozatlan, szertezilált, ide-oda hányodó tömeg, melyet a franciák la bohème-nak*** neveznek; ezzel a vele rokon elemmel alkotta meg Bonaparte a December 10-i Banda magvát. »Jótékonysági Társaság« — amennyiben az összes tagok, akárcsak Bonaparte, szükségét érezték annak, hogy a dolgozó nemzet költségére jótékonykodjanak önmagukkal.

Ez a Bonaparte, aki a lumpenproletariátus főnökeként szervezkedik, aki csakis itt talál rá újból tömeges formában azokra az érdekekre, amelyeket ő személyesen hajszol, aki az összes osztályok eme söpredékében, üledékében, hulladékában felismeri azt az egyetlen osztályt, amelyre feltétlenül támaszkodhatik — ez az igazi Bonaparte, Bonaparte sans phrase°, félreismerhetetlenül még akkor is, mikor később, mindenhatósága teljében, régi összeesküvő társai egy részével szemben úgy rója le adósságát, hogy a forradalmárokkal együtt Cayenne-ba deportálja őket. Régi, minden hájjal megkent roué lévén, a népek történeti életét és nagy politikai drámáit a legközönségesebb értelemben vett komédiának fogja fel, maskarádénak, ahol a nagy jelmezek, szavak és pózok csak a legkicsinyesebb aljasságot álcázzák. Így volt ez a Strasbourg-ba vonulásakor[367], amikor egy idomított svájci keselyű alakította a napóleoni sast[368]. Boulogne-i partraszállása[369] számára néhány londoni lakájt bujtat francia egyenruhába. Ezek alakítják a hadsereget. December 10-i Bandájában 10 000 csavargót gyűjt össze, akiknek a népet kell alakítaniok, mint Zubolynak az oroszlánt[370]...

Ami a szocialista munkások számára a nemzeti műhelyek[371], ami a burzsoá-republikánusok számára a garde mobile-ok[372] voltak, az volt Bonaparte számára a December 10-i Banda, az ő sajátságos párthadereje. Utazásaikor e Banda vasútra rakott osztagainak kellett számára a közönséget improvizálniok, a közlelkesedést színre vinniök, vive l'Empereur!-t°° üvölteniök, a republikánusokat inzultálniok és elpáholniok, természetesen a rendőrség védelme alatt. Párizsba való visszautazásaikor nekik kellett alkotniok az előhadat, ellentüntetéseket megelőzniök vagy szétkergetniök. A December 10-i Banda az övé, az *ő* műve volt, az ő legsajátabb gondolata. Amit más-

* – csavargók; koldusok – *Szerk.*
** – kerítők; kitartottak; selyemfiúk – *Szerk.*
*** – bohémvilágnak – *Szerk.*
° – frázis nélkül; sallang nélkül – *Szerk.*
°° – éljen a császár!-t – *Szerk.*

különben elsajátít, azt a viszonyok hatalma juttatja neki, amit máskülönben tesz, azt a viszonyok teszik érte, vagy pedig beéri mások tetteinek lemásolásával; de *ő*, a polgárok előtt nyilvánosan a rend, a vallás, a család, a tulajdon hivatalos szólamaival, háta mögött a Schufterlék és a Spiegelbergek[373] titkos társaságával, a rendetlenség, a prostitúció és a tolvajlás társaságával, — ez Bonaparte maga mint eredeti szerző, és a December 10-i Banda története az ő saját története . . .

Bonaparte valamennyi osztály patriarchális jótevőjeként szeretne feltűnni. De egyiküknek sem adhat anélkül, hogy a másiktól el ne vegyen. Miként a fronde[374] idején Guise hercegről azt mondták, hogy Franciaország legkötelezőbb embere, mert valamennyi jószágát híveinek vele szemben fennálló kötelezvényeivé változtatta át, ugyanígy szeretne Bonaparte Franciaország legkötelezőbb embere lenni és Franciaország minden tulajdonát, minden munkáját vele szemben fennálló személyes kötelezvénnyé változtatni. Szeretné egész Franciaországot *ellopni*, hogy Franciaországnak *ajándékozhassa*, vagyis inkább, hogy Franciaországot francia pénzen *visszavásárolhassa*, mert a December 10-i Banda főnökeként mindent meg kell vásárolnia, amiről azt akarja, hogy az övé legyen. S vásárlási intézménnyé lesz minden államintézmény, a szenátus, az államtanács, a törvényhozó testület, a bíróságok, a becsületrend, a katonai érdemrend, a mosóházak, az állami építkezések, a vasutak, a legénység nélküli nemzetőrség état-majorja*, az Orléans-ház elkobzott javai. Vásárlási eszközzé lesz minden poszt a hadseregben és a kormánygépezetben.

A legfontosabbak azonban ebben a folyamatban — amikor is Franciaországtól elvétetik, hogy adassék neki[375] — azok a százalékok, amelyek a forgalom közben a December 10-i Banda feje és tagjai számára lehullanak. Az a szójáték, amellyel L. grófnő, de Morny úr metresze, az Orléans-javak elkobzását jellemezte: »C'est le premier vol de l'aigle«**, ráillik minden repülésére ennek a *sasnak*, amely inkább *holló*. Ő maga és hívei napról napra odakiáltják önmaguknak azt, amit az a bizonyos olasz karthauzi kiáltott oda a zsugorinak, aki dicsekedve sorolta fel javait, amelyeket még évekig élvezhet: »Tu fai conto sopra i beni. Bisogna prima far il conto sopra gli anni.«*** Hogy ne számítsák el magukat az években, percekben számolnak.

Az udvarba, a minisztériumokba, a közigazgatás és a hadsereg élére egy sereg olyan fickó tódul, akiknek a legjobbjáról az mondható, hogy nem tudni,

---

* — vezérkara — *Szerk.*

** — »Ez a sas első repülése« (*a* vol *szó nemcsak* repülést, *hanem* lopást *is jelent*) — *Szerk.*

*** — »Te a javaidat számlálod. De előbb éveidet kellene megszámlálnod.« — *Szerk.*

honnan jön, egy zajos, rossz hírű, fosztogatásra éhes bohème, amely ugyanazzal a groteszk méltósággal bújik a sujtásos kabátba, mint Soulouque főméltóságai. A December 10-i Banda e felső rétegét úgy képzelhetjük el jól magunknak, ha megfontoljuk, hogy Véron-Crevel[376] az erkölcsprédikátora és Granier de Cassagnac a gondolkodója. Guizot, amikor miniszterségе idején ezt a Granier-t egy zuglapban a dinasztikus ellenzékkel[377] szemben felhasználta, ezzel a fordulattal szokta volt őt dicsérni: »C'est le roi des drôles« — »a bolondok királya ez«. Igazságtalanok lennénk, ha Louis Bonaparte udvarával és pereputtyával kapcsolatban a régensségre[378] vagy XV. Lajosra emlékeztetnénk. Hiszen »Franciaország már sokszor megért metresz-uralmat, de homme entretenuknek* az uralmát még soha«[379].

Helyzete ellentmondó követelményeitől üzetvén, egyúttal kénytelen lévén, mint egy szemfényvesztő, folytonos meglepetésekkel önmagára, mint Pót-Napóleonra irányítani a közönség figyelmét, tehát mindennap egy miniatűr államcsínyt végrehajtani, Bonaparte az egész polgári gazdaságot összekuszálja, mindenhez hozzányúl, amit az 1848-as forradalom érinthetetlennek tekintett, egyeseket forradalomba belenyugvókká, másokat forradalmat akarókká tesz, s magát az anarchiát idézi elő a rend nevében, miközben egyúttal letépi az egész államgépezetről a dicsfényt, profanizálja az államgépezetet, utálatossá és egyúttal nevetségessé teszi. Megismétli a trieri szent köntös[380] kultuszát Párizsban a napóleoni császári palást kultuszában. De ha a császári palást végre Louis Bonaparte vállára hull, ledől majd Napóleon ércszobra a Vendôme-oszlop tetejéről.[381]"

* – kitartott férfiaknak; striciknek – *Szerk.*

II. A Kefelakiak

„But, sirrah, there's no room for faith, truth, nor honesty, in this bosom of thine; it is all filled up with guts and midriff."*

(*Shakespeare*[382])

„*Kefelakiak*" **vagy** „*Kénesbanda*", mondja a bieli ősevangélium (lásd „Főkönyv", Dokumentumok 31. old.). „*Kénesbanda*" **vagy pedig** „*Kefelakiak*", mondja a „Főkönyv" (136. old.).

Mindkét olvasat szerint „Kénesbanda" és „Kefelakiak" egyazon identikus banda. A „Kénesbanda", mint láttuk, meghalt, tönkrement 1850 közepén. Tehát a „Kefelakiak" is? A „kikerekített természet" a Decemberbandához kirendelt civilizátor, a civilizáció pedig, mint Fourier mondja, abban különbözik a barbárságtól, hogy az egyszerű hazugságot kiszorítja az összetett hazugsággal.[383]

Az „összetett" birodalmi Falstaff elbeszéli nekünk (lásd „Főkönyv", 198. old.), hogy egy bizonyos *Abt* „az ocsmányok legocsmányabbja". Csodálatraméltó szerénység, amellyel Vogt sajátmagát az alapfokra, Abtját ellenben a felsőfokra helyezi, őt mintegy a maga Ney marsalljává nevezi ki. Amikor Vogt ősevangéliuma megjelent a bieli *commis voyageurben*, felkértem a „*Volk*"[384] szerkesztőségét, hogy ezt az ősfirkálmányt minden további kommentár nélkül közölje le. A szerkesztőség azonban a közleményhez ezt a megjegyzést fűzte: „A fenti firkálmány egy *Abt* nevezetű lecsúszott egyéntől származik, akit nyolc évvel ezelőtt Genfben egy német menekültekből álló becsületbíróság különböző becstelen cselekményekben egyhangúlag vétkesnek talált." („*Volk*", 6. sz., 1859 június 11.)

A „*Volk*" szerkesztősége Abtot tartotta Vogt ősfirkálmánya szerzőjének;

* – „Hiszen, fickó, benned nincs is hely a hűség, igazság és tisztesség számára; mindened tele van béllel és zsigerekkel." – *Szerk.*

elfelejtette, hogy Svájcnak két Richmondja volt hadban,[385] *egy apát* [*Abt*] *mellett egy várispán* [*Vogt*].

Tehát az „ocsmányok legocsmányabbja" 1851 tavaszán kitalálta a „*Kefelakiakat*", Vogt pedig 1859 őszén elcseni őket a marsalljától. A plagizálás édes szokása ösztönösen elkíséri Vogtot a természetrajzi könyvkészítésből a rendőribe. A genfi munkásegylet elnöke egy ideig *Sauernheimer* kefekötő [Bürstenmacher] volt. Abt elfelezi Sauernheimer foglalkozását és nevét, az egyiknek az elejét, a másiknak a hátulját veszi és a két félből elmésen megkomponálja az egész „*Kefelakit*" [„*Bürstenheimer*"]. Ezzel a titulussal eredetileg *Sauernheimeren* kívül ennek közvetlen környezetét illette, a bonni *Kammot*, szakmáját tekintve kefekötőt, és a bingeni **Ranickel** könyvkötősegédet. Sauernheimert kinevezte a Kefelakiak generálisává, Ranickelt adjutánsukká és Kammot kefelakivá sans phrase. Később, amikor a genfi munkásegylethez tartozó két menekült, *Imandt* (jelenleg professzor a dundee-i szemináriumban) és *Schily* (azelőtt ügyvéd Trierben, most Párizsban) az egylet becsületbírósága előtt kieszközölték Abt kizárását, Abt egy gyalázkodó pamfletot adott ki, amelyben az egész genfi munkásegyletet a „*kefelakiak*" rangjára emelte. Látjuk tehát: voltak kefelakiak általában és kefelakiak különösen. „*Kefelakiak*" általában a genfi munkásegyletet ölelte fel, ugyanazt az egyletet, amelytől a sarokba szorított Vogt kicsalt magának egy az „*Allgemeine Zeitung*"-*ban* közzétett testimonium paupertatist*, és amely előtt négykézláb csúszott a Schiller-ünnepségen és a Robert Blum-ünnepségen (1859). „*Kefelakiak*" különösen, mint mondottam, a következők voltak: az előttem teljesen ismeretlen Sauernheimer, aki sohasem jött Londonba; Kamm, aki Genfből kiutasítva, az Egyesült Államokba utazott Londonon át, ahol nem engem keresett fel, hanem Kinkelt; végül *Ranickel*, vagyis **a ranickel,** ki is kefelaki adjutánsként Genfben maradt, ahol a „kikerekített természet" körül „gyülekezett". Ő saját személyében ténylegesen a proletariátust képviseli Vogt számára. Minthogy később megint vissza kell térnem *a ranickelre*, itt egyet-mást előrebocsátok e torzszüleményről. *Ranickel* a balul sikerült Hecker-féle hadjárat után a Willich parancsnoksága alatt álló besançoni menekült-kaszárnyához[386] tartozott. Willich alatt vett részt a birodalmi alkotmány-hadjáratban[359] és később vele együtt menekült Svájcba. Willich volt az ő kommunista Mohamedje, akinek tűzzel-vassal meg kellett alapítania a millenniumot[387]. Hiú, szószátyár, piperkőc melodrámai figuraként *a ranickel* tirannusabb volt a tirannusnál. Genfben vörösizző dühvel tajtékzott a „parlamentáriusok" ellen általában, különösen pedig, második Tell-

* – szegénységi bizonyítványt – *Szerk.*

ként, a „Land-Vogt* megfojtásával" fenyegetőzött. Mikor azonban Wallot, 30-as évekbeli menekült és Vogt ifjúkori barátja, bemutatta az utóbbinak, *a ranickel* vérszomjas gondolkodásmódja in the milk of human kindness** aludt. „*Der* Bube war *des Vogts*"***, mint Schiller mondja.

A kefelaki adjutáns adjutánsa lett Vogt generálisnak, ki csak azért maradt híján hadi dicsőségnek, mert Plon-Plon arra a feladatra, amelyet „corps de touristes-jának"° az itáliai hadjáratban teljesítenie kellett, elég rossznak tartotta *Ulloa* nápolyi kapitányt (ő is tábornok by courtesy°°), a maga Parollesát pedig tartalékban hagyja az „elvesztett dobbal" való nagy kalandra,[391] amely a Rajnánál fog lejátszódni. 1859-ben Vogt a *ranickeljét* a proletár rendből áthelyezte a polgári rendbe, üzletet szerzett neki (műtárgyak, könyvkötészet, írószerek) és ezenfelül kieszközölte, hogy a genfi kormányzat nála vásároljon. A kefelaki adjutáns Vogt „maid of all work-je"°°° lett, Cicisbeo[392], házibarát, Leporello[393], bizalmas, levelező, kihordó, felhajtó, jelesül azonban a kövér Jack[394] bűnbeesése óta annak hallgatódzója és bonapartista toborzója is a munkások között. Egy svájci lap nemrégiben hírt adott egy harmadik sünfajta [Igel-Spezies] felfedezéséről, a ran- vagy rajnai sünről [Rhein-Igel], amely egyesíti a sünkutya+ és a sündisznó természetét, és amelyet egy Arve melletti fészekben, Humboldt-Vogt vidéki laka mellett találtak. Vajon ez a rajnai sün a mi *Ranickelünk* hasonlatosságára készült?

Notabene, az egyetlen genfi menekült, akivel én kapcsolatban állottam, *Dr. Ernst Dronke* — régebben a „Neue Rheinische Zeitung"[395] társszerkesztője, most kereskedő Liverpoolban — ellenlábasa volt a „kefelakiságnak".

Imandt és *Schily* alább következő leveleihez még csak azt akarom előrebocsátani, hogy Imandt a forradalom kitörésekor otthagyta az egyetemet, hogy szabadcsapatosként részt vegyen a schleswig-holsteini háborúban[396]. 1849-ben Schily és Imandt vezette a prümi hadszertár ostromát[397], ahonnan a zsákmányolt fegyverekkel és a legénységükkel utat törtek maguknak a Pfalzba, hogy ott a birodalmi alkotmány-hadsereg soraiba beálljanak. 1852 kora nyarán Svájcból kiűzetvén, Londonba jöttek.

---

* – *szószerint*: helytartó – *Szerk.*

** – az emberi szívélyesség tejévé[388] – *Szerk.*

*** – „*E* kölyök *a helytartóé* (*Vogté*) volt"[389] – *Szerk.*

° – „turista-hadtestének" – *Szerk.*

°° – udvariasságból[390] – *Szerk.*

°°° – „mindeneslánya" – *Szerk.*

\+ Hundsigel: bujálkodó fráter. – *Szerk.*

„*Dundee*, 1860 február 5.

Kedves Marx!

Nem értem, miképpen hozhat Vogt téged kapcsolatba a genfi ügyekkel. Az ottani menekültek körében ismeretes volt, hogy valamennyiünk közül *csak Dronke* állt kapcsolatban veled. A *Kénesbanda* az én időm előtt létezett, és az egyetlen ahhoz tartozó név, amelyre emlékszem, *Borkheim*.

A *Kefelakiak* a genfi munkásegylet volt. E név *Abtnak* köszöni eredetét. Az egylet akkoriban csemeteiskolája volt a Willich-féle titkosszövetségnek, melyben én elnökként fungáltam. Amikor Abtot indítványomra a munkásegylet, amelyhez sok menekült tartozott, mint becstelent méltatlannak nyilvánította arra, hogy a menekültek és a munkások érintkezzenek vele, Abt röviddel utóbb közzétett egy gúnyiratot, amelyben Schilyt és engem a legképtelenebb gonosztettekkel vádolt. Erre mi az egész ügyet egy másik helyiségben és egészen más személyek előtt újra előhoztuk. Amikor Abt felszólítást kapott, hogy bizonyítsa az általa írt rágalmakat, kívánságunkat elutasította, és anélkül, hogy nekem vagy Schilynek szükségünk lett volna védelmünkre valamit is felhozni, *Dentzer* indítványozta, hogy Abt becstelen rágalmazónak nyilváníttassék. E javaslatot másodszorra is egyhangúlag elfogadták, ezúttal egy olyan menekült-gyűlésen, amely szinte kizárólag parlamentáriusokból állt. Sajnálom, hogy beszámolóm ennyire ösztövér, de nyolc év óta először gondolok újra erre *a szennyre*. Nem szeretnék arra ítélve lenni, hogy róla írjak és *felettébb csodálkoznék, ha számodra lehetséges lesz ilyen szószba belemártani a kezedet*.

*Adieu**
a te *Imandtod*"

Egy ismert orosz író**, aki genfi tartózkodása alatt jó barátságban volt Vogt urral, a fenti levél befejező sorainak szellemében írt nekem:

„Paris, 10 Mai 1860

Mon cher Marx!

J'ai appris avec la plus vive indignation les calomnies qui ont été répandues sur votre compte et dont j'ai eu connaissance par un article de la »*Revue contemporaine*«, signé *Edouard Simon*. Ce qui m'a particulièrement étonné, c'est que Vogt, que je ne croyais ni bête ni méchant, aît pu

* – *Isten veled – Szerk.*
** Szazonov. – *Szerk.*

tomber dans l'abaissement moral que sa brochure révèle. Je n'avais besoin d'aucun témoignage pour être assuré que vous étiez incapable de basses et sales intrigues, et il m'a été d'autant plus pénible de lire ces diffamations que, dans le moment même où on les imprimait, vous donniez au monde savant la première partie du beau travail qui doit renouveler la science économique et la fonder sur de nouvelles et plus solides bases... Mon cher Marx, ne vous occupez plus de toutes ces misères; tous les hommes sérieux, tous les hommes consciencieux sont pour vous, mais ils attendent de vous autre chose que des polémiques stériles; ils voudraient pouvoir étudier le plus tôt possible la continuation de votre belle oeuvre. — Votre succès est immense parmi les hommes pensants, et s'il vous peut être agréable d'apprendre le retentissement que vos doctrines trouvent en Russie, je vous dirai qu'au commencement de cette année le professeur ...* a fait à Moscovie un cours public d'économie politique dont la première leçon n'a pas été autre chose que la paraphrase de votre récente publication. Je vous adresse un numéro de la »*Gazette du Nord*«, où vous verrez combien votre nom est estimé dans mon pays. Adieu, mon cher Marx, conservez-vous en bonne santé et travaillez comme par le passé à éclairer le monde, sans vous préoccuper des petites bêtises et des petites lâchetés. Croyez à l'amitié de votre dévoué..."**

---

* I. K. Babst. – *Szerk.*

** – „Kedves Marxom!

A legélénkebb felháborodással értesültem azokról a rágalmakról, amelyeket az Ön rovására terjesztettek, és amelyekről a »*Revue contemporaine*«-nek[398] egy *Edouard Simon* által aláírt cikkéből[399] szereztem tudomást. Ami különösen meglepett, az az, hogy Vogt, akit sem ostobának, sem gonosznak nem hittem, morálisan annyira lesüllyedhetett, mint azt brosúrája feltárja. Semmiféle tanúságtételre nem volt szükségem ahhoz, hogy bizonyos legyek benne: Ön képtelen aljas és piszkos intrikákra, s annál kínosabb volt olvasnom e diffamációkat, mert abban a pillanatban, amikor kinyomatták őket, Ön megajándékozta a tudós világot ama szép munkának első részével,[400] melynek meg kell újítania a gazdasági tudományt és új, szilárdabb alapokra kell azt fektetnie... Kedves Marxom, ne foglalkozzék többet mindezekkel a nyomorúságokkal; minden komoly ember, minden lelkiismeretes ember Ön mellett áll, de mást várnak Öntől, mint meddő polémiákat; szeretnék a lehető leghamarább tanulmányozhatni az Ön szép művének folytatását. – Önnek mérhetetlen a sikere a gondolkodó emberek között, és ha Önnek talán kellemes értesülnie róla, hogy tanai milyen visszhangot keltenek Oroszországban, elmondhatom Önnek, hogy ez év elején... professzor Moszkvában nyilvános politikai gazdaságtani tanfolyamot tartott, amelynek első előadása nem volt egyéb, mint az Ön legújabb kiadványának ismertetése. Elküldöm a »*Gazette du Nord*«[401] egyik számát, amelyből látni fogja, mennyire nagyra becsülik az Ön nevét országomban. Isten Önnel, kedves Marxom, maradjon meg jó egészségben és dolgozzék, miként a múltban, a világ felvilágosítására, nem törődve apró ostobaságokkal és apró alávalóságokkal. Baráti üdvözlettel őszinte híve..." – *Szerk.*

Szemere, a magyar exminiszter is ezt írta nekem: „Vaut-il la peine que *vous* vous occupiez de toutes ces bavardises?"*

Hogy mindezen és hasonló intelmek ellenére miért mártottam bele a kezemet — hogy Imandt vaskos nyelvén szóljak — Vogtnak a szószjába, azt az előszóban röviden jeleztem.

Mármost vissza a *kefelakiakhoz*. *Schily* itt következő levelét szószerint kinyomatom, a nem az „ürüre" vonatkozó részt is. Viszont megrövidítettem a Kénesbandáról már Borkheim levelében előzőleg szereplő közléseket, más részeket pedig fenntartottam egy *későbbi* hely számára, minthogy „kellemes tárgyamat" bizonyos fokig művésziesen kell kezelnem, és így nem szabad minden titkot egyszerre kifecsegnem.

„Párizs, 1860 február 8.
46, Rue Lafayette

Kedves Marx!

Nagyon kellemesen érintett, hogy múlt hó 31-i leveleddel közvetlen életjelt kaptam tőled, és annál is inkább kész vagyok a kérdéses genfi ügyekről a kívánt felvilágosítást megadni, mert már proprio motu** akartam neked ezekről írni. Hogy Vogt téged, mint írod, egy kalap alá vesz előtted teljesen ismeretlen emberekkel, ez ugyanis nemcsak a magam, hanem összes itteni genfi ismerőseim első észrevétele volt, amikor alkalmilag erről beszélgettünk, így hát az igazságnak adózva vállalkoztam arra, hogy közlöm veled a »Kefelakiakról«, a »Kénesbandáról« stb., amit kell. Ilyenformán meg fogod érteni, hogy két kérdésed: »1. Kik voltak a Kefelakiak, mit műveltek? 2. Ki volt a Kénesbanda, milyen elemekből állt, mit művelt?« — éppen kapóra jött nekem. Legelőbb is szemedre kell vetnem, hogy vétettél a kronológiai rend ellen, mert aszerint az elsőbbség a *Kénesbandát* illeti. Ha Vogt a német nyárspolgárnak az ördögöt akarta a falra festeni vagy éppen kénnel a kobakjára perzselni és egyúttal »mókamesterkedni«, biz' mégiscsak ördögibb alakokat kellett volna típusokul választania, mint ezeket az ártalmatlan, vidor kocsmalángeszeket, akiket mi, a genfi emigráció szeniorjai, tréfásan és minden rosszmájú mellékgondolat nélkül Kénesbanda névvel illettünk, és akik ezt az elnevezést éppoly ártatlanul elfogadták. Vidám muzsafiak voltak, akik exameneiket és exercitium pra-

* – „Megéri-e a fáradságot, hogy *Ön* mindezekkel a fecsegésekkel foglalkozzék?" – *Szerk.*
** – önszántamból – *Szerk.*

cticumaikat* a különböző délnémet puccsokban, utoljára a birodalmi hadjáratban abszolválták és most az elszenvedett bukásért Genfben vizsgáztatóikkal és gyakorlatoztató-mestereikkel a vörösben edzették magukat az ügy későbbi újrafelvételére... Magától értetődően a bandán kívülinek számít nevezetesen az, aki vagy egyáltalán nem volt Genfben, vagy pedig csak a banda szétrobbantása után érkezett oda. A Kénesbanda ugyanis tisztára helyi és napi életű virág volt (tulajdonképpen kénvirágnak kellene tehát ezt a szublimátumot nevezni), mindamellett, és valószínűleg a forradalom-illatú »Rummeltipuff«-ja miatt, az államszövetségi idegek számára túl erős szagú, mert: Druey fújt egyet és a virág a szélrózsa minden irányába szétszállt. Csak jóval később jött *Abt*, és több évvel később *Cherval* Genfbe, ahol »mindenik a maga módján« illatozott, de semmiképpen sem ama régen széthullott, régen illatát vesztett, régen elfelejtett bokrétában, mint azt Vogt állítja.

A banda üzelmei meglehetősen jól összefoglalhatók e szavakban: *Az Úr szőlejében munkálkodni.*[402] Emellett a »Rummeltipuff«-ot szerkesztgették e mottóval: »Maradj az országban és táplálkozz *vörhenyegesre*«[403], benne szellemmel és humorral tréfálkoztak Istenen és a világon, hamis prófétákat lelepleztek, parlamentáriusokat ostoroztak (inde irae**), közben sem magukat, sem bennünket hospitánsokat nem kíméltek, hanem mindent és mindenkit, barátot és ellenséget, elismerésreméltó lelkiismeretességgel és pártatlansággal karikíroztak.

Hogy veled semmiféle kapcsolatban nem álltak, hogy a te bocskorodat nem viselték,[405] azt nem kell neked mondanom. De azt sem titkolhatom el előtted, hogy ez a lábbeli nem felelt volna meg ízlésüknek. Ők, a forradalom Landsknechtjei[298], egyelőre a fegyverszünet papucsaiban csoszogtak, amíg a forradalom nem reaktiválja és nem szereli fel őket újból a saját koturnusával (a határozott haladás hétmérföldes csizmáival); és pórul járt volna náluk, aki szieszt ájukat marxi államgazdaságtannal, munkásdiktatúrával stb. akarta volna megrövidíteni. Édes Istenem! *Az* a munka, amelyet *ezek* végeztek, legfeljebb egy asztaltársasági elnököt igényelt, gazdasági tanulmányaik pedig a fazék és annak *vörhenyeges* tartalma körül forogtak. »A munkához való jog« — vélte egyszer Backfisch hospitáns, egy Odenwaldból való derék patkolókovács —, »az nagyon helyes, de a munkára való kötelességgel hagyjanak neki békét«...

Eresszük hát a Kénesbanda oly szentségtörő kézzel felfeszített sírkövét

* – vizsgáikat és gyakorlataikat – *Szerk.*
** – innét a harag[404] *Szerk.*

vissza a helyére. Tulajdonképpen, a banda sírjának további meggyalázását elhárítandó, egy Háfiznak kellene elénekelnie a Requiescat in pace-t*. Ennek hiányában ezennel fogadja pro viatico et epitaphio** e búcsúszót: »Mindnyájan szagoltak puskaport«, míg szentségtörő történetírójuk csak a kén szaglászásáig vitte.

A *Kefelakiak* csak akkor bukkantak fel, mikor a kénesbanditák már csak a mondában, a genfi nyárspolgárok lajstromaiban és a genfi szépek szívében éltek tovább hagyományképpen. Sauernheimer, Kamm, Ranickel stb. kefe- és könyvkötők viszályba keveredtek Abttal; minthogy mi élénken pártját fogtuk amazoknak, Abt Imandtot, engem és másokat is megtámadott. Ennek folytán megidézték egy közgyűlésre, amelyen menekültek és munkásegylet mint cour des pairs***, illetve mint haute cour de justice° ültek össze, meg is jelent, és sem ezek, sem azok elleni vádaskodásait nemcsak hogy nem tartotta fenn, hanem kertelés nélkül kijelentette, hogy tisztára légből kapta őket, megtorlásul ellenfeleinek ugyanezen elemből merített vádjaira: »*Kölcsön kenyér visszajár, megtorlások tartják össze a világot!*« — vélte. Minekutána merész szónoklatot vágott ki erről a kenyeresrendszerről és a magas paireket alaposan meggyőzte annak gyakorlati értékéről, majd az ellene emelt vádakra bizonyítékokat hoztak, kimondották, hogy rosszindulatú rágalmazásban beismerte bűnösségét, a többi neki tulajdonított gaztett pedig rábizonyult, s ezekután kitaszították és kiközösítették. Ő mármost revansképpen a magas paireket, eredetileg csak a fent nevezett céhtársakat elnevezte »kefelakiaknak«, mint látod, ez a közülük elsőként említettnek a nevéből és foglalkozásából készült szerencsés kombináció, tehát őt kell tisztelned Kefelak nemeseinek őseként, anélkül, hogy magadat e nemzetséghez — akár a céhhez, akár a pairekhez — számíthatnád vagy csak sorolhatnád is; mert tudd meg, hogy közülük azok, akik a »forradalom szervezésével« foglalkoztak, ezt nem mint a te híveid, hanem mint ellenfeleid tették; hiszen Willichet Atyaistenükként vagy legalábbis pápájukként tisztelték, téged azonban Antikrisztusként vagy ellenpápaként eretneknek tekintettek, úgyhogy Dronkét, aki egyetlen hívednek és legatus a lateré-dnek°° számított a genfi egyházmegyei székhelyen, távol tartották az összes zsinatoktól, kivéve az önológiaiakat°°°,

* – Nyugodjék békében-t – *Szerk.*
** – utolsó kenetül és sírfeliratul – *Szerk.*
*** – főnemesek bírósága – *Szerk.*
° – felsőbíróság – *Szerk.*
°° – (ideiglenes) pápai nagykövetednek – *Szerk.*
°°° – bortudományiakat – *Szerk.*

ahol primus inter pares* volt. De a kefelakiság is, akárcsak a Kénesbanda, tisztára kérészéltű volt és Druey hatalmas leheletétől szertefoszlott.

Hogy mármost Agassiz egyik tanítványa annyira belelovalhatta magát a genfi emigráció-kövületekbe és olyan meseszerű természetrajzi történetkéket hozhatott belőlük napvilágra, amilyeneket brosúrájában feltálalt, az a cephelaciana speciest** illetően annál inkább elcsodálkoztató, mert zoológiai szertárában éppen ebből egy remek specimen*** áll rendelkezésére egy masztodon képében a kérődzők rendjéből — **Ranickel** őskefelaki személyében. Úgy látszik tehát, hogy a kérődzés nem ment végbe helyesen, vagy pedig az említett tanítvány nem helyesen tanulmányozta ...

Most hát mindent megkaptál, amit kértél, et au delà°. De most én is szeretnék kérni tőled valamit, nevezetesen véleményedet egy örökségi kvóta pro patria, vulgo°° az állam részére való bevezetéséről, fő pénzügyi forrásként, a vagyontalan osztályokra nehezedő adók kiküszöbölésével és természetesen csak a jelentékeny hagyatékokra kivetve ... Ezen örökségi kvóta mellett még két német intézmény foglalkoztat, a »földbirtokok tagosítása« és a »jelzáloghitel-biztosítás«, melyeket szeretnék ez országban megértetni, mert semmiképp sem értik őket, mint ahogy egyáltalában a franciák, csekély kivétellel, a Rajnán túl csak ködképeket és savanyúkáposztát látnak. Kivételt tett egy idővel ezelőtt az »Univers«[406], amely, mértéken felül sopánkodván a földtulajdon elaprózódása miatt, helyesen hozzáfűzte: »Il serait désirable qu'on appliquât immédiatement les remèdes énergiques dont une partie de l'Allemagne s'est servie avec avantage: le remaniement obligatoire des propriétés partout où les $^{7}/_{10}$ des propriétaires d'une commune réclament cette mesure. La nouvelle répartition facilitera le drainage, l'irrigation, la culture rationnelle et la voirie des propriétés.«°°° Erre jön most a »*Siècle*«[407], amely általában is már kissé rövidlátó, de különösen a német állapotok tekintetében teljesen vaksilocska, a maga öntetszelgően, a lyukas ruhában járó Diogenész módjára

---

* – első az egyenlők között – *Szerk.*

** – fajt; fajtát – *Szerk.*

*** – mintapéldány – *Szerk.*

° – és még többet is – *Szerk.*

°° – a hazáért, köznyelven – *Szerk.*

°°° – »Kívánatos lenne, hogy haladéktalanul alkalmazzák azokat az erélyes orvosszereket, melyeket Németország egy részében előnyösen felhasználtak: a földtulajdonok kötelező újrarendezését mindenütt, ahol a községbeli tulajdonosok $^{7}/_{10}$-e kívánja ezt az intézkedést. Az újrafelosztás meg fogja könnyíteni a vízlecsapolást, az öntözést, a racionális földművelést és a földtulajdonok útügyi igazgatását.« – *Szerk.*

közszemlére kitéve hordozott sovinizmusa folytán, amely izmust* naponta patriotizmusként felmelegít előfizetőinek; ugyanez a Chauvin[408] most, miután az »*Univers*«-nek, az ő bête noire-jának** megadta a kötelező reggeli üdvözletet, így szól: »Propriétaires ruraux, suivez ce conseil! Empressez-vous de réclamer le remaniement obligatoire des propriétés; *dépouillez les petits au profit des grands.* O fortunatos nimium agricolas — trop heureux habitants des campagnes — Sua si bona — s'ils connaissaient l'avantage à remanier obligatoirement la propriété!«*** Mintha a földtulajdonosok *fejenkénti* leszavazásánál a nagyok túlsúlyban lennének a kicsinyek felett.

Egyebekben hagyom, hadd folyjanak Isten vizei Isten országán át, megadom a császárnak, ami a császáré és az Istennek, ami az Istené,[410] illetőleg még »az ördögnek is a részét«,[411] és ezzel maradok a régi barátsággal

a te *Schilyd*"

Az eddigi közlésekből következik, hogy Genfben 1849—50-ben létezett egy „Kénesbanda", 1851—52-ben pedig léteztek „Kefelakiak", két társaság, melyeknek semmi közük nem volt sem egymáshoz, sem hozzám, a „*Kénesbanda* **vagy** *Kefelakiak*" létezése viszont — amelyet a mi parlamenti bohócunk tárt fel — az ő anyagából való anyag, *hazugság* a negyedik hatványon, „hegynyi vastag, akár atyja, aki nemzé".[412] Gondoljunk el egy történetírót, aki volna olyan szemérmetlen és így számolna be: Az első francia forradalom idején bizonyos számú ember a „*Cercle social*"[413], **vagy pedig** a nem kevésbé jellegzetes „*jakobinusok*" néven volt ismeretes.

Ami mármost az általa komponált „Kénesbanda *vagy* Kefelakiak" életét és tetteit illeti, vidám cimboránk semmit sem áldozott termelési költségekre. Egyetlen példát akarok idézni:

„A Kénesbanda egyik főfoglalatossága", meséli a Kikerekített a maga ámuló nyárspolgár-közönségének, „az volt, hogy hazájukban élő embereket annyira kompromittáljanak, hogy a kizsákmányolási kísérleteknek immár nem ellenállniok, hanem pénzt fizetniök kellett" (minő szép passzus: „a kizsákmányolási kísérleteknek *immár nem* ellenállniok *kellett*"), „csak hogy

---

* *Az eredetiben*: Mus; *szószerint*: pép, kása, lekvár – *Szerk.*

** – fekete állatának; utálata tárgyának – *Szerk.*

*** »Földtulajdonosok, kövessétek e tanácsot! Siessetek követelni a földtulajdonok kötelező újjárendezését; *fosszátok ki a kicsinyeket a nagyok hasznára.* Ó, a szerencsefi földmivelők – faluk igen boldog lakói –, Ha javukat [tudnák][409] – ha ők tudnák, mily előnyös nekik a földtulajdon kötelező újjárendezése!« – *Szerk.*

a banda megőrizze kompromittált voltuk titkát. Nem *egy*, hanem *száz meg száz* levelet írtak ezek az emberek" (mármint a vogti homunkuluszok*) „Németországba, melyek azt a leplezetlen jelszót tartalmazták, hogy denunciálják az illetőnek a forradalom egyik vagy másik aktusában való részvételét, ha egy bizonyos időpontig nem fut be egy bizonyos összeg egy megadott címre." („Főkönyv", 139. old.)

Miért nem nyomatott ki Vogt „*egyet*" is e levelekből? Mert a „Kénesbanda" „*százat meg százat*" írt. Ha a fenyegető levelek éppoly olcsók volnának is, mint a szeder,[414] Vogt leteszi a nagyesküt, hogy egyetlen fenyegető levelet sem láthatunk. Ha holnap a Grütli-egyesület[415] becsületbírósága elé idéznék, hogy felvilágosítást adjon a „száz meg száz" „fenyegető levélről", levél helyett borosflaskót húzna elő zsebéből, csettintene nyelvével, tréfára venné a dolgot és hasrengető Szeilénosz-kacajban[416] kitörve Abtjával [apátjával] együtt ezt kiáltaná: „Kölcsön kenyér visszajár, megtorlások tartják össze a világot".

* – műemberek (laboratóriumban mesterségesen előállított emberek) – *Szerk.*

III. Rendőrségi dolgok

„Welch neues Unerhörtes hat der Vogt
Sich ausgesonnen!"* (*Schiller*[417])

„Kimondom kertelés nélkül", mondja Vogt és legkomolyabb bohócpozitúrájába vágja magát, „kimondom kertelés nélkül: Mindenki, aki Marxszal és társaival bármi módon politikai üzelmekbe elegyedik, előbb vagy utóbb rendőrkézre kerül; ezeket az üzelmeket elejétől fogva beárulták a titkosrendőrségnek, amely ismeri, és mihelyt itt az ideje, kikölti őket" (Az üzelmek, úgy látszik, tojások és a rendőrség kotlóstyúk, amely kikölti őket). „A felbujtók, Marx és Tsai., természetesen elérhetetlenül ülnek Londonban" (miközben a rendőrség a tojásokon ül). „*Ezen állításom bizonyítékait illetően nem vagyok zavarban.*" („Főkönyv", 166—167. old.) Vogt nincs „*zavarban*", Falstaff sohasem volt „*zavarban*". „*Hazugságban*" [„*verlogen*"] igen, ahányszor tetszik, de „*zavarban*" [„*verlegen*"]? Tehát a „bizonyítékaidat", Jack, a „bizonyítékaidat".[418]

1. Önvallomás

„*Marx* maga mondja 1853-ban közzétett »*Leleplezések a kölni kommunistaperről*« című brosúrája 77. oldalán**: »A proletár párt számára 1849 *után*, akárcsak 1848 előtt, csupán *egy* út állt nyitva — *a titkos kapcsolat* útja. Ezért a kontinensen 1849 óta egész sor titkos proletárkapcsolat [keletkezett], amelyeket *a rendőrség felfedett*, a bíróságok elítéltek, a fogházak megszakítottak, de amelyek a viszonyok folytán *mindig újból helyreálltak*.«" Eufemisztikusan (mondja Vogt) *Marx* itt „viszonynak" nevezi magát. („Főkönyv", 167. old.)

---

* — „Miféle újdon sosehallottság
Jutott a helytartó (Vogt) eszébe!" — *Szerk.*

** *V. ö. 8. köt. 441. old.* — *Szerk.*

Marx tehát azt mondja: „a rendőrség 1849 óta egész sor titkos kapcsolatot fedett fel", amelyeket a viszonyok helyreállítottak. Vogt azt mondja, hogy nem a „viszonyok" állították helyre a „titkos kapcsolatokat", hanem *Marx*. Vogt tehát bebizonyította, hogy valahányszor Badinguet[419] rendőrsége felfedte a Marianne-t[420], Marx őt — egyetértésben Pietrivel — megint összefoldozta.

„*Marx maga* mondja!" Most összefüggően idézem, amit Marx maga mond:

„Az 1848—49-es forradalom veresége óta a proletár párt a kontinensen elvesztette mindazt, aminek e rövid időszak folyamán kivételképpen birtokában volt: *a sajtót, a szólásszabadságot és az egyesülési jogot*, vagyis a pártszervezés *törvényes eszközeit*. A polgári-liberális, valamint a kispolgári-demokrata párt az általuk képviselt osztályok társadalmi helyzetében a reakció ellenére megtalálták a feltételeket, hogy ilyen vagy amolyan formában összetartsanak és közös érdekeiket többé-kevésbé érvényesítsék. *A proletár párt számára* 1849 után, akárcsak 1848 előtt, csupán *egy* út állt nyitva — a *titkos kapcsolat* útja. *Ezért* a kontinensen 1849 óta egész sor titkos proletárkapcsolat [keletkezett], amelyeket a rendőrség felfedett, a bíróságok elítéltek, a fogházak megszakítottak, de amelyek a viszonyok folytán mindig újból helyreálltak. E titkos társaságoknak egy része egyenesen a fennálló államhatalom megdöntését tűzte ki célul. Ez jogosult volt *Franciaországban* ... A titkos társaságoknak egy másik része a proletariátus pártalakítását tűzte ki célul, anélkül hogy a fennálló kormányokkal törődött volna. Ez szükséges volt olyan országokban, mint *Németország* ... Nem kétséges, hogy a proletár párt tagjai itt is újból részt vennének a status quo elleni forradalomban, *de nem az ő feladatuk volt, hogy ezt a forradalmat előkészítsék, érte agitáljanak, konspiráljanak, összeesküdjenek* ... *A »Kommunisták Szövetsége«*[421] *ennélfogva nem volt konspirációs társaság* ..." („Leleplezések stb.", bostoni kiadás 62—63. old.*)[422]

De a kegyetlen Land-Vogt a puszta „propagandát" is bűnnek bélyegzi, természetesen a Pietri és Laity által irányított propaganda kivételével. Sőt, ez a Land-Vogt azt is megengedi, hogy „agitáljanak, konspiráljanak, összeesküdjenek", de csakis akkor, ha ennek székhelye a Palais Royalban[423] van, a szívecsücskénél, Plon-Plon Heliogabalusnál. De „propaganda" a proletárok között! Node pfuj!

A „Leleplezések"-ben a fent idézett és Vogt vizsgálóbíró által oly elmésen megcsonkított passzus után így folytatom:

„Magától értetődik, hogy az ilyen titkos társaság" (mint a *Kommunisták*

* *V. ö. 8. köt. 441—442. old. – Szerk.*

Szövetsége) „[. . .] kevéssé volt csábító olyan egyének számára, akik egyrészt személyi jelentéktelenségüket akarták konspirációk színházi leple alatt felpuffasztani, másrészt bornírt becsvágyukat a legközelebbi forradalom napján kielégíteni, mindenekelőtt azonban pillanatnyilag fontosnak akartak látszani, a demagógia zsákmányában és a demokrata vásári kikiáltók helyeslésében akartak részesülni. Ezért a *Kommunisták Szövetségéből* elkülönült egy frakció, illetve ha úgy tetszik, elkülönítettek egy frakciót, amely ha nem is sző valóságos konspirációkat, de a konspiráció *látszatát* és ennélfogva a demokrata napi hősökkel való egyenes szövetséget kívánta — ez a Willich — Schapper-frakció. Jellemző rá, hogy Willich *Kinkel* mellett és vele együtt a német-amerikai forradalmi kölcsönüzlet[424] entrepreneurjeként* szerepel." (63—64. old.**)

És hogyan fordítja le Vogt ezt a passzust a maga „eufemisztikus" rendőrzsargonjára? Ám halljuk:

„Ameddig a *kettő*", (a két párt) „még közösen működött, azon munkálkodtak — *hiszen ezt maga Marx mondja* —, hogy titkos társaságokat alapítsanak és **társaságokat és egyes embereket kompromittáljanak** *a kontinensen.*" (171. old.) Csakhogy a hízott csibész elfelejti idézni a *„Leleplezések"* amaz oldalát, ahol Marx ezt *„hiszen maga mondja"*. „Egli è bugiardo e padre di menzogna."***

2. A murteni forradalmi gyűlés

„Merész Károly" a „merész Karl", vulgo° Karl Vogt immáron a murteni vereséget tálalja.

„Nagyszámú munkást és menekültet rábeszéltek és megdolgoztak" — tudniillik *Liebknecht* —, „addig-addig, hogy végül [. . .] kiírtak egy *forradalmi gyűlést* Murtenba. Oda kellett *titkosan* megérkezniök a fiókegyletek küldötteinek, ott akarták megtanácskozni a *Szövetség végső szervezetét* és a *zászlóbontás végérvényes időpontját*. Az összes előkészületeket a *legnagyobb titokban* tartották, a meghívásokról *csakis* Liebknecht úr bizalmasai és levelezői gondoskodtak. A küldöttek *mindenfelől* összejöttek Murtenban, *gyalog, hajón és kocsin*, és tüstént zsandárok fogadták őket, akik előre tudták, mi, honnan és *milyen módon*. Az *ilyen módon* feloszlatott egész társaságot egy

* – vállalkozójaként – *Szerk.*

** *V. ö. 8. köt. 442. old.* – *Szerk.*

*** „Csalás a dolga és hazugság atyja."[425] – *Szerk.*

° – közönségesen; köznyelven *Szerk.*

időre bezárták az Ágoston-rendi kolostorba Freiburgban, majd átszállították Angliába és Amerikába. Liebknecht úr egészen *különlegesen* tapintatos bánásmódban részesült." („Főkönyv", 168. old.)

„Liebknecht úr" részt vett Struve 1848 szeptemberi puccsában, majd 1849 május közepe utánig badeni börtönökben ült, a badeni katonai felkelés következtében kiszabadult, közkatonaként belépett a badeni néptüzérségbe, Vogt barátja, Brentano megint mint rebellist a rastatti kazamatákba vettette, újbóli kiszabadulása után, a birodalmi alkotmány-hadjárat alatt, a Johann Philipp Becker által vezényelt hadosztályhoz csatlakozott, és végül Struvéval, Cohnheimmel, Kornnal és Rosenblummal együtt átlépte a francia határt, ahonnan aztán Svájcba mentek.

Akkoriban „Liebknecht úr" és az ő svájci „forradalmi gyűlései" előttem még ismeretlenebbek voltak, mint a tivornyagyűlések Benz kocsmárosnál a berni Kessler-Strassén, ahol a parlamentáriusok asztaltársasága a sajátmaguk által a Pál-templomban[426] elmondott szónoklatokat nagy élvezettel még egyszer elzümmögték, a megszámozott jövőbeni birodalmi posztokat egymás között elosztották és a számkivetés rideg éjszakáját Merész Károly hazugságaival, csínyeivel, malackodásaival és hencegéseivel rövidítették meg, ő pedig egy önémet regére való célzással, nem minden humoros színezet nélkül, önkezűleg szabadalmat állított ki magának akkor a *„birodalmi bordőzsölő"* címre.

A „rege" e szavakkal kezdődik:

„Swaȝ ich trinken's hân gesëhen,
daz ist gar von kinden geschëhen:
ich hân einen swëlch gesehen,
dem wil ich meisterschefte jëhen.

Den dûhten becher gar entwiht
ër wolde näpf noch kophe niht,
ër tranc ûȝ grôȝen kannen,
ër ist vor allen mannen
ein vorlauf allen swëlhen.

Von ûren und von ëlhen
wart solcher slünd nie niht getân."*

* – „Amit ivásból láttam én,
gyerekjáték a művészhez mérten,
akivel egyszer összekerültem,
ki mester volt a vedelésben.

Nem volt neki elég a serleg,
neki a kancsó, korsó se kellett,
csak öblös kannákból ivott,
és minden emberek között
a legnagyobb ivó volt.

Még bölények és szarvasok
se nyeltek ilyen kortyokat."[427] – *Szerk.*

De térjünk vissza a murteni „forradalmi gyűléshez". „Forradalmi gyűlés"! „A Szövetség *végső* szervezete"! „A zászlóbontás időpontja"! „*Legnagyobb titokban* tartott előkészületek"! „Egészen *titkos* összejövetel mindenfelől gyalog, hajón, kocsin." A „merész Karl" nyilván nemhiába tanulmányozta az én „Leleplezéseim"-ben feltárt Stieber-módszert.

A tényállás egyszerűen a következő: Liebknecht — 1850 elején — a genfi Munkásegylet elnöke volt. Javasolta, hogy létesítsenek kapcsolatot az akkor teljesen összehangolatlan svájci német munkásegyletek között. A javaslatot elfogadták. Majd határozatot hoztak, hogy 24 különböző munkásegyletet körlevélben meghívnak Murtenba, hogy ott a célul tűzött szervezetet és egy közös sajtószerv megalapítását megbeszéljék. A viták a genfi Munkásegyletben, a körlevél, a rávonatkozó megbeszélések a 24 többi munkásegyletben, — mindez *nyilvánosan* tárgyalódott és a murteni kongresszust *nyilvánosan* tűzték ki. Ha a svájci hatóságok be akarták volna tiltani, az négy héttel megtartása előtt megtörténhetett volna. De egy teátrális rendőrcsíny belevágott a liberális *Druey* úr tervébe, aki kereste, hogy az akkoriban fenyegetődző Szent Szövetség lecsillapítására kit nyelhetne el. Liebknecht, aki a Munkásegylet elnökeként aláírta a kongresszusra szóló felhívást, a főkolomposnak kijáró megtiszteltetéseket élvezte. Különválasztva a többi küldöttől, szabad lakhelyet kapott a freiburgi torony legmagasabb erkélyén, a szabadra nyíló tágas kilátásnak örvendett, sőt még az a kiváltsága is megvolt, hogy naponta egy órát sétálgathatott a toronypárkányon. A vele való bánásmódban az egyetlen eredetiség az volt, hogy elszigetelten tartották fogva. Ismételt kérelmét, hogy zárják össze a többiekkel, ismételten elutasították. Pedig Vogt tudja, hogy a rendőrség a maga „moutonjait"* nem elszigeteli, hanem ellenkezőleg, „kellemes társalgókként" a tömeg közé vegyíti.

Két hónappal később a freiburgi rendőrfőnök Liebknechtet bizonyos Geberttel együtt elszállíttatta Besançonba, ahol szövetségtársával egyetemben francia kényszerútlevelet kapott Londonba, azzal a figyelmeztetéssel, hogy ha letérnek az előírt útvonalról, Algírba transzportálják őket. Ezen előre nem látott utazás miatt Liebknecht elvesztette Genfben levő ingóságai legnagyobb részét. Egyébként tartozunk Castella, Schaller uraknak és az akkori freiburgi kormány többi tagjának azzal az észrevétellel, hogy Liebknechttel, csakúgy, mint a többi murteni fogollyal, teljes mértékben humánusan bántak. Ezek az urak emlékeztek arra, hogy ők még néhány évvel azelőtt maguk is foglyok vagy menekültek voltak, és nyíltan kijelentették, hogy undorodnak a Druey nagykofta[428] által rájuk mért poroszlószolgálattól.

* – „bárányait"; „besúgóit" – *Szerk.*

Az elfogott menekültekkel nem *úgy* bántak, mint azt a menekült „parlamentáriusok" elvárták. Ennélfogva egy még Svájcban tartózkodó fickó, bizonyos H., e parlamentáriusok társa, indíttatva érezte magát egy pamflet kiadására, amelyben denunciálta a foglyokat általában és a fogoly Liebknechtet különösen, a parlamenti ész határán túlmenő „forradalmi" eszmék miatt. És úgy látszik, hogy „Merész Károly" még mindig vigasztalhatatlan az „egészen különleges tapintat" miatt, amellyel Liebknechttel bántak.

„Merészünket" az egész könyvcsinálásban a plagizálás jellemzi. Itt is. A svájci liberálisoknak ugyanis az volt a szokásuk, hogy kiutasító rúgásaikat változhatatlanul a moucharderie* rágalmával „liberalizálták". *Fazy*, miután kiutasította *Struvét*, nyilvánosan „orosz kémként" denunciálta. Ugyanígy *Druey Boichot-t* francia mouchard-ként. Hasonlóképpen *Tourte* kontra *Schily*, miután utóbbit hirtelen elfogatta a genfi utcán és a berni *Tour des Prisons-ba*** vitette. „Le commissaire maire fédéral Monsieur Kern exige votre expulsion"***, válaszolta a nagyhatalmú *Tourte*, amikor Schily az ellene elkövetett brutalitás okát kérdezte. *Schily*: „Alors mettez-moi en présence de Monsieur Kern."° *Tourte*: „Non, nous ne voulons pas que M. le commissaire fédéral fasse la police à Genève".°° E válasz logikája teljesen méltó volt ahhoz az éleselméjűséghez, amellyel ugyanez a *Tourte*, mint Svájc torinoi követe, abban az időben, amikor Szavoja és Nizza átengedése[429] már fait accompli°°° volt, azt írta szövetségi elnökének, hogy Cavour kézzel-lábbal ezen átengedés ellen dolgozik. De akkor bizonyos diplomáciai vasútviszonyok talán tompították Tourte éleselméjűségének normális mérvét. Alighogy Schily a legzordabb secret-ben+ ült Bernben, Tourte máris „liberalizálni" kezdte rendőri brutalitását, amennyiben német menekülteknek, például Dr. Finknek, a fülébe duruzsolta: „Schily titkos kapcsolatban állt Kernnel, genfi menekülteket denunciált nála stb." Akkoriban a genfi „*Indépendant*"[430] maga is a genfi kormány notórius bűnei közé számította „a menekültek államelvvé emelt rendszeres megrágalmazását". (Lásd 1. melléklet.)

A svájci liberalizmus mindjárt a német rendőrség első reklamációira

---

* – kémkedés; spicliskedés – *Szerk.*

** – *börtöntoronyba – Szerk.*

*** – „Kern úr, szövetségi elöljáró-biztos követeli az ön kiutasítását" – *Szerk.*

° – „Akkor szembesítsen engem Kern úrral." – *Szerk.*

°° – „Nem, nem akarjuk, hogy a szövetségi biztos úr Genfben rendőrséget játsszék." – *Szerk.*

°°° – befejezett tény – *Szerk.*

\+ – magánzárkában – *Szerk.*

megsértette a menedékjogot — és a menedékjogot azzal a feltétellel adta, hogy a forradalmi hadsereg maradványa ne vívja meg a végső csatát badeni területen —, megsértette az úgynevezett „vezérek" kiűzésével. Később a „félrevezetettek" kerültek sorra. Badeni katonák ezrei kaptak hamis reménycsillogtatással útlevelet hazájukba, ahol nyomban zsandárok fogadták őket, akik előre tudták, „mi, honnan és milyen módon". Aztán jöttek a Szent Szövetség fenyegetődzései és velük a *murteni* rendőrbohózat. Ámde a „liberális" szövetségi tanács nem merészkedett olyan messzire, mint a „merész Karl". „Forradalmi gyűlés", „a Szövetség végső szervezete", „a zászlóbontás végérvényes időpontja" szóba sem került. Az illendőség kedvéért megindított vizsgálat elpufogott a vakvilágba.

A külföld „háborús fenyegetései" és „politikai-propagandisztikus tendenciák", ez volt minden, amit a „zavarban" levő szövetségi tanács egy hivatalos iratban a mentségére eldadogott. (Lásd 2. melléklet.) A „svájci liberalizmus" rendőrségi hőstettei korántsem értek véget a „murteni forradalmi gyűléssel". 1851 január 25-én Wilhelm Wolff barátom (a „parlamenti farkas" [„Parlamentswolf"], ahogy a „parlamenti birkák" elkeresztelték) Zürichből ezt írta nekem: „A szövetségi tanács az eddigi rendszabályaival 11 000-ről 500-ra csökkentette a menekültek számát, és nem fog nyugodni, amíg mindazokat ki nem zaklatja, akiknek éppen nincsen tekintélyes vagyonuk vagy különleges összeköttetéseik." Azok a menekültek, akik cselekedtek a forradalomért, a legtermészetesebb ellentétben álltak a Pál-templomiakkal, akik halálba fecsegték a forradalmat. Utóbbiak nem aggályoskodtak, hogy ellenfeleiket a svájci rendőrség kezére játsszák.

Vogt bizalmasa, a szörny *Ranickel*, maga írta *Schilynek*, miután az megérkezett Londonba: „Ugyan próbálja már meg, hogy egy belga újságban néhány hasábot kapjon nyilatkozatok elhelyezésére, és nehogy elmulassza megkeseríteni ama *komisz német kutyák*" (a parlamentáriusok) „amerikai tartózkodását, akik *szerszámul* **eladták** *magukat a golyvás diplomatának*" (*Drueynek*).

Most megértjük, mit ért „Merész Károly" e frázison: „*Minden erőmmel* azon dolgoztam, hogy korlátozzuk a forradalmárkóborlást, s a menekülteknek, akár a kontinensen, akár a *tengeren túl*, *hajlékot* teremtsünk." Már a „Neue Rheinische Zeitung" 257. számában is olvashattuk e dátummal:

„*Heidelberg*, 1849 március 23: *Vogt* barátunk, a baloldal »előharcosa«, a jelenkor birodalmi humoristája, a jövendő birodalmi Barrot-ja, a »hűséges őr«, aki óva int a forradalomtól, egyesül — néhány eszmei társával? dehogyis! néhány színtiszta reakcióssal . . . és minő célra? Hogy azokat az »alakokat«, akik Strasbourg-ban, Besançonban és bárhol másutt a német ha-

táron tartózkodnak, Amerikába szállítsák, illetőleg *deportálják* . . . Amit Cavaignac karduralma büntetésként szab ki, azt ezek az urak a keresztényi szeretet nevében akarják . . . Az amnesztia meghalt, éljen a *deportálás*! Természetesen nem maradhatott el a pia fraus*, mintha maguk a menekültek nyilvánították volna kivándorlási óhajukat stb. Ám Strasbourg-ból azt írják a »*Seeblätter*«-nek, hogy ez a deportálásvágy az *összes* menekülteknél a méltatlankodás valóságos viharát váltotta ki stb. Mindnyájan remélik, hogy hamarosan visszatérnek Németországba, még ha ez azzal a veszéllyel járna is, hogy (miként Vogt úr oly meghatóan megjegyzi) egy »vakmerő vállalkozáshoz« kellene csatlakozniok."

De ennyi elég is „Merész Károly" murteni forradalmi gyűléséről.

3. *Cherval*

> „The virtue of this jest will be the incomprehensible lies that this same fat rouge will tell us."
>
> „Ennek a mókának a java az a képtelen hazudozás lesz, amivel ez a zsíros gézengúz traktál majd minket."[431]

„Leleplezések a kölni kommunista-perről" című írásomban külön fejezet foglalkozik a *Cherval-összeesküvéssel.*[432] Ebben kimutatom, hogy Stieber hogyan hozta világra Chervallal (ez volt Crämer álneve) mint szerszámmal, Carlier-val, Greiffel és Fleuryvel mint bábákkal a párizsi úgynevezett német—francia szeptemberi összeesküvést,** ilymódon orvosolva a „kölni vádtanács" által kifogásolt hiányt, hogy nincsen „*objektív tényálladék*" a kölni letartóztatottak elleni vádhoz.

Annyira csattanósak voltak a bizonyítékok, melyeket a kölni per folyamán a védelemnek arról szolgáltattam, hogy egyfelől Cherval, másfelől köztem és a kölni vádlottak között semmifélefajta kapcsolat nincs, hogy ugyanaz a Stieber, aki még október 18-án (1852) ránkesküdte a Chervalját,

---

* – kegyes csalás – *Szerk.*

** Csak a „Leleplezések" kinyomtatása után tudtam meg, hogy de la Hodde (Duprez néven), valamint két porosz rendőrügynök, *Beckmann* (akkoriban a „*Kölnische Zeitung*"[433] *tudósítója*) és *Sommer* szintén közreműködtek. – *Marx jegyzete.*

1852 október 23-án („Leleplezések", 29. old.*) már megint leesküdte őt rólunk. Sarokba lévén szorítva, felhagyott azzal, hogy Chervalt és összeesküvését velünk azonosítani próbálja. Stieber Stieber volt, de Stieber még mindig nem Vogt volt.

Teljesen hiábavalónak tartom, hogy itt megismételjem azokat a felvilágosításokat, melyeket a „Leleplezések"-ben az úgynevezett szeptemberi összeesküvésről megadtam. 1852 május elején Cherval visszatért Londonba, ahonnan 1850 kora nyarán üzleti okokból Párizsba költözött volt. A párizsi rendőrség néhány hónappal 1852 februárjában történt elítéltetése után módot adott neki a szökésre. Londonban a Német Munkás Művelődési Egylet[431], amelyből én és barátaim már *1850 szeptember közepén* kiléptünk, eleinte politikai mártírként üdvözölte Chervalt. De ez a csatlakozás nem tartott sokáig. Párizsi hőstetteire hamarosan fény derült, és még ugyanazon hónap folyamán, 1852 májusában, nyilvános ülésen becstelenként kitaszították az Egyletből. A kölni vádlottak, akik 1851 május eleje óta voltak bebörtönözve, még mindig vizsgálati fogságban ültek. Megláttam egy híradásból, amelyet a spion *Beckmann* küldött lapjának, a *„Kölnische Zeitung"-nak* Párizsból, hogy a porosz rendőrség utólag összefüggést próbál kovácsolni Cherval, Cherval összeesküvése és a kölni vádlottak között. Ezért körülnéztem Chervalról szóló adatok után. Kitűnt, hogy utóbbi 1852 júliusában R.** úrnak, Lajos Fülöp egykori miniszterének és ismert eklektikus filozófusnak ügynökül ajánlkozott az orléanisták részére. A kapcsolatok, amelyeket R. úr a párizsi rendőrfőnökséggel fenntartott, lehetővé tették neki, hogy onnan kivonatokat kapjon a Cherval-dossziéból. A francia rendőri jelentés Chervalt úgy jelöli meg, hogy Chervald nommé Frank, dont le véritable nom est Crämer***. Hosszabb ideig, úgymond, mint Hatzfeldt herceg, a párizsi porosz követ ügynöke működött; ő volt az áruló a complot franco-allemand-ban° és most egyszersmind francia kém stb. A kölni per tárgyalásai idején ezeket az értesüléseket közöltem az egyik védővel, *Schneider II.* ügyvéd úrral, és felhatalmaztam, hogy szükség esetén nevezze meg forrásomat. Amikor Stieber az október 18-i tárgyaláson eskü alatt vallotta, hogy az ír Chervalt — akiről ő maga közölte, hogy váltóhamisítás miatt 1845-ben Aachenban ült — még mindig fogva tartják Párizsban, Schneider II. urat postafordultával értesítettem, hogy a rajnai-porosz

* *V. ö. 8. köt. 415. old. – Szerk.*

** Rémusat. – *Szerk.*

*** – a Franknak nevezett Chervald, akinek igazi neve Crämer – *Szerk.*

° – francia–német összeesküvésben – *Szerk.*

Crämer, Cherval álnéven, „még mindig" Londonban időzik, naponta érintkezik Greif porosz rendőrhadnaggyal, és őt, mint elítélt porosz bűnözőt, Anglia a porosz kormány megkeresésére azonnal kiadná. Tanúként Kölnbe szállítása halomra döntötte volna Stieber egész rendszerét.

Schneider II.-től erősen sarokba szorítva, Stieber október 23-án végül is úgy vélte, hallott arról, hogy Cherval megszökött Párizsból, de égre-földre esküdözött, hogy semmit sem tud ennek az írnek a tartózkodási helyéről és a porosz rendőrséggel való szövetkezéséről. Valójában Cherval akkor heti fix fizetéssel Greif mellé volt kirendelve Londonban. Azok a viták, melyeket az én feljegyzéseim a kölni esküdtszéken a „Cherval-misztériumról" kiváltottak, előzték Chervalt Londonból. Úgy hallottam, hogy rendőri missziós útra indult Jerseybe. Sokáig szemem elől vesztettem, amikor a New Yorkban megjelenő „Republik der Arbeiter"[435] egyik genfi tudósításából véletlenül megláttam, hogy Cherval 1853 márciusában *Nugent* néven beugrott Genfbe, és 1854 nyarán ismét megugrott onnan. Genfben tehát néhány héttel azután volt Vogtnál, hogy Schabelitznél Bázelban az őt kompromittáló „Leleplezéseim" megjelentek.

Térjünk mármost vissza a falstaffi történelemkoholáshoz.

Vogt Chervalt párizsi látszatszökése után *azonnal* megérkezteti Genfbe, miután őt „néhány hónappal" a szeptemberi összeesküvés felfedése előtt a kommunista titkosszövetséggel (i. h., 172. old.) „átküldette" Londonból Párizsba. Ilyenképpen az 1852 májusa és 1853 márciusa közötti időköz egészen eltűnik, s egyben az 1850 júniusa és 1851 szeptembere közötti időköz „néhány hónapra" zsugorodik össze. Mit nem adott volna Stieber egy Vogtért, aki a kölni esküdtek előtt megesküszik neki arra, hogy „a kommunista titkosszövetség" „Londonból" kiküldte Chervalt 1850 júniusában Párizsba, és mit nem adtam volna én azért, ha Vogtot a Stiebere mellett ott látom izzadni a tanúk padján! Kellemes társaság, az eskü alatt valló kopó [Stieber] a griffmadarával [Vogel Greif], a vermutjával [Wermuth], a kis aranytücsökjével [Goldheimchen] és — a *koldusbírójával* [*Bettelvogt*]. Genfbe a Vogt-féle Cherval *„ajánlásokat hozott Marx és Tsai. összes ismerőseihez, akiktől Nugent úr csakhamar elválaszthatatlan volt"* (173. old.). „Tanyáját az »Allgemeine Zeitung« egyik tudósítójának családjánál" üti fel, és valószínűleg a tőlem kapott ajánlások (a „Leleplezések") folytán bejut Vogthoz, aki litografusként (i. h., 173[—174]. old.) foglalkoztatja és vele bizonyos tekintetben, mint korábban János főherceggel és később Plon-Plonnal, „tudományos kapcsolatba" lép. Amikor egy napon „Nugent" a birodalmi régensi[436] „kabinetben" foglalatoskodott, egy „ismerős" felismeri benne

Chervalt és felhívja a figyelmet „agent provocateur"* mivoltára. Nugent Genfben valójában nemcsak Vogttal, hanem „egy titkos társaság alapításával" is foglalkozott. „Cherval-Nugent elnökölt, *vezette a jegyzőkönyveket és intézte a Londonnal való levelezést.*" (i. h., 175. old.) „*Néhány kevésbé bepillantásra képes*, máskülönben derék munkást bizalmába vont" (uo.), de „a tagok között *volt a Marx-féle klikknek még egy csatlósa*, akit mindenki a német rendőrségek gyanús küldöttjének mondott" (i. h.).

Marx „*összes* ismerősei", akiktől Cherval-Nugent „elválaszthatatlan volt", hirtelen „*egy* csatlóssá" változnak, amely *egy* csatlós a maga részéről megint „a *Genfben* visszamaradt *Marx-féle csatlósokká*" hullik szét (176. old.), akikkel Nugent később nemcsak „tovább levelez Párizsból", hanem mágnesként megint „magához vonzotta" őket Párizsba (i. h.).

Tehát újfent a zöld viaszosvászon „anyag" kedvelt „formaváltozása"!

A cél, amelyet Cherval-Nugent a társaságával elérni akart, az volt, hogy „tömegesen gyártsanak hamis bankjegyeket és kincstári jegyeket, és ezek kiadásával aláássák a zsarnokok hitelét és tönkretegyék pénzügyeiket" (i. h., 175. old.).

Cherval úgy látszik a híres Pitt nyomdokaiba igyekezett lépni, aki tudvalevőleg az antijakobinus háború[76] alatt nem messze Londontól gyárat létesített hamis francia asszignáták készítésére. „*Már* maga Nugent kimetszett különböző kő- és rézlemezeket e célra, *már* ki voltak jelölve a titkosszövetség ama hiszékeny tagjai, kiknek Franciaországba, Svájcba és Németországba kellett utazniok a csomagokba rakott eme" — kő- és rézlemezekkel? — nem, „*eme hamis bankjegyekkel*" — (a bankjegyeket persze már legyártásuk előtt összecsomagolták) — (175. old.), de *már* ott is állt Cicero-Vogt kivont karddal Cherval-Catilina mögött. A Falstaff-természetek sajátos ismérve, hogy nemcsak a hasuk nagy, hanem a szájuk is. Lássuk csak, hogy a mi Nagytoroktátogatónk[437], aki Svájcban már korlátozta a „forradalmárkóborlást" és hajórakomány számra teremtett lehetőséget a menekülteknek, hogy *előrejussanak a tengeren túl*, miképpen lép színre, miképpen melodramatizálja magát, miképpen örökíti meg annak az ökölharcnak a kalandját, melyet Stieber Chervallal vívott Párizsban (lásd „Leleplezések"**)! Így feszült neki, pengéjét így forgatja![438]

„Ennek az egész *összeesküvésnek* a terve" (i. h., 176. old.) „*ocsmány módon volt kieszelve.*" „Cherval tervét ugyanis az összes munkás-

* – „rendőrségi besúgó"; „beugrató ügynök" – *Szerk.*

** *V. ö. 8. köt. 402–414. old.* – *Szerk.*

egyletek nyakába varrták volna." *Már* „ki is indultak bizalmas megkeresések külföldi követségek részéről", *már* igyekeztek „kompromittálni Svájcot, különösen Genf kantont". De a Land-Vogt résen volt. Megkezdte első Svájc-mentését, ama kísérletet, melyet később többször megismételt, éspedig egyre növekvő eredménnyel. „*Én* nem tagadom", kiált fel e nagy súlyú ember, „*én* nem tagadom, hogy én ezen *ördögi ármány* meghiúsításához hozzájárultam a **magam lényeges részével;** *én* nem tagadom, hogy én erre a célra igénybe vettem a Genfi Köztársaság rendőrségét; *én* még ma is sajnálom" (a vigasztalhatatlan Cicero), „hogy néhány megtévesztettnek a buzgósága intelmül szolgált a ravasz felbujtónak, és így letartóztatása elől kereket oldhatott." De Cicero-Vogt mindenképpen „meghiúsította" a catilinai összeesküvést, megmentette Svájcot és ehhez a **maga lényeges részével,** akárhol viseli is azt, „hozzájárult". Néhány hét múlva, mint meséli, Cherval megint felbukkant Párizsban, „ahol korántsem rejtőzködött, hanem *nyilvánosan* élt, mint minden *polgár*" (i. h., 176. old.). Tudjuk, mennyire *nyilvános* a talmi empire-ban* a párizsi polgárok (citoyenek) *élete.*

Míg Cherval ily „nyilvánosan" sürög-forog Párizsban, poor** Vogtnak párizsi látogatásaikor mindig el kell rejtőznie a Palais Royalban, Plon-Plon asztala alatt!

Mármost csakugyan sajnálom, hogy Vogt hatalmas zakariádájára kénytelen vagyok kiszedetni *Johann Philipp Becker* alábbi levelét. Joh. Philipp Beckernek, a német emigráció veteránjának forradalmi tevékenysége a hambachi ünnepségtől[439] a birodalmi alkotmány-hadjáratig, amelyben az V. hadosztály főnökeként harcolt (egy bizonyára nem pártos hang, a berlini „Militärwochenschrift"-é[440], tanúskodik katonai teljesítményéről), sokkal közismertebb, semhogy jómagamnak egy szót is kellene mondanom a levél szerzőjéről. Ezért csak annyit jegyzek meg, hogy írását Londonba, a velem baráti viszonyban levő R.*** német kereskedőhöz küldte, hogy J. P. Beckert személyesen nem ismerem és sohasem állt politikai összeköttetésben velem, végül, hogy a levél elejét, amely üzleti ügyekről szól, kihagyom, éppúgy a „Kénesbandáról" és a „Kefelakiakról" írottak legnagyobb részét, ami a korábbi közlésekből már ismeretes. (A levél eredetije berlini periratai között van.)

* – császárságban – *Szerk.*
** – szegény – *Szerk.*
*** Rheinländer. – *Szerk.*

„Párizs, 1860 március 20.

... E napokban került elém Vogt brosúrája kontra Marx. Ez az írás annál inkább elszomorított, mert azt látom, hogy az úgynevezett Kénesbanda és a hírhedt Cherval történetét, melyet én akkori genfi tartózkodásom folytán egész pontosan ismerek, teljesen eltorzítja és tökéletesen jogosulatlanul vonatkozásba hozza a közgazdász Marx politikai tevékenységével. Én ezt a Marx urat sem személyesen nem ismerem, nem is volt vele semmiféle kapcsolatom, ellenben már több mint húsz esztendeje ismerem Vogt urat és családját, ennélfogva érzelmi vonatkozásban ez utóbbihoz sokkal közelebb állok; azt a könnyelműséget és lelkiismeretlenséget, amellyel Vogt e harcba bocsátkozik, keserűen fel kell panaszolnom és a leghatározottabban el kell vetnem. Eltorzított, vagy éppenséggel koholt tényeket felvonultatni harci eszköz gyanánt, ez méltatlan egy férfihoz. Igazán fájlalja az ember, ha azt kell látnia, hogy könnyelműségében Vogt quasi* öngyilkosan tönkreteszi szebb tevékenységét, blamálja és kompromittálja állását és tekintélyét, éspedig még akkor is, ha az őt érő vádak alól, hogy napóleoni szolgálatban áll, egészen fel lehetne menteni. Viszont mily szívesen kívántam volna neki minden tisztességes eszközt, hogy fényesen kivágja magát ilyen súlyos vádakból. Tekintettel arra, amit ebben a kevéssé épületes históriában eddig művelt, valósággal kényszerűséget érzek, hogy közöljem Önnel, hogyan is áll a dolog az úgynevezett Kénesbandával és a derék Cherval úrral, hogy ezáltal Ön maga megítélhesse, mennyiben viselhet Marx bárminő felelősséget létezésükért és tevékenységükért.

Egy szót tehát a Kénesbanda keletkezéséről és elmúlásáról, amiről aligha adhat bárki jobb felvilágosítást nálamnál. Akkori genfi tartózkodásom alatt nemcsak helyzetemnél fogva volt meg eleve minden alkalmam az emigráció tevésének-vevésének megfigyelésére, hanem a közös ügyet szem előtt tartva, mint idősebb ember, speciálisan is érdekelve voltam abban, hogy minden megmozdulását figyelemmel kísérjem, és az alkalmilag előforduló balga vállalkozásokat, amelyek a balsorstól oly ingerült és gyakran kétségbeesett kedélyállapotban annyira megbocsáthatók, a lehetőséghez képest elhárítsam és megakadályozzam. Hiszen harmincéves tapasztalásból tudtam, hogy minden emigráció hozománya milyen gazdagon van elhalmozva illúziókkal."

(Ami itt következik, az lényegében már az előbb benne foglaltatik Borkheim és Schily leveleiben.)

* – mintegy – *Szerk.*

„... Mármost ezt a lényegében mihaszna tekergő-társaságot tréfásan és gúnyosan így nevezték: a Kénesbanda. Véletlenül összeverődött cimborák rögtönzött egylete volt ez, elnök és program, alapszabály és dogma nélkül. Titkos szövetkezésnek vagy egyáltalában bármilyen rendszeresen követendő politikai vagy egyéb célnak még a gondolata sem volt meg, csak a nyilvános, szertelen hatásra vadásztak, mégpedig fellengzős nyíltsággal és nyíltszívűséggel. Még kevésbé álltak bármilyen kapcsolatban Marxszal, aki egészen biztos, hogy a maga részéről mit sem tudhatott létezésükről, és akitől ráadásul akkori társadalmi-politikai nézeteikben messzire eltértek. És ez idő tájt e legényekben olyan, az önmaguk túlbecsüléséig kifejezésre juttatott önállósági vágy mutatkozott, hogy aligha rendelték volna alá magukat akár elméletileg, akár gyakorlatilag bármilyen tekintélynek; Vogt honatyai intelmeit éppúgy kinevették volna, mint ahogy kigúnyolták volna Marx célzatos útmutatásait. Én annál is pontosabban értesültem mindenről, ami körükben történt, mivel legidősebb fiam napról napra együtt járt vezérkakasaikkal... Egyáltalában e laza banda egész mókája alig élte túl az 1849—50-es tél napjait; a körülmények hatalma szétszórta hőseinket a szélrózsa minden irányába.

Ki sejthette volna, hogy a régóta feledésbe merült Kénesbandát tíz évi szunnyadás után Vogt professzor úr megint lángra lobbantja, hogy kellemetlen illatot [übler Geruch] árasszon vélt támadók ellen, amit aztán készséges újságírók quasi elektromos-mágneses-szimpatetikus vezetékként kéjjel továbbítottak. Hiszen az itáliai kérdés alkalmából még a per excellenz* liberális von Vincke úr is szájára vette a Kénesbandát és vele illusztrálta a szerény porosz kamarát. Az egyébként oly jó hírnek [guter Geruch] örvendő boroszlói polgárság pedig sancta simplicitasában** farsangi kísértetjárást rendezett a Kénesbanda tiszteletére és érzületszilárdsága szimbólumaként kénlánggal füstölte a várost.

Szegény, ártatlan Kénesbanda! Békés kimúlásod után nolens, volens*** igazi vulkánná kellett terebélyesedned, mumusként félénk alattvalókat a rendőrséggel riogatnod, a világ összes hígeszűjeit vulkanizálnod, minden begyulladt agyvelőt csonkig elszenesítened — ahogy maga Vogt is, úgy látom, mindörökre megégette rajta a száját.

Mármost térjünk rá *Crämerre*, vulgo° *Chervalra*. Ez a politikai-társa-

* – kiváltképp; sajátképp – *Szerk.*
** – szent együgyűségében[441] – *Szerk.*
*** – akarva, nem akarva – *Szerk.*
° – közönségesen; köznyelven – *Szerk.*

dalmi és közönséges csirkefogó az 1853-as esztendőben érkezett Genfbe, mégpedig Nugent néven, mint angol. Ez volt a vezetékneve az állítólagos feleségének, aki elkísérte őt, és aki valódi angol nő. Crämer éppoly folyékonyan beszél angolul, mint franciául, hosszú ideig kerülte, hogy németül szóljon, mert nyilván úgy hitte, minden azon múlik, hogy törzsökös angolnak tartsák. Ügyes lito- és kromografus létére, ez utóbbi művészetet, mint dicsekedett vele, ő honosította meg Genfben. A társas érintkezésben ügyes, jól tud érvényesülni és előnyös színben bemutatkozni. Természetrajzi és antik tárgyú rajzaival az akadémia professzorainál hamarosan elegendő foglalkoztatást talált. Eleinte nagyon visszavonultan élt, később szinte kizárólag a francia és olasz menekültek körében keresett érintkezést. Én akkoriban egy office de renseignements-t* alapítottam, valamint egy napilapot: »Le Messager du Léman«[442], munkatársam volt egy *Stecher* nevű badeni menekült, azelőtt egy reáliskola igazgatója. Különös rajztehetsége volt és jobb boldogulása végett szándékában volt magát a kromográfiában kiképezni; az angol Nugentban találta meg tanítómesterét. Stecher igen gyakran a legszebb dolgokat mesélte nekem az ügyes, barátságos és bőkezű angolról és a kellemes, kecses angol nőről. Mármost Stecher énektanár is volt a Munkás Művelődési Egyletben, alkalmilag oda vitte tanítómesterét, Nugentot, ahol is első ízben volt szerencsém ismeretségét élvezhetni, és ahol annyira leereszkedett, hogy németül beszélt, mégpedig annyira folyékony alsórajnai tájszólással, hogy azt mondtam neki: »Maga pedig soha életében nem volt angol.« Ő azonban ragaszkodott hozzá, kijelentvén, hogy szülei kora ifjúságában beadták egy bonni nevelőintézetbe, ahol tizennyolc éves koráig tartózkodott és megszokta az ottani tájszólást. Stecher, aki egészen a legutóbbi időkig el volt ragadtatva ettől a »nett« embertől, még segített is neki, hogy elhiggyük angol mivoltát. Engem viszont ez az eset nagyon bizalmatlanná tett Albion állítólagos fiával szemben, és az Egylet köreit óvatosságra intettem. Később francia menekültek társaságában találkoztam ezzel az angollal, és éppen arra érkeztem, hogy a párizsi felkelésekkor végbevitt hőstetteivel dicsekedett. Ezúttal láttam először, hogy politikával is foglalkozik. Ez még gyanúsabbá tette előttem, kifiguráztam »oroszláni bátorságát«, amellyel állítólag harcolt, hogy alkalma legyen azt a franciák jelenlétében most már előttem is fitogtatni; minthogy azonban maró gúnyolódásomat csak gyáva kutyaként fogadta, most már megvetésreméltónak is tartottam.

* – tudakozóirodát; tájékoztatóirodát *Szerk.*

Ettől kezdve, ahol csak tehette, teljesen kitért az utamból. Közben Stecher segítségével a német Munkásegylet kebelében táncesteket rendezett, ezekhez díjazás nélkül bevontak még néhány muzsikus-erőt, egy olaszt, egy svájcit és egy franciát. Ezeken a bálokon aztán úgy láttam viszont az angolt, mint igazi maître de plaisirt*, mégpedig egészen elemében; mert az, hogy bolondos jókedve legyen és a hölgyeknek tessék, jobban illett hozzá, mint oroszláni bátorsága. De a Munkásegyletben nem foglalkozott politikával, itt csak ugrabugrált, nevetett, ivott és énekelt. Közben azonban megtudtam a Württembergből való Fritz aranyművestől, hogy »a velejéig forradalmi angol« egy szövetséget alapított, amely belőle (Fritzből), még egy németből, több olaszból és franciából, összesen mintegy hét tagból áll. Kérve kértem Fritzet, nehogy komoly dolgokba bocsátkozzék ezzel a politikai kötéltáncossal, azonnal lépjen ki, és elvbarátait ugyancsak bírja rá erre. Röviddel ezután könyvkereskedőm megküldte nekem *Marx* brosúráját a kölni kommunistaperről, amelyben Chervalt, úgy is, mint Crämert, élesen megbélyegzi és gazemberként és árulóként keményen pellengérre állítja. Azonnal gyanút fogtam, hogy Nugent Cherval lehet, különösen, mert ezen írás szerint a Rajna mellől származott, ami megfelelt tájszólásának, és egy angol nővel élt együtt, ami ugyancsak egybevágott. Gyanúmat azonnal közöltem Stecherrel, Fritzcel és másokkal, és e célból köröztettem a brosúrát. A bizalmatlanság Nugenttal szemben gyorsan elharapódzott; *a marxi írás megtette hatását*. Fritz csakhamar eljött hozzám, kijelentve, hogy kilépett a »szövetségecskéből«, és hogy a többiek követni fogják példáját. Fel is tárta előttem a szövetség titkos célját. Az »angol« meg akarta semmisíteni az államok hitelét állampapírok reprodukálásával és az ennek során szerzendő pénzzel Európai Forradalmat akart indítani stb. Ugyanebben az időben Laya úr, egy francia menekült, korábban párizsi ügyvéd, előadásokat tartott a szocializmusról. Nugent látogatta ezeket; Laya, aki párizsi perében a védője volt, felismerte benne Chervalt, és ezt neki magának is megmondta. Nugent esdekelve kérte, ne árulja el. Én e tényállást egy francia menekülttől, Laya barátjától tudtam meg, és azonnal mindenfelé közöltem. Nugent volt olyan arcátlan, hogy még egyszer elment a Munkásegyletbe, ahol mint német Crämert és francia Chervalt leleplezték és elkergették. Állítólag a bingeni Ranickel támadt neki e csetepatéban a leghevesebben. Ráadásul most már a genfi rendőrség is el akarta kapni a szövetségecske miatt, ámde az állampapírgyártó nyomtalanul eltűnt.

* – mulatságrendezőt – *Szerk.*

Párizsban az illető porcelándekorációval foglalkozik, s minthogy itt én is ugyanebben az iparágban tevékenykedtem, üzleti úton összetalálkoztunk. De én még mindig ugyanannak a könnyelmű, javíthatatlan széltolónak találtam.

De hogy miképpen merészelhette Vogt ezt a csavargót és genfi tevékenységét vonatkozásba hozni egy *Marx* törekvéseivel, őt társának vagy szerszámának mondani, az számomra valóban megfoghatatlan, annál is inkább, mert méghozzá olyan időpontot vesz célba, amikor *Marx* az említett írásában oly határozottan nekiment ennek a fickónak. *Hiszen ilyenformán éppen Marx az, aki leleplezte, aki kiűzte Genfből, ahol Vogt szerint Marx számára tevékenykedett.*

Ha meggondolom, miképpen volt lehetséges, hogy a természetbúvár Vogt ilyen tévutakra került, megáll az eszem. Hát nem sajnálatos-e, hogy azt a szép befolyást, amelyre Vogt a körülmények véletlen összejátszása folytán szert tett, ily könnyelműen, ily terméketlenül és öntékozlón megsemmisítve kell látnunk! Csoda lenne-e, ha ilyen észleletek után az egész világ csak bizalmatlansággal fogadná Vogt természettudományi kutatásait és arra gyanakodnék, hogy tudományos következtetései, úgylehet, ugyanilyen könnyelműséggel, a lelkiismeretesség éppilyen hiányával, alaposan kikutatott pozitív tények helyett hamis elképzelésekre vannak alapozva?

Államférfinak és tudósnak lenni, ehhez több kell, mint ambíció, különben még *Crämer* is lehetne mindkettő. *Sajnos, Vogt az ő Kénesbandájával és Chervaljával maga is valamiféle Chervallá süllyedt. És csakugyan van közöttük belső hasonlóság, abban, hogy mindkettőjükben hatalmasan kifejlett a jómódú életnek, a testi biztonságnak, a társas vigadásnak és a komoly dolgok könnyelmű elviccelésének szükséglete...* Mielőbbi szíves híradásait várva, szívélyes odaadással üdvözli az Ön

J. Ph. Beckerje

Ui. Épp az imént megint belenéztem Vogt írásába és további csodálkozásomra azt láttam, hogy a »Kefelakiaknak« is megadatott minden tisztelet. Röviden tudja meg tehát azt is, hogy áll a dolog ezzel a bandával...

... Továbbá még azt is láttam ebben az írásban, hogy Vogt állítása szerint Nugent-Cherval-Crämer *Marx megbízásából jött Genfbe.* Ezért hozzá kell még tennem, hogy ez az ember, aki genfi tartózkodásának utolsó pillanatáig kitartott az angolként megjátszott szerepe mellett, *soha a leghalványabb jelét sem adta, hogy valaha és valahol egy német menekülttel érintkezésben állott volna,* aminthogy ez különben sem illett volna bele inkognitója batyujába. Sőt, még itt is, ahol ez kevésbé fontos lehet neki,

mint akkoriban ott, nem akar ilyennek számítani és megtagad minden korábbi időből való ismeretséget németekkel.

Eddig még mindig azt hittem, Vogt könnyelműen engedte, hogy mások félrevezessék, de most a fellépése egyre inkább kaján alattomosságnak tűnik nekem. Most már kevésbé is sajnálom őt, és csak jó, derék, idős apja miatt bánkódom, akinek ez a história még bizonyára egynémely keserű órát fog szerezni.

Nemcsak megengedem, hanem az igazság és a jó ügy érdekében ezennel fel is kérem Önt, hogy ismerősei körében használja fel közléseimet.

Hát akkor őszinte híve
J. Philipp B." (Lásd 3. melléklet.)

4. A kölni kommunista-per

Térjünk át a genfi birodalmi régensi „kabinetről" a kölni kir. porosz esküdtszékre.

„A kölni perben *Marx* kiemelkedő szerepet játszott." Kétségkívül.

„Kölnben *az ő szövetségtársain* ítélkeztek." Bevallottan.

A kölni vádlottak vizsgálati fogsága másfél évig tartott.

Porosz rendőrség és követség, Hinckeldey az egész pereputtyával, posta és elöljáróság, belügy- és igazságügyminisztérium, valamennyi a legiszonyúbb erőfeszítéseket tette a másfél év alatt, hogy egy corpus delictit* a világra segítsen.

Itt tehát az én „üzelmeimről" folytatott vizsgálatában Vogt bizonyos mértékben rendelkezik a porosz állam segédeszközeivel, sőt, hiteles anyaga volt „Leleplezések a kölni kommunista-perről" (Bázel 1853) című írásomban, amelynek egyik példányát ott találta a genfi Munkásegyletben, kölcsönvette és „tanulmányozta". Ezúttal tehát a Karl fiú nem tágít majd attól, hogy nekem rettenetessé legyen. És mégsem! Ezúttal Vogt „zavarba" jön, kilő néhányat őstermészetes gőz- és bűzgolyóiból**, és aztán visszavonulásra iparkodva így dadog:

---

* – bűntárgyat; bűnjelet – *Szerk.*

** „A *gőz-*, illetve *bűzgolyók* főleg az aknaharcra szolgálnak. A szokásos világítógolyó-töltettel működnek, de valamivel több *ként* kell tartalmazniok, valamint annyi tollat, csontot, szőrt és más szemetet, amennyit a töltet felvesz; ezt zacskóba töltik és a golyót csökkentett töltettel lövik ki." (*J. C. Plümicke*: „Handbuch für die königlich preussischen Artillerieoffiziere", Első rész, Berlin 1820.) – *Marx jegyzete.*

„A kölni pernek nincs különösebb jelentősége számunkra." („Főkönyv", 172. old.)

A „Leleplezések"-ben nem kerülhettem el, hogy mások között *A. Willich* urat is meg ne támadjam. Willich az önvédelmét a „New Yorker Kriminalzeitung"[443] 1853 október 28-i számában* azzal kezdi, hogy írásomat *„a német szövetségi központi rendőrség borzalmas eljárásának mesteri kritikájaként"* jellemzi. Ifjabb *J. Schabelitz*, ennek az írásnak a kiadója, kéziratom vétele után *Bázel*, 1852 december 11-i kelettel ezt írta: „A rendőrgyalázatosságoknak ez a pellengérre állítása felülmúlhatatlan. Ön maradandó emlékművet állított a jelenlegi poroszországi rezsimnek." Hozzáteszi még, hogy ítéletét szakértők is osztják, e „szakértők" élén pedig Karl Vogt úrnak egy jelenlegi genfi barátja állt.

Ugyanez az írásom hét évvel kiadása után arra késztette az előttem teljesen ismeretlen Eichhoff urat Berlinben — Eichhoff tudvalevőleg Stieber megrágalmazásának vádjával bíróság előtt állott[445] —, hogy a bírósági tárgyalások folyamán a következő nyilatkozatot tegye: „Behatóan tanulmányozta a kölni kommunista-pert, és nemcsak teljesen fenn kell tartania eredeti állítását, hogy Stieber hamisan esküdött, hanem ezt még ki is kell bővítenie olyan értelemben, hogy ama perben Stieber egész vallomása hamis... A kölni vádlottak elítélése csupán a Stieber-féle vallomás alapján történt... Stieber egész vallomása egy következetesen végigvezetett hamis eskü." (A berlini „Vossische Zeitung"[446] 1860 május 9-i számának első melléklete.)

Vogt maga beismeri: „Ő" (Marx) „minden *elképzelhető fáradságot* vállalt, hogy a vádlottak védőinek anyagot és instrukciókat juttasson a per viteléhez...

Mint ismeretes, ott" (Kölnben) „az ügynökök, Stieber, Fleury stb., maguk kovácsolta hamis iratokat terjesztettek elő »bizonyítékként«, és egyáltalában, e rendőrcsőcselék elvetemültségének olyan feneketlen mélysége *tárult fel*, amely borzalmat kelt." („Főkönyv", 169—170. old.)

Ha Vogt az államcsíny iránti gyűlöletét a bonapartizmus melletti propagandával bizonyítja, miért ne bizonyítanám én a titkosrendőrséggel való „egyetértésemet" azzal, hogy *feltárom* feneketlen elvetemültségét? Ha a rendőrségnek valódi bizonyítékai lettek volna, minek kellett hamisakat kovácsolnia?

Ámde, oktat Vogt professzor, „mindamellett a csapás Kölnben *csak* a Szövetség marxi tagjait, csak a Marx-pártot érte".

---

* A viszonválaszt „A nemes tudatú lovag" c. pamfletomban, New York 1853, tettem közzé.[444] — *Marx jegyzete.*

Valóban, Polonius![447] Nem ért-e csapás előzőleg egy másik pártot Párizsban, utána megint egy másik pártot Berlinben (Ladendorf-féle per[448]) és megint egy másikat Brémában (Totenbund[449]) stb. stb.?

Ami a kölni vádlottak *elítélését* illeti, egy erre vonatkozó passzust idézek a tőlem származó „*Leleplezések*"-ből:

„Eredetileg a rendőrség csodatevő közbelépésére azért volt szükség, hogy a per tiszta *irányzatosságát* eltakarják. A küszöbönálló leleplezések, így nyitotta meg Saedt" (az ügyész) „a tárgyalásokat, — be fogják Önöknek, esküdt uraim, bizonyítani, hogy ez a per nem irányper. Most" (a tárgyalások végén) „az irányzatosságot emeli ki, hogy a rendőrségi leleplezéseket elfelejtesse. A másfél évig tartó előzetes vizsgálat után az esküdteknek objektív tényálladékra volt szükségük, hogy a közvélemény előtt igazolhassák magukat.

Az öt hétig tartó rendőrségi komédia után a »*tiszta* irányzatosságra« volt szükségük, hogy a ténybeli szennytől megmeneküljenek. Saedt ennélfogva nem csupán arra az anyagra szorítkozik, mely a vádtanácsot a következő ítéletre indította: »objektív tényálladék nem forog fenn«. Továbbmegy. Igyekszik kimutatni, hogy az összeesküvés elleni törvény egyáltalán nem kíván tényálladékot, hanem tisztára iránytörvény, tehát az összeesküvés kategóriája csak ürügy, hogy politikai eretnekeket jogszerű formában elégessenek. Kísérlete nagyobb sikert ígért, ha a vádlottak letartóztatása után közzétett új [porosz] büntetőtörvénykönyvet alkalmazzák. Azzal az ürügygyel, hogy ez a törvénykönyv enyhítő rendelkezéseket tartalmaz, a szolgalelkű bíróság megengedhette annak visszaható erejű alkalmazását. Ha azonban a per tiszta irányper volt, minek kellett a másfél évi előzetes vizsgálat? Irányzatosságból." (i. m., 71—72. old.*) „A jegyzőkönyv leleplezésével" — mármint maga a porosz rendőrség által összekovácsolt és becsempészett jegyzőkönyv leleplezésével — „a per új szakaszba lépett. Az esküdteknek már nem állt szabadságában a vádlottakat bűnösnek vagy ártatlannak nyilvánítani, most bűnösnek kellett nyilvánítani őket — vagy a kormányt.

Ha a vádlottakat felmentik, elítélik a kormányt." (i. m., 70. old.**)

Hogy az akkori porosz kormány teljesen hasonlóan fogta fel a helyzetet, bizonyította Hinckeldeynek egy levele, amelyet a kölni tárgyalások alatt a londoni porosz követséghez intézett, és amelyben azt írta, hogy „*a politikai rendőrség egész exisztenciája ennek a pernek a kimenetelétől függ*". Olyan személyt kerestetett ezért, aki 1000 tallér jutalom fejében bíróság elé állítja

* *V. ö. 8. köt. 449–450. old. – Szerk.*

** *V. ö. 8. köt. 448. old. – Szerk.*

a megszökött H.* tanút. Ezt a személyt már meg is találták, amikor Hinckeldeytől újabb levél jött: „Az államügyész reméli, hogy *az esküdtek szerencsés összetétele* folytán a bűnösnek nyilvánítás további rendkívüli intézkedések nélkül is elérhető, és ezért ő" (Hinckeldey) „kéri, hogy ne tegyenek további erőfeszítéseket." (Lásd 4. melléklet.)

Csakugyan *a kölni esküdteknek* ez a *szerencsés összetétele* inaugurálta a Hinckeldey—Stieber-rezsimet Poroszországban. „Berlinben villámcsapás lesz, ha a kölnieket elítélik", ezt a londoni porosz követség mellé rendelt rendőrcsőcselék már 1852 októberében tudta, jóllehet a berlini rendőrakna (Ladendorf-féle összeesküvés) csak 1853 március végén robbant. (Lásd 4. melléklet.)

Egy reakciós korszak utólagos liberális megugatása mindig annál hangosabb, minél mértéktelenebb volt a liberális gyávaság, amely évekig osztatlanul átengedte a teret a reakciónak. Így hiúsultak meg a kölni per idején összes kísérleteim, hogy a liberális porosz sajtóban felfedjem Stieber cselszövényrendszerét. E sajtó terpeszkedő vonásokkal írta zászlójára: Biztonság a legfőbb polgárkötelesség[450], és e jegyben — élni fogsz.[451]

5. A német munkás művelődési egyletek központi ünnepélye Lausanne-ban (1859 június 26. és 27.)

Hősünk mindig megújuló élvezettel visszamenekül — Árkádiába. Megint „Svájc egyik félreeső zugában", Lausanne-ban találkozunk vele, számos német munkás művelődési egylet június végén tartott „központi ünnepélyén". Itt vitte végbe Karl Vogt a második Svájc-mentését. Míg Catilina Londonban ül, a tarkazekés Cicero így mennydörög Lausanne-ban:

„Jam jam intelligis me acrius vigilare ad salutem, quam te ad perniciem rei publicae."** Véletlenül létezik egy hiteles beszámoló az említett „központi ünnepélyről" és a „kikerekített természetnek" annak folyamán végbevitt hőstettéről. A G. Lommel úr által Vogt közreműködésével készült beszámoló címe így hangzik: „Das Zentralfest der deutschen Arbeiterbildungsvereine in der Westschweiz (Lausanne 1859)", Genf 1859, Marcus Vaney, rue de la Croix d'or. Hasonlítsuk össze ezt a hiteles beszámolót az öt hónappal később megjelent „Főkönyv"-vel. A beszámoló tartalmazza Cicero-Vogt *„maga tartotta"* beszédét, amelynek bevezetésében leleplezi

* Haupt. – *Szerk.*

** – „Immár meg fogod érteni, hogy én éberebben őrködöm a köztársaság üdvén, mint te a romlásán."[452] – *Szerk.*

ez alkalommal való megjelenésének titkát. Azért jelenik meg a munkások között, azért szónokol hozzájuk, mert „az utóbbi időben súlyos vádakat emeltek ellene, amelyek, ha igazak lennének, teljesen meg kellene ingatniok az iránta való bizalmat és *teljesen alá kellene ásniok politikai tevékenységét*". „Azért jövök", folytatja, „*azért* jövök ide, hogy itt néhány nyílt szót szóljak ama" (fent említett) „titkos alattomosság ellen." (Beszámoló, 6—7*. old.) Bonapartista üzelmekkel gyanúsítják, politikai tevékenységét kell megmentenie, és szokása szerint bőrét nyelvével védi. Másfélórás üres szalmacséplés után eszébe jut a démoszthenészi intelem, hogy „akció, akció és megintcsak akció az ékesszólás lelke".[453]

De mi az akció? Amerikában él egy kis vadállat, amelyet *szkunknak* neveznek, és amely a legnagyobb veszély idején csak *egy* defenzívával rendelkezik, a maga offenzív szagával. Ha megtámadják, testének bizonyos részeiből olyan anyagot lövell ki, amelynek nedve ruháidat menthetetlenül tűzhalálra kárhoztatja, és ha még bőrödet is éri, egy időre minden emberi lény társaságából száműz. E szag oly borzalmasan offenzív, hogy a vadászok, mihelyt kutyáik véletlenül felhajtanak egy „szkunkot", nyomban kereket oldanak, lélekszakasztóbb sietséggel és nagyobb ijedelemmel, mint ha farkas vagy tigris lenne a sarkukban. Farkastól és tigristől megvéd puskapor és golyó, de a „szkunk" a posteriorija ellen nincs fű kertben.

Ez aztán akció, mondja magának az „Állatállam"-ban[454] honosított szónok, és a következő szkunkszerűséget lövelli állítólagos üldözőire:

„Egy dologtól azonban a legnyomatékosabban óva intek, mégpedig elvetemült emberek egy kis csoportocskájának üzelmeitől, akiknek minden ábrándjuk és törekvésük az, hogy a munkást elvonják hivatásától, őt összeesküvésekbe és kommunista üzelmekbe bonyolítsák, és végül, miután verejtékéből éltek, hidegen" (tudniillik miután kiverejtékezte magát) „romlásba döntsék. S *most ismét* igyekszik ez a csoportocska minden lehető módon" (csak annyira általánosan, ahogy lehet) „a munkásegyleteket ismét befogni csalóka hálójába. Akármit is mondjanak" (Vogt bonapartista üzelmeiről), „legyetek meggyőződve, ők csak azon igyekeznek, hogy a munkást saját önző céljaikra kizsákmányolják, és végül sorsára hagyják." (Beszámoló, 18. old. Lásd melléklet.) A „szkunknak" e szemérmetlensége, amellyel engem és barátaimat, minket, akik folyvást *gratis* és magánérdekeink feláldozásával képviseltük a munkásosztály érdekeit, „*a munkások verejtékéből éltet*", még csak nem is eredeti. Nemcsak a decembrista mouchard-ok üvöltöztek hasonló gyanúsításokat Louis Blanc, Blanqui, Raspail stb. után, hanem

* *Az 1860-as kiadásban*: 67 — *Szerk.*

minden időkben és minden helyen állandóan ezen az aljas módon rágalmazták az uralkodó osztály tányérnyalói az elnyomott osztályok irodalmi és politikai előharcosait. (Lásd 5. melléklet.)

Egyébként ez akció után a „kikerekített természet" nem képes tovább sérieux* maradni. Tréfacsinálónk összehasonlítja szabadlábon levő „üldözőit" a „Zorndorfnál[303] *elfogott* oroszokkal", önmagát pedig — ezt találd ki! — *Nagy Frigyessel*. Falstaff-Vogt ráemlékezett, hogy Nagy Frigyes az első csatában, amelyben részt vett, megfutott. Mennyivel nagyobb hát *ő*, aki megfutott anélkül, hogy egy csatában részt vett volna.**

Eddig szól a lausanne-i központi ünnepélyen történt kaland az autentikus beszámoló szerint. És „nézd csak" (hogy Fischarttal szóljunk) „ezt a ragacsos, konconélő kolonc mocsokszakácsot és kalácsbetyárt",[456] micsoda eulenspiegeli[457] rendőrkotyvalékot tálal fel öt hónappal később a német filisztériumnak.

„*Mindenáron bonyodalmat* akartak *előidézni Svájcban*, a semlegességi politikára . . . mindenképpen csapást mérni. *Értesítettek engem*, hogy a munkás művelődési egyletek központi ünnepélyét fel akarják használni, hogy a munkásokat olyan utakra tereljék, amelyekre azok semmiképp sem léptek volna. Remélték, hogy a szép ünnepélyt felhasználhatják egy *titkos bizottság* megalakítására, amelynek érintkezésbe kellene lépnie a rokonérzelműekkel Németországban és Isten tudja" (Vogt, *bár értesítették*, nem tudja) „mi mindenféle *intézkedést* tennie. Homályos híresztelések és titokzatos közlések terjengtek a német munkások cselekvő beavatkozásáról a hazai német politikába. *Azonnal elhatároztam, hogy szembefordulok ezekkel az üzelmekkel*, hogy a munkásoknak újból a lelkére kössem, nehogy *bármi ilyenfajta javaslatra* hallgassanak. Beszédem fent említett befejezésében nyilvánosan elmondtam ezt az intelmet stb." („Főkönyv", 180[—181]. old.)

Cicero-Vogt elfelejti, hogy beszéde elején nyilvánosan kifecsegte, mi hajtotta a központi ünnepélyre, — nem Svájc semlegessége, hanem saját

* — komoly — *Szerk.*

** Kobes I.[455] meséli a *Jakob Venedey* által kiadott pamfletban, „Pro domo und pro patria gegen Karl Vogt", Hannover 1860: „Tanúja volt annak, hogy *Karl Vogt* birodalmi régens *nem volt jelen*, amikor mi többiek, és éppígy a négy másik birodalmi régens, rákényszerítettük a württembergi kormányt, hogy karddal és szuronnyal segítse hozzá a parlamentet tisztességes véghez.[436] Mulatságos történet ez. Amikor a négy másik birodalmi régens kocsiba szállt, hogy megbeszélés szerint az ülésterem elé hajtson, és itt a csonkaparlamenttel együtt [. . .] teljes mellel" (feje a csonkaparlamentnek tudvalevőleg nem volt) „szembeszegüljenek, akkor Karl Vogt, becsukva a kocsiajtót, odakiáltott a kocsisnak: »Csak hajts, a kocsi úgyis tele van már, én utánatok megyek!« Karl Vogt azonban csak akkor ment utánuk [–], amikor [. . .] a veszély lehetősége már elmúlt." (i. m., 23–24. old.) — *Marx jegyzete.*

bőrének mentése. Egy betű sincs beszédében a Svájc ellen szándékolt merényletről, a központi ünnepélyre tartogatott összeesküvési sóvárgásokról, a titkos bizottságról, a munkások cselekvő beavatkozásáról a német politikába, „*ilyen-*" vagy bármi-„fajta" javaslatokról. Semmi sincs mindezekből a stieberiádákból. Vogt befejező intelme csupán a feddhetetlen Sykes intelme volt, aki az Old Bailey-i törvényszéken óva intette az esküdteket, nehogy az „elvetemült" detektívekre hallgassanak, akik felfedték az ő lopását.[458]

„A közvetlenül rákövetkező események", mondja Falstaff-Vogt („Főkönyv", 181. old.), „igazolták *sejtelmeimet.*" Hogyan, *sejtelmeit*! De Falstaff megint elfelejti, hogy néhány sorral előbb nem „sejtett", hanem „értesítették", *értesülve* volt az összeesküvők terveiről, sőt, egészen *részletesen értesülve* volt! És ó, sejtelmes kis angyalom te![459], melyek valának a közvetlenül rákövetkező *események*? „Az »Allgemeine Zeitung« egyik cikke a munkások ünnepélyének és életének olyan tendenciákat tulajdonított, amelyekre ezek" (tudniillik az ünnepély és az élet) „a legtávolabbról sem gondoltak." (Éppúgy, ahogy Vogt tulajdonít ilyeneket a murteni kongresszusnak és egyáltalában a munkásegyleteknek.) „E cikknek és a »*Frankfurter Journal*«*-ban*[460] *történt utánnyomásának* alapján bekövetkezett az egyik délnémet állam követének bizalmas megkeresése, amely az ünnepélynek ugyanazt a jelentőséget kölcsönözte" — amelyet az „Allgemeine Zeitung" cikke és a „Frankfurter Journal" utánnyomása neki „*tulajdonított*"?, dehogyis — „amellyel *a Kénesbanda meghiúsított szándékai szerint* **bírnia kellett volna.**" Igenis! *Bírnia kellett volna*!

Ámbár a „Főkönyv" és a központi ünnepélyről szóló hiteles beszámoló legfelületesebb összehasonlítása is elegendő Cicero-Vogt második Svájc-mentése titkának felderítésére, mégis bizonyságot óhajtottam szerezni arról, vajon nem szolgáltatott-e valamilyen — bárhogy is elferdített — tény Vogt erőkifejtéséhez anyagot.[461] Ezért levélben fordultam a hiteles beszámoló szerkesztőjéhez, *G. Lommel* úrhoz Genfbe. Lommel úr nyilván baráti érintkezésben állt Vogttal, mert nemcsak hogy az ő segítségével készítette el a lausanne-i központi ünnepélyről szóló beszámolót, hanem a genfi Schiller- és Robert Blum-ünnepségről szóló későbbi brosúrában[462] el is kendőzte Vogt ottani kudarcát. 1860 április 13-án kelt válaszában az általam személyesen nem ismert Lommel úr kijelentette: „*Vogt* elbeszélése arról, hogy Lausanne-ban meghiúsított egy veszélyes összeesküvést, *tisztára mese* vagy **hazugság;** Lausanne-ban csak helyiséget keresett, hogy beszédet mondhasson és ezt a beszédet utána kinyomathassa. Ebben a másfél órás beszédben ama vád ellen védekezett, hogy ő megfizetett bonapartista. A kézirat jól megőrizve nálam fekszik." Egy Genfben élő francia, akit ugyan-

erről a Vogt-féle összeesküvésről megkérdeztem, röviden így válaszolt: „Il faut connaître cet individu" (tudniillik Vogtot), „surtout **le faiseur,** *l'homme important,* toujours hors de la nature et de la vérité."*

Maga Vogt mondja úgynevezett „Stúdiumai" 99. oldalán, hogy „sohasem dicsekedett *prófétai* tulajdonságokkal". De tudjuk az Ótestamentumból, hogy a szamár látta, amit a próféta nem látott.[463] És így nyer magyarázatot, hogyan *látta* Vogt az összeesküvést, melyről 1859 novemberében az a sejtelme volt, hogy 1859 júniusában „meghiúsította".

9. Egyveleg

„Ha emlékezetem nem csal", mondja a parlamenti bohóc, „a körlevelet" (tudniillik egy állítólagos, 1850-ből kelt londoni körlevelet a proletárokhoz) „mindenesetre Marx egyik párthíve, az úgynevezett Parlaments-Wolff** fogalmazta, s azt a hannoveri rendőrség kezére játszották. — És most ismét *felmerül ez a kanális* a »honbarátoknak a gothaiakhoz« intézett körlevele*** történetében." („Főkönyv", 144. old.)

Egy kanális felmerül! Ez netán prolapsus ani°, mókás, természetrajzosunk?

Ami a „Parlaments-Wolffot" illeti — és később hallani fogjuk, miért nehezedik lidércnyomásként a parlamenti farkas a parlamenti bohóc emlékezetére —, ő a berlini „Volkszeitung"-ban, az „Allgemeine Zeitung"-ban és a hamburgi „Reform"-ban az alábbi nyilatkozatot tette közzé:

„*Nyilatkozat.* Manchester, 1860 február 6.: Egyik barátom leveléből látom, hogy a »Nationalzeitung« (f. é. 41. sz.) egy Vogt-féle brosúrára alapozott vezércikkében az alábbi passzust vitte a közönség elé:

»1850-ben a Parlaments-Wolff, alias°° Kasematten-Wolff — miként Vogt emlékezni vél —, egy másik *körtáviratot* fogalmazott és küldött Londonból a németországi *proletároknak,* és egyúttal azt a hannoveri rendőrség kezére játszotta.« Én sem a »Nationalzeitung«-nak e számát, sem a Vogt-féle brosúrát nem láttam, és ezért mindössze az idézett részre vonatkozólag válaszolok:

---

* — „Ismerni kell ezt az egyént . . ., kivált **mint fondorkodó**, *mint fontoskodó embert,* akitől mindig távol áll a természetesség és az igazság." — *Szerk.*

** W. Wolff (*szószerint*: parlamenti farkas) — *Szerk.*

*** *V. ö. 565. old.* — *Szerk.*

° — végbél-előesés — *Szerk.*

°° — azaz — *Szerk.*

1. 1850-ben *Zürichben* éltem, nem pedig Londonban, ahová csak 1851 nyarán költöztem át.

2. Soha életemben nem fogalmaztam körtáviratot, sem »proletárokhoz«, sem másokhoz.

3. Ami a hannoveri rendőrséggel kapcsolatos rágalmat illeti, *ezt a szemérmetlenül kitalált gyanúsítást ezennel megvetéssel visszadobom szerzőjének.* Ha a Vogt-féle pamflet többi része is ilyen szemenszedett hazugság, mint a rám vonatkozó, akkor méltón sorakozhat egy *Chenu, de la Hodde* és Tsai. *tákolmányai* mellé. *W. Wolff*"

Láthatjuk: ahogy *Cuvier* egy állat egész felépítését egyetlen csontból, *Wolff* is egy kiragadott idézetből helyesen megkonstruálta az egész Vogt-tákolmányt. *Karl Vogt* csakugyan primus inter pares* *Chenu* és *de la Hodde* mellett.

Vogtnak, aki „nincs zavarban", az a végső „bizonyítéka" az én entente cordiale-omra** a titkosrendőrséggel általában, és „a Kreuzzeitung-párthoz[464] fűződő kapcsolataimra különösen", hogy feleségem von Westphalen úr volt porosz miniszter nővére. („Főkönyv", 194. old.) Hogyan lehet mármost kivédeni a felfújt Falstaff félénk fortélyát? E bohóc talán megbocsátja feleségemnek a porosz miniszter firokont, ha megtudja, hogy egyik skót felmenő rokonát*** lefejezték mint lázadót a II. Jakab elleni szabadságharcban az edinburgh-i piacon. Maga Vogt tudvalevőleg csak véletlen folytán járkál még mindig a saját fejével. A Német Munkás Művelődési Egylet genfi Robert Blum-ünnepségén (1859 november 13.) beszámolt ugyanis arról, „hogy a frankfurti parlament baloldala hosszú ideig tétovázott, hogy kit küldjön Bécsbe, Blumot vagy őt. S akkor végül a sors, egy kihúzott pálcika, döntött Blum mellett, vagyis inkább ellene." („*Die Schillerfeier zu Genf usw.*", Genf 1859, 28—29. old.) Október 13-án utazott el Robert Blum Frankfurtból Bécsbe. Október 23-án vagy 24-én a frankfurti szélsőbalnak egy küldöttsége, átutazóban a berlini demokrata kongresszusra[465], Kölnbe érkezett. Én találkoztam ezekkel az urakkal, egyesek közülük a „*Neue Rheinische Zeitung*"-gal szorosabb kapcsolatban álló parlamenti tagok voltak. Utóbbiak — egyiküket a birodalmi alkotmány-hadjáratban statáriálisan agyonlőtték, másikuk számkivetésben meghalt, harmadikuk még él — hátborzongatóan különös történeteket súgtak a fülembe, hogy Vogt milyen üzelmeket folytatott Robert Blum bécsi missziójával kapcsolatban. Ámde

* — első az egyenlők között — *Szerk.*

** — szívélyes egyetértésemre — *Szerk.*

*** Archibald Campbell Argyll. — *Szerk.*

„Heiss mich nicht reden, heiss mich schweigen,
Denn das Geheimnis ist mir Pflicht!*"

A fent említett genfi Robert Blum-ünnepség (1859 november) nem volt kegyes a „kikerekített természethez". Amikor belépett az ünnepi helyiségbe, szeilénoszi hajbókolással körülkacsázva patrónusát, James Fazyt, egy munkás felkiáltott: Itt megy a kis Henrik és mögötte a Falstaff. Amikor pedig takaros anekdotájával Robert Blum alteregójaként mutatkozott be, csak nehezen sikerült néhány felhevült munkást visszatartani a tribün megrohamozásától. Végül, amikor elfeledve, hogyan hiúsította meg a forradalmat még júniusban, most ő maga „ismét a torlaszokra hívott" („*Schillerfeier*", 29. old.), egy incselkedő visszhang így válaszolt: „Torlasz! — Mamlasz!" De Vogt forradalmi dörgedelmeit külföldön oly helyesen tudják méltányolni, hogy ezúttal elmaradt „egy délnémet követ" máskülönben elkerülhetetlen „bizalmas megkeresése", és az „Allgemeine Zeitung"-ban *nem* jelent meg cikk.

Vogt össz-stieberiádája, a „Kénesbandától" kezdve a „volt miniszterig" a mesterdalnokok ama fajtájára vall, melyről Danténál ez áll:

„Ed egli avea fatto del cul trombetta."**

* – „Ne késztess szólni, csak hallgatni,
Meg kell őriznem titkomat!"[466] – *Szerk.*

** „S az trombitát csinált az alfeléből." (*Kannegiesser*)[467] – *Marx jegyzete.*

IV. Techow levele

Nos, mi előhúznivalót ad még a „*kikerekített természetnek*" a

„tristo sacco
che merda fa di quel che si trangugia"*

(*Dante*[468])

Techow-nak egy levelét, kelt *Londonban, 1850 augusztus 26-án*:

„Jobban nem jellemezhetem ezeket az üzelmeket" (tudniillik a „Kénes-bandáéit"), „mint hogy közlöm itt egy olyan férfi levelét, akit mindenki, *ki*" (!) „csak valaha ismerte, tisztességes embernek fog elismerni, és amelyet azért bátorkodhatom nyilvánosságra hozni, mert *az*" (a tisztességes ember vagy a levél?) „kifejezetten arra volt szánva, hogy *közöljék*" (kivel?), „és azok a megfontolások" (kinek a részéről?) „többé nem forognak fenn, amelyek korábban a *nyilvánosságra hozatal* útjában álltak." („Főkönyv", 141. old.)

Techow 1850 augusztus végén jött Svájcból Londonba. Levele (az akkor Bernben tartózkodó) *Schimmelpfennig* egykori porosz hadnagynak szól, „hogy közölje jóbarátaival", tudniillik a „*Központosításnak*", egy titkos társaságnak a tagjaival; ez a társaság csaknem egy évtizede kimúlt, német menekültek alapították Svájcban, összetétele tarkabarka volt és erősen keveredett parlamentárius elemekkel. Techow ehhez a társasághoz tartozott, de nem úgy Vogt meg az ő jóbarátai. Hogy kerül tehát Techow levele Vogt birtokába, és ki adott neki feljogosítást a nyilvánosságra hozatalra?

Maga *Techow* 1860 április 17-i kelettel ezt írja nekem Ausztráliából: „*Nekem* persze *soha* nem volt alkalmam arra, hogy *Karl Vogt* úrnak ez ügyben *bármiféle felhatalmazást* adjak."

---

* – „az undok zsák,
melyben, mit benyel, sz. .-rá zötykölődik" – *Marx jegyzete.*

Techow „jóbarátaiból", akikkel a levelet közölni kellett, már csak ketten tartózkodnak Svájcban. Mindketten maguk szóljanak:

E. — Schilynek, Ober-Engadin, Graubünden Kanton, 1860 április 29.*:

„Amikor megjelent Vogt brosúrája: »Mein Prozess gegen die Allgemeine Zeitung«, amelyben kinyomatta Techownak 1850 augusztus 26-án kelt, svájci jóbarátainak szóló levelét, mi, Techow-nak most is Svájcban élő barátai, elhatároztuk, hogy rosszallásunkat e levél *jogosulatlan* publikálása miatt írásban adjuk tudtul Vogtnak. Techow levele Bernbe volt címezve Schimmelpfennignek, és azt másolatban kellett a jóbarátokkal közölnie . . . Örülök, hogy nem csalódtunk, amennyiben Techow egyik barátja sem, senki, akinek joga van Techow augusztus 26-i leveléhez, nem használta fel olymódon, mint annak véletlen birtokosa. Január 22-én írtunk Vogtnak, rosszallottuk Techow levelének *jogosulatlan* nyilvánosságra hozatalát, tiltakoztunk az avval való *minden további visszaélés* ellen és visszaköveteltük a levelet. F. é. január 27-én Vogt így válaszolt: »Techow levele arra volt szánva, hogy közöljék jóbarátaival, az a jóbarátja pedig, akinek kezében volt, kifejezetten a nyilvánosságra hozatal végett adta át neki . . . és a levelet csakis annak adja vissza, akitől *ő* kapta.«"

*B.** — Schilynek, Zürich, 1860 május 1.*:

„A Vogthoz intézett levelet E.-vel való előzetes megbeszélés után én írtam . . . R.*** nem tartozott a »jóbarátokhoz«, akikkel Techow levelét közölni kellett; a levél tartalmából azonban *Vogt tudta*, hogy nekem is szánva volt, de persze óvakodott attól, hogy annak nyilvánosságra hozatalához beleegyezésemet kérje."

A rejtély megoldására *Schily* fent közölt leveléből° egy részt ide tartogattam. Így szól:

„Erről a **Ranickelről** kell itt szólnom, mert *Techow levelének rajta keresztül kellett Vogt kezébe kerülnie*; ez kérdezősködésednek olyan pontja, amely felett csaknem elsiklottam. E levelet ugyanis Techow azokhoz a jóbarátaihoz intézte, akikkel együtt élt Zürichben, Schimmelpfennighez, B.-hez, E.-hez. Mint e jóbarátok jóbarátja és mint Techow jóbarátja aztán később én is megkaptam. Svájcból való brutális és sommás kiutasításom-

* Emmermann. – *Szerk.*
** Beust. – *Szerk.*
*** Ranickel. – *Szerk.*
° *V. ö. 341–345. old.* – *Szerk.*

kor (tudniillik minden előzetes kiutasítás nélkül Genf utcáin elfogtak és azonnal tovább hurcoltak) nem engedélyezték nekem, hogy holmijaim elrendezésére még egyszer elmenjek lakásomra. Ezért a berni fogházból írtam Genfbe egy megbízható embernek, Thum cipészmesternek, hogy az egyik vagy a másik még ott-tartózkodó barátommal (nem tudtam ugyanis, hogy vajon közülük kiket ért velem együtt az elrendszabályozás) csomagoltassa be a holmimat, a javát küldesse utánam Bernbe, a maradékot pedig vegye *ideiglenes megőrzésbe*, javasolva, hogy hátrahagyott papírjaimat gondosan rostálja át, nehogy olyasmit is küldjenek nekem, ami nem bírná el a Franciaországon való átszállítást. Így is történt, és Techow levelét nem tették be a küldeménybe. Ama hagyaték között több olyan irat volt, amelyek a parlamentáriusoknak a menekült-pénzek elosztásával foglalkozó genfi helyi bizottság elleni akkori lázadozásaira vonatkoztak (a bizottság három genfi polgárból — köztük volt Thum — és két menekültből, Beckerből és énbelőlem állt), és ezt az ügyet *Ranickel*, mivel a parlamentáriusokkal szemben a bizottságot pártolta, pontosan ismerte. Így hát Thumot mint a bizottság pénztárnokát és irattárosát arra kértem, hogy ezeket az ügydarabokat *Ranickellel* kerestesse ki papírjaim közül. Lehetséges mármost, hogy Ranickel, aki ilymódon igazoltan működött közre irataim átrostálásánál, Techow levelét egy vagy más módon, teszem az átrostálók egyikének közlése folytán kézhez kapta: korántsem vitatom el, hogy tőlem rá *szállott át* a levél *birtoka*, megkülönböztetve a *tulajdon* átháramlásától, amihez viszont egészen határozottan ragaszkodom. *Aztán hamarosan írtam is Ranickelnek Londonból: küldje el nekem a levelet. De nem tette meg*; innen datálódik tehát az *ő culpa manifestája**, amely jóllehet kezdetben csak levis** volt, majd a levél jogosulatlan publikálásában való bűnrészesség foka szerint *magna**** vagy *maxima culpává*°, sőt végül éppenséggel *dolussá*°° fokozódott. Hogy ez a publikálás *jogosulatlan* volt, melyre a címzettek egyike sem adott felhatalmazást, abban egy pillanatig sem kételkedem, mellesleg ezenfelül még írni fogok emiatt E.-nek. Hogy *Ranickel* keze benne volt a publikálásban, abban Vogttal való köztudott intimitásánál fogva szintén nem lehet kételkedni, és ha mármost ezt a Vogttal való intimitást, mint olyat, a legkevésbé sem akarom bírálni, mégsem állhatom meg, hogy itt ne figyelmeztessek arra, mennyire ellen-

* – *nyilvánvaló vétke – Szerk.*
** – enyhe – *Szerk.*
*** – *nagy – Szerk.*
° – *legnagyobb (gondatlan) vétekké – Szerk.*
°° – *rosszhiszemű, szándékos cselekménnyé – Szerk.*

kezik ez az intimitás a korábbiakkal. *Ranickel* ugyanis nemcsak a legnagyobb parlamentfalók egyike volt általában, hanem különösen a birodalmi régenst illetően a legvérszomjasabb vágyait nyilvánította: »Meg kell fojtanom ezt a fickót«, kiáltozta, »még ha emiatt Bern ellen is kellene vonulnom«, és úgyszólván kényszerzubbonyba kellett bujtatni, hogy e regicida* szándéktól visszatartsák. De most, amikor mintha hályog hullott volna le a szeméről és Saulusból Paulus lett,[469] mégiscsak látni szeretném, hogy fogja magát más vonatkozásban kivágni, tudniillik *Európa megbosszulójaként*. Erős küzdelmet vívtam — mondta ama napokban, amikor Amerika és Európa között ingadozott —, most azonban szerencsésen túl vagyok rajta, itt maradok — *és bosszút állok*! ! Reszkess Bizánc."

Eddig *Schily* levele.

A *Ranickel* tehát kistiebereli Techow levelét Schily menekült-hagyatékából. Schily londoni reklamációja ellenére visszatartja a levelet. Az így *elsikkasztott* levelet *Ranickel*, „a jóbarát", átadja Vogt „jóbarátnak" és Vogt, „a jóbarát", a maga sajátos lelkiismereti finomságával kinyilvánítja, hogy ő illetékes a levél kinyomatására, mivelhogy Vogt és *Ranickel* „jóbarátok". Aki tehát levelet ír, hogy „közöljék "a „jóbarátokkal", azt szükségképpen *Vogt* és *Ranickel* „jóbarátoknak" írja — arcades ambo**.

Sajnálom, hogy ez a sajátságos jurisprudentia félig elfeledett és rég letűnt történetekhez vezet vissza, de Ranickel elkezdte, és nekem nyomában kell járnom.

A „*Kommunisták Szövetsége*" 1836-ban alakult meg Párizsban, eredetileg más néven. Szervezete, amint lassanként kifejlődött, ez volt: Bizonyos számú tag egy „csoportot" alkotott, különböző csoportok ugyanabban a városban egy „körzetet", kisebb vagy nagyobb számú körzet egy „vezetőkörzet" köré csoportosult; az egésznek az élén a „Központi Vezetőség" állt, amelyet az összes körzetek küldötteinek kongresszusán választottak meg, de joga volt arra, hogy saját magát kiegészítse és sürgős esetekben ideiglenes utódját kinevezze. A Központi Vezetőség előbb Párizsban székelt, 1840-től 1848 elejéig Londonban. A csoportok és körzetek összes elöljáróit éppúgy, mint magát a Központi Vezetőséget, választás útján nevezték ki. Ez a demokratikus berendezkedés, amely fölötte célszerűtlen titkos összeesküvő társaságok számára, egy propagandatársaság feladatával legalábbis nem volt összeegyeztethetetlen. A „Szövetség" tevékenysége eleinte nyilvános német

* – királygyilkos – *Szerk.*

** – mindketten árkádiaiak; az egyik tizenkilenc, a másik egy híján húsz[470] – *Szerk.*

munkás művelődési egyletek alapításában állt és a legtöbb effajta egyletet, amelyek most is léteznek Svájcban, Angliában, Belgiumban és az Egyesült Államokban, vagy közvetlenül a „Szövetség" alapította, vagy annak egykori tagjai hívták életre. E munkásegyletek konstitúciója tehát mindenütt azonos. Hetenként egy napot vitára szántak, egy másikat társas szórakozásra (ének, szavalás stb.). Mindenütt alapítottak egyleti könyvtárakat, és mindenütt ahol lehetett, osztályokban oktatták a munkásokat elemi ismeretekre. A nyilvános munkásegyletek mögött álló és őket irányító „Szövetség" bennük találta meg a nyilvános propaganda legközvetlenebb színterét, éppúgy, ahogy másfelől a leghasználhatóbb tagjaikból kiegészítette és kiszélesítette önmagát. A német kézművesek vándoréleténél fogva a Központi Vezetőségnek csak ritka esetekben kellett külön megbízottakat kiküldenie.

Ami mármost magát a „Szövetség" titkos tanát illeti, ez átment a francia és angol szocializmus és kommunizmus, valamint annak német válfajai (például Weitling fantáziái) minden változatán. 1839 óta, ahogy már a Bluntschli-jelentésből[471] is kiderül, a szociális kérdés mellett a vallási kérdés játszotta a legjelentősebb szerepet. A különböző fázisokat, amelyeken a német filozófia 1839-től 1846-ig átment, ezeknek a munkásegyleteknek kebelében a legbuzgóbb állásfoglalással követték. A társaság titkos formája Párizsnak köszöni eredetét. A Szövetség fő célja — propaganda a munkások között Németországban — ajánlatossá tette e forma későbbi megtartását is. Első párizsi tartózkodásom alatt személyes érintkezésben álltam a „Szövetség" ottani vezetőivel, éppúgy a titkos francia munkástársaságok többségének vezetőivel is, de anélkül, hogy e társaságok bármelyikébe beléptem volna. Brüsszelben, ahova Guizot kiutasított, Engelsszel, W. Wolff-fal és másokkal megalapítottam a még most is fennálló Német Munkás Művelődési Egyletet.[472] Ugyanakkor kiadtunk egy sor részben nyomtatott, részben litografált pamfletot, amelyekben könyörtelenül megbíráltuk a francia—angol szocializmusnak, illetve kommunizmusnak és a német filozófiának azt az egyvelegét, amely akkor a „Szövetség" titkos tanát alkotta, helyette egyetlen tartható elméleti alapzatként a polgári társadalom gazdasági szerkezetének tudományos megismerését jelöltük meg, és végül népszerű formában kifejtettük, hogy nem valamely utopikus rendszer megvalósításáról van szó, hanem arról, hogy öntudatosan részt vegyünk a társadalomnak abban a történelmi forradalmasodási folyamatában, mely a szemünk előtt játszódik le. E tevékenységünk folytán a londoni Központi Vezetőség levelezésbe kezdett velünk és 1846 végén egyik tagját, *Joseph Moll* órásmestert, aki később a forradalom katonájaként elesett a badeni csatatéren, Brüsszelbe küldte, hogy minket felszólítson a „Szövetségbe" való belépésre. E kívánsággal szemben fel-

merült aggályainkat Moll eloszlatta azzal a kijelentéssel, hogy a Központi Vezetőség szövetségi kongresszust szándékozik összehívni Londonba, ahol az általunk érvényesített kritikai nézeteket egy nyilvános kiáltványban szövetségi doktrínának fogják megjelölni, ámde az elöregedett és makacskodó elemekkel szemben elengedhetetlen a személyes közreműködésünk, ez viszont a „Szövetségbe" való belépéshez van kötve. Így hát beléptünk. A kongresszus, amelyen a Szövetség svájci, franciaországi, belgiumi, németországi és angliai tagjai voltak képviselve, összeült, és heves, több hétig tartó viták után elfogadták a „Kommunista Párt kiáltványá"-t*, amelyet Engels és én fogalmaztunk, s amely 1848 elején megjelent nyomtatásban, később pedig angol, francia, dán és olasz fordításban is. A februári forradalom kitörésekor a londoni Központi Vezetőség a „Szövetség" legfőbb vezetését átruházta énrám. A németországi forradalmi időkben a Szövetség tevékenysége magától kihunyt, minthogy immár hatékonyabb utak nyíltak meg céljai érvényesítésére. Amikor 1849 nyarának végén, Franciaországból való ismételt kiutasításom után Londonba érkeztem, az ottani Központi Vezetőség romjai már rekonstruálódtak és a Szövetség helyreállított németországi körzeteivel is megújult a kapcsolat. *Willich* néhány hónappal később érkezett Londonba és az én indítványomra vették fel a Központi Vezetőségbe. Őt nekem *Engels* ajánlotta, aki Willich hadsegédjeként vett részt a birodalmi alkotmány-hadjáratban. A Szövetség történetének teljessé tételéhez még megjegyzem: 1850 szeptember 15-én a Központi Vezetőség kebelében szakadás történt. A többség, közte Engels és én, áthelyezte a Központi Vezetőség székhelyét *Kölnbe*, ahol már régóta fennállott a „vezetőkörzet" Közép- és Dél-Németország részére, és amely, Londonon kívül, az intellektuális erők legjelentősebb centruma volt.

Ugyanekkor kiléptünk a londoni *Munkás Művelődési Egyletből*. Ellenben a Központi Vezetőség kisebbsége, Willichhel és Schapperral, egy különszövetséget [Sonderbund] alapított,[473] amely mind a Munkás Művelődési Egylettel fenntartotta a kapcsolatot, mind pedig újra felvette az 1848 óta megszakadt kapcsolatot Svájccal és Franciaországgal. 1852 november 12-én ítélték el a kölni vádlottakat. Néhány nappal később, javaslatomra, feloszlottnak nyilvánítottuk a Szövetséget. Egy erre a feloszlatásra vonatkozó, 1852 novemberében kelt ügyiratot a „Nationalzeitung" elleni perem aktáihoz csatoltam. Ez az irat a feloszlatás indítékaként megemlíti, hogy a németországi letartóztatások óta, tehát már 1851 tavasza óta, úgyis megszűnt *minden* összeköttetés a kontinenssel, s az effajta propagandatársaság külön-

* *V. ö. 4. köt. 437–470. old. – Szerk.*

ben sem időszerű többé. Néhány hónappal később, 1853 elején, a Willich—Schapper-féle különszövetség is elszenderült.

A fentebb érintett szakadás elvi okai megtalálhatók a „Leleplezések a kölni kommunista-perről" című írásomban, amelyben a Központi Vezetőség 1850 szeptember 15-i ülési jegyzőkönyvének kivonatát közzétettem.* A legközvetlenebb gyakorlati indítékot *Willichnek* az a törekvése szolgáltatta, hogy a „Szövetséget" belekeverje a német demokrata emigráció forradalmasdijába. A politikai helyzet teljesen ellenkező felfogása még kiélezte a meghasonlást. Csak *egy* példát akarok felhozni. Willich pl. azt képzelte, hogy a Poroszország és Ausztria között a kurhesseni kérdés és szövetségi kérdés alkalmából kirobbant viszály[474] komoly összeütközésekre vezet és fogódzót fog kínálni a forradalmi párt gyakorlati beavatkozásához. 1850 november 10-én, röviddel a „Szövetség" kettészakadása után ki is adott ebben a szellemben egy proklamációt: „Aux démocrates de toutes les nations"**, amelyet a „különszövetség" Központi Vezetősége, valamint francia, magyar és lengyel menekültek írtak alá. Engels és én ellenben, miként az a *„Revue der Neuen Rheinischen Zeitung"*[475] (Hamburg, 1850 május—októberi kettős szám) 174—175. oldalán olvasható, éppen fordítva, azt állítottuk: *„Mindez a sok hűhó semmire sem fog vezetni* . . . Anélkül, hogy egy csepp vér folynék, a felek", Ausztria és Poroszország, Frankfurtban „békésen együtt ülnek majd a szövetségi gyűlés[476] padjain, anélkül, hogy ez akár egymás közötti féltékenykedéseiket, akár alattvalóikkal való perpatvarukat, vagy az *orosz* főhatalom *miatti* bosszúságukat a legcsekélyebb mértékben is megzavarná."***

Hogy mármost *Willich* egyénisége, amelynek jóravalóságát egyébként nem akarom kétségbevonni, és Willichnek akkor (1850-ben) még friss besançoni emlékei éppen őt képesítették-e arra, hogy a nézetellentétek által elkerülhetetlenné vált és napról napra megújuló konfliktusokat „személytelenül" fogja fel, az megítélhető a következő iratból:

„A Nancyi Német Hadoszlop
Joh. Philipp Becker polgártársnak
A német »Segíts magadon!« Fegyveres Egylet elnökének

Bielben

* *V. ö. 8. köt. 396–397. old.; 7. köt. 513–516. old. – Szerk.*
** – „Minden nemzet demokratáihoz" – *Szerk.*
*** *V. ö. 7. köt. 445. old. – Szerk.*

Polgártárs!

Neked, mint az összes német menekült republikánusok választott képviselőjének, ezennel bejelentjük, hogy Nancyban német menekültek egy hadoszlopot alakítottak, amelynek neve »Nancyi Német Hadoszlop«.

Az itteni hadoszlopot alkotó menekültek részben olyanok, akik korábban a vesouli hadoszlopot alkották volt, részben pedig — az itteni menekültek — a besançoni hadoszlopból kerültek ki; Besançonból való eltávozásuk tisztán demokratikus okokon alapszik.

Ugyanis Willich mindahhoz, amit tett, igen ritkán kérte ki a hadoszlop tanácsát; így a besançoni hadoszlop alaptörvényeit sem tanácskozták meg és határozták el közösen, hanem Willich a priori állapította meg és hajtotta végre őket, a hadoszlop hozzájárulása nélkül.

Willich továbbá a posteriori is bizonyítékokat szolgáltatott nekünk zsarnoki jelleméről, egy sor olyan parancsával, amelyek egy Jellachichhoz, egy Windischgrätzhez, de nem egy republikánushoz méltók.

Willich parancsot adott, hogy egy Schön nevű tagunknak, aki elhagyta a hadoszlopot, húzzák le lábáról a csoport megtakarításaiból beszerzett új cipőt, nem gondolva meg, hogy Schönnek is része volt e megtakarításokban, minthogy a megtakarítások főleg azokból a fejenkénti 10 soukból kerültek ki, amit Franciaország pénzsegélyként naponta fizetett . . . Schön magával akarta vinni cipőjét, de Willich levétette.

Willich a hadoszlop sok derék tagját apróságok miatt — a sorakozónál, a gyakorlatozásnál való hiányzás, későnjövés (este), kis viszálykodások — a hadoszlop *megkérdezése nélkül* elküldte Besançonból, azzal a megjegyzéssel, hogy mehetnek Afrikába, mert Franciaországban semmiképp sem szabad maradniok, és ha nem mennek Afrikába, kiadatja őket, éspedig Németországnak, mert ehhez felhatalmazása van a francia kormánytól, amit utóbb, kérdezősködésünkre, a besançoni prefektúra valótlannak nyilvánított. Willich a sorakozónál csaknem naponta kijelentette: akinek nem tetszik, mehet, amikor akar, minél előbb, annál jobb, mehet Afrikába stb.; egyik alkalommal továbbá általánosan ezzel fenyegetődzött: aki ellenszegül parancsainak, az mehet Afrikába, vagy pedig ki fogja szolgáltatni Németországnak, — ennek folyománya volt az előbb említett kérdezősködés a prefektúránál. E mindennapos fenyegetések miatt sokan már torkig voltak a besançoni élettel, ahol, mint mondták, naponta a lábuk elé dobják a koldusbotot; ha rabszolgák akarunk lenni, mondták, mehetünk Oroszországba, vagy hozzá sem kellett volna fogni semmihez Németországban. Elég az hozzá, kijelentették, hogy Besançonban semmi

áron sem bírják ki többé anélkül, hogy Willichhel csúnyán össze ne ütközzenek; ezért eltávoztak; de mivel akkor sehol sem volt hadoszlop másutt, amely befogadhatta volna őket, egyedül a 10 souból pedig nem élhettek meg, nem maradt nekik hátra más, mint leszerződni Afrikába, amit meg is tettek. Így kergetett Willich 30 derék polgártársat a kétségbeesésbe, és az ő bűne, hogy ezek az erők a haza számára örökre elvesztek.

Továbbá Willich olyan oktalan volt, hogy a sorakozónál mindig a maga régi embereit dicsérte, de az újakat leszólta, ami állandó viszályt keltett, sőt, Willich egyszer kijelentette a sorakozónál, hogy a poroszok messze felülmúlják a délnémeteket a fej, a szív és a test dolgában, vagyis a fizikai, a morális és az intellektuális erő tekintetében, mint kifejezte magát. A délnémetekben, úgymond, viszont kedélyesség van, — ostobaságot akart mondani, de ahhoz azért nem volt mersze. Ezáltal Willich az összes délnémeteket, a nagy többséget, szörnyen elkeserítette. Végül a legdurvább dolog.

Amikor tizennégy nappal ezelőtt a 7. század egy Baroggio nevű, Willich által a kaszárnyából önhatalmúlag kiutasított tagnak még egy éjszakára szállást adott szobájában és Willich tilalma ellenére ott tartotta, s a szobát Willich párthíveitől, fanatizált szabóktól, megvédte, Willich parancsot adott: hozzanak köteleket és kötözzék meg a lázadókat. A köteleket csakugyan oda is hozták. De ahhoz, hogy parancsát teljesen végrehajtassa, ahhoz megvolt ugyan Willich akarata, de hatalma már nem... Ezek kilépésük okai.

Nem azért írtuk ezeket, hogy Willichet bevádoljuk. Mert Willich jelleme és szándéka jó, és közülünk sokan tisztelik őt, de a mód, ahogy céljához akar jutni és az eszközök, amelyeket alkalmaz, nem mind tetszettek nekünk. Willich jót akar. De ő önmagát tartja a bölcsességnek és az ultima rationak*, és mindenkit, aki ellentmond neki, akár kicsiségekben is, vagy tökfejnek, vagy árulónak tart. Szóval, Willich nem fogad el más véleményt, mint a saját magáét. Szellemi arisztokrata és zsarnok, ha valamit jónak tart, nem válogatós az eszközökben. De elég ebből ennyi; most ismerjük Willichet. Ismerjük erős és gyenge oldalait, ezért nem vagyunk már Besançonban. Egyébként a Besançonból való eltávozáskor mindenki kijelentette, hogy elválik Willichtől, de nem lép ki a német »Segíts magadon!« Fegyveres Egyletből.

Ugyanígy a vesouliak...

* – végső érvnek – *Szerk.*

Nagyrabecsülésünkről biztosítva, a Nancyi Hadoszlop testvéri üdvözletét és kézszorítását küldjük.

Elfogadva az 1848 november 13-i közgyűlésen.

Nancy, 1848 november 14.

A Hadoszlop nevében és megbízásából
B. jegyzőkönyvvezető"

Mármost vissza *Techow* leveléhez. Levelének mérge, mint más csúszómászóké, a farkában, tudniillik a szeptember 3-i (1850) utóiratában rejlik. Ez egy túlkorán elhunyt barátomnak, *Konrad Schrammnak Willich* úrral vívott párbajáról szól. Ebben a párbajban, amely 1850 szeptember elején Antwerpenben történt, *Techow* és a francia *Barthélemy* szerepeltek Willich segédeiként. *Techow* ezt írja Schimmelpfennignek „a jóbarátokkal való közlés végett": „Azok" (tudniillik Marx és hívei) „bajnokukat, *Schrammot*, eresztették neki Willichnek, aki őt" (Techow azt akarja mondani: akit ő) „a legközönségesebb szidalmazásokkal támadta meg, végül pedig párbajra hívta." („Főkönyv", 156—157. old.)

Ennek az ostoba pletykának a cáfolata hét év óta ki van nyomatva korábban idézett pamfletomban, *„A nemes tudatú lovag"-ban*, New York 1853.

Akkor Schramm még élt. Ő is, mint Willich, az Egyesült Államokban tartózkodott.

Willich segédjét, Barthélemyt, még nem akasztották fel; Schramm segédje, Miskowsky, a derék lengyel tiszt, még nem égett el[477] és Techow úr még nem felejthette el „a jóbarátokkal való közlésre" szánt körlevelét.

Az említett pamfletban megtalálható *Friedrich Engels* barátomnak egy levele, *Manchesterből 1853 november 23-ról* keltezve, amelynek befejezése így szól:

„*A Központi Vezetőség azon ülésén, ahol Schramm és Willich között párbajra való kihívásig fajult a dolog*,[478] én" (Engels) (Willich szerint) „állítólag azt a bűnt követtem el, hogy röviddel a jelenet előtt Schrammmal együtt »elhagytam a szobát«, *tehát az egész jelenetet én készítettem elő*. Azelőtt *Marx* volt állítólag" (Willich szerint), „aki Schrammot »uszította«, most a változatosság kedvéért *én* vagyok az. Párbaj egy pisztolykezelésben járatos régi porosz hadnagy és egy commerçant* között, akinek talán még sohasem volt a kezében pisztoly, valóban pompás módja

* – kereskedő – *Szerk.*

annak, hogy a hadnagyot »eltegyék láb alól«. Willich barátunk szóban és írásban mégis mindenütt azt híresztelte, hogy mi őt le akartuk lövetni... Schramm egyszerűen dühös volt Willich arcátlan fellépése miatt, s mindnyájunk legnagyobb meglepetésére párbajra kényszerítette őt. Néhány perccel előbb Schramm maga sem sejtette, hogy erre kerül sor. Soha cselekedet nem volt spontánabb ennél... Schramm csak azért távozott el" (az ülésteremből), „mert Marx, aki el akarta kerülni a további botrányt, erre személyesen rábeszélte.

Fr. Engels" („*A nemes tudatú lovag*", 7. old.*)

Hogy részemről mennyire nem sejtettem, hogy Techow odaadja magát ez ostoba pletyka hordozójául, ugyanazon pamflet alábbi passzusából látható:

„Eredetileg — *mint Londonba való visszatérte után maga Techow mesélte el nekem meg Engelsnek*, Willich szentül meg volt győződve arról, hogy én a nemeslelkűt Schramm segítségével el akarom tétetni láb alól, és ezt a gondolatát ország-világgal közölte. De amikor jobban fontolóra veszi a dolgot, úgy vélte, hogy egy ördögi taktikusnak, amilyen én vagyok, semmiképpen sem támadhat az az ötlete, hogy őt egy Schramm-mal való párbaj segítségével tegye el az útból" (i. m., 9. old.**).

Amit Techow Schimmelpfennig úrnak „a jóbarátokkal való közlés" végett elpletykáz, szóbeszéd alapján pletykázza tovább. *Karl Schapper*, aki a Szövetség később bekövetkezett kettészakadásakor Willich pártjára állt és a párbajra hívási jelenet tanúja volt, a következőket írja nekem erről:

„5. Percy Street, Bedford Square,
1860 szeptember 27.

Kedves Marx!

A Schramm és Willich közötti botrányt illetően a következőket mondhatom:

A botrány a Központi Vezetőség egyik ülésén történt, mégpedig egy heves vita következtében, amely kettőjük között az eszmecsere alatt *véletlenül* támadt. Még nagyon jól emlékszem, hogy Te *mindent* elkövettél,

* *V. ö. 9. köt. 468. old. – Szerk.*
** *V. ö. 9. köt. 471–472. old. – Szerk.*

hogy nyugalmat teremts és az ügyet elsimítsd, és hogy Te e hirtelen kirobbanáson nyilván éppúgy csodálkozol, mint én magam és a jelenlevő többi tag.

Üdvözlettel
Karl *Schapperod.*"

Végül meg akarom még említeni, hogy maga Schramm néhány héttel a párbaj *után* egy levélben, amely *1850 december 31-én* kelt, azzal vádolt, hogy én *Willich pártját fogtam.* Az, hogy Engels és én a párbaj előtt és után nyíltan megmondtuk neki, hogy helytelenítjük a dolgot, pillanatnyilag elkedvetlenítette. Schrammnak ez a levele és más papírok, amelyeket tőle és Miskowskytól a párbajra vonatkozólag kaptam, megtekintésre rokonságának a rendelkezésére állnak. Nem tartoznak a publikum elé.

Amikor engem Konrad Schramm az Egyesült Államokból való visszatérése után 1857 július közepén újra felkeresett Londonban, hetyke, magasba szökkenő ifjúi termetét megtörte a gyógyíthatatlan tüdővész, amely azonban jellegzetesen szép fejét csak átszellemítette. Sajátos humorával, amely pillanatra sem hagyta cserben, az első, amit velem nevetve közölt, saját gyászjelentése volt, melyet egy indiszkrét barátja egy híresztelés alapján máris közzétett egy New York-i német újságban. Orvosi tanácsra Schramm Jersey-szigetre, St. Hélier-be ment, ahol Engels és én utoljára láttuk. Schramm 1858 január 16-án halt meg. Temetésén, amelyen St. Hélier egész liberális polgársága és az egész ottani emigráció részt vett, *G. Julian Harney*, a legjobb angol népszónokok egyike, akit korábban chartista vezérként ismertek, és aki barátságot tartott Schramm-mal londoni tartózkodása idején, mondta el a gyászbeszédet. Schramm féktelen, vakmerő, tüzes természete, amelyet köznapi érdekek sohasem tudtak lekötni, kritikai ésszel, eredeti gondolkodóerővel, ironikus humorral és naiv kedélyességgel volt átitatva. Ő volt pártunk Hővér Percyje[479].

Térjünk vissza *Techow* úr levelére. Néhány nappal Londonba érkezése után késő este egy kocsmában, ahol Engels, Schramm és én vendégül láttuk, hosszabb találkája volt velünk. Ezt a találkát írja le a Schimmelpfennignek küldött, 1850 augusztus 26-i, „a jóbarátokkal való közlésre" szánt levélben. Én azelőtt sohasem láttam őt, és később talán még kétszer, de csak egész futólagosan. Ennek ellenére azonnal keresztüllátott jómagam és barátaim fején, szívén és veséjén, és siet a hátunk mögött Svájcba egy pszichológiai körözőlevelet küldeni, amelynek titkos sokszorosítását és a „jóbarátok" közötti terjesztését a leggondosabban ajánlja.

Techow-t sokat foglalkoztatja az én „szívem". Nagylelkűségből nem kö-

vetem erre a térre. „Ne parlons pas morale"*, mint a párizsi grisette mondja, ha barátja politikáról beszél.

Időzzünk el egy pillanatig az augusztus 26-i levél címzettjénél, *Schimmelpfennig* egykori porosz hadnagynál. Ezt az urat személyesen nem ismerem, sohasem láttam. Két levél alapján jellemzem őt. Az első levelet, amelyet csak kivonatosan idézek, *W. Steffen* barátom, egykori porosz hadnagy és hadosztályiskolai oktató írta nekem, és *Chesterben 1853 november 23-áról*[480] kelt. Benne ez áll:

„Willich egy ízben átküldött" (Kölnbe) „egy *Schimmelpfennig* nevű hadsegédet. Ez megtisztelt azzal, hogy magához hívatott, és szilárdan meg volt győződve arról, hogy ő minden körülményt eleve jobban meg tud ítélni, mint bárki, aki naponta szembenéz a tényekkel. Ezért igen lesújtó véleményt formált rólam, amikor közöltem vele, hogy a porosz hadsereg tisztjei nem tartanák szerencsének, ha az ő meg a Willich zászlaja alatt harcolhatnának, sőt egyáltalán nem is hajlandók a Willich-féle köztársaságot citissime** kikiáltani. Még jobban megharagudott, amikor egyetlen olyan esztelen ember sem akadt, aki hajlandó lett volna sokszorosítani a tisztekhez intézett és készen magával hozott azon felszólítását, hogy tüstént álljanak nyíltan »amellé«, amit ő demokráciának nevez.

Dühösen elhagyta a »*Marx igájába hajtott Kölnt*«, mint nekem írta, és más helyütt eszközölte ki ennek a badarságnak a sokszorosítását, elküldte azt egy csomó tisztnek, és így történt, hogy annak a ravasz módszernek a szűzi*** titkát, amellyel a porosz tisztekből republikánusokat akartak faragni, a »Kreuzzeitung« »Figyelője« prostituálta."°

E kaland idején Steffent, aki csak 1853 után jött Angliába, még egyáltalában nem ismertem. Önmagát még csattanósabban jellemzi *Schimmelpfennig* a következő levélben, amelyet ugyanahhoz a *Hörfelhez* intézett, akit később francia rendőrügynökként lepleztek le, és aki az 1850 végén Schimmelpfennig, Schurz, Häfner és *Kinkel* más akkori barátai által Párizsban megalapított forradalmi bizottságnak a lelke és a két matadornak, Schurznak és Schimmelpfennignek a legintimebb bizalmasa volt.

---

* – „Ne beszéljünk moráról" – *Szerk.*

** – legesleggyorsabban – *Szerk.*

*** *Az 1860-as kiadásban*: komikus – *Szerk.*

° *V. ö. 9. köt. 480. old.* – *Szerk.*

Schimmelpfennig Hörfelnek (Párizsba, 1851):

„Itt" (Londonban) „most a következő történt . . . Mi oda" (Amerikába) „minden befolyásos ismerősünknek írtunk, hogy a kölcsönt" (a Kinkel-kölcsönt[424]) „készítsék elő azzal, *hogy személyesen és a sajtóban először bizonyos ideig az összeesküvés hatalmáról beszélnek*, hogy rámutatnak: rátermett erők, *sem* német, *sem* francia, *sem pedig* olasz részről, a küzdőteret elhagyni *sohase nem* fogják." (A történelem számára *semmilyen* dátum *nincs*?[481]) „. . . . *Munkánk most jól nekilendült.* Mihelyt a túlságosan konok személyeket elejtjük, ezek később beletörődnek a dolgokba és szívesen eleget tesznek a feltételeknek. Mármost holnap, miután a *munka* szilárd és biztosított, Rugéval és Hauggal fogok beszédbe elegyedni . . . *Társadalmi helyzetem, akár a tied, nagyon nyomasztó.* **Szükséges, hogy ügyletünk hamarosan jobban talpra álljon.**" (Tudniillik a kinkeli forradalmi kölcsönügylet.)

„Híved: *Schimmelpfennig*"

Schimmelpfennignek ez a levele megtalálható a „Herold des Westens"[482], Louisville, 1853 szeptember 11-i számában, az *A. Ruge* által közzétett „Leleplezések"-ben. Schimmelpfennig, aki e közzététel idején már az Egyesült Államokban tartózkodott, sohasem vonta kétségbe a levél valódiságát. Ruge „Leleplezései" az *„Aus den Akten des Berliner Polizeipräsidiums"* című dokumentumnak az utánnyomása. E dokumentum Hinckeldey széljegyzeteiből áll és olyan iratokból, amelyeket vagy a francia rendőrség csípett el Schimmelpfennignél és Hörfelnél Párizsban, vagy pedig Brémában stieberelték össze Dulon lelkésznél, vagy, végül, a Ruge Agitációsegylete és Kinkel Emigrációsegylet[483] közötti békaegérharc[484] folyamán maguk az ellenséges testvérek bíztak rá a német-amerikai sajtóra. Jellemző az irónia, amellyel Hinckeldey azt mondja Schimmelpfennigről, hogy a kinkeli forradalmi kölcsön ügyében tett poroszországi missziós útját hirtelen félbeszakította, mert „úgy *vélte*, hogy a rendőrség üldözi őt"! Ugyanezekben a „Leleplezések"-ben található *Karl Schurznak*, „a párizsi bizottság" (tudniillik Hörfel, Häfner, Schimmelpfennig stb. bizottsága) „londoni képviselőjének" levele, amely ezt mondja:

„Tegnap határozatot hozott az itt jelenlevő emigráció, hogy bevonja a tanácskozásokba Buchert, Dr. Frankot, a bécsi Redzet és *Techow-t*, aki hamarosan itt lesz. NB. *Techow-val erről a határozatról egyelőre sem szóbelileg, sem írásban semmit sem kell közölni*, míg itt nincs." (*K. Schurz* a párizsi „kedves emberekhez", *London, 1851 április 16.*)

E „kedves emberek" egyikéhez, *Schimmelpfennig* úrhoz, intézi *Techow* az 1850 augusztus 26-i levelét „a jóbarátokkal való közlés" végett. Mindenekelőtt olyan elméleteket közöl ezzel a „kedves emberrel", amelyeket én teljes titokban tartottam, ő azonban egyetlen összejövetelünk alkalmából, az „in vino veritas"* közmondás segítségével, tőlem azonnal ellesett.

„Én", meséli Techow úr Schimmelpfennig úrnak „a jóbarátokkal való közlés" végett, „én ... végül kijelentettem, hogy őket" (Marxot, Engelst stb.) „*mindig úgy* **képzeltem el,** *hogy felülemelkednek egy Cabet-féle kommunista üdvistálló értelmetlenségén stb.*" („Főkönyv", 150. old.)

Elképzeltem! Techow tehát nézeteinknek még az ábécéjét sem *tudta*, de elég nagylelkű és leereszkedő volt ahhoz, hogy ne éppen „értelmetlenségnek" *képzelje el* őket.

A tudományos munkákat nem is említve, ha csak a „Kommunista Párt kiáltványá"-t olvasta volna, amelyet később az én „proletár-katekizmusomként" jelöl meg, abban egy részletes szakaszt talált volna „Szocialista és kommunista irodalom" címmel, és e szakasz végén „A kritikai-utopikus szocializmus és kommunizmus" című paragrafust, amelyben ez olvasható:

„A tulajdonképpeni szocialista és kommunista rendszerek, Saint-Simon, Fourier, Owen stb. rendszerei, a proletariátus és a burzsoázia közötti harcnak abban az első, fejletlen időszakában bukkannak fel, amelyet előbb tárgyaltunk ... E rendszerek feltalálói látták ugyan az osztályok ellentétét, valamint a szétbomlasztó elemek működését magában az uralkodó társadalomban. De nem láttak a proletariátus részéről semminemű történelmi öntevékenységet, semminemű őt sajátosan jellemző politikai mozgalmat. Minthogy az osztályellentét fejlődése egy ütemben halad az ipar fejlődésével, ugyanígy nem találják meg a proletariátus felszabadításának anyagi feltételeit sem, és olyan társadalmi tudományt, olyan társadalmi törvényeket kutatnak, *amelyek ezeket a feltételeket megteremtenék*. A társadalmi tevékenység helyébe személyes feltaláló tevékenységüknek kell lépnie, a felszabadítás *történelmi* feltételeinek helyébe *képzeletalkotta* feltételeknek, a proletariátus fokozatosan végbemenő osztállyá szerveződése helyébe *a társadalom külön kieszelt szervezetének*. A világ jövendő történelme számukra a maguk társadalmi tervezeteinek *propagandájává és gyakorlati* megvalósításává oldódik fel ... A kritikai-utopikus szocializmus és kommunizmus jelentősége fordított viszonyban van a történelmi fejlődéssel ... Ezért ha e rendszerek megalkotói sok tekintetben forradalmiak voltak is, tanítványaik mindenkor reakciós szektákat alkotnak [...] és [...] még mindig *álmodoznak* társadalmi utó-

* – „borban az igazság" – *Szerk.*

piáik kísérleti megvalósításáról, különálló falanszterek alakításáról, homekolóniák alapításáról, *kis Ikária felállításáról — az új Jeruzsálem zsebkiadásáról . . .*" („A Kommunista Párt kiáltványa", 1848, 21—22. old.*)[485]

Ezek az utolsó szavak *Cabet* Ikáriáját, illetve, ahogy Techow nevezi, „üdvistállóját", kifejezetten „az új Jeruzsálem zsebkiadásának" jellemzik.

Az, hogy Techow-nak bevallottan egészen ismeretlenek a nézetek, amelyeket Engels és én a vele való összejövetelünk előtt évek során át nyomtatásban megismertettünk, olyan körülmény, mely félreértését teljesen megvilágítja. *Techow* saját jellemzésére néhány példa:

„Ő" (Marx) „nevet a bolondokon, akik utánaimádkozzák az ő proletárkatekizmusát, akárcsak a kommunistákon à la Willich, akárcsak a burzsoákon. Az egyedüliek, akiket tisztel, az *arisztokraták*, a színtiszta és tudatos arisztokraták. *Ahhoz, hogy őket kiszorítsa az uralomból*, egy erőre van szüksége, amelyet csakis a proletariátusban talál meg, *ezért szabta rendszerét őrájuk*." („Főkönyv", 152. old.)

Techow azt „képzeli" tehát „el", hogy én egy „Proletár-Katekizmus"-t írtam. Ezen a „Kiáltvány"-t érti, mely a szocialista és kommunista utopizmus minden válfaját megbírálja és — ha Techow-nak úgy tetszik — „kineveti". Csakhogy ez a „kinevetés" nem volt olyan egyszerű, mint ő „elképzeli", hanem jókora munkát kívánt, mint ezt Proudhon elleni írásomból, „A filozófia nyomorúsága" (1847),** láthatta volna. Techow azt „képzeli" továbbá „el", hogy én egy „*rendszert*" „kiszabtam", holott fordítva, még a közvetlenül a munkásoknak szánt „Kiáltvány"-ban is az *összes* rendszereket elvetettem, s helyükbe „a valóságos társadalmi mozgalom feltételeinek, menetének és általános eredményeinek kritikai meglátását"*** tettem. De az ilyen „meglátást" nem lehet sem utána imádkozni, sem pedig egy tölténytáskához hasonlóan „kiszabni". Ritka naivitásra vall az az elképzelés az arisztokrácia, a burzsoázia és a proletariátus közötti viszonyról, ahogy azt Techow „felfogja" és *rám*fogja.

Az arisztokráciát „tisztelem", a burzsoázián „nevetek", a proletárokra pedig „rászabok egy rendszert", hogy általuk „kiszorítsam az uralomból" az arisztokráciát. A „Kiáltvány" első fejezete, melynek címe „Burzsoák és proletárok" (lásd „Kiáltvány", 11. old.°), részletesen kifejti, hogy a *burzsoáziának* a gazdasági — és ezért egy vagy más formában — a politikai *uralma* is alapfeltétele mind a modern proletariátus létezésének, mind pedig „fel-

* *V. ö. 4. köt. 467–469. old. – Szerk.*
** *V. ö. 4. köt. 59–174. old. – Szerk.*
*** *V. ö. 4. köt. 453. old. – Szerk.*
° *V. ö. 4. köt. 451–452. old. – Szerk.*

szabadítása anyagi feltételei" megteremtésének. „A modern proletariátus fejlődését" („*Revue der Neuen Rheinischen Zeitung*", 1850 január, 15*. old.[486]) „egyáltalában az ipari burzsoázia fejlődése szabja meg. Csak *a burzsoázia uralma alatt* tesz szert arra a kiterjedt nemzeti létezésre, amely forradalmát nemzeti forradalommá emelheti s teremti meg ő maga azokat a modern termelési eszközöket, melyek forradalmi felszabadulásának megannyi eszközévé válnak. Csak az *ipari burzsoázia uralma* tépi ki a feudális társadalom anyagi gyökereit és egyengeti a terepet — az *egyedülit, amelyen proletár forradalom lehetséges.*"** Ezért ugyanebben a „Revue"-ben minden proletármozgalomról, amelyben Anglia nem vesz részt, kijelentem, hogy „vihar egy pohár vízben"***. Engels már 1845-ben, „A munkásosztály helyzete Angliában"° című művében, ugyanezt a nézetet fejtette ki. Olyan országokban tehát, ahol a kontinentális értelemben vett arisztokráciát — és Techow így értette „az arisztokráciát" — előbb ki kell „szorítani az uralomból", ott nézetem szerint hiányzik a proletárforradalom első feltétele, tudniillik a nemzeti méretű *ipari proletariátus.*

Nézetemet speciálisan a német munkásoknak a polgári mozgalomhoz való viszonyáról Techow a „Kiáltvány"-ban nagyon pontosan megtalálhatta volna. „Németországban a kommunista párt, mihelyt a burzsoázia forradalmi módon lép fel, együtt küzd a burzsoáziával az abszolút monarchia, a feudális földtulajdon és a kispolgáriság ellen. Egyetlen pillanatra sem mulasztja el azonban, hogy a munkásokban a lehető legvilágosabban tudatosítsa a burzsoázia és a proletariátus közötti kibékíthetetlen ellentétet" stb. („Kiáltvány", 23. old.°°)

Amikor „lázadás" miatt Kölnben egy polgári esküdtszék előtt álltam,[487] ugyanebben az értelemben kijelentettem: „A modern polgári társadalomban *osztályok* még vannak, de *rendek* már nincsenek. Fejlődése ezen osztályok harcában áll, de ezen osztályok egyesülnek — a rendekkel és Isten kegyelméből való királyságukkal szemben." („*Két politikai per*; tárgyalta a kölni esküdtszék 1849 februári ülésszaka", 59. old.°°°)

Mi mást cselekedett a liberális burzsoázia a proletariátushoz intézett felhívásaiban 1688-tól 1848-ig, mint „rendszerek és frázisok rászabását", hogy a *proletariátus* erejével kiszorítsa az arisztokráciát az uralomból?

---

* *Az 1860-as kiadásban*: 13 – *Szerk.*

** *V. ö. 7. köt. 18. old.* – *Szerk.*

*** *V. ö. 7. köt. 103. old.* – *Szerk.*

° *V. ö. 2. köt. 211–473. old.* – *Szerk.*

°° *V. ö. 4. köt. 470. old.* – *Szerk.*

°°° *V. ö. 6. köt. 242. old.* – *Szerk.*

A pudli magva[488] tehát, amit Techow úr az én titkos elméletemből kihámoz, a *legközönségesebb polgári liberalizmus* lenne! Tant de bruit pour une omelette!* Minthogy azonban másrészt Techow mégiscsak tudta, hogy „Marx" nem volt polgári liberális, nem maradt más hátra, mint „azt a benyomást magával vinnie, hogy Marx minden üzelmének célja a *maga* személyes uralma". „Minden üzelmem" — micsoda mérsékelt kifejezés arra az egyszeri beszélgetésre, melyet Techow úrr[al] folytattam!

Techow továbbá megsúgja Schimmelpfennigjének „a jóbarátokkal való közlés" végett, hogy én az alábbi szörnyű nézetnek adtam kifejezést: „Végtére is teljesen közömbös lenne, ha ez a szánalmas Európa tönkremenne, aminek szociális forradalom nélkül **hamarosan** meg kell történnie, és ha akkor Amerika a régi rendszert Európa rovására használná ki." („Főkönyv", 148. old.) Techow-val folytatott beszélgetésem 1850 augusztus végén volt. A „Revue der Neuen Rheinischen Zeitung" 1850 februári számában, tehát nyolc hónappal *azelőtt*, hogy Techow tőlem ezt a titkot elleste, a német közönségnek a következőt árultam el:

„Most áttérünk *Amerikára*. Az itteni események közül a legfontosabb, még a februári forradalomnál is nagyobb fontosságú tény a kaliforniai aranybányák felfedezése. Már most is, alig tizennyolc hónap elteltével, előre látható, hogy ennek a felfedezésnek még Amerika felfedezésénél is sokkal nagyobb szabású eredményei lesznek . . . Másodszor kap a világkereskedelem új irányt . . . Akkor a Csendes-óceán ugyanolyan szerepet játszik majd, mint most az Atlanti-óceán, az ókorban és a középkorban pedig a Földközi-tenger — a világforgalom nagy víziútjának a szerepét; az Atlanti-óceán pedig beltenger szerepére süllyed, mint most a Földközi-tenger. Az egyetlen esély arra, hogy az európai civilizált országok *akkor* nem kerülnek ugyanolyan ipari, kereskedelmi és politikai függésbe, amilyenben most Itália, Spanyolország és Portugália van, egy társadalmi forradalomban rejlik stb." („*Revue*", második füzet [76—]77. old. 1850 február.**)

Csak az öreg Európa „*hamaros* tönkremenetele" és Amerikának a rákövetkező reggelen történő trónralépte az, ami Techow úrtól származik. Hogy mennyire tisztában voltam akkor Amerika legközelebbi jövőjével, ugyanezen „*Revue*" alábbi passzusából látható: „*A túlspekuláció* igen hamarosan ki fog bontakozni, s még ha az angol tőke tömegesen kapcsolódik is be [. . .], ezúttal mégis *New York* marad az egész szédelgés központja, és az első lesz, akárcsak 1836-ban, mely e szédelgés összeomlását megérzi,"

* — Mekkora hűhó egy rántottáért! — *Szerk.*
** *V. ö. 7. köt. 214–215. old.* — *Szerk.*

(„Revue", 1850 május—októberi kettős szám, 149. old.*) Ennek a prognózisnak, amelyet 1850-ben állítottam fel Amerikáról, szóról szóra be kellett teljesülnie az 1857-es nagy kereskedelmi válságban. Az „öreg Európáról" ellenben, gazdasági fellendülésének ecsetelése után a következőt mondom: „Ilyen általános virágzás idején, amikor a polgári társadalom termelőerői oly buján fejlődnek . . . valódi forradalomról szó sem lehet . . . Azok a különböző civakodások, melyeket a kontinentális rendpárt egyes frakcióinak képviselői most egymással folytatnak, és amelyekkel egymást kölcsönösen lejáratják, nemhogy egy forradalomra adnának alkalmat, ellenkezőleg csak azért lehetségesek, mert a viszonyok alapja *pillanatnyilag* annyira biztos, és — amit a reakció nem tud — *annyira polgári*. A polgári fejlődés feltartóztatására irányuló minden reakciós kísérlet ugyanúgy vissza fog róla pattanni, mint *a demokraták minden erkölcsi felháborodása és minden lelkes szózata*. Új forradalom csak egy válság nyomában lehetséges" (i. h., 153. old.**).

Valóban, az európai történelem csakis az 1857—58-as válság óta öltött ismét heveny, és ha úgy tetszik, forradalmi jelleget. Valóban, éppen az 1848—59-es reakciós korszak alatt fejlődött az ipar és a kereskedelem a kontinensen azelőtt nem is sejtett mértékben, s velük együtt a burzsoázia politikai uralmának anyagi alapzata. Valóban, ama korszak alatt „a demokrácia minden erkölcsi felháborodása és minden lelkes szózata" visszapattant a gazdasági viszonyokról.

Míg *Techow* a beszélgetésünk komoly részét ilyen tréfásan fogta fel, annak tréfás részét viszont annál komolyabban vette. Legünnepélyesebb halottsirató arccal értesíti *Schimmelpfennigjét* „a jóbarátokkal való közlés" végett:

„Továbbá *Marx* ezt mondta: Mindig a tisztek a legveszélyesebbek a forradalmakban, Lafayette-től Napóleonig árulóknak és árulásoknak a láncolata. *Tőrt és mérget mindig készenlétben kell a számukra tartani.*" („Főkönyv", 153. old.)

„A katonaurak" árulásairól szóló közhelyet még Techow sem fogja eredeti gondolatként rámoktrojálni akarni. Ami eredeti, az a mindig készenlétben tartandó „tőr és méreg" lenne. Nem tudta-e Techow már akkor is, hogy valóban forradalmi kormányok, mint például a comité du salut public***, bár nagyon drasztikus, de kevésbé melodrámai eszközöket tartottak készenlétben a „katonaurak" számára? Tőr és méreg legfeljebb egy velencei oligar-

* *V. ö. 7. köt. 424. old. – Szerk.*

** *V. ö. 7. köt. 427–428. old. – Szerk.*

*** közjóléti bizottság[260] – *Szerk.*

chia limlomjába illenének. Ha Techow újra áttanulmányozza saját levelét, utólag kiolvassa az iróniát a „tőr és méregből". *Vogt* társcsavargója, a notórius bonapartista **mouchard*, Edouard Simon,** a „Revue contemporaine"-ben (XIII., Párizs 1860, 528. old., „Le procès de M. Vogt etc." című cikkében) Techow levelének utolsó passzusát ezzel a széljegyzettel fordítja le: „*Marx* n'aime pas beaucoup voir des officiers dans *sa bande*. Les officiers son trop dangereux dans les révolutions.

Il faut toujours tenir prêts pour eux le poignard et le poison!

Techow, qui est officier, se le tient pour dit; il se rembarque et retourne en Suisse."** *Edouard Simon* szerint szegény Techow annyira megrémült az általam készenlétben tartott „tőr és méreg"-től, hogy tüstént kereket old, hajóra ül és visszatér Svájcba. A Reichs-Vogt pedig kövér betűkkel nyomatja a „tőr és méreg" részt, hogy rémissze a német filisztériumot. Ugyanez a vidám személy azonban ezt írja úgynevezett „*Stúdiumaiban*": „*A spanyolok kése és mérge ma megdicsőült fényben ragyog* — hiszen a nemzet függetlensége fordult meg rajta." (i. m., 79. old.)

Egész mellékesen megjegyezve: Az 1807—14-es korszak történelmének spanyol és angol forrásai réges-régen megcáfolták a franciáktól kitalált méregmeséket. De persze a politikus csizmadiálkodás számára zavartalanul tovább léteznek.

Végül rátérek Techow levelének „pletykálkodásaira", és néhány példán kimutatom történelmi elfogulatlanságát:

„Először is szóba került a köztük és köztünk, Svájc és London között folyó konkurrencia [. . .] *Nekik, mondták, óvniok kellett a régi Szövetség jogait*, amely meghatározott pártállásánál fogva természetesen nem viselhette el, hogy *ugyanazon* a területen" (proletariátus) „barátságban éljen egy másik szövetséggel." („Főkönyv", 143. old.)

A svájci konkurrens-társaság, amelyről itt Techow beszél, és amelynek mintegy képviselőjeként állt velünk szemben, a már említett „*Forradalmi Központosítás*" volt. Központi vezetősége Zürichben székelt, élén elnökként egy ügyvéddel***, aki az egyik 1848-as zsebparlament egykori alelnöke és az 1849-es német ideiglenes kormányok egyikének tagja volt. *1850 júliusában Dronke* Zürichben tartózkodott, ahol, mint a londoni „Szövetség" tagjá-

---

* – **besúgó; spicli** – *Szerk.*

** – „*Marx* nem szívesen lát tiszteket a *maga bandájában*. A tisztek a forradalmakban túl veszélyesek.

Számukra mindig készenlétben kell tartani a tőrt és a mérget!

Techow, tiszt lévén, a mondottakhoz tartja magát; hajóra ül és visszatér Svájcba." – *Szerk.*

*** Tzschir ner. – *Szerk.*

nak, az ügyvéd úr átnyújtott neki valamiféle közjegyzői szerződést a velem való „közlés" végett. Ebben szószerint ez áll:

„A kommunista egyesülés és a forradalmi központosítás — megfontolván az összes igazán forradalmi elemek egyesítésének szükségességét, s miután a forradalmi központi vezetőség összes tagjai, noha nem mindegyikük tudta feltétel nélkül elfogadni a Londonban kifejtett programot" (az 1848-as Kiáltványt), „de elismervén a legközelebbi forradalom proletár jellegét — az alábbi pontokban egyeztek meg egymással:

1. Mindkét fél egyetért abban, hogy egymás mellett dolgoznak tovább — a forradalmi központosítás úgy, hogy az *összes* forradalmi elemek egyesítésével a küszöbönálló forradalmat, a londoni társaság pedig úgy, hogy *főként a proletár elemek* szervezésével a proletariátus uralmát igyekszik előkészíteni;

2. a forradalmi központosítás olyan instrukciót ad ágenseinek és kiküldötteinek, hogy németországi szekciók megalakításakor azoknak a tagoknak, akik alkalmasaknak látszanak arra, hogy belépjenek a kommunista egyesülésbe, hívják fel a figyelmét a főként proletár érdekeket szolgáló szervezet meglétére;

3. és 4. Svájcban a vezetést csak a londoni kiáltvány *valódi híveire* bízzák a »forradalmi központi vezetőségben«; a két fél egymásnak kölcsönösen beszámolással tartozik."

Ebből az iratból, mely még birtokomban van, látható: nem két titkostársaságról volt szó „ugyanazon a területen" (proletariátus), hanem két, *különböző területeken* működő és *különböző tendenciájú* társaságnak a szövetkezéséről. Látható továbbá: a „forradalmi központosítás" hajlandónak nyilvánította magát, hogy saját céljai követése mellett valamiféle fiókja legyen a „Kommunisták Szövetségének".

Az ajánlatot elutasítottuk, mert elfogadása összeegyeztethetetlen volt a „Szövetség" „elvi" jellegével.

„Majd *Kinkel* került sorra . . . Erre azt válaszolták . . .: Ők olcsó népszerűségre sohasem törekedtek, ellenkezőleg! [. . .] Ami Kinkelt illeti, szívesen elviselték volna az ő olcsó népszerűségét, ha nyugton marad. Minthogy azonban kiadta ama rastatti beszédét[489] a berlini »Abendpost«-ban, nem volt lehetőség a békére. Hogy az egész világ lármázni fog, azt tudták; hogy ezáltal mostani lapjuk" (a „Revue der Neuen Rheinischen Zeitung") „exisztenciájával játszanak, azt is világosan megjövendölték maguknak. Amitől tartottak, be is következett. Ezen a történelmi tönkrementek, elveszítették összes előfizetőiket a Rajna-tartományban, és most a lapot be kell szüntetniök. De ezt cseppet sem bánják." (i. m., 146—148. old.)

Először a tényszerű helyesbítéshez: Sem a „Revue" nem szűnt meg akkor, hiszen még három hónappal később egy újabb kettős száma jelent meg, sem pedig *egyetlenegy előfizetőt* nem veszítettünk el a Rajna-tartományban, mint azt régi barátom, *J. Weydemeyer*, egykori porosz tüzérhadnagy, akkoriban a „Neue Deutsche Zeitung"[490] szerkesztője Frankfurtban, igazolhatja, mert ő vállalta azt a szívességet, hogy behajtja részünkre az előfizetési díjakat. Egyébként Techow-nak, aki Engels és a magam írói munkásságát csak mendemondából ismerte, legalább a Kinkel-féle beszédnek általa megkritizált kritikáját[491] kellett volna elolvasnia. Mire való hát bizalmas közlése a svájci „kedves emberekkel"? Mire való „leleplezni" előttük azt, amit mi magunk már öt hónappal korábban lelepleztünk a közönség előtt? Az említett kritikában szószerint ez olvasható:

„Tudjuk előre, hogy magunkra idézzük a szentimentális szélhámosok és a demokratikus deklamátorok általános felháborodását, amikor a »fogoly« Kinkelnek ezt a beszédét pártunk előtt denunciáljuk. Számunkra ez tökéletesen közömbös. Feladatunk a kíméletlen bírálat . . . és ezen álláspontunk mellett kitartva, *örömmel lemondunk az olcsó demokratikus népszerűségről.* Támadásunkkal Kinkel úr helyzetét semmiképpen sem rontjuk: *az amnesztia számára denunciáljuk őt*, amikor megerősítjük vallomását, hogy ő nem az az ember, akinek tartják, amikor kijelentjük, hogy nemcsak amnesztiára méltó, hanem arra is, hogy porosz állami szolgálatba lépjen. Azonkívül a beszéde megjelent." („*Revue der Neuen Rheinischen Zeitung*", 1850 április, 70—71. old.*)

Techow arról beszél, hogy mi „kompromittáljuk" a forradalom *petit grand homme-jait***. De ezt a „kompromittálást" nem Vogt úr *rendőri* értelmében gondolja. Megfordítva, azt a műveletet érti ezen, amellyel forradalmi farkasbőrbe öltözött bárányokat kihámozunk ebből a megbotránkoztató burokból, s így megóvjuk őket a híres provence-i trubadur sorsától, akit széttéptek a kutyák, mert valónak hitték a farkasbőrt, amelyben vadászni ment.[492]

Támadásaink megbotránkoztató módjára példaként Techow nevezetesen azt az alkalmi glosszát hozza fel, amelyet Engels *Sigel* tábornokról írt a „Birodalmi alkotmány-hadjárat"-ot bemutató írásában. (Lásd „Revue", 1850 március, 70—78. old.***)

Mármost tessék összehasonlítani Engels aktaszerűen okadatolt kritiká-

* *V. ö. 7. köt. 291. old. – Szerk.*

** *– kis nagyembereit – Szerk.*

*** *V. ö. 7. köt. 181–188. old. – Szerk.*

ját az alábbi rosszindulatúan sekélyes locsogással, amelyet a Techow, Kinkel, Willich, Schimmelpfennig, Schurz, H. B. Oppenheim, Eduard Meyen stb. által szorgalmazott londoni „Emigrációsegylet" körülbelül egy évvel a Techow-val való összejövetelünk után nyomatott ki ugyanezen Sigel tábornok ellen, mégpedig semmi más okból, csakis azért, mert Sigel a Rugeféle „Agitációsegylethez" csatlakozott a Kinkel-féle „Emigrációsegylet" helyett.

1851 december 3-án ugyanis „*Der Agitationsverein in London*" címmel a *baltimore-i „Korrespondent"*, mely akkor valamiféle Kinkel-Moniteur volt,[493] *Sigel* alábbi jellemzését hozta:

„Nézzük csak továbbá, kik ezek a jeles férfiak, akik mindenki mást »*éretlen politikusnak*« vélnek. *Sigel a főhadvezér*. Ha egykor megkérdik a történelem múzsáját, hogyan jutott e halovány jelentéktelenség a főhadvezérséghez, jobban zavarba jön majd, mintha az idétlen-szülött Napóleonról kérdezősködnének. Ez legalább »nagybátyjának unokaöccse«, Sigel ellenben csak »fivérének fivére«. Fivére úgy lett népszerű tisztté, hogy kellemetlen kormányellenes nyilatkozatokat tett, melyeket többszöri letartóztatása váltott ki belőle, ezt viszont *banális léhasága* miatt kellett elszenvednie. A fiatal Sigel ezt *elégséges alapnak* tartotta ahhoz, hogy a forradalmi felkelés első zavarában önmagát főhadvezérré és hadügyminiszterré kikiáltsa. A badeni tüzérségnek, amely sokszor bebizonyította kiválóságát, éppen elég idősebb és jelesebb tisztje volt, akikkel szemben *a fiatal, kisiskolista Sigel hadnagynak* vissza kellett volna lépnie, és akik nem kevéssé voltak felháborodva, hogy *egy fiatal, ismeretlen, éppoly tapasztalatlan mint tehetségtelen* embernek kelljen engedelmeskedniök. De hát akadt egy Brentano, aki annyira gyengeelméjű és áruló volt, hogy felőle minden megeshetett, ami a forradalom tönkretételével járt. Igen, nevetséges tény, de tény, hogy *maga Sigel tette meg önmagát főhadvezérré*, és ezt Brentano utólag elismerte . . . Mindenesetre említésreméltó Sigelnek az a jellemvonása, hogy Rastattnál és a Feketeerdőben kétségbeesett, reménytelen harcban, a megígért segédcsapatok nélkül cserbenhagyta a republikánus hadsereg legvitézebb katonáit, míg ő maga von Fürstenberg herceg vállszalagjaival és hintajában Zürichben kocsikázott, és mint érdekes, balszerencsés főhadvezér parádézott. Ez az ismert nagyság ennek az érett politikusnak, aki a korábbi hőstetteiért »kijáró önérzetében« másodszor is főhadvezérként oktrojálta rá magát az Agitációsegyletre. Ez az a nagy *ismerős*, a »*fivérének fivére*«."

A pártatlanság megkívánja, hogy egy pillanatra meghallgassuk Ruge „Agitációsegyletét" is, szószólójának, *Tausenaunak* a személyében. Tausenau a „Seidensticker polgártárshoz" intézett, London, *1851 november 14-*

ről kelt nyílt levélben a többi között ezt a megjegyzést teszi a Kinkel, Techow stb. által vezetett „Emigrációsegyletről":

„... Kifejezik ama meggyőződésüket, hogy valamennyiünknek az egyesülése a forradalom érdekében hazafias és sürgető kötelesség. A német Agitációsegylet osztozik ebben a meggyőződésben, és tagjai a Kinkellel és híveivel folytatott hosszantartó megegyezési kísérletekkel igazolták ezt. De a politikai kooperáció minden alapja tovatűnt, alighogy elértnek látszott, és új csalódások követték a régieket. Önkényeskedések korábbi megállapodásokkal szemben, különérdekek a békülékenység álarcában, szisztematikus csalárd megszerzése a többségnek, ismeretlen nagyságoknak szervező pártvezérként való fellépése, kísérletek egy titkos pénzügyi bizottság oktrojálására és mindazok a — bármi néven nevezendő — zugmódszerek és sakkhúzások, melyekkel a számkivetésben éretlen politikusok mindenkor országuk sorsát irányítani vélték, holott az ilyen hívságokat már a forradalmak első izzása puszta gőzzé porlasztja ... Kinkel hívei nyilvánosan és hivatalosan denunciáltak minket; **a reakciós és számunkra hozzáférhetetlen német sajtóban** nyüzsögnek a nekünk kedvezőtlen és Kinkelnek kedvező tudósítások, végül pedig Kinkel elutazott az Egyesült Államokba, hogy az ott elindított úgynevezett német kölcsöne révén diktálja nekünk az egyesülést, illetve inkább az alárendelést és a függőséget, amire a *pénzügyi pártösszeolvadások minden kezdeményezője törekszik*. Kinkel elutazását annyira óvatosan titkolták, hogy csupán akkor értesültünk róla, amikor amerikai lapok hírt adtak New Yorkba érkeztéről ... Ez és még más is, komoly forradalmároknak, akik nem értékelik túl magukat, de *korábbi teljesítményeik tudatában* önérzetesen mondhatják, hogy legalábbis *a nép világosan körülhatárolt részei mögöttük állnak*, parancsoló indítékokkal szolgáltak arra, hogy olyan egyletbe lépjenek, amely a maga módján igyekszik a forradalom érdekeinek előmozdítására." Kinkelt továbbá megvádolják, hogy az általa gyűjtött alapok „egy klikket" szolgálnak, mint azt „az egész itteni" (londoni) „és amerikai viselkedése mutatja", s nem kevésbé mutatja a „magától Kinkeltől kinevezett kezesek többsége" is.

A befejezés így szól:

„Mi nem *ígérünk* barátainknak kamatokat és hazafias adományaik visszafizetését, de tudjuk, hogy bizalmukat pozitív teljesítményekkel" (reális kiszolgálás?) „és lelkiismeretes számadással igazolni fogjuk *és hogy egykor majd rájuk, amikor nyilvánosságra hozzuk a nevüket, a haza hálája vár.*" („*Baltimore Wecker*"[494], 1851 november 29.)

Effajta volt az az „irodalmi tevékenység", melyet az „Agitációsegylet" és „Emigrációsegylet" demokrata hősei, akikhez később még a Goegg által alapított „Két Világ Forradalmi Szövetsége" is csatlakozott, a német-amerikai sajtóban három éven át kifejtettek. (Lásd 6. melléklet.)

Egyébként az amerikai sajtóban a menekült-botrányt két parlamentáriusnak, Zitznek és az oelsi Roeslernek a papírpárbaja nyitotta meg.

Íme még egy, Techow „kedves embereire" jellemző tény.

Schimmelpfennig, „a jóbarátokkal való közlésre" szánt Techow-levél címzettje, 1850 végén (mint már fentebb említettük) Hörfellel, Häfnerrel, Goeggel és másokkal (K. Schurz később csatlakozott) egy úgynevezett Forradalmi Bizottságot alakított Párizsban.

Több évvel ezelőtt e Bizottság egyik volt tagjának egy itteni politikai menekülthöz írt levelét átadták nekem, tetszésem szerint való felhasználásra. Azt irat most is birtokomban van.

Ebben a többi között ez áll:

„Az egész bizottság Schurzból és Schimmelpfennigből állott. Akiket még valamiféle ülnökként hozzávettek, azok csak statisztáltak. Ama két úr akkor azt hitte, hogy Kinkeljüket, akit formálisan kisajátítottak maguknak, hamarosan a németországi ügyek élére állíthatják. Különösen gyűlölték Ruge szarkazmusait, valamint Marx kritikáját és démonikus üzelmeit. Ezek az urak az ülnökeikkel tartott egyik összejövetelen valóban érdekes jellemzést adtak nekünk Marxról és túlzott nézetet oltottak belénk az ő pandaimónikus veszélyességéről . . . Schurz és Schimmelpfennig javasolta Marx megsemmisítését. *Gyanúsítást és intrikát,* **a legszemérmetlenebb rágalmazásokat** *ajánlották* eszközül. Igenlően szavaztak és határozatokat hoztak, — ha e gyermeteg játékot így akarja nevezni. A megvalósítás következő lépése *L. Häfneré* volt, az a jellemzés, melyet Schurz és Schimmelpfennig fent említett ecsetelése alapján 1851 elején a »*Hamburger Nachrichten**« *tárcarovatában* Marxról közzétett."

Mindenképpen megvan a legfeltűnőbb rokonlelkűség Häfner tárcája és Techow levele között, bár sem az egyik, sem a másik nem ér fel *Vogt „Lausiadá"-jával***. Ez a Lausiada nem tévesztendő össze Camões „Lusíadas"-ával. Az eredeti *„Lousiad" Peter Pindarnak* egy komikus hőseposza.

---

* *Az 1860-as kiadásban: Anzeiger — Szerk.*

** *— kb. „tetű-eposz"-ával — Szerk.*

V. Birodalmi régens és pfalzi választógróf

„Vidi un col capo sì di merda lordo,
Che non parea s'era laico o cherco,
Quei mi sgridò: Perchè se' tu sì ingordo
Di riguardar più me che gli altri brutti?"*

(*Dante*[495])

A lakonkefélt [heimgebürstet] *Vogt* hatalmas szükségletét érzi, hogy kimutassa, miért éppen ő volt az, aki „bête noire" gyanánt magára vonzotta a „Kénesbanda" pillantásait. Ezért kiegészíti *Chervalt* és a lausanne-i központi ünnepélyen „meghiúsított összeesküvést" egy nem kevésbé valóságosan megtörtént kalanddal, a „menekülő birodalmi régenssel". *Vogt* ugyanis, ne feledjük, annak idején Barataria parlamentáris szigetnek a helytartója volt.[496] Ezt meséli:

„1850 elején megjelent Kolatschek »Deutsche Monatsschrift«-je[497] [. . .] közvetlenül az első füzet megjelenése után *kiadatott a Kénesbanda az egyik tagtársával, aki nyomban Amerikába utazott*, egy pamfletot »*Der flüchtige Reichsregent Vogt mit seinem Anhange* und die Deutsche Monatsschrift von Adolph Kolatschek«, amelyet az »*Allgemeine Zeitung*« is megemlített . . . A Kénesbanda egész rendszere újra megmutatkozik ebben a pamfletban." (i. m., 163. old.) Ezután széltében és hosszában elmeséli, hogy e pamfletban egy *Gagernról* szóló, *Hagen* professzor által írt névtelen cikket a menekülő birodalmi régens Vogtnak „tulajdonítanak", éspedig azért, mert „a Kénesbanda tudta", hogy Hagen „akkoriban Németországban élt, a badeni rendőrség által megrendszabályoztatott, és akkoriban nem lehetett őt a legérzékenyebb zaklatások kockáztatása nélkül megnevezni." (163. old.)

---

* „S egy fejet láttam, szemmel ott motozva
Polgár-e vagy pap? nem volt látni módom,
Úgy össze volt e sz . . ban maszatolva.
»Miért csak engem figyelsz, hogy hánykolódom?«
Kiáltott – »Miért nem a többi rondát?«" (*Kannegiesser*) – *Marx jegyzete.*

Schily ezt írja nekem Párizsból február 6-án kelt levelében:

„Hogy *Greinert*, aki tudomásom szerint sohasem volt Genfben, szintén beleszőtték a Kénesbandába, azt a »menekülő birodalmi régenshez« intézett búcsúztatójának köszönheti; e mű szerzőjének parlamentárius részről *D'Estert* tartották és mint ilyet ki is átkozták, amíg Vogt egyik barátját és kollégáját correspondendo* fel nem okosítottam."

Greiner tagja volt a pfalzi ideiglenes kormánynak. Greiner uralma „*merő* borzalom" volt (lásd *Vogt* „*Stúdiumait*", 28. old.), jelesül *Engels* barátom számára, akit hamis ürügyekkel Kirchheimben elfogatott. Az egész tragikomikus eseményt maga Engels részletesen elmondja a „Revue der Neuen Rheinischen Zeitung"-ban (1850 februári szám, 53—55. old.[498]). És ez minden, amit *Greiner* úrról tudok. Hogy a menekülő birodalmi régens hazugul engem is belekever a „pfalzi választógróffal" való konfliktusába, ez „újra" megmutatja az „egész rendszert", amellyel a találékony fő megkomponálta „a Kénesbanda" életét és tetteit.

Ami kibékít engem, az az igazi Falstaff-humor, amellyel a pfalzi választógrófot „nyomban" Amerikába utaztatja. Miután a választógróf parthus nyílként[499] kilőtte a pamfletot a „menekülő birodalmi régensre", Greinert bizony borzadály borzongatta. Ez előzte Svájcból Franciaországba, Franciaországból Angliába. Úgy érezvén, hogy még a Csatorna sem ad neki elegendő védelmet, tovább űzetett Liverpoolba egy Cunard steamerre**, ahol lélekszakadva odakiáltotta a hajóskapitánynak: „Tüstént át az Atlanti-óceánon!" És a „stern mariner"*** így válaszolt:

„Wohl aus des *Vogts* Gewalt errett' ich Euch!
Aus Sturmes Nöten muss ein andrer helfen."°

---

* – levélileg – *Szerk.*

** – Cunard-társasági gőzhajóra – *Szerk.*

*** – „zord tengerész" – *Szerk.*

° – „A *helytartó* hatalmából kimentelek!
A fergetegben más kell, hogy segítsen"[500] – *Szerk.*

VI. Vogt és a „Neue Rheinische Zeitung"

„Sin kumber was manecvalt."*

Maga *Vogt* kijelenti, hogy a „Főkönyvben" (i. m., 162. old.) az a „dolga", hogy kifejtse „*a maga személyes állásfoglalásának fejlődését ezzel a klikkel*" (Marx és Tsai.) „kapcsolatban". Különös módon csak olyan konfliktusokat mesél el, amelyeket sohasem élt át, és csak olyan konfliktusokat él át, amelyeket sohasem mesélt el. Vadásztörténeteivel tehát egy darab valódi történelmet kell szembeállítanom. Ha átlapozzuk a „*Neue Rheinische Zeitung*" évfolyamát (1848 június 1-től 1849 május 19-ig), látni fogjuk, hogy 1848-ban Vogt neve, egyetlenegy kivétellel, sem a vezércikkekben, sem a „Neue Rheinische Zeitung" híreiben nem szerepel. Csakis a parlamenti vitákról szóló napi tudósításokban fordul elő, s a frankfurti tudósító sohasem mulasztotta el, hogy — Vogt úr nagy elégtételére — a „maga tartotta beszédekkel" aratott „tetszést" mindig lelkiismeretesen regisztrálja. Láttuk, hogy míg a frankfurti jobboldal egy *Lichnowski*-féle bohócnak és egy *von Vincke*-féle *pojácának* az egyesült erejével rendelkezett, a baloldal az egyetlen *Vogtnak* az elszigetelt tréfáira volt ráutalva. Megértettük, hogy ő,

„that *important fellow*
the children's wonder —*Signor Punchinello*"**, szükségét érzi a serkentésnek, és ezért nem is zavartuk frankfurti tudósítónk működését. A tudósítások színezetében 1848 szeptember közepe után áll be a változás.

Vogt, aki a malmöi fegyverszünetről[502] folytatott vitákban forradalmi rodomontádákkal[503] bujtogatott a felkelésre, a döntés pillanatában — amennyire rajta múlt — hátráltatta a pfingstweidei népgyűlés által hozott és a szélsőbal egy része által jóváhagyott határozatok[504] elfogadását. Azután, hogy leverték a barikádharcot, hogy Frankfurt nyílt haditáborrá vált és kihirdették az ostromállapotot, ugyanez a Vogt szeptember 19-én *sürgősnek* nyil-

* — „Bánata megsokasodott vala."[501] — *Szerk.*

** — „ez a *fontoskodó fickó*,
a gyermekek bálványa — *Punchinello úr*" — *Szerk.*

vánította Zachariä azon javaslatát, hogy jóváhagyják a birodalmi kormány által eddig tett intézkedéseket és mondjanak köszönetet a birodalmi csapatoknak. Mielőtt *Vogt* a szószékre lépett, még *Venedey* is ellenezte ezeknek a javaslatoknak a *„sürgősségét"*, és kijelentette, hogy ilyen vita, ilyen pillanatban, nem fér össze a gyűlés méltóságával. De Vogt *alatta* állott Venedeynek. Büntetésül a parlamenti tudósításba a „Vogt" szó mögé odatettem a „fecsegő" szót, ami lakonikus intelem volt frankfurti tudósítónk számára.

Ugyanez év októberében Vogt nemcsak elmulasztotta azt, hogy — ami hivatalához tartozott — csörgősipkát húzzon az akkori tobzódó és reakciószomjas többség fejére. Még azt a tiltakozást sem merte aláírni, amelyet a spandaui *Zimmermann* mintegy 40 képviselő nevében október 10-én a nemzetgyűlés védelméről szóló törvény[505] ellen benyújtott. E törvény, miként Zimmermann helyesen kiemelte, a legszemérmetlenebbül beavatkozott a márciusi forradalom által kivívott népjogokba — a gyülekezési szabadságba, a szólásszabadságba és a sajtószabadságba. Még *Eisenmann* is benyújtott egy hasonló tiltakozást. De *Vogt alatta* állott *Eisenmann-nak*. Amikor pedig később megint fontoskodni kezdett a „Központi Márciusi Egylet"[506] megalapításakor, végül megjelenik neve a „Neue Rheinische Zeitung" egyik cikkében[507] (1848 december 29-i szám), mely a „Márciusi Egyletet" „az ellenforradalom öntudatlan eszközének" jellemzi, programját kritikailag ronggyá tépi és *Vogtot* egy kettős figura egyik felének ábrázolja, amelynek másik felét *Vincke* képezi. Több mint egy évtizeddel később mindkét „jövendő-miniszter" felismerte összetartozását, és egyesülésük jelszavává *Németország megosztását* tették.

Hogy mi helyesen értelmeztük a „Márciusi Egyletet", azt nemcsak későbbi „fejlődése" mutatta meg. A heidelbergi „Népi Szövetség", a boroszlói „Demokrata Egylet", a jénai „Demokrata Egylet" stb. gúnyosan visszautasította tolakodó udvarlásait, a szélsőbal azon tagjai pedig, akik csatlakoztak a „Márciusi Egylethez", 1849 április 20-i kilépési nyilatkozatukkal igazolták az 1848 december 29-i kritikánkat. Ámde Vogt, titkos lelki nagyságában, eleven szenet gyűjtött a mi fejünkre,[508] miként a következő idézetből látható:

A »*Neue Rheinische Zeitung*«, *Köln, 1849 március 10-i, 243. száma*:[509] „»Az úgynevezett birodalmi gyűlés« »úgynevezett frankfurti Márciusi Egylete« elég arcátlan volt, hogy *nekünk* a következő kőnyomatos levelet küldje:

»A Márciusi Egylet elhatározta, hogy összeállítja a jegyzékét *mindazoknak a lapoknak*, amelyek *hasábjaikat* számunkra *megnyitották*, s ezt ismerteti a velünk kapcsolatban álló összes egyletekkel abból a célból, hogy az emlí-

tett egylet odahasson, hogy a megjelölt lapok az odavágó esetleges *hirdetmények* tekintetében előnyben részesüljenek. Amikor csatoltan ismertetjük Önökkel az összeállított jegyzéket, *szükségtelennek tartjuk felhívni figyelmüket arra, milyen fontosságuk van egy lap fizetett hirdetéseinek* mint az egész vállalat fő megélhetési forrásának [...] Frankfurt, 1849 február végén.

A Központi Márciusi Egylet elnöksége«

Ama lapoknak mellékelt *jegyzékén*, amelyek hasábjaikat megnyitották a Márciusi Egyletnek és a Márciusi Egylet hívei által az »odavágó hirdetmények« tekintetében előnyben részesítendők, megtalálható, *ráadásul egy megtiszteló csillaggal* ellátva, a »*Neue Rheinische Zeitung*« is. Ezennel kijelentjük [...] hogy az úgynevezett Márciusi Egylet előtt sohasem nyitottuk meg lapunk hasábjait ... Ha tehát a Márciusi Egylet a valóban nyitott hasábú lapoknak adott kőnyomatos jelentésében újságunkat a maga egyik sajtószervének nevezi, akkor ez a »Neue Rheinische Zeitung« szimpla megrágalmazása és a Márciusi Egylet ízetlen kérkedése ...

A profitsóvár, konkurrenciától hajszolt hazafiaknak azon szennyes megjegyzését, hogy milyen fontosságuk van egy újság fizetett hirdetéseinek mint *az egész vállalat megélhetési forrásának*, természetesen válaszra sem méltatjuk. A »Neue Rheinische Zeitung«, mint egyáltalában, abban is mindig különbözött a hazafiaktól, hogy a politikai mozgalmakat sohasem tekintette iparlovag-ágnak vagy megélhetési forrásnak."*

Hamarosan a Vogt és Társai által felajánlott megélhetési forrás e nyers visszautasítása után a *„Neue Rheinische Zeitung"-ot* e központi kereskedelmi egylet** egyik ülésén könnyek között „az igazi német széthúzás" iskolapéldájaként emlegették. Erre a jeremiási siránkozásra adott válaszunk végén (lásd „Neue Rheinische Zeitung" 248. sz.[510]) Vogtot „kisegyetemi sördörgőnek, *félresikerült birodalmi Barrot-nak*" jellemeztük.*** Igaz, hogy akkor (március 15-én) a császárkérdésben még nem ette meg a fokhagymát. De mi egyszer s mindenkorra tisztában voltunk Vogt úrral, és ezért jövőbeli árulását, amely még önmaga előtt sem volt világos, befejezett tényként tárgyalhattuk.

Ettől kezdve egyébként Vogt és Társai kezelését átengedtük a fiatal, éppoly szellemes, mint merész *Schlöffelnek*, aki március elején érkezett meg Magyarországból Frankfurtba, és azóta ő tudósított minket a birodalmi békatóban lezajló viharokról.

* *V. ö. 6. köt. 323–324. old. – Szerk.*

** Märzverein: Márciusi Egylet; Kommerzverein: kereskedelmi egylet – *Szerk.*

*** *V. ö. 6. köt. 347–348. old. – Szerk.*

Közben Vogt annyira mélyre zuhant — amihez persze ő maga jobban hozzájárult, mint a „Neue Rheinische Zeitung" —, hogy még *Bassermann* is megkockáztathatta, hogy őt az 1849 április 25-i ülésen *„aposztatának és renegátnak"* bélyegezze.

Az elberfeldi felkelésben való részvétele miatt a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztőjének, *F. Engelsnek* menekülnie kellett,[511] és hamarosan rá engem is előztek Poroszországból, miután azokat az ismételt kísérleteket, hogy perekkel elhallgattassanak, az esküdtek meghiúsították, az államcsíny-kormány[512] orgánuma, a *„Neue Preussische Zeitung"* pedig ismételten denunciálta „a »Neue Rheinische Zeitung«-ot mint a szemtelenség Csimboraszóját, amely mellett fakónak tűnik az 1793-as »Moniteur«"[162] (lásd „Neue Rheinische Zeitung", 299. sz.*).[513] A „szemtelenség" efféle „Csimboraszója" helyénvaló volt egy porosz erődvárosban és abban az időben, amikor a győztes ellenforradalom szemérmetlen brutalitással igyekezett imponálni.

1849 május 19-én jelent meg a *„Neue Rheinische Zeitung"* utolsó (vörös nyomású) száma. Ameddig a „Neue Rheinische Zeitung" létezett, Vogt tűrt és hallgatott. Egyáltalában, ha valamely parlamenti tag reklamált is, ez mindig a legszerényebb formában történt, ilyenféleképpen:

„Uram! Én nem becsülöm le az Ön lapjának *éles kritikáját* amiatt, hogy *minden pártot és minden személyt egyforma szigorral figyel.*" (Lásd 1849 február 11-i, 219. sz., *Wesendonck* reklamációja.)

Egy héttel a „Neue Rheinische Zeitung" letűnte után Vogt azt hitte, hogy a parlamenti sérthetetlenség pajzsa alatt végre üstökön ragadhatja a régóta nélkülözött alkalmat, és „erővé" fejlesztheti ki a szíve legmélyén régóta felhalmozott „anyagot".[461] Ugyanis a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője, *Wilhelm Wolff* egy elpárolgott sziléziai parlamenti tag pótlására helyet foglalt a „progresszív feloszlásban levő" frankfurti gyűlésben.

Hogy a parlament 1849 május 26-i ülésén lejátszódott alábbi jelenetet megérthessük, emlékeznünk kell arra, hogy a drezdai felkelést és a Rajna-tartomány részleges mozgalmait akkor már leverték volt, Badenban és a Pfalzban küszöbön állt a birodalmi intervenció, az orosz fősereg Magyarország ellen masírozott, végül a birodalmi kormány a gyűlés határozatait egyszerűen megsemmisítette. Két „Proklamáció a német néphez" volt napirenden, az elsőt Uhland szerkesztette és a többségtől indult ki, a másik a harmincas bizottságnak a középhez tartozó tagjaitól.[514] A darmstadti *Reh*** elnökölt, aki

* *V. ö. 6. köt. 478. old. – Szerk.*

** Reh: ősz. – *Szerk.*

később nyúllá lett, és aki a „teljes feloszlásban" levő gyűlésről szintén „arrébb oszlott". A Pál-templomban tartott 228. ülésről szóló, 229. sz. hivatalos gyorsírói jelentés[515] alapján idézek.

Wolff, Boroszlóból: „Uraim! Én feliratkoztam azok közé, akik ellenzik a néphez szóló proklamációt, akik ellenzik a többség által megszerkesztett és itt felolvasott proklamációt, mert azt a mostani állapotokhoz mérten teljességgel meg nem felelőnek tartom, mert túl gyengének találom, csupán arra alkalmasnak, hogy újságcikk gyanánt megjelenjék ama napilapokban, melyek azt a pártot képviselik, ahonnan e proklamáció kiindult, de mint a német néphez szóló proklamációt nem tartom alkalmasnak. Miután most még egy második proklamációt is felolvastak, csak úgy mellékesen meg akarom jegyezni, hogy ezt még sokkal inkább ellenezném, olyan okokból, amelyeket itt nem kell felsorolnom." (Egy hang a középből: „Miért nem?") „Én csak a többségi proklamációról beszélek, amely mindenképpen annyira mérsékelt, hogy még Buss úr sem szólhatna nagyon ellene, és ez minden bizonnyal a legrosszabb ajánlás egy proklamáció számára. Nem, uraim, ha még egyáltalában és bármi módon befolyást akarnak gyakorolni a népre, nem így kell a néphez szólniok, mint ebben a proklamációban; itt nem szabad a törvényességről, a törvényes talajról stb. beszélniök, hanem a törvénytelenségről kell beszélni, ugyanolyan módon való törvénytelenségről, mint a kormányoké, mint az *oroszoké*, és oroszokon a poroszokat, az osztrákokat, a bajorokat, a hannoveriakat értem." (Nyugtalanság és nevetés.) „Ezek mind bennefoglaltatnak az *oroszok* gyűjtőnévben." (Nagy derültség.) „Igen, uraim, ebben a gyűlésben is képviselve vannak az *oroszok*. Meg kell nekik mondaniok: »Mi is törvényes álláspontra helyezkedünk éppúgy, mint ti.« Ez pedig az erőszak álláspontja, és magyarázzák meg zárójelben, hogy törvényességen azt értik, ha erőszakot, jól megszervezett rohamosztagokat szegeznek szembe az oroszok ágyúival. *Ha egyáltalán* ki kell bocsátani proklamációt, akkor bocsássanak ki olyat, amelyben önök eleve *törvényen kívül állónak nyilvánítják a fő népárulót, a birodalmi kormányzót**." (Felkiáltás: „Rendre!" — Élénk helyeslés a karzatokról.) „*Éppúgy az összes minisztereket.*" (Újabb nyugtalanság.) „Ó, én nem zavartatom magamat; *ő a fő népáruló.*"

Elnök: „Azt hiszem, hogy Wolff úr minden tapintatot megszegett és megsértett. **Ezen** *Ház előtt* nem nevezheti *népárulónak a birodalmi kormányzó főherceget*, és ezért rendre kell őt utasítanom. Egyszersmind és utoljára felszólítom a karzatot, hogy a megtörtént módon ne vegyen részt a vitában."

Wolff: „A magam részéről elfogadom a rendreutasítást, és kijelentem,

* János főherceg. – *Szerk.*

hogy meg *akartam* szegni a rendet, s *hogy ő és miniszterei árulók.*" (Kiáltozás a Ház minden oldaláról: „Rendre, ez parlagiság.")

Elnök: „Meg kell öntől vonnom a szót."

Wolff: „Jól van, *én tiltakozom*; én itt *a nép nevében* akartam szólni és meg akartam mondani, hogyan *gondolkoznak a nép körében.* Tiltakozom minden proklamáció ellen, amelyet ilyen értelemben fogalmaztak." (Nagy nyugtalanság.)

Elnök: „Uraim, adják meg egy pillanatra nekem a szót. Uraim, ez az imént történt *esemény*, merem mondani, az *első*, *amióta a parlament itt ülésezik.*" (Valóban ez volt az első és *az egyetlen esemény* e vitaklubban.) „Itt még egy szónok sem jelentette ki, hogy szántszándékkal meg akarta sérteni a *rendet*, e Ház *alapzatát.*" (*Schlöffel* egy hasonló rendreutasítás alkalmával, az április 25-i ülésen ezt mondta: „Elfogadom a rendreutasítást, s ezt annál szívesebben teszem, mert remélem, *hamarosan eljő az idő, amikor ezt a gyűlést másképpen fogják rendreutasítani.*")

„Uraim, mélyen sajnálom, hogy Wolff úr, alighogy a Ház tagja lett, ilyen módon *debütál*" (Reh a dolgot komédia-álláspontról nézi). „Uraim! Rendreutasítottam őt a *súlyos sértésért*, amelyet megengedett magának *ama tisztelet és tapintat tekintetében*, amellyel *a birodalmi kormányzó személyének tartozunk.*"

Az ülés ezután tovább folyik. Hagen és Zachariä hosszú beszédeket mondanak, az egyik a többségi proklamáció mellett, a másik ellene. Végül felemelkedik

Vogt, Giessenből: „Uraim! Engedjék meg, hogy néhány szót szóljak, nem akarom fárasztani önöket. Hogy a parlament többé nem *olyan, amilyen* akkor volt, amikor a múlt évben *összeült*, az, Uraim, teljesen igaz, és *köszönetet mondunk az Égnek*" (a „vakhitű"[516] Vogt az Égnek mond köszönetet!) „azért, hogy *ilyennek lett*" (úgy bizony, *ilyennek lett*!), „és hogy azok, akik kételkedtek népükben, és akik a nép ügyét a döntő percben elárulták, elszakadtak a gyűléstől! Uraim, *azért jelentkeztem szólásra*" (tehát az eddigi hálaima csak locsogás volt), „hogy azt a *kristálytiszta folyamot*, amely egy költői lélekből" (Vogt meglelkesül) „ebbe a proklamációba áradt, megvédjem" (folyamvédelem) „*ama méltatlan szennytől*, amelyet beledobtak *vagy* felé hajítottak" (hiszen a folyamot már elnyelte a proklamáció), „hogy e *szavakat*" (a folyam, mint Vogtnál minden egyéb, *szavakká* változik) „megvédjem a *sár* ellen, amely felhalmozódott ebben a legutóbbi mozgalomban és ott mindent elárasztással, mindent beszennyezéssel fenyeget. Igen, Uraim! Ez" (tudniillik a sár), „ez sár *és* szenny" (a sár az szenny), „amelyet *ilyen módon*" (milyen módon?) „*mindarra, amit csak tisztának gondolhatunk*, rá-

dobálnak és én *legmélyebb felháborodásomat*" (Vogt a legmélyebb felháborodásban, quel tableau!*) „fejezem ki, hogy *efféle*" (miféle?) „megtörténhetett." És amit mond, az — sár.[517]

Wolff egy hangot sem ejtett a proklamáció *uhlandi szerkesztéséről*. Őt, miként az elnök ismételten kijelentette, azért utasították rendre, az egész vihart azáltal idézte fel, mert *a birodalmi kormányzót és összes minisztereit népárulóknak* nyilvánította, és a parlamentet felszólította arra, hogy nyilvánítsák őket *népárulóknak*. De a „birodalmi kormányzó főherceg", az „elnyűtt Habsburg" (*Vogt „Stúdiumai"*, 28. old.) és *„összes miniszteri"* Vogt számára *„mindaz, amit csak tisztának gondolhatunk"*. Walter von der Vogelweidével együtt Vogt így dalolt:

„Des fürsten milte ûz ôsterrîche
fröit dem süezen rëgen gelîche
beidiu liute und ouch daz lant."**

Vajon Vogtnak már akkor megvoltak a később bevallott „tudományos kapcsolatai" János főherceggel? (Lásd „Főkönyv", Dokumentumok, 25. old.)

Tíz évvel később ugyanez a Vogt a „Stúdiumokban", [27—]28. old., így nyilatkozott: „Annyi legalábbis biztos, hogy a francia nemzetgyűlés és vezetői annak idején éppúgy lebecsülték Louis-Napoléon képességeit, mint a frankfurti nemzetgyűlés vezetői *János főhercegéit*, és hogy mindkét ravasz kópé a maga szférájában [lebecsülőit] *bőségesen meglakoltatta az elkövetett hibákért*. Ezzel távolról sem akarjuk kettőjüket egy sorba állítani. Az ő" (Louis Bonaparte) „szörnyű kíméletlensége stb. stb. — Mindez őt magasan felette állónak mutatja a már öreg és elnyűtt Habsburgnál."

Wolff még ugyanezen az ülésen a Sigmaringenből való Würth képviselő által pisztolypárbajra hívta ki *Vogtot*, és amikor nevezett Vogt úgy határozott, hogy megőrzi irháját a birodalom számára,*** testi fenyítést helyezett

* — micsoda kép! — *Szerk.*

** — „Az osztrák fejdelm kegyelmessége
miként enyhes eső édessége
megörvendeztet népet és országot." — *Szerk.*

*** Kobes I.[455] a már említett Jacobus Venedey-féle pamfletban ezt meséli: „Midőn a Páltemplomban, azon az ülésen, melyen Gagern megölelte Gabriel Riessert annak császárbeszéde után, Karl Vogt ... Zimmermann képviselőt ... ölelte meg gúnyos pátosszal és hangos kiáltozással, én odakiáltottam neki: »Hagyjad abba az utcagyerek-csínyeket.« Ekkor Vogt azt hitte, hogy kihívó szidalmazással engem meg kell sértenie, és midőn ezért személyes elégtételt kértem tőle, akkor, egyik barátjának hosszas ide-oda járkálása után, megvolt benne a bátorság, hogy a sértésért ne álljon helyt." (i. m., 21–22. old.) — *Marx jegyzete.*

kilátásba. De amikor *Wolff*, a Pál-templomból távozva, Merész Károlyt két hölgy fedezetében találta, hangos kacagásba tört ki és sorsára bízta őt. Jóllehet Wolff farkas, akinek fogai és szíve farkashoz illők, mégiscsak bárány ő a szépnemmel szemben. Egyetlen, nagyon ártatlan bosszúja volt: a „Revue der Neuen Rheinischen Zeitung"-ban közölt cikke (1850 áprilisi szám, 73. old.), *„Nachträgliches aus dem Reich"* címmel,[518] amely imigyen szól a birodalmi exrégensről:

„E kritikus napokban a központi márciuskodás igen szorgalmatos volt. A Frankfurtból való kivonulás előtt már egy szózatot intézett a márciusi egyletekhez és a német néphez: »Polgártársak! Ütött a tizenegyedik óra!« Egy néphadsereg létesítésére mármost Stuttgartból egy új proklamációt bocsátott ki »a német néphez«, és íme, a központi március-óra mutatója még a régi helyén állott, vagy pedig az történt vele, ami a freiburgi székesegyház órájával, hogy letörött róla a XII-es szám. Elég az hozzá, a proklamációban ismét elhangzik: »Polgártársak! Ütött a tizenegyedik óra!« Ó, bárcsak korábban, de legalább akkor ütött volna — és egyúttal a ti fejetekre —, amikor *Karl Vogt*, a központi március-hős, Nürnbergben a maga és az őt ünneplő üvöltők megelégedésére elaltatta a frank forradalmat*[519] . . . A freiburgi kormányépületben ütötte fel irodáit a régensség. *Karl Vogt* régens, egyúttal külügyminiszter és még sok más minisztérium birtokosa, itt is a legnyomatékosabban szívén viselte a német nép javát. Hosszú napokon és éjeken át folytatott tanulmányok után egy egészen időszerű találmányt hozott napvilágra, a *»birodalmi régensségi útleveleket«*. Az útlevelek egyszerűek voltak, szépen litografáltak és ingyen lehetett kapni őket, annyit, amennyit ki-ki szíve kívánt. Csak abban a kis hibában szenvedtek, hogy csupán a Vogt-féle kancelláriában voltak érvényesek és elismertek. Talán később egyik vagy másik példányuk helyet fog kapni valami angolnak a ritkasággyűjteményében."

Wolff nem követte Greiner példáját. Ahelyett, hogy a „Revue" „megjelenése után" „nyomban Amerikába utazott volna" még egy évig várt a Land-Vogt bosszújára Svájcban.

* Vogt a nürnbergi hőstettét később e szavakkal igazolta: „Hiányoztak személyes biztonságának garanciái." – *Marx jegyzete.*

VII. Az augsburgi hadjárat

Alighogy a thurgaui kantonpolgár[520] befejezte a maga itáliai háborúját, a berni kantonpolgár megindította az augsburgi hadjáratát.

„Ott" (Londonban) *„elejétől fogva a marxi klikk* volt az, amely a tudósítások legnagyobb részéről gondoskodott" (*az „Allgemeine Zeitung"-nak*), „s *1849 óta megszakítás nélkül összeköttetésben állott az »Allgemeine Zeitung«-gal.*" („Főkönyv", 194. old.)

Ámbár maga Marx csak 1849 vége óta, tudniillik Franciaországból való második kiutasítása óta lakik Londonban, a „marxi klikk", úgy látszik, *elejétől fogva* Londonban lakozott, s ámbár a marxi klikk *„elejétől fogva* gondoskodott az »Allgemeine Zeitung« **„tudósításai legnagyobb részéről",** mindamellett csak „1849 óta állott *megszakítás nélkül*" „összeköttetésben" az „Allgemeine Zeitung"-gal. A vogti kronológia mindenképpen két nagy periódusra esik szét — és ez nem is csodálatos, hiszen e férfiú 1848 előtt „még nem gondolt politikai tevékenységre" (i. m., 225. old.) —, tudniillik az *„elejétől fogva"* 1849-ig terjedő, és az 1849-től „ezen" évig terjedő periódusra.

Én 1842-től 1843-ig a régi *„Rheinische Zeitung"-ot*[521] szerkesztettem, amely élethalálharcot vívott az *„Allgemeine Zeitung"-gal.* 1848-tól 1849-ig a *„Neue Rheinische Zeitung"* újra megindította a polémiát. Mi marad hát az *„elejétől fogva 1849-ig"* terjedő periódusra, azon a tényen kívül, hogy Marx *„elejétől fogva"* harcolt az „Allgemeine Zeitung" ellen, míg Vogt 1844-től 1847-ig annak „állandó munkatársa" volt? (Lásd „Főkönyv", 225. old.)

Mármost lássuk a vogti világtörténelem második periódusát.

Én Londonból „megszakítás nélkül összeköttetésben állottam az »Allgemeine Zeitung«-gal", *„megszakítás nélkül* **1849** *óta"*, mert **„1852** *óta"* bizonyos *Ohly* volt az „Allgemeine Zeitung" londoni főtudósítója. Ohly ugyan *semmiféle* összeköttetésben nem állott velem sem 1852 előtt, sem azután. *Soha* életemben nem láttam őt. Amennyiben egyáltalában szerepelt a londoni menekültek között, akkor a kinkeli *„Emigrációsegylet"* tagjaként szerepelt. De ez mit sem változtat a dolgon, mert:

„Altenhöfernek, az angolul megtanult ó-bajornak a korábbi orákuluma nekem" (Vogtnak) *„szűkebb földim volt, a szőke Ohly*, aki kommunista alapzatról kiindulva, *politikában és irodalomban magasabb költői álláspontokra igyekezett szert tenni*, és eleinte Zürichben, 1852-től kezdve pedig Londonban mindaddig főtudósítója volt az »Allgemeine Zeitung«-nak, míg végül az őrültekházában végezte." („Főkönyv", 195. old.)

Edouard Simon mouchard ezt a vogtiádát így franciálja össze: „En voici d'abord un qui, de son point de départ communiste, avait cherché à s'élever aux plus hautes conceptions de la politique."* („Magasabb költői álláspontok a *politikában*" — ez még egy Edouard Simon erőit is meghaladta.) „A en croire M. Vogt, cet adepte fut l'oracle de la Gazette d'Augsbourg jusqu'en 1852, époque où il mourût dans une maison de fous."** („Revue contemporaine", XIII. köt., Párizs 1860, 529. old.)

„Operam et oleum perdidi"***, kiálthat fel Vogt a „Főkönyvéről" és az *Ohlyjáról*. Míg ő maga a „szűkebb földijét" *1852 óta* London*ból* az „Allgemeine Zeitung"-gal levelezteti, míg „végül az őrültekházában végezte", Edouard Simon azt mondja, hogy „ha hihetünk Vogtnak, Ohly az »Allgemeine Zeitung« orákuluma volt *1852-ig*, addig az időszakig, amikor" (mellesleg megjegyezve, Ohly még él) *„meghalt* őrültekházában". De Edouard Simon ismeri a maga Karl Vogtját. Edouard tudja, ha az ember egyszer elhatározza, hogy „hisz" a Karljának, akkor teljességgel közömbös, *mit* hisz el neki, azt-e, amit mond, vagy az ellenkezőjét annak, amit mond.

„Liebknecht úr", mondja Karl Vogt, „lépett a helyére" — tudniillik *Ohlyéra* — „mint az *»Allgemeine Zeitung«* tudósítója." „Csak amióta Liebknechtet nyilvánosan a *marxi párt* tagjának *proklamálták*, vette fel őt tudósítóként az »Allgemeine Zeitung«." (i. m., 169. old.)

Ez a proklamálás a kölni kommunista-per idején, tehát 1852 *végén* történt.

Valójában Liebknecht 1851 tavaszán a *„Morgenblatt"*[523] munkatársa lett, melynek a londoni ipari kiállításról[524] küldött beszámolókat. A „Morgenblatt" közvetítésével *1855 szeptemberében* bízták meg az „Allgemeine Zeitung" tudósításával.

---

* – „Íme, mindenekelőtt itt van valaki, aki kommunista kiindulási pontjáról magasabb politikai koncepciókhoz igyekezett felemelkedni." – *Szerk.*

** – „Ha hihetünk Vogt úrnak, ez az adeptus az Augsburgi Újság orákuluma volt 1852-ig, addig az időszakig, amikor meghalt őrültekházában." – *Szerk.*

*** – „Kárbaveszett a munkám és az olajam"[522] – *Szerk.*

„Az ő" (Marx) „elvtársai egyetlen sort sem írnak le, amiről ő *előzőleg ne nyerne tudomást.*" (i. m., 194. old.) Ennek bizonyítéka egyszerű: „Ő" (Marx) „feltétlen uralkodik az emberein" (195. old.), míg Vogt a maga Fazyjának és Társainak feltétlen engedelmeskedik. Itt a vogti mítoszképzés egy sajátságosságára bukkanunk. Mindenütt a giesseni vagy genfi törpemérték, a kisvárosi keret és a svájci kocsmaillat. Naiv módon átültetve a kedélyes zugklikkrendszert Genfből a világvárosi Londonba, „egyetlen sort sem" írat le Liebknechttel a West Endben, amiről én Hampsteadben, négy mérföldre tőle „előzőleg ne nyertem volna tudomást". És ugyanezt a La Guéronnière-szolgálatot teljesítem naponta egy sereg más, Londonban mindenfelé szétszórt, és az egész világot tudósító „elvtársnak" is. Mily üdítő élethivatás és — mily jövedelmező!

Vogt mentóra, Edouard Simon, aki jártas a, ha nem is londoni, de legalábbis párizsi viszonyokban, félreismerhetetlen művésztapintattal nagyvárosi lendületet ad gyámoltalan „vidéki barátja" karcolatának:

„*Marx*, comme chef de la société, ne tient pas lui-même la plume, mais ses fidèles n'écrivent pas une ligne sans l'avoir consulté: *La Gazette d'Augsbourg* sera d'autant mieux servie." (i. m., 529. old.) Tehát „Marx mint a társaság főnöke *nem maga forgatja a tollat*, de hívei egyetlen sort sem írnak le anélkül, hogy előzőleg tanácsát ne kérnék. Az »*Augsburgi Újság*« annál jobb kiszolgálást kap." Vajon érzi-e Vogt ennek a korrektúrának egész finomságát?

Liebknecht londoni tudósításaihoz az „Allgemeine Zeitung"-ba éppen annyi közöm volt, mint Vogt párizsi tudósításaihoz az „Allgemeine Zeitung"-ba. Egyébként Liebknecht tudósításai fölötte dícséretreméltók voltak — az *angol* politika kritikai bemutatása, amelyet az „Allgemeine Zeitung"-ban éppúgy vázolt, mint a radikális német-amerikai lapoknak adott egyidejű tudósításaiban. Maga Vogt, aki az „Allgemeine Zeitung" egész évfolyamait aggályosan átbogarászta, hogy Liebknecht leveleiben valami csiklandósat találjon, tartalmuk bírálatát arra korlátozza, hogy Liebknecht tudósításainak jele: „*két vékony, ferdén álló vonal*". („Főkönyv", 196. old.)

A vonalak ferde állása mindenesetre bizonyította, hogy ferdén állt a dolog a tudósítással, hát még a „*vékonyság*"! Ha Liebknecht a két „vékony vonal" helyett legalább két gömbölyű zsírszemet festett volna tudósítói címerébe! De ha a tudósításhoz más szereplő nem tapad, mint „két vékony, ferdén álló vonal", akkor is megmarad az az aggály, hogy egyáltalában megjelentek az „Allgemeine Zeitung"-ban. És miért ne jelentek volna meg? Az „Allgemeine Zeitung" tudvalevőleg szóhoz juttatja

a legkülönbözőbb álláspontokat, legalábbis semleges területeken, mint az angol politika, ezenfelül külföldön az egyetlen német sajtószervnek számít, amelynek nemcsak helyi jelentősége van. Liebknecht bízvást írhatott londoni leveleket ugyanabba a lapba, amelybe *Heine* a „párizsi"[525], *Fallmerayer* pedig a „keleti leveleit"[526] írta. Vogt megjegyzi, hogy az „Allgemeine Zeitung" munkatársai között mocskos személyek is voltak. Tudvalevő, hogy őmaga 1844-től 1847-ig a lap munkatársa volt.

Ami mármost sajátmagamat és *Friedrich Engelst* illeti — azért említem Engelst, mert mi ketten közös terv szerint és előzetes megbeszélés alapján dolgozunk —, mi 1859-ben csakugyan bizonyos „összeköttetésbe" kerültünk az *„Allgemeine Zeitung"-gal.* Én ugyanis 1859 januárjában, februárjában és márciusában egy vezércikksorozatot tettem közzé a *„New York Tribune"-ban*[527], amely egyebek között részletes kritika tárgyává tette az „Allgemeine Zeitung" „közép-európai nagyhatalom-elméletét" és azon állítását, hogy az osztrák uralom további fenntartása Itáliában *német érdek.** *Engels* pedig röviddel a háború kitörése előtt és velem egyetértésben, közzétette *„A Pó és a Rajna"* című brosúráját, Berlin 1859,[528] egy speciálisan az *„Allgemeine Zeitung"* ellen irányuló pamfletot és ebben — hogy Engels szavaival szóljak (*„Szavoja, Nizza és a Rajna"* című brosúrájának, Berlin 1860,[529] 4. oldala**) — hadtudományilag kimutatta, „hogy Németországnak nincs szüksége védelméhez Itália egyetlen darabjára sem, és hogy Franciaország, ha csupán katonai okok érvényesülnének, kétségtelenül sokkal inkább támaszthat igényt a Rajnára, mint Németország a Mincióra". De mi ezt a polémiát az „Allgemeine Zeitung" ellen és azon elmélete ellen, miszerint az itáliai osztrák erőszakuralom szükségszerűség, a *bonapartista* propaganda elleni polémiával karöltve folytattuk. Én például részletesen kifejtettem a *„Tribune"-ban* (lásd pl. 1859 február), hogy a „Bas-Empire"[530] pénzügyi és belső politikai helyzete válságos ponthoz ért, amelynél már csakis egy külső háború tudja még meghosszabbítani az államcsíny uralmát Franciaországban és ezzel az ellenforradalomét Európában.*** Kimutattam, hogy Itália *bonapartista* felszabadítása csak ürügy Franciaország leigázva tartására, Itália alávetésére az államcsínynek, Franciaország „természetes határainak" Németországba való áthelyezésére, Ausztriának orosz eszközzé változtatására és a népeknek belekényszerítésére a legitim ellenforradalomnak az illegitim ellen folyó

---

* *V. ö. 13. köt. 289–290. old. – Szerk.*
** *V. ö. 13. köt. 555–556. old. – Szerk.*
*** *V. ö. 13. köt. 188–189. old. – Szerk.*

háborújába. Mindez azelőtt történt, hogy a birodalmi exhelytartó [Ex-Reichs-Vogt] Genfből megfújta a harsonát.

Wolffnak a „Revue der Neuen Rheinischen Zeitung"-ban megjelent cikke (1850) óta a „kikerekített természetről" egyáltalán teljesen megfeledkeztem. E vidám fickóra 1859 tavaszán emlékeztettek megint, egy áprilisi estén, amikor Freiligrath elolvasásra átadta nekem Vogt levelét és a hozzá mellékelt politikai *„Programm"-ot.*[531] Ez nem volt indiszkréció, mert Vogt körlevele a barátokkal — nem Vogtnak, hanem a címzettnek a barátaival — való „közlésre" volt szánva.

Arra a kérdésre, hogy mit találok a „Programm"-ban, azt feleltem: „politikus csizmadiaságot". Mindjárt ráismertem a régi kópéra ama Freiligrathhoz intézett kérelmében, hogy *Bucher* urat nyerje meg a tervezett genfi propagandalap politikai tudósítójának. Vogt levele 1859 április 1-én kelt. Bucher tudvalevőleg 1859 január óta a *berlini „National-zeitung"-nak* küldött londoni tudósításaiban a vogti programnak abszolúte ellentmondó nézeteket képviselt; de a „kritikai közvetlenségű" férfiú minden tehenet szürkének lát.

Ezen esemény után, amelyet túl jelentéktelennek tartottam ahhoz, hogy róla bárkinek is beszéljek, megkaptam Vogt *„Studien zur gegenwärtigen Lage Europas"* című siralmas tákolmányát, amely semmi kétséget sem hagyott bennem Vogt és a bonapartista propaganda közötti összefüggés tekintetében.

1859 május 9-én este egy nyilvános nagygyűlés emelvényén ültem, a gyűlést David Urquhart hívta össze az itáliai háború alkalmából. Még a gyűlés megnyitása előtt egy komor figura fontoskodva hozzám lépett. Ábrázatának hamleti kifejezésén azonnal felismertem, hogy „valami bűzlik Dániában"[532]. Ez *Karl Blind*, az homme d'état* volt. Néhány előzetes szólam után rátért Vogt „üzelmeire", és fejcsóváló fellengzőséggel biztosított arról, hogy Vogt bonapartista segélyeket kap propagandájához, hogy egy délnémet írónak, akit „sajnos" nem nevezhet meg nekem, Vogt 30 000 forintot ajánlott fel megvesztegetésül — nemigen láttam át, melyik délnémet író éri meg a 30 000 forintot —, hogy Londonban is történtek megvesztegetési kísérletek, hogy Genfben Plon-Plonnak Fazyval és Társaival tartott összejövetelén, már 1858-ban tanácskoztak az itáliai háborúról és Konstantin orosz nagyherceget jelölték ki Magyarország jövendő királyának, hogy Vogt őt (Blindet) is felszólította a propagandájában való közreműködésre, hogy neki *bizonyítékai* vannak Vogt hazaáruló üzelmeire. Blind visszatért az emelvény másik sarkán levő helyére barátjához,

* – államférfi – *Szerk.*

J. Fröbelhez; a gyűlés megkezdődött, és D. Urquhart részletes beszédben igyekezett kimutatni, hogy az itáliai háború az orosz—francia intrikák gyümölcse.*

A nagygyűlés vége felé *Dr. Faucher*, a „*Morning Star*"-*nak*[542] (a Manchester-iskola[543] orgánumának) külügyi szerkesztője, odajött hozzám és elmondta, hogy éppen megjelent egy új londoni német hetilap, „*Das Volk*". Az *A. Scherzer* úr által kiadott és *Edgar Bauer* által szerkesztett munkáslap, a „*Neue Zeit*"[544], *Kinkelnek*, a „*Hermann*"[545] kiadójának intrikája folytán kimúlt. Erről értesülve *Biscamp*, a „Neue Zeit" addigi tudósítója, otthagyta dél-angliai tanítói állását, hogy Londonban a „Volk"-ot szembeállítsa a „Hermann"-nal. A Német Munkás Művelődési Egylet és néhány más londoni egylet támogatta a lapot, amelyet, mint az összes hasonló munkáslapokat, természetesen ingyen szerkesztenek és írnak. Ő maga, Faucher, ámbár neki mint free tradernek** idegen a „Volk" irányzata,

* A támadásokat, melyeket a marxi klikk *Lord Palmerston* ellen intézett, Vogt természetesen a maga önbecsű személyével és a „barátaival" való ellentétemből vezeti le. (V. ö. „Főkönyv", 212. old.) Helyénvalónak látszik ezért, hogy itt röviden megemlékezzem D. Urquharthoz és pártjához való viszonyomról. Urquhartnak Oroszországról szóló és Palmerston-ellenes írásai ösztönzően hatottak ugyan rám, de meg nem győztek. Hogy szilárd nézetre jussak, fáradságos elemzés tárgyává tettem a Hansard-féle „Parliamentary Debates"-t[533] és az 1807–50-es diplomáciai „Kékkönyveket"[534]. E tanulmányok első gyümölcse egy vezércikksorozat[535] volt a „*New York Tribune*"-*ban* (1853 végén), amelyben Palmerstonnak a Lengyelországgal, Törökországgal, Cserkeszfölddel való tranzakcióiból kimutattam a Palmerston és a pétervári kabinet közötti összefüggést. Nem sokkal utóbb e munkáimat kinyomattam az Ernest Jones által szerkesztett chartista lapban, a „*People's Paper*"-*ben*[536] is, és Palmerston tevékenységéről újabb fejezeteket csatoltam hozzá. Közben a „*Glasgow Sentinel*" szintén kinyomatta e cikkek egyikét („Palmerston és Lengyelország")[537], amely felkeltette D. Urquhart úr figyelmét. Egy vele történt találkozásom nyomán az ő kezdeményezésére Tucker úr Londonban kiadta ezeknek a cikkeknek egy részét pamflet formájában. E Palmerston-pamfletokat később 15–20 000 példányban terjesztették különböző kiadásokban. A Karsz elestéről szóló „Kékkönyv" általam adott elemzéséért[538] – megjelent a londoni chartista lapban (1856 április) – a sheffieldi *Foreign Affairs Committee*[539] elismerő levelet küldött nekem. (Lásd 7. melléklet.) A British Museumban található diplomáciai kéziratok átvizsgálásánál felfedeztem egy sor – a XVIII. század végétől Nagy Péter korszakáig terjedő – angol iratot, amelyek leleplezik a londoni és a pétervári kabinetek közötti állandó titkos együttműködést, ám Nagy Péter idejébe helyezik ennek az összefüggésnek a bölcsőjét. Az e tárgyra vonatkozó részletes munkának eddig csupán a bevezetését adtam ki, „Leleplezések a XVIII. század diplomáciai történetéről" címen.[540] Előbb a sheffieldi, majd a londoni „Free Press"-ben[541] jelent meg, mindkettő Urquhart-féle orgánum. Utóbbi a megalapítása óta alkalmilag kapott tőlem cikkeket. A Palmerstonnal és egyáltalában az angol–orosz diplomáciával való foglalkozásom tehát, mint látható, anélkül ment végbe, hogy a leghalványabb sejtelmem lett volna, miszerint Lord Palmerston mögött Karl Vogt úr áll. – *Marx jegyzete.*

** – szabadkereskedőnek – *Szerk.*

nem akar eltűrni semmilyen monopóliumot a londoni német sajtóban, és ezért más ismerőseivel együtt pénzügyi bizottságot alapított Londonban a lap támogatására. Biscamp máris levélben fordult az eddig általa nem ismert Liebknechthez irodalmi közreműködésért stb. Végül Faucher felszólított, hogy én is működjem közre a „Volk"-ban.

Ámbár Biscamp 1852 óta Angliában élt, eddig nem ismertük egymást. Az Urquhart-gyűlés utáni napon Liebknecht elhozta a lakásomra. A felhívásnak, hogy írjak a „Volk"-ba, időhiány miatt egyelőre nem tehettem eleget, de megígértem, hogy angliai német barátaimat felszólítom az előfizetésre, a pénzbeli támogatásra és az irodalmi közreműködésre. A társalgás folyamán szóba került az Urquhart-féle gyűlés, ez elvezetett Vogthoz, akinek „Stúdiumait" Biscamp már ismerte és helyesen értékelte. Közöltem vele és Liebknechttel a vogti „Programm" tartalmát és a Blind-féle leleplezéseket, de ez utóbbiakra nézve megjegyeztem, hogy a délnémeteknek szokásuk túlságosan kiszínezni a dolgokat. Meglepetésemre a *„Volk"* második száma (május 14.) egy cikket közölt „Der Reichsregent als Reichsverräter" címmel (lásd „Főkönyv", Dokumentumok, 17—18. old.), amelyben Biscamp megemlít két Blind által előhozott tényt — a 30 000 forintot, amelyet azonban 4000-re szállít le, és a bonapartista eredetét azoknak a pénzeknek, amelyekkel Vogt operál. Egyébként cikke csupa élc volt a *„Hornisse"*[546] modorában, amelyet 1848—49-ben *Heisével* együtt szerkesztett Kasselban. A londoni Munkás Művelődési Egylet, mint azt jóval a „Főkönyv" megjelenése után megtudtam (lásd 8. melléklet), közben megbízta egyik vezetőjét, Scherzer urat, hogy szólítsa fel a Svájcban, Belgiumban és az Egyesült Államokban levő munkás művelődési egyleteket a „Volk" támogatására és a bonapartista propaganda elleni harcra. A „Volk" fent említett 1859 május 14-i cikkét maga Biscamp postán elküldte Vogtnak, aki egyúttal a saját Ranickelje által megkapta A. Scherzer úr körlevelét.

Vogt az ő ismert „kritikai közvetlenségével" engem mint démiurgoszt* azonnal beleköltött a számára kellemetlen szövevénybe. Minden további nélkül közzétette tehát későbbi Történelemkoholásának *alapvetését* a *„Schweizer Handelskurier" 150. számának* többször idézett *„rendkívüli mellékletéʺ-ben*. Ennek az ősevangéliumnak, amely először nyilatkoztatta ki a Kénesbandának, a Kefelakiaknak, Chervalnak stb. misztériumait, Bern, 1859 május 23-i dátummal (tehát a mormon evangéliumnál[547] újabb dátummal), a címe **„Zur Warnung"** volt és szakszerűen csatla-

* – teremtőt; létrehozót – *Szerk.*

kozott a hírhedt E. About egyik brosúrájából vett részlet fordításához.*

Vogt névtelen ősevangéliumát, a „*Zur Warnung*"-ot, kérésemre, mint már korábban megjegyeztem, kinyomatták a „Volk"-ban.

Június elején eltávoztam Londonból, hogy meglátogassam Engelst Manchesterben, ahol a „Volk" részére körülbelül 25 £-nyi előfizetés gyűlt össze. Fr. Engels, W. Wolff, én, végül három Manchesterben lakó német orvos, akiknek neve benne van az egyik általam Berlinbe küldött bírósági dokumentumban, adtuk össze ezt a hozzájárulást, melynek a „mineműsége" arra készteti a „kíváncsi" Vogtot, hogy „a Csatornán át egy pillantást vessen" Augsburgba és Bécsbe. (Lásd „Főkönyv", 212**. old.) Az eredeti pénzügyi bizottság londoni gyűjteséről Vogt Dr. Fauchernál tudakozódhatik.

Vogt azt hirdeti a „Főkönyv" 225. oldalán: „De mindenkor az volt a *reakció fogása*, hogy a demokratáktól megkívánta: mindent *ingyen* csináljanak, míg *ők maguk*" (tudniillik nem a demokraták, hanem a reakciósok) „igénybe veszik azt a kiváltságot, hogy megfizettessék magukat és fizetséget kapjanak." Miféle *reakciós* fogás ez hát a „Volk"-tól, hogy nemcsak ingyen szerkesztik és írják, hanem ráadásul *még fizettet* is munkatársaival! Ha ez nem bizonyíték a „*Volk*" és a reakció kapcsolatára, akkor Karl Vogtnak megáll az esze.

Manchesteri tartózkodásom alatt Londonban döntően fontos esemény történt. Liebknecht ugyanis Hollingernek (*a „Volk" nyomdászának*) szedőtermében rátalált a „*Zur Warnung*" című névtelen és Vogt ellen irányuló röplap korrektúraívére, futólag elolvasta, azonnal ráismert Blind leleplezéseire, majd ráadásul még meg is tudta *A. Vögele* szedőtől, hogy *Blind* adta át e saját kezű kéziratát Hollingernek kinyomatásra. A levonaton található korrektúrák nem kevésbé *Blind* kézírását mutatták. Két nappal később Liebknecht megkapta Hollingertől a korrektúralevonatot, amelyet beküldött az „Allgemeine Zeitung"-nak. A röplap szedését állva hagyták, és ezt használták fel később az újranyomásához a „*Volk*" 7. (1859 június 18-i) számában.

A „*Warnung*"-*nak* az „Allgemeine Zeitung"-ban való közzétételével kezdődik meg a birodalmi exhelytartó [Ex-Reichs-Vogt] augsburgi had-

* Egy szót a bieli *commis voyageurről*, [*kereskedelmi utazóról*] a „menekülő birodalmi régens" zug-Moniteurjéről. A bieli „Handelskurier" kiadója és szerkesztője bizonyos Ernst Schüler, 1838-as politikai menekült, postamester, borkereskedő, aki csődbe jutott és mostanság újra pénzénél van, minthogy a lapja, melyet a krími háború[81] alatt az angol–francia–svájci toborzóügylet szubvencionált, immár 1200 előfizetőt számlál. – *Marx jegyzete.*

** *Az 1860-as kiadásban*: 21 – *Szerk.*

járata. Vádat emelt az „Allgemeine Zeitung" ellen a röplap kinyomtatása miatt.

A „Főkönyv"-ben (227—228. old.) Vogt travesztálja Müllnernek e szavait: „Én vagyok a, én vagyok a, én vagyok a Jaromir, a rabló."[548] Csakhogy nem jelen időben, hanem múlt időben ragoz: *„Én vádat emeltem*, mert eleve tudtam, hogy napfényre kellett kerülnie ama szerkesztőség egész üresség ének, semmisségének és szánalmasságának, amely azzal henceg, hogy ő a »képviselője a felnémet műveltségnek«, *én vádat emeltem*, mert eleve tudtam, hogy a nyilvánosság elé kellett kerülnie eme tisztelt szerkesztőségnek és az általa égig magasztalt osztrák politikának a kapcsolata a Kénesbandával és a forradalom söpredékével", és még négy rákövetkező *„én vádat emeltem"*. A vádatemelt Vogt emelkedetté válik, illetve beigazolódik Longinosznak az a nézete, hogy a világon semmi sem szárazabb, mint egy vízkóros. „A személyes szempont", kiált fel a „kikerekített természet", „volt a vádemelésem legcsekélyebb indítéka."

A valóságban mégis másképp történtek a dolgok. Nincs borjú, amely félősebben irtózott volna a mészárszéktől, mint Karl Vogt a törvényszéktől. Míg „szűkebb" barátai, Ranickel, Reinach (aki azelőtt a Vogtról szóló kétlábonjáró chronique scandaleuse* volt) és az esslingeni Mayer, e szószátyár csonkaparlamentárius, megerősítették a törvényszéktől való húzódozásában, Zürichből sürgető intelmeket kapott, hogy álljon elő a „váddal". A lausanne-i munkásünnepélyen Roos szőrmekereskedő tanúk előtt kijelentette neki, hogy nem lehet előtte többé becsülete, ha nem indít pert. De Vogt megmakacsolta magát: az ördög vigye az augsburgi és a londoni Kénesbandát, ő hallgatni fog. De egyszerre csak megszólalt. Különböző újságok hozták perének bejelentését és Ranickel kijelentette: *„A stuttgartiak csak nem hagytak neki"* (*Vogtnak*) *„békét.* Ő" (Ranickel) „nem járult ehhez hozzá."

Egyébként, minthogy a „Kikerekített" most már kelepcébe esett, az „Allgemeine Zeitung" elleni vádemelés vitathatatlanul a legtöbbet ígérő manővernek látszott. Vogt önapológiája J. Venedey támadásával[549] szemben, aki őt bonapartista üzelmekben marasztalta el, az *1859 június 16-i bieli „Handelskurier"-ban* látott napvilágot, Londonba tehát a névtelen röplap megjelenése *után* érkezett, amely e fenyegetéssel végződött: „De ha *Vogt*, amit aligha merészelhet, ezt le akarná tagadni, akkor erre a leleplezésre egy 2. számú fog következni." Mármost Vogt tagadásban volt, és ami nem következett be, az a 2. számú leleplezés volt. Erről az oldalról tehát

* – botránykrónika – *Szerk.*

bebiztosítva lévén, már csak a kedves ismerősök részéről fenyegethette vész, akiket ő kellően ismert ahhoz, hogy gyáva kíméletességükre számíthasson. Minél inkább kiszolgáltatta magát a nyilvánosságnak egy vádemeléssel, annál biztosabban intézvényezhetett váltót a diszkréciójukra, hiszen a „menekülő birodalmi régensben" némiképp az egész csonkaparlament pellengéren állt.

Jakob Venedey parlamentárius a *„Pro domo und pro patria gegen Karl Vogt" című írásában, Hannover 1860, a 27—28. oldalon kikotyogja* a következőket:

„Azokon a leveleken kívül, amelyeket Vogt a perének leírásában közöl, olvastam Vogtnak egy másik levelét is, amely a Dr. Loeninghez intézett levélnél sokkal világosabban tárta fel Vogt pozícióját azok segédjeként, akik bármi áron lokalizálni akarták az itáliai háborút. Ebből a levélből a magam meggyőzésére leírtam néhány részt, amelyeket itt sajnos nem szabad közzétennem, mert akinek a levél szólt, azon ígéret fejében közölte velem, hogy nem teszem közzé. *Személyi és párttapintatoskodások Vogt üzelmeit ebben az ügyben olymódon próbálták fedezni, amely — úgy tűnik nekem — sem a párttal szembeni, sem pedig a hazával szembeni férfikötelességgel nem igazolható. Ez a sok oldalról való tartózkodás* az oka annak, hogy Vogt most is, mint azelőtt, hetyke ábrázattal német pártfőnökként mer fellépni. *De nekem úgy tűnik, mintha a párt, amelyhez Vogt tartozott, éppen ezáltal félig-meddig szintén felelős lenne az ő üzelmeiért."**

Az „Allgemeine Zeitung" elleni per kockázata tehát egyáltalán nem is volt túl nagy, másrészt az ebben az irányban indított offenzíva Vogt generálisnak a legkedvezőbb operációs bázist kínálta. Ausztria volt az, amely a Reichs-Vogtot az „Allgemeine Zeitung" által rossz hírbe hozta és íme, Ausztria szövetséges a kommunistákkal! Ilymódon úgy tűnt, hogy a Reichs-Vogt érdekes áldozata a polgári liberalizmus ellenségei roppant koalíciójának. És a kisnémet[550] sajtó, amely már azért is kegyben tartja a Reichs-Vogtot, mert ő Birodalomkisebbítő[551], ujjongva emelné pajzsára!

1859 júliusában, hamarosan Manchesterből való visszatértem után, Blind felkeresett egy ebben az ügyben közömbös eset miatt. Kísérői Fidelio Hollinger és Liebknecht voltak. Ezen az összejövetelen kifejeztem

* Lásd az idézett pamflet 4. oldalát is, ahol ez áll: „A párttapintatoskodásoknak ez a »számításba vétele«, az erkölcsi állhatatlanság, amely abban rejlik, hogy szűkebb körben beismerik Vogtnak a hazával űzött szégyenteljes játékát [...] és aztán megengedik ugyanezen Vogtnak, hogy nyíltan rágalmazással vádolja azokat, akik semmi mást nem mondtak, csak azt, amit ők mindnyájan tudnak és gondolnak, és aminek a bizonyítékait ismerik és kezükben tartják, ez undorral tölt el stb." — *Marx jegyzete.*

azt a meggyőződésemet, hogy ő a szerzője a „Zur Warnung" című röplapnak. Blind az ellenkezőjét bizonygatta. Pontról pontra elismételtem az ő május 9-i közléseit, amelyek ténylegesen a röplap egész tartalmát alkották. Mindezt elismerte, de, úgymond, mindennek ellenére nem ő a röplap szerzője.

Körülbelül egy hónappal később, 1859 augusztusában, Liebknecht megmutatta nekem az „Allgemeine Zeitung" szerkesztőségének levelét, amelyben sürgősen bizonyítékokat kérnek tőle a *„Zur Warnung"* című röplap vádpontjaira. Liebknecht kívánságára elhatároztam, hogy elkísérem őt St. John's Woodba, Blind lakására, aki, ha nem is volt a röplap *szerzője*, de mindenesetre már május elején tudta, amit a röplap csak június elején árult el a világnak, és ezenfelül tudását *„bizonyítani"* tudta. Blindet nem találtuk otthon. Tengeri fürdőn tartózkodott. Liebknecht ezért levélben értesítette látogatásunk céljáról. Semmi válasz. Liebknecht másodszor is írt. Végül befutott a következő államférfiúi ügyirat:

„Kedves Liebknecht úr!

Mindkét levele, tévesen címezve, csaknem egyidőben érkezett meg. Mint ahogy Ön is meg fogja érteni, semmiképpen sem óhajtok egy számomra teljesen idegen újság ügyeibe beavatkozni. Jelen esetben annál kevésbé, mert *az említett dologban, mint már korábban megjegyeztem,* **egyáltalán semmi részem sem volt.** *Ami a magánbeszélgetésben tett megjegyzéseket* illeti, amelyekre Ön hivatkozik, azokat *nyilván egészen hamisan fogták fel,* és e tekintetben tévedés forog fenn, amelyre egyszer alkalmilag szóban akarok kitérni. Sajnálom, hogy Marxszal hiába tették meg hozzám az utat, és

maradok teljes tisztelettel
híve *K. Blind*

St. Leonard's, szeptember 8."

Ez a diplomatikusan hűvös jegyzék, amely szerint *Blindnek* **„egyáltalán semmi része sem volt"** Vogt denunciálásában, emlékezetembe idézett egy cikket, amely névtelenül 1859 május 27-én jelent meg a londoni *„Free Press"-ben,* és fordításban a következőképpen hangzik:

„Konstantin nagyherceg mint Magyarország jövendő királya

Egy levelezőnk, aki névjegyét mellékeli, írja a következőket:

Uram! Jelen voltam a Zenecsarnokban tartott legutóbbi nagygyűlésen*

* Ez a fentebb említett, D. Urquhart által május 9-én rendezett nagygyűlés volt. – *Marx jegyzete.*

és ott hallottam a Konstantin nagyhercegről tett kijelentést. Módomban van még egy tényt közölni Önnel. Már a múlt nyáron, Jérôme-Napoléon herceg néhány bizalmasával Genfben részletesen ismertette egy Ausztria ellen irányuló támadás tervét és Európa térképének kilátásban levő újjárendezését. Tudom egy svájci szenátornak a nevét, akinek kifejtette ezt a témát. Jérôme herceg akkor kijelentette, hogy a felvázolt terv szerint Konstantin nagyhercegnek kell Magyarország királyává lennie.

Tudok továbbá *kísérletekről*, amelyeket ennek az évnek az elején tettek, hogy az orosz—napóleoni tervnek *megnyerjenek mind néhány számkivetett német demokratát, mind pedig befolyásos németországi liberálisokat is. Megvesztegetésükre nagy pénzbeli előnyöket ajánlottak fel nekik.* (Large pecuniary advantages were held out to them as a bribe.) Örömmel mondhatom, hogy ezeket az ajánlatokat felháborodottan visszautasították." (Lásd 9. melléklet.)

Ez a cikk, amelyben Vogt nincs ugyan megnevezve, de a londoni német emigráció számára félreismerhetetlenül meg van jelölve, ténylegesen a „Zur Warnung" című később megjelent röplap *magvát* adja. A „*Magyarország jövendő királya*" szerzőjének, akit hazafias ügybuzgalom hajtott Vogt névtelen denunciálására, természetesen kapva kapnia kellett az arany alkalmon, amely az augsburgi perrel az ölébe hullott, azon az alkalmon, hogy az árulást egész Európa szeme láttára, bíróság előtt leleplezze. És ki volt a „Magyarország jövendő királyá"-nak szerzője? *Karl Blind polgártárs.* Ezt a cikk formája és tartalma már május havában elárulta nekem, és ezt most *hivatalosan igazolta* a „*Free Press*" szerkesztője, Collet úr, mihelyt kifejtettem neki a függőben levő vitakérdés jelentőségét és közöltem vele Blind diplomáciai jegyzékét.

1859 szeptember 17-én *A. Vögele* úr, a szedő, írásbeli nyilatkozatot adott nekem (nyomtatásban „Főkönyv", Dokumentumok, 30—31. old.), amelyben tanúsítja — korántsem azt, hogy *Blind* a „Zur Warnung" röplap *szerzője* —, de azt igen, hogy *ő* maga (A. Vögele) és munkaadója, *Fidelio Hollinger* a röplapot *Hollinger nyomdájában szedték ki*, hogy *a szöveg Blind kézírása volt*, és hogy *Hollinger alkalmilag neki Blindet nevezte meg a röplap szerzőjeként.*

Vögele nyilatkozatára és a „Magyarország jövendő királyára" támaszkodva, mármost *Liebknecht* újra írt *Blindnek* „bizonyítékokat" kérve az ezen államférfiú által a „*Free Press*"-*ben* denunciált tényekre, és egyúttal jelezte, hogy arra, miszerint *neki* része volt a „Zur Warnung" röplap kiadásában, most már van bizonyíték. Blind ahelyett, hogy *Liebknechtnek* felelt volna, elküldte hozzám Collet urat. Collet úrnak az volt a feladata,

hogy *Blind nevében* felszólítson engem, ne használjam fel nyilvánosan azt, amit az említett „*Free Press*"-*beli* cikk szerzőségéről tudok. Azt válaszoltam, hogy semmire sem kötelezhetem magamat. Az *én* diszkrécióm lépést fog tartani *Blind* vitézségével.

Ezalatt közeledett az augsburgi per tárgyalásának határnapja. *Blind* hallgatott. *Vogt* különböző nyilvános kijelentéseiben megpróbálta a röplapot és a röplap adatainak *bizonyítását* áthárítani *énrám* mint titkos értelmi szerzőre. E manőver elhárítására, Liebknecht igazolására és az „Allgemeine Zeitung" megvédésére — amely nézetem szerint Vogt denunciálásával helyes dolgot cselekedett — Liebknecht útján tudattam az „Allgemeine Zeitung" szerkesztőségével, hogy kész vagyok átadni a „Zur Warnung" röplap eredetére vonatkozó iratot, ha erre írásban felkérnek. Így került sor az „*élénk levélváltásra, amelyet éppen most Marx Kolb úrral folytat*", mint azt Vogt a „Főkönyv" 194. oldalán elmondja.* Ez az *én* „*élénk levélváltásom Kolb úrral*" tudniillik két levélből állt, amelyekben *Orges* úr, mindkettőben ugyanazon keltezéssel, az ígért iratot kéri tőlem, amit aztán *néhány sor* kíséretében el is küldtem neki.**

Orges úr mindkét levele, tulajdonképpen csak ugyanaz a levél két kiadásban, 1859 október 18-án érkezett meg Londonba, míg az augsburgi törvényszéki tárgyalásoknak már október 24-én meg kellett kezdődniök. Ennélfogva azonnal írtam Vögele úrnak, hogy másnapra találkozót kérjek tőle a Marlborough Street-i rendőrbíróság helyiségében, ahol a „Zur Warnung" röplapra vonatkozó nyilatkozatát egy *affidavit*** törvényes formájába kellett volna foglalnia. Levelemet nem kapta meg időben. Ezért október 19-én°, eredeti szándékomtól eltérően, kénytelen voltam

* *Kolb* úr az „Allgemeine Zeitung" 319. számában megemlíti ugyan „*Marx* úrnak egy nagyon részletes *levelét, amelyet nem nyomat ki*". De ez a „részletes levél" *ki van nyomatva* a *hamburgi „Reform"* 139. számában, *1859 november 19-i melléklet*. A „részletes levél" a *közönségnek* szánt nyilatkozatom volt, amelyet a berlini „*Volkszeitung*"-*nak* is elküldtem. – *Marx jegyzete.*

** Kísérőlevelem és Vögele nyilatkozata a „*Főkönyvben*" található, *Dokumentumok*, 30–31. old.; Orgesnak hozzám intézett levelei a 10. mellékletben. – *Marx jegyzete.*

*** *Affidavitnek* neveznek egy a bíróság előtt tett esküpótló nyilatkozatot, amely, ha hamis, maga után vonja a hamis eskü összes törvényes következményeit. – *Marx jegyzete.*

° Minthogy írásom rosszul olvasható, az augsburgi bíróság előtt az október 19-én kelt levelemet október 29-ről keltezték. Sem Vogt ügyvédje, Dr. Hermann, sem maga Vogt, sem az érdemes *Berlini* „*Nationalzeitung*" és a „*kritikai közvetlenségnek*" hoc genus omne-ja [ez az egész fajzata[552]] egy pillanatig nem kételkedtek abban, hogy egy október 29-én Londonban írt levél már október 24-én Augsburgban lehet. – *Marx jegyzete.*

az *„Allgemeine Zeitung"-nak* affidavit helyett a korábban említett szeptember 17-i írásbeli nyilatkozatot elküldeni.*

Az augsburgi bírósági tárgyalások, mint ismeretes, valóságos Tévedések Vígjátékává fajultak. A corpus delicti az *„Allgemeine Zeitung"*-ban kinyomtatott és *W. Liebknecht* által neki beküldött *„Zur Warnung"* röplap volt. De a röplap kiadója és szerzője szembekötősdit [Blindekuh] játszott; *Liebknecht* nem varázsolhatta egy augsburgi bíróság sorompói elé a Londonban levő tanúit, az *„Allgemeine Zeitung"* szerkesztői jogászati zavarukban ízetlen politikai zagyvaságokat szavaltak, Dr. Hermann a „kikerekített természet" vadásztörténeteit adta elő a Kénesbandáról, a lausanne-i ünnepélyről stb., a törvényszék pedig végül elutasította *Vogt* panaszát, mert a panaszos *tévedett* az illetékes hatóság tekintetében. A zűrzavar akkor ért tetőpontra, amikor az augsburgi per lezárult, s a róla szóló tudósítás az „Allgemeine Zeitung"-gal megérkezett Londonba. *Blind*, aki eddig törhetetlenül megőrizte állambölcsességes hallgatását, most — felriasztva attól, hogy benyújtottam *Vögele* szedő tanúsítványát — hirtelen a nyilvánosság arénájába ugrik. Vögele *nem* azt jelentette ki, hogy Blind a röplap *szerzője*, hanem csak azt, hogy Fidelio Hollinger nevezte meg neki annak. Vögele ezzel szemben kategorikusan kijelentette, hogy a *röplap kézirata Blindnek általa ismert kézírásában volt, és azt Hollinger nyomdájában szedték és nyomtatták. Blind* lehetett a röplap *szerzője*, jóllehet az sem Blind kézírásával nem volt írva, sem pedig Hollinger nyomdájában kiszedve. Megfordítva, a röplapot *írhatta Blind* és kinyomtathatta Hollinger, jóllehet *nem* Blind volt a szerző.

Az *„Allgemeine Zeitung"* 313. számában, *London, november 3-i* kelettel (lásd „Főkönyv", Dokumentumok, 37—38. old.), Blind polgártárs és államférfi kijelenti, hogy a röplapnak *nem* ő a *szerzője*, és *bizonyítékként* a **„következő dokumentumot"** „hozza nyilvánosságra":

„a) Ezennel *rosszindulatú koholmánynak* nyilvánítom Vögele szedőnek az »Allgemeine Zeitung« 300. számában foglalt azon állítását, hogy az ott említett »Zur Warnung« röplapot az én *nyomdámban* nyomták, illetve, hogy annak szerzője *Karl Blind* úr.

3, Litchfield Street, Soho
London, 1859 november 2.

Fidelio Hollinger"

* Hogy ez a quid pro quo [felcserélés] merőben a véletlennek volt köszönhető – tudniillik annak, hogy levelem késve érkezett Vögeléhez –, azt látni fogjuk Vögele későbbi, 1860 február 11-i affidavitjéből. – *Marx jegyzete.*

„b) Alulírott, aki 11 hónap óta a Litchfields Street 3. sz. alatt *lakom és dolgozom*, a magam részéről *tanúsítom Hollinger úr kijelentéseinek igaz voltát.*

London, 1859 november 2.

J. F. Wiehe, betűszedő"

Vögele sehol sem *állította*, hogy *Blind* a röplap *szerzője*. Fidelio Hollinger tehát először kitalálja Vögele állítását, hogy aztán *„rosszindulatú koholmánynak"* nyilvánítsa. Másrészt, *ha* a röplapot *nem* Hollinger nyomdájában nyomták, honnan tudja ugyanez a Fidelio Hollinger, hogy *nem Karl Blind* a szerző?

És éppenséggel az a körülmény, hogy *Wiehe szedő „11 hónapja"* (visszamenőleg 1859 november 2-től) Hollingernél *„lakik és dolgozik"*, hogyan képesítheti őt arra, hogy *„Fidelio Hollinger e kijelentésének igaz voltát"* tanúsítsa?

Blind e nyilatkozatára adott válaszom („Allgemeine Zeitung", 325. sz., lásd „Főkönyv", Dokumentumok, 39—40. old.) ezekkel a szavakkal végződött: *„A per áthelyezése Augsburgból Londonba* megoldaná az egész *Blind—Vogt* misztériumot.

Blind, egy megsebzett széplélek teljes erkölcsi felháborodásával, megint rohamra indul az *„Allgemeine Zeitung" 1859 december 11-i mellékletében*: „Midőn **ismételten"** (ezt tartsuk emlékezetünkben) *„a Hollinger nyomdatulajdonos úr és Wiehe betűszedő által* **aláírt dokumentumokra hivatkozom,** utoljára jelentem ki, hogy a most még csak ráfogásként fellépő *gyanúsítás, hogy én vagyok* a sokat emlegetett röplap *szerzője, merő valótlanság.* A többi rám vonatkozó adatban a *legdurvább torzítások* foglaltatnak."

E nyilatkozathoz fűzött utóiratban az „Allgemeine Zeitung" szerkesztősége megjegyzi, hogy „a vita a nagyközönséget tovább nem érdekli", s ezért felkéri „az illető urakat, akikre tartozik, hogy esetleges további viszonválaszokat mellőzzenek", amit a „kikerekített természet" a „Főkönyv" végén így kommentál:

„Más szavakkal: Az »*Allgemeine Zeitung*« szerkesztősége felkéri a merő hazugok gyanánt feltüntetett *Marx, Biscamp*, Liebknecht* urakat,

* Biscamp Londonból, október 20-i kelettel, levelet írt a Vogt-ügyről az „Allgemeine Zeitung" szerkesztőségének, amelyben végül tudósítónak ajánlkozott.[553] Magam is csak az „Allgemeine Zeitung"-ból értesültem e levélről. Vogt kieszel egy erkölcselméletet, miszerint egy kimúlt lap támogatása felelőssé tesz engem szerkesztőjének utólagos magánleveleí-

hogy magukat és az »Allgemeine Zeitung«-ot a továbbiakban ne blamálják." [i. h., 42. old.]

Egyelőre így végződött az augsburgi hadjárat.

Lausiadája hangnemébe visszaesve, *Vogt* „Vögele szedővel" *„hamis tanúzást"* tétet előttem és *Liebknecht* előtt. (Lásd „Főkönyv", 195. old.) A röplap keletkezését viszont úgy magyarázza, hogy *Blind* „gyanúsítási koncepciókat eszelt ki és pletykált el. *Ezekből kovácsolt aztán a Kénes-banda pamfletot és további cikkeket, amelyeket a sarokba szorított Blind fejére olvasott.*" (i. m., 218. old.)

Ha mármost a Reichs-Vogt a maga eldöntetlen hadjáratát nem indította meg újra Londonban, mint arra felszólítást kapott, ez részben azért történt, mert London csak *„egy zug"* („Főkönyv", 229. old.), részben pedig azért, mert az illető felek „egymást kölcsönösen valótlansággal vádolják" (i. h.).

E férfiú „kritikai közvetlensége" a bíróságok beavatkozását csak akkor tartja helyénvalónak, ha a felek *nem vitáznak* az igazságról.

Most átugrom három hónapot, hogy elbeszélésem fonalát 1860 február elejével megint felvegyem. Vogt „Főkönyv"-e akkor még nem érkezett meg Londonba, de megérkezett a *berlini „Nationalzeitung" szemelvénycsokra*, amelyben egyebek között ez áll:

„A *Marx-párt* mármost nagyon könnyen átháríthatta *Blindre* a röplap szerzőségét, éppen mert és miután Blind a *Marxszal* folytatott beszélgetésben és a »*Free Press*«-beli cikkében hasonló értelemben nyilatkozott, e Blind-féle kijelentések és szófordulatok felhasználásával *összekovácsolhatták* a röplapot úgy, hogy az *ő* készítményének látszott."

Blind, aki — akárcsak Falstaff a diszkréciót a vitézség jobbik részének[555] — a hallgatást tartja a diplomácia egész művészetének, Blind újból hallgatni kezdett. Hogy megoldjam a nyelvét, közzétettem egy angol körlevelet névaláírásommal, London, 1860 február 4-i keltezéssel. (Lásd 11. melléklet.)

Ez a körlevél, melyet a *„Free Press"* szerkesztőjéhez címeztem, egyebek között ezt mondja:

ért. Mennyivel felelősebb lehetne Vogt Kolatschek „Stimmen der Zeit"-jéért[554], hiszen fizetett munkatársa volt Kolatschek „Monatsschrift"-jének[497]. Ameddig Biscamp kiadta a „Volk"-ot, a legnagyobb önfeláldozásról tett bizonyságot, amennyiben otthagyta évek óta betöltött állását, hogy átvegye a szerkesztést, nagyon nyomasztó körülmények között *ingyen* szerkesztett, végül német lapoknak, mint pl. a *„Kölnische Zeitung"*-nak vállalt tudósításait is kockára tette, hogy meggyőződése szerint cselekedhessék. Semmi egyéb nem tartozott és nem tartozik rám. – *Marx jegyzete.*

„Mielőtt további lépéseket teszek, le kell lepleznem e cimborákat, akik nyilvánvalóan Vogt kezére játszottak. Ezért nyilvánosan kijelentem, hogy Blind, Wiehe és Hollinger nyilatkozata, amely szerint a névtelen röplapot *nem* Hollinger üzlethelyiségében, 3, Litchfield Street, Soho, nyomták, *alávaló hazugság*."* Miután előadtam bizonyítékaimat, a körlevelet e szavakkal fejezem be:

„Következésképpen fent nevezett *Karl Blindet* ismételten *alávaló hazugnak* (deliberate liar) nyilvánítom. Ha nincs igazam, egy angol bírósághoz folyamodva könnyen megcáfolhat."

1860 február 6-án egy londoni napilap (**„Daily Telegraph"**[556]) — később még visszatérek rá — *„The Journalistic Auxiliaries of Austria"* (Ausztria zsurnalista cinkosai) címmel reprodukálta a *„Nationalzeitung"* szemelvénycsokrát. Én viszont rágalmazás miatt pert indítottam a *„Nationalzeitung"* ellen, értesítettem a *„Telegraph"-ot*, hogy ellene is hasonló pert indítok, és elkezdtem megszerezni a szükséges bírósági anyagot.

1860 február 11-i kelettel Vögele szedő affidavitet adott a Bow Street-i rendőrbíróság előtt. Megismétli 1859 szeptember 17-i nyilatkozata lényegi tartalmát, hogy tudniillik a röplap kézirata **Blind kézírásával** volt **í r v a, és** azt részben ő maga (Vögele), részben *F. Hollinger* szedte ki **Hollinger nyomdájában.** (Lásd 12. melléklet.)

Hasonlíthatatlanul fontosabb volt *Wiene* szedő affidavitje, akinek tanúsítványára Blind **ismételten** és mindig növekvő önérzettel hivatkozott az „Allgemeine Zeitung"-ban.

Ezért az eredetin kívül (lásd 13. melléklet) itt annak szószerinti fordítása következik:

„Múlt november egyik első napján — nem emlékszem már pontosan a dátumra — este 9 és 10 óra között kihúzott az ágyamból *F. Hollinger* úr, akinek házában akkor laktam, és akinél mint szedő alkalmazva voltam. Elém tett egy iratot, mely azt tartalmazta, hogy az előző 11 hónap alatt *megszakítás nélkül* nála voltam alkalmazásban, és hogy ezen egész idő alatt egy bizonyos »*Zur Warnung*« című német röplapot Hollinger úr nyomdájában, 3, Litchfield Street, Soho, *nem* szedtek és nyomtattak ki. Zavart állapotomban, nem ismervén e tranzakció fontosságát, teljesítettem kívánságát, lemásoltam és aláírtam az okmányt.

* Az angolban ezt mondom: *„deliberate lie"*. A *„Kölnische Zeitung"* így fordította: *„alávaló hazugság"*. Elfogadom a fordítást, bár az eredetihez a „szántszándékos hazugság" közelebb áll. — *Marx jegyzete.*

Hollinger úr *pénzt* ígért nekem; de semmit sem kaptam. *E tranzakció alatt Karl Blind úr*, mint később feleségem mondta, *Hollinger úr szobájában várakozott.* Néhány nap múlva Hollingerné kihívott az ebédtől és férje szobájába vezetett, *ahol Blind urat egyedül találtam. Átnyújtotta ugyanazt az okmányt*, amelyet előzőleg Hollinger úr nyújtott át nekem, és *sürgetően arra kért* (entreated me), *hogy készítsek el és írjak alá egy második másolatot, minthogy kettőre van szüksége, az egyik a saját részére, a másik a sajtóban való közlésre kell. Hozzátette, hogy hálás lesz irántam.* Én újra lemásoltam és aláírtam az iratot.

Ezennel tanúsítom fenti nyilatkozatom igaz voltát, továbbá pedig azt, hogy:

1. a dokumentumban említett 11 hónap alatt hat hétig **nem** Hollinger úrnál voltam alkalmazásban, hanem bizonyos Ermani úrnál;

2. éppen abban az időben **nem** dolgoztam Hollinger úr üzlethelyiségében, amikor a »*Zur Warnung*« röplap megjelent;

3. akkoriban hallottam Vögele úrtól, aki akkor Hollinger úrnak dolgozott, hogy ő, Vögele, magával **Hollinger úrral együtt** *szedte ki* a kérdéses röplapot, s hogy a kézirat *Blind kezeírásában* volt;

4. a röplap szedése még állt, amikor újra munkába léptem Hollinger üzlethelyiségében. *Én magam tördeltem azt be* a »Zur Warnung« röplapnak a Hollinger úrnál, 3, Litchfield Street, Soho, nyomtatott, »Das Volk« című német lapban való újranyomása számára. A röplap a „Volk" 7., 1859 június 18-i számában jelent meg;

5. Láttam, amikor Hollinger úr átadta Wilhelm Liebknecht úrnak – lakik 14, Church Street, Soho — a »Zur Warnung« pamflet korrektúraívét, amely korrektúraíven *Karl Blind úr sajátkezűleg korrigált négy vagy öt sajtóhibát.* Hollinger úr habozott, hogy odaadja-e a korrektúraívet Liebknecht úrnak, és mihelyt *Liebknecht* úr eltávozott, Hollinger sajnálkozását fejezte ki nekem és Vögele munkatársamnak, hogy a korrektúraívet kiadta a kezéből.

Johann Friedrich Wiehe

Kinyilatkoztatva és aláírva
nevezett Friedrich Wiehe által
a Bow Street-i rendőrbíróságon,
a mai napon, 1860 február 8-án,
előttem:

J. Henry, bíró a nevezett bíróságon."
(Police Court)
(Bow Street)

Vögele és Wiehe szedők e két *affidavitje* által bizonyítást nyert, hogy a *röplap kézirata Blind keze írásával íródott, hogy Hollinger nyomdájában szedték és egy ízben maga Blind korrigálta.*

És ez az homme d'état London, 1859 július 4-i keltezéssel azt írta Julius Fröbelnek: „Vogt ellen itt, *nem tudom, kinek a révén*, heves vád *jelent meg*, mely szerint megvesztegették. Több olyan állítólagos tény van benne, *amelyekről azelőtt semmit sem hallottunk.*" És ugyanez az homme d'état írta Liebknechtnek 1859 szeptember 8-án, hogy **„neki az említett dologban egyáltalán semmi része sem volt".**

Nem elégedve meg e teljesítményekkel, *Blind* polgártárs és államférfiú ezenfelül egy *hamis nyilatkozatot tákolt össze*, amelyre *kicsalta Wiehe szedő aláírását* azzal, hogy *Fidelio Hollinger* részéről pénzígéreteket, a saját részéről pedig jövőbeli hálát csillogtatott meg.

E saját készítményét a kicsalt aláírással és Fidelio Hollinger hamis tanúsítványának társaságában nemcsak beküldte az „Allgemeine Zeitung"-nak, hanem egy második nyilatkozatban *„ismételten" „hivatkozik"* ezekre a *„dokumentumokra"*, és e *„dokumentumokkal"* kapcsolatban mélységes erkölcsi felháborodásában „merő valótlanságot" vág a fejemhez.

A két affidavitet, Vögeléét és Wiehéét, másolatban köröztettem különböző körökben, mire Blind házában találkozó jött létre *Blind, Fidelio Hollinger* és Blind házibarátja, *Dr. med. Karl Schaible* úr között, aki derék, csendes ember s mintegy a szelíd elefánt szerepét játssza Blind államférfiúi műveleteiben.

Mármost a *„Daily Telegraph"* 1860 február 15-i számában megjelent igy — később német újságokban is utánanyomott — cikkely, amely fordításban így szól:

„A Vogt-pamflet

A »Daily Telegraph« kiadójának!

Uram! Forgalomba került téves adatok következtében úgy érzem, hogy mind Blind úrnak, mind Marx úrnak tartozom azzal a formális nyilatkozattal, hogy egyikük sem *szerzője* a genfi Vogt professzor ellen irányuló, rövid idővel ezelőtt megjelent röplapnak. Ez a röplap tőlem származik és engem terhel a felelősség. Sajnálom, mind Marx úrra, mind Blind úrra való tekintettel, hogy rajtam kívül álló körülmények megakadályoztak abban, hogy e nyilatkozatot korábban megtegyem.

London, 1860 február 14.

Dr. med. Karl Schaible"

Schaible úr elküldte nekem ezt a nyilatkozatot. Udvariasságát azzal viszonoztam, hogy postafordultával megküldtem Vögele és Wiehe szedők affidavitjeit és egyúttal megírtam neki, hogy az ő (Schaible) nyilatkozata semmin nem változtat, sem a hamis tanúsítványokon, amelyeket *Blind* az „Allgemeine Zeitung"-nak beküldött, sem *Blindnek conspiracyjén** *Hollingerrel*, amellyel kicsalták Wiehe aláírását az *összetákolt hamis iratra*.

Blind érezte, hogy ezúttal nem az „Allgemeine Zeitung" biztos talaján áll, hanem Anglia aggályos törvénykezési bűvkörében. Ha meg akarta dönteni az én körlevelem *affidavitjeit* és a rajtuk alapuló „durva injúriákat", akkor neki és Hollingernek *ellenaffidaviteket* kellett volna adniok, de a felóniával** nem jó tréfálni.

Eisele[557] Blind nem szerzője a röplapnak, mert Beisele Schaibele hivatalosan kinyilatkoztatja magát szerzőnek. Blind csak a röplap kéziratát *írta*, csak *kinyomatta* azt Hollingernél, csak saját kezűleg korrigálta a próbaívet, csak e tények cáfolására *hamis tanúsítványokat tákolt össze* Hollingerrel és küldött be az „Allgemeine Zeitung"-nak. Mégis félreismert ártatlanság ő, mert nem *szerzője* vagy *kezdeményezője* a röplapnak. Csupán *Beisele Schaibele írnokaként* működött. Éppen ezért 1859 július 4-én nem is tudta, *„kinek révén"* repült világgá a röplap, és 1859 szeptember 8-án *„az említett dologban egyáltalán semmi része sem volt"*. Tehát megnyugtatására: *Beisele Schaibele* a röplap *szerzője* irodalmi értelemben, de *Eisele Blind* a *szerző* az angol törvény technikai értelmében és a *felelős kiadó* minden civilizált törvényhozás értelmében. Habeat sibi!***

Beisele Schaible úrhoz még egy szót búcsúzóul:

A *Vogt* által a bieli *„Handelskurier"-ban* ellenem *Bern, 1859 május 23-i* keltezéssel közzétett paszkvillusnak a címe *„Zur Warnung"* volt. Az 1859 június elején *Schaible* által szerzett és titkára, *Blind* által írt és kiadott röplapnak, amely Vogtot mint Louis Bonaparte *„vesztegető"* és „megvesztegetett" ügynökét egész határozott részletek megadásával denunciálja, ugyancsak *„Zur Warnung"* a címe. Továbbá az aláírása: X. Ámbár X az algebrában az ismeretlen nagyságot jelenti, véletlenül ez az én nevem utolsó betűje is. Netán a röplap címe és aláírása azt a célt szolgálta, hogy Schaible „Warnung"-ját az *én* replikámnak tüntesse fel Vogt „Warnung"-jára? Schaible egy 2. számú leleplezést ígért, mihelyt Vogt tagadni meri az 1. számú leleplezést. Vogt nemcsak tagadott; ő Schaible „Warnung"-ja

* – *összeesküvésén; bűnszövetségén – Szerk.*

** – hitszegéssel; *főbenjáró* bűncselekménnyel – *Szerk.*

*** – Felőlem!; Legyen kedve szerint! – *Szerk.*

alapján rágalmazási vádat emelt. És Schaible úr 2. száma mind ez óráig hiányzik. Schaible a röplapja fejére e szavakat nyomatta: „*Szíves terjesztésre*". És amikor Liebknecht oly „szíves" volt a „terjesztést" az „Allgemeine Zeitung" által elvégezni, Schaible úr nyelvét „rajta kívül álló körülmények" 1859 júniusától 1860 februárjáig megkötötték, és azt csak a Bow Street-i rendőrbíróságon kiállított affidavitek oldották meg.

Akárhogy is, Schaible, Vogt eredeti denunciálója, most nyilvánosan magára vállalta a felelősséget a röplap adataiért. A védekező Vogt győzelme helyett tehát az augsburgi kampány azzal végződik, hogy a támadó Schaible végre megjelenik a küzdőtéren.

VIII. Dâ-Dâ Vogt és stúdiumai

„Sine studio"[558]

Körülbelül egy hónappal az itáliai háború kitörése előtt jelentek meg Vogt úgynevezett stúdiumai, a „*Studien zur gegenwärtigen Lage Europas*", Genf 1859. Cui bono?*

Vogt tudta, hogy „*Anglia* a küszöbönálló háborúban *semleges* fog maradni". („**Studien**", 4. old.) Tudta, hogy *Oroszország*, „megegyezésben Franciaországgal, a nyílt ellenségeskedés határán belül *minden eszközt* latba fog vetni, hogy Ausztriának ártson". („Studien", 13. old.) Tudta, hogy *Poroszország* — de hadd mondja el ő maga, amit Poroszországról tud. „Most a legrövidlátóbb ember előtt is világossá kellett válnia, *hogy Poroszország kormánya és Franciaország császári kormánya között egyetértés áll fenn*; hogy Poroszország nem fog kardjához nyúlni Ausztria nem-német tartományai védelmére, hogy minden olyan intézkedéshez, amely a szövetségi terület védelmét illeti, hozzájárulását fogja adni, egyébként azonban *meg fogja akadályozni a Szövetségnek vagy egyes szövetségi tagoknak minden részvételét Ausztria mellett, hogy azután*, a későbbi béketárgyalásoknál, **ezen** *erőfeszítésekért elnyerje jutalmát északnémet síkföldekben.*" (i. m., [18—]19. old.)

Tehát a végeredmény: Bonaparte-nak Ausztria ellen küszöbönálló keresztes hadjáratában Anglia *semleges marad*, Oroszország *ellenségesen* tevékenykedik Ausztria ellen, Poroszország veszteg tartja a netán verekedő kedvű szövetségi tagokat, Európa pedig lokalizálja a háborút. Mint korábban az orosz háborút, Louis Bonaparte most az itáliai háborút viseli majd a magas felsőbbség engedélyével, mintegy titkos tábornokaként az európai koalíciónak. Mire való hát Vogt pamfletja? Miután Vogt tudja, hogy Anglia, Oroszország és Poroszország Ausztria ellen cselekszenek, mi kényszeríti őt arra, hogy *Bonaparte mellett* írjon? Ámde úgy látszik, hogy a régi franciafaláson kívül „a gyerekessé vált Arndt apóval és Szarospista Jahn árnyképével az

* – Kinek jó?; Kinek javára? – *Szerk.*

élen" (i. m., 121. old.) „a német népet" valamiféle nemzeti mozgalom felrázta és az mindenfajta „kamarákban és újságokban" visszhangra talált, „míg a kormányok csak habozva és vonakodva csatlakoznak az uralkodó áramlathoz". (i. m., 114. old.) Úgy látszik, hogy „egy fenyegető veszélyben való hit" a német „népből" „közös intézkedéseket kívánó felkiáltást" (i. h.) váltott ki. A francia **„Moniteur"**[162] (lásd a többi között az 1859 március 15-i számot) „aggodalommal és csodálkozással" tekintett erre a német mozgalomra.

„Valamiféle keresztes hadjáratot Franciaország ellen", kiált fel, „prédikálnak a Német Szövetség egyes államainak kamaráiban és sajtójában. Azzal vádolják, hogy nagyravágyó terveket sző, amelyeket letagadott, hódításokat készít elő, amelyekre nincs szüksége" stb. E „rágalmakkal" szemben a „*Moniteur*" rámutat, hogy a „császár" fellépésének az itáliai kérdésben „ellenkezőleg, a legnagyobb biztonság érzésére" kell „inspirálnia a német szellemet", hogy német egység és nemzetiség mintegy a decembrista Franciaország vesszőparipája stb. A „*Moniteur*" azonban bevallja (lásd 1859 április 10.), hogy bizonyos német félelmeket, úgy látszik, bizonyos párizsi pamfletok „provokáltak" — pamfletok, amelyekben Louis Bonaparte önmagát sürgősen felkéri, hogy adja meg népének a „régóta sóvárgott alkalmat" „pour s'étendre majestueusement des Alpes au Rhin" (fenségesen kiterjeszkedni az Alpoktól a Rajnáig). „Ámde", mondja a „*Moniteur*", „Németország elfelejti, hogy Franciaország olyan törvényhozás égisze alatt áll, amely a kormány részéről nem enged meg semmiféle preventív ellenőrzést." Ilyen és hasonló „Moniteur"-magyarázatok, mint azt gróf Malmesburynek jelentették (lásd a Blue Bookot: „On the Affairs of Italy. January to March 1859"), a szándékolt hatásnak éppen az ellenkezőjét idézték elő. Amire a „*Moniteur*" nem volt képes, arra talán képes lehet *Karl Vogt*. „Stúdiumai" nem egyebek, mint „*Moniteur*"-cikkeknek, *Dentu*-pamfletoknak és decembrista jövendő-térképeknek megnémetesített *kompilációja*.

Vogt Angliát illető politikus csizmadiálkodásának csak egy érdekessége van — az, hogy szemléletessé teszi „*Stúdiumainak*" módszerét. Francia kútforrásainak megfelelően *Sir Charles Napier* angol admirálist „*Lord" Napierré* változtatja. („*Studien*", 4. old.) A decembristasághoz kirendelt irodalmi zuávok[559] a Porte St. Martin-színházból[560] tudják, hogy minden előkelő angol legalábbis lord.

„Ausztriával", mondja *Vogt*, „Anglia sohasem tudott hosszabb ideig harmonizálni. Ha az érdekek *pillanatnyi* közössége összehozta is őket *egy*

időre, a politikai szükségszerűség mindenkor *nyomban* elválasztotta őket. Ellenben Poroszországgal Anglia mindig újra közelebbi összeköttetésbe lépett" stb. (i. m., 2. old.)

Csakugyan! Anglia és Ausztria közös harca XIV. Lajos ellen csekély megszakításokkal 1689-től 1713-ig tart, tehát majdnem egy negyed századig. Az osztrák örökösödési háborúban[75] Anglia körülbelül hat évig harcol Ausztriával együtt Poroszország és Franciaország ellen. Csak a hétéves háborúban[78] szövetkezik Anglia Poroszországgal Ausztria és Franciaország ellen, de már 1762-ben* Lord Bute cserbenhagyja Nagy Frigyest, hogy Golicin orosz miniszternek és Kaunitz osztrák miniszternek felváltva javaslatokat tegyen „Poroszország felosztására". 1790-ben Anglia Oroszország és Ausztria ellen szövetséget köt Poroszországgal, amely azonban még abban az évben megint szétesik. Az antijakobinus háború[76] alatt Poroszország — Pitt segélyezései ellenére — a bázeli szerződéssel[199] kiválik az európai koalícióból. Ellenben Ausztria, Angliától uszítva, csekély megszakításokkal 1793-tól 1809-ig folyton harcol. Alig tették félre Napóleont, még a bécsi kongresszus alatt, Anglia Ausztriával és Franciaországgal azonnal titkos szerződést köt (1815 január 3-án**) Oroszország és Poroszország ellen.[561] Az 1821. esztendőben Metternich és Castlereagh Hannoverban új egyezményben állapodik meg Oroszország ellen.[562] Míg tehát maguk a britek, történetírók és parlamenti szónokok Ausztriáról mint Angliának elsősorban való *„ancient allyjáról"* (régi szövetségeséről) beszélnek, *Vogt* felfedezi a *Dentunál* megjelent francia kútfő-pamfletjaiban, hogy Ausztria és Anglia útja, leszámítva a „pillanatnyi közösséget", mindig különvált, Anglia és Poroszország ellenben mindig összekapcsolódott, miért is nyilván emiatt kiáltott fel a Lordok Házában Lord *Lyndhurst* az orosz háború alatt, Poroszországra célozva: „Quem tu, Romane, caveto!"*** A protestáns Anglia ellenszenvvel viseltetik a katolikus Ausztria iránt, a liberális Anglia ellenszenvvel viseltetik a konzervatív Ausztria iránt, a szabadkereskedő Anglia ellenszenvvel viseltetik a védővámos Ausztria iránt, a fizetőképes Anglia ellenszenvvel viseltetik a csődbe jutott Ausztria iránt. De a patetikus elem mindig idegen maradt az angol történelemtől. Igaz, hogy Lord *Palmerston* harmincéves angliai kormányzása közben alkalmilag megszépíti Oroszországtól való vazallusi függését Ausztria elleni antipátiájával. Ausztria elleni „antipátiából" megtagadta például az 1848-as Ausztriától felajánlott, Piemonttól és Franciaországtól

* *Az 1860-as kiadásban*: 1760-ban – *Szerk.*

** *Az 1860-as kiadásban*: február 9-én – *Szerk.*

*** – „Félj, római, attól!"[563] – *Szerk.*

jóváhagyott itáliai angol közvetítést, amely szerint Ausztria visszavonulna az Adige-vonalig és Veronáig, Lombardiát, ha jónak látja, Piemont kebelezné be, Parma és Modena Lombardiának jutnának, Velence viszont egy osztrák főherceg alatt független olasz államot képezne és maga teremtené meg alkotmányát. (Lásd *„Blue Book on the Affairs of Italy"*, Part II, July 1849, 357., 478. sz.) Ezek a feltételek mindenesetre kedvezőbbek voltak, mint a villafrancai béke[336] feltételei. Miután Radetzky minden ponton megverte az olaszokat, Palmerston a sajátmaga által elvetett feltételeket javasolta. Ám mihelyt Oroszország érdekei fordított eljárást kívántak, a *magyar* függetlenségi háború alatt, Ausztria elleni „antipátiája" ellenére elutasította azt a támogatást, melyet a magyarok az 1711-es szerződés[564] alapján tőle kértek, és még az orosz intervenció elleni minden tiltakozást is megtagadott, mert „Európa politikai függetlensége és szabadságai Ausztriának mint európai nagyhatalomnak fenntartásához és integritásához vannak kötve" (az Alsóház 1849 július 21-i ülése).

Vogt így mesél tovább:

„Az Egyesült Királyság érdekei ... azokkal" (Ausztria érdekeivel) *„mindenütt ellenségesen állnak szemben."* (i. m., 2. old.)

Ez a „mindenütt" nyomban átváltozik a Földközi-tengerré.

„Anglia mindenáron meg akarja tartani befolyását a Földközi-tengeren és annak partvidéki országaiban. Nápoly és Szicília, Málta és az Ión-szigetek, Szíria és Egyiptom a nyugvópontjai *Kelet-India* felé irányuló politikájának; ezeken a pontokon Ausztria *mindenütt* a *legélénkebb* nehézségeket okozta neki." (i. h.)

Hogy mi mindent el nem hisz *Vogt* a Dentu által Párizsban kiadott decembrista kútfő-pamfletoknak! Az angolok eddig azt képzelték, hogy oroszokkal és franciákkal felváltva harcoltak Máltáért és az Ión-szigetekért, de Ausztriával soha. Franciaország, nem pedig Ausztria küldött expedíciót korábban Egyiptomba és veti meg e percben lábát a Szuezi-földszoroson; Franciaország, nem pedig Ausztria hajtott végre hódításokat Afrika északi partján és próbálta meg — Spanyolországgal egyesülve — a britektől elragadni Gibraltárt; Anglia az Egyiptomra és Szíriára vonatkozó 1840 júliusi szerződést[565] Franciaország ellen, de Ausztriával kötötte; Anglia a *„Kelet-India felé irányuló politikájában"* mindenütt Oroszország, nem pedig Ausztria részéről ütközött a *„legélénkebb* nehézségekbe"; az Anglia és Nápoly közötti egyetlen komoly vitás kérdésben — az 1840-es kénkérdésben — egy *francia*, nem pedig egy osztrák társaság volt az, melynek monopóliuma a szicíliai kénkereskedésben a súrlódás ürügyéül szolgált;[566] végül igaz ugyan, a Csatornán túl volt szó alkalmilag arról, hogy a Földközi-tengert

„lac français-vá"* változtatják, de arról soha, hogy „lac autrichienné"**. Ám itt egy fontos körülményt kell számba vennünk.

1858 folyamán tudniillik megjelent Londonban egy európai térkép *„L'Europe en 1860"* (Európa 1860-ban) címmel. Ezt a térképet a francia követség adta ki, s egynémely 1858-ban prófétai jelzést tartalmaz — Lombardiát és Velencét például Piemonthoz, Marokkót pedig Spanyolországhoz csatolja — és átrajzolja egész Európa politikai földrajzát, az egyetlen Franciaország kivételével, amely látszólag megmarad régi határain belül. A neki szánt területeket rejtett iróniával lehetetlen birtokosoknak ajándékozzák. Így *Egyiptom Ausztriának* jut, és a térképre nyomott széljegyzet ezt mondja: „François-Joseph I, l'Empereur d'Autriche et d'Egypte". (I. Ferenc József, Ausztria és Egyiptom császára.)

Vogt előtt ott feküdt decembrista iránytűként az *„Europe en 1860"* térkép. Innen veszi az *Egyiptom* és *Szíria* miatti konfliktusát Anglia és Ausztria között. Vogt megjósolja, hogy ez a konfliktus „a vetélkedő hatalmak egyikének megsemmisítésével végződnék", *ha*, miként még kellő időben ráeszmél, *„ha* Ausztriának *tengeri hadereje lenne"*. (i. m., 2. old.) Ámde a „Stúdiumok" a maguk sajátságos történelmi tudományosságának csúcspontját az alábbi passzusban érik el:

„Midőn I. Napóleon *egykor* robbantani próbálta az *angol bankot*, ez *egy napon át* úgy segített magán, hogy az összegeket számolta és nem mérte, mint addig szokták volt; az osztrák állampénztár évenként 365 napon át hasonló, sőt sokkal rosszabb helyzetben van." (i. m., 43. old.)

A Bank of England (az „angol bank" is vogti fantom) készfizetései tudvalevőleg 1797 februárjától 1821-ig fel voltak függesztve, és e 24 év alatt az angol bankjegyek egyáltalában nem voltak fémre beválthatók, sem lemértre, sem megszámoltra. Amikor ez a felfüggesztés bekövetkezett, még nem létezett I. Napóleon Franciaországban (de egy Bonaparte tábornok akkor vezette első itáliai hadjáratát), s amikor a Threadneedle Streeten ismét megkezdődtek a készfizetések, I. Napóleon megszűnt létezni Európában. Ilyen „Stúdiumok" verik még *La Guéronnière-t* is, aki szerint Tirolt Ausztria „császára" foglalta el.

Von Krüdener asszony, a Szent Szövetség anyja, különbséget tett a jó princípium, *„Észak fehér angyala"* (I. Sándor) és a rossz princípium, *„Dél*

---

* – „francia tóvá" – *Szerk.*

** – „osztrák tóvá" – *Szerk.*

fekete angyala" (I. Napóleon) között.[567] Vogt az új szent szövetség fogadott apja, mindkettőt, cárt és cézárt, II. Sándort és III. Napóleont, „*fehér angyallá*" változtatja. Mindketten Európa predesztinált felszabadítói.

Piemont, mondja Vogt, „**még** *Oroszország megbecsülését* **is** *megszerezte*". (i. m., 71. old.)

Mi többet lehet egy államról mondani, *mint azt, hogy még Oroszország megbecsülését is megszerezte.* Nevezetesen miután Piemont a villafrancai hadikikötőt átengedte Oroszországnak,[567] és miután ugyanaz a *Vogt* a Jade-öbölnek Poroszország általi megvásárlásával[569] kapcsolatban ekként figyelmeztet: „Hadikikötő idegen területen, szerves összeköttetés nélkül azzal az országgal, melyhez tartozik, annyira nevetséges értelmetlenség, hogy létezése csak akkor nyerhet jelentőséget, ha mintegy jövendő törekvések célpontjának, kitűzött zászlócskának tekintik, amely megszabja a beirányzás vonalait." („Studien", 15. old.) Tudvalevőleg már II. Katalin igyekezett Oroszországnak hadikikötőket szerezni a Földközi-tengeren.

Észak „fehér angyala" iránti gyengéd figyelmesség csábítja rá *Vogtot*, hogy „a természet szerénységét", amennyiben ezt még a Dentu-féle kútforrásai megőrzik, esetlenül eltúlozva megsértse. A (Dentunál megjelent) „*La vraie question. France—Italie—Autriche*"-*ban*, Párizs 1859, a 20. oldalon ezt olvasta:

„Milyen jogon hivatkozhatnék, mellesleg, az 1815-ös szerződések sérthetetlenségére az osztrák *kormány, az, amely* megsértette ezeket *Krakkó elkobzásával*, holott annak függetlenségét e szerződések garantálták?"*

Eme francia kútfőjét a következőképpen németesíti meg:

„Különös ilyen beszédet hallani annak az *egyetlen kormánynak* a szájából, amely *a szerződéseket arcátlan módon mostanáig megszegte* [...] amennyiben a béke kellős közepén, ok nélkül, szentségtörő kezét a szerződések által garantált *Krakkói Köztársaságra* emelte, és azt *minden további nélkül* a császári államba bekebelezte." (i. m., 58. old.)

Miklós természetesen az 1815-ös szerződések iránti „tiszteletből" semmisítette meg a Lengyel Királyságnak az 1815-ös szerződések által garantált alkotmányát és önállóságát. Nem kevésbé tisztelte Oroszország *Krakkó* integritását, amikor e szabad várost 1831-ben moszkovita csapatokkal megszállta. 1836-ban Krakkót megint oroszok, osztrákok és poroszok szállták meg, teljességgel mint meghódított országot kezelték és Krakkó még 1840-

* „De quel droit, d'ailleurs, le gouvernement autrichien viendrait-il invoquer l'inviolabilité de ceux" (traités) „de 1815, lui qui les a violés en confisquant Cracovie, dont ces traités garantissaient l'indépendance?" – *Marx jegyzete.*

ben is hiába apellált Angliához és Franciaországhoz, hivatkozva az 1815-ös szerződésekre. Végül 1846 február 22-én oroszok, osztrákok és poroszok ismét megszállták Krakkót, hogy Ausztriába bekebelezzék.[570] A szerződésszegést a *három északi hatalom* követte el, s az 1846-os osztrák elkobzás csak az 1831-es orosz bevonulás utolsó szava volt. „Észak fehér angyala" iránti tapintatosságból Vogt megfeledkezik Lengyelország elkobzásáról és meghamisítja Krakkó elkobzásának történetét.*

Az a körülmény, hogy *Oroszország* „mindenképp ellenségesen áll szemben Ausztriával, Franciaországgal pedig szimpatizál", semmi kétséget sem hagy Vogtban Louis Bonaparte népfelszabadító tendenciái tekintetében, akárcsak az a körülmény, hogy „az ő" (Louis Bonaparte) „politikája *ma* Oroszország politikájával *a legszorosabb* kapcsolatban áll" (30. old.), semmi kétséget sem enged meg neki II. Sándor népfelszabadító tendenciái tekintetében.

Ezért a szent Oroszországot éppen úgy „a szabadságtörekvések barátjának" és a „népi és nemzeti fejlődés barátjának" kell tekinteni Keleten, mint a decembrista Franciaországot Nyugaton. Ezt a jelszót adták ki az összes december 2-i ügynököknek. „Oroszország" — olvasta Vogt a Dentunál kiadott *„La foi des traités, les puissances signataires et l'empereur Napoléon III"*, Párizs 1859, című írásban — „Oroszország a szlávoknak, egy kiválasztott fajnak a családjához tartozik ... Csodálkozást keltett az a lovagias összhang, mely Franciaország és Oroszország között hirtelen kalászba szökkent. Mi sem természetesebb: *az alapelvek összehangoltsága, egyetértés a célt illetően, a kormányok és népek szent szövetségének törvénye* iránti alávetés, nem csapdák állítása és kényszerítés végett, hanem a nemzetek isteni menetének irányítása és támogatása végett. E legtökéletesebb szívélyességből" (Lajos Fülöp és Anglia között csupán *entente cordiale* uralkodott, ámde Louis Bonaparte és Oroszország között la cordialité la plus parfaite uralkodik) „a legszerencsésebb hatások fakadtak: vasutak, a *jobbágyok felszabadítása*, kereskedelmi állomások a Földközi-tengeren stb."**

* Palmerston, aki nevetséges tiltakozásával bolondját járatta Európával, 1831 óta fáradhatatlanul közreműködött a Krakkó elleni intrikában. (Lásd *„Palmerston és Lengyelország"* c. pamfletomat, London 1853.) – *Marx jegyzete.*

** „La Russie est de la famille des Slaves, race d'élite ... On s'est étonné de l'accord chevaleresque survenu soudainement entre la France et la Russie Rien de plus naturel: accord des principes, unanimité du but ... *soumission à la loi de l'alliance sainte des gouvernements et des peuples*, non pour leurrer et contraindre, mais pour guider et aider la marche divine des nations. De la cordialité la plus parfaite sont sortis les plus heureux effets: chemins de fer, *affranchissement des serfs*, stations commerciales dans la Méditerranée etc." *„La foi des traités* etc.", Párizs 1859, 33. old. – *Marx jegyzete.*

Vogt azonnal felkapja a „jobbágyok felszabadítását" és jelzi, hogy „a most adott ösztönzés ... Oroszországot inkább a szabadságtörekvések társává, mint azok ellenségévé teheti". (i. m., 10. old.)

Ő, miként dentui kútfője, az úgynevezett orosz jobbágyfelszabadítás ösztönzését Louis Bonaparte-ra vezeti vissza, és e célból az ösztönzést kiváltó angol—török—francia—orosz háborút „*francia háborúvá*" változtatja. (i. m., 9. old.)

Tudvalevőleg a jobbágyok felszabadításának követelése hangosan és tartósan először I. Sándor alatt hangzott fel. Miklós cár egész életében a jobbágyfelszabadítással foglalkozott, 1838-ban evégett az állami uradalmak külön minisztériumát teremtette meg, 1843-ban e minisztériummal előkészítő lépéseket tétetett, sőt 1847-ben nemesi uradalmak eladásával kapcsolatos parasztbarát törvényeket adott ki,[571] amelyeknek visszavonására csak a forradalomtól való félelem indította 1848-ban. Ha tehát a jobbágyfelszabadítás a „jóakaró cár" alatt, ahogy *Vogt* II. Sándort kedélyesen jellemzi, hatalmasabb méreteket öltött, akkor ez nyilván a gazdasági állapotok olyan fejlődésének tulajdonítandó, amit még egy cár sem tud leparancsolni. Egyébként az *orosz kormány értelmében* való jobbágyfelszabadítás Oroszország agresszív erejét megszázszorozná. Célja egyszerűen az autokrácia teljessé tétele azon korlátok ledöntésével, amelyekbe a nagy autokrata eddig beleütközött az orosz nemességnek a jobbágyságra támaszkodó sok kis autokratájánál, valamint az önigazgató parasztközösségeknél, amelyeknek anyagi alapzatát, a köztulajdont, az úgynevezett felszabadítás megsemmisítené.

Véletlenül az orosz jobbágyok másképp értik a felszabadítást, mint a kormány, és az orosz nemesség megint másképp érti. A „jóakaró cár" felfedezte ezért, hogy a valódi jobbágyfelszabadítás összeegyeztethetetlen az ő autokráciájával, éppúgy, ahogy a jóakaró IX. Pius pápa idejekorán felfedezte, hogy az itáliai felszabadítás összeegyeztethetetlen a pápaság létezési feltételeivel. A „jóakaró cár" ezért a hódító háborúban és Oroszország hagyományos — Karamzin orosz történetíró szerint „megváltozhatatlan"[572] — külpolitikájának végrehajtásában látja az egyetlen eszközt a belső forradalom elnapolására. *Dolgorukov* herceg „*La vérité sur la Russie*", 1860, című művében kritikailag megsemmisítette a fizetett orosz tollak által 1856 óta egész Európában buzgón terjesztett, a decembristák által 1859-ben hangosan proklamált és Vogt által a „Stúdiumaiban" utánuk szajkózott hazug mesebeszédeket a II. Sándor alatt beköszöntött ezeréves birodalomról.[387]

Vogt szerint a „fehér cárnak" és „December hősének" speciálisan a nemzetiségek felszabadítására létesített szövetsége már az itáliai háború kitörése előtt kiállta a próbát a Dunai Fejedelemségekben, ahol a román nemzetiség

egysége és függetlensége megpecsételtetett Cuza ezredesnek Moldva és Havasalföld fejedelmévé való megválasztásával.[573] „Ausztria kézzel-lábbal tiltakozik, *Franciaország és Oroszország tapsol.*" (i. m., 65. old.)

Az orosz kabinetnek egy 1837-es, az akkori* cár** számára készített memorandumában (kinyomatva a „Preussisches Wochenblatt"-ban[574] 1855-ben) ezt olvassuk: „Oroszország nem szeret *azonnal* bekebelezni idegen elemektől lakott államokat... Mindenesetre alkalmasabbnak tűnik, hogy azokat az országokat, amelyeknek megszerzése *el van határozva*, egy ideig különálló, de teljesen függő államfők alatt hagyjuk létezni, mint azt Moldvában és Havasalföldön tettük stb." Mielőtt Oroszország bekebelezte a Krímet, proklamálta a *függetlenségét.*

Egy 1814 december 11-i orosz proklamációban egyebek között ez áll: „Sándor császár, véduratok, hozzátok, lengyelekhez fordul. Fogjatok fegyvert ti magatok hazátok védelmére és *politikai függetlenségtek* megtartására."

Hát még a Dunai Fejedelemségek! Nagy Péternek a Dunai Fejedelemségekbe való bevonulása óta Oroszország az *ő „függetlenségükért"* dolgozott. A nyemirovi kongresszuson[575] (1737) Anna császárnő a Dunai Fejedelemségek függetlenségét orosz protektorátus alatt követelte a szultántól. II. Katalin a focşani kongresszuson[576] (1772) a Fejedelemségek függetlenségét *európai protektorátus* alatt kívánta. I. Sándor folytatta e törekvéseket és megpecsételte őket Besszarábiának orosz provinciává változtatásával (1812-es bukaresti béke[171]). Miklós pedig a románokat Kiszeljov által a még most is érvényes *Règlement organique-kal*[577] boldogította, amely a leggyalázatosabb jobbágyságot organizálta meg, miközben egész Európa ujjongott a szabadság e kódexén. II. Sándor csupán egy lépéssel vitte tovább elődeinek másfélszázados politikáját, amikor a Dunai Fejedelemségeket Cuza alatt mondvacsinált egyesítette. *Vogt* felfedezi, hogy ezen egyesítés folytán — amely egy orosz vazallus alatt történt — „a fejedelemségek gátat fognak képezni Oroszországnak dél felé való előnyomulásával szemben" (i. m., 64. old.).

Minthogy Oroszország tapsol Cuza megválasztásának (i. m., 65. old.), napnál világosabbá válik, hogy a jóakaró cár erőnek erejével elzárja önmaga előtt „az utat dél felé", ámbár „Konstantinápoly az orosz politikának örök célpontja marad" (i. m., 9. old.).

Oroszországot a liberalizmus és a nemzeti törekvések védurának kikiáltani, — nem új fordulat. II. Katalint francia és német felvilágosítók egész serege ünnepelte a haladás zászlóvivőjeként. A „nemes" I. Sándor (le grec du

* *Az 1860-as kiadásban*: a mostani – *Szerk.*

** I. Miklós. – *Szerk.*

Bas-Empire*, ahogy Napóleon őt nemtelenül nevezi) annak idején a liberalizmus hősét játszotta egész Európában. Nem boldogította Finnországot az orosz civilizáció áldásaival? Nem adott-e nagylelkűségében Franciaországnak egy alkotmány mellett még egy *orosz* miniszterelnököt is, Richelieu herceget? Nem volt-e titkos feje a „Heteriának"[578], míg ugyanakkor a veronai kongresszuson a megvásárolt Chateaubriand által hadjáratra uszította XVIII. Lajost a spanyol rebellisek ellen?[276] Nem ösztönözte-e VII. Ferdinándot gyóntatóatyja által arra, hogy a fellázadt spanyol gyarmatok ellen expedíciót folytasson, míg ugyanakkor az Észak-Amerikai Egyesült Államok elnökének támogatását ígérte európai hatalmak bármilyen interveníciójával szemben az amerikai kontinensen? Nem küldte-e Ipszilantit „a szent hellén csapat vezéreként" Havasalföldre és ugyanezen Ipszilanti által nem árultatta-e el a sereget és nem követtetett-e el orgyilkosságot Vladimirescu, az oláh lázadás vezére ellen? 1830 előtt Miklóst is a nemzetiségeket felszabadító hősként üdvözölték minden nyelven, rímekben és rímtelenül**. Amikor 1828—29-ben háborút indított II. Mahmud ellen a *görögök* felszabadítására — mármint azután, hogy Mahmud visszautasította egy orosz hadsereg benyomulását a görög rebellió leverésére —, Palmerston kijelentette az angol parlamentnek, hogy a felszabadító Oroszország ellenségei szükségképpen „barátai" a világ legnagyobb szörnyetegeinek, Dom Miguelnek, Ausztriának és a szultánnak. Nem adott-e Miklós atyai gondoskodással a görögöknek egy orosz tábornokot, Kapodisztriasz grófot, elnökül? Csakhogy a görögök nem voltak franciák, és megölték a nemes Kapodisztriaszt. Noha mármost Miklós az 1830-as júliusi forradalom kitörése óta főként a legitimitás védurának szerepét játszotta, egyetlen pillanatra sem mulasztotta el, hogy „a nemzetiségek felszabadításáért" működjék. Elég néhány példa. *Görögország* alkotmányos forradalmát 1843 szeptemberében Katakazi, az athéni orosz követ vezette, aki korábban Heyden tengernagy fölé rendelt felelős főinspektor volt a navarinoi katasztrófa[579] alatt. Az 1842-es *bolgár* rebellió központja a bukaresti orosz konzulátus volt. Ott fogadta Duhamel orosz tábornok 1842 tavaszán azt a bolgár küldöttséget, mely elé egy általános felkelés tervét terjesztette. Eszerint Szerbiának kellett a felkelés tartalékául szolgálnia és Havasalföld hoszpodárságát Kiszeljov orosz tábornoknak átvennie. *A szerb* felkelés alatt (1843) Oroszország a konstantinápolyi követség révén Törökországot a szerbek elleni erőszakos intézkedésekre sarkallta, hogy aztán ennek ürügyén a törökök ellen Európa szimpátiájára és

* – A keletrómai birodalomból való görög (grec: *itt* csaló; szélhámos *is*) – *Szerk.*

** – ungereimt: rímtelenül *és* értelmetlenül, idétlenül – *Szerk.*

fanatizmusára apelláljon. S korántsem maradt ki Miklós cár felszabadítási terveiből *Itália* sem: A „*Jeune Italie*"[580], amely egy ideig a Mazzini-párt párizsi sajtószerve volt, az egy *1843 novemberi* számában ezt mondja: „A legutóbbi romagnai nyugtalanságok és a görögországi mozgalmak többé vagy kevésbé kapcsolatban álltak egymással... Az itáliai mozgalom megfeneklett, mert a valóban demokrata párt megtagadta csatlakozását. A *republikánusok nem* akartak *támogatni* egy *Oroszország* által elindított mozgalmat. Itáliában minden elő volt készítve egy általános felkelésre. A mozgalom Nápolyban kezdődött volna, ahol arra vártak, hogy a hadsereg egy része a mozgalom élére áll, illetve közvetlenül együttműködik a hazafiakkal. E forradalom kitörése után felkelt volna Lombardia, Piemont és a Romagna, s megalapították volna az *olasz birodalmat* Leuchtenberg hercegnek, Eugène Beauharnais fiának és a cár vejének uralkodása alatt. *Az »Ifjú Itália« meghiúsította e tervet.*" A „*Times*"[581] 1843 november 20-i száma a „*Jeune Italie*" e közleményére megjegyzi: „Ha e nagy cél — egy olasz birodalom megalapítása, élén egy orosz herceggel — elérhető lett volna, annál jobb; de egy másik, sokkal közvetlenebb, ha nem is annyira fontos előnyt el lehetett volna érni bármilyen itáliai kirobbanás által, — Ausztriában riadalmat okozni és figyelmét elterelni Oroszország félelmetes (fearful) terveiről *a Duna mellékén.*"

Miután Miklós 1843-ban eredménytelenül fordult az „Ifjú Itáliához", 1844 márciusában elküldte Rómába Butyenyev urat. Butyenyev kijelentette a pápának* a cár nevében, hogy átengedik Ausztriának Orosz-Lengyelországot cserében Lombardiáért, amely Leuchtenberg alatt észak-itáliai királysággá lenne. Az 1844 áprilisi „*Tablet*"[582], akkoriban a római szentszék angol sajtószerve, a következő megjegyzést fűzi ehhez az ajánlathoz: „A csalétek a római udvar számára e szép tervben ott rejlett, hogy Lengyelország katolikus kézbe kerülne, míg Lombardia továbbra is katolikus dinasztia alatt maradna. De Róma diplomáciai veteránjai belátták, hogy míg Ausztria alig képes saját birtokait tartani, és minden emberi valószínűség szerint szláv tartományairól előbb vagy utóbb megint le kell mondania, Lengyelország átengedése Ausztriának, még ha komolyan gondolták is az ajánlat e részét, csak egy később megint visszafizetendő kölcsön lenne; viszont Észak-Itália Leuchtenberg herceggel valójában orosz védnökség alatt állna, és nem hosszú időn belül múlhatatlanul az orosz jogar alá kerülne. Ennélfogva a melegen ajánlott tervet most félretették."

Így az 1844-es „Tablet".

* XVI. Gergely. – *Szerk.*

Az egyetlen körülmény, amely Ausztria állami létezését a XVIII. század közepe óta igazolta, Oroszország előnyomulásával szembeni ellenállása Európa keleti részében — gyámoltalan, következetlen, gyáva, de szívós ellenállás —, *Vogtot* arra a felfedezésre vezeti, hogy „Ausztria a góca Kelet minden viszályának." (i. m., 56. old.) „Bizonyos gyermekiséggel", amely zsíros lényéhez oly jól illik, Oroszország kapcsolatát Franciaországgal Ausztria ellen — a „jóakaró cár" felszabadító tendenciáin kívül — azzal magyarázza, hogy Ausztria *hálátlansággal*[583] fizetett a Miklóstól a magyar forradalom alatt kapott szolgálatokért. „Ausztria még a krími háborúban is elment a fegyveres, ellenséges semlegesség végső határáig. Magától értetődik, hogy ennek a magatartásnak, amely ezenfelül a *hamisság és alattomosság* bélyegét is viselte, az orosz kormányt nagymértékben el kellett keserítenie Ausztriával szemben és ezzel egyúttal Franciaország felé sodornia." (i. m., 10—11. old.) Oroszország *Vogt* szerint érzelmi politikát folytat. Az a *hála*, mellyel Ausztria Németország rovására az 1850-es varsói kongresszus alatt és a schleswig-holsteini hadjárat által adózott a cárnak,[584] a hálás *Vogtot* még nem elégíti ki.

Pozzo di Borgo orosz diplomata a Párizs, 1825 októberi* keltezésű híres sürgönyében[585] felsorolja Ausztriának Oroszország keleti intervenciós terveivel szemben kifejtett üzelmeit, majd ezt mondja: „Politikánk tehát azt parancsolja, hogy ennek az államnak" (Ausztriának) „félelmetes alakban mutatkozzunk és előkészületeinkkel meggyőzzük arról, hogy ha ellenünk mozdulni merészel, feje felett a legvadabb vihar fog kitörni, amit valaha is megért." Ezután Pozzo külháborúval és belforradalommal fenyegetőzik, lehetséges békés megoldásként pedig Ausztria bevonulását jelöli meg Törökország neki „megfelelő tartományaiba", Poroszországot viszont egyszerűen Oroszország alárendelt szövetségeseként jellemzi, majd így folytatja: „*Ha a bécsi udvar engedett volna a mi jó céljainknak és szándékainknak*, akkor a császári kabinet terve rég teljesült volna, — ama terv, mely nemcsak a Dunai Fejedelemségek és Konstantinápoly birtokbavételére terjed ki, hanem még a törököknek Európából való kiűzésére is." 1830-ban Miklós és X. Károly tudvalevőleg titkos szerződést kötött. Ebben leszögezték: Franciaország engedi, hogy Oroszország birtokba vegye Konstantinápolyt, kárpótlásul pedig megkapja a rajnai tartományokat és Belgiumot; Poroszországot Hannoverral és Szászországgal kártalanítják; Ausztria a Duna melléki török tartományok egy részét kapja. Ugyanezt a tervet Oroszország ösztönzésére Lajos Fülöp alatt Molé ismét előterjesztette a pétervári kabi-

* *Az 1860-as kiadásban*: decemberi – *Szerk.*

netnek. Nemsokára rá Brunnov az irattal Londonba vándorolt, ahol azt Franciaország árulásának bizonyítékaként közölte az angol kormánnyal, és ahol azt az 1840-es franciaellenes koalíció megalakítására használták fel.

Lássuk mármost, hogyan *kellett volna* Oroszországnak, egyetértésben Franciaországgal az itáliai háborút a párizsi kútforrásaitól inspirált *Vogt* eszméje szerint kihasználnia. Oroszország „nemzeti" összetétele, különösen pedig „a *lengyel nemzetiség*" látszólag némi nehézséget okozhatna e férfiúnak, akinek „sarkcsillaga a nemzetiségi elv", ámde: „A nemzetiségi elvet nagyra tartjuk, a szabad önrendelkezés elvét még nagyobbra." (i. m., 121*. old.)

Amikor Oroszország az 1815-ös szerződések folytán annektálta a tulajdonképpeni *Lengyelország* messze legnagyobb részét, annyira előretolt álláshoz jutott Nyugat felé, annyira ékként nyomult be nemcsak Ausztria és Poroszország közé, hanem Kelet-Poroszország és Szilézia közé is, hogy porosz tisztek (pl. Gneisenau) már akkor figyelmeztettek az ilyen határviszonyok elviselhetetlen voltára egy túlerőben levő szomszéddal szemben. De csak amikor Lengyelország 1831-es leverése ezt a területet az oroszok kényekedvére kiszolgáltatta, csak akkor bontakozott ki az ék igazi értelme is. A varsói, modlini, ivangorodi igen nagyszabású erődítményekhez, Lengyelország fékentartása csak ürügyként szolgált. Valódi céljuk a Visztula terület feletti teljes stratégiai uralom volt, bázis létrehozása észak, dél és nyugat felé irányuló támadáshoz. Még Haxthausen is, aki rajong az igazhitű cárért és mindenért, ami orosz, itt egészen határozott veszélyt és fenyegetést lát Németország számára. Az oroszok megerősített állása a Visztulánál jobban fenyegeti Németországot, mint az összes francia erődítmények együttvéve, jelesül attól a pillanattól kezdve, amikor Lengyelország nemzeti ellenállása megszűnnék és Oroszország Lengyelország hadierejével saját agresszív erejeként rendelkeznék. *Vogt* tehát megnyugtatja Németországot afelől, hogy *Lengyelország* szabad önrendelkezésből *orosz*.

„Kétségtelen", mondja, „kétségtelen, hogy az orosz néppárt megfeszített fáradozásai következtében *a szakadék, amely Lengyelország és Oroszország között tátongott, jelentékenyen csökkent* és talán csak egy *csekély lökésre* van szükség, hogy *teljesen betömődjék*." (i. m., 12. old.) Ezt a csekély lökést kínálná az itáliai háború. (Ámde II. Sándor meggyőződött e háború alatt arról, hogy Lengyelország még nem áll azon a magaslaton, mint Vogt.) A „szabad önrendelkezés" folytán Oroszországban feloldódó *Lengyelország* a nehézkedés törvényével központi testként magához vonzaná a boldogult lengyel birodalomnak idegen uralom alatt sínylődő és levált tagjait. Hogy ez

* *Az 1860-as kiadásban*: 12 — *Szerk.*

a vonzási folyamat annál könnyebben menjen, *Vogt* azt tanácsolja Oroszországnak, ragadja meg a pillanatot arra, hogy megszabaduljon a „szláv függeléktől" (i. m., 17. old.), tudniillik *Posentól* (i. m., 97. old.) és valószínűleg *Nyugat-Poroszországtól* is, hiszen csak Kelet-Poroszország számít „igazán német földnek". A Poroszországról leválasztott tagok természetesen azonnal visszahullanának az Oroszország által elnyelt központi testbe, és Kelet-Poroszország, „az igazán német föld", Oroszországba beékelt területté változnék. Másfelől, ami *Galíciát* illeti, amely az *„Europe en 1860"* című térképen is be van kebelezve Oroszországba, Galícia leválasztása Ausztriától éppenséggel közvetlenül belevágott a háború azon céljába, hogy Németországot megszabadítsák Ausztria nem-germán birtokaitól. *Vogt* visszaemlékszik arra, hogy „1848 előtt [...] Galíciában gyakrabban lehetett találkozni az orosz cárnak, mint az osztrák császárnak a képével" (i. m., 12. old.), és „az a rendkívüli ügyesség, amellyel Oroszország ilyen üzelmek megrendezésében bír, itt jelentős okot adna Ausztriának a félelemre" (i. h.).

De egészen magától értetődő, hogy Németországnak a „belső ellenségtől" való megszabadulása végett nyugodtan tűrnie kell, hogy az oroszok „csapatokat toljanak a határra" (13. old.), amelyek támogatnák ezeket az üzelmeket. Míg Poroszország önmaga választja le magáról lengyel tartományait, Galíciát Oroszországnak az itáliai háború felhasználásával kellene Ausztriától elszakítania, ahogy már 1809-ben I. Sándor is Galícia egy részét kapta fizetségül azért a csak teátrális támogatásáért, amelyet I. Napóleonnak nyújtott. Ismeretes, hogy Oroszország sikerrel követelte vissza részben I. Napóleontól, részben a bécsi kongresszustól olyan lengyel területeknek egy részét, amelyek eredetileg Ausztriának és Poroszországnak jutottak. Az 1859. esztendőben, *Vogt* szerint, eljött a perc *egész* Lengyelországnak Oroszországgal való egyesítésére. A *lengyel nemzetiségnek* oroszoktól, osztrákoktól és poroszoktól való *emancipációja* helyett *Vogt* az *egész egykori lengyel birodalomnak Oroszországban való feloldódását és alámerülését* kívánja. Finis Poloniae!* „Lengyelország helyreállításának" ezt az „orosz" eszméjét, amely nyomban Miklós cár halála után egész Európát bejárta, *David Urquhart* már 1855 márciusában denunciálta *„The New Hope of Poland"* („Lengyelország új reménysége") című pamfletjában.

De *Vogt* még nem cselekedett Oroszországért eleget.

„Az a rendkívüli előzékenység", mondja e *szeretetreméltó társalgó*, „sőt szinte testvériesség, mellyel az oroszok a *magyar* forradalmárokkal bántak,

* – Vége Lengyelországnak![586] – *Szerk.*

túlságosan elütött az osztrákok eljárásától, semhogy ne nyilvánult volna meg szükségszerűen annak egész hatása. Azzal, hogy a pártot" (Notabene: Oroszország *Vogt* szerint nem *Magyarországot*, hanem a *pártot* verte le) „leverte ugyan, de kíméletesen és udvariasan bánt vele, Oroszország megvetette az alapját annak a szemléletmódnak, melyet talán úgy lehetne kifejezni, hogy két rossz közül a kisebbiket kell választani, és *hogy adott esetben nem Oroszország a nagyobbik rossz.*" (i. m., 12—13. old.)

Milyen „rendkívüli előzékenységgel, kímélettel, udvariassággal", sőt, szinte „testvériességgel" követi Plon-Plon Falstaffja az oroszokat Magyarországra és válik „kanálisává" annak az illúziónak, amelyen a magyar forradalom 1849-ben zátonyra futott. *Görgey* pártja volt az, mely akkoriban ama hitet terjesztette, hogy egy orosz herceg lesz Magyarország jövendő királya és ezzel a hittel megtörte a magyar forradalom ellenálló erejét.*

Nem támaszkodva különösebben egyik fajra sem, 1848 *előtt* a Habsburgok magyarországi uralmukat természetesen az uralkodó nemzetiségre építették — a *magyarokra*. Általában, mellékesen szólva, Metternich volt a nemzetiségek legfőbb megőrzője. Kihasználta őket egymás ellen, de használnia kellett őket, hogy kihasználhassa őket. Ezért őrizte meg a nemzetiségeket. Hasonlítsuk össze Posent és Galíciát. Az 1848—49-es forradalom után a Habsburg-dinasztia, mely a németeket és a magyarokat a szlávok révén verte meg, II. Józsefet utánozva, a német elemet akarta Magyarországon erőszakkal uralomra juttatni. Oroszországtól való félelmükben a Habsburgok nem mertek megmentőiknek, a szlávoknak, a karjába hullani. Összreakciójuk Magyarországon sokkal inkább a megmentőik, a szlávok ellen irányult, mint a legyőzötteik, a magyarok ellen. Saját megmentőik elleni harcban az osztrák reakció tehát, miként *Szemere* kimutatta pamfletjában: *„Hungary, 1848—1860"*, London 1860, a szlávokat visszaűzte a magyarság zászlaja alá. Osztrák uralom Magyarország *felett* és a magyarok uralma Magyarország*on* ennélfogva 1848 *előtt* és *után* is egybeesett. Egészen másképp áll a dolog Oroszországgal, akár közvetlenül, akár közvetve uralkodnék Magyarországon. A rokon törzsű és rokon vallású elemeket egybevéve, Oroszország

* Az volt, mondja Lapinski lengyel ezredes, aki Komárom átadásáig a magyar forradalmi hadseregben, később Cserkeszföldön harcolt az oroszok ellen, „az volt a magyarok szerencsétlensége, hogy nem ismerték az oroszokat". (Theophil Lapinski: „Feldzug der ungarischen Hauptarmee im Jahre 1849", Hamburg 1850**, 216. old.) „A bécsi kabinet teljesen az oroszok kezében volt . . . az ő tanácsukra gyilkolták meg a főembereket . . . mindközben az oroszok minden módon rokonszenveket szereztek maguknak, *ők kommandíroztak Ausztriának*, hogy még gyűlöletesebbé tegye magát, mint valaha." (i. m., 188—189. old.) — *Marx jegyzete.*

** *Az 1860-as kiadásban*: 1859 — *Szerk.*

nyomban rendelkezik a lakosság *nem-magyar többsége* felett. A magyar faj nyomban alulmarad a rokon törzsű szlávokkal és rokon vallású románokkal szemben. Orosz uralom Magyarországon ezért egyértelmű a *magyar nemzetiségnek*, azaz történelmileg a magyarok uralmához kötött Magyarországnak a *letűnésével*.*

Vogt, aki a *lengyeleket* a „szabad önrendelkezéssel" eltünteti *Oroszországban*, a *magyarokat* az orosz uralommal letünteti a *szlávságban*.**

De *Vogt* még mindig nem cselekedett Oroszországért eleget.

Ausztria „nem-német" tartományai közé, melyekért a Német Szövetségnek *nem* kellene „kardot ragadnia" Franciaország ellen és a „teljesen Franciaország oldalán álló" Oroszország ellen, nemcsak Galícia, Magyarország, Itália tartozott, hanem még *Csehország és Morvaország* is. „Oroszország", mondja Vogt, „nyújtja azt a szilárd pontot, amely körül a szláv nem-

---

* *Perczel Móric*, a magyar forradalmi háborúban jó hírnevet szerzett tábornok, még az itáliai hadjárat alatt visszavonult a Torinóban Kossuth körül összegyűlt magyar tisztek köréből, és nyilvánosan kifejtette egy nyilatkozatban visszalépésének okait – egyfelől Kossuth, aki csak bonapartista madárijesztőül szolgál, másfelől pedig Magyarország *orosz* jövőjének perspektívája. Egy levelemre[587] írt válaszában (kelt St. Hélier, 1860 április 19.), amelyben közelebbi felvilágosításokat kértem nyilatkozatáról, egyebek között ezt mondja: „Sohasem fogok eszközként segíteni abban, hogy Magyarországot csak azért mentsük ki a kétfejű sas karmaiból, hogy kiszolgáltassuk az északi medve **halálos gyengédségének**." – *Marx jegyzete.*

** *Kossuth* úr sohasem volt csalatkozásban a fenti szövegben kifejtett nézet helyes voltát illetőleg. Tudta, hogy *Ausztria* sanyargathatja Magyarországot, de nem semmisítheti meg. „II. József császár", írja Resid pasa nagyvezírnek Kutahjából 1851 február 15-i keltével, „az egyetlen geniális ember, akit a Habsburgok családja szült, ritka lángelméjének, valamint háza hatalmáról való, akkor még népszerű elképzeléseknek minden rendkívüli segélyforrását kimerítette abban a próbálkozásában, hogy Magyarországot germanizálja és az összállamba beolvassza, de Magyarország újult életerővel került ki a küzdelemből... A legutóbbi forradalomban Ausztria csak azért emelkedett fel a porból, hogy a cár lába elé boruljon, mestere, a cár elé, aki segítségét sohasem *adja*, hanem mindig *eladja*. És drágán kellett Ausztriának ezt a segítséget megfizetnie." („*Correspondence of Kossuth*", 33. old.) Viszont ugyanebben a levelében azt mondja, hogy csak Magyarország és Törökország együttesen tudnák Oroszország *pánszláv üzelmeit* megtörni. *David Urquhartnak* ezt írja Kutahjából *1851 január 17-én*: „We *must crush Russia*, my dear Sir! and, headed by you, we will! I have not only the resolution of will, but also that of hope! and this is no vain word, my dear Sir, no sanguine fascination; it is the word of a man, who is wont duly to calculate every chance: of a man though very weak in faculties, not to be shaken in perseverance and resolution etc." (i. m., 39. old.) („*Szét kell morzsolnunk Oroszországot*, kedves barátom-uram; és Öntől vezettetve szét fogjuk morzsolni. Bennem nemcsak az akarat, hanem a remény elhatározottsága is él, és ez nem üres szólam, kedves barátom-uram, nem vérmes képzelem; olyan ember szava ez, aki megszokta, hogy minden eshetőséggel kellőképp számot vessen: olyan emberé, aki bár nagyon gyenge képességű, rendíthetetlen a kitartásban és az elhatározottságban stb.") – *Marx jegyzete.*

zetiségek egyre inkább csoportosulni igyekeznek" (i. m., 9—10*. old.). Csehország és Morvaország a „szláv nemzetiségekhez" tartoznak. Ahogy a Moszkvai Fejedelemség Oroszországgá lett, úgy kell Oroszországnak Pánszláviává fejlődnie. „A *csehekkel* ... az oldalunkon *alulmaradunk* minden *ellenséggel szemben.*" (i. m., 136. old.) Nekünk, azaz Németországnak, igyekeznünk kell megszabadulni a csehektől, azaz Csehországtól és Morvaországtól. „Nincs garancia az uralkodók nem-német birtokai számára." (i. m., 133. old.) „*Nem kellenek többé a nem-német tartományok a Szövetségben*" (i. h.), hanem csak német tartományok Franciaországban! Ezért nemcsak „a mostani francia császárság *háborítatlanságát* kell biztosítani [...], ameddig **nem** *sérti meg* a német *szövetségi területet*" (Előszó, 9. old.), hanem **Oroszország** „háborítatlanságát" is, ameddig csupán a „*Szövetség nem-német tartományait*" sérti meg. Oroszország hozzá fogja segíteni Németországot „egysége" és „nemzetisége" kifejlesztéséhez, amennyiben előretolja csapatait a maga „üzelmeinek" kitett ausztriai „szláv függelékekbe". Míg Ausztriát Itáliában Louis Bonaparte foglalkoztatja, és Poroszország hüvelybe szorítja a Német Szövetség kardját, a „jóakaró cár" „módját tudja ejteni", hogy *csehországi és morvaországi* forradalmakat „titokban pénzzel, fegyverrel és munícióval támogasson". (i. m., 13. old.)

És „a csehekkel az oldalunkon alul kell maradnunk minden ellenséggel szemben".

Mily nagylelkűség hát a „jóakaró cártól", hogy megszabadít minket Csehországtól és Morvaországtól és a bennük élő csehektől, akiknek „mint szláv nemzetiségnek" természetszerűleg „Oroszország körül kell csoportosulniok".

Nézzük, hogy Reichs-Vogtunk Csehországnak és Morvaországnak Oroszországba való bekebelezésével hogyan védi a német keleti határt. Csehország orosz! De Csehország Németország kellős közepén fekszik, Szilézia választja el Orosz-Lengyelországtól, a Vogt által oroszosított Morvaország pedig a *Vogt* által oroszosított Galíciától és Magyarországtól. Így Oroszország egy 50 német mérföld hosszúságú és 25—35 mérföld szélességű német szövetségi területet kap. Nyugati határát teljes 65 német mérfölddel Lauterbourg-ig tolja előre nyugat felé. Minthogy pedig az Egertől az elzászi Lauterbourg-ig egyenes vonalban csak 45 német mérföld a távolság, Észak-Németország a francia ék által egyfelől, és még sokkal inkább az orosz által másfelől, teljesen el lenne választva Dél-Németországtól és *készen is lenne Németország megosztása.* A közvetlen út Bécsből Berlinbe *Oroszországon át* vezetne,

* *Az 1860-as kiadásban*: 91 – *Szerk.*

sőt, még a közvetlen münchen—berlini út is. Drezda, Nürnberg, Regensburg, Linz lennének határvárosaink Oroszország felé; helyzetünk a szlávokkal szemben, legalábbis délen, ugyanaz lenne, mint Nagy Károly *előtt* (míg nyugaton Vogt nem enged minket XV. Lajosig visszamenni), és történelmünkből ezer évet törölhetnénk.

Azt a célt, amit Lengyelország szolgált, Csehország még jobban szolgálhatná. Prága átalakítása elsáncolt táborrá és mellékerődítmények létesítése a Moldvának és az Egernek az Elbába való betorkollásánál — és Csehországban az orosz hadsereg nyugodtan bevárhatja a már eleve osztottan, Bajorországból, Ausztriából, Brandenburgból érkező német hadsereget, az erősebb csapatokat a várak elé engedheti és a gyengébbeket részenként megverheti.

Nézzük meg Közép-Európa nyelvi térképét — vegyünk például egy szláv tekintélyt, Šafařík *„Slovanský zeměvid"-jét*[588]. Ebben a szláv nyelv határa a pomerániai parton levő Stolptól Zastrow-n keresztül Chodziesentől délre a Netze mellett húzódik, és aztán nyugatra vonul Meseritzig. Innen kezdve azonban hirtelen délnyugatnak kanyarodik. Itt a sziléziai tömör német ék mélyen benyomul Lengyelország és Csehország közé. Morvaországban és Csehországban aztán megint messzire előreugrik a szláv nyelv nyugatra — persze minden oldalán megszaggatva az előrenyomuló német elemtől és átszőve német városokkal és nyelvszigetekkel éppúgy, ahogy északon is az egész Alsó-Visztula és Kelet- és Nyugat-Poroszország java része német, és kényelmetlenül előre tolódik Lengyelország felé. A legnyugatibb lengyel és a legészakibb cseh nyelvi pontok között fekszik a lausitzi vend nyelvsziget, német nyelvterület közepette, de úgy, hogy majdnem elvágja Sziléziát.

Az orosz pánszlávista *Vogtnak*, akinek Csehország a rendelkezésére áll, nem lehet itt kérdéses, hol a szláv birodalom természetes határa. Meseritztől közvetlenül Lieberose és Lübben felé vonul, innen, az Elbának a cseh határhegyeken való áttörésétől, délre fordul és tovább követi Csehországnak és Morvaországnak nyugati és déli határát. Ami ettől keletebbre van, az szláv; a néhány német beékelődés és szláv területen levő más betolakodók nem állhatják tovább útját a nagy szláv egész kibontakozásának; különben sincs joguk ott lenni, ahol vannak. Ha ez a „pánszláv állapot" egyszer megvalósul, magától adódik, hogy délen hasonló határkiigazítás szükséges. Itt ugyancsak hívatlanul nyomult be egy német ék az északi és a délszlávok közé, elfoglalva a Duna völgyét és a Stájer Alpokat. *Vogt* nem tűrheti ezt az éket és így, következetes módon, Ausztriát, Salzburgot, Stájerországot és Karintia német részeit Oroszországhoz csatolja. Hogy ennek a szláv—orosz

birodalomnak a „nemzetiségi elv" legkipróbáltabb alapelvei szerinti megvalósulásakor az a néhány magyar és román, különböző törökökkel együtt, szintén Oroszországhoz kerülnének (hiszen a „jóakaró cár" Cserkeszföld leigázásával és a krími tatárok kiirtásával szintén a „nemzetiségi elvért" dolgozik!), büntetésül amiért az északi és délszlávok közé nyomultak, azt Vogt Ausztria bosszúságára már kifejtette.

Mi németek ennél a műveletnél elveszítjük — mindössze Kelet- és Nyugat-Poroszországot, Sziléziát, Brandenburgnak és Szászországnak egyes részeit, egész Csehországot, Morvaországot és Ausztria többi területét Tirol kivételével (amelynek egy része az olasz „nemzetiségi elvnek" jut), — és ráadásul még nemzeti létezésünket is!

Maradjunk azonban csak a legközelebbi dolognál, miszerint Galícia, Csehország és Morvaország — *oroszok*!

Ilyen körülmények között Német-Ausztria, Délnyugat-Németország és Észak-Németország sohasem cselekedhetnének együttesen, hacsak nem — és erre szükségképpen sor kerülne — *orosz vezetés alatt.*

Vogt azt daloltatja velünk németekkel, amit az ő párizsijai 1815-ben daloltak:

„Vive *Alexandre*,
Vive *le roi des rois*,
Sans rien *prétendre*,
Il nous donne *des lois*."*

A vogti „nemzetiségi elvnek", amelyet ő 1859-ben az „Észak fehér angyala" és a „Dél fehér angyala" szövetségével akart megvalósítani, a *saját* nézete szerint tehát mindenekelőtt úgy kell érvényesülnie, hogy a lengyel nemzetiség eltűnik, a magyar nemzetiség letűnik és a német nemzetiség tovatűnik az — *oroszságban.*

Ezúttal nem említettem a *Dentu-féle* kútfő-pamfletjait, mert *egyetlenegy* csattanós idézetet fenntartottam annak bizonyítására, hogy mindenben, amit itt félig sejtet, félig kifecseg, a Tuileriákban kiadott jelszónak engedelmeskedik. A „*Pensiero ed Azione*" 1859 május 2—16-i számában[589] *Mazzini*, aki előre megjósol később bekövetkezett eseményeket, egyebek között megjegyzi, hogy a II. Sándor és Louis Bonaparte között megállapodott szövetségben az első feltétel így hangzott: „*abbandono assoluto della Polonia*"

* – „Éljen *Sándor*, éljen,
Ő *a cárok cára*,
Törvényt juttat nékünk,
S nincsen semmi *ára*." – *Szerk.*

(Lengyelország abszolút feladása Franciaország részéről, amit *Vogt* a „Lengyelország és Oroszország között tátongó szakadék teljes betömésének" fordít). „Che la guerra si prolunghi e assuma ... proporzioni europee, l'insurrezione delle provincie oggi turche preparata di lunga mano e quelle dell'*Ungheria*, daranno campo all'Allianza di rivelarsi ... Principi russi governerebbo le provincie che surgerebbo *sulle rovine* dell'Impero Turco et dell'*Austria* ... *Constantino di Russia* è già proposto ai malcontenti ungheresi." (Lásd „*Pensiero ed Azione*", 1859 május 2—16-i sz.) („Ha a háború elhúzódnék és európai arányokat öltene, akkor a mai török tartományok és Magyarország régóta előkészített felkelése alkalmat fog adni a Szövetségnek, hogy felfedje magát ... Orosz hercegek fogják kormányozni a tartományokat, melyek Törökország és Ausztria romjain támadnának ... Az orosz Konstantint máris javasolták a magyar elégedetlenkedőknek.")

Mindamellett *Vogt orosz volta* csak másodlagos. Csupán a Tuileriák által kiadott jelszót követi, csupán előkészíteni igyekszik Németországot olyan manőverekre, amelyekben az Ausztria elleni háború bizonyos esetlegességeire Louis Bonaparte és II. Sándor cár megegyeztek, és valójában csak rabszolgaian [sklavisch] visszhangozza párizsi kútfő-pamfletjának pánszláv [panslawistisch] frázisait. Tulajdonképpeni ügylete az, hogy a „Ludwigslied"-et[590] dalolja:

„Einan kùning wèiz ih, hèizit hêr Hlùdowîg,
ther gêrno Gôde" (azaz a nemzetiségeknek) „thionôt."*

Előzőleg hallottuk, hogyan magasztalja *Vogt* Szardíniát azzal, hogy „*még Oroszország megbecsülését is megszerezte*". Most párhuzamot von: „Ausztriáról", mondja, „szó sincs" (Poroszország) „nyilatkozataiban ... ha Észak-Amerika és Kokinkína háborújának küszöbén állnánk, akkor sem beszélhetne másképp. De Poroszország német hivatását, a német kötelezettségeket, a régi Poroszországot, ezt előszeretettel hangsúlyozza. *Franciaország*" (s Franciaország, Vogtnak a 27. oldalon adott magyarázata szerint: „Franciaország jelenleg [...] egyedül az uralkodója személyében foglalódik összse") „*ennélfogva magasztaló szavakat osztogat a »Moniteur« és a többi újság által.* — Ausztria dühöng." („Studien", 18. old.)

„Hogy Poroszország helyesen fogja fel »*német hivatását*«, az a Louis

* — „Ismérek egy királyt, neve Hlùdowîg úr,
Ki örömest szolgál Istennek (...)" — *Szerk.*

Bonaparte által a »*Moniteur*«-ben és a többi decembrista újságban *osztogatott magasztaló szavakból* következik." Minő hűvös szemtelenség! Emlékszünk, hogy Vogt „Észak fehér angyala" iránti gyengédségből *egyedül* Ausztriával szegette meg az 1815-ös szerződéseket és egyedül vele koboztatta el Krakkót. Hasonló szívességet tesz most „Dél fehér angyalának".

„Ez az egyházi állam, melynek köztársaságán" (az egyházi állam köztársasága!) „*Cavaignac*, a doktrinér republikánus párt képviselője [...] és Gagern katonai ellenképe" (ez is párhuzam!) „a gyalázatos *népgyilkosságot* elkövette" (népgyilkosságot elkövetni egy állam köztársaságán!), „ami azonban mégsem segítette hozzá az elnöki székhez." (i. m., 69. old.)

Tehát *Cavaignac* és nem *Louis Bonaparte* volt az, aki a *Római Köztársaság* ellen „a *gyalázatos népgyilkosságot*" elkövette! Cavaignac 1848 novemberében csakugyan egy hadiflottát küldött Civitavecchiába a pápa személyi védelmére. De csak a következő esztendőben, csak miután Cavaignacot már hónapok óta eltávolították az elnöki székből, csak *1849 február 9-én* törölték el a pápa világi uralmát és *proklamálták Rómában a köztársaságot*, s így Cavaignac nem gyilkolhatott meg egy az ő uralma idején még nem is létező köztársaságot. Louis Bonaparte küldte 1849 április 22-én Oudinot tábornokot 14 000 emberrel Civitavecchiába, miután a Róma elleni expedícióhoz szükséges pénzeszközöket azzal az ünnepélyesen megismételt nyilatkozattal csalta ki a nemzetgyűléstől, hogy célja csupán ellenállást kifejteni az Ausztriától a római államokba tervezett betöréssel szemben. Az 1849 július 13-i párizsi katasztrófa tudvalevőleg Ledru-Rollinnak és a hegypártnak ama határozatából[591] fakadt, hogy „a Római Köztársaság ellen elkövetett gyalázatos népgyilkosságért", amely egyúttal „a francia alkotmány gyalázatos megszegése" és a „nemzetgyűlés határozatának gyalázatos megsértése", bosszút kell állni mindezen gyalázatosságok értelmi szerzőjén, *Louis Bonaparte-on azzal, hogy vád alá helyezik*. Látjuk, hogy az államcsíny e galád tányérnyalója, *Karl Vogt*, mily „gyalázatosan", mily arcátlanul *meghamisítja* a történelmet, hogy ezzel minden kétség fölé emelje „Hlùdowîg" úr elhivatottságát a nemzetek felszabadítására általában és Itália felszabadítására különösen.

Vogt emlékszik a „*Neue Rheinische Zeitung*"-ból, hogy a parcellásparasztok osztálya Franciaországban a lumpenproletariátus osztálya mellett a Bas-Empire[530] egyetlen társadalmi bázisa. Ezt mármost a következőképp szabja át:

„A mostani császárságnak nincs pártja a műveltek körében, nincs pártja [...] a francia burzsoáziában — hozzá csupán két tömeg *tartozik*, a hadsereg és a falusi proletariátus, *amely nem tud írni és olvasni*. De ez a lakosság

kilenctized részét teszi ki, és magában foglalja azt a hatalmasan megszervezett szerszámot, amellyel az ellenállás szétzúzható, és a *jelzálog helótáinak seregét*, akiknek nincs egyebük, *mint egy szavazatuk az urnába.*" (25. old.)

Franciaország nem-városi népessége, beleszámítva a hadsereget, az össznépességnek alig $^2/_3$-ára rúg. *Vogt* a $^2/_3$-nál kevesebbet $^9/_{10}$-re változtatja. Az egész városonkívüli francia népességet, amelynek mintegy $^1/_5$-e jómódú földtulajdonosokból áll, egy másik $^1/_5$-e pedig föld- és birtoknélküliekből, mindenestől parcellásparasztokká, a „jelzálog helótáivá" változtatja. Végül eltöröl Franciaországban a városokon kívül minden írni-olvasni tudást. Miként az előbb a történelmet, itt a statisztikát hamisítja meg, hogy hősének piedesztálját kiszélesítse. Mármost erre a piedesztálra odaállítja magát a hőst.

„Franciaország tehát csakugyan egyedül és kizárólag az uralkodója személyében foglalódik össze, akiről Masson" (ez is tekintély) „azt mondta: »nagy tulajdonságai vannak mint államférfiúnak és uralkodónak, rendíthetetlen akarat, biztos érzék, erőteljes elhatározottság, szilárd szív, fennkölt, merész szellem és teljes kíméletlenség«." (i. m., 27. old.)

„Wie sæleclîche stât im an
alle‿z da‿z, da‿z êr begât!
wie gâr sîn lîp ze wunsche stât!
wie gênt im sô gelîche inein
die fînen keiserlîchen bein."* (*Tristan*[592])

Vogt kirántja Massonja kezéből a tömjénfüstölőt, hogy ő maga lóbálja. Masson erénykatalógusához még hozzáteszi: „hideg számítás", „hatalmas kombináló képesség", „kígyóokosság", „szívós türelem" (28. old.), és aztán mint az antichambre** Tacitusa ezt dadogja: „Ennek az uralomnak az *eredete — egy borzadály*", ami mindenesetre — egy értelmetlenség. Hősének groteszk figuráját mindenekelőtt nagy emberré kell melodramatizálnia, és így lesz „Napoléon le Petit"-ből*** ez a „*Sorsember*" (i. m., 36°. old.).

* – „Mi boldogítón illik hozzá
mind egész viselete!
mily kívánatra lévő a teste!
mint illeszkednek magok
a császári finom tagok." – *Szerk.*

** – előszoba – *Szerk.*

*** – a Kis Napóleonból [593] – *Szerk.*

° *Az 1860-as kiadásban*: 38 – *Szerk.*

„Ha a *mostani állapotok* oda vezetnének", kiált fel Vogt, „hogy ezt a kormányzatot" (a Sors emberéét) „*megváltoztassák*" (mily szerény kifejezés, *megváltoztatni*!), „*meleg szerencsekívánatainkat ehhez* bizonyára nem maradnának el, bárha egyelőre ennek *semmi kilátását* sem *tudnánk* elképzelni!" (i. m., 29. old.) Hogy e melegszívű testvér mily komolyan gondolja a maga in petto* tartott szerencsekívánatát, azt a következőkből láthatjuk:

„A *belső állapotok* azonban **tartós béke** mellett azért lesznek **napról napra** mind **tarthatatlanabbakká,** mert a francia hadsereg a műveltek pártjaival sokkal bensőbb kapcsolatban áll, mint például a német államokban, Poroszországban és Ausztriában; — mert e pártok különösen a tisztek között visszhangra találnak, és így egy szép napon a hatalom *egyetlen aktív támasza*, amellyel a császár rendelkezik, kicsúszhat a kezéből." (i. m., 26—27. old.)

Tehát a „*belső állapotok*" „*napról napra tarthatatlanabbakká* lettek" **„tartós béke mellett".** Ezért kellett *Vogtnak* igyekeznie, hogy Louis Bonaparte számára megkönnyítse a *béke megszegését*. Fenyegető volt, hogy a hadsereg, „hatalmának" „egyetlen aktív támasza", „kicsúszik" a kezéből. Ezért bizonyította be Vogt, hogy Európa feladata az Itáliában „lokalizált" háborúval megint hozzáláncolni a francia „hadsereget" Louis Bonaparte-hoz. Tényleg úgy látszott, hogy Badinguet szerepe — ahogy a párizsiak „nagybátyjának unokaöccsét" tiszteletlenül nevezik — 1858 végén rémséges véget fog érni. Az 1857—58-as általános kereskedelmi válság megbénította a francia ipart.** A válság akut kitörésének megakadályozására végzett kormánymanőverek krónikussá tették a bajt, úgyhogy a francia kereskedelem pangása elhúzódott az itáliai háború kitöréséig. Másrészt a gabonaárak 1857-től 1859-ig olyan mélyre zuhantak, hogy különböző congrès agricole-okon*** hangosan panaszolták, hogy a francia földművelés az alacsony árakkal és a magas terhekkel lehetetlenné válik. Louis Bonaparte nevetséges kísérlete a gabonaárak mesterséges emelésére egy ukáz által, amely egész Franciaországban ráparancsolt a pékekre, hogy létesítsenek gabonaraktárakat, csupán kormányának gyámoltalan zavarát árulta el.

---

* – készenlétben; tartalékban – *Szerk.*

** Valójában az iparı prosperitás volt az, amely Louis Bonaparte rezsimjét oly sokáig fenntartotta. A francia kiviteli kereskedelem az ausztráliai–kaliforniai felfedezések és a világpiacra gyakorolt hatásaik folytán több mint kétszeresére emelkedett, addig sohasem látott fellendülésnek indult. Egyáltalában, a februári forradalom végső fórumként Kalifornián és Ausztrián bukott meg. – *Marx jegyzete.*

*** – mezőgazdasági kongresszusokon – *Szerk.*

Az államcsíny külpolitikája csak egy sor balulsikerült próbálkozás volt arra, hogy Napóleont játsszon — csupa nekirugaszkodás, mindig hivatalos visszavonulással koronázva. Ilyen volt intrikája az Amerikai Egyesült Államok ellen, ilyenek a rabszolgakereskedelem felújítására irányuló manőverek[594], a melodrámai fenyegetések Anglia ellen. Azok az arcátlanságok, melyeket Louis Bonaparte akkoriban Svájccal, Szardíniával, Portugáliával és Belgiummal szemben megengedett magának — jóllehet Belgiumban még Antwerpen megerősítését sem tudta meggátolni —, csak még rikítóbban kidomborították fiaskóját a nagy államokkal szemben. Az angol parlamentben állandó szólammá vált a „Napoléon le Petit", és a „*Times*" az 1858. esztendő utolsó cikkeiben a „vasembert" „guttaperchából való embernek" gúnyolta. Közben Orsini bombái[595] villództak Franciaország belső helyzete fölött. Megmutatkozott, hogy Louis Bonaparte rezsimjének még mindig éppúgy nincs támasztéka, mint az államcsíny első napjaiban. A *lois de sûreté publique** elárulták teljes elszigeteltségét. Saját tábornokai előtt kellett leköszönnie. Franciaországot, hallatlan esemény, spanyol szokás szerint felosztották öt főkapitányságra.[597] A régensség létesítésével valójában Pélissier-t Franciaország legfelsőbb hatóságának ismerték el.[598] Ráadásul a megújított *terreur*** senkiben sem keltett rémületet. Az austerlitzi csata hollandus unokaöccse[599] nem félelmetesnek, hanem csak groteszknek tűnt. Montalembert Párizsban Hampdent játszhatott,[600] Berryer és Dufaure elárulhatták a burzsoázia reménységeit perbeszédeikben és Proudhon Brüsszelben, egy acte additionellel megfejelt lajos-fülöpizmust proklamálhatott,[601] míg maga Louis Bonaparte egész Európának elárulta a Marianne[420] mindjobban terjedő hatalmát. A chålons-i felkelés,[602] melynek folyamán a tisztek arra a hírre, hogy Párizsban proklamálták a köztársaságot, nem mentek neki a felkelőknek, hanem előbb óvatosan megérdeklődték a prefektúrán, vajon csakugyan proklamálták-e a köztársaságot Párizsban, csattanósan bizonyította, hogy még a hadsereg is pantomimnak tekintette a restaurált császárságot, amelynek zárójelenete közeledik. Az elbizakodott tisztek botrányos párbajai Párizsban, egyidejűleg a botrányos tőzsdeműveletekkel, melyekben a December 10-i Banda főkolomposai voltak kompromittálva! A Palmerston-kormány bukása Angliában a Louis Bonaparte-tal való szövetsége miatt![603] Végül egy olyan államkincstár, amelyet csak rendkívüli ürügyekkel lehetett megint feltölteni! Ilyen volt a Bas-Empire helyzete 1858 végén. A talmi császárság megbukott, vagy pedig véget kellett vetni az 1815-ös szerződések keretén *belüli* napóleoni

* – *közbiztonsági törvények*[594] – *Szerk.*
** – *terror; rémuralom* – *Szerk.*

császárság nevetséges bohózatának. De ehhez egy *lokalizált háború* kellett. Egy Európa elleni háború puszta kilátása elég lett volna akkoriban ahhoz, hogy Franciaországban előidézze a robbanást. Még a gyermek is megértette, amit *Horsman* az angol parlamentben mondott: „Tudjuk, hogy Franciaország támogatni fogja a császárt, ameddig a mi ingadozásunk lehetővé teszi külpolitikájának eredményességét, de megvan az okunk azt hinni, hogy elhagyja a császárt, mihelyt vele szemben határozott ellenállást fejtünk ki." Minden attól függött, hogy a háborút *lokalizálják*, vagyis Európa magas felsőbbségi engedélyével viseljék. Magát Franciaországot előbb egy egész sor képmutató béketárgyalással és azok ismételt meghiúsulásával kellett lassanként előkészíteni a háborúra. Sőt, Louis Bonaparte itt túl is lőtt a célon. Lord Cowley, a párizsi angol követ, olyan javaslatokkal, amelyeket Louis Bonaparte szerkesztett meg és a londoni kabinet (Derby) helyeselt, elutazott Bécsbe. Ott (lásd a fent idézett Kékkönyvet) Anglia nyomására váratlanul elfogadták a javaslatokat. Cowley épphogy visszatért a „békés megoldás" hírével Londonba, amikor hirtelen ugyanott kitudódott, hogy Louis Bonaparte feladta a saját javaslatait és az Ausztria megrendszabályozására Oroszország által javasolt kongresszus mellé állt. Csak Oroszország közbelépésével vált lehetővé a háború. Ha Oroszországnak nem lett volna tovább szüksége Louis Bonaparte-ra tervei kiviteléhez — akár azért, hogy *Franciaországgal együtt valósítsa meg azokat*, akár azért, hogy *Ausztriát és Poroszországot francia csapásokkal a maga akaratnélküli eszközévé tegye* —, Louis Bonaparte akkor megbukott volna. De Oroszország titkos támogatása ellenére, Palmerston ígéretei ellenére, aki Compiègne-ben jóváhagyta a plombières-i összeesküvést,[604] mégis minden Németország magatartásától függött, minthogy egyfelől Angliában a tory-kabinet még a kormányrúdnál ült, másfelől egy európai háborúra való kilátás kirobbantotta volna Franciaország akkori néma lázadását a bonapartista uralom ellen.

Hogy *Vogt* sem Itália iránti élénk részvétből, sem pedig Ausztria aggályos, konzervatív, éppoly gyámoltalan, mint brutális zsarnokságától való félelemből dalolta a „Ludwigslied"-jét, azt maga kifecsegi. Hanem azt hitte, hogy még az esetben is, ha Ausztria — amelyet, tartsuk eszünkben, *belekényszerítettek* a háború megindításába — eleinte győzelmet aratna Itáliában, *„Franciaországban mindenképp kirobbanna a forradalom, megdöntenék a császárságot és a jövő másként alakulna."* (i. m., 132. old.) Azt hitte, hogy „az osztrák seregek Franciaország kirobbant néperejével szemben végül is nem tudnának helytállni" (i. h.), hogy „maguk a győztes osztrák fegyverek teremtenék meg Franciaország, Itália, Magyarország forradalmában azt az ellenfelet, amely szükségképp agyonnyomná őket". De Vogtnak nem az volt

a fontos, hogy Itália megszabaduljon Ausztriától, hanem az, hogy Louis Bonaparte leigázza Franciaországot.

Kell-e mármost további bizonyíték arra, hogy *Vogt* csupán egyike ama számtalan szájaknak, melyeken keresztül a Tuileriák groteszk hasbeszélője idegen nyelveken hallatta saját szavát?

Bizonyára emlékszünk, hogy abban az időben, amikor Louis Bonaparte először fedezte fel elhivatottságát a nemzetiségek felszabadítására általában és Itáliáéra különösen, Franciaország egy történelmében sohasem látott színjátékot tárt elénk. Egész Európa csodálkozott a szívós nyakasságán, amellyel az „Idée Napoléonienne-eket"* visszautasította. A lelkesedés, mellyel még a corps législatif** „chien savant-jai"*** is ujjongva fogadták Morny békebizonykodásait; a bosszús megjegyzések, melyekkel a „Moniteur" megleckéztette a nemzetet, hol az anyagi érdekekbe való lesüllyedése, hol a hazafias feszítőerő hiánya, hol Badinguet hadvezéri tehetségében és politikai bölcsességében való kételkedése miatt; a megnyugtató hivatalos message-ok° Franciaország összes kereskedelmi kamaráihoz; a császári bizonykodás, hogy „étudier une question n'est pas la créer"°° — mindezt általánosan megőriztük emlékezetünkben. Akkoriban az angol sajtóban, mely elbámult e rendkívüli színjátékon, csak úgy hemzsegtek a jóindulatú zöldségek a franciák természetében végbement békés hajlamú változásról, a tőzsde úgy kezelte a „háború" vagy „nem-háború" kérdését, mint „párbajt" Louis Bonaparte között, aki a háborút akarja, és a nemzet között, amely nem akarja, és fogadásokat kötöttek, hogy ki fog győzni, a nemzet-e vagy a „nagybátyjának unokaöccse". Az akkori helyzet ecsetelésére csak néhány passzust akarok idézni a londoni „Economist"-ból[606], amely a City°°° sajtószerveként, az itáliai háború szószólójaként és Wilsonnak (India nemrég elhalt államkincstárnokának és Palmerston szerszámának) tulajdonaként nagy fontossággal bírt:

„A francia kormány, melyet felriasztott az általa okozott óriási izgalom, most a lecsillapítás módszerét kísérli meg." („*Economist*", *1859 január 15.*) *1859 január 22-i* számában, „*A császári hatalom gyakorlati korlátai Franciaországban*" című cikkében az „*Economist*" ezt mondja:

---

* – „napóleoni eszméket"[605] – *Szerk.*

** – a törvényhozó testület – *Szerk.*

*** – „tudós (idomított) kutyái" – *Szerk.*

° – üzenetek – *Szerk.*

°° – „egy kérdést tanulmányozni még nem annyi, mint világra hozni" – *Szerk.*

°°° London üzletnegyede – *Szerk.*

„Akár végrehajtják a császár itáliai háborús terveit, akár nem, *egy* tény legalábbis biztos, az, hogy tervei nagyon erős és valószínűleg váratlan ellenállásra találtak abban a fagyos magatartásban, mellyel a franciaországi néphangulat fogadta őket, a császár terve iránti bármiféle rokonszenv teljes hiányában... Ő háborút javasol, a francia nép pedig csak riadalmat és elégedetlenséget tanúsít, az állampapírok elértéktelenedtek, az adószedőtől való félelem kioltja a harcias és politikai lelkesedés minden szikráját, az ország kereskedő részét pánik fogta el, a vidéki kerületek némák és elégedetlenek, félve az új sorozásoktól és új beszolgáltatásoktól; a politikai körök, amelyek a császári uralmat mint az anarchia elleni *pis aller-t** a legerősebben támogatták, teljesen ugyanezen okokból a háború ellen nyilatkoznak — bizonyos, hogy Louis-Napoléon a háborúnak, még az Itáliáért folyó háborúnak is olyan méretű és mélységű ellenzését fedezte fel minden osztályban, amilyet nem sejtett."**

Ezzel a francia népszavazással szemben bocsátották útjára a dentui kútfő-pamfletoknak *azt* a részét, amely „a nép nevében" ráparancsolt a „császárra", hogy segítse hozzá „Franciaországot végre az Alpoktól a Rajnáig való fenséges kiterjeszkedéséhez", és tovább ne szegüljön ellen a „nemzet harci kedvének" és „nemzetiségfelszabadító vágyának". *Vogt* egy nótát fúj December prostituáltjaival. Ugyanazon pillanatban, amikor Európa elámult Franciaország szívós békesóvárgásán, *Vogt* felfedezte, hogy „*ma* ez a könnyen megmozgatható nép" (a franciák) „*harci kedvtelésekkel eltöltöttnek látszik*" (i. m., 29—30. old.) és Hlùdowîg úr csak az „uralkodó koráramlatot" követi, amely egyenest „a nemzetiségek függetlenségére" irányul (i. m., 31. old.). Természetesen *egyetlen* szót sem hitt abból, amit írt. „*Programm*"*-jában*, amely felhívta a demokratákat a bonapartista propagandájában való együttműködésre, nagyon is pontosan elmondja, hogy az itáliai háború *népszerűtlen* Franciaországban. „*Nem hiszem, hogy kezdetben veszélyeztetve lenne a Rajna*; de ez a *későbbiek folyamán bekövetkezhetik*, egy *ottani* háború vagy egy Anglia elleni háború

* — *szükségmegoldást — Szerk.*

** Lord Chelsea, aki Lord Cowleyt távolléte alatt Párizsban helyettesítette, ezt írja: „The official disavowal" (A „Moniteur" 1859 március 5-i*** számában) „of all warlike intentions on the part of the Emperor, this Imperial message of peace, has been received *by all classes of Paris* with feelings of what may be called exultation." (Az „On the affairs of Italy. January to May 1859" című Kékkönyv, 88. sz.) („A császár részéről táplált bármiféle háborús szándék hivatalos cáfolatát, ezt a császári békeüzenetet *Párizs minden* osztálya túláradó lelkesedéssel fogadta.") — *Marx jegyzete.*

*** *Az 1860-as kiadásban*: 4-i — *Szerk.*

szinte népszerűvé tenné Louis-Napoléont, az *itáliai* háborúnak *nincs meg ez a népszerű oldala.*" („Főkönyv", Dokumentumok, 34. old.)*

Ha mármost a dentui kútfő-pamfletok egyik része a hagyományos hódító ábrándokkal próbálta felrázni a francia népet „béke-letargiájából" és a nép szájába adni Louis Bonaparte magánóhajait, a másik részének, élén a „*Moniteur*"-*rel*, az volt a feladata, hogy mindenekelőtt Németországot meggyőzze a császárnak minden területszerzéstől való irtózásáról és nemzetiségfelszabadító Messiásként való eszményi elhivatottságáról. A bizonyítékokat, egyfelől politikájának önzetlenségére, másfelől nemzetiségfelszabadító tendenciájára könnyű betéve megjegyezni, minthogy folyton ismételik őket, és csupán két sarkpont körül forognak. Bizonyíték a decembrista politika önzetlenségére — *a krími háború*. Bizonyíték a nemzetiségfelszabadító tendenciára — *Cuza ezredes és a román nemzetiség*. Itt a „*Moniteur*" volt a közvetlen hangadó. Lásd a „*Moniteur*" 1859 március 15-i számát a *krími háborúról*. Az 1859 április 10-i „*Moniteur*" ezt mondja a *román nemzetiségről*: „Németországban csakúgy, mint Itáliában, azt akarja" (Franciaország), „hogy a szerződésekkel elismert nemzetiségek fenntartsák, sőt megszilárdítsák magukat. — A *Dunai Fejedelemségekben* azon fáradozott" (a császár), „hogy e tartományok legitim kívánságait diadalra segítse avégett, hogy Európa e részében is eleget tegyen a nemzeti érdekekre támaszkodó rendnek." Lásd még az 1859 elején Dentunál megjelent pamfletot: „*Napoléon III et la question roumaine*". *A krími háborúról*: „Végül, milyen kárpótlást kért Franciaország a vérért, amelyet ontott és a milliókért, amelyeket költött Keleten, kizárólag európai érdekből?" („*La vraie question*", Párizs, Dentu 1859.) Ugyanezt a Párizsban végtelen változatokban lejátszott témát *Vogt* oly helyesen németesítette meg, hogy úgy fest a dolog, mintha *E. About*, a bonapartizmus fecsegő szarkája, *Vogt* német fordítását fordította volna vissza franciára. Lásd „La Prusse en 1860". Itt is megint üldöz bennünket a *krími háború* és a *Cuza ezredes vezette román nemzetiség*.

„De annyit legalábbis tudunk", visszhangozza *Vogt* a „*Moniteur*"-*t* és Dentu kútfő-pamfletjait, „hogy Franciaország egy talpalatnyi földet sem

* *Notabene.* „*Stúdiumaiban*" Vogt a „Moniteur"-rel és a dentui kútfő-pamfletokkal együtt megismétli, „hogy a sors különös szeszélye az, mely ezt az embert" (Louis Bonaparte-ot) „rákényszeríti, hogy a *nemzetiségek felszabadítójaként* az első sorba álljon" (35. old.), hogy „ezt a politikát *segítenünk* kell, ameddig a nemzetiségek felszabadításának korlátain belül marad" és *ki kell várnunk „míg e felszabadítás ezen sorsember révén végbemegy"* (36. old.). Ellenben a demokrata urakhoz intézett „*Programm*"-*jában* ez áll: „Az *ilyen segítővel szemben óvást* lehet és *kell* emelnünk." („Főkönyv", Dokumentumok, 34. old.) – *Marx jegyzete.*

hódított meg" (a Krímben), „és hogy a *nagybácsi a győztes hadjárat* után nem elégedett volna meg a hadművészetben megállapított fölény sovány eredményével." („*Studien*", 33. old.) „Itt mégiscsak *lényeges* különbség mutatkozik a régi napóleoni politikával szemben."* (i. h.)

Mintha Vogtnak be kellene bizonyítania előttünk, hogy „*Napoléon le Petit*" nem a valódi Napóleon! *Vogt* ugyanilyen joggal 1851-ben megjövendölhette volna, hogy az unokaöcs, aki az első itáliai hadjárattal és

---

* Egyébként „Napoléon le Petit" a nemzetiségfelszabadítás szólamát is a valódi Napóleontól másolta. Például *1809 májusában* Napóleon Schönbrunnból[168] kiáltványt intézett a *magyarokhoz*, amelyben egyebek között ez áll: „Magyarok! Elérkezett *függetlenségetek* visszaszerzésének pillanata ... *Semmit* sem kívánok tőletek. Csak azt óhajtom, hogy *szabad és független nemzetnek* lássalak titeket. Kapcsolatotok Ausztriával átok volt rajtatok stb." 1797 május 16-án Bonaparte a Velencei Köztársasággal szerződést kötött, amelynek első cikkelye így hangzik: „A jövőben béke és jó egyetértés uralkodjék Franciaország és a Velencei Köztársaság között." E békekötésben követett céljait három nappal később felfedi a francia direktóriumnak küldött titkos sürgönyében, amely e szavakkal kezdődik: „Ezennel kézhez kapják azt a szerződést, amelyet a Velencei Köztársasággal kötöttem és amelynek alapján Baraguay d'Hilliers tábornok 5–6000** emberrel megszállta a várost. E békekötéssel különböző célokat tartottam szem előtt." Utolsó célként felsorolja: „Letompítani mindazt, amit Európában mondhatnának, hiszen most az lesz a látszat, mintha Velencét csak átmeneti műveletként szállták volna meg, amit *maguk a velenceiek* szorgalmaztak." Megint két nappal később, május 26-án, Bonaparte ezt írta Velence helyhatóságának: „A Milánóban megkötött szerződést időközben aláírhatja a helyhatóság — a titkos cikkelyeket annak három tagja. Mindig mindent meg fogok tenni, ami hatalmamban áll, hogy bizonyítékokkal szolgáljak nektek arra az óhajomra, hogy *szabadságaitok* megszilárduljanak és *a szerencsétlen Itáliát* végre azon a helyen lássam, amelyet a világ színpadán elfoglalni hivatva van, *minden idegentől szabadnak és függetlennek*." Néhány nappal később ezt írja Baraguay d'Hilliers tábornoknak: „Soraim vétele után jelentkezzék Velence ideiglenes kormányánál és adja elő, hogy összhangban azokkal az elvekkel, melyek most Franciaország és Velence köztársaságát egyesítik, és összhangban a közvetlen védelemmel, melyet a Francia Köztársaság a Velenceinek nyújt, elengedhetetlen a Köztársaság tengeri hatalmának tiszteletet keltő lábraállítása. *Ezzel az ürüggyel* mindent birtokba vesz, ugyanakkor ügyelve arra, hogy jó egyetértésben éljen a velenceiekkel, és szolgálatunkba toborozza – mégpedig *mindig Velence nevében szólva* – a Köztársaság összes matrózait. Egyszóval úgy kell elrendeznie, hogy a velencei kikötőben levő összes tengerészeti felszereléseket és hajókat átszállíttassa Toulonba. A szerződés egyik titkos cikkelye a velenceieket arra kötelezi, hogy a Francia Köztársaságnak 3 millió értékű tengerészeti felszerelést szállítsanak a touloni tengerészet számára, de *az a szándékom*, hogy Toulon javára *minden* velencei hajót és *minden* tengerészeti felszerelésüket a Francia Köztársaság birtokába veszem." („*Correspondance secrète et confidentielle de Napoléon*", 7 kötet, Párizs 1817.) E parancsokat szóról szóra végrehajtották; és mihelyt Velencét *minden* tengerészeti és hadifelszereléséből kifosztották, Napóleon a legkisebb habozás nélkül átadta új szövetségesét, a *felszabadított Velencei Köztársaságot*, amelynek ünnepélyesen megesküdött, hogy minden veszéllyel dacolva megvédi, *Ausztria zsarnoki igája alá. – Marx jegyzete.*

** *Az 1860-as kiadásban*: 16 000 – *Szerk.*

az egyiptomi expedícióval semmit sem tudott szembeállítani, csak a strasbourg-i kalandot[367], a boulogne-i expedíciót[369] és a satoryi kolbászszemlét[607], sohasem fogja leutánozni brumaire 18-át[184] és még kevésbé teszi valaha is fejére a császári koronát. Hát itt mégiscsak mutatkozott „lényeges különbség a régi napóleoni politikával szemben". Háborút viselni egy európai koalíció ellen, és viselni azt egy európai koalíció engedélyével — ez volt a másik különbség.

A „dicsőséges krími hadjárat", amelyben Anglia, Franciaország, Törökország és Szardínia együttesen, két év után, „meghódították" egy orosz erőd felét, cserébe pedig egy egész török erődöt (Karsz) elvesztettek Oroszország javára, és a békekötéskor a párizsi kongresszuson[608] az ellenségtől szerényen „engedélyt" kellett „kérniök", hogy csapataikat háborítatlanul hazahajóztathassák — csakugyan minden egyéb volt, csak nem „napóleoni". Dicsőséges egyáltalán csak *Bazancourt* regényében[609] volt. De a krími háború sok mindent bebizonyított. Louis Bonaparte *elárulta* az állítólagos szövetségest (Törökországot), hogy megszerezze az állítólagos ellenség szövetségét. A párizsi béke első eredménye a „cserkesz nemzetiség" feláldozása és a krími tatárok orosz kiirtása volt, s nem kevésbé azoknak a nemzeti reményeknek megsemmisítése, amelyeket Lengyelország és Svédország Nyugat-Európának Oroszország elleni keresztes hadjáratához fűztek. A krími háború másik erkölcsi tanulsága ez volt: Louis Bonaparte-nak nem szabad *egy második krími háborút* viselnie, egy régi hadsereget elveszítenie és egy új államadósságot csinálnia annak a tudatnak a fejében, hogy Franciaország elég gazdag „de payer sa propre gloire"*, hogy Louis-Napoléon neve egy európai szerződésben szerepeljen, hogy „Európa konzervatív és dinasztikus sajtója", mint azt *Vogt* Bonaparte oly nagy érdeméül betudja (i. m., 32. old.), egyhangúlag elismerje „a császár kormányzati erényeit, bölcsességét és mérsékletét", és hogy akkoriban egész Európa egy valódi Napóleonnak járó minden honneurt** megadott neki, azzal a kifejezett feltétellel, hogy Louis Bonaparte — Lajos Fülöp példájára — szépen „a gyakorlati ész határai", vagyis az 1815-ös szerződések határai között mozogjon és egy pillanatra se feledje azt a finom választóvonalat, mely a paprikajancsit elválasztja a hőstől, akit játszik. A politikai kombinációk, a hatalom birtokosai és a társadalmi állapotok, amelyek a Decemberbanda főnökének egyáltalán lehetővé tették, hogy megjátszhassa Napóleont, előbb Franciaországban, majd fran-

* – „megfizetni a saját dicsőségét" – *Szerk.*
** – tiszteletet; megtiszteltetést – *Szerk.*

cia területen kívül, — ezek valóban az *ő* korszakához tartoznak, nem pedig a nagy francia forradalom annáleszeihez.

„De legalábbis az a tény fennáll, hogy a mostani francia politika Keleten előmozdította egy nemzetiségnek" (a *románnak*) „az egyesülésre való törekvését." („Studien", 34—35. old.)

Cuza, mint már említettük, nyitva tartja a posztot akár egy orosz kormányzó, akár egy orosz vazallus számára. Az *„Europe en 1860"* térképen egy mecklenburgi nagyherceg szerepel vazallusként. Oroszország természetesen megengedte Louis Bonaparte-nak, hogy bezsebelje az összes *honneurjeit ennek* a román felszabadításnak, míg ő maga annak összes előnyeit inkasszálta. További jóakaró szándékainak Ausztria állott az útjában. Ezért kellett az itáliai háborúnak Ausztriát *akadályból eszközzé átformálnia.*

A Tuileriák hasbeszélője már 1858 folyamán számtalan szócsövén eljátszatta „a román nemzetiség" dallamát. Ezért *Vogt* egyik tekintélye, *Kossuth úr,* már 1858 november 20-án egy glasgow-i előadáson így felelhetett neki: „Havasalföld és Moldva olyan alkotmányt kap, amelyet ... a titkos diplomácia barlangjában agyaltak ki ... A valóságban ez nem több és nem kevesebb, mint Oroszország kiváltságlevele, arra való, hogy szabadon rendelkezhessék a Dunai Fejedelemségek felett." („It is in reality no more nor less than a charter granted to Russia for the purpose of disposing of the Principalities.")

Louis Bonaparte tehát éppúgy visszaélt a „nemzetiségi elvvel" a Dunai Fejedelemségekben azért, hogy Oroszországnak való átjátszásukat álcázza, ahogy az *osztrák kormány* visszaélt a „nemzetiségi elvvel" 1848—49-ben azért, hogy a magyar és a német forradalmat szerbekkel, szlavónokkal, horvátokkal, románokkal stb. fojtsa meg.

A *román nép* — és erről egyidejűleg gondoskodik a bukaresti orosz konzul és a moldvai-havasalföldi bojár söpredék érdeke, melynek többsége nem is román, hanem idegenből odacsődült kalandorok tarkabarka mozaikja, afféle keleti Decemberbanda —, a román nép most is mint azelőtt, a legszörnyűbb robotban sínylődik, amilyet *csak oroszok* tudtak egy *règlement organique* által megorganizálni és egy keleti demi-monde* által kordában tartani.

Vogt, hogy a dentui kútforrásokból merített bölcsességet saját ékesszólásával felcicomázza, ezt mondja:

„Ausztriának már bőven elege volt egy Piemonttal délen; nincs szüksége egy másodikra keleten." (i. m., 64. old.)

* – félvilág – *Szerk.*

Piemont *itáliai* földeket annektál. A Dunai Fejedelemségek, Törökország legkevésbé harcias földje, tehát román földeket? elhódítják-e hát Besszarábiát Oroszországtól, Erdélyt, a Bánátot Temesvártól és Bukovinát Ausztriától? *Vogt* nemcsak a „jóakaró cárt" felejti el. Elfelejti, hogy *Magyarország* 1848—49-ben korántsem látszott hajlandónak arra, hogy e többé-kevésbé román földek elcsatolását megengedje, „fájdalomkiáltásukra" kivont karddal válaszolt, és éppen ellenkezőleg, *Ausztria* volt az, amely *Magyarországra* rászabadította ezt a „nemzetiség-elv-propagandát".

De teljes fényében sugárzik ismét „Stúdiumainak" történelmi tudományossága, midőn *Vogt* félig-meddig emlékezve egy futólag átlapozott napi pamfletra, nagy lelki nyugalommal

„a Fejedelemségek siralmas állapotát . . . a *görögök* **és** *fanarióták* bomlasztó mérgéből *származtatja.*" (i. m., 63. old.)

Nem is sejtette, hogy a *fanarióták* (így nevezik őket Konstantinápoly egyik városrésze után) pontosan éppen ugyanazok a *görögök*, akik a XVIII. század elejétől orosz védelem alatt a Dunai Fejedelemségekben lakoztak. Részben ezeknek a konstantinápolyi *limondzsiknak* (limonádéárusoknak) utódai azok, akik most „román nemzetiséget" játszanak, megint orosz megbízásból.

Miközben mármost Észak fehér angyala keletről nyomul előre és a nemzetiségeket a szláv faj dicsőségére megsemmisíti, Dél fehér angyala viszont a nemzetiségi elv zászlóvivőjeként az ellenkező oldalról nyomul előre, és „ki kell *várnunk, míg* a nemzetiségek felszabadítása ezen sorsember révén végbement" („Studien", 36. old.); e két angyalnak és „Németország egysége két legnagyobb külső ellenségének legszorosabb szövetségben" kombinált műveletei („Studien", II. kiad., Utószó, 154. old.) közben — milyen szerepet jelöl ki a Reichs-Vogt, aki azonban nem „országgyarapító"[551], *Németországnak*?

„Most a legrövidlátóbb ember előtt is", mondja Vogt, „világossá *kellett* válnia, hogy Poroszország kormánya és Franciaország császári kormánya között egyetértés áll fenn; hogy Poroszország nem fog kardjához nyúlni Ausztria nem-német tartományai védelmére" (persze Csehországot és Morvaországot beleértve); „hogy minden olyan intézkedéshez, amely a szövetségi terület" (kivéve a „nem-német" tartományait) „védelmét illeti, hozzájárulását fogja adni, egyébként azonban meg fogja akadályozni a Szövetségnek, vagy egyes szövetségi tagoknak minden részvételét Auszt-

ria mellett, hogy azután, a későbbi béketárgyalásoknál, *ezen erőfeszítésekért elnyerje jutalmát északnémet síkföldekben.*" („Studien", I. kiad., 18—19. old.)

Amikor Vogt már az Ausztria elleni háború tényleges kitörése előtt nagydobra verte a Tuileriáktól rábízott titkot, hogy Poroszország „titkos *egyetértésben*" tárgyal „Németország külső ellenségével", aki őt „jutalmul északnémet síkföldekkel" fogja kifizetni, ezzel természetesen a legjobb támogatást nyújtotta Poroszországnak az állítólagos céljai elérésére. Felkeltette a többi német kormány gyanakvását mind Poroszország semlegesítési törekvéseivel szemben a háború kezdetén, mind pedig katonai készülődéseivel és a főparancsnokságra való igényével szemben a háború folyamán. „Akármelyik út legyen is az", mondja Vogt, „amelyre a jelenlegi válságban Németországnak rá kell lépnie, az nem kérdéses, hogy egészként tekintve, egy határozott utat kellene erélyesen követnie, holott most az áldatlan szövetségi gyűlés stb." (i. m., 96. old.) Nyilván ama nézet elterjedése, hogy Poroszország karöltve jár „a külső ellenséggel", és ez út az északnémet síkföldek bekebelezésére vezet, lenne alkalmas a szövetségi gyűlés hiányzó egységének megteremtésére. *Szászországot* Vogt különösen figyelmezteti, hogy Poroszország egyszer már „néhány legszebb tartományának elvesztését" okozta. (i. m., 93*. old.) Denunciálja a „Jade-öböl megvásárlását" is. (i. m., 15. old.) „*Holstein* lett volna az ára Poroszország együttműködésének" (a török háborúban), „amikor a hírhedt táviratlopás más fordulatot adott a tárgyalásoknak". (i. m., 15. old.) „Mecklenburg, Hannover, Oldenburg, Holstein és ami még hozzájuk tartozik . . . , e német testvérállamok képezik azt a csalétket, melyre Poroszország" — éspedig „minden alkalommal" — „mohón ráharap" (i. m., 14—15. old.), és amelyen, mint Vogt elárulja, ez alkalommal Louis Bonaparte erősen horogra kapta. Egyfelől Poroszország Louis Bonaparte-tal titkos „egyetértésben" és „német testvérei rovására el fogja és el is kell hogy nyerje az Északi- és Keleti-tenger partjait". (i. m., 14. old.) Másfelől „Poroszország csak akkor jut *természetes határhoz*, ha az Érc- és Fichtel-hegység *vízválasztóját* a fehér Majnán *át*, a Majna-vonalat pedig egészen Mainzig meghosszabbítják". (i. m., 93. old.) Természetes határok Németország közepén! És méghozzá egy *vízválasztó* által képezve, amely *egy folyón fut át*! Az efféle felfedezések a fizikai földrajz területén, amelyekhez odatartozik a felmerülő kanális is (lásd „Főkönyv"), ezek állítják a „kikerekített természetet" A. von Humboldttal egy sorba. Vogt, miközben a Német Szövetségnek ilymódon prédikálja, hogy bízzék

* *Az 1860-as kiadásban*: 92 – *Szerk.*

Poroszország vezetésében, egyúttal — nem találván kielégítőnek „Poroszország régi rivalizálását Ausztriával német stb. területen" — felfedez kettőjük között egy olyan rivalizálást, amely „*Európán kívüli* területen oly sokszor megnyilvánult". (i. m., 20. old.) Ez az *Európán kívüli* terület bizonyára a Holdon van.

Valójában Vogt egyszerűen szavakba ülteti át a *francia* kormány által 1858-ban kiadott „Europe en 1860" térképet. Ez a térkép Hannovert, Mecklenburgot, Braunschweiget, Holsteint, Kurhessent, a különböző Waldeckokkal, Anhaltokkal, Lippékkel stb. együtt Poroszországhoz csatolja, míg „l'Empereur des Français conserve ses" (!) „limites actuelles", a franciák császárja megtartja a maga (!) régi határait. „Poroszország a Majnáig", ez egyúttal az orosz diplomácia jelszava is (lásd például a már említett 1837-es memorandumot). Egy porosz Észak-Németországgal egy osztrák Dél-Németország állna szemben, természetes határokkal, hagyományokkal, felekezettel, nyelvjárással és törzsi különbségekkel elválasztva, Németország *megkettőződése* ellentéteinek leegyszerűsödésével kiteljesednék és a harmincéves háborút[70] permanenciában meghirdetnék.

A „*Stúdiumok*" első kiadása szerint Poroszországnak tehát ilyen „*jutalmat*" kellene kapnia az „erőfeszítésekért", amelyekkel a háború alatt a német szövetségi kardot hüvelybe kényszerítette. Vogt „Stúdiumaiban" ugyanis, miként a francia „Europe en 1860" térképen, *nem Louis Bonaparte, hanem Poroszország* az, amely területgyarapítást és természetes határokat keres és talál az Ausztria elleni *francia* háború révén.

Ámde csupán a „Stúdiumainak" az osztrák—francia háború alatt megjelent második kiadásához írt Utószóban fedi fel Vogt Poroszország igazi feladatát. **„Polgárháborút"** (lásd második kiadás, 152. old.) kell kezdenie „egységes központi hatalom" megalapítása (i. m., 153. old.), Németországnak a porosz monarchiába való bekebelezése végett. Míg Oroszország keletről nyomul előre, Ausztriát pedig Louis Bonaparte megbénítja Itáliában, Poroszországnak egy *dinasztikus „polgárháborút"* kell kezdenie Németországban. Vogt garantálja a régenshercegnek*, hogy a „most" Itáliában „fellángolt háború legalábbis az 1859. esztendőt igénybe" fogja venni, „míg Németország egyesítése, gyors elhatározással valóra váltva, nem fog *annyi hétbe* kerülni, ahány hónapba az itáliai hadjárat". (i. m., 155. old.) A polgárháború Németországban csak hetekbe kerülne! Az osztrák csapatokon kívül, amelyek — itáliai háborúval vagy anélkül — azonnal Poroszország ellen vonulnának, Poroszország, mint maga *Vogt*

* Vilmos. – *Szerk.*

mondja, ellenállásra találna „*Bajorországban* . . ., amely teljesen az osztrák befolyás alatt van" („Studien", I. kiad., 90. old.), *Szászországban*, amelyet legelőbb fenyegetne, és amelynek már semmi oka sem lenne rá, hogy erőszakot tegyen „Ausztria iránti rokonszenvén" (i. m., 93. old.), „Württembergben, Hessen-Darmstadtban és Hannoverban" (i. m., 94. old.), egyszóval a „*német kormányok*" „*kilenctizedénél*" (i. m., 16. old.). És ezek a kormányok, mint *Vogt* a továbbiakban bebizonyítja, egy ilyen *dinasztikus* „polgárháborúban", melyre ráadásul Poroszország olyan időpontban vállalkoznék, amikor Németországot „két legnagyobb külső ellensége" fenyegeti, korántsem lebegnének a levegőben. „Az udvar" (Badenban), mondja Vogt, „Poroszországgal tart, de a nép, efelől nem lehet kétség, e rokonszenvekben biztosan nem csatlakozik az uralkodó családhoz. Sőt, Breisgaut éppúgy, mint Oberschwabent, a rokonszenvnek és hitvallásnak a kötelékei, az Elő-Ausztriára — melyhez egykor tartozott — való régi visszaemlékezései még mindig szilárdabban fűzik a császárhoz és a császári államhoz, mint ilyen hosszú különválás után feltételezhetnők." (i. m., 93—94. old.) „Mecklenburgnak" és „talán" Kurhessennek a „kivételével", „*Észak-Németországban* bizalmatlanság uralkodik a felolvadási elmélettel szemben és kelletlen engedékenység Poroszországgal szemben. Az *ellenszenv, sőt a gyűlölet* ösztönös *érzése*, amelyet *Dél-Németország* Poroszországgal szemben táplál . . . ezt az érzést sem volt képes kiirtani vagy agyonszónokolni a császárpárt minden hangzatos kiáltozása. Elevenen létezik a népben, és semmiféle kormány, még ha az a badeni lenne is, nem tud ennek sokáig ellenállni. *Igazi rokonszenvet tehát Poroszország sehol sem élvez, sem a német népben, sem pedig a Német Szövetség kormányaiban.*" (i. m., 21. old.) *Ezt mondja Vogt.* És éppen ezért ugyanezen *Vogt* szerint egy *dinasztikus* „*polgárháború*", amelyre Poroszország „Németország két legnagyobb ellenségével" „titkos egyetértésben" vállalkozik, csak „*hetekbe*" kerülne. De még ez sem elég. „Ó-Poroszország a kormánnyal tart — a Rajna-vidék, Vesztfália a katolikus Ausztriával. Ha az ottani népmozgalomnak nem sikerül a kormányt Ausztria mellé kényszerítenie, ennek *legközvetlenebb következménye az lesz, hogy újólag felhasad a szakadék a monarchia két része között.*" (i. m., 20. old.) Ha tehát *Vogt* szerint Poroszországnak egyszerű oda nem állása Ausztria mellé, újólag felhasítja a szakadékot a Rajna-vidék, Vesztfália és Ó-Poroszország között, akkor ugyanezen *Vogt* szerint egy „polgárháború", melyre Poroszország azért vállalkozik, hogy Ausztriát kirekessze Németországból, természetesen egészen lehasítja a Rajna-vidéket, Vesztfáliát Ó-Poroszországról. De „mi közük e pápistáknak Németországhoz?" (i. m., 119. old.), vagy — amint

tulajdonképpen érti —, mi köze e pápistákhoz Németországnak? A *Rajna-vidék, Vesztfália* ultramontán „*római katolikus*", de nem „*igazán német*" föld. Tehát nem kevésbé kirekesztendő a Szövetség területéből, mint Csehország és Morvaország. És ezt a kirekesztési műveletet kellene meggyorsítani a *Vogt* által Poroszországnak ajánlott *dinasztikus „polgárháború-val"*. Csakugyan, a *francia* kormány az 1858-ban kiadott „Europe en 1860" térképen, amely *Vogtnak* iránytűül szolgált „Stúdiumaiban", ahogy Egyiptomot Ausztriához, ugyanúgy a Rajna-tartományokat, mint *„katolikus nemzetiségű"* földeket, *Belgiumhoz* csatolta, — ironikus formula ez Belgiumnak és a Rajna-tartománynak Franciaországhoz való csatolására. Hogy *Vogt* a francia kormánytérképnél is messzebb megy és a katolikus Vesztfáliát ráadásul adja, az a menekülő birodalmi régensnek Plon-Plonhoz, Vesztfália exkirálya* fiához fűződő „tudományos kapcsolataiból" magyarázható.

Tehát összefoglalva: Egyfelől Louis Bonaparte meg fogja engedni Oroszországnak, hogy Posenből Csehországba, Magyarországon keresztül pedig Törökországig nyújtsa ki karját; másfelől ő maga fegyveres erővel Franciaország határán megalapít egy egységes és független Itáliát, s mindezt — pour le roi de Prusse**; mindezt azért, hogy Poroszország alkalmat kapjon egy polgárháborúval a maga szárnyai alá venni Németországot és „örökre" „bebiztosítani" Franciaországgal szemben „a Rajna-tartományokat". (i. m., 121. old.)

„Ámde, mondják, veszélyben van a szövetségi terület, az ősellenség fenyeget, amelynek tulajdonképpeni célja a Rajna. Tehát védjük meg ezt és védjük meg a szövetségi területet" (i. m., 105. old.), mégpedig a szövetségi területet azzal védjük meg, hogy Csehországot és Morvaországot átengedjük Oroszországnak, és a Rajnát azzal védjük meg, hogy német „polgárháborút" indítunk, amelynek egyebek között az a rendeltetése, hogy a Rajna-vidéket, Vesztfáliát elszakítsa Poroszországtól. „Ámde, mondják, Louis Napoléon . . . valamilyen módon ki akarja elégíteni a napóleoni földéhséget! Ezt nem hisszük, előttünk van a krími hadjárat példája!" (i. m., 129. old.) Azonkívül, hogy nem hisz a napóleoni földéhségben, de hisz a krími hadjáratban, *Vogtnak* még egy érve van in petto. Osztrákok és franciák, a kilkennyi macskák[610] példájára, addig marcangolják egymást Itáliában, amíg mind a kettőnek csak a farka marad meg. „Szörnyen véres, makacs, talán döntetlen háború lesz." (i. m., 127—

* Jérôme Bonaparte. – *Szerk.*

** – *szószerint*: a porosz király számára; *átvitt értelemben*: ingyen, semmiért, hiába – *Szerk.*

128. old.) „Franciaország csak a legnagyobb erőfeszítések árán fogja Piemonttal együtt a győzelmet kivívni, és évtizedek múlnak el, mígnem ebből a kimerítő erőfeszítésből magához térhet." (i. m., 129. old.) Ez az itáliai háború *tartósságára* nyíló kilátás lesújtja ellenzőit. Mármost az a módszer, amellyel *Vogt* meghosszabbítja Ausztria ellenállását a francia fegyverekkel szemben Itáliában, Franciaország agresszív erejét pedig megbénítja, valóban eléggé eredeti. Egyfelől a franciák carte blanche-t* kapnak Itáliában; másfelől a „jóakaró cárnak" megengedik, hogy Galíciában, Magyarországon, Morvaországban és Csehországban végzett manővereivel, belső forradalmi üzelmekkel és a határokon folytatott katonai demonstrációkkal „az osztrák fegyveres erők jelentékeny részét a monarchia azon részeiben kösse le, amelyek orosz támadásnak vannak kitéve vagy orosz üzelmek számára hozzáférhetők". (i. m., 11. old.) És végül egy dinasztikus „polgárháború" által, amelyet Poroszország ugyanakkor nyit meg Németországban, Ausztria rákényszerül, hogy német birtokai megtartására elvonja főerőit Itáliából. Ilyen körülmények között természetesen Ferenc József és Louis Bonaparte nem egy campoformioi békét[160] fognak kötni, hanem — „mindketten elvéreznek Itáliában".

Ausztria a „jóakaró cárnak" sem engedményeket nem fog tenni Keleten, sem a régen felajánlott kártalanítást nem fogadja el Szerbiában és Boszniában, sem pedig Franciaországnak nem garantálja majd a Rajna-tartományokat és nem rohanja meg, szövetségben Oroszországgal és Franciaországgal, Poroszországot. Ó dehogyis! Ragaszkodni fog ahhoz, hogy „Itáliában elvérezzék". Vogt „sorsembere" azonban mindenképp erkölcsi felháborodással utasítaná vissza az ilyen kártalanítást a Rajnánál. Vogt tudja, hogy a „mai császárság külpolitikájának csak egy elve van, az önfenntartás elve". (i. m., 31. old.) Ő tudja, hogy Louis Bonaparte „csak egyetlenegy eszmét követ, azt, hogy ebben az uralomban" (Franciaország felett) „megmaradjon". (i. m., 29. old.) Ő tudja, hogy „az itáliai háború nem teszi Bonaparte-ot népszerűvé Franciaországban", míg a Rajna-tartományok megszerzése őt és dinasztiáját „népszerűvé" tenné. Azt mondja: „A Rajna-tartományok valóban kedvenc sóvárgásai a francia Chauvinnak[408], és ha a dolog mélyére nézünk, talán a nemzetnek csak egy csekély kisebbségére akadnánk, amely nem hordozza szívében ezt a vágyat." (i. m., 121. old.) Másfelől azok, akiknek „Franciaországban áttekintésük van", tudják — s ezért bizonyára Vogt „kígyóokosságú sorsembere" is tudja —, „hogy csak addig van remény ennek megvalósulására"

* – fehér lapot; szabad kezet – *Szerk.*

(tudniillik, hogy Franciaország szert tegyen a természetes Rajna-határra), „ameddig Németországnak 34 különböző kormányzata van [...] Teremtsétek meg egy igazi Németország létezését egységes érdekekkel és szilárd szervezettel — és a Rajna-határ örökre biztosítva lesz." (i. m., 121. old.) Éppen azért Louis Bonaparte, aki Villafrancában felajánlotta az osztrák császárnak Lombardiát cserében a Rajna-tartományok garantálásáért (lásd Kinglake nyilatkozatát az Alsóházban, 1860 július 12.), felháborodva elutasította volna, ha Ausztria felajánlja a Rajna-tartományokat a Poroszország elleni francia segítség fejében.

S Vogt *dentui* kútforrásai szintén nemcsak rajongó érzelmekkel ömlengtek Németországnak Poroszország alatt történő egyesítéséért:* erényes nyomatékkal vissza is utasítottak minden célzást nevezetesen a Rajna-tartományokat illető sóvárgásokra. „A Rajna!... Mi a Rajna? — egy határ. A határok hamarosan anakronizmusok lesznek." („*La foi des traités etc.*", Párizs 1859.)** A Badinguet által a nemzetiségi elv alapján megalkotandó ezeréves birodalomban, ki fog ott Rajna-határról, egyáltalán határokról beszélni! „Kiköt-e Franciaország kártérítést az áldozatokért, amelyeket kész meghozni a méltányosság, a jogos befolyás céljából és az európai egyensúly érdekében? Kéri-e a Rajna balpartját? Igényt támaszt-e akár csupán Szavojára és a Nizzai Grófságra is?" („*La vraie question etc.*", Párizs 1859, 13. old.)*** Franciaország lemondása Szavojáról és Nizzáról —

---

* „La Prusse est l'espoir de l'Allemagne ... l'esprit allemand a son centre à Berlin ... l'esprit allemand cherche *l'unité* de son corps, la vérité de la Confédération. C'est par cet entraînement que s'élève la Prusse... D'où vient-il que, lorsque l'Italie réclame l'intégrité, l'unité nationale, ce que l'Allemagne désire, celle-ci favorise l'Autriche, négation vivante de toute nationalité?... C'est que la Prusse n'est pas encore la tête; c'est que la tête est l'Autriche qui, pesant avec ces forces hétérogènes sur l'Allemagne politique, l'entraîne à des contradictions avec l'Allemagne véritable." [„Poroszország Németország reménysége ... a német szellem központja Berlinben van ... a német szellem a testének *egységét*, a Szövetség valódiságát keresi. Ezzel a törekvéssel emelkedik fel Poroszország ... Honnan ered, hogy amikor Itália az integritását, nemzeti egységét követeli, azt, amit Németország is kíván, hogy ez utóbbi Ausztriát favorizálja, minden nemzetiség élő tagadását?... Onnan, hogy Poroszország még nem a fej; onnan, hogy a fej Ausztria, amely heterogén erőivel ránehezedve a politikai Németországra, ellentmondásokba sodorja az igazi Németországgal."] („*La foi des traités etc.*", 34. old.) – *Marx jegyzete.*

** „Le Rhin!... Qu'est-ce que le Rhin? Une frontière. Les frontières seront bientôt des anachronismes." (i. m., 36. old.) – *Marx jegyzete.*

*** „La France stipule-t-elle des dédommagements pour les sacrifices qu'elle est prête à faire dans un but d'équité, de juste influence, et dans l'intérêt de l'équilibre européen? Demande-t-elle la rive gauche du Rhin? Elève-t-elle même des prétentions sur la Savoie et sur le Comté de Nice?" („*La vraie question etc.*", 13. old.) – *Marx jegyzete.*

bizonyíték gyanánt Franciaországnak a Rajnáról való lemondására! Ezt Vogt nem németesítette meg.

A háború megkezdése előtt Louis Bonaparte-nak döntően fontos volt, hogy ha nem tudja Poroszországot semmilyen egyetértésre lépre csalni, legalábbis a Német Szövetséggel elhitesse, hogy lépre csalta Poroszországot. Ezt a hitet igyekszik *Vogt* a „Stúdiumai" első kiadásában terjeszteni. A háború folyamán még fontosabbá lett Louis Bonaparte-nak, hogy olyan lépésekre csábítsa Poroszországot, amelyek Ausztriának az efféle egyetértés bizonyítékát vagy látszat-bizonyítékát szolgáltatták volna. Ezért a „Stúdiumoknak" a háború alatt megjelent második kiadásában *Vogt* felszólítja Poroszországot, egy külön utószóban, Németország meghódítására és egy dinasztikus „polgárháború" megindítására, amelyről a könyv szövegében kimutatja, hogy „véres, makacs, talán döntetlen lesz" és legalábbis a Rajnavidékbe, Vesztfáliába kerülne, de amely polgárháborúról ugyanazon könyv utószavában fennen hangoztatja, hogy „csak hetekbe kerülne". Vogt hangja mármost csakugyan nem szirénhang. Louis Bonaparte, akit betyárcsínyjében bottle-holderja*, *Palmerston* támogatott, kénytelen volt ezért a *sajátmaga által összekovácsolt porosz javaslatokat* Villafrancában Ferenc József elé terjeszteni; Ausztria kénytelen volt Poroszországnak Németország katonai vezetésére támasztott szerény igényeit egy olyan békekötés ürügyévé tenni,** amelyet Louis Bonaparte-nak azzal kellett Franciaország előtt mentegetnie, hogy az itáliai háború egy általános háborúba való átcsapással fenyegetett, ami „megteremtené a német egységet, és így olyan művet vinne véghez, melynek meghiúsítása I. Ferenc óta állandó célja volt a francia politikának".***

---

* – viadalsegédje (*szószerint*: palackhordozója) – *Szerk.*

** A *„Prager Zeitung"*[611] néhány nappal a villafrancai békekötés után az alábbi hivatalos nyilatkozatot hozta: „Ez a tiltakozás" (Poroszország tiltakozása, hogy a szövetségi hadsereg főparancsnokságát *szövetségi ellenőrzés alatt* átvegye) „világos bizonyítékát szolgáltatja annak, hogy *Poroszország a Németországban való hegemóniára, tehát Ausztriának Németországból való kizárására törekszik*. Minthogy a hűtlen Lombardia végtelenül kisebb értékű, mint *pozíciónk megtartása Németországban*, odaadtuk azért, hogy békéhez juthassunk, amely számunkra *Poroszország magatartása folytán* parancsoló szükségességgé vált." – *Marx jegyzete.*

*** A párizsi *„Galignani's Messenger"*[612], amely csak kivételesen és csak külön hivatalos megbízásból hoz vezércikket, az 1859 július 22-i számában ezt mondja: „To give another province to the King of Piedmont, it would not only have been necessary to support a war against two-thirds of Europe, but *German unity would have been realised*, and a work thus accomplished, which ever since the time of Francis I it has been the object of French policy to prevent." [„Hogy Piemont királyának még egy tartományt adjunk, ahhoz nemcsak támogatni kellett volna egy háborút Európa kétharmad része ellen, hanem *megvalósult volna Németország egyesítése*, és ezzel olyan mű vivődött volna véghez, melynek meghiúsítása I. Ferenc ideje óta mindig a francia politika célja volt."] – *Marx jegyzete.*

Miután Franciaország az itáliai háború által szert tett Szavojára és Nizzára és velük egy olyan pozícióra, mely a rajnai háború esetén felér több mint egy hadsereggel, a „német egység porosz hegemónia alatt" és „a Rajna-balpart átengedése Franciaországnak" konvertálható nagyságokká lettek december 2-a valószínűségszámításában. Az 1858-ban kiadott „*Europe en 1860*" térképet az 1860-ban kiadott „*Europe pacifiée*" (a nyugalomba hozott Európa?) térkép tolmácsolta, amelyen Egyiptom többé nem Ausztriának jut és a Rajna-tartományok Belgiummal együtt Franciaországhoz vannak csatolva, kárpótlásul a Poroszországnak kiutalt „északi síkföldekért"*.

Végül, Etienne-ben *Persigny* hivatalosan kijelentette, hogy Németország minden további centralizációja már „az európai egyensúly érdekében" is Franciaországnak a Rajnához való előnyomulását szabja meg.** De sem az itáliai háború előtt, sem utána, a Tuileriák groteszk hasbeszélője nem szólt annyira szemérmetlenül, mint a menekülő birodalmi régens szájával.

Vogt, „az újsvájci, a berni kantonpolgár és genfi kantontanácstag[613]" (i. m., Előszó), „Stúdiumainak" *svájci* részét egy prológussal nyitja meg (i. m., 37—39. old.), amelyben Svájcot *örömkitörésre* szólítja fel, mivel-

---

* Plon-Plon különlapja, az „*Opinion nationale*"[614] azt mondja egy 1860 július 5-i cikkben: „Az erőszak általi revindikáció napjai elmúltak. Ehhez a császár túl finom tapintattal és a közvélemény irányzatának túl helyes megérzésével van megáldva... Ámde *Poroszországot* eskü köti-e, hogy sohase gondoljon *német egységre*? Kezeskedhetik-e, hogy sohasem fog sóvár szemet vetni Hannoverra, Szászországra, Braunschweigre, Hessenre, Oldenburgra és Mecklenburgra? Ma megölelik egymást a fejedelmek, és bizonyára őszintén. De ki tudja, mit fog tőlük néhány év múlva kívánni a nép? És ha Németország, a közvélemény nyomására, *centralizálja magát*, igazságos lenne-e, ésszerű lenne-e, hogy *Franciaországnak* ne engedtessék meg *területét szomszédjai rovására kiterjeszteni*? ... Ha a németek jónak látnák régi politikai alkotmányukat megváltoztatni és a tehetetlen Szövetség helyébe egy erős, centralizált kormányzatot állítani, akkor mi nem kezeskedhetünk arról, *hogy Franciaország nem fogja-e jónak látni, hogy Németországtól kártalanítást és biztosítékokat kívánjon.*" – *Marx jegyzete.*

** A császári Pecksniff[615] önmagát múlja felül „*La politique anglaise*", Párizs 1860, című Dentu-pamfletban. Eszerint ugyanis néhány millió németet és belgát el kell lopni, hogy Franciaország morális konstitúcióját megjavítsák, minthogy déli elemének nagyobb keveredésre van szüksége északi szolidsággal. Miután kifejti, hogy Franciaországnak politikai és katonai okokból *szüksége van azokra a határokra, amelyeket maga a természet adott neki*, később ezt mondja: „Egy további ok is szükségessé teszi ezt az annektálást" (a Rajna-tartományokét és Belgiumét). „Franciaország okos szabadságot (une sage liberté) szeret és kíván, a déli elem pedig hivatalos testének nagy részét alkotja. Ennek az elemnek csodálatos tulajdonságai vannak ..., de hiányzik belőle a kitartás és a szilárdság. Szüksége van északi testvéreinknek türelmes állhatatosságára, hideg és hajthatatlan határozottságára. A gondviselés által számunkra rendelt határok ezért szabadságunkhoz nem kevésbé szükségesek, mint függetlenségünkhöz." – *Marx jegyzete.*

hogy Lajos Fülöpöt felváltotta Louis Bonaparte. Igaz, hogy Louis Bonaparte „sajtórendszabályozásokat" kért a szövetségi tanácstól, de „a napóleonidáknak, úgy látszik, e vonatkozásban rendkívül csiklandós a bőrük". (i. m., 36. old.) Mindössze bőrbetegség ez, amely úgy hozzánőtt a családhoz, hogy nemcsak a családi vér által, hanem még — teste* Louis Bonaparte — a puszta családi név által[617] is átöröklődik. Persze: „Ártatlan emberek üldözése Genfben, amit a szövetségi tanács *császári parancsra* hajtott végre szegény ördögök ellen, akiknek nem volt más bűnük, csak az, hogy olaszok; a konzulátusok létesítése; a sajtó-zaklatások; mindenféle értelmetlen rendőri intézkedések és végső soron a tárgyalások a Dappental átengedéséről[618] lényegesen hozzájárultak ahhoz, hogy elmossák Svájcban azoknak a *szolgálatoknak* az emlékét, amelyeket *a császár* a *neuchâteli viszályban*[619] *valóban teljesített*, s kiváltképp annak a pártnak teljesített, amely most a leghevesebben fordul ellene." (i. m., 37—38. old.). Nagylelkű császár, hálátlan párt! Amit a császár a neuchâteli viszályban akart, az korántsem volt precedens az 1815-ös szerződések megszegésére, Poroszország megalázására és a Svájc feletti protektorátusra. Neki az volt a fontos, hogy Svájcnak *„valódi szolgálatokat teljesítsen"* abban a minőségében, hogy ő „újsvájci, thurgaui kantonpolgár és oberstrassi tüzérkapitány".[620] A hálátlanságot, amellyel *Vogt* 1859 márciusában a svájci antibonapartista pártot vádolja, a császár egy másik szolgája, von *Thouvenel* úr, 1860 júniusában egész Svájcnak a szemére veti. A *„Times"* 1860 június 30-i számában olvashatjuk: „Néhány nappal ezelőtt a párizsi külügyminisztériumban összejövetel volt Dr. Kern és von Thouvenel úr között, Lord Cowley jelenlétében. Thouvenel kijelentette Svájc tiszteletreméltó képviselőjének, hogy a szövetségi kormány kétkedései és tiltakozásai sértőek, amennyiben azt a látszatot keltik, mintha Ő császári felsége kormányzata iránti hitetlenkedést tartalmaznának. Az ilyen viselkedés durva hálátlanság, tekintettel azokra a *szolgálatokra* (services), amelyeket Napóleon császár a Szövetségnek számos alkalommal, különösen pedig a *neuchâteli viszályban* teljesített (rendered). Akárhogy is áll a dolog, miután Svájc olyan *vak* volt, hogy bizalmatlankodott jótevőjében, a következményeket sajátmagának kell viselnie." Pedig hát *Vogt* már 1859 márciusában igyekezett a *vak* svájci antibonapartista párt szeméről levenni a hályogot. Egyfelől rámutat „a valódi szolgálatokra", amelyeket „a császár teljesített". Másfelől „a császári zaklatások teljesen elenyésznek" a Lajos Fülöp alatti királyi zaklatásokhoz képest. (i. m., 39 old.) Példának okáért: 1858-ban a szövetségi tanács „császári parancsra" előz „szegény ördögöket, akiknek nem volt más

* — tanú rá[616] — *Szerk.*

bűnük, csak az, hogy olaszok" (37. old.); 1838-ban Lajos Fülöp fenyegetései ellenére megtagadja Louis Bonaparte elűzését, akinek nem volt más vétke, csak az, hogy Svájcból Lajos Fülöp koronája ellen konspirált. 1846-ban Svájc Lajos Fülöp „kardcsörtetése" ellenére megkockáztatja a Sonderbund-háborút[621], mert a békekirállyal szemben az volt a jelszó: ijesztgetés nem ér; 1858-ban szűziesen alig-alig tiltakozik Louis Bonaparte Dappental-tapogatódzásai ellen. „Lajos Fülöp", mondja maga Vogt, „szegényes európai létezést tengetett, mindenfelől gyötörtetve, még a kisebb legitim fejedelmektől is, mert nem mert kifelé erős politikát folytatni." (i. m., 31. old.) Ámde: „*Svájccal szemben a császári politika* kétségkívül egy hatalmas szomszéd politikája, *aki tudja, hogy végül mindent keresztülvihet, amit akar.*" (i. m., 37. old.) *Tehát*, következtet *Grandguillot*-féle logikával *Vogt*, „*tisztán svájci álláspontról tekintve*, csak *a legnagyobb mértékben örülnünk lehet*" (39. old.) a változásnak, amely „a mindenfelől gyötört Lajos Fülöp" helyett Svájcnak „hatalmas szomszédot" adott, „aki tudja, hogy *vele szemben mindent megtehet, amit akar*".

Ezt a prológust, amely előkészíti a szükséges kedélyhangulatot, a szövetségi tanács 1859 március 14-i jegyzékének[622] német fordítása követi, és sajátságos módon Vogt megdicséri ezt a jegyzéket, amelyben a szövetségi tanács az 1815-ös szerződésekre hivatkozik, holott ugyanaz a Vogt az ezekre való hivatkozást „képmutatásnak" nyilvánítja. „Ugyan, menjetek már a képmutatástokkal!" (i. m., 112. old.)*

Vogt mármost továbbá megvizsgálja, hogy „melyik oldalról *fog jönni az első támadás Svájc semlegessége ellen*" (i. m., 84. old.), és felhozza a felesleges bizonyítékot, hogy a francia hadsereg, amelynek ezúttal nem kell meghódítania Piemontot, nem fog sem a Szimplonon, sem a Nagy Bernát-hágón át menetelni. Ugyanakkor felfedezi a nem-létező utat „a Mont Cenis-n, Fenestrelle-en keresztül a Stura völgyén át". (i. m., 84. old.) Értendő ezen ugyanis a Dora-völgy. *Franciaország* felől tehát Svájcot nem fenyegeti veszély. „Nem lehet hasonlóan megnyugtatónak tekinteni a svájci semlegesség kímélését *Ausztria részéről*, sőt különféle jelenségek arra mutatnak, hogy adott esetben azt csakugyan megsérteni szándékoznék." (i. m., 85. old.)

* Valójában nem is a „szerződések" voltak azok, amelyek Svájc semlegességét megóvták, hanem a vele határos különböző hatalmak egymást kölcsönösen megbénító érdekei. „A svájciak érzik", írja Harris kapitány, a berni angol ügyvivő, Frey-Hérosé szövetségi elnökkel folytatott egyik beszélgetése után Lord John Russellnak, „hogy ... a legutóbbi idők eseményei a velük határos hatalmak viszonylagos súlyát lényegesen megváltoztatták, amennyiben Poroszország a neuchâteli viszály óta közömbös lett, Ausztria megbénult, Franciaország pedig összehasonlíthatatlanul hatalmasabb, mint azelőtt." – *Marx jegyzete.*

„Jelentőségteljes lehet e vonatkozásban egy *csapattest összevonása Bregenzben és Feldkirchben.*" (i. m., 86. old.) Itt válik láthatóvá a „Stúdiumokban" végighúzódó vörös fonál, amely Genfből szálegyenest Párizsba vezet.

A Derby-kormány által kiadott Kékkönyv, „The Affairs of Italy. January to May 1859" elmondja ugyanis, hogy „egy osztrák csapattest összevonása Bregenznél és Feldkirchnél" bonapartista ügynökök által Svájcban célzatosan terjesztett hír volt, amelynek minden tényleges ürügye hiányzott (id. Kékkönyv, 174*. sz., Harris kapitány levele Lord Malmesburyhöz, keltezve Bernből, 1859 március 24-én). Humboldt-Vogt ez alkalommal azt is felfedezi, hogy az ember Bregenzben és Feldkirchben „a Rajna-völgy közvetlen közelében van, amelybe *három* nagy alpesi hágó torkollik, kocsin járható utakkal, nevezetesen a Via Mala, a Splügen és a Bernardin, az utóbbi a Ticinóhoz, a két előbbi a Comoi-tóhoz vezet". (i. m., 86. old.) A valóságban a Via Mala először is a Splügenen át vezet, másodszor a Bernardinon át, harmadszor pedig sehova másfelé.

Mind e poloniusi fecsegés[447] után, amelynek Svájc gyanúját a nyugati határról a keletire kellene irányítania, a „kikerekített természet" végre odagurul tulajdonképpeni feladatához.

„Svájc részéről", mondja Vogt, „teljesen *jogos*, ha *határozottan visszautasítja* azt a kötelezettséget, hogy e vasútvonalon" (Culoztól Aixbe és Chambéryba) „ne engedélyezzen csapatszállításokat, és csak arra szorítkozik, hogy adott esetben a semleges területet csak annyiban veszi igénybe, amennyiben saját területe védelmezéséhez szükséges" (i. m., 89. old.), és Vogt biztosítja a szövetségi tanácsot, hogy ezen, a *„március 14-i jegyzékében jelzett politikája* mellé egész Svájc egy emberként fog odaállani".

Vogt a „Stúdiumait" március végén teszi közzé. Louis Bonaparte az említett vasútvonalat csak április 24-én használta csapatszállításra, háborút pedig még később üzent. Vogt tehát, beavatva a bonapartista haditerv részleteibe, egészen pontosan tudta *„melyik oldalról fog jönni az első támadás Svájc semlegessége ellen"*. Az volt a kifejezett hivatása, hogy Svájcot a semlegesség első megsértésének eltűrésére megpuhítsa, aminek logikus következménye: a semlegesített szavojai területnek a December-birodalomhoz csatolása. A szövetségi tanácsnak a vállát veregetve, a március 14-i jegyzéknek olyan értelmezést tulajdonít, amilyennel bonapartista álláspontból *bírnia kellene*. A szövetségi tanács azt mondja a jegyzékében, hogy Svájc a semlegességének szerződés szerinti „misszióját" „mindenkivel szemben egyformán és lojálisan fogja teljesíteni". Idézi továbbá a szerződések egyik cikkelyét, amely szerint

* *Az 1860-as kiadásban*: 74 – *Szerk.*

„*semmiféle más hatalomnak semminemű csapatai* ott" (Szavoja semlegesített területén) „nem tartózkodhatnak, illetve nem *vonulhatnak át*". Nem említi *egyetlen szóval* sem, hogy a semlegesített területen át vezető vasútvonal használatát meg fogja engedni a franciáknak. Feltételesen, mint „területe biztonságára és védelmére szolgáló intézkedést" fenntartja az államszövetség számára a semlegesített terület „katonai megszállását". Hogy *Vogt* itt célzatosan és magasabb megbízásból *hazugul elferdíti* a szövetségi tanács jegyzékét, azt nemcsak e jegyzék szövege bizonyítja, hanem Lord *Malmesburynek* — az akkori angol külügyminiszternek — a nyilatkozata is a Felsőház 1860 április 23-i ülésén. „Amidőn", mondja *Malmesbury*, „a francia csapatok készülődtek" (több mint egy hónappal a szövetségi tanács március 14-i jegyzéke *után*) „arra, hogy Szavoján keresztül Szardíniába meneteljenek, a svájci kormánynak, híven a semlegességhez, amelyen függetlensége nyugszik, először azt az ellenvetést tette, hogy e csapatoknak nincs joguk a semlegesített területen átvonulni."* És milyen ellenvetéssel hárította el Louis Bonaparte és a vele szövetkezett svájci párt a szövetségi tanács aggályát? Vogt, aki 1859 március végén tudta, hogy francia csapatszállítások 1859 április végén meg fogják sérteni a semlegesített területet, természetesen már március végén előlegezi a frázist is, amellyel Louis Bonaparte április végén szépítgetni fogja rajtaütését. Felveti azt az aggályoskodást, hogy vajon a „Culozból Aixbe és Chambéryba vezető vonal felső vége a semlegességi terület körzetébe" esik-e (i. m., 89. old.), és kimutatja, hogy „a semlegességi terület kijelölésének korántsem az volt a célja, hogy felfüggessze a közlekedést Franciaország és Chambéry között", tehát az említett vasútvonal morálisan elkerüli a semlegességi területet.**

Halljuk másrészt Lord *Malmesburyt*: „Később, abból az aggályból kiindulva, hogy a vasútvonal nem kerüli-e el Szavoja semlegesített részét, a svájci kormány visszavonta ellenvetését és megengedte a francia csapatok

* „When the French troops were about to march through Savoy into Sardinia the Swiss Government, true to the neutrality upon which depends its independence, at first objected that these troops had no right to pass through the neutralised territory." — *Marx jegyzete.*

** Hogy e vasútvonal *igenis* beleesik a semlegesített területbe, azt kifejezetten elismeri egy jegyzék, amelyet Stämpfli szövetségi elnök és Schiess kancellár 1859 november 18-án intézett Harris kapitányhoz. Ez áll benne: „Il pourrait être aussi question d'un autre point qui concerne la neutralité de la Savoie ... nous voulons parler du chemin de fer dernièrement construit de Culoz à Chambéry, à l'égard duquel on peut se demander s'il devait *continuer à faire partie du territoire neutralisé*." [„Kérdéses lehetne még egy másik pont is, ami Szavoja semlegességét illeti ... a Culozból Chambéryba vezető, legutóbb létesített vasútvonalról akarunk szólni, amelyre vonatkozólag felvethető a kérdés, hogy *továbbra is a semlegesített terület részét kell-e alkotnia*."] — *Marx jegyzete.*

átvonulását. Azt hiszem helytelen volt, hogy ezt tette. (I think that they were wrong in doing so.) Mi e terület semlegességének megőrzését olyannyira európai fontosságú dolognak tekintettük..., hogy 1859 április 28-án tiltakoztunk a francia udvarnál e csapatoknak Szardíniába való átvonulása ellen." E tiltakozás miatt vádolta meg Palmerston Malmesburyt „osztrák" szimpátiákkal, amennyiben „felesleges módon megsértette a francia kormányt" (had uselessly offended the French government), éppen úgy, amint *Vogt* a „Főkönyvben" (183. old.) a „Volk"-ot megvádolja, hogy „minden erejével azon fáradozott", természetesen Ausztria kedvéért, hogy „Svájcnak kellemetlenségeket okozzon... Csak el kell olvasni a cikkeket, amelyeket a »Volk« a semlegességi kérdésről és a franciáknak Szavoján való átvonulásáról közölt, hogy kézzelfoghatóvá váljanak ezek a tendenciák, amelyekben tökéletesen osztozott az »Allgemeine Zeitung«-gal."*

Mármost „kézzelfoghatóvá" válik, hogy Vogt „Stúdiumainak" Svájcra vonatkozó egész része semmi egyéb célt nem követett, mint azt, hogy előszóval lássa el a *svájci semlegességi terület első megsértését*, amelyet az ő „sorsembere" követ el. Ez volt az első lépés Szavojának és ezáltal a francia Svájcnak annektálásához. Svájc sorsa attól az erélytől függött, amellyel ez első lépéssel szembe helyezkedik, a jogát elismerteti azzal, hogy a döntő pillanatban él vele, s európai kérdéssé teszi olyan időpontban, mikor biztos volt az angol kormány támogatásában, Louis Bonaparte pedig, aki éppen hogy megkezdte lokalizált háborúját, nem kockáztathatta, hogy odadobja neki a kesztyűt. Az angol kormány, ha egyszer már hivatalosan állást foglalt, többé nem léphetett vissza.** *Innen* az „újsvájcinak, a berni kantonpolgárnak és genfi kantontanácstagnak" hatalmas erőfeszítése, hogy porfelhőket verjen fel és a francia csapatok átvonulásának *megengedését* a semlegesített területen át, mint Svájc által érvényesítendő **jogot** ábrázolja, mint bátor tüntetést Ausztria ellen. Hiszen ő megmentette Svájcot Catilina-Chervaltól!

---

* Vogt speciálisan azt veti a „*Volk*" szemére, hogy „az államszövetséget a nagyobb szomszédos hatalmakkal konfliktusba keverni" igyekezett. Amikor Szavoja annexiója valóban megtörtént, az „Eidgenössische Zeitung"[623], egy bonapartista lap, azzal vádolta a hivatalos „Bund"-ot[624], hogy „Szavojáról és Franciaországról vallott nézete halvány maradványa annak a politikának, amely Svájcot már 1848 óta bele akarta keverni az európai harcokba". (Lásd „*Bund*", Bern, 1860 március 12., 71. sz.) Látjuk, hogy a bonapartista tollak frázisai előre készen ki vannak szabva. – *Marx jegyzete.*

** „Had those provinces" (Chablais and Faucigny) „been occupied by the Federal troops ... there can be little doubt they would have remained in them up to this moment." [„Ha ezeket a tartományokat" (Chablais-t és Faucignyt) „a szövetségi csapatok megszállják ... alig férhet hozzá kétség, hogy mind e percig ott is maradtak volna."] (*L. Oliphant*: „Universal Suffrage and Napoleon III", London 1860, 20. old.) – *Marx jegyzete.*

Míg Vogt a rajnai határvágyakat tagadó tiltakozást a maga *dentui* kútfőpamfletjai nyomán felerősítve visszhangozza, mellőz *minden*, még leghalkabb célzást is az *ugyanazon pamfletokban* foglaltatott lemondásra Szavojáról és Nizzáról. Még Szavoja és Nizza puszta neve is hiányzik a „Stúdiumaiból". Ámde szavojai képviselők már 1859 februárjában tiltakoztak Torinóban az itáliai háború ellen, mivel a francia szövetség ára Szavoja odacsatolása a Decemberbirodalomhoz. Ez a tiltakozás sohasem jutott el Vogt füléhez. Éppily kevéssé jutottak el hozzá az emigráció többi része által jól ismert azon kikötések, amelyekben Louis Bonaparte és Cavour *1858 augusztusában* megegyezett Plombières-ben (közölve a *„Volk"* egyik első számában). *Mazzini* a *„Pensiero ed Azione"* már korábban említett számában (1859 május 2—16) szóról szóra előre megmondta: „Ha azonban Ausztriát mindjárt a háború kezdetén megvernék, és megismételné azokat a javaslatokat, amelyeket 1848-ban ideig-óráig az angol kormánynak tett, tudniillik Lombardia feladását azzal a feltétellel, hogy Velencét megtarthassa, akkor megkötnék a békét. Csakis a szardíniai monarchia megnagyobbodásának és *Szavoja és Nizza Franciaországnak való átengedése* feltételei válnának valóra."*

Mazzini 1859 május közepén hozta nyilvánosságra jövendölését, Vogt a „Stúdiumai" második kiadását 1859 június közepén, de ebben egy árva szó sem esik Szavojáról és Nizzáról. Már Mazzini előtt és már a szavojai képviselők előtt, már *1858 októberében*, másfél hónappal a plombières-i összeesküvés után, közölte a svájci szövetségi elnök az angol kormányhoz intézett külön sürgönyében, hogy „oka van azt hinni, hogy Louis Bonaparte és Cavour feltételes megegyezést kötöttek Szavoja átengedéséről"**. 1859 júniusának elején a szövetségi elnök a berni angol ügyvivőnek újra kifejezte aggodalmait Szavoja és Nizza küszöbönálló annexió-

* „Ma dove l'Austria, disfatta in sulle prime, affacciasse proposte eguali, a quelle ch'essa affacciò per breve tempo nel 1848 al Governo inglese, abbandono della Lombardia a patto di serbare il Veneto, la pace . . . sarebbe accettata: le sole condizioni dell'ingrandimento della Monarchia Sarda e della cessione della Savoia e di Nizza alla Francia, riceverebbero esecuzione." – *Marx jegyzete.*

** Fent említett beszédében Lord *Malmesbury* ezt mondja: „There is a despatch now in the Foreign Office, dated as long back as October 1858 . . . from the President of the Swiss Republic, stating that he had reason to believe that some conditional agreement had been come to between the Emperor of the French and Count Cavour with respect to Savoy." [„A külügyminisztériumban most ott van egy még 1858 októberi keltezésű sürgöny . . . a svájci szövetségi elnöktől, amelyben megállapítja, hogy oka volt azt hinni, hogy Szavoját illetően a franciák császára és Cavour gróf között valamilyen feltételes megegyezés jött létre."] – *Marx jegyzete.*

ját illetően.* *Vogthoz*, akinek szakmája a Svájc-mentés, sohasem jutott el a leghalványabb híre sem a szavojai képviselők tiltakozásának, sem Mazzini leleplezéseinek, sem pedig a svájci szövetségi kormány 1858 októberétől 1859 júniusáig tartó folyamatos aggodalmainak. Sőt, mint később látni fogjuk, a plombières-i titok *még 1860 márciusában* is, amikor már Európa összes utcáit bejárta, mindig elkerülte a Vogt úrral való találkozást. Bizonyára a fenyegető annexió néma elhallgatására utalva viselik a „Stúdiumok" ezt a mottót: „Hallgatni a rabszolgák erénye."[625] *Egy* célzást mégis tartalmaznak: „De ha feltesszük is", mondja Vogt, „ha feltesszük is, hogy a *valószínűtlen* megtörténik, és a győzelem árát olasz földben fizetnék ki, akár délen, akár északon . . . *Igazán a legszorosabb német álláspontról . . . bensőségesen kívánnók*, hogy a welsch** farkas *egy olasz csontot* kapjon a foga közé." (i. m., 129—130 old.). Az olasz föld északon természetesen Nizzát és Szavoját jelentette. Miután az újsvájci, a berni kantonpolgár és genfi kantontanácstag *„tisztán svájci álláspontról"* (i. m., 39. old.) felszólította Svájcot, *„hogy a legnagyobb mértékben örüljön"* Louis Bonaparte szomszédságának, a menekülő birodalmi régensnek hirtelen eszébe jut, hogy ő „igazán *legszorosabb német álláspontról* bensőségesen kívánná", hogy a welsch farkas a nizzai és szavojai „csontot" és *imígyen a francia Svájcot* „fogai közé kapja".***

Nem sokkal ezelőtt Párizsban megjelent egy *„Napoléon III"* című pamflet, — nem *„Napoléon III et l'Italie"* vagy *„Napoléon III et la question roumaine"* avagy *„Napoléon III et la Prusse"*, hanem csupáncsak *„Napoléon III"*, egyszerű III. Napóleon. III. Napóleon által III. Napóleonra

* Lásd az első Kékkönyv „On the Proposed Annexation of Savoy etc.", 1. sz. – *Marx jegyzete.*

** – *a* franciák *és* olaszok *gúnyneve – Szerk.*

*** Vogtnak a „legszorosabb német álláspontról" való kívánsága, hogy a „welsch farkasnak" olasz „csontokkal" jól megtömjék a bendőjét, és így a farkas emésztési bántalmakban szenvedjen, vitathatatlanul mind növekvő mértékben teljesedésbe fog menni. A félhivatalos *„Revue contemporaine"* 1860 október 15-i számában – mellékesen megjegyezve, ez a lap *Vogt speciális pártfogója* – található egy október 8-i torinoi tudósítás, amelyben többek között ez áll: *„Genova és Szardínia* lenne az Itália egységéért folytatott új (francia) háború törvényes ára. Hozzáteszem, hogy Genova birtoka a félszigetre gyakorolt befolyásunk szükséges szerszáma lenne és az egyetlen hatékony eszköz annak megakadályozására, hogy a tengeri hatalom, melynek kialakításában segítenénk, ne csússzék ki egy napon szövetségünkből avégett, hogy belépjen valamiféle új szövetségbe. *Csak térdünkkel a torkán biztosíthatjuk Itália hűségét. Ausztria, amely ebben a dologban jól ítél, ezt nagyon is tudja. Mi kevésbé esetlenül, de jobban szorítanánk, mint Ausztria – ez az egyetlen különbség."* – *Marx jegyzete.*

hiperbolákban írt dicshimnusz ez. A pamfletot egy *Dâ-Dâ* nevű *arab* tolmácsolta az anyanyelvére. Az utószóban a mámoros Dâ-Dâ nem képes már visszatartani lelkesültségét és lobogó fényű verskölteményekben áradozik. De az előszóban Dâ-Dâ még elég józan ahhoz, hogy bevallja, írása az algíri helyi hatóságok parancsára kerül nyilvánosság elé és a bennszülött arab törzsek közötti terjesztésre szánták Algéria határain túl, hogy „a közös főnök alatti egység és nemzetiség eszméje meghódítsa képzeletüket". Ez a közös főnök, aki megalapítja „az arab nemzetiség egységét", ez, miként Dâ-Dâ elárulja, nem kisebb személy, mint „a Jótékonyság Napja, az Égbolt Dicsősége — III. Napóleon császár". Vogt, bár rímtelenül* ír, nem csekélyebb személy, mint *a német Dâ-Dâ*.

Hogy Dâ-Dâ-Vogt a Jótékonyság Napja és az Égbolt Dicsősége által kisugárzott *„Moniteur"-cikkeknek, Dentu-pamfletoknak és a revideált Európa térképeinek* németre átírását *„Stúdiumoknak"* nevezi, ez a legjobb élc, amely derűs életpályája alatt tőle megszületett, jobb még a birodalmi régensségnél és a birodalmi bordőzsölőségnél és a sajátmaga kitalálta külföldi birodalmi útleveleknél is. Hogy a „művelt" német polgárember olyan „Stúdiumokat", amelyben Ausztria *Egyiptomért* harcol Angliával, Ausztria és Poroszország *Európán kívüli* területeken civódnak, I. Napóleon arra kényszeríti a Bank of Englandet, hogy aranyát számlálás helyett mérje, görögök és fanarióták két különöző faj, kocsiút vezet a Mont Cenis-től Fenestrelle-en át a Stura völgyében stb., — ahogy ez a polgárember ilyen „Stúdiumokat" bona fide** stúdiumoknak fogadott el, ama magasnyomást bizonyítja, mellyel liberális agyvelejére ránehezedett a tízéves reakció.

Különösképp ugyanaz az álomszuszék német liberális, aki a *decembrista kútfő-pamfletoknak* durván eltúlzott *vogti megnémetesítését* megtapsolta, mérgesen felugrott alvószékéből, mihelyt *Edmond About* — *„La Prusse en 1860"* (eredetileg „Napoléon III et la Prusse") című pamfletjában — Dâ-Dânak a kompilációját bölcs mérséklettel *visszafordította* franciára. A bonapartizmus e fecsegő szarkája, mellékesen megjegyezve, nincs minden kópéság híján. A Németország iránti bonapartista szimpátiák bizonyítékaként például About felhozza, hogy a Decemberbirodalom *Dâ-Dâ-Vogtot Humboldttal* éppúgy egy kalap alá veszi, mint *Lazarillo*[626] *Hackländert Goethével*. Ez a *Vogt—Hackländer* kombináció mindenesetre mélyebb stúdiumra vall About részéről, mint amilyen bárhol is felkajtatható volna a német Dâ-Dâ „Stúdiumaiban".

* ungereimt: rímtelenül *és értelmetlenül, idétlenül* – *Szerk.*
** – jóhiszemű – *Szerk.*

IX. Ügynökség

„So muosens alle strîten.
in vîl angestlichen zîten
wart gescheiden doch her dan
... der *Vogt* dâ von Bërne."*

(„*Klage*"[628])**

Az a program, amelyet Dâ-Dâ-Vogt hallatlanul derűsen *április elsejéről* keltez, tudniillik 1859 április 1-ről, felszólított különböző színárnyalatú demokratákat egy újságban való közreműködésre, amely Genfben jelennék meg és „Stúdiumai" decembrista—orosz nézetét propagálná. Óvatosan van fogalmazva, ahogy persze egy programot kell is, mégis itt-ott kilátszik a lóláb az itatóspapír-takaró alól. De ennél ne időzzünk.

A program végén Vogt felkéri a címzetteket, hogy nevezzenek meg „rokonérzületűeket", akik „a számukra megnyitott újságokban és folyóiratokban hajlandók lennének hasonló értelemben dolgozni". A lausanne-i központi ünnepélyen kijelenti, hogy felvázolt egy programot, meghívással *„azokhoz, akik* azt követni akarnák, hogy megfelelő honoráriumért a rendel-

---

* – „Így mindnek kell harcba menjen.
Félelmetes időkben
Eltávozott eminnen
... a berni[627] *Vogt* [*helytartó*]." – *Szerk.*

** Ezzel szemben *Hartmann* az *Iweinben*,[629] bizonyára a berni mackókkal való nézeteltérésére utalva, ezt mondatja a *Vogttal*:

„von Bêrn mac wol heizen ich,
wand ich dâ nîht ze schaffen hân."

[„nevezhetnek bár berninek,
keresnivalóm nincsen ott."]

De ez a *Hartmann* nem tévesztendő össze Vogt barátjával, a hasonnevű lírai-parlamentárius puhánnyal. – *Marx jegyzete.*

kezésükre álló sajtóorgánumokban működjenek". („Zentralfest etc.", 17. old.) Végül egy *Dr. Loeninghez* intézett levélben ez áll: „Kapcsolatba hozhatsz-e olyan *emberekkel*, akik Frankfurtból ebben az értelemben újságokat és folyóiratokat meg tudnának dolgozni? Felajánlom, hogy őket azokért a munkákért, amelyekről nekem lenyomatot küldenek, tisztességesen honorálom." („Főkönyv", Dokumentumok, 36. old.)

A programban szereplő *„rokonérzületűek"* a lausanne-i központi ünnepélyen *„azok, akik"-ké* lesznek, és az „azok, akik" Dr. Loeninggel szemben *„emberekké"* változnak, emberekké sans phrase. Vogtnak, a német sajtó főkincstárnokának és főrevizorának, „alapok állnak a rendelkezésére" (i. m., 36. old.), nemcsak arra, hogy „újságokban és folyóiratokban megjelent cikkeket, hanem még „brosúrákat" is (i. h.) honoráljon. Érthető, hogy egy ilyen fokon álló ügynökség egészen jelentős „alapokat" kíván.

„—er sante nâh allen den hêrren
die in diusken rîchen wâren;
êr klagete in allen sîn nôt,
unde bôt in ouch sîn golt rôt."* (*Kaiserchronik*[630])

Ámde mi célra kellene az *azok, akik-nek* újságokat, folyóiratokat, brosúrákat „megdolgozniok", Vogtnak „beküldeniök" és tőle „tisztességesen" honoráltatniok? „Itáliáról van szó", semmi másról; hiszen a Rajnánál fenyegető veszély elhárítására Vogt úrnak „úgy tűnik", hogy „előnyös Louis Bonaparte-ot Itáliában elvéreztetni". („Programm", i. m., 34. old.) Nem, „nem Itáliáról van szó". (Levél Dr. Loeningnek, i. m., 36. old.) „Magyarországról van szó." (Levél H. úrnak N.-be, i. h.) Nem, nem Magyarországról van szó. „Olyan dolgokról van szó . . . , amelyeket nem közölhetek" (i. m., Dokumentumok. 36. old.).

Amennyire ellentmondásos a dolog, amelyről szó van, ellentmondásos a forrás is, amelyből a tisztességes „alapok" folynak. Ez „a francia Svájc egy távoli zuga". („Főkönyv", 210. old.) Nem, „ezek magyar asszonyok Nyugatról". (Levél Karl Blindnek, az „Allgemeine Zeitung" 1860 február 13-i, 44. számának melléklete.) Megfordítva, ezek masculini**, „a német és nevezetesen az osztrák rendőrség hatáskörében". („Zentralfest", 17. old.) A cél-

* – „ – elküldött minden úrhoz ő
német földön körös-körül;
mindeneknek panaszolta baját,
s ajánlá veres aranyát." – *Szerk.*

** – hímneműek; férfiak – *Szerk.*

nál és a forrásnál nem kevésbé kaméleonszerű alapjainak mennyisége is. Ez „néhány frank". („Főkönyv", 210. old.) Ezek „kis alapok". („Zentralfest", 17. old.) Ezek kellő alapok ahhoz, hogy minden embert tisztességesen honorálhasson, akik a német sajtóban és brosúrákban vogti módon tudnak működni. Végül a tetejébe még az alapok képződésmódja is kettős jellegű. Vogt „üggyel-bajjal *összekaparta*" őket. („Főkönyv", 210. old.) Nem, „a rendelkezésére bocsátották" őket (i. m., Dokumentumok, 36. old.).

„Ha nem csalódom", mondja a „kikerekített természet", „*megvesztegetni* annyit jelent, mint valakit pénzzel vagy más előnyökkel olyan cselekményekre és nyilatkozatokra bírni, amelyek ellenkeznek meggyőződésével." (i. m., 217. old.) Akinek a meggyőződése tehát megengedi, hogy magát *megvásároltassa*, azt nem lehet *megvesztegetni*, akinek a meggyőződésével pedig ez ellenkezik, azt megint nem lehet megvesztegetni. Ha például a párizsi minisztérium külföldi sajtóosztálya svájci lapoknak a 250 frankba kerülő és naponként megjelenő párizsi „kőnyomatos tudósítást" fél-, negyedáron, sőt ingyen ajánlja és „jóindulatú szerkesztőségeket" arra figyelmeztet, hogy emelkedő arányban havonta még 50, 100 és 150 frank készpénzjárulékra is számíthatnak, „mindig az eredmény szerint", akkor ez korántsem megvesztegetés. Azokat a szerkesztőségeket, amelyeknek meggyőződésével a napi „tudósítás" és a havi járulék ellenkezik, nem kényszerítik arra, hogy az egyiket át- és a másikat felvegyék. És vajon meg van-e „vesztegetve" Granier de Cassagnac vagy La Guéronnière vagy About vagy Grandguillot vagy Bullier vagy Jourdan a „Siècle"-től[107] vagy Martin és Boniface a „Constitutionnel"-től[631], vagy Rochaid Dâ-Dâ Albert? Vajon előfordult-e valaha életükben olyan fizetséghozó cselekmény vagy nyilatkozat, amely ezeknek az uraknak a meggyőződésével összeütközésbe került volna? Vagy például megvesztegette-e Vogt egy bizonyos, korábban vele szemben ellenséges svájci lap ügynökét, amikor „Stúdiumainak" több száz példányát ingyen rendelkezésére bocsátotta? Mindenesetre különös meghívás Vogtnak ez a publicistákhoz szóló meghívása, hogy a rendelkezésükre álló orgánumokban saját meggyőződésük értelmében működjenek és e működésükért Karl Vogt úr genfi orgánumától kapjanak honoráriumot. Hogy Vogt azt a honoráriumot, amelyet egy bizonyos újság a saját munkatársainak fizet, egy kalap alá veszi a titkos segélyekkel, amelyeket egy harmadik fickó névtelen kasszából felajánl vadidegen újságok tudósítóinak, sőt egy egész ország sajtójának, — ez a quid pro quo* mutatja, hogy a német Dâ-Dâ mennyire „beledolgozta" magát december 2-ának moráljába.

* – felcserélés; összecseréles – *Szerk.*

A forrásnál ült a fiú.[632] De melyik forrásnál?

A Vogt által tervezett hetilap, a „Neue Schweiz" helyett később megjelent Genfben a „Neue Schweizer Zeitung"[633], amelyet Dâ-Dâ régi barátja, *A. Brass* alapított. Egy hűvös novemberi reggelen mármost Brass úr egész Genf csodálkozására kijelentette, hogy „egy Vogthoz intézett levélben visszautasította a *francia etetővályút*, amelyet Vogt elébe akart tenni". Egyúttal késznek nyilatkozott arra, hogy e denunciálásáért bíróság előtt helytálljon. („*Neue Schweizer Zeitung*", *1859 november 12.*) És a kakas, vagy inkább kappan, mely eddig oly vidáman kukorékolt, elnémult, mihelyt saját szemétdombján megtépázták. Az „újsvájcit, a berni kantonpolgárt és genfi kantontanácstagot" most az egyik „notórius" barátja nyilvánosan, Genf kellős közepén, azzal vádolta, hogy *francia* pénzzel *megvesztegetést kísérelt meg*. És a genfi kantontanácstag elnémult.

Nehogy azt higgyük, hogy Vogt a „Neue Schweizer Zeitung"-ot előkelően semmibe vehette. Az ellene szóló denunciálás, mint mondtuk, az 1859 november 12-i számban jelent meg. Röviddel utána ugyanez a lap Plon-Plon pikáns jellemzését hozta, és a „*Revue de Genève*"[634], *James Fazynak*, a genfi diktátornak az orgánuma, azonnal négyhasábos vezércikkben tiltakozott. („*Revue de Genève*", 1859 december 6.) Tiltakozott „au nom du radicalisme genévois", a genfi radikalizmus nevében. Ekkora fontosságot tulajdonított maga James Fazy a „Neue Schweizer Zeitung"-nak. A „Revue de Genève" négyhasábos vezércikke félreismerhetetlenül elárulja Vogt segítő kezét. Magát Brasst némileg mentegeti. Nem ő a Plon-Plon elleni merénylet értelmi szerzője, őt csak félrevezették. Valódi vogti módon a corpus delictit ugyanannak az L. Häfnernek a nyakába varrja, akit Vogt a „Főkönyvben" is (188. old.) meggyanúsít, hogy „a császárról és Napóleon hercegről visszataszító személyi botrányhistóriákat" ír, és nem hiányzik a Vogtnál elkerülhetetlen célzás sem „Clossmannra, a hírhedt badeni exhadnagyra", az „Allgemeine Zeitung" berni tudósítójára. (V. ö. „Főkönyv", 198. old.) Időzzünk el egy pillanatra e tiltakozásnál, melyet az úr és a szolga, *James Fazy* és *Karl Vogt*, „a genfi radikalizmus nevében" és Plon-Plon becsületmentésére 1859 december 6-án a „Revue de Genève"-ben közzétett.

Brasst azzal vádolják, hogy „Franciaországról való német véleményét a Bonaparte-ház egyik hercegének megsértésével igyekszik megszilárdítani". *Plon-Plon*, amint ezt már Genfben régen tudják, színtiszta liberális, aki számkivetése idején nagylelkűen visszautasította, hogy „a stuttgarti udvarban, vagy akár a pétervári, szerepet játsszék". Mi sem lenne nevetségesebb, mint ráfogni, hogy itt vagy ott egy kis szuverenitásnak, netán egy etruriai királyságnak a megalakítása jár az eszében, mint azt a „Neue Schwei-

zer Zeitung" sértő cikke teszi. „Napóleon herceg, aki szilárd a **zsenijének** és *tehetségeinek* személyes érzetében, sokkal magasabbra becsüli magát az ilyen nyomorúságos kis trónusoknál." Előnyben részesíti, hogy inkább Franciaországban, „a magas civilizáció és általános kezdeményezés centrumában" Posa márkit[635] játsszék felséges unokafivére mellett, „mint herceg-polgár" (prince-citoyen). „Unokafivére tiszteli és szereti őt, bármit mondjanak is." Ám a herceg nem csupán Bonaparte Posa márkija. Ő Itáliának, Svájcnak, egyszóval a nemzetiségeknek „érdekmentes barátja" is. „Napóleon herceg, miként a császár, nagy nemzetgazdász ... Bizonyos, hogyha a politikai gazdaságtan jó elvei valaha is győznek Franciaországban, ehhez Napóleon herceg nagyban hozzájárult." Ő a „legkorlátlanabb sajtószabadság párthíve" volt és marad, ellenzője minden preventív rendőri intézkedésnek, hordozója „a szabadságeszméknek a szó legtágabb értelmében, mind elméletben, mind alkalmazásukban". Ha Égeria-hangja[636] — a gonosz környezet folytán — süket fülekre talál a császárnál, akkor méltóságteljesen visszavonul, de „duzzogás nélkül". Nem más, „mint *érdeme* tette ki őt Európa rágalmainak". „Franciaország ellenségei félnek tőle, mert Európa népeinek forradalmi segítségére támaszkodik, hogy visszaadhassa nekik nemzetiségüket és szabadságukat." Tehát félreismert zseni, Posa márki, Égeria, nemzetgazdász, a leigázott nemzetiségek mentsvára, színtiszta demokrata — és — lehetségesnek tartsuk? — Plon-Plon *„habile comme général et brave comme tout officier français"* („jártas mint tábornok és vitéz mint minden francia tiszt"). „A keleti hadjáratban az Alma melletti csata alatt és után bebizonyította ezt." És az itáliai hadjáratban „az 50 000 főnyi hadtestét" (az ismert turista-hadtestet, majdnem azt mondtam, balett-hadtestet) „jól megszervezte és rövid idő alatt nehéz menetelést hajtott végre egy hegyes-völgyes földön anélkül, hogy csapatai valamiben is hiányt szenvedtek volna." A francia katonák a Krímben a puskaporszag-lázat tudvalevőleg la m ladie plon-plonienne-nak* keresztelték el, és Plon-Plon valószínűleg csak az elharapódzó élelmiszerhiány miatt vonult vissza a félszigetről.[637] „Mi", zárja le diadalmasan a „Revue de Genève", „mi bemutattuk őt" — tudniillik Plon-Plont — „olyannak, mint amilyen." Hurrá Plon-Plon tábornoknak!

Nem csoda tehát, ha *Vogt* azt mondja, hadipénztárát „demokrata kezekből" kapta. Plon-Plon, a Prince Rouge**, mind Vogtnak, mind Fazynak az eszményképe, mintegy az európai demokrácia elvarázsolt hercege. *Vogt* nem

* – Plon-Plon-betegségnek – *Szerk.*

** – Vörös Herceg – *Szerk.*

kaphatta pénzét tisztább demokrata kezekből, mint Plon-Plon kezéből. Még ha a Plon-Plon főméltóságú unokafivére által közvetlenül Kossuth úrnak juttatott pénzek egy részét játszották is át magyar kezek Vogt kezébe, az „eredetük *egy borzadály*" maradt, — ámde Plon-Plon kezéből! Még azok a pénzek is, amelyeket *Vogt* a neuchâteli viszály idején K.* grófnétól, Klapka barátnőjétől kapott, jöhettek volna ugyan kényesebb kezekből, de korántsem jöhettek tisztább és demokratikusabb kezekből. Plon-Plon est voluptueux comme Héliogabale, lâche comme Ivan III et faux comme un vrai Bonaparte**, mondja egy ismert francia író. A legrosszabb, amit Plon-Plon elkövetett, az volt, hogy unokafivérét homme sérieux-vé*** tette. Victor Hugo még mondhatta Louis Bonaparte-ról: n'est pas monstre qui veut°, de amióta Louis Bonaparte kitalálta Plon-Plont, a császári Janus-fej[639] üzleties arcoldala a Tuileriákban levő férfiúban, groteszk arcoldala pedig a Palais Royalban levő férfiúban összpontosult. A hamis Bonaparte, aki nagybátyjának unokaöccse anélkül, hogy apjának fia lenne,[617] valódinak tűnt fel eme valódi Bonaparte-tal szemben; úgyhogy a franciák még mindig azt mondják: l'autre est plus sûr°°. Plon-Plon egyidejűleg a Don Quijotéja és a Hudibrasa a Bas-Empire-nak.[640] Hamlet azon elmélkedett, hogy a Sándor nemes pora esetleg arra van rendeltetve, hogy végre egy hordóakna tapasza legyen.[641] Mit szólna Hamlet, ha Napóleon feloszlott fejét Plon-Plon vállán pillantaná meg!°°°

Ámbár *Vogt* a hadipénztára zömét „*a francia etetővályúból*" merítette, persze meglehet, hogy az etetővályú leplezésére mellékesen „néhány franknyi" mutatós gyűjteséket is rendezett többé vagy kevésbé demokratikus barátai között. Ilymódon egyszerűen megoldódnak ellentmondásai az alapjainak forrása, mennyisége és képződésmódja tekintetében.

Vogt ügynöksége nem szorítkozott „Stúdiumokra", „Programra" és toborzóirodára. A *lausanne-i „központi ünnepélyen"* a svájci német munkásoknak Louis Bonaparte nemzetiségfelszabadító misszióját hirdette, természetesen radikálisabb álláspontról, mint a liberális német nyárspolgároknak

* Károlyi. – *Szerk.*

** – kéjenc, mint Heliogabalus, gyáva, mint III. Iván, és hamis, mint egy valódi Bonaparte – *Szerk.*

*** – komoly emberré – *Szerk.*

° – nem szörnyeteg még, aki az akar lenni[638] – *Szerk.*

°° – a másik a biztosabb – *Szerk.*

°°° Vogtnak, mint elmondja, már 1852-ben felfedező útra (bakkhoszi menet?[642]) kellett volna indulnia Plon-Plonnal, akinek őt egy „proudhonista" lelkesen beajánlotta „mais do que promettia a força humana" [„emberi erőtől telhetőt felülmúlóan"[643]] „csudálatkeltő természettudományos vizsgálódásai" miatt. („Főkönyv", Dokumentumok, 24. old.) – *Marx jegyzete.*

szánt „Stúdiumokban". Míg itt mélységesen behatolva az „Anyag és erő"[461] viszonyába, arra a meggyőződésre jutott, hogy a „Németországban fennálló kormányok megingatására és feloszlatására" gondolni sem lehet („*Studien*", Előszó, VII. old.), és nevezetesen a „német burzsoának" (i. m., 128. old.) odakiáltotta, hogy „vegyék a szívükre", hogy Itália bonapartista „felszabadítása" megóv „a forradalomtól" Németországban, viszont a német munkásokat fordítva arról oktatta ki, hogy „Ausztria az *egyetlen támaszpontja* ezek" (a német fejedelmek) „létezésének". („*Zentralfest etc.*", 11. old.) „Épp az imént említettem nektek", mondja, „hogy a külfölddel szemben Németország nem létezik, hogy Németországot előbb meg kell teremteni, és meggyőződésem szerint csak a svájci államszövetséghez hasonlóan, *köztársaságok szövetségének alakjában* lehet megteremteni." (i. m., 10. old.) Ezt június 26-án mondta (1859), holott még június 6-án, a „Stúdiumok" második kiadásának utószavában, rimánkodik Poroszország régenshercegének*, hogy fegyveres erővel és egy dinasztikus polgárháborúval vesse alá Németországot a Hohenzollern-háznak. Persze monarchikus centralizáció fegyveres erővel, ez a legrövidebb útja „a svájci államszövetséghez hasonló" föderatív köztársaság megteremtésének. Kifejti továbbá elméletét „*a külső ellenségről*" — Franciaországról —, amelyhez Németországnak a „*belső ellenséggel*" — Ausztriával — szemben csatlakoznia kell. „Ha nekem", kiált fel, „választásom van az ördög (Habsburg) és az ördög öreganyja (Louis Bonaparte) között, *én az utóbbit választom*; mert ő vénasszony és meg fog halni." Ezt a közvetlen felszólítását Németországnak, hogy az Ausztria elleni gyűlölet ürügyén a decembrista Franciaország karjába omoljon, úgy látszik az olvasóközönség részére mégis túl kompromittálónak találta, és ezért a *kinyomtatott* beszédben következőképpen alakította át: „És ha arról van szó, hogy pártot kell foglalni az ördög és az ördög öreganyja közötti viszályban, akkor a legjobbnak tartjuk, *ha mindketten kölcsönösen agyonütik és felfalják egymást*, mivel így minket megkímélnek a fáradságtól." („Zentralfest etc.", 13. old.) Végül, miközben a „Stúdiumokban" Louis Bonaparte-ot mint paraszt- és katonacsászárt emeli pajzsra, ezúttal, egy munkásközönségnek, kijelenti, hogy „jelen pillanatban *főként a párizsi munkások nagy többségét*" megnyerték „Louis Bonaparte-nak". „Louis Bonaparte" a francia munkások véleménye szerint, „mindent megtesz, amit a köztársaságnak kellett volna megtennie, *amikor a proletároknak munkát ad, a burzsoákat tönkreteszi stb.*" („Zentralfest etc.", 9. old.) Louis Bonaparte tehát *munkásdiktátor* és mint munkásdiktátort magasztalja

* Vilmos. – *Szerk.*

a svájci német munkásoknak ugyanaz a *Vogt*, aki a „Főkönyvben" a „munkásdiktatúra" puszta szavától polgári felháborodásban tajtékzik!

A párizsi program, amely Szavoja annexiójára vonatkozólag előírta a svájci decembrista ügynököknek, hogy milyen hadműveleti tervet kövessenek, három pontból állt: 1. Ameddig csak lehetséges, a fenyegető veszély hírét teljesen semmibe venni és szükség esetén osztrák kitalálásként elutasítani; 2. előrehaladottabb stádiumban azt a nézetet terjeszteni, hogy Louis Bonaparte a semlegesített területet Svájchoz akarja csatolni; és végül 3. a végrehajtott annexió után azt ürügyként felhozni *Svájcnak Franciaországgal való szövetségére*, azaz a bonapartista protektorátusnak való önkéntes alávetésére. Mármost látni fogjuk, hogy az úr és a szolga, *James Fazy* és *Karl Vogt*, Genf diktátora és az általa kreált genfi kantontanácstag mily híven követték ezt a programot.

Már tudjuk, hogy Vogt a „Stúdiumokban" mindenképp kerülte, hogy a legtávolabbról is célozzon arra az eszmére, melyért az ő sorsembere hadba vonult. Ugyanez a hallgatás a lausanne-i központi ünnepélyen, a nemzeti tanácsban[613], a Schiller- és a Robert Blum-ünnepségeken, a bieli Commis voyageurben, végül a „Főkönyvben". Mindamellett az „eszme" még a *plombières-i* összeesküvésnél is régebbi keletű volt. Már *1851 decemberében*, néhány nappal az államcsíny után, olvashattuk a *„Patriote Savoisien"-ben*: „Máris osztogatják egymás között Szavoja hivatalnokhelyeit az Elysée előszobáiban. Sőt, újságjai erről nagyon kellemesen tréfálkoznak."* 1851 december 6-án Fazy úr már úgy látta, hogy Genf a Decemberbirodalom kezére jut.**

1859 július 1-én *Stämpfli* akkori szövetségi elnök megbeszélést folytatott Harris kapitánnyal, a berni angol ügyvivővel. Megismételte, attól fél, hogy a szardíniai uralom itáliai kiterjesztése esetére elhatározták Szavoja annektálását Franciaországhoz, és hangsúlyozta, hogy ez az annektálás, kivált Észak-Szavojáé, Svájc egyik oldalát teljesen *kiszolgáltatja* és hamarosan maga után fogja vonni Genf elvesztését. (Lásd az első Kékkönyvet „On the Proposed Annexation of Savoy and Nice", I. sz.) Harris

* „On se partage déjà les places . . . de la Savoie dans les antichambres de l'Elysée. Ses journaux plaisantent même assez agréablement là-dessus." – *Marx jegyzete.*

** „Peut-être le citoyen Thurgovien que nous avons si bien défendu contre les menaces de Louis-Philippe, nous fera-t-il la grâce de vouloir bien se constituer comme médiateur, *et reprendre de nous Genève.*" [„Thurgau polgára, akit mi Lajos Fülöp fenyegetéseivel szemben oly jól megvédelmeztünk, talán megteszi nekünk azt a kegyet, hogy szíveskedik közvetítőként jelentkezni, és *visszavenni tőlünk Genfet.*"] („*Revue de Genève*", 1851 december 6.) – *Marx jegyzete.*

jelentést tett Malmesburynek, aki a maga részéről megbízta Lord Cowleyt Párizsban, hogy Walewskitől felvilágosítást kérjen a császár szándékai felől. Walewski korántsem tagadta, hogy „az annexió-kérdés nemegyszer tárgyalásra került Franciaország és Szardínia között és a császár azt az eszmét dédelgeti, hogy ha Szardínia kiszélesedik olasz királysággá, nem volna értelmetlen elvárni azt, hogy másfelől területi engedményeket tesz Franciaországnak" (i. m., IV. sz.). Walewski válasza 1859 július 4-én kelt, tehát megelőzte a villafrancai békekötést. 1859 augusztusában jelent meg Párizsban Petétin pamfletja,[644] amely előkészíti Európát Szavoja annektálására. *Ugyancsak augusztusban*, a svájci nemzetgyűlés nyári ülésszaka után, Vogt úr Párizsba kúszott, hogy ott utasításokat szerezzen be Plon-Plontól. Hogy a figyelmet elterelje a nyomról, csavargócinkosaival, Ranickellel és Társaival Genfben elhíreszteltette, hogy a Vierwaldstätti-tó partjára utazott gyógyhelyre.

„ze Pârîs lëbt er mangen tac,
vil kleiner wîsheit er enpflac,
sîn zerung was unmâȝen grôȝ; . . .

ist ër ein esel und ein gouch,
daȝ sëlb ist ër zuo Pârîs ouch."*

1859 szeptemberében a svájci szövetségi tanács úgy látta, hogy az annexió veszélye közelebb került (i. m., VI. sz.), november 12-én elhatározta, hogy ilyen értelmű memorandumot intéz a nagyhatalmakhoz, november 18-án pedig Stämpfli elnök és Schiess kancellár hivatalos jegyzéket adott át a berni angol ügyvivőnek (i. m., IX. sz.). *James Fazy*, mikor októberben visszatért balszerencsés toszkániai útjáról, ahol hiába működött Plon-Plon etruriai királysága érdekében, most a maga szokott affektáltan indulatos, veszekedően lármás modorában szembefordult az annexiós híreszt elésekkel: sem Franciaországban, sem Szardíniában senki sem álmodozik a csatlakozásról. Amilyen mértékben a veszély közeledett, úgy növekedett a bizakodás a „Revue de Genève"-ben, amelynek napóleonida-kultusza 1859 novemberében és decemberében (lásd például a fent idézett Plon-Plon-cikket) korübantész-módra[646] tombolt.

* – „Párizsban tölt jó pár napot,
de észt többet ott sem kapott,
mértéktelenül csak zabál; . . .

szamár is, oktondi is,
és az marad Párizsban is."[645] – *Szerk.*

Az 1860-as esztendővel az annexiós ügylet második fázisába lépünk.

A semmibevevés és letagadás nem volt többé decembrista érdek. Most inkább arról volt szó, hogy Svájcot megpuhítsák az annexióhoz és csalárdul belesodorják egy hamis helyzetbe. A Tuileria-program második pontját kellett most végrehajtani, tehát minél hangosabban dobra verni a jelszót, hogy a semleges területet Svájcnak szándékoznak odaajándékozni. A svájci decembristákat ebben a műveletben természetesen egyidejű párizsi manőverekkel támogatták. Így *Baroche* belügyminiszter 1860 január elején kijelentette *Dr. Kernnek*, a svájci követnek, hogy „ha Szavoja birtokában változás állna be, Svájc számára ugyanakkor, az 1815-ös szerződéseknek megfelelően, egy jó védelmi vonalat kell átengedni". (Lásd az idézett Kékkönyvet, XIII. sz.) Még 1860 február 2-án, ugyanazon a napon, amikor *Thouvenel* Lord Cowley angol követnek Szavoja és Nizza annektálását „mint lehetőséget" jelezte, egyúttal azt is kijelentette neki, „hogy a francia kormány magától értetődőnek tartja, hogy ilyen körülmények között Chablais és Faucigny kerületei *mindenkorra* bekebeleztetnének Svájcba". (i. m., XXVII. sz.)

Ezen illúzió elterjesztésének nemcsak az volt a célja, hogy megpuhítsa Svájcot Szavojának a Decemberbirodalomhoz való annektálása érdekében, hanem az is, hogy eleve kicsorbítsa az annexió elleni későbbi tiltakozásának az élét és Európa előtt December bűntársaként, bárha rászedett bűntársaként kompromittálja Svájcot. *Frey-Hérosé*, 1860 óta szövetségi elnök, nem esett bele a csapdába, hanem kifejtette Harris kapitánynak, hogy aggályai vannak a semlegesített terület Svájcba való bekebelezésének állítólagos előnyei tekintetében. *Harris* a maga részéről óva intette az államszövetségi kormányt a bonapartista intrikától, nehogy „Svájc is olyan hatalomnak tűnjék, amely annexiós vágyakat táplál és területkiterjesztésre törekszik". (i. m., XV. sz.) Ezzel szemben *Sir James Hudson*, a torinoi angol követ egy *Cavourral* folytatott hosszabb beszélgetése után ezt írja Lord John Russellnak: „Jó okaim vannak azt hinni, hogy Svájc szintén mohón törekszik a szavojai terület egy részének annektálására. Ennek folytán nem szabad illúziókat táplálnunk arra nézve, hogy amikor Franciaországot megrójuk annexiós vágyai miatt, Svájc sem kevésbé vétkes . . . Minthogy ez a kérdés e kettős támadás által ennyire komplikálódik, Szardínia magatartására inkább van mentség." (i. m., XXXIV. sz.) Végül, mihelyt Louis Bonaparte levetette az álarcot, Thouvenel is teljesen gátlásmentesen elárulta a semleges terület svájci annexiójáról szóló jelszó titkát. A berni francia követségi ügyvivőhöz intézett sürgönyében nyíltan kigúnyolja Svájc tiltakozását Szavojának Franciaországhoz való csatolása ellen, és mivel? A „Szavoja *felosztására* vo-

natkozó tervvel", amelyet Párizs oktrojált rá Svájcra. (Lásd Thouvenel 1860 március 17-i sürgönyét.)

És ezalatt December svájci ügynökei miképpen működtek közre e cselszövésben? *James Fazy* az első, aki 1860 januárjában a berni angol ügyvivőnek Chablais és Faucigny Svájchoz csatolását nem Louis Bonaparte ígéreteként, hanem Svájcnak és a semlegesített kerületek lakóinak saját kívánságaként tünteti fel. (i. m., XXIII. sz.) *Vogt*, aki eddig soha nem is sejtette, hogy Szavoját Franciaországhoz csatolhatnák, hirtelen megtelik prófétai szellemmel, a „*Times*" pedig, amely alapítása óta soha nem is említette Vogt nevét, hirtelen ezt jelenti egy január 30-ról kelt tudósításban: „Vogt svájci professzor azt állítja, tudomása van arról, hogy Franciaország meg akarja szerezni Svájcnak Szavoja semleges területeit, Faucignyt, Chablais-t és a Genévois-t, ha a köztársaság szövetségi tanácsa Franciaországnak megengedi a Szimplon szabad használatát." („*Times*", 1860 február 3.*) Mi több! 1860 január végén James Fazy biztosítja a berni angol ügyvivőt, hogy *Cavour*, akivel alig két hónapja hosszú megbeszélést folytatott Genfben, mérgesen tajtékzik minden Franciaországnak teendő engedmény ellen. (Lásd idézett Kékkönyv, XXXIII. sz.) Míg tehát így Fazy Cavourért Angliával szemben jótáll, Cavour Angliával szemben ugyanazon Fazy annexiós vágyaival mentegetődzik. (i. m., XXXIII. sz.) És végül *Tourte*, a torinoi svájci követ, még 1860 február 9-én külön elszalad Hudson angol követhez, hogy biztosítsa arról: „nincs megegyezés Szardínia és Franciaország között Szavoja Franciaországnak való átengedése tárgyában, és Szardínia legtávolabbról sem hajlandó Szavoját elcserélni vagy átengedni Franciaországnak". (i. h.)

A döntés pillanata közeledett. A párizsi „*Patrie*"[647] 1860 január 25-i száma „*Les voeux de la Savoie*" című cikkében előkészített Szavoja annexiójára. Egy másik, január 27-i cikkében, „*Le comté de Nice*", előrevetette Nizza annexiójának decembrista-stilisztikai árnyékát. 1860 február 2-án Thouvenel Cowley angol követnek Szavoja és Nizza annexióját olyan „lehetőségként" jelentette be, amelyben Franciaország és Szardínia már a háború előtt megegyeztek. De hivatalos jegyzéket Franciaország *tényleges* elhatározásáról, hogy bekebelezi Szavoját és Nizzát, csupán február 5-én nyújtottak át Lord Cowleynak (lásd Lord Cowley felsőházi beszédét 1860 április 23-án), Dr. Kernnek pedig csak február 6-án adták tudomására — mindkettőnek, az angol és a svájci követnek, azzal a kifejezett nyilatkozattal, hogy a semlegesített területet Svájc fogja bekebelezni. E hivatalos megnyilatko-

* *V. ö. 613. old. – Szerk.*

zások *előtt James Fazyt* értesítették a Tuileriákból, hogy Szardínia titkos szerződéssel Szavoját és Nizzát *máris* átengedte Franciaországnak, és hogy e szerződésnek *nincs Svájc javára szóló záradéka. Fazynak* az *előtt* kellett beadnia és megédesítenie a császári pilulát genfi alattvalói számára, mielőtt Thouvenel Lord Cowleynak és Dr. Kernnek hivatalosan nyilatkozik. Ennélfogva *február 3-án* vakon engedelmeskedő eszközével, *John Perrier-vel* a genfi Club Populaire* helyiségében népgyűlést rendeztetett, amelyen látszólag véletlenül betoppant azzal az ürüggyel, hogy „épp az imént hallottam (je viens d'entendre), hogy itt azokkal a szerződésekkel foglalkoznak, amelyeket Franciaország és Szardínia Szavoja átengedéséről kötött volna. Sajnos, a szardíniai kormány *január 27-én* aláírt egy ilyen szerződést; de e *pozitív tényből* még nem szabad azt következtetnünk, hogy biztonságunkat csakugyan veszély fenyegeti . . . Bár a szerződés írásbelileg nem tartalmaz kikötést a semlegesített szardíniai területre való jogainkról; de nem tudjuk, hogy a szerződők elgondolásaiban nincs-e ilyen értelmű kikötés . . . Ez magától értetődőként is benne foglaltathatik (sous-entendu comme allant de soi) . . . Csak nem szabad, hogy elhamarkodottan bizalmatlanságot tanúsítsunk . . . Hivatkoznunk kell a rokonszenvre" (az államcsíny-császárság iránt) „. . . . és tartózkodnunk kell minden ellenséges szótól." (Lásd Fazy „bizalomteljes" beszédét, a maga nemében a demagógia mesterművét, a „*Revue de Genève*" 1860 február 3-i számában.) A berni angol ügyvivő Fazy próféciai tudományát eléggé feltűnőnek találta ahhoz, hogy Lord John Russellnak külön sürgönyben tudomására hozza.

A *hivatalos* szerződést Szavoja és Nizza Franciaországnak való átengedéséről 1860 március 24-én szándékoztak megkötni. Nem volt tehát veszteni való idő. A genfi decembristák svájci patriotizmusát hivatalosan ki kellett mutatni, még Szavoja annexiójának hivatalos proklamálása előtt. Signor *Vogt* tehát *Klapka* tábornok kíséretében aki talán de bonne foi** volt, március elején Párizsba utazott, hogy megjátssza a *maga* befolyását a Palais Royal Égeriájára, Plon-Plonra, a félreismert zsenire, és egész Svájc szeme láttára latba vesse *a maga személyi súlyát* a semlegesített területnek Svájchoz való csatolása érdekében. Plon-Plon lucullusi asztala mellől — a gasztronómiában Plon-Plon tudvalevőleg Lucullussal és Cambacérèsszel versenyez, úgyhogy maga Brillat-Savarin, ha feltámadna halottaiból, megbámulná Plon-Plon *zsenijét, nemzetgazdászatát, liberális eszméit, hadvezéri tehetségét* és *személyes vitézségét* e téren — Plon-Plon lucullusi asztala

* - Népklub *Szerk.*
** - jóhiszemmel *Szerk.*

mellől, ahol „kellemes társalgóként" vitézül bevágott, Falstaff-Vogt mármost vitézségre buzdította a svájciakat. (Lásd párizsi levelét a bieli „Commis voyageur" *1860 március 8-i* számának mellékletében.) Mutassa meg Svájc, hogy a „milíciája sem *csupán* a parádézás és a katonásdi kedvéért van". A „semlegesített terület átadása Svájcnak" — illúzió. „Chablais és Faucigny átengedése Franciaországnak — az *első* lépés, amelyet továbbiak fognak követni." „*A két gólyalábon — nemzetiség és természetes határok* — el lehet jutni a Genfi-tótól az Aarhoz és végül a Bodeni-tóhoz és a Rajnához, csak a lábak legyenek eléggé erősek." Ámde — és itt a csattanó — Falstaff-Vogt *még mindig nem hiszi*, amit maga Thouvenel francia miniszter már egy hónappal azelőtt hivatalosan elárult, amit most egész Európa tudott, — hogy Szavoja és Nizza átengedését *már 1858 augusztusában Plombières-ben* kikötötték az Ausztria elleni francia intervenció vételáraként. Ellenkezőleg, Vogt „sorsemberét" csak épp az imént kergették a papok akarata ellenére a sovinizmus karjaiba és kényszerítették rá a semlegesített terület elkobzására. „Nyilvánvaló", dadog a zavarba került apologéta, „nyilvánvaló, hogy a vezető körökben ellensúlyt **kerestek** a *folyton növekvő klerikális mozgalommal* szemben, és azt az úgynevezett sovinizmusban vélik megtalálni — ama legkorlátoltabb nemzeti szellemben, amely semmi mást nem ismer, csak *egy* **darabka"** (!) „föld megszerzését."

Miután Vogt, megmámorosodva a plon-ploni lacikonyha gőzeitől, oly vitézül gazdálkodott a bieli „Commis voyageur"-ben, röviddel Párizsból való visszatérte után ugyanezen a szócsövön keresztül a nizzaiak abszolút franciabarátságáról mesélgetett, és így kellemetlen összeütközésbe került *Vegezzi-Ruscallával*, az itáliai Nemzeti Egylet egyik központi elöljárójával, a „*Nazionalità di Nizza*" című brosúra szerzőjével. És amikor ugyanaz a hős, aki Plon-Plon asztala mellől Winkelriedet[648] játszotta, most szót emelt a berni nemzeti tanácsban, a harci kürtzengés diplomatikus fuvolahanggá változott át, amely a tárgyalások nyugodt folytatását ajánlotta *az elejétől fogva Svájc-barát császárral* és különösen nyomatékosan óvott *a Kelettel való szövetségtől. Frey-Hérosé* szövetségi elnök néhány különös célzást ejtett el *Vogtra*, akinek viszont megvolt az az elégtétele, hogy beszédét a „*Nouvelliste Vaudois*"*-ban*[649] megdicsérve láthatta. A „*Nouvelliste Vaudois*" Blanchenay, Delarageaz uraknak és a többi waadti államférfiaknak, egyszóval a svájci Nyugati Vasútnak az orgánuma, éppúgy, ahogy a „Neue Zürcher Zeitung"[650] a zürichi bonapartizmusnak és az Északkeleti Vasútnak az orgánuma. A „Nouvelliste Vaudois" patrónusainak jellemzésére elég az a megjegyzés, hogy az ismert Oron-vasúti viszály alkalmával az ellenfél sajtója öt waadti kormánytanácsost ismételten és büntetlenül azzal vádolt, hogy a párizsi

Crédit Mobilier-től[651] — a svájci Nyugati Vasút főrészvényesétől mindegyikük 10 000 frank értékű (20 darab) részvényt kapott ajándékba.

Néhány nappal azután, hogy *Vogt* Klapka kíséretében elutazott a Palais Royal Égeriájához, *James Fazy John Perrier-től* kísérve a Tuileriák szfinxéhez utazott. Louis Bonaparte tudvalevőleg szeret tetszelegni a szfinx szerepében és díjazza saját Oidipuszait,[652] ahogy Franciaország régebbi királyai saját udvari bolondjaikat díjazták. *Fazy* a Tuileriákban Svájc és a szfinx közé vetette magát. Útitársa, mint mondtuk, *John Perrier* volt. Ez a John az ő Jamesének az árnyéka, mindent megtesz, amit ez akar, semmit sem tesz, amit ez nem akar, általa és neki él, általa lett a genfi nagytanács tagja, előkészít számára minden ünnepséget és pohárköszöntőt, Leporellója és Fialinja. Mindketten visszatértek Genfbe, dolguk végezetlenül, ami a Svájc helyzetét, meglepő sikerrel, ami a Fazy saját helyzetét fenyegető veszélyt illeti. Fazy a nyilvánosság előtt mennydörgött, hogy most lecsett a hályog a szeméről, és hogy a jövőben úgy fogja gyűlölni Louis Bonaparte-ot, ahogy eddig szerette. Sajátságos szeretet, a republikánus Fazynak ez a kilencéves szeretete két köztársaság gyilkosa iránt! Fazy olyan virtuozitással játszotta a csalódott hazafit, hogy egész Genf Fazy-lelkesültségben úszott, és a Fazy-féle illúziók elveszítését szinte még mélyebben átérezte, mint a semlegesített tartományok elveszítését. Még Theodore de Saussure, sokéves ellenfele, az arisztokrata ellenzéki párt vezére is beismerte, hogy James Fazy svájci hazafiságában többé nem lehet kételkedni.

Az annyira kiérdemelt népi ovációk elfogadása után Genf türannosza a berni nemzeti tanácshoz sietett. Röviddel elutazása után híve, párizsi útitársa, egyszóval az ő saját *John Perrier-je* egészen sajátságos argonautész-útra[653] indult. Genfi korhelyeknek egy bandája (legalábbis így nevezte őket a *londoni „Times"*), akiket a *„Fruitiers"** társaságból, Fazy demokrata testőrségéből válogattak ki, *Perrier* vezénylete alatt fegyvertelenül *Thononba* vitorlázott, hogy a semlegesített terület e pontján *franciaellenes* demonstrációt rendezzen. Hogy ez a demonstráció miben állt, vagy miből kellett volna állnia, vajon az argonautészoknak egy aranyirhát kellett-e szerezniök, vagy saját irhájukat a piacra vinniök, azt e percig senki nem tudja megmondani, minthogy sem egy Orpheusz nem kísérte Perrier argonautész-útját, sem egy Apollóniosz nem énekelte meg. Úgy látszik, a semlegesített területnek valamiféle szimbolikus birtokbavételéről volt szó a *John Perrier* és bandája által képviselt Svájc részéről. A valódi Svájcnak mindenesetre éppen elég dolga akadt a mentegető-diplomáciával és lojalitás-nyilatkozatokkal és mél-

* – *„Gyümölcs-, zöldség- és sajtértékesítő" – Szerk.*

tatlankodás-kinyilvánításokkal Thononnak *John Perrier* általi szimbolikus birtokbavétele miatt, hogy Louis Bonaparte még csakugyan nagylelkűnek tűnt, amikor beérte mindössze Thononnak és a többi semlegesített területnek valóságos megszállásával.

John Perrier-t, akinek zsebében néhány ezer frank volt, Genfben letartóztatták. Perrier vallomása alapján ugyancsak letartóztatták *Ducommun* helyettes államkancellár urat, a „*Revue de Genève*" szerkesztőjét, egy magánvagyonnal nem bíró, mindkét említett állásában *James Fazy* államtanácsi elnöktől és revue-tulajdonostól függő fiatalembert. Ducommun bevallotta, hogy ő adta Perrier-nek a pénzt, amelyet egy szabadcsapat szervezésére létesített kasszából vett el, — olyan kasszából, amelynek létezése e genfi radikálisok előtt addig ismeretlen volt. A törvényszéki vizsgálat előbb Ducommunnak, majd Perrier-nek a szabadonbocsátásával végződött.

Március 24-én Viktor Emánuel Nizzát és Szavoját a semlegesített területtel együtt hivatalosan átengedte Bonaparte-nak. Március 29—30-án vállalkozott a Párizsból *Fazyval* Genfbe visszatért *John Perrier* az argonautész-útjára, e burleszk demonstrációra, amely éppen a döntő pillanatban meghiúsított minden komoly demonstrációt. *James Fazy* bizonykodott Bernben, hogy „az esetről egyáltalán semmit sem tud".* *Laity* azzal hencegett a volt semleges területen, hogy ha ott a svájciak ténylegesen támadásba kezdtek volna, császárja azonnal három hadosztályt bevonultatott volna Genfbe. Végül *Vogtnak* vadidegen dolog volt az argonautész-út titka, *merthogy* néhány nappal megtörténte előtt profilaktikusan *denunciált a genfi rendőrségnek* egy Genfből a szavojai határon előidézendő összeütközést — ámde hamis nyomon. Erről egy Genfben élő, korábban Vogttal barátságban álló mene-

* A tudat, hogy Észak-Szavoja annexiója óta Genf beékelődött a francia területbe, nem kevésbé a thononi kikötőnek francia megerősítése, az utóbbi időben közismerten nagyon felpiszkálta a régi köztársaság antidecembrista hangulatát. De e néphangulat valódi kitöréseit hamisak kísérik, amelyeket párizsi megrendelésre, sőt részben francia rendőrszemélyzettel hajtanak végre. Így például a „*Saturday Review*"[654] 1860 szeptember 22-i számában ezt olvashatjuk: „Úgynevezett svájciak egy csoportja Thononban durva inzultusokat engedett meg magának a császársággal szemben, mire egy kontárkodó zsandár, hivatali túlbuzgóságból, kezet emelt az úgynevezett svájciakra és útleveleik bemutatását követelte. A svájciak franciákként igazolták magukat, akiknek az iratai teljesen *en règle* [*rendben*] voltak ... A legsúlyosabb tény e mesterséges összeütközések tekintetében az, hogy az egyik legkorábbi és legkomiszabb összeütközésbe *Fazynak egy közeli híve*" (Perrier barátunk) „*feltűnően bele volt keveredve.*" („The gravest fact relating to these artifical collisions is, that in one of the earliest and the worst of them a close adherent of Mr. Fazy was prominently implicated.") – *Marx jegyzete.*

kültnek egy Londonban élő menekülthöz intézett levele van előttem. Ebben egyebek között ez áll:

„*Vogt* elhíresztelte, hogy én szakadatlanul ide-oda gördülök Nyugat-Svájc és Szavoja között avégett, hogy forradalmat szítsak Svájc kárára és Svájc-ellenes hatalmak javára. Ez csak néhány nappal *Perrier* merénylete előtt volt, amelyről Vogt biztosan tudott, én azonban éppoly kevéssé, akárcsak Ön. Nyilván felém akarta terelni a nyomot és engem romlásba dönteni. Szerencsére *Duy rendőrigazgatónak is denunciált engem*, aki magához hívatott és nem kevéssé csodálkozott, amikor én őt mindjárt az első kérdésnél nevetve félbeszakítottam: »Aha! Az ismert vogti intrika!« Ez után közelebbi részleteket mondatott el velem a *Vogttal* való viszonyomról. Vallomásomat ugyanakkor megerősítette egy kormánytitkár, a Helvetia[655] tagja, aki másnap Bernbe utazott a központi gyűlésre, és ott Vogt fivérének elítélően nyilatkozott Karl viselkedéséről, mire Gustav lakonikusan azt felelte: ő már régen észrevette fivére leveleiből, hogy is áll a dolog a politikájával."

Ha először a hallgatásnak, és a letagadásnak és a Louis Bonaparte iránt bizalmat keltő prédikálásnak el kellett terelnie Svájc szemét a veszélyről, ha a későbbi hangoskodásnak arról, hogy Faucignyt, Chablais-t és a Genévois-t Svájchoz szándékozzák csatolni, népszerűsítenie kellett Szavoja annektálását Franciaország által, ha végül a thononi burleszknek meg kellett törnie minden komoly ellenállást, akkor a párizsi program szerint a most valóban bekövetkezett annexiót és magát a tagadhatatlanná lett veszélyt végső fokon mint Svájc önkéntes fegyverletételének, *vagyis a Decemberbirodalommal való szövetségének* indítékait kellett feltüntetni.

A feladat annyira kényes volt, hogy megoldását csak maga *James Fazy* indíthatta el. Szolgájának, *Vogtnak*, szabad volt a *Kelettel való szövetségtől* óvnia, de csak maga Fazy lehetett a *Nyugattal való szövetség* szószólója. Ennek szükséges voltára először a „Revue de Genève"-ben utalt. *1860 április 18-án* körben járt Genfben egy londoni levél kivonata, amely egyebek közt így hangzott:

„Kérem Önt, ajánlja befolyásos polgártársainknak, legyenek résen *J. Fazy* tanácsaival szemben, amelyeket ő Svájcnak arra nézve adhatna, hogy *adja fel semlegességét*. Nagyon valószínű, hogy ez a tanács magától a *francia kormánytól* indul ki, amelynek *James Fazy* mind a mai napig szolgálatkész ügynöke volt . . . Most a jó svájcinak a magatartását veszi

fel, aki Franciaország szándékai ellen dolgozik, de egy mindig jól értesült személy biztosít engem arról, hogy ez csapda. Mihelyt Svájc kinyilatkoztatja, hogy nem akar és nem is tud tovább *semleges* maradni, a francia kormány tudomásul veszi ezt és Svájcot olyan szövetségre kényszeríti, mint az első császárság idején."

Fazy a „Revue de Genève"-ben így válaszoltatott erre:

„Azon a napon, amikor Szavoja Franciaországgal egyesítve lesz, Svájc semlegessége magától megszűnik és így Fazynak efféle tanácsa felesleges lenne."

Három hónappal később, *július 10-én, James Fazy* a svájci nemzeti tanácsban beszédet mondott, amelyben „ökölbe szorított kézzel, átkozódva és dühöngve a bonapartista pénzemberek és szövetségi bárók ellen — akiket mint *le gouvernement souterrain** denunciált — átmasírozott a bonapartista táborba." A zürichi—waadti hivatalos francia párt, jóllehet látszólag a legdurvább támadás érte, ennélfogva nyugodtan hagyta Fazyt pattogni. „Európa, *különösen Németország*, cserbenhagyta Svájcot. A *semlegesség ezáltal lehetetlenné vált; Svájcnak* **szövetségeket** *kell keresnie*, de merre?" Az öreg demagóg azután dörmög valamit „a közeli, közelrokon Franciaországról", „amely egykor be fogja látni igazságtalanságát és jóvá fogja tenni azt, és talán majd még köztársasággá is lehet stb. De nem a levitézlett pénzemberek és szövetségi bárók avathatják fel *az új politikát*, a Helvetiának, a népnek kell megtennie: várjatok csak, a legközelebbi választások majd móresre tanítanak benneteket. Az államszövetségi csapatokat Genfben rendkívül szívesen látják. Ha azonban ottlétük akár a legcsekélyebb kételyt fejezné is ki a jelenlegi genfi kormányzat irányában, akkor el velük. Genf segít magán és megvédi magát."

Július 10-én tehát *James Fazy* kifejtette a nemzeti tanácsban azt, amire a „Revue de Genève"-ben április 18-án utalt — *„az új politikát", Svájc szövetségét Franciaországgal*, vagyis Svájc csatlakozását Decemberhez. Jól értesült svájciak elsietettnek tartották az antibonapartista álarcnak, melyet Fazy a Tuileriákból való visszatérte óta viselt, ezt a fellebbentését. Holott éppen Fazy szinte Palmerstonra emlékeztető virtuozitással rendelkezik a kiszámított indiszkréció művészetében.

A „gouvernement souterrain" leghírhedtebb képviselői tudvalevőleg megrovási indítványt terjesztettek elő a nemzeti tanácsban *Stämpfli* ellen, mert ő mint szövetségi elnök megértette a helyzetet és egy pillanatig amellett a

* – *a földalatti kormányt – Szerk.*

helyes elhatározás mellett volt, hogy a semlegesített területet államszövetségi csapatokkal biztosítja francia megsértésük ellen. A megrovási indítványt óriási szótöbbséggel elvetették, de *Vogt* szavazata nem volt köztük. „Nagyon jellemző", írták nekem akkoriban Svájcból, „*Karl Vogtra* ez a távolmaradás, amikor a svájci kantontanácsban *Stämpfli* szövetségi elnök ellen indítványozott megrovást tárgyalták. Vogt mint a Bonaparte által fenyegetett Genf kanton képviselője, kénytelen lett volna annak erélyes védelmezője, Stämpfli mellett szavazni. Ezenkívül személyesen is baráti viszonyban van vele és hálára kötelezve iránta. Vogt apja és két fivére Bern kanton alkalmazottaiként keresik kenyerüket; harmadik fivérét Stämpfli csak nemrégiben segítette be jövedelmező állásba államszövetségi főstatisztikus gyanánt. Ennek folytán alig volt lehetséges, hogy egy név szerinti szavazásnál barátja, jótevője, a nép embere ellen forduljon. Viszont még ennél is kevésbé helyeselhette a plon-plonista nyilvánosan azt a politikát, amely élethalálharcot vív a bonapartizmus agressziói ellen. Ezért szökik meg és rejti el a fejét, ámde a széles hátulja látható marad és ütlegeket kap — ez a modern Falstaff szokott hadicsele és földi hivatása."

Az „*osztrákoskodásnak*" a Tuileriák által kiadott jelszava, amelyet James Fazy a „*Revue de Genève*"-*ben*, szolgája, *Vogt*, a bieli „Commis voyageurben", a „Stúdiumokban", a „Főkönyvben" stb. oly lármásan megismételt, végül magára Svájcra ütött vissza. Körülbelül április közepén Milánó minden falán megjelent egy plakát: „*Viszály Napóleon és Svájc között*". Ez állt benne:

„Szavoja Svájc számára étvágygerjesztő falatnak látszott, és *Ausztriától ösztökélve*, Svájc sietett III. Napóleon terveit keresztezni egy olyan ügyben, amely csak Itália és Franciaország ügye . . . Anglia és az északi nagyhatalmak, *Ausztria kivételével*, a legkevésbé sem ellenzik Szavoja bekebelezését, vétót egyedül *csak* Svájc emelt, s erre *Ausztria bujtogatta*, amely Szardínia összes szövetséges államaiban nyugtalanságot és felfordulást igyekszik szítani . . . *Svájc abnormális állam*, amely nem tud sokáig ellenállni a *nagy nemzetiségi elv nyomásának*. Németek, franciák, olaszok nem képesek ugyanazon törvényeknek alárendelni magukat. Ha Svájc tudja ezt, akkor gondolja meg, hogy Tessin kantonban a Foscolók és Giustik nyelvét beszélik, akkor ne felejtse el, hogy nagy része ahhoz a nagy és nagylelkű nemzethez tartozik, amely magát *franciának* nevezi." Svájc, úgy látszik, egyáltalában *osztrák* találmány.

Míg maga *Vogt* olyan buzgón fáradozott azon, hogy *Svájcot* kimentse *Ausztria* karmaiból, *Németország* megmentésével egyik legbizalmasabb csavargótársát, az *Esslingenből* való szószátyár sváb *Karl Mayert*, e felfuvalko-

dott csonkaparlamentáriust és jelenlegi ékszergyártulajdonost bízta meg. A neuchâteli Német Munkás Egylet zászlóavatásán, amelyet a St. Blaise-i „Koronában" ünnepeltek meg, az ünnepi szónok, az *esslingeni Karl Mayer*, csonkaparlamentárius és ékszergyáros, felszólította Németországot, hogy „csak *engedjék* át a franciákat a Rajnán, különben Németországban sohasem lesz jobb a helyzet". A genfi Munkásegylet két küldöttje újév után (1860) visszatérve a zászlóavatásról, beszámolt erről az esetről. Miután beszámolójukat több más nyugat-svájci egylet küldöttjei megerősítették, a genfi vezetőegylet köriratot adott ki általános figyelmeztetésül a svájci német munkások között folyó bonapartista üzelmek ellen.

„Az első császárságra való emlékezés alapján" — egy előttem fekvő emlékiratból idézek — „amikor már egyes németek is igyekeztek előmozdítani a napóleoni világuralmat, abban a jóhiszemű véleményben, hogy a kolosszus nem fogja túlélni hordozója bukását, és aztán a frankok birodalmának szétesö tartományai között legalább mégiscsak lesz egy egységes Németország is, amely majd annál könnyebben kivívhatja a szabadságot: a köriratban politikai kuruzslásnak nevezték, ha egy élő testből kicsapolnak minden vért s valami őrült csodától várják, hogy megint egészséges vér képződjék benne; azonkívül kifogásolták, hogy egy nagy néptől egyenesen elvitatják az önsegítés erejét, az önrendelkezés jogát, végül megjegyezték, hogy hát Németország várt Messiása épp az imént mutatta meg Itáliában, mit ért *ő* a nemzetiségfelszabadításon stb. stb. A körirat, mint mondta, csak olyan németekhez fordult, akik a jó célhoz helytelen eszközt választottak, elhárította viszont magától azt, hogy **megvásárolt publicistákkal** és **rátarti cidevant-okkal*** szóba álljon."

Ugyanakkor az *„Aargauer Nachrichten"*[656], *a „Helvetia" lapja*, ostorozta azt a „logikát, hogy a sündisznót a vakondlyukba be kell engedni, hogy jobban meg lehessen fogni és újra kidobni, amely jeles logika szerint éppenséggel az Ephialtészeket is szabadjára kell engedni, hogy Leónidaszok keletkezhessenek. **Egy bizonyos professzor** a feje tetejére állított württembergi Ulrik herceg, aki a száműzetésből való visszatérést a bocskorral [Bundschuh[657]] próbálta meg, miután a lovaglócsizma többé már tudni sem akart róla; **ugyanezen professzor** azonban a bocskorral elrontotta a dolgát, és ezért a csizmával próbálkozik stb."

Ennek a *Vogt professzor* úr ellen intézett denunciálásnak a fontossága abban rejlett, hogy a Helvetia egyik orgánumában jelent meg. Mintegy kárpótlásul, annál kedvezőbb fogadtatásra talált Vogt az *„Espérance"-ban*[658],

* – **egykoriakkal; volt arisztokratákkal** – *Szerk.*

egy 1859-ben nagy formátumban és a francia állampénztár nagy költségráfordításával Genfben megalapított újságban. Az „*Espérance*" feladata az volt, hogy Szavojának és a Rajna-tartományoknak az annexióját különösen, általában pedig Louis Bonaparte messiási nemzetiségfelszabadító elhivatottságát hirdesse. Egész *Genfben* ismeretes, hogy *Vogt* habitué* volt az „*Espérance*" szerkesztőségében és annak egyik legtevékenyebb munkatársa. Magam is értesültem olyan részletekről, amelyek e tényt *kétségen kívül állóvá* teszik. Amit *Vogt* a „Stúdiumaiban" sejtet, amit csavargótársa, a szószátyár sváb csonkaparlamentárius és ékszerész *esslingeni Karl Mayer* által Neuchâtelben nyíltan meghirdettetett, az továbbfejlesztve megtalálható az „*Espérance*"-ban. Így például az *1860 március 25-i számában*:

„Ha a német hazafiak egyetlen reménye egy Franciaországgal való háborúra van alapítva, milyen okuk lehet rá, hogy ennek az országnak kormányát gyengíteni és azt *természetes határainak* kialakításában akadályozni igyekezzenek? Avagy Németország népe talán távolról sem osztozik ebben a Franciaország elleni gyűlöletben? Akárhogy is, *vannak nagyon őszinte német hazafiak, és kiváltképp a* **leghaladottabb német demokraták között**" (kiváltképp a Reichs-Vogt, a Ranickel, az esslingeni Karl Mayer és tutti quanti**), „*akik nem látnának nagy szerencsétlenséget a Rajna balpartjának elvesztésében, akik, ellenkezőleg, meg vannak győződve arról, hogy* **csak eme veszteség után** *kezdődik Németország politikai élete*, egy újjászületett Németországé, amely a szövetségre támaszkodik és felolvad az európai Nyugat civilizációjában."*** A leghaladottabb német demokrácia nézeteiről *Vogt* által ily pontosan értesülvén, az „*Espérance*" egy május 30-i vezércikkben kijelenti, hogy „egy népszavazás a Rajna balpartján csakhamar megmutatja, hogy ott mindenki francia érzületű".

A „*Postheiri*"[659], egy svájci élclap, most rossz tréfákat zúdított az „*Espérance*"-ra, e „beteg gebére", amelynek Bakkhosz[642] Plon-Plon könnyű babérjai mögött immár Szeilénoszának[416] „nehéz bendőjét" is hordoznia kell a farán.

* – törzsvendég; bennfentes – *Szerk.*

** – mindahányan csak vannak – *Szerk.*

*** „Si la seule espérance des patriotes allemands est fondée sur une guerre avec la France, quelle raison peuvent-ils avoir de chercher à affaiblir le gouvernement de ce pays et l'empêcher de former ses frontières naturelles? Serait-il que le peuple en Allemagne est loin de partager cette haine de la France? Quoi qu'il en soit, il y a des patriotes allemands très sincères, et notamment parmi les démocrates les plus avancés, qui ne voient pas grand malheur dans la perte de la rive gauche du Rhin, qui sont, au contraire, convaincus que c'est après cette perte seulement que commencera la vie politique d'une Allemagne régénérée, appuyée sur l'alliance et se confondant avec la civilisation de l'Occident européen." („*L'Espérance*", 1860 március 25.) – *Marx jegyzete.*

Hogy a decembrista sajtómanővereket milyen pontossággal hajtják végre, azt a következő esetből láthatjuk. *Május 30-án* a genfi „*Espérance*" a Rajna balpartját népszavazással Decembernek juttatta; *május 31-én* Louis Jourdan a párizsi „*Siècle*"-*ben* megnyitotta a rajnai annexió ostromárkait és *június elején* a „*Propagateur du Nord et du Pas-de-Calais*" Belgiumra irányította nehézlövegét. Röviddel a genfi szócső előtt *Edmond About* az „*Opinion nationale*"-*ban* kijelentette, hogy Szardínia megnagyobbodása kényszerítette a császárt, „de prendre le Savoie . . . c.-à.-d. *nous fermons notre porte*"*, és, folytatja, ha a németországi egységtörekvések Poroszországnak hasonló megnagyobbodására vezetnének, „alors nous aurions à veiller à notre sûreté, *à prendre la rive gauche du Rhin*, c.-à.-d. *nous fermerions notre porte*"**. E könnyed kapuzárót nyomonkövette a nehézléptű szarvasmarha, az „*Indépendance Belge*"[660] AA-jelzésű tudósítója, egy afféle Joseph Prudhomme és a Tuileriákban lakozó „Providence"*** külön Püthiája.[661] Közben az „*Espérance*" oly szédítő magasra hajtotta a *német egységért* való sajátságos lelkesedését és az *Ausztria* rabjává lett német antidecembristák felháborodott denunciálását, hogy *James Fazy*, akinek bizonyos diplomáciai szempontokat figyelembe kell vennie, és ráadásul éppen arra készült, hogy „*Revue de Genève*"-*jét* „*Nation Suisse*"-*sé* változtassa, nagylelkű leereszkedéssel a „Revue" útján kegyeskedett kijelenteni, hogy szembe lehet szállni a bonapartizmussal anélkül is, hogy valaki osztrák lennne.

Ám *Karl Vogtnak* — a német Dâ-Dânak, a német sajtó decembrista toborzóirodája tulajdonosának, Fazy alügynökének, a Palais Royal „kellemes társalgójának", Plon-Plon Falstaffjának, Ranickel „jóbarátjának", a bieli „Commis voyageur" súgójának, az „*Espérance*" munkatársának, Edmond About pártfogoltjának, a „Lausiade" dalnokának — még egy fokkal mélyebbre kellett süllyednie. Párizsban, a világ szeme láttára, kart karba öltve meg kellett jelennie a „*Revue contemporaine*"-*ben* **Monsieur Edouard Simonnal** együtt. Nézzük meg egy percre, mi ez a „*Revue contemporaine*" és ki ez a *Monsieur Edouard Simon*.

A „*Revue contemporaine*" eredetileg a hivatalos decembrista szemle volt, éles ellentétben a „*Revue des deux Mondes*"-*dal*[662], amelyben az elegáns tollak írtak, a „*Journal des Débats*"[663] emberei, orléanisták, fuzionisták[664], nevezetesen még a Collège de France[665] professzorai és az Institut[666] tagjai is.

---

* – „hogy elvegye Szavoját . . . ti. *mi bezárjuk a kapunkat*" – *Szerk.*

** – „akkor nekünk őrködnünk kell biztonságunk felett, el kell *vennünk a Rajna balpartját*, ti. *mi be fogjuk zárni a kapunkat*" – *Szerk.*

*** – „Gondviselés" – *Szerk.*

Minthogy ez utóbbi hivatalos személyzetet nem lehetett egyenesen odavezényelni a *„Revue contemporaine"-hez*, megpróbálták elvezényelni a *„Revue des deux Mondes"-tól* és így kerülőúton a decembrista „Revue"-höz kényszeríteni. De e csíny nem járt igazi eredménnyel. Sőt, a „Revue contemporaine" tulajdonosai elfogadhatatlannak találták, hogy a *La Guéronnière* úr által rájuk oktrojált szerkesztőbizottsággal csináljanak üzleteket. Minthogy pedig a Tuileriák hasbeszélőjének különbözően hangolt szócsövek kellettek, átalakították a *„Revue contemporaine"-t* a *félhivatalos* szemlévé, ellenben a *„Revue européenne"-t*[667] *La Guéronnière* oktrojált szerkesztőbizottságával *hivatalos* szemlévé tették.

Mármost térjünk rá **Monsieur Edouard Simonra**, erre az eredetileg *Eduard Simon* nevezetű rajnai-porosz zsidóra, aki azonban a legkomikusabb grimaszokat vágta, hogy tőrőlmetszett franciának számítson, csakhogy stílusa minden szempillantásban elárulja a franciára átfordított rajnai-porosz zsidót.

Röviddel a Schiller-ünnepség után (1859 november) találkoztam egyik londoni ismerősömnél egy évek óta Párizsban letelepedett, nagy tiszteletben álló kereskedővel, aki részletesen beszámolt a párizsi Schiller-ünnepségről, Schiller-társaságokról stb. Én félbeszakítottam őt azzal a kérdéssel, hogy a német társaságok és gyűlések hogyan boldogulnak Párizsban a decembrista rendőrséggel. Humoros mosollyal válaszolt:

„Természetesen nincs gyűlés mouchard* nélkül és nincs egylet mouchard nélkül. Minden hosszadalmaskodás elkerülése végett tehát egyszer s mindenkorra azt az egyszerű taktikát követjük — probatum est** — hogy bevonunk egy *ismerős mouchard-t* és őt mindjárt beválasztjuk a bizottságba. És minden ilyen esetben itt van számunkra, mintha idepottyant volna, a mi **Edouard Simonunk.** Ön tudja, hogy *La Guéronnière* — korábban Lamartine lakája és Emile de Girardin tésztagyárosa — most a császár kegyencnője, titkos stilisztája, egyúttal a francia sajtó főcenzora. És az *Edouard Simon* most *La Guéronnière* ölebe, pedig", tette hozzá különös orrfintorral, „pedig nagyon rosszillatú kuvasz ő. *Edouard Simon*, amit ön bizonyára nem fog tőle rossznéven venni, nem akart dolgozni *pour le roi de Prusse****, hanem úgy vélte, hogy a decembrista rendszerhez való csatlakozásával önmagának és a civilizációnak mérhetetlen szolgálatot tesz. Kicsiny szellemű és piszkos jellemű fickó, de az alantas intrika bizonyos szférájában nem gyenge. La

* – besúgó; spicli – *Szerk.*

** – ez hiteles; bevált; ez ki van próbálva – *Szerk.*

*** *szószerint*: a porosz király számára; *átvitt értelemben*: ingyen, semmiért, hiába – *Szerk.*

Guéronnière a maga *Edouard Simonját* kivezényelte a »*Patrie*«*-hoz*, mint annak egyik vezércikkíróját. Ez bebizonyította a titkos stiliszta jó érzékét. A »*Patrie*« tulajdonosa, *Delamarre* bankár ugyanis dölyfös, nyakas, mogorva parvenü, aki irodájában senkit sem tűr meg maga körül, csak a legszervilisebben simulékony kreatúrákat. Itt aztán a mi *Edouard Simonunk*, aki patkánymérge ellenére olyan simulékony tud lenni, akár egy angóramacska, jószerével a helyén volt. A »*Patrie*«, mint ön tudja, a köztársaság idején a *Rue de Poitiers*[668] egyik legszemérmetlenebb sajtóorgánuma volt. December óta veszekszik a »*Pays*«*-vel*[669] és a »*Constitutionnel*«*-lel* azért a dicsőségért, hogy a Tuileriák félhivatalos orgánuma legyen, és amióta megadták a jelet, jelentős mértékben ügynököl az annexiós lázban. Hiszen ismeri a koldusokat, akik eskórt játszanak az utcán, hogy a járókelőktől kicsaljanak néhány sout. A »*Patrie*« valóban abban a dicsőségben részesült, hogy Szavoja és Nizza küszöbönálló annexióját először jelezhette. Alighogy bekövetkezett az annexió, megnagyobbította formátumát, hiszen, miként Delamarre úr naivan kijelentette: »La Savoie et le Comté de Nice ayant été annexés à la France, la conséquence naturelle est *l'agrandissement de la Patrie*.«* Kinek nem jut itt eszébe annak a párizsi cinikusnak a szójátéka, aki e kérdésre »Qu'est-ce que la patrie?«** tömören így válaszolt: »Journal du soir.«*** Ha meg éppenséggel a Rajna-tartományokat is annektálnák, mennyire megnagyobbodnék a »*Patrie*« és annak formátuma és *Edouard Simon* fizetése! Nemzetgazdasági tekintetben a »*Patrie*« Franciaország üdvét a tourniquet de la bourse° megszüntetésében látja, miáltal az üzletek a tőzsdén és ezzel az egész országban megint a kívánt magasságig szédelegnék fel magukat. *Edouard Simon* is rajong a tourniquet de la bourse megszüntetéséért. A mi *Edouard Simonunk* azonban nemcsak a »*Patrie*« vezércikkírója és La Guéronnière ölebe. Ő a legodaadóbb barátja és besúgója az új *Jeruzsálemnek*, alias°° rendőrfőnökségnek, nevezetesen *Palestrina* úrnak. Egyszóval, uraim" fejezte be szavát az elbeszélő, „az olyan bizottság, melynek kebeléhez *Edouard Simon* tartozik, csupán ezáltal a legtökéletesebb *rendőrségi hírre* [*Geruch*] tesz szert."

És ... úr oly különösen élesen felnevetett, mintha az *odeur de mauvais*

* – »Miután Szavoja és Nizza grófság hozzácsatoltatott Franciaországhoz, ennek természetes következménye *a haza* [*la Patrie*] *megnagyobbodása*.« – *Szerk.*

** – »Mi a haza?« – *Szerk.*

*** – »Esti lap.« – *Szerk.*

° – tőzsdei árfolyamtáblázat – *Szerk.*

°° – másképpen; más néven – *Szerk.*

*lieu** és *Monsieur Edouard Simon* között még valamilyen, egészen mondhatatlanul titkos összefüggés volna.

Kinglake úr felhívta az Alsóház figyelmét a külpolitika, a rendőrség és a sajtó kellemes összetévesztésére, ami December ügynökeire oly jellemző. (Az Alsóház 1860 július 12-i ülése.) **Monsieur Edouard Simon** — Vogt hírhedt *Eduardja* természetesen nem tévesztendő össze Vogt szelíd *Kunigundájával*[670], alias *Ludwig Simonnal Trierből*** —, **Monsieur Edouard Simon,** La Guéronnière ölebe, Delamarre pudlija, Palestrina spicc-lije és mindenki kuvasza, nyilván December 10-nek, ha nem is a színéhez, de mindenesetre limburgi sajtjához tartozik, a második körhöz, ahol

„s'annida
Ipocrisia, lusinghe e chi affattura,
Falsità, ladroneccio e *simonia*,
Ruffian, baratti e simile lordura"***.

Karl Vogt sok héttel a „Főkönyv" megjelenése előtt megbízta az *ő Edouard Simonját*, hogy könyvét a francia sajtóban ismertesse. *Edouard Simon* double emploi° mellett döntött. Először magánúton tolmácsolta a „Főkönyvet" *La Guéronnière úrnak*, és aztán ebből az alkalomból patrónusa kivezényelte a „*Revue contemporaine*"-*hez*. Hiába terjesztette elő a „*Revue contemporaine*" szerkesztősége az alázatos kérelmet, hogy ez az *Edouard Simon* legalább névtelenül jelenjék meg a hasábjain. La Guéronnière kérlelhetetlen volt. *Edouard Simon* a „*Revue contemporaine*" 1860 február 15-i számában mutatkozott be, barátjának, *Vogtnak*, a meghirdetésével: „*Un tableau de moeurs politiques de l'Allemagne. Le procès de M. Vogt avec la Gazette d'Augsbourg*" (Németország politikai erkölcsrajza. Vogt úr pere az „Augsburgi Újság"-gal) címen, aláírás — **Edouard Simon.**

A „latin" *Edouard Simon* nem hiszi, hogy neki „azért, hogy jó francia legyen, szidalmakat kelljen a nemes germán fajra szórnia" („*Revue contemporaine*", i. h., 531. old.), de mint „jó franciának" és „született latinnak"

---

* — *rosszhírű ház illata* — *Szerk.*

** A szelíd Kunigunda közvetítésével egynémely ellenem irányuló vogti dolgot juttattak el szülővárosomnak, Triernek egy zuglapocskájába, ahol egyebek között szó esik az én „testi közösülésemről" az „Allgemeiné"-vel. Minő eszmetársítás a szűzi Kunigunda részéről! Very shocking, indeed! [Nagyon megbotránkoztató, csakugyan!] — *Marx jegyzete.*

*** — „leli fészkét
A színlelés s ki hízelegve tapsolt,
a *simonia*, rablás, hamisítás,
Csalás, lopás és még több, mocskosabb folt"[671] — *Szerk.*

° — kettős felhasználás — *Szerk.*

legalábbis bizonyos természetadta tudatlanságot kell a német dolgokban fitogtatnia. Így egyebek között azt mondja a *Karl Vogtjáról*: „Ő volt a kérész-birodalom *három régensének* egyike."* *Monsieur Edouard Simon* természetesen nem is sejti, hogy az in partibus[672] birodalom *pentarchia*** alatt senyvedt, és „mint francia" inkább azt képzeli, hogy a kölni szent háromkirályoknak[673] már a szimmetria kedvéért is három stuttgarti parlamenti birodalmi régens felelt volna meg. *Vogt* „jóbarát" tréfái a „Főkönyvben" gyakran „túllőnek a célon a francia ízlés szempontjából"***. A francia Edouard segít ezen és „iparkodik majd válogatni"°. *Vogt* „jóbarát" származásánál fogva szereti „a rikító színeket" és „nyelvi tekintetben nem éppen ínyenc"°°. De persze! *Vogt* „jóbarát" csak annektált német, miként Dâ-Dâ annektált arab, holott *Edouard Simon* születésénél fogva „jó francia" és fajánál fogva „latin". Orges úr és Dietzel úr ment-e valaha ily messzire a „latin faj" megrágalmazásában?

Monsieur Edouard Simon mulattatja feletteseit, amikor a német szent „három" csonkakirályok egyikét, mégpedig eme német szent csonkahárom-királlyal egyetértésben és annak megbízásából, úgy állítja be a párizsi közönség előtt, mint önkéntes foglyot a császári Quasimodo[674] diadalszekere mögött. Látjuk, mondja *Edouard Simon*, a Vogt „Főkönyvéből" vett idézet nyomán, „látjuk, *Vogt* úr keveset törődik azzal, honnan jött a segítség a német egység javára, csak jöjjön; sőt a *francia császárság egészen különösen alkalmasnak tűnt fel a szemében arra, hogy a megoldást, melyet óhajt, meggyorsítsa. Vogt úr itt talán* **olcsó áron**" (?!) „*adott túl előéletén*, és régi kollégái előtt, akik vele együtt a frankfurti parlament szélsőbaloldalán ültek, idegenszerűnek kellett tűnnie, hogy minden egységes hatalom e dühös ellenzője, az anarchia ezen izzó rajongója *olyan élénk szimpátiákat tanúsít azon uralkodó iránt, aki legyőzte Franciaországban az anarchiát.*"°°°

---

* „Il fut un des trois régents de l'empire éphémère." (i. h., 518. old.) – *Marx jegyzete.*

** – *ötösuralom – Szerk.*

*** „Il dépasserait le but au goût des Français." (i. h., 519. old.) – *Marx jegyzete.*

° „Nous nous efforcerons de choisir." (i. h.) – *Marx jegyzete.*

°° „M. Vogt aime beaucoup les couleurs tranchantes, et il n'est pas précisément un gourmet en matière de language." (i. h., 530. old.) – *Marx jegyzete.*

°°° „On le voit, M. Vogt se souciait peu d'où vint le secours en faveur de l'unité allemande, pourvu qu'il vint; l'empire francais lui semblait même singulièrement propre à hâter le dénoûement qu'il désire. Peut-être en cela M. Vogt faisait-il bon marché de ses antécédents, et il dut paraître étrange, à ses anciens collègues qui siégeaient avec lui à l'extrême gauche dans le Parlement de Francfort, de voir ce fougueux antagoniste de tout pouvoir unique, ce fervent zélateur de l'anarchie manifester de si vives sympathies envers le souzerain qui l'a vaincue en France." (i. h., 518. old.) – *Marx jegyzete.*

A nem-„eltökélt" baloldalról Edouard áthelyezi a „menekülő birodalmi régenst" a frankfurti parlament szélsőbaloldalára. Abból az emberből, aki „az örökletes német császár" mellett szavazott, „minden egységes hatalom dühös ellenzője" lesz, s a Központi Márciusi Egylet tagjából pedig, aki a mindenáron való „rendet" prédikálta a tarkabarka kocsmapártok között Frankfurtban, „az anarchia izzó rajongója". Mindezt azért, hogy a fogást, amelyet December 10-e a „menekülő birodalmi régenssel" csinált, kellően kidomborítsa. Annál becsesebbek lesznek „az *olyan élénk szimpátiák*", amelyekkel *Vogt* úr „ama férfiú iránt viseltetik, aki Franciaországban legyőzte az anarchiát", annál értékesebb lesz mostani felismerése, „*hogy a francia császárság egészen különösen alkalmas a német egység megalapítására*", és annál érthetőbb lesz *Simon* „jóbarát" bunkófinomságú célozgatása, hogy *Vogt* „jóbarátunk" „talán túl *olcsó áron* (de bon marché) kótyavetyélte el előéletét", tehát December hőse semmiképpen sem vásárolta meg azt „*túl drágán*". És hogy felsőbb helyen a legcsekélyebb kételyt se hagyja, hogy *Vogt* „jóbarát" most éppoly megbízható, mint *Simon* „jóbarát", Monsieur Edouard Simon elmeséli, kuncogva és kezét dörzsölve és balszemével hunyorítva, hogy *Vogt* a maga rendvágyában „*még, ha ő jól érti Vogt urat, bejelentéseket is tett a genfi hatóságoknak forradalmi üzelmekről*"*, éppúgy, ahogy Monsieur Edouard Simon „bejelentéseket" tesz Palestrina és La Guéronnière uraknak.

Közismert, hogy About és Jourdan és Granier de Cassagnac és Boniface és Dr. Hoffmann, hogy az „Espérance" szerzetesei, a „Nationalités" lovagjai, az „Opinion nationale" fujtatói, az „Indépendance", a „Morning Chronicle"[675], a „Nouvelliste Vaudois" stb. penny-a-liner-ei**, a La Guéronnière-ek és a Simonok, a stiliszták, civilizacionisták, decembristák, plon-plonisták, dentuisták és dentisták, mindvalahányan egy és ugyanazon fenséges — **pénztárból** merítik ihletüket. Íme most Dâ-Dâ-*Vogt* nem elszigetelt, saját szakállára harcoló partizánként, hanem szubvencionáltan, kidoktrínáltan, bebrigádoltan, söpredékbe söpörten, Edouard Simonnal nexusba kerülten, Plon-Plonhoz annektáltan, korpa közé keveredetten és a disznókkal élvehalva áll előttünk. Fennmarad a kérdés, vajon *Karl Vogtot* ügynökségéért *megfizetik-e*?

„Ha nem csalódom, megvesztegetni annyit jelent, mint valakit pénzzel vagy más előnyökkel olyan cselekményekre és nyilatkozatokra bírni, ame-

* „Si nous l'avons bien compris, il a même appelé l'attention des *autorités* de Genève sur ces menées." (i. h., 529. old.) – *Marx jegyzete.*

** – (egy penny sordíjas) bértollnokai; firkászai – *Szerk.*

lyek ellenkeznek *meggyőződésével.*" („Főkönyv", 217. old.) A plon-plonizmus pedig *Vogtnak* a meggyőződése. Tehát még ha készpénzzel *megfizetik* is, semmi esetre sincs *megvesztegetve.* De a pénz verete nem lehet változatosabb, mint a megfizetés fajtái.

Ki tudja, vajon Plon-Plon nem ígérte-e oda Falstaffjának a Binger Lochnál levő Mäuseturm[676] parancsnokságát? Vagy kinevezését az *Institut* levelezőtagjává, miután About a maga „La Prusse en 1860"-jában már veszekedésre késztette a francia természettudósokat azért a dicsőségért, hogy az *élő Vogttal* és a halott *Dieffenbachhal egyidejűleg* levelezzenek. Avagy talán birodalmi régensségének restaurálására van kilátás?

Én mindenesetre tudom, hogy a pletyka prózaiabban magyarázza a dolgokat. Így „a dolgok 1859 óta történt fordulatával" fordulat állott volna be a „kellemes társalgó" viszonyaiban (aki röviddel azelőtt még egy radikálisan becsapott és bűnügyi vizsgálatba bonyolódott részvénytársaság társfeje volt), s ezt aggodalmaskodó barátok azzal igyekeztek kimagyarázni, hogy egy itáliai bányarészvénytársaság Vogtnak „mineralógiai" érdemei elismeréséül jelentős ajándékot adott részvényekben, amelyeket első párizsi tartózkodásakor pénzzé tett. Svájcból és Franciaországból olyan hozzáértők, akik egymást egyáltalán nem ismerik, csaknem egyidejűleg azt írták nekem, hogy a „kellemes társalgó" bizonyos jövedelmekkel összekötött főfelügyeletet gyakorol a Nyon melletti „La Bergerie" földbirtokon (a Waadtban), azon az özvegyi jószágon, amelyet Plon-Plon a torinoi Iphigeneiának[677] vásárolt. Sőt, tudok egy levélről, amelyben egy „újsvájci", aki „az 1859-es fordulat" után még sokáig bizalmas viszonyban volt *Vogttal,* 1860 elején egy bizonyos „*P. B. B.* úrnak, 78, Fenchurch Street, London," *nagyon jelentékeny összeget nevez meg,* amelyet exbarátja a párizsi központi pénztárból nem *megvesztegetésként,* hanem *előlegként* kapott.

Ilyen és még rosszabb hírek jutottak el Londonba, de a magam részéről ezekért egy fabatkát sem adok. Én inkább szóról szóra elhiszem *Vogtnak,* amikor ezt mondja:

„Hogy ahhoz senkinek semmi köze, hogy én" (*Vogt*) „honnan veszem anyagi eszközeimet. *Továbbra is igyekezni fogok folytatólag megszerezni magamnak azokat az eszközöket,* amelyek *politikai céljaim* eléréséhez szükségesek, és továbbra is *jó ügyem* tudatában *onnan veszem őket,* **ahonnan megkaphatom**" („Főkönyv", 226. old.), tehát a párizsi központi pénztárból is.

Politikai célok!

„Nugaris, cum tibi, Calve,
Pinguis aqualiculus propenso sesquipede extet."*

Jó ügy! ez bizonyára a német-idealista kifejezés arra, amit a nyers-materialista angol „the good things of this world-nek"** nevez.

Bármint vélekedjék is efelől *Dr. med. Schaible*, miért ne higgyünk *Vogt* szavának, mikor ugyanebben a „Főkönyvben" a Kénesbandáról stb. szóló *vadásztörténetei* végén ugyanily nagy ünnepélyességgel jelenti ki:

„Ezzel lezárul a **kortörténet** egy darabjának e fejezete. *Nem üres ábrándozások, amelyeket előadok*; **tiszta tények**!" („Főkönyv", 182. old.)

Miért ne lenne *ügynöksége* éppen *olyan tiszta*, mint a „Főkönyvben" elbeszélt **tények?**

Én a magam részéről szilárdan és keményen hiszem, hogy eltérőleg a *Decemberbanda* összes többi skribáló, agitáló, politizáló, konspiráló, propagáló, renommáló, plon-plonizáló, komplottáló és magát kompromittáló tagjaitól, az egyetlen Vogt az, egészen egyedül és egészen kizárólag, aki úgy fogja fel császárját, mint „l'homme qu'on aime pour lui-même"***.

„Swer̃ niht geloubt, der sündet"°, mint Wolfram von Eschenbach mondja, vagy „Wer's nicht glaubt, der irrt sich"°°, ahogy a modern dalban hangzik.

* „Bárgyúskodsz, te Calvus,
Püffedt potrohod, az meg másfél lábnyira áll ki."[678] – *Szerk.*

** – „e világ jó dolgainak" – *Szerk.*

*** – „azt az embert, akit magamagáért szeretnek" – *Szerk.*

° – „Aki nem hiszi, vétkezik"[679] – *Szerk.*

°° – „Aki nem hiszi, téved" – *Szerk.*

X. Patrónusok és csavargótársak

„Principibus placuisse viris non ultima laus est."*

Kezesekül „good behaviourjáért"** az Ex-Reichs-Vogt „Kossuthot" és „ama két másik férfiút" nevezi meg, „*Fazyt*, Genf újjáteremtőjét, és *Klapkát*, Komárom védőjét", akiket „büszkén mond barátainak". („Főkönyv", 213. old.) Én *patrónusainak* nevezem őket.

A komáromi csata (1849 július 2.) után *Görgey* bitorolta a magyar hadsereg fővezérségét, a magyar kormány parancsa ellenére, amely őt elmozdította. „Ha a kormány élén erélyes ember állott volna", mondja *Lapinski* ezredes, könyvének megírásakor még *Kossuth* híve, „már akkor véget vetettek volna Görgey minden intrikájának. *Kossuthnak* csak el kellett volna jönnie a táborba, és húsz szót szólnia a hadsereghez, Görgeyt minden népszerűsége sem mentette volna meg a bukástól... Ámde *Kossuth* nem jött, nem volt meg az ereje ahhoz, hogy nyíltan fellépjen Görgey ellen, és *míg titokban intrikált a tábornok ellen, igyekezett annak vétségét a világ előtt igazolni.*" (*Th. Lapinski*: „*Feldzug der ungarischen Hauptarmee etc.*", 125—126. old.) Görgey szándékolt árulását Kossuthnak, saját bevallása szerint, valamivel később formálisan denunciálta *Guyon* tábornok. (Lásd *David Urquhart*: „*Visit to the Hungarian Exiles at Kutayah*".) „Igaz, hogy Kossuth Szegeden egy szép beszédében azt mondta, hogy ha tudna egy árulóról, saját kezével gyilkolná meg, s közben alkalmasint Görgeyre gondolhatott. De nemcsak hogy nem hajtotta végre e némileg teátrális fenyegetést, hanem még meg sem nevezte összes minisztereinek azt a férfit, aki iránt gyanút táplált; és míg egyesekkel *nyomorúságos terveket kovácsolt Görgey ellen, beszélni* [...] *mindig a legnagyobb megbecsüléssel beszélt róla, sőt, neki magának a leggyengédebb leveleket írta.* Értse, aki tudja, én nem értem, hogy valaki, felismervén, hogy az egyedüli, ami hazáját megmentheti, egy veszedelmes ember bukása, azt miért igyekszik reszkető kézzel lehúzni, miközben

* – „Járj a nagyok kedvében: ez érdemnek sem utolsó."[680] – *Szerk.*

** – „jó viseletéért" – *Szerk.*

egyúttal támogatja is, neki bizalma kimutatásával híveket és tisztelőket szerez, és ezzel ő maga ad kezébe minden hatalmat. Míg Kossuth *ilyen siralmas módon* hol Görgey mellett, hol ellene dolgozott . . ., *Görgey* következetesebb és szilárdabb lévén, mint ő, végrehajtotta sötét tervét." (*Th. Lapinski*, i. m., 163—164. old.) 1849 augusztus 11-én Kossuth, Görgey *parancsára*, állítólag az aradi várból, nyilvános lemondó kiáltványt bocsátott ki, amelyben „a legfőbb polgári és katonai kormányhatalmat" Görgeyre ruházza és kijelenti: „A szerencsétlen harcok után, amelyekkel *Isten* a legközelebbi napokban *meglátogatta* e nemzetet, *nincs többé remény, hogy az egyesült* [. . .] *nagyhatalmasságok ellen az önvédelem harcát siker reményével folytathassuk.*" Miután így a kiáltvány bevezetésében Magyarország ügyét *menthetetlenül* elveszettnek nyilvánítja, éspedig *Isten látogatása* következtében, *Kossuth* a kiáltvány folytatásában Görgeyt „*Isten előtt* felelőssé teszi, hogy ő" a Kossuth által rábízott hatalmat Magyarország „*megmentésére*" „fordítandja". Eléggé megbízott Görgeyben ahhoz, hogy Magyarországot, nem eléggé ahhoz, hogy saját személyét neki kiszolgáltassa. Személyes bizalmatlansága Görgey iránt oly nagy volt, hogy ügyesen megrendezte személye török földre érkezésének és a lemondó okirat Görgey kezébe érkezésének egybeesését. Ezért is végződik kiáltványa e szavakkal: „Ha halálom valami jót eszközölhet [hazámnak], örömmel adandom életemet áldozatul." Az, amit a haza oltárán Görgey kezébe feláldozott, a *gouvernement** volt, amelynek *címét* azonban török védelem alatt azonnal újra bitorolta.

Kutahjában őexcellenciája, a gouverneur in partibus[672] megkapta a Palmerston által a parlament elé terjesztett első Kékkönyvet[681] a magyar katasztrófáról. Ezeknek a diplomáciai dokumentumoknak a tanulmányozása, írta Kossuth D. Urquhartnak,[682] meggyőzte őt arról, hogy „*Oroszországnak minden kabinetben kémje, sőt mi több, ügynöke van*" és hogy *Palmerston* a dear Hungaryt** *orosz érdekben elárulta.****. És az első nyilvánosan mondott szó, amelyet angol földre érkezésekor Southamptonban kiejtett, ez volt: „Palmerston, the dear friend of my bosom!" (Palmerston, drága kebelbarátom.

---

* – *kormányzóság – Szerk.*

** – drága Magyarországot – *Szerk.*

*** Hogy Palmerston megjátszott oroszellenessége hogyan „képes" egy köznapi értelmi képességű embert megtéveszteni, azt Kossuth akkor nem értette meg. „*How could a man of any intellect* for a single moment believe that the Minister who allowed Russia's intervention in Hungary would give the word of attack against her?" [„*Némi értelemmel bíró ember hogyan* hihetné egyetlen pillanatig is, hogy az a miniszter, aki megengedte Oroszország intervencióját Magyarországon, kiadná a jelszót az Oroszország elleni támadásra?"] (Levél Kutahjából, 1850 december 17; „*Correspondence of Kossuth*".) – *Marx jegyzete.*

Törökországi internáltságának megszűnése után Kossuth Angliába vitorlázott. Útközben, Marseille-nél, ahol azonban nem volt szabad partra szállania, kiáltványt adott ki a francia szocialista demokrácia szellemében és szólamaiban. Angol földön azonnal *megtagadta* „azon *új tant*, a szociál-demokráciát, melyet jogosan vagy jogtalanul összeférhetetlennek tartanak a társadalmi renddel és a tulajdon biztonságával. Magyarországnak nincs köze e tanokhoz és nem is akarja, hogy köze legyen hozzájuk, már abból a szerfelett egyszerű okból sem, mert Magyarországon semmiféle alkalom, a legtávolabbi indíték sem létezik számukra." (V. ö. ezzel a marseille-i levelet.) Angliai tartózkodásának első tizennégy napja alatt hitvallását éppannyiszor változtatta, ahány audienciája volt — mindenkinek mindent. Gróf *Batthyány Kázmér* a Kossuthtal akkoriban nyilvánosan bekövetkezett szakítását így indokolta:

„Nemcsak a bévue-k*, amelyeket Kossuth tizennégy napja tartó szabadsága óta elkövetett, bírtak rá erre a lépésre, hanem mindaz, amit tapasztalatként összegyűjtöttem, mindaz, amit láttam, tűrtem, engedtem, viseltem és, miként Ön emlékezni fog, lepleztem és titkoltam, előbb Magyarországon, azután a számkivetésben — egyszóval, az a meggyőződés, amely bennem erről az emberről kialakult . . . Engedje megjegyeznem, hogy amit Kossuth úr Southamptonban, Wisbeachben, illetve Londonban, egyszóval Angliában mondott vagy mondhat, nem teszi meg nem történtté azt, amit Marseilleben mondott. A »fiatal óriás«" (Amerika) „földjén megint más hangnemben fog fütyülni, mert amilyen lelkiismeretlen (unscrupulous) egyebekben, és ahogy nádként hajladozik minden erősebb szélfuvallatra, saját szavait sans gêne** meghazudtolja és habozás nélkül takaródzik azoknak az elhunytaknak nagy neveivel, akiket tönkretett, mint például az én szegény unokafivéremet, Batthyány Lajost . . . Egy pillanatig sem habozom kijelenteni, hogy Önöknek, még mielőtt Kossuth elhagyja Angliát, minden okuk meglesz, hogy megbánják azokat a megtiszteltetéseket, amelyekkel oly pazarlón elárasztanak egy ilyen fölötte értéktelen jellemet (a most undeserving heart***)." („Correspondence of Kossuth", Batthyány gróf levele Urquhart úrhoz, Párizs, 1851 október 29.)

Kossuth vendégszereplése az Egyesült Államokban, ahol Északon a rabszolgaság *ellen*, Délen *mellette* lépett fel, nem hagyott hátra mást, mint monstre-csalódottságot és 300 beszédhullát.[683] E különös epizódot csak futó-

* – baklövések – *Szerk.*

** – fesztelenül; szemrebbenés nélkül – *Szerk.*

*** – *szószerint*: fölötte érdemtelen szívet – *Szerk.*

lag érintve, csupán annyit jegyzek meg, hogy az *Egyesült Államokban* élő *németeknek*, nevezetesen a *német emigrációnak* is, forrón ajánlotta a Németország, Magyarország és Itália közötti szövetséget *Franciaország kizárásával* (nemcsak az államcsíny-kormánynak, hanem Franciaországnak, sőt a francia emigrációnak és az általa képviselt franciaországi pártoknak a kizárásával). Nyomban visszatérte után Londonból *kapcsolatot próbált létesíteni Louis Bonaparte-tal* Párizsban egy bizonyos kétes személyiség, Szirmay gróf, valamint Kiss ezredes révén. (Lásd levelemet az *1852 szeptember 28-i* „New York Tribune"-ban [1852 október 19.] és 1852 november 16-i nyilatkozatomat ugyanott [1852 december 1.].*)

A Mazzini-féle milánói zendülés[684] alatt, 1853-ban, e város falain proklamáció jelent meg az ott állomásozó magyar csapatokhoz, amely felszólította őket, hogy csatlakozzanak az itáliai felkelőkhöz. Aláírása: *Kossuth Lajos*. Alig érkezett meg a felkelők vereségének híre Londonba, Kossuth a „Times"-ban és más angol lapokban nagy sietve *hamisítványnak* nyilvánította a proklamációt s így barátját, Mazzinit nyíltan meghazudtolta.[685] A proklamáció mindazonáltal *valódi* volt. Mazzini Kossuthtól kapta, birtokában volt Kossuth keze írásával írt kézirata, Kossuthtal egyetértésben cselekedett. Abban a meggyőződésben mármost, hogy az itáliai osztrák erőszakuralom megdöntéséhez Itália és Magyarország egyesült akciója szükséges, Mazzini először is megbízhatóbb magyar vezetőt próbált Kossuth helyére találni, de miután ez a kísérlete a magyar emigráció széthúzásán meghiúsult, megbocsátott ingatag szövetségesének és nagylelkűen megkímélte őt a kipellengérezéstől, amely Angliában okvetlenül megsemmisítette volna.

Ugyanerre az évre, 1853-ra esett tudvalevőleg az orosz—török háború megindítása. 1850 december 17-én Kossuth Kutahjából ezt írta David Urquhartnak: „Török főhatalom nélkül Törökország megszűnik létezni. És ahogy a dolgok most állnak, *Törökországra elengedhetetlenül szükség van a világ szabadságához.*" *Resid pasa* nagyvezírnek 1851 február 15-én írt levelében még fokozódik törökrajongása. Fellengős szólamokkal felajánlotta szolgálatait a török kormánynak. Az *Egyesült Államok-beli* körutazásáról 1852 január 22-én így írt *D. Urquhartnak*: „Hajlandó lenne-e Ön — és senki sem tudja Önnél jobban, mennyire azonosak Törökország és Magyarország érdekei — ügyemet pártfogolni Konstantinápolyban? Törökországi tartózkodásom alatt a Porta[15] nem tudta, ki vagyok; fogadtatásom Angliában és Amerikában, és a pozíció, melyet a jószerencse, sőt mondhatom a Gondviselés adott nekem, megmutathatják a Portának, hogy én Törökországnak

* *V. ö. 8. köt. 350–352., 377–378. old. – Szerk.*

és jövőjének igaz és talán nem befolyás nélküli barátja vagyok." 1853 november 5-én írásban felajánlotta *Crawshay* úrnak (urquhartista), hogy a törökök szövetségeseként elmegy Konstantinápolyba, de „nem üres kézzel" („not with empty hands"), és ezért felkéri Crawshay urat, hogy neki pénzt hajtson fel „bizalmas magánelőterjesztésekkel olyan liberális embereknél, akik könnyen megadhatják az általa kért támogatást". E levelében azt mondja: „Gyűlölöm és megvetem a forradalomcsinálás mesterségét." („I hate and despise the artifice of making revolutions.") Mialatt így az urquhartistákkal szemben túlcsordult a forradalomgyűlölettől és a törökszeretettől, Mazzinival együtt kiáltványokat bocsátott ki, melyek a törököknek Európából való kiűzését és Törökországnak „keleti Svájccá" való átalakítását proklamálták, és ugyancsak aláírta az Európai Demokrácia úgynevezett Központi Bizottságának[686] felhívásait a forradalomra általában.

Minthogy Kossuth az 1852-ben Amerikában Magyarország nevében szónoklással összekapart pénzeket már 1853 végére céltalanul eltékozolta, másrészt kérelme Crawshay úrnál süket fülekre talált, a gouverneur lemondott a tervezett konstantinápolyi lovagi útjáról, de elküldte a legjobb ajánlásokkal ügynökét, *Bangya János ezredest.**

* Én magam 1850-ben Londonban ismerkedtem meg *Bangyával* és akkori barátjával, a mostani *Türr tábornokkal*. Gyanúmat, amelyet bennem a minden lehető párttal – orléanistákkal, bonapartistákkal stb. – folytatott szédelgései és mindenféle „nemzetiségű" rendőrökkel való érintkezése keltettek bennem, egyszerűen eloszlatta azzal, hogy felmutatott egy *Kossuth* által saját kezűleg kiállított pátenst; eszerint Bangya, aki korábban Klapka alatt Komáromban már ideiglenes rendőrkapitány volt, kineveztetik rendőrfőnökké in partibus. Természetes, hogy mint a forradalom szolgálatában álló titkos rendőrfőnöknek „nyitva" kellett tartania az ajtókat a kormányok szolgálatában álló rendőrséghez. 1852 nyarán rájöttem arra, hogy egy kéziratot[687], amelyet egy berlini könyvkereskedőhöz való eljuttatás céljából rábíztam, elsikkasztott és az egyik német kormány kezére játszott. Miután ezt az esetet és e férfiú több más, nekem már régebben feltűnt sajátságosságát megírtam Párizsba egy magyarnak**, és egy harmadik, pontosan tájékozott személy közbejöttével a Bangya-misztérium teljesen megoldódott, 1853 elején névaláírásommal ellátott nyilvános denunciálást küldtem a „New Yorker *Kriminalzeitung*"-*hoz*.[688] Bangya egy most is birtokomban levő igazoló levelében hangsúlyozta, hogy nekem van rá legkevésbé okom, hogy őt kémnek tartsam, hiszen mindig (és ez igaz volt) kerülte, hogy velem saját pártügyeimről beszéljen. Ámbár Kossuth és hívei akkor nem ejtették el Bangyát, „*Kriminalzeitung*"-*beli* leleplezésem mégis megnehezítette további műveleteit Londonban, és ő annál szívesebben ragadta meg az alkalmat, amelyet a keleti zűrzavar nyújtott tehetségeinek más szintéren való értékesítésére. Hamarosan a párizsi béke[608] megkötése (1856) után angol újságokból láttam, hogy egy bizonyos *Mehemed bej*, török szolgálatban álló ezredes, akit korábban mint keresztényt Bangya János néven ismertek, számos lengyel menekülttel együtt Konstantinápolyból Cserkeszföldre vitorlázott, ahol Szefer pasa vezérkari főnökeként és mintegy a cserkeszek „Simón Bolívarjaként" szerepelt. A *londoni*

** Szemere. – *Szerk.*

1858 január 20-án egy Aderbiben, Cserkeszföldön ülésező haditörvényszék „*Mehemed bejt*, azelőtt *Johann Bangya d' Illosfalva*, akire saját bevallása és tanúvallomások alapján rábizonyult a hazaárulás és az ellenséggel" (Philipson orosz tábornokkal) „való titkos levelezés", egyhangúlag halálra ítélte, ami azonban nem akadályozta meg őt abban, hogy mind e percig nyugodtan tovább éljen Konstantinápolyban. A haditanácsnak írásban benyújtott beismerő vallomásában *Bangya* egyebek között ezt mondja: „Politikai tevékenységemet teljes egészében országom vezére, *Kossuth Lajos* írta elő . . . Politikai vezéremtől ajánló iratokkal ellátva, 1853 december 22-én érkeztem Konstantinápolyba." Aztán, mint a továbbiakban elmondja, muzulmánná lett és ezredesi ranggal török szolgálatba lépett. „Az általam kapott" (Kossuthtól kiinduló) „utasítások sürgetően szorgalmazták, hogy egy vagy más módon olyan csapatrészekhez csatlakozzam, amelyeket a cserkesz parton végzendő hadműveletekkel bíztak meg." Ott arra kellett törekednie, hogy megakadályozza a cserkeszek bárminő részvételét az Oroszország elleni háborúban. Eredményesen teljesítette feladatát és a háború vége felé Konstantinápolyból „részletes jelentést küldött Cserkeszföld állapotáról Kossuthnak". A lengyelekkel közösen vállalt második cserkeszföldi expedíciója előtt Kossuthtól azt a parancsot kapta, hogy határozottan megnevezett magyarokkal, a többi között Stein tábornokkal (Ferhát pasa) működjék együtt. „*Franchini kapitány*", mondja Bangya, „*az orosz követ katonai titkára*, jelen volt különböző konferenciáinkon. A cél az volt, hogy Cserkeszföldet békés, lassú, de biztos módon megnyerjük az orosz érdekeknek. Mielőtt az expedíció elhagyta Konstantinápolyt" (1857 február közepén), „leveleket

---

„*Free Press*"-*ben*, amely számos példányban kerül Konstantinápolyba, rámutattam a liberátor múltjára.[689] 1858 január 20-án Bangyát, miként arról a szövegben említés történik, Cserkeszföld ellen tervezett árulás miatt a Th. Lapinski ezredes parancsnoksága alatt álló lengyel légió haditörvényszéke Aderbiben halálra ítélte. Minthogy Bangya török ezredes volt, Szefer pasa ez ítélet végrehajtását összeegyeztethetetlennek tartotta a Magas Porta iránti köteles tapintattal, és ezért az elítéltet hajóra tétette és Trabzonba vitette, ahonnan szabadlábon csakhamar megint Konstantinápolyba érkezett. Közben a konstantinápolyi magyar emigráció szenvedélyesen Bangya pártját fogta a lengyelekkel szemben. Az orosz követség védelme biztosította őt a Divánnal szemben (amelynek őt ráadásul „ezredesként" a háremével egyetemben táplálnia kell), honfitársai előítélete pedig a lengyelekkel szemben, s így bebiztosítva Bangya nagy hidegvérrel közzétette önvédelmét a „*Journal de Constantinople*"-*ban*[690]. De egy cserkesz küldöttség hamaros megérkezése véget vetett a játéknak. A magyar emigráció hivatalosan elejtette védencét, bár de très mauvaise grâce [nagyon kelletlenül]. Az aderbi haditörvényszék összes iratait, köztük Bangya beismerő vallomását, éppígy a Konstantinápolyban később váltott iratokat az ottani lengyel emigráció Londonba küldte, ahol egy kivonatuk megjelent a „*Free Press*"-*ben* (1858 május). Részletesebben én tettem közzé ezeket az iratokat a „*New York Tribune*" 1858 június 16-i számában.[691] – *Marx jegyzete.*

és utasításokat kaptam Kossuthtól, aki helyeselte operációs tervemet." Cserkeszföldön Bangya árulását egy Philipson orosz tábornokhoz intézett levelének elfogásával fedezték fel. „*Utasításom szerint*", mondja Bangya, „kapcsolatokat kellett létesítenem az orosz tábornokkal. Jó ideig nem tudtam magamat elhatározni erre a lépésre, de végül *oly kifejezett ordrékat* kaptam, hogy tovább nem ingadozhattam."

Az aderbi haditörvényszék tárgyalásai és kivált *Bangya beismerő vallomása* nagy szenzációt keltettek Konstantinápolyban, Londonban és New Yorkban. Kossuthot ismételten és sürgetően felszólították, magyar részről is, hogy adjon nyilvános magyarázatot, de hiába. Mind e percig a legaggodalmasabb hallgatásba burkolódzott Bangya cserkeszföldi küldetését illetően. 1858 őszén Kossuth végigházalta Angliát és Skóciát olcsó árú előadásokkal az osztrák konkordátum[692] és Louis Bonaparte ellen.[693] A szenvedélyes fanatizmus, amellyel akkor az angolokat Louis Bonaparte áruló szándékaitól óvta, akit Oroszország titkos szövetségesének bélyegzett, látható például a „Glasgow Sentinel"-ből (1858 november 20). Amikor Louis Bonaparte 1859 elején elárulta itáliai terveit, Kossuth denunciálta őt *Mazzini* „Pensiero ed Azione"-jában és óva intett „minden igaz republikánust" — olaszt, magyart, sőt németet —, hogy a császári Quasimodónak ki ne kaparják a tűzből a gesztenyét. 1859 februárjában Kossuth megbizonyosodott arról, hogy Kiss ezredes, Teleki gróf és Klapka tábornok, akik már hosszabb ideje a Palais Royal vörös kamarillájához tartoztak, összeesküvési terveket szőttek Magyarország felkelésének kirobbantására. Kossuth most azzal fenyegetődzött, hogy nyilvános polémiát indít az angol sajtóban, ha nem veszik be őt is a „titkos szövetségbe". Plon-Plon nagyon is kész volt kitárni előtte a konkláve kapuit. Mr. Brown névre szóló angol útlevéllel Kossuth május elején Párizsba utazott és a magyarországi felkelés kirobbantására vonatkozó terveit tüzetesen kifejtette Plon-Plonnak. A Prince Rouge* május 3-án[694] este saját kocsijában elvitte az exkormányzót a Tuileriákba, hogy ott bemutassa a Társadalom Megmentőjének. E Louis Bonaparte-tal történt összejövetel alatt csődöt mondott az egyébként oly ékesszóló nyelv, úgyhogy Plon-Plonnak kellett a szóvivőt játszania és Kossuth programját mintegy odatálalnia unokabátyja elé. Kossuth utóbb dicsérőleg elismerte Plon-Plon tolmácsolásának csaknem szószerinti hűségét. Louis Bonaparte figyelmesen meghallgatta unokatestvére fejtegetését, majd kijelentette: csak egyetlen akadály áll útjában annak, hogy Kossuth javaslatait elfogadja, Kossuth republikánus elvei és republikánus kapcsolatai. Erre az exkormányzó a legünnepélyesebben meg-

* – Vörös Herceg – *Szerk.*

tagadta republikánus hitét, bizonykodva, hogy ő sem most nem republikánus, sem nem is volt az soha, hogy csakis a politikai szükségszerűség és a körülmények sajátszerű láncolata kényszerítette őt az európai emigráció republikánus pártjával való szövetségre. Antirepublikanizmusa bizonyítékaként országa nevében felajánlotta Plon-Plonnak a magyar koronát. Ez a korona még nem volt gazdátlan. Kossuthnak nem is volt közjegyzői felhatalmazása rá, hogy elárverezze, de bárki, aki némi figyelemmel kísérte Kossuth külországi fellépését, azt is tudja, hogy régóta olyasféleképpen szokott beszélni az ő „dear Hungaryjáról", ahogy a kurtanemes beszél a birtokáról.*

Azt, hogy megtagadta a republikanizmust, ezt őszintének tartom. A 300 000 forintos civillista, amelyre Pesten igényt tartott a végrehajtó hatalom fényének fenntartására; a kórházak védnöksége, amelyet egy osztrák főhercegnőről a saját nővérére ruházott át; az a próbálkozása, hogy néhány ezredet Kossuth névre kereszteltessen; az a törekvése, hogy kamarillát alakítson ki; a szívósság, amellyel idegenben a kormányzói címhez ragaszkodott, noha a veszély pillanatában lemondott róla; egész későbbi fellépése, amely inkább a trónkövetelőé, semmint a menekülté, — mindez olyan tendenciákra vall, amelyek idegenek a republikanizmustól.

A republikánus-gyanússág-lemosási jelenet után Kossuth úrnak szerződésileg 3 millió frankot bocsátottak rendelkezésére. Önmagában véve e megállapodásban semmi kivetni való sem volt, mivel a magyar menekültek katonai megszervezéséhez pénzeszközökre volt szükség, és miért ne kaphatna a kormányzó segélypénzeket új szövetségesétől ugyanolyan joggal, ahogy Európa minden zsarnoki hatalma az egész antijakobinus háború folyamán segélypénzeket kapott Angliától? Személyes kiadásokra előlegként Kossuth azonnal 50 000 frankot kapott és ezenkívül kikötött magának bizonyos pénzügyi előnyöket, mintegy biztosítási prémiumot arra az esetre, ha a háború idő előtt félbeszakad.[696] Financiális éleslátás és melodrámai érzelem korántsem zárják ki egymást. Hiszen Kossuth, mint azt expénzügyminiszterének, Duscheknak tudnia kell, már a magyar forradalom alatt megtette azt az óvintézkedést, hogy fizetését Kossuth-bankók helyett ezüstben vagy osztrák bankjegyekben folyósíttatta.

Mielőtt elhagyta a Tuileriákat, megállapodtak abban, hogy Kossuth a Derby-kormány állítólagos „osztrák tendenciáinak" semlegesítésére sem-

* Hogy efféle dolgok napvilágra kerülnek, az kevésbé tünik különösnek, ha megfontoljuk, hogy itt legalábbis két bőbeszédű fél volt benne a játékban. Egyébként e tényeket Kossuth londoni tartózkodása alatt (1859 nyarutóján) angol lapokban közzétették.[695] - *Marx jegyzete.*

legességi kampányt indít Angliában. Tudjuk, hogy a whigek és a Manchester-iskola[543] önkéntes támogatása módot adott neki arra, hogy a szerződésnek ezt az előzetes részét a legnagyobb sikerrel teljesítse. A londoni Mansion House-tól[697] a manchesteri Free Trade Hallig[698] terjedő lecturing tour* alkotta az antitézist az 1858 őszi angol—skót körutazáshoz, amikor is a Bonaparte és Cherbourg, „the standing menace to England"** iránti gyűlöletével házalt fejenkét egy shillingért.

Az európai magyar emigráció legnagyobb része 1852 vége óta visszahúzódott Kossuthtól. Az adriai part francia segítséggel való elözönlésének kilátása legtöbbjüket megint zászlója alá hívta. Az újonnan megnyert párthívek katonai részével folytatott tárgyalásaiból nem hiányzott a decembrista mellékíz. Hogy nagyobb tömegű francia pénzt utalhasson ki nekik, magasabb katonai rangra léptette elő őket, hadnagyokat például őrnagyi rangra emelt. Mindegyikük először is megkapta az útiköltségét Torinóba, aztán egy pazar egyenruhát (egy őrnagyi öltözet költsége 150 £-re rúgott), végül hathavi zsold-előleget, azzal az ígérettel, hogy a békekötés után egyévi járadékot kapnak. Egyébként a fizetések nem voltak túlzottak, 10 000 frank a főparancsnoknak (Klapka), 6000 frank a tábornokoknak, 5000 a dandárparancsnokoknak, 4000 az alezredeseknek, 3000 az őrnagyoknak stb. A Torinóban összegyűlt magyar katonai erő szinte kizárólag tisztekből állott legénység nélkül, és erről egynémely keserű panaszt hallottam az „alsóbb" magyar emigráció körében.

Perczel Móric tábornok, mint már említettem, nyilvános nyilatkozattal visszavonult, mihelyt átlátott a diplomáciai játékon. *Klapka*, Louis Bonaparte ellenparancsa dacára, ragaszkodott a Fiume melletti partraszálláshoz, de *Kossuth* a magyar menekülthadtestet a színigazgató által előírt színpadi határok között tartotta.

Alighogy hírét vették Torinóban a villafrancai békekötésnek[336], Kossuth, félelmében, hogy kiszolgáltatják Ausztriának, hanyatt-homlok eliszkolt Genfbe, titokban, a rendelkezésére álló katonai erő háta mögött. Egyetlen névnek, sem Ferenc Józsefének, sem Louis Bonaparte-énak, nem volt akkor rosszabb csengése a torinoi magyar táborban, mint Kossuth Lajosénak, csakhogy utolsó megfutamodásának komikuma bizonyos fokig elnémította a kritikát. Visszatérte után Kossuth Londonban közzétett egy levelet, amelyet szelíd elefántjának, bizonyos MacAdamnak írt Glasgow-ba,[699] csalódottnak, de nem megcsalatottnak nyilvánította magát és azzal a megindult for-

* – előadókörút – *Szerk.*

** – „az Anglia ellen irányuló állandó fenyegetés" – *Szerk.*

dulattal zárta levelét, hogy nincs hová lehajtania fejét, miért is minden neki szánt levél barátjának, F. Pulszkynak lakására címzendő, aki a menekültnek hajlékot nyújtott. A több mint angolszász nyerseség, amellyel a londoni sajtó felszólította Kossuthot, hogy szíveskednék talán a bonapartista segélypénzekből saját házat bérelni Londonban, meggyőzte őt arról, hogy Angliában egyelőre eljátszotta szerepét.

Szónoki tehetségén kívül Kossuthban megvan a hallgatás nagy tehetsége is, mihelyt a hallgatóság határozottan kedvezőtlenül fogadja, vagy amikor valójában nincs mit mondania a maga mentségére. Akár a Nap, ért a megfogyatkozáshoz is. Hogy legalább egyszer életében következetes tudott lenni, azt Garibaldinak írt legutóbbi levele bizonyítja, amelyben óva inti Róma megtámadásától, hogy meg ne bántsa a franciák császárát, „az elnyomott nemzetiségek egyetlen támaszát".[700]

Ahogy a XVIII. század első felében Alberonit kolosszális bíborosnak nevezték, akképpen Kossuthot kolosszális *Langenschwarznak* lehet nevezni. Ő lényegénél fogva improvizátor, aki benyomásait a mindenkori közönségétől kapja, nem pedig autor, aki eredeti eszméinek bélyegét rányomja a világra. Mint Blondin a kötelén, úgy táncol Kossuth a nyelvén. Népe légkörétől elválasztva puszta virtuozitásba és a virtuozitás bűneibe kellett elfajulnia. A gondolkodás ingatagsága, amely az improvizátort jellemzi, szükségképpen a cselekvés kétértelműségében tükröződik. Ha Kossuth valaha aiolhárfa volt, melyben egy nép orkánja zúgott, most már csak Dionüsziosz-fül[701], melyben a Palais Royal és a Tuileriák titokzatos termei suttogásának visszhangja morajlik.

Teljesen igazságtalan lenne Vogt második patrónusát, *Klapka tábornokot*, egy szintre helyezni Kossuthtal. Klapka a magyar forradalom egyik legjobb tábornoka volt. Mint a legtöbb tiszt, akik 1859-ben Torinóban gyülekeztek, olyasféleképp nézi Louis Bonaparte-ot, ahogy teszem Rákóczi Ferenc XIV. Lajost nézte. Szemükben Louis Bonaparte Franciaország katonai hatalmát képviseli, amely Magyarországnak javára szolgálhat, de azt, már földrajzi okokból is, soha nem veszélyeztetheti.* De miért hivatkozik Vogt Klapkára?

* Jóllehet megértem az ilyen álláspontot Klapka részéről, megütközést keltett bennem, hogy valami ehhez közel állót találtam Szemere fent idézett írásában, és erre vonatkozólag nyíltan közöltem is vele nézetemet.[702] Még kevésbé értem legutóbbi nyilatkozatát az osztrák koncesszióról.[703] Tudom, hogy Szemere közügyekben nem befolyásoltatja magát magánindítékoktól és nyilatkozatának nagyon nyomós okai voltak: hogy a magyarok azzal, amit Bécs ad, mindent megszerezhetnek Pesten; hogy minden külföldről ösztönzött magyar felkelés, és kivált ha azt a franciák támogatják, szükségképpen maga után von – Ausztria mellett vagy ellene – egy orosz intervenciót Magyarországon; hogy végül az az autonómia, amelyet Erdély,

Klapka sohasem tagadta, hogy Plon-Plon vörös kamarillájához tartozik. Talán azért, hogy Klapkát mint „jóbarátot" Vogtért mint „jóbarátért" kezeskedtesse? Klapkának nincs különös tehetsége barátai megválasztásában. Egyik legkedveltebb barátja Komáromban *Assermann* ezredes volt. Halljuk, mit mond erről az Assermann ezredesről *Lapinski* ezredes, aki Komárom átadásáig Klapka alatt szolgált és később Cserkeszföldön az oroszok elleni harcban tűnt ki.

„A világosi árulás", mondja Lapinski, „a legnagyobb rémületet keltette a Komáromban levő nagyszámú és dologtalan törzstisztek között . . . Az illatosított aranygalléros urak, akik közül sokan sem puskát nem tudtak kézbe venni, sem három embert elvezényelni, félelemmel eltelve összevissza futkostak és törték a fejüket, hogy bármi áron ép bőrrel menekedjenek. Ők, akiknek fáradságot nem kímélve sikerült minden lehető ürügygyel elszakadniok a főseregtől és a bevehetetlen vár kedélyes biztonságába visszavonulni, ahol nem volt más dolguk, mint havonta megírni a gázsijuk hiánytalan felvételéről szóló nyugtát, megrémültek a gondolattól: védelem életre-halálra . . . Ezek a nyomorultak voltak azok, akik a tábornoknak rémképeket hazudoztak össze belső nyugtalanságokról, lázadásról stb., hogy a lehető leggyorsabban rábírják a vár átadására [. . .] csak hogy önmagukat és tulajdonukat biztosítsák. Ez utóbbi sokuknak különösen a szívén feküdt; hiszen minden törekvésük az egész forradalom alatt arra irányult, hogy meggazdagodjanak, ami némelyiküknek sikerült is. Ez a meggazdagodás egyes egyéneknek nagyon könnyen sikerült, mert sokszor fél esztendő is eltelt, míg a felvett pénzekről elszámoltak. Minthogy ez kedvezett a hűtlen kezelésnek és a csalásnak, egynéhányan bizony mélyebben belenyúltak a kaszszába, mint amiért felelni tudtak . . . A fegyverszünetet megkötötték: hogyan használták mármost fel? A várban levő, *egy esztendőre* elégséges létfenntartási eszközökből szükségtelenül nagy adagokat vittek ki a falvakba, ellenben a környékről nem hoztak be élelmiszert; a közeli falvak parasztjai kérték, hogy vegyék meg tőlük a szénát és a zabot, de még azt is otthagyták, és néhány héttel később a kozáklovak ették fel a parasztok tulajdonát, mialatt mi a várban hiányt szenvedtünk. A várban levő vágómarhát, azzal az ürüggyel, hogy nincs számukra elég takarmány, legnagyobbrészt eladták a

---

Szlavónia és Horvátország, valamint a Vajdaság kapott, a bécsi kabinetnek e pillanatban éppúgy biztosítaná ezeket a „nemzetiségeket" a magyarok ellen, mint 1848–49-ben. Mindez helytálló, de meg lehetett volna mondani úgy is, hogy ne keltse azt a látszatot, mintha a magyar alkotmányt a bécsi „in usum delphini"[704] megcsonkított kiadásban elismerné. – *Marx jegyzete.*

városon kívül. *Assermann ezredes* valószínűleg nem tudta, hogy húst be is lehet sózni. A gabona nagy részét szintén eladták, azzal az ürüggyel, hogy megdohosodik; ez nyíltan ment, titokban még több történt. Olyan emberrel az oldalán, mint *Assermann*, és több hasonló egyénnel a környezetében, *Klapkának* persze minden eszébe jutott jó gondolatot hamarosan el kellett ejtenie; erről gondoskodtak azok az urak . . ." (Lapinski, i. m., 202—206. old.)

Görgey[271] és Klapka[272] emlékiratai egyaránt hangosan tanúskodnak Klapka jellemének és politikai tisztánlátásának fogyatékosságáról. Mindazok a hibák, amelyeket Komárom védelme során elkövetett, ebből a fogyatékosságból származtak. „Ha Klapka az ismeretei és a hazafisága mellett *erős saját akarattal is* bírt volna és a maga alkotta, nem pedig a hígvelejűek és gyávák által *rátukmált* vélemény szerint cselekedett volna, Komárom védelme majdan meteorként fénylett volna a történelemben." (i. m., 209. old.)

Augusztus 3-án Klapka fényes győzelmet aratott a Komáromot körülzáró osztrák hadtest felett, teljesen szétugrasztotta és hosszú időre harcképtelenné tette. Ezután elfoglalta Győrt és még Bécset is fáradság nélkül elfoglalhatta volna, de nyolc napon át tanácstalanul és tétlenül késlekedett Győrött, majd visszatért Komáromba, ahol megkapta Görgey fegyverletételének hírét és Görgey levelét. Az ellenség fegyverszünetet kért, hogy a szétvert osztrák körülzáró hadtestet és a Rimaszombat felől előnyomuló oroszokat Komáromnál összevonhassa és a várat teljes nyugalomban bekeríthesse. Ahelyett, hogy az egyes, még csak gyülekező ellenséges osztagokat egymás után megtámadta és megverte volna, Klapka megint tanácstalanul tétovázott, ám a fegyverszünetet megtagadta az osztrák és orosz parlamenterektől. Ekkor, beszéli el Lapinski, „augusztus 22-én Komáromba jött Miklós császár egyik hadsegédje . . . Ugyan, mondta ez az orosz Mephisto mézédes hangon: *talán csak nem tagad meg tőlünk egy tizennégy napos fegyverszünetet, tábornok úr; Őfelsége, az én legkegyelmesebb császárom kéri Önt*! Ez úgy hatott, mint a gyorsan ölő méreg. Ami az osztrák parlamenterek erőfeszítéseinek, az orosz parlamenterek rábeszéléseinek nem sikerült, azt az agyafúrt orosz néhány szóval elérte. *Klapka* nem tudott ellenállni a finom bóknak és aláírta a tizennégy napos fegyverszünetet. Innen datálódik Komárom eleste." A fegyverszünetet *Klapka*, mint már említettük, az ő *Assermann ezredesével* arra használtatta fel, hogy a várnak *egy egész esztendőre elegendő élelemkészletét két hét alatt* felszámolja. A fegyverszünet letelte után Grabbe Komáromot a Vág felől zárta körül, míg az osztrákok, akik létszámukat fokozatosan 40 000 főre gyarapították, a Duna jobbpartján táboroztak. Komárom helyőrségét a sáncok és falak mögötti henyélő tábo-

rozás demoralizálta. Klapka még csak egy kirohanást sem intézett a körülzáró orosz hadtest ellen, amely még nem látott ütközetet és csupán 19 000 főnyi volt. Az ellenséget egy pillanatra sem zavarták ostrom-előkészületeiben. Klapka a fegyverszünet elfogadása óta valójában mindent a kapitulációra, nem a védelemre készített elő. Az egyetlen dolog, amelyre energiát fordított, rendészeti természetű volt, tudniillik szembeszállt azokkal a derék tisztekkel, akik ellenezték a kapitulációt.[705] „A végén", mondja *Lapinski*, „veszélyessé vált bármit is mondani az osztrákokról, ha nem akarta az ember, hogy letartóztassák." Végül szeptember 27-én megkötötték a kapitulációt. „Az erőkhöz képest", mondja Lapinski, „az utolsó reményeit Komáromba vető ország kétségbeesett helyzetéhez képest, az európai körülményekhez és Ausztria tehetetlenségéhez képest, amely Komáromért a legnagyobb áldozatokat is meghozta volna, *a kapitulációs feltételek a lehető legszánalmasabbak voltak*." Ezek „éppen csak arra szolgáltak, hogy Komáromból gyorsan át lehessen menekülni a határon", de a legcsekélyebb garanciát sem kötötték ki sem Magyarország számára, de még az osztrákok kezében levő forradalmi tábornokok számára sem. És ráadásul a kapitulációs feltételeket a kapkodó sietségben olyan félreérthetően és kétértelműen is fogalmazták, hogy ez Haynaunak később megkönnyítette a megsértésüket.

Ennyit *Klapkáról*. Ha Vogtnak nincs „jelleme", Klapka az utolsó, aki neki ebből az áruból juttathat.

A harmadik patrónus „*James Fazy*, Genf újjáteremtője", ahogy őt udvari bolondja, Vogt nevezi. *Johann Philipp Becker* itt következő levelei, amelyeket fentebb kinyomtatott levelének címzettjéhez* intézett, Fazynak annyira találó jellemzését tartalmazzák, hogy kár lenne hozzátoldásokkal zavarni. Ezért csak egy előrebocsátott megjegyzést. Vogt úgynevezett „Stúdiumainak" legutálatosabb vonása az „*ultramontán párttól*" való luteránus, sőt kálvinista irtózás színlelése. Így például Németországot az elé az idétlen alternatíva elé állítja, hogy vagy szabad kezet ad Louis Bonaparte-nak, vagy áldozatul esik az osztrák konkordátum uralmának, és ennél még „igazán szívesebben megérnők a nemzeti megaláztatás másodszori korszakát" is. („Studien", 52. old.) A legpuritánibb orrhangokon szidalmazza „az ultramontán pártot, amaz ősellenséget, amely az egész emberiség csontvelején rágódik, ezt a förtelmet". (i. m., 120. old.) Ő természetesen sohasem hallotta, amit még az idősb Dupin is elárult a decembrista szenátusban, tudniillik hogy „Louis Bonaparte rezsimje alatt a közvetlenül a jezsuita rendnek alárendelt kongregációk, egyesülések és mindenfajta alapítványok nagyobb

* Rheinländer; *v. ö. 359–363. old. – Szerk.*

kiterjedésre tettek szert, mint az ancien régime* alatt, és hogy a decembrista törvényhozás és közigazgatás szisztematikusan lerombolta mindazokat az állami sorompókat, amelyek még 1789 előtt is korlátozták az ultramontán propaganda szerveit". De amit Vogt mindenesetre tud, az az, hogy az ő helyi Bonaparte-jának, *James Fazy* úrnak az uralma az úgynevezett radikális párt és az ultramontán párt közötti sokéves koalíción nyugszik. Amikor a bécsi kongresszus Genfet, a kálvinizmus ősi székhelyét, bekebelezte a svájci államszövetségbe, területéhez bizonyos szavojai kerületekkel együtt katolikus falusi lakosságot és az ultramontán papság színe-javát is hozzácsatolta. „Az emberiség ősellenségével, e förtelemmel" való szövetség az, amely *Fazyt* Genf *diktátorává*, *Vogtot* pedig *Fazy kanton-tanácsnokává* tette. Ennyit elöljáróban.

„*Párizs*, 1860 július 2.

R. barátom!

Végül mégiscsak eleget kell tennem kívánságának és meg kell írnom Önnek véleményemet James Fazy úrról . . .

Miként az államtudományok mit sem érnek az életre való alkalmazásuk művészete nélkül, az államművészet is terméketlen, ha nem nyugszik tudományon és filozófiai gondolkodáson. Pusztán a tudománnyal egy úgynevezett államférfi még egy kutyát sem csalogat el a kályhától és tehetségtelensége hamarosan kiviláglik. Ellenben a csak egyoldalú államművészettel bíró ember könnyebben elrejtheti tudásának és szellemi produktivitásának fogyatékosságait, gyakorlati államférfinak számíthat és megnyerheti magának a középszerűség nagy piacát. Hogy egy ilyen ember tevékenysége által előbbre jut-e egy nép kultúrtörténetileg és megteremtődnek-e a zavartalan továbbfejlődés biztosítékai, az túlmegy a vak csodálattól áthatott tömeg ítélőképességén. Csak legyen meg az a látszat, hogy minden jól és előre halad, és minden a szabadság és a civilizáció nevében történik!

A mi *James Fazy* urunkkal az államművész válfajának egy díszpéldányát mutatom be Önnek. Ez az ügyes ember valóban nem pusztán államművészetet űz, hanem bőségesen államművészeteket, bűvészeteket végez és tour de force-okat** csinál, valahányszor a »közjó« megkívánja, de megrögzött bölcsességgel óvakodik minden salto mortalétól***. Ravasz a sze-

* – régi rend – *Szerk.*

** – erőmutatványokat; bűvészmutatványokat – *Szerk.*

*** – halálugrástól – *Szerk.*

replők kulisszák mögötti mozgatásában, ügyes mint regisseur és souffleur*, — ő a welsch** komédiás non plus ultrája***. Nagyon becsülendő lenne »lelkiereje«, amely céljainak érdekében semminő eszköztől vissza nem riad, ha ez a lelkierő nem céljai szennyes voltából fakadna. Ha már ismerjük ennek az embernek elv- és jellemtelenségét, akkor kevésbé csodáljuk éleselméjűségét, mellyel eszközeit megtalálja, és ügyességét, melylyel alkalmazza őket. Mindazt a jót, ami az általa kormányzott nép életében történik vagy csírázik, ez az államművész szemtelenül a saját ölébe bűvészkedi és aztán a maga nevében prezentálja a nagy tömegnek, úgyhogy az elhiszi és megesküszik rá, hogy mindezt »Fazy papa« csinálta, illetve csakis általa történt. Ugyanilyen ügyességgel tudja magáról elhárítani és másoknak nyakába varrni az értelmi szerzőséget azért, ami rossz és népszerűtlen. Kormányzókollégiumában nem tűr önálló jellemet, kollégáinak el kell viselniök, hogy tetszése szerint dezavuálja őket, és vállalniok kell kudarcai keresztapaságát. Uralomvágyó à discrétion° brutalitását élvezve, mindig készen kell állniok arra, hogy bűnbakul és pofozóbábuul szolgáljanak a nép üdvére és elnökük dicsőségére. Ahogy egy koronás fő minden állami intézkedéskor, ha az mégúgy a nép érdekében van is, mielőtt őfelsége rendelkezni »kegyeskednék«, önmagát megkérdezi, nem fog-e az ártani a dinasztiának, úgy Fazy papa is minden ügyködésekor megkérdezi önmagától: »Nem fogja ez megingatni elnöki székemet?« Ennélfogva hősünk a politikáját mindig a körülmények szerint irányítja és máról holnapra él: ma a kormánytanácsban kísértetkomédiát játszik, holnap a nagytanácsban zsonglőrmutatványt végez, holnapután pedig kirobbanó hatásra vadászik egy népgyűlésen, és az általa ügyesen dédelgetett nagy tömeg, mely a maga részéről szereti, ha látható és hallható úristene is van, akit imádhat és tisztelhet, hivővé lesz és azt hiszi: tojások lármáznak a forró lábasban, amikor lomha eső kopog a tetőn. Ezzel korántsem akarom azt mondani, hogy a genfi nép fejletlen és intelligencia híján való; ellenkezőleg, meg vagyok győződve arról, hogy alig található bárhol is élénkebb közélet, erősebb szellemi törekvés a szabad polgári állapotok kifejlesztésére, mint itt, a Léman-tó partjain. Később majd rátérek, miért sikerült Fazy úrnak a szavazatok többségét mégis annyiszor ismételten biztosítania magának.

---

* – rendező és súgó – *Szerk.*

** – *a* franciák *és az* olaszok *gúnyneve* – *Szerk*

*** – netovábbja – *Szerk.*

° kény és kedv szerinti – *Szerk*

Amit Genfben egy serény nemzedék tizenöt év óta véghez vitt, mindazt saját rezsimjének számlájára írja vagy íratja lakájaival és imádóival. Például az erődművek elegyengetése, a kantonszékhely nagyszabású kibővítése és megszépítése állítólag az ő műve. Holott minden közigazgatást, Fazy úrét is, könyörtelenül félreállítottak volna, ha bármily módon ellenáll a népesség hatalmas nyomásának, mely a haszontalan erődművek lebontását, az összezsúfolt embertömegek következtében mind egészségtelenebbé váló város megnagyobbítását követelte. Így ez a kérdés Fazy számára egyúttal exisztencia-kérdés volt és ő — koszorút az érdemnek — erélyesen kézbe is vette, és közmegelégedésre sokat segített a cél elérésében. De annak, amit egy hatalmas korszükséglet egy nemzedék erőteljes együttműködésével megteremt, az egyes ember, önhitt elbizakodottság nélkül, nem tolhatja fel magát értelmi szerzője és alkotója gyanánt. Csak az egész társadalom teremt, és az is csak viszonylag, valami egészet, melyhez mindig ereje és helyzete szerint, nagyobb vagy kisebb töredékrésszel járul hozzá a társadalom tagja. A vak tekintélyhit ugyanolyan babonás hit, mint minden más babona és hátrányos minden egészséges fejlődésre.

Jól tudom, hogy a mi Fazy urunk is éppen olyan, mint minden más emberfia, hogy csak azt teszi meg, amit nem mellőzhet, és csak azt mellőzi, amit nem tehet meg, hogy egyénisége abszolút kifejeződésére való törekvésében — mint minden az állatvilágban — a maga szükségleteit hajhássza. Éppoly kevéssé várhatjuk tőle, hogy másmilyen legyen, ahogy nem kívánhatjuk egy macskától, hogy önként vízbe ugorjék, vagy egy lótól, hogy fára másszék. Különben nem is lenne James Fazy, és ha nem lenne Fazy, akkor talán Louis Bonaparte lehetne vagy ahhoz hasonló. Ha nagy az, aki a tekintély birtokában pórázon vezet egy népet, szemfényvesztéssel elkápráztatja anélkül, hogy a szellemi és erkölcsi kultúrára rányomná az intenzív haladás ismérveit, és létezésének nyomait csupán a társadalom korrumpálásával fémjelzi, akkor bizonyára Fazy is nagy lenne és nem ok nélkül irigyelnék hatalmasabb tirannusok.

Ha valaki, akkor a mi emberünk jól tud lavírozni az ellentmondásokkal és ezekből van varázsigésen megmintázva az iránytű, amellyel államhajócskáját kormányozza. Egyszer a radikalizmus adja a személyzetet, az ultramontanizmus pedig a rakományt, másszor megfordítva — ahogy a hajókormányos cókmókjába és háztartásába éppen beleillik. Így az államgépezet állandóan mozgásban van, folyton ide-oda jár, akár egy zsebóra ketyegője. Szerencsés eredmény! A radikálisok esküsznek, hogy ez az izé előre halad, az ultramontánok azt hiszik, hogy hátrafelé megy. Mind-

kettő igaz; mindketten boldogok hitükben, és Fazy mint atyaisten a kormányrúdnál marad.

Íme kedves barátom, érje be egyelőre e sorokkal.

Addig is szívélyesen üdvözli
az Ön *Joh. Philipp Beckerje.*"

„*Párizs, 1860 július 20.*

Kedves R.!

Önnek tehát az a véleménye, hogy Fazy arcképéhez talán túl vastagon hordtam fel a színeket. Korántsem, kedves barátom! Egyébként az ember nem is gondolkodhatik és ítélhet dolgok és személyek felől úgy, ahogy akar, csak ahogy észlelete és belső tapasztalata szerint logikailag kénytelen. Aki ilyen dolgokban mást mond, mint gondol, és mást tesz, mint mond, az hűtlen önmagához és rongyember.

Fazy, aki egy neuwiedi Herrnhut-intézetben[706] kapta meg első nevelését és jól beszél németül, úgy látszik, még ma is, 65 éves férfiként, e mintaintézetben nyert benyomásai alapján ítéli meg Németországot és annak népét. Mindaz ami német, még ha a német Svájcból jön is, nincs a szájíze szerint és csak ritka kivételképpen talál nála kegyelemre. Született genfiként és az Észak-Amerikai Szabadállamokban való hosszabb tartózkodása révén bensőségesen megismerkedett a republikánus berendezkedésekkel, az agitáció eszközeivel, különösen pedig, természetének megfelelően, az intrika fogásaival. Inkább demagóg, mint demokrata, és fő államelve és cégére — laissez aller et laissez faire* — nem is lenne rossz, ha tartózkodni tudna attól, hogy minden játékban benne legyen a keze, ahol a társadalomban államkegy nélkül kialakulóban van valami, hogy ezáltal egy értékkel gyarapítsa dicsősége számláját, vagy pedig, ha erre nincs eshetőség, elgáncsolja a vállalkozást, miként ez a Mayer úr és mások által tervbe vett Banque de Crédit et d'Echange-nál és egy iparcsarnok létesítése esetében történt. Az 1846-os genfi forradalom[708] idején James úr ama mondáshoz igazodott: lőtávolon kívül maradsz meg öreg katonának, és többet gondolt a menekülés eszközeire, mint a győzelem eszközeire. Éppen azon volt, hogy titokban elhagyja Genfet, mikor Albert Galeer, az egész mozgalom lelke, egy utolsó erőfeszítéssel eldöntötte a sokáig ingadozó harcot és hírt adott neki a teljes győzelemről. Galeer, aki csak az üggyel törődött és nem a

* – engedd menni és engedd tenni[707] – *Szerk.*

maga dicsőségével, és aki, legalábbis akkor, szilárdan hitt Fazy őszinte népszeretetében, nem kedve ellenére látta, hogy az elhamarkodott meneküléstől még idejekorán megmentett hős győzőként viselkedett egy rögtön a győzelem után rendezett népgyűlésen. Galeer akkoriban annál is kevésbé gondolhatott arra, hogy a forradalom befejezése után azonnal pozíciót vállaljon a kormányzat körében, minthogy nem genfi, hanem berni kantonpolgár volt, és ezért az az idő szerint érvényes államszövetségi törvények alapján sem választó, sem választható nem lehetett. Bár hamarosan megajándékozták a polgárjoggal, majd beválasztották a nagytanácsba, mint ahogy az állami ügyiratok fordítói állását is megkapta. Genf tetterős ifjúságának középpontjaként a radikális rezsim szilárd támaszává lett. Általa vált Fazy egyre inkább a nagy sokaság ünnepelt emberévé. A francia radikalizmus frazeológiájával, amelyet a »National«[709] munkatársaként Párizsban Lajos Fülöp idején sajátított el, a sajtóban és a szószéken kedve szerint agitált James Fazy és álcázta tulajdonképpeni terveit és törekvéseit. De demagóg bűvészetei ellenére már egy esztendő elteltével komolyan megvádolták különböző körökben azzal, hogy titkos kapcsolata van az ultramontanizmus fejeivel, és hamarosan utána azzal is, hogy a francia irányzat híve. Úgy látszik, hogy a német Svájcban, ahol hidegebben szemlélik és nyugodtabban ítélik meg a dolgokat, jókor átláttak fondorlatain. 1847 vége felé, közvetlenül a Sonderbund-háború[621] befejezése után, James Fazy úr a hadügyminisztérium irodájába jött, hogy meglátogassa Ochsenbein tábornok urat; én egyedül voltam ott, mert Ochsenbein a többi tisztekkel a sebesülteket látogatta a kórházakban. Amikor mármost visszatértekor jelentettem Ochsenbeinnek, hogy közben Fazy úr meglátogatta, megvető arckifejezéssel e szavakat mondta: »Ó, a hamis képmutató!« Ochsenbein tábornok úr, egykori svájci szövetségi elnök és berni kormányelnök, aki több év óta császári-francia nyugdíjat fogyaszt Svájcban, most talán szelídebb érzelmeket táplál a minden bizonnyal hozzá méltó régi hivatalnoktársa iránt. De közfeltűnést kelt még mindig, hogy Fazy urat a svájci nemzetgyűlés még sohasem választotta be a szövetségi tanácsba[613], bármennyire fáradoztak is ezen ő maga és barátai, és bármennyire uralkodik is, szinte a szűkkeblűségig, e gyűlésben az a tendencia, hogy a fontosabb kantonoknak felváltva biztosítsák a képviseletet a központi kormányzatban. A szövetségi hatalommal szemben, amelyben nem akadt számára a hatalom gyakorlására mód, és amely mégiscsak korlátozza a neki kényelmes kantonszuverenitást, mindig nyakasnak mutatkozott és ott gáncsoskodott, ahol tudott.

Amikor 1849 elején a szövetségi rendőrség állambölcsességnek tartotta, hogy engem egy szicíliai légió szervezése miatt üldözőbe vegyen, elmentem Genfbe, ahol Fazy azt mondta nekem: itt most tetszésem szerint szervezhetek és nem kell a szövetségi tanáccsal törődnöm. Persze tudom, hogy Fazy úr mindenkit azonnal áldozatul dob, aki bajba kerül, még akkor is, ha a törvény az illető oldalán áll, miként azt egy későbbi esetben, amelynek elmondása levélben túl hosszadalmas lenne, magam átéltem, s amelyről Dr. Kern és Trog szövetségi biztos urak mesélhetnének.

A menekültek ügyében a humanitás cégére alatt makrancoskodva a szövetségi tanács intézkedéseivel szemben, szívtelen önkénnyel üldözte a neki személyileg nem tetsző menekülteket. Különösen azok a kiemelkedő emberek voltak kitéve kíméletlen üldözéseknek, akik szorosabb kapcsolatban álltak Galeerrel, mert benne jövendő vetélytársát sejtette. Mazzininak jobban kellett tőle óvakodnia, mint a szövetségi rendőrségtől. A hosszú Heinzent utálta, és hamarosan el is kellett hagynia a kantont: »oly keményen lépett fel, mintha övé lenne a föld«, ez volt, naiv módon, Fazy egyetlen indoka. Struvét a szövetségi tanács intézkedése nélkül egy séta alkalmával feleségével együtt letartóztatták és mint *orosz* kémet a határon át Waadt kantonba vitték. Galeer még idejekorán odasietett Fazyhoz, hogy tévedésétől eltérítse. Hangos vitatkozásokra került sor, mert Fazy azt hiszi, ügye annál igazabb színben tűnik fel, minél hevesebben kiabál és minél méltatlankodóbbnak mutatkozik. Struve meg kellett hogy maradjon orosz kémnek. Ha jól emlékszem, ez a jelenet az Hôtel des Bergues-ben, Herzen úrnál, az orosz menekültnél, játszódott le, akinél a genfi kormányelnök szívesen lakmározott. Ennek az úrnak azonban semmiféle része nem volt Struve szennyes meggyanúsításában. Fazy bizonyára nagyobb oroszbarát, mint Struve, mert egyszer hallottam, amikor egy ünnepélyen ezt mondta beszédében: »Jean-Jacques Rousseau műveit Oroszországban többet olvassák és jobban megértik, mint Németországban.« Persze ezzel főleg Galeer német barátainak és egyáltalában a németeknek akart odavágni.

Galeer, aki eddig politikai kérdésekben tűzön-vízen át együtt haladt Fazyval, és akivel én közvetlenül azután beszéltem, hogy Struve miatt összetűzött Fazyval, szomorodott szívvel mondta: »Most végeztem Fazyval, tisztességgel nem érintkezhetem vele többé, ez az ember igazi politikai szörnyeteg, vágyaiban tisztára állat; a nép ügyének belülről való tönkretételét segíteném, ha továbbra is vele akarnék tartani.

Csak ha egy határozottan szabadelvű ellenzéki pártot állítunk vele szembe, lesz kénytelen a radikalizmus zászlóját magasra emelni, hogy pozícióját mentse. Ameddig csak a régi arisztokrácia van ellene, addig az ügy, mivel régóta kacérkodik az ultramontánokkal, mind poshadtabb lesz, s ő kedvére tehet-vehet. Egyébként érzületében nem svájci és szívesebben néz Párizs, mint Bern felé. Régóta elég okom volt rá, hogy elforduljak tőle, egyedül a megszokottság, amellyel hosszú ideig derék embernek tekintettem, nem engedte meg ezt. Csupán ismételt belső harcok és a mai külső összetűzés bírtak rá végül is, hogy leszámoljak vele.«

Galeer körül csoportosultak az összes önállóbb lények és kivált a fiatal politikai gazdaságtani iskolához tartozók, és az ilymódon »egyesült«, határozottan radikális és szocialista elemeket csakhamar demokrata pártnak nevezték. Ettől kezdve a radikalizmus, csekély kivételektől eltekintve, csak Fazy iránti tudatos vagy öntudatlan szervilizmusban állt, aki most tulajdonképpeni többségi emeltyűjét Szavojának 1815 óta Genffel egyesített katolikus országrészeiben találta meg. Az ott mindenható ultramontán papok belementek a »radikalizmussal«, e Fazy-féle facit-tal való szövetségbe. Galeert a legközönségesebb módon meggyanúsították, üldözték és elmozdították posztjáról. A fiatal demokrata párt, amely most az arisztokrata párt és az egyesült ó-radikális és ultramontán párt között állt, még nem tudott a közelgő választásokkor saját listával fellépni. És jóllehet James Fazy vonakodott a saját listájára felvenni a demokraták egyes neveit, Galeer és barátai mégis úgy döntöttek, hogy elvetve az arisztokrata párt összes ajánlatait, ezúttal még Fazy listájára szavaznak és győzelmüket a jövőtől várják. Ha tehát Fazy őszintén akarta volna a haladást és a gyökeres polgári fejlődést, akkor nem kellett volna a mindig hátrafelé tekintő ultramontánok utálatos uszályába csimpaszkodnia. Hogy Galeer ellen több sikerrel űzhessék a gyűlölködő üldözéseket és gyanúsítgatásokat, a »radikális« elnök őexcellenciájának a csatlósai egy külön szennylapot alapítottak, hogy bölcs uruk és mesterük ne kényszerüljön a maga Moniteur-jét, a »Revue de Genève«-et olyan szidalmazásokkal bemocskolni, amilyenekkel pofozóbábuinak a lapja, akiket tetszése szerint dezavuálhatott, annál dúsabban volt ékesítve. A gyenge egészségű Galeer összeroskadt ettől az alattomos hajszától és még abban az évben (1852), 33 éves korában meghalt. Milyen gyakran hallottam még Genfben: »*A mi jó, nemes Galeerünk áldozatul esett jezsuita tirannusunk könyörtelen bosszújának.*« A következő kormányzati választásoknál Galeer barátai annál is

inkább belementek a felajánlott kapcsolatba az arisztokráciával, minthogy ez utóbbi beérte Fazy bukásával és nagyon szerény részvétellel a közigazgatásban. Az elveiben szilárd Galeer valószínűleg most is elutasította volna ezt a kapcsolatot, ámde, mondták pártjának emberei, miért adta nekünk Fazy úr az ultramontánokkal való szövetsége szép példáját, miért szégyellnénk mi az arisztokrácia tisztességes uszályát, ha Fazy nem szégyelli az ultramontánok tisztességtelen uszályát? Miért ne haladhatnánk legalábbis éppoly jól előre a művelt arisztokráciával, mint állítása szerint Fazy úr a tudatlan ultramontánokkal?

A választásokon tehát (azt hiszem, 1853 novemberében volt ez), amikor még sokan radikálisok, sőt Fazy kormánykollégái is átléptek a demokratákhoz, az 1846-os hőst kibuktatták az elnöki székből. Ekkor pedig az adósságokkal terhelt exelnök rendkívül nagy zavarba jutott. E vonatkozásban életéből néhány jellegzetességet kell előrebocsátanom.

James Fazy úr, aki már államkormányzatra lépése előtt felélt egy szép örökséget örömben és szerelemben, nyakig merülve az adósságokban és hitelezőitől kíméletlenül üldözve, mihelyt az elnöki székbe jutott, azon igyekezett, hogy mielőbb kieszközölje az adósok börtönének eltörlését, persze »a személyi szabadság érdekében«. 1856-ban egy adósságoktól gyötört genfi lakos így szólt hozzám: »Mégiscsak jó, hogy egy adósságcsináló volt az elnökünk, aki ha nem is az adósságokat, de legalább az adósok börtönét eltörölte.«

Az 50-es évek elején azonban Fazy anyagilag nagyon szorult helyzetbe került, úgyhogy »a hálás népnek« kellett segítségére sietnie és az erődítmények elegyengetésével nyert térségen egy nagy építkezőhelyet neki-ajándékoznia. Miért is ne? Hiszen ő is segített ennek a területnek az erődművektől való megszabadításában, miért ne »annektáltathatna« belőle egy darabot magának, amikor ilyesmit még nagyobb potentátok is aggály nélkül megtesznek. Fazy úr most sok nagy házhelyet eladhatott, magának pedig szép nagy házat építtethetett. De sajnos csakhamar megint új adósságokba keveredett, építőmunkásait nem tudta kifizetni. 1855 elején meg kellett érnie, hogy egy asztalosmester, akinek néhány ezer frankkal tartozott, utána kiáltson az utcán: »Fizess ki te rongy, hogy kenyeret vehessek a gyerekeimnek.« Mármost ilyen körülmények között vált ez a szorongatott ember exelnökké, s hogy beteljen a mérték, még kínosabb zavar szakadt rá. Ugyanis a Caisse d'Escompte, egy radikális hitelintézet, kénytelen volt beszüntetni fizetéseit. Fazynak

ebben az intézetben levő, adósságokkal ugyancsak alaposan megterhelt barátai, az alapszabályok rendelkezései ellenére neki és önmaguknak mértékén felüli hiteleket engedélyeztek. A bank igazgatója, aki még ma is fogságban ül — a rossz példák megrontják a jó erkölcsöket —, önmagának még mértéktelenebbül utalt ki hiteleket. Ilymódon a Caisse d'Escompte egy súlyos esemény, a csőd előtt állott. Száz takarékos munkáscsalád megtakarításai forogtak veszélyben. Most mindenáron elkelt a tanács és a mentő tett, különben a fazyizmus a deficitben úgy szétporlott volna, mint pelyva a szélben. A Caisse d'Escompte részére persze az adott körülmények között nem volt mód pénz közvetlen felhajtására. De Genfben éppen akkor egy másik hitelintézet is laborált keletkezési periódusában, a Banque Générale Suisse. E bank részére jelentékeny alapokat kellett előteremteni, hogy ellenszolgálat fejében a Caisse d'Escompte-ot kimentse a pénzapályból, Fazy urat pedig az adósságözönből. Fazynak megmentőt kellett játszania, hogy megmentett lehessen. Siker esetére méltó jutalékot ígértek neki ennyi meg ennyi százalékban, a Caisse d'Escompte-nak pedig a megmentő segélytőkét. Fazy úr tehát evégett pro domo* és a Banque Générale Suisse kedvéért *Párizsba* ment, ahol is többhetes tartózkodás után és — a fáma szerint — »*legeslegfelsőbb*« *kegyes támogatással* — sikerült a Crédit mobilier-nél a sok millió franknyi mentőágyút felhajtania. Éppen akkor folytak az új kormányzati választások előkészületei (1855 november), és ezért a Sauveur** már Genfbe érkezte előtt megírta, hogy hamarosan ő maga hozza a hatalmas milliórakományt. Gyógytapasz volt ez a Caisse d'Escompte részvényeseinek sebzett szívére és varázsfáklya az ultramontán-radikális választók számára. Egy jól megrajzolt karikatúra aztán Fazyt óriási hattyú alakjában ábrázolta, amely aranyzsákokkal megrakva fut be a tavon Genf kikötőjébe. Egy tréfamester akkoriban elmondta nekem, hogy sör mellett a Fazy által hozott ötven millióról, bor mellett százról, abszintkivonat mellett pedig kétszáz millióról meséltek neki. Fazy papa csodatevő erejének hírneve teljesen helyreállt gyermekeinél. A demokraták abban a tévhitükben, hogy a választásoknál győzelmük biztos, nem tettek különösebb erőfeszítéseket. Az az erőteljes fiatalemberekből már korábban megalakult társaság — les fruitiers —, mely most teljesen Fazy testőrségeként viselkedett, a választási aktusnál a leg-

* – (saját) háza érdekében; sajátmaga kedvéért – *Szerk.*

** – Megváltó; Üdvözítő; Megmentő – *Szerk.*

brutálisabban terrorizálta a választókat, — és bálványuk újra beült az elnöki székbe.

De ezúttal csakhamar világosan és határozottan bebizonyosodott, hogy az ultramontánok nem ingyen szállították tömegkontingensüket, hanem győzelmi díjukat is meg akarták kapni. A Sonderbund-háború folytán Svájcból elkergetett freiburgi püspök, az örökös bujtogató és bajkeverő Marilley úr,[710] egy szép napon Fazy úr legmagasabb hatósági engedélyével Franciaországból visszatért Genfbe és »szent« miséket kezdett mondani. Az egész város zúgott a felháborodástól, ami hamarosan egész Svájcban visszhangra talált. Ez még a legelvakultabb radikálisoknak, a legodaadóbb fruitier-knek is sok volt. Azonnal népgyűlést tartottak és a kormányelnök urat megajándékozták a bizalmatlansági szavazattal. Kollégája, Tourte kormánytanácsos úr, jóllehet csak Fazy híve és tanítványa volt, aggályos emancipációs vágyakat érzett és kíméletlenül mennydörgött ura és mestere ellen. Fazy úr azonban már a püspök megérkezése előtt elutazott volt, mint mindazokban az esetekben, amikor kollégáinak olyan levest főzött, melyet nekik egyedül kellett kikanalazniok. Marilley úrnak természetesen azonnal el kellett hagynia a várost is, az országot is. Fazy papa azonban Bernből — lázadó gyermekeinek addig is fejmosást rendezve — azt írta, hogy őt félreértették, a kormány nem jól végezte a dolgát, ő pedig csakis a »vallásszabadság érdekében« cselekedett, a püspöknek csak egyszerű látogatást engedélyezett. Az első vihar elülte után a súlyosan megsértett Fazy papa megint visszatért. Annál könnyebb volt neki bizonyos jósmondatokkal, amelyek mindenre ráillenek és mindig igazaknak látszanak, megsérült tekintélyét és az ő tiszta szabadság- és honszeretetébe vetett hitet helyreállítania, minthogy a kolléga urak oly illedelmesek voltak, hogy a főbűnösséget magukra vállalták. De Fazy elérte ezzel a szép célt, hogy barátainak, az ultramontánoknak, megmutatta: *ő mindenkor készen áll arra, hogy mindent megtegyen értük — ami csak lehetséges számára.* James Fazy úr mármost néhány éve igen gazdag úriember. Nemcsak a Banque Générale Suisse biztosított számára állítólag bizonyos kamatrészesedést életfogytiglan, hanem kormányelnökként sem fogta fel rosszul kantonjának vasúti vállalatainál stb. a saját érdekeit. Szép és nagy házában (Hôtel Fazy a Quai du Mont Blanc-on), a Cercle des Etrangers-ban* forog az elegáns világ. És amióta Piemont az államerkölcsével összeférhetetlennek találta Szavoja fürdőinek »játékbarlangjait«, a genfi köztársaság részvételtes elnöke megilletődve befogadott

* – Külföldiek Társaskörében – *Szerk.*

egy ilyen barlangot mint menekültet a maga tágas termeibe. Éljen a szabadság! Laissez aller et laissez faire! Allez chez moi et faites votre jeu!*
Mein Liebchen, was willst Du mehr?**

az Ön *Johann Philipp Beckerje*"

Vogt patrónusaitól most leszállok *csavargótársaihoz.*

„Peace and goodwill to this fair meeting,
I come not with hostility, but greeting."***

A csapatból csak néhány feltűnőbb alakot akarok megnevezni; élén a *berlini „Nationalzeitung"*-gal találkozunk **F. Zabel** úr vezérkari parancsnoksága alatt. Ha összehasonlítjuk a „Főkönyvnek" M. Edouard Simon által a „Revue contemporaine"-ben adott, magától Vogttól sugalmazott ismertetését a „Nationalzeitung", a „Breslauer Zeitung"[712] stb. megfelelő cikkeivel, szinte azt hihetnők, hogy a „kikerekített természet" két programot bocsátott ki, az egyiket az itáliai, a másikat az augsburgi hadjárat megmunkálására. Mi a csoda bírta rá *F. Zabel* urat, a „Nationalzeitung" egyébként oly unalmasan óvatos alamusziját és hájhasúját, hogy oly szélsőségesen kirúgjon a hámból és Vogt utcai dalait vezércikkekbe szedje?

A „Nationalzeitung"-gal a *„Neue Rheinische Zeitung"* 1849 január 26-i, 205. száma foglalkozott először részletesen egy vezércikkben, amely e szavakkal kezdődik: *„Útjelző Schilda felé".*[713] Ámde az útjelző karjai túl hosszúak ahhoz, hogy itt újra lenyomassuk. A „Neue Rheinische Zeitung" 1849 február 17-i, 224. számának vezércikkében ezt olvassuk:

„A berlini »Nationalzeitung« a *tartalomnélküliség súlyos tartalommal dús kifejezője.* Íme néhány új próba. A porosz körözvényről van szó . . . Ámbár és azonban! Tudni és lehetni és látszani! Találni és akarni, hogy a porosz kormány akarjon! Minden fordulat akár egy gályarab, mázsás koloncot cipel a lábán és ezért nagy a súlya. Minden »ha«, minden »bár«, minden »de« egy-egy hús-vér doctor utriusque juris°. És ha ti mindezt a

* – Engedd menni és engedd tenni! Jöjjenek hozzám és tegyék meg tétjeiket! – *Szerk.*
** – Kedvesem, mit akarsz még?[711] – *Szerk.*
*** – „Békét s jóakaratot e derék gyülekezetnek,
Nem ellenségességet, de üdvözletet hozok nektek." – *Marx jegyzete.*
° – mindkét jog (az állam- és jogtudomány) doktora – *Szerk.*

keresztény-germán dagályosságot, mindezeket a pamutrongyokat, melyekbe a »*Nationalzeitung*« gondosan beburkolja bölcsességét, éppoly gondosan lefejtitek róla, mi marad meg?... A *politikus csizmadiaság* fehéren-feketén kinyomatva mint premier Berlin, en grande tenue* ... a »*Nationalzeitung*«*-ot* nyilván *gondolkodó olvasóknak* írják, mint Rotteck világtörténelmét[714]... A franciáknak egy pompás formulájuk van az ilyenfajta, tisztán nyelvi jellegű gondolkodásra. »Je n'aime pas les épinards et j'en suis bien aise; car si je les aimais, j'en mangerais beaucoup, et je ne peux pas les souffrir.« »Nem szeretem a spenótot, és ez nagyon jó nekem; *mert ha* szeretném, folyton azt ennék, pedig ki nem állhatom.«... A »*Nationalzeitung*« Poroszország boldogulását akarja és ezért — egy másik kormányt akar. De amit minden körülmények között akar, az — egy *kormány*. És ez az egyetlen, amiben a »*Nationalzeitung*« patrónusai önmagukkal tisztában vannak és határozott öntudatnak örvendenek."

A „Neue Rheinische Zeitung" 296. számában ezt olvassuk:

„*Berlin, 1849 május 9*... Érdekes megfigyelni a berlini sajtó magatartását a szászországi forradalommal szemben. *A »Nationalzeitung« csak egyetlen érzelmet ismer — a félelmet attól, hogy betiltják.*"

De a félelem életelixír, miként azt a „*Nationalzeitung*" Manteuffel évtizede alatt bebizonyította.

A „*Nationalzeitung*" igazolta Pope szavát:

„Still her old empire to restore she tries,
For born a goddess Dullness never dies."**

Csakhogy Pope *Dullness*-birodalma abban különbözik a „*Nationalzeitung*" birodalmától, hogy ott „most a második Dunce uralkodik, miként azelőtt az első Dunce",[716] míg itt még mindig az öreg Dunce uralkodik, *Dunce the first****.

A „*Nationalzeitung*"*-ot* nyomonköveti a „*Breslauer Zeitung*", amely most a Hohenzollern-kormányért rajong, ahogy korábban a Manteuffel-kormányért. 1860 elején kaptam az alábbi levelet:

* – berlini vezércikk, díszruhában – *Szerk.*

** „Régi birodalmát restaurálni kész,
Születvén istennőnek Dullness el nem enyész."[715]
Lehetetlen a Dullness szót lefordítani. Több mint unalom, elvvé emelt ennui [untatás], elaltató élettelenség, fásult tompultság. Mint stílustulajdonság Dullness az, amit a „Neue Rheinische Zeitung" a „tartalomnélküliség súlyos tartalommal dús kifejezésének" nevez. – *Marx jegyzete.*

*** – *az első Dunce – Szerk.*

„Boroszló, 1860 február 27.

Kedves Marx!

A »*Volkszeitung*«-*ban* olvastam címedet és nyilatkozatodat a »Nationalzeitung« ellen.* Egy hasonló cikket, mint a »Nationalzeitung«-é, közölt a »*Breslauer Zeitung*« is, *mindennapos* munkatársának, **Dr. Steinnek** a tollából. Ez ugyanaz a Dr. Stein, aki a berlini nemzetgyűlésben d'Esterrel a szélsőbaloldalon ült és az ismert indítványt tette a porosz hadsereg tisztjei ellen.[717] E kis testű nagy kő [Stein] tanári állását felfüggesztették. Az új kormány létezése óta feladatául tűzte ki, hogy mellette agitáljon, nemcsak az elmúlt esztendőben a választásoknál, hanem még most is, avégből, hogy a sziléziai demokráciát egyesítse a konstitucionalistákkal. Mindazonáltal a mostani kormány elutasította magánoktatás engedélyezéséért benyújtott kérvényét, nem is egyszer, hanem többször. A lemondott kormány hallgatólagosan tűrte, hogy ezt a tevékenységet folytassa, a mostani azonban, mint törvénybe ütközőt, betiltotta. Mármost az engedély kieszközlésére Berlinbe utazott, de eredménytelenül, mint azt a »Volkszeitung« ugyanazon számában, amely a Te nyilatkozatodat hozza, részletesebben olvashatod. *Dr. Stein* azonkívül a *Boroszlói Segélyegyletben* most felléptette a maskaramenetben a Kénesbandát. Mindamellett *Dr. Steinnek, Schlehannak, Semraunak* és nyársforgató cinkostársaiknak egyik megaláztatást a másik után kell elszenvedniök a konstitucionalistáktól, de az effajta népség nem hagyja magát eltéríteni a patriotizmusától. Mit szólsz ehhez a takaros társasághoz?"

Mit szóljak Stein kollégámhoz, mert Stein csakugyan kollégám volt. Én ugyanis egy teljes fél esztendeig (1855-ben) tudósítója voltam a *„Neue Oderzeitung"-nak*[718], és ez az egyetlen német újság, amelybe külföldi tartózkodásom alatt írtam. Stein nyilván az a férfiú, akinek kőszíve [steinernes Herz] van, és ezt a szívet a magánoktatás engedélyezésének megtagadása sem tudta meglágyítani. A „Neue Rheinische Zeitung" sokat faragott ezen a kövön, hogy mellszoborrá pofozza. Így például a 225. számban:[719]

„*Köln*, 1849 február 16... Ami speciálisan Stein urat illeti, emlékszünk arra az időre, amikor fanatikus konstitucionalistaként lépett fel a republikánusok ellen, és *a munkásosztály képviselőit a »Schlesische Zeitung«-ban*[720] *formálisan* **denunciálta,** egy vele szellemi rokonságban levő iskolamesterrel pedig — aki most az »Egylet a törvényes rendért« tagja — *denunciáltatta.*

* *V. ö. 638—639. old. – Szerk.*

Amilyen szánalmas volt a kiegyező-gyűlés[721], olyan szánalmas volt e gyűlés úgynevezett demokrata frakciója is. Előrelátható volt, hogy az urak most azért, hogy *újraválasszák* őket, el fogják ismerni az *oktrojált alkotmányt*[722]. Még jellemzőbb ezeknek az uraknak az álláspontjára, hogy a demokrata klubokban *utólag* megtagadják azt, amire a választás *előtt* a választói gyűléseken igent mondtak. Efféle kicsinyes, fifikus liberális ravaszság soha nem volt a forradalmi jellemek diplomáciája."*

Hogy a „[Neue] Rheinische Zeitung" nem hiába szobrászott ezen a kövön, azt Stein bebizonyította, mihelyt Manteuffel az oktrojált kamarát megint semmivéoktrojálta,[723] mert Dr. Julius Stein a „Boroszlói Demokrata Főegyletben" ekkor így kiáltott fel: „Mi" (a berlini szélsőbal) „a német kérdést kezdettől fogva elveszettnek tekintettük... *Most* meg kell róla győződni, *hogy nem lehetséges német egység, amíg német fejedelmek vannak.*" („Neue Rheinische Zeitung", 290. sz.)

Mármost valóban szívettépő, követlágyító, hogy ugyanezt a követ, noha már nem botránykő, Schwerin újra meg újra megveti, elveti — építőkő gyanánt.[724]

Nem tudom, vajon olvasóim látták-e már a *„Punch"-ot*[725], vagyis a londoni „Kladderadatsch"-ot[726]. A címlapon ott ül Punch, vele szemben ott áll a kutyája, Tóbiás, sanyarúan néz bele a világba és füle mögött írótollat visel, mindkettő annak a jele, hogy született penny-a-liner. Ha szabad kis dolgot mérni nagyokhoz,[727] akkor Vogtot talán Punchhoz lehetne hasonlítani, nevezetesen mióta utóbbi elveszítette elmeélét — e balszerencse 1846-ban, a gabonatörvények eltörlésekor[728] érte őt. Pajtását, Tóbiás kutyát azonban csak önmagához lehet hasonlítani, vagy pedig — **Eduard Meyenhez.** Valóban, Eduard Meyennek, ha valaha csakugyan meghal, nincs szüksége püthagoraszi lélekvándorlásra. Erről Tóbiás már életében gondoskodott. Nem akarom éppen azt állítani, hogy Eduard Meyen a címlap rajzolójának modellt ült, de bizonyos, hogy életemben sem láttam nagyobb hasonlóságot ember és kutya között. De ez nem is csoda. E. Meyen természeténél fogva penny-a-liner, és a penny-a-liner természeténél fogva Tóbiás. E. Meyen mindenkoron szerette a maga tolakodóan serény toll-lelkesedését készen berendezett pártszervezet-íróvállalat-intézményeknek szentelni. Egy oktrojált program megtakarítja a saját gondolkodás fáradságát, egy többé vagy kevésbé szervezett tömeggel való összetartozás-érzés túlharsogja a saját elégtelenség érzetét, egy meglevő hadipénztár tudata pedig pillanatokra még Tóbiás professzionális kelletlenségét is leküzdi. Így láthattuk Eduard

* *V. ö. 6. köt. 288–289. old. – Szerk.*

Meyent annak idején farkcsóválva közeledni a demokraták szerencsétlen Központi Bizottságához, ehhez az 1848-as majna-frankfurti német demokrata gyűlésből[729] kinőtt lyukas dióhoz. A londoni számkivetésben mint legtevékenyebb esztergályos ama kőnyomatos röplapok mellé volt kirendelve, amelyekre a Kinkel-féle forradalomgyártó-kölcsönpénzek egy része elherdálódott, ami persze nem gátolta meg ugyanezt az Eduard Meyent, hogy cakumpak átfusson a régenshercegi táborba, amnesztiáért vonítson és tényleg ki is kunyerálja az engedelmet, hogy Wandsbekből a hamburgi „Freischütz"-ben[730] külpolitikáról nyüszíthessen. Vogt, aki összetoborozta „azokat, akik", olyanokat, akik „programját követni" és neki cikkeket apportírozni akartak, s mindehhez egy jól megpakkolt hadipénztárt táncoltatott meg szemük előtt, csodásan kapóra jött Eduard Meyenünknek, aki pillanatnyilag éppen gazdátlanul futkosott, mivelhogy e rossz időkben senki sem akarta megfizetni a kutyaadót, és mily bőszülten ugatott fel Tóbiás arra a hírre, hogy én el akarom ütni a vogti párt-íróvállalat-intézményt a hitelétől, firkászmopszlijait pedig az illetményeiktől! Quelle horreur!* Vogt a maga Eduard Meyenjének éppoly kimerítő instrukciót juttatott el a „Főkönyv" kötelező feldolgozásáról, mint a maga Edouard Simonjának, és csakugyan Eduard Meyen a „Freischütz" 5. számát (1860, 17—20. sz.) megspékelte a „Főkönyvből" vett szalonnabőrkékkel.[731] De minő különbség! Míg Edouard Simon megjavítja az eredetit, Eduard Meyen tönkrejavítja. Egy adott anyag objektív felfogásához szükséges legegyszerűbb adottság mégiscsak abban a képességben mutatkozik meg, hogy valaki *le* tudjon *másolni* valami kinyomtatott dolgot, de a mi Eduard Meyenünk teljességgel képtelen akár csak egy sort is helyesen lemásolni. Tóbiás kedélye híjával van még a másoláshoz szükséges erőnek is. Íme halljuk:

„Freischütz", 17. sz.: „Az újságra" („Allgemeine Zeitung") ... „most rábizonyult ..., hogy egy forradalmi párt segítségét ... is ... igénybe vette, amelyet Vogt a *német republikánusok Kénesbandájaként* bélyegez meg." Mikor és hol mesebeszél Vogt a német republikánusok Kénesbandájáról?

„Freischütz", 18. sz.: „Liebknecht az, akinek a Vogt elleni vádat az „Allgemeine Zeitung"-ban elő kellett adnia, amennyiben a Biscamp által a londoni »Volk«-ban összekovácsolt vádaskodásokat ott megismételte; de teljes súlyukat csak akkor kapták meg, amikor Marx egy Londonban megjelent röplapot, amelynek szerzőségét Blindnek tulajdonították, beküldött az »Allgemeine Zeitung«-nak."

Vogt sok mindent hazudhatott, de már ügyvédje, Hermann, megtiltotta

* – Micsoda szörnyűség! – *Szerk.*

neki azt a hazugságot, hogy Biscampnak az „Allgemeine Zeitung"-ban *nem* kinyomtatott cikkét Liebknecht ott „megismételte". Éppoly kevéssé jut Vogt eszébe azt mondani, hogy én küldtem el az „Allgemeine Zeitung"-nak a „Zur Warnung" című röplapot. Ellenkezőleg, kifejezetten azt mondja: „Liebknecht úr ... az, aki a rágalmazó röplapot beküldte az »Allgemeine Zeitung«-nak." („Főkönyv", 167. old.)

„Freischütz", 19. sz.: „Blind határozottan visszautasította a röplap szerzőségét, és a nyomdász tanúsította, hogy azt nem Blind *adta át* kinyomtatásra. De az biztos, hogy e szennylapot nyomban ugyanazzal a szedéssel vitték át a »Volk«-ba, hogy Marx eszközölte ki annak közlését az »Allgemeine Zeitung«-ban stb."

Vogt a „Főkönyvben" egyfelől Fidelio Hollinger nyilatkozatát nyomatja ki, amelyben Fidelio tanúsítja, hogy a röplapot az ő nyomdájában *nem szedték*, s másfelől az én ellennyilatkozatomat, hogy e szennylap eredeti szedése *még* állt Hollingernél, amikor a „Volk"-ban újranyomták; és milyen konfúziót ír ki ebből a szerencsétlen Tóbiás!

„Freischütz", 19. sz.: „Ami a személyeket illeti" (ezt állítólag Engels meg én mondjuk Techow levele szerint), „ezek tisztára értelem-emberek, akik nem ismernek semmiféle nacionalitást." Semmiféle *szentimentalitást*, derék Tóbiás, semmiféle szentimentalitást, ezt írja Vogt szerint Techow.

„Freischütz", 20. sz.: „Marx ... intézte úgy, hogy a párbajozók *Ostendeba* mentek, hogy ott egymásra lőjenek. Techow segédkezett Willichnek stb. Techow ezen eset után elpártolt Marxtól és az ő Szövetségétől."

Eduard Meyen nem éri be azzal, hogy *Ostende-ot* olvas *Antwerpen* helyett. Valószínűleg Londonban hallotta, amint a francia a West Enden panaszkodott, hogy az angolok azt írják: London, és úgy ejtik: Konstantinápoly. Techow-t, aki levelező tevékenysége idején életében egyszer látott engem Londonban, és ráadásul kifejezetten azt írja, hogy eleinte *csatlakozni* akart hozzám és az én Szövetségemhez, Eduard Meyen *elpártoltatja* tőlem és Szövetségemtől, amelyhez sohasem tartozott.

„Freischütz", 21. sz.: „Ezzel az esettel" (a lausanne-i központi munkásünnepéllyel) „magyarázható a heves támadás, amelyet a londoni »Volk«-ban Vogt ellen intéztek."

Maga Vogt a „Főkönyvben" a „Volk" ellene intézett „heves támadásának" időpontjaként *1859 május 14-et* adja meg. (A röplap 1859 június 18-án jelent meg a „Volk"-ban.) Viszont a lausanne-i központi ünnepély *1859 június 26-án és 27-én* zajlott le, tehát jóval a „heves támadás" *után*, amelyet Meyen szerint kiváltott.

De elég ezekből a Tóbiás-szemelvényekből. Nem csoda, hogy Tóbiás,

aki Vogt írásművében mindazt olvasta, ami nincs benne, egyebek közt ezt is kiolvasta onnan: „Vogt írását irodalmunk legmerészebb, legszellemesebb és leghasznosabb vitairatai közé fogják sorolni." („Freischütz", 17. sz.)

És mármost gondoljuk el ezt a szerencsétlen Tóbiást, aki képtelen akár csak két sort is helyesen kiírni egy nyomtatott könyvből, gondoljuk el Tóbiást arra kárhoztatva, hogy Wandsbekből naponta olvasnia kelljen a világtörténelem könyvét, hogy óráról órára ki kelljen írnia belőle a napi eseményeket, amelyeket az még csak futólagosan jelez a leghomályosabb iniciálékkal, és a „Freischütz"-ben életnagyságban le kelljen fotografálnia a jelenkor dissolving view-it*! Szerencsétlen wandsbeki hírnök[732]! Szerencsés hamburgi „Freischütz"-olvasó!

A *londoni „Times"* néhány nappal ezelőtt különös cikket hozott, amely bejárta az angol sajtót, a címe ez volt: „A man shot by a dog"**. Úgy látszik tehát, hogy Tóbiás ért a lövöldözéshez, ezért nincs mit csodálkoznunk azon, ha Eduard Meyen a „Freischütz"-ben így dalol: „Lövész [Schütz] vagyok én a régensnek zsoldjában."[733]

A *„Kölnische Zeitung"* Vogt érdekében csupán néhány rosszindulatú cikkre és gyanúsítgatásra szorítkozott. Nyolc nappal a „Főkönyv" megjelenése után azt a mesét terjesztette hasábjain, hogy a könyvet már elkapkodták, valószínűleg azért, hogy őt magát elkapkodáson rajta ne kapják. Egyébként minő humor van a világ folyásában!

Vajon sejthettem-e én 1848—49-ben, a „Neue Rheinische Zeitung" idején, amikor lengyelekért, magyarokért és olaszokért naponta lándzsát törtünk a kölni szomszéddal, hogy ugyanez a „Kölnische Zeitung" az 1859. esztendőben a nemzetiségi elv lovagjaként fog kiállani, az oly egyszerű Herr **Jusepp Dumont** pedig egy Signor Giuseppe Del monte gyanánt fog kigubózni! De persze akkor még semmilyen Louis Bonaparte nem részesítette a nemzetiségeket magasabb erkölcsi-liberális felszentelésben, s a *„Kölnische Zeitung"* sohasem fogja elfeledni Louis Bonaparte-nak, hogy megmentette a társadalmat. Hogy milyen izzó gyűlölettel támadta abban az időben *Ausztriát*, mutassa meg a

„Neue Rheinische Zeitung" 144. száma:

„Köln" (1848) „november 15. Egy olyan pillanatban, amikor egész Németországban visszhangzik a felháborodás amiatt, hogy egy Windischgrätz, az osztrák bandita vértől csöpögő szolgája, agyonlövethette **Robert Blum** képviselőt, mint egy kutyát, — az ilyen pillanatban időszerű visszatekin-

* – bomlasztó nézeteit – *Szerk.*

** – „Egy kutya lelőtt egy embert" – *Szerk.*

teni két német újságra, amelyek közül az egyik ritka álnoksággal az elhunyt utolsó napjait igyekezett bemocskolni, a másik pedig mind a sírig üldözi őt az ízetlen kretenizmusával. A »Kölnische Zeitung«-ról és a »Rheinische Volkshalle«-ról (vulgo Bolondcsarnokról [Narrhalla])[734] beszélünk... A »Kölnische Zeitung« a 292. számában így tudósít: »F. hó« (október) »22-én a demokrata párt *lelkes vezérei* ... eltávoztak Bécsből; ugyanígy ... **Robert Blum** is.« A »*Kölnische*« ehhez a közleményhez semmi megjegyzést sem fűzött, de a Blum elleni denunciálást garmond írással szedette, hogy annál inkább belevésse olvasói emlékezetébe. A »Kölnische Zeitung« a későbbi számaiban még tökéletesedett. Nem restellte, hogy még a kamarilla legfekete-sárgább lapjának cikkeit, Zsófia főhercegnő orgánumának [...] az összes osztrák újságok leggyalázatosabbjának közleményeit is [...] felvegye hasábjaira..." (majd, egyebek között, idézetként ez következik): „»Robert Blum nem aratott Bécsben babérokat... Ugyanis az Aulában[735] a belső ellenségről: a habozásról, a bátorságnak és kitartásnak hiányáról beszélt; de ha, úgymond, e belső ellenségen kívül *másmilyenek* is lennének — ő reméli, hogy nincsenek — vagy a városban léteznének még olyan emberek, akik inkább akarják a katonaság győzelmét, mint a szabadságét, akkor a megsemmisítő harcnak, amely a város előtt álló csapatok ellen folyik, éles fegyverrel velük is szembe kell fordulnia... Blum úr beszédében egy szeptembrista[736] tébolya rejlik... Ha Blum úr ilyen szavakat ejtett, akkor, kertelés nélkül megmondjuk, — **megbecstelenítette magát.**« Eddig a »Kölnische Zeitung«."

Mesterségesen rejtett csővezeték segítségével London összes árnyékszékei a Temzébe ürítik fizikai szennyüket. Így köpködi a világ fővárosa egy lúdtoll-rendszeren át minden társadalmi szennyét egy nagy központi papír-kloákába — a „Daily Telegraph"-ba. Liebig jogosan hibáztatja azt az oktalan pazarlást, mely megfosztja a Temze vizét a tisztaságától, Anglia földjét pedig a trágyájától. **Levy** azonban, a központi papír-kloáka tulajdonosa, nemcsak a kémiához, hanem még az alkímiához is ért. Miután London társadalmi szennyét átalakította újságcikkekké, átalakítja az újságcikkeket rézzé és végül a rezet arannyá. A központi papír-kloákába vezető kapun e szavak vannak felírva di colore oscuro*: „hic ... quisquam faxit oletum!"**, vagy miként *Byron* költőileg szépen lefordította: „*Wanderer stop and — piss!*"***

* – sötét színnel[737] – *Szerk.*

** – „itt ... ki-ki rondíthat"[738] – *Szerk.*

*** – „*Vándor, állj meg és – vizelj!*"[739] – *Szerk.*

Levy, miként Habakuk, est capable de tout*. Képes három hasábnyi vezércikket kinyomatni egyetlen megerőszakolási esetről. Ez év elején nagyszámú ínyenc közönségének egy asafötida-ragut[741] tálalt fel, elmés kotyvalékot egy bizonyos bírósági tárgyalásnak annyira szennyes és utálatos részleteiből, amelyek a bírót arra indították, hogy a tárgyalóteremből eltávolítsa a nőket és a gyermekeket. Szerencsétlenségére Levy egy ártatlan személy nevét bors gyanánt beledobta a raguba. Az erre ellene indított rágalmazási per Levy elítéltetésével és lapjának az angol bírói székből való nyilvános megbélyegzésével végződött. Rágalmazási perek, mint minden per, Angliában tudvalevőleg szemérmetlenül költségesek, bizonyos fokig a coffre-fort** kiváltságai. De egy csomó dologtalan ügyvéd a Cityben igen hamar felfedezte, hogy Levy kifizetődő vadászzsákmány; összeálltak és szolgálataikat spekulációra gratis felajánlották mindenkinek, aki Levyt rágalmazásért vádolni akarja. Maga Levy ezért saját lapjában hangosan siránkozott, hogy egy új pénzzsarolási rovat jött divatba, a rágalmazási per Levy ellen. Azóta aggályossá vált Levyt megvádolni. Kétértelmű megszólásnak teszi ki magát az ember, mert miként London falain ez olvasható: Commit no Nuisance***, akként az angol bíróságok ajtóin ez: *Commit Levy*°.

Politikusok a „Daily Telegraph"-ot „Palmerston csőcseléklapjának" nevezik, de Levy ürülék-hajója [Dreck-Schuite°°] politikát egyáltalán csak ballasztként vesz fel. A „Saturday Review" ellenben találóan jellemezte Levy filléres lapját így: „cheap and nasty" („olcsó és ocsmány"). „Fatális tünet", mondja egyebek közt, „hogy Levy határozottan előnyben részesíti a piszkot a tisztasággal szemben; minden körülmények között ki fogja hagyni a legfontosabb tudósítást is, hogy helyet találjon egy mocskos cikknek."

Ámde Levynek megvan a maga saját prüdériája is. Így például megütközik a színházak erkölcstelenségén és második Cato censor gyanánt üldözi a balett-táncosnők ruháját, amely túl későn kezdődik és túl korán végződik. Ilyen erényrohamai révén Levy cseberből vederbe jutott. Ó, következetesség! kiált fel egy londoni színházi újság, „The Player", ó, következetesség, hol a te szégyenpírod? Hogy a szakállába nevethetett ez a csirkefogó (the rogue)! . . . A „Telegraph" mint a női színpadi jelmez

---

* – mindenre képes[740], – *Szerk.*

** – páncélszekrény; pénzszekrény – *Szerk.*

*** – *kb.* Ügyeljünk a tisztaságra – *Szerk.*

° – *Elítélni Levyt* – *Szerk.*

°° Treck-Schuite: uszályhajó – *Szerk.*

illemprédikátora! Szent Juppiter, mi lesz itt még? Földrengés és tüzes üstökösök a legkevesebb, ami még várható. Tisztesség! „I thank thee, Jew, for teaching me that word." („Köszönöm neked, zsidó, hogy e szóra megtanítottál."[742]) S mint Hamlet Opheliának,[743] a „Player" azt tanácsolja Levynek, hogy eredjen kolostorba, mégpedig apácakolostorba. „Get thee to a nunnery, Levy!"* Levy apácakolostorban! Talán a *„nunnery"* csak sajtóhiba *Nonaria* helyett, tehát úgy kellene érteni, hogy „eredj Nonariához, Levy", és ez esetben mindenki

„multum gaudere paratus,
Si Cynico" (a cinikus Levynek) „barbam petulans Nonaria vellat"**.

A „Weekly Mail" azt állította, hogy bár Levy nem teszi lóvá a közönséget azzal, hogy U-ból X-et, de azzal igen, hogy I-ből Y-t csinál, és valóban ema 22 000 Lévi között, akiket Mózes a pusztában vonuláskor előszámlált,[745] egyetlen Lévi sem található, aki Y-nal írja a nevét. Miként Edouard Simon mindenáron a latin fajhoz, Levy mindenképpen az angolszász fajhoz akar számítani. Ezért legalábbis havonta egyszer megtámadja Disraeli úr angoltalan politikáját, mert Disraeli, „az ázsiai rejtély" (the Asiatic mystery) nem származik, miként a „Telegraph", az angolszász fajból. De mit használ Levynek, hogy D'Israëli urat megtámadja és az I-ből Y-t csinál, amikor Természet-anyánk a legrikítóbb fraktúra-írással arca kellős közepébe írta törzsfáját. Hiszen Slawkenbergius titokzatos idegenének orra (lásd Tristram Shandy[746]), aki a finest nose-t*** szerezte magának a promontory of noses-ról°, csak Strasbourg heti pletykáinak volt a tárgya, míg Levy orra a londoni City egész évi pletykáinak tárgya. Egy görög epigrammaíró ábrázolja bizonyos Kasztór orrát, amely neki mindenéül szolgált, lapátul, trombitául, sarlóul, horgonyul stb. Ábrázolását e szavakkal végzi:

„*Οὕτως εὐχρήστου σκεύους Κάστωρ τετύχηκε*
Ῥῖνα φέρων πάσης ἅρμενον ἐργασίας"°°,

---

* – „Eredj (apáca)kolostorba, Levy!" – *Szerk.*

** – „kész jó kedvre derülni,
Hogyha Nonaria pajkosan a cinikusnak" (. . .)
„Megborzolja szakállát"[744] – *Szerk.*

*** – legfinomabb orrot – *Szerk.*

° – az orrok hegyfokáról – *Szerk.*

°° „Így hát Kasztórnak sokhasznú műszere volt ez,
Bármely munkához eszközül orra jöhet" – *Marx jegyzete.*

mindamellett Kasztór nem találta ki, hogy Levy mire használja orrát. Az angol költő közelebb jut hozzá e szavakban:

„And 'tis a miracle we may suppose,
No nastiness offends his skilful nose."*

Levy orrának nagy művészete ténylegesen abban rejlik, hogy a dögszaggal enyeleg, azt száz mérföldről kiszimatolja és magához vonzza. Ilyenképpen Levy orra a „Daily Telegraph"-nak elefántormányul, tapogatóul, világítótoronyul és telegráful szolgál. Ezért túlzás nélkül mondhatjuk, hogy Levy az orrával írja az újságját.

Ez a takaros „Daily Telegraph" volt természetesen az *egyetlen* angol lap, amelyben Vogt „Lausiadé"-ja megjelenhetett, de amelyből nem is hiányozhatott. Levy újságjában 1860 február 6-án megjelent egy két és fél hasábos cikk, e címmel: „The Journalistic Auxiliaries of Austria" (Ausztria zsurnalista cinkosai), valójában a berlini „Nationalzeitung" két vezércikkének puszta lefordítása rosszillatú angolra. Félrevezetés végett a címben ez állott: „From an occasional correspondent, Frankfort on the Main, February 2." (Alkalmi tudósítónktól, Majna-Frankfurt, február 2.) Én természetesen tudtam, hogy a „Telegraph" egyetlen tudósítója Berlinben lakozik, ahol őt Levy orra a szokott virtuozitással felfedezte. Azonnal írtam tehát egy berlini barátomnak, hogy nem tudná-e megmondani Levy lapja tudósítójának nevét. De a barátom, olyan ember, akinek tanultságát még A. von Humboldt is elismerte, elég megátalkodott volt azt állítani, hogy Londonban nem létezik „Daily Telegraph", következésképp tudósítója sincs Berlinben. Ilyen körülmények között egy másik ismerősömhöz fordultam a Spree-parti városban. Válasz: A „Daily Telegraph" berlini tudósítója létezik és a neve — **Abel.**[747] Ebben csúnya misztifikációt láttam. Abel nyilván Zabel puszta lerövidítése volt. Az a körülmény, hogy Zabel nem ír angolul, semmiképp sem zavarhatott. Ha Abel mint Zabel, anélkül, hogy németül írna, szerkeszti a *„Nationalzeitung"-ot*, miért ne tudósíthatná Zabel mint Abel, anélkül, hogy angolul írna, a „Telegraph"-ot? Tehát Zabel az Abel, Abel az Zabel? Hol mutat kiutat ez a Bábel? Még egyszer összehasonlítottam a berlini bölcsesség-orgánumot Levy orgánumával és ez alkalommal a „Nationalzeitung" 41. számában a következő passzust találtam: „Liebknecht furcsa-

* „S csodának hiheti, ki érti,
Ügyes orrát semmi bűz sem sérti." – *Marx jegyzete.*

mód hozzáfűzi: »Aláírásainkat hitelesíttetni akartuk a *magisztrátussal* (?).«" Ez a passzus a magisztrátussal és Zabel csodálkozó kérdőjelével a magisztrátus mögött arra a sváb emberre emlékeztet, aki „nyomban, hogy kiszállt Ázsiában a tengerjáró hajóból, azt kérdezte: »Nem vóna itten valami jócimbora Bebbingenből?«" Levy orgánumából nemcsak ez az egész passzus, hanem még a kérdőjel is hiányzik, amiből napnál világosabban következik, hogy Levy tudósítója nem osztozik F. Zabel nézetében, miszerint a londoni rendőrbírók vagy magisztrátusok (magistrates) azonosak a berlini magisztrátussal. Tehát Zabel nem volt Abel és Abel nem volt Zabel. Közben más berlini ismerőseim hallottak bajlódásaimról. Az egyik ezt írta: „A Mózes negyedik könyvében szereplő 22 000 Lévi között is akad egy Abel, de Abihailnak írják." A másik így írt: „Ezúttal hát Ábel ölte meg Káint és nem Káin Ábelt." Ilyenképpen egyre nagyobb „útvesztőkbe" kerültem, míg végül egy londoni újság szerkesztője száraz angol komolysággal biztosított arról, hogy Abel nem tréfa, hanem egy berlini zsidó irodalmár, akinek teljes neve **Dr. Karl Abel,** s e szende ifjú huzamosabb ideig szolgált Stahl és Gerlach alatt, mint a „*Kreuzzeitung*" buzgó napszámosa, ám a kormányváltozással, ha nem is bőrt, de színt változtatott. A legtolakodóbb renegát-buzgóság mármost persze megmagyarázná, hogy Levy berlini tudósítója azt hiszi, az angol sajtószabadságot külön arra találták fel, hogy ő a Hohenzollern-kormány előtti bámulat-eskórjával nyilvánosan házaljon. Hipotetikusan tehát elfogadhatjuk, hogy a londoni Levyn kívül még egy berlini Abel is van — par nobile fratrum*.

Abel egyidejűleg ellátja tudósítással a maga Levyjét minden lehetséges helyről, Berlinből, Bécsből, Majna-Frankfurtból, Stockholmból, Pétervárról, Hongkongból stb., ami még nagyobb mestermű, mint de Maistre „Voyage autour de ma chambre"-ja. De bárminő helység jelzetével ír is Abel az ő Levyjének, csak mindig a ráktérítő jegyében ír. Eltérően az echternachi körmenettől, ahol két lépést tesznek előre, egyet hátra,[749] Abel cikkei egy lépést tesznek előre és kettőt hátra.

„No crab more active in the dirty dance,
Downward to climb, and backward to advance." (*Pope*[750])**

---

* – nemes testvérpár[748] – *Szerk.*

** „Nincs rák, mely e piszkos táncban buzgóbban szalad,
Kapaszkodik lefelé és hátrafelé halad." – *Marx jegyzete.*

Abel vitathatatlanul ügyes abban, hogy Levyje számára hozzáférhetővé tegye a kontinens államtitkait. Például a „Kölnische Zeitung" valamilyen vezércikket hoz, mondjuk az orosz pénzügyekről, kölcsönvéve, teszem, a „Baltische Monatsschrift"-ből[751]. Abel vár, amíg egy hónap elmúlik, és aztán hirtelen megírja a „Kölnische Zeitung" cikkét Pétervárból Londonba, amikor is biztosan nem mulaszt el célozni arra, hogyha nem is éppen maga a cár, talán még nem is az orosz pénzügyminiszter, de legalábbis az Állami Bank egyik igazgatója közölte vele entre deux cigares* a statisztikai titkot, és ezért diadalmasan így kiált fel: „I am in a position to state etc." (Abban a helyzetben vagyok, hogy közölhetem.) Vagy pedig a hivatalos *„Preussische Zeitung"* kinyújtja egyik miniszteriális tapogatócsápját és utal valamire, teszem, von Schleinitz úr nem mérvadó eszméire a kurhesseni kérdésben. Ezúttal Abel egy percet sem vár, hanem még aznap ír Levyjének, éspedig nyíltan Berlinből, a kurhesseni kérdésről. Nyolc nappal később így számol be: A „Preussische Zeitung", a miniszteriális sajtószerv, az alábbi cikket hozza a kurhesseni kérdésről, és „I owe to myself" (tartozom magamnak) azzal, hogy felhívjam rá a figyelmet, hogy én már nyolc nappal ezelőtt stb. Vagy pedig lefordítja az „Allgemeine Zeitung" egyik cikkét és, mondjuk, Stockholmból keltezi. Aztán elkerülhetetlenül következik ez a frázis: „I must warn your readers", óvnom kell olvasóit, az „Allgemeine Zeitung"-nak nem a kimásolt, hanem valamelyik nem kimásolt cikkétől. Mihelyt azonban Abel a „Kreuzzeitung"-ra fordítja a szót, keresztet vet [Kreuz schlagen], hogy felismerhetetlenné tegye magát.

Ami Abel stílusát illeti, Stern Gescheidt, Isidor Berlinerblau és Jakob Wiesenriesler irályainak gyenge hasonmásaként lehet csak jelképesen jellemezni.[752]

Abel engedelmével egy kitérőt teszünk. Az eredeti Stern Gescheidt, Vogtnak egy másik csavargótársa, bizonyos **L. Bamberger,** 1848-ban egy zuglap szerkesztője volt Mainzban, jelenleg pedig „teljes zsolddal" benősült loup-garou** Párizsban és *decembrista demokrata* „a szó *legegyszerűbb* értelmében". Hogy ezt az „egyszerű" értelmet felfogjuk, ahhoz a párizsi tőzsdezsinagóga cigánynyelvét kell ismerni. Stern Gescheidt „egyszerű" demokráciája ugyanaz, amit Isaac Péreire *„la démocratisation du crédit"-nek*, a hitel demokratizálásának nevez, ami abban áll, hogy a nemzetnek ne csak egyes köreit, hanem az egész nemzetet játékbarlanggá

* – két szivar között – *Szerk.*

** – ordasfarkas; ember-farkas – *Szerk.*

változtassák azért, hogy en masse* lehessen rászedni. Míg Lajos Fülöp alatt az oligarchikus tőzsdefarkas oly szűkkeblű volt, hogy csupán a felsőbb burzsoázia kezében felgyülemlett nemzeti gazdagságra vadászott, Louis Bonaparte égisze alatt minden fish** a demokratikus tőzsdefarkas számára, aki a római császárral együtt felkiált: *non olet****, és Stern Gescheidt Bambergerrel együtt hozzáfűzi: *„a tömeg teszi"*. Ez Stern Gescheidtnek a demokráciája a maga legmagasabb „egyszerűségében". Stern Gescheidt Bamberger legújabban *„Juchhe nach Italia!"* néven lett ismeretes. A birodalmi alkotmány-hadjárat alatt ellenben ily szólításra hallgatott: *„Ajvé, el Kirchheimbolandból!"* A Kirchheimbolandból megszökött és a rajna-pfalzi szabadcsapatot orránál fogva vezetgetett volt Stern Gescheidt Bamberger, akinek hőstetteiről remek kéziratot bíztak rám, túl okos [gescheidt] volt, semhogy ne szimatolja meg, hogy December felduzzadt, véráztatta, piszkos földje igencsak aranytartalmú okos kincsások számára. Elment hát Párizsba, ahol, miként barátja, Isidor Berlinerblau, alias *H. B. Oppenheim*, oly szépen mondja „szabadabbnak érzed magadat, semmint tudod". Csuda vidám lett Stern Gescheidt, akinek 1858-ban „a cirkulációja akadozni" kezdett (lásd a Francia Bank kimutatását az 1858—59-es cirkulációról), midőn December piszkos földje hirtelen felcsillogott a nagytónusú eszmék élénk színeiben. Az éppoly okos, mint újdonatúj csillámdemokrata Stern Gescheidt belátta, hogy egy párizsi vízözön a decemberi földdel együtt a *„Pro"* rovatot is elmosná a főkönyvéből és csak a *„Kontra"* rovatot hagyná meg. Stern Gescheidt Bamberger tudvalevőleg a kilenc hellén múzsát egy tizedik, héber múzsával szaporította, az „idő múzsájával", ahogy az árfolyamjegyzéket nevezi.

Vissza Abelhoz. Abel stílusa át van itatva a „Daily Telegraph"-nak, a világfőváros papír-kloákájának nélkülözhetetlen odor specificustól°. Ha Levy igen meghatódik Abel tudósításának illatától, Abel tudálékosságától és az iparkodó szorgalomtól, amellyel Abel húsz különböző szélességi fokról egyszerre ír, — a legnagyobb meghatódottság e pillanataiban Levy Abelt kedveskedő meghittséggel a maga — *„industrious bug-jának"*°° nevezi.

---

* – tömegestül – *Szerk.*

** – zsákmány; fogás (*szószerint*: hal) – *Szerk.*

*** – (a pénznek) *nincs szaga*[753], – *Szerk.*

° – sajátos illattól – *Szerk.*

°° Iparkodó poloska (*Pope*) – *Marx jegyzete.*

Már a költői igazságszolgáltatás megkívánja, hogy a „kikerekített természet" a komédia végén ne rekedjen meg Abellal együtt a londoni ganajban [Mist], de ki húzza őt ki a ganajból? Ki legyen a megváltó? Ganajtúró [Mistfinke] legyen a megváltó, tudniillik *Freiherr* **von Vincke,** a vörös föld* junkerja, a vígképű lovag[754], chevalier sans peur et sans reproche**.

A „Neue Rheinische Zeitung", mint korábban említettük, már 1848-ban elárulta Vogt és Vincke, az ellentétek azonosságát, és 1859-ben már maga Vogt is megsejtette, amikor „Stúdiumaiban" ezt írta: „Von Vincke úr, mint az új állami szabadság apostola ... valóban súrolja *a nevetségesség területét*" (i. m., 21. old.), vagyis Vogt területét. Vincke azonban 1860 március 1-én nyíltan kimondta a megbékélés szavát, amikor a „szerény porosz kamarát", mint Joh. Philipp Becker mondja, „*a Kénesbandával* illusztrálta". Alig egy évvel előtte ugyanennek a háznak a „Pó és a Rajna" című pamfletot[528] ajánlotta, melynek kénes eredetét Levy orrának híján természetesen nem szimatolta ki. Amikor pedig Vincke, akárcsak Vogt, az olaszt játszotta, Vincke, akárcsak Vogt, a lengyeleket sértegette és Vincke, akárcsak Vogt, Németország megosztását proklamálta, akkor az ellenséges testvérek mindörökre egymás karjába hullottak.

Tudjuk, hogy egynemű pólusok ellenállhatatlanul taszítják egymást. És így taszították egymást sokáig Vogt és Vincke. Mindketten nyájas szóömlésben szenvednek, és ezért mindkettő azt hitte, hogy a másik nem engedi szóhoz jutni.

Vogt, mint Ranickel tanúsítja, nagy zoológus, és ilyen Vincke is, miként ickerni sertéstenyészete bizonyítja.

A spanyol drámában minden hősre két tréfacsináló jut. Calderón még a szent Ciprianót, a spanyol Faustot is felszereli egy Moscónnal és egy Clarínnal.[756] Ugyanígy von Radowitz reakciós tábornoknak is két komikus hadsegédje volt a frankfurti parlamentben, — a bohóca, Lichnowski, és a pojácája, Vincke. Vogt azonban, a liberális ellen-pojáca, kénytelen volt mindent egyedül csinálni — ami szükségképpen Vincke ellen hangolta —, minthogy Jacobus Venedey csupán a Pantalone[757] érzelmes szerepéhez értett. Vincke szerette néha szellőztetni a csörgősipkát. Így az 1848 június 21-i parlamenti ülésen kijelentette: „Néha azt hiszi, hogy inkább színházban, mint egy ilyen gyűlésen van." És a frankfurti parlamenti toryk ünnepi összejövetelén[758] a *bolondok királyaként* vendégszerepelt, egy hordón ült és így énekelt:

---

* Vesztfália. – *Szerk.*

** – félelem és gáncs nélküli lovag[755] – *Szerk.*

„Ich bin der Fürst von Toren,
Zum Saufen auserkoren."*

Ez is bántotta ellenlábasát. Ezenfelül Vogt és Vincke nem tudták egymást megfélemlíteni, amiért is legtanácsosabbnak tartották, hogy nekiessenek egymásnak. Falstaff-Vogt tudta, mit kap a félelem és gáncs nélküli lovagban, és vice versa**. A vesztfáliai Bayard annak idején német egyetemeken jogot tanult, kevésbé a római corpus jurist[760], mert, mondá ő, a vörös földről való ősök nemhiába verték meg Varust. Annál buzgóbban feküdt rá a teuton jogra, nevezetesen a *Studentenkommentra****, amelynek talaját minden dimenzióban felmérte és később *jogtalaj*[761] néven tette híressé. A Studentenkomment e kazuisztikusan mély feltárása következtében később is minden párbaj-alkalommal egy Duns Scotus-i hajszálra akadt, amely a döntő pillanatban oly szőrszálhasogató élességgel helyezkedett a lovag és a vérontás közé, mint a meztelen kard a nászágyon a hercegnő és a locum tenens° közé. Ez a szőrszálhasogatás mindig a váltóláz szabályszerűségével lépett közbe, kezdve a Benda főtörvényszéki ülnökkel való kalandtól az 1847-es egyesült Landtag[762] idején, egészen a nem kevésbé hírhedt kalandig a porosz hadügyminiszterrel°° az 1860-as képviselőházban. Látjuk hát, micsoda gyalázkodás, mikor újabban azt vágják e junker fejéhez, hogy elvesztette jogtalaját. Nem az ő hibája, hogy jogtalaja csupa csapóajtóból áll. Sőt, mivel a Studentenkomment csak a magasabb jogvitákban válik be, szellemdús junkerunk a közönséges parlamenti gyakorlatban helyettesíti a — *Holzkommenttal*°°°.

A frankfurti békatóban Vincke egykor keserű haraggal korholta ellenlábasát, Vogtot, *„a jövendő miniszterét"*. Mihelyt mármost Ickernben megtudta, hogy Vogt, emlékezetében tartva e mondókát:

„Nem Dich eines Aemptleins an,
So heisst das Jahr durch Herr fortan"+,

* – „Bolondkirály vagyok én,
Kiválasztott főgödény."[759] – *Szerk.*

** – fordítva – *Szerk.*

*** – *diákszabályzatra* – *Szerk.*

° – helyettes – *Szerk.*

°° A. Roon. – *Szerk.*

°°° – *vessző-szabályzat*; *pálca-szabályzat* – *Szerk.*

+ – „Vállalj egy kis hivatalt,
Úrnak éven át megtart"[763] – *Szerk.*

nemcsak birodalmi régens lett, hanem még külügyminiszter is in partibus, ez minden ízében megrázta és bosszúsan zsörtölődött el nem ismert rangidősségi előléptetésigények miatt. Hiszen Vincke már az 1847-es egyesült Landtagban frondeurként* ellenzékieskedett a kormánnyal és a nemesség képviselőjeként a polgári ellenzékkel szemben. A márciusi forradalom kitörésekor ezért mindenki másnál hivatottabbnak tartotta magát a korona megmentésére. Vetélytársai azonban a jelen miniszterei lettek, ő maga azonban csak „*a jövendő minisztere*" gyanánt nyert alkalmazást, olyan pozíció ez, melyet mind e pillanatig szakadatlan sikerrel töltött be.

Bosszúból lerázta lábáról a berlini port és elment Frankfurtba a Páltemplomba[426], annak is a szélsőjobboldalára, hogy ott Radowitz tábornok pojácájaként, claqueurjeként** és bullyjaként*** ügyködjék.

E pintyőke [Fink] fanatikusan jó osztrák volt, ameddig ez felsőbbségi tetszésre talált. Mint a megszállott tombolt a *nemzetiségek* ellen. „A baloldalon sorra lelkesednek minden lehető nemzetiségért, olaszokért, lengyelekért, sőt, most még a magyarokért is." (1848 október 23-i ülés.) A három lovag, Vincke, Lichnowski és Arnim vezette a zenei triót:

„Es brüllt der Ochs, es f . . . . die Kuh,
es spielt der Esel den Bass dazu"°,

mégpedig olyan virtuozitással a Lengyelországot pártoló szónokok ellen (1848 június 5-i ülés), hogy még az elnöki csengőből is kifogyott a szusz, és midőn Radowitz katonai és természeti okokból éppenséggel a német birodalom számára követelte a Minciót (1848 augusztus 12-i°° ülés), Vincke az egész karzat derültségére és Vogt titkos bámulatára tótágast állt és lábaival telegrafálta a tetszését. Ama határozatok fő bértapsolója lévén, amelyekkel a frankfurti békató Lengyelország, Magyarország és Itália dinasztikus leigázására a német népakarat bélyegét nyomta, a vörös föld junkerja még hasonlíthatatlanul vidámabban hangoskodott, mihelyt arról volt szó, hogy a német nemzet igényeit a gyalázatos malmöi fegyverszünettel[502] feláldozzák. Hogy e fegyverszünet ratifikációjához biztosítsák a többséget, diplomaták és más nézők a karzatról a jobboldaliak padjaiba

* – zendülőként – *Szerk.*

** – bértapsolójaként – *Szerk.*

*** – bérverekedőjeként – *Szerk.*

° – „Az ökör bőg, a tehén f . . . ,
A szamár basszust kanyarint" – *Szerk.*

°° *Az 1860-as kiadásban*: 15-i – *Szerk.*

lopództak. A csalást felfedezték és Raveaux új szavazást követelt. A pintyőke ellene buzgólkodott azzal, hogy nem lényeges, ki szavaz, hanem az, hogy mit szavaznak meg. (1848 szeptember 16-i ülés.) A frankfurti szeptemberi felkelés[504] alatt, amelyet a malmöi fegyverszüneti határozat váltott ki, a vesztfáliai Bayard nyomtalanul eltűnt, hogy az ostromállapot kihirdetése után az ijedségért, amelyért senki sem kárpótolhatta, dühödt reakciós bukfencekkel álljon bosszút.

Nem érve be azzal, hogy nyelvével csépelje a lengyeleket, olaszokat és magyarokat, János osztrák főherceget javasolta az ideiglenes központi hatalom[764] elnökéül (1848 június 21-i ülés), de ama legalázatosabb kikötéssel, hogy a német parlament habsburgi végrehajtó hatalmának ne kelljen a parlament plebejusi határozatait sem végrehajtania, sem kihirdetnie, egyáltalán azokkal törődnie. Felbőszülten pattant fel, mikor saját többség-bajtársai már a változatosság kedvéért is úgy szavaztak, hogy a birodalmi kormányzó legalábbis a háborúról és békéről hozott határozatokhoz meg a külföldi hatalmakkal kötött szerződésekhez kegyeskedjék a parlament előzetes egyetértését biztosítani. (1848 június 27-i* ülés.) És a nagy szónoki tűz, mellyel a pintyőke a német parlamenttől Schmerling birodalmi miniszter és társai részére bizalmi szavazatot akart kicsikarni, jutalmul a maguk és a birodalmi kormányzó bűnrészességéért Bécs véresgyalázatos elárulásában[765] (1848 október 23-i** ülés), diadalmasan megcáfolta Fischart rágalmát:

„Oh wie erkältet Mäuler
Sind Westfeling Mäuler!"***

Ilyenképpen Vincke baráti szomszédként Habsburg-párti volt, míg hirtelen fel nem libbent a parlamenti Szahara felett Kis-Németország[550] délibábja és junkerunk abban életnagyságú miniszteri tárcát nem vélt megpillantani, egy pintyőkével a hóna alatt. Minthogy a Pál-templom falainak szokatlanul hosszú fülei voltak, azzal hízeleghetett magának, hogy Hohenzollern-párti dinasztia- és lojalitás-kitöréseinek frankfurti zaja Berlinben kellemes feltűnést kelt. Hát nem jelentette-e ki a teli Pál-templomban 1848 június 21-én: „Választóim azért küldtek ide, hogy ne csak a népnek, hanem a feje-

* *Az 1860-as kiadásban*: 30-i – *Szerk.*
** *Az 1860-as kiadásban*: 24-i – *Szerk.*

*** – „Ó, mi kihült szájak
A vesztfáli szájak!"[766] – *Szerk.*

delmeknek a jogait is képviseljem. Még mindig felfrissülök a nagy választófejedelem* szaván, aki egykor a markiakat leghűbb és legengedelmesebb alattvalóinak nevezte. És mi a Markban büszkék vagyunk erre." És a marki Bayard a szólamokról a tettlegességekre tért át ama hírhedt szószék-csatában, amelynek lovagi sarkantyúit köszöni. (1848 augusztus 7-i és 8-i ülés.) Amikor ugyanis Brentano a Friedrich Hecker részére kívánt amnesztia kapcsán a szószékről kétértelmű célzást tett egy Hohenzollern-hercegre, a pintyőkét valóságos lojalitás-dühroham fogta el. Helyéről nekirohant Brentano úrnak, le akarta rántani a szószékről, mialatt így kiabált: „Le onnan, te cudar!" Brentano ott maradt a helyén. Később junkerunk még egyszer nekirontott és — természetesen a jogtalaj-aggálylehetőségek utólagos érett megfontolásának fenntartásával — odavágta neki lovagi kesztyűjét, amelyet Brentano e szavakkal fogadott: „A templom előtt mondhat nekem bármit, amihez kedve van; de itt hagyjon nekem békét, különben arcul ütöm." A junker most szónoki tegzébe nyúlt és abból még különböző cudarságokat hajított a baloldalra, míg Reichardt oda nem kiáltotta neki: „von Vincke, hiszen maga egy sz . . házi!" (1848 augusztus 7-i** ülés.) A Brandenburg-kormány és a berlini kiegyező-gyűlés közötti konfliktusról szóló vitát a pintyőke egyszerű napirendretérési javaslattal igyekezett kiküszöbölni. „Wrangel győzedelmes berlini bevonulása óta", mondta, „nyugalom lett, a papírok emelkedtek ... a berlini gyűlésnek nincs joga proklamációkat intézni a néphez stb." Alig kergették szét a kiegyezőket, amikor a félelem és gáncs nélküli lovag annál ádázabbul támadt rájuk. „Köztársasághoz", üvöltötte az 1848 december 12-i*** ülésen, „hiányzik a politikai előképzettségünk; ezt megmutatták nekünk az egykori berlini gyűlés képviselői, amikor olyan határozatokat hoztak, melyek alacsony személyi becsvágyból eredtek." Az erre kitörő vihart azzal a kijelentéssel csillapította, hogy „kész bárkivel szemben *lovagiasan* érvényesíteni nézetét", de, tette hozzá az óvatos lovag, „nem e gyűlés tagjaira gondol, hanem a szétkergetett berlini gyűlés tagjaira".

Ily dacos kihívást hangoztatott a marki Bayard a szétkergetett kiegyezők egész serege ellen. E szétkergetettek egyike meghallotta a kihívást, összeszedte magát és valóban végbevitte azt a hallatlan eseményt, hogy a vörös föld junkerját testi valójában az Eisenach melletti csatatérre idézte. A véröntás elkerülhetetlennek látszott, amikor Bayard a döntés pillanatában

* Frigyes Vilmos. – *Szerk.*

** *Az 1860-as kiadásban*: 8-i – *Szerk.*

*** *Az 1860-as kiadásban*: 15-i – *Szerk.*

egy Duns Scotus-i patkányt szimatolt. Ellenfelét Georg Jungnak hívták, és a becsület törvényei azt parancsolták a félelem és gáncs nélküli lovagnak, hogy megküzdjön a sárkánnyal, de semmi esetre se a sárkánylovag* egyik névrokonával. Ezt a rögeszmét a pintyőke nem engedte kiverni a fejéből. Inkább, esküdözött büszkén és fennen, inkább sajátmagának felmetszi a hasát, mint egy japán dajmio[767], semhogy egy olyan embernek csak a hajaszálát is meggörbítse, akit Györgynek hívnak és ezenfelül még túl fiatal [jung] is a párbajképességhez. Annál aggálytalanabbul dühöngött ez a párbajnok a Pál-templomban Temme és más kormányellenes személyek ellen, akik a münsteri fegyházban zár és lakat alatt ültek. (1849 január** 9-i ülés.) Míg így a legkisebb alkalmat sem vetette meg, hogy felsőbb helyen kellemes feltűnést keltsen, lojalitás-buzgalma önmagát múlta felül a kis Németország és a nagy Porosz Korona létesítésére tett óriás erőfeszítéseiben. A királycsináló Warwick gyermek volt a császárcsináló Vinckéhez képest.

A marki Bayard azt hitte, hogy az 1848 márciusi hálátlanságnak már elég eleven szenet gyűjtött a fejére.[508] Amikor a tett kormánya[768] megbukott, Vincke egy időre eltűnt a Pál-templomból és rendelkezésre készen állt. Úgyszintén, amikor a von Pfuel-kormány bukott meg. Minthogy azonban a hegy nem ment Mohamedhez, Mohamed elhatározta, hogy ő megy a hegyhez. Valamely rotten borough-ban[769] megválasztatván, a vörös föld lovagja hirtelen felbukkant Berlinben, mint az oktrojált kamara képviselője, tele nagy, sejtelmes, bosszúszomjas, sürgő vággyal a jutalomra, amely frankfurti tetteiért megillette. Amellett a lovag végtelenül jól érezte magát az ostromállapotban, amely majd nem tagad meg tőle semmiféle imparlamentáris szabadságot. A kipisszegést és a gúnykiáltást, mellyel a berlini nép üdvözölte, amikor a palota előtt az oktrojált képviselők közepette a fehér teremben való fogadásra várt, mindkét fülével annál mohóbban szívta magába, minthogy Manteuffel gyengéden célzott arra, hogy már csak azért is, hogy egy betöltetlen miniszteri tárcát találjanak bizonyos érdemek számára, legfelsőbb helyen hajlamosak a kis-német koronát a frankfurti császárcsinálók kezéből venni át. Az édes reménység ezen ábrándjában a pintyőke egyelőre igyekezett magát a kabinet dirty boyaként*** hasznosítani. A „Kreuzzeitung" előírása szerint megfogalmazta a Koronához intézendő feliratterveze tet, pattogott az amnesztia ellen, magát az oktrojált alkotmányt is csak azzal a kifejezett fenntartással fogadta el, hogy azt egy „erős államhatalom" újra

* Szent György. – *Szerk.*

** *Az 1860-as kiadásban*: 1848 december – *Szerk.*

*** – piszkos (ügyeket intéző) fiújaként – *Szerk.*

revideálni és megnyirbálni* fogja, sértegette az ostromállapotbetegségben szenvedő baloldali képviselőket stb. és várta a maga diadalát.

A katasztrófa közeledett; a frankfurti császárküldöttség megérkezett Berlinbe és Vincke április 2-án (1849) egy igen-igen lojális császártervezet-módosítványt nyújtott be, amelyet Manteuffel teljes ártatlansággal megszavazott. Rögtön az ülés berekesztése után Vincke kerge bakugrásokkal egy szomszédos ócskásbutikba rohant, hogy ott saját kezűleg vásároljon egy tárcát, fekete pappendekliből készült tárcát, piros bársony borítással és aranyozott széllel. Elégedett lélekkel és fauni diadalmosollyal ült a vígképű lovag másnap reggel kamarai középülésén, ámde felhangzott a —„Soha, Soha, Soha", Manteuffel ajka gunyorosan megvonaglott és a félelem nélküli junker elsápadt szájjal, belső felindultságtól remegve akár egy villamos angolna, vadul odacsettintett barátainak: „Tartsatok vissza, különben katasztrófát csinálok!" Hogy visszatartsák, a „Kreuzzeitung", amelynek előírásait Vincke hónapok óta aggályosan betartotta, és amelynek kamarai feliratervezeténél ő vállalta a keresztapaságot, a rákövetkező napon „Veszélyben a haza" című cikket hozott nyilvánosságra, amelyben egyebek között ez állt: *„A kormány marad,* és a király** azt válaszolja von Vincke úrnak és Társainak, hogy ne ártsák bele magukat olyasmibe, amihez semmi közük." És a becsapott sans-peur-et-sans-reproche-lovag elkocogott Berlinből Ickernbe, hosszabb orral, mint amilyent Levy valaha is viselt, és amilyen hosszúra végképp nem lehet senkiét sem kisodorintani, kivéve a — *jövendő miniszteréét*!

Miután hosszú-hosszú nyomasztó éveken át besavanyodott Ickernben a gyakorlati zoológiába, egy szép reggel a vörös föld Cincinnatusa Berlinben ébredt fel, mint a porosz képviselőház hivatalos ellenzéki vezére. Minthogy oly balsikerű volt jobboldali szónoklása Frankfurtban, most baloldali szónoklatokat mondott Berlinben. Vajon a bizalom ellenzékét vagy az ellenzék bizalmát képviselte-e, azt nem lehetett pontosan kinyomozni. De mindenesetre újra túljátszotta a szerepét. Csakhamar olyan nélkülözhetetlenné tette magát a kormány számára az ellenzék padján, hogy megtiltották neki, hogy azt valaha is újból elhagyja. És így maradt meg a vörös föld junkerja a — *jövendő miniszterének*.

Ilyen körülmények között a pintyőke belefáradt a dologba és megkötötte híres ickerni szerződését. *Vogt* írásban adta neki: mihelyt Plon-Plon meghódítja német szárazföldön az első parlamenti Barataria-szigetet[496], azt benépesíti kocsmatöltelék-Oppenheimekkel [mit Sch-Oppenheimern] és

* – ausmärzen *szószerint*: márciustalanítani; ausmerzen: kigyomlálni, kiirtani – *Szerk.*
** IV. Frigyes Vilmos. – *Szerk.*

Falstaffját megteszi a sziget régensének, Vogt ki fogja nevezni a vesztfáliai Bayard-t miniszterelnökének, azonkívül felruházza a legfelsőbb joghatósággal minden párbajkonfliktusban, továbbá előlépteti valóságos titkos általános főútépítőmesterré*, ráadásul fejedelmi rangra emeli bolondkirály címmel, végül pedig arra a *pléhre***, amely persze pénz gyanánt forog majd a szigeti vogtságban, egy sziámi ikerpárt fog vésetni — jobbról Vogt mint Plon-Plon régense, balról Vincke mint Vogt minisztere, a terjedelmes kettős figura körül szőlőlevéllel szegélyezett felirat:

„Maul zu Maul mit Dir
Fordr' ich mein Jahrhundert in die Schranken."***

* Lásd az „Auch eine Charakteristik des liberalen Abgeordneten von Vincke und erbauliche Geschichte des Sprochhövel-Elberfelder Wegbaues", Hagen 1849. című kis írást. – *Marx jegyzete.*

** Blech: bádog, ércpénz; zagyva locsogást *is jelent – Szerk.*

*** – „Szájt szájba öltve véled
Sorompóba szólítom századomat."[770] – *Szerk.*

XI. Egy per

1860 január végén a *berlini „Nationalzeitung"* két száma érkezett Londonba két vezércikkel, az elsőnek a címe: *„Karl Vogt und die »Allgemeine Zeitung«"* („Nationalzeitung", 37. sz.), a másodiké: *„Wie man radikale Flugblätter macht"* („Nationalzeitung", 41. sz.). E különböző címek alatt **F. Zabel** Vogt *„Főkönyvének"* in usum delphini[704] feldolgozott kiadását tette közzé. A „Főkönyv" maga csak sokkal később jött meg Londonba. Azonnal elhatároztam, hogy **F. Zabel** ellen Berlinben rágalmazási pert indítok.

Tíz év alatt a német és a német-amerikai sajtóban ellenem feltornyozott tömeges szidalmakat csak egészen kivételes esetekben vettem figyelembe irodalmilag, csak akkor, ha pártérdeket láttam kockáztatva, mint a kölni kommunista-per alkalmával. Nézetem szerint a sajtónak *joga* van írókat, politikusokat, komédiásokat és más közéleti jellemeket *megsérteni*. Ha pedig a támadást megjegyzésre érdemesnek találtam, olyankor ezt a mondást tartottam szem előtt: A corsaire, corsaire et demi*.

Itt másképp állt a dolog. *Zabel* egy sor *büntetendő* és *becsületbevágó* cselekménnyel vádolt, mégpedig olyan közönség előtt, amely pártelőítéletekből hajlamos a legnagyobb szörnyűségeket is elhinni, és amelynek másrészt, Németországból való tizenegy évi távollétem folytán, személyi megítélésemhez a legcsekélyebb támpontja sem volt. Tehát minden politikai megfontolástól eltekintve, már családomnak, feleségemnek és gyermekeimnek is tartoztam azzal, hogy Zabel *becsületbevágó* vádjait bírósági vizsgálat alá vethessem.

Vádemelésem útja-módja eleve kizárt mindenféle bírói Tévedések Vígjátékát, mint amilyen az „Allgemeine Zeitung" ellen indított Vogt-féle per volt. Még ha felötölhetett volna is bennem az a mesébe illő szándék, hogy Vogt ellen ugyanahhoz a Fazy-féle bírósághoz folyamodjam, amely Vogt érdekében már leállított egy bűnügyi vizsgálatot, döntően fontos pontokat *csakis* Poroszországban, nem pedig Genfben kellett elintézni, míg megfordítva, Zabel egyetlen adata, melyhez Vogtnál kereshetne bizonyítékokat,

* – kalóz ellen másfél kalózt; amilyen az adjonisten, olyan lesz a fogadjisten – *Szerk.*

olyan állítólagos iratokon nyugszik, amelyeket Zabel éppoly könnyen felmutathatott Berlinben, mint barátja, Vogt, Genfben. „Panaszom" Zabel ellen a következő pontokat tartalmazta:

1. Zabel a „Nationalzeitung" 1860 január 22-i, 37. számában a „Karl Vogt und die »Allgemeine Zeitung«" című cikkében ezt mondja:

„*Vogt* a 136. és következő oldalakon ezeket közli: A *Kénesbanda* vagy pedig a *Kefelakiak* néven az 1849-es menekültek körében bizonyos számú ember volt ismeretes, akik eleinte Svájcban, Franciaországban és Angliában szétszóródva, lassanként Londonban gyülekeztek és *ott látható fejükként Marx urat tisztelték. E cimborák* politikai elve a »proletariátus diktatúrája« volt, és ezzel a szemfényvesztéssel eleinte nemcsak a menekültek közül tévesztettek meg egyes jobb elemeket, hanem megtévesztették a Willich-féle hadtest szabadcsapataiból való munkásokat is. *A menekültek körében folytatták a »Rheinische Zeitung« művét*, amely 1849-ben óva intett a mozgalomban való minden részvételtől, aminthogy állandóan támadta az összes parlamenti tagokat is, mert hiszen a mozgalom tartalma csupán a birodalmi alkotmány. *A Kénesbanda szörnyű fegyelmet gyakorolt követői* felett. Aki közülük valamilyen módon polgári előbbrejutásra igyekezett, már csak azáltal, hogy függetlenné akarta tenni magát, árulója lett a forradalomnak, amelynek minden percben várni kellett megújult kitörését, és ezért katonáit készenlétben kellett tartani, hogy a harctérre menjenek. A mihasznák e gondosan fenntartott osztályában viszályokat, verekedéseket, párbajokat szítottak híresztelésekkel, levelezésekkel stb. Egyikük a másikukat gyanúsította meg azzal, hogy kém és reakciós, bizalmatlanság élt mindenkiben mindenki ellen. *A Kénesbanda egyik főfoglalatossága az volt, hogy hazájukban élő embereket annyira kompromittáljanak, hogy pénzt kelljen fizetniök azért, hogy a banda megőrizze a titkot kompromittálás nélkül. Nem egy, hanem száz meg száz levelet írtak Németországba azzal, hogy denunciálni fogják az illetőnek a forradalom egyik vagy másik aktusában való részvételét, ha egy bizonyos időpontig nem fut be egy bizonyos összeg egy megadott címre.* Annak az elvnek alapján, hogy »aki nincs feltétlenül velünk, az ellenünk van«, mindenkit, aki szembefordult ezen üzelmekkel, »tönkretettek«, éspedig nemcsak a menekültek körében, hanem a sajtó útján is. *A »proletárok« megtöltötték a németországi reakciós sajtó hasábjait feljelentgetéseikkel azon demokraták ellen, akik nem hódoltak be nekik, szövetségeseivé lettek a titkosrendőrségnek Franciaországban és Németországban. További* jellemzésül Vogt egyebek között Techow volt hadnagynak egy 1850 augusztus 26-i levelét közli, amely ecseteli a »proletárok« alapelveit,

üzelmeit, ellenségeskedéseit, egymással harcban álló titkos szövetségeiket, és amelyben ott látjuk Marxot, amint szellemi fölényére táplált napóleoni gőggel *suhogtatja pallosát a Kénesbanda között.*"

A későbbiek megértése végett itt azonnal megjegyezzük, hogy *Zabel*, aki a fent kinyomtatott passzusban állítólag *Vogt* „közléseit" idézte, most már a Kénesbanda további illusztrálására a saját nevében sorra-rendre előhozza a párizsi Cherval-pert, a kölni kommunista-pert, az én erről nyilvánosságra hozott írásomat, Liebknecht murteni forradalmi gyűlését meg Liebknechtnek az általam közvetített kapcsolatát az „Allgemeine Zeitung"-gal, Ohlyt, aki „ugyancsak a Kénesbanda egyik kanálisa", végül pedig Biscamp 1859 október 20-i levelét az *„Allgemeine Zeitung"-hoz*, s aztán e szavakkal fejezi be: „Nyolc nappal Biscamp után *Marx* is írt az »*Allgemeine Zeitung*«-*nak* és egy »bírósági dokumentumot« ajánlott fel mint bizonyítékot Vogt ellen, s erről talán majd máskor beszélünk. *Ezek az »Allgemeine Zeitung« tudósítói.*"

Ebből az egész I. számú vezércikkből csak az 1. pontban kinyomtatott passzust tettem vád tárgyává, mégpedig csakis a benne levő alábbi mondatokat:

„A" (*Marx* által vezényelt) „Kénesbanda egyik főfoglalatossága az volt, hogy hazájukban élő embereket annyira kompromittáljanak, hogy pénzt kelljen fizetniök azért, hogy a banda megőrizze a titkot kompromittálás nélkül. Nem egy, hanem száz meg száz levelet írtak Németországba azzal, hogy denunciálni fogják az illetőnek a forradalom egyik vagy másik aktusában való részvételét, ha egy bizonyos időpontig nem fut be egy bizonyos összeg egy megadott címre."

Itt természetesen Zabeltól *a valódiság bizonyítását* kértem. Berlini ügyvédemnek, *Weber* igazságügyi tanácsos úrnak, első informálásomban azt írtam, hogy nem kérem Zabeltól a „száz meg száz fenyegető levelet", nem is kérek egyet sem, csupán egyetlenegy sort, amelyben bármelyik közismert párthívem a vádként felhozott gyalázatosságot elkövette. Hiszen Zabelnak csak Vogthoz kellett fordulnia, aki neki postafordultával tucatszámra elküldené a „fenyegető leveleket". És ha Vogt netán a fenyegető levelek százaiból egyetlen sort sem tudna felmutatni, akkor is minden körülmények között meg tudna nevezni több száz „hazájában élő embert", akiket a megadott módon megsarcoltak. Minthogy ezek az emberek „Németországban" találhatók, egy berlini bíróság számára mindenesetre inkább hozzáférhetők, mint egy genfi bíróság számára.

Zabel I. sz. vezércikke elleni vádam tehát egyetlenegy pontra szorítkozott: — *Németországban élő emberek politikai kompromittálása, hogy tőlük pénzt zsaroljanak ki.* Az I. számú vezércikke többi adatának egyidejű megcáfolására egy sor tényt hoztam elő. Itt nem a *valódiság bizonyítását* kértem, hanem a *valótlanság bizonyítását* eszközöltem.

A *Kénesbandáról vagy pedig Kefelakiakról Johann Philipp Becker* levele kellő felvilágosítást adott. *Ami a Kommunisták Szövetségének jellegét* és benne az én részvételem módját illette, erre vonatkozóan tanúként Berlinbe lehetett idézni egyebek között *H. Bürgerst* Kölnből, a kölni kommunista-per egyik elítéltjét, és őt a bírósági tárgyalás folyamán eskü alatt kihallgatni. Továbbá *Friedrich Engels* az iratai között rátalált egy 1852 novemberében kelt és a londoni és a manchesteri postabélyegző által *hitelesített* levélre, amelyben én közöltem vele a Szövetségnek javaslatomra történt feloszlatását, úgyszintén a feloszlatási határozatban érvényre jutott indokokat: hogy a kölni vádlottak letartóztatása óta a kontinenssel megszakadt minden összeköttetés, és hogy egy ilyenfajta propagandatársaság már egyáltalán nem időszerű. Ami Zabelnak azt a szemérmetlen állítását illette, hogy én kapcsolatban voltam „a titkosrendőrséggel Németországban és Franciaországban", ez szerinte részben a kölni kommunista-per által, részben a párizsi Chervalper által bizonyítást nyert. Az utóbbira később visszatérek. Az előbbire vonatkozólag elküldtem védőmnek 1853-ban megjelent „Leleplezések a kölni kommunista-perről" című írásomat és felhívtam figyelmét arra, hogy Schneider II. ügyvéd urat Kölnből meg lehet idézni Berlinbe és eskü alatt kihallgatni arról, hogy én hogyan vettem részt a rendőrgyalázatosságok felderítésében. Zabelnak azzal az állításával, hogy én és párthíveim „megtöltöttük" „a németországi reakciós sajtó hasábjait feljelentgetésekkel azon demokraták ellen", akik „nem hódoltak be" nekünk, — azt a tényt állítottam szembe, hogy én *sohasem*, sem közvetlenül, sem közvetve, nem tudósítottam külföldről német újságokat, az egyetlen *„Neue Oderzeitung"* kivételével. Az ebben a lapban kinyomtatott cikkeim és szükség esetén a lap egyik szerkesztőjének, Dr. Elsnernek tanúvallomása bebizonyítaná, hogy *sohasem* tartottam érdemesnek valamely „demokratának" csak a *nevét* is megemlíteni. Ami *Liebknechtnek* az „Allgemeine Zeitung" részére folytatott tudósítását illette, az 1855 tavaszán kezdődött, három évvel a „Szövetség" feloszlatása után, *mégpedig előzetes tudomásom nélkül*, ám egyébként, mint az „Allgemeine Zeitung" évfolyamai bizonyítják, Liebknecht tudósításai pártálláspontjának megfelelő beszámolókat tartalmaztak az angol politikáról, „demokratákról" azonban egy árva szót sem. Ha Liebknecht azalatt, míg én távol voltam Londonból, beküldött az „Allgemeine Zeitung"-nak egy Londonban

a „demokrata" Vogt ellen megjelent röplapot, erre teljesen jogosult volt, mert tudta, hogy a röplap kiadója egy „demokrata", akit maga a „demokrata" Vogt kért fel a „demokratikus" propagandájában való közreműködésre, tehát önmagával egyenrangú „demokratának" ismert el. Zabel mókáját, hogy éppenséggel engem nevezett ki „az »Allgemeine Zeitung« tudósítójává", csattanósan megcáfolta egy levél, amelyet *Orges úr* (lásd 10. melléklet) néhány nappal az augsburgi per megnyitása előtt írt nekem, és amelyben többek között az „Allgemeine Zeitung" elleni feltételezett „liberális" előítéleteimet igyekezett helyesbíteni. Végül Zabelnak az a hazugsága, hogy „nyolc nappal Biscamp *után* Marx is írt az »Allgemeine Zeitung«-nak", magától dőlt meg, minthogy Biscamp levele 1859 október 20-ról kelt, és az a néhány kísérő sor, amelyekkel én Orges úrnak a kért „dokumentumot" elküldtem, 1859 október 24-én ott volt az augsburgi kerületi bíróság előtt, tehát nem íródhatott 1859 október 29-én Londonban.

A bírósággal szemben helyénvalónak látszott, hogy a felhozott bizonyító anyaghoz egynéhány dokumentumot is csatoljak, visszahárítva velük a rágalmazóra azt a groteszkül gyalázatos megvilágítást, amelybe a „demokrata" Zabel az én emigrációbeli pozíciómat és külföldi „üzelmeimet" helyezni igyekszik.

Eleinte Párizsban éltem, 1843 végétől 1845 elejéig, amikor Guizot kiutasított. A francia forradalmi pártban párizsi tartózkodásom alatt elfoglalt helyzetem jellemzésére védőmnek elküldtem *Flocon* levelét, amely az 1848-as ideiglenes kormány nevében visszavonja Guizot kiutasító parancsát és meghív, hogy Belgiumból térjek vissza Franciaországba. (Lásd 14. melléklet.) Brüsszelben 1845 elejétől 1848 február végéig éltem, amikor Rogier kiutasított Belgiumból. A brüsszeli helyhatóság utólag elmozdította azt a rendőrbiztost, aki e kiutasításkor feleségemet és engem letartóztatott. Brüsszelben működött egy nemzetközi demokrata társaság[771], amelynek tiszteletbeli elnöke az agg *Mellinet* tábornok volt, Antwerpen megmentője a hollandokkal szemben. Az elnök *Jottrand* ügyvéd volt, korábban a belga ideiglenes kormány tagja; alelnök a lengyelek részéről *Lelewel*, korábban a lengyel ideiglenes kormány tagja, a franciák részéről *Imbert*, az 1848-as februári forradalom után a Tuileriák kormányzója; német alelnökeként pedig én működtem, megválasztatva egy nyilvános gyűlésen, amely a Német Munkásegylet és az egész brüsszeli német emigráció tagjaiból állt. Jottrand hozzám intézett levele a „Neue Rheinische Zeitung" alapításának idejéből (Jottrand a republikánusok úgynevezett amerikai iskolájához tartozik, tehát egy tőlem idegen irányzathoz) és Lelewel barátomnak néhány, máskülönben közömbös sora eléggé megmutatják helyzetemet a brüsszeli

demokrata pártban. Ezeket tehát csatoltam a védelmi iratokhoz. (Lásd 14. melléklet.)

Miután 1849 tavaszán elűztek Poroszországból és 1849 nyár végén Franciaországból Londonba költöztem, ahol a Szövetség feloszlatása óta (1852), és miután a legtöbb barátom elhagyta Londont, az *összes* nyilvános és titkostársaságoktól, sőt mindenféle társaságtól távol élek, de időről időre, a „demokrata" Zabel szíves engedelmével, egy kiválasztott munkásokból álló körnek ingyenes előadásokat tartok politikai gazdaságtanról. A *londoni Német Munkás Művelődési Egylet*, amelyből 1850 március 15-én kiléptem, 1860 február 6-án megalapításának huszadik évfordulóját ünnepelte, amelyre meghívott, és amelyen azt az egyhangú határozatot hozta, hogy Vogt állítását, miszerint én a német munkásokat általában, különösen pedig a londoni munkásokat „kizsákmányoltam", *„rágalomként megbélyegzi"*. A Munkásegylet akkori elnöke, Müller úr, ezt a határozatot 1860 március 1-én a Bow Street-i rendőrbíróság előtt hitelesíttette. Ezzel a dokumentummal együtt ügyvédemnek elküldtem Ernest Jones angol ügyvédnek, a chartista párt vezetőjének levelét (lásd 14. sz. melléklet), amelyben felháborodását fejezi ki a „Nationalzeitung" „infamous article-jei" (gyalázatos cikkei) miatt (Ernest Jones, aki Berlinben született és nevelkedett, jobban tud németül, mint Zabel) és egyebek között megemlékezik hosszú éveken át folytatott ingyenes közreműködésemről a chartista párt londoni lapjaiban. Legyen szabad itt megemlítenem, hogy amikor egy angol munkásparlament[772] 1853 végén Manchesterben ülésezett, a londoni emigráció tagjai közül egyedül Louis Blanc és én kaptunk meghívót tiszteletbeli tagokként.

Végül, minthogy Dísz-Vogt szerint én „a munkások verejtékéből" „élek", akiktől pedig soha egy centime-ot sem nem kaptam, sem nem kértem, a „demokrata" Zabel szerint pedig én „hazájukban élő embereket" politikailag „annyira kompromittáltam", hogy „pénzt kellett fizetniök azért, hogy a banda megőrizze a titkot kompromittálás nélkül", felkértem *Charles A. Dana* urat, a „New York Tribune"[527] managing editorját*, a legelső angolamerikai lapét, amely 200 000 előfizetőt számlál, és így csaknem annyira elterjedt, mint a bieli „Commis voyageur" és Zabel „demokrata orgánuma", hogy adjon írásbeli nyilatkozatot az immár tízéves fizetett közreműködésemről a „Tribune"-ban, a „Cyclopaedia Americana"-ban[1] stb. Számomra megtisztelő levele (lásd 14. melléklet) volt az az utolsó dokumentum, amelyet nézetem szerint még el kellett küldenem ügyvédemnek a Vogt—Zabel-féle I. sz. bűzbombák elhárítására.

* – ügyvezető szerkesztőjét – *Szerk.*

2. Zabel II. sz. vezércikkében, „Wie man radikale Flugblätter macht" („Nationalzeitung", 1860 január 25-i, 41. sz.), ez áll:

„Hogy *honnan jött* a *pénz* e bőkezűen osztogatott laphoz" (tudniillik a „Volk"-hoz), „azt az istenek tudják, hogy *Marxnak* és Biscampnak nincs felesleges pénzük, azt tudják az emberek."

Ha e passzust elszigetelten tekintjük, akkor ez a csodálkozás elfogulatlan felkiáltásának is számíthatna, mintha például én azt mondanám: „Hogy egy bizonyos hájhasú, akit én berlini diákéveim alatt egy szellemileg és anyagilag elanyátlanodott Dunce gyanánt ismertem — egy kisdedóvó intézet tulajdonosa volt, irodalmi teljesítményei pedig az 1848-as forradalom előtt mindössze egy szépirodalmi zuglapocskába belopott néhány cikkre szorítkoztak —, hogy ez az említett hájhasú Dunce miképpen látott hozzá, hogy a »Nationalzeitung« főszerkesztőjévé, társrészvényesévé és »felesleges pénzzel bíró demokratává« legyen, azt csak az istenek tudják. Az emberek, akik Balzacnak egy bizonyos regényét[773] és a Manteuffel-időszakot tanulmányozták, sejthetik."

Egészen másmilyen, rosszindulatú értelmet nyert Zabel kijelentése azáltal, hogy nyomonköveti a francia és a német titkosrendőrséggel való kapcsolataimról és rendőrségi-konspiráló pénzzsaroló-fenyegető leveleimről mondottakat, s közvetlenül csatlakozik a 3. alatt említendő „hamis papírpénz tömeges gyártásához". Ez nyilván azt akarta sejtetni, hogy én a „Volk"-nak becstelen módon szereztem pénzjuttatásokat.

Zabel bíróság előtti megcáfolására szolgált egy 1860 március 3-i manchesteri affidavit, amely szerint az általam a „Volk"-nak juttatott minden pénz, egy töredékrész kivételével, amelyet én magam fizettem, nem — miként Vogt véli — „a Csatornán túlról", hanem Manchesterből folyt be, mégpedig barátaim zsebéből. (Lásd az augsburgi hadjáratot.)

3. A **„Marx vezetése alatt álló"** „*»proletárok« pártja*" „taktikájának" a „jellemzésére" F. Zabel a II. sz. vezércikkben egyebek között ezt meséli:

„Ilymódon eszkábálták össze 1852-ben a svájci munkásegyletek ellen a legszégyenletesebb fajta összeesküvést, **hamis papírpénz tömeges készítésével** (*erről közelebbit Vogtnál*) stb."

Így dolgozza fel Zabel Vogt adatait a *Cherval-kalandról*, és így tesz meg engem „hamis papírpénz tömeges készítésének" értelmi szerzőjévé és bűnrészesévé. Bizonyítási anyagom a „demokrata" Zabel ezen adatának meg-

cáfolására kiterjedt az egész időszakra, — Chervalnak a „Kommunisták Szövetségébe" való belépésétől kezdve a Genfből való 1854-es elmenekülése-ig. Egy affidavit, amelyet *Karl Schapper* 1860 március 1-én a Bow Street-i rendőrbíróság előtt adott, bizonyította, hogy Cherval Londonban *előbb* lépett be a Szövetségbe, mint én, hogy Párizsból, ahol 1850 nyarától 1852 tavaszáig tartózkodott, nem velem lépett összeköttetésbe, hanem az irántam ellenséges, Schapper és Willich vezetése alatt álló ellenszövetséggel, hogy a St. Pélagie-börtönből való látszatszökése és Londonba való visszaérkezte után (1852 tavaszán) az ottani nyilvános *Német Munkás Művelődési Egylet-be* lépett be — amelyhez én 1850 szeptember óta már nem tartozom —, amíg itt végül le nem leplezték, becstelennek nem nyilvánították és ki nem taszították. Továbbá Schneider II. kölni ügyvédet eskü alatt ki lehetett hallgatni arról, hogy a kölni kommunista-per *folyamán* a Chervalról, a londoni porosz rendőrséggel való viszonyáról stb. eszközölt leleplezések tőlem származtak. Az 1853-ban kiadott „Leleplezéseim" bizonyították, hogy én őt a per lezárása *után* nyilvánosan denunciáltam. Végül Joh. Philipp Becker levele felvilágosítást adott Cherval genfi időszakáról.

4. Miután a II. számú vezércikkben a „*demokrata*" F. Zabel a Vogt ellen irányuló „Zur Warnung" című röplapot hamisítatlan dunce-i logikával elszószátyárkodta, és annak *eredetére* vonatkozó, általam az „Allgemeine Zeitung"-nak beküldött Vögele-féle tanúsítványt tőle telhetőleg gyanúba keverte, a következő befejezésre jut:

> „Ő" (Blind) „nyilván nem tagja a *szűkebb Marx-pártnak*. Nekünk úgy tűnik, hogy *ennek* nem volt túl nehéz őt bűnbaknak megtennie, és ha a Vogt elleni vádnak súlyt akartak adni, azt szükségképpen vissza kellett vezetni egy meghatározott személyre, akinek helyt kellett állnia érte. A *Marx-párt* mármost nagyon könnyen áthárithatta Blindre a röplap szerzőségét, éppen mert és miután Blind a *Marxszal folytatott beszélgetésben* és a »*Free Press*«*-beli* cikkében hasonló értelemben nyilatkozott; *e Blind-féle kijelentések és szófordulatok felhasználásával* **összekovácsolhatták** *a röplapot úgy, hogy az* **ő** *készítményének látszott* ... Mármost ki-ki tetszése szerint akár *Marxot*, akár Blindet tarthatja a szerzőnek" stb.

Zabel itt azzal vádol, hogy egy iratot, a „Zur Warnung" röplapot, **összekovácsoltam Blind nevében** és őt később az „Allgemeine Zeitung"-nak általam beküldött hamis tanúsítvánnyal az általam *összekovácsolt röplap* szerzőjeként tüntettem fel. A „demokrata" Zabel ezen adatainak bírósági

megcáfolása éppoly csattanós, mint amilyen egyszerű volt. Ez Blindnek a Liebknechthez intézett, fentebb idézett leveléből, Blindnek a „Free Press"-beli cikkéből, Wiehe és Vögele két affidavitjéből (lásd 12. és 13. melléklet) és Dr. med. Schaible kinyomtatott nyilatkozatából állt.

Vogt, aki a „Stúdiumaiban" tudvalevőleg kigúnyolja a bajor kormányt, 1859 augusztus végén panaszt nyújtott be az „Allgemeine Zeitung" ellen. Az „Allgemeine Zeitung"-nak már szeptemberben kérnie kellett a nyilvános bírósági tárgyalás elhalasztását, és a megadott haladék ellenére a tárgyalást *1859 október 24-én* csakugyan lefolytatták. Ha ez megtörtént *Bajorországban, a sötétség országában*, mi nem volt elvárható **Poroszországban,** a *fény országában*,[774] egészen eltekintve attól, hogy közmondás szerint „Vannak még bírák Berlinben"[775].

Ügyvédem, *Weber igazságügyi tanácsos úr*, így formulázta meg a vádamat:

„A »Nationalzeitung« szerkesztője, Dr. Zabel, ennek az újságnak ez évi 37. és 41. számában megjelent vezércikkeiben engem nyilvánosan ismételten megrágalmazott, különösképpen pedig azzal vádolt, hogy: 1. becstelen és vétkes módon szerzek és szereztem pénzt; 2. összekovácsoltam a »Zur Warnung« című névtelen röplapot, és az »Allgemeine Zeitung«-gal szemben, jobb tudomásom ellenére, nemcsak hogy bizonyos Blindet neveztem meg mint annak szerzőjét, hanem ezt még bebizonyítani is megkíséreltem egy dokumentummal, amelynek nem-helytálló tartalmáról meggyőződve kellett lennem."

Weber igazságügyi tanácsos úr először a *vizsgálati eljárást* választotta, azaz Zabel rágalmazásait az államügyésznek denunciálta, hogy azután hivatalból járjanak el Zabel ellen. *1860 április 18-án* kiadatott az alábbi „*Végzés*":

„Eredetben vissza Dr. Karl Marx úrnak, Weber igazságügyi tanácsos úr kezéhez, azzal a közléssel, hogy *nem* forog fenn *közérdek*, mely nekem az eljárásra indítékot adna. (A büntetőtörvénykönyvet életbe léptető 1851 április 14-i törvény XVI.* cikkelye.)

Berlin, április 18.

Államügyész a kir. városi bíróságnál
Lippe sk."

---

* *Az 1860-as kiadásban*: XII. – *Szerk.*

Védőm a főállamügyészhez fellebbezett és *1860 április 26-án* egy második *„Végzés"-t* ért el, alábbi szöveggel:

„Weber kir. igazságügyi tanácsos úrnak mint Dr. Karl Marx úr londoni lakos képviselőjének, helyben. A folyó évi április 20-i, Dr. Zabel feljelentése ügyében nálam benyújtott panaszához mellékelt iratokat visszaszármaztatom azzal a megjegyzéssel, hogy kétségtelenül az egyetlen szempont, mely a büntetőtörvénykönyvet életbe léptető törvény XVI. cikkelye által nyújtott diszkrecionális mérlegelés alapján az államügyészt irányíthatja, csakis az a kérdés, hogy megkövetelí-e a védelmezést valamely felismerhető közérdek? Erre a kérdésre a szóbanforgó esetben a kir. államügyészszel egyetértőleg nemlegesen kell válaszolnom, s ezért panaszát elutasítom.

Berlin, 1860 április 26.

Főügyész a kir. kamarai bíróságnál
Schwarck sk."

Lippe államügyész és *Schwarck* főállamügyész ezen elutasító döntéseit teljesen jogosultnak találtam. A világ minden államában, tehát nyilván a porosz államban is, közérdeken a *kormányzati érdeket* értik. *„Valamely felismerhető közérdek"* abban, hogy a „demokrata" Zabel ellen az én személyem megrágalmazása miatt *vádat emeljenek*, nem forgott fenn és nem is foroghatott fenn a porosz kormány részéről. A fennforgó érdek inkább a fordítottja volt. Ezenfelül az államügyésznek nincs bírói illetékessége ítélni; köteles még meggyőződése vagy nézete ellenére is felettesének, végső fokon az *igazságügyminiszternek* az előírását vakon követni. Ténybelileg tehát mindenképp egyetértek Lippe és Schwarck urak döntéseivel, de jogi kételyem van Lippének a büntetőtörvénykönyvet életbe léptető 1851 április 14-i törvény XVI.* cikkelyére való hivatkozása tekintetében. A porosz törvénykönyv semmiféle előírása sem kötelezi az államügyészséget azon indítékok megjelölésére, hogy miért *nem* él hatalmával az eljárás megindítására. S a Lippe által idézett XVI.* cikkely sem tartalmaz e vonatkozásban egyetlen szót sem. Minek hát idézni?

Ügyvédem most a *polgári peres eljárás* útjára lépett, és én fellélegzettem. Ha a porosz kormány számára nem volt közérdek a vádemelés F. Zabel ellen, annál elevenebb magánérdek volt számomra az önvédelem. És most a saját nevemben léptem fel. Hogy milyen lesz az *ítélet*, az közömbös volt

* *Az 1860-as kiadásban*: XII. – *Szerk.*

nekem, csak sikerüljön F. Zabelt egy nyilvános bíróság sorompói elé idéznem. Mármost képzeljék el ámulatomat. Mint megtudtam, még nem arról volt szó, hogy a panaszomat bíróságilag folyamatba tegyék, hanem annak a kérdésnek a bírósági folyamatba tételéről, hogy nekem van-e *jogom* F. Zabelt *bepanaszolni*?

A porosz bírósági alkotmány szerint, mint rémületemre megtudtam, minden panaszosnak, mielőtt a bíró folyamatba tenné a panaszt, vagyis azt valódi bírói ítéletre előkészíttetné, az ügyet ugyanazon bíró elé úgy kell előterjesztenie, hogy ez utóbbi előtt kitűnjék, vajon egyáltalán fennáll-e a *panasztevés joga*. Az akták ilyen előzetes vizsgálatánál a bíró új bizonyítási eszközöket kérhet, vagy a régi bizonyítási eszközök egy részét elvetheti, vagy pedig megállapíthatja, hogy egyáltalában semmilyen *panasztevési* **jog** nem forog fenn. Ha a bíró jónak látja, hogy a panaszos panasztevési jogát elismerje, akkor folyamatba teszi a panaszt, megkezdődik a kontradiktórius eljárás és az ügyet ítélet dönti el. Ha a bíró megtagadja a panasztevési jogot, a panaszost egyszerűen per decretum, *végzéssel* utasítja el. Ez az eljárás nemcsak a becsületsértési perek sajátossága, hanem egyáltalában a polgári pereké. Egy becsületsértési panaszt tehát, mint minden más polgári jogi panaszt, esetleg minden fokon elutasíthatnak ilyen hivatali *végzéssel*, s ehhez mérten sohasem lehet letárgyalni.

Be kell látni, hogy az olyan törvényhozás, amely nem ismeri el a magánszemély *panasztevési jogát* a saját magánügyeiben, a polgári társadalom legegyszerűbb alaptörvényeit is félreismeri. A panasztevés joga az önálló magánszemély magától értetődő jogából az állam által bírósági hivatalnokai útján adományozott kiváltság lesz. Minden egyes jogvitában az állam közbeékelődik a magánszemély és a bíróság ajtaja közé, amely az *ő magántulajdona*, és amelyet tetszése szerint nyit ki vagy zár be. A bíró előbb hivatalnokként *végzést hoz*, hogy később bíróként *ítéletet hozzon*. Ugyanaz a bíró, aki a sértett meghallgatása nélkül, kontradiktórius eljárás nélkül, kimondja az *előítéletet*, hogy fennforog-e a panasztevés joga, aki mintegy a sértő oldalára áll, tehát bizonyos fokig a panasz jogosultsága *mellett*, tehát bizonyos fokig a panaszolt ellen dönt, ugyanennek a bírónak kell mármost később, a valóságos bírósági tárgyalás folyamán *pártatlanul ítélkeznie* panaszos és panaszolt között, vagyis a saját előítélete felett kell ítélkeznie. *B* pofon vágja *A*-t. *A* nem panaszolhatja be a pofonvágót, amíg ehhez legtisztelet teljesebben ki nem váltotta a szabadalmat a bírósági hivatalnoktól. *A* elszánt *B*-től egy darab földet. *B*-nek előzetes koncesszió kell ahhoz, hogy tulajdonjogi igényét bíróságilag érvényesíthesse. Esetleg megkapja, esetleg nem. *B* a nyilvános sajtóban megrágalmazza *A*-t, és egy bírósági hivatalnok titokban ta-

lán olyan „végzést" hoz, hogy *A* nem foghatja perbe *B*-t. Megérthetjük, micsoda szörnyűségeket hozhat létre az efféle eljárás már a tulajdonképpeni polgári perben is. Hát még akkor, amikor politikai pártok rágalmazzák egymást sajtószerv útján! Minden országban, még Poroszországban is, a bírák tudvalevőleg éppolyan emberek, mint mások. Hiszen még a kir. porosz legfelsőbb bíróság egyik alelnöke, *Dr. Götze* úr is kijelentette a porosz felsőházban, hogy az 1848-as, 1849-es és 1850-es esztendő ziláltsága zavart keltett a porosz jogtudományban, és a tájékozódáshoz bizonyos időre volt szükség. Ki kezeskedik Dr. Götzének azért, hogy nem számítja-e el magát a tájékozódás idejében? Hogy Poroszországban a panasztevési jog — például egy rágalmazó ellen — egy hivatalnok *előzetes „végzésétől"* függ, ráadásul egy olyan hivatalnokétól, akit a kormányzat (lásd az 1849 július 10-i előzetes rendeletet és az 1851 május 7-i fegyelmi törvényt) úgynevezett „hivatali kötelességmulasztásért" megrovásokkal, pénzbüntetésekkel, más állásba való kényszeráthelyezésekkel, sőt az igazságügyi szolgálatból való szégyenletes elbocsátással büntethet, — hogy is fogjak hozzá, hogy ezt az angoloknak nemhogy világossá, de elhihetővé tegyem?

Ugyanis szándékomban van egy angol brosúrát közzétenni erről a kázusomról kontra F. Zabel. És mit nem adott volna Edmond About, amikor a „Prusse en 1860"-at írta, azért a közlésért, hogy a porosz monarchia teljes terjedelmében, a Code Napoléonnal[776] „megáldott" Rajna-tartomány kivételével, sehol sem létezik a *panasztevés joga*! *Szenvedniök* mindenütt kell az embereknek a bíróságoktól, de csak kevés országban tiltják meg nekik azt, hogy *panaszt tegyenek*.

Ilyen körülmények között érthető, hogy a *Zabel* elleni, *porosz bíróság* előtt lefolytatandó *peremnek* kéz alatt át kellett változnia a *Zabel* miatti, *a porosz bíróságokkal* lefolytatandó *peremmé*. A törvényhozás elméleti szépségétől elfordulva vessünk most egy pillantást alkalmazásának gyakorlati bájaira.

1860 június 8-án a berlini kir. *városi bíróság* az alábbi *„Végzés"-t* hozta:

„Végzés az 1860 június 5-én benyújtott Marx kontra Zabel becsületsértési panaszra. M. 1860/38.

1. A panasz *tényálladék hiányában* elutasíttatik, mert a helybeli »National-zeitung« két vád tárgyává tett vezércikke *csupán az augsburgi »Allgemeine Zeitung« politikai magatartását* és a *»Zur Warnung«* című névtelen röplap *történetét* teszi megbeszélés tárgyává, és *a bennük foglalt kijelentések és állítások, amennyiben magától a szerzőtől erednek és* **nem pusztán más személyektől vett idézetekből állnak,** *nem lépik túl a megengedett*

kritika határait és ennélfogva a büntetőtörvénykönyv 154. §-ának rendelkezése szerint, *minthogy a sértő szándék* sem az e nyilatkozatok által *használt formából, sem a körülményekből*, amelyek között bekövetkeztek, nem tűnik ki, büntetendőknek nem tekinthetők.

Berlin, 1860 június 8.

Kir. városi bíróság, büntetőügyi osztály
Becsületsértési I. sz. bizottság
(L. S.*)"

A *városi bíróság* tehát megtiltja nekem, hogy *panaszt tegyek F. Zabel* ellen és mentesíti *Zabelt* attól a kellemetlenségtől, hogy nyilvános rágalmaiért helytálljon. És miért? „*Tényálladék hiányában.*" Az államügyészség megtagadta tőlem a Zabel elleni eljárás megindítását, mert *semmiféle felismerhető közérdek nem forgott fenn.* A *városi bíróság* megtiltja, hogy saját személyemben indítsak eljárást Zabel ellen, mert *semmilyen tényálladék* nem forog fenn. És miért nem forog fenn tényálladék?

Először: „Mert a »Nationalzeitung« két vezércikke *csupán az »Allgemeine Zeitung« politikai magatartására vonatkozik.*"

„*Mert* Zabel előzetes hazugsággal megtesz engem az *»Allgemeine Zeitung« tudósítójának*", ezért Zabelnak joga van engem az „*Allgemeine Zeitung*"*-gal* való konkurrencia-perpatvara pofozóbábujává tenni, és nekem még arra sincs jogom, hogy a hatalmas Zabel e „végzése" miatt panaszt tegyek! Kénesbanda, kefelakiak, complot franco-allemand**, murteni forradalmi gyűlés, kölni kommunista-per, genfi papírpénzhamisítás, a *»Rheinische Zeitung« műve*" stb. stb., — mindez **„csupán** az *»Allgemeine Zeitung« politikai magatartására" vonatkozik.*

Másodszor: F. Zabelnak *„nem volt sértő szándéka"*. A világért sem! A derék fickónak csak az volt a szándéka, hogy engem politikailag és erkölcsileg tönkrehazudjon.

Ha a „demokrata" F. Zabel a „Nationalzeitung"-ban azt állítja, hogy én tömegesen pénzt hamisítottam, harmadik személyek nevében okmányokat kovácsoltam össze, hazájukban élő embereket politikailag kompromittáltam, hogy tőlük a denunciálás fenyegetésével pénzt zsaroljak ki stb., akkor Zabel, jogászilag szólva, ezekkel az adatokkal csak két dolgot akarhat: vagy megrágalmazni, vagy denunciálni engem. Az első esetben Zabel bíróságilag bün-

* – pecsét helye (locus sigilli) – *Szerk.*
** – francia–német összeesküvés – *Szerk.*

tetendő, a másodikban köteles bíróságilag bizonyítani a valódiságot. Mit törődöm én a „demokrata" F. Zabel egyéb magánszándékaival?

Zabel rágalmaz, de „sértő szándék" nélkül. Belevág a becsületembe, mint az egyszeri török a görögnek a torkába, fájdalomokozó szándék nélkül.

Zabel sajátos *„sértő szándéka"*, ha egyáltalán olyan gyalázatosságokkal kapcsolatban, amilyeneket a „demokrata" F. Zabel rám fog, „sértésről" és „sértő szándékról" szó eshetik, a *derék* Zabel *áldáz szándéka* az I. és II. sz. vezércikkeinek minden pórusából árad.

Vogt „Főkönyve", beszámítva a mellékleteket, nem kevesebb, mint 278 oldalra terjed. És F. Zabel, aki megszokta „to draw out the thread of his verbosity finer than the staple of his argument"*, a terpeszkedő F. Zabel, Dunce Zabel véghezviszi ennek a 278 oldalnak az összesűrítését körülbelül öt kis újsághasábra, anélkül, hogy Vogtnak ellenem és pártom ellen irányuló *egyetlenegy* rágalma veszendőbe menne. A legpiszkosabb részekből F. Zabel szemelvénycsokrot ad, a kevésbé drasztikusakból tartalomjegyzéket. F. Zabel, aki megszokta, hogy két gondolatmolekulából 278 oldalt hozzon ki, 278 oldalt két vezércikkbe kondenzál, anélkül, hogy e folyamatban egyetlenegy szennyatom is elhullanék. Ira facit poetam.** Milyen hatékonynak kellett hát lennie a rosszindulatnak, amely Zabel vízfejét ilyen kompresszív erejű hidraulikus sajtóvá tudta átvarázsolni!

Másrészt a rosszindulat annyira elhomályosítja tekintetét, hogy nekem csodatevő hatalmat tulajdonít, valóságos csodatevő hatalmat, csak azért, hogy eggyel több szennyes rágalmat foghasson rám.

Miután az első vezércikkben elkezdte a parancsnokságom alatt álló Kénesbanda ecsetelését és engem és párthíveimet szerencsésen megtett *„a franciaországi és németországi titkosrendőrség szövetségeseivé"*, miután egyebek között elbeszéli, hogy „ez a népség" gyűlölte Vogtot, mert velük szemben állandóan megmentette Svájcot, így folytatja: „Midőn mármost Vogt a múlt évben vádat emelt az »*Allgemeine Zeitung*« ellen, *e lapnál levélileg* jelentkezett egy *másik* londoni *cinkostárs, Biscamp* . . . A levél írója ebben legszemérmetlenebb módon felajánlja . . . tollát második tudósítóként Liebknecht úr mellett. *Nyolc nappal Biscamp után Marx* **is** *írt az »Allgemeine Zeitung«-nak és egy »bírósági dokumentumot« ajánlott fel* mint bizonyítékot Vogt ellen, s *erről*" (a dokumentumról, a bizonyítékról, vagy Vogtról?) *„talán majd máskor* beszélünk." Ez utóbbi ígéretét Zabel január 22-én teszi és már ja-

* – „hogy fecsegése fonalát finomabbra nyújtsa, mint érveinek anyaga engedi"[777] – *Szerk.*

** – Harag teszi a költőt.[778] – *Szerk.*

nuár 25-én be is váltja a „Nationalzeitung" 41. számában, ahol ez áll: „Blind tehát nem akar a röplap szerzője lenni; ilyenként ... első ízben *Biscamp október 24-i, az »Allgemeine Zeitung«-hoz intézett levelében* jelölik meg... Hogy *tovább érveljen* Blind szerzősége mellett, *Marx október 29-én ír az »Allgemeine Zeitung«-nak.*"

Tehát nem egyszer, hanem kétszer, előbb január 22-én, majd január 25-én megint, miután három napi gondolkodási ideje volt, tulajdonítja nekem F. Zabel azt a csodatevő hatalmat, hogy *1859 október 29-én* levelet írtam Londonban, amely *1859 október 24-én* az augsburgi kerületi bíróság előtt feküdt, és mindkét ízben azért tulajdonít nekem csodatevő hatalmat, hogy kapcsolatot létesítsen az általam az *„Allgemeine Zeitung"-nak* beküldött „dokumentum" és a Biscamp által az „Allgemeine Zeitung"-nak írt, megütközést keltő levél között, hogy az én levelemet Biscamp levele pedissequusának* tüntesse fel. És talán nem a rosszindulat, a megveszekedett rosszindulat tette ezt a F. Zabelt egészen a csodahívésig, messze a normális Dunce-mértéken felül, ennyire tökkelütötté?

Ámde, „érvel tovább" a *városi bíróság*, Zabel II. sz. vezércikke *„csupán* a »Zur Warnung« című *névtelen* röplap *történetét* teszi megbeszélés tárgyává". *Tárgyává?* Értsd: *ürügyévé.*

Eisele—Beisele[557], ezúttal a *„Honbarátok"* neve alá rejtőzve, úgy látszik 1859 novemberében „nyílt levelet" küldött a „Nemzeti Egyletnek"[779], amelyet a reakciós „Neue Hannoversche Zeitung" kinyomatott. A „nyílt levél" túllépte a zabeli „demokrácia" mértékét, mely a Habsburg-dinasztia elleni oroszlánbátorságát a Hohenzollern-dinasztia előtti csúszás-mászással ellensúlyozza. A „Neue Preussische Zeitung"-nak a „nyílt levél" indítékot adott arra a korántsem eredeti felfedezésre, hogy a demokrácia, ha egyszer kezdetét veszi, nem ér véget szükségképpen — **F. Zabelnál** és az ő „demokrata orgánumánál". Zabel felbőszült és megírta a II. sz. vezércikket: *„Wie man radikale Flugblätter macht"*. „Amikor", mondja a fontoskodó Zabel, „amikor meghívjuk a »Kreuzzeitung«-ot, hogy e röplap" („Zur Warnung") „történetét a *Vogt által* közölt iratok és *magyarázatok alapján* velünk együtt nézze át, reméljük, hogy végül el fogja ismerni azt, hogy mégis igazunk volt, mikor nyolc héttel ezelőtt megmondtuk, a Nemzeti Egylethez intézett nyílt levél neki, nem pedig nekünk való, *az ő hasábjai számára*, nem pedig a mieink számára készült." A Vogt radikalizmusának titkaiba radikálisan beavatott „demokrata" Zabel tehát a maga részéről előadást akar tartani a „Kreuzzeitung"-nak arról a titokról, „Hogyan csinálnak

* — nyomonkövetőjének — *Szerk.*

radikális röplapokat" [„Wie man radikale Flugblätter macht"], illetve, a városi bíróság kifejezése szerint, **„csupán** *a »Zur Warnung« röplap történetét teszi megbeszélés tárgyává*". És miképp fog hozzá ehhez F. Zabel?

A „*Marx vezetése alatt álló* »proletárok« pártjának" „taktikájával" kezdi. Először elmeséli, hogy a „*Marx vezetése alatt álló* proletárok" egy munkásegylet háta mögött, de annak *nevében* Londonból levelezést folytatnak külföldi munkásegyletekkel, „azoknak *kompromittálása végett*", „üzelmeken", titkosszövetség szervezésén stb. munkálkodnak és végül olyan „iratokat" fogalmaztatnak, amelyek a „kompromittálandó egyletekre ... elmaradhatatlanul rázúdítják a rendőrségi reklamációkat". Hogy tehát a „Kreuzzeitung"-ot kioktassa, „hogyan csinálnak radikális röplapokat", Zabel először is megtanítja azt, hogy a „*Marx vezetése alatt álló* »proletárok« pártja" olyan rendőrségi „tudósításokat" és „iratokat" csinál, amelyek nem „röplapok". Hogy elmesélje, „hogyan csinálnak radikális röplapokat", elmeséli továbbá, hogyan csináltak 1852-ben a „*Marx vezetése alatt álló* proletárok", Genfben „*tömegesen hamis papírpénzt*", ami megint nem „radikális röplap". Hogy elmesélje, „hogyan csinálnak radikális röplapokat", beszámol arról, hogyan csináltak 1859-ben a „*Marx vezetése alatt álló* proletárok" a lausanne-i központi ünnepélyen Svájc-ellenes és egyesület-kompromittáló „*manővereket*", amelyek megint nem „radikális röplapok"; hogyan csinálta „Biscamp és *Marx*" a csak „az istenek" előtt ismert pénzforrásokból a „*Volk*"-*ot*, ami megint nem „radikális röplap", hanem hetilap volt, és mindezek után elhelyez egy jóakaratú szót a vogti toborzóiroda szeplőtelen tisztaságáról, ami megint nem „radikális röplap" volt. Így tölt meg 2 hasábot a „*Hogyan csinálnak radikális röplapokat*" című cikke $3\,^1/_4$ hasábjából. A cikk e kétharmad részének tehát a névtelen röplap *története* csak *ürügyül* szolgál, hogy kiegészítse azokat a vogti infámiákat, amelyeket *F. Zabel* „jóbarát" és csavargótárs az „*»Allgemeine Zeitung« politikai magatartása*" rovat alatt még nem sózott el. Végre és legvégül rátér I. Dunce a „radikális röplapok csinálásának" művészetére, tudniillik a „Zur Warnung" című röplap „történetére".

„Blind nem akar e röplap szerzője lenni; ilyenként vakmerően és első ízben Biscamp október 24-i*, az »Allgemeine Zeitung«-hoz intézett levelében jelölik meg ... Hogy *tovább érveljen* Blind szerzősége mellett, *Marx* október 29-én ír az »Allgemeine Zeitung«-nak: »Megszereztem a *mellékelt dokumentumot*, mert Blind vonakodott helytállni olyan kijelentéseiért, amelyeket előttem és mások előtt tett.«"

* *Az 1860-as kiadásban*: 20-i – *Szerk.*

Zabelnak mármost gyanús ez a dokumentum, kiváltképp azért is, mert Liebknecht . . . „furcsamód" hozzáfűzi: „Aláírásainkat hitelesíttetni akartuk a magisztrátussal (?)" (ez a kérdőjel benne van Zabel szövegében), Zabel pedig egyszer s mindenkorra elhatározta, hogy a berlini magisztrátuson kívül semmiféle más magisztrátust el nem ismer. Zabel továbbá közli Vögele nyilatkozatának tartalmát, amelynek folyományaként Blind Hollinger és Wiehe tanúsítványait küldte be az „Allgemeine Zeitung"-nak bizonyíték gyanánt, *hogy a röplapot nem Hollinger nyomdájában szedték*, tehát nem is Blind *írta*, majd így folytatja: „*Marx, mindig talpraesetten*, november 15-én válaszol az »Allgemeine Zeitung«-ban." Zabel felsorolja válaszom különböző pontjait. Marx ezt mondja . . . Marx azt mondja . . . **„azonkívül** *Marx* arra hivatkozik". Vagyis, minthogy én „*azonkívül*" semmit sem mondok, Zabel természetesen válaszom *minden* pontját közölte olvasóival? Jól ismeritek a ti Zabeltokat! Eltitkolja, elsinkófálja, *elsikkasztja* válaszom döntő pontját. November 15-i nyilatkozatomban különböző pontokat sorolok fel, éspedig megszámozva. Vagyis: „1. . . . , 2. . . . , végül 3." „. . . Véletlenül a »Volk«-ban megjelent lenyomat" (a röplapról) „a röplap azon szedésének a levonata, amely még ott állt Hollinger nyomdájában. Így hát *tanúvallomás nélkül* is, a röplapnak és a »Volk«-ban megjelent lenyomatának egyszerű összehasonlításával *bírólag bizonyítható lenne, hogy ez előbbi F. Hollinger nyomdájából került ki.*" Ez eldönti a kérdést, mondta magában Zabel. Ezt olvasóim nem tudhatják meg. Így kimesterkedi válaszom talpa alól magát az esetet, hogy lelkiismeretemre valamilyen gyanús talpraesettséget fogjon rá. Így meséli el Zabel „a röplap történetét", kétszer szándékosan hamisítva, egyik ízben az időrendet, másik ízben a november 15-i nyilatkozatom* tartalmát meghamisítva. *Kettős hamisítása* építi az útját a végkövetkeztetéshez, *hogy én „kovácsoltam össze" a röplapot*, mégpedig úgy, hogy az Blind „gyártmányának látszott", hogy tehát én Vögele tanúsítványával is hamis tanúsítványt küldtem az „Allgemeine Zeitung"-nak, mégpedig *tudva*. Az a vád, hogy valaki összekovácsol dokumentumokat azzal a szándékkal, hogy egy harmadik személy nyakába varrja őket, a berlini *városi bíróság* nézete szerint „nem lépi túl" a „megengedett kritika határait" és még kevésbé foglalja magában „a sértő szándékot".

A „Hogyan csinálnak radikális röplapokat" receptje végén Zabelnak hirtelen eszébe jut, hogy Vogtnak *egy* szemérmetlen koholmányán még nem adott túl és a II. sz. vezércikke mögé tüstént nagy gyorsan még odaveti ezt a megjegyzést: „1850-ben egy másik körtáviratot" (miként Vogt emlékezni

* *V. ö. 634–635. old. – Szerk.*

vél) „fogalmazott a Parlaments-Wolff, alias *Kasematten-Wolff*, amelyet a németországi »proletárokhoz« intézett és *egyidejűleg* a hannoveri rendőrség kezére játszott." Ezzel a csinos rendőrségi anekdotával, amely a „Neue Rheinische Zeitung" egyik hajdani szerkesztőjéről szól, a hájhasú és demokrata Zabel somolyogva búcsút vesz olvasóközönségétől. Az „alias Kasematten-Wolff" szavak nem Vogtéi, hanem F. Zabeléi. Az ő sziléziai olvasóinak egészen pontosan meg kellett tudniok, hogy földijükről, *W. Wolffról*, a „Neue Rheinische Zeitung" hajdani társszerkesztőjéről van szó. Mily szorgalmatossággal fáradozik a jó Zabel azon, hogy a „Neue Rheinische Zeitung" kapcsolatát a franciaországi és németországi rendőrséggel részletekbe menően kimunkálja! Az ő sziléziaiai netán azt hihetnék, hogy Zabel saját *B. Wolffjáról*, Zabel természetes elöljárójáról (natural superior) van szó, aki tudvalevőleg „titkosszövetségben" az ismert hazugságsürgönygyárosokkal, a londoni *Reuterrel* és a párizsi *Havasszal* helyresürgönyzi a világtörténelmet. Ám a Reuter-iroda lelke, tehát a *B. Wolff—Reuter—Havas*-szentháromság lélekadó egysége *Sigmund Engländer*, a notórius titkos rendőrügynök.

Mindennek ellenére és a demokrata Zabel nem-sértő szándéka ellenére a berlini *városi bíróság* kijelenti, hogy Zabel két vezércikke persze olyan „kijelentéseket és állításokat" is „tartalmaz", amelyek „túllépik a megengedett kritika határait", ezért „büntetendők", tehát mindenesetre *panasz tárgyává* is tehetők. Ide veled hát Zabel! Adjátok ki nekem Zabelt, hadd reszkessen a bíróság előtt! Megállj! — kiált a *városi bíróság*. A két vezércikkben foglalt „kijelentések és állítások", mondja a városi bíróság, „*amennyiben* magától a szerzőtől" (Zabeltól) „erednek **és nemp usztán más személyektől vett idézetekből állnak**", nem lépik túl „a megengedett kritika határait", nem „büntetendők" és ezért Zabel nemcsak hogy nem büntetendő, hanem még be sem panaszolható és „az iratok a panaszos költségére visszaküldendők". Zabel „kijelentéseinek és állításainak" rágalmazó része tehát **„pusztán idézet".** Voyons!*

Emlékszünk e fejezet bevezetéséből, hogy az én rágalmazási panaszom Zabel két vezércikkének négy passzusán alapszik. A „*Volk*" pénzforrásairól szóló passzusban (a fent felsorolt panaszpontok 2.-a alatt) *maga Zabel* sem *állítja*, hogy idéz, és csakugyan nem is idéz, hiszen:

Zabel („Nationalzeitung", 41. sz.): „Hogy honnan jött a pénz e bő-

Vogt („Főkönyv", 212. old.): „Az »Allgemeine Zeitung« állandó

* – Lássuk! – *Szerk.*

kezűen osztogatott laphoz" („Volk") „azt az istenek tudják, hogy Marxnak és Biscampnak nincs felesleges pénzük, azt tudják az emberek." levelezője munkatárs ennél a lapnál" („Volk"), „amelyet ismeretlen pénzekből alapítottak, mert sem Biscampnak, sem Marxnak nincsenek meg az *ehhez*" (tudniillik ahhoz, hogy egy lapot *ismeretlen pénzekből* megalapítsanak?) „a szükséges eszközei."

A második kifogásolt passzusban (fent 4. alatt), ahol rámfogják, hogy Blind nevében összekovácsoltam egy dokumentumot, Zabel még *nyomatékosan* ki is jelenti, hogy **ő** a *maga*, Zabel, nevében, nem pedig Vogt nevében beszél.

„Nekünk", mint a Dullness Birodalmának uralkodója, Zabel természetesen pluralis majestatist* használ, **„nekünk** *úgy tűnik*, hogy ennek" (a Marx-pártnak) „nem volt túl nehéz őt" (Blindet) „bűnbaknak megtenni ... E Blind-féle kijelentések és szófordulatok felhasználásával *összekovácsolhatták* a röplapot úgy, hogy az *ő*" (Blind) „készítményének *látszott*." („*Nationalzeitung*", 41. sz.)

A harmadik általam kifogásolt passzust (fent 3. alatt) megint teljes egészében kell „idéznem":

„Ilymódon eszkábálták össze 1852-ben a svájci munkásegyletek ellen a legszégyenletesebb fajta összeesküvést, hamis papírpénz tömeges készítésével (*erről közelebbit Vogtnál*), egy olyan összeesküvést, amely a svájci hatóságoknak a legnagyobb kellemetlenségeket szerezte volna, ha idejekorán le nem leplezik."

Vajon ez **„pusztán idézet"**, mint a *városi bíróság* állítja, vagy egyáltalán idézet-e? Részben plagizálás Vogttól, de *semmiképpen sem idézet*.

Először is *maga Zabel* állítja, hogy nem idéz, hanem saját nevében beszél, amikor olvasójának zárójelben ezt mondja: „erről közelebbit Vogtnál". És most vegyük szemügyre a passzust! Genfben tudták, hogy *Cherval* csak *1853 tavaszán* jött Genfbe, hogy „összeesküvése" és elszökése *1854 tavaszán* történt. Vogt ezért Genfben nem meri azt mondani, hogy az „»összeesküvést« »**1852-ben**« ... eszkábálták össze". Ezt a hazugságot átengedi a jó Zabelnak Berlinben. Továbbá: Vogt ezt mondja: „Már maga Nugent" (Cherval) „*ki-*

* – felségtöbbest *Szerk.*

metszett különböző kő- és rézlemezeket e célra" (hamis bankjegyek gyártására stb.). („Főkönyv", 175. old.) Tehát különböző kő- és rézlemezek voltak *már* kimetszve a pénzhamisításhoz, bankjegyek és kincstári jegyek *még* nem voltak gyártva. *Zabelnál* ellenben „a hamis papírpénz készítése" már megtörtént, mégpedig *„tömegesen"*. Vogt azt mondja, hogy Cherval összeesküvésének alapszabály szerinti „célja" ez volt: „Harc a zsarnokság ellen a saját eszközeivel, mégpedig hamis bankjegyek és kincstári jegyek tömeges gyártásával." (i. h.) Zabel törli a zsarnokság elleni harcot és ragaszkodik a „hamis papírpénz tömeges készítéséhez". Tehát Zabelnál közönséges polgári bűntény, amelyet a „titkosszövetség" tagjai előtt még a politikai célok hamis ürügye sem szépít meg. És Zabel egyáltalában *ilyen* módon **„idézi"** a „Főkönyvet". *Vogtnak* „könyvet" kellett csinálnia a maga vadásztörténeteiből. Ezért részletekbe bocsátkozik, kihímez, kihámoz, tisztít, piszkít, színez, mázol, feldolgoz, kibogoz, bebogoz, indokol, költ, fa del cul trombetta*, és így a falstaffi lélek mindenütt átvilláglik az állítól gos tényeken, amelyeket s-ját elbeszélése által tudattalanul megint az eredeti semmijükbe old fel. Ellenben Zabel, akinek a könyvet két vezércikké kellett összepréselnie, és aki semmiféle aljasságot veszendőbe menni hagyni nem akart, elmellőz mindent, kivéve az összes állítólagos „tények" caput mortuumát**, e száraz rágalomcsontokat egyiket a másik után felfűzi, és aztán farizeusi buzgósággal végigimádkozza ezt a rózsafüzért.

Nézzük például a jelen esetet. Ahhoz az először általam leleplezett tényhez, hogy Cherval különböző követségek zsoldjában álló titkos rendőrügynök és agent provocateur, Vogt hozzáfűzi, amit maga költ. S ez ott egyebek között így hangzik: „*Már* maga Nugent" (Cherval) „kimetszett különböző kő- és rézlemezeket e célra" (pénzhamisítás), „*már* ki voltak jelölve a titkosszövetség ama hiszékeny tagjai, kiknek Franciaországba, Svájcba és Németországba kellett utazniok e csomagokba rakott eme" (még legyártatlan „hamis bankjegyekkel; de *már megtörténtek a denunciálások is a rendőrségen* és közben azokba gyalázatos módon a munkásegyleteket is belekeverték stb." („Főkönyv", 175. old.) *Vogt* tehát Chervallal *már denunciáltatja* a saját műveleteit a rendőrségnek, amikor *még csak* rézlemezeket és köveket metszett a szándékolt pénzhamisításhoz, mielőtt összeesküvése célját elérte volna, mielőtt corpus delicti léteznék, s rajta kívül bárki kompromittálva lenne. De a Vogt-féle Chervalt űzi a nyugtalanság, hogy „a munkásegyleteket gyalázatos módon" belekeverje a maga „összeesküvésébe". A *külföldi követ-*

* – trombitát csinál az alfeléből[467] – *Szerk.*

** – holt üledékét[781] – *Szerk.*

ségek, amelyek Chervalt felhasználják, éppolyan ostobák, mint Cherval és éppolyan elsietve „figyelmeztetik bizalmas megkereséseikben az államszövetségi rendőrséget arra, hogy a munkásegyletekben politikai üzelmek stb. vannak folyamatban". Ugyanakkor ezek a fajankó követek, akiknek nincs türelmük, hogy érlelődni hagyják a megbízásukból Cherval által kiötlött összeesküvést és gyerekes türelmetlenségükben hiábavalóan pellengérre állítják saját ügynöküket, „a határokon" pedig zsandárokat állítanak fel, hogy, „amennyiben a dolog annyira jutna" — amennyire ők nem engedték jutni —, „a hamis bankjegyekkel" — amelyeknek gyártását meghiúsítják — Cherval kiküldötteit „kézre kerítsék és az egész ügyet általános hajszára felhasználják, amelyben ártatlanok tömegeinek kellett volna meglakolniok néhány aljasnak az üzelmeiért". Ha *Vogt* mármost *később* ezt mondja: „Ennek az egész összeesküvésnek a terve *ocsmány módon* volt kieszelve", mindenki egyet fog vele érteni, hogy *ocsmányul buta módon* volt kieszelve, és ha Vogt a végén így hetvenkedik: „Én nem tagadom, hogy én ezen *ördögi ármány* meghiúsításához hozzájárultam a **magam lényeges részével"**, akkor mindenki megérti a csattanót és nevetőgörcsökben fog kitörni a vidám ördög láttán. De hasonlítsuk most ezt össze Zabel szerzetesi krónikaváltozatával! „Ilymódon eszkábálták össze 1852-ben a svájci egyletek ellen a legszégyenletesebb fajta összeesküvést, hamis papírpénz tömeges készítésével (erről közelebbit Vogtnál), egy olyan összeesküvést, amely a svájci hatóságoknak a legnagyobb kellemetlenségeket szerezte volna, ha idejekorán le nem leplezik." Itt egyformán száraz és egyformán szégyenletes tények egész kötege van egyetlenegy rövid mondatba összegöngyölítve. „Legszégyenletesebb fajta összeesküvés", 1852-es dátummal. „Hamis papírpénz tömeges készítése." Tehát közönséges polgári bűncselekmény. A „svájci munkásegyletek" szándékos kompromittálása. Tehát a saját párt elárulása. „A svájci hatóságoknak" szerezhető „legnagyobb kellemetlenségek". Tehát agent provocateurség a kontinentális zsarnokok érdekében a svájci köztársaság ellen. Végül „az összeesküvés idejekorán való leleplezése". Itt a kritika elveszít minden támpontot, melyet neki a vogti ábrázolás nyújt, ezek egyszerűen el vannak bűvészkedve. Ezt hinni kell vagy nem hinni. És így dolgozza fel Zabel az egész „Főkönyvet", amennyiben az énrám és pártbarátaimra vonatkozik. *Heine* joggal mondja, hogy nincs ember, aki olyan veszedelmes lenne, mint egy veszekedett szamár.

Végül a negyedik általam vád tárgyává tett kifogásolt passzust (fent 1. alatt), amellyel az I. sz. vezércikk megnyitja leleplezéseit a „Kénesbandáról", *Zabel* csakugyan e szavakkal vezeti be:

„*Vogt a 136. és következő oldalakon ezeket közli.*" Zabel nyitva hagyja,

hogy ő maga összegez-e, vagy pedig idéz. Óvakodik idézőjeleket használni. Valójában *nem is idéz*. Ez kezdettől fogva nem volt kérdéses, minthogy Zabel a „Főkönyv" 136., 137., 138., 139., 140. és 141. oldalát 51, egyenként körülbelül 48 betűnyi sorba préseli össze, kihagyásokat nem jelöl, hanem a mondatokat olyan sűrűn egymásba zsúfolja, mint a holland heringeket, s végül az 51 sorban még saját szövegének is talál helyet. Ahol egy különösen szennyes mondatra bukkan, jóformán csorbítatlanul beleveszi batyujába. Egyébként összevissza dobálja a kivonatokat, nem olyan sorrendben hozza, mint oldalszám szerint a „Főkönyvben" következnek, hanem ahogy a cókmókjába beleillenek. Az egyik vogti mondat fejét egy másik vogti mondat farkával látja el. Majd *egy* mondatot komponál egy tucatnyi vogti mondat vezérszavaiból. Ahol Vogtnál valamilyen stilisztikai törmelék gátolja, hogy az éles fény egyenesen a rágalomra vetődjön, Zabel eltakarítja a törmeléket. *Vogt* például azt mondja: „hazájukban élő embereket annyira kompromittálni, hogy a *kizsákmányolási kísérleteknek nem ellenállniok*, hanem pénzt fizetniök kellett". *Zabel* viszont ezt: „annyira kompromittálni, hogy pénzt kelljen fizetniök". Más pontokon Zabel *megváltoztatja* azt, ami neki Vogt stílustalanságában *kétértelműnek* tűnik. *Vogt* így: „hogy pénzt fizetniök kellett, csak hogy a banda megőrizze kompromittált *voltuk* titkát". Ellenben Zabel: „hogy a banda megőrizze a titkot kompromittálás *nélkül*". Végül *Zabel* közbeiktat *saját* gyártmányú teljes mondatokat is, mint: „A Kénesbanda szörnyű fegyelmet gyakorolt követői felett" és „ők" — tudniillik *„a cimborák, akik a menekültek körében folytatták a »Rheinische Zeitung« művét"* — **„szövetségeseivé lettek a titkosrendőrségnek Franciaországban és Németországban".**

Tehát az általam kifogásolt négy passzus közül három *maga Zabel szerint magától Zabeltól* ered, míg a negyedik állítólagos „idézet" — bár vegyítve van idézetekkel — *nem idézet* és még kevésbé *„pusztán idézet"*, mint a *városi bíróság* állítja, legeslegkevésbé pedig *„más személyektől"* vett idézet, többesszámban, mint ugyanaz a *városi bíróság* állítja. Viszont megfordítva, Zabelnak rólam tett összes *„kijelentéseiben és állításaiban" egyetlenegy sor* sem akad, amely „kritikát és megítélést" („megengedettet" vagy „meg nem engedettet") tartalmazna.

De feltéve, hogy *a városi bíróság ténybeli előfeltételezése* éppoly igaz lenne, mint amilyen hamis; feltéve, hogy *Zabel* a rágalmait rólam csupán *idézte*, vajon a *városi bíróságot* e körülmény valóban *törvényileg feljogosítja-e* arra, hogy nekem *megtiltsa*, hogy *F. Zabel* ellen *panaszt tegyek*? Egy mindjárt idézendő „Végzés"-ben a **kir. porosz kamarai bíróság** ellenkezőleg azt mondja, hogy

„a büntetőtörvénykönyv 156. §-ának tényálladékán **semmit** sem *változtat*, ha a szóbanforgó cikkekben előadott tények *a szerző saját állításaiként* vagy pedig harmadik személyek állításainak **idézeteiként** szerepelnek".

Tehát akár idézet, akár nem-idézet: a „demokrata" Zabel felelős marad „állításaiért". A *városi bíróság* már *kijelentette*, hogy Zabel önmagukban véve „büntetendő" állításokat hangoztatott rólam, *csakhogy* ezek **idézetek** és **ezért** golyóállók. El ezzel az ürüggyel, amely *jogilag hamis*, kiált fel a **kamarai bíróság.** Végre hát kezembe kerül Zabel, a törvényszék ajtaja kitárul, Italiam, Italiam!*

Ügyvédem a *városi bíróságtól* fellebbezett a *„kamarai bírósághoz* és *1860 július 11-én* alábbi *„Végzés"-t* kapta:

„A »Nationalzeitung« f. é. január 22-i és január 25-i, 37. és 41. számában »Karl Vogt und die Allgemeine Zeitung« és »Wie man radikale Flugblätter macht« címmel közölt vezércikkekben nem állapítható meg a panaszos, Dr. Karl Marx londoni lakos megrágalmazása. Jóllehet a büntetőtörvénykönyv 156. §-ának tényálladékán semmit sem változtat, ha a szóbanforgó cikkekben előadott tények a szerző saját állításaiként vagy pedig harmadik személyek állításaiként szerepelnek, mégsem lehet a sajtót korlátozni abban, hogy a pártok tevékenységét és publicisztikai viszályaikat megbeszélés és kritika tárgyává tegye, ameddig a polémia formájából nem tűnik ki a *sértő szándék*, ami a szóbanforgó esetben *nem tételezhető fel.*

Az említett cikkekben kiváltképp az a konfliktus világíttatik meg, amely egyfelől Dr. Karl Vogt nézetei, másfelől az augsburgi »Allgemeine Zeitung« nézetei között az olaszok érdekeinek és Ausztria érdekeinek pártfogása tekintetében a legutóbbi háború alkalmából eluralkodott; emellett megvilágíttatik az úgynevezett londoni *német emigráció* részvétele az augsburgi »Allgemeine Zeitung« javára, Vogt ellen, valamint alkalmilag egyáltalában e menekültek egymás közötti és egymás elleni *pártoskodásai* és mesterkedései!

Ha e fejtegetések során *a panaszos* viszonya ama pártokhoz és részbeni részvétele törekvéseikben, különösen pedig fáradozásai, hogy az augsburgi »Allgemeine Zeitung«-nak Vogt elleni *polémiájában* bizonyítási eszközökkel segédkezet nyújtson, bevonattak a megbeszélés körébe, akkor a két cikk erre vonatkozó hivatkozásai *a magától a panaszostól a panaszában* elő-

* – Itália, Itália![81] – *Szerk.*

adott tényekben *nem annyira cáfolatukat* nyerik, *amit általuk elérni szándékozik, mint inkább igazolásukat.* Ha viszont ő továbbá azt állítja, hogy *becsületsértő* módon *azonosíttatott* az illető cikkekben mindenesetre erősen ostorozott, *excentrikusnak*, illetve *jellemtelennek* és *becstelennek* mondott pártüzelmekkel, ezt az állítást megalapozottnak elismerni nem lehet. *Mert* ha az első cikk Vogt előadásából *idézi*: »hogy az 1849-es menekültek lassanként Londonban gyülekeztek és ott látható fejükként t. Marxot tisztelték«, majd pedig Techow-nak egyik leveléről azt mondja: »amelyben ott látjuk Marxot, amint szellemi fölényére táplált napóleoni gőggel suhogtatja pallosát a Kénesbanda között«, akkor ez lényegében csupán a Vogt által úgy nevezett »Kénesbanda« jellemzése, nem pedig Marx szidalmazása, őt inkább fegyelmezőként és fölényben levőként ábrázolja, és személye a legkevésbé sincs kapcsolatba hozva azokkal az emberekkel, akiket zsarolással és feljelentgetéssel vádolnak. Éppígy a második cikkben sincs sehol kimondva, hogy a panaszos *jobb tudomása ellenére* tulajdonította a »Warnung« röplap szerzőségét t. Blindnek és *tudva* juttatott erről az augsburgi »Allgemeine Zeitung«-nak helytelen tanúsítványokat harmadik személyektől. Hogy azonban Vögele szedő tanúsítványa vitatott volt, azt a panaszos a panaszában maga is elismeri, amennyiben felhozza Hollinger nyomdász és Wiehe szedő ellenkező bizonyságait. Ezenfelül saját adata szerint később bizonyos Schaible jelentkezett a röplap szerzőjeként, éspedig csak *azután*, hogy a »Nationalzeitung« mindkét cikke megjelent volt.

Ennélfogva a kir. városi bíróság múlt hó 8-i elutasító végzése ellen ugyanazon hónap 21-én emelt panaszt megalapozatlannak kellett tekinteni, és az ezennel elutasíttatik. A megalapozatlan panasz elutasításának költsége fejében 25 ezüstgaras azonnal, végrehajtás mellőzésével, az itteni városi bíróság illetékpénztárába befizetendő.

Berlin, 1860 július 11.

A kir. kamarai bíróság
büntetőtanácsa. II. osztály
Guthschmidt *Schultze*

Dr. phil. Karl Marxnak. Weber igazságügyi tanácsos úr kezéhez, helyben."

Amikor ezt a „*Végzés*"-*t* ügyvédemtől postán megkaptam, az első olvasásnál átsiklottam az elején és a végén, és amilyen járatlan vagyok a porosz jogban, azt hittem, hogy a „demokrata" F. Zabel által a kamarai bírósághoz

benyújtott *védőirat* másolata fekszik előttem. Az, amit Zabel, mondtam magamban, „Dr. Karl Vogt nézeteiről" (lásd 15. melléklet) „és az augsburgi »Allgemeine Zeitung« nézeteiről", „az olaszok érdekeiről és az osztrákok érdekeiről" felhoz, az bizonyára véletlenül tévedt egy a „Nationalzeitung"-nak szánt vezércikkből a védőiratába.

Mindenesetre a „demokrata" F. Zabel ama nézeteket és emez érdekeket *egyetlen szóval* sem említi alig hathasábos két vezércikkének *engem* érintő négy hasábjában. Zabel azt mondja védőiratában, hogy én „az augsburgi »Allgemeine Zeitung«-nak Vogt elleni *polémiájában* bizonyítási eszközökkel segítő kezet nyújtottam". *Vogt perét az „Allgemeine Zeitung" ellen az „Allgemeine Zeitung" Vogt elleni polémiájának* nevezi. Ha per és polémia azonos dolgok lennének, minek kellene nekem az államügyész, a városi bíróság, a kamarai bíróság stb. engedélye a „polémiámhoz" Zabel ellen? Hát még Zabelnak az a bizonykodása, hogy az ő két vezércikkének az „Allgemeine Zeitung"-gal való viszonyomra „vonatkozó hivatkozásai" a sajátmagam által „előadott tényekben *nem annyira* cáfolatukat" nyerik, „amit általuk elérni szándékoztam, *mint* inkább *igazolásukat*". Nem annyira — mint inkább! Vagy — vagy, mondja a jus*. És melyek voltak Zabel „vonatkozó hivatkozásai"?

Zabelnak az „Allgemeine Zeitung"-gal való viszonyomra „vonatkozó hivatkozásai" az I. sz. vezércikkben ezek voltak:

1. Liebknecht egy általam részére nyilvánosan kiállított bizonyítvány folytán lett az „Allgemeine Zeitung" tudósítója. Zabelt panaszomban meghazudtoltam, de egészen feleslegesnek tartottam, hogy erről az együgyűségről más „tényeket" hozzak fel. 2. Zabel október 29-én elküldet velem Londonból az „Allgemeine Zeitung"-nak egy „bírósági dokumentumot", amely október 24-én az augsburgi kerületi bíróság előtt feküdt, és ő ezen „hivatkozás" igazolását találta az általam felhozott „tényekben"! A panaszomban felhozott tényekből Zabel mindenesetre látta azt, hogy minden politikai indítéktól eltekintve, azért vált szükségessé, hogy elküldjem a „Warnung" *eredetére* vonatkozó dokumentumot, mivel Vogt már a per megnyitása előtt *nyilvánosan* megpróbálta a röplap értelmi szerzőségét rám hárítani. 3. Zabel azon „hivatkozását", hogy én az „Allgemeine Zeitung" egyik tudósítója vagyok, hiteles iratokkal cáfoltam. Zabel *II. számú vezércikke*, „Wie man radikale Flugblätter macht", az „Allgemeine Zeitung"-gal való viszonyomról, mint már előzőleg rámutattam, csak olyan „vonatkozó hivatkozásokat" tartalmazott, hogy a „Warnung"-ot én magam kovácsoltam össze, ráfogtam

* – jog – *Szerk.*

Blindre és Vögele hamis tanúsítványával igyekeztem bebizonyítani, hogy ez az ő tákolmánya. Vajon ezek a „vonatkozó idézetek a »panaszomban« felhozott tényekben nem annyira cáfolatukat nyerték, amit általuk elérni szándékoztam, mint inkább igazolásukat"? Maga Zabel beismeri az ellenkezőjét.

Tudhatta-e Zabel, hogy Schaible volt a „Zur Warnung" röplap szerzője? Kellett-e Zabelnak elhinnie, hogy Vögele szedőnek az én saját állításom szerint „vitatott" tanúsítványa helyes volt? De ugyan hol e széles földön kívántam én Zabeltól ama tudást és eme hitet? Az én panaszom „sokkal inkább" Zabelnak ama „vonatkozó hivatkozására" vonatkozik, hogy én *„összekovácsoltam* a röplapot úgy, hogy az *ő*" (Blind) „készítményének *látszott*", majd később Vögele tanúsítványával igyekeztem bebizonyítani, hogy az Blind tákolmánya.

Végül rábukkantam Zabelnak egy olyan defenzív pozíciójára, amely legalább érdekesnek látszott.

„Ha", mondja, „ha viszont ő" (Marx, a panaszos) „továbbá azt állítja, hogy *becsületsértő* módon *azonosíttatott* az illető cikkekben" (Zabel vezércikkeiben) „mindenesetre erősen ostorozott, *excentrikusnak*, illetve *jellemtelennek* és *becstelennek* mondott pártüzelmekkel" (a Kénesbandáéival), „ezt az állítást megalapozottnak elismerni nem lehet ... *személye a legkevésbé sincs kapcsolatba hozva azokkal az emberekkel, akiket zsarolással és feljelentéssel vádolnak.*"

Zabel nyilván nem tartozik azok közé a rómaiak közé, akikről ezt mondják: „memoriam quoque cum voce perdidissimus"*. Emlékezetét elveszítette, de nem a nyelvét. Zabel nemcsak a ként, hanem a Kénesbandát is átváltoztatja a kristályos állapotból a folyékony állapotba, és a folyékonyból a gőznemű állapotba, hogy engem a vörös gőz révén kék köddel etessen. A Kénesbanda, állítja, egy „párt", amelynek „üzelmeivel" engem sohasem *azonosított*, és amelynek „zsarolásaival és feljelentgetéseivel" még a velem „kapcsolatban" álló embereket sem hozta soha kapcsolatba. Szükséges lesz, hogy a kéngőzt átváltoztassuk kénvirággá.

Az I. sz. vezércikkben („*Nationalzeitung*", *1860, 37. sz.*) Zabel a *Kénesbandára* „vonatkozó hivatkozásait" azzal kezdi, hogy „*Marxot*" „látható fejüknek" nevezi. A Kénesbanda második tagja, akit annak „további jellemzésére" nem nevez meg ugyan, de körülír, Friedrich Engels. Tudniillik utal arra a levélre, amelyben Techow beszámol a Fr. Engelsszel, K. Schramm-

* – „hangunkkal együtt az emlékezetünket is elvesztettük"[782] – *Szerk.*

mal és velem való összejöveteléről. Az utóbbi kettőre Zabel a „Kénesbanda" illusztrációiként utal. Mindjárt utána *Chervalt* említi londoni megbízottként. Aztán kerül sor Liebknechtre. „Ez a Liebknecht, in nomine omen*, *Marx-nak* egyik legszervilisebb híve ... Liebknecht közvetlenül megérkezése után szolgálatokat vállalt *Marxnál*, urának teljes megelégedését szerezte meg." Szorosan Liebknecht után menetel „*Ohly*", **„ugyancsak** a Kénesbanda egyik kanálisa". Végül „egy másik londoni *cinkostárs*, *Biscamp*". Mindezek az adatok sorra-rendre követik egymást az I. sz. vezércikkben, de a II. sz. vezércikk végén utólag még megnevezi a Kénesbanda egy másik tagját, *W. Wolffot* — „Parlaments-Wolff, alias Kasematten-Wolff" — aki azzal a fontos ügylettel van megbízva, hogy „körtáviratokat bocsásson ki". A *Kénesbanda* tehát Zabel „vonatkozó hivatkozásai" szerint a következőkből áll: Marx, a Kénesbanda feje; F. Engels, a Kénesbanda illusztrációja; Cherval, a Kénesbanda londoni megbízottja; Liebknecht, „Marx egyik legszervilisebb híve"; Ohly, **„ugyancsak** a Kénesbanda egyik kanálisa"; Biscamp, egy „*másik*" londoni „cinkostárs"; végül Wolff, a Kénesbanda táviratírója.

Az így összecsapott *Kénesbandát* Zabel mindjárt az első 51 sorban felváltva különböző *neveken* szerepelteti: „Kénesbanda vagy pedig Kefelakiak", „Cimborák, akik a menekültek körében folytatták a **»Rheinische Zeitung«** *művét*", a „*proletárok*", vagy, mint a II. sz. vezércikkben, „a *Marx* vezetése alatt álló »proletárok« pártja."

Eddig a Kénesbanda személyi állománya és nevei. *Szervezetét* Zabel „vonatkozó hivatkozásaiban" röviden és csattanósan ábrázolja. „*Marx*" a „*fő*". Maga a „*Kénesbanda*" alkotja „*szűkebb*" követőinek körét, illetve mint Zabel a második vezércikkben mondja, „*a szűkebb Marx-pártot*". Sőt, Zabel még a próbajegyet is megadja, amelyről „*a szűkebb Marx-párt*" felismerhető. Aki a szűkebb Marx-párt tagja, annak ugyanis legalább egyszer életében látnia kellett Biscampot. „Ő", mondja Zabel a II. sz. vezércikkben, „ő" (Blind) „kijelenti, hogy Biscampot soha életében nem látta, *ő nyilván nem tagja* **a szűkebb Marx-pártnak."** „A szűkebb Marx-párt", illetve a tulajdonképpeni Kénesbanda tehát a banda pairsége, megkülönböztetendő a harmadik kategóriától, a „*követők*" népétől, avagy „a *mihasznák* e gondosan fenntartott *osztályától*". Tehát először a fő, Marx, aztán a tulajdonképpeni „Kénesbanda", illetve a „szűkebb Marx-párt", végül „a követők" népe avagy „a mihasznák osztálya". Az erre a három kategóriára tagolt Kénesbanda igazán spártai fegyelemnek örvend. „A *Kénesbanda*", mondja Zabel, „szörnyű fe-

* – nevében a végzete; a név megmond mindent (Liebknecht *szóelemei szerint* szerető szolga; kedves szolga) – *Szerk.*

gyelmet" „gyakorolt *követői* felett", míg másrészt „*Marx* ... pallosát suhogtatja a *Kénesbanda* között". Magától értetődik, hogy egy ilyen jól szervezett „bandában" a banda jellemző „üzelmei", annak „főfoglalatosságai", a tettek, melyeket banda qua* banda végbevisz, fejük parancsára következnek be, és Zabel ezeket kifejezetten mint e pallossuhogtató fő tetteit ábrázolja. És mi volt a banda úgyszólván hivatali foglalkozása?

„A Kénesbanda egyik főfoglalatossága az volt, hogy hazájukban élő embereket annyira kompromittáljanak, hogy pénzt kelljen fizetniök azért, hogy a banda megőrizze a titkot kompromittálás nélkül. Nem egy, hanem száz meg száz levelet írtak Németországba azzal, hogy denunciálni fogják az illetőnek a forradalom egyik vagy másik aktusában való részvételét, ha egy bizonyos időpontig nem fut be egy bizonyos összeg egy megadott címre ... Mindenkit, aki szembefordult **ezen** üzelmekkel, tönkretettek, éspedig nemcsak a menekültek körében, hanem a sajtó útján is. A »proletárok« megtöltötték a németországi reakciós sajtó hasábjait *feljelentgetéseikkel* azon demokraták ellen, akik nem hódoltak be nekik, *szövetségeseivé* lettek a titkosrendőrségnek Franciaországban és Németországban stb." („*Nationalzeitung*", 37. sz.)

Zabel, azután, hogy ezeket a Kénesbandára „vonatkozó hivatkozásokat" ama megjegyzéssel vezette be, hogy én voltam annak „látható feje", majd azután, hogy felsorolta a Kénesbanda „főfoglalatosságait", tudniillik pénzzsarolásait, feljelentgetéseit stb., a Kénesbanda általános leírását e szavakkal zárja:

„... *szövetségeseivé lettek a titkosrendőrségnek Franciaországban és Németországban. További* jellemzésül Vogt Techow volt hadnagynak egy 1850 augusztus 26-i levelét közli ..., amelyben ott látjuk *Marxot, amint szellemi fölényére táplált napóleoni gőggel suhogtatja pallosát a Kénesbanda között.*"

Miután Zabel a Kénesbanda leírása elején engem mint a banda „látható fejét" „tiszteltet", elfogja a félelem, hogy az olvasó azt hihetné, a látható fő mögött még egy láthatatlan fő is állott, vagy pedig én beértem azzal, hogy dalai lámaként „tiszteljenek". Ezért leírása végén (a *maga*, nem pedig *Vogt* szavaival) a csupán „látható" főből a pallossuhogtató fővé, a „Kénesbanda" dalai lámájából a „Kénesbanda" Napóleonjává változtat át. És éppen ezt idézi védőiratában annak *bizonyítékaként*, hogy

*– mint – *Szerk.*

nem „azonosított" engem a Kénesbandának cikkeiben „erősen ostorozott, *excentrikusnak*, illetve *jellemtelennek* és *becstelennek* mondott pártüzelmeivel". De nem! Nem egészen így! *„Azonosított"*, de *nem „becsületsértő módon"*. Sőt, „inkább" abban a *megbecsülésben* részesített, hogy a pénzsarolók, a fenyegetőlevélírók, a mouchard-ok, az agent provocateurök, a pénzhamisítók stb. Napóleonjává nevezett ki. Zabel a becsületről való fogalmait nyilván a *Decemberbanda* szótárából kölcsönzi. Innen a „napóleoni" jelző. De hiszen én éppen ezért az irányomban tanúsított *megbecsülésért* emelek ellene panaszt! Én a panaszomban felhozott „tényekkel" **bebizonyítottam,** oly csattanósan bebizonyítottam, hogy Zabel semmiképp sem akar velem nyilvános bíróság elé jönni, **bebizonyítottam** azt, hogy összes, a Kénesbandára „vonatkozó hivatkozásai" vogti koholmányok és hazugságok, amelyekre Zabel csak azért „hivatkozik", hogy engem e Kénesbanda Napóleonjaként *„tisztelhessen"*. De hát nem „fegyelmezőként és fölényben levőként" ábrázol-e? Nem tartat-e velem *fegyelmet* a banda között? Ő maga mondja el, miben állt a fegyelmezés, a fölény, a *fegyelem*.

„A Kénesbanda *szörnyű fegyelmet* gyakorolt követői felett. Aki közülük valamilyen módon polgári előbbrejutásra igyekezett, már csak azáltal, hogy függetlenné akarta tenni magát, árulója lett a forradalomnak ... A mihasznák e gondosan fenntartott osztályában viszályokat, verekedéseket, párbajokat szítottak híresztelésekkel, levelezésekkel stb."

De Zabel nem éri be ezen *általános leírásával* a Kénesbanda „pártüzelmeinek", amellyel engem megtisztelően „azonosít".

Liebknecht, a „Marx-párt notórius tagja", „Marxnak egyik legszervilisebb híve, aki urának teljes megelégedését szerezte meg", szándékosan kompromittálja a munkásokat Svájcban a „murteni forradalmi gyűléssel", ahol örömtől repesve az ott várakozó „zsandárok" „karjába vezeti" őket. Ennek a „bizonyos Liebknechtnek tulajdonították a kölni perben a hamis jegyzőkönyv szerkesztését". (Zabel persze elfelejti megmondani, hogy Stieber e hazugságáról még a tárgyalások alatt nyilvánosan *bebizonyították*, hogy stieberi hazugság.) *Wolff*, a „Neue Rheinische Zeitung" egykori társszerkesztője, Londonból „körtáviratot intéz a proletárokhoz", amelyet „egyidejűleg a hannoveri rendőrség kezére játszik".

Míg Zabel a velem ilyen „notóriusan" kapcsolatban álló személyeket a titkosrendőrség ügynökeiként vonultat fel, másfelől kapcsolatba hoz engem egy „notórius" titkos rendőrügynökkel, agent provocateurrel és pénzhamisítóval, nevezetesen Chervallal. Mindjárt a Kénesbanda általános le-

írása után „többeket", köztük *Chervalt*, „a munkások forradalomra csábítójának és a titkosrendőrség szövetségesének kettős minőségében" Londonból Párizsba meneszt, ott szervezteti az „úgynevezett kommunista-pert" stb. A II. sz. vezércikkben elbeszéli továbbá:

„Ilymódon eszkábálták össze 1852-ben a legszégyenletesebb fajta összeesküvést, hamis papírpénz tömeges készítésével **(erről közelebbit Vogtnál)** stb."

Ha a „Nationalzeitung" olvasója engedelmeskedik Zabel parancsoló felszólításának és *megnézi a részleteket Vogtnál*, mit talál ott? Hogy Chervalt én küldtem Genfbe, az én közvetlen vezetésem alatt indította el „a szégyenletes összeesküvést a hamis papírpénzzel" stb. A Zabel által Vogthoz utasított olvasó továbbá ezt találja: „Ámde Marx személyes viszonya ebben a vonatkozásban teljesen irreleváns, mert, mint már említettük, az, *hogy maga Marx cselekszik-e valamit, vagy bandája egy tagja által cselekedteti, teljesen közömbös; feltétlenül uralkodik emberein.*"

De Zabel még mindig nem tett eleget önmagának. Hajtotta a vágy, hogy mindkét vezércikke végén egy utolsó szót duruzsoljon az olvasó fülébe. Azt mondja:

„Ő" (Blind) „egyúttal kijelenti, hogy Biscampot soha életében nem látta, ő nyilván nem tagja a *szűkebb Marx-pártnak. Nekünk úgy tűnik*, hogy ennek" (a szűkebb Marx-pártnak) „nem volt túl nehéz őt" (Blindet) „bűnbaknak megtennie ... A *Marx-párt* mármost nagyon könnyen áthárithatta Blindre a röplap szerzőségét, éppen mert ..., a *Marx-szal* folytatott beszélgetésben és a »Free Press«-beli cikkében hasonló értelemben nyilatkozott; e Blind-féle kijelentések és szófordulatok felhasználásával *összekovácsolhatták a röplapot* úgy, hogy az *ő*" (Blind) „készítményének látszott."

Tehát *„a Marx-párt"* vagy *„a szűkebb Marx-párt"*, alias a Kénesbanda „összekovácsolta" a röplapot úgy, hogy az Blind készítményének látszott? E hipotézis kifejtése után Zabel annak értelmét szárazon a következő szavakban foglalja össze: *„Mármost ki-ki tetszése szerint akár* **Marxot,** *akár Blindet* **tarthatja a szerzőnek."**

Tehát nem a Marx-párt vagy Blind, nem is Blind vagy a szűkebb Marx-párt, vulgo Kénesbanda, hanem Blind vagy Marx, *Marx* sans phrase. A Marx-párt, a szűkebb Marx-párt, a Kénesbanda stb. tehát csak panteisztikus nevek voltak *Marx*, Marx személye helyett. Zabel nemcsak *„azonosítja"* Marxot a Kénesbanda „pártjával", hanem a Kénesbandát *megszemélyesíti* Marxban. És *ugyanez* a Zabel azt meri állítani a bíróságok

előtt, hogy vezércikkeiben a „panaszos" Marxot nem *„azonosította* ... becsületsértő módon" a Kénesbanda „üzelmeivel". Mellét veri és fogadkozik, hogy „személyemet a *legkevésbé* sem hozta kapcsolatba azokkal az emberekkel", akiket „zsarolással és feljelentgetésssel vádol"! Micsoda figura lesz Zabelból, gondoltam magamban, a nyilvános bírósági tárgyaláson! Micsoda figura! E vigasztaló felkiáltással ragadtam fel újra az ügyvédemtől küldött iratot, még egyszer elolvastam, a végén mintha valami Müller és Schulze[783] nevet véltem volna felfedezni, de csakhamar rájöttem tévedésemre. Ami a kezemben volt, nem Zabel védőirata, hanem — a *kamarai bíróság „Végzés"-e, Guthschmidt és Schultze* aláírásával, olyan végzés, amely megfoszt engem a Zabel elleni *panasztevés jogától* és ráadásul elrendeli, hogy „panaszom" büntetéseként azonnal, végrehajtás mellőzésével, 25 ezüstgarast fizessek be a berlini városi bíróság illetékpénztárába. Valóban attonitus* voltam. De csodálkozásom a *„Végzés"* ismételt, érettebb átolvasásakor elült.

I. példa

Zabel ezt nyomatja ki a „Nationalzeitung" 1860, 37. sz. vezércikkében:

„Vogt a 136. és következő oldalakon ezeket közli: A Kénesbanda vagy pedig a Kefelakiak néven az 1849-es menekültek körében bizonyos számú ember volt ismeretes, akik eleinte Svájcban, Franciaországban és Angliában szétszóródva, lassanként Londonban gyülekeztek és ott látható fejükként Marx urat tisztelték."

Guthschmidt és Schultze urak ezt olvassák a „Nationalzeitung" 1860, 37. sz. vezércikkében:

„Mert ha az első cikk Vogt előadásából *idézi*: »hogy az *1849-es menekültek* lassanként Londonban gyülekeztek és ott látható fejükként t. Marxot tisztelték«."

Zabel ezt mondja: *Bizonyosszámú ember*, akik az 1849-es menekültek *körében a Kénesbanda vagy pedig a Kefelakiak néven* voltak ismeretesek stb. lassanként Londonban gyülekeztek és ott látható fejükként engem tiszteltek. Ellenben *Guthschmidt* és *Schultze* urak ezt mondatják Zabellal: *Az 1849-es menekültek lassanként Londonban gyülekeztek* (ami még csak nem is helytálló, mert a menekültek nagy része Párizsban, New Yorkban, Jerseyben stb. gyűlt össze) és ott látható fejükként engem tiszteltek, —

* — megdöbbent; elkábult — *Szerk.*

ez oly megtiszteltetés, amelyben engem sem nem részesítettek, sem pedig Zabel és Vogt nem állították ezt rólam. *Guthschmidt és Schultze* urak korántsem összegeznek, ők *idézőjelekben idéznek* a Zabel által *sehol* ki nem nyomtatott mondatot, mint Zabel első vezércikkében „Vogt előadásából" *idézett* mondatot. *Guthschmidt és Schultze* urak előtt tehát nyilván a *„Nationalzeitung"* 37. számának egy számomra és a közönség számára egyaránt ismeretlen *titkos kiadása* feküdt. Ez minden félreértést megmagyaráz.

A *„Nationalzeitung"* 37. számának *titkos kiadása* nemcsak egyes mondatok *olvasásmódja* által különbözik ugyanezen szám vulgáris kiadásától. A vulgáris kiadás első vezércikke *egész összefüggésének* néhány szón kívül semmi közössége sincs a *titkos kiadásban* levő összefüggésével.

II. példa

Zabel a „Nationalzeitung" 37. számában, miután *kinevezett* engem *a Kénesbanda fejének, ezt nyomatja ki*:

„E cimborák" (a Kénesbanda) . . . „a menekültek körében folytatták a »Rheinische Zeitung« művét . . . A Kénesbanda egyik főfoglalatossága az volt, hogy hazájukban élő embereket annyira kompromittáljanak, hogy pénzt kelljen fizetniök . . . A »proletárok« megtöltötték a németországi reakciós sajtó hasábjait feljelentgetéseikkel . . . szövetségeseivé lettek a titkosrendőrségnek Franciaországban és Németországban. *További* jellemzésül" (e „Kénesbandáról" vagy „proletárokról") „Vogt . . . Techow . . . egy . . . levelét közli, amely ecseteli a »proletárok« alapelveit, *üzelmeit* stb. és amelyben ott látjuk Marxot, amint szellemi fölényére táplált napóleoni gőggel suhogtatja pallosát a Kénesbanda között."

Guthschmidt és Schultze urak a „Nationalzeitung" 37. számában, miután Zabel kinevezett engem *az 1849-es menekültek fejévé, ezt olvassák*:

„és ha" (a „Nationalzeitung" első cikke), *„majd pedig* Techow-nak egyik leveléről azt mondja: »amelyben ott látjuk Marxot, amint szellemi fölényére táplált napóleoni gőggel suhogtatja pallosát a Kénesbanda között«."

Ha egyszer bíráknak törvényes felhatalmazásuk van arra, hogy magánszemélyeknek a panasztevési jogot engedélyezzék vagy megvonják tőlük, akkor *Guthschmidt és Schultze* urak nemcsak jogosultak, hanem kötelesek is voltak arra, hogy tőlem a Zabel elleni panasztevés jogát megtagadják. Hiszen a „Nationalzeitung" 37. számának *titkos kiadásában* levő vezércikknek általuk in nuce* közölt összefüggése kereken kizár minden corpus delictit. Valóban, mit nyomat ki Zabel ebben a *titkos kiadásban*? Először is abban a meg nem érdemelt megtiszteltetésben részesít, hogy engem az 1849-ben Londonban összegyűlt valamennyi menekült „látható fejeként" „tiszteltet". És ezért tegyek „*panaszt*" ellene? És másodszor abban a nem kevésbé meg nem érdemelt megtiszteltetésben részesít, hogy „pallosomat suhogtatja" egy bizonyos, máskülönben velem semmiféle összefüggésbe nem hozott *Kénesbanda* felett, netán olyasképpen, ahogy 1848—49-ben Zabel és Társai felett suhogtattam a pallost. És ezért tegyek „*panaszt*" Zabel ellen?

Látnivaló, milyen zűrzavarokra vezet, ha a törvényhozás megengedi bírósági hivatalnokoknak, hogy „*végzéseket*" hozzanak és titokban „*végezzenek*" arról, van-e vagy sem valamely személynek joga, hogy egy másik személy ellen panaszt emeljen, például a „Nationalzeitung"-ban történt rágalmazásért. A panaszos *panaszt tesz* a „Nationalzeitung" 37. számának a közönség elé talán 10 000 példányban kerülő vulgáris kiadása alapján, a bíró pedig ugyanezen számnak *egyedül az ő számára* készült titkos kiadása alapján *végez*. Ily kevéssé van biztosítva ebben az eljárásban még a corpus delicti puszta azonossága is.

A porosz törvényhozás, amikor a magánszemély panasztevési jogát minden egyes esetben bírói engedélytől teszi függővé, abból a nézetből indul ki, hogy az államnak mint atyai hatalomnak az állam gyermekei magánéletét gyámolítania és rendszabályoznia kell. De még a porosz törvényhozás álláspontjáról tekintve is meghökkentőnek tűnik a *kamarai bíróság* „Végzés"-e. A porosz törvényhozás nyilván útját akarja állni frivol panaszoknak, és ezért jogot ad — ha jól értem szellemét és méltán előfeltételezem, hogy nem a szisztematikus jogmegtagadásra irányul —, jogot ad a bírónak a panasz elutasítására, de csak akkor, ha prima facie** *nincs a panasznak tárgya*, ezért a panasz prima facie frivol. Lehet erről szó a jelen esetben? A *városi bíróság* elismeri, hogy Zabel vezércikkei *tényleg* „becsületsértő" és ezért „büntetendő" kijelentéseket tartalmaznak

* — dióhéjban — *Szerk.*

** — első pillantásra; első látásra — *Szerk.*

rólam. *F. Zabelt* csak azért mentesíti törvényes bosszúmtól, mert *F. Zabel* a rágalmazásait „*pusztán idézte*". A *kamarai bíróság* kinyilvánítja: Akár idézet, akár nem-idézet, becsületsértő kijelentések törvényileg egyformán büntetendők maradnak, de a maga részéről mármost *tagadja*, hogy Zabel vezércikkei egyáltalán tartalmaznak személyemről becsületsértő kijelentéseket — akár idézett, akár nem-idézett becsületsértő kijelentéseket. A *városi bíróságnak és a kamarai bíróságnak* tehát *magáról* a *tényálladékról* nemcsak különböző, hanem egymásnak egyenesen *ellentmondó* nézetei vannak. Az egyik becsületsértő kijelentéseket talál rólam ott, ahol a másik nem talál. A *magáról* a *tényálladékról* alkotott bírói nézetek *ellentéte* csattanósan bizonyítja, hogy itt prima facie van *tárgya* a panasznak. Ha Papinianus és Ulpianus azt mondja: ez a nyomtatott kijelentés becsületsértő, Mucius Scaevola és Manilius Brutus ellenben megfordítva azt állítják: ez a nyomtatott kijelentés nem becsületsértő, mit fog a Quirisek[784] népe gondolni? Miért ne higgye a nép Ulpianusszal és Papinianusszal, hogy Zabel becsületsértő kijelentéseket tett közzé rólam a „Nationalzeitung" 37. és 41. számában? Ha biztosítom a Quirisek népét, hogy Mucius Scaevola és Manilius Brutus titkos bizonyítványt állítottak ki nekem, amely szerint Zabel „*becsületsértő*" kijelentései és állításai semmiképpen sem érintik az én személyemet, a Quirites népe vállát fogja vonogatni, mondván: à d'autres*.

Minthogy a *tényálladékról* végső fokon a *kamarai bíróságnak* kell döntenie, itt tehát végső fokon kellett eldöntenie, vajon a Zabel két vezércikke *ténybelileg* becsületembe vágó-e és velem szemben a sértő szándék fennáll-e; minthogy a *kamarai bíróság* ezt a *tényálladékot* letagadja, a **legfelsőbb bírósághoz** való felfolyamodás csak azt a kérdést hagyta nyitva, vajon a kamarai bíróságnak a *ténybeli megállapítása* nem nyugszik-e *jogi tévedésen*? *Maga a kamarai bíróság a „Végzés"-ében* **ténybelileg megállapította,** hogy Zabel a *Kénesbandát* „jellemtelen és becstelen üzelmekkel", „feljelentgetésekkel és pénzzsarolásokkal" vádolja, ugyanazt a Kénesbandát, amelyet ugyanez a Zabel ugyanabban a vezércikkben kifejezetten „*a Marx-pártként*" vagy „*a szűkebb Marx-pártként*" jellemez, „Marxszal" mint látható és pallossuhogtató „fejükkel". *Törvényileg* jogosult volt-e a kamarai bíróság arra, hogy ebben ne találjon személyi becsületembe vágó sértést? Erről ügyvédem, *Weber* igazságügyi tanácsos úr a *legfelsőbb bírósághoz* intézett felfolyamodási panaszában a többi között megjegyzi:

* – másoknak (meséld) – *Szerk.*

„Igaz, hogy" (Zabel) „sehol sem mondja közvetlenül, hogy Marx pénzt zsarolt, feljelentgetést és pénzhamisítást folytatott. De kell-e világosabban nyilatkozni, mint ezt mondani: Marx egy olyan pártnak volt a feje, amely az említett bűnös és erkölcstelen célokat követte? Senki, akinek elfogulatlan és egészséges az ítélete, nem tagadhatja, hogy a feje egy olyan egyletnek, amelynek célja és kiváltképpeni tevékenysége bűncselekmények végrehajtására irányul, annak üzelmeit nemcsak jóváhagyja, hanem maga rendeli el, vezeti őket és élvezi gyümölcseiket; és ezért egy ilyen fő kétségkívül nemcsak részesként, hanem intellektuális szerzőként is, kétszeresen felelős, még akkor is, ha egyetlen egy cselekményt sem lehetne rábizonyítani, amellyel közvetlenül részt vett egy meghatározott bűntett elkövetésében. *A vitatott végzésben*" (a kamarai bíróságéban) „*kifejezett nézet oda vezetne, hogy egy ember jó hírét minden védelem nélkül kiszolgáltatná annak, aki azt tönkre akarja tenni. Ahelyett, hogy hamisan azt állítaná A-ról, hogy gyilkolt, a rágalmazónak csak azt kellene mondania, itt és itt létezik egy banda, amely gyilkolással foglalkozik, és A ennek a bandának a feje. A kamarai bíróság nézete ennek a rágalmazónak teljes bűntetlenséget biztosít.* De a helyes nézet szerint a rágalmazásért járó büntetés egyformán fogja sújtani a rágalmazót, ha egy harmadik személyt az igazsággal ellenkezésben akár rablónak, akár rablóvezérnek bélyegez."

Az *egészséges emberi értelem* álláspontjából itt ténybelileg rágalmazás forog fenn. Fennforog-e a *porosz törvény értelmében* is? A kamarai bíróság azt mondja: Nem, ügyvédem azt mondja: Igen. Ha a kamarai bíróság a városi bírósággal szemben úgy döntött, hogy az *idézet-forma* nem teszi a rágalmazót *üldözhetetlenné*, miért ne dönthetne a legfelsőbb bíróság a kamarai bírósággal szemben úgy, hogy a *galandféreg-forma* sem teszi üldözhetetlenné? Ebben a *jogi kérdésben*, e *jogi tévedés* ügyében, amelyet a kamarai bíróság a tényálladék megállapításánál elkövetett, fellebbezett ügyvédem a **legfelsőbb bírósághoz,** tehát úgyszólván az *areiopagoszhoz*[785]. A *legfelsőbb bíróság* ezt „*végezte*":

I. „F. év augusztus 23-ról kelt panasza, amelyet Dr. K. Marxnak Dr. Zabel, a »Nationalzeitung« szerkesztője elleni becsületsértési pere ügyében a kir. kamarai bíróság büntetőtanácsa f. év július 11-i Végzése ellen benyújtott, a vonatkozó ügyiratok átvizsgálása után megalapozatlanként ezennel elutasíttatik." II. „Mert a kir. kamarai bíróság a »Nationalzeitung« szóbanforgó két vezércikkében sem a panaszos becsületét érintő objektív sérelmet nem talált, sem az utóbbival szemben sértő

szándékot nem tételezett fel, és ezért jogosan utasította el a benyújtott becsületsértési panaszeljárás megindítását. Hogy azonban objektíve fennforog-e becsületsértés, és hogy fennállt-e sértő szándék, ezek lényegileg tényálladéki megállapítások, amelyeket a kir. legfelsőbb bíróságnál csak akkor lehet felfolyamodással megtámadni, ha a fellebbezési bíró feltételezésének e vonatkozásban jogi tévedés szolgál alapul." III. „Ilyen azonban a jelen esetben nem világlik ki." IV. „E Végzés költségeit, 25 ezüstgarast, az itteni kir. városi bíróság illetékpénztárába 8 napon belül befizetni tartozik.

Berlin, 1860 október 5.

Kir. legfelsőbb bíróság
von Schlickmann

Weber igazságügyi tanácsosnak, helyben"

Kényelmesebb áttekinthetőség kedvéért a *legfelsőbb bíróság „Végzés"-ének* különböző alkotórészeit megszámoztam.

I. alatt *von Schlickmann* úr elmondja, hogy a kamarai bíróság elleni panasz *„elutasíttatik"*. II. alatt *von Schlickmann* úr kioktatást ad a kamarai bíróság és a legfelsőbb bíróság közötti illetékességi viszonyról — nyilván nem a dologhoz tartozó didaktikai kitérő. IV. alatt elrendeltetik, hogy Weber úr 8 napon belül 25 ezüstgarasnyi összeget fizessen be a berlini városi bíróság illetékpénztárába, ami a „Végzés" *következménye*, de bizonyára nem *indoka*.

Hol marad tehát az „elutasító" *végzés indokolása*? Hol a válasz az ügyvédem nagyon részletes felfolyamodási panasziratára? Nos:

III. alatt. „Ilyen" (jogi tévedés) „azonban a jelen esetben **nem** *világlik ki.*"

Ha ebből a III. alatti mondatból töröljük a *nem* szócskát, akkor az indokolás így hangzik: „Ilyen" (jogi tévedés) „azonban a jelen esetben *kivilágliк.*" Ezzel a kamarai bíróság végzése halomra lenne döntve. Tehát csupán az odabiggyesztett *„nem"* szócska tartja érvényben, amellyel *von Schlickmann* úr a legfelsőbb bíróság nevében Weber igazságügyi tanácsos úr felfolyamodási panasziratát „elutasítja".

*Αὐτότατος ἔφη.** *Nem*! *Von Schlickmann* úr *nem* cáfolja az ügyvédem által kifejtett jogi megfontolásokat, *nem* tárgyalja, sőt *nem* is *említi* őket. *Von Schlickmann* úrnak persze elegendő indokai voltak „Végzés"-éhez,

* – Ő legmaga mondta.[786] – *Szerk.*

de elhallgatja őket. *Nem*! E szócska bizonyító ereje kizárólag a tekintélyben rejlik, ama személynek a hierarchikus helyzetében, aki a szájára veszi. Önmagában a Nem nem bizonyít semmit. Nem! *Αὐτός ἔφη.*

Így **tiltotta meg** nekem a *legfelsőbb bíróság* is, hogy a „demokrata" **F. Zabel** ellen **panaszt tegyek.**

Így végződött *perem a porosz bíróságokkal.*

XII. Mellékletek

1. Schily kiutasítása Svájcból

Schily levelét a Svájcból történt kiutasításáról, amelyben a nem-parlamentárius menekültekkel való bánásmódot egy példán illusztrálja, helyszűke miatt sajnos csak kivonatosan közölhetem. Annak elmondásával kezdődik, hogy két német menekült, B. és I.*, Schily barátai, elhagyták Genfet, Svájcon keresztül utaztukban elfogták, majd Druey megint szabadlábra helyezte őket, s ezután visszatértek *Genfbe.*

„Megbízásukból", folytatja Schily, „elmentem Fazyhoz, megtudni, vajon folyik-e nyomozás ellenük, ő megnyugtatott, hogy a kanton részéről nem fogja zavarni inkognitójukat, szövetségi megkeresés pedig nem futott be, én egyébként jól tenném, ha őrá és az ő közléseire való hivatkozással a chef du département de justice et de police-hoz**, Girard úrhoz fordulnék, amit meg is tettem, körülbelül hasonló eredménnyel, otthagyva címemet netáni szövetségi megkeresések esetére. Néhány hét múlva megjelenik nálam egy rendőrtisztviselő és B. és I. címét kéri. Én megtagadom, elfutok az említett Girard-hoz, fenyegetőzésére, hogy kiutasíttat, ha nem adom meg a címet, kifejtem neki, hogy korábbi megbeszélésünk alapján hozzám csak intermédiaire***, nem pedig dénonciateur° minőségemben lehet megkereséssel fordulni. Mire ő: »Vous avez l'air de vouloir vous interposer comme ambassadeur entre moi et ces réfugiés, pour traiter de puissance à puissance.«°° Én: »Je n'ai pas l'ambition d'être accrédité ambassadeur près de vous.«°°° Valóban, most már minden nagyköveti ceremónia nélkül elbocsátottak. Útközben visszafelé megtudtam, hogy

---

* Biscamp és Imandt. – *Szerk.*

** – az igazságügyi és rendészeti osztály főnökéhez – *Szerk.*

*** – közvetítő – *Szerk.*

° – feljelentő; denunciáló – *Szerk.*

°° – »Úgy fest, hogy ön nagykövetként akarja magát közém és e menekültek közé helyezni, hogy úgy tárgyaljon velem, mint egyik hatalom a másikkal.« – *Szerk.*

°°° – »Nincs olyan ambícióm, hogy ön mellé akkreditált nagykövet legyek.« – *Szerk.*

mindkettőjüket, B.-t és I.-t, épp az imént megtalálták, letartóztatták és elvitték, és ezzel a fentebbi fenyegetést elintézettnek tekinthettem. Nem számítottam azonban április 1-re, mert 1852 ez ominózus napján az utcán felszólított egy rendőrtisztviselő, hogy kövessem őt az Hôtel de Ville-be*, ahol valamit meg akarnak tőlem kérdezni. Itt Tourte államtanácsos úr, Trognak, az akkor ott tartózkodó államszövetségi menekültkiutasítási biztosnak genfi adlátusa, közölte velem, hogy kiutasítottak, és ezért azonnal Bernbe kell engem irányítania, mindezt legnagyobb sajnálatára, minthogy a kanton részéről nincs ellenem kifogás, de az államszövetségi biztos ragaszkodik kiutasításomhoz. Kérésemre, hogy vezessenek elé, ezt válaszolta: »Non, nous ne voulons pas que le commissaire fédéral fasse la police ici.«** Ezzel tehát ellentmondásba került a fentebb mondottakkal és egyáltalában kiesett genfi államtanácsosi szerepéből, amely abban állt, hogy az államszövetségi kiutasítási követelések ellen liberális prüdériával kapálódzék, csak az erőszaknak engedjen, de hát azért egy gentle pressure-nek*** is szívesen vagy rezignáltan behódoljon. E szerep másik ismérve abban állt, hogy a kiutasítottról elhíresztelték, hogy kém, hogy a »jó ügy« érdekében kellett eltávolítani . . . Így Tourte utóbb elbeszélte a menekülteknek, hogy engem azért kellett eltávolítani, mert egy követ fújtam a szövetségi biztossal s vele együtt az *ő* (Tourte) menekültvédő intézkedései ellen dolgoztam, tehát összejátszottam ugyanazzal a biztossal, aki az *ő* nagy sajnálatára engem kiutasíttatott. Quelles tartines!° Micsoda hazugságok és ellentmondások! Mindez egy kis aura popularisért°°! Persze éppen a szél az az eszköz, amellyel ez az úr a léggömbjét a magasságban tartja. Genfi nagytanácstag és államtanácsos, a svájci kantontanács, illetve nemzeti tanács tagja, született konfúziótanácsos, — már csak a szövetségi tanácsból[613] hiányzik, hogy Svájcnak nyugodt napokat biztosítson, minthogy írva vagyon: Providentia Dei et confusione hominum Helvetia salva fuit.°°°"

Londonba való megérkezésekor Schily elküldte tiltakozását Tourte rágalma ellen a genfi „Indépendant"-nak, mely a később említendő *Raisin* befolyása alatt állt és röviddel azelőtt élesen ostorozta a rágalmazó

---

* – a városházára – *Szerk.*

** – »Nem, nem akarjuk, hogy a szövetségi biztos itt rendőrséget játsszék.« – *Szerk.*

*** – enyhe nyomásnak – *Szerk.*

° – Micsoda tészta! – *Szerk.*

°° – illanó népkegyért – *Szerk.*

°°° – Az Isten gondviselése és az emberek konfúziója mentette meg Svájcot. – *Szerk.*

szamárrúgásokat, „amelyekkel a liberális fezőrök a menekülteket kiűzték Svájcból", de tiltakozását az újság *nem* közölte.

„A genfi Hôtel de Ville-ből", folytatja Schily, „most a fogházba vittek, másnap meg postajáraton rendőrkísérettel Bernbe, ahol Druey úr 14 napig az úgynevezett Öregtoronyban szigorú felügyelet alatt tartott . . ." *Druey* a fogoly Schilyvel folytatott, később említendő levelezésében minden hibát Genf kantonra hárított, míg Tourte a maga részéről bizonykodott, hogy az egész hiba az államszövetségi hatóságot terheli, *Genf kanton részéről nincs ellene panasz*. Ugyanerről biztosította őt röviddel előtte *Raisin*, a genfi vizsgálóbíró. Az utóbbi úrról egyebek közt ezt írja Schily:

„Az 1851 nyarán Genfben tartott államszövetségi lövészünnep alkalmával *Raisin* átvette a franciául és németül írott »Journal du tir fédéral« szerkesztését és engem 300 frank tiszteletdíj ígéretével munkatársul szerződtetett, amikor is egyebek közt Tourte bizottsági elnök üdvözlő- és búcsúbeszédeit kellett flagranti delicto* lejegyeznem, amit nekem, köszönet illesse érte Tourte-ot, nagyon megkönnyített, hogy ő mindenkor körülbelül ugyanazokat a lelkes szavakat intézte a különböző lövészküldöttségekhez, enyhe változatokkal aszerint, hogy a berni mackó, az uri bika vagy más államszövetségtársak előtt kellett bókolnia, úgyhogy én, különösen annál a refrénnél, »ha azonban eljönne a veszély napja, akkor mi stb.«, nyugodtan letehettem a tollat és *Raisin* kérdésére, hogy *miért*, azt felelhettem: c'est le refrain du danger, je le sais par coeur**. Sanyarúan megszolgált 300 franknyi tiszteletdíjam helyett azonban *Raisintől* üggyelbajjal csak 100 frankot kaptam, de további együttműködésre való kilátással, tudniillik egy politikai szemlénél, amelyet Genfben akart megalapítani, hogy minden fennálló párttól függetlenül minden féllel szemben frontot alkosson, különösen az akkori Fazy—Tourte-féle »liberális« kormánnyal szemben, jóllehet maga is oda tartozott. Egészen az ilyen vállalkozásra való ember volt — képes volt, miként dicsekedni szokott, »d'arracher la peau à qui que ce soit«***. . . Ezért megbízott azzal, hogy egy svájci utazásomon, amelyet a Tir fédéral-strapák után tettem, összeköttetéseket szerezzek ehhez a vállalkozáshoz, amit meg is tettem, és amiről neki visszatérésem után írásban jelentést adtam. Közben azonban egészen más szellő kezdett fújdogálni és őt összes vitorláival kalózexpedíciójából a fennálló kormány nyugalmas kikötőjébe vitte. J'en étais donc pour mes frais et

* – a tett elkövetésekor – *Szerk.*

** – ez a veszélyről szóló refrén, ezt betéve tudom – *Szerk.*

*** – »lenyúzni a bőrét bárkinek is« – *Szerk.*

honoraires*, ezek követelésével hiába alkalmatlankodtam neki és mind a mai napig hiába alkalmatlankodom, jóllehet közben gazdag ember lett belőle ... Röviddel letartóztatásom előtt még fogadkozott, hogy szó sincs kiutasításomról, mint őt erről Tourte barátja maga biztosította, hogy nem kell preventív lépéseket tennem a Girard-féle fenyegetés kivédésére stb. ... Egyik levelemre, amelyet öreg börtöntornyomból de profundis** írtam, és amelyben egy kis részlettörlesztést kértem a nekem járó pénzből és felvilágosítást az ügyről (letartóztatásom stb.), makacsul hallgatott, bár a levél átadóját biztosította arról, hogy teljesíteni fogja kívánságaimat ..."

„... Hogy a menekült *parlamentáriusok* eszközölték ki kiutasításomat, azt néhány hónappal később megírta nekem K., egy megbízható, előítélettől mentes férfi, és ez mordicus*** megerősítést nyert néhány *Ranickeltől* mellékelt sorban. Ugyanezt a nézetet többszörösen megerősítették olyan hozzáértők is, akiktől később alkalmam volt szóbelileg tudakozódni az esemény lefolyása felől ... Pedig én tulajdonképpen nem voltam parlamentfaló, mint a hiéna *Reinach*, aki *Vogtnak*, a birodalmi kripta néhai birodalmi régensének napról napra rágta a máját a berni ebédlőasztalnál — ahol amaz, mintegy „leláncolt Prométheuszként" reinkarnálódva szintén ott ült —, majd mindenkori általános rémület közepette entre poire et fromage° mind a múmiát, mind az inkarnációt kegyetlenül lenyelte. Hát persze bámulója nem voltam a parlamentárius tetteknek, ellenkezőleg! De vajon ezek az urak ezt a birodalomból való számkivetéssel — Svájcot a birodalomhoz számítva, minthogy a birodalmi alkotmány az utolsó birodalmi gyűlési véghatározattal együtt ott fekszik eltemetve — akarták rajtam megtorolni? Inkább azt hiszem, hogy a gyanú, hogy ők üldöztek engem, a parlamentáriusoknak az általam, Becker és néhány genfi polgár által alakított genfi menekültbizottság elleni zendülésén alapul, amiről a korábbi levelemben már említést tettem ... Hogy miért akarták ezek az urak a menekült-pénzek elosztását bitorolni, abban ők maguk sem voltak egységesek. Egyesek, köztük Dentzel a badeni kamarácskából, eltérően a *mi* gyakorlatunktól, amely különösen a kenyértelen munkásoknak nyújtott segédkezet, *elsősorban* hivatásos mártíroknak, a forradalom hőseinek, a haza jobb napokat látott fiainak akarták a könnyeit

---

* – Elestem hát költségeimtől és tiszteletdíjaimtól; Tartoztam az ördögnek egy úttal – *Szerk.*

** – a mélységekből[787] – *Szerk.*

*** – hathatós; erélyes; harapós – *Szerk.*

° – körte és sajt között; ebéd utáni csemege közben; mellékesen – *Szerk.*

felszárítani ... Is fecit cui prodest*, mondják a szakmában, és minthogy az én gyakorlatom azoknak az uraknak mindenesetre kellemetlen volt, elharapódzott a gyanú, hogy mértékadó körökben levő befolyásukat felhasználták az eltávolításomra. Hiszen köztudott volt, hogy bírták az auris principis-t**, mindenesetre eléggé közel álltak ehhez a fülhöz, hogy valamit befújjanak az én *nyughatatlanságomról*, hogy különösen Tourte princeps többször maga köré gyűjtötte őket ..."

Miután Schily elmondja a berni Öregtoronyból való elszállíttatását Bázelba, majd a francia határon át, megjegyzi:

„Ami a menekültek kiutasításának költségeit illeti, azt a reményt táplálom, hogy ezeket a költségeket korántsem az államszövetségi kincstárból, hanem a Szent Szövetség[361] kincstárából fedezték. Egy napon ugyanis, hosszabb idővel Svájcba való átlépésünk után, **Olga** *hercegnő* egy berni szállodában ült ebédnél az ottani *orosz* ügyvivővel. Entre poire et fromage (sans comparaison*** a szörnyű *Reinachhal*) Őfensége azt mondta asztaltársának: »Eh bien, Monsieur le baron, avez-vous encore beaucoup de réfugiés ici?« »Pas mal, Princesse«, mondja amaz, »bien que nous en ayons déjà beaucoup renvoyé. M. Druey fait de son mieux à cet égard, *et si de nouveaux fonds nous arrivent*, nous en renverrons bien encore.«° Ezt a felszolgáló pincér hallotta és mondta el nekem, a birodalmi hadjáratban az én magas parancsnokságom alatt álló néhai szabadcsapatos."

Schily elszállíttatásakor titokzatos módon és visszavonhatatlanul eltűntek útiholmijai.

„Mindmáig rejtély marad, hogyan tűnhettek el ezek hirtelen Havre-ban ama német kivándorló vonat poggyászkaoszából (amelybe Bázelban Klenk kivándorlási közeg, akinek az államszövetségi hatóság szerződésben kiadta Havre-ig való elszállításunkat, betuszkolt minket, mégpedig a menekültek és kivándorlók minden poggyászának tökéletes összekeverésével), *másképp, mint e menekültek és poggyászaik listájának segítségével*. Talán a havre-i szövetségi konzul, *Wanner* kereskedő úr, akihez továbbszállításunk végett utasítottak minket, többet tud. Teljes kártérítést ígért. Druey ezt az ígéretet később megerősítette nekem egy levélben, amelyet reklamációmnak a szövetségi tanácsnál való szorgalmazása végett elküldtem *Vogt ügy-*

* – Az tette, akinek használ[788] – *Szerk.*

** – a fejedelem fülét – *Szerk.*

*** – összehasonlítás nélkül – *Szerk.*

° – »Nos, báró úr, sok menekültjük van itt még?« »Nem kevés, Hercegnő« ..., »jóllehet már sokat elküldtünk. Druey úr e tekintetben megtesz minden tőle telhetőt, *és ha újabb alapjaink érkeznek*, még többet fogunk elküldeni.« – *Szerk.*

védnek Bernbe, tőle azonban mind ez óráig *nem tudtam* sem visszaszerezni, sem *hozzá intézett leveleimre választ kapni*. Ellenben 1856 nyarán a szövetségi tanács elutasította reklamációmat és nyugalomra intett, e határozat bármilyen indokolása nélkül . . .

De mindez és egyáltalában a mindmegannyi zsandárral, kézbilinccsel stb. járó összes kiutasítások csekélységek ahhoz képest, hogy milyen sajátságosan kedélyes módon, a jószomszédi megegyezés ürügyén utasították haza a badeniak közül az úgynevezett kevésbé kompromittáltakat, külön e célra készített utazási igazolványokkal és azzal az utasítással, hogy hazájukba érkezve jelentkezzenek a helyi hatóságoknál, ahol aztán ahelyett, hogy — mint vélték — hivatásuk gyakorlását elkezdhették volna, mindenféle váratlan vezeklőgyakorlatokon kellett átesniök. Ezeknek az így kiszolgáltatottaknak (mert kiszolgáltatás a helyes szó) néma szenvedései még várják történetírójukat és megbosszulójukat.

Dicséret egy férfiú számára, »ha elmondhatók a hibái anélkül, hogy megszűnnék nagynak lenni«, mondja a svájci Tacitus* Svájcról. Az ilyenféle dicsérethez mármost nincs hiány anyagban; ha megadják neki, nem rontja el a termetét . . . qui aime bien, châtie bien**. És csakugyan, én a magam részéről nagyban és egészben elpusztíthatatlan vonzalommal viseltetem Svájc iránt. A nép is, az ország is igen tetszik nekem. A svájci ember, aki a flintát ott tartja házi szerszámai között, mindig készenlétben állva és ügyesen kezelve azt jóhangzású történelmi hagyományoknak és szolíd házi készítményű modern vívmányoknak megőrzésére, számomra fölötte tiszteletreméltó jelenség. Joga van idegenek rokonszenvére, mert maga is rokonszenvez idegenek jobb állapotokért való küzdelmével. »Jobb szerettem volna, ha Úristenünknek legjobb angyalpárja elhullik«, mondta egy svájci gazda a délnémet felkelés kudarca miatti bosszúságában. *Saját* fogatát talán nem kockáztatta volna érte, inkább a saját bőrét, flintája kíséretében. Így a svájci a szíve mélyén nem *semleges*, még ha örökölt vagyona alapján és annak megőrzése végett az is. Egyébként a semlegességnek ez a régi kérge, amely körülveszi jobb belső magvát, mind e sok idegen rajtatiprástól — hiszen valójában ez a semlegesség lényege — bizonyára hamarosan felrepedezik, és akkor kitör a robaj, és ez tisztítja a levegőt."

Eddig Schily levele. A berni Tour des Prisons-ban*** nem volt képes elérni a személyes összejövetelt Drueyvel, ámde a levelezést ezzel az úrral

* J. von Müller. — *Szerk.*

** — aki jól szeret, jól fenyít — *Szerk.*

*** — börtöntoronyban — *Szerk.*

igen. Egy levélre, amelyben Schily megkérdezi őt elfogatásának indokairól és engedélyt kér Wyss berni ügyvéddel való jogtanácskozásra, Druey *1852 április 9-én** így válaszol:

„... L'autorité genévoise a ordonné votre renvoi du Canton, vous a fait arrêter et conduire à Berne à la disposition de mon département, parce que vous vous êtes montré un des réfugiés les plus remuants et que vous avez cherché à cacher I. et B., que vous vous étiez engagé à représenter à l'autorité. Pour ce motif et parce que votre séjour ultérieur en Suisse nuirait *aux relations internationales de la Confédération*, la Conseil fédéral a ordonné votre renvoi du territoire suisse, etc... Comme votre arrestation n'a pas pour but un procès criminel ou correctionnel, mais *une mesure de haute police*..., il n'est pas nécessaire que vous consultiez l'avocat. *D'ailleurs, avant de ... autoriser l'entrevue que vous me demandez avec M. l'avocat Wyss, je désire savoir le but de cette entrevue.*"**

Az összes leveleket, amelyeket Schilynek többszörös reklamáció után szabad volt genfi barátainak írnia, előzőleg betekintés végett el kellett juttatni Druey úrhoz. E levelek egyikében Schily ezt a kifejezést használta: *„vae victis"****. Erről Druey *1852 április 19-i* kelettel ezt írta neki:

„Dans le billet que vous avez adressé à M. J.°, se trouvent les mots: *vae victis*... Cela veut-il dire que les autorités fédérales vous traitent en vaincu? S'il en était ainsi, ce serait une *accusation mensongère*, contre laquelle je devrais protester."°°

Schily a hatalmas Drueynek *1852 április 21-én* egyebek közt így válaszolt:

Je ne pense pas, M. le conseiller fédéral, que cette manière de caracté-

---

* *Az 1860-as kiadásban: 31-én — Szerk.*

** – „... A genfi hatóság rendelte el az Ön kiutasítását a kantonból, tartóztatta le és hozatta Bernbe Önt az én ügyosztályom rendelkezésére azért, mert Ön a legnyugtalanabb menekültek egyikének mutatkozott, és mert Ön megkísérelte elrejteni I.-t és B.-t, akiknek a hatóság előtti képviseletére [*ill.* előállítására, bejelentésére] Ön kötelezte magát. Ezen indokból, és mert további itt-tartózkodása Svájcban ártana a *Szövetség nemzetközi kapcsolatainak*, a Szövetségi Tanács elrendelte az Ön eltávolítását svájci területről stb... Minthogy letartóztatásának célja nem bűnügyi vagy rendőrbírósági per, hanem ez *államrendészeti rendszabály*..., nem szükséges, hogy Ön ügyvéddel tanácskozzék. *Egyébként, mielőtt ... engedélyezném Wyss ügyvéd úrral való találkozását, amelyet Ön tőlem kér, tudni óhajtom ennek a találkozásnak célját.*" – *Szerk.*

*** – „*jaj a legyőzötteknek*"[789] – *Szerk.*

° Jacobi. – *Szerk.*

°° – „A levélben, amelyet Ön J. úrhoz intézett, ezek a szavak találhatók: *vae victis*... Azt akarja ez jelenteni, hogy a szövetségi hatóságok Önnel legyőzöttként bánnak? Ha így lenne, ez *hazug vádaskodás* volna, amely ellen tiltakoznom kellene." – *Szerk.*

riser les mesures prises à mon égard puisse me valoir le reproche d'une *accusation mensongère*; du moins un pareil reproche ne serait pas de nature à me faire revenir de l'idée que je suis traité avec dureté; au contraire, adressé à un *prisonnier, par celui qui le tient en prison*, une telle réponse me paraîtrait une dureté de plus."*

1852 március vége felé, röviddel Schily letartóztatása és más *nemparlamentárius* menekültek elrendszabályozása előtt, a reakciós „Journal de Genève" mindenféle tarkabarka pletykát összehordott a genfi német menekültek közötti kommunista összeesküvésekről: Trog úr azzal van elfoglalva, hogy kiemeljen egy 84 kommunista sárkányfajzattal telt német kommunista fészket stb. E reakciós genfi lapon kívül egy a parlamentárius bandához tartozó firkász Bernben — fel kell tételeznünk, hogy **Karl Vogt** volt az, minthogy a „Főkönyvben" ismételten igényt tart arra, hogy ő mentette meg Svájcot a kommunista menekültektől — a *„Frankfurter Journal"* =ʃʃ= jelzésű tudósításaiban hasonló hírek terjesztésével foglalkozott, például, hogy a német menekültek támogatására alakult, kommunistákból álló genfi bizottság a pénzek jogtalan elosztása miatt megbukott és derék férfiak (parlamentáriusok) léptek a helyébe, akik majd a garázdálkodásnak hamarosan véget fognak vetni; hogy továbbá Genf diktátora, úgy látszik, most már végre engedelmeskedik az államszövetségi megbízottak rendelkezéseinek, minthogy a minap két német menekültet, akik a kommunista frakcióhoz tartoznak, fogolyként átvittek Genfből Bernbe stb. A Bázelban megjelenő *„Schweizerische Nationalzeitung"*[790] *1852 március 25-i*, 72. száma választ közölt erre Genfből, amely egyebek között így szól: „Minden elfogulatlan ember tudja, hogy amiképpen Svájc csupán politikai vívmányainak megszilárdításával és alkotmányos fejlesztésükkel foglalkozik, ugyanúgy az itteni német emigráció gyenge maradványai csupán a napi kenyérkeresettel és teljesen ártalmatlan foglalatosságokkal törődnek, és hogy a kommunizmusról szóló meséket csak a nyárspolgári rémlátók fantáziája és a politikailag vagy személyileg érdekelt *denunciánsok* eszelik ki." Miután a *„Frankfurter Journal"* berni parlamentárius tudósítóját az egyik ilyen *denunciánsként* jellemzi — a cikk így végződik: „Az itteni menekültek úgy vélik, hogy közöttük számos úgynevezett »derék ember« [»braver Mann«] van, akik a néhai »birodalmi Bieder- és Basser-

* — „Nem hiszem, Szövetségi Tanácsos Úr, hogy ez a mód, amellyel az ellenem foganatosított rendszabályokat jellemzem, kiérdemelheti nekem a *hazug vádaskodás* szemrehányását; az ilyen szemrehányás legalábbis nem olyan természetű, hogy eltérítsen engem a gondolattól, hogy durván bánnak velem; ellenkezőleg, ha egy *fogolyhoz* intézi *a fogságbantartója*, az ilyen válasz további durvaságnak tűnnék a szememben." — *Szerk.*

mannokról«[791] vettek példát, és akik a hazai húsosfazekak[792] utáni vágytól hajtva, a kegyelem útját országló atyáiknál efféle reakciós ömlengésekkel próbálják egyengetni; kívánunk nekik szerencsét mielőbbi távozásukhoz, hogy tovább ne kompromittálják az emigrációt és a menedéket nyújtó kormányzatot."

A menekült *parlamentáriusok* tudták, hogy e cikk szerzője *Schily*. A cikk *március 25-én* jelent meg a bázeli „Nationalzeitung"-ban és Schily teljesen indokolatlan elfogatása *április 1-én* történt. „Tantaene animis coelestibus irae?"*

2. *A murteni forradalmi gyűlés*

A murteni botrány után a genfi német emigráció, a menekült *parlamentáriusok* kivételével, tiltakozást bocsátott ki „Az államszövetség magas igazságügyi és rendészeti osztályához". Ebből csak az alábbi részt közlöm:

„... A monarchák nem elégedtek meg eddigi diplomáciai vívmányaikkal. Kardjukat csörtették Svájc körül, katonai megszállással fenyegetődztek a menekültek eltakarítását elérendő, legalábbis a szövetségi tanács egy hivatalos iratban aggodalmát fejezte ki e veszély miatt. És íme, újra kiutasítások következtek, amelyeket ezúttal az ismert murteni gyűléssel és azzal az adattal indokoltak, hogy az utána megindított eljárás következményeképp politikai-propagandisztikus tendenciáknak jöttek nyomára. Ténybeli vonatkozásban ezt az adatot határozottan tagadni kell... Jogi vonatkozásban azonban rögzíteni kellene, hogy mindenütt, ahol törvényes állapotok vannak, csak *törvényes büntetések* alkalmazhatók *törvényesen megszabott bűnesetekre*, ami az országból való kiutasításra is érvényes, hacsak e kiutasítás nem akar nyilvánvaló rendőri önkénynek mutatkozni. Avagy netán itt is *a diplomáciát* akarják velünk szemben felmagasztalni és azt mondani: *a külföldi hatalmak iránti tapintatból*, a nemzetközi kapcsolatok fenntartása végett kellett így cselekedni? Akkor hát jó, ha így van, rejtőzzék el az *államszövetségi kereszt* a *török félhold* elől, amely, ha a menekültek poroszlója a Portán kopogtat, a szarvait mutatja és nem görbed csúszva a kereszthez, akkor adjanak nekünk útlevelet *Törökországba* és miután bezárták mögöttünk az ajtót, adják át a svájci szabadság-vár kulcsait feudum oblatumként** *a Szent Szövetségnek*, hogy ezeket attól fogva kamarásjelvényként tőle hűbérül bírják, ezzel a jelmondattal: Finis Helvetiae!***"

* – „Ekkora hát a harag lelkében az égilakóknak?"[793] – *Szerk.*

** – hűbéri birtokként; hűbéri felajánlásként – *Szerk.*

*** – Vége Helvéciának! – *Szerk.*

3. *Cherval*

Joh. Ph. Becker leveléből láttam, hogy a Reichs-Vogt által említett „marxi csatlós", illetve Cherval „csatlósai" senki más nem lehetett, mint a most Londonban élő *Stecher* úr. Eddig nem volt szerencsém a személyes ismeretségéhez, bár sok dicsérőt hallottam nagy és sokoldalú művészi tehetségéről. Becker levele következtében összejöttünk. A következő levelet „csatlósom" írta nekem:

„*London*, 17, Sussex Street, W. C., 1860 október 14.

Kedves Marx úr! Szívesen adok Önnek némi magyarázatot a Vogt brosúrájában szereplő *Nugent* (Cherval-Crämer) cikkről, amelyből kivonatot volt szíves nekem küldeni. 1853 márciusában egy itáliai útról érkeztem Genfbe. Nugent körülbelül ugyanabban az időben érkezett Genfbe és én egy litográfiai intézetben ismerkedtem meg vele. Éppen akkor kezdtem el a litografálást, minthogy pedig Nugentnak ebben átfogó ismeretei vannak, és fölötte szíves és tevékeny, sőt szorgalmas természetű, elfogadtam ajánlatát, hogy vele együtt, egy műhelyben dolgozzam. Amit Vogt Nugent genfi üzelmeiről mond, az körülbelül az, amit akkoriban erről hallottam, ha levonjuk belőle a tárcaíró vagy brosúraíró szokásos túlzásait. Az eredmény fölötte csekély volt. Én csupán a társaság egy tagját ismertem, egy jólelkű és szorgalmas, egyébként azonban meggondolatlanul könnyelmű fiatalembert: minthogy pedig ez az egyik főszereplő volt, könnyű úgy következtetni, hogy N. volt minden a társaságban, és a többiek csak kíváncsi hallgatók. Meg vagyok győződve, hogy sem kő-, sem rézlemezeket nem metszettek, de hallottam N.-t hasonló dolgokról beszélni. Ismerőseim nagyobbrészt genfiek és olaszok voltak. Tudtam, hogy később Vogt és más német menekültek, akiket nem ismertem, kémnek tekintettek, de ettől nem zavartattam magamat — az igazság mindig napfényre jut; még zokon sem vettem tőlük, hisz oly könnyű volt gyanút kelteni, minthogy kémekben nem volt hiány és nem mindig volt könnyű rájuk találni. Csaknem biztos vagyok abban, hogy Nugent senkivel sem levelezett Genfben azután, hogy onnan kiutasították. Később két levelet kaptam tőle, amelyekben meghívott, hogy jöjjek Párizsba, hogy ott elvállaljam egy középkori építészetről szóló mű kidolgozását, amit meg is tettem. Úgy láttam, hogy Nugent Párizsban minden politikától és levelezéstől távol áll. A fentiekből mindenesetre megmagyarázható, hogy engem érthettek »*a marxi csatlósokon*«, mert én nem láttam senkit és nem is hallottam *senki másról, akit Nugent Párizsba hívott volna.* Vogt úr persze nem tudhatta, hogy én soha, sem közvetett, sem közvetlen érintke-

zésbe nem kerültem Önnel és valószínűleg nem is kerültem volna, ha nem Londonban ütöm fel tanyámat, ahol a véletlen folytán abban a szerencsében részesültem, hogy megismerhettem Önt és tisztelt családját.

Szívélyesen üdvözlöm Önt és családja nagyrabecsült hölgyeit

H. Cal. Stecher"

4. A kölni kommunista-per[794]

Az e szakaszban a londoni porosz követségről és annak a kölni per tárgyalásai alatt a hazai porosz hatóságokkal folytatott levelezéséről közölt adataim a jelenleg Hamburgban fogságban ülő Hirsch önvallomásain alapulnak, melyeket *A. Willich* a „*New Yorker Kriminalzeitung*"*-ban* 1853 áprilisában „*Die Opfer der Moucharderie, Rechtfertigungsschrift von Wilhelm Hirsch*"[795] címmel közzétett. Hirsch, aki Greif rendőrhadnagynak és ügynökének, Fleurynek, fő eszköze volt, megbízásukból és vezetésükkel kovácsolta össze a kommunista-perben Stieber által bemutatott *hamis* jegyzőkönyvet is. Néhány kivonatot közlök itt Hirsch emlékirataiból.

„A német egyleteket" (az ipari kiállítás[524] alatt) „közösen felügyelet alatt tartotta egy rendőrségi triumvirátus: Stieber rendőrtanácsos Poroszország részéről, bizonyos Kubesch úr Ausztria részéről, és Huntel brémai rendőrkapitány."

Hirsch a következőképpen írja le az első jelenetet, amely — miután mouchard-nak ajánlkozott — közte és *Alberts* porosz követségi titkár között Londonban lefolyt.

„A találkákat a londoni porosz követség a titkos ügynökeivel egy erre alkalmas helyiségben bonyolítja le. A Cock vendéglő, Fleet Street, Temple Bar, annyira kevéssé ötlik szembe, hogy ha egy aranykakas-cégér nem mutatná a bejáratát, olyan valaki, aki nem keresi, aligha fedezné fel. Keskeny bejárat vezet ennek az ó-angol kocsmának a belsejébe, és amikor megmondtam, hogy Mr. Charlest keresem, e néven egy testes személyiség jelent meg olyan barátságos mosollyal, mintha már régi ismerősök lennénk. A követség megbízottja, mert az volt az illető, nagyon jókedvűnek látszott, s vidámsága brandy és víz segítségével még annyira fokozódott, hogy jó ideig szinte meg is feledkezett összejövetelünk céljáról. Mr. Charles, illetve miként magát előttem mindjárt igazi nevén nevezte, *Alberts követségi írnok*, először is tudatta velem, hogy neki tulajdonképpen semmi köze sincs a rendőrségi dolgokhoz, de mégis hajlandó magára vállalni a közvetítést . . . A második találkozó akkori lakásában, Brewer Street 39. Golden Square, zajlott le,

csak ott ismertem meg *Greif* rendőrhadnagyot; igazi rendőrtípus, középtermetű, haja sötét, hasonló színű szakálla par ordre* megnyírva, úgyhogy a bajusz egybeolvad az oldalszakállal, az áll pedig szabadon marad. Szeme, amely legkevésbé sem árul el szellemet, úgy látszik, tolvajokkal és gazemberekkel való gyakori érintkezése folytán erős kimeresztéshez szokott hozzá . . . Greif úr, miként eleinte Alberts úr, ugyanabba az álnév-palástba burkolódzott, és Mr. Charlesnak mondta magát. Az új Mr. Charles legalább komolyabb hangulatban volt; úgy vélte, hogy először is ki kell hallgatnia engem . . . Első találkozásunk azzal végződött, hogy megbízott engem, adjak pontos jelentést a forradalmi emigráció minden tevékenységéről . . . Greif úr a legközelebbi alkalommal bemutatta nekem, mint mondá, »jobbkezét«, »vagyis«, tette hozzá, »egyik ügynökét«. Az így megnevezett egyén magas fiatalember volt, elegáns öltönyben, és ismét Mr. Charlesnak mutatkozott be; úgy látszik, az egész politikai rendőrség ezt az álnevet vette fel. Most már három Charlesszal volt dolgom. A legutóbb érkezett azonban jóval figyelemreméltóbbnak látszott a többinél. »Ő is«, mint mondta, »forradalmár volt, de mindent meg lehet csinálni, csak tartsak vele össze.«" Greif egy időre elhagyta Londont és Hirschtől „azzal a nyomatékos megjegyzéssel" vált el, „hogy az új Mr. Charles mindig az ő megbízásából cselekszik, nem kell aggályokat táplálnom és rábízhatom magamat, még ha egyet-mást furcsának találnék is, nem szabad ezen megütköznöm; hogy ezt jobban megértesse velem, hozzátette: »A minisztériumnak néha ilyen vagy olyan tárgyakra van szüksége; *okmányokra főképpen; ha nem lehet őket megszerezni, tudnunk kell segíteni magunkon!*«" Hirsch így folytatja: Az utolsó Charles az *Fleury* volt, aki „régebben az L. Wittig szerkesztésében megjelenő »Dresdner Zeitung« expedíciójában volt alkalmazva. Badenban Szászországból hozott ajánlások alapján az ideiglenes kormány a Pfalzba küldte, hogy a népfelkelés szervezését intézze stb. Mikor a poroszok bevonultak Karlsruhéba, foglyul ejtették stb. Egyszerre újra felbukkant Londonban 1850 végén vagy 1851 elején; itt kezdettől fogva a de Fleury nevet viseli, és mint ilyen, a menekültek között, legalábbis látszólag, rossz helyzetben van, velük együtt a menekültbizottság által létesített menekültkaszárnyában lakik és segélyt élvez. 1851 nyarának elején helyzete hirtelen megjavul, rendes lakásban lakik és az év végén házasságot köt egy angol mérnök leányával. Később Párizsban látjuk rendőrügynökként . . . Igazi neve *Krause*, mégpedig a fia annak a Krause cipésznek, akit mintegy 15—18 évvel ezelőtt Drezdában Schönberg grófnőnek és komornájának meggyilkolása miatt ugyanott

* – parancs szerint – *Szerk.*

Backhoffal és Beselerrel együtt kivégeztek ... Fleury-Krause gyakran mondta nekem, hogy már 14 éves kora óta dolgozott a kormányoknak."

Ez a *Fleury-Krause* az, akiről Stieber a kölni nyilvános bírósági tárgyaláson beismerte, hogy közvetlenül Greif alatt szolgáló titkos porosz rendőrügynök. Én a „Leleplezések a kommunista-perről" című írásomban ezt mondom Fleuryről: „Fleury ugyan nem a rendőrség prostituáltjainak Fleur de Marie-ja, de virág, és terem majd virágja, habár csupán Fleurs-delys.[796]"* Ez bizonyos tekintetben teljesült. Néhány hónappal a kommunista-per után Fleuryt hamisítás miatt Angliában több évi hulksra[707] ítélték.

„Mint Greif rendőrhadnagy jobbkeze", mondja Hirsch, „Fleury a rendőrhadnagy távollétében közvetlenül érintkezett a porosz követséggel." Fleuryvel állott összeköttetésben Max Reuter, aki Oswald Dietznél, a Schapper—Willich-szövetség akkori irattárosánál a levéllopást elkövette. „Stieber", mondja Hirsch, „Hatzfeldtnek, a párizsi porosz követnek az ügynöke által, ama hírhedt *Cherval* által tudomást szerzett a levelekről, amelyeket utóbbi maga írt Londonba, és Reuter által csak annak hollétét nyomoztatta ki, mire Fleury, Stieber megbízásából, Reuter segítségével elkövette azt a lopást. Ezek azok az ellopott levelek, amelyeket Stieber úr nem átallott nyíltan »*mint ilyeneket*« a kölni esküdtbíróság elé terjeszteni ... 1851 őszén Fleury, Greiffel és Stieberrel együtt Párizsban volt, miután Stieber ott már gróf Hatzfeldt közvetítésével összeköttetésbe lépett ama *Chervallal*, vagyis helyesebben *Joseph Crämerrel*, akinek segítségével egy összeesküvést remélt létrehozni. E célból Stieber, Greif és Fleury urak, továbbá két másik párizsi rendőrügynök, Beckmann** és Sommer, együttesen tárgyaltak egy hírhedt francia kémmel, *Lucien de la Hodde-dal* (Duprez néven) és megadták Chervalnak utasításaikat, amelyekhez neki a levelezéseit igazítania kellett. Fleury előttem nemegyszer mulatott azon provokált attakon, mely Stieber és Cherval között lezajlott; és az a Schmidt, aki a Cherval által *rendőrségi parancsra* alapított egyesületbe mint egy strasbourg-i és kölni forradalmi szövetség titkára vonult be, az a Schmidt senki más, mint de Fleury úr ... Fleury Londonban a porosz titkosrendőrségnek kétségkívül egyetlen ügynöke volt, és minden ajánlkozás és javaslat, amelyet a követséghez intéztek, az ő kezén ment keresztül ... Greif és Stieber urak sok esetben az ő ítéletére bízták magukat." Fleury kifejti Hirschnek: „Greif úr megmondta Önnek, mit kell tenni ... A frankfurti központi

* *V. ö. 8. köt. 436. old. – Szerk.*

** Ugyanaz a személy, aki az Arnim-féle perben szerepelt. – *Marx jegyzete a „Leleplezések" 1875-ös kiadásában.* — Már akkor, és még azután is hosszú éveken át a „Kölnische Zeitung" párizsi tudósítója volt. *Engels jegyzete a „Leleplezések" 1885-ös kiadásában.*

rendőrség maga is azon a nézeten van, hogy mindenekelőtt a *politikai rendőrség exisztenciáját kell biztosítani*; hogy ezt milyen eszközökkel tesszük, az mindegy; *egy lépés megtörtént* a párizsi szeptemberi összeesküvés[432] által." Greif visszatér Londonba, kifejezi megelégedését Hirsch működése felett, de többet kíván, nevezetesen jelentéseket *„a Marx-párt titkos szövetségi üléseiről"*. „A tout prix*", fejezte be szavait a rendőrhadnagy, „jelentéseket kell készítenünk a szövetségi ülésekről, csinálja Ön, ahogyan akarja, csak a valószínűséget sohasem szabad túllépnie; én magam túlságosan *elfoglalt* vagyok. Fleury úr fog önnel együttműködni." Greif akkori elfoglaltsága, miként Hirsch mondja, Maupas-val de la Hodde-Duprez útján folytatott levelezésből állott Chervalnak és Gipperichnek a St. Pélagie-börtönből való álszökése ügyében. Hirsch állítására, hogy „Marx Londonban nem alapított új szövetségi központi egyletet . . . Greif megbeszélte Fleuryvel, hogy az adott körülmények között egyelőre sajátmagunk készítsünk jelentéseket szövetségi ülésekről; ő, Greif, magára vállalja és kezeskedik a valódiságért, és amit ő mond, azt mindenképpen elfogadják."

Fleury és Hirsch tehát munkához látnak. Az általam tartott titkosszövetségi ülésekről szóló jelentéseik „tartalmát azzal töltötték ki", mondja Hirsch, „hogy itt-ott viták folytak, hogy szövetségi tagokat vettek fel, Németország valamelyik zugában új csoport alakult, valamilyen új szervezés történt, van-e vagy nincs-e kilátásuk Kölnben Marx fogoly barátainak a kiszabadulásra, levelek érkeztek ettől vagy attól stb. Ami az utolsó pontot illeti, Fleury rendesen olyan németországi személyeket szemelt ki, akik politikai vizsgálatok következtében már gyanúsak voltak, vagy valamilyen politikai tevékenységet fejtettek ki; de nagyon gyakran a fantáziának is kellett segítenie, és ekkor bizony egyszer-másszor olyan szövetségi tag is előfordult, akinek a neve talán nem is létezett a világon. Greif úr mégis úgy vélte, hogy a jelentések jók, és hogy hát végre is à tout prix elő kell teremteni egynéhányat. A megírást részben Fleury egyedül vállalta, többnyire azonban segítenem kellett neki, mert képtelen volt a legjelentéktelenebb apróságot is helyesen megfogalmazni. Így keletkeztek a jelentések, és Greif úr aggály nélkül vállalta valódiságuk szavatolását." Hirsch ezután elmondja, hogy ő és Fleury felkeresik A. Rugét Brightonban és Eduard Meyent (aki a Tóbiás kutyára emlékeztet) és tőlük leveleket és litografált tudósításokat lopnak. De mindez nem elég. Greif—Fleury a Stanbury-nyomdában, Fetter Lane, egy kőnyomatos sajtót bérelnek és Hirschsel együtt most maguk készítenek „radikális röplapokat". Itt aztán van tanulnivaló a „demokrata" *F. Zabel* számára,

* Mindenáron — *Szerk.*

Íme hallja: „Az első röplapnak, amelyet én" (Hirsch) „szerkesztettem, Fleury a »*Falusi proletariátushoz*« címet adta, és sikerült néhány jó levonatot előállítanunk belőle. Greif ezeket a levonatokat, mint a *marxi párttól* származókat küldte be, és létrejöttüket illetően, hogy a dolog még valószínűbbé váljék, az úgynevezett szövetségi ülésekről a jelzett módon gyártott jelentésekbe néhány szót iktatott be egy ilyen röplap elküldéséről. Még egy hasonló röplap készült »*A nép gyermekeihez*« címmel, és nem tudom, hogy ezt Greif úr ezúttal milyen cégér alatt szolgáltatta be; később ez a művészkedés abbamaradt, főleg azért, mert annyi pénzt emésztett fel." Cherval most Párizsból való álszökése után megérkezik Londonba, egyelőre Greif mellé osztják be, heti 1 £ 10 sh. bérrel, „amiért köteles volt jelentéseket adni a német és francia emigráció közötti érintkezésről". Mikor a Munkásegyletben nyilvánosan leleplezték és mint mouchard-t kitaszították, „Cherval nagyon megmagyarázható okokból a német emigrációt és szerveit a lehető legjelentéktelenebbnek tüntette fel, minthogy erről az oldalról egyáltalán nem állt módjában valamit is szállítania. Ehelyett Greifnek a nem-német forradalmi pártról készített jelentést, amely túlszárnyalta Münchhausent[798]."

Hirsch most visszatér a kölni perhez.

„Greif úrhoz már több ízben kérdést intéztek az ő megbízásából Fleury által készített szövetségi jelentések tartalma felől, amennyiben ezek a kölni pert érintették... Bizonyos megbízások is befutottak e tárgyat illetően, egyszer azt kívánták, hogy legyen Marxnak *Lassalle-lal* valamiféle »Trinkhaus«* cím alatti levelezése, és az államügyész úr erre vonatkozólag nyomozás indítását óhajtotta... Naivabbnak tűnik az államügyész úr megkeresése, amelyben pontos felvilágosításokat óhajtott kapni azokról a pénzsegélyekről, amelyeket Lassalle Düsseldorfban a Kölnben fogva tartott Rösernek juttat... a pénznek ugyanis állítólag Londonból kellett volna jönnie."

Már a III. fejezet 4. alatt említettem, hogy Fleurynek Hinckeldey megbízásából Londonban fel kellett hajtania valakit, akinek az eltűnt H.** tanút kellett volna megjátszania a kölni esküdtbíróság előtt stb. E közjáték részletes leírása után Hirsch így folytatja:

„Stieber úr közben Greifhez azt a sürgős kérelmet intézte, hogy lehetőleg eredeti jegyzőkönyveket szállítson az általa beküldött jelentésekben szereplő szövetségi ülésekről. Fleury úgy vélte, ha csak valamiképp rendelkezésére állna néhány ember, ő meg tudna csinálni egy eredeti jegyzőkönyvet. Főként azonban *Marx néhány barátjának kézírására* lenne szükség. Ezt az

* – »Kocsma« – *Szerk.*

** Haupt. – *Szerk.*

utolsó megjegyzést felhasználtam és a magam részéről visszautasítottam a kívánságot; Fleury még csak egyszer tért vissza e tárgyra, de azután hallgatott róla. Egyszerre csak ez idő tájt Stieber úr Kölnben előállt a Londonban ülésező szövetségi központi egylet egy jegyzőkönyvével ... még jobban elcsodálkoztam, amikor az újságokban kivonatosan közölt jegyzőkönyvekben csaknem hajszálnyi pontossággal felismertem a Greif megbízásából Fleury által hamisított jelentéseket. Greif úr tehát, vagy maga Stieber úr, mégis valamilyen úton előteremtett *aláírás-másolatokat, mert ebben az állítólagos eredeti jegyzőkönyben aláírások voltak, a Fleurytől benyújtott jelentésekben pedig aláírás sohasem szerepelt.* Magától Fleurytől e csodálatos jelenségről csak annyit tudtam meg, »hogy Stieber mindent meg tud csinálni, s ez a história nagy feltűnést fog kelteni«!"

Mihelyt Fleury megtudta, hogy „Marx" a jegyzőkönyv állítólagos aláíróinak (Liebknecht, Rings, Ulmer stb.) valódi kézírását egy londoni Police Court* előtt hitelesíttette, az alábbi levelet írta:

„*A magas kir. Rendőrfőkapitányságnak, Berlin.* Kelt Londonban. Azzal a szándékkal, hogy a szövetségi jegyzőkönyvek aláíróinak aláírásait hamisítottaknak tüntethessék fel, Marx és barátai itt hitelesíttetni szándékoznak kézírásokat, amelyeket azután mint a tényleg valódi aláírásokat az esküdtbíróság elé akarnak terjeszteni. Mindenki, aki az angol törvényeket ismeri, tudja azt is, hogy azokat ebben a vonatkozásban lehet csűrni-csavarni, és hogy az, aki a valódiságot garantálja, alapjában véve tulajdonképp nem nyújt jótállást. Az, aki ezt közli, nem restelli, hogy egy olyan ügyben, amelyben az igazságról van szó, aláírja a nevét. *Becker*, 4, Litchfield Street." „Fleury tudta Beckernek, egy német menekültnek a címét, aki egy házban lakott *Willichhel*, úgyhogy később a szerzőségnek gyanúja könnyen az utóbbira, mint Marx egyik ellenfelére, eshetett volna... Fleury már előre örült a botránynak, amelyet ez akkor okozni fog. A levelet természetesen csak oly későn fogják felolvasni — gondolta —, hogy valódiságát illető esetleges kételyek csak azután lesznek elintézhetők, mikor a per már véget ért... A levelet, Becker aláírással a *berlini rendőrfőkapitányságnak* címezte, ez azonban nem ment Berlinbe, hanem »Goldheim rendőrtisztviselőnek, Frankfurter Hof, Köln«, és *egy boríték e levélhez* ment a berlini rendőrfőkapitányságnak, benne egy cédulán ezzel a megjegyzéssel: »*Stieber úr Kölnben pontos felvilágosítást fog adni a boríték céljáról*«... Stieber úr nem használta fel a levelet; nem használhatta fel, mert kénytelen volt az egész *jegyzőkönyvet* elejteni." Az utóbbira vonatkozólag ezt mondja Hirsch:

---

* – rendőrbíróság – *Szerk.*

„Stieber úr kijelenti" (a bíróság előtt), „hogy az tizennégy nappal előbb a kezében volt, és gondolkodott a dolgon, mielőtt felhasználta volna; kijelenti továbbá, hogy egy futár — Greif személyében — hozta neki . . . Greif tehát a saját munkáját vitte el hozzá; — de hogyan egyezik ez *Goldheim* úr egyik levelével? Goldheim ezt írja a követségnek: »A jegyzőkönyvet csak azért vitték el oly későn, hogy kikerüljék a valódiságot illető esetleges kérdések következményét«". . . Pénteken, október 29-én, Goldheim úr Londonba érkezett. „Stieber úr ugyanis látta, hogy a jegyzőkönyv valódiságát lehetetlen fenntartani, ezért elküldte egy megbízottját, hogy erről a helyszínen tárgyaljon Fleuryvel; az volt a kérdés, nem lehetne-e valami módon bizonyítékot szerezni. Megbeszélései eredménytelenek maradtak, és dolga végezetlenül megint elutazott, Fleuryt pedig kétségbeesett hangulatban hagyta ott; Stieber ugyanis elhatározta, hogy ebben az esetben, nehogy a rendőrfőnökök kompromittálódjanak, le fogja őt leplezni. Hogy ez volt Fleury nyugtalanságának az oka, arról csak Stieber úrnak nemsokára ezután elhangzó nyilatkozata világosított fel. Fleury úr ijedt zavarában most a végső eszközhöz nyúlt; hozott nekem egy kézírást, hogy azt utánozva másoljak le egy nyilatkozatot és Liebknecht névvel ellátva azután a londoni Lord Mayor* előtt, Liebknechtnek adva ki magam, tegyek rá esküt . . . Fleury azt mondta nekem, hogy a kézírás attól származik, aki a jegyzőkönyvet írta, és *Goldheim úr hozta magával*" (*Kölnből*). „De ha Stieber úr a jegyzőkönyvet Greif futár által Londonból kapta, hogyan hozhatta Goldheim úr olyan pillanatban, amikor Greif már megint Londonban volt, az állítólagos jegyzőkönyvíró kézírását Kölnből? . . . Amit Fleury nekem adott, csak néhány szó volt és az aláírás . . ." „Lehetőleg hasonló kézírást utánozva", folytatja Hirsch, „nyilatkozatomban kijelentettem, hogy az aláíró, vagyis Liebknecht aláírásának Marx és Társai által történt hitelesítése hamis, és ez az aláírása az egyedül valódi. Mikor befejeztem munkámat és a kézírás ott volt a kezemben" (tudniillik a Fleury által utánzásra átadott kézírás), „amely szerencsés módon még most is birtokomban van, Fleury előtt nem csekély csodálkozására kifejtettem aggályomat, és kívánságát kereken visszautasítottam. Eleinte vigasztalan volt, azután azt mondta, hogy ő maga fogja az esküt letenni . . . Biztonság kedvéért, vélte, a *kéziratot ellenjegyezteti a porosz konzullal*, és ezért először is annak az irodájába ment. Egy kocsmában vártam rá; amikor visszajött, elintézte volt az ellenjegyzést, és most az eskütevés szándékával elvonult a Lord Mayorhoz. De a dolog nem ment ilyen simán; a Lord Mayor további kezességeket kért, amelyeket Fleury nem tu-

* — főpolgármester *Szerk.*

dott nyújtani, és az eskü elmaradt . . . Késő este még egyszer és ezúttal utoljára láttam de Fleury urat. Éppen aznap részesült abban a kellemetlen meglepetésben, hogy a »Kölnische Zeitung«-ban Stieber úr rávonatkozó nyilatkozatát olvassa! »Hiszen tudom, Stieber nem cselekedhetett másképp, különben sajátmagát kellett volna kompromittálnia«, bölcselkedett, magát vigasztalva, igen helyesen, de Fleury úr . . . »*Berlinben villámcsapás lesz, ha a kölnieket elítélik*«, mondta nekem de Fleury úr az utolsó napok egyikén, amikor láttam."

Fleury utolsó találkozói Hirschsel *1852 október végén* zajlottak le; Hirsch önvallomásai *1852 november végéről* vannak keltezve; és *1853 március végén* megtörtént a „*villámcsapás Berlinben*" (a Ladendorf-féle összeesküvés[498]).*

* (Érdekelni fogja ezek után az olvasót, milyen bizonyítványt állít ki maga Stieber a két cinkostársának, Fleury-Krausénak és Hirschnek. Az elsőről ez áll a Feketekönyvben[799], II. köt. 69. old.:

„345. sz. *Krause*, Karl Friedrich August, Drezdából. Fia az 1834-ben Schönberg grófnő meggyilkolásában való részesség miatt Drezdában kivégzett Friedrich August Krausénak, aki azelőtt gazdálkodó, azután" (kivégzése után?) „gabonaügynök volt, és még élő özvegyének, született Johanna Rosine Göllnitznek, és aki 1824 január 9-én a Drezdával szomszédos Coswig környékén fekvő szőlőhegy egyik házában született. 1832 október 1. óta Drezdában a szegények ingyenes iskolájába járt, 1836-ban felvették a drezdai Antonstadt árvaházába és 1840-ben konfirmálták. Aztán Gruhle drezdai kereskedőhöz került tanulónak, de már a következő évben *többszörös lopás* miatt a drezdai városi bíróság vizsgálatot indított ellene és őrizetbe vette; az elszenvedett fogságot azután büntetésként számították be. Szabadonbocsátása után foglalkozás nélkül anyjánál tartózkodott, 1842 márciusában *betöréses lopás* miatt újra letartóztatták és vizsgálatot indítottak ellene, s *négyévi fegyházra* ítélték. 1846 október 23-án a fegyházból visszatért Drezdába és ekkor *a leghírhedtebb tolvajokkal tartott fenn kapcsolatot*. Ezután a kiszabadult fegyenceket támogató egylet vette gondjába és szivarkészítőként helyezte el; mint ilyen 1848 márciusáig megszakítás nélkül dolgozott, tűrhető magaviselettel. De ezután újra engedett munkakerülő hajlamának és a politikai egyleteket látogatta" (mint a kormány kémje, ahogyan azt maga bevallotta Londonban Hirschnek, lásd fentebb). „1849 elején a jelenleg Amerikában élő E. L. Wittig drezdai republikánus író szerkesztette »Dresdner Zeitung« terjesztője lett, 1849 májusában a Sophienstrassén levő barrikád parancsnokaként részt vett a drezdai felkelésben és annak leverése után Badenba menekült, ahol az ideiglenes badeni kormány 1849 június 10-i és 23-i meghatalmazásával kiváltképp a népfelkelői behívások végrehajtásáért és a felkelők részére élelmiszerek kicsikarásáért dolgozott, a porosz katonaság elfogta, 1849 október 8-án Rastattból megszökött." (Egészen úgy, ahogyan később Cherval Párizsból „megszökött". Most jön azonban az igazi illatos rendőrvirág – ne felejtsük el, hogy ezt két évvel a kölni per után adták ki.) „A berlini »Publizist« 1853 május 15-i 39. számában közölt hír szerint, amelyet a hamburgi Wilhelm Hirsch boltiszolgának »Die Opfer der Spionage« című, New Yorkban nyomtatásban megjelent munkájából vettek (ó, sejtelmes kis angyalom te[459], Stieber!), „Krause 1850 végén vagy 1851 elején Londonban *Charles de Fleury* néven politikai menekültként szerepelt és eleinte szegényes viszonyok között élt, de 1851 óta jobb helyzetbe került, ugyanis a Kommunisták Szövetségébe való

5. *Rágalmak*

A kölni kommunista-per befejezése után élénken terjesztettek olyan Vogt-félefajta rágalmakat, kivált a német-amerikai sajtóban, hogy én „kizsákmányolom" a munkásokat. Néhány Amerikában élő barátom — J. Weydemeyer, Dr. A. Jacobi (gyakorló orvos New Yorkban, a kölni kommunista-per egyik vádlottja) és A. Cluss (a U. St. Navy Yard* tisztviselője Washingtonban) urak — New York 1853 november 7-i kelettel ennek az ostobaságnak részletes cáfolatát tették közzé azzal a megjegyzéssel, hogy nekem jogom van magánügyeimről *hallgatni*, ameddig a nyárspolgár *kegyéről* van szó. „De a crapule-lal**, a nyárspolgárral és a züllött csavargóval *szemközt* a hallgatás nézetünk szerint árt az ügynek, és *mi* megtörjük e hallgatást."[800]

---

felvétele után" (amit Stieber hozzáhazudik) „különböző kormányok ügynökeként szolgált amikor is azonban különféle csalásokat követett el."

Így mond köszönetet Stieber az ő Fleury barátjának, akit egyébként, mint fentebb említettük, néhány hónappal a kölni per után Londonban hamisítás miatt több évi fegyházbüntetésre ítéltek.

Dísz-Hirschről ugyanott, az 58. oldalon, ez áll:

„265. sz. *Hirsch*, Wilhelm, boltiszolga Hamburgból. Úgy látszik, nem menekültként" (minek ez a teljesen céltalan hazugság? hiszen Goldheim Hamburgban el akarta fogatni!), „hanem önként ment Londonba, de ott sokat érintkezett menekültekkel, nevezetesen csatlakozott a kommunista párthoz. Kettős szerepet játszott. Egyszer a forradalmi párt törekvéseiben vett részt, másszor a kontinens kormányainak kémül ajánlkozott, mind politikai bűnösök, mind pénzhamisítók ellen. Ez utóbbi vonatkozásban azonban a *legnagyobb csalásokat* és szédelgéseket követte el, nevezetesen *hamisításokat, úgyhogy a tőle* való óvakodásra nem lehet eléggé inteni. Hozzá hasonló személyekkel együtt még maga is *gyártott hamis papírpénzt* csak azért, hogy magas díjazásért a rendőrhatóságoknak állítólagos hamispénzgyártást derítsen fel. Lassanként mindkét részről" (mind a rendőri, mind a nem-rendőri pénzhamisítók részéről?) „leleplezték, és most Londonból Hamburgba húzódott vissza, ahol szűkös viszonyok között él."

Ennyit mond Stieber az ő londoni cinkosairól, akiknek „igazmondását és megbízhatóságát" erősítgetni sohasem unja meg. Különösen érdekes ebben, hogy e mintaporosz számára az egyszerű igazság kimondása teljességgel lehetetlen. Nem képes megállni, hogy az aktákból merített – igaz és hamis – adatok közé ne csempésszen be teljesen céltalan hazugságokat is. És abban, hogy ilyen hazugsággyárosok vallomásaira – ma még többen vannak, mint valaha – száz meg száz embert fogságra ítélnek, ebben áll az, amit ma állammentésnek neveznek.) – *Engels kiegészítése a „Leleplezések" 1885-ös kiadásában.*

* – az Egyesült Államok tengerészeti hivatala – *Szerk.*

** – csőcselékkel – *Szerk.*

6. *Békaegérharc*[484]

Korábban idézett pamfletomban, „A nemes tudatú lovag"-ban az 5. oldalon ezt olvassuk:

„. . . 1851 július 20-án megalapították az »Agitációsegyletet« és 1851 július 27-én a német »Emigrációsklubot«. Ettől a naptól fogva . . . kezdődött az »emigráció« és az »agitáció« között az óceán mindkét partján folyó küzdelem, a nagy békaegérharc.

Ki ad erőt nekem, hogy a világon
A legnagyobb csatát megénekeljem!
Hisz ádázabbat nem tarthatnak számon
A krónikások a történelemben;
Ehhez képest csak rózsaszínű álom
Minden más harc. Úgy érzem, hogy a nyelvem
S agyam megbénul, mindhiába fárad,
Ott, hol vitézség s égi dicsfény árad.

(Bojardo nyomán,
»Orlando innamorato«, 27. ének)"*

Mármost korántsem célom, hogy „e küzdelemnek krónikájába" részletesen belebocsátkozzam, sőt még abba sem, hogy *Gottfried Kinkel* az Emigrációsegylet nevében 1852 augusztus 13-án megegyezett *A. Goegg-gel* a „Két világrész forradalmi szövetsége" nevében az *„egyesülési szerződés* előzetes egyezményeiben" (*verbotenus*** és e cégér alatt nyilvánosságra hozva az egész német-amerikai sajtóban). Csak azt jegyzem meg, hogy valamennyi *parlamentárius* menekült, kevés kivétellel (olyan neveket, mint *K. Vogté*, akkoriban minden párt már tisztességérzésből is mellőzött), az egyik vagy a másik oldalon részt vett e maskarádéban.

Gottfried Kinkel, a német filiszterség golgotavirága, az Egyesült Államokban tett forradalmi-kolduló-kéjutazása végén a *„Denkschrift über das deutsche Nationalanlehn zur Förderung der Revolution"-ban, kelt Elmira, New-York állam, 1852 február 22.*, olyan nézeteket fejtett ki, amelyeknek legalább az az érdemük van, hogy fölötte egyszerűek. Gottfried úgy véli, hogy a forradalomcsinálással ugyanaz a helyzet, mint a vasútcsinálással. Ha egyszer megvan a pénz, meglesz a vasút az egyik esetben, a forradalom pedig a másikban. Míg a nemzetnek forradalomszükségletérzéseket kell hor-

* *V. ö. 9. köt. 463–464. old. – Szerk.*
** *– szószerint – Szerk.*

doznia a kebelében, a forradalomcsinálóknak készpénzt kell hordaniok a zsebükben, és ezért minden „egy kicsiny, jól felszerelt, pénzzel **bőven** ellátott csapaton" fordul meg. Látjuk, hogy Anglia merkantil szele még melodrámai fejeket is milyen eszmei tévutakra sodor. Minthogy itt mindent részvényekkel csinálnak, még „Public Opiniont"* is, miért ne legyen egy részvénytársaság „a forradalom előmozdítására"?

Egy nyilvános találkozón *Kossuthtal*, aki akkor szintén éppen forradalmi koldulást űzött az Egyesült Államokban, *Gottfried*, nagyon esztétikusan, így nyilatkozott: „Kormányzó, még az ön tiszta kezéből is kemény falat lenne számomra az ajándékozott szabadság, amelyet **szégyenem** *könnyeivel* áztatnék." Ezért *Gottfried*, aki oly élesen megnézte az ajándék ló fogát, biztosította a kormányzót, hogyha az jobbjával átnyújtja neki „a forradalmat Keletről", ő, Gottfried a maga jobbjával viszont egyenértékként kikézbesíti a kormányzónak „a forradalmat Nyugatról". Hét évvel később, a sajátmaga által alapított *„Hermann"-ban*, ugyanez a Gottfried azt bizonygatja, hogy ő ritka következetességű férfiú, és amiként a rastatti hadbíróság előtt kikiáltotta a régensherceget Németország császárává, mindig is kitartott e jelige mellett.

Oskar Reichenbach gróf, az eredeti három régens egyike és a forradalmi kölcsön pénztárnoka, *London, 1852 október 8-i* kelettel elszámolást tett közzé, nyilatkozat kíséretében, amelyben bejelenti kiválását a vállalkozásból, ugyanakkor azonban kimondja, hogy: „Semmiképp sem adhatom át és nem is fogom átadni a pénzt Kinkel stb. polgártársaknak." Ezzel szemben felszólította a részvényeseket, hogy az ideiglenes kölcsönjegyeket váltsák be a pénztárban levő pénz ellenében. A pénztár kezeléséről való lemondására stb., mondja „politikai és jogi okok indítottak . . . Azok az előfeltételezések, amelyeken a kölcsön eszméje alapult, nem következtek be. Ezért a 20 000 dollárnyi összeget nem értük el, holott csak ennek realizálása után lehetett volna a kölcsönnel tovább menni . . . Az a javaslat, hogy alapítsunk egy folyóiratot és szellemileg agitáljunk, nem talál visszhangra. De csakis politikai sarlatanizmus vagy forradalmi monománia nyilváníthatja a kölcsönt most megvalósíthatónak és a pénznek minden pártfrakció számára egyformán igazságos, tehát személytelen, tevékenyen-forradalmi felhasználását pillanatnyilag lehetségesnek." Ámde Gottfried forradalmi hitét nem volt olyan könnyű megrendíteni, és ezért e célra egy „határozatot" szerzett magának, amely megengedte neki, hogy az üzletet más cégér alatt tovább folytassa.

Reichenbach elszámolásában érdekes adatok vannak. „Olyan hozzájáruló-

* – „Közvéleményt" – *Szerk.*

sokért", mondja, „amelyeket később a bizottságok esetleg *másnak, nem nekem* fizettek, a kezeseket nem lehet felelőssé tenni, kérem, hogy erre a bizottságok a jegyek bevonásánál és az elszámolásnál tekintettel legyenek." *A bevétel* az ő compte renduje* szerint 1587 £ 6 sh. 4 d. volt, amihez London 2 £ 5 sh.-gel és „*Németország*" 9 £-gel járult hozzá. A kiadás 584 £ 18 sh. 5 d.-re rúgott, és a következőkből áll: *Kinkel* és *Hillgärtner útiköltségei*: 220 £; *más utazók*: 54 £; kőnyomatos sajtó: 11 £; az ideiglenes kötvényjegyek elkészítése: 14 £; *kőnyomatos levelezés, postai díjak stb.*: 106 £ 1 sh. 6 d. *Kinkel kiutalására stb.*: 100 £.

A forradalmi kölcsön 1000 £-gel zárult, amelyet Gottfried Kinkel a Westminster Bankben foglalóul tartott készenlétben az első német ideiglenes kormány számára. És mindennek ellenére még mindig nincs ideiglenes kormány? Németország talán azt hiszi, hogy elég neki a 36 végleges kormány.

Egyes amerikai kölcsönalapok, amelyeket nem kebeleztek be a londoni központi pénztárba, legalább itt-ott hazafias felhasználást nyertek, így például az a 100 £, amelyet Gottfried Kinkel Karl Blind úrnak juttatott 1858 tavaszán, hogy „radikális röplapokká" stb. változtassa.

7. *A Palmerston-polémia*

„*Council Hall, Sheffield, May 6th, 1856*

Doctor,

The Sheffield Foreign Affairs Committee instruct me to convey to you an expression of their warm thanks for the great public service you have rendered by your admirable *exposé* of the Kars Papers published in the »People's Paper«.

I have the honour, &c.
Wm. Cyples, *Secretary*

Dr. Karl Marx"**

---

* – számadása – *Szerk.*

** – „*Council Hall, Sheffield, 1856 május 6.*

Doktor Úr,

a Sheffieldi Külügyi Bizottság megbízott, hogy Önnek meleg köszönetét fejezzem ki azért a nagy szolgálatért, amelyet Ön a Karsz-okmányoknak a »People's Paper«-ben közzétett nagyszerű expozéjával tett a köznek.

Fogadja stb.
Wm. Cyples *titkár*

Dr. Karl Marxnak" – *Szerk.*

8. A. Scherzer úr nyilatkozata

A. Scherzer úr, aki a harmincas évek óta dicséretes részt vett a munkásmozgalomban, *London, 1860 április 22-i* kelettel ezt írja nekem:

„Tisztelt Polgártárs!

Nem mulaszthatom el, hogy egy passzus ellen, amely a vogti brosúra förtelmes hazugságszövevényében és gyalázatos rágalmaiban engem személyesen érint, ne tiltakozzam. Ugyanis a »Schweizer Handelskurier« június 2-i, 150. számának mellékletében kinyomtatott 7. sz. dokumentumban ez áll: »Tudjuk, hogy jelenleg megint új erőfeszítéseket tesznek Londonból. A. Sch. aláírással egyleteknek és személyeknek leveleket küldenek onnan stb.« Úgy látszik, ezek a »levelek« adták az indítékot K. Vogt úrnak, hogy könyvének egy másik helyén ezt írja: »Ennek az évnek« (1859) »az elején azonban, úgy látszik, új talaj jött létre a politikai agitáció számára. Ezt az alkalmat azonnal megragadták, hogy lehetőleg némi befolyást visszanyerjenek. E tekintetben a taktika évek óta nem változott. Egy bizottság, amelyről, miként a régi nóta mondja, ‚senki nem tud semmit', egy egyébként szintén teljesen ismeretlen elnök vagy jegyzőkönyvvezető által leveleket küldöz szét stb. stb. Ha ilymódon kipuhatolták a terepet, néhány ‚utazó testvér' szivárog be az országba, akik azonnal hozzálátnak egy titkosszövetség szervezéséhez. Maga az egylet, amelynek kompromittálása a cél, mit sem tud meg ezekről az üzelmekről, amelyek néhány egyén különszövetségesdije maradnak; sőt, legtöbbször még a levelezés is, amelyet az egylet nevében folytatnak, ez utóbbi előtt teljesen ismeretlen, de azért a levelekben mégis mindig ‚a mi egyletünkről' stb. van szó, és a rendőrségi megkeresések, amelyek később elmaradhatatlanul bekövetkeznek és írott okmányokon alapszanak, az egész egylet ellen irányulnak stb.«

Miért nem *nyomatta ki* Vogt úr *az egész levelet*, amelyre a 7. sz. dokumentumban utal? Miért nem »puhatolta ki« a forrást, ahonnan eredt? Könnyű lett volna megtudnia, hogy a nyilvános londoni *Munkás Művelődési Egylet nyilvános* ülésen nevezett ki egy levelezőbizottságot, és engem is abban a megtiszteltetésben részesítettek, hogy oda beválasztottak. Ha Vogt úr ismeretlen jegyzőkönyvvezetőkről stb. ír, nekem nagyon kedvemre van, hogy ő nem ismer engem, de örülök, hogy azt mondhatom, ezer meg ezer német munkás ismer, akik mind azoknak a férfiaknak a tudományából merítettek, akiket ő most bepiszkol. Az idők változtak. A titkostársaságok időszaka elmúlt. Képtelenség titkosszövetségről vagy különszövetségesdiről beszélni, amikor egy ügyet nyíltan megtárgyalnak egy munkásegyletben, ahol minden ülésen idegenek vannak jelen látogatókként. Az általam aláírt levelek úgy

voltak megfogalmazva, hogy azért senkinek hajaszála sem görbülhetett meg. Nekünk, Londonban élő német munkásoknak, egyedül csak az volt a célunk, hogy megismerjük a kontinens munkásegyleteinek hangulatát és olyan újságot alapítsunk, amely a munkásosztály érdekét képviseli és síkraszáll idegen zsoldban álló tollak ellen. Természetesen egyetlen német munkásnak sem jutott eszébe, hogy egy Bonaparte érdekében cselekedjék, erre csak egy Vogt vagy a hozzá hasonlók képesek. Mi bizonyára komolyabban utáljuk Ausztria zsarnokságát, mint Vogt úr, de vereségére nem egy idegen zsarnok győzelme révén törekszünk. Minden népnek önmagát kell felszabadítania. Nem feltűnő-e, hogy éppen Vogt úr veszi igénybe azt az eszközt, amelynek az ő üzelmei ellen fordítását nekünk bűnül rója fel? Ha Vogt úr azt állítja, hogy őt nem fizeti meg Bonaparte, hanem csupán egy lap megalapításához kapott pénzeket demokrata kezekből, és ezzel akarta magát tisztára mosni, hogyan lehet hát tanultsága ellenére annyira korlátolt, hogy munkásokat, akik hazájuk javával törődnek és egy lap alapításához propagandát csinálnak, megvádoljon és meggyanúsítson?

A legőszintébb tisztelettel
A. Scherzer"

9. Blind cikke a „Free Press" 1859 május 27-i számában

„The Grand Duke Constantine to be King of Hungary

A Correspondent, who encloses his card, writes as follows: —

Sir, — Having been present at the last meeting in the Music Hall, I heard the statement made concerning the Grand Duke Constantine. I am able to give you another fact: —

So far back as last summer, Prince Jerome Napoleon detailed to some of his confidants at Geneva a plan of attack against Austria, and a prospective rearrangement of the map of Europe. I know the name of a Swiss senator to whom he broached the subject. Prince Jerome, at that time, declared that, according to the plan made, *Grand Duke* Constantine *was to become King of Hungary.*

I know further of attempts made, in the beginning of the present year, to win over to the Russo-Napoleonic scheme some of the exiled German Democrats, as well as some influential Liberals in Germany. Large pecuniary advantages were held out to them as a bribe. I am glad to say that these offers were rejected with indignation."*

* *Fordítását v. ö. 419—420. old. – Szerk.*

10. Orges úr levelei

„Mélyen tisztelt Uram! Liebknecht úrtól kapom ma azt a hírt, hogy Ön lesz oly szíves rendelkezésünkre bocsátani egy bírósági dokumentumot a Vogt elleni röplapról, *annak keletkezéstörténetére vonatkozólag*. Sürgősen kérem, küldje el azt nekem, mégpedig a lehető leggyorsabban, hogy felmutathassuk. Kérem, küldje a dokumentumot ajánlási vénnyel és számítson fel minden esetleges költséget. Egyébként, mélyen tisztelt Uram, a liberális párt olykor félreismeri az »Allgemeine Zeitung«-ot; mi (a szerkesztőség) kiálltuk a politikai meggyőződéshez való hűség minden tűz- és vízpróbáját. Ne csak a munkadarabokat, az egyes cikkeket, hanem az össztevékenységet nézze, akkor bizonyára arra a meggyőződésre fog jutni, hogy egyetlen német lap sem áll ki ennyire, bár heveskedés nélkül, de ernyedetlenül is, az egységért és szabadságért, hatalomért és műveltségért, szellemi és anyagi haladásért, a nemzeti érzés és az erkölcsiség fokozásáért a német nép körében, hogy egyik sem ért el többet, mint mi. Tevékenységünket hatásunkon kell lemérni. Kérésem sürgős és szíves teljesítését még egyszer kérve, mély tisztelettel maradok

Augsburg, október 16." legőszintébb híve

Hermann Orges

A második levél, *ugyanazzal* a kelettel, csak az elsőnek a *kivonata* volt, amelyet „nagyobb elővigyázatosság kedvéért", mint Orges úr írja, „szintén elküldtek", és amely ugyancsak kéri „a, miként Liebknecht úr írja, szívélyesen rendelkezésünkre bocsátott dokumentumnak legsürgősebb elküldését a Vogt elleni ismert röplap *eredetéről*".

11. Körlevél K. Blind ellen

Blind elleni, 1860 február 4-ről kelt angol körlevelemnek* itt csak a végét közlöm.

„Now, before taking any further step, I want to show up the fellows who evidently have played into the hands of Vogt. I, therefore, publicly declare that the statement of Blind, Wiehe and Hollinger, according to which the anonymous pamphlet was *not* printed in Hollinger's office, 3, Litchfield Street, Soho, is a *deliberate lie*. First, Mr. Vögele, one of the compositors,

* *V. ö. 636–637. old. – Szerk.*

formerly employed by Hollinger, will declare upon oath that the said pamphlet *was* printed in Hollinger's office, was written in the hand-writing of *Mr. Blind*, and partly composed by Hollinger himself. Secondly, it can be judicially proved that the pamphlet and the article in »*Das Volk*« have been taken off the same types. Thirdly, it will be shown that Wiehe was *not* employed by Hollinger for eleven consecutive months, and, especially, was *not* employed by him at the time of the pamphlet's publication. Lastly, witnesses may be summoned in whose presence Wiehe himself confessed having been persuaded by Hollinger to sign the *wilfully false declaration in the Augsburg Gazette*. Consequently, I again declare the above said *Charles Blind* to be a *deliberate liar*.

KARL MARX"*

FROM THE LONDON „TIMES", FEBRUARY 3RD

„Vienna, January 30th. — The Swiss Professor Vogt pretends to know that France will procure for Switzerland Faucigny, Chablais, and the Genevese, the neutral provinces of Savoy, if the Grand Council of the Republic will let her have the free use of the Simplon."**

12. Vögele affidavitje

„I declare herewith:
that the German flysheet »Zur Warnung« (A Warning) which was afterwards reprinted in No. 7 (d. d. 18th June 1859) of »Das Volk« (a German paper which was then published in London) and which was again reprinted in the »Allgemeine Zeitung« of Augsburg (the Augsburg Gazette) — that this flysheet was composed partly by Mr. Fidelio Hollinger, of 3, Litchfield Street, Soho, London, partly by myself, who was then employed by Mr. Fidelio Hollinger, and that the flysheet was published in Mr. F. Hollinger's Printing Office, 3, Litchfield Street, Soho, London; that the manuscript of the said flysheet was in the hand-writing of Mr. Charles Blind; that I saw Mr. F. Hollinger give to Mr. William Liebknecht, of 14, Church Street, Soho, London, the proofsheet of the flysheet »Zur Warnung«; that Mr. F. Hollinger hesitated at first giving the proofsheet to Mr. W. Liebknecht, and, that, when Mr. W. Liebknecht had

* *Fordítását v. ö. 425. és 637. old. – Szerk.*

** *Fordítását v. ö. 488. old. – Szerk.*

withdrawn, he, Mr. F. Hollinger, expressed to me, and to my fellow workman J. F. Wiehe, his regret for having given the proofsheet out of his hands.

Declared at the Police Court, Bow Street, in the County of Middlesex, the eleventh day of February 1860, before me *Th. Henry*, one of the Police Magistrates of the Metropolis.

L. S. A. VÖGELE"*

13. Wiehe affidavitje

„One of the first days of November last — I do not recollect the exact date — in the evening between nine and ten o'clock I was taken out of bed by Mr. F. Hollinger, in whose house I then lived, and by whom I was employed as compositor. He presented to me a paper to the effect, that, during the preceding eleven months I had been continuously employed by him, and that during all that time a certain German flysheet »Zur Warnung« (A Warning) had not been composed and printed in Mr. Hollinger's Office, 3, Litchfield Street, Soho. In my perplexed state, and not aware of the importance of the transaction, I complied with his wish, and copied, and signed the document. Mr. Hollinger promised me money, but I never received anything. During that transaction Mr. Charles Blind, as my wife informed me at the time, was waiting in Mr. Hollinger's room. A few days later, Mrs. Hollinger called me down from

---

* – „Ezennel kinyilatkoztatom:
hogy a »Zur Warnung« (Figyelmeztetés) című német röplapot, amelyet később a »Volk« (akkoriban Londonban megjelenő német újság) 7. (1859 június 18-i) számában újra kinyomattak, és amelyet még egyszer utánanyomtak az augsburgi »Allgemeine Zeitung«-ban (az Augsburgi Újságban) – hogy ezt a röplapot részben Fidelio Hollinger úr, 3, Litchfield Street, Soho, London, részben én magam, aki akkor Fidelio Hollinger úr alkalmazottja voltam, szedtük ki, és hogy a röplapot F. Hollinger úr nyomdájában, 3, Litchfield Street, Soho, London, adták ki; hogy a mondott röplap kézirata Karl Blind úr kézírásában volt; hogy láttam, amikor F. Hollinger úr a »Zur Warnung« röplap korrektúraívét átadta Wilhelm Liebknecht úrnak, 14, Church Street, Soho, London; hogy F. Hollinger úr eleinte habozott a korrektúraívet W. Liebknecht úrnak átadni, és hogy amikor W. Liebknecht úr eltávozott, ő, F. Hollinger úr, előttem és J. F. Wiehe szaktársam előtt sajnálkozásának adott kifejezést afelett, hogy kiadta kezéből a korrektúraívet.

Kinyilatkoztatva a Bow Street-i rendőrbíróság előtt, Middlesex grófságban, 1860 február tizenegyedik napján, előttem: *Th. Henry*, a főváros rendőrbíráinak egyike.

P. H. A. VÖGELE" – *Szerk.*

dinner, and led me into her husband's room, where I found Mr. Charles Blind alone. He presented me the same paper which Mr. Hollinger had presented me before, and entreated me to write, and sign a second copy, as he wanted two, the one for himself, and the other for publication in the Press. He added that he would show himself grateful to me. I copied and signed again the paper.

I herewith declare the truth of the above statements and that:

1. During the 11 months mentioned in the document I was for *six* weeks *not* employed by Mr. Hollinger, but by a Mr. Ermani. 2. I did not work in Mr. Hollinger's office just at that time when the flysheet »Zur Warnung« (A Warning) was published. 3. I heard at the time from Mr. Vögele, who then worked for Mr. Hollinger, that he, Vögele, had, together with Mr. Hollinger himself, composed the flysheed in question, and that the manuscript was in Mr. Blind's hand-writing. 4. The types of the pamphlet were still standing when I returned to Mr. Hollinger's service. I myself broke them into columns for the reprint of the flysheet (or pamphlet) »Zur Warnung« (A Warning) in the German paper »Das Volk« published at London, by Mr. Fidelio Hollinger, 3, Litchfield Street, Soho. The flysheet appeared in No. 7, d. d. 18th June 1859, of »Das Volk« (The People). 5. I saw Mr. Hollinger give to Mr. William Liebknecht of 14, Church Street, Soho, London, the proofsheet of the pamphlet »Zur Warnung«, on which proofsheet Mr. Charles Blind with his own hand had corrected four or five mistakes. Mr. Hollinger hesitated at first giving the proofsheet to Mr. Liebknecht, and when Mr. Liebknecht had withdrawn, he, F. Hollinger, expressed to me and my fellow workman Vögele his regret for having given the proofsheet out of his hands.

Declared and signed by the said Johann Friedrich Wiehe at the Police Court, Bow Street, this 8th day of February, 1860, before me *J. Henry*. Magistrate of the said court.

L. S. JOHANN FRIEDRICH WIEHE"*

* *Fordítását v. ö. 425—426. old. – Szerk.*

14. A periratokból

„*Gouvernement Provisoire*
République Française. Liberté, Egalité, Fraternité
Au nom du Peuple Français

Paris, 1 Mars, 1848

Brave et loyal Marx,

Le sol de la république française est un champ d'asyle pour tous les amis de la liberté. La tyrannie vous a banni, la France libre vous rouvre ses portes, à vous et à tous ceux qui combattent pour la cause sainte, la cause fraternelle de tous les peuples. Tout agent du gouvernement français doit interpréter sa mission dans ce sens. Salut et Fraternité.

FERDINAND FLOCON, Membre du Gouvernement Provisoire"*

„*Bruxelles*, le 19** Mai, 1848

Mon cher Monsieur Marx,

J'entends avec un grand plaisir par notre ami Weerth que vous allez faire paraître à Cologne une *Nouvelle Gazette Rhénane* dont il m'a remis le prospectus. Il est bien nécessaire que cette feuille nous tienne au courant en Belgique des affaires de la démocratie allemande, car il est impossible d'en rien savoir de certain ici par la *Gazette de Cologne*, la *Gazette Universelle* d'Augsbourg et les autres gazettes aristocratiques de l'Allemagne que nous recevons à Bruxelles, non plus que par notre *Indépendance Belge* dont toutes les correspondances particulières sont conçues au point de vue des intérêts de notre aristocratie bourgeoise. M. Weerth me dit qu'il va vous joindre à Cologne pour contribuer à l'entreprise de la *Nouvelle Gazette Rhénane*: et il me promet en votre nom l'envoi de cette feuille en échange du *Débat Social* que je vous enverrai de mon côté. Je ne demande pas mieux aussi que d'entretenir avec vous une corre-

---

* – „*Ideiglenes kormány*
Francia köztársaság. Egyenlőség, Testvériség, Szabadság
A francia nép nevében

Párizs, 1848 március 1.

Derék, hűséges Marx,

A francia köztársaság földje menedékhely a szabadság minden barátja számára. A zsarnokság száműzte Önt, a szabad Franciaország újra megnyitja Ön előtt kapuit, Ön előtt és mindazok előtt, akik a szent ügyért, minden nép testvéri ügyéért küzdenek. A francia kormány minden közegének így kell értelmeznie küldetését. Üdvözlet és testvériség.

FERDINAND FLOCOL az ideiglenes kormány tagja" – *Szerk.*

** – *Az 1860-as kiadásban*: – 13 *Szerk.*

spondance sur les affaires communes à nos deux pays. Il est indispensable que les Belges et les Allemands ne restent pas trop étrangers les uns aux autres, dans l'intérêt commun des deux pays: car il se prépare en France des événements qui ne tarderont pas à mettre en jeu des questions qui toucheront les deux pays ensemble. Je reviens de Paris où j'ai passé une dizaine de jours que j'ai employés de mon mieux à me rendre compte de la situation de cette grande capitale. Je me suis trouvé, à la fin de mon séjour, juste au milieu des affaires du 15 mai. J'assistais même à la séance où s'est passé le fait de l'irruption du peuple dans l'assemblée nationale... Tous ce que j'ai compris, à voir l'attitude du peuple parisien et à entendre parler les principaux personnages qui sont en ce moment dans les affaires de la république française, c'est qu'on s'attend à une forte réaction de l'esprit bourgeois contre les événements de février dernier; les affaires du 15 mai précipiterons sans doute cette réaction. Or, celle-ci amènera indubitablement dans peu de temps un nouveau soulèvement du peuple... La France devra bientôt recourir à la guerre. C'est pour ce cas-là que nous aurons à aviser, ici et chez vous, sur ce que nous aurons à faire ensemble. Si la guerre se porte d'abord vers l'Italie, nous aurons du répit... Mais si elle se porte sur le champ vers ce pays-ci, je ne sais pas trop encore ce que nous aurons à faire, et alors nous aurons besoin du conseil des Allemands... En attendant, j'annoncerai dans le *Débat Social* de dimanche la publication prochaine de votre nouvelle feuille... Je compte aller à Londres vers la fin du mois de juin prochain. Si vous avez occasion d'écrire à Londres à quelques amis, veuillez les prier de m'y faire accueil. Tout à vous cordialement,

L. JOTTRAND, Avt."*

* — „*Brüsszel*, 1848 május 19.

Kedves Marx Úr,

Nagy örömmel értesülök Weerth barátunktól, hogy Ön Kölnben egy *Új Rajnai Újságot* akar kiadni, amelynek prospektusát Weerth elküldte nekem. Nagyon is szükséges, hogy ez a lap minket Belgiumban folyamatosan tájékoztasson a német demokrácia ügyeiről, mert a »*Kölnische Zeitung*«-ból, az augsburgi »*Allgemeine Zeitung*«-ból és Németország többi arisztokratikus újságjából, amelyeket Brüsszelben megkapunk, lehetetlen itt bármi bizonyosat megtudni erről, akárcsak a mi »*Indépendance Belge*«-ünkből, amelynek különtudósításai mind a mi polgári arisztokráciánk érdekeinek nézőpontjából készülnek. Weerth úr mondta nekem, hogy felkeresi Önt Kölnben, hogy az *Új Rajnai Újság* vállalkozásában közreműködjék: s az Ön nevében megígérte nekem, hogy elküldi e lapot cserébe a »*Débat Social*«-ért[801], amelyet a magam részéről el fogok küldeni Önnek. Jobbat nem is kívánhatok, mint hogy levelezést folytassak Önnel országaink közös ügyeiről. Okvetlenül szükséges, hogy a belgák és a németek ne maradjanak egymás számára túlságosan idegenek, ez mindkét ország

„*Bruxelles*, 10 Févr., 1860

Mon cher Marx,

N'ayant pas de vos nouvelles, depuis très longtemps, j'ai reçu votre dernière avec la plus vive satisfaction. Vous vous plaignez du retard des choses, et du peu d'empressement de ma part de vous répondre à la question que vous m'aviez faite. Que faire: l'âge ralentit la plume; j'espère cependant que vous trouverez mes avis et mon sentiment toujours les mêmes. Je vois que votre dernière est tracée à la dictée par la main de votre secrétaire intime, de votre adorable moitié: or Madame Marx ne cesse de se rappeler du vieux hermite de Bruxelles. Qu'elle daigne recevoir avec bonté mes salutations respectueuses.

Conservez-moi, cher confrère, dans vos amitiés. Salut et fraternité,

LELEWEL"*

---

közös érdeke: mert a Franciaországban készülődő események haladéktalanul olyan kérdéseket fognak felvetni, amelyek e két országot együttesen érintik. Most érkeztem vissza Párizsból, ahol tíz napot töltöttem, és ezt tőlem telhetőleg arra használtam fel, hogy tájékozódjam e nagy főváros helyzetéről. Ott-tartózkodásom végén éppen a május 15-i események kellős közepébe kerültem. Még azon az ülésen is ott voltam, amelyen a nép betört a nemzetgyűlésbe . . . Látva a párizsi nép magatartását és hallva a beszédeket, amelyeket a francia köztársaság ügyeiben e pillanatban legilletékesebb személyiségek mondtak, megértettem annyit, hogy a legutóbbi februári eseményekkel szemben a polgári szellem erős reakciója várható; a május 15-i események kétségkívül siettetni fogják ezt a reakciót. Márpedig ez kétségbevonhatatlanul *rövid időn belül a nép újabb felkelésére vezet* . . . *Franciaországnak* csakhamar háborúhoz kell folyamodnia. Erre az esetre kell nekünk, itt is és Önöknél is, megtanácskoznunk, hogy mi a közös teendőnk. Ha a háború előbb Itália ellen irányul, haladékot nyerünk . . . De ha azonnal országunk ellen irányul, még nem nagyon tudom, mit is kell tennünk, és akkor szükségünk lesz a németek tanácsára . . . Közben a »*Débat Social*« vasárnapi számában meghirdetem az Ön új lapjának közeli megjelenését . . . Ez év június vége felé Londonba szándékozom menni. Ha alkalma van írni Londonba néhány barátjának, legyen szíves megkérni őket, hogy fogadjanak. Szívből üdvözli híve,

L. JOTTRAND, ügyvéd" – *Szerk.*

* –

„*Brüsszel*, 1860 február 10.

Kedves Marxom,

Minthogy igen régóta nem kaptam hírt Önről, a legélénkebb örömmel vettem legutóbbi levelét. Ön arról panaszkodik, hogy a dolgok késedelmeskednek, és hogy én sem sietek válaszolni hozzám intézett kérdésére. Mit tegyünk: a kor meglassítja a tollat; mégis remélem, hogy nézeteimet és érzelmeimet mindig változatlannak fogja találni. Látom, hogy utolsó levelét tollbamondásra az Ön belső titkárának, szeretetreméltó feleségének keze írta: így hát Marx asszony nem szűnik meg emlékezni az öreg brüsszeli remetére. Kérem őt, hogy fogadja szívesen tiszteletteljes üdvözletemet.

Tartson meg, kedves kollégám, továbbra is jóbarátságában. Üdvözlet és testvériség,

LELEWEL" – *Szerk.*

„*5, Cambridge Place, Kensington, London*, Feb. 11th, 1860

My dear Marx,

I have read a series of infamous articles against you in the »*Nationalzeitung* «and am utterly astonished at the falsehood and malignity of the writer. I really feel in duty that every one who is acquainted with you, should, however unnecessary such a testimony must be, pay a tribute to the worth, honour and disinterestedness of your character. It becomes doubly incumbent in me to do so, when I recollect how many articles you contributed to my little magazine, the »Notes to the People«, and subsequently to the »People's Paper«, for a series of years, utterly gratuitously; articles which were of such high value to the people's cause, and of such great benefit to the paper. Permit me to hope that you will severely punish your dastardly and unmanly libeller.

Believe me, my dear Marx, most sincerely yours,

ERNEST JONES

DR. KARL MARX"*

„*Tribune Office, New York*, March 8th, 1860

My dear Sir,

In reply to your request I am very happy to state the facts of your connection with various publications in the United States concerning which I have had a personal knowledge. Nearly nine years ago I engaged you to write for the *New York Tribune*, and the engagement has been continued ever since. You have written for us constantly, without a single week's

---

* – „*5, Cambridge Place, Kensington, London*, 1860 február 11.

Kedves Marxom,

Egy sor gyalázatos cikket olvastam Ön ellen a »*Nationalzeitung*«-*ban* és a legnagyobb mértékben meg vagyok döbbenve a szerző álnokságán és rosszindulatúságán. Valóban úgy érzem, hogy mindenkinek, aki ismeri Önt, kötelessége – bármennyire szükségtelen is az ilyen tanúság – lerónia adóját az Ön érdemes, tiszteletreméltó és önzetlen jelleme előtt. Én kétszeresen is kötelességemnek tartom, hogy így tegyek, ha visszaemlékezem, hány cikket adott Ön az én kis folyóiratomnak, a »Notes to the People«-nek[802], és később a »People's Paper«-nek, hosszú éveken át, teljesen ingyen; cikkeket, melyek olyannyira értékesek voltak a nép ügye és olyannyira hasznosak a lap számára. Engedje azt remélnem, hogy szigorúan meg fogja fenyíteni hitvány és férfiatlan rágalmazóját.

Fogadja, kedves Marxom, legőszintébb odaadásom kifejezését,

ERNEST JONES

DR. KARL MARXNAK" – *Szerk.*

interruption, that I can remember; and you are not only one of the most highly valued, but one of the best paid contributors attached to the journal. The only fault I have had to find with you has been that you have occasionally exhibited too German a tone of feeling for an American newspaper. This has been the case with reference both to Russia and France. In questions relating to both, Czarism and Bonapartism, I have sometimes thought that you manifested too much interest and too great anxiety for the unity and independence of Germany. This was more striking perhaps in connection with the late Italian war than on any other occasion. In that I agreed perfectly with you: *sympathy with the Italian people.* I had as little confidence as you in the sincerity of the French Emperor, and believed as little as you that *Italian liberty* was to be expected from him; but I did not think that Germany had any such ground for alarm as you, in common with other patriotic Germans, thought she had.

I must add that in all your writings which have passed through my hands, you have always manifested the most cordial interest in the welfare and progress of the labouring classes; and that you have written much with direct reference to that end.

I have also at various times within the past five or six years been the medium through which contributions of yours have been furnished to *Putnam's Monthly,* a literary magazine of high character; and also to the *New American Cyclopaedia,* of which I am also an editor, and for which you have furnished some very important articles.

If any other explanations are needed I shall be happy to furnish them. Meanwhile I remain, yours very faithfully,

CHARLES A. DANA, Managing Editor of the *N. Y. Tribune*

DR. CHARLES MARX"*

---

* – „*A »Tribune« Kiadóhivatala, New York,* 1860 március 8.

Kedves Uram!

Kérdésére válaszolva örömmel igazolom azokat az Ön Egyesült Államok-beli különféle kiadványokkal való kapcsolatát illető tényeket, amelyekről személyileg tudomásom volt. Csaknem kilenc évvel ezelőtt megbíztam Önt, hogy írjon a »*New York Tribune*« részére, és ez a megbízatása azóta is folytonosan fennállt. Ön állandóan írt nekünk, egyetlen heti megszakítás nélkül, amennyire emlékezni tudok; és Ön lapunknak nemcsak egyik legtöbbre becsült, de egyik legjobban fizetett munkatársa is. Az egyetlen kifogásolnivalóm Önnél az volt, hogy olykor egy amerikai újság számára túlságosan kihangsúlyozott német tónusú érzelemnek adott kifejezést. Ez volt az eset mind Oroszország, mind Franciaország vonatkozásában. Olyan kérdésekben, amelyek a cárizmust és a bonapartizmust illetik, néha úgy véltem, hogy

15. Dentu-pamfletok

Kimutattam, hogy a Dentu-pamfletok az a forrás, amelyből a német Dâ-Dâ általában a világtörténelemről, különösen pedig *„Napóleon üdvös politikájáról"* a bölcsességét meríti. *„Napóleon üdvös politikája"* a „demokrata" *F. Zabel* egyik újabb vezércikkéből vett frázis. Hogy *maguk a franciák* mit gondolnak és tudnak e pamfletokról, az a *„Courrier du Dimanche"*[804] című párizsi hetilap *1860 október 14-i, 42. számának* alábbi kivonatából látható:

„Pour ce qui regarde le moment actuel, prenez dix brochures au hasard, et vous reconnaîtrez que neuf au moins ont été pensées, élaborées, écrites ... par qui? par des romanciers de profession, par des chansonniers, par des vaudevillistes, par des sacristains!

Parle-t-on dans les gazettes de mystérieuses entrevues entre les puissances du Nord, de la Sainte-Alliance qui ressuscite? Vite voilà un faiseur agréable de couplets assez littéraires, et même (jadis) passablement libéraux, qui court chez l'inévitable *M. Dentu* et lui apporte sous ce titre ronflant: La coalition, une longue et fade paraphrase des articles de M. Grandguillot. L'alliance anglaise semble déplaire parfois à M. Limayrac? Vite, un M. Châtelet, chevalier de l'ordre de Grégoire le Grand, et qui doit être sacristain quelque part si j'en crois son style, publie ou republie un long et ridicule factum: *Crimes et délits de l'Angleterre contre la France.* Déjà l'auteur du *Compère Guillery"* (Edmond About) „avait jugé à propos de

---

Ön túl sok érdeklődést és túl nagy aggodalmat tanúsított Németország egysége és függetlensége iránt. Ez talán még szembeszökőbb volt a legutóbbi itáliai háborúval kapcsolatban, mint más alkalmakkor. Az *itáliai nép iránti rokonszenvben* én teljesen egyetértettem Önnel. Éppen annyira nem bíztam a francia császár őszinteségében, mint Ön, és éppen annyira nem hittem, mint Ön, hogy az *itáliai szabadság* tőle várható; de nem gondoltam, hogy Németországnak annyira oka lett volna a riadalomra, ahogy Ön, más német hazafiakkal együtt, vélte.

Hozzá kell tennem, hogy Ön minden írásában, amely átment a kezemen, mindig a legszívbőljövőbb érdeklődést tanúsította a munkásosztályok jóléte és haladása iránt, és hogy Ön sokat írt, ami közvetlenül erre vonatkozott.

Az elmúlt öt vagy hat év folyamán különböző időpontokban én voltam a közvetítője olyan munkáknak is, amelyeket Ön a »*Putnam's Monthly*«[803], e magas színvonalú irodalmi folyóirat részére írt; ugyanígy a »*New American Cyclopaedia*« számára, amelynek én is egyik szerkesztője vagyok, és amelynek Ön néhány nagyon fontos címszót küldött.

Ha bármi további felvilágosításra van szüksége, örömmel fogom megadni. Addig is maradok őszinte híve

CHARLES A. DANA, a »*New York Tribune*« ügyvezető szerkesztője

Dr. KARL MARXNAK" – *Szerk.*

nous édifier sur les arcanes politiques de la monarchie prussienne, et avait donné, du haut de ses chutes théâtrales, des conseils de prudence aux chambres de Berlin. On annonce que M. Clairville va prochainement élucider la question de l'isthme de Panama, si fort embrouillée par M. Belly; et sans doute, quelques jours après la conférence royale du 21 Octobre, on verra paraître à toutes les vitrines de nos libraires une splendide brochure rose qui portera ce titre: *Mémoire sur l'entrevue de Varsovie par le corps de ballet de l'Opéra.*

Cette invasion, en apparence inexplicable, des questions politiques par les *dii minores* de la littérature se rattache à bien des causes. Nous en citerons ici une seule, mais qui est la plus immédiate et la plus incontestable.

Dans le marasme presque universel d'esprit et de coeur, ces messieurs, qui font le triste métier d'amuseurs publics, ne savent plus par quel moyen secouer et réveiller leurs lecteurs. Les vieilles gaîtés de leurs refrains et de leurs anecdotes leur reviennent sans cesse. Eux-mêmes se sentent aussi mornes, aussi tristes, aussi ennuyés que ceux qu'ils entreprennent de dérider. Voilà pourquoi, à bout de ressources, ils se sont mis, en désespoir de cause, à écrire les uns des mémoires de courtisanes, les autres des brochures diplomatiques.

Puis, un beau matin, un aventurier de la plume, qui n'a jamais fait à la politique le sacrifice d'une heure sérieuse d'étude, qui n'a pas même au coeur le semblant d'une conviction, quelle qu'elle soit, se lève et se dit: »J'ai besoin de frapper un grand coup! Voyons! que ferai-je pour attirer sur moi l'attention générale qui me fuit d'instinct? Ecrirai-je un opuscule sur la question Léotard ou sur la question d'Orient? Révélerai-je au monde surpris le secret de boudoirs où je n'entrai jamais, ou celui de la politique russe qui m'est plus étrange encore? Dois-je m'attendrir en prose voltairienne sur *les femmes éclaboussées* ou en prose évangélique sur les malheureuses populations maronites traquées, dépouillées, massacrées par le fanatisme mahométan? Lancerai-je une apologie de Mademoiselle Rigolboche ou un plaidoyer en faveur du pouvoir temporel? Décidément, j'opte pour la politique. J'amuserai encore mieux mon public avec les rois et les empereurs, qu'avec les lorettes.« Cela dit, notre surnuméraire de la littérature bohème compulse le *Moniteur*, hante quelques jours les colonnades de la Bourse, rend visite à quelques fonctionnaires et sait enfin de quel côté souffle le vent de la curiosité à la ville, ou celui de la faveur à la cour: il choisit alors un titre que ce vent puisse enfler d'une façon suffisante et se repose content sur ses lauriers. Aussi bien

son oeuvre est faite désormais; car aujourd'hui, en matière de brochure, il n'y a que deux choses qui comptent, le titre et les relations que l'on suppose entre l'écrivain et »de hauts personnages«.

Est-il nécessaire de dire, après cela, ce que valent les brochures qui nous inondent? Ramassez un jour tout ce que vous avez de courage, tâchez de les lire jusqu'au bout et vous serez effrayés de l'ignorance inouïe, de la légèreté intolérable, voire même de l'amoindrissement de sens moral qu'elles décèlent dans leurs auteurs. Et je ne parle pas ici des plus mauvaises... Et chaque année nous courbe plus bas, chaque année voit apparaître un nouveau signe de décadence intellectuelle, chaque année ajoute une honte littéraire nouvelle à celles dont il nous faut déjà rougir. De telle sorte que les plus optimistes se prennent quelquefois à douter de demain, et se demandent avec angoisse: Sortirons-nous de là?"*

* – „Ami a jelen pillanatot illeti, vegyünk találomra tíz brosúrát és látni fogjuk, hogy legalább kilencnek a kigondolását, kidolgozását, megírását... kik végezték? hivatásos regényírók, dalszerzők, bohózatírók, sekrestyések!

Az újságokban az északi hatalmak titokzatos találkozóiról, a feltámadó Szent Szövetségről beszélnek? Gyorsan előkerül eléggé irodalmi, sőt (valaha) tűrhetően liberális kuplék valamilyen kellemes szerzője, elfut a mellőzhetetlen *Dentu úrhoz* és e fellengős címmel: »A koalíció«, elviszi neki Grandguillot úr cikkeinek hosszadalmas és unalmas átírását. Úgy tűnik, hogy az Angliával való szövetség olykor nem tetszik Limayrac úrnak? Gyorsan, bizonyos Châtelet úr, a Nagy Gergely-rend[805] lovagja és aki, ha hihetek a stílusának, sekrestyés kell legyen valahol, kiad vagy újrakiad egy hosszú és nevetséges vádiratot: »*Anglia bűnei és vétkei Franciaország ellen*«. Már a »*Compère Guillery*« szerzője" (Edmond About) „is elérkezettnek ítélte az időt, hogy épülést nyújtson nekünk a porosz monarchia politikai rejtelmeit illetően, és színházi bukásainak magaslatáról bölcs tanácsokat adott a berlini kamaráknak. Meghirdetik, hogy Clairville úr legközelebb meg fogja világítani a Panama-szoros kérdését, amelyet Belly úr annyira összekuszált; és az október 21-i király-konferencia[806] után néhány nappal könyvkereskedéseink összes kirakataiban kétségtelenül megjelenik majd egy ragyogó rózsaszín brosúra, amelynek ez lesz a címe: *Az Opera balettkarának emlékirata a varsói találkozóról.*

A politikai kérdéseknek ez a látszólag megmagyarázhatatlan inváziója az irodalmi *dii minores* [*kisebb istenek*] részéről jó néhány okkal függ össze. Itt csak egyetlenegyet említünk, de ez a legközvetlenebb és a legelvitathatatlanabb.

A szellem és a szív csaknem egyetemes fásultságában ezek az urak, akik a nyilvános mulattatók szomorú mesterségét űzik, már nem is tudják, hogy milyen eszközzel rázzák fel és ébresztgessék olvasóikat. Refrénjeiknek és anekdotáiknak régi tréfái kerülnek minduntalan a kezük ügyébe. Ők maguk éppoly sivárnak, éppoly szomorúnak, éppoly unottnak érzik magukat, mint azok, akiknek felvidítására vállalkoznak. Íme az ok, amiért, eszközeik végére jutván, kétségbeesésükben egyesek kurtizánok emlékiratainak, mások diplomáciai brosúráknak a megírásához láttak.

Nos hát egy szép reggel a tollnak egy kalandora, aki soha egy órányi komoly tanulmányozást sem szentelt a politikának, akinek szívében még a látszata sincs meg bármiféle meggyőződés-

Fentebb idéztem a „*Nationalzeitung*"-ból a „*Napóleon üdvös politikája*" frázist. Különös módon a „*Manchester Guardian*"-nak[809] — melyet egész Angliában elismernek többnyire pontos információi miatt — párizsi tudósítója az alábbi kuriózumot írja:

„*Párizs, november 8.* ... Louis Napoleon spends his gold in vain in supporting such newspapers as the »*Nationalzeitung*«." (Louis-Napoléon hiába tékozolja aranyát olyan újságok támogatására, mint a „*Nationalzeitung*".) („*Manchester Guardian*", 1860 november 12.)

De én azt hiszem, hogy a „*Manchester Guardian*" egyébként jól tájékozott tudósítója ezúttal téved. F. Zabel ugyanis állítólag azért szökött át a bonapartista táborba, hogy bebizonyítsa, *Ausztria nem vásárolta meg* őt. Legalábbis így tájékoztattak engem Berlinből, és ez beleillik a — *Dunciad-ba.*

16. Kiegészítés

*a) K. Vogt és a „Cimentaire"**

Mialatt ezeket az utolsó íveket nyomták, véletlenül kezembe került a „*Stimmen der Zeit*" *októberi száma* (1860).[554] *A. Kolatschek*, korábban a

nek, felkel és azt mondja magának: »Valami nagy dolgot kell csinálják! Lássuk csak! mit tehetnék, hogy magamra vonjam a közfigyelmet, amely ösztönösen elkerül? Írjak egy művecskét a Léotard-kérdésről[807] avagy a keleti kérdésről? Feltárjam a meglepett világnak olyan budoárok titkát, ahova sohasem léptem be, avagy az orosz politikáét, amely még távolabb áll tőlem? Érzékenyüljek el voltaire-i prózában *a bukott nők* felett avagy evangéliumi prózában a szerencsétlen maronita[808] lakosság felett, amelyet üldöz, kifoszt, lemészárol a mohamedán fanatizmus? Bocsássak ki egy apológiát Rigolboche kisasszonyra vagy egy perbeszédet a világi hatalom érdekében? Nem vitás, a politika mellett döntök. Sokkal jobban fogom mulattatni közönségemet a királyokkal és a császárokkal, mint a kokottokkal.« Így szólván, bohém irodalmunk e létszámfelettije átnézi a »*Moniteur*«-t, néhány napig eljár a Tőzsde oszlopcsarnokába, meglátogat néhány közhivatalnokot és végül már tudja, merről fúj a kíváncsiság szele a városban, vagy merről az udvar kegyének a szele; ekkor kiválaszt egy címet, amelyet ez a szél kellőképp feldagaszthat, aztán elégedetten elpihen a babérain. Hiszen műve most már meg is van; mert manapság brosúra-téren csakis két dolog számít, a cím és azok az összeköttetések, amelyeket az író és »magas személyiségek« között feltételeznek.

Szükséges-e ezek után arról szólni, mit érnek e brosúrák, amelyek elárasztanak bennünket? Szedjük össze egy nap minden bátorságunkat, próbáljuk végigolvasni őket, és meg fogunk döbbenni a hallatlan tudatlanságon, a tűrhetetlen lazaságon, sőt az erkölcsi érzék ama fogyatkozásán, amelyet szerzőikről elárulnak. És itt nem is a legrosszabbakról beszélek ... És minden esztendő lejjebb görnyeszt bennünket, minden esztendő az intellektuális hanyatlás új jelét látja feltünedezni, minden esztendő újabb irodalmi szégyent fűz azokhoz, amelyekért máris pirulunk, Annyira, hogy néha még a legoptimistábbak is kételkednek a holnapban és aggódva kérdik önmaguktól: Kikerülünk-e ebből?" – *Szerk.*

* – „Cementvállalat" – *Szerk.*

menekült parlamentáriusok lapjának, a *„Deutsche Monatsschrift"-nek* a kiadója, és így némiképpen irodalmi felettese a „menekülő birodalmi régensnek", a 37. oldalon a következőket meséli *barátjáról, Karl Vogtról*:

„A genfi »La Cimentaire« részvénytársaságot, amelynek *igazgatóságába* nem más tartozott, mint maga *Karl Vogt* úr, 1857-ben alapították; 1858-ban a részvényeseknek már egy krajcárjuk sem volt, és az államügyész az egyik igazgatót csalás vádjával azonnal leültette. Vogt úr a letartóztatás pillanatában éppen Bernben volt, sürgősen visszatért, a letartóztatottat szabadlábra helyezték, a pert elsimították, »hogy botrányt ne okozzanak«, a részvényesek azonban elvesztettek mindent. Ilyen példa után azonban nem lehet éppen azt állítani, hogy Genfben a tulajdon védelme nagyon erős lenne, és *Karl Vogt* úr tévedése e tekintetben annál furcsább, mert, mint mondtuk, *ő az említett társaság igazgatósági tagja volt*, és még Franciaországban is a hasonló pereknél a vétkeseket még az igazgatósági tagok közt is megkeresik, fegyházba dugják, és a részvényesek polgári követeléseit az ő vagyonukból fedezik."

Vessük össze ezzel azt, amit J. Ph. Becker mond levelében (X. fejezet) arról a bankeseményről, amely *James Fazy* urat December karjaiba űzte. Efféle részletek sokban hozzájárulnak annak a rejtélynek megoldásához, hogyan lett „Napoléon le Petit" korának legnagyobb embere. Magának „Napoléon le Petit"-nek is tudvalevőleg a coup d'état* és — Clichy[810] között volt választása.

b) Kossuth

Egy *Kossuthtal* folytatott beszélgetést ismertető emlékiratból vett alábbi kivonat csattanósan bizonyítja, milyen pontosan tudja Kossuth, hogy Magyarország számára a fő veszély *Oroszország*. Az emlékirat a mostani *House of Commons*** egyik leghíresebb radikális tagjától származik.[811]

„Memorandum of a conversation with M. Kossuth on the evening of May 30th, 1854, at . . .

. . . A return to strict legality in Hungary (said he, viz. *Kossuth*) might renew the union of Hungary and Austria, *and would prevent Russia from finding any partisan in Hungary*. He (Kossuth) would not offer any opposition to a return to legality. He would advise his countrymen to accept

* — az államcsíny — *Szerk.*
** — *Alsóház — Szerk.*

with good faith such a restauration, if it could be obtained, and would pledge himself not in any way to be an obstacle to such an arrangement. He would not himself return to Hungary. He would not put himself forward such a course of Austria as he had no belief in Austria's return to legality, except under pressure of dire necessity. He gave me authority to say, such were his sentiments, and if appealed to, he should avow them, though he could not commit himself to any proposal, as he should not expect Austria to abandon her traditional scheme of centralisation till forced to do so... He would have consented in 1848 to Hungarian troops being sent to resist attacks of the Piedmontese" (Kossuth úr 1848-ban sokkal messzebb ment, amikor a pesti országgyűlésen egy heves beszéddel keresztülvitte magyar csapatok küldését az itáliai „rebellisek" ellen[812]), „but would not employ them to coerce Austrian Italy, as he would not consent to foreign troops in Hungary."*

A népfantázia mítoszteremtő ereje mindenkor „nagy emberek" kitalálásában igazolta magát. A legcsattanósabb ilyesfajta példa elvitathatatlanul *Simón Bolívar*. Ami *Kossuthot* illeti, őt például ama férfiúként ünneplik, aki Magyarországon eltörölte a feudalizmust. Pedig a három nagy intézkedésben — közteherviselés, a hűbéri-paraszti terhek megszüntetése és az egyházi tized térítésmentes kiküszöbölése — teljesen ártatlan. A *közteherviselésre* az indítványt (a nemesség korábban adómentes volt) *Szemere* terjesztette elő; a robot stb. megszüntetését *Bónis* szabolcsi képviselő indítványozta; és a tizedről, Jekelfalusy képviselő és kanonok közvetítésével,[813] maga a papság önként mondott le.

---

* – *„Emlékirat egy Kossuth úrral 1858 május 30-án este ... -ban folytatott beszélgetésről.* ... A szigorú törvényességhez való visszatérés Magyarországon (mondta ő, ti. *Kossuth*) helyreállíthatná az uniót Magyarország és Ausztria között *és megakadályozná Oroszországot abban, hogy Magyarországon híveket találjon.* Ő (Kossuth) nem fejtene ki ellenkezést a törvényességhez való visszatéréssel szemben. Azt tanácsolná honfitársainak, hogy egy ilyen restaurációt, amennyiben elérhető, bizalommal fogadjanak, és kezeskednék érte, hogy ilyen rendezésnek ő semmiképp sem lenne akadályozója. Ő maga nem térne vissza Magyarországra. Nem is fogja maga indítványozni Ausztria ilyen eljárását, mert nem hisz Ausztriának a törvényességhez való visszatérésében, hacsak nem a kegyetlen szükségszerűség nyomása alatt. Felhatalmazott annak kijelentésére, hogy ő így érez, és ha felszólítanák rá, ki is fejezné ezt, bár nem tudná magát rászánni valamilyen javaslatra, mivel nem várja, hogy Ausztria feladja hagyományos központosítási szándékát, mígcsak rá nem kényszerítik... 1848-ban beleegyezett volna, hogy magyar csapatokat küldjenek a piemontiak támadásával szembeni ellenállásra" (...), „de nem akarná, hogy felhasználják őket Osztrák-Itália letörésére, mint ahogy nem egyeznék bele idegen csapatok jelenlétébe Magyarországon." – *Szerk.*

c) *Edmond About: „La Prusse en 1860"*

A VIII. szakasz végén kifejezem azt a nézetemet, hogy *E. About „La Prusse en 1860"* című pamfletja — vagy mint eredetileg nevezték, *„Napoléon III et la Prusse"* — a Dentu-pamfletok Dâ-Dâ Vogt által megnémetesített kompilációjának franciára visszafordított kivonata. Az egyetlen aggály, mely e nézettel szemben fennállt, az volt, hogy E. About bukott komédiaíró egy szót sem tud németül. Ámde miért ne hajthatott volna fel *compère Guillery** egy *commère allemande-ot*** Párizsban. Hogy ki ez a *commère*, az konjekturális kritika tárgya maradt. A *„Prusse en 1860"-ot* tudvalevőleg vademecumként*** adták ki Louis Bonaparte baden-badeni utazásához[814], hogy támogassa Bonaparte kívánságát a régenshercegnél° és megmagyarázza Poroszországnak, hogy, a pamflet zárószavai szerint, Poroszország egy „allié très util-lel"°° rendelkezik December 2-ában, „qui est peut-être appelé à lui" (Poroszországnak) „rendre de grands services, *pourvu qu'elle s'y prête un peu*"°°°. Hogy ez a *„pourvu qu'elle s'y prête un peu"* magyarán annyit jelent: „azzal az előfeltétellel, hogy Poroszország a Rajna-tartományt eladja Franciaországnak", — ezt E. About (lásd fentebb IX. szakasz, Ügynökség) franciául már 1860 tavaszán elárulta az „Opinion nationale"-ban. Ilyen súlyosbító körülmények között puszta sejtés alapján nem jelölhettem meg személyileg név szerint senkit E. About bukott komédiaíró és Dentu-pamfletista német souffleurjeként+. Most azonban jogosult vagyok annak kijelentésére, hogy compère Guillery német commère-je senki más, mint Vogt szelíd Kunigundája[670] — *Ludwig Simon úr Trierből.* Ezt bizony aligha sejtette az a londoni menekült ++, aki About pamfletjára az ismert választ írta![815]

---

* — *Guillery koma — Szerk.*

** — *német komámasszonyt — Szerk.*

*** — kézikönyvként; útikalauzként — *Szerk.*

° Vilmos. — *Szerk.*

°° — „nagyon hasznos szövetségessel" — *Szerk.*

°°° — „aki talán arra van hivatva, hogy neki" (...) „nagy szolgálatokat tegyen, *feltéve, hogy ennek egy kissé elébe megy*" — *Szerk.*

\+ — súgójaként — *Szerk.*

++ S. L. Borkheim. — *Szerk.*

Karl Marx

[Levél az „Allgemeine Zeitung" szerkesztőjének]

1859 október 19.
Grafton Terrace, Maitland Park,
Haverstock Hill, London

Uram!

Ameddig szavam volt a német sajtóban, támadtam az „Allgemeine Zeitung"-ot, az „Allgemeine Zeitung" pedig támadott engem; ez persze korántsem gátol engem abban, hogy amennyire tudok, segítségére legyek az „Allgemeine Zeitung"-nak egy olyan esetben, amikor meggyőződésem szerint a sajtó *első* kötelességét teljesítette, a humbug denunciálását. A mellékelt dokumentum itt Londonban *bírósági* dokumentum lenne.[816] Nem tudom, hogy ez *Augsburgban* így van-e? Az említett dokumentumot azért szereztem be, mert Blind vonakodott helytállni kijelentéséért, amelyet előttem és mások előtt tett, amelyet én elismételtem Liebknechtnek, s amely nem hagyhatott benne kétséget a névtelen pamfletban foglalt denunciálás tekintetében.

Őszinte híve
*Dr. Karl Marx**

[Brief an den Redakteur der „Allgemeinen Zeitung"]
A megjelenés helye: „Allgemeine Zeitung",
1859 október 27. (300.) sz.
Eredeti nyelve: német

* Az egykori „Rheinische Zeitung" szerkesztője. – *Az „Allgemeine Zeitung" jegyzete.*

Karl Marx

A Karl Vogt kontra augsburgi „Allgemeine Zeitung" perhez[815]

London, 1859 november 7.

Mint a *„Freischütz"* 132. számából, látom, amelyet egy barátom Hamburgból megküldött nekem, *Eduard Meyen* kénytelenítve látta magát, hogy perdöntő súlyát a *Vogt*-ügyben latba vesse. Logikájának horse-powerja*, vagy mondhatnám donkey-powerja**, e nagy tételben összpontosul: mivel ő barátságban volt *Blinddel* és *Blind* neki *nem* küldte meg a névtelen röplap másolatát, az általam az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-nak megküldött eredeti ügyirat szükségképpen *falsum****. Kicsinyes ravaszságában természetesen óvakodik attól, hogy ezt közvetlenül kimondja; közvetve mondja ki.

Mellékesen megjegyezve óhajtanám, hogy *Eduard Meyen* úr felhozná a bizonyítékait arra, miszerint az én időm elég értéktelen ahhoz, hogy a német vulgáris demokrácia elleni támadásokra pazarolhassam.

1850 vége óta minden kapcsolatot megszakítottam a londoni német emigrációval, amely akkor esett csak igazán szét, mikoron kihúztam a lábuk alól az egyetlen közös pontot, velem való ellentétüket. Felbomlási folyamatukat kiváltképp meggyorsította az olyan ügynökök iparkodása, mint *Meyen*, aki például nyilvánosan agitált a *Kinkel*-frakció mellett, a *Ruge*-frakció ellen. Az azóta eltelt kilenc esztendő alatt állandóan munkatársa voltam a *„New York Tribune"-nak*, egy olyan lapnak, amely 200 000 előfizetőt számlál, olyan olvasói kört, amely alkalmasint körülbelül megközelíti a „Freischütz"-ét. Megneezvtem-e valaha a német vulgáris demokraták közül csak egyet is, érdemesítettem-e csak egy szóra is a szennyes

* – lóereje – *Szerk.*
** – szamárereje – *Szerk.*
*** – *hamisítvány* – *Szerk.*

támadásokat, amelyeket e jóemberek öt éven át a német és különösen a német-amerikai sajtóban rámzúdítottak?

Igaz, ezen idő alatt megtámadtam, ha meg nem is rágalmaztam, „nagy" és *Eduard Meyen* úr által kötelességtudóan megcsodált „demokratákat". Így a nagy demokrata *Lord Palmerstont*. Vétségem annál is megbocsáthatatlanabb volt, mert nemcsak a legkülönbözőbb pártirányzatú angol lapok — a *„People's Paper"-től*, a chartisták lapjától kezdve a *„Free Press"-ig*, *Urquhart* úr orgánumáig — nyomatták ki „rágalmamat", hanem ugyanezt a „rágalmat", anélkül, hogy ebben nekem részem lett volna, pamfletformában legalább 15 000 példányban sokszorosították Londonban, Sheffieldben és Glasgow-ban. Továbbá ugyanezen idő alatt denunciáltam a nagy demokrata *Louis Bonaparte-ot*, először egy német írásomban („Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája"), amelyet a német határokon mindenütt elkoboztak, de az Egyesült Államokban számos példányban volt forgalomban, és kivonatosan megjelent a chartisták akkori londoni orgánumában is.[818] A „nagy demokrata" *Bonaparte* e megrágalmazását mind a mai napig folytattam a *„Tribune"-ban*, pénzügyi rendszerének, diplomáciájának, hadviselésének, idée Napoléonienne-jeinek* elemzésével. Louis Bonaparte a *„New York Times"-nak nyílt* köszönőiratot küldött e „rágalmakkal" való szembeszállásáért. Sőt, hét évvel ezelőtt a „nagy demokrata" *Stiebert* is denunciáltam a „Leleplezések a kommunista-perről" című írásomban, amelyet a badeni—svájci határon zúzdába küldtek. Ezt Meyen úr immár javamra fogja írni. Manapság az ilyen rágalom demokratikus, mert „magas felsőbbségi engedéllyel" történik. Hogy az időben hányszor tévedtem, azt bizonyítja Eduard Meyen úr orgánumán kívül *Joseph Dumont* kölni orgánuma** is. Amikor 1848-ban és 1849-ben a „Neue Rheinische Zeitung"-ban vettem magamnak a szabadságot és felléptem a magyar, az olasz és a lengyel nemzetiség érdekében, ki rikácsolt, ki üvöltött többet, mint *Joseph Dumont* úr kölni orgánuma? De persze akkor egy *Louis-Napoléon Bonaparte* még nem részesítette a nemzetiségeket „liberális" felszentelésben. Hogy a „Neue Rheinische Zeitung" egykori szerkesztői hívek maradtak a *maguk* nézetéhez, azt még az egykori *Joseph Dumont*, a mostani *Giuseppe Delmonte* úr is tudja *Friedrich Engelsnek* a háború kezdetekor közzétett, *„A Pó és a Rajna"* című pamfletjából. Ami mármost az *Eduard Meyen*-féle „szűkebb értelemben" vett demokráciát illeti, annak kilenc évi semmibevevése után csak két ízben törtem meg hallgatásomat, még-

* — napóleoni eszméinek[605] — *Szerk.*

** „Kölnische Zeitung". — *Szerk.*

pedig az utóbbi időben, az egyik ízben *Kossuth* ellen, a másik ízben *Gottfried Kinkel* úr ellen. Valójában tisztán grammatikai szempontból néhány széljegyzetet írtam a „*Volk*"-*ba Kinkelnek* a „*Hermann*"-*ban* megjelent esztétikai ömlengéseiről.* Ez volt minden, amit a „Volk"-ba írtam, kivéve egy cikket a villafrancai békéről, „Quid pro quo" címmel.**[819] De *Eduard Meyen* elképzelése szerint egy „jó demokrata" valószínűleg éppoly jogosult a mondattan „zsarnoki" szabályainak megsértésére, mint arra, hogy a republikánus táborból átálljon a royalista táborba.

E levelem végén íme a fordított nehézségbe ütközöm, mint Hegel a Logikája elején. Ő a léttől a semmihez akar átmenni, én a semmitől a léthez, tudniillik *Eduard Meyentől* egy ügyhöz, a Vogt-ügyhöz. Hogy rövidre fogjam, *Karl Blindnek* a következő kérdéseket teszem fel:

1. Közölt-e velem *Blind* május 9-én, az *Urquhart-féle gyűlés* emelvényén, tartalmilag teljesen a „*Zur Warnung*" röplappal egyező megjegyzéseket *Vogtról*?
2. Közölt-e *Blind* a londoni „*Free Press*" május 27-i számában névtelen cikket „The Grand Duke Constantine to be King of Hungary" címmel, amely, *Vogt* nevének elhagyásával, lényegében a „Zur Warnung" röplap tartalmát ismétli meg?
3. Kinyomatta-e *Blind* az említett röplapot saját költségére Londonban *F. Hollinger* úrnál, Litchfield Street, Soho?

A Meyen-féle demokrácia minden kiforgatási kísérlete ellenére, sőt, a nagy ismeretlennek, *Joseph Dumont* úr „kitűnő jogászának" ellenére, minden e kérdésen fordul meg: *Ki* nyomatta ki a „*Zur Warnung*" röplapot? *Csakis ez* a röplap az, amelynek lenyomtatásáért perbe fogták az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-ot. *Csakis ennek* a röplapnak vádjai azok, amelyek alól, úgy hitte *Vogt*, a világ előtt magát tisztáznia kell. A röplap nyilvánosságra hozójáról *Robert Peel* azt mondta volna, hogy has three courses open to himself***. Vagy tudatosan hazudott. Ezt *Karl Blindről* nem hiszem. Vagy később meggyőződött arról, hogy az adatok, melyek a röplap kinyomtatására feljogosították, hamisak voltak. Akkor annál inkább magyarázattal tartozik. Vagy végül, kezében vannak a bizonyítékok, de magánszempontokból az egész ügyet el óhajtja tussolni és nagylelkű rezignációval tűri a záptojásokat, amelyeket rám, nem pedig

* *V. ö. 13. köt. 594–603. old. – Szerk.*
** *V. ö. 13. köt. 442–459. old. – Szerk.*
*** – három út áll nyitva előtte – *Szerk.*

őrá hajigálnak. De nem kell-e minden magánszempontot félretenni egy annyira fontos ügyben, amilyen az in partibus[672] német birodalmi régens és a franciák de facto császára közötti kapcsolat felderítése?

Karl Marx

Zum Prozesse von Karl Vogt
contra die Augsburger „Allgemeine Zeitung"

A megjelenés helye: „Reform",
1859 november 19. (139.) sz., melléklet

Eredeti nyelve: német

Karl Marx

Nyilatkozat

Vogt, aki ismeri a maga pappenheimi vitézeit,[820] nagyon ravaszul manőverezett, amikor az ellene tett denunciáció *eredetét* az úgynevezett demokrata táborból áthelyezte a szocialista táborba. Nekem azonban a magam részéről korántsem érdekem, hogy ezt a quid pro quót* elősegítsem, és ezért nem hagyhatom válasz nélkül Blindnek az „Allgemeine Zeitung" 313. számában közölt nyilatkozatát.

1. Május 9-én egy Urquhart-féle gyűlés emelvényén Blind közölte velem a „Zur Warnung" röplapban Vogt ellen emelt összes vádakat. Ugyanezeket a részleteket elmondta másoknak is, például Freiligrathnak. Szóbeli elbeszélése és a kinyomtatott röplap teljes tartalmi és nyelvi azonossága folytán természetesen de prime abord** a röplap szerzőjének tekintődött.

2. A londoni „Free Press" május 27-i számában megjelent Blindnek egy névtelen cikke „The Grand Duke Constantine to be King of Hungary" címmel, amely lényegében anticipálja a „Zur Warnung" röplapot. Ebben a cikkben Blind kijelenti, ismer liberálisokat Németországban és demokratákat Londonban, akiknek a bonapartista propagandáért „large bribe-okat"*** ajánlottak fel. Mialatt a Vogt-per még függőben volt, felkeresett engem D. Collet úr, a „Free Press" felelős szerkesztője, hogy *Blind megbízásából* arra kérjen, *ne használjam fel* az említett röplap szerzőségére vonatkozó tudomásomat. Azt feleltem Collet úrnak — aki ezt teljesen tárgyilagosnak találta —, hogy semmire sem kötelezem magamat, hanem diszkrécióm Blind fellépésétől fog függeni.

3. Fidelio Hollinger nyilatkozata egyszerűen nevetséges. Fidelio Hollinger tudja, hogy formálisan megsértette az angol törvényt, mikor a röplapot a *nyomtatás helyének megjelölése nélkül* adta ki. Ezért saját legmaga-

* – felcserélést – *Szerk.*

** – legkezdettől fogva – *Szerk.*

*** – „nagy megvesztegetéseket" – *Szerk.*

sabb kezével kiállítja magának a tanúsítványt, hogy nem követte el e peccadillót*. Véletlenül a „Volk"-ban megjelent lenyomat a röplap azon szedésének a levonata, amely még ott állt Hollinger nyomdájában. Így hát tanúvallomás nélkül is, a röplapnak és a „Volk"-ban megjelent lenyomatának egyszerű összehasonlításával bíróilag bizonyítható volna, hogy az előbbi „F. Hollinger nyomdájából került ki". A per áthelyezése Augsburgból Londonba egyáltalában megoldaná az egész Blind—Vogt misztériumot.

Karl Marx

1859 november 15.
9, Grafton Terrace, Maitland Park,
Haverstock Hill, London

Erklärung

A megjelenés helye: „Allgemeine Zeitung",
1859 november 21. (325.) sz., melléklet
Eredeti nyelve: német

* – bűnöcskét – *Szerk.*

Karl Marx

Az augsburgi „Allgemeine Zeitung" elleni per[821]

A „Free Press" szerkesztőjének

9, Grafton Terrace, Maitland Park,
Haverstock Hill, London
1860 február 4.

Uram!

Emlékezni fog, hogy a „Free Press" 1859 május 27-i száma cikket közölt *„The Grand Duke Constantine to be King of Hungary"* címmel. E cikkben, bár nem név szerint, de mégis olyan módon, hogy a német menekültek megérthették, utalás történt a genfi *Vogt úrra* mint bonapartista ügynökre, aki az itáliai háború kitörésekor a liberálisoknak Németországban és a német demokratáknak Londonban *„nagy megvesztegetéseket"* ajánlott fel. A szerző hangot adott mélységes örömének, hogy e megvesztegetési kísérletek felháborodott visszautasításban részesültek. Én azt állítom, hogy e cikk szerzője *Karl Blind úr* volt. Ha tévedek, Ön helyreigazíthatja tévedésemet. Bizonyos idő múltán Londonban egy névtelen *német* röplapot terjesztettek *„Zur Warnung"* (Figyelmeztetésül) címmel, amely valójában a „Free Press"-ben megjelent cikk reprodukálásának tekinthető, csak további részleteket hozott és Vogt nevét is említette. Miután egy „Das Volk" (A Nép) című londoni német újságban utánnyomták, e névtelen röplap utat talált az augsburgi „Allgemeine Zeitung" (az Augsburgi Ujság) hasábjaira, amelyet erre Vogt úr becsületsértés miatt beperelt. Közben Vögele úrtól, egy szedőtől, aki akkoriban Hollinger úrnál, a „Volk" kiadójánál volt alkalmazva, írásbeli nyilatkozatot kaptam, amelyben kijelenti, hogy a röplapot Hollinger üzlethelyiségében nyomták és *Karl Blind úr* szerkesztette. Ezt a nyilatkozatot, mint Önnel annak idején közöltem, eljuttattam az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-nak. Miután az augsburgi bíróság nem volt hajlandó ez ügyben döntést hozni, *Blind úr* végül is

az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-ban nyilatkozott. Nem érve be azzal, hogy a névtelen röplap szerzőségét kereken letagadta, a legpozitívabban *kijelentette*, hogy a *röplap* NEM *Hollinger nyomdájából származik*. Ez utóbbi állítás bizonyítására egy nyilatkozatot hozott nyilvánosságra, amelyet maga Hollinger és bizonyos Wiehe írt alá, egy szedő, aki állítása szerint tizenegy hónapig megszakítás nélkül Hollingernél volt alkalmazva. Blind, Hollinger és Wiehe e közös nyilatkozatára feleltem az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-ban;* de *Blind* a maga részéről megismételte tagadását és újra Hollinger és Wiehe tanúsítványára hivatkozott. *Vogt*, aki kezdettől fogva és személyes okokból *engem* jelölt meg a röplap titkos szerzőjének, ezek után egy *brosúrát* adott ki, amely hemzsegett az ellenem irányuló legaljasabb rágalmaktól.

Mielőtt további lépéseket teszek, le kell lepleznem e cimborákat, akik nyilvánvalóan Vogt kezére játszottak. Ezért nyilvánosan kijelentem, hogy Blind, Wiehe és Hollinger nyilatkozata, amely szerint a névtelen röplapot *nem* Hollinger üzlethelyiségében, 3, Litchfield Street, Soho, nyomták, *alávaló hazugság*. Először is Vögele úr, egyike a Hollingernél korábban alkalmazott szedőknek, kész eskü alatt kijelenteni, hogy az említett röplapot igenis Hollinger üzlethelyiségében nyomták, a röplap *Blind úr* kézírásában volt, és azt részben maga Hollinger szedte ki. Másodszor, bíróilag bizonyítható, hogy a röplapot és a „Volk"-ban megjelent cikket ugyanarról a szedésről húzták le. Harmadszor, kimutatható, hogy Wiehe *nem* volt Hollingernél megszakítás nélkül tizenegy hónapig alkalmazásban, különösen pedig *nem* volt nála alkalmazva abban az időben, mikor a röplapot közzétették. Végül, tanúk idézhetők meg, akiknek jelenlétében maga Wiehe beismerte, hogy Hollinger beszélte rá az *augsburgi „Allgemeine Zeitung"-ban megjelent szándékosan hamis nyilatkozat* aláírására. Következésképpen fent nevezett *Karl Blindet* ismételten *alávaló hazugnak* nyilvánítom.

Ha nincs igazam, egy angol bírósághoz folyamodva könnyen megcáfolhat.

Karl Marx

Prosecution of the Augsburg Gazette
A megjelenés helye: külön röplapban, 1860 februárjában
Eredeti nyelve: angol

* *V. ö. 634–635. old. – Szerk.*

Karl Marx

[Nyílt levél Vogt-ügyben és a berlini „Nationalzeitung"ügyében[822]]

A „Volkszeitung" szerkesztőségének

Nyilatkozat

Ezennel bejelentem, hogy rágalmazás vádjával perindító lépéseket tettem a berlini „Nationalzeitung" ellen, a 37. és 41. számában Vogt pamfletjáról: *„Mein Prozess gegen die Allgemeine Zeitung"*, közölt vezércikkek miatt. A Vogtra adandó irodalmi választ későbbre tartom fenn, mert ehhez olyan személyeknél kell tudakozódnom, akik Európán kívül tartózkodnak.

Ezért egyelőre csak ennyit:

1. A „Nationalzeitung" szemelvénycsokrából következtetve — magát a könyvet saját utánjárással eddig nem sikerült Londonban előteremteni, sem könyvkereskedőknél, sem ismerősöknél, akiknek Vogt úr korábban megküldte az úgynevezett „Stúdiumait" — e vogti tákolmány puszta kifejtése annak a vázlatnak, amelyet kilenc hónappal ezelőtt tett közzé magán-Moniteurjében — a bieli „Handelskurier"-ban. Akkor ezt a paszkvillust kommentár nélkül kinyomattam Londonban. Az ilyen egyszerű eljárás itt, ahol ismerik a viszonyokat és a személyiségeket, elegendő volt a professzor úr jellemzésére.

2. *Az ürügy*, melynek alapján Vogt úr hadjáratát ellenem megindítja, akárcsak az itáliai hadjárat ürügye, egy *„eszme"*. Én lennék ugyanis a *„Zur Warnung"* névtelen pamflet szerzője. Az általam közzétett angol körlevélből, amelyet itt mellékelek, láthatja Ön, milyen eszközökhöz folyamodtam, hogy Blind urat és Társait rákényszerítsem, hogy vagy be-

* *V. ö. 636–637. old. – Szerk.*

vallják hallgatásukkal ennek az ürügynek hamis voltát, vagy pedig rábizonyíttatják magukra ezt egy angol bírósággal.

Karl Marx

1860 február 6.
9, Grafton Terrace, Maitland Park,
Haverstock Hill, London

[Offener Brief in Sachen Vogt und
Berliner „Nationalzeitung"]

A megjelenés helye: „Volkszeitung",
1860 február 10. (35.) sz.

Eredeti nyelve: német

Karl Marx

A „Daily Telegraph" szerkesztőjének[823]

Tisztelt Uram!

Lapjának mai számában *„The Journalistic Auxiliares of Austria"* címmel Ön egy levelet közöl, amely tele van személyem elleni rágalmazó és botrányos gyanúsításokkal. E levél, melyet állítólag Majna-Frankfurtban írtak, de valószínűleg Berlinben fogalmaztak, valójában nem más, mint a berlini „Nationalzeitung" ez év január 22-i és 25-i két cikkének esetlen felpuffasztása; ennek az újságnak egy porosz bíróság előtt kell majd felelnie rágalmaiért. A *hamis ürügy*, mellyel Vogt a rágalmát ellenem megeresztette, az az állítás, hogy én vagyok a szerzője a „Zur Warnung" (Figyelmeztetésül) névtelen *német* pamfletnak, melyet először Londonban terjesztettek, majd az *augsburgi „Allgemeine Zeitung"-ban* utánnyomtak. A mellékelt lenyomatból látni fogja, hogy kihívtam ellenfeleimet, hogy vigyük jogi döntésre ezt az ügyet egy angol bíróság elé.

Végezetül felszólítom — ha nem óhajtja, hogy rágalmazási per induljon Ön ellen —, szíveskedjék legközelebbi számában egy *amende honorable-t** közzétenni ama könnyelműség miatt, amellyel Ön becsmérelni merészelt egy olyan embert, akinek személyes jelleméről, politikai múltjáról, irodalmi műveiről és társadalmi állásáról, mint kénytelen lesz beismerni, a legcsekélyebb sejtelme sincs.

Alázatos szolgája
Dr. Karl Marx

London, 1860 február 6.
9, Grafton Terrace, Maitland Park,
Haverstock Hill, London

To the Editor of the Daily Telegraph
Eredeti nyelve: angol

* – *megkövetést; elégtételadó helyreigazítást – Szerk.*

Karl Marx

Az augsburgi „Allgemeine Zeitung" szerkesztőségének

Magánügyben

1860 február 21.
6, Thorncliffe Grove,
Oxford Road, Manchester

Az augsburgi „Allgemeine Zeitung" szerkesztőségétől kapott, 1859 október 16-ról kelt két levél egyikében szószerint ez áll:

„Biztosítjuk Önt arról, hogy *különleges hálánk* jeléül, igen tisztelt Uram, bármely kínálkozó alkalomkor *köszönetünket* fejezzük ki Önnek."

Hogy én az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-tól „köszönetet" vagy „különleges hálát" sem nem kértem, sem nem vártam, azt eléggé megmutatja október 19-i válaszom.* De amit elvártam, az ebben a *speciális ügyben* legalábbis a common fairness**, amelyet egyetlen angol lap sem, bármily színezetű is, nem merészel megtagadni.

A „különleges hála" és a „köszönet" mármost a következőkben nyilvánult meg:

1. Az én első nyilatkozatomat*** *nem* nyomatták ki. Helyette kinyomatták Blind arcátlan nyilatkozatát, két hamis, conspiracy° útján szerzett tanúsítvánnyal együtt. A hamburgi „Reform" azonnal kinyomatta nyilatkozatomat.
2. Már a Blind ellen írt viszontnyilatkozatomkor°° douce violence-hoz°°°

---

*V. ö. 629. old. – Szerk.

** – közönséges tisztesség; elemi korrektség – *Szerk.*

*** – V. ö. 630—633. old. — *Szerk.*

° – összeesküvés; bűnszövetség – *Szerk.*

°° V.ö. 634—635. old. – *Szerk.*

°°° – szelíd erőszakhoz – *Szerk.*

kellett folyamodnom, hogy közlését biztosítsam. Emellett, jogos kérésem ellenére, nem ugyanazon a helyen jelent meg, ahol Blind támadása, vagyis a lap főrészében.

3. Az augsburgi „Allgemeine Zeitung" felveszi Blindnek egy második nyilatkozatát, amelyben Blind van annyira szemérmetlen, hogy merő hazugságokat emleget és megint Wiehe és Hollinger két büntetőjogilag üldözhető tanúsítványára hivatkozik. Ezzel a lap lezártnak nyilvánítja az aktákat és elvágja előlem a válaszolást.
4. Február 6-án elküldöm az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-nak utolsó nyilatkozatomat az angol körlevéllel*. A nagytekintetű szerkesztőség félreteszi, és helyette Blind nyilatkozatát nyomatja ki, *amely csakis az én körlevelem következtében jött létre.* A szerkesztőség természetesen óvakodott e nagy diplomata mellékelt billet-doux-ját** is kinyomatni. Kinyomatja továbbá Biscamp nyilatkozatát, amely három nappal későbbről kelt (tudniillik London, február 9.), mint az enyém. Végül, miután meggyőződött arról, hogy az én nyilatkozatomat a „Kölnische Zeitung", a „Volkszeitung" stb. már rég kinyomatta, elszánja magát a közlésére, ámde — veszi magának azt a szeretetreméltó szabadságot, hogy *megcenzúráz* engem és önkényes változtatásokat eszközöl. Én Kölnben 1842—43-ban kétszeres kir. porosz cenzúra alatt álltam,[824] de soha nem sejtettem, hogy anno 1860 még Dr. Kolb és Társai urak cenzúrája alá is kerülhetek.

Teljesen haszontalannak tartom, hogy ezt az eljárást közelebbről jellemezzem.

K. Marx

An die Redaktion der Augsburger „Allgemeinen Zeitung"
Eredeti nyelve: német

* *V. ö. 638—639. és 636—637. old. – Szerk.*
** – szerelmeslevélkéjét – *Szerk.*

Karl Marx

[Nyilatkozat a „Freischütz" és a „Reform" szerkesztőségeinek[825]]

Beküldött közlemény!

Eduard Meyen úrnak a „Freischütz" 17—21. számaiban megjelent ömlengéseire csak ennyit:

A rágalmazási per, amelyet a berlini „Nationalzeitung" ellen folytatok, teljesen elegendő lesz Vogt pamfletjának *bírósági* megvilágítására. Csatlósa, Eduard Meyen nem tarthat igényt hasonló megtiszteltetésre. Amit Eduard Meyenért tehetek, mindössze annyi, hogy Eduard Meyen úrnak a bírósági tárgyalások után megjelenendő brosúrában az ő dimenzióinak megfelelő zugot fogok kiutalni.

Manchester, 1860 február 28.

Karl Marx

[Erklärung an die Redaktionen der Zeitungen „Freischütz" und „Reform"]

A megjelenés helye: „Reform",
1860 március 7. (29.) sz.

Eredeti nyelve: német

Karl Marx

Nyilatkozat[826]

Az „Allgemeine Zeitung" szerkesztősége szíveskedett 1860 február elején egy nyilatkozatomat közzétenni,* amely a következő szavakkal kezdődött:

„Ezennel bejelentem, hogy rágalmazás vádjával perindító lépéseket tettem a berlini »Nationalzeitung« ellen, a 37. és 41. számában Vogt pamfletjáról: »Mein Prozess gegen die Allgemeine Zeitung«, közölt vezércikkek miatt. Vogtra adandó irodalmi választ későbbre tartom fenn."

1860 február folyamán Berlinben rágalmazás vádjával pert indítottam *F. Zabel*, a „Nationalzeitung" felelős szerkesztője ellen. Ügyvédem, Weber igazságügyi tanácsos úr előbb a *vizsgálati eljárást* választotta. 1860 április 18-i végzésével az államügyész megtagadta „eljárás indítását" F. Zabel ellen, mert arra *közérdek* nem szolgáltat indítékot. 1860 április 26-án a főállamügyész jóváhagyta az államügyész visszautasítását.

Ügyvédem ekkor a *polgári peres eljárás* útjára lépett. A kir. *városi bíróság* az 1860 június 8-i végzésével *megtiltotta* nekem, hogy *panaszt* tegyek, mert Zabel valóban becsületsértő „kijelentései és állításai" *pusztán* más személyektől vett *idézetekből* állnak, és a „sértő szándék" sem forog fenn. A kir. *kamarai bíróság* a maga részéről az 1860 július 11-i végzésével kijelentette, hogy az *idézés* állítólagos formája semmit sem változtat a cikkek büntethető jellegén, ámde a bennük foglalt becsületsértő passzusok *nem* az én „személyemre" vonatkoznak. Azonkívül „a szóbanforgó esetben" „nem tételezhető fel" a sértő szándék. Ennélfogva a kir. kamarai bíróság jóváhagyta a városi bíróság elutasított végzését. A kir. *legfelsőbb bíróság* az 1860 október 5-i végzésével, amelyet folyó év október 23-án kaptam meg, úgy találta, hogy „a szóbanforgó esetben" nem „világlik ki" a kir. kamarai bíróság részéről „jogi tévedés". Maradt hát a

---

* *V. ö. 638–639. old. – Szerk.*

tilalom, hogy nem tehetek panaszt F. Zabel ellen, és *nyilvános bírósági tárgyalásra nem* került sor.

Válaszom Vogtra néhány nap múlva megjelenik.

London, 1860 november 24.

Karl Marx

Erklärung

A megjelenés helye: „Allgemeine Zeitung", 1860 december 1. (336.) sz.

Eredeti nyelve: német

MELLÉKLETEK

Vogt úr[827]

A francia kormány megbízásából hivatalosan kiadott „Papiers et correspondance de la famille impériale"-ban („A császári család iratai és levelezése") a *bonapartista pénzeket felvevőket* alfabetikus rendben felsoroló rovatban *V* betű alatt szóról szóra ez áll:

„Vogt; il lui est remis en août 1859 40 000 fr."

Vagyis:

„*Vogt; 1859 augusztusában 40 000 frankot kapott.*"[828]

Herr Vogt

A megírás ideje: 1871 április 10. körül

A megjelenés helye: „Der Volksstaat"
1871 április 15 (31.) sz

Eredeti nyelvet német

Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Még egyszer „Vogt úr"

Az 1859-es augsburgi hadjárat óta, amely oly hatalmas adag ütleget szerzett neki, Vogt úr, úgy látszott, jóllakott a politikával. Teljes energiával a természettudományok felé fordult, amelyek terén már korábban, mint maga mondta, „csodálatkeltő" felfedezéseket tett. Így — ugyanaz idő tájt, mikor Küchenmeister és Leuckardt kimutatták a bélférgek felette bonyolult fejlődéstörténetét és ezzel csakugyan nagy haladást tettek a tudományban — azt a csodálatkeltő felfedezést tette, hogy a bélférgeknek két osztályuk van: kerekférgek, amelyek kerekek, és laposférgek, amelyek laposak. Most e hatalmas eredmények mellé még nagyobbat sorakoztatott. A történetelőtti korokból származó sok ásatag embercsont fellelése divatba hozta különböző emberfajok koponyáinak összehasonlító tanulmányozását. A koponyákat minden irányban megmérték, összehasonlították, megvitatták, eredményre nem jutottak, míg végül Vogt a szokott győzelembiztosságával meghirdette a rejtély megoldását,[829] hogy ti. az összes emberi koponyák két osztályra oszlanak: olyanokra, amelyek hosszúkásak (hosszúfejűek, dolichocephalusok), és olyanokra, amelyek kerekdedek (rövidfejűek, brachycephalusok). Amivel a legpontosabb és legszorgalmasabb megfigyelők nem készültek el hosszú éveken át tartó, fáradságos munkával, azt Vogt elérte az ő féreg-elvének egyszerű alkalmazásával. Ha e csodálatkeltő felfedezések mellé még odavesszük egy új species felfedezését a politikai zoológia területén, tudniillik a Kénesbanda felfedezését, még a legszerénytelenebbnek is el kell ismernie, hogy Vogt egy emberi életre eleget alkotott.

De Vogtunk nagy szelleme nem nyughatott. A politika megtartotta ellenállhatatlan vonzerejét e férfiú számára, aki a söröspultnál is oly nagy teljesítményt nyújtott. Az anno hatvan szerzett ütlegek sebei szerencsésen behegedtek, a marxi „Vogt úr" nem kapható már a könyvkereskedelemben, az összes rothadt históriák felett újra meg újra kinőtt már a fű, Vogtunk a német filiszter tetszésnyilvánítása mellett előadóutakat tartott, elterpeszkedett az összes természetbúvár-gyűléseken, etnográfiai és régé-

	PENSIONS.	DONS.
	fr.	fr.
ments égaux, c'est un don, peut-être une dot, de 25,000 francs	25,000	
Alexandrine figure encore, sur la liste des pensions en 1853, pour 6,000 francs mensuels; mais l'article qui la concerne est rayé au crayon.		
Viallet de Condrieu, membre de sociétés chorales et de secours mutuels dans l'Isère, a fait au Prince impérial un legs dont nous ignorons la valeur et que M. Anselme Petetin conseille de rendre public.		
Vieillard, ancien percepteur de Louis-Napoléon, sénateur, avait quelques menues dettes, payées en 1858; en tout, 10,000 francs. Cette somme ne paraît pas être une pension, car elle est soldée par parties inégales : 5,784 fr. 85 c. et fr. 4,215-15	. . .	10,000
Vignon (Claude). Pension de 6,000 francs, à partir de septembre 1862	6,000	
Villaume père (à Nancy). Pension de 1,500 fr. (1853).	1,500	
Vinet (Baron). En 1860, pension de 6,000 fr. .	6,000	
Voyt (?). Il lui est remis, en août 1859, 40,000 fr.	. . .	40,000
W		
Waldor (Mme Mélanie) a reçu, en 1858, une somme de 5,000 francs	. . .	5,000
En décembre 1856, elle sollicite pour son cousin, M. Moret d'Aiguebelle, une sous-préfecture dans le Midi.		
Elle offre, en 1865, une cantate, *Paris au désert*, intercalée dans une pièce de circonstance (Voyage de l'Empereur en Algérie).		

A „Papiers et correspondance de la famille impériale" hivatkozott oldala

szeti kongresszusokon, és odatolakodott a valódi tudományos nagyságokhoz; megint bizonyos mértékig „tisztességesnek" láthatta és arra hivatottnak hihette magát, hogy a német filisztert, akit a természettudományra betanított, a politikára is kitanítsa. Nagy dolgok történtek: a Kis Napóleon kapitulált Sedannál, a poroszok Párizs előtt állottak, Bismarck Elzászt és Lotaringiát követelte. Legfőbb ideje volt, hogy Vogt a maga súlyos szavát hallassa.

E szó így hangzik: „Karl Vogts politische Briefe an Friedrich Kolb", Biel 1870; tizenkét levelet tartalmaz, amelyek először a bécsi „Tagespressé"-ben jelentek meg, és azonkívül Vogt Moniteur-je, a bieli „Handelskurier" is leközölte őket. Vogt az annexió ellen és Németország elporoszosítása ellen nyilatkozik és szörnyen bosszantja, hogy e téren a gyűlöletes szociáldemokraták, vagyis a „Kénesbanda" nyomaiban lépked. A pamflet általános tartalmára felesleges volna kitérni, mert teljesen közömbös, hogyan gondolkodik egy Vogt az ilyen dolgokról. Azonfelül az érvek, amelyeket felhoz, csak a legközönségesebb sörfiliszteri csizmadiapolitizálgatásból valók, csakhogy Vogt ezúttal nem a német, hanem a svájci filisztert tükrözi. Bennünket csak Vogt úr kellemes személyisége érdekel, ahogy az különböző fordulatain és színeváltozásain átfurakodik.

Elővesszük tehát a kis brosúrát és melléhelyezzük Vogt szerencsétlen könyvét, a „Studien zur gegenwärtigen Lage Europas"-t, 1859, melynek utófájásaiban oly súlyosan és oly sokáig kínlódott. Itt azt látjuk, az írásmód teljes szellemi rokonsága, egyazon léhasága ellenére — a 10. oldalon Vogt „saját fülével" szerzi meg „szemléleteit", igencsak saját-szerű fül kell ehhez, annyi bizonyos —, itt azt látjuk, hogy ma Vogt úr pontosan az ellenkezőjét mondja annak, amit tizenegy évvel ezelőtt prédikált. A „Stúdiumoknak" az volt a célja, hogy meggyőzze a német nyárspolgárt, Németországnak nem érdeke a háborúba beleavatkozni, amelyet akkor Louis Bonaparte Ausztria ellen indítani szándékozott. E célból Louis Bonaparte-ot a népfelszabadító „sorsemberként" kellett ábrázolni, meg kellett védeni a republikánusok, sőt némely polgári liberálisok széltében-hosszában folyó támadásaival szemben. És Vogt, az állítólagos republikánus, ehhez is odaadta magát, — szörnyen sanyarú ábrázattal persze és némi hascsikarás is meglátszódott rajta, de azért megtette. Rossznyelvek és a „Kénesbanda" emberei olyanokat állítottak, hogy a derék Vogt csak azért tűri mind e fájdalmakat és rángásokat, mert bonapartista oldalról azt kapta, amit az angolok „consideration"-nek neveznek, tudniillik kész pénzt. Mindenféle gyanús dolgok is estek. Vogt különfélefajta emberekne pénzt ajánlott fel, ha az ő szájaíze szerint, azaz Louis Bonaparte nép

felszabadító szándékait magasztalva, hajlandók a sajtóban írni. Brass úr, akinek erénye tudvalevőleg minden kételynek felette áll, mióta a „Norddeutsche Allgemeine Zeitung"-ot[830] irányítja, még Brass úr is nyilvánosan „visszautasította a francia etetővályút, amelyet Vogt elébe akart tenni". De nem akarunk tovább beszélni e kellemetlen históriákról és fogadjuk el egyelőre, hogy a hasgörcsök és fintorgások Vogtnak örök tulajdonként sajátjai. Csakhogy azóta megtörtént a sedani szerencsétlenség, és ezzel Vogt úr számára is minden megváltozik. Magáról a népfelszabadító francia császárról még némi tartózkodással szól, róla csupán annyit mond, hogy „már a nyakán ült a forradalom. Ha nincs is a háború, a császárság az 1871-es újévet már nem a Tuileriákban köszöntötte volna." (3*. old.) De a felesége! Ím halljuk:

„Persze, ha Eugénia győzött volna (mert ez a műveletlen spanyol nő, aki még helyesen írni sem tud, háta mögött fanatikus papok és a falusi népesség egész sárkányfarkával áll vagy jobbanmondva állt a síkon), ha Eugénia győzött volna, a helyzet pillanatnyilag még szörnyűbb lett volna", mint a porosz győzelmek után stb. [43. old.]

Tehát: Ha a franciák 1859-ben győztek volna az osztrákokon, akkor a népfelszabadító Bonaparte győzött volna; ha 1870-ben a poroszok felett győztek volna, akkor a műveletlen Eugénia győzött volna a sárkányfarkával. Látjuk a haladást.

Még rosszabbul jár sárkányfarkával Louis Bonaparte, mert most kiderül, hogy neki is van ilyen farka. Mindjárt a 4**. oldalon szó esik „a császárság szörnyű pazarlásairól", a 16. oldalon „a csőcselékről, amely a császári hadsereg és igazgatás élén állt". Ezek a pazarlások és ez a csőcselék már 1859-ben és sokkal előbb is teljes virágukban álltak; Vogt, akinek akkor nem volt erre szeme, most egész pontosan látja ezt. Megint haladás. Mi több. Ha Vogt korábbi felszabadítóját nem szidja is egyenesen, nem képes megállni, hogy ne idézze egy francia tudós levelét, amelyben ez olvasható: „Ha van valamilyen befolyása, igyekezzék elfordítani rólunk a legnagyobb megbecstelenítést — celle de ramener l'infâme" (hogy visszahozzák a *becstelent* — Louis Bonaparte-ot). „Inkább V. Henriket, az Orléans-okat, egy Hohenzollernt, mindent inkább, mint ezt a *koronás gazfickót, aki mindent megmérgezett, amihez csak nyúlt.*" (13. old.).

Bármennyire gonoszak is azonban az excsászár és műveletlen felesége, ki-ki a maga sárkányfarkával egyetemben, Vogt mégis megvigasztal minket

* *Engelsnél*: 1 — *Szerk.*
** *Engelsnél*: 2 — *Szerk.*

azzal, hogy van még valaki a családban, aki kivétel: Napóleon herceg, akit jobban ismernek Plon-Plon néven. Róla azt mondja Vogt a 33. oldalon, hogy Plon-Plon maga azt mondta Vogtnak: „Nem is respektálná a délnémeteket, ha másképpen cselekednének" (azaz ha ők is nem vonulnának a franciák ellen); meg volt győződve a háború szerencsétlen kimeneteléről is és nem csinált ebből titkot. Ki fogja már most Vogtot hálátlansággal vádolni? Nem megható-e azt látni, hogy ő, a „republikánus", a „hercegnek" még a balsorsban is odanyújtja testvéri kezét és bizonyítványt állít ki neki, amelyre az hivatkozhatik, ha egyszer kiírnák a nagy versenypályázatot a „Becstelen" pótlására?

A „Stúdiumok" mindvégig magasztalják Oroszországot és az orosz politikát, ez a birodalom a jobbágyság megszüntetése óta „inkább elvtársa, semmint ellenfele a szabadságmozgalomnak"; Lengyelország a legjobb úton van ahhoz, hogy összeolvadjon Oroszországgal (mint az 1863-as felkelés[630] bizonyította!), és Vogt egészen természetesnek találja, hogy Oroszország „alkotja azt a szilárd pontot, amely körül a szláv nemzetiségek mindjobban csoportosulni igyekeznek". És hogy akkor, 1859-ben, az orosz politika karöltve haladt Louis-Napoléonnal, az Vogt szemében természetesen óriási érdeme volt. Most minden másképp van — most úgymond: „Egy pillanatig sem kételkedem abban, hogy konfliktus készül a szláv és germán világ között ... és hogy ebben Oroszország az egyik oldalon át fogja venni a vezérséget." (30—31. old.) És most kimutatja, hogy Elzász annexiója után Franciaország ebben a kofliktusban azonnal a szlávok oldalára fog állni, sőt lehetőleg siettetni fogja e konfliktus kitörését, hogy visszakapja Elzászt, ugyhogy ugyanazt az orosz—francia szövetséget, amely 1859-ben Németország számára állítólag szerencse volt, most mumusként és madárijesztőként tárják elébe. De Vogt ismeri az ő német filiszterét. Tudja, hogy vele mindent megetethet, önmagának tízszer ellentmondhat. Mi csak önkéntelenül azt kérdezzük, hogyan esett, hogy Vogt tizenegy évvel ezelőtt olyan szemérmetlen lehetett, hogy az Oroszország és a bonapartista Franciaország közötti szövetséget Németország és Európa szabad fejlődésének legjobb biztosítékaként kürtölje ki?

Hát még Poroszország! A „Stúdiumokban" Poroszországnak világosan értésére adják, hogy támogassa közvetve Louis-Napoléon Ausztria elleni terveit, szorítkozzék a német szövetségi terület megvédésére és azután „a későbbi béketárgyalásoknál nyerje el jutalmát északnémet síkföldekben". A későbbi Északi Szövetség[632] határait — az Érchegység, a Majna és a Tenger — csalétekül már ekkor meglóbálták Poroszország előtt. És a második kiadáshoz írt utószóban, amely az itáliai háború alatt jelent meg, mikor

a tűz már a bonapartisták körmére égett és nem volt kertelésre és mellébeszélésre vesztegetni való idő, — akkor Vogt is egyenest kipakol a mondandójával, felszólítja Poroszországot, kezdjen polgárháborút Németországban egységes központi hatalom megalapítása végett, Németországnak Poroszországba való bekebelezése végett — Németországnak ez az egyesítése nem fog annyi hétbe kerülni, ahány hónapba az itáliai háború. Hát jó. Pontosan hét évvel később és ugyancsak egyetértésben Louis-Napoléonnal, Poroszország pontosan a Vogttól utánapapolt bonapartista sugalmazások szerint járt el: polgárháborúba veti magát, jutalmát egyelőre északnémet síkföldekben viszi el, legalábbis Észak részére egységes központi hatalmat teremt — és Vogt úr? Vogt úr most egyszerre azzal jön elő és siránkozik nekünk, hogy „az 1870-es háború az 1866-osnak szükségképpeni, elmaradhatatlan következménye volt"! (3*. old.) Sopánkodik Poroszország kielégíthetetlen hódító politikája miatt, amely mindig „ráharap a felkínált hódításra, mint a cápa egy darab szalonnára" (20. old.); „soha és sehol nem láttam sem államot, sem népet, amely jobban megérdemelte volna ezt a nevet" (rablóállam), „mint Poroszország" (35. old.). Panaszkodik, hogy Németország Poroszországba való bekebelezése a legnagyobb szerencsétlenség, amely Németországot és Európát érhette (8. és 9. levél). Ezt kapja hát Bismarck, amiért Vogt tanácsát követte, és ezt kapja Vogt, amiért tanácsot adott Bismarcknak.

Eddig még, úgy látszott, minden jól megy a mi Vogtunk számára. A régi rosszhírű históriák a filiszternél már valóban feledésbe merültek, a „Stúdiumoknak" tökéletesen nyomuk veszett, Vogt megint kiadhatta magát tisztességes polgárnak és elfogadható demokratának és némiképp saját javára írhatta, hogy ezek az ő „Politikai levelei" szembefordultak a németországi banális filiszter-áramlattal. Még az annexiós kérdésben a szociáldemokratákkal való fatális egyetértés is csak becsületére válhatott: minthogy Vogt nem lépett át a Kénesbandához, szükségképp a Kénesbandának kellett megtérnie Vogthoz! Ekkor szemünk egyszer csak megpillant egy keskeny, rövid sort Louis-Napoléon titkos alapjainak legutóbb nyilvánosságra hozott kiadási listájában:

„Vogt — il lui a été remis en août 1859 ... frs. 40 000."
„Vogt — 1859 augusztusban kifizettek neki 40 000 frankot."

Vogt? Kicsoda Vogt? Minő szerencsétlenség Vogtra, hogy nincs mellette közelebbi megjelölés! Persze, ha az állna ott, Karl Vogt professzor Genf-

* *Engelsnél*: 1 — *Szerk.*

ben, az utcával és házszámmal, akkor Vogt azt mondhatná: Ez nem én vagyok, ez az én fivérem, a feleségem, a legidősebb fiam, mindenki, csak nem én — de így! Röviden Vogt, személyleírás, keresztnév, cím nélkül, ez csak ez az egy Vogt lehet, a világhírű tudós, a kerekférgek és laposférgek, a hosszúfejek és rövidfejek meg a Kénesbanda nagy felfedezője, az a férfiú, akinek hírneve még a titkos alapok rendőrei előtt is annyira ismert, hogy minden közelebbi megjelölés felesleges volna! És azután — van-e még egy másik Vogt, aki a bonapartista kormánynak 1859-ben olyan szolgálatokat tett, hogy az ugyanazon év augusztusában (és *Vogt akkor éppen Párizsban volt*) 40 000 frankkal fizette meg őket? Hogy Ön tette a szolgálatokat, Vogt úr, az közismert; „Stúdiumai" a bizonyíték erre; e „Stúdiumok" első kiadása tavasszal, a második nyáron jelent meg; hogy Ön 1859 április 1-től a nyár derekáig egyik embert a másik után felszólított arra, hogy Öntől kapott fizetségért bonapartista érdekben tevékenykedjenek, azt Ön maga elismerte; *1859 augusztusában, a háború befejezése után Ön Párizsban volt* — és most mi azt higgyük, hogy ez a simán-Vogt, akinek Bonaparte 1859 augusztusában kifizettette a 40 000 frankot, egy másik, egészen ismeretlen Vogt? Lehetetlenség. Minden kerekférgekre és laposférgekre esküszünk: ameddig az ellenkezőjét be nem bizonyítja, azt kell feltennünk, hogy Ön a kérdéses Vogt.

Ámde, mondja talán Ön, ez olyan állítás, amely semmi máson nem alapszik, csak a mostani francia kormány, vagyis a kommunalisták vagy ami ugyanaz, a kommunisták szaván, akiket Kénesbandának is neveznek; ki hisz ilyen embereknek? Erre azt lehetne válaszolni, hogy a „Correspondance et papiers de la famille impériale" közzététele a *„nemzeti védelem kormánya"* által történt, annak *hivatalos* aktusa, amelyért helytáll. És mit tart Ön erről a kormányról, Jules Favre-ról, Trochuról stb.? — „Azok a férfiak, akik most az ország élére kerültek, senkinél sem állnak hátrább intelligencia, tetterő és kipróbált érzület tekintetében — de a lehetetlent ők sem tehetik meg" — ezt mondja Ön róluk az 52. oldalon. Nem, Vogt úr, a lehetetlent nem tehetik meg, de legalább törölhették volna az Ön nevét, hálából e meleg elismerésért, mely nekik oly ritkán jutott részül!

Ámde, mint Ön maga mondja, Vogt úr, „a pénz végtére a károsodás ellenértéke, amely az egyént személyében éri" (24. old.), és ha az Ön tisztelt személye az 1859-i politikai ugrások által „károsodást" — remélhetőleg csak erkölcsit — szenvedett, szolgáljon szíves vigaszául az „ellenérték".

Mikor a múlt nyáron nekiszabadult a háborús lárma, Ön „meg volt győződve, hogy az egész francia kormányspektákulumnak csak arra kel-

lett szolgálnia, hogy látszólagos fegyverkezéssel fedezze a császárság szörnyű pazarlásait. Lajos Fülöp alatt ezt a *szú* végezte el — a költségvetésen felüli titkos kiadásokat a haditengerészet fa-kontójának a terhére írták —, a császárság alatt a föld minden szúja sem lett volna elég a hiányok fedezésére". (4. old.) — Így hát megint megérkeztünk a szeretett férgekhez, mégpedig a farágó féreghez, a szúhoz. Melyik osztályba tartozik ez, a kerekférgekhez, vagy a laposférgekhez? Ki tudná ezt eldönteni? Csakis Ön, Vogt úr, és Ön valóban el is dönti. A „Correspondance etc." szerint Ön maga is a „szuvakhoz" tartozik és Ön is evett a „költségvetésen felüli titkos kiadásokból" 40 000 frank erejéig. És hogy Ön „*kerek*féreg", azt mindenki tudja, aki ismeri Önt.

Abermals „Herr Vogt"

A megírás ideje: 1871 május 5

A megjelenés helye: „Der Volksstaat", 1871 május 10. (38.) sz.

Eredeti nyelve: német

Aláírás nélkül

FÜGGELÉK

Jegyzetek*

[1] A „New American Cyclopaedia"-t a „New York Daily Tribune" (v. ö. 527. jegyz.) köréhez tartozó amerikai haladó polgári személyiségek adták ki, G. Ripley és Ch. A. Dana szerkesztésében, az Egyesült Államok és Európa sok jelentős (nagyrészt haladó) tudósának bevonásával. A „Cyclopaedia" 16 kötetben 1858-tól 1863-ig jelent meg New Yorkban, a D. Appleton and Company kiadónál; változatlan új kiadása megjelent 1868–69-ben. – Marxot a „Cyclopaedia" szerkesztősége a Marx által javasolt címszójegyzék alapján megbízta több (elsősorban katonai tárgyú) címszó megírásával. A címszók nagy részét Marx helyett Engels írta meg; az ezzel a munkával kapcsolatos kérdéseket folyamatosan megbeszélték egymással. A címszók a szerző neve nélkül jelentek meg a „Cyclopaedia"-ben; csak a II., V. és XVI. kötet tartalmaz listát a munkatársakról, e listák szerint Marx a szerzője a „Hadsereg", „Tüzérség", „Bernadotte", „Bolívar", „Lovasság", „Erődítés", „Gyalogság" és „Hajóhad" címszóknak (ezek a „Bernadotte" és a „Bolívar" kivételével valójában Engelstől származnak). Marx és Engels szerzőségének megállapításához kettőjük levélváltása, Marx és Dana levelezése, Marx jegyzetkönyvei, valamint a kéziratos hagyatékban fellelhető egyéb anyagok (a címszókhoz készített kivonatok stb.) szolgálnak alapul. Kötetünkbe 67 címszót vettünk fel, amelyek esetében Marx, ill. Engels szerzősége kétségtelen; ezenkívül Engelstől származik két néhány soros címszó: „Abensberg" és „Kartus", amelyeket a „Cyclopaedia" szerkesztősége valószínűleg erősen megrövidített; ezeket nem a kötet szövegrészében, hanem megfelelő helyen jegyzetben közöljük: lásd 110. és 293. jegyz. Szintén nem vettük fel a kötetbe a „Bülow" címszót, mert a fennmaradt előkészítő anyagokkal való összehasonlításból kitűnik, hogy a „Cyclopaedia" szerkesztősége a címszót nagymértékben megrövidítette és átdolgozta. A címszók eredeti kézirata nem maradt fenn; a címszókat a „Cyclopaedia"-ben megjelent szöveg alapján közöljük, amely azonban a szerkesztőségi beavatkozások miatt nem mindenütt felel meg a marxi–engelsi szövegnek; ahol a szerkesztőségi változtatások tényéről és jellegéről konkrét tudomásunk van, ezt jegyzetben közöljük. Marx és Engels levelezésében igen sok adalék található a címszavakban tárgyalt kérdések további összefüggéseihez is. Ezekre helyenként jegyzetben hivatkozunk, általában azonban utalnunk kell Marx és Engels ez időbeli levélváltásának egészére (v. ö. 29. köt.). – Néhány korábban alkalmilag Marxnak és Engelsnek tulajdonított címszóról megállapítást nyert, hogy nem tőlük származik. Így az „Abd el-Kádir" és a „Chartizmus" címszót William Humphry, az „Epikurosz" címszót Hermann Raster, a „Szocializmus" címszót P. Godwin és a „Hegel" címszót Henry Smith írta; hasonlóképpen nem Marxtól vagy Engelstől származik az „Austerlitz" címszó; az „Augereau" és a „Badajoz" címszó esetében sincs elég alap Marx vagy Engels szerzőségének feltételezésére. – *1 556*

*Csak azokhoz a nevekhez, művekhez stb. adtunk jegyzetet, amelyekről a mutató egymagában nem adna kellő tájékoztatást. A jegyzettel nem magyarázott nevek és művek közvetlenül a mutatóban keresendők, ugyanígy a jegyzetekben említett személyek és források részletesebb adatai is.

[2] Siiták és szunniták – az iszlám (mohamedanizmus, muzlimizmus) két fő irányzata; különválásuk a VII. sz.-ban történt. A két irányzatot elválasztó fő vitakérdés az imámi méltóság betöltése. A szunniták (a Szunna = törvényhagyomány hívei) szerint az imám az igazhitűek összességének közös elismerése alapján tölti be méltóságát; a siiták (a sí'a = társaság, párt szóból; ti. Ali párthívei) szerint az imám méltósága örökösödésen alapszik és csakis Ali egyenes leszármazottait illetheti meg, s ezért a kalifátus uralmi rendje híjával van a törvényességnek. A kalifátusban a szunniták számítottak a hivatalos vallási irányzatnak, de az arab világ különböző részein olykor a siitáknak is sikerült uralomra kerülniök (pl. Perzsiában 1512-től a siita volt az államvallás). Mindkét irányzatnak számos csoportja és al-áramlata volt. – *9*

[3] A mogulok török eredetű hódítók (önmagukat Dzsingisz kán és a mongolok egyenes leszármazottainak tartották), akik a XVI. sz. elején Közép-Ázsia keleti részéből benyomultak Indiába és 1526-ban megalapították a Nagymogulok Birodalmát. A XVII. sz.-ban a mogulok hatalma kiterjedt majdnem egész Indiára és Afganisztán egy részére. A XVIII. században a parasztfelkelések, a muzulmán hódítókkal szemben tanúsított fokozódó népi ellenállás, a szeparatista tendenciák és a külső hódítók támadásai által meggyengített birodalom széthullott; a mogul uralkodók a helytartók, az indiai nagyurak és az afgán hódítók bábjaivá lettek. Miután az angolok 1803-ban elfoglalták Delhit, a mogulok már csak a Kelet-Indiai Társaság nyugdíjas kirakati figurái voltak. Amikor az angol gyarmatosítók 1858-ban Indiát a Brit Korona birtokának nyilvánították, a mogul dinasztia névleges hatalmának még a maradványait is felszámolták. – *9*

[4] Maráthák – indiai népcsoport a Dekkan északnyugati részén. A XVII. század közepén a maráthák harcot indítottak a mogulok ellen. E harc folyamán független marátha állam alakult, mely hamarosan hódító háborúkat indított. A XVII. század végére a maráthák állama az uralkodó rétegeken belüli viszálykodások miatt nagyon meggyengült. A XVIII. század kezdetén a marátha fejedelemségek ismét szoros szövetségre léptek, melynek élén a főnök – a pésvár – állt. 1761-ben az indiai hegemóniáért vívott harcban az afgánok megverték a marátha fejedelemségeket, amelyek e harctól és a belső viszálytól elvérezve az 1803–05-ös angol–marátha háborúban vereséget szenvedtek és a Kelet-Indiai Társaság uralma alá kerültek. – *9*

[5] Szikhek – eredetileg vallási szekta volt a XVI. sz.-ban; egyenlőséget hirdettek és küzdöttek az indiai uralkodó rétegek és az afgán hódítók ellen. A XVII–XIX. sz.-ban kialakult a szikhek állama, mely magában foglalta Pandzsábot és több szomszédos területet. 1845-ben az angolok, a szikhek vezető rétegének árulóival szövetkezve, konfliktust robbantottak ki és ennek kihasználásával sikerült a szikhek államát 1846-ban vazallus fejedelemséggé tenni. 1848-ban a szikhek felkeltek, de leverték őket. Pandzsáb meghódításával egész India angol gyarmat lett. – *10*

[6] Herátot 1837 novemberében perzsa csapatok ostrom alá vették. A Herát elleni hadjárat nem csupán a perzsa–afgán, hanem az angol–orosz ellentétek kiéleződésének következménye is volt. Anglia, amely erősíteni akarta befolyását Perzsiában és Perzsiára rá akart kényszeríteni egy kereskedelmi szerződést, Anglia-ellenesnek minősítette Mohamed sah akcióit és követelte Herát ostromának megszüntetését. A sah megtagadta e követelés teljesítését, ezért az angol kormány megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Perzsiával és háborúval fenyegetőzve hajórajt küldött a Perzsa-öbölbe. 1838 augusztusában Mohamed sah kénytelen volt beszüntetni Herát ostromát és hozzájárulni a Perzsiára nézve hátrányos kereskedelmi szerződéshez. – *11*

[7] Az Afganisztán határára felvonultatott brit csapatok 1838-ban átvonultak Szinden. Az angol–afgán háború idején (1838–42) a Kelet-Indiai Társaság fenyegetésekkel és erőszakkal kikényszerítette Szind beleegyezését az angol csapatok átvonulásába. Ezt kihasz-

nálva az angolok 1843-ban megkísérelték a területet a Társaság fennhatósága alá vonni. A beludzsok (Szind őslakói) körében felkelések törtek ki; ezeket az angolok kegyetlenül leverték és az egész területet Brit-Indiához csatolták. – *11*

[8] Szipojok (szipáhík) – bennszülöttekből toborzott, angol tisztek parancsnoksága alatt álló indiai csapatok, amelyeket indiai és a szomszédos országok (Afganisztán, Burma) ellen folytatott hadműveletekben használtak fel. Az angolokkal szembeforduló szipoj-egységeknek nagy szerepük volt az 1857–59-es nagy népi felkelésben (v. ö. 310. jegyz.). – *13*

[9] A címszóhoz Marx is végzett anyaggyűjtést; fennmaradtak ehhez készített kivonatai angol forrásokból, elsősorban Airey brosúrájából: „Address . . . before the Board of General Officers assembled at . . . Chelsea", London 1856; a címszóban közölt idézet is ebből való. – *15*

[10] K. C. B. – Knight Commander of the Order of the Bath (a Bath-rend parancsnoki fokozatú lovagja). – A Bath-rend az egyik legmagasabb angol katonai és polgári érdemrend, eredetileg IV. Henrik alapította 1399-ben, I. György 1725-ben újjáalakította; az 1815-ös alapszabályok szerint a rend három osztályú. – *15*

[11] Badajoz erődöt, amely 1811 márciusában került a franciák kezére, májusban a szövetséges angol–spanyol–portugál csapatok ostrom alá vették; az ostrom június elejéig tartott, s ekkor az ostromlók nagy veszteségei és a francia tartalékok közeledése miatt megszüntették. (A címszó végén szereplő adat, mely szerint az ostromot néhány nappal az albuerai csata, vagyis máj. 16 után megszüntették, Engels forrásából, a Brockhaus-lexikonból ered; v. ö. erről Marx 1858 jan. 23-i levelét Engelshez, valamint Engels jan. 25-i és febr. 18-i levelét Marxhoz; az utóbbiban: „Badajozszal a nyomorult Brockhaus valóban tévútra vezetett".) 1812 februárjában a szövetséges csapatok újra ostrom alá vették Badajozt és ápr. 6-án bevették. – *16*

[12] A címszón a „New American Cyclopaedia" szerkesztősége változtatásokat eszközölt; az eredeti (fenn nem maradt) szövegben valószínűleg részletesebben szó volt az Abd el-Kádir vezette szabadságharcról és Bugeaud gyarmatosító tevékenységéről. (V. ö. Engels 1857 szept. 22-i levelét Marxhoz.) Engels fő forrása a „Wigands Konversationslexikon" első kötetében (Lipcse 1846) megjelent „Algír" címszó volt; a 23. oldalon közölt idézetet is valószínűleg innen vette át. – *18*

[13] Kuluglik (szószerint: szolgafiak) – bevándorolt török férfi és bennszülött algériai nő házasságából leszármazottak; jogilag félúton álltak az uralkodó törökök és a meghódított mórok, arabok és berberek között. A francia hódítás után nagyrészt csatlakoztak a hódítókhoz, hivatalt viselhettek és a belkereskedelmet szinte teljes egészében a kezükbe vették. – *19*

[14] Máltai (johannita) lovagrend – (nevét Keresztelő Szent Jánosról nyerte), a XI–XII. sz.-ban létesült; eredetileg a Közel-Keleten, majd Rhodoszban működött; onnan elűzetvén, 1530-ban Máltára települt és az akkori idők egyik legerősebb földközi-tengeri hatalmává lett. Bonaparte 1798-ban, egyiptomi hadjárata során, elfoglalta Málta szigetét és megszüntette a lovagrend függetlenségét. 1800-ban a sziget az angolok birtokába került. A lovagrend kiterjedt európai birtokait a XIX. sz. első felében legnagyobbrészt elkobozták. A rend világi hatalma megszűnt, noha több európai állam még sokáig formálisan elismerte a rend szuverenitását. – *20*

[15] Porta, Magas Porta – a török kormány, különösen a külügyminisztérium megjelölése (1918-ig), eredetileg a szultán rezidenciájának neve. – Diván – a török államtanács.

[16] 1827 ápr. 30-án Huszein algíri dej heves szóváltásba keveredett Deval francia konzullal, mert a franciák vonakodtak kifizetni az algériai alattvalókkal szemben fennálló adósságukat. A vita hevében a dej pávafarok-legyezőjével arcul ütötte Devalt. Ezt az incidenst a francia kormány ürügyül használta arra, hogy blokád alá vegye az algériai partokat. A blokádot fenntartották egészen 1830-ig, amikor is megtámadták az ország szárazföldi területét és elkezdték Algéria meghódítását. – *21*

[17] A francia kormánynak az volt a szándéka, hogy Algéria igazgatását formálisan átengedi a Portának, azzal a feltétellel, hogy az ország ténylegesen francia felügyelet alá kerül; Franciaország négy algériai kikötőt és bizonyos gazdasági előjogokat kapott volna; a szultántól pedig 20 millió frankot kértek az „Algéria visszaszerzéséhez nyújtott francia segítségért". Ezenfelül azt kívánták, hogy török csapatok is vegyenek részt az Algéria meghódításáért folytatott harcokban. Algírban külön kormányzat felállítását tervezték, amely hivatalosan a Porta, valójában a franciák fennhatósága alatt állt volna. A Portával folytatott tárgyalások a júliusi forradalom miatt megszakadtak; a júliusi monarchia kormánya elvetette a törökökkel való együttműködés tervét és Algériát nyíltan francia uralom alá vetette. – *22*

[18] A francia csapatok Clausel parancsnoksága alatt 1836 őszén hadjáratot indítottak a felkelők kezén levő Constantine elfoglalására, de eredménytelenül. 1837 őszén újabb hadjáratot indítottak, ezúttal Damrémont parancsnoksága alatt, aki Clausel helyére lépett mint Algéria főkormányzója. Ebben a hadjáratban nagy áldozatok árán sikerült Constantine-t rohammal bevenni. A francia csapatok a győzelem után rettenetes mészárlást rendeztek a védtelen lakosság soraiban. – *23*

[19] Az Abd el-Kádir vezette algériai szabadságharc 1832-től 1847-ig tartott. A szabadságharc sikerei 1834-ben arra kényszerítették a franciákat, hogy Nyugat-Algériát (néhány tengerparti város kivételével) elismerjék független arab államnak. Ennek ellenére a francia gyarmatosítók, megszegve az Abd el-Kádirral kötött megállapodásokat (v. ö. még 278. jegyz.), ismételten betörtek Nyugat-Algériába, és 1839–44-ben, nagyon kemény harcok után, teljesen elfoglalták Abd el-Kádir államát; Abd el-Kádir Marokkóba menekült. 1845-től 1847-ig Abd el-Kádir újabb tömegmozgalmat szervezett Nyugat-Algéria felszabadítására, majd miután vereséget szenvedett, a szaharai oázisokból folytatott partizánharcot a hódítók ellen, Abd el-Kádirt 1847-ben elfogták; a harc azonban ezután is folytatódott. – *24*

[20] Marbútok – mohamedán papi személyek; remeteéletet éltek és szentként tisztelték őket. A marbútok tevékenyen részt vettek az észak-afrikai népek harcában az európai hódítók ellen. – *24*

[21] Bureaux Arabes (Arab Irodák) – az algériai francia katonai igazgatásnak a bennszülöttek ügyeinek intézésére felállított területi szervei. – *25*

[22] A címszóhoz az anyaggyűjtést legnagyobbrészt Marx végezte; a kész címszót is átnézte és változtatásokat eszközölt rajta (v. ö. még Marx 1857 szept. 21-i levelét Engelshez és Engels okt. 19-i levelét Marxhoz). – *30*

[23] A könyv R. Adams műve. – *30*

[24] A „Hadsereg" címszó átfogó összefoglalását adja Engels sok éven át folytatott hadtörténeti kutatásainak. Fennmaradtak Engels kivonatai Rüstow „Heerwesen und Kriegführung C. Julius Cäsars"-ából, Gotha 1855, és az „Encyclopaedia Britannica" VII. kiadásának „Hadsereg" címszavából (III. köt., 1842). Marxtól is fennmaradt egy sor kivo-

nat hadtörténeti kézikönyvekből, továbbá Wilkinson „Manners and Customs of the Ancient Egyptians"-éből, London 1837, valamint Hérodotoszból, Thuküdidészből, Polübioszból, Josephus Flaviusból és más ókori történetírókból. – Amikor Marx megkapta Engelstől a címszó szövegét, 1857 szept. 25-én ezt írta neki: „Az *army* [*hadsereg*] története bármi másnál szemléletesebben kiemeli a termelőerők és a társadalmi viszonyok összefüggéséről alkotott szemléletünk helyességét. Egyáltalában az army fontos a gazdasági fejlődés szempontjából. Pl. a bér először a hadseregben fejlődik ki teljesen az ókoriaknál. Ugyanígy a rómaiaknál a *peculium castrense* [*hadiszolgálatból származó* (*a fiút illető*) *vagyon*] volt az első jogi forma, amelyben a nem-családatyák ingó tulajdonát elismerték. Ugyanígy a céhesség a faberek [hadsereg-kézművesek] korporációinál. Ugyanígy itt van a gépi berendezés első nagybani alkalmazása. Még a fémek különös értéke és pénzként való use-juk [használatuk] is úgy látszik eredetileg – mihelyt Grimm kőkorszaka elmúlt – háborús jelentőségükön nyugodott. A munka egy ágazaton *belüli* megosztása is először a hadseregekben van végigvíve. Azonkívül a polgári társadalmak egész története nagyon csattanósan összefoglalódik benne. Ha egyszer időd van, ki kell egyszer dolgoznod a dolgot erről az álláspontról. – Az egyedüli pontok, amelyek felett ábrázolásodban nézetem szerint elsiklottál, a következők: 1. a zsoldosrendszer első kész fellépése nagyban és at once [egyszerre] a karthágóiaknál . . . 2. a hadsereg fejlődése Itáliában a XV. században és a XVI. század elején . . . 3. az ázsiai hadviselés, ahogyan az először a perzsáknál jelenik meg, azután pedig nagyon különböző módosulásokkal lép fel többek közt a mongoloknál és törökönél." – *33*

[25] Testudo (szószerint teknősbéka) – az ostromlók feje és háta fölé tartott pajzsok alkotta védőtető, de így nevezték a harcosokat, ill. a faltörő kost óvó szilárdan megépített tetőszerkezeteket is. – Vinea (szószerint szőlőlugas) – alacsony, oldalról többnyire nyílt védőtetőszerkezet; több vinea összetolásával védett folyosót is lehetett létesíteni. – *34*

[26] V. ö. Wilkinson: „Manners and Customs of the Ancient Egyptians", I. köt. 67–68. old. – *34*

[27] V. ö. Biblia, Ezékiel 21, 22. és 26, 8. – *34*

[28] V. ö. Hérodotosz, VII. könyv. – *35*

[29] A marathóni csatában i. e. 490 őszén az athéni seregek Miltiadész vezérlete alatt megsemmisítették a perzsák nagy számbeli fölényben levő seregét. A csatának döntő szerepe volt abban, hogy a görögök elleni első perzsa hadjárat kudarccal végződött. – A perzsa háborúkról v. ö. még 329. jegyz. – *36 100*

[30] A plataiai-i csatában i. e. 479 őszén az egyesült görög seregek a spártai Pauszaniasz és az athéni Ariszteidész vezérlete alatt megsemmisítő vereséget mértek a perzsákra. – *36 100*

[31] I. e. 479 végén Kisázsia partjain, Mükalénál görög csapatok szálltak partra, megverték a perzsa sereget és megsemmisítették a perzsák szárazföldre vont és megerősített tábor építéséhez felhasznált hajóit. Ez a győzelem betetőzte a perzsák vereségét és kiküszöbölte a görögök elleni újabb perzsa támadás veszélyét. – *36*

[32] A thermopülai-i csatában i. e. 480 nyarán egy kis görög sereg Leónidasz spártai király vezérlete alatt két napon át elzárta Xerxész óriási perzsa seregének útját a szoroson át Közép-Görögországba. Harmadnap Xerxésznek egy áruló segítségével sikerült a görögök hátába kerülni; Leónidasz 300 spártaival folytatta a szoros védelmét, mígcsak valamennyien el nem estek az egyenlőtlen küzdelemben. – *36 100*

[33] A Granikosz folyó melletti csatában (Kisázsia északnyugati partjainál) i. e. 334-ben vívta Alexandrosz az első nagy ütközetet a perzsák ellen. – *36 238*

[34] Szolón törvényei (i. e. 594) Athén szabad polgárait évi jövedelmeik szerint négy csoportra osztotta; ez a beosztás szolgált alapul a katonai szervezet felépítéséhez is. Az első két osztály nagy politikai előjogokat élvezett és az ő kötelességük volt a legköltségesebb hadiszolgálatok ellátása: az első osztály adta a hadihajókat, a második állította ki a lovasságot. A harmadik osztály korlátozott politikai jogokkal rendelkezett; ez az osztály adta a hadsereg zömét, a nehézgyalogságot. A negyedik osztály, a vagyontalanoké, ez időben ki volt zárva a közhivatalok viseléséből és nem tartozott katonai szolgálatot teljesíteni. (Később belőlük alakították a könnyűgyalogságot.) – *36*

[35] A szövetségesek azok az égei-tengeri és kisázsiai görög városállamok, amelyek az i. e. 478-ban, a görög–perzsa háborúban alakult attikai tengeri szövetséghez tartoztak. A szövetség kezdetben a résztvevők egyenjogúságán alapult; abban a mértékben azonban, ahogy Athén hatalma növekedett, a szövetségtársakat 1. indjobban alávetette magának és megadóztatta őket. A tengeri szövetség a század végén széthullott. A IV. században több kísérlet történt a szövetség felélesztésére, de számottevő eredmény nélkül. – *37 285*

[36] A peloponnészoszi háború i. e. 431-től 404-ig folyt egyrészt az attikai tengeri szövetség, másrészt a Spárta vezette peloponnészoszi szövetség között. A háború kirobbanásának oka a görög városállamok közötti kereskedelmi konkurrencia és az athéni rabszolgatartó-demokrácia és a spártai arisztokratikus rabszolgatartó-oligarchia közötti politikai ellentét volt; a harc a görögség feletti hegemóniáért folyt. Az athéni városállam belső válsága és Athén szövetségtársainak növekvő elégedetlensége végül is Sparta győzelméhez vezetett. A 404-es békeszerződés értelmében Athénnak csaknem az egész hajóhadát át kellett adnia Spártának. – *37 285*

[37] Javítva Thuküdidész, II. könyv 13. fej. alapján. – *38*

[38] V. ö. A. Böckh: „Die Staatshaushaltung der Athener", I. köt. – Az athéniak szikeliai (siciliai) hadjárata i. e. 415-től 413-ig tartott; célja az volt, hogy a szikeliai görög városállamokat, elsősorban Szürakuszait Athén uralmának alávesse és az attikai tengeri szövetséghez való csatlakozásra kényszerítse. Athén szárazföldi és tengeri erői Szürakuszai előtt teljes vereséget szenvedtek; ez a vereség döntő szerepet játszott abban, hogy a peloponnészoszi háború erőviszonyai Sparta javára megváltoztak. – *38*

[39] Ephoroszok (szószerint: felügyelők) – spártai főtisztviselők; évenként választott öttagú testületük a közélet, az igazgatás, a bíráskodás és a külügyek legfőbb irányítója volt, s a királyok felett is felügyeletet gyakorolt. – *39*

[40] Perioikoszok – a spártai állam egyik nem-teljes jogú népességcsoportja. Földjük és vagyonuk volt, a leggazdagabbaknak közülük rabszolgáik is; személyes szabadsággal és bizonyos fokú önigazgatással rendelkeztek, egyéb politikai jogaik azonban nem voltak. – *40 284*

[41] Helótészek (heilótészek, heilószok) – Dél-Peloponnészosznak a bevándorolt spártaiak által leigázott őslakói. A helótészek állami rabszolgák voltak; tartoztak a földeket megművelni és a termés felét beszolgáltatni. Gyakori felkeléseiket a rabszolgatartók vérbe fojtották, sőt a felkelések megelőzésére és a spártai ifjaknak öldöklési gyakorlatul évenként rendszeresen mészárlást rendeztek soraikban. – *40 285*

[42] A leuktrai csata i. e. 371-ben folyt le a thébai-i és spártai csapatok között a boiótiai háborúban (378–362), amely a demokrata párt vezetése alatt álló Thébai és a peloponnészoszi háború után a legerősebb görög állammá vált Sparta között tört ki. A leuktrai csatában Epameinóndasz által a spártaiakra mért vereség megtörte Sparta hegemóniáját, megrendítette a peloponnészoszi szövetséget és átmenetileg Thébait tette a görögség vezető államává. – *40 101*

[43] Mantineiánál i. e. 362-ben Thébai és szövetségesei Epameinóndasz vezérlete alatt legyőzte a spártai seregeket és ezzel befejezte a Peloponnészosz elleni hadjáratát. Súlyos veszteségeik és hadvezérük halála miatt azonban a thébai-iak nem tudták győzelmüket kiaknázni. – *40 101*

[44] Szamosz szigete és városa ellen i. e. 440-ben az athéni sereg Periklész vezérlete alatt hadjáratot indított, mert Szamosz lakossága felkelt Athén uralma ellen és ki akart válni az attikai tengeri szövetségből. Több hónapi ostrom után a várost megadásra kényszerítették. – *41*

[45] Az asszíriai Arbélánál, pontosabban Gaugamélánál (400 km-re északra Babilontól) ütközött meg i. e. 331-ben Alexandrosz serege III. Dareiosz perzsa király csapataival; a csatában az egész perzsa tábor, a málha és a perzsa államkincstár is makedón kézre került. – *42 239*

[46] Az akhaiai szövetség i. e. 280-tól 146-ig állt fenn; Észak-Peloponnészosz városállamait egyesítette a Makedónia elleni harcra, valamint a rabszolgák és az elszegényedett és lázongó városi néprétegek egyesült erővel való fékentartására; a szövetség jelentős katonai erők felett rendelkezett. I. e. 146-ban a rómaiak szétverték a szövetség haderejét és a szövetség területét Makedóniához csatolták, amely már i. e. 148-ban római provinciává lett. – *44*

[47] Capitolium – Róma egyik magaslata; itt állt Juppiter főisten temploma; az ókori Róma közéletének egyik központja. – *44*

[48] Campus Martius (Mars-mező) – az ókori Róma egyik városrésze, katonai gyűlések és gyakorlatok színhelye; itt állt Mars hadisten ősi oltára. – *44*

[49] Lovagoknak (equites) nevezték az ókori Róma gazdag polgárainak lovassági szolgálatra kötelezett kiváltságos csoportját. – *45*

[50] Az első polgárháború i. e. 88-tól 82-ig folyt le Rómában a Sulla vezette nemesség és a Marius vezette kereskedő-polgárok és plebejusok között; a polgárháború a Marius-párt vereségével és Sulla diktatúrájával végződött. – *45*

[51] A nubiai Muthul folyó melletti csatában i. e. 109-ben a rómaiak súlyos veréseget mértek a numidiaiakra. Kezdeti balsikerek után ez volt a rómaiak első győzelmes csatája az ún. Jugurtha-háborúban (111-105), amely végül is a numidiaiak teljes vereségével végződött. – *45*

[52] V. ö. Sallustius: „Bellum Jugurthinum", 48–53. fej. – *45*

[53] Minden római katonai egységnek jelvénye volt; a legio jelvénye Marius óta a lándzsanyélre erősített ezüst sas. – *45*

[54] A Pürrhosz épeiroszi király elleni háború i. e. 280-tól 275-ig folyt le; a háború elsősorban a dél-itáliai görög városok birtokáért folyt, amelyekre mind Róma, mind Épeirosz igényt tartott. A háború elején Róma két súlyos veréseget szenvedett, majd Karthágóval szövetkezve megverte Pürrhosz zsoldosseregét és kiűzte Itáliából. – *46*

[55] A második makedon háborúban (200–197) a künoszkephalai-i csatában a római hadsereg T. Q. Flaminius vezérlete alatt döntő veréseget mért V. Philipposz makedón csapataira. Ezzel megtört Makedónia hatalma Görögország felett. – *47*

[56] A szövetséges háború i. e. 90-től 88-ig folyt le a római köztársaság és az ellene felkelt „szövetséges" (a Rómával való szövetség címén Rómának alávetett) itáliai törzsek között. A felkelést leverték, de a rómaiak kénytelenek voltak – először csak a „hűséges szövetségesek" részére – teljesíteni a szövetségesek fő követelését: a római polgárjog megadását. Utóbb a római polgárjogot kiterjesztették (eleinte bizonyos politikai megszorításokkal) minden szabad itáliaira. – *47*

[57] Római Gallia – Galliának az a része (a mai Provence), amelyet a rómaiak már az i. e. II. sz. végén meghódítottak. – *47*

[58] Primigenia – Fortuna istennő mellékneve; értelme: ősi, eredeti. – *49*

[59] Vegetius: „Epitome rei militaris". – *50*

[60] A német császárok a X–XIII. sz.-ban (sőt egészen a XVI. sz.-ig) sorozatosan indítottak hadjáratokat Itáliába; elsőnek I. Ottó király vezetett hadat Rómába, és 962-ben Rómában az úgynevezett Szent Római Birodalom császárává koronáztatta magát. – *50*

[61] Keresztes hadjáratok – a XI–XIII. sz.-ban sorozatosan indított katonai vállalkozások, amelyeket a „hitetlenek ellen" és a „Szent Sír" felszabadítására, de főként a keleti országok meghódítása céljából folytattak egyházi vezetéssel a nyugat-európai nagy hűbérurak, a lovagok és az itáliai kereskedővárosok. A keresztes hadjáratok nemcsak a mohamedán államok ellen irányultak, hanem a keresztény bizánci császárság ellen; a kegyetlenkedésektől és fosztogatásoktól az útjukba eső keresztény lakosság sem maradt megkímélve. A fő katonai erő a lovagság volt; a feudális béklyókból szabadulni akaró parasztok is részt vettek a hadjáratokban. Nyolc keresztes hadjárat volt: 1096–99, 1147–49, 1189–92, 1202–04, 1217–21, 1228–29, 1248–54 és 1270. A keresztes hadjáratok nem vezettek maradandó hódításokra; az elfoglalt területek hamarosan megint mohamedán kézre kerültek. – *50 145 243*

[62] Crécynél (1346), Poitiers-nál (1356) és Azincourt-nál (1415) szenvedték a franciák legnagyobb vereségeiket az angoloktól a százéves háborúban (1337–1453). – *51 72 100*

[63] A mongol hódítók, miután 1237–40-ben lerohanták Oroszországot és Lengyelországot, 1241–42-ben betörtek Morvaországba, Magyarországra és Dalmáciába, eljutottak egészen Velencéig. A leigázott népek ellenállásától és nagy veszteségeiktől elgyengülve azonban kénytelenek voltak visszatérni kelet-európai és ázsiai területeikre. – *51*

[64] Az osztrák Habsburgok a XIV–XV. sz.-ban többször háborút indítottak Svájc meghódítására; Merész Károly burgundi fejedelem 1474–77-ben vezetett hadat a Svájci Államszövetség országainak meghódítására. A svájciak szabad polgárokból és parasztokból álló jól szervezett gyalogsága mindezekben a háborúkban meg tudta védelmezni Svájc függetlenségét. – *52*

[65] Stradiotto (a görög sztratiótész = harcos, katona szóból) – a balkáni zsoldoskatonák olasz neve. – *53*

[66] Básibozuk (= „fejerontott": nem katonai, hanem polgári fejfedőt viselő) – a Balkánon és Kisázsiában toborzott irreguláris török gyalog- és lovascsapatok, csak fegyver-, lőszer- és kenyérellátást kaptak, zsoldot és egyenruhát nem. – *53*

[67] Marignanónál (ma Melegnano) 1515 szept. 13–14-én I. Ferenc francia király serege jelentős győzelmet aratott a milánói herceg addig veretlen svájci zsoldosain. – *54 77*

[68] Paviánál 1525 febr. 24-én I. Ferenc csapatai vereséget szenvedtek V. Károly német császár Landsknecht-seregétől (v. ö. 298. jegyz.); I. Ferenc fogságba esett. – *54 72 294*

[69] A németalföldi polgári forradalomban (1566–1609) összefonódott a polgárság és a néptömegek feudalizmus-ellenes küzdelme a Németalföldet uralma alatt tartó abszolutisztikus Spanyolország elleni harccal. A forradalom központja Holland és Zeeland tartományok voltak; ezek lettek a magja a kialakuló polgári köztársaságnak (Németalföldi Egyesült Tartományok Köztársasága), melyet legnagyobb tartománya nevén Hollandiának is neveztek. Ezek az északi tartományok 1609-ben kivívták függetlenségüket; a déli tartományok spanyol uralom alatt maradtak. 1621-ben újra megindult a küzdelem; a harcok beletorkolltak a harmincéves háborúba; a harmincéves háború végén, 1648-ban Németalföld végképp megszerezte függetlenségét. – *54 78 244 272 296*

[70] A harmincéves háború (1618–48) a Habsburgok és a katolikus reakció elleni csehországi felkeléssel kezdődött és hamarosan európai méretű háborúvá nőtt egyfelől a katolikus feudálisok: a pápa, a spanyol és osztrák Habsburgok és a németországi katolikus fejedelmek, másfelől a protestáns országok: Csehország, Dánia, Svédország, a protestáns német fejedelemségek, valamint Hollandia között; az utóbbi tábort támogatta a francia királyság is. A háború fő hadszíntere Németország volt, melyet végigpusztítottak, kiraboltak; a háború végén kötött vesztfáliai béke (1648) évszázadokra megerősítette Németország politikai szétforgácsoltságát. – *56 79 201 245 297 463*

[71] Lipcse közelében, Breitenfeldnél 1631 szept. 17-én a svédek II. Gusztáv Adolf parancsnoksága alatt legyőzték Tilly császári-katolikus csapatait. – *56*

[72] Lützennél 1632 nov. 16-án a svédek II. Gusztáv Adolf parancsnoksága alatt legyőzték Wallenstein császári seregét. – *56*

[73] A Lech melletti Augsburgnál 1632 ápr. 15-én a svédek II. Gusztáv Adolf parancsnoksága alatt legyőzték Tilly csapatait. – *57*

[74] Határőrvidék – a XVI–XIX. sz.-ban a Habsburg-birodalom déli részének, Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Erdély és a Bánát Törökországgal határos vidékének elnevezése. Az itt letelepedett lakosság földhasználat, adó- és egyéb kedvezmények fejében külön alakulatokban rendszeres katonai szolgálatot teljesített. – *57 301*

[75] Mollwitznál 1741 ápr. 10-én az osztrák örökösödési háborúban II. Frigyes porosz király csapatai megsemmisítő vereséget mértek az osztrákokra. – Az osztrák örökösödési háborúban (1740–48) több európai ország, elsősorban Poroszország ki akarta harcolni igényét a Habsburg-tartományokra és nem ismerték el Mária Terézia trónutódlási jogát, aki a fiúutód nélkül elhalt VI. Károlyt követte az uralkodásban. Poroszország fő szövetségese volt Franciaország, Bajorország és 1742-ig Szászország, mely azután átállt az osztrák táborba. Anglia Ausztria oldalára állt; katonailag és politikailag támogatta Ausztriát Szardínia, Hollandia és Oroszország is. II. Frigyes a háború során kétszer is, 1742-ben és 1745-ben különbékét kötött Ausztriával. A háború eredményeképpen II. Frigyes megkapta az általa meghódított Sziléziát; a többi Habsburg-tartomány Mária Teréziáé maradt. – *58 246 432*

[76] A forradalmi Franciaország elleni első koalíciós háború (antijakobinus háború) fő szervezője Anglia volt. 1792 februárjában Anglia és Oroszország aktív támogatásával Poroszország és Ausztria katonai szövetséget kötött a Franciaország elleni intervenció céljára. Az 1792-es népi felkelés és XVI. Lajos 1793 januári kivégzése után nyíltan a koalícióhoz csatlakozott Anglia, Hollandia, Spanyolország, Nápoly, Szardínia, valamint számos kisebb német és itáliai állam. Az első koalíciós háború 1797-ig tartott. – *60 357 432*

[77] Az észak-amerikai angol gyarmatok forradalma és függetlenségi háborúja (1775–83) a függetlenség kivívásához és az Észak-Amerikai Egyesült Államok megalakulásához vezetett. Anglia hatalmának gyengítése végett Franciaország és Spanyolország 1778-ban, ill. 1779-ben az amerikaiak oldalán belépett a háborúba; Oroszország meghirdette a „fegyveres semlegesség" elvét, melyhez Dánia és Svédország, majd Poroszország, Ausztria, Portugália és Nápoly is csatlakozott. Európai helyzete és Amerikában elszenvedett vereségei miatt a brit kormány kénytelen volt békét kötni és elismerni volt amerikai gyarmatainak függetlenségét; a békét 1783-ban Versailles-ban írták alá. – *60 136 302*

[78] A hétéves háború (1756–63) mindenekelőtt az európai államok két koalíciója, az angol–porosz és a francia–orosz–osztrák koalíció között folyt. Egyik fő oka Anglia és Franciaország vetélkedése volt a gyarmati főhatalomért. A két hatalmi csoport közötti harcok elsősorban amerikai és ázsiai területeken, valamint a tengeren folytak. Az európai hadszíntéren kezdeti porosz sikerek után 1857-től az oroszok sorozatos győzelmeket arattak Poroszországban. A hétéves háború következtében Franciaország majdnem minden indiai birtokát elvesztette; Anglia gyarmati hatalma nagyon megnövekedett; Oroszország megerősödve került ki a háborúból; Ausztria és Poroszország lényegében megtartották korábbi határaikat. – *63 82 121 247 432*

[79] Az inkermani csata 1854 nov. 5-én folyt le az orosz hadsereg és az angol–francia csapatok között a krími háborúban (v. ö. 81. jegyz.). A csata az orosz csapatok vereségével végződött, de az oroszok meg tudták akadályozni Szevasztopol azonnali megrohamozását, és a szövetségesek az erőd hosszadalmas ostrom alá vételére kényszerültek (v. ö. Engels cikkét a „New York Daily Tribune"-ban, 1854 dec. 14.: „Az inkermani csata"; lásd 10. köt. 547–551. old.). – *64 195*

[80] Landwehr – eredetileg általános felfegyverzés, népfelkelés. Az állandó hadsereg bevezetésével előbb elveszítette jelentőségét, de a napóleoni háborúk idején kifejlesztették a Landwehr-rendszert a katonailag kiképzett hadkötelesek idősebb évfolyamainak hadi szolgálatba való bevonására. A porosz Landwehr-rendszert Scharnhorst 1813 márc. 17-i tervezete szerint építették ki. Két korosztályra oszlott: 26–32 és 32–39 évesek; az utóbbiakat helyőrségi és megszálló csapatoknak szánták. A porosz törvények szerint a Landwehrt csak háborúban lehetett behívni. – *67 152 250*

[81] Orosz háború (keleti háború, krími háború) – az 1853–56-os háború egyfelől Oroszország, másfelől az Anglia, Franciaország és Szardínia által támogatott Törökország között; a háború az 1856-os párizsi békével (v. ö. 608. jegyz.) ért véget. (V. ö. még Marx és Engels cikkeit a krími háborúról; lásd 9–11. köt.) – *67 85 188 312 416*

[82] Nagy Sereg (Grande armée) – 1805-től I. Napóleon fegyveres erőinek elnevezése. A Nagy Sereghez tartoztak a francia csapatokon kívül a legyőzött országokban, Itáliában, Hollandiában, Németországban, Lengyelországban stb. kiállított kontingensek is. – *71 95 129 137 209*

[83] A „New American Cyclopaedia" szerkesztősége a címszó végéhez egy nem Engelstől származó kiegészítést fűzött az Egyesült Államok katonai rendszeréről (az ebben közölt számadatokat Engels a címszó megírása idején még nem ismerhette). – *71*

[84] A leicestershire-i Bosworthnél esett el 1485 aug. 22-én a York-házbeli III. Richárd; Tudor családbeli legyőzője lépett az angol trónra VII. Henrik néven, és ezzel véget értek a rózsák háborúi, amelyek 1455-től, a Lancaster-házból származó VI. Henrik uralkodása idejétől kezdve folytak a York- és a Lancaster-dinasztia között (a York-ház címerében fehér, a Lancaster-házában piros rózsa volt). York körül a gazdaságilag fejlettebb Dél-Anglia

nagy hűb érurai csoportosultak; Lancastert az északi grófságok feudális arisztokráciája támogatta. A háborúban Anglia régi nemesi családjai szinte teljesen kipusztultak. A végül uralomra kerülő Tudor-dinasztia távoli rokonságban volt a Lancaster-házzal; a Tudorok megteremtették Angliában a feudális abszolutizmust. – *72*

[85] V. ö. E. Hall: „The Union of the Noble and Illustre Famelies of Lancastre and York". – *72*

[86] A Stuart Mária hívei közé tartozó Hamilton of Bothwellhaugh 1570 jan. 21-én lőtte le Murrayt, Stuart Mária féltestvérét és politikai ellenfelét, akivel a Hamiltonok hosszabb ideje családi viszályban álltak. – *73*

[87] Az angol polgárháborúk a XVII. sz. derekán, az angol polgári forradalom idején folytak a nemesi királypártiak és a parlament hívei között. Az első polgárháborúban (1642–46) eleinte a parlament csapatai, melyeknek élén megbékélésre hajló vezetők álltak, sorozatos vereségeket szenvedtek. Végül azonban Cromwell és hívei elérték a hadsereg átszervezését, a hadseregben döntő szóhoz jutottak a demokrata elemek, a parasztság és a kézművesek forradalmi képviselői. A parlamenti seregek a néptömegek támogatásával győzelmet aratták a királypártiak felett. 1648-ban a royalista összeesküvők tevékenysége és a skót nemesség királypárti fellépése következtében újra kirobbant a polgárháború és 1648 augusztusában a forradalmi hadsereg újabb győzelmével végződött; I. Károly királyt kivégezték és kikiáltották a köztársaságot. – *73 245*

[88] V. ö. Paravey: „Mémoire sur la découverte très ancienne en Asie et dans l'Indo-Perse de la poudre à canon et des armes à feu". – *74*

[89] V. ö. Marcus Graecus: „Liber ignium ad comburendos hostes". – *74*

[90] Az arabok a VII. sz. folyamán meghódították Mezopotámiát, Perzsiát, Szíriát, Palesztínát, Egyiptomot és más ázsiai és afrikai területeket és megteremtették az Arab Kalifátust. – *75*

[91] V. ö. Roger Bacon: „Epistolae de secretis operibus artis et naturae, et de nullitate magiae". A mű keletkezési ideje bizonytalan. Több múlt századi forrás, és ezek nyomán Engels is, 1216-ból keltezi a művet, ez azonban nem hihető, mert bizonyosnak látszik, hogy Roger Bacon 1214 körül született. A mű keletkezését most a 40-es évekre teszik; első kiadása 1542-ben jelent meg Párizsban. – *75*

[92] V. ö. J. A. Conde: „Historía de la dominación de los árabes en España". – *75*

[93] 1118-ban I. Alfonz aragóniai király csapatai megostromolták és elfoglalták a 712 óta mór kézen levő Zaragoza városát. – *75*

[94] A német lovagrendet a harmadik keresztes hadjárat idején, 1190-ben alapították Palesztinában. A rend Németországban és más országokban számos birtokot ragadott magához. 1211-ben Erdélyben telepedett meg, de amikor itt önálló államot akart alapítani, II. Endre magyar király 1225-ben kiűzte a rendet. 1226-ban a Balti-tenger partvidékére költözött és meghódította Kelet-Poroszországot, a szláv őslakosságot kiirtotta, illetve leigázta, s a területet a Lengyelország, Litvánia és az orosz fejedelemségek elleni támadások támaszpontjául használta fel. 1237-ben egyesült a német „kardtestvérek" rendjével, amely ebben az időben igázta le a livonokat, észteket és a letteket. 1242-ben Alekszandr Nyevszkij vlagyimiri nagyfejedelem a Csud- (Pejpusz-)tó jegén vívott csatában súlyos vereséget mért a német lovagrend seregeire. A rend a XIV. sz. közepén ért el hatalmának tetőpontjára; azután hanyatlásnak indult, 1410-ben, a grunwaldi ütközetben az Ulászló lengyel király vezette lengyel–litván–orosz seregektől döntő vereséget szenvedett, 1466-ban pedig Lengyelország hűbéresévé lett. – *75*

[95] A felső-itáliai Fornovónál 1495 júl. 6-án az északi itáliai államok seregei megtámadták VIII. Károly francia király hadseregét, amely itáliai hódító hadjáratáról visszatérőben volt Franciaországba. A csata az itáliaiak vereségével végződött. – *77*

[96] A flandriai Rentynál 1554 aug. 13-án a spanyol csapatok az ostrom feladására és a francia határra való visszavonulásra kényszerítették a franciákat. – *77*

[97] V. ö. V. Biringoccio: „Pirotechnia". – *78*

[98] A harmincéves háborúban (v. ö. 70. jegyz.) II. Gusztáv Adolf hadserege 1630 decemberében az oderai Greifenhagen erőd alá vonult és kétszeri rohammal az erőd feladására kényszerítette a helyőrséget. 1631 áprilisában Gusztáv Adolf csapatai rohammal bevették Odera-Frankfurtot. – *80*

[99] A belgiumi Malplaquet-nál 1709 aug. 31. és szept. 11. között vívott csatában, amely a spanyol örökösödési háború (v. ö. 317. jegyz.) egyik legnagyobb csatája volt, a szövetséges angol–osztrák–holland csapatok Szavojai Jenő herceg és Marlborough herceg parancsnoksága alatt vereséget mértek Villars tábornagy francia seregére. – *80 300*

[100] V. ö. „Mémoires d'artillerie"; a mű francia tüzértisztek tanulmányait tartalmazza, Saint-Rémy szerkesztésében. – *80*

[101] A hétéves háborúban (v. ö. 78. jegyz.) a sziléziai Leuthennél 1757 dec. 5-én II. Frigyes porosz király legyőzte az osztrák csapatokat. – *82 113*

[102] Kunersdorfnál zajlott le 1759 aug. 12-én a hétéves háború egyik legnagyobb csatája, melyben az orosz hadsereg súlyos vereséget mért II. Frigyes csapataira. A csata után az orosz csapatok átmenetileg megszállták Berlint. Csak az Oroszországgal szövetségben levő Ausztria és Franciaország fellépése és a poroszbarát III. Péter oroszországi trónrakerülése mentette meg Poroszországot a teljes katasztrófától. – *82 113*

[103] V. ö. K. A. Struensee: „Anfangsgründe der Artillerie"; G. F. Tempelhof: „Le bombardier prussien ou du mouvement des projectiles". – *82*

[104] V. ö. G. Scharnhorst: „Handbuch der Artillerie". – *82*

[105] V. ö. G. Scharnhorst: „Handbuch für Offiziere, in den anwendbaren Teilen der Kriegeswissenschaften". – *82*

[106] V. ö. G. Vega: „Praktische Anweisung zum Bombenwerfen mittelst dazu eingerichteter Hilfstafeln"; T. Morla: „Tratado de artillería"; J. G. Hoyer: „Allgemeines Wörterbuch der Artillerie"; F. G. Rouvroy: „Vorlesungen über die Artillerie". – *82*

[107] Wagramnál 1809 júl. 5–6-án a napóleoni sereg nagy győzelmet aratott az osztrákokon; a legyőzött osztrákok 1809 októberében kénytelenek voltak súlyos feltételekkel békét kötni. – *83 94 130 138 204 258*

[108] A rajna-pfalzi Pirmasensnél 1793 szept. 14-én a poroszok vereséget mértek a francia moselle-i hadseregre. – *84*

[109] Sveaborg orosz erődöt a Finn-öböl partján a krími háború (v. ö. 81. jegyz.) idején 1855 aug. 9–11-én bombázta az angol és francia flotta; v. ö. még Marx és Engels cikkét a „Neue Oderzeitung"-ban, 1855 aug. 21.: „Az Oroszország elleni angol–francia háború"; lásd 11. köt. 483–485. old. – *90 185 188*

[110] Az Abensbergnél, Landshutnál és Eggmühlnél vívott ütközetek az 1809 áprilisában Regensburg környékén lejátszódott ötnapos csata hadműveletei közé tartoztak. A regensburgi csata az osztrák hadsereg vereségével és visszavonulásával végződött. – Az abensbergi csatáról Engels címszót írt a „New American Cyclopaedia" részére; a címszó körülbelül az „Aspern"-nel egyidőben íródott, eredeti szövege nem maradt fenn. A „Cyclopaedia" szerkesztősége az „Abensberg" címszót igen erősen megrövidítette és így közölte az I. kötetben:

„Abensberg – 1200 lakosú kisváros Regensburg környékén a Bajor Királyságban. Feltevés szerint itt állt egykor Abusinum római város. A környéken hévvizű forrás és egy szép kastély romjai találhatók. 1809 április 20-án Bonaparte Abensbergnél megverte az osztrákokat, akik e csatában 12 löveget és 13 000 katonát vesztettek. E győzelemre következtek a landshuti és eggmühli győzelmek. Ezzel szabaddá vált az út Bécs felé." – *95 258*

[111] A belgiumi Waterloonál (Belle Alliance-i csata) szenvedte el 1815 jún. 18-án Napóleon a végső vereséget a Wellington által vezetett angol–holland és a Blücher által vezetett porosz hadseregtől. A csata eldöntötte az 1815-ös hadjárat kimenetelét és a Napóleon-ellenes koalíció végérvényes győzelméhez vezetett. Napóleon császárságát eltörölték, őt magát Szent Ilona szigetére száműzték, Franciaországban restaurálták a királyságot. – *97 99 107 162 184 210 249*

[112] A lipcsei „népek csatájában" 1813 okt. 16–19-én orosz, osztrák, porosz, svéd, spanyol és angol csapatok együttesen döntő győzelmet arattak Napóleon hadserege felett. A csatában mindkét részről körülbelül félmillió ember vett részt. A szövetségesek győzelme eldöntötte a hadjáratot és Napóleon Németországból való kiűzéséhez vezetett. – *98 107 134 153 256*

[113] Az 1812–14-es angol–amerikai háborút Anglia azért vívta, hogy helyreállítsa gyarmati uralmát Észak-Amerikában. 1812-ben Anglia részén volt a katonai fölény, 1813-ban azonban az amerikaiaknak sikerült kiverniök az angolokat Michiganből. Az angolok átmenetileg el tudták ugyan foglalni 1814-ben Washingtont, de minthogy Angliát a Napóleon elleni háborúk kimerítették és az amerikai flottától érzékeny veszteségeket szenvedett, kénytelen volt 1814 decemberében Genfben a háború előtti helyzet elismerése alapján békét kötni. – *100 231 316*

[114] A belgiumi Fontenoy-nál az osztrák örökösödési háborúban (v. ö. 75. jegyz.) 1745 máj. 11-én a franciák Szász Móric parancsnoksága alatt legyőzték a szövetséges angol–hannoveri–németalföldi–osztrák csapatokat. – *101*

[115] Chippewanál az angol–amerikai háborúban 1814 júl. 5-én az amerikaiak győzelmes csatát vívtak az angolok ellen. – *101*

[116] A címszóhoz Engels felhasználta Marx jegyzeteit (v. ö. Marx 1857 szept. 21-i levelét Engelshez); a címszó vége Marxtól származik. Esparteróról v. ö. még Marx cikkét a „New York Daily Tribune"-ban, 1854 aug. 19.: „Espartero"; lásd 10. köt. 374–380. old. – *103*

[117] A perui Juninnál 1824 aug. 6-án a kolumbiai, chilei és perui csapatok Bolívar parancsnoksága alatt döntő vereséget mértek a spanyol hadseregre. A csatának nagy szerepe volt abban a hadjáratban, melynek eredményeképpen a spanyolokat 1826-ban kiszorították a perui tengerpartról. – *103*

[118] A címszó anyagának feldolgozását Marx és Engels közösen végezték; végső megfogalmazása Marxtól ered. Forrásaik elsősorban Martens „Recueil de traités d'alliance, de paix,

de neutralité"-ja, Jomini „Vie politique et militaire de Napoléon"-ja, valamint Bernhardi „Denkwurdigkeiten aus dem Leben des ... Grafen von Toll"-ja voltak. Ezekre a forrásokra támaszkodik az az értékelés, amely Kutuzov szerepét és tehetségét Barclay de Tollyé mogé helyezi, valamint a gzsatszki állás feladásának indítékairól kifejtett vélemeny (v. o. 124. jegyz.). A szovjet történetírás Kutuzovot pozitívabban értékeli. – *106*

[119] A porosz-eylaui csata 1807 febr. 7–8-án zajlott le a francia és a szovetséges porosz–orosz csapatok kozott. Napóleon nagy véráldozatok árán sem tudott dontő győzelmet kivívni az oroszokkal szemben, és nem tudta elérni célját, az orosz csapatok elvágását az orosz határtól. – *106 122 139*

[120] Az orosz–svéd háború (1808–09) idején, 1809 márciusában orosz csapatok vonultak be Barclay de Tolly parancsnoksága alatt Finnország területéről a szukebb értelemben vett Svédország területére, ezt kihasználta a királyi hatalom korlátozására torekvő, már régebben szervezkedo sved nemesség, és megdontotte IV. Gusztávot, helyére nagybátyjat állították XIII. Károly néven. 1809 szeptemberében Svédország megkototte Oroszországgal a fredrikshamni békét, melyben átengedte Finnország területét Oroszorszagnak. – X. Károly Gusztáv hivatkozott dániai átkelése 1658 január végén történt; e dániai betoréssel sikerult a svédeknek kedvező békekotést kikényszeríteníe Dániától. – *106 131*

[121] V. o. „Mémoires pour servir à l'histoire de France, sous Napoléon, écrits à Sainte-Hélene, par les généraux qui ont partagé sa captivité". – *106*

[122] Phull terve szerint Napóleon támadása esetén az orosz haderőnek három seregre kellett volna oszlania, ezek kozul az első azt a feladatot kapta, hogy egy 1811–12-ben a litvániai Drisszában e célra létesített megerősített táborra támaszkodva a fócsapást felfogja, a második pedig azt, hogy az ellenség oldalába és hátába keruljon. Phull terve valójában szétforgácsolta az orosz sereget és kitette annak a veszelynek, hogy a számbeli folényben levő ellenfél a három csoportot egyenként felőrli. Éppen erre irányultak Napoleon stratégiai tervei. Az orosz hadvezetőseg, miután a Phull tervét fenntartás nélkul támogató I. Sándor kezéből sikerult kivenni a hadmuveletek tényleges irányítását, elvetette ezt a seregmegosztási elgondolást, úgy dontott, hogy feladja a drisszai tábort es mélyen visszavonul Oroszország belső teruleteire, ott biztosítva az első és a második orosz hadsereg egyesulését. – *106*

[123] A szmolenszki csata 1812 aug 16–17-én zajlott le Napóleon hadserege és azok kozott az orosz csapatok kozott, amelyek fedezték Bagration és Barclay aug. 3-án egyesult főerőinek elvonulását. Napóleonnak nem sikerult dontést kierószakolnia; az orosz utóvéddel folytatott harcok után nagy áldozatok árán elfoglalta a várost, az orosz fősereg pedig el tudott vonulni A csata után Napóleon ered ménytelen békekotési kísérletet tett – *107*

[124] A Gzsatszktól délnyugatra, Carevo-Zajmiscsénél létesített állást az oroszok aug. 29-én foglalták el Kutuzov, akit roviddel azelőtt neveztek ki főparancsnoknak, elrendelte az állás feladását és az orosz sereg visszavonulását Borogyinóig, mert a dontó csatához szukségesnek látta további erősítések megérkezését, és ehhez időt kellett nyernie – *107 190*

[125] V. o. Cormontaigne „Architecture militaire, ou l'art de fortifier" – *109*

[126] A „New American Cyclopaedia" szerkesztősége a címszó végéhez egy nem Engelstől származó kiegeszítő szakaszt fuzott „Úszó utegek" alcímmel (ez a szakasz tobbek kozott olyan adatokat tartalmaz az Egyesult Államok-beli hajóépítésrol, amelyek Engels cikkének megírasa és elkuldése utáni időpontra vonatkoznak). – *111*

[127] Kolinnál a hétéves háborúban (v. o 78. jegyz) 1757 jún 18-án II. Frigyes porosz serege vereséget szenvedett az osztrákoktól. – *113*

[128] A speyeri vagy speyerbachi (Pfalz) csatában a spanyol örökösödési háború (v. ö. 317. jegyz.) idején 1703 nov. 15-én a franciák legyőzték a császári német csapatokat. – *116*

[129] A címszó legnagyobb része Marxtól származik, Bem katonai tevékenységének jellemzése Engelstől ered, v. ö. 1857 szept. 18-i levelét Marxhoz; Engels külön feljegyzéseket is készített Marx részére és részt vett az életrajzi adatok összeállításában is. – *117*

[130] A napóleoni csapatok által megszállt Danzigot 1813-ban porosz és orosz csapatok ostrom alá vették; a helyőrség (melyhez lengyel csapatok is tartoztak) csaknem egy évig tartotta a várost, de végül is fel kellett adnia. – *117*

[131] Becsületrend (Légion d'honneur) – francia katonai és polgári érdemrend; Bonaparte alapította 1802 máj. 19-én; azóta minden franciaországi rendszer különféle formai és szervezeti változtatásokkal átvette. – *117 137 215*

[132] V. ö. J. Bem: „Notes sur les fusées incendiaires"; „Erfahrungen über die Congreveschen Brandraketen"; az alább említett mű: „O maszynach parowych". – *117*

[133] Pétervári felkelés – az 1825 dec. 14-i dekabrista felkelés. – *117*

[134] 1830 nov. 29-én katonai zendülés tört ki Varsóban, mely népfelkelésbe ment át és kiűzte a cári csapatokat. A felkelés vezetése a nemesség kezében volt; a vezetők célja csaki nemesi-nemzeti törekvéseik megvalósítása volt, nem voltak hajlandók az égető társadalmi problémákat rendezni; a gyenge, demokrata elemek nem tudták kiharcolni a jobbágyság eltörlését, és ezért a felkelésnek nem volt megfelelő támasza a parasztságban. Az I. Miklós cár által 1831 január végén a felkelés leverésére indított háború 1831 szept. 7-én Varsó elestével végződött, de lekötötte a cári hadsereget Oroszországban és megakadályozta a nyugat-európai forradalom tervezett eltiprását. – *117*

[135] Osztrolenkánál 1831 máj. 26-án (14-én) az orosz csapatok Dibics parancsnoksága alatt győzelmet arattak a lengyel felkelők hadseregén. – *117*

[136] A portugáliai polgárháború (1828–34) egyfelől a Dom Miguel vezette abszolutisták (feudális-klerikális párt), másfelől a II. Mária (da Gloria) királynő és annak apja, Dom Pedro körül csoportosuló konstitucionalisták (polgári liberális párt) között folyt. – *118*

[137] A bécsi nemzetőrséget Bem az 1848-as októberi felkelés (v. ö. 219. jegyz.) idején szervezte meg a felkelők legbátrabb és legharcképesebb fegyveres erőiből; a nemzetőrség nagyrészt bécsi munkásokból és kézművesekből állt. – *118*

[138] X. Kołodziejski Wysocki köréhez tartozott, aki a magyarországi lengyel légió megalakítását követelő lengyelek élén állt. Wysockiék nov. 9-én 140 aláírással a magyar kormányhoz folyamodtak Bem ellen és lázasan szervezkedtek Bem megbuktatására. A Wysocki szónoklatai által fanatizált Kołodziejski nov. 10-én az István főherceg vendéglőben pisztollyal rálőtt Bemre és arcán találta; a seb nem volt veszélyes. Kossuth külön rendeletére Kołodziejskit rögtönítélő bíróság elé állították, majd átutalták ügyét a rendes bíróság elé, s miután Bem közbenjárt az érdekében, dec. 9-én egy évi börtönre ítélték. – *118*

[139] A temesvári csata 1849 aug. 9-én folyt le a Haynau parancsnoksága alatt álló osztrák csapatok és a Bem vezette magyar déli sereg között, amely megkísérelte tartani állásait, amíg a Görgey-féle északi sereggel egyesülhet. A csata a magyarok vereségével végződött; négy nappal később pedig az északi sereg kapitulált az orosz csapatok előtt. – *120*

[140] 1850 novemberében véres összeütközések voltak Aleppóban egyfelől az arab lakosság, másfelől a keresztények és a török hatóságok között, a harc az araboknak a török uralom elleni felkelésébe torkollt. A felkelést a török csapatok nagy kegyetlenséggel leverték. – *120*

[141] A címszó első megfogalmazása Engelstől származik; fennmaradtak Engelsnek a címszóhoz írt feljegyzései. Engels fő forrása Jomini „Vie politique et militaire de Napoléon"-ja volt. A címszót Marx kiegészítette és megszerkesztette, felhasználva ehhez a „Biographie universelle" életrajzi lexikon megfelelő címszavát, Napóleon emlékiratait és más forrásokat. – *121*

[142] Ocsakovot az 1787–91-es orosz–török háború idején az oroszok hosszú ostrom után 1788-ban rohammal bevették. – *121*

[143] Osmjaninál és Szolinál 1794 júniusában Bennigsen egyik csapatteste vereséget mért a lengyel felkelő csapatokra. Augusztusban az orosz csapatok megtörték a Vilniust védő lengyel sereg ellenállását és behatoltak a városba. A felkelés leverése után 1795-ben végrehajtották Lengyelország harmadik felosztását Ausztria, Poroszország és Oroszország között; a lengyel államot megszüntették. – *121*

[144] Szent Vladimír-rend – orosz császári érdemrend; alapította II. Katalin 1782-ben, újonnan szabályozta 1801-ben; négy osztályú; a renddel együtt járt az orosz nemesség. – *121*

[145] Derbent 1796-os ostroma és bevétele válasz volt Aga Mohamed Kán perzsa sah grúziai betörésére, melynek során nagy mészárlások történtek és a lakosságból sokakat rabszolgaságba hurcoltak. – *121*

[146] Szent György-rend – orosz katonai érdemrend; alapította II. Katalin 1769-ben; 1807-ig négy osztályú, akkor I. Sándor ötödik osztályként hozzácsatolta a György-keresztet. – Bennigsen II. Katalintól valójában a harmadosztályú Szent György-rendet kapta. – *121*

[147] Te Deum (Téged Isten [dícsérünk]) – egy katolikus dicsőítő ének kezdő szavai, melyet körmenetek végén és hálaadó istentiszteleteken énekelnek; általános használatban: hálaadó zsolozsma egy jól végződött vállalkozás után. – *122*

[148] Danzig ostroma 1807 márciusában kezdődött; a porosz csapatokból és egy orosz osztagból álló helyőrség makacsul védekezett, egy másik orosz osztag ismételten megkísérelte a város felmentését; május végén Danzig kapitulált a túlerő előtt. – *122*

[149] A címszó első megfogalmazása Engelstől származik; Marx kiegészítette és megszerkesztette. Az anyaggyűjtést közösen végezték, fő forrásuk Napier „History of the War in the Peninsula and in the South of France"-a volt; v. ö. még Engels 1858 márc. 11-i levelét Marxhoz. Fennmaradtak a címszóhoz készült kivonatok is. – *124*

[150] 1806-ban a búr telepeseknek a holland gyarmati uralom elleni felkelését kihasználva az angolok megszállták a Jóreménység-foka körül elterülő dél-afrikai országokat. Hollandia ebben az időben Napóleon oldalán Anglia ellen harcolt. A napóleoni háborúk befejeződése után a fokföldi területeket hivatalosan is Anglia birtokává minősítették. – Ugyanebben az évben egy angol katonai expedíció megkísérelte Buenos Aires megszerzését, mely az akkor Napóleonnal szövetséges Spanyolországé volt. Az angol csapatok nem ütköztek komoly ellenállásba a spanyol gyarmati hadsereg részéről és egy Beresford parancsnoksága alatt álló csapattest bevonult Buenos Airesba, de a helyi népfelkelő csapatok ott bekerítették és megadásra kényszerítették, 1807-ben az angolok újabb expedíciót irányítottak a La Plata-torkolatba, de ez is vereséget szenvedett. – 1807 végén Beresford csapatai elfoglalták a Portugáliához tartozó Madeira-szigetet; a sziget angol kézen maradt 1814-ig. – *124*

[151] A cintrai egyezményt 1808 aug. 30-án kötötték a portugáliai angol és francia hadseregek főparancsnokai, Dalrymple és Junot. Ennek értelmében a franciák tartoztak visszavonni 1807 őszén Portugáliába érkezett csapataikat. Az egyezmény azoknak a vereségeknek és veszteségeknek a következménye volt, amelyet a francia csapatok a szövetséges angol–portugál seregektől és a Napóleon-ellenes felkelőktől szenvedtek. 1808 nyarára a francia megszállókat szinte teljesen kiűzték Spanyolországból. Az angolok az egyezmény értelmében tartoztak Junot csapatait saját hajóikon Franciaországba juttatni. Napóleon a hazatért csapatokat besorozta abba a 200 000 főt számláló seregbe, amellyel 1808 novemberében újra megtámadta a félszigetet. – *124*

[152] La Coruñánál 1809 jan. 16-án a visszavonuló angol sereg Moore tábornok parancsnoksága alatt megverte Soult csapatait és 17–18-án Beresford hadosztályának védelme alatt behajózott Anglia felé. – *124*

[153] A salamancai csatában 1812 júl. 22-én Wellington csapatai visszaverték Marmont seregét; Marmont nagy veszteségeket szenvedett. – A vitoriai csatáról v. ö. 193. jegyz. – A bayonne-i harcokban 1813 dec. 9–13-án Wellington csapatai megtámadták Soult megerősített táborát és visszaszorították a francia sereget. – Orthes-nál 1814 febr. 27-én és Toulouse-nál 1814 ápr. 10-én Wellington újabb győzelmeket aratott Soult felett; Soult ápr. 18-án, Napóleon lemondása után, fegyverszünetet kötött Wellingtonnal. – *124*

[154] 1817-ben Pernambucóban, Brazília északkeleti részén felkelés tört ki a portugál gyarmatosítók ellen. A független köztársaságért harcoló felkelők vereséget szenvedtek. A későbbiek során földesúri-arisztokrata elemek kerültek a Portugália-ellenes nemzeti mozgalom élére és 1822-ben, a független Brazília kikiáltása után, fenntartották a monarchikus rendet és a négerek rabszolgaságát. – *125*

[155] A portugál polgári forradalmat (1820–23) az angol és francia diplomácia által támogatott reakciós tiszti zendülés segítségével 1823 májusában leverték és a Dom Miguel vezette feudális-klerikális párt restaurálta az abszolút monarchiát. – *125*

[156] A címszó megírásához Marx felhasználta azokat az adatokat, amelyeket Engels Bernadotte katonai tevékenységéről közölt vele 1857 szept. 21-i és szept. 22-i levelében. Fennmaradt Marxnak a címszóhoz készített számos kivonata. – *127*

[157] Fleurusnél (Belgium) 1794 jún. 26-án a franciák Jourdan tábornok parancsnoksága alatt szétverték Koburg herceg csapatait. Ez a győzelem lehetővé tette, hogy a francia forradalmi hadsereg megszállja Belgiumot. – Október elején a franciák átlépték a Ruhrt és elfoglalták Jülichet, nov. 4-én megadásra kényszerítették Maastrichtet. – *127*

[158] Az 1796–97-es felső-itáliai hadjárat során a francia csapatok Bonaparte kezdeményezésére megtámadták a Velencei Köztársasághoz tartozó Isztriát. A campoformioi békében (v. ö. 160. jegyz.) Franciaország átengedte Ausztriának a velencei terület egy részét, ezen belül Isztriát. – *127*

[159] Fructidor 18-án (1797 szept. 4-én) a direktórium (v. ö. 262. jegyz.) Bonaparte támogatását élvező tagjai kormánycsapatokat küldtek a Törvényhozó Gyűlés megszállására és letartóztattak több képviselőt, akik a nemesi emigrációval együttműködve monarchista államcsínyt készítettek elő. Ezt követőleg átalakították a direktóriumot és rendszabályokat foganatosítottak a royalisták ellen. – *127*

[160] A campoformioi békét 1797 okt. 17-én kötötte meg Franciaország és az első francia-ellenes koalícióban résztvevő Ausztria. A békeszerződés értelmében Franciaország áten-

gedte Ausztriának a Velencei Köztársaság területének egy részét Velence városával, valamint Isztriát és Dalmáciát, kárpótlásul a franciák által annektált rajnai területekért; a Velencei Köztársaság másik részét a Napóleon által 1797 nyarán meghódított észak-itáliai területekből alakított Ciszalpin Köztársasághoz csatolták. Franciaország megkapta az ión szigeteket és Velence albán-tengerparti birtokait is. – *128 209 466*

161 Prairial 30-án (1799 jún. 18-án) a hadi és gazdasági helyzet miatt egyre növekvő közelégedetlenség nyomására a törvényhozó gyűlés kénytelen volt a direktórium összetételét megváltoztatni és három nyílt reakciót a direktóriumból eltávolítani. – *128*

162 „Le Moniteur universel" – francia napilap, 1789-től 1901-ig jelent meg Párizsban; 1799-től 1814-ig és 1816-tól 1868-ig hivatalos kormánylap. A „Moniteur" közölte parlamenti tudósításokat és a kormányrendeleteket. – *128 404 431*

163 Vendée – tartomány Nyugat-Franciaországban, ahol a forradalom alatt 1793 tavaszán a nemesség vezetésével ellenforradalmi felkelés tört ki, amely e gazdaságilag elmaradt terület parasztságára támaszkodott. A felkelőket az angolok tevékenyen támogatták. 1793-ban a vendée-iak elfoglalták Saumurt, de azután a köztársaságiak visszaszorították őket; a felkelést 1795-ben leverték. 1799-ben és később még néhány felkelési kísérlet történt a Vendéeban. A Vendée az ellenforradalmi megmozdulások szimbólumává vált. – *128 136*

164 Austerlitznél 1805 dec. 2-án a szövetséges orosz és osztrák seregek megsemmisítő vereséget szenvedtek I. Napóleontól. A vereség után Ausztria Pétervárott különbékét kötött Napóleonnal. – *129 139 145 150*

165 Jénánál zajlott le 1806 okt. 14-én a döntő csata a Napóleon vezette francia csapatok és a porosz seregek egyik része között; ugyanaznap Auerstedtnél csaptak össze Davout csapatai és a porosz fősereg. A csatában szétzúzták a porosz sereget és a vereség Poroszország fegyverletételére vezetett. – *129 139 150 301*

166 A Tilsitben 1807 júliusában egyfelől Franciaország, másfelől Oroszország és Poroszország között megkötött béke értelmében Oroszország (amely 1806-tól kezdve részt vett a Napóleon-ellenes koalícióban) szövetségre lépett Franciaországgal, csatlakozott a kontinentális rendszerhez (v. ö. 169. jegyz.) és hozzájárult, hogy Napóleon nagy területeket kapjon a porosz monarchiából, további porosz területeket pedig Oroszország számára biztosítottak; Oroszország határán felállították a Varsói Nagyhercegséget (v. ö. 305. jegyz.) – A Svédország ellen irányuló francia–dán katonai szövetséget 1807 okt. 31-én kötötték Fontainebleauban. – *129 150*

167 Walchereni expedíció – 1809-ben, miközben Napóleon főerői az osztrákokkal harcoltak, az angol flotta expedíciót indított a Schelde torkolatához. Noha elfoglalták Walcheren szigetét, nem tudták további hadműveletek bázisaként felhasználni; 40 000 főnyi partra szállt csapataikból mintegy 10 000 embert veszítettek éhség és betegségek következtében és decemberben kénytelenek voltak a szigetet feladni. – *130 139*

168 Schönbrunn – bécsi császári kastély; itt diktálta Napóleon 1809 őszén az osztrákoknak a békefeltételeket. – *131 458*

169 Kontinentális zárlat (kontinentális rendszer) – az I. Napóleon által Anglia ellen elrendelt gazdasági zárlat. A francia flotta trafalgari veresége után Napóleon gazdaságilag igyekezett Anglia hatalmát megtörni; 1806 nov. 21-i berlini dekrétumában többek között kijelenti: „A brit szigetek blokád alatt vannak . . . a brit szigetekkel való kereskedés és a velük való bármiféle kapcsolat tilos." A blokádban – Napóleon oroszországi vereségéig – Franciaország minden csatlósa és szövetségese részt vett. – *132 197*

[170] Seraphin-rend („Kék szalag") – svéd–norvég érdemrend; a XIII. sz.-ban alapították, I. Frigyes 1748-ban megújította; egy osztályú. – *132*

[171] Az 1812 máj. 28-án Oroszország és Törökország között megkötött bukaresti békeszerződés lezárta az 1806–12-es orosz–török háborút és megerősítette a két állam közötti előző megállapodásokat, amelyek Moldva és Havasalföld számára bizonyos autonóm jogokat biztosítottak; Szerbia is autonómiát kapott a belügyi igazgatás terén. A szerződés megerősítette továbbá a már 1774-ben, a Kücsük Kajnardzsi-i szerződésben Oroszországnak megadott jogot, hogy a dunai fejedelemségek görögkeleti lakosságának érdekeit a Portával szemben védje. Oroszország megkapta Besszarábiát és több kaukázusontúli területet. A bukaresti béke lehetővé tette Oroszországnak, hogy jelentős katonai erőket felszabadítson a Napóleon elleni harcra. – *133 438*

[172] Örebroi béke – az Oroszország és Anglia, ill. Anglia és Svédország között kötött béke- és szövetségi szerződések a napóleoni Franciaország ellen. – *133*

[173] Az åboi szerződést 1812 aug. 30-án kötötte Oroszország és Svédország; a szerződés ténylegesen katonai szövetség volt Napóleon ellen. Oroszország kötelezte magát, hogy katonai segítséget nyújt Svédországnak Dánia ellen, ha Dánia vonakodnék átengedni Norvégiát a svéd királynak. Svédország kötelezte magát, hogy támogatja a cár területi követeléseit, mindenekelőtt a Varsói Nagyhercegséget (v. ö. 305. jegyz.) illetően. – *133*

[174] 1813 márc. 3-án Stockholmban katonai szövetségi szerződést írtak alá Anglia és Svédország között. A szerződésben Svédország kötelezte magát, hogy csapatokat küld a középeurópai hadszíntérre Napóleon ellen; Anglia kötelezte magát, hogy pénzügyi támogatásban részesíti Svédországot és támogatja Norvégiára vonatkozó igényeit. – *133*

[175] 1813 jún. 4-én Poischwitzban Oroszország és Poroszország júl. 20-ig terjedő fegyverszünetet kötött Napóleonnal; ezt később aug. 10-ig meghosszabbították. A fegyverszünet ideje alatt a szövetséges uralkodók, I. Sándor, III. Frigyes Vilmos és Bernadotte a sziléziai Trachenbergben megbeszélték és júl. 13-án aláírták a Napóleon ellen folytatandó hadműveletek tervét. A fegyverszünet idején megkezdett béketárgyalások kudarca után Ausztria hivatalosan csatlakozott a Napóleon-ellenes koalícióhoz. – *133 151*

[176] 1789 okt. 5–6-án a Párizsból Versailles-ba vonult tömegek a királyi gárdával való véres összecsapások után kényszerítették XVI. Lajost, hogy Párizsba költözzék, és meghiúsították a versailles-i udvarban a nemzetgyűlés ellen készülő ellenforradalmi összeesküvést. – 1791 febr. 19-én Párizsban népi megmozdulások robbantak ki, mert a király és családja kísérletet tett arra, hogy külföldre szökjék. – *136*

[177] Thermidor 9. (1794 júl. 27.) – Robespierre és a jakobinus diktatúra bukásának napja, a jobboldali nagyburzsoák (thermidoristák) ellenforradalmának kezdete; az ellenforradalom végül is a napóleoni katonai diktatúrába torkollt, megfojtotta a forradalmat és csak azokat a vívmányait őrizte meg, amelyek a nagyburzsoázia számára előnyösek voltak. A thermidorban részt vettek a Danton és pártbarátai kivégzése után életben maradt dantonisták is, akik a forradalom idején kialakult, úgynevezett új polgárság képviselőivé váltak. – *136 208*

[178] Mondovinál került sor 1796 ápr. 22-én Bonaparte 1796–97-es itáliai hadjáratának egyik legdöntőbb ütközetére, az ott elszenvedett vereség után a piemontiak menekülésszerűen visszavonultak Torinóig; a szardíniai király kénytelen volt különbékét kötni. – *136*

[179] Lodinál 1796. máj. 10-én Bonaparte nagy vereséget mért az osztrákokra; a csata eredményeképpen a franciák bevették Milánót. – *136*

[180] Codognónál 1796 máj. 9-én Bonaparte győzelmes csatát vívott az osztrákok ellen; ez a győzelem a Lodinál vívott csatával együtt hozzájárult Milánó bevételéhez. – *136*

[181] Rivolinál 1797 jan. 14–15-én Bonaparte újabb nagy veresége mért az osztrákokra, ezzel biztosította Mantova bevételét és végérvényesen eldöntötte a franciák javára az 1796–97-es hadjáratot. Az osztrákok kénytelenek voltak 1797 októberében a franciáknak kedvező békét kötni; az első franciaellenes koalíció összeomlott. – *136 139*

[182] Bonaparte az itáliai hadjárat után igyekezett itáliai „leányköztársaságok" létesítésével megszilárdítani a francia uralmat Itáliában. 1798 márciusában francia fegyverek segítségével megdöntötték az Egyházi Államot és létrehozták a Római Köztársaságot; VI. Pius pápát francia fogságba vetették. 1799-ben, amikor a második franciaellenes koalíció csapatai itáliai területre léptek, az itáliai köztársaságokat megszüntették és Rómában visszaállították a pápa uralmát. Az itáliai francia uralom visszaállítása után 1809-ben Napóleon a pápai területet a francia császárság részévé nyilvánította, e terület egy részét azonban még ezt megelőzően az itáliai csatlós-királysághoz csatolta. – *137*

[183] Az egyiptomi expedíciót Bonaparte kezdeményezésére és parancsnoksága alatt folytatta a francia hadsereg 1798–1801-ben; a hadjárat célja Egyiptom meghódítása és Anglia indiai összeköttetéseinek elvágása volt. A hadjáratban a franciák vereséget szenvedtek. – *137 139 255*

[184] VIII. év brumaire hó 18-án (1799 nov. 9-én) Bonaparte megdöntötte a forradalom folytatásától és a királyság restaurációjától egyaránt rettegő direktóriumot (v. ö. 262. jegyz.), amely 1795-től Franciaország kormányzata volt, és Első Konzul címmel Franciaország diktátora lett. – *137 459*

[185] A felső-itáliai Marengónál 1800 jún. 14-én Bonaparte megsemmisítő vereséget mért az osztrák hadseregre, s ezzel az államcsínyje utáni első nagy győzelemmel megszilárdította hatalmát. – *137 139 227*

[186] Ulmnál 1805 okt. 17-én a francia csapatok körülzárták a Mack parancsnoksága alatt álló osztrák hadsereget, amely kénytelen volt megadni magát. – *137*

[187] Az ideiglenes kormány 1814 áprilisában, Napóleon veresége és a szövetségesek párizsi bevonulása után alakult meg Talleyrand elnökletével; az ideiglenes kormány közreműködött a Bourbon-restauráció előkészítésében. – *138 197*

[188] Alkotmányos gárda – különleges csapattest, amely a korábbi királyi gárda eltörlése után az 1791-es alkotmány értelmében a francia király személyének és palotájának védelmére volt rendelve. 1792 májusában a Törvényhozó Gyűlés az alkotmányos gárdát feloszlatta. – *139*

[189] A felső-itáliai Roveredónál 1796 szept. 4-én a franciák Bonaparte parancsnoksága alatt győzelmet arattak az osztrák csapatokon. – *139*

[190] Saint-Jean-d'Acre (Akka) szír erődöt a francia csapatok 1799 márciusától májusáig eredménytelenül ostromolták. – *139*

[191] Abukirnál 1799 júl. 25-én a franciák megsemmisítették az angol–török flotta által az egyiptomi partra kihajózott török szárazföldi alakulatot. – *139*

[192] A lützeni csata 1813 máj. 2-án folyt le Napóleon csapatai és a Wittgenstein orosz tábornok vezényelte szövetséges porosz–orosz csapatok között; a csatában Napóleonnak nagy áldozatok árán sikerült a porosz–orosz sereget visszavonulásra kényszerítenie. – *139 151*

[193] A vitoriai csatában 1813 jún. 21-én Joseph Bonaparte csapatai megsemmisítő vereséget szenvedtek a Wellington vezényelte angol–spanyol–portugál seregtől; a franciák főerőit a Pireneusokba szorították. – *141*

[194] Engels vázlata Napier „History of the War in the Peninsula and in the South of France"-a, VI. köt., alapján készült (v. ö. ott az „5. sz. magyarázó vázlat"-ot is). – *144/145*

[195] Hochstädt (Höchstädt) mellett a spanyol örökösödési háború (v. ö. 317. jegyz.) idején, 1703 szept. 20-án a Villars parancsnoksága alatt álló szövetséges francia–bajor csapatok vereséget mértek az osztrák hadseregre. – *147*

[196] A címszó anyagának összegyűjtését nagyrészt Marx végezte, tőle származik a szöveg végső megfogalmazása is. Engels is részt vett a címszó előkészítésében, elsősorban Blücher katonai tevékenységére vonatkozólag; v. ö. 1857 szept. 22-i levelét Marxhoz. Fennmaradtak Engelstől kivonatok is Müffling emlékiratainak angol fordításából („Passages from my Life, together with Memoirs of the Campaign of 1813 and 1814"). – *149*

[197] Hollandia 1787-es porosz inváziójának az volt a célja, hogy helyreállítsa Orániai V. Vilmos helytartó hatalmát, akit 1784-ben a nemesek és a kereskedő-oligarchia ellen irányuló polgári forradalmi mozgalom elűzött az országból. A poroszokat Anglia politikailag és pénzügyileg támogatta; a holland fegyveres erők nem tudtak a poroszokkal szemben számottevő ellenállást kifejteni. – *149*

[198] G. L. Blücher: „Kampagne-Journal der Jahre 1793 und 1794". – *150*

[199] Bázeli béke – a Franciaország és Poroszország között 1795 ápr. 5-én megkötött különbéke. Poroszország ezzel kivált az első franciaellenes koalícióból; ennek oka részben francia győzelmek, részben a koalíción belül, főként Ausztria és Poroszország között támadt súrlódások voltak. – *150 432*

[200] Tugendbund (Erényszövetség) – német politikai társaság, 1807-ben alakult Poroszországban. Célja a hazafias érzések felszítása, a napóleoni hódítás elleni harci összefogás és alkotmányos rend bevezetése volt. Napóleon kívánságára a porosz király, aki maga is rossz szemmel nézte a társaság tevékenységét, 1809 dec. 31-én feloszlatta a társaságot. A társaság titokban tovább működött a napóleoni háborúk végéig. – *151*

[201] A bautzeni csata 1813 máj. 20–21-én folyt le Napóleon csapatai és a szövetséges porosz–orosz csapatok között; a csatában Napóleon nagy veszteségek árán győzelmet aratott. – *151*

[202] A sziléziai Haynaunál 1813 máj. 26-án a szövetséges orosz–porosz csapatok Blücher parancsnoksága alatt teljesen szétverték a franciák elővédét. – *151 249*

[203] V. ö. Müffling: „Passages from my Life", 225. old. – Az alább, a 156. oldalon közölt idézet e mű 327. oldaláról való. – *151*

[204] Drezdánál 1813 aug. 26–27-én Napóleon legyőzte a Schwarzenberg vezényelte szövetséges osztrák–orosz–porosz fősereget. – *152*

[205] Rajnai Szövetség (Rheinbund) – dél- és nyugat-németországi államok szövetsége, amely 1806 júliusában jött létre I. Napóleon védnöksége alatt; kezdetben 16 állam vett részt benne, később Ausztria és Poroszország kivételével valamennyi német állam. 1813-ban, Napóleon németországi vereségei után a Rajnai Szövetség széthullott. – *155 248*

[206] 1814 febr. 4-től márc. 19-ig Châtillonban béketárgyalások folytak a franciaellenes koalíció és Napóleon képviselői között. Az előbbiek a Napóleon által meghódított területek visszaadását és Franciaországnak az 1792-es határok mogé való visszatérését követelték; Napóleon ezt kategorikusan elutasította, és a tárgyalások megszakadtak. – *156*

[207] Fiatal Gárdának nevezték 1807 után Napóleon császári gárdájának újonnan megalakított ezredeit; a régebbi ezredek a Régi Gárda elnevezést kapták. A Fiatal Gárda egyben a Régi Gárda tartalékául szolgált és belőle egészítették ki a Régi Gárda sorait. – *157*

[208] Az első párizsi békeszerződés 1814 máj. 30-án jött létre a Napóleon felett győztes hatalmak (Oroszország, Ausztria, Anglia, Poroszország) és Franciaország között. Franciaországnak le kellett mondania valamennyi 1792 óta meghódított területről, néhány határerőd és Nyugat-Szavoja kivételével. Ezeket is elvesztette azonban a Száz Nap (v. ö. 269. jegyz.) után megkötött 1815 nov. 20-i második párizsi békeszerződésben, amely visszaállította Franciaország 1790 jún. 1-i határait. – *162*

[209] Vaskereszt (Eiserne Krone) – porosz (majd német) katonai érdemrend; alapította III. Frigyes Vilmos 1813-ban; két osztálya és nagykeresztje van. Blücher külön aranysugaras nagykeresztet kapott. – *162*

[210] „Der Komet" – német újság, 1830-tól 1848-ig jelent meg előbb Altenburgban, majd 1831-től Lipcsében, K. Herlosssohn szerkesztésében; liberális irányzatú. – *164*

[211] „Abendzeitung" – német napilap 1817-től 1857-ig jelent meg Drezdában és Lipcsében, Th. Hell (Winkler), F. Kind, majd R. Schmieder szerkesztésében. – *164*

[212] A Schiller-egyletben és a német irodalmi egyesületben tömörültek a 40-es években a sajtószabadságért és a liberális eszmék szabad propagálásáért küzdő német írók. – *165*

[213] „Sächsische Vaterlandsblatter" – német újság, 1837-től jelent meg Drezdában, 1841-től Drezdában és Lipcsében, R. Blum szerkesztésében; liberális irányzatú. – *165*

[214] A német-katolicizmus mozgalma 1844-ben bontakozott ki; a polgárság és kispolgárság jelentős rétegeit ragadta magával. A német-katolikusok nem fogadták el a pápa főségét, elutasítottak egy sor katolikus hittételt és szertartást, igyekeztek a katolicizmust az erősödő német burzsoázia igényeihez idomítani. – *165*

[215] 1845 aug. 12-én Lipcsében a szász katonaság fegyverrel támadott meg és vert szét egy tüntetést, amely a János szász trónörökös lipcsei tartózkodásakor rendezett ünnepségek és katonai parádé alkalmából tiltakozott a német-katolikusok és egyik vezetőjük, J. Ronge üldözése ellen. – *165*

[216] A Honegylet (Vaterlandsverein) 1848 március végén alakult Lipcsében, Blum, Ruge és mások vezetésével; széleskörű kispolgári demokratikus tömegszervezet volt, melynek tevékenysége egész Szászországra kiterjedt. – *165*

[217] Az előparlament, amely 1848 márc. 31-től ápr. 4-ig ülésezett Majna-Frankfurtban, a német államok olyan képviselőiből állt, akik – a Szövetségi Gyűlés (v. ö. 476. jegyz.) összetételével ellentétben – vagy a fennálló rendi gyűlések tagjai, vagy pedig valamely egyesület, ill. népgyűlés küldöttei voltak. Az előparlament résztvevőinek túlnyomó többsége az alkotmányos monarchista irányzathoz tartozott; a republikánus demokrata kisebbségnek a föderatív köztársasági rendszer megteremtésére és az előparlament állandó szervvé változtatására tett javaslatát elutasították. Az előparlament Hecker és Struve által vezetett

republikánus kisebbsége a tiltakozás jeléül 1848 ápr. 2-án kivonult az előparlamentből, a Blum vezette mérsékelt republikánusok azonban maradtak és részt vettek a liberálisok által javasolt ötvenes bizottság megalakításában. Az előparlament határozatot hozott egy össznémet nemzetgyűlés egybehívásáról és kidolgozta „A német nép alapjogai és követelései" c. tervezetet, amely meghirdetett ugyan egyes polgári szabadságjogokat, de Németország félfeudális abszolutista államrendjéhez nem nyúlt. – *165*

218 A majna-frankfurti német nemzetgyűlésbe a különböző német államokban 589 képviselőt választottak, azzal a feladattal, hogy kidolgozzák az össznémet alkotmányt; 1848 máj. 18-án a megnyitásra 384 képviselő gyűlt egybe a Szent Pál-templomban. A képviselők között 122 közigazgatási tisztviselő, 95 igazságügyi tisztviselő, 103 tudós, 81 ügyvéd, 21 lelkész, 17 gyáros és kereskedő, 15 orvos, 12 tiszt, 40 földbirtokos volt, munkás és kisparaszt egy sem. A mérsékelt radikálisok Blum körül csoportosultak. A liberális többség megalkuvása és a kispolgári balszárny következetlensége miatt a gyűlés nem tudott Németország egységes központi politikai szervévé válni, hanem hatalom nélküli vitaklub lett. 1849 nyarán a gyűlés működését megszüntették. (V. ö. még 436. jegyz.) – *165 330*

219 Bécsben 1848 okt. 6-án felkelés tört ki, válaszképpen a monarchisták ellenforradalmi kísérleteire; a felkelés közvetlen kiváltója az a császári parancs volt, amely elrendelte, hogy a bécsi helyőrség egy részét Magyarország elleni büntetőexpedícióra kell küldeni. A császári csapatok okt. 24-től nov. 1-ig tartó elkeseredett harc után leverték a felkelést. V. ö. még Engels: „Forradalom és ellenforradalom Németországban", XI–XII. fej.; lásd 8. köt. 56–67. old. – *165*

220 Familia mantuanák (köpönyeges családok) – a dél-amerikai előkelő kreol családok elnevezése. – *167*

221 1805-ben Napóleont kikiáltották az Itáliai (korábban Ciszalpin) Köztársaságból lett Itáliai Királyság királyává; alkirálynak Napóleon a mostohafiát, Eugène Beauharnais-t tette meg. – A vaskorona a lombard (longobard) királyi korona (valójában aranyból van, de belsejében vaspántot foglal, amely a hagyomány szerint Krisztus egyik keresztszögéből készült); ezzel koronázták meg a legtöbb német királyt (V. Károlyig), valamint 1805-ben I. Napóleont és 1838-ban I. Ferdinánd osztrák császárt mint Lombardia régenseit. – *167*

222 1810 ápr. 19-én Caracasban megdöntötték a gyarmati uralmat és kormányt alakítottak a kreol földbirtokosok, a kereskedők és az értelmiség képviselőiből. A Miranda és Bolívar vezette Hazafias Társaság kezdeményezésére 1811 júl. 5-én a Caracasban összeült kongresszus kikiáltotta a független venezuelai köztársaságot. – *167*

223 V. ö. pl. „Memoirs of General Miller", II. köt. 277–278. old. – Bolívar egyébként azt állította, hogy valóban meg volt győződve Miranda áruló voltáról, és ezért tartóztatta le. – *168*

224 V. ö. Ducoudray Holstein: „Memoirs of Simon Bolivar", I. köt. 170–171. old. – *170*

225 Új-Granada Föderális Köztársaság 1813-ban alakult meg Új-Granadának (a mai Kolumbia) a felkelők kezén levő tartományaiból és városaiból; a kongresszus volt a föderáció legfőbb hatalmi szerve. A köztársaság 1816-ban megszűnt, részben az autonóm kormányok közötti széthúzás, részben az anyaországból nagy erősítéseket kapott spanyolok támadása következtében. – *170*

226 Haiti (Santo Domingo) szigetén (melynek nyugati része francia, keleti része 1795-ig spanyol, azután francia birtok volt), 1791-ben fellázadtak a néger és mulatt rabszolgák; a

felkelés a gyarmatosítók és ültetvényesek ellen, szabadságért, földért és függetlenségért folyt. A felkelés 1793-ban kivívta a rabszolgaság eltörlését, majd a gyarmatosítók elleni harcban megalakították független államukat és 1804-ben kikiáltották a sziget függetlenségét. A későbbiekben a sziget keleti részét az angolok elfoglalták, majd különálló állam alakult ott; a sziget nyugati része maradt Haiti állam területe. – *171*

[227] V. ö. Ducoudray Holstein: „Memoirs of Simon Bolivar", II. köt. 10–11. old. – *172*

[228] A harmadik venezuelai köztársaság kikiáltása (1816) után a venezuelai seregek folytatták a harcot Venezuela teljes felszabadításáért és 1819 május–júniusában kiterjesztették a harcot az Andokon át Új-Granadára is; a döntő ütközetet aug. 7-én a Boyacá folyónál vívták; a spanyolok teljes vereséget szenvedtek. A harcok eredményeképpen csaknem egész Új-Granada felszabadult; 1819 decemberében kikiáltották Nagy-Kolumbia Köztársaságot, melyben Venezuela, Új-Granada és 1822-től, a spanyolok kiűzetésétől, Quito (Ecuador) egyesült. – *175*

[229] León szigetén 1820 januárjában forradalmi katonatisztek vezetésével felkelés tört ki az (1814-ben VII. Ferdinánd által hatályon kívül helyezett) 1812-es alkotmány visszaállításáért, az inkvizíció eltörléséért és a Cortes egybehívásáért; a felkelést támogatták a Cádiz kikötőjében latin-amerikai bevetésre összevont csapatok katonái is. A leóni felkeléssel kezdődött a második spanyol polgári forradalom (1820–23), amelyet végül is francia intervenciós csapatok segítségével vertek le (v. ö. 276. jegyz.). – *175*

[230] Llanerók (felföldiek) – a Dél-Amerika északi részén levő Llanók lakói; szabad parasztok és állattenyésztők, nagyrészt mesztikek. Boves kihasználta a llanerók ellenséges érzületét a kreol földbirtokosokkal szemben és csapatokat szervezett belőlük, amelyeket 1813–14-ben a venezuelai és új-granadai patrióták ellen vezetett. 1816-ban a llanerók egyes osztagai Páez vezetésével a felszabadító seregekhez csatlakoztak, miután Bolívar megígérte, hogy földet oszt a parasztoknak. A llanerók lovasságának nagy szerepe volt az 1821 jún. 24-i caraboboi csatában, mellyel a spanyolokat csaknem teljesen kiverték Venezuela területéről. – *176*

[231] 1821-ben Közép-Amerikában felkelés tört ki, amely megdöntötte a spanyol gyarmatosítók uralmát. A függetlenné vált területek rövid időre Mexikóhoz csatlakoztak, majd 1823-ban megalakították külön államszövetségüket, a Közép-Amerikai Egyesült Államokat; ez a föderáció 1838-ban szétesett öt államra: Guatemalára, Hondurasra, Salvadorra, Nicaraguára és Costa Ricára. Panama, amely eredetileg Új-Granada alkirályság része volt, az 1821-es felkelés idején Kolumbia Köztársasághoz tartozott. – *176*

[232] A Code Bolivianót a bolíviai alkotmányozó kongresszus 1826-ban iktatta alkotmányba. – A Code Napoléonról v. ö. 776. jegyz. – *177*

[233] A panamai kongresszus 1826 jún. 22-től júl. 15-ig ülésezett; határozatot fogadott el a latin-amerikai országok „örök konföderációjáról", valamint kölcsönös segítségnyújtási megállapodást és katonai egyezményt szavazott meg. A kongresszus határozatait Kolumbia kivételével egyetlen latin-amerikai köztársaság sem ratifikálta. – *177*

[234] V. ö. Ducoudray Holstein: „Memoirs of Simon Bolivar", II. köt. 232–236. old. – *179*

[235] Az irodalomjegyzékkel Marx Dana kívánságára egészítette ki a címszót (v. ö. Dana 1858 jan. 25-i levelét Marxhoz és Marx 1858 febr. 14-i levelét Engelshez). – A második idézett mű szerzője John Miller, de a címben szereplő tábornok (a cím szerint csak: „Gen. Miller", keresztnév nélkül) nem ő, hanem testvére, William Miller. – *179*

[236] 1832 őszén az angol–francia flotta blokád alá vette a holland kikötőket, ugyanakkor francia csapatok ostromot indítottak Antwerpen citadellája ellen, hogy az 1831-es londoni szerződés értelmében kikényszerítsék az 1830-as polgári forradalom után a Németalföldi Királyságtól elszakadt Belgium függetlenségének elismerését és Antwerpen átadását Belgiumnak. Antwerpen erődje makacs ellenállás után december végén kapitulált. – *181*

[237] Valenciennes-gyújtókeverék – salétromból, kénből és lőporból készült keverék, amelyet először 1793-ban alkalmaztak, amikor a szövetséges osztrák–angol csapatok Valenciennes-t ostromolták. – *181*

[238] Engels fő forrása a címszó megírásához Bernhardi „Denkwürdigkeiten"-je volt; erre támaszkodik a csataszíntér megválasztásának kritikája, valamint Kutuzov szerepének és a csata kimenetelének megítélése (v. ö. még 118., 124. jegyz.). A borogyinoi csata fordulópontja volt az orosz–francia háborúnak; a franciák a csata után bevették Moszkvát, de a franciák győzelmi sorozata ezzel megtört és megkezdődött a napóleoni seregek visszaszorítása. – Mai adatok szerint a csatában felvonultatott erők és elszenvedett veszteségek a következők voltak: Francia részről részt vett a csatában több mint 135 000 katona és 587 löveg, veszteségük 58 000 halott és sebesült; orosz részről részt vett több mint 120 000 katona és 640 löveg, veszteségük mintegy 40 000 halott és sebesült. – *190*

[239] A balparton megjelenő lovasság Uvarov lovashadtestéből és Platov kozákhadtestéből állt; parancsa az volt, hogy megkerülje a francia balszárnyon támadó csapatokat. Napóleon kénytelen volt a centrumban indított támadást leállítani, és ezáltal Kutuzovnak lehetősége nyílt arra, hogy erőit átcsoportosítsa a további támadások elleni védekezéshez. – *192*

[240] Bernhardi műve; v. ö. 118., 238. jegyz. – *194*

[241] A címszó első része, mint a fennmaradt előkészítő anyagokból kitűnik, Marxtól ered; a címszó végét, Bosquet-nak a krími háborúban (v. ö. 81. jegyz.) való részvételéről szóló szakaszt Engels írta (v. ö. 1857 szept. 22-i levelét Marxhoz). – *195*

[242] Balaklavánál 1854 okt. 25-én az orosz haderők súlyos vereséget mértek az angol–török–francia csapatokra; az angolok, kedvező hadállásuk ellenére, hadvezetési hibák miatt nagy veszteségeket szenvedtek és könnyűlovasságuk jelentős része megsemmisült. V. ö. még Engels cikkét a „New York Daily Tribune"-ban, 1854 nov. 30.: „A háború a Keleten"; lásd 10. köt. 535–542. old. – *195 253*

[243] 1855 szept. 8-án, Szevasztopol erődítéseinek megostromlásakor, a francia csapatoknak nagy áldozatok árán sikerült elfoglalniok a Malahov-dombot. V. ö. még Engels cikkeit a „Neue Oderzeitung"-ban, 1855 szept. 14.: „Szevasztopol bevételéhez", és a „New York Daily Tribune"-ban, 1855 okt. 13.: „A háború nagy eseménye"; lásd 11. köt. 512–515. és 535–543. old. – *196*

[244] 1792 jún. 20-án a párizsi fegyveres néptömegek behatoltak XVI. Lajos palotájába, hogy visszavonassák a girondista kormány elbocsátását és tiltakozzanak az udvarnak az emigránsokkal való összeesküvése ellen; a tömegek egyre határozottabban szembefordultak a monarchiával, míg végül az aug. 10-i felkelés elsöpörte a királyságot. – *197*

[245] A második itáliai hadjárat – Napóleon 1800-as hadjárata Felső-Itáliába, mely jún. 14-én a marengoi győzelemmel (v. ö. 185. jegyz.) végződött. – *197*

[246] Guelfók és ghibellinók – itáliai politikai pártcsoportosulások a XII–XV. sz.-ban; a guelfók császár- és nemesség ellenesek voltak és a kereskedők és kézművesek felső réte-

geire támaszkodtak, a császárság és a pápaság harcában a pápa mellé álltak; a ghibellinók császárpártiak voltak és elsősorban a feudális nemesség érdekeit képviselték. – *200*

[247] Bonaparte az első itáliai hadjárat során 1797-ben megszállta Velencét; az V. sz. óta fennálló Velencei Köztársaság megszűnt, a velencei birtokokon a campoformioi békeszerződésben (v. ö. 160. jegyz.) Franciaország és Ausztria megosztozott. – *200*

[248] A címszó előkészítésében Marx is részt vett és anyagot küldött Engelsnek a címszó megírásához; v. ö. Engels 1857 szept. 18-i levelét Marxhoz. – *201*

[249] V. ö. Hérodotosz, IV. könyv 83. fej., VII. könyv 36. fej. – *201*

[250] V. ö. Arrianosz, V. könyv 3. fej. – *201*

[251] Gallia római meghódítása idején (i. e. 58–51) a római sereg Caesar parancsnoksága alatt i. e. 55-ben a megvert germánok üldözése közben átkelt a Rajna középső folyásán és 18 napot a Rajna jobbpartján töltött; v. ö. Julius Caesar: „Commentarii de bello Gallico", IV. könyv. – *201*

[252] V. ö. Folard: „Abrégé des commentaires sur l'Histoire de Polybe", III. köt. 82. old. – *201*

[253] 1846-tól 1848-ig az Egyesült Államok háborút folytatott Mexikó ellen, a rabszolgatartó ültetvényesek és a nagyburzsoázia területi igényeinek kielégítésére. Az Egyesült Államok a mexikói területnek csaknem a felét meghódította, így egész Texast, Új-Kaliforniát és Új-Mexikót. – *203*

[254] „Journal général de la cour et de la ville" – francia napilap, 1789 szept. 15-től 1792 aug. 10-ig jelent meg Párizsban; arisztokrata-barát. Brune 1789 okt. 30-ig volt a lap szerkesztője. – *208*

[255] Cordelier-klub – 1790-ben alakult párizsi forradalmi klub; hivatalos neve „Az ember és a polgár jogai barátainak társasága" volt, közhasználatú elnevezését onnan kapta, hogy gyűléseit az egykori ferences-kolostorban (cordelier = kötél-öves, ferencrendi szerzetes) tartotta. A klub a forradalmi polgárság és kispolgárság különböző irányzatait egyesítette, jobbszárnyukból alakult ki a dantonisták, balszárnyukból az hébertisták irányzata. A forradalom előrehaladásával mindinkább erősödött a balszárny befolyása, 1793 jún. 2. után, a jakobinus diktatúra idején a klub az hébertisták fő támasza lett és az hébertisták 1794 márciusi megsemmisítéséig állt fenn. – *208*

[256] Az 1791 júl. 17-i Mars-mezei tüntetést a cordelier-k szervezték; a tüntetők a király trónfosztását követelték a Törvényhozó Gyűléstől. A tüntetést Lafayette csapatai szétverték. – *208*

[257] 1792 szept. 2–5-én Párizsban népi megmozdulások folytak, válaszképpen a külföldi intervenciós csapatok offenzívájára és az országbeli ellenforradalmi erők aktivizálódására; a lakosság betört a börtönökbe, népbíróságokat alakított a letartóztatott ellenforradalmárok feletti ítélkezésre és sokakat kivégzett közülük. – *208*

[258] 1793 nyarán ellenforradalmi megmozdulások voltak Gironde-ban, Calvadosban és más délfrancia département-okban; a mozgalmakat a royalista ellenforradalmárokkal szövetkező girondisták szervezték. A girondisták a département-ok föderációját hirdették és autonómiát követeltek a jakobinus kormánnyal szemben. 1793 őszén a forradalmi csapatok leverték a föderalista mozgalmat. – *208*

259 Az észak-franciaországi Hondschoote-nál 1793 szept. 6–8-án a franciák legyőzték a szövetséges angol–hannoveri–holland–osztrák seregeket. – *208*

260 Közjóléti Bizottság (Comité de salut public) – a nemzeti konvent 1793 áprilisában létesített, 9–12 tagú bizottsága, a jakobinus diktatúra (1793 jún. 2 – 1794 júl. 27.) irányító szerve; rendelkezéseit a hadiállapot miatti szükségintézkedéseknek tekintette. A thermidor 9-i ellenforradalmi fordulat (v. ö. 177. jegyz.) után a bizottság elvesztette jelentőségét és 1795 októberében feloszlott. – *208 392*

261 Vendémiaire 12–13-án (1795 okt. 4–5.) a kormánycsapatok Bonaparte parancsnoksága alatt levertek egy royalista felkelést. – *208*

262 Direktórium (Directoire) – Franciaország legfelső kormányszerve a jakobinus diktatúrát megbuktató nagyburzsoá ellenforradalom (thermidor 9.; v. ö. 177. jegyz.) idején; az 1795-ös alkotmány alapján öt tagból állt, akik közül egyet-egyet évenként újjáválasztottak. A direktórium 1799-ig, Bonaparte államcsínyjéig (brumaire 18.; v. ö. 184. jegyz.) állt fenn. – *208*

263 Grenelle Párizs egyik városrésze; 1796 nyár végén a grenelle-i katonai táborban Babeuf hívei felkelést szerveztek, hogy Babeuföt és harcostársait, akiket 1796 májusában letartóztattak, kiszabadítsák, megdöntsék a direktóriumot és visszaállítsák az 1793-as jakobinus alkotmányt. A felkelést leverték. – *208*

264 A batáviai hadjáratot 1799 augusztusától októberéig folytatták a Brune parancsnoksága alatt álló francia és holland csapatok a Hollandiában partraszállt angol–orosz hadsereg ellen. Az angol–orosz expedíció célja az volt, hogy kiverje a franciákat Hollandiából (amely a francia megszállás idején Batáviai Köztársaság néven Franciaországtól függő állam volt), visszaállítsa a holland monarchiát és megszerezze a holland flottát. Brune csapatai legyőzték és megadásra kényszerítették a szövetségeseket; 1799 okt. 18-án aláírták az alkmari egyezményt, melynek értelmében a szövetségesek tartoztak a 8000 francia és holland hadifoglyot átadni és csapataikat kivonni Hollandiából. – *209*

265 A boulogne-i katonai tábort 1803–05-ben I. Napóleon angliai inváziós terveinek megvalósítása céljából létesítette; a táborban 120 000 főnyi sereget vont össze. A trafalgari tengeri vereség és a harmadik franciaellenes koalíció létrejötte Oroszország, Ausztria és Poroszország részvételével 1805-ben arra kényszerítette Napóleont, hogy e tervével felhagyjon. – *209 247 303*

266 Pharamond – a frankok legendás első királya; a hagyomány szerint a trójai Priamosztól származott. – *210*

267 A szövetségesek 1814 márc. 31-i párizsi bevonulásakor a francia szenátus dekrétumot adott ki I. Napóleon trónfosztásáról és a Bourbonok restaurációjáról. – *210*

268 Szent Lajos-rend – francia katonai érdemrend; alapította XIV. Lajos 1693-ban; három osztályú. – *210*

269 A Száz Nap I. Napóleon visszaszerzett császárságának időszaka, Elbáról Párizsba való visszatérésétől (1815 márc. 20) Waterloonál szenvedett végső vereségét (v. ö. 111. jegyz.) követő lemondásáig. – *210 214*

270 Az egyetemi nyomda nem a csillagvizsgálóval együtt a Gellérthegyen létesült, hanem a Várban, a Tanoda téren (a mai Hess András téren) működött 1810-től 1927-ig. – *212*

[271] A. Görgey: „Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849". – *212 517*

[272] G. Klapka: „Memoiren. April bis Oktober 1849". – *212 517*

[273] Pest bombázása nem máj. 14-én történt, hanem már máj. 4-én megkezdődött és napokon át kisebb-nagyobb mértékben tovább tartott; különösen erőteljes volt a 9-i és 13-i bombázás. 14-e csendesen telt el. – *213*

[274] A címszóhoz fennmaradtak Marx kivonatai Pulszky összeállításából: „The Tricolor on the Atlas, or Algeria and the French Conquest" (M. Wagner leírása és más források alapján készült kiadvány), és D. Stern „Histoire de la révolution de 1848"-jéből; Engels is részt vett az anyag összeállításában (v. ö. Marx 1857 szept. 17-i levelét Engelshez és Engels szept. 22-i levelét Marxhoz). Lehetséges, hogy Marx felhasználta a címszóhoz azokat a részleteket is, amelyeket a „New American Cyclopaedia" szerkesztősége az „Algéria" címszóból kihagyott (v. ö. 12. jegyz.). – *214*

[275] A liliom a Bourbon-ház címerjele. – *214*

[276] A második spanyolországi polgári forradalmat (1820–23) francia intervenciós csapatok segítségével verték le, melyeket a Szent Szövetség (v. ö. 361. jegyz.) 1822-es veronai kongresszusának határozata értelmében küldtek oda; a beavatkozást VII. Ferdinánd spanyol király kérte, miután 1822 júl. 7-én kudarcot vallott az a kísérlete, hogy a forradalmi Madridot térdre kényszerítse. A franciák 1828-ig maradtak Spanyolországban. – *214 439*

[277] 1834 ápr. 13–14-én, a lyoni munkásfelkelés visszhangjaként Párizsban felkelés tört ki a köztársaságért, a júliusi monarchia ellen. A felkelés szervezője Párizsban is az Emberi Jogok Társasága volt. A felkelő munkások két napon át barikádharcokat vívtak; a felkelést rettentő kegyetlenséggel leverték és utána a kormány egy sor megtorló rendszabályt foganatosított a demokraták ellen. – *214*

[278] 1837 máj. 30-án Bugeaud és Abd el-Kádir a Tafna folyó mellett szerződést írt alá, amelyben a franciák (miután megszegték az Abd el-Kádirral kötött 1834-es szerződést és eredménytelenül megkísérelték Nyugat-Algéria visszahódítását) újra elismerték Abd el-Kádir államának függetlenségét és fennhatóságát a nyugat-algériai terület felett, néhány francia kézben levő tengerparti város (Algír, Oran, Arzev stb.) kivételével (v. ö. még 12. jegyz.). 1839-ben a franciák megint megszegték a szerződést és Abd el-Kádir szabadságharca újra megindult. (V. ö. még 19. jegyz.) – *215*

[279] 1844-ben az algériai francia katonai vezetőknek sikerült a törzsek elleni megtorlásokkal és egyes törzsfők megvesztegetésével kiterjeszteni uralmukat Nyugat-Algériára. Abd el-Kádir Marokkóba menekült, a marokkói szultán pedig nem volt hajlandó őt a franciáknak kiadni. A francia csapatok betörtek a marokkói területre, 1844 augusztusában Bugeaud rajtaütéssel legyőzte a marokkói csapatokat az Isly folyónál, ugyanakkor a francia flotta szétlőtte Tangert és Mogadort. A francia területi terjeszkedést rossz szemmel néző Anglia fenyegető beavatkozása arra indította a franciákat, hogy egyelőre lemondjanak Marokkó meghódításáról. Miután Bugeaud az 1844 szept. 10-i tangeri szerződésben kötelezettséget csikart ki a szultántól, hogy Abd el-Kádirt kiutasítják és a marokkói határőrcsapatokat leszerelik, a francia csapatokat kivonták Marokkóból. – *215*

[280] Bugeaud és Guizot nézeteltérései abból fakadtak, hogy Bugeaud az 1845–47-es algériai felkelés leverése után újabb észak-afrikai hódításokra törekedett, és ezért 1847 májusában

betört Kabiliába és újra betört Marokkóba is; Guizot attól tartott, hogy Bugeaud hadműveletei még jobban kiélezik az akkor amúgy is nagyon feszült angol–francia viszonyt. – *215*

[281] A francia köztársaság ideiglenes kormánya 1848 febr. 24-én, a júliusi monarchia megdöntése után alakult meg; a kormányban a mérsékelt polgári republikánusoké (a „National" pártjáé; v. ö. 709. jegyz.) volt a többség. – *216*

[282] Az első burmai háborúban (1824–26) a Kelet-Indiai Társaság csapatai elfoglalták a Bengáliával határos Aszam tartományt és a tengerparti Arakant és Tenaszerimet; az 1826 febr. 24-i yandoboi békében Burmának le kellett mondania ezekről a területekről és 1 000 000 £ hadisarcot kellett fizetnie. A második burmai háborúban (1852) az angolok elfoglalták Pegu tartományt. – *217*

[283] V. ö. H. Yule: „A Narrative of the Mission sent by the Governor-General of India to the Court of Ava in 1855". – *217*

[284] Leviták (Lévi fiai, leszármazottai) – a zsidó papi rend. – A zsidók táboráról és a leviták feladatáról v. ö. Biblia, IV. Mózes 1–2. rész. – *225*

[285] A forrás vagy Josephus Flavius lehet, vagy a Hyginus Gromaticusnak tulajdonított „De munitionibus castrorum" c. mű. – *225*

[286] Augurok – a politikai életben nagy szerepet játszó római papi testület; főként a madarak röptéből és hangjából jósoltak; jóslataikat minden fontosabb állami aktus előtt kikérték. – *225*

[287] Gnómón – mérőzsinór, derékszögkitűző; így nevezték a (déli irány kitűzésére alkalmas) napóra-mutatót is. – *225*

[288] A felső-itáliai Vercellaenél i. e. 101-ben a rómaiak Marius parancsnoksága alatt győzelme arattak a cimbereken; ezzel véget ért az i. e. 113 óta tartó háború a rómaiak és a Dél-Galliába és Itáliába be-betörő cimberek és teutonok között. – *226*

[289] A hohenlindeni csatában 1800 dec. 3-án a francia hadsereg Moreau parancsnoksága alatt megverte az osztrák hadsereget, melynek főparancsnoka János főherceg volt. – *227*

[290] V. ö. Clausewitz: „Vom Kriege", II. rész. – *227*

[291] A „New American Cyclopaedia" szerkesztősége a címszó végéhez egy nem Engelstől származó kiegészítést fűzött a karabélynak az Egyesült Államokban végzett tökéletesítéseiről (az ebben közölt adatokat Engels a címszó megírása idején még nem ismerhette). – *229*

[292] Az 1775–83-as amerikai függetlenségi háborúban. – *231*

[293] A címszóval egyidejűleg Engels megírt egy „Kartus" címszót is. A „New American Cyclopaedia" szerkesztősége ezt, valószínűleg erős rövidítéssel, így közölte a IV. kötetben:

„**Kartus** (fr. cartouche) – régebbi katonai művekben néha a »kartács« szóval egyértelműként használt kifejezés. Máskor a gyalogosok tölténytáskájának megjelölésére szolgál. – Az építészetben és a szobrászatban a párkányon alkalmazott blokk vagy konzol és általában mindenféle stukkó-díszítés, amelyen embléma vagy felirat van elhelyezve." – *234*

[294] V. ö. Josephus Flavius, III. könyv 5. fej. – Jeruzsálemet a 66–73-as zsidó háború idején, 68-tól 70-ig ostromolták a rómaiak Vespasianus, majd fia, Titus parancsnoksága alatt

A városfalak feladása után az ostromoltak még hosszú ideig ellenálltak a város utcáin és a templomban. – *236*

[295] Róma és Karthágó között három nagy háború folyt le (pún háborúk). Az első pún háború (264–241) után Karthágó kénytelen volt átengedni Rómának Siciliát és a környező kisebb szigeteket; a másodikban (218–201) elvesztette a flottáját és valamennyi Afrikán kívüli birtokát (Hispaniát, a mai Baleári-szigeteket stb.) és nagy hadisarcot kellett fizetnie; a harmadik pún háborúban (149–146) a rómaiak megsemmisítették a karthágóiak államát és Karthágó városát lerombolták. – *240 288 306*

[296] Merseburgnál 933-ban I. (Madarász) Henrik csapatai, a Lech mellett 955-ben I. Ottó csapatai legyőzték a X. sz.-ban Németországba betört magyarokat. A győzelemben nagy része volt a német lovasság Madarász Henrik által végrehajtott újjászervezésének. – *243*

[297] A sziléziai Wahlstattnál 1241 ápr. 9-én a német és lengyel földesúri csapatok vereséget szenvedtek a mongol seregektől, de előretörésüket megállították; utána a mongolok délkeletnek, Magyarország felé vonultak. (V. ö. még 63. jegyz.) – *243*

[298] Landsknechtek – német zsoldoskatonák (lándzsával és egyenes karddal felfegyverzett gyalogosok); az első Landsknecht-csapatokat a XV. sz. végén szervezték, a XVII. sz. második feléig álltak fenn; hírhedtek voltak vakmerőségükről és garázdálkodásaikról. – *244 342*

[299] Novaránál 1513 jún. 6-án a milánói herceg szolgálatában álló svájci zsoldoscsapatok legyőzték XII. Lajos francia király itáliai hódító hadjáratra indult seregét és arra kényszerítették, hogy az Alpokon át visszavonuljon Franciaországba. – *244*

[300] A yorkshire-i Marston Moornál 1644 júl. 2-án és a northamptonshire-i Nasebynél 1645 jún. 14-én az angol parlament hadserege győzelmet aratott I. Károly ellenforradalmi seregein. E két csatának nagy része volt a forradalmároknak az első polgárháborúban (v. ö. 87. jegyz.) kivívott győzelmében. – *246*

[301] A sziléziai háborúk az osztrák örökösödési háború (v. ö. 75. jegyz.) részét alkotják. Az első sziléziai háború II. Frigyes 1740-es sziléziai betörésétől az 1742-ben kötött első különbékéig, a második sziléziai háború 1744 augusztusától az 1745-ös újabb különbékéig tartott. – *246*

[302] Tömörített idézetek II. Frigyes különböző instrukcióiból: „Instruktion für die Kavallerie im Falle eines Gefechts", 1742 márc. 17.; „Instruktion für die Obersten und sämtliche Offiziere von Regimentern der Husaren", 1742 márc. 21.; „Disposition, wie sich die Offiziere von der Kavallerie in einem Treffen gegen den Feind zu verhalten haben", 1744 júl. 25.; „Instruktion für die Generalmajors von der Kavallerie", 1748 aug. 14. – *247*

[303] Az osztrák örökösödési háborúban (v. ö. 75. jegyz.) Hohenfriedbergnél 1745 jún. 4-én II. Frigyes csapatai megverték az osztrák és szász csapatokat. (A csatát striegaui csatának is nevezik.) Kesselsdorfnál a porosz sereg megverte a szász csapatokat. – A hétéves háborúban (v. ö. 78. jegyz.) Rossbachnál 1757 nov. 5-én II. Frigyes csapatai megverték Franciaország és a vele szövetkezett német államok csapatait. A leutheni csatáról v. ö. 101. jegyz. Zorndorfnál 1758 aug. 25-én a porosz és az orosz csapatok között nagy csata folyt, melyben mindkét fél súlyos veszteségeket szenvedett, de teljes győzelmet egyik fél sem tudott aratni. – *247 369*

[304] Würzburgnál 1796 szept. 3-án az osztrák csapatok Károly főherceg parancsnoksága alatt legyőzték és a Rajna mögé visszakényszerítették Jourdan tábornok francia hadseregét. – *247*

[305] A Varsói Nagyhercegséget 1807-ben a tilsiti békeszerződés (v. ö. 166. jegyz.) értelmében létesítették néhány azelőtt Poroszországhoz tartozó lengyel területből; 1809-ben, Ausztria veresége után hozzácsatoltak még néhány Ausztriához tartozó lengyel területet is. Az 1815-ös bécsi kongresszus felosztotta a Varsói Nagyhercegséget, nagy részét bekebelezte a cár fennhatósága alatt álló lengyel királyságba, más részeit Ausztriának, ill. Poroszországnak juttatta. – *248*

[306] A szászországi Dannigkow-nál 1813 ápr. 5-én a szövetséges orosz–porosz csapatok Wittgenstein parancsnoksága alatt legyőzték Eugène Beauharnais francia csapatait. – *248*

[307] V. ö. Napier: „History of the War in the Peninsula and in the South of France", III. köt. 272. old. – *249*

[308] V. ö. La Roche-Aymon: „De la cavalerie", I. rész 140. old. – *251*

[309] 451-ben a catalaunumi síkságon (a mai Châlons-sur-Marne közelében) az Attila vezette hunok és a hunok seregébe besorozott európai harcosok összeütköztek a nyugat római Aëtius germánokból, rómaiakból, gallokból stb. álló seregével. A hunok lovassága először megfutamította Aëtius középhadát, de azután oldalba támadták őket és nagy veszteségekkel vissza kellett vonulniok. – *255*

[310] Indiában 1857 tavaszán nagy népi felkelés tört ki a brit gyarmati uralom ellen; a felkelés a bengáli hadsereg bennszülöttekből álló, ún. szipoj- (szipáhi-)egységeiben (v. ö. 8. jegyz.) kezdődött és rohamosan kiterjedt Észak- és Közép-India legnagyobb kerületeire; a felkelés fő ereje a parasztok és a városi szegény kézművesek voltak, a mozgalom vezetése általában a helyi földesurak kezébe került. Az egységes irányítás hiánya, a helyi szétforgácsoltság, a lakosság etnikai, vallási és kaszt-megosztottsága és az angolok katonai-technikai fölénye miatt a felkelés 1859-ben vereséget szenvedett. – *255*

[311] Napóleon: „Dix-sept notes sur l'ouvrage intitulé Considérations sur l'art de la guerre, imprimé à Paris, en 1816", 3. jegyzet; közzétéve: „Mémoires", I. köt. 262. old. – *256*

[312] A waterlooi csatában (v. ö. 111. jegyz.) d'Erlon hadteste Napóleon parancsára megtámadta Wellington seregének balszárnyát. D'Erlonnak négy hadteste volt, melyeknek mindegyike egy oszlopban volt felállítva; a zászlóaljak egymás mögött álltak. A hadtest mindjárt az első összecsapáskor elvesztette legénységi állományának nagy részét. – *258*

[313] Az 1808–14-es félszigeti háborúban, García Hernándeznál 1812 júl. 23-án a Wellington seregének kötelékében szolgáló német légió lovassága megtámadta a salamancai vereség (v. ö. 153. jegyz.) után visszavonuló francia hadsereg utóvédét, áttörte a gyalogsági négyszögeket, szétkergette a csapatokat és több száz foglyot ejtett. – *259*

[314] A felsorolt csatákat az 1672–79-es háborúban vívták, amelyet Franciaország, Svédország és Anglia (az utóbbi 1674-ben kilépett a szövetségből) folytattak Hollandia és a spanyol és osztrák Habsburgok ellen. A háború oka a Franciaország és Hollandia közötti kereskedelmi konkurrencia, valamint XIV. Lajosnak az a törekvése volt, hogy a spanyol és németalföldi területeket meghódítsa. Franciaországnak sikerült ugyan területét gyarapítania a spanyol birtokok rovására, de fő célját, Hollandia megsemmisítését nem érte el. – *261*

[315] A nijmegeni békeszerződéseket Franciaország kötötte Hollandiával és Spanyolországgal (1678) és Ausztriával (1679); e szerződésekkel ért véget az 1672–79-es háború. Franciaország megkapta a Franche Comtét és néhány spanyol-németalföldi várost; Hollandia elismerte Franciaország guineai és szenegáli gyarmati hódításait. Hollandia megkapta a háborúban meghódított Maastrichtet és az Orániai-ház örökös földjeit. – *261*

316 1688-tól 1697-ig Franciaország hadat viselt a Hollandiából, Angliából, Spanyolországból, Németországból (Habsburg-vezetés alatt), Szavojából, Svédországból és egy sor kisebb államból álló európai koalíció, az ún. augsburgi liga ellen. A háború kismérvű határkiigazításokkal végződött; Franciaországnak el kellett ismernie az 1688-as angol „dicsőséges forradalmat", melyben XIV. Lajos régi ellensége, Orániai Vilmos holland helytartó került az angol trónra. – *261*

317 A spanyol örökösödési háború 1701-től 1714-ig folyt a spanyol Habsburgok fiágának kihalása után a hanyatló spanyol feudális állam európai és gyarmati birtokaiért és a francia–angol tengeri és gyarmati vetélkedés eldöntéséért. XIV. Lajos egyesíteni akarta a spanyol és a francia monarchiát és sikerült unokáját, Bourbon Fülöpöt a spanyol trónra ültetnie. Franciaország és Spanyolország ellen szövetségbe tömörült Anglia, az osztrák Habsburgok, Hollandia, Szavoja, Portugália, Poroszország és egy sor kisebb állam. A háború színtere Itália, Spanyolország, Nyugat- és Dél-Németország, valamint a Németalföld volt. Franciaország kimerült a háborúban; az utrechti (1713) és rastatti (1714) békeszerződések kötelezték Franciaországot, hogy mondjon le a spanyol és a francia monarchia egyesítését célzó terveiről; a spanyol trón Bourbon Fülöpé maradt; de XIV. Lajos a maga, valamint a Bourbonok francia ágához tartozó utódai részéről lemondott a spanyol trónigényről. A németalföldi és itáliai spanyol birtokokat az osztrák Habsburgok kapták. Anglia elérte a háborúban Franciaország meggyengülését, megkapta Gibraltárt, Minorcát, több nyugat-indiai és észak-amerikai francia és spanyol gyarmatot, és jogot kapott arra, hogy néger rabszolgákat importáljon a spanyol gyarmatokra. – *262 299*

318 D. Speckle (Specklin): „Architectura von Vestungen", v. ö. még alább 270–272. old. – *264*

319 A. Dürer: „Etliche Underricht zu Befestigung der Stett, Schloss und Flecken". – *264*

320 V. ö. N. Tartaglia: „Quesiti ed invenzioni diverse". – Az alábbiakhoz v. ö. még G. Alghisi: „Delle fortificazioni"; G. Maggi és J. Castriotto: „Della fortificazione delle città". – *268*

321 A spanyol örökösödési háborúban (v. ö. 317. jegyz.) Landau erődjét, amely francia kézen volt, 1702-ben a német birodalmi csapatok megostromolták és bevették. 1703-ban a franciák újra elfoglalták, de a következő évben a birodalmi csapatok három hónapi ostrommal visszafoglalták; 1713-ban megint francia kézre került. – *275*

322 1683 szept. 12-én a Bécset július óta ostromló török seregek vereséget szenvedtek a német–osztrák–lengyel csapatoktól, s ez megakadályozta a törökök további előnyomulását Közép-Európában. Az osztrákokat támogató lengyel hadseregnek, Jan Sobieski vezetésével, döntő szerepe volt a csatában. – *277*

323 Miksa-tornyok – 32 toronyerőd, amelyeket 1828–36-ban állítottak fel Linz körül Miksa osztrák főherceg tervei szerint. – *278*

324 A bunzelwitzi megerősített tábort a hétéves háborúban (v. ö. 78. jegyz.) 1760–61-ben építették II. Frigyes rendeletére; a tábor földerődítésekből áll; 1760 és 1762 között a porosz csapatok többször védekeztek ebben a táborban osztrák és orosz támadások ellen. – *283*

325 A Torres Vedras-i vonalakat (Lisszabontól északnyugatra) 1810-ben építették ki Wellington rendeletére, hogy Lisszabon előtt védelmet nyújtsanak az angol–portugál csapatoknak a franciákkal szemben; e vonalak segítségével tudták 1810–11-ben feltartóztatni Masséna seregét Lisszabon előtt. – *283*

[326] A wissembourg-i (Elzász) vonalakat a spanyol örökösödési háborúban (v. ö. 317. jegyz.) 1706-ban építette ki Villars francia tábornagy hadserege, amely itt a német császári csapatok ellen védekezett; az erődítéseket később Cormontaigne kiegészítette. Különösen heves harc folyt e vonalakért az osztrákok és a franciák között a francia köztársaság elleni első koalíciós háborúban. – *283*

[327] A Verona előtti osztrák erődítésekről v. ö. Engels cikkét a „New York Daily Tribune"-ban, 1859 márc. 4.: „Itália osztrák marokban", valamint „A Pó és a Rajna" c. brosúrája II. fejezetét; lásd 13. köt. 209–215. old., ill. 241–264. old. – *283*

[328] A „New American Cyclopaedia" szerkesztősége a címszó végéhez egy nem Engelstől származó kiegészítést fűzött az Egyesült Államokban létesített vagy épülőfélben levő erődítmények adataival, az 1859 októberi állapot szerint. – *283*

[329] A perzsa háborúkban (i. e. 500–449) a görög városállamok megvédték magukat a roppant erőkkel támadó perzsa seregek ellen. A perzsák meghódították a kisázsiai görög városokat, behatoltak az európai görög területre és több ízben (492, 490, 480, 479; v. ö. még 29–32. jegyz.) óriási csatákat vívtak a görög csapatokkal. 479-től a kezdeményezés átment a görögök kezébe; a 449-ben kötött békeszerződésben a perzsa király lemondott égei-tengeri hódító szándékairól és elismerte a kisázsiai görög városok függetlenségét. – *285*

[330] Condottiere – itáliai zsoldosvezér a XIV–XV. sz.-ban. – *286*

[331] A szamniszok elleni háborúkban (i. e. 343–341, kb. 327–304 és 298–290) a rómaiak részben meghódolásra, részben szövetségre kényszerítették a közép-itáliai törzseket és megszilárdították Róma itáliai hatalmát. – *288*

[332] Laupennál (Bern közelében) 1339 jún. 21-én a szabad parasztokból álló svájci gyalogság legyőzte az osztrák–német–olasz földesúri sereget. – *293*

[333] 1481-től 1492-ig az egyesült kasztíliai és aragóniai királyság (a spanyol monarchia) hadat viselt a granadai emirátus ellen; a háború Granada bevételével és a mórok kiűzésével végződött. – *295*

[334] Lexingtonnál és Concordnál (Massachusetts) 1775 ápr. 19-én az angol reguláris csapatok vereséget szenvedtek a zárt rend nélkül küzdő amerikai felkelőktől. Ezek voltak az amerikai függetlenségi háború első ütközetei. – *302*

[335] V. ö. Trotha: „Beitrag zur Erörterung der Frage: Welchen notwendigen Einfluss haben die bis jetzt gebräuchlichen weittragenden Handfeuerwaffen auf das Gefecht der Infanterie?". – *305*

[336] A franciák és piemontiak háborúja az osztrákok ellen 1859 ápr. 29-től júl. 8-ig tartott. III. Napóleon, aki itáliai területeket akart szerezni és egy „lokalizált" háborúval a bonapartista kormányzat belső helyzetét megszilárdítani, mint Itália „felszabadítója" indította meg a háborút. A háború forradalmasító következményeitől megrettenve III. Napóleon néhány győzelem után júl. 8-án fegyverszünetet ajánlott Ferenc Józsefnek. A két császár júl. 11-én Villafrancában megállapodott az előzetes békefeltételekben (a végleges békeszerződéseket nov. 10-én Zürichben írták alá). A háború eredményeképpen Szavoja és Nizza Franciaországhoz került, Lombardia egyesült Szardíniával, Velence osztrák uralom alatt maradt. V. ö. még Marx és Engels egyidejű írásait; lásd 13. köt. 177–215., 223–227., 237–297., 305–459., 473–477., 553–589. old. – 1848 máj. 24-én az osztrák kormány a saját országában zajló forradalmi események és az itáliai mozgalom

nyomására emlékiratot bocsátott ki, melyben lemond Lombardiáról, Velencét pedig önálló államnak minősíti egy osztrák főherceggel a trónján. Ez megfelelt Palmerston követeléseinek, aki gátat akart vetni az itáliai forradalmi mozgalomnak és fenntartani az „európai egyensúlyt", ennek ellenére Palmerston további feltételekhez kötötte az osztrák emlékirat elfogadását, így pl. azt kívánta, hogy Ausztria engedje át Velencét Piemontnak. Miután Ausztria 1849-ben úrrá lett az itáliai szabadságmozgalmon, 1848-ban tett engedményeitől visszalépett. – *305 433 514*

[337] V. ö. Joinville: „Sur l'état des forces navales de la France". – *311*

[338] Kinburn orosz erődöt, amely a Dnyepr–Bug-öböl bejáratát őrizte, 1855 okt. 17-én bombázta a szövetséges angol–francia flotta; a bombázásban három francia páncélos úszó üteg vett részt. – *313*

[339] A „New American Cyclopaedia" szerkesztősége a címszó végéhez egy nem Engelstől származó kiegészítést fűzött az Egyesült Államok hadiflottája fejlődésének adataival 1775-től 1861-ig. – *317*

[340] A „Vogt úr" megírásához Marx 1860 január végén fogott hozzá, miután 1859 decemberében megjelent Vogt könyve: „Mein Prozess gegen die »Allgemeine Zeitung«", és 1860 januárjában a berlini „Nationalzeitung" két cikkben kolportálta a Vogt könyvében foglalt rágalmakat. A Vogt elleni könyv és a „Nationalzeitung" elleni per anyagának összegyűjtése végett Marx kiterjedt levelezést folytatott németországi és emigrációban élő személyiségekkel (v. ö. a „Vogt úr" szövegében közzétett leveleket és Marx ez időbeli levelezésének egészét; lásd 30. köt.), és február közepétől kezdve folyamatosan küldte berlini ügyvédjének, Weber igazságügyi tanácsosnak a per lefolytatásához szükséges anyagokat. Egyidejűleg tanulmányozta a XVIII–XIX. sz. politikai és diplomáciai történetét, számos könyv- és újságkivonatot készített és Manchesterbe utazva tanulmányozta az Engels birtokában levő dokumentumokat is. A könyv megírásával szeptemberre lényegében elkészült, de miután ápr.–okt. folyamán a porosz bíróságok minden szinten elutasították a per tárgyalását, Marx még átdolgozta és kiegészítette a szöveget. A „Vogt úr" címet Engels javasolta; Marx ezt csak hosszabb vita után fogadta el, ő „Dâ-Dâ Vogt" címmel (v. ö. „Vogt úr", VIII. fej.) akarta a kötetet megjelentetni. A kötet 1860 dec. 1-én jelent meg Londonban, A. Petsch és Tsa. kiadójánál, R. Hirschfeld nyomdájában. Marx és Engels életében a könyv nem ért meg újabb kiadást, csak a „4. melléklet" jelent meg újra a „Leleplezések a kölni kommunista-perről" II. és III. kiadásának mellékleteként (v. ö. 794. jegyz.). – Kiadásunkban az 1860-as kiadás tartalomjegyzékét (amely ott az előszó után következik) nem közöltük a megfelelő helyen, csak a kötet tartalomjegyzékébe vettük fel. Az 1860-as kiadás utolsó oldalán „Zavaró sajtóhibák" címmel hibaigazító található; az e jegyzékben felsorolt hibákat, valamint néhány további toll- és sajtóhibát (pl. a rosszul írt neveket (Bangya helyett Banya, Bobzin helyett Bobzien stb.)) rövid úton kiigazítottuk. – *319*

[341] „Volkszeitung" – német demokrata napilap, 1853-tól jelent meg Berlinben, F. Duncker kiadásában. – *323*

[342] „Reform" – német napilap, 1848-tól 1892-ig jelent meg Hamburgban; liberális. – *323*

[343] „Nationalzeitung" – német napilap, 1848 ápr. 1-től 1915-ig jelent meg e címmel Berlinben; az 50-es években liberális irányzatú. – *323*

[344] Vogt pamfletja az Allgemeine Zeitung elleni peréről 1859 decemberében jelent meg Genfben. – „Allgemeine Zeitung" – német napilap, 1798-ban alapították; 1810-től

1882-ig Augsburgban jelent meg, az 50–60-as években támogatta Németországnak Ausztria uralma alatti egyesítését. – *323*

345 Horatius: „Satirae", I. könyv I. szatíra 106. sor – *323*

346 Marx a Lassalle-lal való nézeteltéréseire céloz; v. ö. Előszó, XII. old. – Az itáliai háborúról v. ö. 336. jegyz. – *324*

347 Calderón: „El mágico prodigioso", II. felv. – *326*

348 Vogt neve várnagyot, helytartót stb. jelent. A Semmivári Örökvárnagy (Erb-Vogt auf Nichilburg) Fischart könyvében (v. ö. 349. jegyz.) szerepel. – *326*

349 Agyrémes Történelemkoholás (Naupengeheuerliche Geschichtsklitterung) – Johann Fischart 1575-ben megjelent német Rabelais-átdolgozásának címe. – *326*

350 A Főkönyv: Vogt „Mein Prozess gegen die Allgemeine Zeitung" c. pamfletja. – *326*

351 „Schweizer Handelskurier" – svájci német polgári napilap, 1853-tól 1909-ig jelent meg Bielben; az 50–60-as években bonapartista-barát. – *326*

352 Vogt cikke, „Zur Warnung", máj. 23-i keltezéssel a „Schweizer Handelskurier" 1859 jún. 2-i számának mellékletében jelent meg. – *326*

353 Shakespeare „Henry IV"-jának első részében Falstaffot negyedmagával ketten megfutamítják, Falstaff pedig utóbb elbeszéli hősies és győzelmes tusáját az említésről említésre növekvő számú, viaszosvászon ruhába öltözött támadókkal (v. ö. V. felv. 2. és 4. szín). – *327*

354 Egy XIV. sz.-i karácsonyi dal kezdete; később diákdalok gyakori fordulata. – *329*

355 Kék republikánusoknak nevezték Franciaországban a „National" (v. ö. 709. jegyz.) pártját és ennek nyomán (más országokban is) általában a polgári republikánusokat; vörös republikánusok a szocialisták. – *330*

356 Az idstedti csata 1850 júl. 24–25-én folyt le a schleswig-holsteiniek és a dánok között (v. ö. 396. jegyz.) és a dánok győzelmével végződött. – *331*

357 „New Yorker Humorist" – amerikai német újság, 1858-ban jelent meg O. Bretthauer és M. Cohnheim kiadásában. – *331*

358 1848 szeptember végén republikánus felkelés tört ki Badenban a Svájcból odaérkezett G. Struve vezetésével. A felfegyverzett badeni demokraták és a helyi polgárőrség hatalmára támaszkodva Struve kikiáltotta a német köztársaságot. Néhány nap múlva a badeni kormánycsapatok leverték a felkelést, Struvét és sok társát elfogták és bebörtönözték. 1849 májusában újabb felkelés tört ki Badenban; Struvét és a többi foglyokat kiszabadították. A badeni felkelők nagyrészt csatlakoztak a birodalmi alkotmány-hadjárathoz (v. ö. 359. jegyz.). – *331*

359 Birodalmi alkotmány-hadjárat – a frankfurti nemzetgyűlés által 1849 márc. 28-án elfogadott birodalmi alkotmány elismertetéséért vívott fegyveres harcok. Az alkotmányt a legtöbb nagy német állam (Poroszország, Szászország, Bajorország, Hannover stb.) kormánya vonakodott elismerni. A tömegek viszont a birodalmi alkotmányban látták a forradalom

egyetlen még meg nem semmisített vívmányát. 1849 május–júniusában a Rajna-tartományban, Drezdában, Badenban és a Pfalzban fegyveres harcok törtek ki; a felkelések élén kispolgári demokraták álltak. A frankfurti nemzetgyűléstől a felkelők nem kaptak támogatást, a vezetőkben sok volt a határozatlanság és az ingadozás, a megmozdulások spontán és elszigetelt jellegűek voltak. A mozgalmat július közepén kegyetlenül leverték. V. ö. még Engels írásait (aki a harcokban személyesen is részt vett): „A német birodalmi alkotmányhadjárat", lásd 7. köt. 105–190. old., és „Forradalom és ellenforradalom Németországban", XVII–XIX. fej., lásd 8. köt. 86–98. old. – *331 337*

360 1849 szeptemberében Marxot beválasztották a londoni német emigránsokat segélyező bizottságba, mely a Német Munkás Művelődési Egylet (v. ö. 434. jegyz.) mellett működött. Minthogy a kispolgári demokrata emigránsok a londoni német emigránsok proletár elemeit befolyásuk alá akarták vonni, terveik keresztezésére a bizottság Marx és a Kommunisták Szövetsége (v. ö. 421. jegyz.) más vezetőinek javaslatára átalakult Szociáldemokrata Menekült-Bizottsággá; a vezetőségbe bekerült Engels is. 1850 szeptember közepén Marx és Engels bejelentették kilépésüket a Menekült-Bizottságból, mert ennek többsége a Willich–Schapper-frakció befolyása alá került. – Az alább említett „Abendpost"-ról v. ö. 489. jegyz. – *331*

361 Szent Szövetség – az ellenforradalmi hatalmak egyesülése Európa minden haladó megmozdulása ellen. 1815 szept. 26-án alakították I. Sándor cár kezdeményezésére a Napóleon felett győztes hatalmakból; a szövetség magva Oroszország, Ausztria és Poroszország volt. Az uralkodók kötelezték magukat egymás kölcsönös támogatására, ha bárhol forradalom törne ki. – *332 592*

362 A carbonarók (szénégetők) a XIX. sz. elején alakult titkos politikai társaság Itáliában, a nemzeti egységért, függetlenségért és szabadelvű állami reformokért szállt síkra. Hasonló társaságok alakultak Franciaországban is. – *332*

363 Gorgellantua – Fischart könyvének egyik fő alakja; Rabelais Gargantuájának megfelelője. – *332*

364 V. ö. J. G. Rademacher: „Rechtfertigung der von den Gelehrten misskannten, verstandesrechten Erfahrungsheillehre der alten scheidekünstigen Geheimärzte". – *332*

365 A Decemberbanda (hivatalos nevén: December 10-i Társaság) a burzsoázia lezüllött, kalandor elemeiből és lumpenproletárokból 1849-ben létrehozott titkos szervezet, melynek segítségével Louis Bonaparte 1851-ben államcsínyjét végrehajtotta. Elnevezése onnan ered, hogy Louis Bonaparte-ot 1848-ban ezen a napon választották meg francia köztársasági elnöknek. – *332*

366 Marx kisebb eltérésekkel idézi saját írásait; így pl. a „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikájá"-ban szereplő „Társaság" szó helyett mindenütt „Bandá"-t ír; egyéb stiláris változtatások is előfordulnak. Ezeket nem jegyzeteltük meg esetről esetre, lábjegyzetben azonban minden idézetnél megjelöltük, hogy az idézet eredetije kiadásunkban hol található. – *332*

367 Louis Bonaparte 1836 okt. 30-án néhány bonapartista érzelmű tiszt segítségével fellázított két tüzérezredet a strasbourg-i helyőrségben, de a lázadókat néhány óra alatt lefegyverezték, őt pedig letartóztatták és Amerikába száműzték. – *333 459*

368 A sast mint a hadsereg jelvényét és egyáltalában a császári Franciaország jelvényét I. Napóleon vezette be koronázásakor. Napóleon bukása után a Bourbonok eltávolították a sas-jelvényt. Louis Bonaparte 1852-ben ismét bevezette. – *333*

369 Louis Bonaparte 1840 aug. 6-án partra szállt Boulogne-ban egy maroknyi összeesküvővel és megpróbált lázadást szítani az ottani helyőrség katonái között. A csődöt mondott kísérlet után életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték, de 1846-ban Angliába szökött. – *333 459*

370 V. ö. Shakespeare: „A Midsummer-Night's Dream", I. felv. 2. szín. – *333*

371 Az 1848-as februári forradalom után az ideiglenes kormány (v. ö. 281. jegyz.) rendeletére nemzeti műhelyeket alakítottak; e műhelyek felállításával egyesek meg akarták valósítani, mások diszkreditálni akarták L. Blanc-nak a munka megszervezésére vonatkozó eszméit. A kormány fel akarta használni az ott dolgozó, katonailag megszervezett munkásokat a forradalmi proletariátus ellen, de amikor azt látta, hogy a nemzeti műhelyek munkásai egyre forradalmibbak lesznek, igyekezett elsorvasztani a műhelyeket (csökkentette az ott dolgozók számát, vidékre küldte őket közmunkákra stb.); ezek az intézkedések hozzájárultak a párizsi júniusi felkelés kirobbantásához. A felkelés leverése után a Cavaignac-kormány júl. 3-án feloszlatta a nemzeti műhelyeket. – *333*

372 A garde mobile az ideiglenes kormány 1848 febr. 25-i rendelete alapján jött létre; tagjai főként lumpenproletárok voltak, akiket a forradalmi tömegek ellen használtak fel. – *333*

373 Schufterle és Spiegelberg – Schiller „Die Räuber" c. drámájának két visszataszító jellemű szereplője. – *334*

374 Fronde (szószerint: parittya) – a nagy hűbéruraknak a megszilárdult feudális abszolutizmus elleni szétforgácsolt mozgalma Franciaországban XIV. Lajos kiskorúsága, illetve Ausztriai Anna régenssége idején (1648–53). – *334*

375 V. ö. Biblia, Máté 13, 12. – *334*

376 E helyhez az eredetiben Marx még a következő lábjegyzetet fűzi: „Balzac a »Cousine Bette«-ben Crevel alakjában, akit Dr. Véronnak, a »Constitutionnel« tulajdonosának képére formált, a legléhább párizsi nyárspolgárt ábrázolja." – „Le Constitutionnel" – francia napilap, 1815-től 1870-ig jelent meg Párizsban; a 40-es években a mérsékelt orléanisták lapja Thiers szerkesztésében, 1848–49-ben a Thiers vezette ellenforradalmi burzsoázia lapja, 1851 decembere után bonapartista. – *335*

377 Dinasztikus ellenzék – a júliusi monarchia idején a francia küldöttkamara egyik csoportja, vezetője O. Barrot volt; a csoport az ipari és kereskedelmi burzsoázia mérsékelt liberális köreinek politikai felfogását fejezte ki; reformpolitikával (választójogi reform stb.) elejét akarta venni a forradalomnak és fenntartani a júliusi monarchiát. – *335*

378 Orléans-i Fülöp régenssége̊ről van szó, amely XV. Lajos kiskorúsága idején (1715–23) a feslettség és tékozlás, a teljes pénzügyi anarchia hírhedt korszaka volt. – *335*

379 E helyhez az eredetiben Marx még a következő lábjegyzetet fűzi: „Girardin asszony szavai." – *335*

380 Trieri szent köntös – a trieri székesegyházban őrzött ereklye, amelyet a zarándokok mint Jézus köntösét tiszteltek. – *335*

381 A zsákmányolt ágyúkból öntött Vendôme-oszlopot 1806–10-ben emelték I. Napóleon 1805-ös győzelmei emlékére a párizsi Vendôme-téren. III. Napóleon 1863-ban az I. Napóleont tábori egyenruhában ábrázoló szobrot kicseréltette egy teljes császári díszbe

öltöztetett szoborral. Louis Bonaparte trónfosztása után fél évvel, 1871 máj. 16-án a Párizsi Kommün ledöntötte a Vendôme-oszlopot mint a sovinizmus szimbólumát. A Kommün leverése után helyreállították. – *335*

382 Shakespeare: „Henry IV", I. rész III. felv. 3. szín. – *336*

383 V. ö. pl. Fourier: „Le nouveau monde industriel et sociétaire", Előszó, III. – *336*

384 „Das Volk" – német nyelvű hetilap, 1859 máj. 7-től aug. 20-ig jelent meg Londonban, E. Biscamp szerkesztésében; a londoni Német Munkás Művelődési Egylet (v. ö. 434. jegyz.) lapjaként alapították. A 2. számtól kezdve Marx nem-hivatalosan részt vett a szerkesztésben, tanácsokat adott, cikkeket szerkesztett, anyagi támogatást szervezett a lapnak stb.; a továbbiak során mindinkább ő lett a lap tulajdonképpeni szerkesztője; július elejétől kezdve Marx teljesen saját kezébe vette a lap gyakorlati irányítását. A lapnak összesen 16 száma jelent meg; anyagi nehézségek miatt be kellett szüntetni megjelentetését. Marxnak és Engelsnek a lapban megjelent cikkeit lásd 13. köt.; v. ö. még uo. 298., 528. jegyz. – *336*

385 V. ö. Shakespeare: „Richard III", V. felv. 4. szín. – *337*

386 1848 áprilisában republikánus felkelés tört ki Badenban, amelynek F. Hecker volt az egyik vezetője. A felkelés vereséget szenvedett; Hecker osztagának más csoportokkal együtt menekülnie kellett. A felkelők egy része később csatlakozott ahhoz a csapathoz, amelyet Willich 1848 novemberében Besançonban szervezett német emigráns munkásokból és kézművesekből. Willich vállalkozását a francia kormány 1849 elejéig anyagilag támogatta. A csapat később Németországba ment és részt vett az 1849 május–júniusi badeni–pfalzi harcokban (v. ö. 359. jegyz.). – *337*

387 Millennium (ezeréves birodalom) – misztikus vallási hiedelem, amely a Biblia különböző helyeire hivatkozva (v. ö. pl. János Jel. 20, 4.) azt hirdeti, hogy Jézus vissza fog térni és ezer évig uralkodni fog a földön. Ez az „ezeréves birodalom" lesz az igazságosság, az általános egyenlőség és jólét megvalósulása. – *337 437*

388 Shakespeare: „Macbeth", I. felv. 4. szín. – *338*

389 Schiller: „Wilhelm Tell", I. felv. 4. szín. – *338*

390 A „by courtesy" hozzátétel az angol lordi rang mellett az angol hercegek nem-elsőszülött fiainak kijáró címzetes lordságot jelölik, melyben személyes tiszteletadásként részesültek, de a cím nem volt örökletes és nem járt együtt felsőházi tagsággal. – *338*

391 Az „elvesztett dobbal" való nagy kaland – III. Napóleon terve a Rajna balpartjának megszerzésére. – V. ö. Shakespeare: „All's Well that ends Well", III. felv. 5–6. szín, IV. felv. 1–3. szín. – *338*

392 Cicisbeo (házibarát, szolgáló lovag) – férjes asszonynak (a férj tudtával és beleegyezésével tartott) férfi kísérője és szolgálattevője (a XVII–XVIII. sz.-ban az előkelőbb itáliai családokban). – *338*

393 Leporello – Da Ponte és Mozart „Don Juan" c. operájában és a téma más feldolgozásaiban szereplő alak; a hős szolgája és ügyintézője. – *338*

394 Jacknek nevezik Shakespeare-nél Falstaffot az ivócimborái. – *338*

395 „Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie" – német napilap, 1848 jún. 1-től 1849 máj. 19-ig jelent meg Kolnben; az 1848-as német forradalomban a forradalmi demokrácia és a proletár követelések lapja; főszerkesztője Marx volt, szerkesztői Engelsen kívul Burgers, Dronke, Weerth, F. Wolff, W. Wolff; 1848 októberében belépett a szerkesztoségbe Freiligrath is. (Részletesebben v. o. 5. kot. 5. jegyz.) – Marx és Engels cikkeit lásd 5–6. kot. – *338*

396 A Schleswig-Holsteinnek Dániától való elszakadásáért vívott háború, amely 1848 márciusában kezdődott és megszakításokkal 1850 júliusáig tartott. Amikor Schleswig-Holstein népe a franciaországi februári forradalom és a németországi márciusi forradalom hatása alatt felkelt a dán uralom ellen, a megalakult ideiglenes kormány a Német Szovetségi Gyuleshez (v. o. 476. jegyz.) fordult, amely Poroszországot hatalmazta fel a Dánia elleni hadviselésre. A porosz kormány azonban csupán látszathaborút folytatott, a porosz csapatok a schleswig-holsteini hadsereget minduntalan cserbenhagyták. 1848 aug. 26-án Poroszország Dániával Malmoben fegyverszunetet kotott (v. o. 502. jegyz.); a fegyverszunet lejárta után, 1849 áprilisától, a hadmuveletek váltakozó szerencsével tovább folytatódtak, amíg azután Poroszország újabb árulással 1849 júl. 10-én ismét fegyverszunetet, majd 1850 júl. 2-án békét kotott Dániával Németország nemzeti érdekei ellen. A schleswig-holsteinek saját erejukből folytatták a háborút, de hadsereguk az idstedti csatában (v. o. 356. jegyz.) vereséget szenvedett, s ezzel az ellenállás véget ért. V. o. még 584. jegyz. – *338*

397 A prumi hadszertárt 1849 máj. 17–18-án a demokraták vezetésével megrohamozták a trieri és a kornyekbeli munkások. A támadók fegyvert akartak zsákmányolni, hogy a birodalmi alkotmány vedelmere felkelést robbantsanak ki. Bár a hadszertár átmenetileg a felkelők kezébe kerult, a mozgalmat a kormánycsapatok csakhamar elnyomták. – *338*

398 „Revue contemporaine" – francia félhavi folyóirat, 1851-től 1870-ig jelent meg Párizsban; a második koztársaságban a rendpárt lapja, az államcsíny után bonapartista. – *340*

399 E. Simon cikke, „Le procès de M. Vogt avec la gazette d'Augsbourg", a „Revue contemporaine" 1860 febr. 15-i számában jelent meg. V. o. még alább 393., 410–411., 499–503. old. – *340*

400 Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához"; lásd 13. kot. 1–147. old. – *340*

401 „Gazette du Nord" – francia újság, 1859-ben alapították Párizsban, a francia–orosz kozeledés előmozdítására; szerkesztője G. de Rumine volt. – *340*

402 Biblikus fordulat; v. o. Ésaiás 5, 1–7., Máté 21, 33–41. – *342*

403 Kiforgatott Biblia-idézet; v. ö. Zsolt. 37, 3.: a „nahre dich rothch" („táplálkozz vorhenyegesre") helyén a Luther-Bibliában „nahre dich redlich" („táplálkozz becsulettel") áll (Károli fordításában az idézett fordulat: „e foldon lakozzál és huséggel élj"). – *342*

404 V. ö. Terentius: „Andria", I 1. 99. sor. – *342*

405 A Bocskor (Bundschuh) – titkos forradalmi parasztszovetség Németországban az 1525-os parasztforradalom előestéjén (v. o. 657. jegyz.); itt célzás a Marx vezette Kommunisták Szovetségére (Bund der Kommunisten; v. o. 421. jegyz.). – *342*

406 „Univers" – francia napilap, 1833-tól 1914-ig jelent meg Párizsban; katolikus irányzatu (1860-tól 1867-ig fel volt függesztve, helyette „Le Monde" címmel adtak ki újságot). – *344*

[407] „Le Siècle" – francia napilap, 1836-tól 1939-ig jelent meg Párizsban, a 40-es években a mérsékelt alkotmányos reformokat óhajtó kisburzsoázia, az 50-es években a mérsékelt republikánusok lapja. – *344 480*

[408] Chauvin – Scribe „Le soldat laboureux" c. darabjának alakja; fanatikus hazafiaskodó, Napóleon vak imádója. Róla kapta nevét a sovinizmus. – *345 466*

[409] Vergilius: „Georgica", II. könyv 458–459. sor. – *345*

[410] Mindkettő biblikus fordulat; v. ö. pl. Zsolt. 65, 10., ill. Máté 22, 21. – *345*

[411] V. ö. Shakespeare: „Henry IV", I. rész I. felv. 2. szín. – *345*

[412] V. ö. uo., II. felv. 4. szín. – *345*

[413] Cercle social (Társadalmi kör) – demokrata értelmiségiek szervezete, amely a francia forradalom első éveiben lépett fel. Ideológusa, C. Fauchet követelte a föld egyenlő felosztását, a nagy tulajdon korlátozását és azt, hogy minden munkaképes polgár dolgozzék. Azt a kritikát, amelyet Fauchet a francia forradalom proklamálta formális egyenlőségen gyakorolt, J. Roux, a „veszettek" („enragés") egyik vezetője vitte tovább még sokkal radikálisabban. – A jakobinus vezetők szembefordultak a Cercle social követeléseivel. – *345*

[414] Shakespeare: „Henry IV", I. rész II. felv. 4. szín. – *346*

[415] Grütli-egyesület – munkások és iparosok felvilágosítására 1838-ban alakult svájci kispolgári-reformista szervezet; 1901-ben egyesült a svájci szociáldemokrata párttal és 1925-ben teljesen feloldódott benne. A „Grütli" elnevezés a szervezet svájci nemzeti jellegét hangsúlyozza. A hagyomány szerint ugyanis a három svájci őskanton: Schwyz, Uri és Unterwalden képviselői 1307-ben találkoztak a Grütli (Rütli) mezején és esküvel fogadtak egymásnak örök hűséget az osztrák uralom elleni közös harcban. – *346*

[416] Szeilénosz (Silenus) - görög mitológiai alak, Dionüszosznak, a bor istenének (v. ö. 642. jegyz.) kísérője. – *346 497*

[417] Schiller: „Wilhelm Tell", I. felv. 3. szín. *347*

[418] Shakespeare: „Henry IV", I. rész II. felv. 4. szín. – *347*

[419] Badinguet – III. Napóleon egyik csúfneve; onnan kapta, hogy 1846-ban egy Badinguet nevű építőmunkás ruhájában szökött meg Ham börtönéből, ahova a boulogne-i puccskísérlet (v. ö. 369. jegyz.) után zárták. – *348*

[420] Marianne – 1850-ben alakult franciaországi republikánus titkostársaság; a második császárság idején antibonapartista. Az elnevezést általánosan is használták a francia köztársasági mozgalomra. – *348*

[421] A Kommunisták Szövetsége (Bund der Kommunisten) az Igazak Szövetségéből (Bund der Gerechten) alakult, amelyet az 1834 óta működő titkos német demokrata-republikánus emigráns-szervezetből, a Számkivetettek Szövetségéből (Bund der Geächteten) kilépett baloldali elemek 1836-ban alapítottak Párizsban, s csoportjai voltak Németországban, Franciaországban, Angliában és Svájcban. 1847 január végén a szövetség londoni vezetősége meghívta Marxot és Engelst, hogy csatlakozzanak a szövetséghez. Az 1847 június

elején Londonban megtartott kongresszuson a szövetség átalakult a Kommunisták Szövetségévé; a régi jelszót – „Minden ember testvér" – felváltották a proletár párt nemzetközi harci jelszavával: „Világ proletárjai, egyesüljetek!" Marx és Engels részvételével kidolgozták a szövetség szervezeti szabályzatát (lásd 4. köt. 527–531. old.); ebben szabatosan megfogalmazták a kommunista mozgalom végcéljait, kiküszöbölték a régi szövetség összeesküvő vonásait és a szövetséget demokratikus elvekre alapozták. A szervezeti szabályzatot az 1847 nov. 29-től dec. 8-ig Londonban tartott második kongresszus hagyta jóvá. A kongresszus megbízta Marxot és Engelst a pártprogram megírásával: ennek eredményeképpen jött létre a „Kommunista Párt kiáltványa" (lásd 4. köt. 437–470. old.). – Az 1848-as februári forradalom után az új központi vezetőségnek Párizs lett a székhelye. A német forradalom idején a központi vezetőség megszervezte a forradalmi német munkások hazatérését; Marx és Engels részvételével megfogalmazták forradalmi programjukat: „A Kommunista Párt követelései Németországban" (lásd 5. köt. 1–2. old.). A német forradalomban a kommunisták mint a demokratikus mozgalom szélsőbaloldali, proletár szárnya léptek fel és törekedtek egy proletár tömegpárt előfeltételeinek megteremtésére; lapjuk a „Neue Rheinische Zeitung" (v. ö. 395. jegyz.) volt. A kommunisták a forradalom valamennyi arcvonalán az első vonalakban harcoltak és nagy tömegbefolyásra tettek szert, az önálló tömegpárt megteremtését azonban a forradalom veresége megakadályozta, a szövetség tagjai közül sokan börtönbe kerültek vagy külföldre kényszerültek, a szervezeti kapcsolatok szétzilálódtak. 1849 őszén a szövetség vezető tagjainak nagy része összegyűlt Londonban. Az újjászervezett központi vezetőségnek sikerült 1850 tavaszára a szervezetet helyreállítani; értékelték a forradalom tapasztalatait és kitűzték az önálló proletár párt megteremtésének feladatát: „A Központi Vezetőség üzenete a Kommunisták Szövetségéhez" (lásd 7. köt. 236–245. old.). 1850 márciusától megjelentették a „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue"-t (v. ö. 475. jegyz.). Az 1850 nyarán kiéleződött elvi és taktikai nézeteltérések a forradalom azonnali kirobbantását célul tűző, kalandorkodó Willich–Schapper-csoporttal 1850 szeptemberében szakadásra vezettek. 1850 szept. 15-én Marx javaslatára a központi vezetőség hatáskörét a kölni körzeti vezetőségre ruházták (v. ö. 7. köt. 513–516. old.); 1850 decemberében új szervezeti szabályzatot dolgoztak ki (v. ö. 7. köt. 523–525. old.). A szövetség tagjainak üldöztetése és tömeges letartóztatása következtében 1851 májusában a szövetség beszüntette tevékenységét Németországban; a kölni kommunista-per (v. ö. 8. köt. 379–388., 389–452. old.) után, 1852 nov. 17-én a szövetség Marx javaslatára kimondta feloszlását. A Kommunisták Szövetsége mint az első nemzetközi forradalmi proletár szervezet a Nemzetközi Munkásszövetség – az I. Internacionálé – előfutára volt. (V. ö. még alább 377–380. old.) – *348*

422 A „Leleplezések a kölni kommunista-perről" c. pamfletot (lásd 8. köt. 389–452. old.) Marx 1852 október elejétől december végéig írta; 1853 januárjában Bázelban nyomtatták ki névtelen brosúra formájában, 2000 példányban; a badeni határon a rendőrség elkobozta a kiadásnak szinte valamennyi példányát. A „Leleplezések"-et megjelentette az Egyesült Államokban a „Neu-England-Zeitung" c. bostoni lap is, először folytatólagosan a lap hasábjain, majd 1853 április végén a lap kiadásában brosúra formájában. A „Vogt úr"-ban Marx a bostoni kiadás alapján idéz; Vogt a bázeli kiadást használta. Az idézésről v. ö. még 366. jegyz. – A kölni kommunista-pert a porosz kormány rendezte meg. 1852 okt. 4-től nov. 12-ig folyt; bíróság elé állították és hazaárulással vádolták a Kommunisták Szövetsége 11 tagját. A vádirat alapjául a Kommunisták Szövetsége Központi Vezetőségének üléseiről készült „eredeti jegyzőkönyv" szolgált, amelyet más hamisítványokkal együtt porosz rendőrügynökök tákoltak össze, továbbá okiratok, amelyeket a rendőrség a Kommunisták Szövetségéből kizárt Willich–Schapper-frakciótól lopott. A hamisított okiratok és hamis tanúvallomások alapján hét vádlottat háromtól hat évig terjedő várfogságra ítéltek. – *348*

423 Palais Royal (királyi palota) – 1643-tól XIV. Lajos rezidenciája, majd 1692-től a Bourbonok orléans-i ágának tulajdona. A XVIII. sz. végén árkádjai alatt üzleteket, az épületben

színházat és mulatóhelyeket, kertjében sétányt létesítettek; a Palais Royal, kivált a francia forradalom idején, a közélet egyik központja lett. A XIX. század 50-es éveiben Napoléon-Joseph Bonaparte herceg (Plon-Plon) rezidenciája volt. – *348*

424 1851–52-ben Kinkel amerikai előadókörútra ment, hogy a német emigránsoktól és német származású amerikaiaktól anyagi támogatást („forradalmi kölcsönt") szerezzen a német forradalom haladéktalan kirobbantásához. Az akció meglehetősen sikertelen volt. – *349 387*

425 Dante: „La Divina Commedia", Pokol, XXIII. ének 144. sor. – *349*

426 A majna-frankfurti Szent Pál-templomban ülésezett 1848–49-ben (máj. 30-ig) a német nemzetgyűlés (v. ö. 218. jegyz.). – *350 545*

427 A „Weinschwelg" c. középfelnémet tréfás verses elbeszélésből. – *350*

428 Nagykofta – a XVIII. sz.-i híres kalandor, Cagliostro gróf (Giuseppe Balsamo) alapította „egyiptomi szabadkőművesség" állítólagos mindenható és mindentudó titkos főnökének (Cagliostro által kitalált) neve. – *351*

429 Szavoját és Nizzát az 1859-es itáliai háború után Franciaországhoz csatolták; v. ö. még 336. jegyz. – *352*

430 „L'Indépendant" – svájci francia hetilap, 1851-től 1852-ig jelent meg Genfben; polgári demokratikus. – *352*

431 Shakespeare: „Henry IV", I. rész I. felv. 2. szín. – *354*

432 1851 szeptemberében letartóztatták Párizsban a Kommunisták Szövetsége ottani csoportjának tagjait, akik a Kommunisták Szövetségéből 1850 szeptemberében kivált Willich–Schapper-frakcióhoz tartoztak. 1852 februárjában a letartóztatottakat államcsíny előkészítése címén elítélték. A szervezetbe beépített provokátor Chervalnak módot adtak a szökésre. A porosz rendőrségnek az a kísérlete, hogy a Marx és Engels vezette Kommunisták Szövetségét belekeverje ebbe az ún. német–francia összeesküvésbe, csődöt mondott. A Szövetség egyik tagját, K. Schrammot, akit 1851 szeptemberében Párizsban letartóztattak, bizonyíték hiányában csakhamar felmentették. Stieber porosz rendőrfőnöknek a kölni kommunista-perben tett hamis tanúvallomását, mellyel a kölni vádlottaknak a német–francia összeesküvésben való részvételét akarta bebizonyítani, Marx leleplezte (v. ö. 8. köt. 402–414. old.). – *354 601*

433 „Kölnische Zeitung" – német napilap, e címmel 1802-től jelent meg Kölnben; a 30-as években és a 40-es évek elején a katolicizmust védelmező, ugyanakkor a liberalizmussal kacérkodó újság; 1842–43-ban dühödt ellenfele volt a „Rheinische Zeitung"-nak, 1848–49-ben pedig a „Neue Rheinische Zeitung"-nak; a forradalom után a rajnai porosz burzsoázia megalkuvó politikájának képviselője. – *354*

434 A londoni Német Munkás Művelődési Egyletet 1840 febr. 7-én alapította K. Schapper, J. Moll, H. Bauer, valamint az Igazak Szövetségének (v. ö. 421. jegyz.) más tagjai. Az egyletben az Igazak Szövetségének, illetve a Kommunisták Szövetségének tagjai vitték a vezető szerepet. 1847-ben, úgyszintén 1849 szeptemberétől Marx és Engels tevékenyen részt vettek az egylet munkájában. 1850 szept. 17-én Marx, Engels és több harcostársuk kilépett az egyletből, mert a Kommunisták Szövetsége központi vezetőségének Marx és Engels vezette többsége, valamint a szektás kalandor kisebbség (Willich–Schapper-

frakció) közötti harcban az egylet az utóbbiakat támogatta. – Az 50-es évek végétől Marx és Engels ismét részt vettek az egylet tevékenységében. A Nemzetközi Munkásszövetség megalapításával az egylet az Internacionálé egyik londoni német szekciója lett. Az egylet 1918-ig állt fenn, akkor az angol kormány feloszlatta. – *355*

435 „Republik der Arbeiter" – amerikai német munkáslap, 1850-től 1855-ig jelent meg New Yorkban, W. Weitling szerkesztésében; egyenlősítő-kommunista irányzatú. – *356*

436 Mivel a porosz király a császári koronát visszautasította (v. ö. 514. jegyz.), és a birodalmi kormányzó (v. ö. 764. jegyz.), János osztrák főherceg árulást követett el, a konzervatívoknak és a liberálisok egy részének kiválása után kb. 100 főre leapadt nemzetgyűlés („csonkaparlament") 1849 jún. 6-án saját soraiból öttagú (Raveaux, Vogt, Simon, Schüler és Becher) birodalmi régenstanácsot választott. A régenstanácsnak az a kísérlete, hogy a forradalom győzelmét parlamentáris eszközökkel biztosítsa, teljességgel kudarcba fulladt; jún. 18-án württembergi csapatok szétkergették az időközben Stuttgartba költözött nemzetgyűlést. (V. ö. még 218. jegyz.) – *356 369*

437 Nagytoroktátogató (Gurgelgrosslinger) – Fischart „Geschichtsklitterung"-jában szereplő név. – *357*

438 V. ö. Shakespeare: „Henry IV", I. rész II. felv. 4. szín. – *357*

439 A hambachi ünnepséget 1832 márc. 27-én tartották a hambachi kastélyban (bajor Pfalz), résztvevői a német liberális és radikális polgárság képviselői voltak; a szónokok a németeket egységre hívták fel a német fejedelmek ellen a polgári szabadságjogokért, az alkotmányos változásokért vívott harcban. A német szövetségi gyűlés (v. ö. 476. jegyz.) megtorlásul teljes egészében megszüntette a sajtó- és gyülekezési szabadságot. – *358*

440 „Militärwochenschrift" – valószínűleg a „Militärwochenblatt"-ról van szó, amely 1816-tól 1943-ig jelent meg Berlinben, a porosz, ill. német vezérkar kiadásában; minthogy a megfelelő évfolyamok nem hozzáférhetők, nem tudjuk, hogy a J. Ph. Beckerről szóló megállapítások ebben a lapban jelentek-e meg. – *358*

441 E szavakat Husz mondta a hagyomány szerint 1415 júl. 6-án, a máglyán, egy öregasszonyra, aki buzgón hordta a fát a tűzre, hogy jobban égjen. (Eredetileg idézet Caesareai Eusebius (Eusebius Pamphili) egyháztörténelmének aquilejai Rufinustól származó folytatásából.) – *360*

442 „Le Messager du Léman" – svájci francia napilap, 1853-tól 1869-ig jelent meg Genfben (1864-től hetenként háromszor) különböző címekkel, e címmel 1856–57-ben, J. Ph. Becker szerkesztésében; radikális demokrata irányzatú. – *361*

443 „Belletristisches Journal und New Yorker Kriminalzeitung" – amerikai német hetilap, 1852-től jelent meg, e címmel 1853 márc. 18-tól 1854 márc. 10-ig; kispolgári demokrata irányzatú. – Willich cikke, „Doktor Karl Marx und seine Enthüllungen", a lap 1853 okt. 28-i és nov. 4-i számában jelent meg. – *365*

444 Marx: „A nemes tudatú lovag"; lásd 9. köt. 455–483. old., v. ö. még uo. 378. jegyz. – A „nemes tudat" Hegelre utal, aki szerint a nemes tudat szükségképpen az aljas tudatba csap át; v. ö. „Phänomenologie", VI. B. I. a. – *365*

445 Eichhoff a „Hermann" 1859 szept. 10 – okt. 29. számaiban „Stieber" címmel leleplező cikksorozatot tett közzé. Ezért Eichhoffot porosz bíróság elé állították és 1860 májusában

14 hónapra ítélték (v. ö. még Marx 1860 febr. 29-i levelét Freiligrathhoz és máj. 15-i levelét Siebelhez). – *365*

[146] „Vossische Zeitung" – „Königlich privilegierte Berlinische Zeitung von Staats- und gelehrten Sachen" – napilap, 1751-ben Christian Friedrich Voss tulajdonába került, s róla kapta közhasználatú nevét. – *365*

[147] Polonius – ravasz és fecsegő udvaronc Shakespeare „Hamlet"-jében. – *366 472*

[148] 1853 márciusában Berlinben letartóztatták az ún. „Ladendorf-csoportot": Ladendorfot, Gerckét, Falkenthalt, Levyt és másokat. A Kommunisták Szövetségének egykori tagja, Hentze, aki rendőrügynök lett és már a kölni perben is terhelő tanúként szerepelt, denunciálta ezt a forradalmi demokrata csoportot. 1854-ben a csoport tagjait bíróság elé állították és csaknem valamennyijüket 3–5 évi börtönre ítélték. – *366 605*

[149] Totenbund (Holtak Szövetsége) – a 40–50-es években működő összeesküvő társaság Brémában; 1852-ben a rendőrség felszámolta. – *366*

[150] „Biztonság a legfőbb polgárkötelesség" – célzás Schulenburg-Kehnert porosz miniszter felszólítására: „Nyugalom az első polgárkötelesség", amelyet Berlin lakosságához intézett 1806 okt. 17-én, a jénai vereség (v. ö. 165. jegyz.) után. – *367*

[151] „E jegyben – élni fogsz" – célzás az „In hoc signo vinces" („E jelben (v. jegyben) győzni fogsz") feliratra, amelyet Eusebius Pamphili római történetíró tanúsága szerint I. Constantinus pillantott meg 312-ben, Maxentiuson aratott győzelme előestéjén, a Napra kirajzolódó csodás kereszten. E csodára hivatkozva vette fel Constantinus a keresztséget, seregének zászlóit pedig kereszttel és e jelmondattal látta el. – *367*

[152] V. ö. Cicero: „Orationes in Catilinam", I. beszéd 4. fej. – *367*

[153] V. ö. Démoszthenész: „Olünthiaka", II. beszéd 12. fej. – *368*

[154] „Állatállam" („Tierstaat") – célzás Vogt egyik könyvének címére: „Untersuchungen über Tierstaaten". – *368*

[155] Kobes I. – Jakobus Venedey csúfneve, amelyet Heine ragasztott rá ilyen című költeményében. – Venedey pamfletja: „Pro domo und pro patria gegen Karl Vogt". – *369 407*

[156] J. Fischart: „Geschichtsklitterung", III. fej. – *369*

[157] Till Eulenspiegel – egy német népkönyv hőse (majd J. Fischart és sokan mások is feldolgozták); csínytevő és főhazudozó. – *369*

[158] V. ö. Dickens: „Oliver Twist". – *370*

[159] Goethe: „Faust", I. rész (Marthens Garten). – *370 605*

[160] „Frankfurter Journal" – német napilap, a XVII. sz.-ban alapították, 1903-ig jelent meg Majna-Frankfurtban; a 40–50-es években polgári liberális irányzatú. – *370*

[161] Erő és anyag – célzás Büchner könyvének címére: „Kraft und Stoff". – *370 404 484*

[162] „Die Schiller-Feier in Genf. Nebst einem Nachtrag enthaltend die diesjährige Totenfeier für Robert Blum". – *370*

[463] V. ö. Biblia, IV. Mózes 22, 21–33. – *371*

[464] „Neue Preussische Zeitung" – német napilap, 1848-tól 1938-ig jelent meg Berlinben; az ellenforradalmi udvari kamarilla és a porosz junkerok érdekeit képviselte. „Kreuzzeitung"-nak is nevezték, mert címlapján rajta volt a Landwehr-vaskereszt. – *372*

[465] A berlini (második) demokrata kongresszust 1848 okt. 26-tól 30-ig tartották meg; a kongresszuson új központi bizottságot választottak (a szervezetről és az első demokrata kongresszusról v. ö. 729. jegyz.); az új vezetőség tagjai D'Ester, Reichenbach és Hexamer lettek. – *372*

[466] Goethe: „Mignon". – *373*

[467] Dante: „La Divina Commedia", Pokol, XXI. ének 139. sor. Marx a 373. oldalon lábjegyzetben Kannegiesser német fordítását idézi. – *373 570*

[468] Dante: „La Divina Commedia", Pokol, XXVIII. ének 26–27. sor. – *374*

[469] Pál apostol a Biblia szerint kezdetben ádázul üldözte a kereszténveket, mígnem egy látomása keresztény hitre térítette; ekkor vette fel Saul helyett a Pál (Paulus) nevet (v. ö. Biblia, Apost. csel. 9. rész). – *377*

[470] V. ö. Vergilius: „Bucolica", VII. ekloga 4. sor. – *377*

[471] „Die Kommunisten in der Schweiz nach den bei Weitling vorgefundenen Papieren". – *378*

[472] A brüsszeli Német Munkásegyletet (Deutscher Arbeiterverein) 1847 augusztusában alapította Marx és Engels; célja a Belgiumban élő német munkások politikai felvilágosítása és a tudományos szocializmussal való megismertetése volt. Az egylet a német forradalmi munkások legális központjává vált és közvetlen kapcsolatot tartott fenn a flamand és vallon munkásegyletekkel. Leghaladottabb elemei tagjai lettek a Kommunisták Szövetségének (v. ö. 421. jegyz.). Az egyletnek kiemelkedő szerepe volt a brüsszeli Association démocratique (v. ö. 771. jegyz.) megalapításában. Nem sokkal az 1848-as francia februári forradalom után, amikor tagjainak többségét a belga rendőrség letartóztatta és kiutasította, az egylet tényleges működése lehetetlenné vált. – *378*

[473] A Willich–Schapper-csoport a Kommunisták Szövetsége 1850 szept. 15-i szakadása (v. ö. 421. jegyz.) után önálló szervezetet létesített. – Sonderbundnak eredetileg a reakciós svájci kantonoknak a 40-es években kötött különszövetségét nevezték, v. ö. 621. jegyz. – *379*

[474] A Német Szövetség (Deutscher Bund), amelyet 1815 jún. 8-án létesítettek a bécsi kongresszuson elfogadott szövetségi szerződéssel (Bundesakte), kezdetben 35, később 28 német fejedelemséget és 4 szabadvárost ölelt fel; 1866-ig állt fenn (v. ö. 832. jegyz.). A Szövetség nem szüntette meg Németország feudális szétforgácsoltságát. A Német Szövetség közös központi szerveként létrehozták a Szövetségi Gyűlést (v. ö. 476. jegyz.). 1849 tavaszától Poroszország igyekezett egy porosz vezetés alatt álló államszövetség kialakításával („Északi Unió") biztosítani magának a vezető szerepet Németországban. Az 1850 őszén kitört kurhesseni felkelés idején kiéleződött Poroszország és Ausztria vetélkedése a németországi hegemóniáért; a két állam kölcsönösen elvitatta egymástól a kurhesseni belügyekbe való beavatkozásnak és a felkelés leverésének „jogát". A hesseni választófejedelem Ausztriához és a Szövetségi Gyűléshez fordult támogatásért, noha Kurhessen az

Északi Uniohoz tartozott Kurhessenbe bevonultak az osztrák csapatok, majd Poroszország is csapatokat kuldott oda 1850 nov 8-an Bronzellnal jelentektelen csetepaté zajlott le a porosz és az osztrák csapatok kozott, komoly osszeutkozésre azonban nem kerult sor; az orosz diplomácia Ausztriat tamogatta, s Poroszországnak engednie kellett – *380*

475 „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-okonomische Revue" – német folyóirat, melyet Marx és Engels 1849 decemberében alapítottak és 1850 novemberéig adtak ki. A folyóirat a „Neue Rheinische Zeitung" (v. o. 395. jegyz.) folytatása volt. 1850 márciusától novemberig osszesen hat fuzet jelent meg, az utolsó kettős számként. A folyóiratot Londonban szerkesztették es Hamburgban nyomtatták, borítolapjan New Yorkot is feltuntettek, mert Marx és Engels azt reméltek, hogy kelete lesz az amerikai emigránsok korében. A folyóirat azt a feladatot tuzte maga elé, hogy történelmi materialista elemzés alapján levonja az 1848–49-es forradalom kovetkeztetéseit, meghatározza az új tortenelmi helyzet jelleget és kidolgozza a forradalmi proletár párt további taktikáját. A lapban megjelent cikkek, irodalmi kritikák stb. nagy részét Marx és Engels írták, de harcostársaikat – W. Wolffot, J. Weydemeyert és G. Eccariust – is bevonták a munkába Egyebek kozott megjelent a folyóiratban Marxtól az „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig", Engelstól „A német birodalmi alkotmány-hadjárat" és „A német paraszthaború", valamint tobb más munka A folyóirat a németországi rendőri megtorlások és a pénzhiány miatt kénytelen volt beszuntetni megjelenését – *380*

476 Szovetségi Gyulés (Bundestag) – a Német Szovetségnek (v. o. 474 jegyz) az egyes német államok képviselőiből álló, Ausztria elnokletével Majna-Frankfurtban ulésező kozos kozponti szerve. A Szovetségi Gyulés a reakció fellegvára volt. A reakcios erok az 1848-as forradalom után Németország demokratikus egyesítése ellen folytatott harcukban megpróbálták a Szovetségi Gyulés tevékenységét feleleveníteni – *380*

477 Miskowsky 1854 április végén vagy május elején elevenen elégett egy londoni nyomortanyán, egy fabarakkban, amelyben tobb más menekulttel egyutt lakott (v. o még Marx 1854 máj. 6-i levelét Engelshez). – *383*

478 Az ulés 1850 augusztusának utolsó napjaiban volt. – *383*

479 Hővér Percy (Percy Hotspur) – Shakespeare „Richard II"-jának és „Henry IV"-jának (I. rész) alakja; szenvedélyes, bátor és nemes lovag – *385*

480 Marx pamfletja, „A nemes tudatú lovag", teljes terjedelmeben kozli a levelet (lásd 9. kot 464–468 old); a levél eredetije nem maradt fenn. – *386*

481 A zárójelbe tett szavak Schimmelpfennig elózó mondatának nyelvtani felépítését gúnyolják: Lichnowskinak a frankfurti nemzetgyulésen 1848 augusztusaban mondott szavaira utalnak (v. o. még 5. kot. 336. old.): „A történelmi jog számára semmilyen dátum nincs." („Fur das historische Recht gibt es *keinen* Datum *nicht* ") A németben indokolatlan kétszeres tagadás (és a hibásan ragozott névelő) nagy derultseget keltett és a (kulonben is elég értelmetlen) fordulatot szállóigévé tette Schimmelpfennig mondata Lichnowskihoz hasonló kettős tagadást tartalmaz. – *387*

482 „Herold des Westens" – amerikai német napilap, 1853 januárjától decemberéig jelent meg Louisville-ben; radikális rabszolgaságellenes iranyzatú. – *387*

483 Az Agitációsegyletről es az Emigrációsegyletről v. o. még alább 607–609. old , valamint Marx és Engels: „A számkivetés nagyjai", XIII–XV. fej. (lásd 8 kot. 305–321. old) – *387*

[484] „Békaegérharc" („Batrakhomüomakhia") – eredetileg egy ógörög komikus-parodisztikus eposz neve, amelyet sokáig az „Iliasz"-szal és az „Odüsszeiá"-val együtt Homérosznak tulajdonítottak. – *387 607*

[485] Marx az 1848 februári londoni kiadást idézi. – Az idézésről v. ö. még 366. jegyz. – *389*

[486] Az idézet az „Osztályharcok Franciaországban"-ból való. – Az idézésről v. ö. még 366. jegyz. – *390*

[487] A demokraták rajnai kerületi bizottsága elleni per tárgyalását 1849 febr. 8-án tartották. A kölni esküdtbíróság előtt vádlottakként Karl Marx, Karl Schapper és Schneider II. ügyvéd állottak. A vád tárgyát a kerületi bizottságnak az adómegtagadásról szóló 1848 nov. 18-i felhívása képezte, amellyel állítólag felkelésre izgattak. Az esküdtbíróság felmentette a vádlottakat. A „Neue Rheinische Zeitung" folytatólagosan közölte a per anyagait, majd egy másik per anyagával együtt külön is kiadták „Zwei politische Prozesse" címmel; Marx ezt az utóbbi kiadást idézi. – Az idézésről v. ö. még 366. jegyz. – *390*

[488] V. ö. Goethe: „Faust", I. rész (Studierzimmer). – *391*

[489] Kinkelt 1849 nyarán Rastattban hadbíróság elé állították a birodalmi alkotmány-hadjáratban való részvétele miatt. Aug. 4-i védőbeszédében Kinkel igyekezett tagadni részességét a forradalmi megmozdulásokban és magasztalta a Hohenzollern-dinasztiát. A beszédet megjelentette az „Abendpost" 1850 ápr. 6-i és 7-i száma. – „Abendpost" – német napilap, a 40-es évek végétől jelent meg Berlinben, eleinte „Demokratische Zeitung" („Demokrata Újság") alcímmel, majd 1850 áprilisában az alcímet elhagyták; az 50-es években a „szabadok" (L. Buhl, J. Faucher, E. Meyen, M. Stirner) csoportosultak a lap körül, a lap antidemokratikus individualisztikus anarchizmust hirdetett, ellenezte a népképviseletet és az általános választójogot, pártolta a szabadkereskedelmet. – *394*

[490] „Neue Deutsche Zeitung, Organ der Demokratie" – német demokratikus napilap, 1848 júl. 1-től 1849 ápr. 1-ig Darmstadtban, majd 1850 dec. 13-ig, betiltásáig, Majna-Frankfurtban jelent meg O. Lüning, J. Weydemeyer és G. Günther szerkesztésében. – *395*

[491] Marx és Engels: „Gottfried Kinkel"; „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue", 1850 áprilisi (4.) szám (lásd 7. köt. 291–293. old.). – *395*

[492] Peire Vidal trubadur 1192-től Carcassonne-ban élt és az ottani Loba de Penautier (Puegnautier) volt a szerelme; a hölgy kedvéért farkasnak szólíttatta magát, s hogy farkasmivoltát jobban kimutassa, farkasbundát húzott és kutyákat uszíttatott magára; a vadászkutyák úgy megtépték, hogy félholtan vitték haza. – *395*

[493] „Der deutsche Korrespondent" – amerikai német lap, 1841-től 1918-ig jelent meg Baltimore-ban; radikális demokrata irányzatú. – A „Moniteur" francia hivatalos kormánylap volt, v. ö. 162. jegyz. – *396*

[494] „Baltimore Wecker" – amerikai német napilap, 1851-től 1877-ig jelent meg különböző címekkel, K. H. Schnauffer szerkesztésében; a szocialista tornászszövetség lapja. – *397*

[495] Dante: „La Divina Commedia", Pokol, XVIII. ének 116–119. sor. A lábjegyzetben Marx Kannegiesser német fordításában idézi. – *399*

[496] Barataria (kb. „Potomsziget") – képzeletbeli sziget Cervantes „Don Quijoté"-jában (II. rész 45–53. fej.), melynek helytartójává Sancho Panzát kinevezik. – A célzás Vogt 1849-es birodalmi régensi méltóságára vonatkozik, v. ö. 436. jegyz. – *399 549*

[497] „Deutsche Monatsschrift für Politik, Wissenschaft, Kunst und Leben" – német havi folyóirat, 1850-től 1851-ig jelent meg Stuttgartban, majd Brémában, A. Kolatschek szerkesztésében; kispolgári demokrata irányzatú. – *399 424*

[498] A hivatkozás a „Német birodalmi alkotmány-hadjárat"-ra vonatkozik; lásd 7. köt. 154–155. old. – *400*

[499] Parthus nyíl – visszafelé kilőtt nyíl; a parthusok híresek voltak íjásztudományukról, különösen arról, hogy lovon ülve hátrafelé tudtak nyilazni. – *400*

[500] Schiller: „Wilhelm Tell", I. felv. 1. szín. – *400*

[501] Bonerius: „Der Edelstein". – *401*

[502] A malmöi fegyverszünet Poroszország és Dánia között a schleswig-holsteini háborúban (v. ö. 396. jegyz.) hosszas tárgyalások után 1848 aug. 26-án jött létre 7 hónapi időtartamra. A szerződés értelmében Poroszország és Dánia közösen iktat be egy schleswig-holsteini kormányt, a schleswigi és a holsteini csapatokat különválasztják; Schleswig-Holstein népének úgyszólván minden addigi demokratikus vívmányát eltörölték; Dánia tényleges schleswig-holsteini uralmát elfogadták. A frankfurti nemzetgyűlés némi kezdeti vonakodás után, 1848 szept. 16-án jóváhagyta a fegyverszünetet. – *401 545*

[503] Rodomonte – nagyotmondó fecsegő; Ariosto „Orlando furiosó"-jának egyik hőse. – *401*

[504] 1848 szept. 17-én, egy nappal azután, hogy a frankfurti nemzetgyűlés jóváhagyta a malmöi fegyverszüneti szerződést (v. ö. 502. jegyz.), 20 000 demokrata tiltakozott a Frankfurt melletti Pfingstweidén e határozat ellen; követelték, hogy a baloldal lépjen ki a nemzetgyűlésből és a határozatot megszavazó képviselők ellen emeljenek vádat hazaárulásért. Szept. 18-án Frankfurtban barikádharcok kezdődtek a porosz és osztrák csapatok ellen. – *401 546*

[505] „Gesetz, betreffend den Schutz der konstituierenden Reichsversammlung und der Beamten der Zentralgewalt" (Törvény az alkotmányozó birodalmi gyűlésnek és a központi hatalom hivatalnokainak védelmét illetően); a törvényt a frankfurti német nemzetgyűlés 1848 szeptemberében tárgyalta és okt. 9-én fogadta el; a törvény V. cikkelye kimondja: „A birodalmi gyűlés nyilvános megsértése, ha az üléstermen kívül követik is el, két évig terjedő fogházbüntetéssel sújtandó." Hasonló intézkedésekkel védték a kormányhivatalnokokat. – *402*

[506] A márciusi egyleteket (Marzvereine) 1848 november végén alakították meg Németország különböző városaiban a nemzetgyűlés baloldali képviselői; az egyletek élén a majnafrankfurti Központi Márciusi Egylet állt, vezetői Fröbel, Simon, Wesendonck, Raveaux, Eisenmann, Vogt voltak. A kispolgári demokrata vezetők cselekedetek helyett megelégedtek frázispufogtatással, nem léptek fel határozottan az ellenforradalom ellen. A „Neue Rheinische Zeitung" decembertől kezdve élesen bírálta a márciusi egyleteket. – *402*

[507] V. ö. „Ein Aktenstück des Märzvereins" (A Márciusi Egylet egy ügyirata); „Neue Rheinische Zeitung", 1848 dec. 29. – *402*

[508] V. ö. Biblia, Róm. 12, 20. – *402 548*

[509] Marxnak „A Márciusi Egylet" c. cikkéből; „Neue Rheinische Zeitung", 1849 márc 10. – *402*

[510] Marxnak „A frankfurti Márciusi Egylet és a »Neue Rheinische Zeitung«" c. cikkéből; „Neue Rheinische Zeitung", 1849 márc. 15. – *403*

[511] V. ö. erről az Engels elberfeldi szerepléséről szóló tudósítást a „Neue Rheinische Zeitung" 1849 máj. 17-i számában, lásd 6. köt. 487–489. old., valamint a „Német birodalmi alkotmány-hadjárat" I. fejezetét, lásd 7. köt. 111–126. old. – *404*

[512] 1848 nov. 8-án a porosz király elmozdította a Pfuel-kormányt és megbízta a nyíltan ellenforradalmi Brandenburg–Manteuffel-kormányt. Ez volt a kezdete a porosz ellenforradalmi államcsínynek; nov. 9-én a berlini porosz nemzetgyűlést „legfelsőbb üzenettel" elnapolták és Berlinből kitelepítették Brandenburg városkába, majd végképp feloszlatták és dec. 5-én kihirdették az „oktrojált alkotmányt" (v. ö. 722. jegyz.). – *404*

[513] Marxnak „A »Kreuzzeitung«" c. cikkéből; „Neue Rheinische Zeitung", 1849 máj. 15. – *404*

[514] Az Uhland által megfogalmazott felhívás: „A Német Nemzetgyűlés a Német Néphez", a mérsékelt demokraták állásfoglalását tükrözte; a felhívás nem adott semmiféle konkrét akcióprogramot, hanem csak általános felszólítást a német néphez, hogy támogassa a birodalmi alkotmány életbeléptetését. – A harmincas bizottságnak a nemzetgyűlés elé terjesztett felhívása hasonlóképpen általános felszólítást tartalmazott azon német államok katonáihoz, amelyeknek kormányai nem voltak hajlandók a nemzetgyűlést és határozatait elismerni, hogy tegyenek esküt a birodalmi alkotmányra. – A harmincas bizottságot 1849 ápr. 11-én létesítette a frankfurti nemzetgyűlés, hogy tisztázza a helyzetet IV. Frigyes Vilmos porosz király magatartásával kapcsolatban, akinek a nemzetgyűlés felajánlotta a német császári koronát a birodalmi alkotmány alapján. IV. Frigyes Vilmos először a többi német uralkodó magatartásától tette függővé a beleegyezését, majd ápr. 28-án elutasította a birodalmi alkotmányt és elhárította a császári koronát. – *404*

[515] „Stenographischer Bericht über die Verhandlungen der deutschen konstituierenden Nationalversammlung zu Frankfurt am Main". – *405*

[516] „Vakhitű" („Köhlergläubig") – célzás Vogt egyik könyvének címére: „Köhlerglaube und Wissenschaft". – *406*

[517] Átírt sor Uhland „Des Sängers Fluch"-jából. – *407*

[518] „Nachträgliches aus dem Reich" („Utólagos dolgok a birodalomból") – a cím az „Aus dem Reich" („A birodalomból") rovat címére utal, amely W. Wolff állandó rovata volt a „Neue Rheinische Zeitung"-ban. – *408*

[519] 1849 májusában, miután a bajor kormány megtagadta a birodalmi alkotmány elfogadását, Nürnbergben nagyarányú tömegmozgalom kezdődött. Máj. 13-án mintegy 50 000 résztvevővel népgyűlést tartottak. Vogt a gyűlésen mindenféle forradalmi frázisokat mondott, de azt tanácsolta a tüntetőknek, tartózkodjanak a kormány elleni akcióktól. – Felforgatóknak (Wühler) nevezték 1848–49-ben a konstitucionalisták a republikánus demokratákat, akik viszont ellenfeleiket üvöltőknek (Heuler) csúfolták. – *408*

[520] A „thurgaui kantonpolgár" Louis Bonaparte, aki díszpolgárságot kapott a svájci Thurgau kantontól, ahol nevelkedett és később is hosszabb ideig élt. – *409*

[521] „Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe" – német napilap, 1842 jan. 1-től 1843 márc. 31-ig jelent meg Kölnben. Az újságot a porosz abszolutizmussal szemben

ellenzéki rajnai burzsoázia képviselői alapították. Az újság munkatársai közé bevontak néhány baloldali hegeliánust is. Marx 1842 áprilisától kezdve munkatársa, októberétől kezdve főszerkesztője volt a lapnak. A „Rheinische Zeitung" Engels néhány cikkét is közölte. Marx szerkesztősége alatt a lap egyre határozottabban forradalmi demokrata jelleget öltött. A „Rheinische Zeitung"-nak ez az irányzata, melynek népszerűsége Németországban egyre növekedett, nyugtalanította a kormánykörököt és dühödt hajszát váltott ki a lap ellen a reakciós sajtóból. 1843 jan. 19-én a porosz kormány rendeletileg 1843 ápr. 1-i hatállyal betiltotta a lapot és addig is kettős cenzúra alá vetette. Minthogy a „Rheinische Zeitung" részvényesei mérsékelni akarták az újság hangját, Marx 1843 márc. 17-én bejelentette kilépését a szerkesztőségből; a lapot azonban ez már nem mentette meg. – Marxnak a „Rheinische Zeitung"-ban megjelent cikkeit lásd Marx és Engels Művei, 1. köt. 28–199. old. – *409*

[522] V. ö. Plautus: „Poenulus", I. felv. 2. szín. – *410*

[523] „Morgenblatt für gebildete Leser" – német irodalmi napilap, 1807-től 1865-ig jelent meg Stuttgartban és Tübingenben. 1840-41-ben Engelstől is közölt irodalmi és művészeti kérdésekről szóló cikkeket. – *410*

[524] 1851 máj. 1-től okt. 15-ig tartották meg a londoni ipari kiállítást; ez volt az első kereskedelmi és ipari világkiállítás. – *410 598*

[525] Heine párizsi levelei a 30–40-es években jelentek meg az „Allgemeine Zeitung"-ban; anyaguk nagyrészt belekerült Heine „Französische Zustände", ill. „Lutetia" c. köteteibe. – *412*

[526] Fallmerayer írásai a 40-es évek elején jelentek meg az „Allgemeine Zeitung"-ban; 1845-ben külön is kiadta őket „Fragmente aus dem Orient" címmel; a későbbiek során is több ízben jelentek meg cikkei a lapban. - *412*

[527] „New York Daily Tribune" – amerikai polgári napilap, 1841-től 1924-ig jelent meg, alapította H. Greeley. Az 50-es évek közepéig az amerikai whigek balszárnyának, majd a republikánus pártnak a lapja; az egyik legtekintélyesebb és legelterjedtebb amerikai újság. A 40–50-es években haladó, rabszolgaságellenes nézeteket képviselt. Munkatársai között számos jelentős amerikai író és újságíró volt. Az utopikus szocializmussal rokonszenvező Ch. Dana volt a 40-es évek végétől a lap egyik szerkesztője. Marx munkássága a lapnál 1851 augusztusától 1862 márciusáig tartott; a Marx által beküldött cikkek egy részét Engels írta. A „Tribune" szerkesztősége több ízben önkényes változtatásokat hajtott végre a cikkeken, egyeseket pedig aláírás nélkül, szerkesztőségi vezércikként közölt. 1855-től kezdve a lap Marx és Engels valamennyi cikkét aláírás nélkül közölte. A szerkesztőség eljárása ellen Marx ismételten tiltakozott. 1857 őszétől, a lap anyagi helyzetére is kiható amerikai gazdasági válság miatt, Marx kénytelen volt csökkenteni a „Tribune"-nak beküldött cikkek számát. Munkatársi minősége az amerikai polgárháború kitörésekor véglegesen megszűnt; ebben döntő szerepe volt annak, hogy a szerkesztőség összetétele megváltozott és a lap irányzata egyre inkább hajlott a rabszolgatartó államokkal való kompromisszum felé. – A 412. oldalon hivatkozott cikkek közül v. ö. elsősorban „A háborús kilátások Poroszországban"; „New York Daily Tribune", 1859 márc. 31; lásd 13. köt. 287–290. old. – *412 556*

[528] V. ö. Engels (névtelenül megjelent) írását: „A Pó és a Rajna"; lásd 13. köt. 237–277. old., valamint uo. 172. jegyz.; az „Allgemeine Zeitung"-ról és a „közép-európai nagyhatalom"-elméletről v. ö. uo. pl. 239–241. old. – *412 543*

[529] V. ö. Engels (névtelenül megjelent) írását: „Szavoja, Nizza és a Rajna"; lásd 13. köt. 553–589. old., valamint uo. 504. jegyz. – *412*

[530] Bas-Empire – eredetileg a hanyatló kelet római (bizánci) birodalom elnevezése; átvitt értelemben: hanyatló, bomlófélben levő birodalom; Marx III. Napóleon császárságát nevezi így. – A 412. oldalon hivatkozott cikkeket v. ö. 13. köt. 183–202. old. – *412 450*

[531] V. o. erről még Marx 1859 ápr. 22-i levelét Engelshez. – *413*

[532] V. ö. Shakespeare: „Hamlet", I. felv. 4. szín. – *413*

[533] „Hansard's Parliamentary Debates" – az angol parlament két házának folyamatosan megjelenő jegyzőkönyvei (első kiadója 1803-tól Th. C. Hansard volt). – *414*

[534] Kékkönyveknek (Blue Books) nevezték kék borítólapjukról az angol parlamenti és külügyminisztériumi diplomáciai dokumentum-kiadványokat. – *414*

[535] Marx: „Lord Palmerston"; lásd 9. kot. 333–390. old.; v. ö. még uo. 304. jegyz. – *414*

[536] „The People's Paper" – a chartisták hetilapja; E. Jones, a forradalmi chartizmus egyik vezetője, Marx és Engels barátja alapította Londonban, 1852 májusában. Marx és Engels cikkeket írtak a lap számára, és a lap a „New York Daily Tribune"-ban megjelent fontosabb cikkeiket is lekozolte. 1852 októberétől 1856 decemberéig működtek közre a lapban, mely ebben az időszakban kovetkezetesen képviselte a munkásosztály érdekeit. Amikor azonban Jones kozeledett a polgári radikálisokhoz, Marx és Engels beszüntették kozreműködésuket és ideiglenesen szakítottak Jonesszal. 1858 júniusában a lap polgári uzletemberek kezébe ment át. – *414*

[537] A „Lord Palmerston" cikksorozat harmadik cikkéről van szó (lásd 9. kot. 347–357. old.); ez a „Glasgow Sentinel" 1853 nov. 26-i számában jelent meg utánnyomásban, „Palmerston és Oroszország" címmel. Ugyanezzel a címmel jelent meg a szoveg kulon brosúra alakjában Tucker kiadójánál 1853-ban (majd Marx kozreműködésével és a „People's Paper"-ben kozolt szöveg alapján eszközolt helyesbítésekkel és kiegészítésekkel második kiadásban 1854-ben). 1855-ben Tucker a „Political Fly-Sheets" (Politikai ropiratok) c. sorozatában újra kiadta a szöveget; itt a tartalomjegyzékben „Palmerston és Lengyelország" címmel szerepel. – *414*

[538] Marx: „Karsz eleste"; lásd 11. köt. 585–618. old., v. ö. uo. 353. jegyz. – A „londoni chartista lap" a „People's Paper". – *414*

[539] Foreign Affairs Committee (Külügyi bizottság) – a 40–50-es években e néven alakítottak társaságokat az urquhartisták több angol városban a Palmerston politikája elleni kuzdelemre. – *414*

[540] Ez a bevezetés 1856 júniusától 1857 áprilisáig jelent meg a „Sheffield Free Press"-ben és a londoni „Free Press"-ben (lásd 12. kot.); 1899-ben Marx lánya, Eleanor Aveling Londonban kulon kotetben újra kiadta „A tizennyolcadik század titkos diplomáciai története" címmel. – *414*

[541] „The Free Press" – angol havi folyóirat, 1855-től 1865-ig jelent meg Londonban; urquhartista. – „The Sheffield Free Press" – angol havi folyóirat, 1851-tól 1857-ig jelent meg; szintén urquhartista. – *414*

[542] „The Morning Star" – angol napilap, 1856-tól 1869-ig jelent meg Londonban; a szabadkereskedelmi mozgalom lapja. – *414*

[543] Manchester-iskola – a gazdasági élet teljes szabadságának szukségességét hirdető, az állam gazdasági beavatkozását elutasító, szabadkereskedelmi elveket valló kozgazdasági irányzat

a XIX. sz. első felében. Agitációjuk központja Manchester volt; a mozgalom élén két textilgyáros: Cobden és Bright állt, akik 1838-ban megalapították a Gabonatörvény-ellenes Ligát. A 40–50-es években a szabadkereskedelem hívei politikailag külön csoportosultak; belőlük alakult az angol liberális párt balszárnya. – *414 514*

544 „Die Neue Zeit" – német nyelvű újság, 1858 júniusától 1859 áprilisáig jelent meg Londonban, Edgar Bauer szerkesztésében; demokrata irányzatú. – *414*

545 „Hermann, Deutsches Wochenblatt aus London" – a londoni német kispolgári demokrata emigráció hetilapja; 1859 januárjától jelent meg Kinkel, majd júliustól Juch irányítása alatt. – A lap névadója, Hermann, a cheruszkok vezére volt, akinek vezetésével a germánok 9-ben a teotoburgi erdőben megsemmisítő vereséget mértek Quintilius Varus római legióira. – *414*

546 „Die Hornisse" – német élclap, 1848-tól 1850-ig jelent meg Kasselban, H. Heise és G. Kellner szerkesztésében; demokrata irányzatú. – *415*

547 Mormonok – vallási szekta (Jézus közeli visszajövetelét várják); 1830-ban alapította az Amerikai Egyesült Államokban Joseph Smith, a „Book of Mormon" („Mormon könyve", 1830) szerzője. – *415*

548 Az idézett sor nem Müllnertől való; forrása Grillparzer: „Die Ahnfrau", III. felv. – Az alábbi idézet a Longinosznak tulajdonított, de valójában korábbi, „Peri hüpszusz" c. műből való; III. fej. 4. – *417*

549 J. Venedey támadása az „Allgemeine Zeitung" 1859 jún. 7-i számában jelent meg; a beküldött levélként megjelent írás elsősorban Vogt és Napóleon herceg (Plon-Plon) kapcsolataival foglalkozott. – *417*

550 Kisnémetek – akik Németország egyesítését porosz vezetés alatt (Ausztria nélkül) kívánták. – *418 546*

551 „Birodalomkisebbítő" – visszájára fordítása a német császárok egyik középkori címének: „Birodalomgyarapító", „Országgyarapító" („Mehrer des Reichs"). – *418 461*

552 V. ö. Horatius: „Satirae", I. könyv II. szatíra 2. sor. – *421*

553 Biscamp ajánlkozása megjelent az „Allgemeine Zeitung" 1859 okt. 27-i számában. (V. ö. még Engels nov. 4-i levelét Marxhoz és Marx nov. 7-i levelét Engelshez.) – *423*

554 „Stimmen der Zeit" – német havi folyóirat, 1858-tól 1862-ig jelent meg Gothában, majd Weimar–Lipcse–Heidelbergben és Bécs–Lipcsében, A. Kolatschek szerkesztésében; kispolgári demokrata irányzatú. – A 624–625. oldalon idézett rész Kolatschek „Die Juchheisten" c. cikkéből (v. ö. még 752. jegyz.) való; v. ö. továbbá 504. old., valamint Marx 1860 nov. 13-i levelét Engelshez. – *424 624*

555 V. ö. Shakespeare: „Henry IV", I. rész V. felv. 4. szín. – *424*

556 „The Daily Telegraph" – angol napilap, e címmel 1855 óta jelenik meg Londonban; a 80-as évekig liberális, azóta konzervatív irányzatú (1937-ben fuzionált a „Morning Post"-tal). – *425*

557 Eisele és Beisele – komikus figurák J. W. Christern „Doktor Eiseles und Baron Beiseles Landtagsreise im April 1847" c. névtelenül megjelent pamfletjából; a két figura a mün-

cheni „Fliegende Blätter" c. élclapban is szerepelt. – A Schaible-ügyről v. ö. még Marx 1860 febr. 15-i levelét Engelshez és febr. 24-i levelét Weberhez. – *428 565*

558 „Sine studio" – eredetileg Tacitus fordulata, v. ö. „Annales", I. könyv 1., ahol bejelenti, hogy szándékában van „harag és részrehajlás nélkül" megírni a kor történelmét. Szóelemei szerint a kifejezés úgy is értelmezhető, hogy „stúdium nélkül", „tanulmány(ozás) nélkül". – *430*

559 Zuávok (Zouaves) – francia gyarmati csapatok, 1830-ban alakultak algériaiakból és algériai francia telepesekből; később kizárólag francia katonákból álltak. Átvitt értelemben a parancsok készséges, korlátolt és kíméletlen végrehajtóit hívják így. – *431*

560 Porte Saint-Martin – párizsi diadalkapu; a bonapartisták vérfürdőt rendeztek itt az államcsíny idején. A Porte Saint-Martin nevét viseli egy színház is a Boulevard Saint-Martinon. – *431*

561 1815 jan. 3-án, a bécsi kongresszus idején, Franciaország, Ausztria és Anglia titkos szerződést kötött, amelynek célja az volt, hogy megakadályozza Poroszországot a szász király birtokainak és Oroszországot az egykori Varsói Nagyhercegség (v. ö. 305. jegyz.) területeinek bekebelezésében. – *432*

562 1821 októberében, IV. György angol király hannoveri látogatása idején, Castlereagh és Metternich megállapodást kötött Oroszországnak a görög kérdésben követett politikája ellen. – *432*

563 V. ö. Horatius: „Satirae", I. könyv IV. szatíra 85. sor. – *432*

564 1711 máj. 1-én a szatmári békében megállapodás jött létre a Habsburgok és a magyar nemesség között, melynek értelmében a Habsburgok magyarországi uralmát megerősítették, a magyar nemesség viszont politikai engedményeket kapott a Habsburgoktól és a parasztok feletti hatalmát megszilárdították. – *433*

565 1840 júl. 15-én Anglia, Oroszország, Poroszország és Ausztria Londonban megállapodást írt alá, mely szerint támogatni fogják a török szultánt a francia támogatást élvező egyiptomi uralkodó, Mehmed Ali ellen. A megállapodás háborús konfliktus veszélyét idézte fel, de Lajos Fülöp végül is meghátrált és megvonta támogatását Mehmed Alitól. – *433*

566 Az 1816-os angol–szicíliai kereskedelmi megállapodás értelmében Szicília nem nyújthatott más országnak Anglia érdekeire sérelmes kereskedelmi kiváltságokat. 1838-ban azonban II. Ferdinánd nápoly-szicíliai király a Taix, Aycard és Tsai. francia társaságnak monopóliumot adott a szicíliai kén kiaknázására. Az angol kormány tiltakozott a monopólium megadása ellen, majd, hogy II. Ferdinándot rákényszerítse a monopólium visszavonására, 1840-ben blokádflottát küldött Nápoly elé; ennek hatására 1840 júl. 21-én a francia társasággal kötött szerződést felbontották. – *433*

567 Krüdener asszony aktív részt vett a Napóleon elleni társadalmi mozgalmakban és I. Sándor cár környezetéhez tartozván bizonyos társadalmi szerepet vitt a Napóleon felett győztes hatalmak tárgyalásai idején; 1815-ben Párizsban könyvet jelentetett meg „Le camp des vertus" címmel; v. ö. pl. J. Turquan: „Une illuminée au XIXe siècle (la baronne de Krudener) 1766–1824". – *435*

568 1858 augusztusában Oroszország és Piemont megállapodást kötött arról, hogy az orosz gőzhajózási és kereskedelmi társaság időlegesen használhatja a villafrancai kikötő keleti részét. – *435*

569 1853-ban Poroszország Oldenburgtól megvette a Jade-öböl menti partsáv egy részét, hogy ott hadikikötőt építsen (Wilhelmshafen); a kikötő 1855–69-ben megépült. – *435*

570 1846 februárjában a lengyel területeken – elsősorban lengyel forradalmi demokraták (Dembowski stb.) – felkelést készítettek elő, amely Lengyelország nemzeti felszabadítását tűzte ki céljául. A kisnemesi árulás és a mozgalom vezetőinek a porosz rendőrség által történt letartóztatása következtében az általános felkelés meghiúsult és csak elszigetelt forradalmi zavargásokra került sor. Csupán az 1815 óta Ausztria, Oroszország és Poroszország közös ellenőrzése alá vetett Krakkói Szabadállamban sikerült febr. 22-én diadalra vinni a felkelést és nemzeti kormányt alakítani, amely kiáltványában eltörölte a feudális terheket. Ugyanakkor kirobbant a galíciai ukrán parasztok felkelése. Az osztályellentétek és a nemzeti ellentétek kihasználásával az osztrák hatalmi szerveknek helyenként sikerült összeütközéseket előidézni a felkelő kisnemesi csapatok és a lázadó parasztok között. 1846 március elején osztrák, porosz és orosz csapatok leverték a krakkói felkelést, azután pedig eltiporták a galíciai parasztmozgalmat is. 1846 novemberében Ausztria, Poroszország és Oroszország szerződést írtak alá, melynek értelmében Krakkót Ausztriához csatolták, megszegve ezzel az 1815-ös bécsi szerződéseket, amelyek garantálták a Krakkói Szabadállamot. – *436*

571 Az 1847 november 20-i (8-i) ukáz megengedte a jobbágyoknak, hogy kiváltsák magukat, amennyiben a birtokot, amelyhez tartoznak, elárverezik. (V. ö. még Marx cikkét a „New York Daily Tribune"-ban, 1859 jan. 17.: „Az emancipáció-kérdés"; lásd 12. köt.). – *437*

572 V. ö. Karamzin: „Isztorija Goszudarsztva Rosszijszkovo", XI. köt. I. fej., 23. old. – *437*

573 A bonapartista francia diplomácia Oroszországgal karöltve igyekezett fokozni balkáni befolyását és kihasználni Moldva és Havasalföld egységtörekvéseit. 1859 januárjában, ill. februárjában Oroszország és Franciaország támogatásával megválasztották Cuza ezredest mindkét fejedelemség hoszpodárjává. Az egységes román állam 1862-ben alakult meg. – *438*

574 „Preussisches Wochenblatt" – német hetilap, 1851-től 1861-ig jelent meg Berlinben; konzervatív. – *438*

575 A nyemirovi kongresszust 1737 aug. 15-től nov. 11-ig tartották Törökország kezdeményezésére az 1735–39-es orosz–török háborúban (melybe 1737-ben Oroszország oldalán Ausztria is belépett). A békekötéshez Oroszország többek között azt a feltételt szabta, hogy elismerik a Dunai Fejedelemségek függetlenségét és a fejedelemségeket orosz protektorátus alá helyezik. A törökök elutasították az orosz feltételeket és folytatták a háborút. – *438*

576 A focsani kongresszust 1772 júl. 27-től aug. 28-ig tartották az 1768-ban megkezdődött orosz–török háború idején. Oroszország a Dunai Fejedelemségek függetlenségét ezúttal az európai nagyhatalmak protektorátusa alatt követelte. Törökország nem fogadta el a feltételeket és folytatta a háborút. – *438*

577 Az 1831-es Règlement organique a Dunai Fejedelemségek (Moldva és Havasalföld) első alkotmánya. Miután az 1828–29-es orosz–török háborút lezáró 1829 szept. 14-i drinápolyi szerződés értelmében a fejedelemségeket orosz csapatok szállták meg, P. D. Kiszeljov, a fejedelemségek közigazgatási főnöke, kidolgozta az alkotmány tervezetét. A Règlement értelmében a törvényhozói hatalom mindkét fejedelemségben a földbirtokosok által választott gyűlést illette meg, a végrehajtó hatalmat pedig a hoszpodárokra ruházták,

akiket élethossziglan választottak a földesurak, a papság és a városok képviselői. A régi feudális rend és vele a robot fennmaradt. A robotmunkát névlegesen 14 napban állapították meg, valójában különböző fogásokkal ennek sokszorosát követelték. A Règlement ugyanakkor több polgári reformot is bevezetett: megszüntették a belföldi vámsorompókat, bevezették a kereskedelem szabadságát, a bíráskodást különválasztották a közigazgatástól, megengedték a parasztok szabad költözködését és megszüntették a kínvallatást. Az 1848-as forradalom idején a Règlement-t eltörölték. (V. ö. még Marx: „A tőke", I. könyv 8. fej. 2.; Bp. 1961: 223–224. old.) – *438*

578 Philiki Heteria – görög titkostársaság, 1814-ben alapították Odesszában, Görögország minden nagyobb városában voltak szervezetei; célja a törökök elleni fegyveres felkelés előkészítése volt. Az orosz kormány a Heteriának titkos támogatást nyújtott. – *439*

579 A navarinoi (piloszi) csatában az egyesült angol, francia és orosz hajórajok az angol E. Codrington parancsnoksága alatt 1827 okt. 20-án szétverték a török–egyiptomi flottát. Az európai nagyhatalmak azért küldték egyesített hajórajaikat a görög vizekre, hogy fegyveres beavatkozásukkal véget vessenek a Törökország és a görög felkelők között folyó háborúnak. A csata, mely azután kezdődött, hogy a török parancsnokság megtagadta a görög lakosság elleni terror beszüntetését, a török–egyiptomi hajóhad teljes megsemmisítésére vezetett; a csata kimenetele siettette az Oroszország számára sikeresen végződő 1828–29-es orosz–török háború kitörését. – *439*

580 „La Jeune Italie" – az „Ifjú Itália" mozgalom francia nyelvű időszakos sajtószerve. – „Ifjú Itália" – itáliai titkos polgári forradalmi szervezet, 1831-től 1848-ig állt fenn, Mazzini alapította; célja az olasz nemzeti egység forradalmi úton való megteremtése és a köztársaság kikiáltása volt. – *440*

581 „The Times" – a legtekintélyesebb angol konzervatív irányú napilap; 1785-ben alapították Londonban „Daily Universal Register" címmel. 1788 óta jelenik meg „The Times" címmel. – *440*

582 „The Tablet" – angol folyóirat, 1840-ben alapította Londonban Frederick Lucas (egy katolizált kvéker) a katolikus ügy szolgálatára; később J. Wallis, majd (1868-tól) Vaughan szerkesztette; a legreprezentatívabb angol katolikus hetilap lett. – *440*

583 A „hálás" Ausztria kifejezés annak a lekötelezettségnek a megjelölésére volt használatos, amelyet Ausztria Oroszország iránt érez a magyarországi forradalom leveréséhez nyújtott segítségért. – Amikor az 50-es évek elején a keleti kérdés kiéleződésével kapcsolatban oroszellenes fordulat állt be az osztrák külpolitikában, Schwarzenberg osztrák miniszterelnök és külügyminiszter kijelentette: „A világ el fog ámulni azon, hogy mi milyen hálátlanok tudunk lenni." – *441*

584 A forradalom bukása után Poroszországnak és Ausztriának a németországi hegemóniáért való versengése kiélezte a két ország viszonyát és elsősorban a kurhesseni (v. ö. 474. jegyz.) és a schleswig-holsteini (v. ö. 396. jegyz.) kérdéssel kapcsolatban konfliktusokra vezetett. Poroszország az 1850 júl. 2-i békekötés után nem volt hajlandó Schleswig-Holsteint a dánokkal szemben támogatni; Ausztria osztrák csapatokat akart küldeni Schleswig-Holsteinbe, Poroszország viszont tiltakozott ezellen. 1850 októberében Varsóban a cár közvetítésével megbeszélések kezdődtek Ausztria és Poroszország között, amelyeken a cár döntőbíróként lépett fel, Ausztria pártjára állt és kényszerítette Poroszországot, mondjon le a hegemóniára támasztott igényéről. Ennek eredményeképpen az Ausztria és Poroszország között nov. 29-én Olmützben aláírt megállapodásban Poroszország engedett a schles-

wig holsteini és a kurhesseni kérdésben az osztrák követeléseknek; Ausztria egy hadtestet küldött Schleswig-Holsteinbe. – *441*

585 Pozzo di Borgo, mint franciaországi orosz követ, 1825 okt. 16-án (4-én) kelt sürgönyében válaszolt Nesselrode 1825 aug. 18-án (6-án) kelt körlevelére, melyben a kancellár I. Sándor cár rendeletére kikérte a külföldi orosz követek véleményét a nyugati hatalmaknak a keleti kérdésben Oroszország viszonylatában folytatott politikájáról és az orosz diplomácia irányvonaláról. Pozzo di Borgo a nagyhatalmak álláspontjának elemzése alapján többek között azt javasolta, hogy Oroszország indítson akciót Törökország ellen. A jelentést a „Recueil des documents relatifs à la Russie" c. dokumentumgyűjtemény második kiadása 1854-ben nyilvánosságra hozta. (V. ö. még 10. köt. 91–92. old.) – *441*

586 Kościuszkónak tulajdonított mondás, állítólag az 1794 okt. 10-i maciejowicei csatában fakadt e szavakra; Kościuszko azonban tagadja, hogy valaha is ilyet mondott volna (v. ö. 1803 nov. 12-i levelét L.-Ph. Ségurhöz). – *443*

587 Marxnak Perczelhez írt 1860 ápr. 16-i levelét elveszettnek hitték; a levél hosszú lappangás után a közelmúltban került elő Perczel családi hagyatékából; szövege megjelenik a „Párttörténeti Közlemények" 1966 évi 4. számában (sajtó alatt). A levél előzményeiről v. ö. Szemere 1860 febr. 5-i és ápr. 9-i levelét Marxhoz és Marx 1860 ápr. 4-i levelét Szemeréhez; Perczel válaszáról v. ö. még Marx 1860 jún. 2-i levelét Szemeréhez. – *445*

588 Šafařík 1842-ben megjelent „Slovanský národopis"-je egy térképet közöl „Szláv országok" címmel. – *447*

589 „Pensiero ed Azione" – olasz folyóirat, havonta kétszer jelent meg, 1858–59-ben Londonban, 1860-ban Luganóban és Genovában; szerkesztője Mazzini volt. – Mazzini alább idézett kiáltványát Marx angolra fordította és rövid bevezetéssel elküldte közlésre a „New York Daily Tribune"-nak; megjelent a lap 1859 jún. 17-i számában (v. ö. még 13. köt. 368–369. old.). – *448*

590 A „Ludwigslied" egy IX. sz. végi ismeretlen költő ófelnémet (rajnai-frank) epikus költeménye, III. Lajos nyugati-frank királynak a normannok felett aratott 881-es saucourt-i győzelmét énekli meg. – *449*

591 1849 jún. 11-én Ledru-Rollin indítványt terjesztett be a törvényhozó gyűlésen, mely szerint Louis Bonaparte elnököt és minisztereit az alkotmány megsértésének vádjával bíróság elé kell állítani, amiért Róma ellen bevetették a hadsereget. Miután a nemzetgyűlés többsége elvetette az indítványt, a hegypárt jún. 13-án tömegtüntetést szervezett, tiltakozásul az alkotmánysértés ellen. A tüntetést a kormánycsapatok szétverték, a hegypárt tekintélyes vezetőit megfosztották mandátumuktól és megtorló rendszabályokat foganatosítottak ellenük. (V. ö. még Marx: „Osztályharcok Franciaországban", II. fej.; lásd 7. köt. 32–60. old.) – Hegypárt (Montagne) – az 1848-as törvényhozó gyűlés kispolgári radikális frakciója (elnevezését a nagy forradalom konventjének hegypártjáról kapta). – *450*

592 Gottfried von Strassburg: „Tristan". – *451*

593 Kis Bonaparte, Kis Napóleon – Louis Bonaparte gúnyneve, amelyet Victor Hugo ragasztott rá egy 1851-ben a francia törvényhozó gyűlésen mondott beszédében; ezt a címet adta Victor Hugo az 1852-ben megjelent Napóleon-ellenes könyvének is („Napoléon le petit"). – *451*

[594] Az 50-es évek elején a francia kormány tervet dolgozott ki arra, hogy Afrikából, többek közt az afrikai portugál birtokokról négereket kell áttelepíteni a francia nyugat-indiai ültetvényekre és ott hasznosítani a munkaerejüket. A terv a francia–portugál kapcsolatok kiélesedéséhez vezetett; a konfliktus közvetlen forrása az volt, hogy 1857 novemberében a néger-áthajózással foglalkozó „Charles et Georges" hajót a kelet-afrikai portugál felségvizeken egy portugál hajó feltartóztatta. Franciaország hajórajt küldött a Tejo torkolatába és ezzel kikényszerítette hajójának szabadonbocsátását. – *453*

[595] III. Napóleon ellen az itáliai forradalmárok több merényletet szerveztek, mert megszegte az itáliai felszabadító mozgalom támogatására tett ígéreteit; így 1855 áprilisában Pianori pisztolyos, 1858 januárjában Orsini pokolgépes merényletet kísérelt meg ellene. – Az alábbi szövegben v. ö. még Marx cikkét a „Volk"-ban, 1859 júl. 30.: „Quid pro quo", I. cikk; lásd 13. köt. 444–446. old. – *453*

[596] Lois de sûreté publique (Közbiztonsági törvények) vagy loi des suspects (Gyanúsok törvénye) – a Törvényhozó Testület által 1858 febr. 19-én hozott törvény, amely korlátlan jogot adott a császárnak és kormányának arra, hogy a Második Császársággal szemben ellenséges magatartással gyanúsított személyeket bebörtönözze, Franciaország és Algéria különböző helyeire száműzze vagy a francia területekről teljesen kiutasítsa. – *453*

[597] Főkapitányságoknak nevezték azt az öt katonai körzetet, amelyre az 1858 jan. 27-i dekrétum Franciaországot beosztotta, és amelyek élén egy-egy marsall állt. – *453*

[598] A régensségről és a titkos tanácsról szóló dekrétumot 1858 febr. 1-én, röviddel Orsini merénylete után adták ki. A titkos tanács feladatkörébe tartozott, hogy a császár kiskorú fiának trónralépése esetén régenstanácsként működjék. Pélissier tagja volt a titkos tanácsnak. – *453*

[599] Az austerlitzi csata hollandus unokaöccse – III. Napóleon apja I. Napóleon testvére, Louis Bonaparte volt, akit I. Napóleon 1806-ban a holland trónra ültetett; az 1805 dec. 2-i austerlitzi csata I. Napóleon egyik nagy győzelme volt, melyben szétverte a szövetséges osztrák–orosz seregeket (III. Napóleon éppen az austerlitzi csata évfordulóján hajtotta végre államcsínyjét). – *453*

[600] 1858 végén Montalembert ellen pert indítottak egy antibonapartista cikkéért (v. ö. még Engels cikkét: „A Montalembert ellen indított eljárás"; „New York Daily Tribune", 1858 nov. 6. (v. ö. 12. köt.)); III. Napóleon az ítélet után kegyelmet akart adni, de Montalembert elutasította a kegyelmet és jogszerű elégtételt követelt. – Hampden 1636-ban megtagadta, hogy a királyi adószedőnek megfizesse a „hajópénzt", mert ezt az adót az Alsóház nem hagyta jóvá. Hampdent perbe fogták és 1638-ban a főtörvényszék elmarasztalta; a per mozgósította és megerősítette az abszolutizmussal szembeni polgári ellenzéket. – *453*

[601] Proudhon 1858–62-ben Brüsszelben élt emigrációban; 1858-ban kiadott egy brosúrát „De la justice dans la révolution et dans l'église" címmel, amelyben összehasonlítja a bonapartista és az orléanista uralmat és az utóbbit részesíti előnyben azzal a kikötéssel, hogy néhány demokratikus reformmal kellene kiegészíteni. – Az acte additionnel eredetileg az a törvény, amellyel I. Napóleon Elbáról visszatérve 1815 ápr. 22-én kiegészítette a császárság alkotmányát. – *453*

[602] 1858 márc. 6-án Châlons-sur-Saône-ban a hadsereg kebelében szervezkedő republikánusok felkelést indítottak; a felkelés elbukott (v. ö. még Marx: „Az idők jelei"; „New York Daily Tribune" 1858 márc. 30.; lásd 12. köt.). – *453*

603 Palmerston 1858 febr. 8-án törvényjavaslatot terjesztett az Alsóház elé; ez a „külföldi-törvényjavaslat" (vagy „összeesküvési törvényjavaslat") azt tartalmazta, hogy mindazok a személyek, akár angolok, akár külföldiek, akik Angliában vagy más országban élő személyek élete elleni összeesküvést szerveznek vagy abban részt vesznek, angol bíróság elé állítandók és szigorúan elítélendők. A törvényjavaslat beterjesztése összefüggött azzal a francia kormány részéről ismételten hangoztatott váddal, hogy Anglia menedéket nyújt politikai bűnözőknek. A törvényjavaslat széleskörű tiltakozást váltott ki, az Alsóház febr. 12-én elvetette; Palmerstonnak le kellett mondania. – *453*

604 III. Napóleon és Cavour piemonti miniszterelnök között 1858 júliusában, plombières-i találkozójukon megállapodás jött létre arról, hogy milyen feltételekkel vesz részt Franciaország egy Ausztria elleni háborúban. A megállapodás szerint Lombardia–Velencében meg kell szüntetni az osztrák uralmat, észak-itáliai királyságot kell létesíteni a Szavojai-dinasztia alatt, Szavoját és Nizzát pedig át kell adni Franciaországnak. A megállapodást 1859 januárjáig titokban tartották. – Palmerstont, aki akkor a tory Derby–Disraeli kormány whig ellenzékének vezére volt, III. Napóleon 1858 őszén meghívta Compiègne-be, hogy tisztázza Palmerston álláspontját a küszöbönálló francia–osztrák háború kérdésében. A találkozón Palmerstonnak nem volt ellenvetése az osztrákok Itáliából való kiűzetése ellen, de 1859 febr. 3-án, a parlament megnyitásakor tartott beszédében elítélte Franciaország akcióit. – *454*

605 Célzás Louis Bonaparte könyvére: „Des idées Napoléoniennes"; ez a program-irat a bonapartizmust mint az erőszak útján megvalósuló szabadság evangéliumát magasztalja. – *455 631*

606 „The Economist" – angol gazdasági és politikai hetilap, 1843 szeptembere óta jelenik meg Londonban; az ipari nagyburzsoázia lapja. – *455*

607 Louis Bonaparte 1850 okt. 10-én Satory mezején (Versailles közelében) nagy seregszemlét tartott; ez alkalomból nagy traktát rendezett a katonáknak és a tiszteknek, hogy maga mellé állítsa őket és megnyerje támogatásukat tervezett államcsínyjéhez. – *459*

608 A párizsi békét az 1853–56-os krími háború (v. ö. 81. jegyz.) lezárásaként 1856 márc. 30-án írták alá egyrészről Franciaország, Anglia, Ausztria, Szardínia, Poroszország és Törökország, másrészről Oroszország képviselői. Oroszországnak le kellett mondania a Duna torkolatvidékéről és Dél-Besszarábia egy részéről, fel kellett adnia a Dunai Fejedelemségek feletti protektorátust és a törökországi keresztény alattvalók védnökölését és bele kellett egyeznie a Fekete-tenger semlegesítésébe; Oroszország visszakapta Szevasztopolt és más szövetséges megszállás alá került városokat és vissza kellett adnia Karszt Törökországnak. A kongresszuson az orosz diplomácia eredményesen kiaknázta az angol–francia ellentéteket; Franciaország nem támogatta azt az angol követelést, hogy a Kaukázust szakítsák el Oroszországtól, sem azt az osztrák követelést, hogy Besszarábiát csatolják Törökországhoz. A kongresszust követő években Franciaország és Oroszország között jelentős közeledések történtek. – *459 510*

609 Bazancourt: „L'expédition de Crimée jusqu'à la prise de Sébastopol". – *459*

610 A két kilkennyi macska históriája valószínűleg a Kilkenny és a szomszédos Irishtown között a XIV–XVII. sz.-ban dúló állandó viszálykodás jelképe volt. (Mások szerint a szólás onnan ered, hogy 1798-ban, ill. 1803-ban a Kilkennybe beszállásolt hesseni zsoldoskatonák macskaviadalokat rendeztek.) – *465*

611 „Prager Zeitung" – „Kaiserlich und königlich privilegierte Prager Oberpostamtszeitung" – német nyelvű napilap, 1744-ben alapították, 1848-ban „Konstitutionelle Prager Zeitung"-ra változtatta a nevét. – *468*

612 „Galignani's Messenger" – franciaországi angol lap, 1814-ben G.-A. Galignani alapította Párizsban; az angol–francia barátság előmozdítását tűzte ki célul; e címmel 1884-ig (1884-től 1904-ig „Daily Messenger" címmel) jelent meg. – *468*

613 Kantontanács és nemzeti tanács – a svájci szövetségi gyűlés két háza. – Szövetségi tanács – a svájci kormány. – *469 485 523 589*

614 „L'Opinion nationale" – francia napilap, 1859-től 1874-ig jelent meg, alapította A. Guéroult, III. Napóleon támogatásával; „liberális"-bonapartista lap. – *469*

615 Pecksniff – Ch. Dickens „Martin Chuzzlewit"-jének egyik alakja; képmutató fráter. – *469*

616 V. ö. Celanoi Tamás: „Dies irae": „Tanú rá Dávid és Sibylla". – *470*

617 Célzás azokra az elterjedt hírekre, amelyek szerint III. Napóleon nem volt vér szerinti gyermeke Louis Bonaparte holland királynak, I. Napóleon testvérének. – *470 483*

618 A Dappental (a svájci Waadt kanton és Franciaország határán fekvő völgy) az 1814–15-ös bécsi kongresszus határozata értelmében Svájchoz tartozott, de Franciaország ezt a döntést nem fogadta el. 1862-ig a Dappental állandó viszály tárgya volt Franciaország és Svájc között. 1862-ben Svájc a Dappental egy részét más területkiigazítások fejében átengedte Franciaországnak. – *470*

619 Neuchâtel, az egykori Neuenburg és Vallendis (franciául Neuchâtel és Valangin) hercegségekből keletkezett svájci kanton az 1815-ös bécsi kongresszus döntése értelmében ugyanakkor hűbéres államként a porosz király fennhatósága alá tartozott. Az 1848-as republikánus felkelés után Neuchâtelban kikiáltották a köztársaságot és gyakorlatilag véget vetettek Poroszország uralmának. Emiatt éles konfliktus támadt Poroszország és a svájci köztársaság közt, míg végül 1857-ben a porosz király más hatalmak, kivált Franciaország diplomáciai beavatkozása következtében kénytelen volt hivatalosan is lemondani Neuchâtelről. – *470*

620 Louis Bonaparte 1834-ben a berni kanton tüzérezredének századosa volt. Thurgaui díszpolgárságáról v. ö. 520. jegyz. – *470*

621 Sonderbund (különszövetség) – a hét gazdaságilag legelmaradottabb svájci katolikus kanton 1843-ban kötött reakciós szövetsége; célja a haladó polgári átalakulások megakadályozása, valamint az egyház és a jezsuiták kiváltságainak megvédelmezése volt. Amikor a polgári liberálisok és radikálisok a legtöbb kantonban és ennélfogva a Szövetségi Gyűlésben (Tagsatzung) is túlsúlyra kerültek, különféle reformokat fogadtak el, és végül 1847 júliusában a Szövetségi Gyűlés határozatot hozott a Sonderbund feloszlatásáról. Ezt a Sonderbund nem ismerte el, és november elején csapataival megtámadta a többi kantont. Nov. 23-án a szövetségi kormány csapatai megverték a Sonderbundot; a győzelem után 1848-ban Svájc egy új alkotmány elfogadásával államszövetségből szövetségi állammá alakult át. A reakciós katolikus körök még a Sonderbund veresége után is többször megpróbáltak a parasztság elmaradott, konzervatív részére támaszkodva szembeszegülni a liberális reformokkal és egyes kantonokban újból uralomra jutni. – *471 523*

622 A svájci szövetségi tanács 1859 márc. 14-én jegyzéket intézett több európai államhoz, amelyben közli, hogy egy itáliai háború esetén Svájc meg fogja őrizni területi sérthetetlenségét és semlegességét és a bécsi kongresszus határozata értelmében meg fogja szállni Észak-Szavoját. – Az 1814–15-ös bécsi kongresszus szavatolta Svájc „örök semlegessé-

gét" és az 1815 jún. 9-i záróokmányban Észak-Szavoját, Chablais-t és Faucignyt semlegesített területté minősítette és feljogosította Svájcot arra, hogy Svájccal szomszédos hatalmak nyílt ellenségeskedései esetén e területeket megszállja; ilyen esetekben a szardíniai király tartozott e területeken állomásozó csapatait visszavonni. – *471*

623 „Eidgenössische Zeitung" – svájci német napilap, megszakításokkal 1845-től 1864-ig jelent meg, előbb Zürichben, majd 1860-tól Bernben; „liberális-konzervatív" bonapartistabarát. – *474*

624 „Der Bund, Eidgenössisches Zentralblatt" – svájci német napilap, 1850-től jelent meg Bernben; szabadelvű. – *474*

625 Tacitustól származó mondás. – *476*

626 Lazarillo de Tormes – egy XVI. sz. közepi spanyol kalandregény hőse; ravasz fickó. – *477*

627 Bërne valójában nem Bern, hanem Verona neve. – *478*

628 A „Klage" egy XII. sz.-i ismeretlen költő középfelnémet költeménye; a költemény kiegészítésül íródott a „Der Nibelungen Not"-hoz. – *478*

629 Hartmann von Aue: „Iwein" (Chrétien de Troyes regényének középfelnémet átköltése). – *478*

630 „Kaiserchronik" – a XII. sz. első felében élt Konrad nevű költőnek tulajdonított korai középfelnémet epikus költemény, amely félig legendás formában elbeszéli a római és német császárok történetét Caesartól 1147-ig. – *479*

631 „Le Constitutionnel" – francia napilap, 1815-től 1870-ig jelent meg Párizsban; a 40-es években a mérsékelt orléanisták lapja, Thiers szerkesztésében, 1848–49-ben a Thiers vezette ellenforradalmi burzsoázia újsága, 1851 decembere után bonapartista. – *480*

632 V. ö. Schiller: „Der Jüngling am Bache". – *481*

633 „Neue Schweizer Zeitung" – svájci német hetilap, 1859-től 1860-ig jelent meg Genfben, A. Brass szerkesztésében; radikális. – *481*

634 „Revue de Genève et Journal Suisse" – svájci francia napilap, a radikális párt lapja; ezzel a címmel 1842-től 1861-ig jelent meg Genfben (1850-ig mint hetilap; 1861-ben beolvadt a „Nation Suisse"-be); az államcsíny után bonapartista-barát. – *481*

635 Posa márki – Schiller „Don Carlos"-ának alakja; nemes és szabad gondolkodású férfiú, aki magas udvari állását a zsarnoki király befolyásolására igyekszik felhasználni. – *482*

636 Égeria (Egeria) – bölcs erdei nimfa, Numa Pompilius római király tanácsadója. – *482*

637 Napóleon herceg (Plon-Plon) 1854-ben egy krími hadosztály parancsnoka volt. Minthogy a krími expedíciót nem helyeselte, ráadásul katonai képességekkel nem rendelkezett és a hadseregben népszerűtlen volt, betegség ürügyén igyekezett távol maradni a harccselekmények vezetésétől, később pedig önkényesen visszatért Párizsba. – *482*

638 V. Hugo: „Napoléon le petit", Befejezés, Első rész I. – *483*

[639] Janus – a régi rómaiaknál rendkívül megbecsült isten, többek között a kezdet és a vég istene; kettős (kétarcú) fejjel ábrázolták. – *483*

[640] Don Quijote – Cervantes regényének hőse; fantaszta. – Hudibras – Butler szatirikus eposzának hőse; szofista. – A Bas-Empire-ról v. ö. 530. jegyz. – *483*

[641] V. ö. Shakespeare: „Hamlet", V. felv. 1. szín. – *483*

[642] Bakkhosz (más nevén Dionüszosz) – a bor istene a görög mitológiában; zenés, lármás, részeg, kicsapongó körmenettel ünnepelték. – *483 497*

[643] Camões: „Os Lusíadas", I. ének. – *483*

[644] A. Petétin: „De l'annexion de la Savoie". – *486*

[645] Bonerius: „Der Edelstein". – *486*

[646] A korübantészek Kübelé istennő (Rheia, Zeusz anyja) kísérői, a krétai kuretészekkel azonosították őket. A mitológia szerint Rheia a kuretészekre bízta a kis Zeusz őrizetét, s ők kardjukkal pajzsukat ütve harsogták túl az újszülött Zeusz ordítását, hogy apjától, Kronosztól megmentsék, aki a többi gyermekét hatalomféltésből felfalta. – *486*

[647] „La Patrie" – francia napilap, 1841-től 1914-ig jelent meg Párizsban; 1850-ben a monarchista választási blokk, az ún. rendpárt érdekeit képviselte, az államcsíny után bonapartista. – *488*

[648] Arnold Winkelried a svájci szabadságharc félig legendás hőse, aki a hagyomány szerint az 1386 júl. 9-i sempachi csatában a svájciak javára döntötte el a küzdelmet azzal, hogy több osztrák lovag lándzsáját összenyalábolta és saját mellébe döfte, s így rést nyitott a lovagok soraiba. Schiller „Wilhelm Tell"-jében (II. felv. 2. szín) Winkelried azt javasolja, hogy ajándékvivés ürügyén hatoljanak be a helytartó kastélyába és így kerítsék azt hatalmukba. – *490*

[649] „Nouvelliste Vaudois" – svájci francia újság, 1798-tól 1804-ig és 1824-től 1914-ig jelent meg Lausanne-ban, hetenként két-háromszor. – *490*

[650] „Neue Zürcher Zeitung" – svájci német napilap, 1780 óta jelenik meg Zürichben (1821-ig „Züricher Zeitung" címmel); liberális irányzatú; az 50–60-as években bonapartista-barát. – *490*

[651] Société générale du crédit mobilier (Általános ingóhiteltársaság) – francia részvénybank, 1852-ben alapították a Péreire fivérek; az 1852 nov. 18-i dekrétum törvényesen elismerte a bankot. A Crédit mobilier fő célja a hitelközvetítés és ipari és egyéb vállalkozások alapítása volt. A bank nagy arányokban belefolyt a franciaországi, ausztria–magyarországi, svájci, spanyolországi és oroszországi vasútépítkezésekbe. Legnagyobb bevételi forrása az általa alapított részvénytársaságok értékpapírjaival folytatott tőzsdespekuláció volt. Részvényeinek kibocsátásával – melyekre más vállalkozásoknak a bank birtokában levő értékpapírjai nyújtottak fedezetet – a bank anyagi eszközöket szerzett a legkülönbözőbb további társaságok részvényeinek felvásárlásához. Ilyenképpen egyazon összeg kétszeres terjedelmű fiktív tőke forrásává lett; egyrészt az illető vállalkozás részvényeinek alakjában, másrészt a vállalkozást finanszírozó és részvényeit felvásárló bank részvényeinek alakjában. Szoros kapcsolatban állt III. Napóleon kormányával és nagy spekulációs üzleteket folytatott. A bank 1867-ben csődbe ment és 1871-ben felszámolták. (Marx 1856–57-ben több cikket

írt a bank spekulációs uzleteiről a „People's Paper"-be és a „New York Daily Tribune"-ba; lásd 12. kot.) – *491*

652 A szfinxszel kapcsolatos célzás valószínuleg K. Grunre vonatkozik; Grun 1860-ban Hamburgban megjelentetett egy pamfletot „Louis Napoleon Bonaparte, die Sphinx auf dem franzosischen Kaiserthron" címmel (v. o. még Marx 1860 máj. 15-i levelét Siebelhez). – A szfinx (Szphinx) egy egész Thébait rettegésben tartó szornyeteg volt, aki az úton haladóknak találós kérdést tett fel, s ha meg nem válaszoltak rá, megolte óket. Oidipusz megfejtette a talányt, a szfinx levetette magát a sziklárol és szornyet halt, Oidipusz pedig Thébai királya lett és feleségul nyerte az ozvegy királynőt, Iokasztét (akiről utóbb kiderult, hogy anyja volt Oidipusznak). – *491*

653 Argonautészok (az Argó hajósai) – mondabeli gorog hajósok, akik Iaszón vezetésével Argó nevú hajójukon Kolkhiszból hazahozták az aranygyapjút. Útjukon elkísérte óket Orpheusz, a csodás dalnok, akinek hangja az állatokat és a koveket is elbuvolte, és aki éneke varázserejével segítette a vállalkozást. – Rhodoszi Apollóniosz „Argonautika" c. elbeszélő költeményében megénekelte az argonautészok útját. – *491*

654 „Saturday Review of Politics, Literature, Science and Art" – angol hetilap, 1855-tól 1938-ig jelent meg Londonban; konzervatív. – *492*

655 „Helvetia" – svájci diákegylet, 1858-ban alakult meg Aarau, Lausanne és Bern hasonnevú helyi szervezeteinek egyesuléséből, Bern székhellyel; a „Helvetia" 1859–60-ban fellépett Szavoja Franciaországhoz csatolása ellen. – *493*

656 „Aargauer Nachrichten", ill. „Aarauer Nachrichten" – svájci német újság, 1854-től 1918-ig jelent meg Aarauban (Aargau kanton); liberális. – *496*

657 Bocskor (Bundschuch) – a XV–XVI sz fordulóján mukodó paraszti-plebejus osszeeskuvő szervezet, amely a jobbágyi fuggőség megszuntetéséért és az egyházi foldek felosztásáért harcolt. (V. o Engels· „A német paraszthaború", III. fej ; lásd 7. kot 349–360. old.) – *496*

658 „L'Espérance" – svájci francia napilap, 1859-től 1862-ig jelent meg Genfben; bonapartista-barát – *496*

659 „Der Postheiri" – svájci német szatirikus politikai hetilap, 1845-től 1875-ig jelent meg Solothurnban – *497*

660 „L'Indépendance Belge" – belga polgári napilap, 1831-ben alapították Brusszelben, a 40–50-es években a liberálisok lapja. – *498*

661 Joseph Prudhomme – H. Monnier muveiben szerepló alak; a konformista burzsoá megtestesítője Puthiák – Apollón delphoi-i szentélyének papnoi; homályos joslataikról ismertek. – *498*

662 „Revue des deux Mondes" – francia felhavi történelmi, politikai, irodalmi és muvészeti folyóirat, 1829-től jelent meg Párizsban (e címmel 1945-ig). – *498*

663 „Journal des Débats politiques et littéraires" – francia polgári napilap, 1789-tól jelent meg Párizsban kulonféle címekkel; a júliusi monarchia alatt kormánylap, az orléanista burzsoázia lapja, az 1848-as forradalomban az ellenforradalmi „rendpárt" lapja, az 1851-es államcsíny után a mérsékelt orléanista ellenzék szócsove. – *498*

664 Fuzionisták – a legitimisták és az orléanisták egyesulésének hívei. – *498*

[665] Collège de France – 1530 óta fennálló párizsi tan- és kutatóintézet. – *498*

[666] Institut de France – Franciaország legfelsőbb tudományos és művészeti intézménye. – *498*

[667] „Revue européenne" – francia havi folyóirat, 1859-től 1861-ig jelent meg Párizsban (1862-ben beolvadt a „Revue contemporaine"-be, v. ö. 398. jegyz.); bonapartista. – *499*

[668] A Rue de Poitiers-n székelt az úgynevezett rendpártnak, a két francia monarchista frakció: a legitimisták és orléanisták koalíciójának vezető szerve (klubja). A rendpárt, amelyet a konzervatív nagyburzsoázia 1848-ban a proletariátus elleni összefogás céljából hozott létre, 1849-től egészen az 1851 dec. 2-i államcsínyig vezető szerepet játszott a második köztársaság törvényhozó nemzetgyűlésében. Népellenes politikájának csődjét Louis Bonaparte klikkje a maga céljaira használta ki. – *500*

[669] „Le Pays" – francia napilap, 1849-ben alapították Párizsban; 1852-től 1870-ig III. Napóleon kormányának félhivatalos sajtóorgánuma; alcíme „Journal de l'Empire" (A Császárság Lapja) volt. – *500*

[670] Kunigunda (Cunégonde) – Voltaire „Candide"-jának nőalakja, akinek gyengéd tisztaságát (és a hősnek iránta érzett vonzalmát) nem tudták kikezdeni azok a változatos kalandok, amelyek viszontagságos élete során megestek vele. – *501 627*

[671] Dante: „La Divina Commedia", Pokol, XI. ének 57–60. sor. – Simonia (szentségárulás) – egyházi és lelki javakkal való üzérkedés (nevét Simon Magusról vette, aki Szent Pétertől pénzen akarta megszerezni a szentlélek osztogatásának hatalmát; v. ö. Biblia, Apost. csel. 8, 18–19.). – *501*

[672] In partibus infidelium (a hitetlenek tartományaiban) – a nem-katolikus országokbeli egyházmegyékbe kinevezett püspökök (címzetes püspökök) címének kiegészítése; átvitt értelme: csak látszólag létező, seholországi, mondvacsinált (méltóság, rang vagy hatalom). – *502 507 633*

[673] A kölni dómhoz tartozó Háromkirályok kápolnájában őrzik az újszülött Krisztus jászolához zarándokló három napkeleti király állítólagos ereklyéit. (V. ö. még Heine: „Deutschland; ein Wintermärchen", VII. fej.) – *502*

[674] Quasimodo – V. Hugo „Notre-Dame de Paris"-jának szereplője; általános használatban: ocsmány és förtelmes torzalak. – *502*

[675] „The Morning Chronicle" – angol napilap, 1769-től 1862-ig jelent meg Londonban; a whigek, majd az 50-es évek elején a peelisták lapja, azután konzervatív. – *503*

[676] Mäuseturm (Egértorony) – vártorony a Rajna Binger Loch nevű szorosában tornyosuló sziklán; a legenda szerint a X. sz.-ban ide zárták Hatto mainzi püspököt, büntetésül, amiért éhezőket megégettetett, s a toronyban a püspököt felfalták az egerek. – *504*

[677] A torinoi Iphigeneia – Klotild szavojai főhercegnő, II. Viktor Emánuel szardíniai király lánya, akit apja politikai okokból összeházasított Plon-Plon herceggel (v. ö. még 13. köt. 193–195. old.). – Iphigeneiát atyja, Agamemnón király magához hívatta azzal az ürüggyel, hogy feleségül akarja adni Akhilleuszhoz, valójában azonban áldozatul szánta Artemisz istennőnek, mert jóslat szerint ez szükséges a görög hajóhadat sújtó szélcsend elhárítására. (Iphigeneiát azután Artemisz az áldozati oltárról felhőbe burkolva elmenekíti és saját papnőjévé teszi.) – *504*

[678] Persius: „Satirae", I. szatíra 56–57. sor. – *505*

[679] Wolfram von Eschenbach: „Parzival", IX. könyv. – *505*

[680] Horatius: „Epistolae", I. könyv XVII. episztola 35. sor. – *506*

[681] „Correspondence relative to the Affairs of Hungary. 1847–1849. Presented to both Houses of Parliament by Command of Her Majesty". – *507*

[682] Kossuth és Urquhart levélváltását Urquhart közzétette a „Free Press"-ben (v. ö. 541. jegyz.), ill. „Visit to the Hungarian Exiles at Kutayah" c. brosúrájában. A „Correspondence of Kossuth" e brosúra függeléke. – *507*

[683] Az Amerikában tartott beszédek Kossuth által autorizált kivonatos kiadása „Speeches of Kossuth" címmel 1853-ban megjelent Londonban, F. W. Newman szerkesztésében. – A déli államokban Kossuth nem ment el ugyan odáig, hogy helyeselje a rabszolgaságot (e téren szigorú „semlegességet" tanúsított), de védte a rabszolgatartás jogát, tiltakozva az „önkormányzatba való beavatkozás" kísérlete ellen, és elítélve „a centralizáció szellemét, amely nemcsak a nyílt zsarnokságban, hanem a szabadság ürügyén is belegázol valamennyi helyi intézménybe és szétzúzza az önkormányzatot" (v. ö. pl. 1852 ápr. 3-i mobile-i beszédét). Kossuth fellépése nagy elégedetlenséget keltett az amerikai abolicionisták között. – *508*

[684] A milánói felkelést 1853 febr. 6-án Mazzini hívei robbantották ki és magyar forradalmi emigránsok támogatták. A felkelők, főként olasz hazafias munkások, az itáliai osztrák uralom megdöntését tűzték ki célul. Az összeesküvés-jellegű és a valódi helyzetet nem mérlegelő felkelést hamarosan leverték. (V. ö. erről még Marx cikkeit; 8. köt. 503., 509–512., 528., 531–532. old.) – *509*

[685] A kiáltványt Kossuth 1851-ben fogalmazta meg; felszólítja benne az Itáliában állomásozó osztrák hadseregbeli magyar katonákat, hogy hazafias kötelességükre emlékezve dezertáljanak és támogassák az itáliai szabadságküzdelmet, ha annak ideje elérkezik. A kiáltványt Kossuth eljuttatta Mazzininak és szabad kezet adott felhasználásához. A milánói felkelés idején, melynek előkészítésébe Kossuth is belefolyt, Mazzini fel is használta a kiáltványt (igaz, hogy megváltoztatta a keltezését és néhány apróbb, a tartalmat nem érintő változtatást eszközölt rajta). Kossuth, aki el akarta határolni magát a vereséget szenvedett felkelést, a kiáltványt a sajtóban (v. ö. pl. „Morning Post", 1853 febr. 17.) hamisítványnak bélyegezte. – *509*

[686] Az Európai Demokrácia Központi Bizottsága 1850 júniusában jött létre Londonban Mazzini kezdeményezésére, aki az első előkészületeket már 1849 végén Svájcban megtette; rajta kívül részt vettek a szervezetben Ledru-Rollin, Ruge és Darasz. Céljuk az volt, hogy egységes nemzetközi szervezetben egyesítsék a polgári és a kispolgári emigránsokat. A szervezet, amely összetételében és ideológiájában egyaránt rendkívül ellentmondásos volt, nem sokáig állott fenn; az itáliai és a francia demokrata emigránsok között kiéleződött ellentétek miatt az Európai Demokrácia Központi Bizottsága 1852 márciusában ténylegesen felbomlott. (V. ö. még 7. köt. 445–449. old.) – Kossuth csak vonakodva lépett kapcsolatba Mazzinival, mert eleinte abban reménykedett, hogy jó kapcsolatokat építhet ki a szardíniai királyság kormányával, amellyel Mazzini szembenállt. Ezért a közeledést kereső Mazzini leveleit megválaszolatlanul hagyta és csak szóbeli tárgyalásokra volt hajlandó Mazzini személyes küldöttével, A. Lemmivel. 1851 márciusától kezdve azonban már felvette a levélbeli kapcsolatot is Mazzinival, majd egyre szorosabbra fűzte az összeköttetést; 1852 nyarán már emigrációbeli bizalmas embereit is utasította Mazzini szervezkedéseinek támogatására; ő maga személy szerint is erőteljesen belefolyt a milánói felkelés előkészületeibe. – *510*

687 A „Számkivetés nagyjai" kéziratáról van szó; lásd 8. köt. 223–321. old., v. ö. uo. 166. jegyz. – *510*

688 Marx: „Hirsch önvallomásai"; „Belletristisches Journal und New Yorker Kriminalzeitung", 1853 máj. 5.; lásd 9. köt. 36–39. old. – *510*

689 V. ö. Marx: „Egy áruló Cserkeszföldön"; „Free Press", 1857 ápr. 1.; lásd 12. köt. – *511*

690 „Journal de Constantinople" – francia nyelvű újság, 1846 óta jelent meg Konstantinápolyban, havonta hatszor; a török kormány anyagi támogatásával félhivatalos lapként adták ki, és egyben Franciaország törökországi befolyását igyekezett előmozdítani. – *511*

691 V. ö. Marx: „Egy nevezetes darab történelem"; „New York Daily Tribune", 1858 jún. 16.; lásd 12. köt. – *511*

692 Ausztria 1855-ben konkordátumot kötött IX. Pius pápával; a konkordátum értelmében visszaállították az egyháznak egy sor kiváltságát, amelyet az 1848-as forradalom idején eltöröltek. A püspökök megint közvetlen kapcsolatot tarthattak fenn Rómával és iskolafelügyeleti, valamint cenzúra-jogot gyakorolhattak. A konkordátum végrehajtásának ellenőrzésére Bécsben egyházi személyekből álló tanács alakult egy pápai nuncius elnökletével. – *512*

693 Az előadások részben megjelentek (a napisajtón kívül) 1859-ben Kossuth francia nyelvű gyűjteményes kötetében: „L'Europe, l'Autriche et la Hongrie". Az előadókörútról v. ö. még 460. old., valamint 13. köt. 492–494. old. – *512*

694 Kossuth emlékiratai szerint a találkozás nem 3-án, hanem 5-én történt (valószínűleg ez a helyes dátum, mert fennmaradt Kossuthnak egy máj. 4-i keltezésű levele, melyet láthatólag még a tárgyalások előtt írt feleségének). – Kossuth emlékiratai abban is eltérnek az alábbiaktól, hogy az ő feljegyzései szerint a magyar koronát illető közlés nem a III. Napóleonnal, hanem az előzőleg ugyanaznap Plon-Plonnal folytatott megbeszélésen történt; Kossuth így írja le saját szavait: „. . . ha mostani egyezkedéseink folytán Magyarország függetlenné lesz, ezt a császár pártfogásának, ezt viszont hercegséged közbenjárásának fogja köszönhetni, nem tartózkodom azon meggyőződésemnek adni kifejezést, hogy nemzetem hercegségednek fogja Szent István koronáját felajánlani" (Kossuth Lajos: „Irataim az emigrációból", I. köt., Bp. 1880, 214. old.). (Plon-Plon az ajánlatot elhárította.) – *512*

695 Marx ezeket a tényeket ismertette a „New York Daily Tribune" 1859 szept. 24-i számában megjelent tudósításában: „Kossuth és Louis-Napoléon"; lásd 13. köt. 491–497. old. (v. ö. még uo. 433. jegyz.); e tudósításból Marx sok megfogalmazást átvett a „Vogt úr" szövegébe is. Az angliai lapok közül a cikk anyagát némi eltéréssel és rövidítéssel közölte a „Free Press" 1859 szept. 28-i száma is, „Particulars of Kossuth's Transactions with Louis Napoleon" címmel, a német lapok közül átvette (a „Free Press" szövege alapján) az augsburgi „Allgemeine Zeitung", 1859 okt. 3-i sz., melléklet, „Ludwig Kossuth und Louis Napoleon" címmel, úgyszintén a „Weserzeitung"; a nagy lapokból átment az amerikai, angliai és németországi helyi sajtóba is. – A leleplezések az amerikai magyarok között nagy visszhangot keltettek; New Yorkban, Chicagóban, New Orleansban stb. gyűléseket tartottak és levelet intéztek Kossuthhoz, hogy igazolja magát a cikk állításaival kapcsolatban. Pulszky a „New York Daily Tribune" okt. 23-i számában néhány sorban kétségbe vonta az állításokat és urquhartista eredetűeknek tüntette fel őket (valójában Marx fő informátora Szemere volt); Kossuth nem reagált (1880-ban közzétett emlékiratai azonban igazolják a cikkben foglalt közléseket; v. ö. még 694. jegyz.). V. ö. még Marx

levelezését, különösen 1859 szept. 28-i, okt. 10-i és nov. 19-i levelét Engelshez, valamint szept. 26-i és okt. 8-i levelét Szemeréhez. – *513*

696 Az előlegként felvett összeget Marx itt 50 000 frankban jelöli meg; a „New York Daily Tribune"-ban megjelent cikk 75 000 frankot említ (v. ö. 13. köt. 496. old.). A ma rendelkezésre álló adatok szerint Pietri szenátor május elején 50 000 frank előleget utalt ki, majd május végén a magyar emigránsok újabb 50 000 frankot vettek fel (ez utóbbi összegből Puky 30 000 frankot utalt át az időközben Angliába visszatért Kossuthnak); III. Napóleon összesen 250 000 frankos keretet biztosított személyi és egyéb kiadásokra. – *513*

697 Mansion House – a londoni főpolgármesteri hivatal. – *514*

698 Free Trade Hall – manchesteri gyűlésterem; a szabadkereskedők gyűléshelye. – *514*

699 A levél kelte: London, 1859 szept. 24. A levél megjelent az egykorú sajtóban (mint Kossuth írja: „e levelem, bár nyilvánosságra nem volt szánva, a hírlapokba utat talált"); magyar nyelven kisebb kihagyásokkal megjelent: „Irataim az emigrációból", I. köt. 517–520. old. (V. ö. még Marx 1859 okt. 8-i levelét Szemeréhez.) – *514*

700 A levél 1860 szeptemberében íródott; a levelet Kossuth Cavour kérésére írta, a Garibaldi levéltárában fennmaradt példányon Kossuth aláírása mellett Telekié és Klapkáé is szerepel. (V. ö. még Marx cikkét a „New York Daily Tribune"-ban, 1860 okt. 15.; lásd 15. köt.) – *515*

701 Aiolhárfa (Aiolosz-hárfa) – húros hangszer, amelyet a légáramlat zendít meg. – Dionüsziosz-fül – eredetileg egy különös akusztikai tulajdonságú szürakuszai-i barlang neve, mely a belsejében kiejtett leghalkabb hangot is felerősítve hallhatóvá tette a tetején levő résnél; a hagyomány szerint az idősb Dionüsziosz türannosz a barlangba csukatott emberek beszélgetését a résnél kihallgatta. – *515*

702 V. ö. Marx 1860 jún. 2-i levelét Szemeréhez, valamint máj. 7-i levelét Engelshez. – *515*

703 Ferenc József 1860 okt. 20-án kiáltványt adott ki („októberi diploma"), amelyben bizonyos autonómiát helyezett kilátásba a monarchia nemzetiségi területeinek; a diploma engedményt jelentett a föderatív államszervezet (elsősorban magyarországi) híveinek. A magyarokat azonban ez nem elégítette ki és a 48 előtti alkotmány továbbfejlesztését kívánták. Az 1861 febr. 26-i császári pátens visszavonta az októberi diploma engedményeit és ismét feltétel nélküli „centralista" álláspontra helyezkedett. – *515*

704 In usum delphini (szószerint: a dauphin (trónörökös) használatára) – „erkölcstelenségektől" mentesített, szobatisztára fésült kiadások. – *516 551*

705 Az átadás ellenzői közé tartozott Thaly Zsigmond, a vár erődítési igazgatója és Makk József, a vár tüzérségi főparancsnoka; Łapiński közlésén kívül v. ö. még Thaly könyvét: „The Fortress of Komarom", London 1852; Thalyt szintén lezárták, mert ellenezte a vár átadását. – *518*

706 Herrnhuti testvérközösség – a XVIII. sz. elején alakult németországi vallásfelekezet; megalapítói a vallási üldöztetés miatt Szászországba menekült csehek és morvák voltak, nevüket az általuk Zinzendorf gróf birtokán alapított Herrnhut (Úr-oltalma) városkáról kapták. A felekezet szigorú újtestamentumi alapon áll; Németországon kívül községei vannak Angliában és Amerikában is; hittérítő és nevelő intézményeket tartott fenn. – *522*

[707] „Laissez faire, laissez aller" (engedd tenni, engedd menni) – az „erők szabad játékának" liberalista gazdasági alapelve; a fiziokraták, az állami be nem avatkozást hirdető közgazdászok, utóbb a szabadkereskedők jelszava. – *522*

[708] 1846-ban Genfben megbuktatták az 1842-es alkotmány alapján álló kormányzatot és a radikálisok kerültek uralomra; az 1842-es alkotmányt eltörölték és új, liberális alkotmányt dolgoztak ki (ezt 1847 máj. 21-én szavazták meg). – *522*

[709] „Le National" – francia napilap, 1830-tól 1851-ig jelent meg Párizsban, alapítói Thiers, Mignet és Carrel; a mérsékelt polgári republikánusok lapja. – *523*

[710] 1848 okt. 24-én Freiburgban (Fribourg) a katolikus papság kezdeményezésére Marilley püspök vezetésével felkelést szerveztek, amely meg akarta dönteni a kantonnak a Sonderbund (v. ö. 621. jegyz.) szétverése után megalakított demokratikus kormányát. A felkelést hamar elfojtották; Marilleyt okt. 25-én letartóztatták, majd szabadon bocsátották, de kitiltották Freiburg, Bern, Waadt, Neuchâtel és Genf kantonokból, dec. 13-án pedig kiutasították az országból; 1856-ig külföldön élt. – *528*

[711] V. ö. Heine: „Die Heimkehr", 65. („Du hast Diamanten und Perlen"). – *529*

[712] „Breslauer Zeitung" – német napilap, 1820-ban alapították; az 50-es években előbb liberális, majd konzervatív irányzatú; szerkesztője majd 1862-től főszerkesztője J. Stein. – *529*

[713] V. ö. „A berlini »Nationalzeitung« az elektorválasztókhoz"; lásd 6. köt. 190–198. old. – Schilda (Schildau) város polgárai egy XVI. sz.-i tréfás népkönyv („Die Schildbürger") nyomán a nyárspolgári ostobaság szimbólumává lettek. – *529*

[714] Gondolkodó történelembarát (denkender Geschichtsfreund) – Rotteck könyvének alcímében szereplő fordulat: „Allgemeine Geschichte vom Anfang der historischen Kenntnis bis auf unsere Zeiten. Für denkende Geschichtsfreunde bearbeitet von Karl von Rotteck". – *530*

[715] V. ö. Pope: „The Dunciad", I. könyv 17–18 sor. – *530*

[716] V. ö. Pope: „The Dunciad", I. könyv 6. sor. – Dunce neve Tökfejt jelent. – *530*

[717] 1848 aug. 3-án a schweidnitzi várcsapatok tüzet nyitottak a polgárőrségre és 14 polgárt megöltek. A katonaságnak ez a fellépése arra indította a porosz nemzetgyűlést, hogy aug. 9-én J. Stein javaslata alapján felhívta a hadügyminisztert egy rendelet kiadására, amely felszólítja a tiszteket, hogy tartózkodjanak a reakciós törekvésektől, kerüljék a civilekkel való súrlódást és a polgári lakossággal egyetértésben működjenek közre az alkotmányos jogállapot megvalósításában, ha pedig ez valakinek a politikai meggyőződésével nem egyeztethető össze, tekintse becsületbeli kötelességének a hadseregből való kilépést. Schreckenstein hadügyminiszter a gyűlés határozata ellenére sem bocsátott ki ilyen parancsot, ezért Stein a nemzetgyűlés szept. 7-i ülésén megismételte a javaslatát; a többség megszavazta, hogy fel kell hívni a kormányt a határozat sürgős végrehajtására, mire az Auerswald–Hansemann-kormány lemondott. A rá következő Pfuel-kormány, enyhített formában, végre kiadta a szóbanforgó hadparancsot, de az csak papíron maradt. – *531*

[718] „Neue Oderzeitung" – német polgári demokratikus napilap; 1849-től 1855-ig jelent meg Boroszlóban. Az 1846-tól 1849-ig „Allgemeine Oderzeitung" címmel kiadott ellenzéki katolikus lap szerkesztőségében bekövetkezett szakadás után indult meg 1849 márciusá-

ban. Az 50-es években Németország egyik legradikálisabb lapja volt, és a kormányszervek állandóan zaklatták. Az 50-es évek elején a szerkesztőséget a polgári demokrata M. Elsner, J. Temme és J. Stein vezették; 1855 szeptemberében Elsner lett a főszerkesztője; a kiadó M. Friedländer, Lassalle egyik unokafivére volt. – Marx 1854 dec. végén a „Neue Oderzeitung" londoni tudósítója lett és 1855 januárjától júliusáig hetenként két-három tudósítást küldött a lapnak. – *531*

[719] Marx „Stein" c. cikkéből; „Neue Rheinische Zeitung", 1849 febr. 18. – Az idézésről v. ö. 366. jegyz. – *531*

[720] „Schlesische Zeitung" – német napilap, 1742-től 1945-ig jelent meg Boroszlóban; az 1838-as forradalom előtt és alatt alkotmányos monarchista irányzatú. – *531*

[721] Kiegyező-gyűlésnek (Vereinbarungsversammlung) nevezte Marx és Engels az 1848 máj. 22-én Berlinben összeült porosz nemzetgyűlést, amelyet azért hívtak össze, hogy „a koronával egy alkotmányban kiegyezzen". A gyűlés ennek a formulának az elfogadásával lemondott a népszuverenitás elvéről. – *532*

[722] Az ún. „oktrojált alkotmány" (Verfassungsurkunde für den preussischen Staat – Alkotmányokirat a porosz állam számára) 1848 dec. 5-én, a porosz nemzetgyűlés feloszlatásával (v. ö. 512. jegyz.) egyidejűleg lépett életbe; az alkotmány kimondja, hogy „a törvényhozó hatalmat a király közösen gyakorolja a két kamarával"; a két kamarába történő választások közvetettek voltak; elektorválasztók (Urwähler) választották az elektorokat (Wahlmänner); a második kamara választásaiban csak ún. „önálló poroszok" vehettek részt, az első kamarába való választásoknál vagyoni cenzussal korlátozták a szavazati jogot, az első kamara tagjai „sem útiköltséget, sem diétát" nem kaptak, és kilátásba helyeztetett az is, hogy az első kamara tagjainak egy részét a király nevezi ki. „A végrehajtó hatalom" „egyedül a királyt" illeti; „ő nevezi ki és bocsátja el a miniszereket". A királyt illette meg a hadüzenet és a békekötés joga, feloszlathatta a kamarákat. A kamarák tagjai tartoztak a királynak „hűség- és engedelmességi esküt" tenni. – *532*

[723] 1849 ápr. 27-én a Brandenburg–Manteuffel-kormány feloszlatta az oktrojált alkotmány alapján febr. 26-án egybehívott második kamarát. A feloszlatás oka az volt, hogy a kamara ápr. 21-én jóváhagyta a frankfurti nemzetgyűlés által márc. 28-án elfogadott német birodalmi alkotmányt (v. ö. 359. jegyz.). – *532*

[724] V. ö. Biblia, Zsolt. 118, 22. (valamint Máté 21, 42., Lukács 20, 17. stb.): „A kő, amelyet az építők megvetettek, szegeletkővé lett." – *532*

[725] „Punch, or the London Charivari" – angol szatirikus hetilap, 1840-ben alapították; polgári liberális irányzatú. – *532*

[726] „Kladderadatsch" – német szatirikus hetilap, 1848-tól 1944-ig jelent meg Berlinben; alapította D. Kalisch. – *532*

[727] V. ö. Vergilius: „Georgica", IV. könyv 176. sor. – *532*

[728] 1846 jún. 26-án a tory Peel-kormány eltörölte a nagy földtulajdonosok érdekében 1815-ben hozott és a gabonabehozatalt korlátozó, illetve tiltó gabonatörvényeket. A gabonatörvények eltörlése a szabadkereskedelem jelszavával küzdő és az olcsóbb munkaerő megszervezésére törekvő ipari burzsoázia győzelme volt. – *532*

[729] Az első demokrata kongresszus 1848 jún. 14-től 17-ig ülésezett Majna-Frankfurtban, 66 német város 89 demokrata egyletének és munkásszervezetének küldötte vett részt rajta.

A kongresszus a munkásküldöttek kezdeményezésére kijelentette, hogy a német nép számára a demokratikus köztársaság az egyetlen elfogadható berendezkedés. Határozatot hoztak az összes demokrata egyletek összefogásáról, kerületi bizottságoknak és berlini székhellyel egy központi bizottságnak a létrehozásáról. A központi bizottság tagjaiul Fröbelt, Raut, Kriegét, helyetteseikül Bairhoffert, Schüttét és Annekét választották meg. A központi bizottságot a második demokrata kongresszuson megújították (v. ö. 465. jegyz.). A kispolgári demokrata vezetés alatt álló központi bizottság azonban nem tudta összefogni a demokratikus mozgalmat, s az együttműködés továbbra is csak az egyes szervezetek kezdeményezésétől függött. – *533*

730 „Der Freischütz" – német politikai, irodalmi és művészeti lap, 1825-től 1878-ig jelent meg Hamburgban; kispolgári demokrata. – *533*

731 V. ö. E. Meyen: „Der Kampf Karl Vogts gegen die Augsburger »Allgemeine Zeitung« und die Marxisten"; „Freischütz", 1860 febr. – *533*

732 Wandsbeki hírnök (Wandsbeker Bote) – eredetileg egy XVIII. sz.-i német újság címe és szerkesztőjének, M. Claudiusnak írói neve. – *535*

733 V. ö. Braun von Braunthal: „Das Nachtlager in Granada" (K. Kreuzer 1834-ben írt operájának szövegkönyve). – *535*

734 Narrhalla (Bolondcsarnok) – a Wallhalla mintájára csinált szó; Wallhallának hívták a germán mitológiában azt a pazar csarnokot, amely a harcmezőn elvérzett legérdemesebb hősök másvilági otthonául szolgál. – „Rheinische Volkshalle" – német napilap, 1848-tól 1855-ig jelent meg Kölnben, 1849 októberétől „Deutsche Volkshalle" címmel; katolikus klerikális. – *536*

735 Aula – a bécsi egyetem aulája; 1848–49-ben itt volt az akadémiai légiónak, a forradalom legradikálisabb polgári katonai szervezetének gyülekezőhelye. – *536*

736 Szeptembristáknak nevezték a jakobinusokat ellenfeleik, utalással az 1792-es szeptemberi napok véres eseményeire (v. ö. 257. jegyz.). – *536*

737 V. ö. Dante: „La Divina Commedia", Pokol, III. ének 10. sor. – *536*

738 Persius: „Satirae", I. szatíra 112. sor. – *536*

739 V. ö. Byron: „Epitaph". – *536*

740 Voltaire fordulata. – *537*

741 Asafötida (asa foetida) – kellemetlen szagú gyantás anyag; gyógyászati célokra és ragasztónak, valamint a konyhaművészetben ételek „pikáns" fűszerezésére használták. – *537*

742 Shakespeare: „The Merchant of Venice", IV. felv. 1. szín. – *538*

743 Shakespeare: „Hamlet", II. felv. 3. szín. – *538*

744 Persius: „Satirae", I. szatíra 132–133. sor; nonaria mint köznév szajhát jelent. – *538*

745 V. ö. Biblia, IV. Mózes, 3, 39. – *538*

746 V. ö. L. Sterne: „The Life and Opinions of Tristram Shandy, Gent.", III. könyv 35–42. fej., IV. könyv Bev. és 1. fej. – *538*

747 Marx „berlini barátja", „akinek tanultságát még A. von Humboldt is elismerte", F. Lassalle volt; v. ö. „Briefe von Alexander von Humboldt an Varnhagen von Ense", Varnhagen 1857 dec. 3-i naplójegyzete, valamint Humboldt 1858 szept. 9-i levele (Lassalle ezt a kötetet 1860 márc. 11-én el is küldte Marxnak). Marx eredetileg egy J. Fauchertól származó információ alapján azt gyanította, hogy a „Daily Telegraph" berlini tudósítója egy bizonyos Meier vagy Mayer; az Abelről szóló információt E. Fischel írta meg Marxnak 1860 máj. 30-án. – *539*

748 V. ö. Horatius: „Satirae", II. könyv III. szatíra, 343. sor. – *540*

749 A luxemburgi Echternachban minden év pünkösdjén hálaadó kormenetet tartanak az 1374-ben duhöngő Vitus-tánc megszűnésének emlékére; a kormenetben előre-hátra ugrálva haladnak. – *540*

750 Pope: „The Dunciad", II. könyv 319–320. sor. – *540*

751 „Baltische Monatsschrift" – német nyelvű havi folyóirat, 1859-től 1913-ig jelent meg Rigában (majd beolvadt a tallinni „Deutsche Monatsschrift fur Russland"-ba). – *541*

752 Stern Gescheidt L. Bambergert, Isidor Berlinerblau H B. Oppenheimet, Jakob Wiesenriesler pedig (akiről alább nincs több említés) valószínuleg F. Lassalle-t jelenti; v. ö. még Marx 1860 nov. 13-i levelét Engelshez. Bamberger és társai 1860-ban Hamburgban „Demokratische Studien" címmel egy gyűjteményes kötetet jelentettek meg (majd 1861-ben még egy kötetet); ebben szerepel Bambergertől: „Des Michael Pro Schriftenwechsel mit Thomas Contra, aus dem Jahre 1859"; Lassalle-tól: „Fichtes politisches Vermächtnis und die neueste Gegenwart"; Oppenheimtől: „Unsere Ideale und Enttäuschungen in England und Frankreich"; Simontól: „Deutschland und seine beiden Grossmachte"; írtak a gyűjteménybe Vogt, Hartmann, Grün és mások is. – Bamberger lapja a „Mainzer Zeitung" volt; a „teljes zsold" célzás egy Bamberger tanulmányában használt fordulatra: „félzsoldra fogott kommunisták". Bamberger „Juchhe nach Italiá!"-ja 1859-ben Vogt kiadásában jelent meg névtelenül; Bamberger könyvének címéhez kapcsolódik Kolatscheknak a 624–625. oldalon idézett (névtelen) cikke a „Stimmen der Zeit" 1860 októberi számában: „Die Juchheisten". – *541*

753 Hagyomány szerint Vespasianus római császár, amikor fia, Titus kikelt a vizeldékre kivetett adó ellen, egy aranypénzt nyomott fia orra alá, mondván: „Nincs szaga." (V. ö. pl. Suetonius: „Vespasianus", 23.) – *542*

754 Vígképű lovag – visszájára fordítása Don Quijote elnevezésének: a búsképű lovag. – *543*

755 „Chevalier sans peur et sans reproche" – Bayard lovag elnevezése. – *543*

756 V. ö. Calderón: „El mágico prodigioso". – *543*

757 Pantalone – az olasz commedia dell'arte egyik állandó jellem-alakja; gazdag, bizalmatlan, gyakran becsapott vénember. – *543*

758 A Majna-Frankfurtban tartózkodó János főherceg birodalmi kormányzó tiszteletére a frankfurti nemzetgyűlés konzervatív frakciója 1848 júl. 11-én bankettot rendezett. – *543*

759 Egy ismeretlen szerzőtől származó XVIII. sz. eleji diákdalból. – *544*

760 Corpus juris civilis – azon gyűjtemények összefoglaló neve, amelyek a római jognak fennálló jogszabályokból, valamint jogkommentárokból és kivonatokból szerkesztett, a VI. szá-

zadban Justinianus keletrómai császár alatt törvényerőre emelkedett összeállítását tartalmazzák. – *544*

761 A jogtalajról és az alább említett csapóajtóról v. ö. pl. Marx cikkét a „Neue Rheinische Zeitung" 1848 dec. 15-i számában: „A burzsoázia és az ellenforradalom"; lásd 6. köt. 104–105. old. – Vincke szerepéről a jogtalajjal kapcsolatban v. ö. pl. uo. 349–351. – *544*

762 A porosz egyesült Landtag a nyolc meglevő tartományi Landtag egyesítése volt; két kúriára oszlott: a főrendi kúriára és a három rend kúriájára. Az előbbi a főnemesség 70 képviselőjéből, az utóbbi a lovagság 237, a városok 182 és a falusi községek 124 képviselőjéből állt. Az egyesült Landtag jogköre új kölcsönök jóváhagyására és új adókivetések, adóemelések megszavazására korlátozódott; törvényjavaslatokat illetően csak tanácskozási joga volt és petíciókat intézhetett a királyhoz. Az egyesült Landtagot IV. Frigyes Vilmos 1847 febr. 3-i pátensével hívták össze; ápr. 11-én nyitották meg és már jún. 26-án a király parancsára hazaküldték, mert többsége elvetette a kormány pénzügyi kívánságait és leszavazta az új államkölcsönt. – *544*

763 V. ö. J. Fischart: „Geschichtsklitterung", IV. fej. – *544*

764 Az ideiglenes központi hatalom a frankfurti német nemzetgyűlés (v. ö. 218. jegyz). 1848 jún. 28-i határozatával jött létre a birodalmi kormányzóból (János osztrák főherceg) és a birodalmi kormányból; sem saját költségvetése, sem saját hadserege, tehát semmiféle tényleges hatalma nem volt, politikailag az ellenforradalmi fejedelmeket támogatta. – *546*

765 A frankfurti nemzetgyűlés többsége és a központi hatalom nem nyújtott segítséget a forradalmi Bécsnek az 1848-as októberi felkelés (v. ö. 219. jegyz.) idején, hanem „közvetítő" szerepet vállalt és ezzel elősegítette az ellenforradalom győzelmét. – *546*

766 V. ö. J. Fischart: „Geschichtsklitterung", III. fej. – *546*

767 Dajmio (szószerint: nagy név) – a japán császár hűbéreseinek címe (1868-ig). – *548*

768 A „tett kormánya" az Auerswald–Hansemann-kormány, amely 1848 jún. 26-tól 1848 szept. 21-ig volt hatalmon; elnöke Auerswald volt, Hansemann pedig, a kabinet tulajdonképpeni feje, megmaradt pénzügyminiszternek. – *548*

769 Rothadt választókerületek (korhadt kerületek; rotten boroughs) – így nevezték Angliában a XVIII. és XIX. sz.-ban azokat az elnéptelenedett községeket, amelyeknek évszázados kiváltságok alapján joguk volt parlamenti képviseletre. Ezeknek a választókerületeknek a képviselőit voltaképpen a földesurak nevezték ki, akiktől a helyi lakosság függött. Az 1832., 1867. és 1884. évi reformok megszüntették ezeket a kiváltságos választókerületeket. – *548*

770 V. ö. Schiller: „Don Carlos", I. felv. 9. jel. – *550*

771 Az Association démocratique (Demokrata Társaság) belgiumi nemzetközi egyesület, 1847 szeptemberében alapították Brüsszelben haladó polgári és kispolgári demokraták, valamint – elsősorban emigráns német – proletár forradalmárok; Marx és Engels tevékeny szerepet játszott a társaság megalapításában. 1847 nov. 15-én Marxot alelnökké választották, az elnök L. Jottrand lett. A társaság a nemzetközi demokratikus mozgalom egyik legfontosabb központjává vált. Az 1848-as francia forradalom idején a társaság proletár szárnya küzdött a belga munkások felfegyverzéséért és megindította a harcot a demokratikus köztársaságért. Marx 1848 márciusi kiutasítása után és a társaság legkövetkezetesebb elemeinek rendőri üldöztetése közepette azonban a belga polgári demokraták

nem tudták a dolgozók monarchiaellenes harcát irányítani; a társaság ettől kezdve csak korlátozott, merőben helyi tevékenységet folytatott és 1849-ben már ténylegesen megszűnt működni. – *555*

[772] 1853-ban a chartisták egy csoportja, E. Jonesszal az élén, létrehozott egy „Tömegmozgalom" („Mass Movement") nevű szervezetet, azzal a céllal, hogy egyesítse a trade unionokat és a szervezetlen munkásokat, elsősorban a sztrájkok és egyéb akciók összehangolása végett. Vezetését egy időszakonként összehívott munkásparlamentre (Labour Parliament) bízták, amelynek küldötteit a mozgalomhoz csatlakozott trade unionok összejövetelein és a szervezetlen munkások gyűlésein választották. A Munkásparlament 1854 márc. 6-án ült össze Manchesterben és márc. 18-ig ülésezett. Megtárgyalta és elfogadta a „Tömegmozgalom" programját és öttagú végrehajtó bizottságot választott. Marx, akit tiszteletbeli küldöttként meghívtak, a Munkásparlamentnek levelet írt (lásd 10. köt. 117–118. old.). A „Tömegmozgalom" nem tudott harci erővé válni, részben mert a trade unionista vezetők többsége elutasította a politikai harcot és nem támogatta az egységes munkásszervezet megalakítását, részben mert a sztrájkmozgalomnak 1854 nyarán bekövetkezett hanyatlása miatt nem sikerült elérni a munkások tömeges részvételét. 1854 márciusa után a Munkásparlamentet többé nem hívták össze. – *556*

[773] Balzac: „Illusions perdues". – *557*

[774] Közkeletű poroszbarát fordulat; a szembeállítás Bajorország katolicizmusára és állítólagos obskurantizmusára, másrészt Poroszország protestantizmusára és állítólagos felvilágosultságára céloz. – *559*

[775] Szállóigévé vált fordulat; állítólag a sans-souci-i molnár mondotta Nagy Frigyesnek, v. ö. F. Andrieu: „Le meunier de Sans-Souci". – *559*

[776] Code civil des Français (a franciák polgári törvénykönyve) – 1804-ben lépett életbe, 1807-ben Code Napoléon (Napóleon törvénykönyve) néven újjáalakították. A franciák bevezették az elfoglalt nyugat- és délnyugat-németországi területeken. A Rajna-tartományban még a Poroszországgal való egyesítés után is érvényben maradt. – *562*

[777] Shakespeare: „Love's Labour's Lost", V. felv. 1. szín. – *564*

[778] V. ö. Juvenalis: „Satirae", I. szatíra 79. sor. – *564*

[779] Honbarátok (Vaterlandsfreunde) – londoni német republikánus emigráns társaság az 50–60-as években; tagjai közé tartozott többek között F. Freiligrath, K. Blind, F. Hollinger. – Német Nemzeti Egylet (Deutscher Nationalverein) – német liberális polgári szervezet, amely Németországnak – Ausztria nélkül – a porosz monarchia vezetése alatti egyesítését tűzte ki célul; 1859 szeptemberében Frankfurtban alakították meg. Az egylet magja az úgynevezett gothai párt volt, amelyet 1849 júniusában alapítottak jobboldali liberálisok, az ellenforradalmi nagyburzsoázia képviselői, akik a frankfurti nemzetgyűlést elhagyták, amikor a nemzetgyűlés baloldali többsége birodalmi régenstanács megalapítása mellett döntött, mert IV. Frigyes Vilmos porosz király a nemzetgyűlés felkínálta császári koronát vonakodott elfogadni. A párt vezetői Dahlmann, Simson, Bassermann, Gagern, Brüggemann, Mathy és mások voltak. – *565*

[780] Caput mortuum (halott fej; visszamaradt hasznavehetetlen anyag, bedöglött maradék, üledék) – a régi vegytanban a lepárlás után az edényben visszamaradó szilárd termék elnevezése. – *570*

[781] V. ö. Vergilius: „Aeneis", III. könyv 523–524. sor. – *573*

[782] V. ö. Tacitus: „Agricola", 2. fej. – *576*

[783] Müller és Schulze – a berlini nyárspolgár D. Kalisch megalkotta típusai a „Kladderadatsch"-ban (v. ö. 726. jegyz.). – *581*

[784] Quirisek (Quirites) – a római polgárok megkülönböztető megjelölése és ünnepélyes megszólítása. – *584*

[785] Areiopagosz (Areiosz pagosz, Arész halma) – Athén egyik magaslata; erről kapta nevét az ott ülésező tanács és törvényszék. Széles jogköre volt a közügyekbe való beavatkozásra, ellenőrizte a törvények betartását és bizonyos ügyekben bíráskodott. Egyes időszakokban az athéni állam vezető testülete volt. – Átvitt értelemben: legfelsőbb fórum. – *585*

[786] „Ő maga mondta" („Autosz epha") – Püthagoraszra hivatkoztak így követői; a tekintélyi hivatkozás szimbóluma. Marx a névmást még felsőfokba rakja. – *586*

[787] V. ö. Biblia, Zsoltárok 130 (a Vulgatában 129), 1. – *591*

[788] Jogászi maxima a nyomozás, ill. bírói vizsgálat irányának megszabására; v. ö. még Seneca: „Medea", III. 500–501. sor. – *592*

[789] Brennus gallus vezér i. e. 390-ben elfoglalta Rómát, ostrom alá vette a Capitoliumot és hatalmas váltságot követelt a város elhagyásáért. A váltságdíjul kitűzött arany mérlegelésekor Brennus a hagyomány szerint „Jaj a legyőzötteknek!" felkiáltással nehéz kardját is beledobta a súlyserpenyőbe. – *594*

[790] „Schweizerische Nationalzeitung" – svájci német újság; 1842-től 1858-ig jelent meg Bázelban, kezdetben hetilap, 1847-től napilap; radikális. – *595*

[791] A „birodalmi Bieder- és Bassermannokról" v. ö. még 5. köt. 213., 285. old. – *596*

[792] V. ö. Biblia, II. Mózes 16, 3. – *596*

[793] Vergilius: „Aeneis", I. könyv 11. sor. – *596*

[794] A „4. melléklet" szövegét (egy-két pusztán stiláris eltéréssel) Marx mellékletként közölte a „Leleplezések a kölni kommunista-perről" második (1875-ös) kiadásához. A 600. és 605–606. oldalon lábjegyzetben közölt kiegészítések nincsenek benne a „Vogt úr" szövegében; ezeket Marx, ill. Engels füzte hozzá a „Leleplezések" második és harmadik kiadásához. (V. ö. még 8. köt. 551–558. old.) – *598*

[795] V. ö. „Belletristisches Journal und New Yorker Kriminalzeitung", 1853 ápr. 1., 8., 15., 22. – V. ö. még Marx cikkét ugyane lap máj. 5-i számában: „Hirsch önvallomásai"; lásd 9. köt. 36–39. old. – *598*

[796] Fleur de Marie (Mária virága; százszorszép) – E. Sue „Les mystères de Paris" c. regényében szereplő prostituált (v. ö. még a „Szent család" VIII. fejezetét; lásd 2. köt. 165–175. old.). – „Fleurs-de-lys [liliomok] névvel illeti a francia népnyelv a megbélyegzett bűnözők bőrébe égetett T. F. (travaux forcés, kényszermunka) betűket." (Engels jegyzetéből a „Leleplezések" 1885-ös kiadásának megfelelő helyén.) – *600*

[797] Hulks – avult, leszerelt hajók; átvitt értelemben hajóbörtön: börtönné átalakított, lehorgonyzott régi hajókon letöltendő büntetés. – *600*

[798] Münchhausen – nagyotmondó vesztfáliai báró (valóban létező személy volt, s 1780-ban ő maga adott ki egy kaland-könyvet „Vademecum für lustige Leute" címmel); történeteit Raspe jelentette meg angolul, majd Bürgers átültette őket németre. – *602*

[799] Wermuth és Stieber: „Die Kommunistenverschwörungen des neunzehnten Jahrhunderts". A második rész egy „feketelistát" tartalmaz, a munkásmozgalommal vagy a demokrata mozgalommal összeköttetésben álló személyek életrajzi adataival. – *605*

[800] J. Weydemeyer, A. Jacobi és A. Cluss: „An die Redaktion der »New Yorker Kriminalzeitung«", 1853 nov. 25-i szám. – *606*

[801] „Le Débat social" – belga hetilap, 1844-től 1849-ig jelent meg Brüsszelben, A. Bartels és (1846-tól) L. Jottrand kiadásában; polgári radikális irányzatú. – *617*

[802] „Notes to the People" – angol chartista hetilap, 1851-től 1852-ig jelent meg Londonban, E. Jones szerkesztésében. Marx és Engels közreműködtek a lap szerkesztésében és kiadásában, s 1851 júniusától 1852 áprilisáig számos cikkük jelent meg benne. – *619*

[803] „Putnam's Monthly Magazine" – amerikai havi folyóirat, 1853-tól 1857-ig jelent meg New Yorkban. E folyóiratban jelent meg 1855 második felében Engelsnek Marx kérésére és közreműködésével megírt cikksorozata, az „Európa hadseregei"; lásd 11. köt. 401–466. old. – *621*

[804] „Courrier du Dimanche" – francia hetilap, e címmel 1858-tól 1866-ig jelent meg Párizsban, Leymarie, majd Ganesco szerkesztésében; antibonapartista. – *621*

[805] Gergely-rend – pápai rendjel; 1831-ben alapította XVI. Gergely Nagy Gergely pápa tiszteletére, a Szentszék iránti serénység és hűség révén kiváló polgári és katonai személyek kitüntetésére; négy osztályú. – *623*

[806] 1860 októberében Varsóban találkozott az orosz cár, az osztrák császár és a porosz régensherceg; a találkozó célja az volt, hogy a három ország együttes fellépésével megakadályozzák Itália egyesítését és szembehelyezkedjenek III. Napóleon külpolitikájával, amely II. Viktor Emánuel szardíniai királyt támogatta. (V. ö. még Marx cikkét a varsói találkozásról a „New York Daily Tribune"-ban, 1860 okt. 10.; lásd 15. köt.) – *623*

[807] Léotard-kérdés – valószínűleg arról az erkölcsvitáról van szó, amely ebben az időben Jules Léotard francia artista testhezálló trikóruhája körül tört ki. – *624*

[808] Maroniták – libanoni nép és vallásfelekezet (nevüket a Maro kolostorról vették); a 680-ban kiátkozott, Krisztust egy-természetűnek valló monoteleták utódai; a középkor folyamán kiegyeztek és egyesültek a római egyházzal; a mohamedánokkal szemben meg tudták őrizni politikai és vallási függetlenségüket. Beszélt nyelvük az arab, egyházi nyelvük a szír. – *624*

[809] „The Manchester Guardian" – angol napilap, 1821-től jelenik meg; a szabadkereskedők, majd a liberális párt lapja. 1959 óta „The Guardian" címmel jelenik meg. – *624*

[810] Clichy – adósok börtöne Párizsban 1826 és 1867 között. – *625*

[811] A memorandum szerzője Sandford volt; a memorandum szövegét Marx Szemerétől kapta 1860 novemberében; Szemere Cobden révén jutott hozzá. (v. ö. még Szemere Bertalan: „Naplóm", II. köt., Pest 1869, 227–229. old.). – *625*

[812] 1848 júl. 5-én a Batthyány-kormány Kossuth egyetértésével arra az álláspontra helyezkedett, hogy nem tagadja meg a császár által az itáliai szabadságharc elleni bevetésre kért

katonákat. A képviselőházban ez az állásfoglalás nagy vihart váltott ki, különösen Perczel és Irányi kelt ki igen élesen ellene, mondván, hogy ez a lépés kockára teszi a nemzeti becsületet, anélkül, hogy bármiféle haszon származhatnék belőle. Kossuth erélyesen fellépett a csapatok küldése mellett és megszerezte a képviselőház jóváhagyását. Miután Ausztria a júl. 25-i custozzai győzelemmel (melyhez egyébként nem volt szüksége a magyar csapatokra) megszilárdította helyzetét Itáliában, teljes erejével a magyar szabadságharc ellen fordult és minden módon támogatta Jellachichot. – *626*

[813] A papi tizedről először nem Jekelfalusy, hanem Daróczy Zsigmond, a pécsi káptalan követe mondott le az alsótábla márc. 18-i ülésén a káptalan nevében; hozzá csatlakoztak a többi káptalanok küldöttei is. – *626*

[814] III. Napóleon 1860 júniusában Baden-Badenban találkozott Vilmos porosz régensherceggel. (V. ö. még Marx cikkét a „New York Daily Tribune" 1860 jún. 30-i számában: „Érdekes hírek Poroszországból"; lásd 15. köt.) – *627*

[815] V. ö. S. L. Borkheim (névtelen) brosúráját: „Napoleon III und Preussen. Antwort eines deutschen Flüchtlings auf »Preussen in 1860« von Edmond About"; Marx közreműködött a brosúra megírásában (v. ö. még Borkheim 1860 jún. 18-i, 21-i, szept. 16-i, 24-i és 27-i leveleit Marxhoz). – Az About és L. Simon együttműködését illető tájékoztatást Marx Rheinländertől kapta; a részletekről v. ö. Marx 1860 dec. 26-i levelét Engelshez. – *627*

[816] Vögele nyilatkozatáról van szó; v. ö. 420–422. old. – *629*

[817] A nyilatkozatot Marx elküldte a „Volkszeitung"-nak és az „Allgemeine Zeitung"-nak is, de e lapok nem nyomatták ki. – A „Reform" a következő szerkesztőségi jegyzettel közölte a nyilatkozatot: „Tekintettel arra a nagy érdeklődésre, amelyet *Karl Vogtnak* az augsburgi »Allgemeine Zeitung« elleni pere keltett, nem akartuk elutasítani Dr. K. Marx úr következő levelének közlését, amely új fényt vet azokra a súlyos, teljességgel bizonyítatlan vádakra, melyeket *Karl Blind* az egykori frankfurti parlamenti tag ellen felhozott." – *630*

[818] A „People's Paper" 1852 dec. 11-i és 18-i száma egy recenzió keretében részleteket közölt a „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikájá"-ból. – *631*

[819] Ezenkívül Marx még néhány kisebb (szintén névtelen) cikket írt a „Volk"-ba: „A Spree és a Mincio", „Erfurtoskodás 1859-ben" és „Invázió!"; lásd 13. köt. 388–390., 410–412., 437–439. old.; valamint „Politikai szemlé"-t szerkesztett a lapban; v. ö. uo. 478–480. old. – *632*

[820] V. ö. Schiller: „Wallensteins Tod", III. felv. 15. jel. – *634*

[821] Ezt a nyilatkozatot (a „körlevelet") Marx sokszorosíttatta és az 1860 febr. 6-i nyilatkozattal (v. ö. 638–639. old.) együtt több angol és német lapnak megküldte. – *636*

[822] A nyilatkozatot Marx a „Volkszeitung"-on kívül más német lapoknak (közöttük a „Kölnische Zeitung"-nak) is megküldte és több lapban megjelent; Marx a nyilatkozathoz mellékelve szétküldte az angol körlevelet (v. ö. 636–637. old.) is. – *638*

[823] A levél fogalmazványa fennmaradt Marx hagyatékában. A „Daily Telegraph"-üggyel kapcsolatban v. ö. még Marx 1860 febr. 9-i és 14-i levelét Engelshez és febr. 24-i levelét Weberhez. – *639*

[824] 1843 januárjában a rajna-tartományi porosz kormányzat kettős cenzúra alá vetette a „Rheinische Zeitung"-ot és megbízta Saint-Paul cenzort a lap külön ellenőrzésével; v. ö. 521. jegyz., valamint I. köt. 18., 114., 134. jegyz. – *641*

[825] Marx feljegyzéseiből kitűnik, hogy a nyilatkozatot a „Freischütz"-nek is elküldte; e lap azonban nem tette közzé. – *642*

[826] A nyilatkozatot Marx az „Allgemeine Zeitung"-on kívül elküldte a „Volkszeitung"-nak és a „Reform"-nak is. – *643*

[827] Ez a közlemény Marx kezdeményezésére jelent meg a „Volksstaat"-ban (v. ö. még Marx 1871 ápr. 10-i levelét W. Liebknechthez). A „Volksstaat" a következő szerkesztőségi jegyzetet fűzte a közleményhez: „Azok a pártbeli elvtársak, akik hibáztattak bennünket, amiért figyelmen kívül hagytuk Vogt cikkeit Elzász és Lotaringia annexiója ellen, és nem érték be az ismert marxi brosúrára való utalásunkkal, most alkalmasint megnyugodnak. Párizsi barátainkat pedig arra kérjük, küldjék meg nekünk a teljes regisztert; meggyőződésünk, hogy nem egy régi ismerősünket megtaláljuk benne, aki egykoron Vogt »csavargótársaként« bonapartizmusban ügynökölt, most pedig hasonló indítékokból és hasonló lelkesedéssel Bismarck-féle patriotizmussal házal." – *649*

[828] „Papiers et correspondance de la famille impériale", II. köt. 161. old. – *649*

[829] V. ö. K. Vogt: „Mémoire sur les microcéphales". – *650*

[830] „Norddeutsche Allgemeine Zeitung" – német napilap, 1861-től 1918-ig jelent meg Berlinben; a 60–80-as években a Bismarck-kormány hivatalos lapja. – *654*

[831] 1863 jan. 22-én *Lengyelország orosz uralom alatt álló részében* felkelés tört ki; a felkelés közvetlen kiváltó oka a tömegesen folyó letartóztatások és a soronkívül elrendelt katonatoborzás volt. A megalakult nemzeti kormány kiáltványt bocsátott ki, amelyben harcba szólította a nemzetet a függetlenségért és kihirdette a jobbágyfelszabadítást. A radikálisok („vörösök") igyekeztek rákényszeríteni a nemességet a jobbágyság felszabadítására; s ahol ez megtörtént, a parasztság tömegesen jelentkezett a felkelő csapatokba. A mozgalom vezetése azonban márciustól a kiegyező-párt („fehérek") kezébe került, akik ellenezték a társadalmi reformok radikális végrehajtását és népi mozgalom helyett külpolitikai manőverek segítségével akarták biztosítani a nemzeti függetlenséget. Júniusban és szeptemberben rövid időre a radikálisok kerültek hatalomra, de hatalmukat nem tudták megszilárdítani; a felkelés hanyatlásnak indult, s noha az október közepén uralomra került következetesebb vezetés egy időre megint fellendítette a mozgalmat, nem tudták a harcot egy következetes agrármozgalommal összekapcsolni és a széles paraszti tömegek aktív támogatását megszerezni; a mozgalom erejét vesztette, amihez hozzájárult az, hogy a cári kormány az 1864 márc. 2-i agrártörvénnyel szentesítette a nemzeti kormány 1863 januári rendelkezéseit; 1864 májusában a felkelő kormányt elfogták és a felkelés véget ért. – *655*

[832] Az Északnémet Szövetség (Norddeutscher Bund) 1867-ben alakult meg Poroszországnak a porosz–osztrák háborúban aratott győzelme és a Német Szövetség (v. ö. 474. jegyz.) széthullása után; 19 német államot és 3 szabad várost egyesített Poroszország vezetése alatt. 1870-ben bekerült a szövetségbe Bajorország, Baden, Württemberg és Hessen-Darmstadt is. A szövetség a Német Birodalom 1871-ben történt megalapításáig állt fenn. – *655*

Mutató

*(Nevek – idézett művek; hatóságok közleményei, újságok és folyóiratok)**

A

»*Aargauer Nachrichten*« (Aargaui Hírek). – *496* (656)

ABD EL-KÁDIR, Szidi el-Hadzsi Uld Mahiddin (1808–1883) – Algéria emírje 1830–1847; 1832–47 az algériai–marokkói szabadságharc vezére; 1847-ben a franciák elfogták; 1852-ben III. Napóleon engedélyével letelepedett Törökországban. – *18–19 24 215* (12 19 278 279)

ABD EL-MONEIM (kb. 1100–1163) – az észak-afrikai és dél-spanyolországi mohamedán állam első kalifája 1130–1163. – *75*

ABD ER-RAHMÁN (1778–1859) – marokkói szultán 1822–1859. – *215*

ABEL, Karl (szül. 1837) – német nyelvész és újságíró, a „Daily Telegraph" berlini tudósítója. – *539–543*

– (Névtelenül:) *The Journalistic Auxiliaries of Austria* (Ausztria zsurnalista segédcsapatai); „Daily Telegraph", 1860 febr. 6. sz. – *425 539 640*

»*Abendpost*« (Esti Posta), Berlin. – *332 394* (489)

»*Abendzeitung*« (Esti Újság), Drezda–Lipcse. – *164* (211)

ABERCROMBY, Sir Ralph (1734–1801) – angol tábornok, 1795–97 a franciák elleni nyugat-indiai expedíciós csapatok parancsnoka. – *124*

ABOUT, Edmond-François-Valentin (1828–1885) – francia újságíró, bonapartista. – *416 457 477 480 498 503–504 562 621–623 627* (815)

– *Compère Guillery* (Guillery Koma). – *621–623 627*

– *La Prusse en 1860* (Poroszország 1860-ban) [Előzőleg „Napoléon III et la Prussie" („III. Napóleon és Poroszország") címmel jelent meg], Párizs 1860. – *457 476–477 504 562 627*

ABT – német újságíró, kispolgári demokrata; az 50-es években Genfbe emigrált. – *336–339 342–343 346*

ADAMS, Robert (megh. 1595) – angol építész.

– *Expeditionis Hispanorum in Angliam vera descriptio, anno 1588* (A spanyolok angliai expedíciójának igaz leírása, az 1588-as esztendőben), London [1589?]. – *30* (23)

---

* Az idegen nyelvű szövegeket itt és mindenütt – nyelvi sajátszerűségeiket érintetlenül hagyva – mai helyesírásuk szerint adtuk. A művek kiadási adatait csak ott tüntettük fel, ahol Marx és Engels az általuk használt kiadást megjelölik vagy az kétséget kizáróan megállapítható.

Aelianus *lásd* Ailianosz

On the Affairs of Italy *lásd* Correspondence respecting the Affairs of Italy

AGASSIZ, Louis-Jean-Rodolphe (1807–1873) – svájci zoológus és geológus; reakciós, a „kataklizma-elmélet" képviselője, antidarwinista. – *344*

AGÉSZILAOSZ (i. e. kb. 444–kb. 360) – spártai király. i. e. kb. 401–360. – *40*

ÁGOST (1779–1843) – porosz herceg, tábornok, részt vett a Napóleon elleni háborúkban; 1808–43 az újjászervezett tüzérség főnöke. – *159*

AHMED SÁH DURRÁNI (kb. 1724–1773) – afgán sah 1747–1773. – *8–9*

AILIANOSZ (Aelianus) (II. sz.) – görög katonai író. – *74*

AIREY, Sir Richard, Baron (1803–1881) – angol tábornok. – *15*
– *Opening Address . . . before the Board of General Officers assembled at . . . Chelsea etc.* (Nyitó beszéd . . . a Chelsea-ben . . . összeült főtiszti tanács előtt stb.), London 1856. – *15* (9)

ALBA, Fernando Álvarez de Toledo, duque de (1507–1582) – spanyol politikus és hadvezér, 1567–73 németalföldi helytartó; a németalföldi forradalmat véres kegyetlenséggel leverte. – *55 270*

ALBERONI, Giulio (1664–1752) – olasz származású spanyol politikus, bíboros; 1714–19 V. Fülöp király első minisztere. – *515*

ALBERTS – az 50-es években porosz követségi titkár Londonban. – *598–599*

ALEXANDROSZ (Sándor), (Nagy) (i. e. 356–323) – makedón király i. e. 336–323. – *36 41–43 51 74 100 201 238–244 259 286 293* (33 45)

ALGHISI DA CARPI, Galasso (kb. 1523–1573) – olasz hadmérnök. – *269–270*
– *Delle fortificazioni* (Az erődítményekről), Velence 1570. – *269–270* (320)

ALLEN – angol katonatiszt. – *221*

»*Allgemeine Zeitung*« (Általános Újság), Augsburg. – *323 337 356 370–371 373 399 409–412 416–429 474 479–481 501 533–534 541 551–555 558–559 562–569 573–575 612–617 629–630 634 636–637 640–642 644* (314)

Allgemeines Theaterlexikon oder Enzyklopädie alles Wissenswerten für Bühnenkünstler, Dilettanten und Theaterfreunde (Általános színházi lexikon, vagy enciklopédiája mindannak, amit színészeknek, műkedvelőknek és színházbarátoknak tudni érdemes), kiadta R. Blum, K. Herlossohn, H. Marggraff, Altenburg–Lipcse 1839. – *164*

ALOMPRA (1711–1760) – burmai király 1753–1760. – *222*

ALTENHÖFER, August Joseph (1804–1876) – német újságíró, az augsburgi „Allgemeine Zeitung" egyik szerkesztője. – *410*

ANDERSON, Robert (megh. 1696) – angol matematikus és hadmérnök; tüzérségi szakíró. – *81*

Angoulême hercege *lásd* Bourbon, Louis-Antoine de

ANNA IVANOVNA (1693–1740) – orosz cárnő 1730–1740. – *438*

ANTONINUS Pius (86–161) – római császár 138–161; a neki tulajdonított nagy útikönyv valószínűleg valamivel későbbi eredetű. – *211*
– *Itineraria Antonini* (Antoninus útikönyvei). – *211*

APOLLÓNIOSZ, rhodoszi (i. e. III. sz.) – görög költő és grammatikus. – *491*
– *Ἀργοναυτικά* (Az Argonautészok útja). – *491* (653)

ARGYILL, Archibald Campbell, Earl (1629–1685) – skót arisztokrata, 1685 május–júniusában felkelést szervezett II. Jakab ellen; a felkelés leverése után kivégezték. – *372*

ARISMENDI, Juan Bautista (szül. 1770) – venezuelai tábornok és politikus; részt vett a dél-amerikai gyarmatok függetlenségi háborújában; 1819-ben Kolumbia alelnöke. – *170 – 175*

ARMSTRONG, William George, Baron of Cragside (1810–1900) – angol feltaláló és gyáros. – *203*

ARNDT, Ernst Moritz (1769–1860) – német romantikus író, történész és filológus, a Napóleon elleni küzdelmek aktív résztvevője, 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja (jobbközép), alkotmányos monarchista. – *430*

ARNIM, Harry, Graf von (1824–1881) – német diplomata, konzervatív, Bismarck ellenfele; 1871–74 párizsi követ; 1874-ben diplomáciai okmányok eltulajdonításáért elítélték. – *600*

ARNIM-BOITZENBURG, Adolf Heinrich, Graf von (1803–1868) – porosz junker politikus, 1842–45 belügyminiszter, 1848 márc. 19–29 miniszterelnök, a frankfurti nemzetgyűlés tagja, 1849-ben a második kamara jobbszárnyának egyik vezetője. – *545*

ARRIANOSZ (Arrianus), Flavius, nikomédeiai (kb. 95–180) – görög író, történész és geográfus. – *201*
– *Ἀνάβασις Ἀλεξάνδρου* (Alexandrosz hadjárata). – *201* (250)

Aspre *lásd* d'Aspre

ASSERMANN (Vendrei) Ferenc (1821–1893) – magyar katonatiszt, hadtörténeti író; az 1848-as forradalom résztvevője. – *516–517*

Auch eine Charakteristik des liberalen Abgeordneten von Vincke und erbauliche Geschichte des Sprochhövel-Elberfelder Wegbaues (Ez is egy jellemzése von Vincke liberális képviselőnek, és épületes története a sprochhövel–elberfeldi útépítésnek), Hagen 1849. – *550*

AUCKLAND, George Eden, Earl of (1784–1849) – angol politikus, liberális; több ízben miniszter, 1836–42 India főkormányzója. – *11*

von Aue *lásd* Hartmann von Aue

AUGEREAU, Pierre-François-Charles, duc de Castiglione (1757–1816) – francia tábornok, 1804-től tábornagy; részt vett a Francia Köztársaság és Napóleon hadjárataiban. – *159 209–210*

Augsburger Zeitung *lásd* Allgemeine Zeitung

AUGUSTENBURG, Christian August, herceg (1768–1810) – dán arisztokrata, tábornok; 1810 januárjában XIII. Károly svéd király Károly Ágost néven fiává fogadta. – *131*

AUGUSTUS, Cajus Julius Caesar Octavianus (i. e. 63–i. sz. 14) – római császár i. e. 27–i. sz. 14. – *49*

Aumale hercege *lásd* Orléans, Henri-Eugène-Philippe-Louis d'

AYLMER – angol katonatiszt, részt vett az 1808–14-es Pireneus-félszigeti háborúban. – *143*

B

BABST, Ivan Kondratyevics (1824–1881) – orosz közgazdász, történész és publicista, 1851-től a kazanyi, 1857-től a moszkvai egyetemen a közgazdaságtan professzora. – *340*

BÁBUR (1483–1530) – a mogul dinasztia megalapítója, India uralkodója 1526–1530. – *8*

BACON, Roger (kb. 1214–1294) – angol ferences szerzetes, filozófus és természetkutató, az empirikus természetkutatás előfutára. – *75* (91)
– *Epistolae de secretis operibus artis et naturae, et de nullitate magiae* (Levelek a tudomány és a természet titkos működéseiről és a mágia semmisségéről). – *75* (91)

BADEL, Marguerite (Rigolboche) (szül. kb. 1842) – francia táncosnő. – *622–624*

BAGOHUFVUD (Baggovut), Karl Fjodorovics (1761–1812) – norvég származású orosz tábornok, részt vett a Napóleon elleni háborúkban. – *191–192*

BAGRATION, Pjotr Ivanovics, herceg (1765–1812) – grúz származású orosz hadvezér, részt vett Szuvorov hadjárataiban; 1812-ben a második orosz hadsereg parancsnoka; a borogyinoi ütközetben halálosan megsebesült. – *107 190–192*

BAIRD, Sir David (1757–1829) – angol tábornok; 1800–02 az egyiptomi expedíciós csapatok parancsnoka. – *124*

Baltimore Korrespondent *lásd* Der Deutsche Korrespondent

»*Baltimore Wecker*« (Baltimore-i Ébresztő). – *397* (494)

»*Baltische Monatsschrift*« (Balti Havi Folyóirat), Riga. – *541* (751)

BALZAC, Honoré de (1799–1850) – francia realista regényíró. – *335 557* (376)
– *Illusions perdues* (Elveszett illúziók). – *557* (773)

BAMBERGER, Ludwig (1823–1899) – német publicista, kispolgári demokrata; 1848-ban a badeni–pfalzi felkelés résztvevője, 1866 után nemzeti liberális. – *541–542* (752)
– (Névtelenül:) *Juchhe nach Italia!* (Hurrá Itáliába!), Bern–Genf 1859. – *542* (752)
– *Des Michael Pro Schriftenwechsel mit Thomas Contra, aus dem Jahre 1859* (Pro Mihály iratváltása Kontra Tamással, az 1859-es esztendőből); „Demokratische Studien" („Demokrata Tanulmányok"), [I. köt.,] Hamburg 1860. – *542* (752)

BANGYA János (1817–1868) – magyar újságíró, katonatiszt, részt vett a szabadságharcban; a szabadságharc bukása után Kossuth külföldi megbízottja, egyben rendőrügynök; később Mehemed bej néven a törököknél katonai szolgálatba lépett; 1855–58 a cserkeszháborúk idején török ügynök a Kaukázusban. – *510–512*

BARAGUAY (BARAGUEY) D'HILLIERS, Achille, comte (1795–1878) – francia tábornok, bonapartista, 1854-től tábornagy; 1854-ben a Baltikumban a francia expedíciós hadtest parancsnoka; 1859-ben az itáliai háborúban hadtestparancsnok. – *180*

BARAGUAY (BARAGUEY) D'HILLIERS, Louis (1764–1812) – az előbbi apja; francia tábornok; részt vett a Francia Köztársaság háborúiban és I. Napóleon hadjárataiban. – *458*

BARCLAY DE TOLLY, Mihail Bogdanovics, herceg (1761–1818) – orosz hadvezér és katonai politikus; 1814-től tábornagy; részt vett a Napóleon elleni háborúkban és a svéd–orosz háborúban; 1810–12 hadügyminiszter, 1812-ben az első orosz hadsereg parancsnoka; 1813–14 a Napóleon ellen harcoló seregek főparancsnoka. – *106–107 123 151 190–192* (118 120)

BAROCHE, Pierre-Jules (1802–1870) – francia jogász és politikus; rendpárti, majd bonapartista; több ízben miniszter. – *487*

BARROT, Camille-Hyacinthe-Odilon (1791–1873) – francia jogász és politikus, a júliusi monarchia idején a liberális dinasztikus ellenzék vezetője, 1848 dec. – 1849 okt. miniszterelnök. – *335 353 403* (377)

BARTHELEMY, Emmanuel (kb. 1820–1855) – francia munkás, blanquista, a júliusi monarchia idején forradalmi titkos társaságok tagja; 1848-ban részt vett a párizsi júniusi felkelésben, majd Angliába emigrált, egyik vezetője a londoni francia blanquista emigrán-

sok egyesületének; 1850-ben csatlakozott a Willich–Schapper frakcióhoz; 1855-ben kétszeres gyilkosság vádjával kivégezték. – *383*

BASSERMANN, Friedrich Daniel (1811–1855) – mannheimi könyvkereskedő, mérsékelt liberális politikus; 1848–49 badeni képviselő a szövetségi gyűlésen, az előparlament és a frankfurti nemzetgyűlés tagja (jobbközép). – *404*

BATTHYÁNY Kázmér gróf, németújvári (1807–1854) – magyar politikus, liberális; 1849 a forradalmi kormány külügyminisztere; a forradalom leverése után Törökországba, majd Franciaországba emigrál. – *508*

BATTHYÁNY Lajos gróf, németújvári (1806–1849) – magyar politikus; az utolsó rendi országgyűlésen a főrendi ellenzék vezetője; 1848 ápr. 7 – szept. 10. az első független magyar kormány elnöke; dec. 31-én az országgyűlés békeküldöttségének tagja; 1849 jan. 8-án letartóztatják, okt. 6-án kivégzik. – *508* (812)

BAUER, Edgar (1820–1886) – Bruno Bauer öccse, német ifjúhegeliánus filozófus és publicista; 1858–59 a londoni „Neue Zeit" szerkesztője; az 1861-es amnesztia után porosz állami tisztviselő. – *414* (544)

Βατραχομυομαχία (Békaegérharc). – *387 607* (484)

BAYARD, Pierre du Terrail, seigneur de (kb. 1475–1524) – francia lovag, bátorsága és nemes viselkedése miatt a „félelem és gáncs nélküli" nevet kapta. – *544–550*

BAZANCOURT, César Lécat, baron de (1810–1865) – francia író; bonapartista. – *459* – *L'expédition de Crimée jusqu'à la prise de Sébastopol. Chroniques de la guerre de l'Orient* (A krími expedíció Szevasztopol bevételéig. A keleti háború krónikája), Párizs 1856. – *459* (609)

BEAUHARNAIS, Eugène, herceg (1781–1824) – francia tábornok; I. Napóleon mostohafia, részt vett Napóleon hadjárataiban; 1805–14 Itália alkirálya. – *95 130 191–193 248 440* (221 306)

BECKER, Gottfried (1827–1865) – német újságíró, részt vett az 1849-es badeni felkelésben; 1853-ban Amerikába emigrált, harcolt az amerikai polgárháborúban; Johann Philipp Becker fia. – *360*

BECKER, Johann Philipp (1809–1886) – német kefekötő, a 30–40-es évek németországi és svájci demokratikus mozgalmainak résztvevője; a svájci hadsereg tisztjeként harcolt a Sonderbund ellen; az 1848-as forradalom aktív résztvevője, a badeni népfelkelők parancsnoka; a 60-as években az I. Internacionálé egyik vezetője Svájcban, a „Vorbote" szerkesztője; Marx és Engels barátja és harcostársa. – *350 358–364 376 380–381 518–523 529 543 554 558 591 597 603 625* (440 442)

BECKER, Max Joseph (megh. 1896) – német mérnök, demokrata; 1849-ben a badeni felkelés résztvevője; a felkelés leverése után Svájcba, majd az Egyesült Államokba emigrált. – *328 331*

BECKMANN – az 50-es évek elején porosz rendőrügynök Párizsban; a „Kölnische Zeitung" párizsi tudósítója. – *354–355 600*

BEDEAU, Marie-Alphonse (1804–1863) – francia tábornok és politikus, mérsékelt polgári republikánus; részt vett Algéria meghódításában és a párizsi júniusi felkelés leverésében; az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlés alelnöke; az államcsíny után kiutasították. – *216*

BELIDOR, Bernard-Forest de (1698–1761) – francia hadmérnök, katonai szakíró. – *81*

BELISZARIOSZ (kb. 505–565) – bizánci hadvezér. – *291*

BELLEGARDE, Friedrich Heinrich, Graf von (1756–1845) – osztrák tábornagy, részt vett a Napóleon elleni háborúkban. – *130*

»*Belletristisches Journal und New Yorker Kriminalzeitung*« (Szépirodalmi Folyóirat és New York-i Bűnügyi Újság). – *365 510 598* (443 795)

BELLY, Léon (1827–1877) – francia festő. – *622–623*

BEM, József (Murad Tevfik) (1794–1850) – lengyel tábornok és forradalmár. – *117–120* (129 137 138 139)

– *Notes sur les fusées incendiaires* (Jegyzetek a gyújtólövedékekről); „Erfahrungen über die Congreveschen Brandraketen bis zum Jahre 1819 in der Königl. Polnischen Artillerie etc." („Tapasztalatok a Congreve-féle gyújtórakétákkal kapcsolatosan 1819-ig a lengyel kir. tüzérségben stb."), Weimar 1820. – *117* (132)

– *O maszynach parowych etc.* (A gőzgépekről stb.), Lwów 1829. – *117* (132)

BENDA, Robert (1816–1899) – német politikus, liberális, majd nemzeti liberális; 1859-től a Reichstag tagja. – *544*

BENNIGSEN (Benningsen), Levin Avguszt Teofil (Leontyij Leontyevics) (1745–1826) – német származású orosz tábornok; részt vett I. Pál megölésében; harcolt a Napóleon elleni háborúkban, 1807 hadseregfőparancsnok, 1812 vezérkari főnök. – *121–123* (143)

BERESFORD, George, Marquiess Waterford (megh. 1826) – angol arisztokrata, William Carr Beresford apja. – *124*

BERESFORD, William – angol katolikus pap, az írországi Tuam érseke. – *125*

BERESFORD, William Carr, Viscount (1768–1854) – angol tábornok és politikus. – *16 124–125* (150 152)

»*Berliner Militärwochenschrift*« (Berlini Katonai Hetilap). – *358* (440)

BERMÚDEZ, José Francisco (1782–1831) – venezuelai tábornok és politikus; részt vett a dél-amerikai függetlenségi harcban; Bolívar ellenfele. – *170*

BERNADOTTE, Jean-Baptiste-Jules (1764–1844) – Franciaország tábornagya, 1810-től XIII. Károly svéd király fogadott fia; XIV. Károly János néven svéd király 1818–1844; 1813-ban részt vett a Napóleon elleni háborúban. – *106 122 127–135 139 150–155*

BERNHARDI, Theodor von (1802–1887) – német történetíró és diplomata. – *106 190 194*

– *Denkwürdigkeiten aus dem Leben des kaiserl. russ. Generals von der Infanterie Karl Friedrich Grafen von Toll* (Emlékiratok Karl Friedrich von Toll gróf orosz csász. gyalogsági tábornok életéről), Lipcse 1856. – *106 190–194* (118 238 240)

BERNOULLI, Johann (1667–1748) – svájci matematikus; a groningeni (Hollandia) és a bázeli egyetemen professzor; az infinitezimálszámítás és a mechanika területén jelentős eredményeket ért el. – *81*

BERRY, Marie-Caroline-Ferdinande-Louis de Naples, duchesse de (1798–1870) – X. Károly francia király második fiának felesége, majd özvegye, a legitimista francia trónkövetelő Chambord gróf anyja; fia trónra juttatásáért összeesküvést szőtt Lajos Fülöp ellen, s emiatt 1832-ben letartóztatták. – *214*

BERRYER, Pierre-Antoine (1790–1868) – francia jogász és politikus, legitimista; az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlés tagja. – *453*

BERTHIER, Jean-Baptiste (1721–1804) – francia hadmérnök, Louis-Alexandre Berthier apja. – *136*

BERTHIER, Louis-Alexandre, prince de Neuchâtel, duc de Valengin, prince de Wagram 1753–1815) – francia tábornagy. – *136–138 157 210*
– *Mémoires* (Emlékiratok) [1826], Párizs 1827. – *138*

BESSIERES, Jean-Baptiste, duc d'Istrie (1768–1813) – francia tábornagy. – *95 139–140*

BEUST, Friedrich von (1817–1899) – porosz katonatiszt, majd politikai meggyőződése miatt nyugállományba vonult; 1848-ban a Kölni Munkásegylet bizottsági tagja; 1848 szept.– 1849 febr. a „Neue Kölnische Zeitung" szerkesztője; 1849-ben a badeni–pfalzi felkelés katonai bizottságának tagja; utána Svájcba emigrált. – *375*

Biblia. – *34 334 337 342 345 371 402 501 532 538 591 596* (27 375 387 402 403 410 463 508 671 724 745 787 792)

BIEDERMANN, Karl (1812–1901) – német történész és publicista, mérsékelt liberális; 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja (közép); később nemzeti liberális. – *595–596* (791)

Bieler Handelskurier *lásd* Schweizer Handelskurier

BIRAGO, Karl, Freiherr von (1792–1845) – osztrák hadmérnök. – *202*

BIRINGOCCIO (*Biringuccio*), *Vannuccio* (*Vannoccio*) (1480–1539) – olasz vegyész és metallurgus. – *78* (97)
– *De la pirotechnia etc.* (A pirotechnikáról stb.), Velence 1540. – *78* (97)

BISCAMP (Biskamp), Elard – német demokrata újságíró; részt vett az 1848-as forradalomban, majd Londonba emigrált, 1859-ben Marx közreműködésével részt vett a „Volk" szerkesztésében. – *336 414–415 423–424 533–534 553–557 564–569 577 580 588–589 594 642* (384)
– (Névtelenül:) *Der Reichsregent* (A birodalmi régens); „Das Volk", 1859 máj 14. sz. – *415 533*
– [*Levél az „Allgemeine Zeitung" szerkesztőségéhez*]; „Allgemeine Zeitung", 1859 okt. 27. sz. – *423 553 555 564–565* (553)
– *Erklärung* (Nyilatkozat); „Allgemeine Zeitung", 1860 febr. 15. sz. – *642*

BISMARCK, Otto, Fürst von (1815–1898) – porosz politikus; 1851–59 porosz meghatalmazott a Szövetségi Gyűlésben; 1862–72 miniszterelnök, 1871–90 birodalmi kancellár. – *653 656*

BLAKE, Robert (1599–1657) – angol tengernagy, Cromwell harcostársa; az 1650-es években az angol–spanyol háborúban a flotta parancsnoka; harcolt a tunéziai és algériai kalózok ellen. – *20*

BLANC, Jean-Joseph-Louis (1811–1882) – francia történész és újságíró, kispolgári szocialista; 1848-ban az ideiglenes kormány tagja; 1848 augusztusában Angliába menekült, ahol a kispolgári emigráció egyik vezetője volt; 1871-ben a versailles-iak mellé állt. – *368 556* (371)

BLANCHARD – angol katonatiszt. – *202*

BLANCHENAY, Louis (1800–1881) – svájci politikus, 1848–60 a nemzeti tanács tagja; vámigazgató. – *490*

BLANQUI, Louis-Auguste (1805–1881) – francia forradalmár, titkos társaságok alapítója, 1848-ban a francia proletariátus egyik vezére; utopikus kommunista, életéből 36 évet börtönben töltött. – *368*

BLIND, Karl (1826–1907) – német író és újságíró, kispolgári demokrata; 1848–49 részt vett a badeni forradalmi mozgalomban; 1849-ben a badeni ideiglenes kormány tagja; az 50-es években a londoni német kispolgári emigráció egyik vezetője; később nemzeti liberális. – *413–428 533–534 558–559 564–569 574–580 609–615 629–642* (779)
– (Névtelenül:) *The Grand Duke Constantine to be King of Hungary* (Konstantin nagyherceg

mint Magyarország jövendő királya); „The Free Press", 1859 máj. 27. sz. – *419–421 424 558–559 580 611 613 632–636*
– (Névtelenül:) *Zur Warnung* (Figyelmeztetésül), London 1859. – *419–428 533–534 558–559 562 565–580 612–615 629–641*
– *Erklärung* (Nyilatkozat); „Allgemeine Zeitung", 1859 nov. 9. sz. – *634*
– *Erklärungen* (Nyilatkozatok); „Allgemeine Zeitung", 1859 dec. 11. sz. – *423 637 641*
– *Gegen Karl Vogt* (Karl Vogt ellen); „Allgemeine Zeitung", 1860 febr. 13. sz. – *479 642*

BLONDEL, François (1617–1686) – francia építész és hadmérnök, katonai szakíró. – *81*

BLONDIN (Jean-François Gravelet) (1824–1897) – francia kötéltáncos. – *515*

BLUM, Robert (1807–1848) – lipcsei könyvkereskedő és publicista, kispolgári demokrata; 1848-ban az előparlament alelnöke és a frankfurti nemzetgyűlés baloldalának vezére; részt vett az 1848 októberi bécsi felkelésben; Bécs eleste után főbelőtték; *lásd még* Allgemeines Theaterlexikon. – *164–166 372–373 535–536* (213 216 217)

BLUNTSCHLI, Johann Kaspar (1808–1881) – svájci jogász, reakciós politikus; egyik megszervezője a forradalmi mozgalmakban résztvevők rendőri üldözésének. – *378*
– (Névtelenül:) *Die Kommunisten in der Schweiz nach den bei Weitling vorgefundenen Papieren. Wörtl. Abdr. d. Kommissionalberichtes an d. H. Regierung d. Standes Zürich* (A kommunisták Svájcban, a Weitlingnél fellelt iratok alapján. A Zürich kanton m. kormányzatához intézett bizottsági jelentés szószerinti lenyomata), Zürich 1843. – *378* (471)

BLÜCHER, Gebhard Leberecht, Fürst von (1742–1819) – porosz hadvezér. – *129 149–162 249* (202)
– *Kampagne-Journal der Jahre 1793 und 1794* (Az 1793. és 1794. esztendők hadjárati naplója), Berlin 1796. – *150* (198)

BOBZIN, Friedrich Heinrich Karl (szül. 1826) – német kézműves, 1847-ben a brüsszeli Német Munkásegylet tagja, 1849-ben részt vesz a badeni–pfalzi felkelésben; az emigrációban Struvéval együtt a londoni kispolgári Demokrata Egylet vezetője. – *332*

BODISCO, Jakov Andrejevics (szül. 1794) – orosz tábornok; 1853–56 a krími háborúban Bomarsund erőd parancsnoka. – *180*

BOICHOT, Jean-Baptiste (szül. 1820) – francia politikus, republikánus, 1849-ben a törvényhozó nemzetgyűlés tagja; részt vett az 1849 június 13-i felkelésben, majd emigrált. – *352*

BOJARDO, Matteo Maria (1434–1494) – olasz költő. – *607*
– *L'Orlando innamorato* (A szerelmes Orlando). – *607*

BOLÍVAR y Ponte, Simón (1783–1830) – dél-amerikai politikus, a függetlenségi háború egyik vezető személyisége; a Kolumbia Köztársaság elnöke 1819–1830. – *103 167–179 510 626* (117 230)

Bonaparte *lásd* Napóleon, I.

BONAPARTE, Jérôme (1784–1860) – I. Napóleon legifjabb öccse; Vesztfália királya 1807–1813; 1850-től Franciaország marsallja. – *465*

BONAPARTE, Jérôme-Napoléon-Joseph-Charles-Paul (Plon-Plon) (1822–1891) – Jérôme Bonaparte fia, III. Napóleon unokaöccse; a második köztársaság idején képviselő az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlésben; 1854-ben a krími háborúban hadosztályparancsnok; 1859-ben az itáliai háborúban hadtestparancsnok. – *27 338 348 356–358 413 420 444 465 469 481–490 495–498 503–505 512–513 516 549–550 654–655* (423 637 677 694)

BONAPARTE, Joseph (1768–1844) – I. Napóleon legidősebb testvére; nápolyi király 1806–1808, spanyol király 1808–1813. – *128 141* (196)

BONAPARTE, Joseph-François-Charles-Napoléon, duc de Reichstadt (1811–1832) – I. Napóleon és Mária Lujza fia, francia trónkövetelő. – *132*

Bonaparte, Louis *lásd* Napóleon, III.

BONAPARTE, Louis (1778–1846) – I. Napóleon fivére, III. Napóleon apja; Hollandia királya 1806–1810. – *483* (599 617)

BONAPARTE, Lucien (1775–1840) – I. Napóleon fivére; részt vett a brumaire 18-i államcsínyben; 1800–02 spanyolországi követ. *131*

BONERIUS (Boner), Ulrich (kb. 1324–kb. 1349) – német költő, prédikáló szerzetes. – *401 486*

– *Der Edelstein* (A drágakő). – *401 486* (501 645)

BONIFACE, Louis (szül. 1796) – francia újságíró; bonapartista. – *480 503*

BÓNIS Samu (Sámuel) (1810–1879) – magyar jogász és politikus; 1848-ban a Batthyány-kormányban igazságügyi osztályfőnök, 1849-ben a Szemere-kormányban államtitkár, majd kormánybiztos Görgey táborában; a fegyverletétel után bebörtönözték, 1856-ban szabadult, később a határozati párthoz tartozott, majd kúriai bíró. – *626*

BORKHEIM, Sigismund Ludwig (1825–1885) – német újságíró, demokrata; részt vett az 1849-es badeni felkelésben, majd emigrált; 1851-től kereskedő Londonban; baráti viszonyban volt Marxszal és Engelsszel. – *327–331 339–341 359 627*

– (Névtelenül:) *Napoleon III und Preussen. Antwort eines deutschen Flüchtlings auf „Preussen in 1860" von Edmond About* (III. Napóleon és Poroszország. Egy német menekült válasza Edmond About „Poroszország 1860-ban"-jára), London 1860. – *627* (815)

BOROZGYIN, Nyikolaj Mihailovics (1777–1830) – orosz tábornok, részt vett a Napóleon elleni háborúkban. – *192*

BOSQUET, Pierre-Joseph-François (1810–1861) – francia tábornagy. – *26–27 195–196*

BOURBON, Louis-Antoine de, duc d'Angoulême (1775–1844) – X. Károly francia király fia, az 1823-as spanyol polgári forradalmat leverő francia csapatok parancsnoka. – *214*

BOURBONOK – francia uralkodóház 1589–1792 és 1814–1830; Spanyolországban 1700–1931, Nápoly-Szicíliában 1735–1860, Parmában 1748–1859. – *134 214*

BOURMONT, Louis-Auguste-Victor de Ghaisnes, comte de (1773–1846) – francia tábornagy, royalista; 1830-ban egy algíri katonai expedíció parancsnoka. – *21–22*

BOURRIENNE, Louis-Antoine Fauvelet de (1769–1834) – francia politikus és diplomata; I. Napóleon iskolatársa, 1797–1802 személyi titkára; 1804–13 hamburgi ügyvivő; átpártolt a Bourbonokhoz. – *197–198 209–210*

– *Mémoires etc. sur Napoléon, le Directoire, le Consulat, l'Empire et la Restauration* (Emlékiratok stb. Napóleonról, a direktóriumról, a konzulátusról, a császárságról és a restaurációról), Párizs 1829. – *198*

BOUSMARD, Henry-Jean-Baptiste (1749–1807) – francia hadmérnök, 1792-től ellenforradalmi emigráns, porosz szolgálatba állt; 1807-ben Danzig védelmét vezette a napóleoni csapatok ellen. – *276*

– *Essai général de fortification* (Általános erődítéstani értekezés) (1797–1803). – *276*

BOVES, José Tomás (megh. 1814) – spanyol katonatiszt; a dél-amerikai szabadságharcosok ellen bevetett llanero csapatok vezére. – *169–170*

BÖCKH, August (1785–1867) – német klasszikus filológus. – *38*

– *Die Staatshaushaltung der Athener* (Az athéniak államháztartása), Berlin 1817. – *38–39* (38)

BRANDENBURG, Friedrich Wilhelm. Graf von (1792–1850) – porosz tábornok, 1848 nov.–1850 nov. az ellenforradalmi kormány elnöke. – *547*

BRASS, August (1818–1876) – német újságíró, részt vett az 1848-as forradalomban, majd Svájcba emigrált; 1859–60 a „Neue Schweizer Zeitung" főszerkesztője; később Bismarck híve és a „Norddeutsche Allgemeine Zeitung" szerkesztője. – *481 654* (634)

– *[Nyilatkozat Karl Vogt ellen]*; „Neue Schweizer Zeitung", 1859 nov. 12. sz. – *481 654*

BRAUN, Karl Johann, Ritter von Braunthal (Jean Charles) (1802–1866) – német színdarab- és regényíró.

– *Das Nachtlager in Granada* (A granadai éji tábor) (1834). – *535* (733)

BRENTANO, Lorenz Peter (1813–1891) – német ügyvéd, kispolgári demokrata; 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal); 1849-ben a badeni ideiglenes kormány elnöke; a badeni felkelés leverése után Svájcba, majd Amerikába emigrált. – *350 396 547*

Breslauer Zeitung« (Boroszlói Újság). – *529–531* (712)

BRILLAT-SAVARIN, Anthelme (1755–1826) – francia író és gasztronómiai szaktekintély; a „Physiologie du goût" (Az ízlés fiziológiája) szerzője; e művet Vogt lefordította németre. – *489*

BRIÓN, Luis (1782–1821) – holland származású kolumbiai kereskedő, részt vett a dél-amerikai függetlenségi harcban; Bolívar híve. – *171–173*

BROUSSIER, Jean-Baptiste, comte (1766–1814) – francia tábornok, ellenforradalmi emigráns; részt vett a Napóleon elleni háborúkban. – *192*

BROWN, Sir George (1790–1865) – angol tábornok; 1854–55 hadosztályparancsnok a Krímben, 1860–65 az írországi angol csapatok főparancsnoka. – *27*

BRUNE, Guillaume-Marie-Anne (1763–1815) – francia tábornagy. – *208–210* (254 264)

BRUNNOV (Brunnow), Ernst Philipp (Filipp Ivanovics), Baron (Graf) von (1797–1875) – orosz diplomata; 1840–54, 1858–60 londoni követ; 1860–74 londoni nagykövet. – *442*

BRYDON, William (1811–1873) – angol katonaorvos, 1839–42-ben részt vett az angol–afgán háborúban. – *13*

BUBNA VON LITTITZ, Ferdinand, Graf (1768–1825) – cseh születésű osztrák tábornok; 1813–14 és 1815 részt vett a Napóleon elleni háborúban. – *159*

BUCHER, Lothar (1817–1892) – porosz igazságügyi tisztviselő, publicista; 1848-ban porosz nemzetgyűlési képviselő (balközép); a forradalom leverése után Londonba emigrál; később nemzeti liberális, Bismarck munkatársa a külügyminisztériumban; Lassalle barátja. – *387 413*

BUGEAUD DE LA PICONNERIE, Thomas-Robert (1784–1849) – francia tábornagy. – *18 214–216* (12 278 280)

BUGGENHAGEN (XVIII. sz.) – mecklenburgi erődépítő mérnök. – *277*

BULLIER – francia újságíró; bonapartista. – *480*

»*Der Bund, Eidgenössisches Zentralblatt*« (A Szövetség, államszövetségi központi lap), Bern. – *474* (624)

BUREAU, Gaspard (megh. 1469) – francia hadmérnök, tüzérségi parancsnok. – *76*

BUREAU, Jean (megh. 1463) – Gaspard Bureau testvére; francia hadmérnök, tüzérségi parancsnok. – *76*

BURLEIGH (Burghley), William Cecil, Baron (1521–1598) – angol politikus, 1558–98 I. Erzsébet főminisztere. – *30*

BURNES, Sir Alexander (1805–1841) – angol katonatiszt; az angol kormány ügyvivője Kabulban. – *10–12*

BUSCA, Gabrio (kb. 1540–kb. 1601) – olasz hadmérnök. – *270*
– *Della architettura militare* (A katonai építészetről) (1601). – *270*

BUSS, Franz Joseph, Ritter von (1803–1878) – német jogász és politikus, a porosz hegemónia ellenzője, fanatikus klerikális. – *405*

BUTE, John Stuart, Earl of (1713–1792) – angol politikus, tory; 1761–63 miniszterelnök. – *432*

BUTLER, Samuel (1612–1680) – angol szatirikus költő. – *483*
– *Hudibras.* – *483* (640)

BUTYENYEV, Apollinarij Petrovics (1787–1866) – orosz diplomata, 1830–42 törökországi, 1843–56-ban római és 1856–58-ban ismét törökországi követ. – *440*

BUXHOEVDEN, Fjodor Fjodorovics (Fredrik Wilhelm), gróf (1750–1811) – orosz tábornok, 1805–06-ban részt vett a Napóleon elleni háborúban. – *122*

BÜCHNER, Ludwig (1824–1899) – német fiziológus és filozófus; vulgáris materialista. – *370 404*
– *Kraft und Stoff. Empirisch-naturphilosophische Studien* (Erő és anyag. Empirikus természetfilozófiai tanulmányok), Majna-Frankfurt 1855. – *370 404* (461)

BÜLOW, Friedrich Wilhelm, Graf Dennewitz (1755–1816) – porosz tábornok; részt vett a Napóleon elleni háborúkban. – *134 153–155 160*

BÜRGERS, Heinrich (1820–1878) – német publicista; 1842–43 a „Rheinische Zeitung" munkatársa; 1848-ban a Kommunisták Szövetsége kölni csoportjának tagja, 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" munkatársa; 1850-ben a Kommunisták Szövetsége Központi Vezetőségének tagja; 1852-ben a kölni kommunista-per egyik fővádlottjaként 6 évre ítélték; 1867 után nemzeti liberális. – *554* (395)

BYRON, George Noël Gordon, Lord (1788–1824) – angol költő. – *536*
– *Don Juan.* – *377*
– *Epitaph* (Sírfelirat). – *536* (739)

BYRON, Lord – 1588-ban az angol tengeri haderő egy részének parancsnoka a spanyol Armada elleni csatában. – *32*

C

CABET, Etienne (1788–1856) – francia jogász és publicista, utopikus kommunista. – *388–389*

CABOT, John (Giovanni Caboto) (kb. 1450–1498) – angol szolgálatban álló olasz tengerész, 1497-ben felfedezte az észak-amerikai partvidék egy részét. – *307*

Caecilius Metellus *lásd* Metellus

CAESAR, Cajus Julius (i. e. kb. 100–44) – római hadvezér és államférfi. – *47–48 100 201 236 240–242 291* (251)
– *Commentarii de bello Gallico* (Feljegyzések a galliai háborúról). – *201* (251)

CAJIGAL, Juan Manuel (1757–1823) – spanyol tábornok, 1813–15 a dél-amerikai függetlenségi harc ellen bevetett csapatok parancsnoka. – *169*

CALDERÓN de la Barca, Pedro (1600–1681) – spanyol költő és drámaíró. – *326 543*
– *El mágico prodigioso* (A csodás mágus). – *326 543* (347 756)

CAMBACERES, Jean-Jacques-Regis, duc de (1753–1824) – francia jogász, politikus;

1794–95 a konvent elnöke, majd konzul; I. Napóleon legszűkebb köréhez tartozott, részt vett a „Code civil" kidolgozásában. – *489*

CAMBRIDGE, George William Frederick Charles, Duke of (1819–1904) – angol tábornok; 1854-ben hadosztályparancsnok a krími háborúban; 1856–95 az angol hadsereg főparancsnoka. – *27*

CAMÕES, Luis Vaz de (1524–1580) – portugál költő. – *398*
– *Os Lusíadas* (A portugálok). – *398 483* (643)

CANROBERT, François-Certain (1809–1895) – francia tábornok, 1856-tól tábornagy, bonapartista; a 30–40-es években részt vett Algéria meghódításában; az 1851 dec. 2-i államcsíny egyik szervezője; 1854 szept.–1855 máj. a Krímben a francia hadsereg főparancsnoka; 1859-ben az itáliai háborúban hadtestparancsnok. – *24 27*

CANTERAC, José (kb. 1779–1835) – spanyol tábornok; 1816–24 a dél-amerikai függetlenségi harc ellen bevetett csapatok vezérkari főnöke de la Serna tábornok alatt. – *103*

Capo d'Istria *lásd* Kapodisztriasz

CARLIER, Pierre-Charles-Joseph (1799–1858) – francia rendőrtiszt; bonapartista; 1849–51 Párizs rendőrfőnöke. – *354*

CARMAGNOLA, Francesco Bussone (kb. 1380–1432) – itáliai zsoldosvezér; 1426–32 a szövetséges velencei–firenzei csapatok parancsnoka a Milánó elleni háborúkban. – *200*

Casas *lásd* Las Casas

CASTELLA – svájci politikus, radikális, 1847–56 a freiburgi kanton kormányzatának tagja. – *351*

CASTILLO, Manuel (megh. 1816) – kolumbiai tábornok; részt vett a dél-amerikai függetlenségi harcban, 1815 a cartagenai helyőrség parancsnoka; Bolívar ellenfele. – *168 171*

CASTLEREAGH, Henry Robert Stewart, Marquess of Londonderry, Viscount (1769–1822) – angol politikus; tory; leverte az 1798-as ír felkelést; 1799–1801 az ír ügyek államtitkára, 1805–06, 1807–09 hadügyminiszter és gyarmatügyi miniszter, 1812–22 külügyminiszter. – *432*

CASTRIOTTO, Giacomo (megh. 1562) – olasz hadmérnök. – *268–270 275* (320)

CATHCART, Sir George (1794–1854) – angol tábornok; 1854-ben hadosztályparancsnok a Krímben. – *27*

CATILINA, Lucius Sergius (i. e. kb. 108–62) – római politikus; összeesküvést szervezett az arisztokrata köztársaság ellen. – *474*

CATO, Marcus Porcius, sen. (i. e. 234–149) – római politikus és író; arisztokrata-párti; i. e. 184-ben censor lett, nagy erkölcsi szigorával szerzett hírt. – *537*

CAVAIGNAC, Louis-Eugène (1802–1857) – francia tábornok és politikus, mérsékelt republikánus; 1848-ban Algéria kormányzója, májustól hadügyminiszter, jún.–dec. miniszterelnök; az alkotmányozó nemzetgyűlés által diktátori teljhatalommal felruházva véres kegyetlenséggel elnyomta a párizsi júniusi felkelést. – *24 354 450* (371)

CAVOUR, Camillo Benso, conte di (1810–1861) – olasz politikus, liberális monarchista; 1852–59 és 1860–61 szardíniai miniszterelnök; a Szavojai dinasztia alatt „felülről" egyesítette Itáliát; 1861-ben az egységes Olaszország első miniszterelnöke. – *352 454 475 487–488* (604 700)

Certain Advertisements out of Ireland, concerning the Losses and Distresses happened to the Spanish Navy, upon the West Coasts of Ireland, in their Voyage intended from the Northern Isles beyond Scotland, towards Spain (Irországból eredő bizonyos tudósítások a spanyol

hajóhadat Irország nyugati partjain ért veszteségekről és veszedelmekről, annak az Északi Szigetektől Skócia megkerülésével Spanyolországba tervezett útján), London 1588. – *32*

CERVANTES Saavedra, Miguel de (1547–1616) – spanyol realista író.
– *El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha* (Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha) (1605). – *399 483 549* (496 640)

CHAMBORD, Henri-Charles d'Artois, duc de Bordeaux, comte de (1820–1883) – X. Károly unokája, V. Henrik néven a francia legitimisták trónkövetelője. – *654*

CHATEAUBRIAND, François-René, vicomte de (1768–1848) – francia romantikus író, reakciós politikus és diplomata; 1822–24 külügyminiszter. – *439*

CHELSEA, Viscount – angol diplomata, 1859-ben párizsi követségi titkár. – *456*

CHENU, Adolphe (szül. kb. 1817) – francia forradalmi titkos társaságok tagja; rendőrügynök. – *372*
– *Les conspirateurs. Les sociétés secrètes. La préfecture de police sous Caussidière. Les corps-francs* (Az összeesküvők. A titkostársaságok. A rendőrfőnökség Caussidière alatt. A szabadcsapatok), Párizs 1850. – *372*

CHERVAL, Julien (Joseph Crämer) – porosz rendőrügynök; beférkőzött a Kommunisták Szövetségébe, majd a szakadás után a Willich–Schapper-frakcióban működött; az ún. német–francia összeesküvési ügy egyik vádlottja, a rendőrség segítségével megszökött a börtönből; ezután Svájcban Nugent néven dolgozott, majd Angliába ment. – *342 354–363 399 415 474 553–558 569–571 577–580 597 600–602 605* (432)

CICERO, Marcus Tullius (i. e. 106–43) – római szónok és politikus, eklektikus filozófus. – *367*
– *Orationes in Catilinam* (Beszédek Catilina ellen). – *367* (452)

CINCINNATUS, Lucius Quinctius (i. e. kb. 519–438) – római hadvezér; 460-ban consul; a hagyomány szerint az eke szarvától hívták el dictatornak (458), s a győzelem után visszatért kis földjére. – *549*

CLAIRVILLE (Louis-François Nicolaïe) (1811–1879) – francia drámaíró. – *622–623*

CLARY, Eugénie-Bernardine-Désirée (1777–1860) – Bernadotte felesége. – *128*

CLAUSEL (Clauzel), Bertrand, comte (1772–1842) – francia tábornok, 1831-től tábornagy; 1809–14 részt vett a pireneusi háborúban, 1830–31 és 1835–37 Algéria főkormányzója. – *22–24 141–143* (18)

CLAUSEWITZ, Karl von (1780–1831) – porosz tábornok, katonai író. – *227*
– *Vom Kriege* (A háborúról); „Hinterlassene Werke" („Hátrahagyott Művei"), I–II. köt., Berlin 1832–33. – *227* (290)

CLERFAYT, Franz Sebastian Karl Joseph de Croix, Graf von (1733–1798) – osztrák tábornagy, 1788–89 részt vett az osztrák–török háborúban; 1794–95 a Francia Köztársaság ellen harcoló osztrák hadsereg főparancsnoka. – *101 127*

CLOSSMANN, A. von (megh. 1871) – német katonatiszt, kispolgári demokrata; 1849-ben részt vett a badeni felkelésben, majd Svájcba emigrált. – *481*

CLUSS, Adolph (megh. 1889 után) – német mérnök, a Kommunisták Szövetségének tagja; 1848-ban a mainzi Munkás Művelődési Egylet titkára; 1849-ben emigrált az Egyesült Államokba; az 50-es években levelezésben állt Marxszal és Engelsszel; több amerikai, angliai és németországi demokrata lap munkatársa; *lásd még* Weydemeyer. – *606*

COEHOORN (Coehorn), Menno, Baron van (1641–1704) – holland mérnök, tábornok. – *109 261–262 276–277*
– *Nieuwe Vestingbouw etc.* (Új erődépítés stb.), Leeuwarden 1685. – *109 262*

COHNHEIM, Max – német kispolgári demokrata, az 1848–49-es badeni forradalmi mozgalom résztvevője; a forradalom leverése után emigrált. – *328 331–332 350*

COLLADO, Luis (XVI. sz.) – spanyol hadmérnök. – *78*

COLLET, Charles Dobson – angol radikális újságíró, 1859–65 a „Free Press" szerkesztője; ez időtől közeli kapcsolatban állt Marxszal. – *420 634–636*

Colombo, Colón *lásd* Kolumbusz

CONDE, José Antonio (1765–1820) – spanyol történész. – *75*
– *Historia de la dominación de los árabes en España, sacada de varios manuscritos y memorias arábigas* (Az arabok spanyolországi uralmának története, különféle arab kéziratokból és emlékiratokból kibontva), Madrid 1820–21. – *75* (92)

CONGREVE, Sir William (1772–1828) – angol katonatiszt, haditechnikai feltaláló. – *117*

»*Le Constitutionnel*« (Alkotmányos Újság), Párizs. – *335 480 500* (376 631)

COOK, James (1728–1779) – angol utazó és felfedező. – *263*

Córdoba *lásd* Fernández de Córdoba

CÓRDOBA, José María (1799–1829) – kolumbiai tábornok, részt vett a dél-amerikai függetlenségi harcban. – *103*

CORMONTAIGNE, Louis de (kb. 1696–1752) – francia tábornok, hadmérnök. – *109 270–282*
– (M*** jelzéssel:) *Architecture militaire, ou l'art de fortifier* (Katonai építészet, vagy az erődítés művészete), Hága 1741. – *109* (125)

Correspondence of Kossuth *lásd* Urquhart

Correspondence relative to the Affairs of Hungary. 1847–1849 (Levelezés a magyarországi ügyekre vonatkozóan. 1847–1849), London 1850. – *507* (681)

Correspondence respecting the Affairs of Italy. January to May 1859 (Levelezés az itáliai ügyeket illetően. 1859 január–május), London 1859. – *431 433 454 456 472*

CORTEZ (Cortés), Fernando (Hernán) (1485–1547) – spanyol konkvisztádor, 1519–21 az azték birodalom (Mexikó) meghódítója. – *263*

»*Courrier du Dimanche. Journal politique, littéraire et financier*« (Vasárnapi Kurir. Politikai, irodalmi és pénzügyi lap), Párizs. – *621* (804)

COWLEY, Henry Richard Charles Wellesley, Earl (1804–1884) – angol diplomata; 1852–67 párizsi nagykövet. – *454–456 470 486–489*

Crämer *lásd* Cherval

CRAWSHAY – angol újságíró, urquhartista. – *510*

CROMWELL, Oliver (1599–1658) – angol államférfi; az angol polgári forradalom vezetője; Anglia, Skócia és Irország lordprotektora (államfője) 1653–1658. – *73 245* (87)

CSEN-BAJU-MAJJAJEN (megh. 1581) – burmai király 1550–1581. – *222*

CSERNISOV, Alekszandr Ivanovics, herceg (1786–1857) – orosz politikus és katonatiszt, 1812-től tábornok; részt vett a Napóleon elleni háborúkban; 1809–12 katonai attasé I. Napóleon törzskaránál; 1828–52 hadügyminiszter. – *132*

CSICSAGOV, Pavel Vasziljevics (1767–1849) – orosz tengernagy és politikus; 1807–1811 hadügyminiszter, 1812 a moldvai hadsereg és a fekete-tengeri flotta főparancsnoka, novemberben Napóleon visszavonuló hadseregét üldözi. – *107 133*

Cuesta *lásd* García de la Cuesta

CUSTINE, Adam-Philippe, comte de (1740–1793) – francia tábornok; részt vett a Francia Köztársaság hadjárataiban. – *127 136*

CUVIER, Georges-Léopold-Chrétien-Frédéric-Dagobert, baron de (1769–1832) – francia zoológus, anatómus és paleontológus; az összehasonlító anatómia megalapítója; a „kataklizmaelmélet" álláspontján állt. – *372*

CUZA, Alexandru Ion (1820–1873) – I. Sándor János néven moldva–havasalföldi, majd román uralkodó 1859–1866; az 1866-os bojár összeesküvéskor trónját vesztette és emigrált. – *438 457–460* (573)

CYPLES, William – 1856-ban a sheffieldi Foreign Affairs Committee titkára. – *609*

D

DA-DA – arab publicista, bonapartista. – *477–481 502*

DAHLGREN, John Adolf (1809–1870) – amerikai tengerésztiszt és katonai feltaláló, 1863-tól tengernagy. – *89*

»*The Daily Telegraph*« (Napi Távíró), London. – *425 427 536–542 640* (556)

DANA, Charles Anderson (1819–1897) – amerikai haladó újságíró; a „New York Daily Tribune" és a „New American Cyclopaedia" társszerkesztője. – *1 179 412 556 619–621* (1 235 527)

DANTE ALIGHIERI (1265–1321) – olasz költő. – *349 373–374*

– *La Divina Commedia* (Az isteni színjáték). – *349 373–374 399 501 536 570* (425 467 468 495 671 737)

– *Göttliche Komödie* (Isteni színjáték), ford. K. L. Kannegiesser, Lipcse 1809–21. – *373 399 570* (467 495)

DANTON, Georges-Jacques (1759–1794) – francia ügyvéd; a forradalomban a jakobinusok jobbszárnyának vezetője. – *208*

DAREIOSZ, I., Hüsztaszpész (Dárajavaus Vistászpa) (i. e. 550–486) – perzsa király i. e. 522–486. – *35 201 263*

D'ASPRE, Constantin, Baron (1761–1809) – osztrák tábornok, részt vett a Francia Köztársaság és a Napóleon elleni háborúkban. – *130*

DAVOUT, Louis-Nicolas, duc d'Auerstaedt, prince d'Eckmuhl (1770–1823) – francia tábornagy. – *95 97 117 123 129 138 150 191–193*

»*Le Débat Social*« (A Társadalmi Vita), Brüsszel. – *616–618* (801)

DECATUR, Stephen (1779–1820) – amerikai sorhajókapitány; 1815-ben egy Algír, Tunisz és Tripolisz ellen harcoló hajóraj parancsnoka. – *21*

Delahodde *lásd*, Hodde, Lucien de la

DELAMARRE, Théodore-Casimir (1797–1860) – francia bankár, publicista; 1844-től a „La Patrie" c. újság tulajdonosa, bonapartista. – *500–501*

DELARAGEAZ, Louis-Henri (1807–1891) – svájci politikus, radikális, fourierista; a „Nouvelliste Vaudois" szerkesztője. – *490*

Delmonte, Del Monte, Giuseppe *lásd* Dumont

DELVIGNE, Henri-Gustave (1799–1876) – francia katonatiszt és feltaláló. – *63 304*

de Maistre, Xavier, *lásd* Maistre, Xavier de

DÉMOSZTHENÉSZ (i. e. 384–322) – görög politikus, szónok; a makedón uralom ellenzője. – *368*

– *Ὀλυνθιακά* (Olünthosz melletti beszédek). – *368* (452)

DENTU, Edouard-Henry-Justin (1830–1884) – francia könyvkiadó; bonapartista. – *431–437 448 456–460 467–469 475–477 503 621–623 627*

DENTZEL – német politikus, a badeni kamara tagja, majd emigráns Svájcban. – *339 591*

DERBY, Edward George Geoffrey Smith Stanley, Earl of (1799–1869) – angol politikus, 1835-ig whig, majd tory; 1852, 1858–59, 1866–68 miniszterelnök. – *454 472 513*

d'Erlon *lásd* Drouet d'Erlon

D'ESTER, Karl Ludwig Johann (1811–1859) – német orvos, a Kommunisták Szövetségének tagja; 1848-ban az előparlament tagja és a porosz nemzetgyűlés baloldalának egyik vezetője, 1849-ben a második kamara tagja (baloldal); részt vett a badeni–pfalzi felkelésben; Svájcba emigrált. – *372 400 531* (465)

Details of the English Force Assembled to Oppose the Spanish Armada (A spanyol armadával szemben felvonultatott angol haderő részletezése), British Museum kézirattára, MS. Reg. 18th c. XXI. – *31*

»*Der Deutsche Korrespondent*« (A Német Tudósító), Baltimore. – *396* (493)

»*Deutsche Monatsschrift für Politik, Wissenschaft, Kunst und Leben*« (Német politikai, tudományos és művészeti havi folyóirat), Stuttgart. – *399 424 625* (497)

DEVAL – francia diplomata, 1815–27 algériai konzul. – *21* (16)

DICKENS, Charles John Huffam (Boz) (1812–1870) – angol regényíró.

– *Oliver Twist; or the Parish Boy's Progress* (Oliver Twist, vagy az árvagyerek útja) (1838). – *370* (458)

– *The Life and Adventures of Martin Chuzzlewit* (Martin Chuzzlewit élete és kalandjai) (1843–44). – *469* (615)

DIEFFENBACH, Ernst (1811–1855) – német természetkutató, geológiaprofesszor. – *504*

DIETZ, Oswald (kb. 1824–1864) – német építész, részt vett az 1848-as forradalomban, az emigrációban a londoni Német Munkás Művelődési Egylet titkára; a Kommunisták Szövetsége Központi Vezetőségének tagja, a Szövetség kettészakadásakor a Willich–Schapper-frakcióhoz csatlakozott; később az északiak oldalán részt vett az amerikai polgárháborúban. – *600*

DIETZEL, Gustav (1827–1864) – német jogtudós. – *502*

DILLICH, Wilhelm Scheffer (kb. 1575–1655) – német hadmérnök, katonai szakíró. – *273*

DIOGENÉSZ, szinopéi (i. e. kb. 412–kb. 323) – görög filozófus, a cinikus iskola egyik megalapítója. – *344*

DIONÜSZIOSZ, I. (az idősebb) (i. e. kb. 431–367) – szürakuszai-i türannosz kb. 406–367. – *236*

DISRAELI (D'Israeli), Benjamin (1876-tól Earl of Beaconsfield) (1804–1881) – angol politikus és író, tory; a 40-es években az „Ifjú Anglia" csoport tagja; később a toryk egyik vezetője; 1852, 1858–59, 1866–68 pénzügyminiszter, 1868, 1874–80 miniszterelnök. – *538*

DOHTUROV, Dmitrij Szergejevics (1756–1816) – orosz tábornok, részt vett a Napóleon elleni háborúkban, 1812-ben hadtestparancsnok. – *192*

DOINEAU, Auguste-Edouard (szül. 1824) – francia katonatiszt, 1853-ban az algériai közigazgatásban dolgozott; 1856-ban egy algériai meggyilkolása miatt halálra ítélték, de ezt III. Napóleon kegyelmével életfogytiglanra változtatták; 1859-ben amnesztiát kapott. – *24–25*

DOLGORUKOV (Dolgoroukow), Pjotr Vlagyimirovics, herceg (1816–1868) – orosz publicista és történész, liberális; 1859-ben emigrált, ellenzéki újságokat és folyóiratokat adott ki, Herzen „Kolokol"-jának munkatársa. – *437*

– *La vérité sur la Russie* (Az igazság Oroszországról), Párizs 1860. – *437*

DOSZT Mohamed (Muhammad), kán (1793–1863) – afganisztáni emír 1826–1839 és 1842–1863. – *10–14*

DRAKE, Sir Francis (kb. 1540–1596) – angol tengernagy; 1588-ban részt vett a spanyol Armada megsemmisítésében. – *32*

»*Dresdner Zeitung*« (Drezdai Újság). – *599 605*

DREYSE, Johann Nikolaus von (1787–1867) – porosz gyáros, haditechnikai feltaláló. – *305*

DRONKE, Ernst (1822–1891) – német publicista és író, kezdetben „igazi szocialista", majd a Kommunisták Szövetségének tagja; 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője; a forradalom veresége után Svájcba, majd Angliába emigrált; a Kommunisták Szövetsége kettészakadásakor Marxhoz és Engelshez csatlakozott; később visszavonult a politikai életből. – *338–339 343 393* (395)

DROUET d'Erlon, Jean-Baptiste, comte (1765–1844) – francia tábornok, majd tábornagy; részt vett Napóleon hadjárataiban. – *141–143 258*

DRUEY, Henri (1799–1855) – svájci politikus, radikális; 1848–55 a szövetségi tanács tagja; 1850-ben szövetségi elnök. – *342 344 351–353 588–594*

DUCOMMUN, Elie (1833–1906) – svájci politikus és újságíró, radikális; 1855-től a „Revue de Genève" szerkesztője. – *492*

DUCOS, Roger, comte (1754–1816) – francia ügyvéd és politikus, részt vett a forradalomban, majd a direktórium tagjaként az ellenforradalmi nagyburzsoázia képviselője. – *128*

DUCOUDRAY HOLSTEIN, H. L. V. (XVIII–XIX. sz.) – francia katonatiszt, részt vett a dél-amerikai függetlenségi harcban; egy ideig Bolívar vezérkari főnöke, majd az Egyesült Államokban telepedett le. – *172 179*

– *Memoirs of Simon Bolivar, President Liberator of the Republic of Columbia, and of his Principal Generals etc.* (Emlékiratok Simón Bolívarról, Kolumbia Köztársaság elnök-felszabadítójáról és fő tábornokairól stb.), London 1830. – *170 172 179* (224 227 234)

– *Histoire de Bolivar etc.* (Bolívar története stb.), Párizs 1831. – *179*

DUDLEY, Sir Robert, Duke of Northumberland, Earl of Warwick (1574–1649) – angol tengerésztiszt és feltaláló. – *308*

DUFAURE, Jules-Armand-Stanislas (1798–1881) – francia jogász és politikus, orléanista; 1849 előtt és 1871 után több ízben miniszter, 1876, 1877–79 miniszterelnök. – *453*

DUHAMEL, Alekszandr Oszipovics (1801–1880) – orosz tábornok, 1848-ban különleges megbízatással a Dunai Fejedelemségekbe küldték. – *439*

DULON, Rudolph (1807–1870) – német lelkész, fénybarát; 1853-ban kivándorolt Amerikába. – *387*

DULONG, François-Charles (1792–1834) – francia ügyvéd és politikus, 1831-től liberális ellenzéki képviselő. – *214*

DUMONT (Du Mont), Joseph (1811–1861) – német újságíró, mérsékelt liberális; 1831-től a „Kölnische Zeitung" tulajdonosa. – *535 631–632*

DUMOURIEZ, Charles-François (1739–1823) – francia tábornok és politikus, a francia forradalom alatt a girondistákhoz csatlakozott, 1792-ben külügyminiszter, majd hadügyminiszter, 1792 aug. az északi hadsereg főparancsnoka, 1793 tavaszán áruló lett. – *208*

DUNS SCOTUS, Johannes (1265–1308) – angol ferencrendi skolasztikus, a nominalizmus képviselője. – *544 548*

DUPAS, Pierre-Louis (1761–1823) – francia tábornok; részt vett Napóleon hadjárataiban – *130*

DUPIN, André-Marie-Jacques (1783–1865) – francia jogász, orléanista; 1832–39 a képviselőház elnoke; 1849–51 a törvényhozó nemzetgyűlés elnoke, később bonapartista. – *518*

DUPONT DE L'ETANG, Pierre-Antoine, comte (1765–1840) – francia tábornok; 1808-ban a spanyolországi háborúban hadosztályával megadta magát. – *209*

DUPUY DE LOME, Stanislas-Charles-Henri-Laurent (1816–1885) – francia hadmérnök. – *312*

DUQUESNE, Abraham, marquis (1610–1688) – francia tengernagy, 1680–83 az Algír és Tripolisz elleni hadműveletek vezetője. – *20*

DUSCHEK Ferenc (1795–1873) – cseh származású magyar politikus, 1848 áprilisától a Szemere-kormány pénzügyminisztere. – *513*

DÜRER, Albrecht (1471–1528) – német reneszánsz festő, rézmetsző, szobrász és építész. – *264 270 276*

– *Etliche Underricht zu Befestigung der Stett, Schloss und Flecken* (Néminemű tájékoztatás a városok, varak és mezővárosok megerődítéséhez) (1527). – *264* ([319])

DZSINGISZ kán (Temudzsin) (kb. 1155–1227) – a mongol birodalom megalapítója. – *9*

E

»*The Economist*« (A Kozgazdász), London. – *455* ([606])

EDWARD, Prince of Wales (a Fekete Herceg) (1330–1376) – III. Edward angol király fia, a szazeves háború egyik hadvezére. – *293*

EICHHOFF, Karl Wilhelm (1833–1895) – német szocialista, az 50-es évek végén a sajtóban leleplezte Stieber provokációs kémtevékenységét, ezért perbefogták. Az Internacionálé egyik első történetírója. – *365* ([445])

– (Névtelenul.) *Stieber*; „Hermann", 1859 szept. 10., 17., 24., okt. 8., 22., 29. [és nov. 12.] sz. – *365* ([445])

»*Eidgenossische Zeitung*« (Államszovetségi Ujság), Zurich–Bern. – *474* ([623])

EISENMANN, Johann Gottfried (1795–1867) – német orvos és publicista; a 20-as évek Burschenschaft-mozgalmának résztvevője; 1843-ban az előparlament és a frankfurti nemzetgyules tagja (közép, majd baloldal). – *402*

ELLENBOROUGH, Edward Law, Earl of (1790–1871) – angol politikus, tory; 1842–44 India fókormányzoja, 1846-ban az admiralitás első lordja, 1858-ban az Indiai Ügyeket Ellenorző Hivatal elnoke. – *14*

ELPHINSTONE, Mountstuart (1779–1859) – angol diplomata, a Kelet-Indiai Társaság tisztviseloje; 1808–09 kabuli kovet, 1819–26 Bombay kormányzója. – *10*

ELPHINSTONE, William George Keith (1782–1842) – angol tábornok, 1838–42-ben, az angol–afgán háboruban a kabuli angol csapatok parancsnoka. – *12–13*

ELSNER, Karl Friedrich Moritz (1809–1894) – német publicista és politikus, radikális; 1848-ban a porosz nemzetgyűlés tagja (baloldal); az 50-es években a „Neue Oderzeitung" egyik szerkesztője. – *554*

EMMERMANN, Karl – Rajna-tartományi főerdész, 1849-ben a badeni–pfalzi forradalmi hadseregben egy lövészosztagot vezetett; Svájcba emigrált. – *375–376*

ENGELHARDT, Anton Jevsztafjevics (1795–1872) – orosz tábornok; részt vett az 1830–31-es lengyel felkelés és az 1848–49-es magyar forradalom leverésében. – *119*

ENGELS, Friedrich (1820–1895). – *378–380 383–385 389–390 412 416 534 554 576–577* (1 11 12 24 110 118 129 141 149 156 194 196 238 241 248 293 340 360 384 395 421 434 472 475 521 536 771 802 803)

– *Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen* (A munkásosztály helyzete Angliában. Személyes megfigyelések és hiteles forrásmunkák alapján). Lipcse 1845. – *390*

– *Die deutsche Reichsverfassungskampagne* (A német birodalmi alkotmány-hadjárat); „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue", 1–3. sz., Hamburg 1850. – *331 380 400 404* (359 475 498 511)

– (Névtelenül:) *The Armies of Europe* (Európa hadseregei); „Putnam's Monthly Magazine", 1855 aug., szept., dec. sz. – *620–621* (803)

– (Névtelenül:) *Po und Rhein* (A Pó és a Rajna), Berlin 1859. – *412 543 631* (528)

– (Névtelenül:) *Savoyen, Nizza und der Rhein* (Szavoja, Nizza és a Rajna), Berlin 1860 – *412* (529)

– *lásd még* Marx

ENGLAND, Sir Richard (1793–1883) – angol tábornok, 1854–55 a krími háborúban hadosztályparancsnok. – *27*

ENGLÄNDER, Sigmund (1828–1902) – osztrák újságíró, 1848-ban Angliába emigrált; rendőrügynök. – *568*

EPAMEINÓNDASZ (kb. i. e. 420–362) – thébai-i hadvezér és államférfi. – *40 100–101 286 300* (42)

EPHIALTÉSZ, trakhiszi – áruló görög, aki i. e. 480-ban Thermopülainál a perzsákat Leónidasz hátába vezette. – *496*

d'Erlon *lásd* Drouet d'Erlon

ERMANI – német kiadó és könyvkereskedő Londonban. – *426 615*

ERNŐ, III. (1784–1844) – Szász-Koburg hercege 1806–1826, I. Ernő néven Szász-Koburg-Gotha hercege 1826–1844; részt vett a Napóleon elleni háborúkban. – *155*

ERRARD, Jean (1554–1610) – francia hadmérnök és matematikus. – *273*

ERZSÉBET, I. (1533–1603) – angol királynő 1558–1603. – *30–31 51 72*

Eschenbachi Wolfram *lásd* Wolfram von Eschenbach

ESPARTERO, Baldomero, conde de Luchana, duque de la Victoria (1793–1879) – spanyol tábornok, a progresszista párt vezére; 1841–43 régens, 1854–56 miniszterelnök. – *104*

»*L'Espérance*« (A Remény), Genf. – *496–498 503* (658)

Ester *lásd* D'Ester

EUDES (665–735) – Aquitania hercege 688–735; részt vett a frankok harcában a betörő arabok ellen. – *243*

EUGÉNIA (Eugénie-Marie de Montijo de Guzmán, comtesse de Teba) (1826–1920) – francia császárné, III. Napóleon neje. – *654*

EULER, Leonhard (1707–1783) – svájci születésű matematikus és fizikus, a pétervári és berlini akadémián dolgozott. – *81*

EVANS, Sir George de Lacy (1787–1870) – angol tábornok, liberális politikus, a parlament tagja; 1854-ben hadosztályparancsnok a Krímben. – *27*

EXMOUTH, Edward Pellew, Viscount (1757–1833) – angol tengernagy; 1816-ban az Algír, Tunisz és Tripolisz ellen vezényelt flotta parancsnoka. – *21*

Expeditio Hispanorum *lásd* Adams, Robert

F

FALLMERAYER, Jakob Philipp (1790–1861) – német orientalista. – *412* (526)

FARNESE, Alessandro (Alejandro Farnesio), parmai herceg (1546–1592) – spanyol hadvezér és politikus, németalföldi helytartó 1578–1592. – *30–32*

FATH ALI (1762 vagy 1768–1834) – perzsa sah 1797–1834. – *10*

FATH DZSANG – Sudzsa sah fia, 1842-ben néhány hónapig afgán sah. – *14*

FATH kán (megh. 1818) – afgán vezír. – *10*

FAUCHER, Julius (Jules) (1820–1878) – német publicista, vulgáris közgazdász, ifjúhegeliánus, szabadkereskedő; 1850–61 emigráns Angliában, a „Morning Star" munkatársa; 1861-ben visszatért Németországba; később haladópárti. – *414–416*

FAVRE, Jules (1809–1880) – francia ügyvéd és politikus, burzsoá-republikánus; 1870-ben a nemzeti védelem kormányának tagja; részt vett a Kommün leverésében. – *657*

FAZY, Jean-Jacques (James) (1794–1878) – svájci politikus és publicista, radikális; 1846–53 1855–61 Genf kanton kormányzatának elnöke; bonapartista-barát. – *329 352 373 411–413 481–494 498 506 518–528 588–590 625*

FERDINAND von Este (d'Este), főherceg (1781–1850) – osztrák tábornagy, részt vett a Napóleon elleni háborúkban. – *129*

Ferdinánd, II. *lásd* Ferdinánd, V. (Katolikus)

FERDINÁND, IV. (1285–1312) – Kasztília és León királya 1295–1312. – *75*

FERDINÁND, V. (Katolikus) (1452–1516) – Kasztília királya 1474–1504, régense 1507–1516; II. Ferdinánd néven Aragónia királya 1479–1516, Szicília királya 1486–1516; III. Ferdinánd néven Nápoly királya 1504–1516. – *19–20*

FERDINÁND, VII. (1784–1833) – spanyol király 1808 és 1814–1833. – *104 214 439* (276)

FERENC, I. (1494–1547) – francia király 1515–1547. – *54 72 77 294–295 458* (68)

FERENC JÓZSEF, I. (1830–1916) – osztrák császár 1848–1916, magyar király 1848–1849 és 1849–1916 (1867-ig koronázatlanul). – *305 434 466–468 514–515* (336 703)

FERNÁNDEZ DE CÓRDOBA, Gonzalo (1453–1515) – spanyol hadvezér, 1481–92 részt vett a granadai mór emirátus elleni hadjáratban. – *294*

Fialin *lásd* Persigny

FIERRO, Manuel – spanyol tábornok, a dél-amerikai függetlenségi harc ellen bevetett hadseregben szolgált; 1813 július–augusztus Caracas kormányzója. – *169*

FINK – genfi német emigráns. – *352*

FISCHART, Johann (kb. 1545–1590) – német szatirikus író; protestáns hitvitázó. – *326 332 369 546*

– *Affenteuerlich naupengeheuerliche Geschichtklitterung etc.* (Rémkalandos agyrémes történelemkoholat stb.). – *326 357 369 544 546* (348 349 363 437 456 763 766)

FITZWILLIAM, Sir William (1526–1599) – angol politikus, Írország helytartója 1572–75 és 1588–1594. – *32*

FLAMINIUS, Titus Quinctius (kb. i. e. 228–174) – római hadvezér és politikus, konzul i. e. 198, 200–197, a második makedóniai háborúban a római hadsereg parancsnoka. – *47* (55)

Flavius *lásd* Josephus Flavius

FLEURY, Charles (Schmidt; Karl Friedrich August Krause) (szül. 1824) londoni német kereskedő, porosz rendőrügynök. – *354 365 598–606*

FLOCON, Ferdinand (1800–1866) – francia kispolgári radikális politikus és publicista, a „Réforme" szerkesztője; 1848-ban az ideiglenes kormány tagja. – *555 616*

FLÓREZ, José Segundo (szül. 1789) – spanyol polgári liberális történész és publicista. – *104*

– *Espartero. Historia de su vida militar y política y de los grandes sucesos contemporáneos* (Espartero. Katonai és politikai tevékenységének és most elért nagy sikereinek története), II. kiad., Madrid 1844–45. – *104*

FLORIANI, Pier Paolo (1584–1638) – olasz hadmérnök. – *270 274*

Der flüchtige Reichsregent *lásd* Greiner

La foi des traités, les puissances signataires et l'Empereur Napoléon III (A szerződések kötelező ereje, az aláíró hatalmak és III. Napóleon császár), Párizs 1859. – *436–437 449 467*

FOIX, Gaston, duc de Nemours (1489–1512) – francia hadvezér, 1512-ben az itáliai háborúban a francia sereg parancsnoka. – *200*

FOLARD, Jean-Charles (1669–1752) – francia katonatiszt, katonai szakíró. – *201*

– *Abrégé des commentaires de M. Folard sur l'Histoire de Polybe* (Folard úr Polübiosz Történetéről írt kommentárjainak foglalata), Párizs 1754. – *201* (252)

FOREY, Elie-Frédéric (1804–1872) – francia tábornagy; a 30–40-es években részt vett Algéria meghódításában, az 1851 dec. 2-i államcsíny résztvevője; 1854–55 részt vett a krími háborúban; 1859-ben az itáliai háborúban hadosztályparancsnok. – *27*

FOSCOLO, Ugo (1778–1827) – olasz költő. *495*

FOUCHE, Joseph (1759–1820) – francia politikus; pap, a forradalom idején jakobinus, majd thermidorista, a direktórium és I. Napóleon alatt rendőrminiszter, 1814-ben átállt a Bourbonokhoz, a Száz Nap alatt ismét Napóleon rendőrminisztere, majd XVIII. Lajos kormányának tagja. – *130*

FOURIER, François-Marie-Charles (1772–1837) – francia utopikus szocialista. – *336 388*

– *Le nouveau monde industriel et sociétaire etc.* (Az új ipari és társadalmas világ stb.) (1828); „Oeuvres complètes" („Összes művei"), II. kiad. VI. köt., Párizs 1845. – *336* (383)

FOY, Maximilien-Sébastien (1775–1825) – francia tábornok és politikus, liberális; részt vett az 1808–14-es pireneusi háborúban. – *141–143*

FRANCHINI, Viktor Antonovics (1820–1892) – orosz tábornok, részt vett a krími háborúban és a kaukázusi hegyi népek elleni harcokban. – *511*

Frank *lásd* Cherval

FRANK (Franck), Gustav – osztrák kispolgári demokrata, az 50-es évek elején emigráns Londonban. – *387*

»*Frankfurter Journal*« (Frankfurti Újság), Majna-Frankfurt. – *370 595* (460)

FRANZ (XVI. sz.) – német hadmérnök. – *270*

»*The Free Press*« (A Szabad Sajtó), London. – *414 419–421 424 510–511 558–559 580 631–632 634 636* (541)

FREILIGRATH, Ferdinand (1810–1876) – német forradalmár költő; 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője, a Kommunisták Szövetségének tagja; az 50-es évektől kispolgári radikális. – *338 413 634* (395 779)

FREIRE, Manuel (1765–1834) – spanyol tábornok; részt vett a Napóleon elleni háborúban. – *141–143*

»*Der Freischütz*« (A Bűvös Vadász), Hamburg. – *533–535 630 643* (730)

FREITAG, Adam (XVII. sz.) – németalföldi hadmérnök. – *272*

FREITES, Pedro María (megh. 1817) – venezuelai katonatiszt; részt vett a dél-amerikai függetlenségi harcban. – *173*

FRERON, Louis-Marie-Stanislas (1754–1802) – francia politikus, részt vett a forradalomban, majd a thermidoristák egyik vezetője. – *208*

FREY-HEROSE, Friedrich (1801–1873) – svájci katonatiszt és politikus, liberális; 1848-ban a szövetségi tanács tagja, képviselő a nemzeti tanácsban; 1854-ben és 1860-ban Svájc szövetségi elnöke. – *471 487 490*

FRIANT, Louis, comte de (1758–1829) – francia tábornok; részt vett Napóleon hadjárataiban. – *192–193*

FRIGYES, II. (Nagy) (1712–1786) – porosz király 1740–1786. – *58–63 81–82 101 113 149 240 246–249 259 282–283 300 369 432* (75 101 102 127 303)

– *Instruktionen* (Instrukciók). – *247* (302)

FRIGYES, VI. (1768–1839) – dán és norvég király 1808–1814; csak dán király 1814–1839. – *131 134*

FRIGYES KERESZTÉLY (1765–1814) – schleswig-holsteini herceg. – *130*

FRIGYES VILMOS (1620–1688) – brandenburgi választófejedelem 1640–1688. – *547*

FRIGYES VILMOS, I. (1688–1740) – porosz király 1713–1740. – *246*

FRIGYES VILMOS, I. (1802–1875) – 1831–47 hessen-kasseli régens; választófejedelem 1847–1866. – *59*

FRIGYES VILMOS, III. (1770–1840) – porosz király 1797–1840. – *133 150–151 162* (209)

FRIGYES VILMOS, IV. (1795–1861) – porosz király 1840–1861. – *549*

FRÖBEL, Julius (1805–1893) – német kispolgári demokrata publicista, könyvkiadó; részt vett az 1848-as forradalomban, a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal); 1849-ben Amerikába emigrált, 1857-ben visszatért. – *414 427*

FRUNDSBERG, Georg von (1473–1528) – német zsoldosvezér; az itáliai harcokban a császári csapatok parancsnoka; 1525–26 részt vett a Svábföldön és a salzburgi érsekségben kitört parasztfelkelés elfojtásában. – *54*

FULTON, Robert (1765–1815) – amerikai mérnök és feltaláló, az első gőzhajó megépítője. – *310*

FÜLÖP, II. (1527–1598) – spanyol király 1556–1598. – *30*

Fulóp *lásd* Philipposz

G

GAGERN, Heinrich Wilhelm August, Freiherr von (1799–1880) – német politikus, mérsékelt liberális; 1848-ban az előparlament tagja, a frankfurti nemzetgyűlés elnoke (jobbközép); 1848 dec.–1849 márc. a birodalmi kormány elnoke; később a gothai párt egyik vezetője. – *399 407 450*

GALEER, Albert-Frédéric-Jean (1816–1851) – svájci tanár és publicista, 1847-ben részt vett a Sonderbund elleni háborúban és 1849-ben a badeni–pfalzi felkelésben; a genfi demokraták vezetője, a Grutli-egyesület alapítója. – *329 522–526*

GALEER, Oskar – diák, Albert Galeer fivére. – *329*

GALIGNANI, John Anthony (szül. 1796) – angol újságíró; Párizsban működött. – *468* ([612])

Galignani's Messenger« (Galignani Hírnöke), Párizs. – *468* ([612])

GALILEI, Galileo (1564–1642) – olasz fizikus és csillagász, a mechanika megalapozója. – *81*

GARCÍA DE LA CUESTA, Gregorio (1741–1811) – spanyol tábornok; részt vett az 1808–14-es Napóleon elleni háborúban. – *139*

GARDANE, Claude-Mathieu de (1766–1817) – francia tábornok és diplomata; részt vett Napóleon hadjárataiban; 1807–08 különleges küldetéssel Teheránban járt. – *10*

GARIBALDI, Giuseppe (1807–1882) – olasz forradalmi demokrata; szabadságharcos hadvezér. – *515*

GAUTIER, Jacques-Louis (XVIII. sz.) – francia újságíró, royalista. – *208*

»*La Gazette du Nord*« (Az Északi Újság), Párizs. – *340* ([401])

GEBERT, August – német asztalos, a Kommunisták Szovetségének tagja Svájcban majd Londonban; a szakadáskor a Willich–Schapper-frakcióhoz csatlakozott. – *351*

GERARD, Etienne-Maurice, comte (1773–1852) – francia politikus; tábornagy a napóleoni háborúkban. – *192*

GERGELY, XVI. (1765–1846) – római pápa 1831–1846. – *440 623* ([805])

GERLACH, Ernst Ludwig von (1795–1877) – porosz jogász, reakciós politikus; a „Neue Preussische Zeitung" egyik alapítója. – *540*

»*Giornale della provincia Bresciana*« (Brescia Tartomány Újsága). – *200*

GIPPERICH, Joseph – német szabó, a Kommunisták Szövetségének tagja Párizsban; a szakadáskor a Willich–Schapper-frakcióhoz csatlakozott; az ún. német–francia összeesküvés egyik vádlottja; később Angliába emigrált. – *601*

GIRARD – svájci rendőrtisztviselő. – *588 591*

GIRARDIN, Emile de (1806–1881) – francia politikus és publicista, 1836–57 megszakításokkal a „Presse" szerkesztője; orléanista, burzsoá republikánus, majd bonapartista. – *499*

GIRÓN, Pedro Augustín (1788–1842) – spanyol tábornok; részt vett az 1808–14-es Napóleon elleni háborúban. – *143*

GIUSTI, Giuseppe (1809–1850) – olasz szatirikus költő. – *495*

»*The Glasgow Sentinel*« (A Glasgow-i Őrszem). – *414 512*

GNEISENAU, August Wilhelm Anton, Graf Neithardt von (1760–1831) – porosz tábornok és politikus; jelentős szerepe volt a Napóleon elleni harc megszervezésében; 1806 után részt vett a hadseregreform alapjainak kidolgozásában; 1813–14 és 1815 Blücher vezérkarának főnöke. – *151 159 163 442*

GOEGG, Amand (1820–1897) – német újságíró, kispolgári demokrata; 1849-ben a badeni ideiglenes kormány tagja; az emigrációban a pacifista Béke és Szabadság Liga egyik vezetője; hazatérése után a 70-es években szociáldemokrata. – *398 607*

GOETHE, Johann Wolfgang von (1749–1832) – német költő és tudós. – *477*
– *Faust.* – *370 391 605* (459 488)
– *Mignon.* – *373* (466)

GOLDHEIM – német rendőrtiszt; az 50-es évek elején a porosz titkosrendőrség ügynöke Londonban. – *356 603–606*

GOLICIN, Alekszandr Mihajlovics, herceg (1718–1783) – orosz diplomata, az 50-es évek végén és a 60-as évek elején londoni követ. – *432*

GOLTZ, Karl Heinrich Friedrich, Graf von der (1772–1822) – porosz tábornok és diplomata; részt vett a Francia Köztársaság és a Napóleon elleni háborúkban; 1814–22 párizsi követ. – *150*

GONZÁLEZ – spanyol katonatiszt; a XIX. sz. elején a dél-amerikai függetlenségi harc ellen bevetett csapatok parancsnoka. – *170*

GOTTFRIED VON STRASSBURG (XII–XIII. sz.) – középfelnémet lírikus és epikus költő. – *451*
– *Tristan.* – *451* (592)

GÖRGEY (Görgei) Arthur (1818–1916) – magyar katonatiszt és politikus; kezdetben a császári seregben szolgált, 1848 nyarától honvédtiszt, októbertől tábornok; novembertől a feldunai hadtestnek, 1849 március végétől a honvédsereg főerőinek parancsnoka, májustól hadügyminiszter is; a honvédség élén a forradalom jobbszárnyának képviselője; 1849 aug. 11-én diktátor, két nappal később letette a fegyvert a cári csapatok előtt. – *212–213 444 506–507 517*
– *Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849* (Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben), Lipcse 1852. – *212 517* (271)

GÖTZE – német jogász; az 50-es években a porosz legfelső bíróság alelnöke. – *562*

GRABBE, Pavel Krisztoforovics (1787–1875) – orosz katonatiszt és politikus; részt vett az 1830–31-es lengyel felkelés és az 1848–49-es magyar forradalom leverésében. – *517*

Graecus *lásd* Marcus Graecus

GRANDGUILLOT, Alcide-Pierre (1829–1891) – francia publicista, bonapartista; 1859-től a „Constitutionnel" főszerkesztője, 1863–65 a „Pays" szerkesztője. – *471 480 621–623*

GRANIER DE CASSAGNAC, Bernard-Adolphe de (1806–1880) – francia publicista és történész; a júliusi monarchia alatt orléanista, a februári forradalom után bonapartista; 1852–70 a törvényhozó testület tagja (szélsőjobb). – *335 480 503*

GREIF(F) – német rendőrtiszt, az 50-es évek elején a porosz titkosrendőrség ügynöke Londonban. – *354–356 598–604*

GREINER, Theodor Ludwig – német jogász, kispolgári demokrata; 1849-ben a pfalzi forra-

dalmi ideiglenes kormány tagja; Svájcba, később az Egyesült Államokba emigrált. – *400 408*

– (Névtelenül:) *Der flüchtige Reichsregent Vogt mit seinem Anhange und die Deutsche Monatsschrift von Adolph Kolatschek* (Vogt, a menekülő birodalmi régens meg a függeléke és Adolph Kolatschek „Deutsche Monatsschrift"-je), 1850. – *399*

GRIBEAUVAL, Jean-Baptiste Vaquette de (1715–1789) – francia tábornok és feltaláló; a tüzérség főfelügyelője és újjászervezője. – *62–63 80–85*

GRILLPARZER, Franz (1791–1872) – német drámaíró.
– *Die Ahnfrau* (Az ősanya). – *417* (548)

GRITTI, Andrea (kb. 1455–1538) – velencei hadvezér és politikus, doge 1523–1538. – *200*

GROUCHY, Emmanuel, marquis de (1766–1847) – francia tábornagy; részt vett Napóleon hadjárataiban; Napóleon bukása után megfosztották rangjától, 1831-ben Lajos Fülöp reaktiválta. – *192*

GRUNICH – londoni német emigráns; kispolgári demokrata. – *332*

Guéronnière *lásd* La Guéronnière

Guise *lásd* Henrik, II., lotharingiai

GUIZOT, François-Pierre-Guillaume (1787–1874) – francia történész és politikus, orléanista; 1840–48 Franciaország bel- és külpolitikájának irányítója, a finánccburzsoázia érdekeinek képviselője. – *215 335 378 555*

GUSZTÁV ADOLF, II. (Vasa) (1594–1632) – svéd király 1611–1632. – *56–58 79–80 245 297 301* (71 72 73 98)

GUSZTÁV ADOLF, IV. (1778–1837) – svéd király 1792–1809; 1809-ben egy katonai összeesküvés megbuktatta. – *106 129 132 210* (120)

GUTHSCHMIDT – porosz igazságügyi tisztviselő. – *574 581–583*

GUYON, Richard Debaufre (Kursid) (1803–1856) – angol tiszt; a magyar forradalmi hadsereg tábornoka; a szabadságharc leverése után török szolgálatba állt, 1853-ban török csapattestek parancsnoka a Kaukázusban. – *506*

GYÖRGY, II. (1683–1760) – angol király és hannoveri választófejedelem 1727–1760. – *121*

GYÖRGY, IV. (1762–1830) – régensherceg 1811–1820, angol király 1820–1830. – *162*

GYULAY Ignác, gróf (1763–1831) – magyar származású osztrák tábornok; részt vett a Napóleon elleni háborúkban. – *156*

H

HABSBURGOK (1780-tól Habsburg-Lotaringiaiak) – osztrák uralkodóház 1273–1918, Magyarországon 1526–1849, 1849–1918. – *52 56 79 201 245 297 407 444–445 463 546 565* (64 70)

HACKLÄNDER, Friedrich Wilhelm, Ritter von (1816–1877) – német katonatiszt, humorisztikus próza- és színdarabíró; több spanyol vonatkozású művet is írt. – *477*

HÁFIZ, Semsz ed-Din Mohammed (kb. 1320–kb. 1390) – tadzsik születésű perzsa költő. – *343*

HAGEN, Karl (1810–1868) – német történész és politikus; 1848–49 a frankfurti nemzetgyűlés tagja; 1855-től egyetemi tanár Bernben. – *399 406*

HALL, Edward (kb. 1498–1547) – angol krónikaíró. – *72*
– *The Union of the Noble and Illustre Famelies of Lancastre and York* (A nemes és jeles Lancaster és York családok egyesülése), London 1542. – *72* (85)

»*Hamburger Nachrichten*« (Hamburgi Hírek). – *398*

HAMILCAR BARCAS (i. e. kb. 270–228) – karthágói hadvezér és politikus; 247–241 Szicíliában harcolt a rómaiak ellen, 237–228 az ibériai félszigeten vezetett hódító expedíciót; Hannibal apja. – *240*

HAMILTON of Bothwellhaugh, James (megh. 1580) – skót nemes, Stuart Mária híve. – *73* (86)

HAMPDEN, John (1595–1643) – angol politikus; a hosszú parlament tagja, a puritán ellenzék vezére. – *453* (600)

Handelskurier *lásd* Schweizer Handelskurier

HANNIBAL (i. e. kb. 247–183) – karthágói hadvezér és politikus. – *43 100 240–241*

HANSARD, Thomas Curson (1776–1883) – angol nyomdász és kiadó, parlamenti tudósítások megjelentetője. – *414* (533)

»*Hansard's Parliamentary Debates*« (Hansard Parlamenti Vitái), London. – *414* (533)

HARDINGE, Sir Henry, Viscount (1785–1856) – angol tábornok és politikus, tory; 1855-től tábornagy; részt vett a Napóleon elleni háborúkban; 1844–48 India főkormányzója, 1852–56 az angol hadsereg főparancsnoka. – *16*

HARNEY, George Julian (1817–1897) – angol politikus, a chartista balszárny egyik vezetője; a „Northern Star" és más chartista lapok és folyóiratok szerkesztője; kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel. – *385*

HARRIS, Edward Alfred John (1808–1888) – angol katonatiszt; 1858–67 berni ügyvivő. – *471–475 485–489*

HARTMANN, Georg (1489–1564) – német mechanikus és fizikus. – *78*

HARTMANN, Moritz (1821–1872) – osztrák író, a 40-es évek közepén „igazi szocialista", 1848–49 a frankfurti nemzetgyűlés tagja (szélsőbal). – *478* (752)

HARTMANN VON AUE (kb. 1170–kb. 1210) – középfelnémet lírikus és epikus költő. – *478*
– *Iwein*. – *478* (629)

HASDRUBAL (megh. i. e. 207) – karthágói hadvezér; Hamilcar Barcas fia, Hannibal testvére. – *241–242*

HATZFELDT zu Trachenberg-Schönstein, Maximilian Friedrich Karl Franz, Graf von (1813–1859) – porosz diplomata; 1849-től párizsi követ. – *355*

HAUG, Ernst – osztrák katonatiszt, kispolgári demokrata; részt vett az 1848–49-es itáliai forradalomban, majd Angliába emigrált. – *387*

HAUPT, Hermann Wilhelm (szül. kb. 1831) – német kereskedelmi alkalmazott, a Kommunisták Szövetségének tagja Hamburgban; a kölni kommunista-per egyik vádlottja; letartóztatásakor elárulta a kölni Központi Vezetőséget; szabadlábra helyezése után Brazíliába menekült. – *367 602*

HAVAS, Charles (1785–1858) és fia, Auguste (1814–1889) – a francia félhivatalos hírügynökség névadói és társtulajdonosai. – *568*

HAXTHAUSEN, August, Freiherr von (1792–1866) – porosz kormánytanácsos, közgazdasági író; reakciós; elsőnek írta le az oroszországi paraszti földközösséget. – *442*

HAYNAU, Julius Jakob, Freiherr von (1786–1853) – osztrák tábornagy; nevéhez fűződik az itáliai és a magyar forradalom leverése utáni terror. – *120 200 518* (139)

HAZED (XII–XIII. sz.) – indiai költő. – *74–75*

HÄFNER, Leopold (szül. kb. 1820) – osztrák újságíró, kispolgári demokrata; részt vett az 1848-as forradalomban, majd emigrált. – *386–387 398 481*

HECKER, Friedrich Franz Karl (1811–1881) – német ügyvéd, kispolgári demokrata; 1848-ban az előparlament tagja, a badeni áprilisi felkelés egyik vezetője; Svájcba, majd Amerikába emigrált és ezredesként részt vett a polgárháborúban. – *337 547* (386)

HEER, Christoph (megh. 1701) – német matematikus és hadmérnök. – *272*

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) – német objektív idealista filozófus. – *365 632* (444)
– *Die Wissenschaft der Logik* (A logika tudománya) (1812–16); „Werke" („Művei"), III–V. köt., kiadta L. Henning, Berlin 1833–34. – *632*

HEIDEMANN (XVII. sz.) – német hadmérnök; Hollandiában működött. – *272*

HEINE, Heinrich (1797–1856) – német költő és író; 1843-tól Marx barátja. – *412* (525)
– *Die Heimkehr* (A hazatérés). – *529* (711)
– *Kobes I.* (I. Kóbi). – *369 407* (455)

HEINZEN, Karl Peter (1809–1880) – német radikális publicista, republikánus; a „Leipziger Allgemeine Zeitung" és a „Rheinische Zeitung" munkatársa; 1849-ben rövid ideig részt vett a badeni–pfalzi felkelésben, utána Svájcba, majd Angliába emigrált, 1850 őszén az Egyesült Államokban telepedett le; Marx és a kommunizmus heves ellenfele. – *524*

HEISE, Heinrich (megh. kb. 1860) – német publicista, demokrata; 1848–50 a „Hornisse" egyik szerkesztője; részt vett az 1848-as forradalomban, majd Angliába emigrált. – *415* (546)

HELIOGABALUS (Elagabalus) (204–222) – római császár 218–222. – *348 483*

HENRIK, II., lotharingiai, Guise herceg (1614–1664) – a Fronde egyik vezére. – *334*

HENRIK, IV. (1553–1610) – francia király 1589–1610. – *15 55–56 72* (10)

Henrik, V. *lásd* Chambord, Henri-Charles

HENRIK, VII. (1457–1509) – angol király 1485–1509. – *72 307* (84)

HENRIK, VIII. (1491–1547) – angol király 1509–1547. – *72 307–308*

HENRY, Thomas (1807–1876) – angol rendőrbíró. – *426*

HENTZI, Heinrich, Edler von Arthurm (1785–1849) – osztrák tábornok, 1849-ben Budavár parancsnoka. – *213*

HERBILLON, Emile d' (1794–1866) – francia tábornok; 1855-ben hadosztályparancsnok a Krímben. – *24*

HERBORT, Johann Anton (XVIII. sz.) – német hadmérnök. – *277*

HERMANN (Herrmann) – német jogász, Vogt ügyvédje az „Allgemeine Zeitung" elleni perben. – *326 332 421–422 533*

»*Hermann. Deutsches Wochenblatt aus London*« (Hermann. Londoni Német Hetilap). – *414 608 632* (545)

HÉRODOTOSZ (i. e. kb. 484–425) – görög történetíró. – *35 201*
– Ἱστορίη (Történelem). – *33 35 201* (24 28 249)

»*Herold des Westens*« (A Nyugat Heroldja), Louisville. – *387* (482)

HERZEN, Alekszandr Ivanovics (1812–1870) – orosz forradalmi demokrata, materialista filozófus, publicista és író; 1847-ben emigrált; a „Kolokol" és a „Poljarnaja Zvezda" szerkesztője. – *524*

HEYDEN, Login Petrovics (1772–1850) – orosz tengernagy; 1827-ben részt vett a navarinoi csatában; az 1828–29-es orosz–török háborúban a földközi-tengeri orosz flotta főparancsnoka. – *439*

HILLGÄRTNER, Georg (1823–1865) – német kispolgári demokrata; az 1848-as forradalom bukása után Svájcba, majd az Egyesült Államokba emigrált. – *609*

HINCKELDEY, Karl Ludwig Friedrich von (1805–1856) – porosz kormányhivatalnok, 1848-tól Berlin rendőrfőnöke; 1853-tól a belügyminisztérium rendőri ügyosztályának vezetője. – *364–367 387 602*

HIPPISLEY, Gustav – angol katonatiszt; tagja a dél-amerikai függetlenségi harcban részt vevő angol önkéntesek expedíciójának. – *179*

– *A Narrative of the Expedition to the Rivers Orinoco and Apure, in South America* (Beszámoló az Orinoco és Apure folyóhoz indított dél-amerikai expedícióról), London 1819. – *179*

HIRSCH, Wilhelm – német kereskedelmi alkalmazott; az 50-es évek elején porosz rendőrügynök Londonban. – *598–606*

– *Die Opfer der Moucharderie etc.* (A besúgás áldozatai stb.); „Belletristisches Journal und New Yorker Kriminalzeitung", 1853 ápr. 1., 8., 15., 22. sz. – *598–606* (795)

HODDE, Lucien de la (Delahodde; Duprez) (1808–1865) – francia publicista; forradalmi titkos társaságok tagja a restauráció és a júliusi monarchia idején; rendőrügynök. – *354 372 600–601*

– *La naissance de la république en Février 1848* (A köztársaság születése 1848 februárjában), Párizs 1850. – *372*

HOFFMANN – francia újságíró; bonapartista. – *503*

HOHENZOLLERNOK – németországi uralkodóház; Brandenburgban és Poroszországban 1415–1918, a Német Birodalomban 1871–1918. – *96–98 484 546 565 654*

HOHENZOLLERN-HECHINGEN, Friedrich Franz Xaver, Fürst (1757–1844) – osztrák tábornok, 1830-tól tábornagy; részt vett a Napóleon elleni háborúkban. – *96 – 97 139*

HOHENZOLLERN-SIGMARINGEN, Karl Anton, Fürst von (1811–1885) – porosz tábornok és politikus, 1858–60 miniszterelnök. – *530 540*

HOLLINGER, Fidelio – londoni nyomdatulajdonos. – *416–428 534 565 567 574 612–615 632–637 642* (779)

HOMÉROSZ – legendás görög költő, akinek többek között az „Iliasz" és az „Odüsszeia" c. eposzokat tulajdonítják (keletkezési idejük i. e. kb. IX–VII. sz.). – *36 51–53 225*

HOPE, Thomas (kb. 1770–1831) – angol bankár és író. – *125*

– (Névtelenül:) *Anastasius: or, Memoirs of a Greek; written at the Close of the Eighteenth Century* (Anasztasziosz, vagy egy görög emlékiratai; íratott a tizennyolcadik század végén), London 1819. – *125*

HORATIUS Flaccus, Quintus (i. e. 65–8) – római költő. – *323*

– *Epistolae* (Levelek). – *506* (680)

– *Satirae* (Szatírák). – *323 421 432 540* (345 552 563 748)

»*Die Hornisse*« (A Lódarázs), Kassel. – *415* (546)

HORSMAN, Edward (1807–1876) – angol politikus, liberális; 1855–57 az ír ügyek államtitkára. – *454*

HORUDZS (Orudzs), Barbarossa (Rőtszakállú) (kb. 1473–1518) – török kalóz, Algír uralkodója 1515–1518. – *20*

HOWARD, Charles, Lord of Effingham, Count of Nottingham (1536–1624) – angol tengernagy; 1588-ban a spanyol Armadát megsemmisítő angol flotta főparancsnoka. – *31–32*

HOYER, Johann Gottfried von (1767–1848) – porosz tábornok és hadtörténész. – *82*

– *Allgemeines Wörterbuch der Artillerie* (Általános tüzérségi szótár), Tübingen 1804–12. – *82* (106)

HÖRFEL, Gustav – osztrák kispolgári demokrata, 1850-től párizsi emigráns; vádlott az ún. német–francia osszeeskuvési perben; francia rendőrügynök. – *386–387 398*

HUDSON, James (1810–1885) – angol diplomata, 1851–63 torinói követ. – *487–488*

HUGO, Victor (1802–1885) – francia romantikus író és költő; az 1848-as forradalom után az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlés tagja, Louis Bonaparte ellenfele; az államcsíny után emigrált. – *483*

– *Napoléon le petit* (A kis Napóleon), London 1852. – *451 453 458 483 625* (593 638)

HUMBOLDT, Alexander Friedrich Heinrich, Freiherr von (1769–1859) – német természetkutató és utazó; humanista. – *462 477 538–539*

– *Briefe an Varnhagen von Ense aus den Jahren 1827 bis 1858 etc.* (Levelek Varnhagen von Enséhez az 1827–1858-as évekből), Lipcse 1860. – *538* (747)

HURTADO DE MENDOZA, Diego (XVIII–XIX. sz.) – venezuelai politikus; részt vett a dél-amerikai függetlenségi harcban; Bolívar híve. – *169*

HUSZEIN (kb. 1773–1838) – algériai dej 1818–1830. – *21–22*

I

IBRAHIM (XVII–XVIII. sz.) – algériai dej. – *20*

IMANDT, Peter – német tanító, demokrata; a krefeldi Munkásegylet elnöke; részt vett az 1848-as forradalomban, utána Svájcba, majd Londonba emigrált; a Kommunisták Szovetségének tagja, kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel. – *337–343 588–589 594*

IMBERT, Jacques (1793–1851) – francia szocialista, részt vett az 1834-es lyoni felkelésben; a 40-es években Belgiumba emigrált, a brusszeli Association démocratique alelnoke; az 1848-as februári forradalomban a Tuileriák parancsnoka. – *555*

»*L'Indépendance Belge*« (A Belga Függetlenség), Brusszel. – *498 503 616–617* (660)

»*L'Indépendant*« (Független Újság), Genf. – *352 589–590* (430)

INGLIS, Sir William (1764–1835) – angol tábornok; 1809–14 részt vett a pireneusi háborúban. – *141*

IPHIKRATÉSZ (i. e. kb. 419–353) – athéni hadvezér. – *37 40 286*

IPSZILANTI, Alexandrosz (1792–1828) – görög politikus, a torok uralom elleni harc egyik vezetője; 1821-ben, a moldvai felkelés leverése után Ausztriába menekült, ott 1827-ig fogságban tartották. – *439*

IVÁN, III. (1440–1505) – moszkvai nagyfejedelem 1462–1505. – *483*

J

JACOBI, Abraham (szül. 1832) – német orvos; a Kommunisták Szövetségének tagja; a kölni kommunista-per egyik vádlottja, az esküdtbíróság felmentette; később az Egyesült Államokba emigrált; *lásd még* Weydemeyer. – *594 606*

JAHN, Friedrich Ludwig (1778–1852) – német író és publicista; a németországi tornamozgalom szervezője, részt vett a Napóleon elleni háborúban; nacionalista. – *430*

JAKAB, II. (Stuart) (1633–1701) – angol király 1685–1688. – *372*

JAMES – angol katonatiszt. – *72*

JAMES, George Payne Rainsford (1801–1860) angol író és történész; diplomata. – *72*

JÁNOS (1782–1859) – osztrák főherceg, tábornagy; részt vett a Napóleon elleni háborúkban; 1848 jún.–dec. a frankfurti nemzetgyűlés választása alapján német kormányzó. – *95 98 356 405–407 546* (436 764)

JEKELFALUSY Vince, jekelfalusi és margitfalvai (1802–1874) – magyar katolikus főpap; esztergomi kanonok, szepesi, majd székesfehérvári püspök. – *626* (813)

JELLACHICH (Jelačić), Joseph (Josip), Graf von Buzim (1801–1859) – horvát származású osztrák tiszt; 1848 márciusában tábornok, horvát bán és zágrábi főhadparancsnok, később altábornagy; a Magyarország ellen támadó császári hadsereg 1. hadtestének parancsnoka; 1849-ben táborszernagy. – *95 381*

JENŐ, szavojai herceg (1663–1736) – osztrák hadvezér és politikus. – *80 146 300* (99)

Jenő, württembergi herceg *lásd* Württemberg, Eugen

»*La Jeune Italie*« (Az Ifjú Itália), Párizs. – *440* (580)

JOHANN (XVI. sz.) – német hadmérnök. – *270*

JOINVILLE, François-Ferdinand-Philippe-Louis-Marie, duc d'Orléans, prince de (1818–1900) – Lajos Fülöp harmadik fia; a februári forradalom után Angliába emigrált. – *24 311*

– *Notes sur l'état des forces navales de la France* (Jegyzetek Franciaország haditengerészeti erőinek állapotáról), Párizs 1844. – *311–312* (337)

JONES, Ernest Charles (1819–1869) – angol proletárköltő és publicista; a chartisták balszárnyának egyik vezetője, több chartista lap szerkesztője és kiadója; az 50-es évek derekáig szoros kapcsolatban volt Marxszal és Engelsszel. – *414 556 619* (536 772)

JOSEPHUS (Iószéphosz) Flavius (kb. 37–95) – zsidó hadvezér és történetíró. – *225 236*

– *Περὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου* (A zsidó háborúról). – *33 225 236* (24 285 294)

JOTTRAND, Lucien-Léopold (1804–1877) – belga ügyvéd és publicista, kispolgári demokrata; 1847-ben az Association democratique elnöke. – *555 616–618* (771)

JOURDAN, Jean-Baptiste, comte (1762–1833) – francia tábornagy; részt vett a Francia Köztársaság háborúiban. – *127 247* (157 304)

JOURDAN, Louis (1810–1881) – francia publicista, Saint-Simon követője, majd bonapartista; 1849-től a „Siècle" szerkesztője. – *480 498 503*

JOURGNIAC SAINT-MEARD, François de (1745–1827) – francia katonatiszt és publicista; royalista. – *208*

»*Journal de Constantinople*« (Konstantinápolyi Újság). – *511* (690)

»*Journal des Débats politiques et littéraires*« (Politikai és Irodalmi Viták Lapja), Párizs. – *498* (663)

»*Journal général de la cour de la ville*« (Az Udvar és a Város Általános Újsága), Párizs. – *208* (254)

»*Journal de Genève*« (Genfi Újság). – *595*

»*Journal du tir fédéral*« (A Szövetségi Lövész Újsága). – *590*

JÓZSEF, II. (1741–1790) – Mária Terézia fia; társuralkodó 1765–1780, osztrák császár és (koronázatlanul) magyar király 1780–1790. – *444–445*

JUBA, I. (megh. i. e. 46) – Numidia királya; Pompejus oldalán harcolt Caesar ellen. – *19*

JUGURTHA (i. e. kb. 160–104) – Numidia királya; i. e. 111–106-ig háborúzott Rómával. – *45*

JUNG, Georg Gottlob (1814–1886) – német publicista; kispolgári demokrata, ifjúhegeliánus; 1842-ben a „Rheinische Zeitung" társkiadója; 1848-ban a porosz nemzetgyűlés baloldalának egyik vezetője; később nemzeti liberális. – *548*

JUSTINIANUS, I. (kb. 482–565) – bizánci császár 527–565. – *242*

K

Kaiserchronik (Császárkrónika). – *479* (630)

KAMENSZKIJ, Mihail Fedotovics, gróf (1738–1809) – orosz tábornagy; 1806-ban a Napóleon elleni hadjárat főparancsnoka. – *122*

KAMM, Friedrich (megh. 1867) – német kézműves, kispolgári demokrata; 1849-ben részt vett a badeni felkelésben, majd Svájcba emigrált, itt tagja lett a genfi Német Munkásegyletnek; 1852-ben kivándorolt Amerikába. – *337 343*

KAMRAN – Mahmud afgán sah fia, 1829-től heráti régens. – *10*

KANNEGIESSER, Karl Ludwig (1781–1861) – német költő és műfordító; *lásd még* Dante. – *373 399 570* (467 495)

KAPCEVICS, Pjotr Mihajlovics (1772–1840) – orosz tábornok; részt vett a Napóleon elleni háborúkban. – *158*

KAPODISZTRIASZ (Capo d'Istria), Ióannisz Antóniosz, gróf (1776–1831) – görög politikus és diplomata, olasz eredetű korfui családból származott; 1809–22 orosz külügyi szolgálatban állt; az 1821-es görög felkelés kitörése után Svájcban telepedett le és szervezte a görög szabadságharcosok megsegítését, 1827 áprilisában a görög köztársaság elnökévé választották, 1831 októberében meggyilkolták. – *439*

KARAMZIN, Nyikolaj Mihajlovics (1766–1826) – orosz történész és író, konzervatív; I. Sándor cár hivatalos történetírója. – *437*

– *История Государства Российского* (Az orosz állam története), IV. kiad., Szentpétervár 1835. – *437* (572)

KÁROLY (Merész) (1433–1477) – burgundi fejedelem 1467–1477. – *52 349–352 498* (64)

KÁROLY, I. (Nagy) (kb. 742–814) – frank király 768–814; római császár 800–814. – *447*

KÁROLY, II. (1630–1685) – angol király 1660–1685. – *262*

KÁROLY, V. (1500–1558) – I. Károly néven spanyol király 1516–1556; német-római császár 1519–1556. – *20 54 72 77 270 294* (68)

KÁROLY, VII. (1403–1461) – francia király 1422–1461. – *53 76*

KÁROLY, VIII. (1470–1498) – francia király 1483–1498. – *54 77* (95)

KÁROLY, X. (1757–1836) – francia király 1824–1830. – *21–22 441*

KÁROLY, XII. (1682–1718) – svéd király 1697–1718. – *58 246*

KÁROLY, XIII. (1748–1818) – svéd király 1809–1818; norvég király 1814–1818. – *131–132* (120)

KÁROLY, XIV. *lásd* Bernadotte

Károly Ágost *lásd* Augustenburg, Christian August

KÁROLY EMÁNUEL, II. (1751–1819) – Szardínia királya 1796–1802. – *209*

KÁROLY GUSZTÁV, X. (1622–1660) – svéd király 1654–1660. – *106*

KÁROLY LAJOS JÁNOS (1771–1847) – osztrák főherceg, tábornagy; 1796, 1799, 1805, 1809 főparancsnok a Franciaország elleni háborúkban, 1805–09 hadügyminiszter. – *95–97 127 138 247* (304)

KÁROLY LIPÓT, V., lotharingiai herceg (1643–1690) – osztrák tábornagy; 1683–88 az osztrák–török háborúban az osztrák csapatok parancsnoka. – *212*

KÁROLY, Martell (kb. 688–741) – frank majordomusz, 715-től a frank birodalom tényleges uralkodója. – *243*

KÁROLYI Györgyné, gróf (sz. gr. Zichy Karolina) (1818–1903) – Batthyány Lajos sógornője; a forradalom bukása után sokáig Itáliában és Svájcban élt és támogatta a magyar emigránsokat. – *483*

KATAKAZI, Gavriil Antonovics (1794–1867) – görög származású orosz diplomata, 1833–43 görögországi követ. – *439*

KATALIN, II. (Nagy) (1729–1796) – orosz cárnő 1762–1796. – *121 435 438* (144 146)

KAUNITZ, Wenzel Anton, Fürst von (1711–1794) – osztrák politikus és diplomata; a „felvilágosult abszolutizmus" híve, a francia forradalom elkeseredett ellensége; 1753–92 kancellár. – *432*

KEANE, John, Lord (1781–1844) – angol tábornok; 1839-ben az angol–afgán háborúban az angol csapatok parancsnoka. – *11*

KELLERMANN, François-Christophe, duc de Valmy (1735–1820) – francia tábornagy; részt vett a Francia Köztársaság és Napóleon hadjárataiban; 1814-től legitimista. – *136*

KERESZTÉLY FRIGYES (1786–1848) – dán herceg, 1813–14 Norvégia helytartója; VIII. Keresztély néven dán király 1839–1848. – *134*

KERN, Johann Konrad (1808–1888) – svájci liberális politikus, diplomata és jogász; 1849-ben a thurgaui kantoni kormányzat élén állt, a szövetségi törvényszék elnöke; 1857–83 párizsi követ. – *352 470 487–489 524*

KHABRIASZ (megh. i. e. kb. 357) – athéni hadvezér. – *40*

KHEIR ED-DÍN (kb. 1467–1546) – török kalóz, Algír uralkodója 1518–1546; Horudzs fivére. – *20*

KINGLAKE, Alexander William (1809–1891) – angol történész és politikus, liberális; 1857–68 a parlament tagja. – *467 501*

KINKEL, Gottfried (1815–1882) – német költő és publicista, kispolgári demokrata; az 1849-es badeni–pfalzi felkelés résztvevője; a porosz bíróság életfogytiglani várbörtönre ítélte; a fogságból megszökött és Londonba emigrált, ott a kispolgári emigráció egyik

vezetője lett; 1859-ben a „Hermann" szerkesztője. – *337 349 386–387 394–398 409 414 533 607–609 630–632* (424 489)

KISS Miklós, nemeskéri (1820–1902) – magyar honvédezredes; 1849 elején a debreceni kormány diplomáciai megbízással Párizsba küldte; az emigrációban összekötő szerepet játszott Kossuth és III. Napóleon között; 1859-ben a Magyar Légió dandárparancsnoka Itáliában; 1867 után hazatért. – *509 512*

KISZELJOV, Pavel Dmitrijevics, gróf (1788–1872) – orosz politikus és diplomata; 1829–34 Moldva és Havasalföld kormányzója; 1835-től tagja a parasztkérdés vizsgálatára alakult titkos bizottságoknak, 1837-től a kincstári birtokok minisztere; a mérsékelt reformok híve. – *438–439* (577)

»*Kladderadatsch*« (Durr-bele), Berlin. – *532 581* (726 783)

Klage (Panasz). – *478* (628)

KLAPKA György (1820–1892) – magyar honvédtábornok, 1849-ben a felső-magyarországi hadsereg parancsnoka, 1849 jún.–szept. a komáromi vár parancsnoka; majd Törökországba emigrált, később Itáliában és Svájcban élt; a kiegyezés után hazatért és országgyűlési képviselő lett. – *212 483 489–491 506 510–518*

– *Memoiren. April bis Oktober 1849* (Emlékiratok. 1849 áprilisától októberéig), Lipcse 1850. – *212 517* (272)

KLEBER, Jean-Baptiste (1753–1800) – francia tábornok, részt vett a vendée-i ellenforradalom leverésében és az egyiptomi expedícióban, Napóleon távozása után az egyiptomi hadsereg főparancsnoka lett; Kairóban megölték. – *127*

KLEIST VON NOLLENDORF, Friedrich Heinrich Ferdinand Emil, Graf (1762–1823) – porosz tábornagy; részt vett a Napóleon elleni háborúkban. – *155–160*

KLEOMENÉSZ, III. (i. e. 255–219) – spártai király 235–221. – *39*

KLOTILD, szavojai hercegnő (1843–1911) – II. Viktor Emánuel szardíniai király leánya; 1859-től Jérôme-Napoléon herceg (Plon-Plon) felesége. – *504* (677)

MJETY György (Kjámil, majd Iszmail pasa) (1810–1865) – magyar honvédtábornok; részt vett az 1848-as szabadságharcban, majd Törökországba emigrált és török állampolgár lett, a krími háborúban török tábornok; 1861-ben Londonban telepedett le. – *213*

KNEZICH Károly (1808–1849) – horvát származású magyar honvédtábornok; az aradi vértanúk egyike. – *213*

KOLATSCHEK, Adolph (1821–1889) – osztrák újságíró és politikus, kispolgári demokrata 1848–49 a frankfurti nemzetgyűlés tagja; a forradalom veresége után lapszerkesztő – *399 424 624–625* (497 554)

– *Die Juchheisten* (A hurráisták); „Stimmen der Zeit", 1860 okt. sz. – *542* (554 752)

KOLB, Georg Friedrich (1808–1884) – német publicista, statisztikus; polgári demokrata. – *653*

KOLB, Gustav Eduard (1798–1865) – német publicista; 1826-tól az augsburgi „Allgemeine Zeitung" szerkesztője, majd 1837–65 főszerkesztője. – *421 641–642*

KOŁODZIEJSKI (Koladjeszky), Xawer (szül. 1829) – lengyel forradalmár; merényletet követett el Bem ellen. – *118* (138)

KOLOWRAT-Krakowsky, Johann Nepomuk Karl, Graf von (1748–1816) – osztrák tábornagy; részt vett a Francia Köztársaság és a Napóleon elleni háborúkban. – *95–96*

KOLUMBUSZ (Cristoforo Colombo, Cristóbal Colón) (kb. 1446–1506) – genovai származású spanyol hajós, Amerika felfedezője. – *307*

»*Der Komet. Ein Unterhaltungsblatt für die gebildete Lesewelt*« (Az Üstökös. Szórakoztató lap a művelt olvasóvilág részére), Lipcse. – *164* (210)

KONSTANTIN (Konsztantyin Nyikolajevics), nagyherceg (1827–1892) – I. Miklós cár másodszülött fia, főtengernagy; 1853–81 a tengerészeti hivatal, 1855–81 a flotta irányítója, 1858–61 az 1861-es jobbágyfelszabadítást előkészítő és végrehajtó főbizottság tagja; 1862–63 Lengyelország helytartója. – *413 419–420 449*

KONSTANTIN (Konsztantyin Pavlovics), nagyherceg (1779–1831) – I. Pál cár második fia; 1814-től a lengyelországi hadsereg főparancsnoka, 1814–31 Lengyelország helytartója. – *117*

KORFF, Fjodor Karlovics, báró (1774–1826) – orosz tábornok; részt vett a Napóleon elleni háborúkban. – *192*

KORN, Adolf (1822–1904) – porosz katonatiszt, 1845-ben leszerelt, részt vett az 1848-as forradalomban, majd Svájcba emigrált, 1857-ben pedig Argentínába. – *328 330–331 350*

KOSSUTH Lajos (1802–1894) – a magyar liberális nemesi mozgalom vezetője; 1848-ban az első független magyar kormány pénzügyminisztere, szeptembertől az Országos Honvédelmi Bizottmány feje; 1849 áprilisában Magyarország kormányzó-elnöke; a forradalom bukása után Törökországba emigrált, majd Angliában, Amerikában s utóbb Olaszországban élt; *lásd még* Urquhart. – *212 445 460 483 506–515 608 625–626* (138 682 683 685 686 694 695 696 699 700 812)

– *L'Europe, l'Autriche et la Hongrie* (Európa, Ausztria és Magyarország), II. kiad., Brüsszel 1859. – *512* (693)

»*Kölnische Zeitung*« (Kölni Újság). – *354–355 424–425 535–536 541 605 616–617 630 642* (433)

»*Königlich privilegierte Berlinische Zeitung von Staats- und gelehrten Sachen*« (Királyi kiváltságos berlini újság állami és tudós ügyekről). – *365* (446)

KRAUSE, Friedrich August (megh. 1834) – német cipész; Schönberg grófnő meggyilkolásában való részesség miatt kivégezték; Ch. Fleury (Karl Friedrich August Krause) apja. – *599–600 605*

Krause, Karl Friedrich *lásd* Fleury

KRAY Pál, báró, krajovai (1735–1804) – magyar származású osztrák táborszernagy; részt vett a Francia Köztársaság és a Napóleon elleni háborúkban. – *127*

KREUTZ, Kiprian Antonovics, gróf (1777–1850) – orosz tábornok; részt vett a Napóleon elleni háborúkban. – *193*

Kreuzzeitung *lásd* Neue Preussische Zeitung

Kriminalzeitung *lásd* Belletristisches Journal

KRÜDENER, Barbara Juliane, bárónő (1764–1824) – német írónő, pietista; neki tulajdonították a Szent Szövetség megalapításának eszméjét. – *434*

KTÉSZIASZ, knidoszi (i. e. V. sz. közepe–IV. sz. eleje) – görög orvos és történetíró. – *74*

Kutemi *lásd* Szelim Kutemi

KUTUZOV, Mihail Illarionovics, herceg (1745–1813) – orosz hadvezér; 1812-ben az orosz hadak főparancsnoka. – *107 190–194* (118 124)

KÜCHENMEISTER, Friedrich (1821–1890) – német orvos, parazitológus. – *650*

L

LADENDORF(F), August – német polgári demokrata, a forradalom idején az egyik berlini népegylet elnöke; 1853-ban összeesküvésért 5 évi fegyházra ítélték. – *366–367 605* (448)

LAFAYETTE (La Fayette), Marie-Joseph-Paul Motier, marquis de (1757–1834) – francia tábornok és politikus; részt vett az amerikai függetlenségi háborúban; 1789-ben a párizsi nemzetőrség parancsnoka, 1792-ben külföldre szökött; 1830-ban Lajos Fülöp egyik trónrajuttatója. – *136 208 392* (256)

LAFFITTE, Jacques (1767–1844) – francia bankár és politikus, a finánctburzsoázia képviselője. – *135*

LAGERBJELKE, Gustaf, gróf (1777–1837) – svéd diplomata; 1810–13 párizsi svéd meghatalmazott. – *131*

LA GUERONNIERE, Louis-Etienne-Arthur Dubreuil-Hélion, vicomte de (1816–1875) – francia publicista és politikus; az 50-es években bonapartista. – *434 480 499–503*
– (Névtelenül:) *L'Empereur Napoléon III et l'Italie* (III. Napóleon és Itália), Párizs 1859. – *476*

LAITY, Armand-François-Rupert (1812–1889) – francia katonatiszt és politikus; 1836-ban részt vett Louis Bonaparte strasbourg-i puccsában; 1857-től szenátor. – *348 492*

LAJOS, XII. (1462–1515) – francia király 1498–1515. – *77 244* (299)

LAJOS, XIV. (1638–1715) – francia király 1643–1715. – *20 80 275 432 515* (268 374)

LAJOS, XV. (1710–1774) – francia király 1715–1774. – *63 335 447*

LAJOS, XVI. (1754–1793) – francia király 1774–1792. – *60 136 139 147 197* (76 176 244)

LAJOS, XVIII. (1755–1824) – francia király 1814 és 1815–1824. – *138 198 210 439*

LAJOS FÜLÖP (1773–1850) – orléans-i herceg, francia király 1830–1848. – *22–24 214–216 355 436 441 453 459 470–471 485 523 542 658*

LA MAR, José de (1778–1830) – perui tábornok és politikus; részt vett a dél-amerikai függetlenségi harcban; Bolívar ellenfele; Peru elnöke 1827–1829. – *103 178*

LAMARTINE, Alphonse-Marie-Louis de (1790–1869) – francia költő, történész és politikus; a 40-es években a mérsékelt republikánusok egyik vezetője; 1848-ban az ideiglenes kormány külügyminisztere és tulajdonképpeni feje. – *499*

LAMORICIERE, Christophe Louis-Léon Juchault de (1806–1865) – francia tábornok és politikus, mérsékelt republikánus; a 30–40-es években részt vett Algéria meghódításában; 1848 jún.–dec. hadügyminiszter; az államcsíny után száműzték; 1857-ben hazatért. – *216*

LANDSBERG, Hermann (1670–1746) – német hadmérnök. – *277*

LANGENSCHWARZ, Maximilian (szül. 1801) – német költő, szónok, improvizátor és természetgyógyász; bejárta egész Európát és Amerikát. – *515*

LANGERON, Louis-Alexandre Andrault (Alekszandr Fjodorovics), gróf (1763–1831) – francia ellenforradalmi emigráns, orosz tábornok; részt vett a Napóleon elleni háborúkban. – *151–152 155–160*

LANNES, Jean, duc de Montebello (1769–1809) – francia tábornagy; részt vett Napóleon hadjárataiban. – *97–98 122–123 129*

LAPIE, Pierre (1779–1850) – francia hadmérnök és topográfus. – *131*

LAPINSKI, Theophil (Teofil Łapiński; Tevfik bej) (1827–1886) – lengyel ezredes, részt vett a magyar szabadságharcban, majd török szolgálatba lépett, 1857–58 Cserkeszföldön harcolt, 1863-ban részt vett a lengyel felkelésben; utána Párizsba emigrált. – *444 506–507 511 516–518*

– *Feldzug der ungarischen Hauptarmee im Jahre 1849. Selbsterlebtes* (A magyar főhadsereg hadjárata 1849-ben. Saját élmények), Hamburg 1850. – *444 506–507 516–518*

LARA, Juan Jacinto (1778–1859) – venezuelai tábornok; részt vett a dél-amerikai függetlenségi harcban. – *103*

LARABIT, Marie-Denis (1792–1876) – francia politikus, a júliusi monarchia idején liberális ellenzéki; az államcsíny után bonapartista. – *214*

LA ROCHE-AYMON, Antoine-Charles-Etienne-Paul, comte de (1772–1849) – francia tábornok, katonai szakíró. – *251*

– *De la cavalerie, ou des changements nécessaires dans la composition, l'organisation et l'instruction des troupes à cheval* (A lovasságról, vagy a lovascsapatok összetételében, szervezetében és kiképzésében szükséges változásokról), Párizs 1828. – *251* (308)

LAS CASAS, Manuel María – venezuelai katonatiszt, 1812-ben La Guaira helyőrségének parancsnoka; Bolívar híve. – *168*

La Serna *lásd* Serna, José de la

LASSALLE, Ferdinand (1825–1864) – német író és politikus, részt vett az 1848-as forradalomban; 1863-ban az Általános Német Munkásegylet megalapítója, támogatta Németország „felülről" való egyesítését; a német szociáldemokráciában az opportunista irányzat első képviselője. – *324 541 602* (346 747 752)

LATOUR-MAUBOURG, Marie-Victor-Nicolas (1768–1850) – francia tábornok és politikus; részt vett Napóleon hadjárataiban. – *193*

LAURISTON, Jacques-Alexandre-Bernard Law, marquis de (1768–1828) – francia tábornagy és politikus; részt vett Napóleon hadjárataiban. – *107*

LECOURBE, Claude-Jacques (1759–1815) – francia tábornok; részt vett a Francia Köztársaság háborúiban. – *209*

LEDRU-ROLLIN, Alexandre-Auguste (1807–1874) – francia ügyvéd, publicista, a kispolgári demokraták egyik vezetője; a „Réforme" szerkesztője; 1848-ban az ideiglenes kormány belügyminisztere és a végrehajtó bizottság tagja; az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlés tagja (hegypárti); az 1849 jún. 13-i tüntetés után Angliába emigrált. – *459* (591)

LEICESTER, Robert Dudley, Earl of (kb. 1532–1588) – Erzsébet angol királynő kegyence; 1588-ban a spanyol Armada támadásakor az angol védelem parancsnoka. – *31*

LEIF, Erikson (kb. 975– kb. 1020) – norvég tengerész; elérte Észak-Amerika partjait. – *307*

LELEWEL, Joachim (1786–1861) – lengyel történész és forradalmár; az 1830-as lengyel felkelés résztvevője és az ideiglenes kormány tagja, a lengyel emigráció demokrata szárnyának egyik vezetője; 1847–48 a brüsszeli Association démocratique vezető tagja. – *555 618*

LEÓNIDASZ, I. (i. e. V. sz.) – spártai király kb. 490–480; a görög–perzsa háborúban hősi halált halt a Thermopülai-szoros védelmében. – *36 100 496* (32)

LEOTARD, Jules (1830–1870) – francia artista. – *622–624* (806)

LEPIDUS, Marcus Aemilius, jun. (i. e. 89–13) – római politikus, Julius Caesar párthíve, 46-ban és 42-ben consul; 43–36 a második triumviratus tagja; az Octavianus elleni harc idején rendkívül kétes és lanyha magatartást tanúsított, végül is serege elhagyta. – *133*

L'ESTOCQ, Anton Wilhelm von (1738–1818) – porosz tábornok; részt vett a Napóleon elleni háborúkban. – *122*

LEUCHTENBERG, Maximilien-Eugène-Joseph-Napoléon, duc de (1817–1852) – Eugène Beauharnais fia, 1839-ben feleségül vette I. Miklós cár leányát. – *440*

LEUCKART, Rudolf (1822–1898) – német parazitológus. – *650*

LEVY, Armand – francia publicista, bonapartista.
– (Névtelenül:) *L'Empereur Napoléon III et les principautés roumaines* (III. Napóleon császár és a román fejedelemségek), Párizs 1858. – *476*

LEVY, Joseph Moses (1812–1888) – angol újságíró; a „Daily Telegraph" kiadója. – *427 536–543 549 640*

LICHNOWSKI, Felix Maria, Fürst von (1814–1848) – porosz katonatiszt, sziléziai nagy birtokos; 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja (jobboldal), a frankfurti szeptember felkeléskor megölték. – *387 401 543–545* (481)

LIEBIG, Justus, Freiherr von (1803–1873) – német kémikus, az agrokémia megalapítója. – *536*

LIEBKNECHT, Wilhelm (1826–1900) – német szocialista; a Kommunisták Szövetségének tagja és az 1848-as forradalom résztvevője, utána Svájcba, majd Londonba emigrált; 1862-ben visszatért Németországba; az I. Internacionálé tagja és a német szociáldemokrata munkáspárt egyik megalapítója, a „Vorwärts" szerkesztője, később a II. Internacionálé egyik fő szervezője; Marx és Engels barátja. – *329 349–352 410–428 533–534 539–540 553–554 559 564 567 575–579 603–604 612–615 629*
– *Erklärung* (Nyilatkozat); „Allgemeine Zeitung", 1859 nov. 23. sz. – *533–534 540 567*

LIECHTENSTEIN, Johann Joseph, Fürst von (1760–1836) – osztrák tábornagy; részt vett a Napóleon elleni háborúkban. – *97*

LIECHTENSTEIN, Wenzel, Fürst von (1767–1842), – osztrák tábornok, részt vett a Napóleon elleni háborúkban; 1814-ben Schwarzenberg táborszernagy szárnysegéde. – *159*

LIMAYRAC, Paulin (1817–1868) – francia újságíró; az államcsíny után bonapartista; 1861–68 a „Constitutionnel" főszerkesztője. – *621–623*

LIPÓT, anhalt-dessaui herceg (1676–1747) – porosz tábornagy; újjászervezte a porosz gyalogságot. – *300*

LIPPE, Leopold, Graf zur (1815–1889) – porosz jogász és politikus; 1860-ban berlini államügyész, 1862–67 igazságügyminiszter. – *559–560 644*

LOENING – német könyvkiadó. – *418 479*

LOMMEL, Georg – német kispolgári demokrata; részt vett a badeni felkelésben, majd Svájcba emigrált. – *367 370*
– (Névtelenül:) *Das Zentralfest der Deutschen Arbeiterbildungsvereine in der Westschweiz* (*Lausanne 1859*) (A nyugat-svájci Német Munkás Művelődési Egyletek központi ünnepsége (Lausanne 1859)), Genf 1859. – *367–369 479–480 484*
– (Névtelenül:) *Die Schiller-Feier in Genf. Nebst einem Nachtr. enthaltend die diesjährige Totenfeier für Robert Blum* (A genfi Schiller-ünnepség. Függelékkel, mely tartalmazza a Robert Blum halála évfordulójára tartott ez évi ünnepséget), Genf 1859. – *370 372–373* (462)

LONGA, Francisco Tomás de (1783–1831) – spanyol tábornok; részt vett a Napóleon elleni háborúban; gerillavezér. – *141–143*

LONGINOSZ (Longinus) Kassziosz (kb. 213–273) – újplatonikus filozófus és rhétor; neki

(vagy pedig Dionüsziosznak) tulajdonították a „Fenségesről" szóló értekezést, ez azonban régebbi keletkezésű. – *417*
– (Pszeudo-Longinosz:) *Περὶ ὕψους* (A fenségesről). – *417* (548)

LORENZ, Joseph (1814–1879) – osztrák katonatiszt, feltaláló. – *304–305*

Louis Bonaparte *lásd* Napóleon, III.

Louis-Napoléon *lásd* Napóleon, III.

LOWENDAL (Loewendahl), Ulric-Frédéric-Woldemar, comte de (1700–1755) – dán származású francia tábornagy; az osztrák örökösödési háborúban a francia csapatok parancsnoka. – *261*

LUCKNER, Nicolas, comte (1722–1794) – francia tábornagy; részt vett a Francia Köztársaság háborúiban. – *136*

LUCULLUS, Lucius Licinius (i. e. kb. 106–kb. 57) – római hadvezér, gazdagságáról és lakomáiról nevezetes. – *489*

Das Ludwigslied (A Lajos-ének). – *449 454* (590)

LÜDERS, Alekszandr Nyikolajevics, gróf (1790–1874) – orosz tábornok; 1831-ben részt vett a lengyel felkelés elfojtásában, majd a kaukázusi hegyi népek ellen harcolt; 1848-ban a moldvai és havasalföldi forradalom, 1849-ben a magyar szabadságharc leverésében vett részt; 1853–54 a dunai 5. hadtest, 1855-ben a déli hadsereg parancsnoka, 1856-ban a krími hadsereg főparancsnoka; 1861–62 Lengyelország helytartója. – *119*

LÜKURGOSZ (i. e. IX. sz. második fele) – spártai törvényhozó. – *39*

LYNDHURST, John Singleton Copley, Baron (1772–1863) – angol jogász és politikus, tory; 1827–30, 1834–35, 1841–46 lordkancellár. – *432*

M

MACADAM, John Loudon (1756–1836) – angol mérnök és útfelügyelő; egy útburkolási módszer kidolgozója. – *514*

MACDONALD, Jacques-Etienne-Joseph-Alexandre, duc de Tarente (1765–1840) – francia tábornagy; részt vett Napóleon hadjárataiban; a francia expedíciós csapatok főparancsnoka 1799-ben Itáliában, majd 1800-ban Svájcban és Tirolban; a restauráció idején a Bourbonok szolgálatába állt. – *94–95 117 152 157–160*

MACHIAVELLI, Niccolò (1469–1527) – olasz politikus, történész és szépíró; a feltörekvő olasz burzsoázia ideológusa. – *54 77*
– *Dell'arte della guerra* (A hadművészetről). – *54 77*

MACK, Karl, Freiherr von Leiberich (1752–1828) – osztrák tábornok, 1805-ben a Napóleon elleni háborúban az osztrák seregek parancsnoka. – *137* (186)

MACNAGHTEN, Sir William Hay (1793–1841) – angol diplomata; 1838–41 kabuli követ; a Közép-Ázsia felé irányuló angol gyarmati terjeszkedés egyik szervezője, az 1838–42 angol–afgán háború egyik kirobbantója. – *11–13*

MAGGI, Girolamo (kb. 1523–1572) – olasz hadmérnök. – *269–270*
– és G. CASTRIOTTO: *Della fortificazione delle citta* (A városok megerődítéséről), Velence 1564. – *269* (320)

MAGO (megh. i. e. 203) – karthágói hadvezér, Hannibal fivére. – *241*

MAHMUD, bihári – Gudzsarat sahja 1458–1511. – *182*

MAHMUD (971–1030) – hadvezér és hódító; az Afganisztánt, Szeisztánt és Horászánt magában foglaló Gazni állam feje 988–1030. – *8–9*

MAHMUD (megh. 1829) – afgán sah 1800–1803 és 1809–1818; majd Herát régense. – *10*

MAHMUD, II. (1785–1839) – török szultán 1808–1839. – *439*

»*Mainzer Zeitung*« (Mainzi Újság). – *542* ([752])

MAISON, Nicolas-Joseph (1771–1840) – francia tábornagy és politikus; részt vett Napóleon hadjárataiban. – *151*

MAISTRE, Xavier de (1763–1852) – francia író, tábornok; ellenforradalmi emigráns Oroszországban. – *540*

– *Voyage autour ma chambre* (Utazás a szobám körül). – *540*

MALATESTA, Sigismondo Pandolfo di Rimini (1417–1468) – olasz zsoldosvezér. – *77*

MALCOLM, Sir John (1769–1833) – angol diplomata, a Kelet-Indiai Társaság tisztviselője; 1799–1801, 1808–10 teheráni követ; 1826–30 Bombay kormányzója. – *9*

MALMESBURY, James Howard Harris, Earl of (1807–1889) – angol politikus, tory; 1852 és 1858–59 külügyminiszter, 1866–68 és 1874–76 lordpecsétőr. – *431 472–475 486*

»*The Manchester Guardian*« (Manchesteri Figyelő). – *624* ([809])

MANILIUS Brutus – római jogtudós. – *584*

MANTEUFFEL, Otto Theodor, Freiherr von (1805–1882) – porosz reakciós politikus; 1848 nov.–1850 dec. belügyminiszter, 1849-ben a második kamara tagja; 1850–58 miniszterelnök és külügyminiszter. – *530–532 548–549 557*

MANTON, Joseph (kb. 1766–1835) – angol fegyvermester és feltaláló. – *73*

MARCHI, Francesco (1504–1577) – olasz hadmérnök. – *270*

– *Della architettura militare* (A katonai építészetről) (1599). – *270*

MARCUS GRAECUS (IX. sz.) – bizánci alkimista. – *75*

– *Liber ignium ad comburendos hostes* (Könyv a tüzekről, melyekkel megégethetjük ellenségeinket). – *74–75* ([89])

MÁRIA ERZSÉBET AMÁLIA (1784–1849) – Bayern-Birkenfeld Vilmos herceg lánya. – *137*

MARILLEY, Etienne (1804–1889) – svájci katolikus pap; 1846–79 Freiburg püspöke, az 1848 okt. 24-i freiburgi pap-puccs szervezője. – *528* ([710])

MARIÑO, Santiago (1788–1854) – venezuelai tábornok; a dél-amerikai függetlenségi harc egyik vezetője; egy ideig Bolívar ellenfele. – *169–173*

MARIUS, Gajus (i. e. kb. 156–86) – római hadvezér és politikus; 107, 104–100 és 86 consul. – *45 288 290* ([50 288])

MARLBOROUGH, John Churchill, Duke of (1650–1722) – angol hadvezér és politikus; a spanyol örökösödési háborúban az angol csapatok főparancsnoka. – *80 146 262 300* ([99])

MARMONT, Auguste-Frédéric-Louis Viesse de, duc de Raguse (1774–1852) – francia tábornagy; részt vett Napóleon hadjáratában; 1814-ben a Bourbonok mellé állt, a júliusi forradalom idején X. Károly csapatainak parancsnoka. – *154–161*

MAROLOIS, Samuel (XVI. sz. vége–XVII. sz. eleje) – francia matematikus; a németalföldi erődítési iskola egyik megalapítója. – *272*

MARSIN, Ferdinand, comte de (1656–1706) – francia tábornagy és diplomata, a spanyol örökösödési háborúban a francia csapatok parancsnoka. – *146*

Martell *lásd* Károly, Martell

MARTIN – francia újságíró, a „Constitutionnel" munkatársa; bonapartista. – *480*

MARTÍNEZ DE RECALDE, Juan (megh. 1588) – spanyol tengernagy, 1588-ban a spanyol Armada parancsnokának szárnysegéde. – *31–32*

MARX, Jenny (szül. von Westphalen) (1814–1881) – Marx felesége. – *372 555 618*

MARX, Karl Heinrich (1818–1883) – *323–325 345 348–349 354 366 369–380 385 389–390 412 416 424–425 499 501 504–505 515 531 533–534 539–540 551–587 601–604 606 609 612 616–621 629–645* (1 9 22 24 116 118 129 141 149 156 196 235 241 248 274 340 346 360 366 384 395 421 422 434 472 475 487 521 527 536 537 587 589 695 718 747 771 772 802 803 815 827)

– *Misère de la philosophie. Réponse à la Philosophie de la misère de M. Proudhon* (A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak „A nyomorúság filozófiájá"-ra), Párizs–Brüsszel 1847. – *389*

– és Friedrich ENGELS (névtelenül): *Manifest der Kommunistischen Partei* (A Kommunista Párt kiáltványa), London 1848. – *348 379 388–390 394* (44)

– és Friedrich ENGELS (névtelenül): [*Cikkek*]; „Neue Rheinische Zeitung", 1848–49. – *402–404 531–532 544 630* (509 510 511 513 719 761)

– és Friedrich ENGELS: *Zwei politische Prozesse. Verhandelt vor den Februar-Assisen zu Köln* (Két politikai per. Tárgyaltatott a kölni februári esküdtek előtt), Köln 1849. – *390* (487)

– és Friedrich ENGELS (részben névtelenül): [*Cikkek*]; „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue", 1850. – *380 390–393 395 400* (491)

– és Friedrich ENGELS (részben névtelenül): [*Tudósítások*]; „The New York Daily Tribune", 1851–62. – *64 103 195–196 283 412 437 448 453 491 511 513 515 623 627* (79 116 242 243 327 527 571 589 600 602 651 691 695 813)

– és Friedrich ENGELS: [*Cikkek*]; „Notes to the People", 1851–52. – *619* (802)

– *Der 18te Brumaire des Louis Napoleon* (Louis-Napoléon brumaire tizennyolcadikája); „Die Revolution. Eine Zeitschrift in zwanglosen Heften", I. füz., New York 1852. – *332–335 630–631* (366 376 379 818)

– és Friedrich ENGELS: *Die grossen Männer des Exils* (A számkivetés nagyjai), Kézirat, 1852. – *387 510* (483 687)

– és Friedrich ENGELS: [*Cikkek*]; „The People's Paper", 1852–56. – *414 491 609 631* (651 818)

– *Enthüllungen über den Kommunistenprozess zu Köln* (Leleplezések a kölni kommunista-perről), Bázel 1853; Boston 1853. – *347–349 351 354–358 362–366 380 554 558 600 606 630* (340 422 794 796)

– *Hirsch's Selbstbekenntnisse* (Hirsch önvallomásai); „Belletristisches Journal und New Yorker Kriminalzeitung", 1853 máj. 5. sz. – *510* (688 795)

– *Palmerston and Poland* (Palmerston és Lengyelország), London 1853. – *414 436* (537)

– *Der Ritter vom edelmütigen Bewusstsein* (A nemes tudatú lovag), New York 1854. – *365 383–384 386 607* (444 480)

– és Friedrich ENGELS (névtelenül): [*Tudósítások*]; „Neue Oderzeitung", 1855. – *90 196 531* (109 243 718)

– és Friedrich ENGELS (névtelenül:) [*Címszók*]; „The New American Cyclopaedia", 1858–61. – *556 620–621* (1)

– (Névtelenül:) [*Cikkek*]; „Das Volk", 1859. – *336 453 632* (384 595)

– *Zur Kritik der politischen Ökonomie* (A politikai gazdaságtan bírálatához), Első füzet, Berlin 1859. – *340* (400)

– *Herr Vogt* (Vogt úr), London 1860. – *650* (340 422 695)

MASSENA, André, duc de Rivoli, prince d'Essling (1756–1817) – francia tábornagy; részt vett Napóleon hadjárataiban; 1814-ben a Bourbonok mellé állt. – *130 137–138 208–210*

MASSON, Auguste-Michel-Benoît (1800–1883) – francia író; bonapartista. – *451*

MÁTYÁS, I. (Corvin) (1443–1490) – magyar király 1458–1490. – *212*

MAUDIN (XVII. sz.) – francia hadmérnök. – *269*

MAUPAS, Charlemagne-Emile de (1818–1888) – francia ügyvéd, bonapartista; 1851-ben Párizs rendőrfőnöke és az államcsíny egyik szervezője; 1852–53 rendőrminiszter. – *601*

MAYER, Karl (1819–1889) – német kispolgári demokrata; 1848–49 a frankfurti nemzetgyűlés tagja, majd Svájcba emigrált. – *417 495–497 522*

MAZZINI, Giuseppe (1805–1872) – olasz polgári demokrata forradalmár; az itáliai nemzeti felszabadító mozgalom egyik vezetője; 1849-ben a Római Köztársaság ideiglenes kormányának elnöke, 1850-ben Londonban az Európai Demokrácia Központi Bizottságának egyik alapítója; az 50-es évek elején III. Napóleonnál keresett támogatást, majd határozottan szembefordult vele. – *440 448 475–476 509–512 524* (589 654 685 686)
– *La Guerra* (A háború); „Pensiero ed Azione", 1859 máj. 2–16. sz. – *448–449 475–476*

McNaghten *lásd* MacNaghten

MEDINA SIDONIA, Alonso Pérez da Guzmán, duque de (1550–1615) – II. Fülöp spanyol király kegyence; 1588-ban az Armada parancsnoka. – *31*

MEHMED (Mohamed) Ali (1769–1849) – Egyiptom örökös helytartója 1805–1849; *reformer; 1831–33 és 1839–40 háborút viselt a török szultán ellen Egyiptom függetlenségéért.* – *21 433* (585)

MELAS, Michael Friedrich Benedikt, Freiherr von (1729–1806) – osztrák tábornok; 1756–63 részt vett a hétéves háborúban, 1799–1800 Itáliában az osztrák hadsereg főparancsnoka. – *137*

MELDER, Gerard (XVII. sz.) – németalföldi hadmérnök. – *272*

MELLINET, François-Aimé (1768–1852) – francia származású belga tábornok, radikális demokrata; katonai vezető az 1830-as forradalomban; az Association démocratique tiszteletbeli elnöke; 1848-ban a risquons-tout-i perben halálra ítélték, majd büntetését kegyelemből 30 évi fogságra változtatták, 1849 szeptemberében szabadon bocsátották. – *555*

MELVILLE, Robert (1723–1809) – angol tábornok, katonai feltaláló. – *309*

MEMMÓN, rhodoszi (megh. i. e. 333) – III. Dareiosz perzsa király görög zsoldosainak vezére. – *36*

Mendoza *lásd* Hurtado de Mendoza

MENSIKOV, Alekszandr Szergejevics, herceg (1787–1869) – orosz diplomata és hadvezér; 1853-ban konstantinápolyi követ, 1853–55 a krími szárazföldi és tengeri haderő főparancsnoka. – *26–27*

»*Le Messager du Léman*« (Lémani Hírnök), Genf. – *361* (442)

METELLUS, Quintus Caecilius, Numidicus (megh. i. e. 91) – római hadvezér és politikus, 109-ben consul; 109–107 a Jugurtha numidiai király ellen harcoló római csapatok parancsnoka. – *45*

METTERNICH-Winneburg, Klemens Wenzel Lothar, Fürst von (1773–1859) – osztrák politikus és diplomata; 1809–21 külügyminiszter, 1821–48 kancellár; a Szent Szövetség egyik megszervezője. – *432 444*

MEYEN, Eduard (1812–1870) – német publicista, ifjúhegeliánus, kispolgári demokrata;

az 1848-as forradalom bukása után Angliába emigrált, majd az amnesztia után hazatért; később nemzeti liberális. – *396 532–535 601 630–632 643*

– *Der Prozess Karl Vogts gegen die Augsburger „Allgemeine Zeitung"* (Karl Vogt pere az augsburgi „Allgemeine Zeitung" ellen); „Der Freischütz", 1859 nov. – *630*

– *Der Kampf Karl Vogts gegen die Augsburger „Allgemeine Zeitung" und die Marxisten* (Karl Vogt harca az augsburgi „Allgemeine Zeitung" ellen és a marxisták); „Der Freischütz", 1860 febr. – *533–535 643* (731)

MIGUEL, Dom Maria Evaristo (1802–1866) – portugál herceg, Portugália uralkodója 1828–1834; a klerikális-abszolutista párt vezére. – *125 439* (155)

MIKLÓS, I. (1796–1855) – orosz cár 1825–1855. – *55 135 245 435–446 517* (134)

MIKSA főherceg (1782–1863) – osztrák tábornok, hadmérnök. – *278 312* (323)

MIKSA EMÁNUEL, II. (1662–1726) – bajor választófejedelem 1679–1726; a spanyol örökösödési háborúban a bajor csapatok parancsnoka. – *146*

MIKSA JÓZSEF, I. (1756–1825) – bajor választófejedelem 1799-től, bajor király 1806–1825; részt vett Napóleon hadjárataiban, 1813-ban csatlakozott a franciaellenes koalícióhoz. – *137*

MILLER, John – William Miller fivére és emlékiratainak kiadója. – *168 179* (235)

– *Memoirs of General Miller, in the Service of the Republic of Peru* (Miller tábornok emlékiratai, a Perui Köztársaság szolgálatában) (1827), II. kiad., London 1829. – *168 179* (223 235)

MILLER, William (1795–1861) – angol tábornok; vezető szerepet játszott a dél-amerikai függetlenségi háborúban. – *168 179* (235)

»*Militärwochenblatt*« (Katonai hetilap), Berlin. – *358* (440)

MILTIADÉSZ (megh. i. e. 489) – athéni hadvezér és államférfi. – *36–37 100* (29)

MINDÚN-MIN (megh. 1878) – burmai király 1853–1878. – *221*

MINIE, Claude-Etienne (1804–1879) – francia katonatiszt és feltaláló. – *28 63–64 92 304–305*

MIRANDA, Francisco (1750–1816) – venezuelai tábornok és politikus; a francia forradalom idején a forradalmi hadsereg tábornoka, girondista; majd a dél-amerikai függetlenségi harc egyik vezetője; spanyol fogságba került és a cádizi börtönben halt meg. – *167–168*

MISKOWSKY, Henryk Ludwik (megh. 1854) – lengyel katonatiszt; részt vett az 1848-as magyar forradalomban, utána Törökországba, majd Angliába emigrált. – *383–385* (477)

MOHAMED (Muhammad) Abu l-Kászim ibn Abdallah (kb. 570–632) – arab próféta, az iszlám megalapítója. – *337 548*

MOHAMED (Muhammad) kán – Pesávar uralkodója 1818–1834. – *10*

Mohamed Ali *lásd* Mehmed Ali

MOLE, Louis-Mathieu, comte (1781–1855) – francia politikus, orléanista; 1836–39 miniszterelnök; 1848-ban az alkotmányozó gyűlés, 1849–51 a törvényhozó gyűlés tagja, a rendpárt egyik vezetője. – *441*

MOLL, Joseph (1812–1849) – német órás, az Igazak Szövetségének és a Kommunisták Szövetségének vezető tagja; 1848 júl.–szept. a kölni Munkásegylet elnöke; a demokraták rajnai kerületi bizottságának és a kölni biztonsági bizottságnak tagja; 1848-ban elesett a badeni–pfalzi felkelésben. – *355 378–379* (404)

»*Le Moniteur universel*« (Általános Értesítő), Párizs. – *128 396 404 431 449–450 455–457 477 525 622 624* (162 493)

MONTALEMBERT, Charles Forbes, comte de (1810–1870) – francia politikus és publicista; a második köztársaság idején az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlés tagja, orléanista, a katolikus párt feje, támogatta Louis Bonaparte államcsínyjét, majd szembefordult vele. – *453* (600)

MONTALEMBERT, Marc-René, marquis de (1714–1800) – francia tábornok, hadmérnök. – *109 277–280*

– *La fortification perpendiculaire etc.* (A merőleges erődítés stb.) (1776–86). – *109 277–280* (125)

MONTALVO, Francisco (1754–1822) – spanyol tábornok; 1812–16 Új-Granada (Kolumbia) alkirálya. – *171*

MONTBRUN, Louis-Pierre, comte (1770–1812) – francia tábornok, részt vett Napóleon hadjáratain. – *193*

MONTEVERDE, Domingo de (1772–1832) – spanyol tengerésztiszt, 1812–13 a dél-amerikai függetlenségi harc ellen bevetett csapatok parancsnoka; Miranda kapitulációja után venezuelai helytartó. – *167–169*

MOORE, Sir John (1761–1809) – angol tábornok; 1808–09 a Portugáliában harcoló angol csapatok főparancsnoka. – *124* (152)

MORALES, Francisco Tomás (1781–1844) – spanyol tábornok; 1813–23 a dél-amerikai függetlenségi harc ellen bevetett csapatok parancsnoka. – *172*

MORAND, Charles-Alexis-Louis-Antoine, comte de (1771–1835) – francia tábornok; részt vett Napóleon hadjáratain. – *192*

Morgenblatt für gebildete Leser« (Reggeli Lap művelt olvasók részére), Stuttgart–Tübingen. – *410* (523)

MÓRIC, orániai herceg, Nassau grófja (1567–1625) – Németalföld helytartója 1584–1625. – *54–55 81 245*

MORILLO, Pablo, conde de Cartagena y marqués de la Puerta (1778–1837) – spanyol tábornok, részt vett az 1808–14-es Napóleon elleni háborúban; 1815–20-ban a dél-amerikai függetlenségi harc ellen bevetett csapatok parancsnoka; az 1820–23-as forradalom idején az ellenforradalom oldalára állt. – *171–176*

MORLA, Tomás de (1752–1820) – spanyol tábornok és katonai író; 1808-ban a franciák oldalára állt, Joseph Bonaparte kormányában hadügyi és haditengerészeti miniszter. – *82*

– *Tratado de artillería* (Értekezés a tüzérségről), Segovia 1784–86. – *82* (106)

»*The Morning Chronicle*« (Reggeli Krónika), London. – *503* (675)

»*The Morning Star*« (A Hajnalcsillag), London. – *414* (542)

MORNY, Charles-Auguste-Louis-Joseph, duc de (1811–1865) – Louis Bonaparte féltestvére, francia pénzember és politikus, bonapartista; 1849–51 a törvényhozó nemzetgyűlés tagja; az államcsíny egyik szervezője; 1851 dec.–1852. jan. belügyminiszter; 1854–56 és 1857–65 a törvényhozó testület elnöke; 1856–57 pétervári nagykövet. – *334 455*

MORTIER, Edouard-Adolphe-Casimir-Joseph, duc de Tréviso (1768–1835) – francia tábornagy; részt vett Napóleon hadjáratain. – *157–160*

MOSQUERA, Joaquín (1787–1877) – kolumbiai politikus, részt vett a dél-amerikai függetlenségi harcban; 1830-ban Kolumbia elnöke. – *179*

MÖRNER, Karl Otto, báró (1781–1868) – svéd katonatiszt, segítette Bernadotte svéd trónörökössé választását. – *131*

MUCIUS Scaevola – római jogtudós. – *584*

MURAT, Joachim (1767–1815) – francia tábornagy; részt vett Napóleon hadjárataiban, 1808-ban a spanyolországi francia csapatok főparancsnoka; nápolyi király 1808–1815. – *129 150 193 249 256–258*

MURRAY (Moray), James Stuart, Earl of (1531–1570) – Stuart Mária féltestvére, 1567-től Skócia régense; küzdött a királynő és hívei ellen. – *73* (86)

MÜFFLING, Friedrich Ferdinand Karl, Freiherr von (1775–1851) – porosz tábornagy, politikus és író; részt vett a Napóleon elleni háborúkban. – *151 159 162* (196)

– *Passages from my Life, together with Memoirs of the Campaign of 1813 and 1814* (Események az életemből, valamint emlékiratok az 1813-as és 1814-es hadjáratról), London 1853. – *149 151*$_4$ (196 203)

MÜLLER, Georg – londoni német emigráns, 1860-ban a Munkás Művelődési Egylet elnöke. – *556*

MÜLLER, Johannes von (1752–1809) – svájci történész. – *593*

– *Die Geschichten schweizerischer Eidgenossenschaft* (A svájci államszövetség történelme), I. rész (1786). *593*

MÜLLNER, Amandus Gottfried Adolf (1774–1829) – német regényíró, drámaíró és kritikus. – *417*

MÜNCHHAUSEN, Hieronymus Karl Friedrich, Freiherr von (1720–1797) – német katonatiszt, az orosz hadseregben szolgált; nagyotmondásáról legendássá vált. – *602* (798)

N

NÁDIR sah (Kuli kán) (1688–1747) – perzsa sah 1736–1747; 1738–39 rablóhadjáratot vezetett India ellen. – *9*

NANSOUTY, Etienne-Marie-Antoine Champion, comte de (1768–1815) – francia tábornok; részt vett Napóleon hadjárataiban. – *193*

NAPIER, Sir Charles (1786–1860) – angol tengernagy; 1854-ben a keleti-tengeri flotta parancsnoka. – *180 431*

NAPIER, Sir William Francis Patrick (1785–1860) – angol tábornok és hadtörténész; részt vett a pireneusi háborúban. – *124 249 431*

– *History of the War in the Peninsula and in the South of France, from the Year 1807 to the Year 1814* (A félszigeti és délfranciaországi háború története 1807-től 1814-ig), London [1828–40]. – *124 146–147 249* (149 194 307)

NAPÓLEON, I. (1769–1821) – francia császár 1804–1814 és 1815. – *10 13 23 61–64 68 71 83–84 92–101 106–107 117 122–123 127–139 150–163 167 190–194 197–198 203–210 214 224 247–249 255 257–258 279 303–304 310 333 335 396 432 434 443 452–453 455 458 477 562* (82 111 112 164 165 166 169 180 181 182 183 184 247 262 265 599 601)

– *Correspondance inédite officielle et confidentielle de Napoléon Bonaparte avec les cours étrangères, les princes, les ministres et les généraux français et étrangers, en Italie, en Allemagne et en Egypte* (Napoléon Bonaparte kiadatlan hivatalos és bizalmas levelezése a külföldi udvarokkal, a francia és külföldi hercegekkel, miniszterekkel és tábornokokkal Itáliában, Németországban és Egyiptomban), Párizs 1819. – *458*

– *Dix-sept notes sur l'ouvrage intitulé Considérations sur l'art de la guerre etc.* (Tizenkét jegyzet a „Megfontolások a háború művészetéről stb." c. műről); „Mémoires pour servir à

l'histoire de France, sous Napoléon, écrits à Sainte-Hélène, par les généraux qui ont partagé sa captivité etc." („Emlékiratok a Napóleon alatti Franciaország történelmének szolgálatára, írták Szent-Ilonán a tábornokok, akik megosztották vele fogságát stb."), I. köt., Párizs 1823. – *106 121 256 333 335* (106 141 311 368 381 599)

NAPÓLEON, III. (Louis Bonaparte) (1808–1873) – I. Napóleon unokaöccse; 1848–52 a második köztársaság elnöke; francia császár 1852–1870. – *64 86 195 216 305 324 332–335 348 396 412 428 430–431 435–437 446–505 509 512 515 518 521 535 562 611 620–621 624–625 631 633 653–656* (336 365 367 368 369 381 419 520 593 595 599 600 604 607 617 620 651 668 694 696 806 814)

– (Napoléon-Louis Bonaparte:) *Des idées Napoléoniennes* (Napóleoni eszmék), Párizs 1839. – *455 631* (605)

Napoléon III et l'Italie *lásd* La Guéronnière

Napoléon III et les principautés roumaines *lásd* Lévy, Armand

Napoléon III et la Prussie *lásd* About

NARSZÉSZ (kb. 472–568) – örmény származású bizánci hadvezér. – *242*

Nassaui Móric *lásd* Móric

»*La Nation Suisse*« (A Svájci Nemzet), Genf. – *481 498* (634)

»*Le National*« (Nemzeti Újság), Párizs. – *523* (709)

»*Les Nationalités*« (A Nemzetiségek), Párizs. – *503*

»*Nationalzeitung*« (Nemzeti Újság), Berlin. – *323 371 379 413 421 424–425 529–531 539 551–552 556–559 562–565 568–569 573–585 610 624 638 640 643–644* (343)

Nationalzeitung *lásd* Schweizerische Nationalzeitung

Nemours-i herceg *lásd* Orléans, Louis-Charles-Philippe-Raphael d'

NEUBAUER (XVII. sz.) – német hadmérnök. – *272*

»*Neue Deutsche Zeitung. Organ der Demokratie*« (Új Német Újság. A demokrácia orgánuma), Majna-Frankfurt. – *395* (490)

»*Neue Hannoversche Zeitung*« (Új Hannoveri Újság). – *565*

»*Neue Oderzeitung*« (Új Oderai Újság), Boroszló. – *531 534* (718)

»*Neue Preussische Zeitung*« (Új Porosz Újság), Berlin. – *372 404 540–541 548–549 565–566* (364)

»*Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie*« (Új Rajnai Újság. A demokrácia orgánuma), Köln. – *338 353–354 372 401–404 409 450 529–532 535–536 543 555 568 579 617 630* (395)

»*Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue*« (Új Rajnai Újság. Politikai-gazdasági szemle), London, Hamburg és New York. – *380 390–392 394–395 400 408 413* (475)

»*Neue Schweizer Zeitung. Eine Wochenschrift für Politik, Wissenschaft und Kunst*« (Új Svájci Újság. Politikai, tudományos és művészeti hetilap), Genf. – *481–482* (633)

»*Die Neue Zeit*« (Az Új Kor), London. – *414* (544)

»*Neue Zürcher Zeitung*« (Új Zürichi Újság). – *490* (650)

The New American Cyclopaedia: a Popular Dictionary of General Knowledge (Az új amerikai

enciklopédia; az általános tudás népszerű szótára), kiadta G. Ripley és Ch. A. Dana, New York–London 1858–63. – *556 620–621* (1)

»*New York Daily Tribune*« (New York-i Napi Híradó). – *412 414 509 511 556 619–621 630* (1 527)

»*The New York Times*« (New York-i Idők). – *630*

»*New Yorker Humorist*« (New York-i Humorista). – *331* (357)

New Yorker Kriminalzeitung *lásd* Belletristisches Journal

NEWTON, Sir Isaac (1642–1727) – angol fizikus, csillagász és matematikus; a klasszikus mechanika alaptörvényeinek megállapítója. – *81*

NEY, Michel, duc d'Elchingen, prince de la Moskova (1769–1815) – francia tábornagy; részt vett a Francia Köztársaság és Napóleon hadjárataiban. – *83 157–160 191–193 259 336*

»*Norddeutsche Allgemeine Zeitung*« (Északnémet Általános Újság), Berlin. – *654* (830)

NORDMANN, Joseph Armand von (1759–1809) – osztrák tábornok; 1805–09 részt vett a Napóleon elleni háborúkban. – *96*

»*Notes to the People*« (Feljegyzések a Nép Számára), London. – *619* (802)

NOTT, Sir William (1782–1845) – angol tábornok; részt vett az 1838–42-es angol–afgán háborúban. – *11 13–14*

»*Nouvelliste Vaudois*« (Waadti Híradó), Lausanne. – *490 503* (649)

Nugent *lásd* Cherval

O

OCHSENBEIN, Johann Ulrich (1811–1890) – svájci tábornok és politikus; a radikálisok vezetője, a Sonderbund-háború alatt a liberálisok élén áll; 1847-ben a Tagsatzung elnöke, 1847-ben szövetségi elnök; 1848-ban a nemzeti tanács elnöke; 1848–54 a szövetségi tanács tagja. – *523*

O'DONNELL, Enrique José, conde de La Bisbal (1769–1834) – spanyol tábornok, részt vett az 1808–14-es Napóleon elleni háborúban. – *175*

OHLY, Karl Friedrich Christian Hermann (1825–1881) – német újságíró, kispolgári demokrata; részt vett az 1848-as forradalomban, utána Svájcba, majd Londonba emigrált; az „Allgemeine Zeitung" tudósítója. – *409–410 553 577*

OLDENBURG, Peter Friedrich Georg (Georgij Petrovics), herceg (1784–1812) – I. Sándor cár sógora, 1809–12 Tver, Jaroszlavl és Novgorod főkormányzója és útügyi főigazgató. – *131*

OLGA (1822–1892) – orosz nagyhercegnő, I. Miklós cár leánya, később Württemberg királynéja. – *592*

OLIPHANT, Lawrence (1829–1888) – angol utazó és újságíró; a „Times" haditudósítója. – *474*

– *Universal Suffrage and Napoleon III* (Általános választójog és III. Napóleon), London 1860. – *474*

OLSZUFJEV, Zahar Dmitrijevics (1773–1835) – orosz tábornok; részt vett a Napóleon elleni háborúkban. – *158*

»*L'Opinion nationale*« (A Nemzeti Vélemény), Párizs. – *469 498 503 627* (614)

OPPENHEIM, Heinrich Bernhard (1819–1880) – német politikus és újságíró, kispolgári demokrata; 1848-ban a berlini „Reform" egyik szerkesztője; 1849–50 emigráns; később nemzeti liberális. – *396 541–542 549* (752)

– *Unsere Ideale und Enttäuschungen in England und Frankreich* ((Eszményeink és csalódásaink Angliában és Franciaországban); „Demokratische Studien" („Demokrata Tanulmányok"), [I. köt.,] Hamburg 1860. – *542* (752)

Orániai Vilmos *lásd* Vilmos, III.

ORGES, Hermann (1821–1874) – német újságíró, 1854–64 az augsburgi „Allgemeine Zeitung" szerkesztője. – *421 502 555 612*

– *Erklärung* (Nyilatkozat); „Allgemeine Zeitung", 1860 jan. 12. sz. – *421 555 612*

ORLEANS, Henri-Eugène-Philippe-Louis d', duc d'Aumale (1822–1897) – Lajos Fülöp fia; részt vett Algéria meghódításában, 1847–48 Algír főkormányzója; az 1848-as februári forradalom után Angliába emigrált. – *24 215*

ORLEANS, Louis-Charles-Philippe-Raphael d', duc de Nemours (1814–1896) – Lajos Fülöp második fia, részt vett Algéria meghódításában; az 1848-as februári forradalom után Angliába emigrált. – *216*

ORLEANS-OK – a Bourbonok ifjabb ága, a francia trónon 1830–1848. – *334 654*

ORSINI, Felice (1819–1858) – olasz polgári republikánus; 1858-ban Párizsban sikertelen merényletet követett el III. Napóleon ellen; kivégezték. – *453* (595 598)

OSTEN-SACKEN, Fabian Vilgelmovics (Fabian Gottlieb), herceg (1752–1837) – orosz tábornagy; részt vett a Napóleon elleni háborúkban. – *151–152 156–159*

OSTERMANN-TOLSZTOJ, Alekszandr Ivanovics, gróf (1770–1857) – orosz tábornok; részt vett a Napóleon elleni háborúkban. – *192–193*

OSWALD, Eugen (1826–1912) – német újságíró, kispolgári demokrata; 1848–49 részt vett a badeni forradalmi mozgalomban, majd emigrált. – *332*

OTTÓ, I. (912–973) – német király 936–973; német-római császár 962–973. – *50 200 243* (60 296)

OUDINOT, Nicolas-Charles, duc de Reggio (1767–1847) – francia tábornagy; részt vett Napóleon hadjárataiban. – *97 157–160*

OUDINOT, Nicolas-Charles-Victor (1791–1863) – az előző fia; francia tábornok, orléanista; az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlés tagja; 1849-ben a Római Köztársaság elleni expedíció parancsnoka; az államcsíny idején megkísérelt ellenállást szervezni. – *450*

OWEN, Robert (1771–1858) – angol utopikus szocialista. – *388*

P

PACIOTTO, Francesco (urbinoi) (1521–1591) – olasz hadmérnök. – *270*

PADILLA, José (1778–1828) – kolumbiai tábornok, részt vett a dél-amerikai függetlenségi harcban; Bolívar elleni összeesküvés vádjával kivégezték. – *176–178*

PÁEZ, José Antonio (1790–1873) – venezuelai tábornok és politikus, a dél-amerikai függetlenségi harc egyik vezetője; 1826–30 Bolívar ellenfele, harcolt Venezuelának Kolumbiától való elszakadásáért; 1831–63 megszakításokkal Venezuela elnöke. – *170 174–179* (250)

PAGAN, Blaise-François de (1604–1665) – francia hadmérnök. – *271–274*

PAHLEN, Pjotr Alekszejevics, gróf (1745–1826) – orosz tábornok és politikus; 1798–1801 Szentpétervár katonai kormányzója; részt vett I. Pál cár megölésében. – *121–122*

PAIXHANS, Henri-Joseph (1783–1854) – francia tábornok, hadmérnök. – *89 310*

PAJINDA (Szarafrasz kán) (megh. 1800) – afgán törzsi vezető és politikus. – *10*

PÁL, I. (1754–1801) – orosz cár 1796–1801. – *122*

PALESTRINA – francia rendőrtisztviselő. – *500–503*

PALMERSTON, Henry John Temple, Viscount (1784–1865) – angol politikus, eleinte tory, 1830-tól a whigek jobbszárnyának egyik vezetője; 1830–34, 1835–41, 1846–51 külügyminiszter, 1852–55 belügyminiszter, 1855–58, 1859–65 miniszterelnök. – *135 414 432–436 439 453–455 468 474 494 507 537 609 631* (539 603 604)

PAPACINO D'ANTONI, Alessandro (1714–1786) – olasz hadmérnök. – *81*

Papers relating to Proposed Annexation of Savoy and Nice to France (Iratok Szavoja és Nizza Franciaországhoz történő tervezett annektálását illetően), London 1860. – *476 485–488*

Papiers et correspondance de la famille impériale (A császári család iratai és levelezése), Párizs 1871. – *649 651 657–658* (828)

PAPINIANUS, Aemilius (kb. 140–212) – római jogtudós. – *584*

PARAVEY, Charles-Hippolyte de (1787–1871) – francia mérnök és orientalista. – *74*
– *Mémoire sur la découverte très ancienne en Asie et dans l'Indo-Perse de la poudre à canon et des armes à feu* (Emlékirat a lőpornak és a tűzfegyvereknek Ázsiában és India-Perzsiában igen régen történt felfedezéséről), Párizs 1850. – *74* (88)

Parmai herceg *lásd* Farnese

PARSEVAL-DESCHENES, Alexandre-Ferdinand (1790–1860) – francia tengernagy; 1854-ben részt vett a keleti-tengeri harcokban. – *180*

PASZKEVICS, Ivan Fjodorovics, herceg (1782–1856) – orosz tábornagy; 1831 júniusától a lengyel felkelést leverő hadsereg főparancsnoka, 1832-től Lengyelország helytartója, 1849-ben a magyar szabadságharc leverésében részt vevő cári sereg főparancsnoka; 1854-ben a nyugati és déli orosz seregek, ápr.–jún. a dunai csapatok főparancsnoka. – *192*

»*La Patrie*« (A Haza), Párizs. – *488 500* (647)

»*Le Patriote Savoisien*« (A Szavojai Hazafi), Chambéry. – *485*

»*Le Pays*« (Az Ország), Párizs. – *500* (669)

PAZ SALAS, Pedro de (XVI. sz.) – tanulmányt írt a spanyol Armadáról. – *30*
– *La Felicísima Armada que el Rey Don Felipe nuestro Señor mandó juntar en el Puerto de Lisboa etc.* (A legszerencsésebb hajóhad, amelyet Fülöp király urunk rendelt összevonni Lisszabon kikötőjében stb.), Lisszabon 1588. – *30*

Dom Pedro *lásd* Péter, I. (Dom Pedro)

PEEL, Sir Robert, Jun. (1788–1850) – angol politikus, a mérsékelt toryk (a róla elnevezett peelisták) vezetője; 1822–27, 1828–30 belügyminiszter, 1834–35, 1841–46 miniszterelnök; a liberálisok támogatásával 1846-ban keresztülvitte a gabonatörvények eltörlését. – *532 632* (728)

PEIRE VIDAL (XII. sz. vége–XIII. sz. eleje) – provence-i trubadur. – *395* (492)

PELISSIER, Aimable-Jean-Jacques, duc de Malakoff (1794–1864) – francia tábornok, 1855-től tábornagy; a 30–40-es években részt vett Algéria meghódításában, 1855 máj.–1856 júl. a krími hadsereg főparancsnoka, 1858–59 londoni nagykövet. – *24 453*

PELLETIER, Jean-Baptiste (1777–1862) – francia tábornok; részt vett Napóleon hadjárataiban; a júliusi monarchia idején tüzériskola-parancsnok. – *117*

PEÑA, Miguel (1781–1833) – venezuelai ügyvéd és politikus, részt vett a dél-amerikai függetlenségi harcban; Bolívar híve; 1812-ben La Guaira kormányzója; Venezuelának Kolumbiától való különválása után bel- és igazságügyminiszter Páez kormányában. – *168*

»*Pensiero ed Azione*« (Gondolat és Cselekvés), London. – *448–449 475 512* (589)

»*The People's Paper*« (A Nép Újsága), London. – *414 609 619 631* (536 538 818)

PERCZEL Mór (Móric) (1811–1899) – magyar liberális, majd radikális politikus; 1848-ban országgyűlési képviselő; 1848 őszétől honvédezredes, majd tábornok; a forradalom leverése után Törökországba, majd Angliába emigrált, később hazatért. – *445 514* (587 812)

PEREIRE, Isaac (1806–1880) – francia bankár, bátyjával, Jacobbal (Jacques-Emile, 1800–1875) együtt kezdetben saint-simonista és a „Globe" szerkesztője, utóbb bonapartista spekuláns; 1852-ben együtt megalapították a Crédit mobilier-t. – *541–542*

PERIKLÉSZ (i. e. kb. 490–429) – athéni politikus, az athéni demokrácia vezetője annak virágkorában. – *38 41* (44)

PERRIER, John – svájci politikus, radikális; 1852 és 1856–60 a genfi nagytanács tagja; Fazy híve. – *489–493*

PERSIGNY, Jean-Gilbert-Victor Fialin, duc de (1808–1872) – francia politikus, bonapartista; 1849–51 a törvényhozó nemzetgyűlés tagja; az államcsíny egyik szervezője; 1852–54, 1860–63 belügyminiszter. – *469*

PERSIUS Flaccus, Aulus (34–62) – római költő.
– *Satirae* (Szatírák). – *505 536 538* (678 738 744)

PÉTER, I. (Nagy) (1672–1725) – orosz cár 1682–1725. – *414 438*

PÉTER, I. (Dom Pedro) (1798–1834) – brazil császár 1822–1831; IV. Péter néven portugál király 1826 márc. 10.; máj. 2. lemondott leánya, II. Mária (da Gloria) javára. – *118* (136)

PETETIN, Anselme (1807–1873) – francia publicista, előbb republikánus, majd bonapartista; 1860–61 Szavoja prefektusa. – *486*
– *De l'annexion de la Savoie* (Szavoja annexiójáról), Párizs 1859. – *486* (644)

PETION (Anne-Alexandre Sabès) (1770–1818) – haiti politikus és tábornok; részt vett Haiti szabadságharcában; Haiti Köztársaság elnöke 1807–1818. – *171–172*

PFUEL, Ernst von (1779–1866) – porosz tábornok; a reakciós katonai kamarillához tartozott; 1848 szeptember–októberben hadügyminiszter és miniszterelnök. – *548*

PHILIPPOSZ (Fülöp), III. (i. e. kb. 382–336) – makedón király i. e. 359–336. – *41 43 238*

PHILIPPOSZ (Fülöp), V. (i. e. kb. 237–179) – makedón király i. e. 221–179. – *47* (55)

PHILIPSON, Grigorij Ivanovics (1809–1883) – orosz tábornok; részt vett a Kaukázus meghódításában. – *511–512*

PHILOSZTRATOSZ (kb. 170–245) – görög rhétor, filozófus és író. – *74*

PHULL, Karl Ludwig August, Baron von (1757–1826) – porosz tábornok, 1806-ban a porosz hadsereg vezérkari főnöke; 1806–12 az orosz hadseregben szolgált. – *106–107* (122 123)

PIAR, Manuel Carlos (1782–1817) – venezuelai–kolumbiai tábornok; részt vett a dél-amerikai függetlenségi harcban; Bolívar ellen szervezett összeesküvés vádjával kivégezték. – *172–173*

PICCININO, Niccolò (1386–1444) – olasz zsoldosvezér; 1426–43 a milánói csapatok parancsnoka. – *200*

PICHON, Louis-André, baron (1771–1850) – francia diplomata és politikus; a 30-as évek elején Algéria francia polgári közigazgatásának vezetője. – *23*

PIETRI, Pierre-Marie (1809–1864) – francia politikus, bonapartista; 1852–58 Párizs rendőrfőnöke. – *348*

Pindar, Peter *lásd* Wolcot, John

PITT, William, Jun. (1759–1806) – angol politikus, tory; 1783–1801, 1804–06 miniszterelnök; a francia forradalom elleni és a Napóleon elleni intervenciós háború egyik szervezője; 1798-ban elnyomta az ír felkelést; számos intézkedést foganatosított a keletkező munkásmozgalom ellen. – *357 432*

PIUS, VI. (1717–1799) – római pápa 1775–1799. – *137* (182)

PIUS, IX. (1792–1878) – római pápa 1846–1878. – *437 450 512* (692)

PLAUTUS (Plotus) (i. e. kb. 254–184) – római vígjátékíró.
– *Poenulus* (A púnocska). – *410* (522)

»*The Players*« (A Színjátszók), London. – *537–538*

Plon-Plon *lásd* Bonaparte, Jérôme-Napoléon-Joseph

PLÜMICKE, J. C. – porosz katonatiszt. – *364*
– *Handbuch für die königlich preussischen Artillerieoffiziere* (Kézikönyv a porosz királyi tüzértisztek részére), Berlin 1820. – *364*

La politique anglaise (Az angol politika), Párizs 1860. – *469*

POLLOCK, Sir George (1786–1872) – angol tábornagy; részt vett az 1838–42-es angol–afgán háborúban. – *14*

POLÜBIOSZ (i. e. kb. 201–kb. 120) – görög politikus és történetíró. – *288* (24)

PONCHARRA, Charles-Louis-César du Port, marquis de (1787–1860) – francia katona tiszt és feltaláló. – *304*

PONIATOWSKI, József, herceg (1763–1813) – lengyel politikus, tábornok; 1809–13 részt vett Napóleon hadjárataiban. – *191*

Poniatowski, Stanisław August *lásd* Szaniszló Ágost, II.

POPE, Alexander (1688–1744) – angol költő. – *530 540 542*
– *The Dunciad* (A tökfejáda). – *530 540 542* (715 716 750)

»*Der Postheiri*«, Solothurn. – *497* (659)

POTYOMKIN, Grigorij Alekszandrovics, herceg (1739–1791) – orosz politikus és tábornagy; II. Katalin kegyence; 1787–91 az orosz–török háborúban az orosz sereg főparancsnoka. – *121*

POZZO DI BORGO, Karl Oszipovics, gróf (1764–1842) – korzikai származású orosz diplomata; 1814–21 párizsi követ, 1821–35 nagykövet, 1835–39 londoni nagykövet. – *441* (585)

»*Prager Zeitung*« (Prágai Újság). – *468* (611)

»*Die Preussische Zeitung*« (A Porosz Újság), Berlin. – *541*

»*Preussisches Wochenblatt*« (Porosz Hetilap), Berlin. – *438* (574)

PRÍNCIPE Y VIDAUD, Miguel Augustín (1811–1863) – spanyol író, történész és irodalmár; progresszista. – *104*

– és R. GIRÓN, R. SATORRES, A. RIBOT (Névtelenül:) *Espartero: su pasado, su presente, su porvenir* (Espartero: múltja, jelene, jövője), Madrid 1843. – *104*

»*La Propagateur du Nord et du Pas-de-Calais*« (Észak és Pas-de-Calais Propagandistája), Lille. – *498*

Proposed Annexation etc. *lásd* Papers relating to Proposed Annexation etc.

PROUDHON, Pierre-Joseph (1809–1865) – francia publicista, kispolgári szocialista; az anarchizmus egyik megalapítója. – *389 453*

– *De la justice dans la révolution et dans l'église* (Az igazságosságról a forradalomban és az egyházban), Brüsszel 1860. – *453* (601)

PSZAMMÉTIKHOSZ (Pszamtik), I. – egyiptomi fáraó i. e. kb. 663–610. – *34*

PTOLEMAIOSZ, Klaudiosz (kb. II. sz.) – görög matematikus, csillagász és geográfus, a geocentrikus világkép első kidolgozója. – *18*

PTOLEMAIOSZ, I. (Szótér) (i. e. kb. 360–283) – Nagy Alexandrosz hadvezére, Egyiptom és Líbia helytartója 323-tól, királya 305–285. – *36 239*

»*Publizist*« (Publicista), Berlin. – *605*

PUCHNER, Anton, Freiherr von (1779–1852) – osztrák tábornok; 1848–49 a magyar forradalom ellen vezényelt erdélyi csapatok parancsnoka. – *119*

PUGACSOV, Jemeljan Ivanovics (kb. 1742–1775) – orosz népvezér, az 1773–75-ös paraszt- és kozákfelkelés vezetője. – *121*

PUISAYE, Joseph-Geneviève, comte de (1755–1827) – francia tábornok, royalista; 1793–97 ellenforradalmi csapatok vezetője, majd emigráns. – *208*

PULSZKY Ferenc (1814–1897) – magyar politikus, író és archeológus; a forradalomban Kossuth mellett működött; 1849 januárjában kinevezték londoni követnek; a forradalom leverése után emigrált, 1867-ben hazatért; 1867–76 és 1884–97 képviselő. – *214 515* (274 695)

»*Punch, or the London Charivari*« (Paprikajancsi, vagy a Londoni Zenebona). – *532 601* (725)

»*Putnam's Monthly Magazine*« (Putnam Havi Folyóirata), New York. – *620–621* (803)

PÜRRHOSZ (i. e. kb. 319–272) – Épeirosz királya 307–302 és 296–272. – *46* (54)

PÜTHAGORASZ (i. e. kb. 580–kb. 496) – görög matematikus, idealista filozófus. – *532 586* (786)

Q

QUINTILIUS Varus, Publius (i. e. kb. 53–9) – római politikus és hadvezér; elesett a teutoburgi csatában. – *544*

QUIRINI, Angelo Maria (1680–1755) – olasz bíboros és író. – *200*

R

RADEMACHER, Johann Gottfried (1772–1849) – német orvos; csodadoktor. – *332*

– *Rechtfertigung der von den Gelehrten misskanten, verstandesrechten Erfahrungsheillehre der alten scheidekünstigen Geheimärzte und treue Mitteilung des Ergebnisses einer 25jährigen Erprobung dieser Lehre am Krankenbette* (A régi alkimista titkos orvosok által alkalmazott, a tudósok által félreismert, értelemszerű tapasztalati gyógyászat igazolása és e tan 25 éves

betegágy melletti kipróbálása eredményének hűséges közzététele), II. kiad., Berlin 1846. – *332* (364)

RADETZKY, Joseph, Graf (1766–1858) – osztrák tábornagy, 1848–49 a Felső-Itáliában harcoló császári sereg főparancsnoka, részt vett az itáliai forradalom leverésében; 1850–57 a Lombard–Velencei Királyság főkormányzója. – *433*

RADOWITZ, Joseph Maria von (1797–1853) – porosz tábornok és politikus; 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés jobboldalának egyik vezetője. – *543–545*

RAFFAELLO SANTI (1483–1520) – olasz festő. – *200*

RAGLAN, Fitzroy James Henry Somerset, Baron (1788–1855) – angol tábornok, 1854-től tábornagy; 1808–14, 1815 Wellington törzstisztje a Napóleon elleni háborúkban, 1827–52 a főparancsnok katonai kancelláriájának titkára, 1854–55 a krími hadsereg főparancsnoka. – *15 27*

RAISIN, Pierre (1820–1870) – svájci jogász és politikus; a genfi nagytanács tagja. – *589–591*

RAJEVSZKIJ, Nyikolaj Nyikolajevics (1771–1829) – orosz tábornok; részt vett a Napóleon elleni háborúkban. – *191–193*

RÁKÓCZI (Rákóczy) Ferenc, II. (1676–1735) – Erdély és Magyarország fejedelme, 1704 ill. 1705–1711, a kuruc szabadságharc vezetője; 1711-től emigráns. – *515*

RAMSZESZ (Rameszu), II. (Szeszósztrisz) (i. e. kb. 1300–1225) – egyiptomi fáraó és hadvezér. – *33*

RANDON, Jacques-Louis-César-Alexandre, comte de (1795–1871) – francia tábornok, 1856-tól tábornagy; részt vett Algéria meghódításában; 1851, 1859–67 hadügyminiszter, 1851–58 Algéria főkormányzója. – *24*

RANDZSIT SZING (1780–1839) – Pandzsáb uralkodója 1797–1839. – *10*

RANICKEL – német könyvkötő, kispolgári demokrata; részt vett az 1848-as forradalomban, majd Svájcba emigrált. – *337–338 343–344 353 362 375–376 415–417 486 497–498 543 591*

RASPAIL, François-Vincent (1794–1878) – francia természettudós és publicista, szocialista republikánus; részt vett az 1830-as és az 1848-as forradalomban. 1848-ban az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja; 1855 után polgári radikális. – *368*

RAVEAUX, Franz (1810–1851) – német dohánykereskedő, kispolgári demokrata; 1848-ban az előparlament tagja és a frankfurti nemzetgyűlés balközépjének egyik vezetője; augusztustól német birodalmi követ Svájcban; 1849-ben a régenstanács és a badeni kormány tagja; a badeni–pfalzi felkelés leverése után emigrált. – *356 546* (436)

Recalde *lásd* Martínez de Recalde

»*Die Reform. Ein Kommunal- und Bürgerblatt*« (A Reform. Községi és polgári lap), Hamburg. – *323 371 421 641 643* (342)

REH, Theodor – német ügyvéd; 1848–49 a frankfurti nemzetgyűlés tagja (balközép). – *404–407*

REICHARDT, Joseph Martin (1803–1872) – német jogász, kispolgári demokrata; 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal); 1849-ben a pfalzi forradalmi kormány tagja; a forradalom leverése után emigrált az Egyesült Államokba. – *547*

REICHENBACH, Oskar, Graf (szül. 1815) – sziléziai földbirtokos, kispolgári demokrata; 1848–49 a frankfurti nemzetgyűlés tagja, 1850-ben Angliába, majd Amerikába emigrált. – *608–609*

Reichstadti herceg *lásd* Bonaparte, Joseph-François-Charles-Napoléon

REILLE, Honoré-Charles-Michel-Joseph, comte (1775–1860) – francia tábornagy és politikus; részt vett az 1808–14-es pireneusi háborúban. – *141–143*

REINACH, Arnold (kb. 1820–1870) – német kispolgári demokrata; részt vett az 1848-as forradalomban, majd Svájcba emigrált. – *417 591–592*

REMUSAT, Charles-François-Marie, comte de (1797–1875) – francia politikus és író, orléanista; 1840-ben belügyminiszter; 1848–49 az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlés tagja; az államcsíny után egy időre emigrált; 1871–73 külügyminiszter. – *355*

»*Republik der Arbeiter*« (A Munkások Köztársasága), New York. – *356* (435)

RESID pasa (1802–1858) – török politikus; több ízben nagyvezír és külügyminiszter. – *445 509*

REUSS-PLAUEN, Heinrich, Fürst von (1751–1825) – osztrák tábornagy; részt vett a Francia Köztársaság és a Napóleon elleni háborúkban. – *97*

REUTER, Max – az 50-es évek elején porosz rendőrügynök Londonban. – *600*

REUTER, Paul Julius, Freiherr von (1821–1899) – a Reuter hírügynökség alapítója (1851). – *568*

»*Revue contemporaine*« (Jelenkori Szemle), Párizs. – *339–340 393 410–491 476 498–499 501–503 529* (398 399 667)

»*Revue de Genève et Journal Suisse*« (Genfi Szemle és Svájci Újság). – *481–482 485–486 489 492–495 498 525* (634)

»*Revue des deux Mondes*« (A Két Világ Szemléje), Párizs. – *498–499* (662)

»*Revue européenne*« (Európai Szemle), Párizs. – *499* (667)

»*Rheinische Volkshalle*« (Rajnai Népcsarnok), Köln. – *536* (734)

»*Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe*« (Rajnai Újság – politika, kereskedelem és ipar), Köln. – *326 409 552 563 572 577 582 629* (521 824)

RHEINLÄNDER, Georg Friedrich – német forradalmár; a Számkivetettek Szövetségének tagja Párizsban, később Londonba emigrált. – *358–359 363–364 518–529 629* (815)

'*Η ῥοῖς* (Az orr); „Anthologia Lyrica Graeca" („Görög lírai antológia"). – *538*

RIBAS, José Félix (1775–1814) – venezuelai tábornok; részt vett a dél-amerikai függetlenségi harcban. – *167–171*

RICHELIEU, Armand-Emmanuel du Plessis, duc de (1766–1822) – francia politikus; ellenforradalmi emigráns Oroszországban; 1813-ban hazatért, 1815–18 és 1820–21 miniszterelnök és külügyminiszter. – *439*

RIESSER, Gabriel (1806–1863) – német jogász és politikus; 1848–49 a frankfurti nemzetgyűlés tagja (először jobbközép, 1848 szeptembertől balközép). – *407*

Rigolboche *lásd* Badel, Marguerite

RIMPLER, Georg (1636–1683) – német hadmérnök. – *277*

RINGELGARDT – kölni, majd 1832-től lipcsei színházigazgató. – *164*

RINGS, L. W. – az 50-es évek elején német emigráns Londonban; a Kommunisták Szövetségének tagja, Marx és Engels híve. – *603*

ROBINS, Benjamin (1707–1751) – angol matematikus és hadmérnök. – *81*

Roche-Aimon *lásd* La Roche-Aimon

RODRÍGUEZ TORRICES (Torices), Manuel (1788–1815) – kolumbiai politikus, részt vett a dél-amerikai függetlenségi harcban; 1812–14 Cartagena elnöke, majd vezető politikai szerepet játszott Új-Granadában (Kolumbiában). – *168*

ROESLER, Gustav Adolf (1818–1855) – német tanító és újságíró, 1848–49 a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal); 1850-ben Amerikába emigrált. – *398*

ROGIER, Charles-Latour (1800–1885) – belga politikus, mérsékelt liberális; 1847–52 belügyminiszter. – *555*

ROMANA, Pedro Caro y Sureda, marqués de la (1761–1811) – spanyol tábornok; 1807–08 egy spanyol hadtest parancsnoka a Keleti-tenger partján, az 1808–14-es Napóleon elleni háború résztvevője. – *130*

ROON, Albrecht Theodor Emil, Graf von (1803–1879) – porosz politikus és hadvezér, 1873-tól vezértábornagy; 1859–73 hadügyminiszter, 1861–71 haditengerészeti miniszter; újjászervezte a porosz hadsereget. – *544*

ROSCIO, Juan Germán (1769–1821) – venezuelai jogász és politikus, részt vett a függetlenségi harcban; 1819–20 Venezuela, 1820–21 Nagy-Kolumbia alelnöke. – *174–175*

ROSENBERG-ORSINI, Franz Seraph, herceg (1761–1832) – osztrák tábornok; részt vett a Francia Köztársaság és a Napóleon elleni háborúkban. – *97*

ROSENBLUM, Eduard – német egyetemi hallgató, kispolgári demokrata; 1849-ben a badeni–pfalzi felkelés résztvevője, majd külföldre emigrált. – *328–331 350*

ROSSETTI, Domenico (XVIII. sz.) – olasz hadmérnök. – *270*

ROTTEK (Rotteck), Karl Wenzeslaus Rodecker von (1775–1840) – német történész, a badeni liberálisok egyik vezetője. – *530*

– *Allgemeine Geschichte vom Anfang der historischen Kenntnis bis auf unsere Zeiten. Für denkende Geschichtsfreunde bearbeitet* (Egyetemes történet a történeti ismeretek kezdetétől korunkig. Gondolkodó történelembarátok számára feldolgozva), Freiburg im Breisgau 1834. – *530* ([214])

ROUSSEAU, Jean-Jacques (1712–1778) – francia felvilágosító, kispolgári demokrata. – *524*

ROUVROY, Friedrich Gustav (1771–1839) – német katonatiszt, katonai szakíró. – *82*

– *Vorlesungen über die Artillerie zum Gebrauch der Königl. Sächs. Artillerie-Akademie* (Előadások a tüzérségről a Szász Kir. Tüzérakadémia használatára), Drezda 1811–14. – *82* ([106])

RÖSER, Peter Gerhard (1814–1865) – kölni szivarkészítő; 1848–49 a kölni Munkásegyle alelnöke; 1850-től a Kommunisták Szövetségének tagja; a kölni kommunista-per egyik fővádlottja, 6 évre ítélték; később lassalleánus. – *602*

RUGE, Arnold (1802–1880) – német publicista, ifjúhegeliánus; 1826-ban 14 évi várfogságra ítélték, 1830-ban szabadult, 1832-ben egyetemi magántanár, a „Hallische", majd a „Deutsche Jahrbücher" szerkesztője; 1844-ben Marxszal együtt a „Deutsch-Französische Jahrbücher" kiadója; kispolgári demokrata, 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal); az 50-es években az angliai német kispolgári emigráció egyik vezetője; 1866-tól nemzeti liberális. – *387 396–398 601 630* ([216])

RULHIERES, Joseph-Marcelin (1787–1862) – francia tábornok és politikus, részt vett Napóleon hadjárataiban, majd Algéria meghódításában; 1848–49 az alkotmányozó és törvényhozó nemzetgyűlés tagja és hadügyminiszter; az államcsíny után menesztették. – *216*

RUMJANCEV, Pjotr Alekszandrovics, gróf (1725–1796) – orosz hadvezér és politikus; az 1768–74-es orosz–török háborúban csapatparancsnok. – *121*

»*Rummeltipuff*« (Csinnadratta-Bumm), Genf. – *330–331 342*

RUPRECHT (Rupert), pfalzi herceg (1619–1682) – I. Károly angol király unokaöccse, angol tábornok, 1642–46 a királyi lovasság parancsnoka. – *245*

RUSSELL, John, Lord, Viscount Amberley (1792–1878) – angol politikus, a whigek vezére; 1846–52 és 1865–66 miniszterelnök, 1852–53 és 1859–65 külügyminiszter, 1854–55 a titkos tanács elnöke; 1855-ben Anglia képviselője a bécsi konferencián. – *471 487–489*

S

»*Sächsische Vaterlandsblätter*« (Szász Hazafias Lapok), Drezda–Lipcse. – *165* ([213])

von Sacken *lásd* Osten-Sacken

SAEDT, Otto Joseph Arnold (1816–1886) – porosz igazságügyi tisztviselő; 1848-tól államügyész Kölnben; a kölni kommunista-per ügyésze. – *366*

ŠAFAŘÍK, Pavel Jozef (1795–1861) – szlovák filológus, történész és régész; a cseh és szlovák nemzeti mozgalom liberális szárnyának képviselője. – *447*
– *Slovanský národopis* (Szláv néprajz), II. kiad., Prága 1842. – *447* ([588])

SAINT-ARNAUD, Armand-Jacques-Achille Leroy de (1801–1854) – francia tábornok, 1852-től tábornagy, bonapartista; a 30–40-es években részt vett Algéria meghódításában; az államcsíny egyik szervezője, 1851–54 hadügyminiszter, 1854-ben a krími hadsereg főparancsnoka. – *24 27 216*

SAINT-HILAIRE, Louis-Vincent-Joseph Le Blond, comte de (1766–1809) – francia tábornok; részt vett Napóleon hadjárataiban. – *98*

SAINT-PRIEST, Guillaume-Emmanuel Guignard (Emmanuil Francovics), comte (1776–1814) – francia tábornok, ellenforradalmi emigráns, orosz szolgálatban részt vett a Napóleon elleni háborúkban. – *160–161*

SAINT-REMY, Pierre Surirey de (kb. 1650–1716) – francia tábornok; 1703-tól a tüzérség helyettes főnöke. – *80*
– *Mémoires d'artillerie* (Tüzérségi emlékiratok), Párizs 1697. – *80* ([100])

SAINT-SIMON, Claude-Henri de Rouvroy, comte de (1760–1825) – francia utopikus szocialista. – *388*

SALE, Sir Robert Henry (1782–1845) – angol ezredes; részt vett az 1838–42-es angol–afgán háborúban. – *13–14*

SALLES, Charles-Marie de (1803–1858) – francia tábornok; részt vett Algéria meghódításában, 1855-ben hadtestparancsnok a Krímben. – *216*

SALLUSTIUS Crispus, Cajus (i. e. 86–35) – római történetíró. – *45*
– *Bellum Jugurthinum* (A Jugurtha elleni háború). – *45* ([52])

SANDFORD, William (XIX. sz. közepe) – angol parlamenti képviselő; radikális. – *625* ([811])

SÁNDOR, I. (1777–1825) – orosz cár 1801–1825. – *106–107 117 122–123 132–134 154 162 197 332 434–439 443 448 592* ([361])

SÁNDOR, II. (1818–1881) – orosz cár 1855–1881. – *245 435–442 448–449*

Sándor, Nagy *lásd* Alexandrosz

SANDS – angol ezredes; részt vett a dél-amerikai függetlenségi harcban. – *177*

SANMICHELI, Michele (1484–1559) – olasz építész és hadmérnök. – *267–269*

SANTA CRUZ, Álvaro de Bazán, marqués de (1526–1588) – spanyol tengernagy; 1576–88 a spanyol flotta parancsnoka. – *31*

SANTANDER, Francisco de Paula (1792–1840) – kolumbiai tábornok és politikus; részt vett a dél-amerikai függetlenségi harcban; 1821–28 Nagy-Kolumbia alelnöke, Bolívar ellenfele, 1828-ban Bolívar elleni összeesküvés vádjával száműzték; 1832–37 Új-Granada (Kolumbia) elnöke, a liberális párt vezetője. – *174–178*

SAROLTA hercegnő (1796–1865) – Lucien Bonaparte lánya. – *131*

»*The Saturday Review of Politics, Literature, Science and Art*« (Szombati Politikai, Irodalmi és Művészeti Szemle), London. – *492 537* (654)

SAUERNHEIMER – német kefekötő; az 50-es években emigráns Svájcban, a genfi német Munkásegylet elnöke. – *337 343*

SAUSSURE, Théodore de (1824–1903) – svájci politikus, író és művész; az ellenzéki arisztokrata párt vezére; 1854–56 és 1857–72 a genfi nagytanács tagja. – *491*

SAVARY, Anne-Jean-Marie-René, duc de Rovigo (1774–1833) – francia tábornok, politikus és diplomata; részt vett Napóleon hadjárataiban; 1810–14 rendőrminiszter, 1831–33 Algéria főkormányzója. – *23*

SCHABELITZ, Jakob (Jacques) (1827–1899) – svájci kiadó és könyvkereskedő, polgári radikális; a 40-es évek végén és az 50-es évek elején kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel. – *356 365*

SCHAIBLE, Karl Heinrich (1824–1899) – német orvos és író, kispolgári demokrata; 1849-ben részt vett a badeni felkelésben, majd Angliába emigrált. – *427–429 505 559 574–576*

– *The Vogt Pamphlet* (A Vogt-röplap); „The Daily Telegraph", 1860 febr. 15. sz. – *427–429 559 574*

SCHALLER, Julien (1807–1871) – svájci politikus, 1848–56 Freiburg kanton kormányzatának vezetője. – *351*

SCHAPPER, Karl (kb. 1812–1870) – német forradalmár, az Igazak Szövetsége és a Kommunisták Szövetsége vezető tagja; 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" korrektora, 1849 febr.–máj. a kölni Munkásegylet elnöke; a Kommunisták Szövetsége kettészakadásakor Willichhel együtt a Marx-ellenes frakció vezetője, majd szakított a frakciózással és újra csatlakozott Marxhoz; 1865-ben az I. Internacionálé Főtanácsának tagja. – *348 354–355 379–380 384–385 558* (421 422 432 434 473)

SCHARNHORST, Gerhard Johann David von (1755–1813) – porosz tábornok; 1806-ban a porosz hadsereg-reformot kidolgozó bizottság elnöke, 1807–10 hadügyminiszter, 1807–13 vezérkari főnök. – *67 82 150–152 250* (80)

– *Handbuch für Offiziere, in den anwendbaren Teilen der Kriegeswissenschaften* (Kézikönyv tisztek részére a hadtudományok alkalmazott részeit illetően), Hannover 1787. – *82* (105)

– *Handbuch der Artillerie* (A tüzérség kézikönyve), Hannover 1804–14. – *82* (104)

SCHEITHER, Johann Bernhard (XVII. sz.) – német hadmérnök. – *272*

SCHERZER, Andreas (1807–1879) – német szabó, a Kommunisták Szövetségének tagja Párizsban; a szakadás után a Willich–Schapper-frakcióhoz csatlakozott; 1852 februárjában az ún. német–francia összeesküvési per vádlottja volt; később Angliába emigrált,

ott a londoni német Munkás Művelődési Egylet egyik vezetője; a „Neue Zeit" kiadója, majd a „Volk" munkatársa. – *414–415 610–611*

SCHIESS, Johann Ulrich (1813–1883) – svájci polgári politikus; 1848–81 a Svájci Szövetség kancellárja. – *473 486*

SCHILLER, Friedrich von (1759–1805) – német költő és író. – *165 338 347*
– *Don Carlos, Infant von Spanien* (Don Carlos spanyol infáns). – *482 550 635* (770)
– *Der Jüngling am Bache* (Az ifjú a pataknál). – *481* (632)
– *Die Räuber* (A haramiák). – *334* (373)
– *Wallensteins Tod* (Wallenstein halála). – *634* (820)
– *Wilhelm Tell.* – *338 347 400 490* (389 417 500 648)

Die Schiller-Feier in Genf *lásd* Lommel, Georg

SCHILY, Viktor (1810–1875) – német ügyvéd, demokrata; részt vett az 1849-es badeni–pfalzi felkelésben, majd emigrált; az I. Internacionálé tagja. – *337–345 352–353 359 375–377 400 588–596*

SCHIMMELPFENNIG, Alexander (1824–1865) – volt porosz katonatiszt, kispolgári demokrata; részt vett az 1849-es badeni–pfalzi felkelésben, majd emigrált, csatlakozott a Willich–Schapper-frakcióhoz; később az északiak oldalán részt vett az amerikai polgárháborúban. – *374–375 383–398* (481)

SCHLEINITZ, Alexander Gustav Adolf, Freiherr von (1807–1885) – porosz junker politikus; 1848 jún., 1849–50, 1858–61 külügyminiszter. – *541*

»*Schlesische Zeitung*« (Sziléziai Újság), Boroszló. – *531* (720)

SCHLICKMANN – porosz bírósági tisztviselő. – *586*

SCHLÖFFEL, Friedrich Wilhelm (1800–1870) – sziléziai gyáros, demokrata; 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal). – *406*

SCHLÖFFEL, Gustav Adolf (kb. 1828–1849) – német diák és újságíró, forradalmár; részt vett az 1848-as németországi és magyarországi forradalomban. – *403*

SCHMERLING, Anton, Ritter von (1805–1893) – osztrák politikus, liberális; 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja (jobbközép), júl.–szept. birodalmi belügyminiszter, szept.– dec. miniszterelnök és külügyminiszter. – *546*

SCHNEIDER II., Karl – német ügyvéd, demokrata; 1848-ban a kölni Demokrata Társaság elnöke, a demokraták rajnai kerületi bizottságának és a kölni biztonsági bizottságnak tagja; 1849-ben Marx és Engels védője a „Neue Rheinische Zeitung" elleni perben; védőügyvéd a kölni kommunista-perben. – *355–356 390 554 558* (487)

SCHRAMM, Konrad (kb. 1822–1858) – német forradalmár, a Kommunisták Szövetségének tagja, 1849-től emigráns Londonban, a „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-Ökonomische Revue" felelős kiadója; a Kommunisták Szövetségének szakadásakor Marx oldalán állt. – *383–385 576–577*

SCHULTZE – porosz igazságügyi tisztviselő. – *574 581–583*

SCHURZ, Karl (1829–1906) – német kispolgári demokrata; 1849-ben részt vett a badeni–pfalzi felkelésben; 1850-ben megszöktette Kinkelt a börtönből; Svájcba, majd 1852-ben az Egyesült Államokba emigrált; a polgárháború résztvevője; később az Egyesült Államok madridi követe, szenátor és belügyminiszter. – *386–387 396–398*

SCHÜLER, Ernst (1807–1881) – német politikus és publicista, kispolgári demokrata; 1833-tól emigráns Svájcban, 1853-tól a „Schweizer Handelskurier" kiadója; az 50-es években bonapartista-barát. – *416*

SCHWARCK – porosz igazságügyi tisztviselő. – *560 644*

SCHWARZENBERG, Karl Philipp, Fürst (1771–1820) – osztrák tábornagy és diplomata; részt vett a Napóleon elleni háborúkban, 1813–14 a franciaellenes koalíció egyesített csapatainak a főparancsnoka. – *156–161*

SCHWEDT, Heinrich Friedrich von (1709–1788) – Brandenburg-Schwedt utolsó őrgrófja 1771–1788. – *149*

»*Schweizer Handelskurier*« (Svájci Kereskedelmi Kurir), Biel. – *326–327 336 415–417 428 485 490 495 498 556 610 638 653* (351 352)

»*Schweizerische Nationalzeitung*« (Svájci Nemzeti Újság), Bázel. – *595–596* (790)

SCHWERIN, Maximilian Heinrich Karl, Graf von (1804–1872) – porosz hivatalnok; 1848 márc.–jún. kultuszminiszter; a frankfurti nemzetgyűlés tagja (jobboldal); később nemzeti liberális. – *532*

SCIPIO, Publius Cornelius (megh. i. e. 211) – római hadvezér, 218 consul, 217–211 proconsul Hispaniában. – *240–241*

SEBASTIANI, Horace-François-Bastien, comte (1772–1851) – francia tábornok, politikus és diplomata; részt vett Napóleon hadjárataiban, 1830–32 külügyminiszter, 1806–07 konstantinápolyi, 1835–40 londoni nagykövet, 1840-től tábornagy. – *158*

»*Seeblätter*« (Tóvidéki Lapok), Konstanz. – *354*

SEIDENSTICKER, Georg Friedrich Karl Theodor (1797–1862) – német jogász és politikus; 1831-ben a göttingai zavargásokban való részvételéért bebörtönözték; 1845-ben Amerikába emigrált, ahol újságíróként dolgozott. – *396*

SEMRAU, August (1816–1893) – német publicista és költő; lapszerkesztő. – *531*

SERNA, José de la (1770–1832) – spanyol tábornok és politikus, 1816–24 a dél-amerikai függetlenségi harc ellen bevetett csapatok parancsnoka. – *103–104*

SEVERUS, Lucius Septimius (146–211) – római császár 193–211. – *49*

SEYDLITZ, Friedrich Wilhelm von (1721–1773) – porosz lovassági tábornok; a hétéves háborúban a lovasság parancsnoka; jelentős szerepe volt a porosz lovasság újjászervezésében. – *59 246–249 260*

SEYMOUR – angol tengernagy; 1588-ban részt vett a spanyol Armada elleni harcban. – *32*

SHAKESPEARE, William (1564–1616) – angol drámaíró és költő. – *336*
– *All's Well that ends Well* (Minden jó, ha a vége jó). – *338* (391)
– *Hamlet, Prince of Denmark* (Hamlet, dán királyfi). – *366 413 472 483 538* (447 588 641 743)
– *King Henry IV* (IV. Henrik). – *327 336 345–347 354 357 385 424* (353 382 411 412 414 418 431 438 479 555)
– *King Richard II* (II. Richárd). – *384* (479)
– *King Richard III* (III. Richárd). – *337* (385)
– *Love's Labour's Lost* (Felsült szerelmesek). – *564* (772)
– *Macbeth*. – *338* (388)
– *The Merchant of Venice* (A velencei kalmár). – *538* (742)
– *A Midsummer-Night's Dream* (Szentiványéji álom). – *333* (370)

»*The Sheffield Free Press*« (A Sheffieldi Szabad Sajtó). – *414*

SHRAPNEL, Henry (1761–1842) – angol tábornok, katonai feltaláló. – *234*

SIBLEY, Henry Hopkins (1816–1886) – amerikai katonatiszt, katonai feltaláló. – *224*

»*Le Siècle*« (A Század), Párizs. – *344–345 480 498* (407)

SIEVERS, Karl Karlovics, gróf (1772–1856) – orosz tábornok; részt vett a Napóleon elleni háborúkban. – *193*

SIEYES, Emmanuel-Joseph, comte de (1748–1836) – francia abbé, a francia forradalom politikusa, a harmadik rend vezető képviselője, a konvent és a direktórium tagja; támogatta Napóleon államcsínyjét. – *128*

SIGEL, Albert (1827–1884) – német katonatiszt, majd újságíró, kispolgári demokrata; részt vett az 1848–49-es badeni forradalmi mozgalmakban; 1853-ban az Egyesült Államokba emigrált; az északiak oldalán részt vett az amerikai polgárháborúban. – *396*

SIGEL, Franz (1824–1902) – Albert Sigel bátyja, német katonatiszt, kispolgári demokrata; részt vett az 1848–49-es badeni forradalmi mozgalmakban, 1849-ben főparancsnoka, majd helyettes főparancsnoka a badeni forradalmi hadseregnek; később emigráns Svájcban és Angliában; 1852-ben az Egyesült Államokba költözött, az északiak oldalán részt vett a polgárháborúban. – *395–396*

SIGNEUL, Elof (1771–1835) – svéd diplomata; 1810 körül svéd főkonzul Párizsban. – *131*

SIMON, Edouard (1824–1897) – német származású francia publicista; bonapartista ügynök. – *339–340 393 410–411 498–503 529 533 538*

– *Un tableau de moeurs politiques en Allemagne. Le procès de M. Vogt avec la gazette d'Augsbourg* (Németország politikai erkölcsrajza. Vogt úr pere az „Augsburgi Újság"-gal); „Revue contemporaine", Párizs 1860. – *339–340 393 410–411 501–503 529* (399)

SIMON, Ludwig (1810–1872) – német ügyvéd, kispolgári demokrata; 1848–49 a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal); 1849-ben Svájcba emigrált, 1855–70 Párizsban élt. – *501 627* (815)

– *Deutschland und seine beiden Grossmächte* (Németország és két nagyhatalma); „Demokratische Studien" („Demokrata Tanulmányok"), [1. köt.,] Hamburg 1860. – *542* (752)

SOMMER – az 50-es évek elején porosz rendőrügynök Párizsban. – *354 600*

SORBIER, Jean-Barthélemy (1762–1827) – francia tábornok; részt vett Napóleon hadjáratiban, 1810–12 a gárdatüzérség főnöke. – *193*

SOULOUQUE, Faustin (kb. 1782–1867) – 1847-től Haiti néger köztársaság elnöke, 1849-ben I. Faustin néven császárrá kiáltatta ki magát. – *335*

SOULT, Nicolas-Jean de Dieu, duc de Dalmatie (1769–1851) – francia tábornagy és politikus; 1808–14 a spanyolországi francia csapatok parancsnoka; 1830–47 több ízben miniszter és miniszterelnök. – *16 129 141–143 150 214* (152 153)

SPEARMAN – angol katonatiszt, a XIX. sz. elején újjászervezte a tábori tüzérséget. – *84–85*

SPECKLE (Specklin), Daniel (1536–1589) – német hadmérnök. – *264 270–277* (318)

STAHL, Friedrich Julius (1802–1861) – német jogász és politikus, reakciós; 1840-től a berlini egyetem professzora. – *540*

STÄMPFLI, Jakob (1820–1879) – svájci radikális politikus; 1856, 1859, 1862 szövetségi elnök. – *473–475 485–486 494–495*

STECHER, H. C. – német tanár, a forradalom leverése után emigráns; litográfiával foglalkozott. – *361–362 597–598*

STEFFEN, W. – volt porosz katonatiszt, 1853-ban Angliába, majd az Egyesült Államokba emigrált; az 50-es években Marx és Engels köréhez tartozott. – *386*

STEIN, Julius (1813–1889) – német tanár és publicista, kispolgári demokrata; 1848-ban a porosz nemzetgyűlés tagja (baloldal); 1849-ben a második kamarában képviselő (szélsőbal). – *531–532*

STEIN, Maximilian, Baron (Ferhát pasa) (1811–1860) – osztrák katonatiszt; 1848–49 vezérkari főnök a magyar forradalmi hadseregben, majd Törökországba emigrált, harcolt Cserkeszföldön. – *511*

Stenographischer Bericht über die Verhandlungen der deutschen konstituierenden Nationalversammlung zu Frankfurt am Main (Gyorsírói jelentés a majna-frankfurti német alkotmányozó nemzetgyűlés tárgyalásairól), Majna-Frankfurt–Lipcse 1848–49. – *405* (515)

STERNE, Laurence (1713–1768) – angol realista és szatirikus regényíró. – *538*

– *The Life and Opinions of Tristram Shandy, Gentl.* (Tristram Shandy úr élete és véleményei). – *538* (746)

STEWART, Charles William, marquess of Londonderry (1778–1854) – angol tábornok, politikus és diplomata; 1813–14 részt vett a Napóleon elleni háborúkban. – *134*

STIEBER, Wilhelm (1818–1882) – porosz rendőrtanácsos, a porosz politikai rendőrség főnöke; a kölni kommunista-per egyik megszervezője és koronatanúja; *lásd még* Wermuth. – *354–357 365–367 579 598–606 631*

»*Stimmen der Zeit*« (A Kor Hangjai), Gotha. – *424 624–625* (554)

Strassburgi Gottfried *lásd* Gottfried von Strassburg

STRUENSEE, Karl August (1735–1804) – porosz matematikus, közgazdász és politikus. – *82*

– *Anfangsgründe der Artillerie* (A tüzérség alapelemei), Liegnitz 1760. – *82* (103)

STRUVE, Gustav von (1805–1870) – német ügyvéd és publicista, kispolgári demokrata; 1848-ban az előparlament tagja, az 1848 áprilisi és szeptemberi badeni felkelésnek és az 1849-es badeni–pfalzi felkelésnek egyik vezetője; Angliába, majd Amerikába emigrált; az északiak oldalán részt vett a polgárháborúban; a vegetarianizmus apostola. – *331 350–352 524* (358)

SUCHTELEN, Pjotr Kornyilovics (1751–1836) – holland származású orosz tábornok, hadmérnök és diplomata; részt vett a Napóleon elleni háborúkban, 1808-ban Sveaborg ostromát vezette; 1809-től stockholmi nagykövet. – *132*

SUCRE, Antonio José de (1793–1830) – dél-amerikai tábornok és politikus; a függetlenségi háború egyik vezetője, Bolívar híve, 1826–28 Bolívia elnöke. – *103 176*

SUDZSA (megh. kb. 1842) – afgán sah 1803–1809 és 1839–1841. – *10–14*

SZANISZLÓ ÁGOST, II. (Poniatowski) (1732–1798) – lengyel király 1764–1795. – *197*

Szarafrasz kán *lásd* Pajinda

SZAZONOV, Nyikolaj Ivanovics (1815–1862) – orosz publicista, liberális; a 40-es évek elején emigrált, külföldön különböző folyóiratok és lapok munkatársa volt. – *339–340*

SZEFER pasa (Szefer bej), Zan Oglu – cserkesz herceg, 1826–28 az orosz–török háborúban a törökök oldalán harcolt; 1855–59 a cserkesz hegyilakók oroszellenes harcát vezette. – *510–511*

SZELEUKIDÉSZEK – az ázsiai hellenisztikus államok nagy részében uralkodó dinasztia i. e. 312–64. – *287*

SZELIM, I., Jauz (Rettenetes) (1467–1520) – török szultán 1512–1520. – *20*

SZELIM KUTEMI (megh. 1515) – metidzsai emír. – *20*

SZEMAN – afgán sah 1793–1800. – *9–10*

SZEMERE Bertalan (1812–1869) – magyar politikus és publicista; 1848-ban a Batthyány-kormány belügyminisztere, 1849-ben miniszterelnök és belügyminiszter; a forradalom

leverése után emigrált, 1851-ben in contumaciam halálra ítélték; élesen bírálta Kossuth emigrációbeli magatartását. – *341 444 510 515 626* (695 702 811)
– *La question hongroise* (*1848–1860*) (A magyar kérdés (1848–1860)), Párizs 1860. – *515*
– *Hungary, from 1848 to 1860* (Magyarország 1848-tól 1860-ig), London 1860. – *444 515*

Szeszósztrisz *lásd* Ramszesz

SZIRMAY Pál, gróf (1804–1883) – magyar politikus, 1848-ban képviselő, Kossuth bizalmi embere; a forradalom bukása után emigrált; 1855 őszén amnesztiát kért és hazatért. – *509*

SZULEJMÁN (Szolimán), I. (Pompás) (1494–1566) – török szultán 1520–1566. – *20 212*

SZUVOROV, Alekszandr Vasziljevics, herceg (1729–1800) – orosz hadvezér; a Pugacsov-felkelés leverője, harcolt a törökök ellen, 1799–1800 az orosz sereg főparancsnoka a Franciaország elleni háborúban. – *121*

T

»*The Tablet*« (A Tábla), London. – *440* (582)

TACITUS, Publius Cornelius (kb. 55–kb. 120) – római történetíró. – *451 476 593* (625)
– *De vita et moribus Cnaei Julii Agricolae* (Cnaeus Julius Agricola életéről és erkölcseiről). – *576* (782)
– *Ab excessu divi Augusti annales* (Évkönyvek az isteni Augustus halálától kezdve). – *430* (558)

»*Tagespresse*« (Napi Sajtó), Bécs. – *653*

TALLARD, Camille, d'Hostun, duc de (1652–1728) – francia tábornagy; a spanyol örökösödési háború elején a francia csapatok parancsnoka. – *146–147*

TALLEYRAND-Périgord, Charles-Maurice de, prince de Bénévent (1754–1838) – francia politikus, diplomata; 1797–99, 1799–1807, 1814–15 külügyminiszter, 1814–15 Franciaország képviselője a bécsi kongresszuson, 1830–34 londoni nagykövet. *128 134 138* (187)

Tamerlán *lásd* Timur

TARTAGLIA, Niccolò (kb. 1499–1557) – olasz matematikus. – *78 – 268–269*
– *Quesiti ed invenzioni diverse* (Különféle vizsgálódások és találmányok), Velence 1546. – *268* (320)

TAUSENAU, Karl (1808–1873) – osztrák politikus, kispolgári demokrata; 1848-ban a bécsi demokrata egyletek központi bizottságának vezetője; 1849-től emigráns Londonban. – *396*

TECHOW, Gustav Adolf (1813–1893) – porosz katonatiszt, kispolgári demokrata; 1848-ban részt vett a berlini forradalmi eseményekben, 1849-ben a pfalzi forradalmi hadsereg vezérkari főnöke, majd Svájcba emigrált, 1852-ben Ausztráliában telepedett le. – *374–377 383–398 534 552 574–582*

TELEKI László, gróf (1811–1861) – magyar politikus és író; 1848 szeptemberétől a forradalmi kormány párizsi követe, majd Párizsba, ill. Genfbe emigrált; 1861-ben a Határozati Párt vezetője. – *512*

TEMME, Jodocus Donatus Hubertus (1798–1881) – német jogász, bíró; 1848-ban a porosz nemzetgyűlés tagja (baloldal), 1849-ben a frankfurti nemzetgyűlés tagja. – *548*

TEMPELHOF(F), Georg Friedrich von (1737–1807) – porosz tábornok és katonai szakíró. – *82*
– *Le bombardier prussien ou du mouvement des projectiles en supposant la résistance de l'air proportionelle au carré des vitesses* (A porosz ágyútüzér, vagy a lövedékek mozgása, ha fel-

tesszük, hogy a levegő ellenállása a sebességek négyzetével arányos), Berlin 1781. – *82* (10a)

Theaterlexikon *lásd* Allgemeines Theaterlexikon

THEMISZTIOSZ (317–kb. 387) – görög politikus és rhétor, eklektikus filozófus; Arisztotelész kommentátora. – *74*

THOUVENEL, Edouard-Antoine (1818–1866) – francia politikus és diplomata, bonapartista; 1860–62 külügyminiszter. – *470 487–490*

THOUVENIN, Louis-Etienne de (1791–1882) – francia katonatiszt és feltaláló. – *63*

TILLY, Johann Tserclaes, Graf von (1559–1632) – flamand származású hadvezér; a harmincéves háborúban a Katolikus Liga seregeinek parancsnoka. – *56* (71)

»*The Times*« (Az Idők), London. – *440 453 470 488 491 509 535* (581)

TIMOTHEOSZ (megh. i. e. 354) – athéni hadvezér és politikus. – *40*

TIMUR (1746–1793) – afgán sah 1773–1793. – *9*

TIMUR (Tamerlán) (1336–1405) – mongol kán, 1370-től szamarkandi uralkodó; meghódította Közép-Ázsiát és Perzsiát. – *9*

TISCAR Y PEDROSA, Antonio (megh. 1845) – spanyol tengerésztiszt; 1811–15 a dél-amerikai függetlenségi harc ellen bevetett csapatok parancsnoka. – *169*

TIZIANO VECELLIO (kb. 1477–1576) – olasz reneszánsz festő. – *199*

TOLL, Karl Friedrich (Karl Fjodorovics), gróf (1777–1842) – orosz tábornok, részt vett a Napóleon elleni háborúkban; 1812-ben az első nyugati hadsereg és szeptembertől a fősereg főszállásmestere; *lásd még* Bernhardi. – *192–194*

TORRE, Miguel de la (megh. 1838) – spanyol tábornok; 1820–22 a dél-amerikai függetlenségi harc ellen bevetett csapatok főparancsnoka. – *174–176*

TORRICELLI, Evangelista (1608–1647) – olasz fizikus és matematikus. – *81*

TORSTENSSON, Lennart, Ortala grófja (1603–1651) – svéd hadvezér, II. Gusztáv Adolf mellett a tüzérség újjászervezője; 1641–45 a svéd hadsereg főparancsnoka. – *80*

TOSIO. – *199*

TOURTE, Abraham-Louis (1818–1863) – svájci politikus és diplomata. – *352 488 528 589–592*

TRAJANUS, Marcus Ulpius (kb. 53–117) – római császár 98–117. – *49 291*

TROCHU, Louis-Jules (1815–1896) – francia tábornok, orléanista; 1870-ben a nemzeti védelem kormányának elnöke; a Kommün egyik vérbefojtója. – *657*

TROG, Johann (1807–1867) – svájci politikus; 1848–57 a nemzeti tanács tagja, 1852–56 szövetségi bíró. – *524 589 595*

TROTHA (XIX. sz.) – porosz katonatiszt. – *305*

– *Beitrag zur Erörterung der Frage: Welchen notwendigen Einfluss haben die bis jetzt gebräuchlichen weittragenden Handfeuerwaffen auf das Gefecht der Infanterie?* (Adalék arra kérdés vizsgálatához: Milyen szükségszerű befolyásuk van a mostanáig használatos messzehordó kézi tűzfegyvereknek a gyalogsági ütközetre?), Wittenberg 1857. – *305* (335)

TUCKER – londoni kiadó. – *414* (537)

TUCSKOV, Nyikolaj Alekszejevics (1761–1812) – orosz tábornok; részt vett a Napóleon elleni háborúkban, 1812-ben hadtestparancsnok. – *191–192*

TÜRR István (1825–1908) – magyar katonatiszt, olasz altábornagy; 1849-ben Piemontban magyar légiót szervezett, majd részt vett a badeni felkelésben, harcolt a török és angol hadsereg oldalán a krími háborúban; 1860-ban Itáliában Garibaldi vezérkari főnöke, majd Nápoly kormányzója; 1861-ben feleségül vette Adèle Bonaparte-Wyse-t, III. Napóleon unokahúgát; 1867-ben hazatért; 1876-ban a Panama-csatorna építésének egyik kezdeményezője. – *510*

TZSCHIRNER, Samuel Erdmann (kb. 1812–1870) – német ügyvéd, kispolgári demokrata; 1848–49 a szász Landtag szélsőbaloldalának vezetője, 1849-ben a drezdai májusi felkelés egyik vezetője, részt vett a badeni–pfalzi felkelésben; utána Svájcba, majd Angliába emigrált. – *393*

U

UFANO, Diego (XVI. sz. vége–XVII. sz. eleje) – spanyol hadmérnök. – *78*

UHLAND, Ludwig (1787–1862) – német romantikus költő; 1848–49 a frankfurti nemzetgyűlés tagja (balközép). – *404 407*

– *Des Sängers Fluch* (A dalnok átka). – *407* (517)

– *Die deutsche Nationalversammlung an das deutsche Volk* (A német nemzetgyűlés a német néphez) (1849). – *404* (514)

ULLOA, Girolamo (1810–1891) – nápolyi tábornok; részt vett az 1848-as itáliai mozgalmakban, majd Franciaországba emigrált; 1859-ben a toszkánai hadsereg parancsnoka. – *338*

ULMER, Johann – német forradalmár; az 50-es évek elején emigráns Londonban, a Kommunisták Szövetségének tagja, a szakadáskor Marx és Engels híve. – *603*

ULPIANUS, Domitius (kb. 170–228) – római jogtudós és politikus. – *584*

ULRIK (1487–1550) – 1498-tól württembergi herceg; 1519-ben a Sváb Szövetség elűzte, az 1525-ös parasztmozgalom segítségével megkísérelt újra hatalomra jutni; 1534-ben ismét elfoglalta a württembergi trónt. – *496*

»*Univers*« (Univerzum), Párizs. – *344–345* (406)

URBAN, Karl, Freiherr von (1802–1877) – román származású osztrák tábornok; 1848-ban Észak-Erdély főparancsnoka, harcolt a magyar forradalom ellen, 1849 nyarán ő vezette be Erdélybe a cári seregeket; 1859-ben az itáliai háborúban hadosztályparancsnok. – *119*

URQUHART, David (1805–1877) – angol diplomata, publicista és politikus, tory; 1847–52 a parlament tagja; a Palmerston-kormány cárbarát keleti politikájával szemben Törökország mellett lépett fel. – *413–415 419 443 445 506–510 631–634*

– *Visit to the Hungarian Exiles at Kutayah etc. Appendix. Correspondence of Kossuth* (Látogatás a kutahjai magyar számkivetetteknél stb. Függelék. Kossuth levelezése), London [1853?]. – *445 505–510* (682)

– (Névtelenül:) *The New Hope for Poland* (Lengyelország új reménysége), London 1855. – *443*

V

VALLIERE, Jean-Florent de (1667–1759) – francia tábornagy; 1720–47 a francia tüzérség főnöke és újjászervezője. – *82*

VANDAMME, Dominique-René, comte d'Unebourg (1770–1830) – francia tábornok; részt vett Napóleon hadjárataiban, 1813-ban Kulmnál kapitulált. – *107*

Varus *lásd* Quintilius Varus

VASZILCSIKOV, Illarion Vasziljevics (kb. 1777–1847) – orosz tábornok és politikus; részt vett a Napóleon elleni háborúkban. – *192*

VAUBAN, Sébastien le Prêtre, marquis de (1633–1707) – francia tábornagy, hadmérnök és közgazdász. – *78 109 261–262 265 271–283*

VÉCSEY Károly gróf (1807–1849) – magyar honvédtábornok; az aradi vértanúk egyike. – *119*

VEGA, Georg, Freiherr von (1756–1802) – osztrák katonatiszt és matematikus. – *82*
– *Praktische Anweisung zum Bombenwerfen mittelst dazu eingerichteter Hilfstafeln* (Gyakorlati útmutató a bombavetéshez e célra felállított segédtáblázatok segítségével), Bécs 1787. – *82* (106)

VEGETIUS Renatus, Flavius (IV. sz. vége) – római katonai író. – *50*
– *Epitome rei militaris* (A hadügy foglalata). – *50* (59)

VEGEZZI-RUSCALLA, Giovenale – olasz publicista a XIX. sz. közepén. – *490*
– *La Nazionalità di Nizza* (Nizza nemzetisége), III. kiad., Nizza 1860. – *490*

VENEDEY, Jakob (1805–1871) – német radikális politikus és publicista, kispolgári demokrata; 1848-ban az előparlament és a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal); később liberális. – *369 402 407 417–418 543* (455 549)
– *Pro domo und pro patria gegen Karl Vogt* (Az otthonért és a honért Karl Vogt ellen), Hannover 1860. – *369 407 418* (455)

VERGILIUS Maro, Publius (i. e. 70–19) – római költő.
– *Aeneis*. – *573 596* (781 794)
– *Bucolica* (Pásztori költészet). – *377* (470)
– *Georgica* (Költemény a földművelésről). – *348 532* (409 727)

VERON, Louis-Désiré (1798–1867) – francia újságíró és politikus, 1831–35 a párizsi opera igazgatója; 1848-ig orléanista, később bonapartista; a „Constitutionnel" tulajdonosa. – *335* (376)

VICTOR, Claude-Victor Perrin, duc de Bellue (1764–1841) – francia tábornagy; reszt vett Napóleon hadjárataiban. – *157–160*

Vidal *lásd* Peire Vidal

VIKTOR EMÁNUEL, II. (1820–1878) – szavojai herceg; szardíniai király 1849–1861; olasz király 1861–1878. – *492* (677 806)

VILLEMAREST, Charles-Maxime de (1785–1852) – francia irodalmár, emlékiratok sajtó alá rendezője, hamis emlékiratok szerzője. – *198*

VILMOS, I. (1781–1864) – württembergi király 1816–1864. – *156 159*

VILMOS, I. (1797–1888) – 1848-ban mint porosz herceg az ellenforradalmi udvari kamarilla feje, 1849-ben a badeni–pfalzi felkelés ellen bevetett porosz csapatok főparancsnoka („Kartácsherceg"), 1858–61 régensherceg; porosz király 1861–1888, német császár 1871–1888. – *155 463 484 627* (806 814)

VILMOS, II. (1777–1847) – hessen-kasseli választófejedelem 1821–1847. – *155*

VILMOS, III. (Óraniai) (1650–1702) – németalföldi helytartó 1672–1702, angol király 1689–1702. – *261*

VINCKE, Georg Ernst Friedrich, Freiherr von (1811–1875) – porosz politikus, mérsékelt liberális; 1848–49 a frankfurti nemzetgyűlés jobbszárnyának egyik vezetője, 1849-ben képviselő a második kamarában, az 50–60-as években a porosz Landtag tagja. – *360 401–402 543–550*

VLADIMIRESCU, Tudor (kb. 1780–1821) – román szabadsághős; 1821-ben török- és bojárellenes népi felkelést szervezett Havasalföldon és Moldva egy részén. – *439*

Vogelweide *lásd* Walther von der Vogelweide

VOGT, Adolf (szül. 1823) – svájci orvos; Karl Vogt testvére. – *495*

VOGT, Emil (1820–1883) – svájci jogász; Karl Vogt testvére. – *495*

VOGT, Gustav (1829–1901) – svájci jogász, publicista és politikus, radikális; Karl Vogt testvére. – *493 495*

VOGT, Karl (1817–1895) – német természettudós, vulgáris materialista, kispolgári demokrata; giesseni egyetemi tanár, 1848-ban az előparlament és a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal); 1849-ben az ideiglenes birodalmi régenstanács tagja, majd Svájcba emigrált, Genfben egyetemi tanár; III. Napóleon titkos ügynöke. – *323–324 326–327 330 332 336–342 345–360 363–365 367–377 395 398–425 427–438 441–452 454–498 502–506 515–519 529 532–535 539 541 543–545 549–557 564–575 578–582 591 595 597 607 610–612 624–625 627 630 632 634–636 638–640 643 649–650 653–658* (340 348 422 436 496 506 530 752)
- *Untersuchungen über Tierstaaten* (Vizsgálatok az állat-államokról), Frankfurt 1851. *368* (454)
- *Köhlerglaube und Wissenschaft etc.* (Vakhit és tudomány stb.), IV. kiad., Giessen 1856. – *406* (516)
- *Studien zur gegenwärtigen Lage Europas* (Tanulmányok Európa jelen helyzetéhez), Genf–Bern 1859. – *371 393 400 407 413–415 430–477 480–486 495–497 518 543 653 656–657*
- *Zur Warnung* (Figyelmeztetésül); „Schweizer Handelskurier", 1859 jún. 2. sz. – *326–327 336–337 407 415–416 420 422–423 428 457 479 485 495 610 638* (352)
- *Mein Prozess gegen die Allgemeine Zeitung* (Perem az „Allgemeine Zeitung" ellen), Genf 1859. – *323–324 326–327 332 336–337 340 344–347 349–353 359 363–365 368–375 383 388–391 393 399 401 409–411 414 416–417 421 424 474 480 485 495 501–506 529 534–535 551 564 568–572 581 595 610 637–638 643–644* (344 350)
- *Mémoire sur les microcéphales ou hommes-singes* (Emlékirat a mikrokefálokról vagy majomemberekről), Genf 1867. – *650* (829)
- *Politische Briefe an Friedrich Kolb* (Politikai levelek Friedrich Kolbhoz), Biel 1870. – *653–657*

VOGT, Philipp Friedrich Wilhelm (1786–1861) – német orvos; a 30-as évektől Svájcban élt, 1835-től orvosprofesszor a berni főiskolán, liberális; Karl Vogt apja. – *364 495*

VOIROL, Théophile, baron (1781–1853) – francia tábornok; részt vett Napóleon hadjárataiban; 1833–34 Algéria főkormányzója. – *23*

»*Das Volk*« (A Nép), London. – *336 414–415 424 426 475 533–534 557 566–569 614 615 632 635–637* (384)

»*Volkszeitung*« (Népújság), Berlin. – *323 371 421 531 638 642* (341)

VOLTAIRE (François-Marie Arouet) (1694–1778) – francia író és történész; felvilágosító, deista filozófus. – *501 537 622–624 627* (670 740)

VORONCOV, Mihail Szemjonovics, herceg (1782–1856) – orosz politikus, tábornok; 1844–54 kaukázusi helytartó és a kaukázusi csapatok főparancsnoka. – *161*

Vossische Zeitung *lásd* Königlich privilegierte Berlinische Zeitung

VÖGELE, A. – londoni német emigráns, 1859-ben Hollinger nyomdájában szedő. – *416 420–428 558–559 567 574–576 612–615 629 636–637* (816)

VÖLKER (XVII. sz.) – német származású holland hadmérnök. – *272*

La vraie question. France-Italie-Autriche (Az igazi kérdés. Franciaország–Itália–Ausztria). Párizs 1859. – *435 457 467*

W

WALEWSKI, Alexandre-Florian-Joseph Colonna, comte de (1810–1868) – I. Napóleon és Walewska grófnő fia, francia politikus és diplomata; részt vett az 1830–31-es lengyel felkelésben, a felkelés bukása után Franciaországba emigrált; 1855–60 külügyminiszter; 1856-ban a párizsi kongresszus elnöke. – *486*

WALLENSTEIN, Albrecht Wenzel Eusebius von, Herzog von Friedland (1583–1634) – császári hadvezér a harmincéves háborúban. – *57*

WALTHER VON DER VOGELWEIDE (kb. 1170–kb. 1230) – középfelnémet lírikus és epikus költő. – *407*
– *Gedichte* (Költemények). – *407*

WARWICK, Richard Neville, Earl of (1428–1471) – angol feudális nagyúr; a rózsák háborújában (1455–1485) a York-házbeli Edward megkoronázása érdekében kifejtett tevékenységéért a „Királycsináló" nevet kapta. – *548*

WEBER – német jogász, 1860-ban Marx ügyvédje a berlini „Nationalzeitung" elleni perben. – *553–554 559–560 573–574 581–586 644* ([340])

»*Weekly Mail*« (Heti Posta), London. – *538*

WEERTH, Georg Ludwig (1822–1856) – német proletárköltő és publicista, a Kommunisták Szövetségének tagja, 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" tárcaszerkesztője; Marx és Engels barátja. – *338 616–617* ([395])

Der Weinschwelg (A bordőzsölő). – *350* ([427])

WEITLING, Christian Wilhelm (1808–1871) – eredetileg szabó, az első német munkásíró, az utopikus egyenlősítő kommunizmus teoretikusa. – *378*

WELLESLEY, Richard Colley, marquess (1760–1842) – angol politikus; 1797–1805 India főkormányzója, 1809-ben spanyolországi nagykövet, 1809–12 külügyminiszter, 1821–28, 1833–34 Írország alkirálya, kegyetlenül letörte Írország nemzeti mozgalmát. – *167*

WELLINGTON, Arthur Wellesley, Duke of (1769–1852) – angol hadvezér, Napóleon legyőzője, 1827–28 és 1842–52 hadseregfőparancsnok; tory politikus, 1828–30 miniszterelnök, 1834–35 külügyminiszter; támogatta Peelt. – *124 141–143 162 259 283* ([152])

WERMUTH – hannoveri rendőrfőnök, a kölni kommunista-perben a vád egyik tanúja – *356 605*
és STIEBER: *Die Kommunistenverschwörungen des neunzehnten Jahrhunderts* (A tizenkilencedik század kommunista összeesküvései), Berlin 1853–54. – *605* ([799])

WESENDONCK, Hugo – német ügyvéd; 1848–49 a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal), 1849-ben képviselő a második kamarában (szélsőbal). – *404*

WESTPHALEN, Ferdinand Otto Wilhelm von (1799–1876) – porosz politikus, reakciós; 1850–58 belügyminiszter; Jenny Marx féltestvére. – *372–373*

WEYDEMEYER, Joseph (1818–1866) – német forradalmár, volt tüzértiszt, a Kommunisták Szövetségének tagja; Marx és Engels barátja; részt vett az 1848-as forradalomban; 1849–50 a „Neue Deutsche Zeitung" szerkesztője; 1851-ben Amerikába emigrált, az

északiak oldalán részt vett az amerikai polgárháborúban; a marxizmus első propagandistája az Egyesült Államokban. – *380 395 606* (475 490)

–, A. JACOBI és A. CLUSS: *Erklärung* (Nyilatkozat); „Belletristisches Journal und New Yorker Kriminalzeitung", 1853 nov. 25. sz. – *606*

WIEHE, Johann Friedrich – londoni német emigráns, 1859-ben Hollinger nyomdájában szedő. – *423–428 559 567 574 612–615 637 642*

WILKINSON – angol fegyvergyáros és feltaláló. – *304–305*

WILKINSON, Sir John Gardner (1797–1875) – angol utazó és egyiptológus. – *34*

– *Manners and Customs of the Ancient Egyptians* (A régi egyiptomiak erkölcsei és szokásai), London 1837. – *34* (24 26)

WILLICH, August (1810–1878) – volt porosz hadnagy, politikai meggyőződése miatt nyugalomba vonult; a Kommunisták Szövetségének tagja; 1849-ben egy szabadcsapat parancsnoka a badeni-pfalzi felkelésben; a Kommunisták Szövetsége kettészakadásakor Schapperral együtt a Marx-ellenes frakció vezére; 1853-ban az Egyesült Államokba emigrált; az amerikai polgárháborúban az északiak egyik tábornoka. – *331 337–339 343 349 379–389 396 534 552 558 598 603* (386 473)

– *Doktor Karl Marx und seine Enthüllungen* (Doktor Karl Marx és leleplezései); „Belletristisches Journal und New Yorker Kriminalzeitung", 1853 okt. 28., nov. 4. sz. – *365* (443)

WILSON, Horace Hayman (1786–1860) - angol orientalista, foglalkozott az orvostudomány és a kémia történetével. – *74*

WILSON, James (1805–1860) – angol politikus és közgazdász, szabadkereskedő; az „Economist" alapítója és szerkesztője; 1853–58 kincstári államtitkár, 1859–60 India kincstári kancellárja. – *455*

WILSON, John (1780–1856) – angol tábornok; 1808–14 részt vett a pireneusi háborúban. – *143*

WINDISCHGRÄTZ (Windischgraetz), Alfred, Fürst zu (1787–1862) – osztrák tábornagy 1848–49 az osztrák ellenforradalom egyik vezére; az 1848-as prágai júniusi felkelés és a bécsi októberi felkelés leverője; 1849 áprilisáig a Magyarország ellen harcoló császári sereg főparancsnoka. – *118 166 381 535*

WINTZINGERODE, Ferdinand Fjodorovics, báró (1770–1818) – német származású orosz tábornok; részt vett a Napóleon elleni háborúkban. – *153 161*

WITTGENSTEIN, Pjotr Krisztyianovics, gróf (1768–1842) – orosz tábornagy; részt vett a Napóleon elleni háborúkban, 1813-ban az orosz–porosz csapatok parancsnoka. – *151 159* (192)

WITTIG, E. L. – német újságíró, lapszerkesztő. – *599 605*

WOLCOT, John (1738–1819) – angol szatirikus költő. – *398*

– (Peter Pindar:) *The Lousiad* (A tetűáda). – *398*

WOLFF, Bernhard (1811–1879) – német újságíró; 1848-tól a berlini „Nationalzeitung" tulajdonosa; 1849-ben megalapítja az első németországi hírügynökséget. – *323 568*

WOLFF (Wolf), Christian, Freiherr von (1679–1754) – német idealista filozófus, metafizikus. – *81*

WOLFF (Wolf), Wilhelm (Lupus) (1809–1864) – német tanító és újságíró, Marx és Engels barátja, a Kommunisták Szövetsége Központi Vezetőségének tagja; 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője; a demokraták rajnai kerületi bizottságának és a kölni biztonsági bizottságnak tagja; a forradalom után Svájcba, majd 1851-ben Angliába emigrált; emlékének ajánlotta Marx a „Tőke" I. kötetét. – *353 371–372 378 404 408 413 416 568 577 579* (395 475 518)

Erklärung (Nyilatkozat); „Reform", 1860 febr. 11. sz.; „Allgemeine Zeitung", 1860 febr. 13. sz.; „Volkszeitung", 1860 febr. 24. sz. – *371–372*

WOLFRAM VON ESCHENBACH (kb. 1170–kb. 1220) – középfelnémet epikus költő. – *505*

– *Parzival.* – *505* (679)

WRANGEL, Friedrich Heinrich Ernst, Graf von (1784–1877) – porosz tábornok; 1848-ban a berlini 3. hadtest vezénylő tábornoka; 1848 novemberében részt vett a berlini ellenforradalmi államcsínyben. – *547*

WREDE, Fabian, gróf (1760–1824) – svéd tábornok, 1816-tól tábornagy; támogatta Bernadotte trónörökössé választását. – *131*

WREDE, Karl Philipp (1767–1838) – bajor tábornok, 1814-től tábornagy; az 1805-től Napóleon mellett, 1813-tól Napóleon ellen harcoló bajor csapatok parancsnoka. – *156 159*

WÜRTH – német politikus, a frankfurti nemzetgyűlés tagja. – *407*

WÜRTTEMBERG, Eugen (Jevgenyij), herceg (1788–1857) – német származású orosz tábornok, részt vett a Napóleon elleni háborúkban; I. Pál cár feleségének unokaöccse. – *192–193*

WYSS – svájci ügyvéd. – *594*

X

XENOPHÓN (i. e. kb. 430–kb. 354) görög filozófus és történész; hadvezér; Szókratész tanítványa. – *39*

XERXÉSZ (Hsajársá), I. (i. e. kb. 519–465) perzsa király 485–465. – *34 36 100 201* (32)

Y

YORK, Frederick Augustus, Duke of York and Albany (1763–1827) – III. György angol király második fia, 1795-től tábornagy; 1798–1809, 1811–27 az angol hadsereg főparancsnoka. *209*

YORK (Yorck) VON WARTENBURG, Hans David Ludwig, Graf (1759–1830) – porosz tábornok, 1821-től tábornagy; részt vett a Napóleon elleni háborúkban. – *151 156–159*

Ypszilanti *lásd* Ipszilanti

YULE, Henry (1820–1889) – angol orientalista, geográfus és történész; a 40–50-es években a Kelet-Indiai Társaság mérnöke. – *217 221–222*

– *A Narrative of the Mission sent by the Governor-General of India to the Court of Ava in 1855. With Notices of the Country, Government, and People* (Beszámoló az India főkormányzója által 1855-ben az avai udvarhoz indított küldöttségről. Jegyzetekkel az országról, a kormányról és a népről), London 1858. – *217 221–223* (283)

Z

ZABEL, Friedrich (1802–1875) – német publicista, kisnémet liberális; 1848–75 a berlini „Nationalzeitung" szerkesztője. – *529 539–540 551–587 621 624 644–645*

– (Névtelenül:) *Karl Vogt und die „Allgemeine Zeitung"* (Karl Vogt és az „Allgemeine Zeitung"); „Nationalzeitung", 1860 jan. 22. sz. – *551–556 559 562–565 570–585*

- (Névtelenül:) *Wie man radikale Flugblätter macht* (Hogyan csinálnak radikális röplapokat); „Nationalzeitung", 1860 jan. 25. sz. – *551 557–559 562–570 573–577 580–585*

ZACH, Anton, Freiherr (1747–1826) – magyar származású osztrák tábornok; részt vett a Napóleon elleni háborúkban. – *97*

ZACHARIÄ, Heinrich Albert (1806–1875) – német jogász; 1848–49 a frankfurti nemzetgyűlés tagja (jobbközép). – *402 406*

ZEA, Francisco Antonio (1770–1822) – kolumbiai politikus, részt vett a dél-amerikai függetlenségi harcban; Bolívar híve; 1819–20 Kolumbia, majd Nagy-Kolumbia alelnöke. – *173–175*

Das Zentralfest der Deutschen Arbeiterbildungsvereine *lásd* Lommel, Georg

ZIMMERMANN, Ernst Wilhelm Eduard – német politikus; spandaui polgármester, a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal). – *402 407*

ZITZ, Franz Heinrich (1803–1877) – német ügyvéd és politikus, demokrata; 1848-ban az előparlament és a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal); 1849-ben a badeni–pfalzi felkelés résztvevője, majd Amerikába emigrált. – *398*

ZSÓFIA (1805–1872) – osztrák főhercegnő, Ferenc Károly főherceg felesége, I. Ferenc József anyja; nagy befolyása volt az udvari kamarillában. *536*

Zwei politische Prozesse *lásd* Marx

Földrajzi nevek*

Åbo	Turku
Aleppo	Haleb
Arbéla	Erbil
Arzew	Árzevna
Aufidus	Ofanto
Austerlitz	Slavkov
Bidassoa	Baztán
Biscra	Biszkára
Bona, Bône	Annába
Bougie	Buddzsája
Brünn	Brno
Bunzelwitz	Bolesławiec
Bizánc, Konstantinápoly	Isztambul
Chodziesen, Kolmar in Posen	Chodzież
Chuquisaca	Sucre
Constantine	Kusztantina
Danzig	Gdańsk
Deichsel	Skora
Dünkirchen	Dunquerque
Fischau	Fiszewo
Fredrikshamn	Hamina
Friedland	Pravgyinszk
Goldberg	Złotoryja
Gyulafehérvár, Karlsburg	Alba Iulia
Haynau	Chojnów
Hohenfriedberg	Dobromierz
Iaxartész	Szir-Darja
Iglau	Jihlava
Insterburg	Csernyahovszk
Karlsbad	Karlovy Vary
Katzbach	Kaczawa
Königsberg	Kalinyingrad
Krain	Krajina
Krieblowitz	Krobielowice
Krisztiánia	Oslo
Kroitsch	Krotoszyce
Kunzendorf	Mokrzeszów
Küstrin	Kostrzyn
Laibach	Ljubljana
Lemberg, Lwów	Lvov
Leuthen	Lutynia
Lugos	Lugoj
Mohadia	Mahadia
Marignano	Melegnano
Mollwitz	Małujowice
Monagal	Mungal
Mostagenem	Musztagánem
Mükalé	Szamszun-Dagh
Nagyszeben, Hermannstadt	Sibin
Neisse	Nysa
Olmütz	Olomouc
Óxosz	Amu-Darja
Placentia	Piacenza
Porosz-Eylau	Bagrationovszk
Posen	Poznań
Prausnitz	Prusice
Ratisbona	Regensburg
Saint-Jean d'Acre	Akka
Segesvár, Schässburg	Sighişoara
Schweidnitz	Swidnica

* A jegyzék felsorolja a szövegben előforduló földrajzi nevek közül azokat, amelyeknek neve különböző alakban vagy írásmóddal használatos, illetve közli nemzeti nyelvű változatukat vagy mai alakjukat.

Stettin	Szczecin
Striegau	Strzegom
Sveaborg, Sweaborg	Suomenlinna
Szentpétervár	Leningrád
Tarnow	Tarnów
Temesvár	Timişoara
Thorn	Toruń
Tilsit	Szovjetszk
Tlemcen	Talmacan
Trachenberg	Zmigrod
Wahlstatt	Legnickie Pole
Weissenburg	Wissembourg
Zorndorf	Sarbinowo

Súlyok, mértékek és pénznemek

Súlyok

Angol kereskedelmi súlyegységek (avoirdupois-rendszer)

ton (*t*) = 20 hundredweight	1016,05	kg
hundredweight (*cwt*)	50,80	"
font (*pound, lb*) = 16 uncia	453,59	g
uncia (*ounce, oz*)	28,35	"

Angol nemesfém- és gyógyszer-súlyegységek (troy-rendszer):

font (*troy pound*) = 12 uncia	372,24	g
uncia (*troy ounce*) = 12 pennyweight	31,01	"
pennyweight = 24 grain	1,56	"
grain	0,056	"

Mértékek

Hosszmértékek:

mérföld ([*statute*] *mile*) (angol) = 1760 yard	1609,33	m
yard = 3 láb	91,44	cm
láb (*foot*) = 12 hüvelyk	30,48	"
hüvelyk (*inch*)	2,54	"
mérföld (*Meile*) (német)	7420,44	cm
rőf (*Elle*) (porosz)	66,69	m

Területmértékek:

acre (angol) = 4840 négyzetyard	4046,8	m^2
négyzetmérföld (német)	5,063	km^2

Űrmértékek:

quarter (angol) = 8 bushel	290,79	l
bushel = 8 gallon	36,35	"
gallon = 8 pint	4,54	"

*Pénznemek**

Angol:

font sterling (*pound sterling*, £) = 20 shilling		20,43 ℳ
korona (*crown*) = 5 shilling		5,10 "
shilling (*sh*) = 12 penny		1,02 "
penny (*d*) = 4 farthing		8,51 Pf
farthing (*f*)		2,21 "
guinea (regi angol aranypénz) = 21 shilling		21,45 ℳ

Amerikai (*Egy Áll.*)

dollár (*dollar*, $) = 100 cent		4,20 ℳ

Francia

frank (franc, fr) = 20 sou = 100 centime	kb.	0,81 ℳ

Orosz

rubel (*rublj*) = 100 kopejka		2,16 ℳ

* A markara valo atszámitas az 1871 evre vonatkozik, 1 marka (ℳ) = 100 pfennig (Pf) = 1/2790 kg szinarany

ALGÉRIA A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

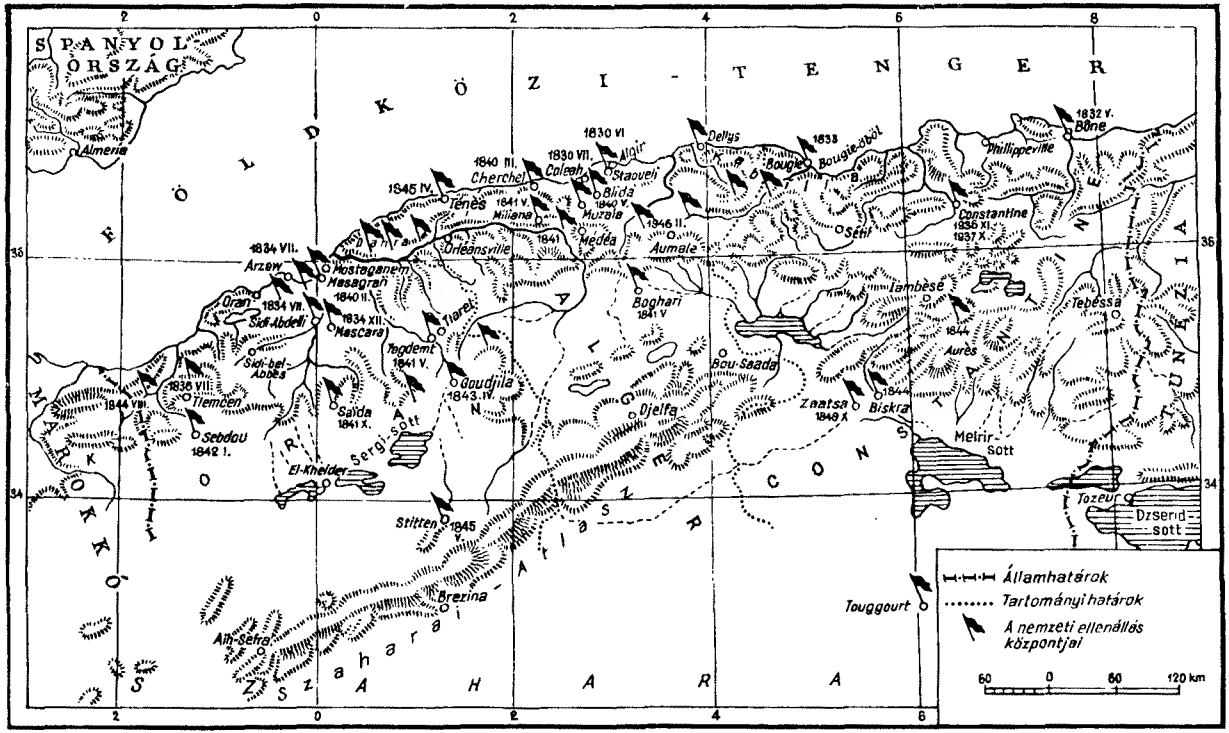

CSATA AZ ALMÁNÁL, 1854 SZEPTEMBER 20.

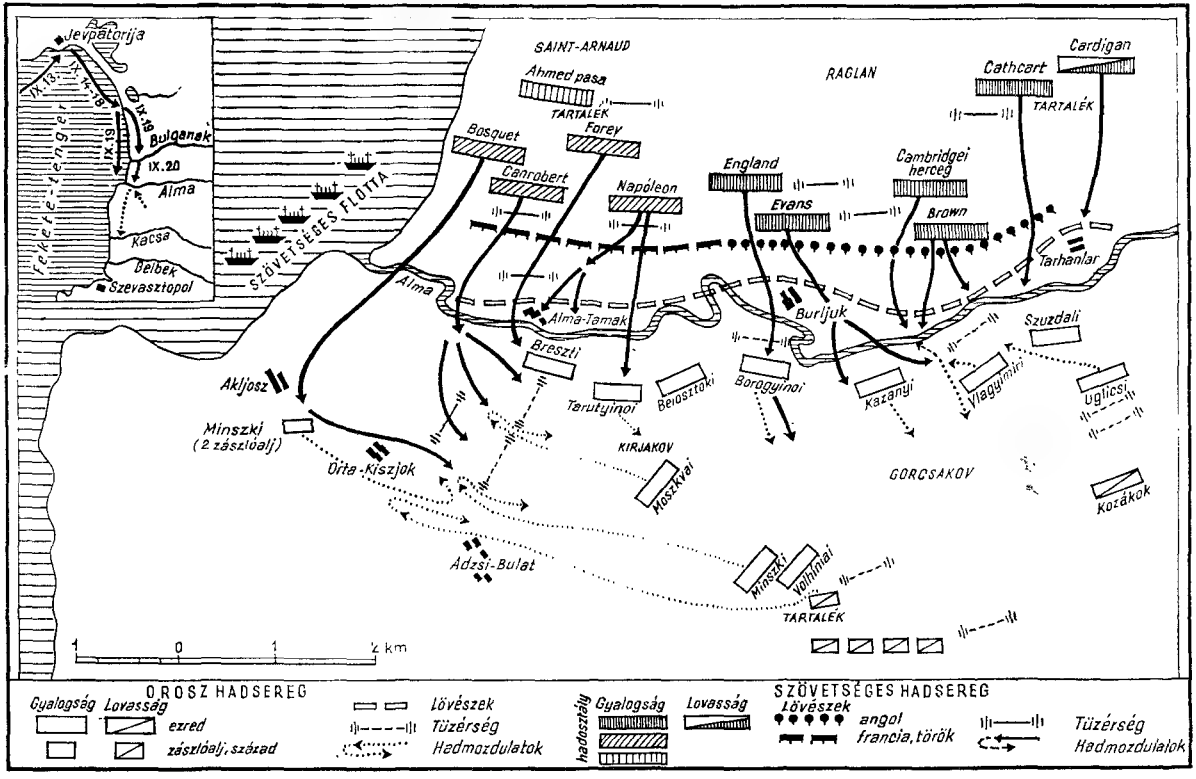

AZ ASPERNI CSATA, 1809 MÁJUS 21—22.

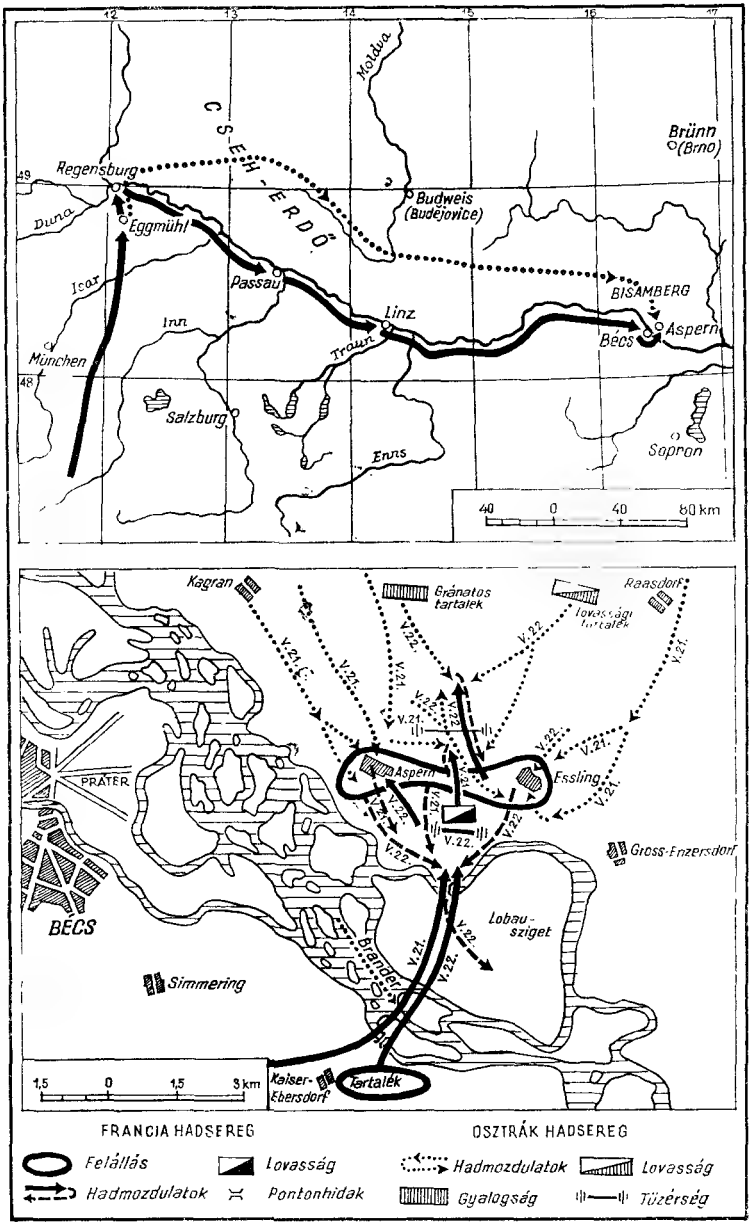

CSATÁK A BIDASSOÁNÁL 1813-BAN

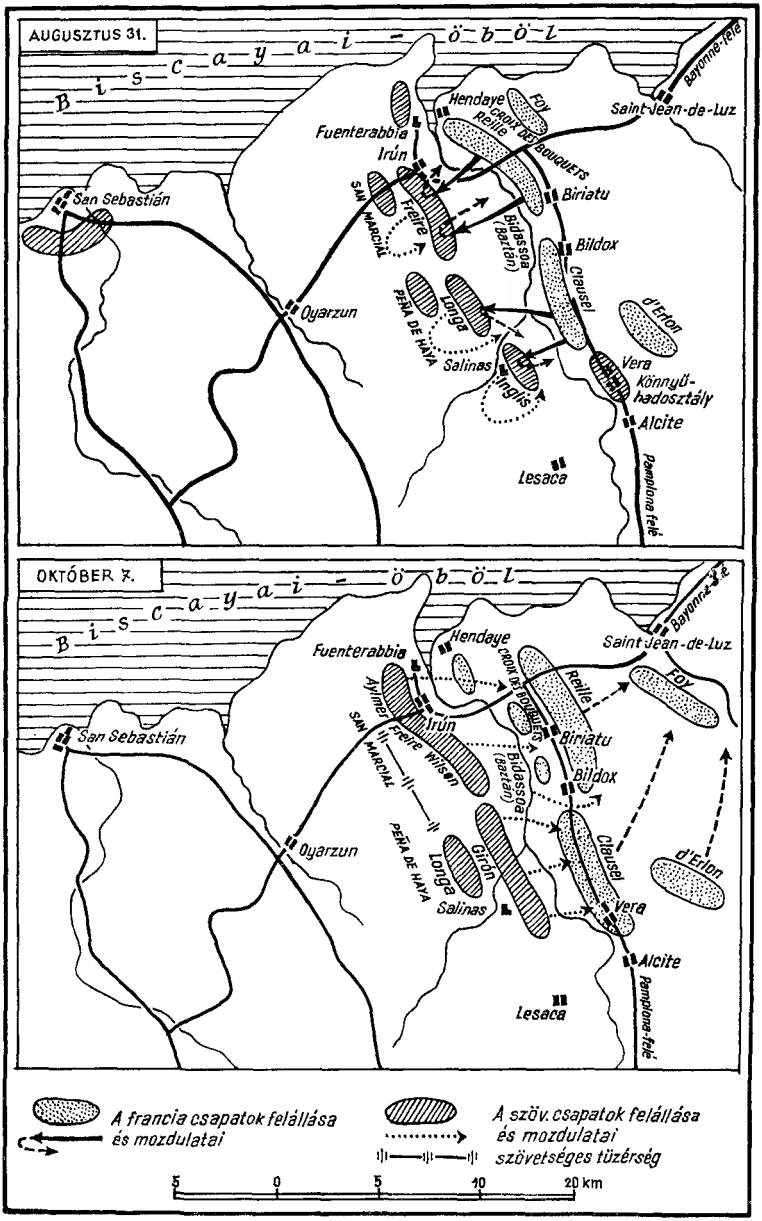

AFGANISZTÁN AZ ELSŐ ANGOL–AFGÁN HÁBORÚBAN, 1838—1842

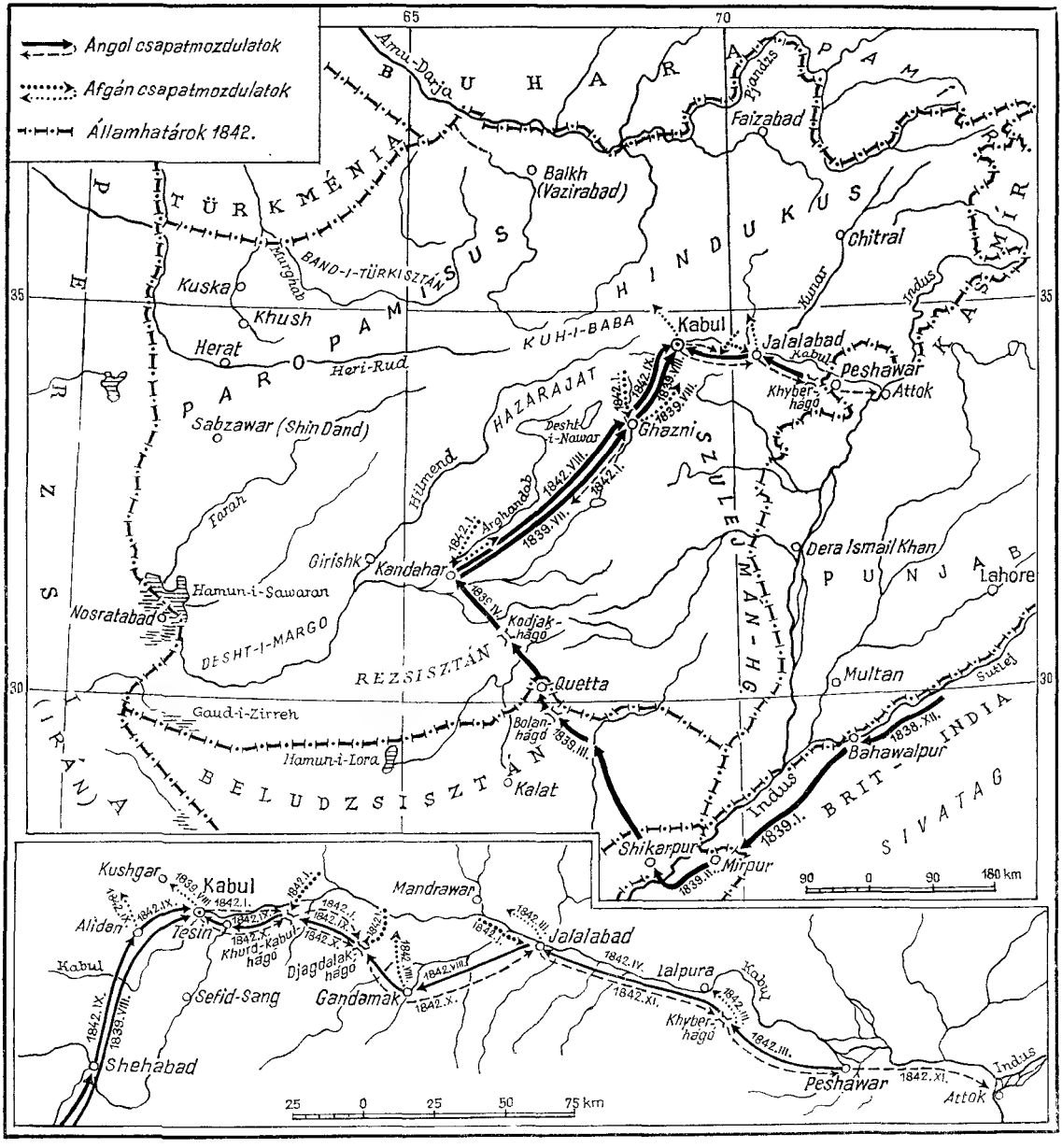

A SPANYOLOK ELLENI DÉL-AMERIKAI HADJÁRAT, 1812–1824

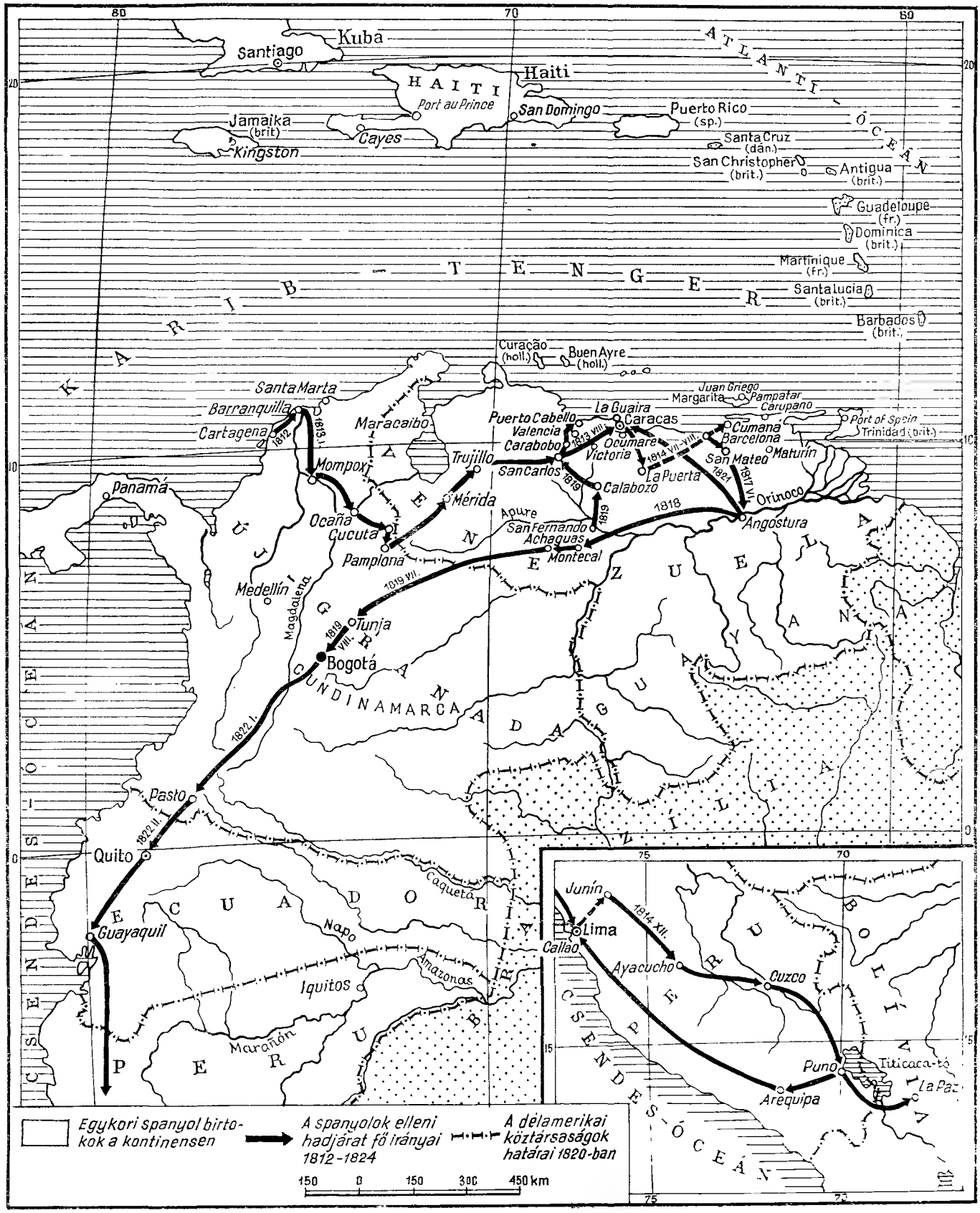

A BOROGYINOI CSATA, 1812 SZEPTEMBER 5–7.

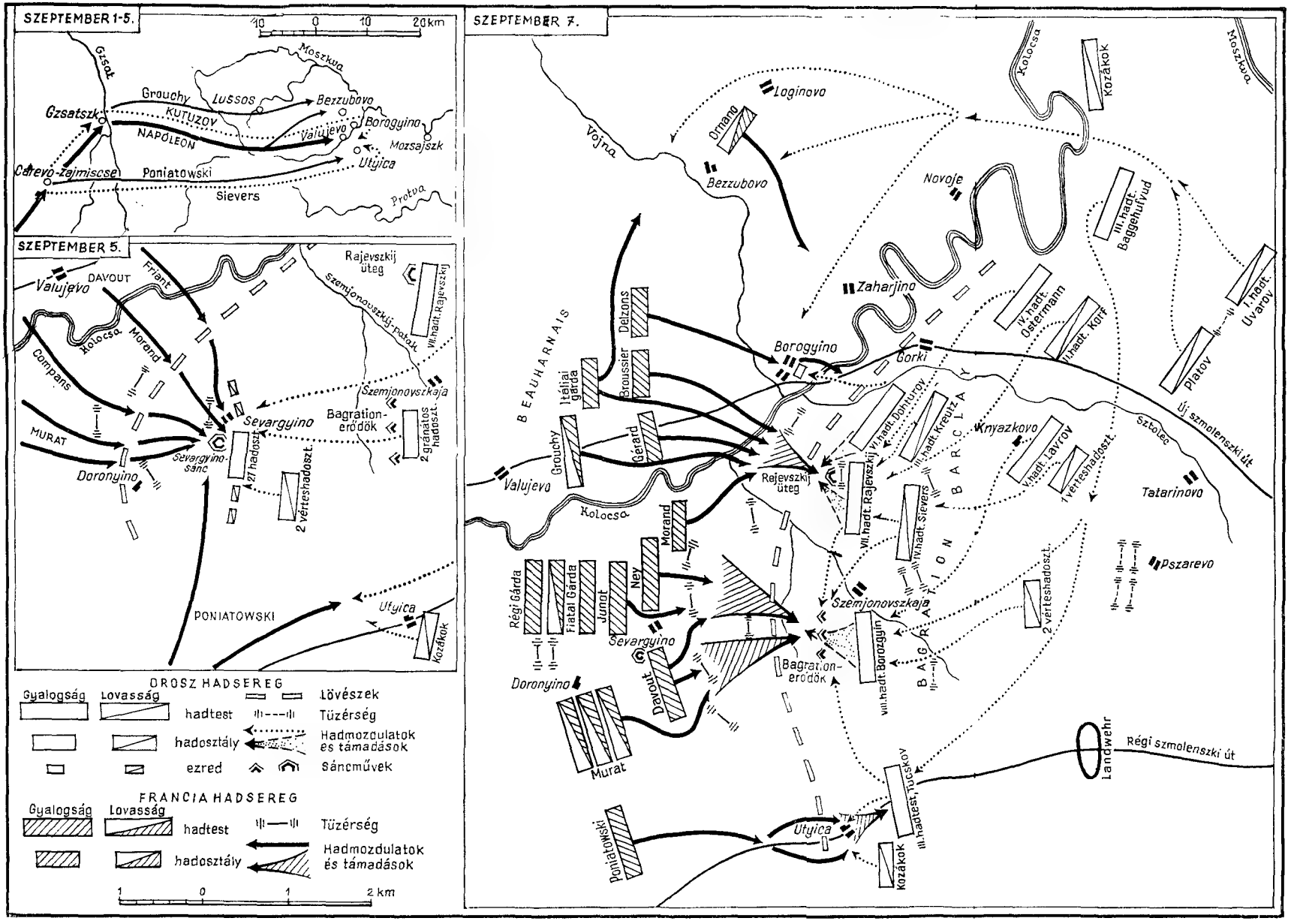

KÖZÉP-EURÓPA · 1813 AUGUSZTUS 13 – 1814 ÁPRILIS 1.

AZ 1800–1815-ÖS HADJÁRATOK FŐBB UTKOZETEI

0 250 500 km

Waterloo 1815 VI 18 · Quatre-Bras 1815 VI 16 · Ligny 1815 VI 16 · Auerstedt 1806 X 14 · Jena 1806 X 14 · Lipcse 1813 X. 16. 19 · Bautzen 1813. V. 20-21 · Eggmühl 1809. IV. 23 · Ulm 1805 X 20 · Wagram 1809. VII. 5-6 · Abensberg 1809 IV 20 · Aspern 1809. V. 22-24. · Austerlitz 1805 XII 2 · Marengo 1800 VI 14 · Ulmer-tábor 1805. XI. 10. · Friedland 1807. VI. 14. · Preussisch-Eylau 1807 II 7 8 · Borogyino 1812 IX 7 · Malojaroszlavec 1812 X. 24 · Szmolenszk 1812 VIII 16-17.

SZILÉZIA 1813 AUGUSZTUS 13 – 31.

12 0 12 24 km

Bunzlau · Haynau · Katzbach · Odera · Görlitz · Löwenberg · Goldberg · Krotlsch · Dragnitz · Krieblowitz · Prausnitz · Jauer · Schönau · Wütende Neisse · Neisse · Zittau · Bober · Weistritz · Borosztó · Töbten · Schweidnitz

BRANDENBURG ÉS SZÁSZORSZÁG 1813 AUGUSZTUS 13 – OKTÓBER 20.

15 0 15 30 45 km

Berlin · Potsdam · Brandenburg · Grossbeeren 1813 VIII 23. · Elba · Havel · Spree · Magdeburg · Menz · Zerbst · Rosslau · Dennewitz 1813 IX 6 · Dahme · Wittenberg · Bernburg · Aken · Köthen · Saale · Petersberg · Wettin · Halle · Elster · Dubrin · Wartenburg 1813 X 3 · Bledau · Mückern · Lipcse 1813 X 16-19 · Lützen · Rossbach · Weissenfels · Fekete-Elster · Mühlberg · Pleisse · Partha · Mulda

PÁRIZS KÖRNYÉKE 1814 JANUÁR 25 – ÁPRILIS 1.

Laon III. 9-10. · Rethel · Corbeny · Craonne · Berry-au-Bac · Soissons · Fismes · Reims · Oulchy-le-Château · Mourmelon · Ste. Menehould · Montreal · Château-Thierry · Epernay · Châlons sur Marne · Meaux · Trilport · Montmartre · Paris · Versailles · Dravell · Guignes · Mormant · Nangis · Provins · Sézanne · Fère Champenoise · Vitry · St. Dizier · Vassy · Anglure · Arcis-sur-Aube · Donnemarie · Fontainebleau · Montereau · Nogent-sur-Seine · Méry · Piney · Brienne · La Rothière · Joinville · Doulevant · Troyes · Dienville · Dolancourt · Vendeuvre · Bar sur-Aube · Bar-sur-Seine · La Ferté-sur-Aube · Chaumont · Marne · Aube · Seine · Yonne · Ornain

AZ 1813 AUGUSZTUS 13-I HELYZET

Flensburg · Schleswig · Kiel · Lübeck (Lübeck) · Hamburg (Hambourg) · Bremen (Brême) · Cuxhaven · Emden · Groningen (Groningue) · Amsterdam · Utrecht · Rotterdam · Gorinchem · Arnhem · Nijmegen · Grave · Breda · Dunkerque · Gent · Antwerpen · Boulogne · Lille · Brüsszel · Liège (Luttich) · Aachen (Aix-la-Chapelle) · Waterloo · Namur · Fontenoy · Mons · Malplaquet · Arras · Somme · Peronne · Avesnes · Amiens · Oise · Laon · Soissons · Aisne · Luxemburg (Luxembourg) · Meaux · Reims · Thierry · Châteauthierry · Châlons-sur-Marne · Ste Menehould · Párizs · Mormant · Fontainebleau · Nogent-sur-Seine · Arcis-sur-Aube · Sens · Troyes · Orléans · Loire · Bourges · Nevers · Cher · Yonne · Seine · Châtillon · Bar-sur-Aube · Chaumont · Epinal · Remiremont · Colmar · Vesoul · Mulhouse · Montbéliard · Dijon · Auxonne · Besançon · Doubs · Dôle · Aube · Châlon-sur-Saône · Saône · Neuchâtel · Bern · Bézel · Zürich · Aare · Rhein · Bregenz · Chur · Innsbruck · Genf · Rhône · Clermont · Allier · Dordogne · Lyon · Chambéry · Isère · Grenoble · Aosta · Dora Baltea · Torino · Milánó · Po · Alessandria · Parma · Ferrara · Lanaro · Durance · Lot · Bergamo · Brescia · Verona · Padova · Adige · Belluno · Udine · Gradisca · Trieszt · Fiume · Laibach · Trento · Bolzano · Ogliò · Piave · Drau · Mura · Graz · Bruck · Salzburg · Regensburg · München · Augsburg · Ulm · Neckar · Stuttgart · Nürnberg · Ansbach · Würzburg · Bayreuth · Kulmbach · Eger · Pilsen (Plzeň) · Tábor · Budweis (Budějovice) · Prága · Moldau · Znaim (Znojmo) · Iglau (Jihlava) · Brünn (Brno) · Olmütz (Olomouc) · Tescheh (Těšín) · Teschen · Passau · Braunau · Linz · Wels · Wagram · Aspern · Essling · Pozsony · Bécs · Sopron · Duna · Drau · Mur · Graz · Bruck · Leoben · Wien · Mähren · Mosel · Main · Rhein · Neckar · Lahn · Saale · Elbe · Havel · Spree · Oder · Warthe · Netze · Weichsel · Bromberg · Bydgoszcz · Thorn · Toruń · Deutsch-Krone · Stettin · Kolberg · Danzig · Elbing · Rostock · Wismar · Schwerin · Lüneburg · Perleberg · Hannover · Braunschweig · Magdeburg · Potsdam · Berlin · Küstrin · Frankfurt · Posen · Poznań · Kalisz · Łódź · Koło · Bielefeld · Minden · Münster (Munster) · Dortmund · Arnsberg · Kassel · Göttingen · Mühlhausen · Eisenach · Erfurt · Weimar · Jena · Auerstedt · Weissenfels · Lipcse · Dessau · Bernburg · Halle · Dübben · Wartenburg · Rosslau · Dahme · Muhlberg · Meissen · Dresden · Pirna · Chemnitz · Budin · Komotau (Chomutov) · Karlsbad (Karlovy Vary) · Gitschin (Jičín) · Görlitz · Bunzlau · Haynau · Goldberg · Krotlsch · Dragnitz · Boroszló · Bautzen · Wurmburg · Reichenbach · Mollwitz · Oppeln · Kunzendorf · Częstochowa · Glewitz · Tarnowitz · Weichsel · Warta · Netze · Oder · Neisse · Bober · Glogau · Wittenberg · Aken · Köthen · Saale · Petersberg · Wettin · Halle · Elster · Dubrin · Wartenburg · Bledau · Mückern · Lipcse · Lützen · Rossbach · Weissenfels · Fekete-Elster · Mühlberg · Pleisse · Partha · Mulda · Elba · Havel · Spree · Magdeburg · Menz · Zerbst · Rosslau · Dennewitz · Dahme · Wittenberg · Bernburg · Aken · Köthen · Saale · Petersberg · Wettin · Halle · Elster · Dubrin · Wartenburg · Bledau · Mückern · Lipcse · Lützen · Rossbach · Weissenfels · Fekete-Elster · Mühlberg · Pleisse · Partha · Mulda · Elba · Havel · Spree · Magdeburg · Menz · Zerbst · Rosslau · Dennewitz · Dahme · Wittenberg · Bernburg · Aken · Köthen · Saale · Petersberg · Wettin · Halle · Elster · Dubrin · Wartenburg · Bledau · Mückern · Lipcse · Lützen · Rossbach · Weissenfels · Fekete-Elster · Mühlberg · Pleisse · Partha · Mulda · Elba · Havel · Spree · Magdeburg · Menz · Zerbst · Rosslau · Dennewitz · Dahme · Wittenberg · Bernburg · Aken · Köthen · Saale · Petersberg · Wettin · Halle · Elster · Dubrin · Wartenburg · Bledau · Mückern · Lipcse · Lützen · Rossbach · Weissenfels · Fekete-Elster · Mühlberg · Pleisse · Partha · Mulda · Elba · Havel · Spree · Magdeburg · Menz · Zerbst · Rosslau · Dennewitz · Dahme · Wittenberg · Bernburg · Aken · Köthen · Saale · Petersberg · Wettin · Halle · Elster · Dubrin · Wartenburg · Bledau · Mückern · Lipcse · Lützen · Rossbach · Weissenfels · Fekete-Elster · Mühlberg · Pleisse · Partha · Mulda

FRANCIA HADSEREG

Az 1813 augusztus 13-i felállás

A hadmozdulatok iránya és időpontja

Napóleon parancsnoksága alatt

Egyéb csapatok

SZÖVETSÉGES HADSEREGEK

Az 1813 augusztus 13-i felállás

Fősereg (Schwarzenberg)

Sziléziai Hadsereg (Blücher)

Északi Hadsereg (Bernadotte)

A hadmozdulatok iránya és időpontja

III. 30 Schwarzenberg parancsnoksága alatt

A Főssereg egyéb csapatai

III 6 Blücher parancsnoksága alatt

A Sziléziai Hadsereg egyéb csapatai

X 13 Bernadotte parancsnoksága alatt

Az Északi Hadsereg egyéb csapatai

Montereau II 18 A csaták helye és időpontja

Államhatárok 1814-ben

50 0 50 100 150 km

Megjegyzés: Március 4-én Laonnál egyesült az Északi Hadsereg két hadteste a Sziléziai Hadsereggel.

12 0 12 24 36 km

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT
Budapest, 1966 893

Tartalom

Előszó a tizennegyedik kötethez V

Friedrich Engels: Torlasz 5
Friedrich Engels: Adjutáns 6
Friedrich Engels: Afganisztán 7
Friedrich Engels: Airey 15
Friedrich Engels: Albuera 16
Friedrich Engels: Algéria 18
Friedrich Engels: Alma 26
Friedrich Engels: Lőszer 29
Karl Marx és Friedrich Engels: Armada 30
Friedrich Engels: Hadsereg 33
Friedrich Engels: Arquebuse 72
Friedrich Engels: Tüzérség 74
Friedrich Engels: Aspern 95
Friedrich Engels: Támadás 99
Karl Marx és Friedrich Engels: Ayacucho 103
Friedrich Engels: Lövegpad 105
Karl Marx és Friedrich Engels: Barclay de Tolly 106
Friedrich Engels: Bástya 108
Friedrich Engels: Üteg 110
Friedrich Engels: Útközet 112
Friedrich Engels: Szurony 116
Karl Marx és Friedrich Engels: Bem 117

Karl Marx és Friedrich Engels: Bennigsen 121
Karl Marx és Friedrich Engels: Beresford 124
Friedrich Engels: Párkány 126
Karl Marx: Bernadotte 127
Karl Marx: Berthier 136
Karl Marx: Bessières 139
Friedrich Engels: Bidassoa 141
Friedrich Engels: Szabadtábor 145
Friedrich Engels: Blindheim 146
Friedrich Engels: Védőfal 148
Karl Marx és Friedrich Engels: Blücher 149
Karl Marx: Blum 164
Karl Marx: Bolívar y Ponte 167
Friedrich Engels: Bomarsund 180
Friedrich Engels: Bomba 181
Friedrich Engels: Bombamester 183
Friedrich Engels: Bombázás 184
Friedrich Engels: Bombázógálya 186
Friedrich Engels: Bombabiztos 187
Friedrich Engels: Bombázóhajó 188
Friedrich Engels: Mellvédsüveg 189
Friedrich Engels: Borogyino 190
Karl Marx és Friedrich Engels: Bosquet 195
Karl Marx: Bourrienne 197
Friedrich Engels: Brescia 199
Friedrich Engels: Híd 201
Friedrich Engels: Hídfő 206
Karl Marx: Brune 208
Friedrich Engels: Buda 211

Karl Marx: Bugeaud de la Piconnerie 214
Friedrich Engels: Burma 217
Friedrich Engels: Tábor 224
Friedrich Engels: Hadjárat 227
Friedrich Engels: Kapitány 228
Friedrich Engels: Karabély 229
Friedrich Engels: Gyújtólövedék 230
Friedrich Engels: Hajótarack 231
Friedrich Engels: Töltény 233
Friedrich Engels: Kartács 234
Friedrich Engels: Katapulta 236
Friedrich Engels: Lovasság 237
Friedrich Engels: Coehorn 261
Friedrich Engels: Erődítés 263
Friedrich Engels: Gyalogság 284
Friedrich Engels: Hajóhad 306

Karl Marx: Vogt úr 319

Előszó 323

I. A Kénesbanda 326
II. A Kefelakiak 336
III. Rendőrségi dolgok 347

1. Önvallomás 347
2. A murteni forradalmi gyűlés 349
3. Cherval 354
4. A kölni kommunista-per 364
5. A német munkás művelődési egyletek központi ünnepélye Lausanneban (1859 június 26. és 27.) 367
6. Egyveleg 371

IV. Techow levele 374
V. Birodalmi régens és pfalzi választógróf 399
VI. Vogt és a „Neue Rheinische Zeitung" 401
VII. Az augsburgi hadjárat 409

VIII. Dâ-Dâ Vogt és stúdiumai 430
IX. Ügynökség 478
X. Patrónusok és csavargótársak 506
XI. Egy per 551
XII. Mellékletek 588

1. Schily kiutasítása Svájcból 588
2. A murteni forradalmi gyűlés 596
3. Cherval 597
4. A kölni kommunista-per 598
5. Rágalmak 606
6. Békaegérharc 607
7. A Palmerston-polémia 609
8. A. Scherzer úr nyilatkozata 610
9. Blind cikke a „Free Press" 1859 május 27-i számában 611
10. Orges úr levelei 612
11. Körlevél K. Blind ellen 612
12. Vögele affidavitje 613
13. Wiehe affidavitje 614
14. A periratokból 616
15. Dentu-pamfletok 621
16. Kiegészítés 624
a) K. Vogt és a „Cimentaire" 624
b) Kossuth 625
c) Edmond About: „La Prusse en 1860" 627

Karl Marx: Levél az „Allgemeine Zeitung" szerkesztőjének 629
Karl Marx: A Karl Vogt kontra augsburgi „Allgemeine Zeitung" perhez 630
Karl Marx: Nyilatkozat 634
Karl Marx: Az augsburgi „Allgemeine Zeitung" elleni per 636
Karl Marx: Nyílt levél Vogt-ügyben és a berlini „Nationalzeitung" ügyében 638
Karl Marx: A „Daily Telegraph" szerkesztőjének 640
Karl Marx: Az augsburgi „Allgemeine Zeitung" szerkesztőségének 641
Karl Marx: Nyilatkozat a „Freischütz" és a „Reform" szerkesztőségeinek 643
Karl Marx: Nyilatkozat 644

Mellékletek

Vogt úr 649
Friedrich Engels: Még egyszer „Vogt úr" 650

Függelék

Jegyzetek 661
Mutató 737
Földrajzi nevek 806
Súlyok, mértékek és pénznemek 808

Képmellékletek

A „New American Cyclopaedia" első kötetének címoldala ... 3
Engels vázlata a Bidassoa melletti hadszíntérről 144/145
A „Vogt úr" első kiadásának címoldala 321
A „Papiers et correspondance de la famille impériale" hivatkozott oldala 651
Algéria a XIX. század első felében (térkép)..... 811
Csata az Almánál, 1854 szeptember 20. (térkép) 813
Az asperni csata, 1809 május 21—22. (térkép) 815
Csaták a bidassoánál 1813-ban (térkép) 817
Afganisztán az első angol—afgán háborúban, 1838—1842 (térkép) 818/819
A spanyolok elleni dél-amerikai hadjárat, 1812—1824 (térkép) 818/819
A borogyinoi csata, 1812 szeptember 5—7. (térkép) 818/819
A közép-európai hadszíntér, 1813 augusztus 13—1814 április 1. (térkép) 818/819

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
A MARXIZMUS-LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK
SZERKESZTŐSÉGE

66/1187. Franklin-nyomda Budapest, VIII., Szentkirályi utca 28.

HIBAIGAZÍTÓ

	A szövegben:	*Helyesen:*
56. old. alulról 17. sor	kardvédő	karvédő
93. old. felülről 7. sor	ágyukat	ágyúkat
102. old. felülről 30. sor	alatt	alatt,
104. old. felülről 19. sor	Principe	Príncipe
118. old. felülről 17. sor	támogatására[136]	támogatására[136],
133. old. felülről 25. sor	„pisaller"-nak	„pis aller"-nak
134. old. alulról 4. sor	alkotmányt	alkotmányt,
139. old. felülről 12. sor	roveredoi[180]	roveredoi[189]
141. old. alulról 3. sor	iruni	irúni
142. old. felülről 18. sor	Bidassához	Bidassoához
408. old. alulról 4. sor	utazott volna"	utazott volna",
423. old. felülről 1. sor	Litchfields Street	Litchfield Street
427. old. felülről 25. sor	igy	egy
435. old. felülről 8. sor	Oroszországnak,[567]	Oroszországnak,[568]
453. old. alulról 2. sor	*törvények*[594]	*törvények*[596]
507. old. felülről 30. sor	kebelbarátom.	kebelbarátom.)
570. old. alulról 1. sor	üledékét[781]	üledékét[780]
600. old. felülről 9. sor	hulksra[707]	hulksra[797]
616. old. alulról 2. sor	FLOCOL	FLOCON,
626. old. alulról 15. sor	*1858*	*1854*
630. old. felülről 3. sor	perhez[815]	perhez[817]
630. old. felülről 5. sor	számából, látom	számából látom
655. old. felülről 15. sor	felkelés[830]	felkelés[831]
742. old. felülről 18. sor	Marquiess	Marquess
767. old. felulről 3. sor	*cour de*	*cour et de*
769. old. felulről 27. sor	MЖETY	KMETY
778. old. alulról 4. sor	1848-ban	1849-ben
808. old. alulról 9. sor	cm	m
808. old. alulról 8. sor	m	cm
823. old. felülről 18. sor	idassoánál B	Bidassoánál